TISIF

Tashkent International Science Forum

TISIF-2026

Collection of Conference Materials

CONFERENCE PROCEEDINGS

"Science Without Borders"

Tashkent, Uzbekistan | June 10, 2026 | Remote / Correspondence Format

CONFERENCE SECTIONS

1. Natural Sciences
2. Engineering & Architecture
3. Agriculture & Food Security
4. Economics & Management
5. Ecology & Environmental Science
6. Social Sciences & Humanities
7. Medicine & Public Health
8. Technology, IT & Artificial Intelligence
9. Geography & Spatial Sciences

Google Scholar | zenodo | OpenAIRE

Organizer: Academic Research Publisher

Partners: Academic Science Publishing, Hamroh Books

Website: academicscience.com

Email: academicsciencepublishing@gmail.com

Telegram: @uniscience_2

Academic Research Publisher (United Kingdom)

UniScience journal (Republic of Uzbekistan)

Hamroh books (Uzbekistan)

****

MATERIALS

The international scientific-practical conference «TASHKENT INTERNATIONAL SCIENCE FORUM — TISIF-2026»

Tashkent

June 10, 2026

****

Tashkent International Science Forum — TISIF-2026 // Materials International Scientific-Practical Conference. Tashkent. June 10, 2026.

Editorial board of the conference

Temnova L.V. - DSc, Professor (Moscow, Russia); **Sagatbayev Y.N. -** PhD, professor (Astana, Kazakhstan); **Duyshenaliev CH.D. -** DSc, Professor (Bishkek, Kyrgyzstan); **Pashkov S.V. -** PhD, professor (Petropavlovsk, Kazakhstan); **Khakimov K.A. -** PhD, docent (Tashkent, Uzbekistan); **Melekoglu M. -** DSc, professor (Eskisehir, Turkey); **Jurayev J**. - PhD, docent (Samarkand, Uzbekistan); **Azimov S.** -PhD, docent (Tashkent, Uzbekistan); **Shonazarov J**. -PhD, docent (Qarshi, Uzbekistan); **Gapparov B**. - Docent, (Jizzakh, Uzbekistan); **Qo‘shayev T**. - Teacher, (Termiz, Uzbekistan); **Arifxodjayeva L**. - Teacher, (Tashkent, Uzbekstan)

The event aims to discuss contemporary research across various scientific fields, exchange new scientific ideas, and support scientific activities aligned with global innovative processes.

Within the conference framework, scientists, researchers, young scholars, and practicing specialists will have the opportunity to present their research findings, exchange scientific ideas, and expand international collaboration.

The main objective of this International Scientific-Practical Conference is to consolidate the results of contemporary research across various scientific fields and strengthen the integration of science and practice through advanced scientific approaches.

**The authors are responsible for the content of the articles, the information, facts, and figures presented therein.*

The proceedings of the International Scientific-Practical Conference have been discussed by the Scientific-Technical Council of the international publisher **„Academic Research Publisher“** (London, United Kingdom) and recommended for publication (June 9, 2026, Protocol No. 20).

CONTENTS

NATURAL SCIENCES 24

Cu(II) IONINI 4-AMINO-5-GIDROKSI-6-(PIRIDIL-2-AZO) 7-SULFONAFTALIN-2-SULFOKISLOTANING NATRIYLI TUZI BILAN KOMPLEKS HOSIL BO'LISH REAKSIYASINI SPEKTROFOTOMETRIK ANIQLASH USLUBINI ISHLAB CHIQISH 25

«SUDOCHE-AKPETKI» DAVLAT BUYURTMA QO'RIQXONASINING ASOSIY SUDRALIB YURUVCHILARINING MORFOLOGIK VA BIOEKOLOGIK XUSUSIYATLARI 35

AYRIM FLAVONOID GLIKOZIDLARI VA ULARNING BIOLOGIK FAOLLIGI 42

TO'QIMACHILIK KORXONALARI CHIQINDILARINING INFRAQIZIL SPEKTR TAHLILI 49

SMA-2 IONITGA OG'IR METALL IONLARINING SORBSIYALANISHI 60

SUYUQ SHISHANI AMID HOSILALARI BILAN MODIFIKATSIYALASHDA SILIKAT MODULINING TERMIK XOSSALARGA TA'SIRI 64

LAZER PLAZMASI PARAMETRLARINING METALL SIRTIDAGI NANO-STRUKTURALAR HOSIL BO'LISHI VA KREMNIY PLAZMASINING OPTIK XUSUSIYATLARIGA TA'SIRI 74

HPMC MAKROMOLEKULASINI AKRILAT VA EPOKSID GURUHLARI BILAN IKKI BOSQICHLI MODIFIKATSIYALASHNING SPEKTROSKOPIK TAHLILI 79

MODIFIKATSIYALANGAN HPMC ASOSIDA EPOKSID GURUHI SAQLOVCHI MURAKKAB EFIR OLISH 84

АДАПТИВНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ДВУЛЕТНИКОВ ПРИ ИЗМЕНЕНИИ КЛИМАТА 89

СИНТЕЗ, СТРУКТУРА И СВОЙСТВА ИОНОВ 3D-МЕТАЛЛОВ НА ОСНОВЕ ПЯТИЧЛЕННЫХ ГЕТЕРОЦИКЛИЧЕСКИХ ЛИГАНДОВ 96

ENGINEERING & ARCHITECTURE 106

SUG‘ORISH TIZIMLARIDA ASINXRON ELEKTR YURITMALARNING ENERGIYA SAMARADORLIGINI TAHLIL QILISH 107

THE EVOLUTION OF DEFORMATION RESISTANCE ASSESSMENT: A SYSTEMATIC REVIEW OF SUPERPAVE AND LOCAL ASPHALT CONCRETE STANDARDS 113

QALMOQQIR KONI SHAROITIDA EKG EKSKAVATORLARINING ISHLASH SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI QO‘LLASH 127

DESIGN AND FABRICATION OF A CELLULOSE–SILICA COMPOSITE MICROTUBULAR SUPERFOAM WITH EXCEPTIONAL FIRE RESISTANCE AND THERMAL PROTECTIVE PERFORMANCE 136

GRAFIKA VA DIZAYNDA PROEKTIV GEOMETRIYA SHAKLLARINING 3D VIZUALIZATSIYASI 143

LOAD CURVE SMOOTHING AND PEAK DEMAND REDUCTION IN A LOCAL POWER NETWORK THROUGH AN INTELLIGENT CONSUMER MODE CONTROL (ICMC) METHOD 150

ZAMONAVIY BOLALAR XONASI INTERYERLARINI LOYIHALASHDA ERGONOMIKA VA KREATIV DIZAYNNING O‘ZARO INTEGRATSIYASI 158

ТЕПЛОВОЙ СЛЕД ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ: УТИЛИЗАЦИЯ СБРОСНОГО ТЕПЛА ДАТА-ЦЕНТРОВ В УСЛОВИЯХ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ УЗБЕКИСТАНА 167

ОБОСНОВАНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ TiO_2–SiO_2-СОДЕРЖАЩЕГО ГИДРОФИЛЬНОГО СЛОЯ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ УСТОЙЧИВОСТИ ПОЛИАМИДНЫХ МЕМБРАН ОБРАТНОГО ОСМОСА К ФУЛИНГУ В СИСТЕМАХ ВОДОПОДГОТОВКИ ТЭС 182

AGRICULTURE & FOOD SECURITY 188

O‘ZBEKISTONDA SUG‘ORILADIGAN YERLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA SUV TEJOVCHI TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISHNING IQTISODIY MEXANIZMLARI 189

SUG‘ORILADIGAN YERLARDA SUV RESURSLARIDAN SAMARALI FOYDALANISHNING INNOVATSION TEXNOLOGIYALARI VA ULARNING IQTISODIY SAMARADORLIGI 196

KUNJUT (SESAMUM INDICUM) O‘SIMLIGINING BIOLOGIK XUSUSIYATLARI, AHAMIYATI VA YETISHTIRISH TEXNOLOGIYASI 202

ПРОИЗВОДСТВО ПИЩЕВЫХ ПРОДУКТОВ СОДЕРЖАЩИХ АНТИОКСИДАНТЫ 208

ОСОБЕННОСТИ ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ В ЗИМНИХ УСЛОВИЯХ ОРОШАЕМЫХ ЗЕМЕЛЬ 211

ECONOMICS & MANAGEMENT 220

KICHIK VA O‘RTA BIZNESDA TELEGRAM-CRM TIZIMLARINI JORIY ETISHNING IQTISODIY SAMARADORLIGI 221

BANKLAR TOMONIDAN MUAMMOLI KREDITLAR BILAN ISHLASH SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI 235

RAQAMLI BANK XIZMATLARINI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY TAJRIBA VA UNI O‘ZBEKISTON BANK TIZIMIDA QO‘LLASH ISTIQBOLLARI 240

FERMER XO‘JALIKLARIDA DAROMAD VA XARAJATLAR HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH (“RO‘ZMETOV BAXTIYOR” FERMER XO‘JALIGI MISOLIDA) 256

BARQAROR IQTISODIY O‘SISH JARAYONLARIDA INVESTITSIYALARNING ROLI VA AHAMIYATI 269

SOLIQ YUKINI OPTIMALLASHTIRISHNING IQTISODIY O‘SISHGA TA’SIRI 278

JISMONIY SHAXSLARDAN OLINADIGAN DAROMAD SOLIG‘I YUKINING DINAMIKASI VA TUSHUM SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘NALISHLARI 287

THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN UZBEKISTAN 297

O‘RTACHA OYLIK ISH HAQINI TREND MODELLARI YORDAMIDA EKONOMETRIK TAHLIL QILISH 305

O‘ZBEKISTONDA INFLYATSIYA MUAMMOSI VA UNING AHOLI TURMUSH DARAJASIGA TA’SIRI 310

SIRKULYAR IQTISODIYOT VA UNING SANOAT IQTISODIYOTIDA O‘RNI 320

RAQAMLI MUHITDA MOLIYAVIY AXBOROTLARNI SHAKLLANTIRISH VA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI 325

YASHIL IQTISODIYOT MODELI VA BARQAROR RIVOJLANISH: EKOLOGIK BARQARORLIK HAMDA IJTIMOIY-IQTISODIY SAMARADORLIK 333

SOLIQ NAZORATINI NAZARIY VA AMALIY JIHATLARINI MODELLASHTIRTISH VA UNING YURIQNOMALARNI TAKOMILLASHTIRISH 338

XO‘JALIK SUBYEKTLARIDA PUL MABLAG‘LARI HISOBI USTIDAN NAZORAT OLIB BORISHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI 346

O‘ZBEKISTONDA TURIZM SOHASINI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY YO‘NALISHLARI VA TENDENSIYALARI 357

Y VA Z AVLOD VAKILLARI ORASIDA QO‘NIMSIZLIGINI KAMAYTIRISHNING ZAMONAVIY HR YECHIMLARI 367

ZAKOT, VAQF VA SADAQA INSTITUTLARINING IQTISODIY AHAMIYATI: NAZARIY ASOSLARI VA ULARNING SAMARADORLIGINI BAHOLASH MEXANIZMLARI..... 374

ISLOM MOLIYASI..... 385

THE BENEFITS OF SUSTAINABLE TOURISM IN SAMARKAND, UZBEKISTAN..... 398

INVESTMENT-DRIVEN REGIONAL DEVELOPMENT AND ECONOMIC DIVERSIFICATION: EVIDENCE FROM THE KASHKADARYA REGION OF UZBEKISTAN..... 405

MOLIYAVIY RISKLARNI BOSHQARISHDA EKONOMETRIK MODELLARDAN FOYDALANISH 411

O‘ZBEKISTONDA “YASHIL” TRANSFORMATSIYANI MOLIYALASHTIRISHNING HOZIRGI HOLATI VA TENDENSIYALARI 419

ESG TAMOYILLARI VA INSON RESURSLARINI BOSHQARISHDA BAHOLSHNING AHAMIYATI 427

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ЛИЧНОСТИ 440

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ФИНАНСОВОГО СЕКТОРА: ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ФИНТЕХ-ЭКОСИСТЕМЫ 451

ВАЖНОСТЬ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ, ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ И ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ СТРУКТУРНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ 464

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ЭФФЕКТИВНОСТЬЮ СИСТЕМЫ СЕРТИФИКАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ И СТРУКТУРОЙ ИХ ОБЯЗАННОСТЕЙ 470

ECOLOGY & ENVIRONMENTAL SCIENCE 477

ILOQ (CAREX PHYSODES M.BIEB.) NING QUMLARNI MUSTAHKAMLASHDAGI FITOMELIORITIV ROLI VA OZUQA AHAMIYATI 478

SHAHAR MUHITIDA TRANSPORT SHOVQININI TAHLIL QILISH VA BAHOLASH 485

INVAZIV MOLLYUSKALARNING BIOEKOLOGIK XUSUSIYATLARI VA ULARNING EKOTIZIM BARQARORLIGIGA TA’SIRI 492

INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARNING IJTIMOIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA ARTPEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR 500

HADIS ILMIDAN FOYDALANISH ORQALI O‘QUVCHILARDA AXLOQIY SIFATLARNI SHAKLLANTIRISH METODIKASI 508

IQLIM O‘ZGARISHI VA UNING O‘ZBEKISTON TABIATIGA TA’SIRI 515

EARTH IS IN A DANGER MODE 525

IQLIM O‘ZGARISHI SHAROITIDA SUV RESURSLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH YO‘LLARI 530

КОМПЛЕКСНЫЙ МЕТОД ОЦЕНКИ ГИДРОЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ВОДНЫХ ОБЪЕКТОВ В РЕГИОНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ 537

SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES 547

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE BOOK “AS-SAWAD AL-A’ZAM” AND THE TEXT OF “AQIDA AT-TAHAWIYYA” 548

AXBOROT-KUTUBXONA MARKAZLARIDA DAVRIY NASHRLARNING AHAMIYATI VA SAQLANISH TARTIBI 557

ISLOMIY MANBALARDA “KUNDOSH” MUNOSABATI 566

QUR’ONNING NEMISCHA TARJIMALARIDA ANAFORIK VA DEIKTIK MUNOSABATLARNING O‘ZARO ALOQASI 572

BOLALARNI IJTIMOIY XAVFSIZLIGINI TA’MINLASHGA DOIR NAZARIYALAR TAHLILI 580

INGLIZ TILINI O‘QITISHDA INNOVATSION METODLARDAN FOYDALANISH 588

MADANIY MEROS MUZEYLARIDA XODIMLARNING O‘RNI VA AHAMIYATI 597

IMOM G‘AZZOLIY ASARLARIDA TASVIRIY IFODALAR VA ULARNING BADIIY-FALSAFIY FUNKSIYASI 603

QASHQADARYO VILOYATI ORONIMLARI VA GIDRONIMLARIDA METAFORIK NOMLASHNING ASSOTSIATIV XUSUSIYATLARI..... 611

RIVOJLANGAN MAMLAKATLARDA INKLYUZIV TA’LIM TIZIMI: AQSH, GERMANIYA, BUYUK BRITANIYA VA YAPONIYA TAJRIBASI VA O‘ZBEKISTONGA TAKLIF-TAVSIYALAR 621

CONNECTION BETWEEN MULTILINGUAL EDUCATION AND COGNITIVE DEVELOPMENT IN LEARNERS 630

IZZAT SULTONNING ADABIYOT NAZARIYASIGA OID QARASHLARI: BADIIY OBRAZ, POETIKA VA ESTETIK KONSEPSIYA 638

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARI LINGVISTIK BIRLIKLARINING MORFOLOGIK TAHLILI 645

DAVLAT SIYOSATINI AMALGA OSHIRISHDA FUQAROLIK JAMIYATI INSTITUTLARI VA JAMOATCHILIK ISHTIROKI..... 655

MUHAMMAD SHARIF JURJONIYNING VUJUD VA MOHIYAT MUNOSABATLARIGA OID FALSAFIY QARASHLARI 664

CROSS-LINGUISTIC ANALYSIS OF TENSE AND ASPECT SYSTEMS IN ANALYTIC AND AGGLUTINATIVE LANGUAGES: EVIDENCE FROM ENGLISH, UZBEK AND KARAKALPAK 670

SUV XO‘JALIGI VAZIRLIGINING RAQAMLI JAMOATCHILIK BILAN ALOQALARI MEDIADISKURSIDA LINGVO-PRAGMATIK VA JANRIY XUSUSIYATLAR 680

LEXICOGRAPHIC DESCRIPTION OF PROPER NOUNS IN UZBEK DICTIONARIES 690

ABDULLA AVLONIYNING “TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ” ASARIDA KOMIL INSON 696

SHAXSNING MA’NAVIY MAKONDAGI O‘RNI 704

BO‘LAJAK JURNALISTLARNI KASBIY INGLIZ TILIGA ZAMONAVIY O‘QITISHDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR: YANGICHA YONDOSHUVLAR VA SAMARALI USULLAR 714

THE USE OF TOURISM DIPLOMACY TO ENHANCE INDONESIA – UZBEKISTAN RELATIONSHIP THROUGH THE ROLE OF THE INDONESIAN EMBASSY IN TASHKENT 719

MAKTAB KUTUBXONALARIDA NURONIYLAR UCHUN AXBOROT XIZMATINI RIVOJLANTIRISH: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR 728

YOSHLAR TARBIYASIDA MA’NAVIY QADRIYATLAR VA ILMIY TAFAKKURNING O‘RNI 735

IMPORTANCE OF USING SYSTEMATIC REVIEW IN TEACHING WRITING 743

A GUIDELINE FOR CONDUCTING SYSTEMATIC REVIEWS IN TEACHING RESEARCH 748

TIBBIY KIMYONI O‘QITISHNI RIVOJLANTIRISH BOSQICHLARI 757

TIBBIY KIMYONI O‘QITISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI QO'LLASH 762

DARS JARAYONIDA INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA SIMULYATIV TEXNOLOGIYALARNI TAKOMILLASHTIRISHGA TIZIMLI YONDASHUV 766

THE WAYS OF IMPROVING STUDENTS' LEXICAL COMPETENCY TO B1 LEVEL 773

INKLYUZIV TA’LIMDA TEXNIKA FANLARINI O‘QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI..... 780

1636-YILDAN BOSHLANGAN TAMADDUN: UTREXT UNIVERSITETINING ILM-FAN OLAMIDAGI NUFUZI 786

ARXEOLOGIYA VA TARIXIY REKONSTRUKSIYA SOHASIDAGI INNOVATSIYALAR 797

TASHQI MIGRATSIYA JARAYONLARIDA STRESS VA DEPRESSIYA..... 806

LEXICAL TOOLS THAT SHAPE THE CORRECTNESS OF SPEECH 820

XORIJIY ILMIY EKSPEDITSIYALAR MATERIALLARIDA TURKISTON HARBIY INFRATUZILMASINING AKS ETISHI (1867–1917) 824

MADANIYATSHUNOSLIK YONDASHUVI ASOSIDA O‘QITUVCHI-O‘QUVCHILAR ORASIDAGI SOTSIOMETRIK MUNOSABATLARNI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI: TARIXIY HAMDA XALQARO TAJRIBALAR TAHLILI..... 840

RAQAMLI PEDAGOGIKA METODLARI VA INNOVATSION DIDAKTIKA .. 844

YOSHLAR IJTIMOIY IMIDJINING SHAKILLANISHI VA RIVOJLANISHIDA O‘RTA TA’LIMNING AHAMIYATI 853

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING MA’NAVIY-MA’RIFIY QIYOFASINI SHAKLLANTIRISHNING SAMARADORLIK SHARTLARI 861

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARI INTELLEKTUAL RIVOJLANISHIDA MUSIQIY IDROKNING O‘RNI..... 869

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA INNOVATSION TALIM TEXNOLOGIYALARINI QO'LLASH (3-SINF TABIIY FAN DARSLIGI ASOSIDA) 874

O‘ZBEKISTON MUHITIDA TABIIY FANLAR O‘QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH UCHUN 5E METODIKASINI QO‘LLASH 880

AN’ANAVIY HUNARMANDCHILIK VA TURIZM INTEGRATSIYASI: O‘ZBEKISTON TAJRIBASI VA ISTIQBOLLARI 887

SHE’RIY DISKURSDA METAFORIK BIRLIKLARNING KOGNITIV XUSUSIYATLARI (USMON NOSIR SHE’LARI MISOLIDA)..... 892

DISLEKSIYA VA DISGRAFIYA: JAHON TAJRIBASI VA O‘ZBEK TILIDAGI HOLATI 897

RAQAMLI KUTUBXONALAR VA ULARNING TA’LIMDAGI O‘RNI..... 909

TIL O‘RGANISH KO‘NIKMALARINI DIDAKTIK O‘YINLAR ORQALI RIVOJLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA 916

A THEORETICAL REVIEW OF SEMASIOLOGY: REFERENTIAL, FUNCTIONAL, AND OPERATIONAL APPROACHES 925

JADID PEDAGOGIKASINING ASOSIY TAMOYILLARI VA ULARNI BUGUNGI TA’LIM JARAYONIGA INTEGRATSIYA QILISH MASALALARI 933

ABDURAUF FITRAT VA MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY PEDAGOGIK QARASHLARINING TALABALARNING INTELLEKTUAL RIVOJLANISHIDAGI O‘RNI 941

MAKTABGACHA TA’LIM MUASSASALARIDA BOLALAR KITOBXONLIGINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR 947

GO‘RI AMIR MAQBARASI INTERYERIDA GANCHKORLIK SAN’ATI: TARIXIY ILDIZLARI VA BADIIY-KONSTRUKTIV AHAMIYATI..... 959

TALABALARDA OG’ZAKI NUTQNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI 970

XAYOL HAQIDA TUSHUNCHA 976

ZAMONAVIY KUTUBXONALARDA BIBLIOGRAFIK XIZMATNING AHAMIYATI..... 988

MARKAZIY OSIYO XALQLARI MODDIY MADANIYATIDA CHIY TO‘QISH SAN’ATI: ETNOGRAFIK TAHLIL VA FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI..... 996

KOREYADA BIRINCHI VA IKKINCHI RESPUBLIKA BOSHQARUVINING QAROR TOPISHI ARAFASIDAGI SIYOSIY JARAYONLAR..... 1001

THE IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON ACADEMIC PERFORMANCE 1007

RAQAMLI REALLIK SHAROITIDA IJTIMOIY ONGNING GNOSEOLOGIK TRANSFORMATSIYASI: DISKURSIVLIK VA INTUITSIYA MUTANOSIBLIGI 1012

“BOBURNOMA” ASARIDA TARIX VA BADIIYAT UYG‘UNLIGI..... 1021

TALABALARDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHDA ICHKI MOTIVATSIYANING O‘RNI..... 1027

INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR NUTQINI O‘STIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI..... 1039

MAHMUD KOSHG‘ARIYNING MA’RIFATPARVARLIK G‘OYALARIDA “KOMIL INSON” G‘OYASI 1049

NEMIS, O‘ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDA HOLAT RAVISHLARINING STRUKTURAVIY-SEMANTIK VA FUNKSIONAL-SINTAKTIK TADQIQI... 1057

GENDER TENGLIGI VA XOTIN-QIZLAR HUQUQLARINI TA`MINLASH: YANGI O`ZBEKISTONDA XOTIN-QIZLARGA MA`NAVIY, IJTIMOIY-SIYOSIY VA IQTISODIY SOHALARDA YARATILAYOTGAN IMKONIYATLAR VA ISLOHOTLAR TAHLILI 1069

A HUMANISTIC APPROACH TO THE HUMAN BEING IN THE EDUCATIONAL REFORMS OF NEW UZBEKISTAN: A PHILOSOPHICAL-METHODOLOGICAL ANALYSIS 1077

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI TABIAT BILAN TANISHTIRISHDA BOLALAR ADABIYOTINING O‘RNI 1087

IJTIMOIY TARMOQLARNING DEVIANT XULQ-ATVOR SHAKLLANISHIDAGI SOTSIOLOGIK OMILLARI 1093

КОРРУПЦИЯ В СИСТЕМЕ ПРИНУДИТЕЛЬНОГО ИСПОЛНЕНИЯ СУДЕБНЫХ АКТОВ: ПОНЯТИЕ, ФОРМЫ И ДЕТЕРМИНАНТЫ (НА МАТЕРИАЛАХ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН) 1104

ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ В ИСПОЛНИТЕЛЬНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ ДЛЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН 1112

ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЮРКСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В СОСТАВЕ РУССКОЙ ТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРУППЫ «БЫТ, ОДЕЖДА И ТОРГОВЛЯ» 1120

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ДЕРИВАЦИЯ И ПРАГМАТИКА ТЮРКИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ МОЛОДЕЖНОМ СЛЕНГЕ И ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИИ 1127

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОБРАЗОВ МАРТИНА ИДЕНА И ЕВГЕНИЯ БАЗАРОВА В КОНТЕКСТЕ ЭВОЛЮЦИИ ГЕРОЯ-РЕАЛИСТА 1132

УСТРАНЕНИЕ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА ПРИ ФОРМИРОВАНИИ У КИТАЙЦЕВ НАВЫКОВ ПРОИЗНОШЕНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА 1138

ПРИМЕНЕНИЕ МЕНТАЛЬНЫХ КАРТ ДЛЯ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПО КОЛЛОИДНОЙ ХИМИИ 1149

MEDICINE & PUBLIC HEALTH 1155

O‘SMAGA QARSHI IMMUNOTERAPIYANING MAMMOLOGIYADA QO‘LLANILISHI..... 1156

COMORBIDITY CHARACTERISTICS IN PATIENTS DIAGNOSED WITH ARTERIAL HYPERTENSION 1168

XIRURGIK BEMORLARDA OPERATSIYADAN KEYINGI ASORATLARNI OLDINI OLISHDA HAMSHIRALIK PARVARISHINING AHAMIYATI: DALILLARGA ASOSLANGAN YONDASHUV VA AMALIY PROTOKOLLAR 1179

JIGAR QURTI (*FASCIOLA HEPATICA*) PARAZITINING TARQALISHI VA ZAMONAVIY TIBBIYOTDAGI AHAMIYATI 1187

VENTRAL CHURRALARNI JARROHLIK YO‘LI BILAN DAVOLASHDA A TURDAGI BOTULIN TOKSININI QO‘LLASH: TIZIMLI TAHLIL 1193

INFECTIOUS DISEASES OCCURRING IN PREGNANT WOMEN..... 1197

BOLALARDA MENINGIT VA ENSEFALITDAN KEYINGI UZOQ MUDDATLI NEVROLOGIK HAMDA NEYROKOGNITIV OQIBATLARNING KLINIK-PROGNOSTIK TAHLILI 1200

THE IMPACT OF INTENSIVE THERAPY ON THE CIRCADIAN RHYTHM OF SYSTOLIC BLOOD PRESSURE IN CHILDREN AGED 7 TO 18 YEARS WITH SEVERE COMBINED TRAUMATIC BRAIN INJURIES 1216

THE IMPACT OF INTENSIVE THERAPY ON THE CIRCADIAN RHYTHM OF SYSTOLIC BLOOD PRESSURE IN CHILDREN AGED 7 TO 18 YEARS WITH SEVERE COMBINED TRAUMATIC BRAIN INJURIES 1223

INSULTDAN KEYINGI EPILEPSIYA RIVOJLANISHINI PROGNOZLASHDA SELECT VA CAVE SHKALALARINI RAQAMLI EEG BIOMARKERLARI BILAN INTEGRATSIYALASH SAMARADORLIGI 1230

MORPHOMETRIC AND HISTOLOGICAL CHANGES IN THE ADRENAL GLAND UNDER THE INFLUENCE OF NICOTINE 1235

YUVENIL QON KETISHNI DIAGNOSTIKA QILISH VA DAVOLASH 1243

ZO‘RIQISH BOSH OG‘RIG‘INI DAVOLASHDA ANTIDEPRESSANTLARNING QO‘LLANILISHI: ZAMONAVIY ILMIY TADQIQOTLAR TAHLILI 1247

INSULTDAN KEYINGI REABILITATSIYADA FIZIOTERAPIYA VA MASSAJNING KOMPLEKS QO‘LLANILISHI: RIVOJLANGAN DAVLATLAR TADQIQOTLARI VA XALQARO KO‘RSATMALAR ASOSIDA DALILLARGA TAYANGAN SINTEZ 1255

POSTOPERATSION REABILITATSIYADA ERTA MOBILIZATSIYA VA ASORATLAR PROFILAKTIKASI: INTENSIV TERAPIYA VA SHOSHILINCH JARROHLIKDAN KEYINGI ZAMONAVIY YONDASHUVLAR 1263

POSTTRAVMATIK KONTRAKTURALARDA FIZIOTERAPIYANING KOMPLEKS YONDASHUVI: ZAMONAVIY REABILITATSIYA STRATEGIYALARI VA DOLZARB MUAMMOLAR 1272

UY SHAROITIDA XAVFSIZ FIZIOTERAPIYA: REZINA LENTALAR, MASSAJ ROLIKLARI VA TENS APPARATI BILAN 12 HAFTALIK DASTUR SAMARADORLIGI VA XAVFSIZLIGI BO‘YICHA PROSPEKTIV KUZATUV TADQIQOTI 1279

QUALITY BY DESIGN DEVELOPMENT OF A NANOEMULSION-BASED PEDIATRIC ORAL GEL FOR ENHANCED DELIVERY OF FAT-SOLUBLE VITAMINS AND COENZYME Q10 1288

FOKAL EPILEPSIYADA QON ZARDOBIDAGI GLUTAMAT DARAJASINING DIAGNOSTIK AHAMIYATI VA ZONISAMID TERAPIYASI FONIDAGI O‘ZGARISHLARI 1291

POLITRAVMA OLGAN BEMORLARDA SHOSHILINCH TIBBIY YORDAMNING ZAMONAVIY TAMOYILLARI 1297

O‘PKA SURUNKALI OBSTRUKTIV KASALLIGI (OSOK)DA ZAMONAVIY DAVOLASH YONDASHUVLARI: INHALYATSION TERAPIYA INOVATSIYALARI VA ASORATLAR PROFILAKTIKASI 1305

2-TUR QANDLI DIABETDA INSULIN REZISTENTLIK VA METABOLIK NAZORAT: GLOBAL MUAMMONING ZAMONAVIY DIETA, DORI TERAPIYASI VA HbA1c MONITORINGI ASOSIDAGI YECHIMLARI 1314

TEMIR TANQISLIGI ANEMIYASIDA DIAGNOSTIKA VA ZAMONAVIY DAVOLASH PROTOKOLLARI: AYOL SALOMATLIGIDAGI GLOBAL MUAMMONING FERRITIN MONITORINGI HAMDA ORAL VA PARENTERAL TERAPIYA ASOSIDAGI INTEGRAL YECHIMLARI 1324

MIYA SHIKASTLANISHLARIDA BEMORLARNI TRANSPORTIROVKA QILISH USULLARI: ZAMONAVIY NEVROTRAVMATOLOGIK YONDASHUV VA PREGOSPITAL XAVFSIZLIK ALGORITMLAR 1333

YOSHI ULUG‘LAR SALOMATLIGI: HAR KUNI KICHIK QADAM, KATTA NATIJA 1341

DEMENTSIYADA MEHRGA YO‘G‘RILGAN MULOQOT: ESHITUVNI QO‘LLAB-QUVVATLASH, MA’NO YARATISH VA TINCHLANTIRISHNING BIOPSIXOSOTSIAL MODELI 1348

EFFECTIVENESS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE ANALYSIS OF MEDICAL IMAGES FOR EARLY DETECTION OF THYROID CANCER 1356

ПРИМЕНЕНИЕ ВИДЕООКУЛОГРАФИИ И МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОЙ ДИАГНОСТИКИ ОСТРЫХ ВЕСТИБУЛЯРНЫХ СИНДРОМОВ В ПРИЕМНОМ ОТДЕЛЕНИИ 1363

ПОСТТРАВМАТИЧЕСКАЯ НЕВРАЛГИЯ ТРОЙНИЧНОГО НЕРВА ПРИ ПОВРЕЖДЕНИЯХ ЧЕЛЮСТНО-ЛИЦЕВОЙ ОБЛАСТИ: ОСОБЕННОСТИ КЛИНИЧЕСКИХ ПРОЯВЛЕНИЙ И ПОВЫШЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ ЛЕЧЕНИЯ 1370

КЛИНИКО-НЕЙРОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭЛЕКТРОНЕЙРОМИОГРАФИЧЕСКИХ ПАТТЕРНОВ ПРИ ПЛЕКСОПАТИЯХ КОМПРЕССИОННОГО И ВОСПАЛИТЕЛЬНОГО ГЕНЕЗА 1376

ИЗУЧЕНИЕ АНТИОКСИДАНТНОГО ДЕЙСТВИЯ БИОЛОГИЧЕСКИ АКТИВНЫХ ДОБАВОК 1381

ПЕРСОНАЛИЗИРОВАННАЯ ОЦЕНКА РИСКА ОСЛОЖНЁННОГО ТЕЧЕНИЯ HELICOBACTER PYLORI-АССОЦИИРОВАННЫХ НПВП-ГАСТРОПАТИЙ У ПАЦИЕНТОВ С ИШЕМИЧЕСКОЙ БОЛЕЗНЬЮ СЕРДЦА..... 1384

НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ЛЕЧЕНИЮ НПВП-ГАСТРОПАТИЙ У КАРДИОЛОГИЧЕСКИХ БОЛЬНЫХ..... 1394

ОПТИМИЗАЦИЯ ЛЕЧЕНИЯ ГИНГИВИТА У ПОДРОСТКОВ, ПЕРЕНЁСШИХ НОВУЮ КОРОНАВИРУСНУЮ ИНФЕКЦИЮ..... 1404

ВОЗРАСТНОЙ ПОДХОД К ДИАГНОСТИКЕ АТРЕЗИИ МАТКИ И ВЛАГАЛИЩА У ДЕВУШЕК-ПОДРОСТКОВ..... 1414

ХИРУРГИЧЕСКОЕ ЛЕЧЕНИЕ ДОБРОКАЧЕСТВЕННЫХ ОПУХОЛЕЙ ЯИЧНИКОВ У ДЕВОЧЕК-ПОДРОСТКОВ..... 1418

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИППОТЕРАПИИ В СФЕРЕ ПОСТИНСУЛЬТНОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ..... 1421

ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ЭФФЕКТЫ БИОЛОГИЧЕСКИ..... 1427

АКТИВНЫХ ДОБАВОК..... 1427

ПОДХОДЫ К ХИРУРГИЧЕСКОЙ КОРРЕКЦИИ ТРАХЕОМАЛЯЦИИ У ДЕТЕЙ, ОПЕРИРОВАННЫХ С АТРЕЗИЕЙ ПИЩЕВОДА: СЕРИЯ КЛИНИЧЕСКИХ СЛУЧАЕВ..... 1430

TECHNOLOGY, IT & ARTIFICIAL INTELLIGENCE..... 1441

MILLIY HUNARMANDCHILIK NAQSHLARI KOMPOZITSIYALARI NAMUNALARINI SHAKLLANTIRISHNING DASTURIY VOSITALARI 1442

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON ENGLISH LANGUAGE LEARNING..... 1458

LUMICURE: REVOLUTIONIZING CLINICAL TRIALS WITH AI 1467

DUKENTSOY DARYOSI HAVZASIDAGI TADOIQOT NUQTALARINING GEOGRAFIK VA GIDROBIOLOGIK XUSUSIYATLARI 1478

ENHANCING ESP LEARNING THROUGH ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOOLS: A CASE OF ECONOMICS STUDENTS 1483

TIBBIYOT MUASSASALARIDA RAQAMLI BOSHQARUV TIZIMLARINI JORIY ETISH 1499

TIBBIY USKUNALARGA TEXNIK XIZMAT KO‘RSATISH JARAYONLARINI INTELLEKTUAL BOSHQARISH 1503

SUN’IY INTELLEKT YORDAMIDA DRON PARVOZLARINI OPTIMALLASHTIRISH 1509

O‘ZBEK TILIDAGI SO'ZLARNI GRAMMATIK TURKUMLARGA TASNIFLASHNING GIBRID ALGORITMI VA DASTURIY MAJMUASI 1523

SUN’IY INTELLEKT VA MASHINALI O‘QITISH YORDAMIDA IQTISODIY PROGNOZLASH MODELLARI: O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI MISOLIDA 1532

SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN INGLIZ TILI DARSLARIDA FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI 1546

SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING TA’LIM TIZIMIDAGI IMKONIYATLARI 1555

RAQAMLI EGIZAK TEXNOLOGIYASI ASOSIDA KASBIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH MODELI 1562

RAQAMLI KUTUBXONALAR: AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA ZAMONAVIY KUTUBXONA XIZMATLARINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI 1572

DESIGNING AN AI-DRIVEN VENTURE IN A DISRUPTED INDUSTRY 1578

FROM DATA COLLECTION TO EARLY WARNING: USING HEMIS STUDENT PROGRESS INDICATORS FOR INTERNAL QUALITY ASSURANCE IN UZBEKISTAN HIGHER EDUCATION 1586

СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ЁРДАМИДА СТАТИСТИК МАЪЛУМОТЛАР ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ УСУЛЛАРИ 1603

НЕЧЕТКАЯ ЛОГИКА И НЕЙРОННЫЕ СЕТИ В ПРОГНОЗИРУЮЩЕМ УПРАВЛЕНИИ ПРОЦЕССАМИ БИОЛОГИЧЕСКОЙ ОЧИСТКИ СТОЧНЫХ ВОД..... 1612

GEOGRAPHY & SPATIAL SCIENCES..... 1620

SIRDARYO VILOYATIDA EKOTURIZMNI RIVOJLANTIRISHNING TABIIY-GEOGRAFIK IMKONIYATLARI 1621

FARG‘ONA MINTAQASI ATMOSFERASINING IFLOSLANISH O‘CHOQLARI 1630

DESIGNING AN AI-DRIVEN VENTURE IN THE HOSPITALITY INDUSTRY: THE CASE OF STAYMIND..... 1640

SUG‘ORILADIGAN HUDUDLARDA LANDSHAFTLARNING TRANSFORMATSIYASINI GAT VA MASOFADAN ZONDLASH MA'LUMOTLARI ASOSIDA GEOEKOLOGIK BAHOLASH (SIRDARYO VILOYATI MISOLIDA)..... 1649

ZOMIN TUMANI REKREATSION RESURSLARINI GEOGRAFIK BAHOLASH METODOLOGIYASI VA ISTIQBOLLARI 1655

DEHQONOBOD TUMANI GEOEKOLOGIK HOLATINI ZAMONAVIY METODLARNI QO‘LLAB TADQIQ ETISH VA BAHOLASH 1669

NATURAL SCIENCES

Cu(II) IONINI 4-AMINO-5-GIDROKSI-6-(PIRIDIL-2-AZO) 7-SULFONAFTALIN-2-SULFOKISLOTANING NATRIYLI TUZI BILAN KOMPLEKS HOSIL BO'LISH REAKSIYASINI SPEKTROFOTOMETRIK ANIQLASH USLUBINI ISHLAB CHIQISH

Alijonova Jumagul Sharibjon qizi

O'zbekiston Milliy universiteti

E-mail:alijonovdoniyor6@gmail.com[1]

Tuliyev Bexruz Alimqulovich

O'zbekiston Milliy universiteti

E-mail: bexruz.tuliyev@gmail.ru

Todjiyev Jamoliddin Nasiriddinovich

O'zbekiston Milliy universiteti

E-mail: todjiyev@gmail.ru

Turabov Nurmuxammat Turabovich

O'zbekiston Milliy universiteti

E-mail: turabov2019@mail.ru

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Cu(II) ionini 4-amino-5-gidroksi-6-(piridil-2-azo)-7-sulfonaftalin-2-sulfokislotaning natriyli tuzi yordamida spektrofotometrik aniqlashning yangi, sezgir va selektiv samarali uslubi ishlab chiqildi. Taklif etilgan usul Cu(II) ionlarining mazkur organik reagent bilan rangli kompleks hosil qilish xususiyatiga asoslanadi. Hosil bo'lgan kompleksning optimal sharoitlar, shu bilan bir qatorda , sifat reaksiyalari, maksimal yorug'lik yutulishi to'lqin uzunligi, eritma pH*

muhiti qiymati tasiri, kompleks birikmaning vaqtga nisbatan barqarorligi, reagent va metall ionlarining o‘zaro nisbatlari hamda kompleks birikma komponentlarining quyilish tartibi tizimli ravishda o‘rganildi. Shuningdek, usulning analitik tavsiflari, ya’ni sezgirlik, selektivlik, takrorlanuvchanlik va aniqlik ko‘rsatkichlari aniqlandi. Kompleks birikmaning tarkibi va fizik-kimyoviy xossalari spektrofotometrik usullar yordamida baholandi. Olingan natijalar metodning ekologik nazorat uchun samarali ekanligini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: *4-amino-5-gidroksi-6-(piridil-2-azo)-7-sulfonaftalin-2-sulfokislota (T.N.T), mis(II) ioni, optimal sharoit, sifat reaksiya, quyilish tartibi.*

Kirish. Tadqiqotda Cu(II) ionini 4-amino-5-gidroksi-6-(piridil-2-azo)-7-sulfonaftalin-2-sulfokislotaning natriyli tuzi yordamida spektrofotometrik aniqlashning yangi, sezgir va selektiv uslubi ishlab chiqildi. Ishdan ko‘zlangan maqsad T.N.T reagentini HyperChem hamda Avagadro dasturlarida 3D modulini hosil qilish, Cu (II) ioni bilan reagentdan hosil bo‘lgan kompleksni sifat reaksiyasini o‘rganish, kompeksning to‘lqin uzunligi hamda boshqa optimal sharoitlarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu ilmiy ishda zamonaviy talablar darajasiga javob beradigan yangi analitik reagentlardan biri –T.N.T OAR azobo‘yog‘ining turli fizik-kimyoviy xossalari, shuningdek, ayrim og‘ir va zaharli metallar bilan kompleks hosil qilish jarayonlari o‘rganildi. Shu asosda ayrim metallarning mikro miqdorlarini aniqlash usullari ishlab chiqildi, ularning fizik-kimyoviy tavsiflari aniqlandi hamda sanoat qotishmalarining standart namunalari va tabiiy obyektlar tarkibida aniqlash imkoniyatlari baholandi. Ushbu tadqiqot nazariy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Tadqiqot jarayonida dastlab T.N.T reagentining 0,05% li va turli xil metal ionlarning 100,0 mkg/ml li standart eritmasidan tayyorlab olindi. Kompleks

birikma hosil qilish uchun 25,0 ml li kolbalarga pH i turli xil bo‘lgan universal bufer eritmadan 5,0 ml dan, 0,05 % li T.N.T va titri 50 mkg/ml bo‘lgan metall ionlarini ishchi eritmasidan 1,0 ml dan olindi. Hosil bo‘lgan kompleks birikmalarni rang o‘zgarishi solishtirma eritmaga (metall ionlari bo‘lmagan eritma) nisbatan kuzatildi. Olingan natijalar 1-jadvalda keltirildi.

1-jadval

Ayrim metallarning , 4-amino-5-gidroksi-6-(piridil-2-azo)-7sulfonaftalin-2-sulfokislotaning natriyli tuzi bilan sifat reaksiyalari

№	**Metall ionlari**	**Hosil bo‘lgan kompleks birikma rangi**
1	Ni^{2+}	binafsha
2	Cu^{2+}	ko’k
3	Pb^{2+}	cho’kma
4	Mn^{2+}	o‘zgarish kuzatilmadi
5	Fe^{3+}	o‘zgarish kuzatilmadi
6	Co^{2+}	pushti
7	Hg^{2+}	o‘zgarish kuzatilmadi
8	Cr^{3+}	o‘zgarish kuzatilmadi

Jadvalda keltirilgan natijalaridan ko‘rinib turibdiki, 4-amino-5-gidroksi-6-(piridil-2-azo)-7sulfonaftalin-2-sulfokislotaning natriyli tuzi Ni^{2+}, Cu^{2+} va Co^{2+} ionlari bilan birgalikda turli xil rangdagi kompleks birikmalarni hosil qiladi. Fe^{3+}, Mn^{2+}, Hg^{2+} va Cr^{3+} ionlari bilan esa rang o‘zgarishi kuzatilmadi.

Kompleks birikmaning to‘lqin uzunligini aniqlash. 25,0 ml li o‘lchov kolbasiga bufer eritmasidan 5,0 ml, 0,05% li 4-amino-5-gidroksi-6-(piridil-2-azo)-7sulfonaftalin-2-sulfokislotaning natriyli tuzi eritmasidan 1,0 ml solib, 50,0 mkg/ml li mis(II) tuzi eritmasidan 1,0 ml va kolbaning belgisigacha distillangan suv solindi. Hosil bo‘lgan kompleks birikmaning optik zichligi KFK-3 da nur yutish qalinligi ℓ=3,0 sm

da har bir to‘lqin uzunligida o‘lchandi. Solishtirma eritma sifatida erkin eritma (mis(II) ionidan tashqari hamma komponentlar mavjud eritma) dan foydalanildi. O‘lchash natijalari 2-jadvalda va 1-rasmda keltirildi.

2-jadval

Optik zichligining to‘lqin uzunligiga bog‘liqligi

(C_{Cu}^{2+}=50,0 mkg/ml, C_{HR}=0,05%, KFK-3; ℓ=3,0 sm; n=3)

λ, nm	550	560	570	580	590	600	610
A	0,032	0,098	0,155	0,201	0,233	0,244	0,230
λ, nm	620	630	640	660	670	690	700
A	0,225	0,208	0,188	0,140	0,117	0,075	0,059

1-rasm. Kompleks birikma optik zichligining to‘lqin uzunligiga bog‘liqligi

Komleksning eritma muhiti (pH)ga bog‘liqligi. Buning uchun 25,0 ml li o‘lchov kolbasiga pH ko‘rsatkichi 3,50 dan 11,50 gacha bo‘lgan universal bufer eritmasidan 5 ml, 0,05% li 4-amino-5-gidroksi-6-(piridil-2-azo)-7sulfonaftalin-2-sulfokislotaning natriyli tuzi eritmasidan 1,0 ml, 50,0 mkg/ml li mis(II) eritmasidan 1,0

ml solib kolba belgisigacha distillangan suv qo‘shib suyultirildi. Kompleks birikma eritmaning optik zichliklari KFK-3 da λ_{max}=600 nm da nur yutish qalinligi ℓ=3,0 sm li kyuvetalarda o‘lchandi. Olingan natijalar 3-jadval va 2-rasmda keltirilgan.

3-jadval

Kompleks birikma (CuR) optik zichligining eritma muhiti pH ga bog‘liqligi (C_{Cu}^{2+}=50,0 mkg/ml, C_{HR}=0,05 %, ℓ=3,0 sm, λ_{max}=600 nm, n=3)

pH	2,25	3,51	4,20	4,5	5,1	5,5	6,01	6,52	7,1	7,53
A	0,098	0,14	0,156	0,176	0,198	0,239	0,245	0,258	0,255	0,254
pH	8,01	8,19	8,38	8,42	8,46	8,53	**8,64**	8,8	9,02	9,56
A	0,227	0,234	0,266	0,279	0,283	0,295	**0,307**	0,299	0,283	0,255
pH	10,45	11,45								
A	0,223	0,219								

2-rasm. Kompleks birikma optik zichligining eritma muhiti (pH)ga bog‘liqligi grafigi

Yuqoridagi 3-jadval va 2-rasmdan ko‘rinib turibdiki, kompleks birikma eng yuqori optik zichligi pH=8,38-9,6 gacha bo‘lgan oralig‘ida kuzatildi va optimal muhit sifatida pH=8,64 tanlandi, chunki shu pH da optik zichlik maksimal analitik signalga ega bo‘ldi.

Kompleksning bufer eritmaga bog‘liqligi. Fotometrik eritmalar tayyorlash uchun yuqorida ko’rsatilganidek, 25 ml li o’lchov kolbalariga pH=8,64 bo’lgan har xil bufer eritmalardan 5,0 ml dan, 50,0 mkg/ml li Cu(II) ioni eritmasidan 1,0 ml, 0,05% 4-amino-5-gidroksi-6-(piridil-2-azo)-7sulfonaftalin-2-sulfokislotaning natriyli tuzi li reagenti suvli eritmasidan 1,0 ml solib, kolbaning belgisigacha distillangan suv bilan suyultirildi. Optik zichliklar solishtirma eritmaga nisbatan o’lchandi. Olingan natijalar 4-jadvalda keltirildi.

4-jadval

Optimal bufer eritma tanlash (ℓ=3 sm, λ_{max}=600nm, n=3)

	Bufer eritma nomi	**Bufer eritma tarkibi**	**pH**	**Ā o’rt**
	Universal bufer	(H_3PO_4+CH_3COOH+H_3BO_3+NaOH)	**8,64**	**0,307**
	Boratli	($Na_2B_4O_7 \cdot 10H_2O$)	8,64	0,279
	Glitsinli	($NH_2CH_2COOH \cdot NaOH$)	8,64	0,263

Kompleksining vaqtga nisbatan barqarorligi. 25,0 ml li o‘lchov kolbasiga 0,05% li 4-amino-5-gidroksi-6-(piridil-2-azo)-7sulfonaftalin-2-sulfokislotaning natriyli tuzi dan 1,0 ml, 5,0 ml (pH=8,64) universal bufer eritmasidan, 20,0 mkg/ml

mis(II) ioni eritmasidan 1,0 ml solindi va kolbaning belgisigacha distillangan suv bilan to‘ldirildi. Hosil bo‘lgan kompleks birikma optik zichligi ma’lum vaqt oralig‘ida kuzatildi va solishtirma eritmaga nisbatan o‘lchandi. Olingan natijalar 5-jadvalda keltirildi.

5-jadval

Kompleks birikma optik zichligining vaqtga nisbatan barqarorligi

(C_{Cu}^{2+}=20,0 mkg/ml, C_{HR}=0,05 %, ℓ=3,0sm, λ_{max}=600 nm, pH =8,64, n=3)

T_{min}	Ā	T_{min}	Ā
1	0,228	80	0,217
5	0,229	90	0,217
10	0,229	100	0,217
20	0,222	110	0,217
30	0,220	120	0,217
40	0,218	130	0,217
50	0,218	140	0,215
60	0,217	160	0,214
70	0,217	180	0,212

Tajriba natijalari shuni ko‘rsatadiki, kompleks birikmaning optik zichligi qiymati 130 minutgacha deyarli o‘zgarmadi, so‘ngra juda sekin kamaya boshlaydi. Bu vaqt oralig‘ida analizda bajarish uchun yetarli ekanligini xulosa qilish mumkin.

Kompleks birikma tarkibiy komponentlarining quyulish tartibi. Reaksiyaning unumi komponentlar quyulish tartibiga ham bog‘liqligini e’tiborga olgan holda eritmalarni yuqorida ko‘rsatilgan usul bilan tayyorlandi va komponentlarning quyulish tartibini o‘zgartirib, bir nechta tajribalar o‘tkazildi. O‘lchash natijalari 6-jadvalda ko‘rsatildi.

6-jadval

Komponentlarning quyulish tartibini o‘rganish natijalari

($C_{Cu^{2+}}$=50,0 mkg/ml, C_{HR}=0,05 %, ℓ=3,0sm, λ_{max}=600 nm, pH =8,64, n=3)

№	*Quyilish tartibi*	$A_{o'rt}$
1	*Bufer-reagent-mis-dist.suv*	*0,213*
2	*Reagent–bufer-mis-dist.suv*	*0,221*
3	*Bufer-mis-reagent-dist.suv*	*0,258*
4	***Mis-bufer-reagent-dist.suv***	***0,265***
5	*Reagent-suv-bufer-dist.suv*	*0,021*
6	*Reagent-mis-bufer-dist.suv*	*0,261*
7	*Mis-dist.suv-bufer-reagent*	*0,256*
8	*Mis-reagent-bufer-dist.suv*	*0,257*

Natijalar shuni ko‘rsatmoqdaki, tadqiqot ishlarida 4-quyilish tartibi ya’ni *Mis-bufer-reagent-distillangan suv* tartibi yuqori ko‘rsatgichga ega. Ushbu tartibda reaksiya olib borilishi kompleksning maksimal optik zichligini namayon qilishini ta’minlaydi.

Xulosa. Reagent selektivligini oshirish, avvalo, kompleks hosil bo‘lish jarayonining optimal sharoitlarini to‘g‘ri tanlash bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu yondashuv og‘ir va zaharli metall ionlarini aniqlashda yuqori metrologik ko‘rsatkichlarga erishish imkonini beradi. Ishlab chiqilgan usul sun’iy aralashmalar, standart sanoat qotishmalari hamda tabiiy suv namunalarini tahlil qilishda muvaffaqiyatli qo‘llanildi. 4-amino-5-gidroksi-6-(piridil-2-azo)-7-sulfonaftalin-2-sulffokislotaning natriyli tuzi reagentining yutilish spektrlari, maksimal yutilish sohalari aniqlanib analitik imkoniyatlari chuqur o‘rganildi. Mazkur reagentning turli metall ionlari bilan sifat reaksiyalari o‘tkazilib, eritmada hosil bo‘ladigan komplekslarning tarkibi va barqarorligi o‘rganildi. Kompleks hosil bo‘lishining optimal sharoitlari (pH muhiti), reagent konsentratsiyasi, vaqt va boshqa omillar hamda

usulning sezgirligi aniqlandi. Mis(II) ionini ushbu reagent yordamida spektrofotometrik aniqlashning optimallashtirilgan sharoitlarida optik zichlikning yorug‘lik filtri, eritma muhiti kislotaliligi (pH) va reagent miqdoriga bog‘liqligi tizimli ravishda tadqiq etildi. Shu bilan birga quyilish tartibi ham o’rganib chiqildi. Tadqiqot ishlarida quyilish tartibi ya’ni *Mis-bufer-reagent-distillangan suv* tartibi yuqori ko‘rsatgichga ega ekanligi aniqlandi. Ushbu tartibda reaksiya olib borilishi kompleksning maksimal optik zichligini namayon qilishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Furletov A.A., Apyari V.V., Garshev A.V., Dmitrienko S.G., Zolotov Y.A. Triangular silver nanoplates as a spectrophotometric reagent for the determination of mercury(II) // Journal of Analytical Chemistry-2017.-№ 72 (12), -P. 1203–1207.

2. Лурье Ю.Ю. Справочник по аналитической химии. 6-е изд., –М.: Химия. –1989. –448 с.

3. Тоджиев Ж.Н. Разработка спектрофотометрических методов определения ионов меди(II), цинка(II) и ртути(II) новым азореагентом на основе пиридина// Дисс на соискание ученой степени доктора философии (PhD) хим. наук. – Ташкент. –2019. –120.

4. N.T.Turabov, J.N. Todjiyev, S.Razzokova, Sh.Nazirov, B.A.Tuliyev Development of spectrophotometric methods for the determination of copper (II) ions by new azo reagent based on pyridine // (AJMR) Vol 10, issue 4, aprel, 2021, -P. 91-99.

5. A.V.Ponomarev, E.M.Kholodkova, A.V. Bludenko – “Oziq-ovqat bo‘yoqlarining suvli eritmalarini radiolitik rangsizlantirish” // https://doi.org/10.1016/j.radphyschem.2022.110357.

6. Васильев А.В., Гриненко Е.В., Щукин А.О., Федулина Т.Г. Инфракрасная спектроскопия органических и природных соединений: Учеб. пособ., СПбГЛТА. –2007, –54 с.

7. Турабов Н.Т., Эшмурзаев Й.Ш., Тоджиев Ж.Н. Разработка фотометрических методов определения ионов никеля (II), меди (II) и кадмия.(Монография) //Т.“Универстиет. – 2021. – С. 184.

8. Mamajonov Sh.A., et al. Fe(III) ionini yangi organik reagentlar bilan aniqlashning spektrofotometrik usullari. // O‘zbekiston kimyo jurnali. – 2022.

«SUDOCHE-AKPETKI» DAVLAT BUYURTMA QO‘RIQXONASINING ASOSIY SUDRALIB YURUVCHILARINING MORFOLOGIK VA BIOEKOLOGIK XUSUSIYATLARI

Berdanov D.T.

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universieteti

(berdanovdastanbek1995@gmail.com)

Seytnazarov S.K.

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universieteti

Annotatsiya: *Ushbu tezisda Janubiy Orolbo‘yi hududida joylashgan "Sudoche-Akpetki" davlat buyurtmaxonasining cho‘l va sho‘rxok ekotizimlarida keng tarqalgan sudralib yuruvchilar (Reptilia) sinfi vakillarining tur tarkibi, morfologik belgilari va bioekologik moslashuv mexanizmlari o‘rganilgan. Tadqiqot hududida uchraydigan 22 turdagi reptiliyalarning ekologik guruhlari, ularning antropogen va iqlimiy omillar ta’sirida o‘zgarishi tahlil qilingan. Ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilgan kamyob turlarning zamonaviy holatiga e’tibor qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *Janubiy Orolbo‘yi, Sudoche-Akpetki, reptilia, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Mo‘ynoq, Taxtako‘pir, Qizilqum, O‘rta Osiyo cho‘l toshbaqasi, qum bo‘g‘ma iloni.*

Kirish

Orol dengizining qurishi oqibatida yuzaga kelgan landshaftlar transformatsiyasi va cho‘llanish jarayonlari Janubiy Orolbo‘yi mintaqasi bioxilma-xilligiga, jumladan, hududning faunasiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Ekologik muvozanatni saqlash, hududdagi noyob ornitologik va gerpetologik komplekslarni muhofaza qilish maqsadida 2021-

yilda Qoraqalpog‘iston Respublikasining Mo‘ynoq va Taxtako‘pir tumanlari hududida **"Sudoche-Akpetki" davlat buyurtma qo’riqxonasi** tashkil etildi. Umumiy maydoni 443 ming gektardan ortiq bo‘lgan ushbu hudud o‘z ichiga Sudoche ko‘llar tizimini hamda Aqpetki arxipelagi va qumli-sho‘rxok cho‘l ekotizimlarini oladi.

Ekologik sharoitning keskin kontinentalligi, yuqori harorat va suv tanqisligi sharoitida sudralib yuruvchilar (Reptilia) cho‘l ekotizimlarida biomassaning muhim qismini tashkil etuvchi va trofik zanjirlarda asosiy bo‘g‘in hisoblangan umurtqali hayvonlar guruhidir. Sudoche-Akpetki hududining cho‘l qismida 22 turdagi reptiliyalar qayd etilgan bo‘lib, ularning morfologik tuzilishi va bioekologik xususiyatlarini o‘rganish ekotizim dinamikasini va global iqlim o‘zgarishining biologik turlarga ta’sirini baholashda dolzarb ilmiy ahamiyat kasb etadi.[4]

Tadqiqot materiallari va metodlari

Tadqiqot ishlari 2025–2026-yillar davomida buyurtmaxonaning ikki asosiy qismida olib borildi:

1. **Sudoche ko‘llar tizimi atrofidagi gilli va gipsli cho‘llar (Ustyurt platosi chekkalari).**
2. **Aqpetki hududidagi qumli va sho‘rxok ekotizimlar.**

Sudralib yuruvchilarni hisobga olish va materiallar yig‘ish an’anaviy gerpetologik metodlar – marshrutli hisobga olish (kengligi 5–10 metr bo‘lgan transektalar bo‘ylab) hamda ekologik tuzoqlar (chelaklar, yo‘naltiruvchi to‘siqlar) yordamida amalga oshirildi. Kunduzgi va tungi hisobga olish ishlari reptiliyalarning mavsumiy va sutkalik faollik sikllariga muvofiq olib borildi. Morfometrik tahlillar uchun plastik va plastik bo‘lmagan belgilar shtangensirkul yordamida 0.1 mm aniqlikda o‘lchandi. Olingan ma’lumotlar variatsion-statistika usullarida tahlil qilindi.[2.3]

Natijalar va ularning tahlili

Tadqiqotlar natijasida "Sudoche-Akpetki" buyurtmaxonasi hududida toshbaqalar (Testudines),Sauria (lacertilia) va ilonlar (Serpentes) turkumlari vakillari o‘rganildi. Quyida hududda ekologik va miqdoriy jihatdan dominant hamda muhofazaga muhtoj bo‘lgan asosiy turlarning morfologik va bioekologik xarakteristikalari keltirilgan.

1.O‘rta Osiyo toshbaqasi (*Testudo horsfieldi* Gray, 1844)

Morfologik xususiyatlari

Tana suyagi (karapaks) past, deyarli yumaloq, sarg‘ish-qo‘ng‘ir rangda bo‘lib, quyuq dog‘larga ega. Oldingi oyoqlarida 4 tadan baquvvat tirnoqlari mavjud (bu uni boshqa turdoshlaridan ajratib turadi). Tekshirilgan populyatsiyalarda karapaks uzunligi (L.car) urg‘ochilarda o‘rtacha 160−220 mm, erkaklarida esa 130−170 mm ni tashkil etdi. Jinsiy dimorfizm yaqqol namoyon bo‘ladi: erkaklarining plastroni (qorin qalqoni) biroz botiq, dumi uzunroq bo‘ladi.

Bioekologik xususiyatlari

Gilli-gipsli cho‘llarda va barqarorlashgan qumloqlarda uchraydi. Efemer o‘simliklar bilan oziqlanadi. Mazkur tur o‘ta qisqa faollik davri (estivatsiya va hibernatsiya uyg‘unligi) bilan ajralib turadi. Faollik davri mart oyining o‘rtalaridan may oyining oxirigacha – jami 2.5–3 oyni tashkil etadi. Yozgi issiq boshlanishi bilan (havo harorati +38∘C dan oshganda) toshbaqalar chuqurligi 50−80 cm bo‘lgan inlariga kirib, yozgi uyquga ketadi, bu uyqu to‘g‘ridan-to‘g‘ri qishki gipobioz holatiga ulanib ketadi. Hozirda ushbu tur xalqaro IUCN va O‘zbekiston Qizil kitobiga (vulnerable – zaif) kiritilgan.

2.Qum to‘garakboshi (*Phrynocephalus interscapularis* Lichtenstein, 1856)

Morfologik xususiyatlari

Aqpetki qumliklarida eng ko‘p tarqalgan mittigina reptiliya. Tana uzunligi (L) o‘rtacha 40−55 mm, dumi (L.cd) tana uzunligidan biroz uzunroq yoki teng. Tanasi yuqoridan qum rangida bo‘lib, mayda zarrachalar va qizg‘ish-qo‘ng‘ir dog‘lar bilan

qoplangan. Bu dushmanlardan himoyalanishda (mimikriya) muhim rol o‘ynaydi. Dumining pastki qismi yorqin qora va oq ko‘ndalang chiziqlarga ega bo‘lib, signalizatsiya funksiyasini bajaradi.

Bioekologik xususiyatlari

Psammofil (qum sevar) tur hisoblanadi. Faqat harakatchan va yarim barqaror qum barxanlarida yashaydi. Xavf tug‘ilganda tana yon tomonlarini tebratish orqali bir necha soniya ichida o‘zini qum ostiga "ko‘mib" yuborish qobiliyatiga ega. Asosan mayda chumolilar, qo‘ng‘izlar va ularning lichinkalari bilan oziqlanadi. Apreldan oktyabrgacha faol.

3.Dasht agamasi (*Agama sanguinolenta* Pallas, 1814)

Morfologik xususiyatlari

Tana tuzilishi baquvvat, boshi o‘qsimon shaklda, yirik tangachalar bilan qoplangan. Umumiy uzunligi 25−30 cm ga yetadi (dum uzunligi tanadan 1.5 barobar uzun). Rangi juda o‘zgaruvchan: tinch holatda kulrang-qo‘ng‘ir, lekin aprel-may oylaridagi juftlashish davrida va tana harorati ko‘tarilganda erkaklarining tomog‘i, ko‘kragi va yon tomonlari yorqin ko‘k (firuza) rangga kiradi, urg‘ochilarida esa orqa qismida to‘q sariq yoki qizg‘ish dog‘lar paydo bo‘ladi.

Bioekologik xususiyatlari

Evritop (keng sharoitda yashovchi) tur bo‘lib, saksaulzorlarda, gilli va qumli cho‘llarda birdek uchraydi. Yarim daraxt hayot tarziga moslashgan – saksaul, cherkez kabi butalar ustiga osongina chiqadi. Bu ularga yer yuzasining jazirama issig‘idan (+50∘C gacha) qutulish va atrofni kuzatish imkonini beradi. Oziqlanish ratsionida hasharotlardan tashqari o‘simliklarning yosh novdalari va gullari ham salmoqli o‘rin tutadi.

4.Qum bo‘g‘ma iloni (*Eryx miliaris* Pallas, 1773)

Morfologik xususiyatlari

Tanasi yo‘g‘on, dumi kalta va to‘pchoq shaklda. Umumiy uzunligi 40−65 cm. Ko‘zlari boshining yuqoriga qaragan qismida joylashgan bo‘lib, qum ichidan faqat ko‘zlarini chiqarib turishga imkon beradi. Terisi sarg‘ish-kulrang bo‘lib, to‘q jigar rangli tartibsiz dog‘lar bilan qoplangan.

Bioekologik xususiyatlari

Yarim yashirin hayot kechiradi. Qum qatlamlari ostida osongina harakatlanadi ("qumda suzish"). Tungi va g‘ira-shira vaqtdagi faollik xarakterli. O‘z o‘ljasini (mayda kemiruvchilar va kalta) bo‘g‘ish orqali o‘ldiradi.

5.Kaspiy gekkoni (*Tenuidactylus caspius* Eichwald, 1830)

Morfologik xususiyatlari

Boshi va tanasi kuchli yassilangan. Barmoqlarining ostida maxsus kengaygan plastinkalari yo‘q, lekin egilgan o‘tkir tirnoqlari va yon tomondagi tangachalari vertikal yuzalarda harakatlanishni ta’minlaydi. Rangi kulrang bo‘lib, orqasida 5–6 ta qora-qo‘ng‘ir ko‘ndalang chiziqlar mavjud.

Bioekologik xususiyatlari

Asosan gilli tuproqli jarliklarda, Ustyurt yaqinidagi toshloq qiyaliklarda hamda tashlandiq inshootlar va xarobalarda yashaydi. To‘liq tungi hayot tarzini kechiradi. Sutka davomida havo harorati barqaror bo‘lgan g‘orlar va yoriqlardan boshpana sifatida foydalanadi.[1]

Ekotizimdagi ekologik guruhlar va moslashuvlar

Sudoche-Akpetki reptilyalarini substratga (yashash muhitiga) bog‘liqligi bo‘yicha quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

Ekologik guruh	Mos keluvchi turlar	Morfo-biologik moslashuvlar
Psammofillar*(Qum sevarlar)*	*Ph. interscapularis, Ph. mystaceus, Teratoscincus scincus, Eryx miliaris*	Barmoqlarda qum taroqlarining mavjudligi, qum ostiga tez sho‘ng‘ish, ko‘zlarni qumdan himoya qiluvchi membranalar.
Sklerofillar*(Gilli va toshloq cho‘l vakillari)*	*Testudo horsfieldi, Alsophylax pipiens, Eremias velox*	Oyoqlarning qazish funksiyasiga moslashishi, tananing yassilanganligi.
Dendrofillar*(Buta va daraxt vakillari)*	*Agama sanguinolenta*	Uzun va ilmoqli barmoqlar, rangini fon muhitiga qarab o‘zgartirish (kamuflyaj).

Biotsenotik ahamiyati va muhofaza choralari

Sudralib yuruvchilar Sudoche-Akpetki davlat buyurtma qo‘riqxonasi ekotizimida yuqori trofik darajalarda konsumentlar (iste’molchilar) hisoblanadi. Ular zararli chigirtkalar, chumolilar va kemiruvchilar populyatsiyasini tabiiy regulyatsiya qilib turadi. O‘z navbatida, reptiliyalar buyurtma qo‘riqxonaning yirtqich qushlari (cho‘l burguti, burgut, lochin) va sutemizuvchilari (tulki, chiyabo‘ri, karakal) uchun asosiy oziq bazasidir.

Mintaqadagi antropogen bosim (gaz va neft qidiruv ishlari, yo‘l qurilishlari va brakonerlik) hamda global iqlim isishi natijasida cho‘l ekotizimlarining yanada buzilishi quyidagi turlarning kamayishiga olib kelmoqda:

- **O‘rta Osiyo cho‘l toshbaqasi (*Testudo horsfieldi*)** – Noqonuniy terish va yaylovlar degradatsiyasi tufayli muhofazaga muhtoj.

Muhofaza bo‘yicha tavsiyalar:

1. Yo‘l-transport va geologiya-qidiruv ishlarida reptiliyalarning ommaviy ko‘payish va qishlash zonalarini chetlab o‘tish.
2. Mahalliy aholi va ekoturistlar o‘rtasida toshbaqalar va ilonlarni asrash bo‘yicha tushuntirish ishlarini olib borish.
3. Davriy ravishda faunistik monitoring (gerpetologik xaritalash) ishlarini yo‘lga qo‘yish.

Xulosa

"Sudoche-Akpetki" davlat tabiat buyurtma qo‘riqxonasining gerpetofaunasi Janubiy Orolbo‘yi cho‘l ekotizimlarining o‘ziga xos indikatori hisoblanadi. Aniqlangan reptiliyalar ekstremal ekologik sharoitlarga, keskin harorat ozgarishlariga va oziq tanqisligiga yuqori darajadagi morfologik va xulq-atvor (sutkalik va mavsumiy sikllarni o‘zgartirish) orqali moslashgan. Mazkur hududda reptiliyalarning tabiiy populyatsiyalarini saqlab qolish nafaqat cho‘l biomini, balki u bilan zanjirband bo‘lgan noyob ornitofauna (qushlar) dunyosini ham ekologik barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jumanov M.A.,Asenov G.A.,Bekbergenova Z.O., Qoshanov D E., Qaraqalpaqstannıń haywanat dúnyası Nókis .2020. 70,91-105
2. Rakhimov B.A., Matkarimova G.T. Gerpetologik monitoring asoslari. Samarqand: Zarafshon, 2017. -96 b.
3. Барабаш-Никифоров И.И. Методика полевых герпетологических исследований. Москва: Наука, 1986. — 127 с.
4. https://karakalpakstan.travel/media-and-resources-16/?lang=uz

AYRIM FLAVONOID GLIKOZIDLARI VA ULARNING BIOLOGIK FAOLLIGI

Kuchkarova L.S.
O‘zbekiston Milliy Universiteti
Olimova Sh.V.
O‘zbekiston Milliy Universiteti
Shohsanamolimova413@gmail.com

Annotatsiya. *Zamonaviy tibbiyot oldida turgan eng muhim muammolardan biri — surunkali yallig‘lanish bilan bog‘liq kasalliklarning (revmatoid artrit, yurak-qon tomir kasalliklari, metabolik sindrom, neyrodegenerativ kasalliklar) global tarqalishining ortib borishidir. Mavjud yallig‘lanishga qarshi dorilar (nonsteroid yallig‘lanishga qarshi preparatlar, glyukokortikoidlar, biologik vositalar) ko‘plab nojo‘ya ta’sirlar bilan cheklangan: oshqozon-ichak trakti shikastlanishi, kardiovaskulyar xavflar, immunosupressiya. Shu sababli, yangi, xavfsiz va samarali yallig‘lanishga qarshi vositalarni yaratish dolzarb vazifa hisoblanadi.*

Flavonoid glikozidlarining o‘simlik hujayrasidagi sintezi va ularning strukturaviy xilma-xilligi uzoq yillardan buyon o‘rganib kelinmoqda. Ushbu maqolada uchta flavonoid glikozid birikmasining fizik-kimyoviy, biologik va farmakologik xususiyatlarini tahlil qilingan. Apigenin 7-O-β-D-glyukozid (kosmosiin), Gispidulin-7-O-[α-L-ramnopiranozil-(1→6)]-β-D-glyukopiranozid va Gispidulin-7-O-β-D-glyukozid. Maqolada ularning tuzilishi, sintezi, biologik faolligi va amaliy qo‘llanilishi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *flavonoid glikozidlari, apigenin, gispidulin, antioksidant faollik, yallig‘lanishga qarshi ta’sir.*

Kirish

Flavonoidlar o‘simliklarda keng tarqalgan biologik faol birikmalar bo‘lib, ularning glyukozid hosilalari yuqori biologik faollik va yaxshi so‘rilish xususiyatlariga ega. Ushbu maqolada uchta muhim flavonoid glikozid – Apigenin 7-O-β-D-glyukopiranozid, Gispidulin-7-O-[α-L-ramnopiranozil-(1→6)]-β-D-glyukopiranozid va Gispidulin-7-O-β-D-glyukopiranozidning fizik-kimyoviy va biologik xususiyatlari tahlil qilinadi.

Apigenin 7-O-β-D-glyukozid (kosmosiin) tabiati bo‘yicha eng keng tarqalgan flavon monoglikozidlaridan biri hisoblanadi. U asosan *Asteraceae* (masalan, *Matricaria chamomilla*), *Lamiaceae* va *Fabaceae* oilalarida uchraydi [1].

Apigenin 7-O-β-D-glyukozid ($C_{21}H_{20}O_{10}$, molekulyar massasi 432.38 g/mol) — apigenin (4',5,7-trigidroksiflavon) aglikonining 7-holatidagi gidroksil guruhiga β-D-glyukopiranozaning glikozid bog‘lanish orqali birikishidan hosil bo‘lgan birikma

Molekulaning strukturaviy xususiyatlari:

- **Flavon yadrosi:** 2-fenilxromen-4-on asosiy skeletga ega
- **Glikozilatsiya pozitsiyasi:** C7 pozitsiyasida β-D-glyukopiranozil qoldig‘i joylashgan
- **Funktsional guruhlar:** C5 va C4' pozitsiyalarida gidroksil guruhlari mavjud
- **Glyukozid bog‘lanish turi:** β-tipdagi O-glikozid bog‘lanish

Birikma och sariqdan sariq ranggacha bo‘lgan qattiq modda bo‘lib, DMSO, metanol va etanol kabi organik erituvchilarda yaxshi eriydi. U gigroskopik xususiyatga ega, shuning uchun namlikdan saqlash talab etiladi.

	Apigenin 7-O-β-D-glyukozid
	Gispidulin-7-O-β-D-glyukozid
	Gispidulin-7-O-[α-L-ramnopiranozil-(1→6)]-β-D-glyukopiranozid

Apigenin 7-O-β-D-glyukozid Matricaria chamomilla (dorivor romashka), Scutellaria baicalensis (baykal sariq ildizi), Tilia cordata (mayda bargli jo‘ka), Paeonia × suffruticosa (pion), Taraxacum officinale (qoqi o‘t), Teucrium gnaphalodes o’simliklarida keng tarqalgan [2].

Apigenin turli sabzavotlar (petrushka, selderey, piyoz), mevalar (apelsin), o‘tlar (kekik, oregano, rayhon) va o‘simlik ichimliklari (choy, pivo, sharob) tarkibida ham uchraydi, ammo ko‘p hollarda glikozidlangan shaklda bo‘ladi. Petrushkada apigeninning eng yuqori konsentratsiyasi (100 g uchun taxminan 215 mg) qayd etilgan [3].

Apigenin-7-O-glyukozid kuchli antioksidant xususiyatlarga ega. Uning antioksidant faolligi Apigetrin konsentratsiyaga bog‘liq holda reaktiv kislorod turlariga qarshi kuchli antioksidant ta’sir ko‘rsatadi [5]. Bu birikma oksidlovchi stress sharoitida hujayralarni himoya qilish qobiliyatiga ega. Wistar kalamushlarida N-nitrozodietilamin va fenobarbital bilan qo‘zg‘atilgan oksidlovchi stressga qarshi samarali himoya ko‘rsatgan. Apigeninning antioksidant ta’siri lipidlarning peroksidatsiyasini va DNK shikastlanishini minimallashtirishda namoyon bo‘ladi [4].

Tabiiy flavonoid glikozidlari odatda so‘rilishdan oldin deglikozilatsiyaga uchraydi, chunki butun holdagi flavonoid glikozidlari yomon so‘riladi. Glikozidlar ingichka ichakda laktaz-florizin gidrolaza (LPH) fermenti yoki yo‘g‘on ichakdagi bakterial fermentlar tomonidan gidrolizlanadi [6].

Apigenin tuzilishidagi C2-C3 qo‘sh bog‘lanish va C5 pozitsiyasidagi gidroksil guruhi saraton hujayralarida ko‘p miqdorda ifodalanadigan ATP-bog‘lovchi kasseta (ABC) transporterlari (P-glykoprotein) faolligini cheklashda muhim rol o‘ynaydi [5]. Bu xususiyat saraton hujayralarining ko‘p dorilarga chidamliligini kamaytirishda ahamiyatlidir.

Apigenin kichik va katta o‘tkazuvchanlikdagi Ca^{2+}-aktivatsiyalangan K^+ kanallarini faollashtiradi. Bu esa giperpolyarizatsiyaga va Ca^{2+} oqimining kuchayishiga olib keladi, natijada azot oksidi ishlab chiqarilishi va antiangiogen ta’sir kuchayadi [4].

Gispidulin-7-O-β-D-glyukozid

Gispidulin-7-O-β-D-glyukozid ($C_{22}H_{22}O_{11}$, molekulyar massasi 462.40 g/mol) gispidulin aglikonining 7-holatida β-D-glyukoza bilan bog‘langan monoglikoziddir.

Tuzilishining o‘ziga xos xususiyatlari:

- **Aglikon:** Gispidulin (5,7,4'-trihidroksi-6-metoksiflavon) — apigeninning 6-holatida metoksillangan hosilasi
- **Glyukozid bog‘lanish:** 7-O-β-D-glyukopiranozil
- **Qo‘shimcha metoksi guruh:** C6 pozitsiyasida -OCH_3 guruhi mavjud

Metoksi guruhining mavjudligi bu birikmani apigenin-7-glyukoziddan ajratib turadigan asosiy strukturaviy farq hisoblanadi.

Gispidulin-7-O-glyukozid asosan an’anaviy Xitoy tibbiyotida qo‘llaniladigan *Salvia plebeia* o‘simliklarda uchraydi.

H_2O_2 ta’sirida bo‘lgan HL-7702 gepatotsitlarida laktat degidrogenazaning chiqishini kamaytiradi, glutatyon (GSH), glutatyon peroksidaza (GSH-Px) va superoksid dismutaza (SOD) darajalarini oshiradi [5].

Homoplantagininning birikma palmitat kislotasi bilan qo‘zg‘atilgan hujayralarda TNF-α va IL-6 mRNK ifodalanishini dozaga bog‘liq holda kamaytiradi. Homoplantaginin yallig‘lanish kaskadining asosiy regulyatorlari bo‘lgan IKKβ va NF-κB p65 fosforillanishini kamaytiradi. Birikma reaktiv kislorod turlariga sezgir tioredoksin bilan o‘zaro ta’sir qiluvchi oqsil (TXNIP), NLRP3 va kaspaza-1 ekspressiyasini bostirish orqali NLRP3 inflamamasoma faollashuvini oldini oladi [4].

Gispidulin-7-O-[α-L-ramnopiranozil-(1→6)]-β-D-glyukopiranozid

Ushbu birikma gispidulin aglikonining 7-holatida disaxarid zanjiriga ega bo‘lgan glikoziddir. Disaxarid zanjiri β-D-glyukopiranozil va uning 6-holatiga (1→6) bog‘langan α-L-ramnopiranozildan tashkil topgan.

Tuzilishining xususiyatlari:

- **Aglikon:** Gispidulin (5,7,4'-trihidroksi-6-metoksiflavon)
- **Asosiy shakar:** β-D-glyukopiranoz (7-holatida bog‘langan)
- **Qo‘shimcha shakar:** α-L-ramnopiranozil (1→6) bog‘lanish orqali glyukozaning 6-holatiga birikkan)
- **Disaxarid turi:** Rammoglikozid (ramnozil-glyukozid)

Ushbu tuzilma flavonoid glikozidlari orasida murakkablik darajasi yuqori bo‘lgan birikma hisoblanadi. Ramnopiranozil qoldig‘ining mavjudligi birikmaning fizik-kimyoviy xususiyatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Ramnozil-glyukozid tipidagi birikmalar turli o‘simliklarda, xususan flavonoidlar bilan boy bo‘lgan o‘simliklarda uchraydi. Apigeninning ramnoglikozid hosilasi — rhoifolin (apigenin-7-O-neohesperidozid) kumkvat (*Citrus japonica*) tarkibida

aniqlangan. Gispidulinning ushbu disaxarid hosilasi esa, ma’lumotlarga ko‘ra, *Salvia* turkumiga mansub o‘simliklarda bo‘lishi mumkin [7].

Disaxarid zanjirining mavjudligi birikmaning biologik faolligini oshiradi va Ramnozil qismi lipid membranalar bilan o‘zaro ta’sirlashuvni kuchaytiradi, bu esa antioksidant ta’sirni oshirishi mumkin. Disaxarid zanjirining moslashuvchanligi tufayli birikma hujayra membranalari bilan samarali o‘zaro ta’sirlashadi. Ushbu turdagi birikmalar, gispidulin monoglikozidiga o‘xshab, NF-κB va sitokin ishlab chiqarilishini cheklash orqali yallig‘lanishga qarshi ta’sir ko‘rsatadi.

Ramnopiranozil qoldig‘ining qo‘shilishi birikmaning membranaviy tashilishida ingichka ichakda to‘liq gidrolizlanishini sekinlashtirishi mumkin, bu esa yo‘g‘on ichakka yetib borishiga va u yerdagi bakteriyalar tomonidan qayta ishlanishiga olib keladi [8].

Flavonoid glikozidlarining so‘rilish mexanizmlari haqidagi umumiy ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, disaxarid zanjiriga ega bo‘lgan birikmalar monoglikozidlarga nisbatan murakkabroq so‘rilish profiliga ega [7].

Xulosa

Apigenin-7-O-glyukozid yallig‘lanishga qarshi va neyroprotektiv faolligi bilan ajralib turadi. Uning membrana transporterlariga, xususan P-glykoproteinga ta’sir ko‘rsatish qobiliyati saraton kasalliklarida ko‘p dorilarga chidamlilikni kamaytirish nuqtai nazaridan ahamiyatlidir.

Gispidulin-7-O-glyukozid (homoplantaginin) metoksi guruhining mavjudligi tufayli kuchli antioksidant va yallig‘lanishga qarshi xususiyatlarga ega.

Gispidulin-7-O-ramnozil-glyukozid esa disaxarid zanjiriga ega bo‘lib, bu tuzilma birikmaning eruvchanligi va membrana bilan o‘zaro ta’sirlashuvini o‘zgartiradi. Ushbu

birikmaning farmakokinetik xususiyatlari murakkabroq bo‘lib, kelgusida chuqurroq o‘rganishni talab etadi.

Flavonoid glikozidlarining past biologik mavjudligi ularning klinik qo‘llanilishidagi asosiy cheklov bo‘lib qolmoqda. Shu sababli, ushbu birikmalarning membrana transporti mexanizmlarini va biologik mavjudligini oshirish yo‘llarini o‘rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Nabavi, S. F., Khan, H., D‘onofrio, G., ... & Sobarzo-Sanchez, E. (2018). Apigenin as neuroprotective agent: Of mice and men. *Pharmacological Research*, 128, 359-365.

2. Homoplantaginin (Hispidulin-7-O-β-D-glucopyranoside). *ChemSrc CAS Database*, 2026.

3. Zhang, Y., Li, Y., Li, C., ... & Wang, S. (2023). Paeonia × suffruticosa Andrews leaf extract and its main component apigenin 7-O-glucoside ameliorate hyperuricemia by inhibiting xanthine oxidase activity and regulating renal urate transporters. *Phytomedicine*, 154957.

4. Apigetrin (Apigenin-7-O-β-D-glucopyranoside). *PeptideDB*, 2025.

5. Walle, T. (2004). Absorption and metabolism of flavonoids. *Free Radical Biology and Medicine*, 36(7), 829-837.

6. Patil, C. S., Singh, V. P., & Kulkarni, S. K. (2003). Protective effect of flavonoids against aging- and lipopolysaccharide-induced cognitive impairment in mice. *Pharmacology*, 69(2), 59-67.

7. Homoplantaginin. *InvivoChem*, 2024.

8. Ma, Y., Zeng, M., Sun, R., & Hu, M. (2014). Disposition of flavonoids impacts their efficacy and safety. *Current Drug Metabolism*, 15(9), 841-864.

TO‘QIMACHILIK KORXONALARI CHIQINDILARINING INFRAQIZIL SPEKTR TAHLILI

Ne’matova Madina

Toshkent Davlat Texnika Universiteti

email: madinanematova96@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada to’qimachilik korxonalarida hosil bo‘ladigan chiqindilarining (oqartirilgan va oqartirilmagan holatlari) kimyoviy tarkibi ATR–FTIR infraqizil spektroskopiya usuli yordamida o‘rganildi. Tadqiqot natijalari har ikkala namunada ham asosiy komponent sifatida sellyuloza mavjudligini ko‘rsatdi. Spektral o‘xshashlik darajalari (0,96–0,97 oralig‘ida) sanoat chiqindilarining ikkilamchi xomashyo sifatida yuqori salohiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.*

Kalit so‘zlar: *sellyuloza, tolali chiqindilar, kompozit materiallar, polimer, qayta ishlash, ekologik xavfsizlik, iqtisodiy samaradorlik.*

Kirish.

To‘qimachilik sanoati O‘zbekiston iqtisodiyotining muhim tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Har yili shu sohada katta miqdorda tolali chiqindilar hosil bo‘ladi. An’anaviy ravishda ushbu chiqindilar yoqib yuboriladi yoki poligonlarga tashlanadi, bu esa ekologik muammolarni keltirib chiqaradi. Shu bilan bir qatorda, bu kabi chiqindilar tarkibida organik tolalar (paxta, viskoza va boshqalar) mavjud bo‘lib, ulardan yangi mahsulotlar olish imkoniyati mavjud. Kompozit materiallar ishlab

chiqarishda tolali chiqindilarni polimer asoslar bilan mustahkamlash orqali qurilish, avtomobilsozlik va qadoqlash sanoatlarida keng qo‘llash mumkin bo‘lgan ekologik va iqtisodiy jihatdan samarali mahsulotlar olish mumkin. To‘qimachilik sanoati chiqindilarning tarkibi juda xilma-xildir. Ular tabiiy tolalardan (paxta, jun, kanop) va sintetik tolalardan (polietilen, polipropilen, akril) tashkil topadi. Tolali chiqindilarning asosiy xossalari bu mexanik mustahkamlikdir. Ba’zi tolalar (masalan, paxta yoki viskoza) yuqori elastiklikka ega bo‘ladi, bu esa kompozit materiallarni yanada mustahkamlashga imkon beradi. Bundan tashqari ushbu tolalarning namlikni yutish qobiliyati ham muhim ahamiyatga egadir. Tabiiyki, tabiiy tolalar namlikni yaxshi yutadi, bu esa materialning issiqlik va namlikka qarshi barqarorligini oshiradi. Tolalarga qo’yiladigan yana bir asosiy talablardan biri bu materiallarning biologik parchalanishidir. Ta’kidlash joizki, tabiiy tolalarning parchalanish xususiyati atrof-muhitni ifloslantirishni kamaytiradi, hamda to’qimachilik korxonalari chiqindilarini chuqur o‘rganish va ularning kimyoviy tarkibini aniqlash ushbu chiqindilarni ikkilamchi xomashyo sifatida qayta ishlash imkoniyatlarini ochib beradi. Amaliyotda ko‘plab bunday chiqindilar oqartirish, bo‘yash va boshqa kimyoviy ishlovlardan o‘tgan yoki o‘tmagan holatda bo‘ladi. Oqartirish jarayoni tolalarning tashqi ko‘rinishini yaxshilash bilan birga, ularning kimyoviy va strukturaviy xossalariga ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun, oqartirilgan va oqartirilmagan to’qimachilik korxonalari chiqindilarini solishtirma tarzda o‘rganish ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu chiqindilarning tarkibini aniqlashda zamonaviy analitik usullar muhim rol o‘ynaydi. Shu jumladan, Fourier Transform Infraqizil (FTIR) spektroskopiya usuli material tarkibidagi funksional guruhlarni aniqlash, polimer tuzilmasini baholash hamda turli moddalar bilan solishtirish imkonini beradi. ATR–FTIR texnikasi esa namunalarni murakkab tayyorlashsiz tez va ishonchli tahlil qilish imkoniyati bilan ajralib turadi.

Tadqiqot natijalari chiqindilarni qayta ishlash texnologiyalarini takomillashtirish va ekologik barqaror ishlab chiqarish tizimlarini joriy etishga ilmiy asos yaratadi.

Mazkur tadqiqotning asosiy obyekti sifatida to’qimachilik korxonalarida ishlab chiqarish jarayonida hosil bo‘ladigan **chiqindilar** tanlab olindi. Chiqindilar asosan ip yigirish, tozalash va havo oqimi yordamida chang-tolalarni ajratish jarayonlarida hosil bo‘lib, tolali tuzilishga ega sanoat chiqindilari hisoblanadi.

Tadqiqotda ikki xil namuna o‘rganildi:

- oqartirilgan chiqindi,

- oqartirilmagan chiqindi.

Ushbu namunalar bir xil texnologik jarayon natijasida hosil bo‘lgan bo‘lib, ular o‘rtasidagi asosiy farq oqartirish bosqichidan o‘tgan yoki o‘tmaganligidadir. Oqartirilmagan sikloniy pux tabiiy holatga yaqin bo‘lib, unda tolalarning dastlabki kimyoviy tarkibi saqlangan. Oqartirilgan sikloniy pux esa ishlab chiqarish jarayonida kimyoviy Oqartirish moddalariga duch kelgan bo‘lib, bu jarayon tolalarning ayrim funksional guruhlariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Mazkur ikki turdagi chiqindilarni solishtirma tahlil qilish orqali Oqartirish jarayonining sellyuloza tuzilishiga ta’siri va chiqindilarning ikkilamchi xomashyo sifatidagi imkoniyatlari baholandi.

Tadqiqot ishida chiqindilarning kimyoviy tarkibini aniqlash uchun **Fourier Transform Infraqizil (FTIR) spektroskopiya** usuli qo‘llanildi. Mazkur usul moddalar tarkibidagi funksional guruhlarni aniqlashda yuqori aniqlik va ishonchlilikka ega bo‘lib, polimerlar va tabiiy tolalarni tahlil qilishda keng qo‘llaniladi. Infraqizil spektrlar **ATR (Attenuated Total Reflectance)** qo‘shimchasi yordamida olindi. ATR–FTIR usulining afzalligi shundaki, namuna oldindan murakkab tayyorlash bosqichlarini talab qilmaydi va qattiq holatdagi materiallarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tahlil qilish imkonini

beradi. O‘lchovlar **Agilent MicroLab** markali FTIR spektrometrida quyidagi texnik sharoitlarda amalga oshirildi:

- spektral diapazon: **4000–650 sm^{-1}**,
- spektr ajratish qobiliyati: **4 sm^{-1}**,
- namuna bo‘yicha stakanlar soni: **8**,
- fon bo‘yicha stakanlar soni: **8**,
- apodizatsiya turi: **Happ–Genzel**.

Har bir namuna uchun olingan infraqizil spektrlar maxsus kutubxonalar (Agilent Polymer Handheld ATR va ATR Demo Library) ma’lumotlari bilan solishtirildi. Spektral moslik darajasi **“quality”** ko‘rsatkichi orqali baholanib, chiqindilarning qaysi moddalarga yaqinligi aniqlanadi. Shuningdek, spektrdagi asosiy yutilish cho‘qqilarining joylashuvi va intensivligi tahlil qilinib, ularning sellyulozaga xos funksional guruhlarga mos kelishi aniqlandi. Oqartirilgan va oqartirilmagan namunalarning spektrlari o‘zaro solishtirilib, Oqartirish jarayonining kimyoviy tuzilishga ta’siri baholandi.

Natijalar va ularning tahlili. Oqartirilgan chiqindining infraqizil spektr tahlili. Oqartirilgan chiqindi namunasi uchun olingan ATR–FTIR spektrda sellyulozaga xos bo‘lgan asosiy yutilish cho‘qqilari aniq va ravshan kuzatildi. Spektral tahlil natijalari namunaning kimyoviy tarkibi asosan polisaxarid tabiatli moddalardan, ya’ni sellyulozadan iborat ekanligini ko‘rsatdi.

1-rasm. Oqartirilgan chiqindining IQ spektori

Spektrning 3300–3400 sm^{-1} oralig‘ida joylashgan keng yutilish sohasi O–H bog‘larining cho‘zilish tebranishlariga mos kelib, sellyuloza molekulalaridagi ko‘plab

gidroksil guruhlar mavjudligini tasdiqlaydi. Oqartirish jarayonidan o‘tgan bo‘lishiga qaramasdan, mazkur cho‘qqining saqlanib qolishi tolalarning asosiy kimyoviy skeleti buzilmaganini ko‘rsatadi. 2890–2920 sm^{-1} atrofidagi yutilish cho‘qqilari C–H bog‘larining tebranishlari bilan bog‘liq bo‘lib, uglevod zanjirining mavjudligidan dalolat beradi. 1430 va 1370 sm^{-1} hududlarida kuzatilgan cho‘qqilar esa CH_2 va C–H guruhlarining egilish tebranishlariga mos keladi va sellyuloza tuzilmasining kristall holatini tavsiflaydi. Spektrning 1160–1030 sm^{-1} oralig‘ida joylashgan intensiv cho‘qqilar C–O–C va C–O bog‘lariga tegishli bo‘lib, bu sellyulozaning polisaxarid tabiatini aniq tasdiqlaydi. Oqartirilgan namunada kutubxona bilan solishtirilganda o‘xshashlik ko‘rsatkichi 0,97 ga yaqin bo‘lib, u yuqori tozalikdagi sellyuloza materiallari bilan mos kelishini ko‘rsatadi.

Oqartirilmagan chiqindining infraqizil spektr tahlili. Oqartirilmagan sikloniy pux namunasi spektri tabiiy holatga yaqin bo‘lib, unda sellyulozaga xos yutilish cho‘qqilari yanada aniqroq va ba’zi hollarda yuqori intensivlikda namoyon bo‘lgan. Bu holat Oqartirish jarayonining yo‘qligi sababli gidroksil guruhlarining ko‘proq saqlanib qolganligi bilan izohlanadi.

2-rasm. Oqartirilmagan siklonniy puxning IQ spektori.

Xususan, 3300–3400 sm^{-1} oralig‘idagi O–H cho‘qqisi Oqartirilgan namunaga nisbatan kengroq va intensivroq bo‘lib, bu namunaning gigroskopik xususiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. 1640 sm^{-1} atrofidagi cho‘qqi adsorbsiyalangan suv molekulalariga tegishli bo‘lib, tolalarning namlikni ushlab turish qobiliyatidan dalolat beradi. Bundan tashqari, ~895 sm^{-1} hududida kuzatilgan yutilish cho‘qqisi β-glikozid bog‘lariga mos keladi va bu sellyulozaning eng muhim strukturaviy belgilaridan biri hisoblanadi. Oqartirilmagan namunada ushbu cho‘qqining aniq namoyon bo‘lishi sellyuloza zanjirining yaxlitligini ko‘rsatadi. Kutubxona bilan solishtirish natijalari

Oqartirilmagan sikloniy puxning sellyuloza kukuni, yog‘och va karton materiallariga yuqori darajada o‘xshash ekanligini ko‘rsatdi. O‘xshashlik ko‘rsatkichlari 0,96 dan yuqori bo‘lib, bu chiqindining sanoat miqyosida qayta ishlashga yaroqliligini tasdiqlaydi.

Oqartirilgan va oqartirilmagan chiqindilarni solishtirma tahlili. Ikki namuna spektrlari o‘zaro solishtirilganda, ularning umumiy spektral ko‘rinishi juda o‘xshash ekanligi aniqlandi. Bu holat oqartirish jarayoni sellyulozaning asosiy kimyoviy tuzilmasiga jiddiy ta’sir ko‘rsatmasligini bildiradi. Biroq ayrim farqlar ham kuzatildi. Oqartirilgan namunada ba’zi yutilish cho‘qqilarining intensivligi biroz pasaygan bo‘lib, bu oqartirish jarayonida tolalardagi qo‘shimcha komponentlar va rang beruvchi moddalar qisman olib tashlanganini ko‘rsatadi. Oqartirilmagan namunada esa gidroksil guruhlariga tegishli cho‘qqilar kuchliroq bo‘lib, uning tabiiy holatga yaqinligini tasdiqlaydi.

Oqartirilgan va oqartirilmagan chiqindi namunalari ATR–FTIR spektrlarini solishtirma tahlil qilish orqali oqartirish jarayonining to’qimachilik korxonalari chiqindilarining kimyoviy tuzilishiga ta’siri baholandi. Har ikkala namunaning spektrlari umumiy ko‘rinishi jihatidan juda o‘xshash bo‘lib, sellyulozaga xos asosiy yutilish cho‘qqilarining barchasi mavjudligi aniqlangan. Bu holat oqartirish jarayoni sellyulozaning asosiy polisaxarid skeletini buzmasligini ko‘rsatadi. Solishtirma tahlil natijalariga ko‘ra, O–H guruhlariga tegishli (3300–3400 sm^{-1}) cho‘qqilar oqartirilmagan namunada yanada keng va intensivroq namoyon bo‘lgan. Bu holat tolalarning tabiiy holatga yaqinligini va gidroksil guruhlarining ko‘proq saqlanganini bildiradi. Oqartirilgan namunada esa mazkur cho‘qqining intensivligi biroz kamaygan bo‘lib, oqartirish jarayonida tolalarning sirt qismi va vodorod bog‘lar tizimida ma’lum darajada o‘zgarish yuz berganini ko‘rsatadi. 1640 sm^{-1} atrofidagi adsorbsiyalangan suvga tegishli cho‘qqi oqartirilmagan chiqindida yaqqolroq kuzatilgan. Bu holat

oqartirilmagan chiqindi namunasining gigroskopik xususiyatlari yuqoriroq ekanligini va uning namlikni ko‘proq ushlab turish qobiliyatiga ega ekanini anglatadi. Oqartirilgan namuna esa nisbatan kamroq nam yutish xususiyatiga ega bo‘lib, bu ayrim amaliy qo‘llanmalarda (masalan, kompozit materiallar) ijobiy ahamiyat kasb etishi mumkin. 1430 va 1370 sm^{-1} hududlaridagi CH_2 va C–H egilish tebranishlariga mos cho‘qqilar har ikkala namuna spektrida mavjud bo‘lsa-da, oqartirilgan namunalarda ularning intensivligi biroz pastroq qayd etilgan. Bu holat oqartirish jarayonida sellyulozaning amorf qismlariga qisman ta’sir ko‘rsatilganini ko‘rsatadi. Shunga qaramay, sellyulozaning kristall tuzilishi saqlanib qolgan.

Eng muhim jihatlardan biri — **~895 sm^{-1}** da kuzatiladigan β-glikozid bog‘lariga xos cho‘qqining har ikkala namuna spektrida ham aniq saqlanganidir. Bu esa Oqartirish jarayoni sellyulozaning asosiy strukturaviy bog‘larini buzmaganini va chiqindilarning kimyoviy jihatdan barqaror ekanligini tasdiqlaydi. Umuman olganda, solishtirma tahlil shuni ko‘rsatadiki, oqartirilgan va oqartirilmagan chiqindi namunalarining kimyoviy tarkibi jihatidan bir-biriga juda yaqin bo‘lib, ular orasidagi farqlar asosan sirt xossalari va gidroksil guruhlarining faolligi bilan bog‘liq. Bu esa har ikkala chiqindi turini ham ikkilamchi xomashyo sifatida keng ko‘lamda qo‘llash imkonini beradi.

Yuqoridagi solishtirma tahlil shuni ko‘rsatadiki, har ikkala chiqindi turi ham sellyulozaga boy bo‘lib, ularni qog‘oz, karton, kompozit materiallar va boshqa sellyuloza asosidagi mahsulotlar ishlab chiqarishda ikkilamchi xomashyo sifatida qo‘llash mumkin.

Natijalarning amaliy ahamiyati. Olingan natijalar to’qimachilik korxonalarida hosil bo‘ladigan chiqindilarni yuqori qiymatli resurs sifatida baholash imkonini beradi. Infraqizil spektr tahlili yordamida ularning kimyoviy tarkibi ishonchli aniqlanib, qayta ishlash texnologiyalarini tanlash uchun ilmiy asos yaratildi. Ushbu tadqiqot natijalari

chiqindisiz yoki kam chiqindili texnologiyalarni joriy etish, ekologik yuklamani kamaytirish hamda resurslardan oqilona foydalanish yo‘nalishlarida muhim ahamiyatga ega.

Umumiy spektral tahlil xulosasi. FTIR spektrdagi asosiy cho‘qqilarning mavjudligi va ularning joylashuvi oqartirilgan hamda oqartirilmagan chiqindilarning **sellyulozaga boy** ekanligini aniq isbotlaydi. Cho‘qqilarning intensivligi va shaklidagi ayrim farqlar oqartirish jarayonining tolalarning sirt xossalariga ta’siri bilan izohlanadi, biroq asosiy kimyoviy tuzilma saqlanib qolgan.

Oqartirilgan va Oqartirilmagan chiqindilarni solishtirma tahlili. Oqartirilgan va oqartirilmagan chiqindi namunalari ATR–FTIR spektrlarini solishtirma tahlil qilish orqali oqartirish jarayonining to’qimachilik korxonalari chiqindilarining kimyoviy tuzilishiga ta’siri baholandi. Har ikkala namunaning spektrlari umumiy ko‘rinishi jihatidan juda o‘xshash bo‘lib, sellyulozaga xos asosiy yutilish cho‘qqilarining barchasi mavjudligi aniqlangan. Bu holat oqartirish jarayoni sellyulozaning asosiy polisaxarid skeletini buzmasligini ko‘rsatadi. Solishtirma tahlil natijalariga ko‘ra, O–H guruhlariga tegishli (3300–3400 sm^{-1}) cho‘qqilar oqartirilmagan namunada yanada keng va intensivroq namoyon bo‘lgan. Bu holat tolalarning tabiiy holatga yaqinligini va gidroksil guruhlarining ko‘proq saqlanganini bildiradi. Oqartirilgan namunada esa mazkur cho‘qqining intensivligi biroz kamaygan bo‘lib, oqartirish jarayonida tolalarning sirt qismi va vodorod bog‘lar tizimida ma’lum darajada o‘zgarish yuz berganini ko‘rsatadi. 1640 sm^{-1} atrofidagi adsorbsiyalangan suvga tegishli cho‘qqi oqartirilmagan chiqindida yaqqolroq kuzatilgan. Bu holat oqartirilmagan chiqindi namunasining gigroskopik xususiyatlari yuqoriroq ekanligini va uning namlikni ko‘proq ushlab turish qobiliyatiga ega ekanini anglatadi. Oqartirilgan namuna esa nisbatan kamroq nam yutish xususiyatiga ega bo‘lib, bu ayrim amaliy qo‘llanmalarda (masalan, kompozit materiallar) ijobiy ahamiyat kasb etishi mumkin. 1430 va 1370

sm^{-1} hududlaridagi CH_2 va C–H egilish tebranishlariga mos cho‘qqilar har ikkala namuna spektrida mavjud bo‘lsa-da, oqartirilgan namunalarda ularning intensivligi biroz pastroq qayd etilgan. Bu holat oqartirish jarayonida sellyulozaning amorf qismlariga qisman ta’sir ko‘rsatilganini ko‘rsatadi. Shunga qaramay, sellyulozaning kristall tuzilishi saqlanib qolgan.

Eng muhim jihatlardan biri — **~895 sm^{-1}** da kuzatiladigan β-glikozid bog‘lariga xos cho‘qqining har ikkala namuna spektrida ham aniq saqlanganidir. Bu esa Oqartirish jarayoni sellyulozaning asosiy strukturaviy bog‘larini buzmaganini va chiqindilarning kimyoviy jihatdan barqaror ekanligini tasdiqlaydi. Umuman olganda, solishtirma tahlil shuni ko‘rsatadiki, oqartirilgan va oqartirilmagan chiqindi namunalarining kimyoviy tarkibi jihatidan bir-biriga juda yaqin bo‘lib, ular orasidagi farqlar asosan sirt xossalari va gidroksil guruhlarining faolligi bilan bog‘liq. Bu esa har ikkala chiqindi turini ham ikkilamchi xomashyo sifatida keng ko‘lamda qo‘llash imkonini beradi.

Xulosa. To’qimachilik korxonalarida hosil bo‘ladigan chiqindilarning kimyoviy tarkibi ATR–FTIR infraqizil spektroskopiya usuli yordamida batafsil o‘rganildi. Har ikkala turdagi chiqindilar ham asosan sellyulozadan tashkil topgan bo‘lib, FTIR spektrlarda sellyulozaga xos barcha asosiy yutilish cho‘qqilari aniq ko’rsatilgan. Spektrlarning yuqori darajada sellyuloza etalonlari bilan mos kelishi tekstil chiqindilarining qimmatli tabiiy polimer manbai ekanligini isbotlaydi. Oqartirish jarayoni sellyulozaning asosiy kimyoviy va strukturaviy tuzilishini buzmasligi aniqlanib, faqatgina tolalarning sirt xossalariga va ayrim funksional guruhlar intensivligiga qisman ta’sir ko‘rsatishi kuzatildi. Bu holat oqartirilgan chiqindilarni ham qayta ishlash uchun to‘liq yaroqli xomashyo sifatida baholash imkonini beradi. Oqartirilmagan chiqindining gidroksil guruhlari va namlikni ushlab turish qobiliyati yuqoriroq bo‘lib, u bioasosli materiallar, qog‘oz va karton mahsulotlari ishlab chiqarishda samarali qo‘llanilishi mumkin. Oqartirilgan chiqindilar esa nisbatan

barqaror sirt xossalariga ega bo‘lib, kompozit materiallar va sanoat mahsulotlari uchun istiqbolli hisoblanadi.

To’qimachilik korxonalari chiqindilari ekologik muammo sifatida emas, balki **yuqori salohiyatga ega ikkilamchi xomashyo** sifatida qaralishi lozim. Ushbu tadqiqot natijalari resurs tejamkor texnologiyalarni joriy etish, chiqindisiz ishlab chiqarish tizimlarini rivojlantirish va barqaror rivojlanish tamoyillarini amalga oshirish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mallick P.K. Fiber-Reinforced Composites: Materials, Manufacturing, and Design. – CRC Press, 2007.

2. Kuzman M.K., Groselj P. Recycled textile fibers in construction materials: A review of thermal and acoustic performance // Energy and Buildings. – 2022. – Vol. 268. – Article 112155. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.enbuild.2022.112155

3. Akhil K.R., Thomas S. Recycled textile fiber-reinforced polymer composites: Processing, properties, and applications // Journal of Cleaner Production. – 2024. – Vol. 452. – Article 140123. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2024.140123

4. Barker J., Lewis H. Global fiber production and textile waste statistics // Textile Research Journal. – 2023. – Vol. 93, № 7. – P. 1120–1135. – DOI: https://doi.org/10.1177/00405175221098732

5. Хидиров Ш.Х. Tabiiy polimerlar asosida kompozitsion materiallar olish texnologiyasi. – Toshkent, 2020.

6. O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi. To‘qimachilik sanoati chiqindilaridan foydalanish bo‘yicha materiallar. – 2021.

7. Ne’matova M., Muratkulov O., Safayev U., Ergashev Y., Egamberdiyev E. Prospects for effective use of fiber waste from textile enterprises // Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar. – 2025. – № 6.

SMA-2 IONITGA OG‘IR METALL IONLARINING SORBSIYALANISHI

Qodirov R.A.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch Davlat Universiteti Abduraxmonova T.R.

Ranch texnologiya universiteti

toxtaposhsha73@mail.ru

Annotatsiya. *Ushbu ishda SMA-2 ionitining Pb^{2+} va Ni^{2+} kabi og‘ir metall ionlariga nisbatan sorbsion xossalari o‘rganildi. Tajribalar turli konsentratsiya, pH muhit va vaqt oralig‘ida olib borilib, sorbsion muvozanat, kinetika hamda selektivlik ko‘rsatkichlari tahlil qilindi. Olingan natijalar SMA-2 ionitining yuqori sorbsion sig‘imga ega ekanligini va metall ionlariga nisbatan aniq selektivlik qatorini namoyon etishini ko‘rsatdi.*

Kalit so’zlar: *SMA-2 ionit, sorbsiya,og’ir metal ionlari, pH, sorbent, qo’rg’oshin va nikel (II) ionlari, atrof muhit, eritma konsentrasiyasi, biologik faol moddalar, sorbsion-fotometrik usullar*

Hozirgi vaqtda atrof-muhitga tizimli texnogen ta'sir umumiy ekologik vaziyatning yomonlashishiga olib keldi, shu sababli atrof-muhitni ifloslantiruvchi moddalar chiqindilaridan himoya qilish kimyoviy texnologiya sohasidagi ustuvor yo'nalishlardan biriga aylandi va hozirgi zamonning dolzarb vazifalaridan biriga aylandi.

Atrof-muhit muammolarini hal qilishda chiqindi suvlar va gaz-havo aralashmalaridan zararli moddalarni aniqlash, ajratib olish, qimmatbaho metallarni

konsentratsiyalash va atrof-muhitni monitoring qilishning ekspress tizimlarini yaratishni ta'minlaydigan istiqbolli analitik jarayonlaridan foydalangan holda kam chiqindi texnologiyalarni ishlab chiqish muhim o'rin tutadi. Sorbsiya jarayonlarini o'tkazish uchun istiqbolli materiallarga sorbsion xemosorbtsion tolalari kiradi, ular yuqori darajada rivojlangan o'ziga xos yuzasi, yuqori darajada g'ovakliligi tufayli donador sorbentlarga nisbatan yuqori kinetik xususiyatlarga ega. Sorbentlarni qo'llash orqali past konsentratsiyali eritmalardan xususan, og'ir metall ionlarini aniqlash va ajratib olishda atrof-muhitni muhofaza qilish tizimlarida qayta ishlashning samarali bosqichini ishlab chiqish imkoniyatini oldindan belgilab beradi. Bundan tashqari, biologik faol moddalarning tolali sorbentlarining funktsional faol guruhlari tomonidan sorbsiya qilish imkoniyati ularning tibbiy va biologik maqsadlarda samarali filtr materiallari sifatida ishlatilishi imkonini beradi.

Bugungi kunda analizning zamonaviy usullaridan bo'lgan sorbsion-fotometrik usullarini takomillashtirish, tezkor va samarali shu bilan birga metall ionlarini aniqlashda maqsadli sintez qilingan reagentlardan foydalanib yuqori samaradorlikka erishish muhim axamiyat kasb etadi. Yuqorida ta'kidlangan salbiy holatlarni oldini olish maqsadida turli chora tadbirlarni amalga oshirish davr talabiga aylanib bormoqda. Jumladan zaharli va og'ir metallar , ular ionlarini ajratib olish masalasi atrof muhitni muxofaza qilishdagi eng dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi.

So'nggi yillarda og'ir metall ionlarining atrof-muhitga salbiy ta'siri, ayniqsa suv resurslarining ifloslanishi muammosi dolzarb bo'lib bormoqda. Ushbu muammoni hal etishda ion-almashinuvchi materiallar, jumladan SMA-2 tipidagi ionitlar muhim ahamiyat kasb etadi. SMA-2 ioniti funksional guruhlarga boy bo'lib, metall ionlarini kompleks hosil qilish va ion almashinish mexanizmi orqali samarali yutish xususiyatiga ega.

Tadqiqot davomida SMA-2 ioniti bilan Pb^{2+} va Ni^{2+} ionlarining suvli eritmalardagi sorbsiyasi batch usulida amalga oshirildi. Eritmalarning boshlang‘ich konsentratsiyasi 10–100 mg/L oralig‘ida tanlandi. pH qiymati 3–7 diapazonda o‘zgartirildi. Sorbsion muvozanat 25°C haroratda o‘rganildi.

Olingan natijalar SMA-2 ionitida metall ionlarining tez sorbsiyalanishini ko‘rsatdi. Sorbsiyaning asosiy qismi dastlabki 30–60 daqiqa ichida sodir bo‘lib, keyinchalik muvozanat holatiga yaqinlashdi. Bu jarayon psevdobirinchi va psevdoikkinchi tartibli kinetik modellar bilan yaxshi mos keldi.

Sorbsion jarayoni pH qiymatiga sezilarli darajada bog‘liq ekanligi aniqlandi. Eng yuqori sorbsion samaradorlik pH 5–6 oralig‘ida kuzatildi. Past pH da protonlar raqobati sababli sorbsion kamaydi, yuqori pH da esa metall gidroksidlarining cho‘kishi jarayonga ta’sir ko‘rsatdi.

Lengmyur va Freyndlix modellariga asoslangan tahlil natijalari sorbsion jarayonining asosan monomolekulyar qatlam hosil qilish mexanizmi bo‘yicha kechishini ko‘rsatdi. Langmuir modelining yuqori korrelyatsiya koeffitsienti ($R^2 \approx 0.98$) SMA-2 ionit yuzasining bir jinsli faol markazlarga ega ekanligini tasdiqladi.

O‘rganilgan metall ionlari uchun selektivlik quyidagi tartibda ekanligi aniqlandi:

$Pb^{2+} > Ni^{2+}$

Bu holat ion radiusi, zaryad zichligi hamda kompleks hosil qilish qobiliyati bilan izohlanadi. Qo‘rg‘oshin ionining yuqori sorbsion xususiyati uning SMA-2 ionit bilan kuchliroq bog‘lanishini ta’minlaydi.

Olib borilgan tadqiqot natijalari SMA-2 ionitining og‘ir metall ionlarini samarali sorbsiyalovchi material ekanligini ko‘rsatdi. Ionit yuqori sorbsion sig‘im, selektivlik xususiyatlariga ega. Olingan natijalar atrof muhitni toksik bo’lgan turli og’ir metal ionlaridan ekologik tozalash jarayonlarida, ayniqsa sanoat oqava suvlarini tozalashda SMA-2 ionitidan foydalanish istiqbolli ekanligini tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Gafurova D. A. Poliakrilonitril tolasi asosida anionit, polikompleksonlar hosil bo‘lishi va xossalarining fizik-kimyoviy jihatlari: Doktorlik dissertatsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti, 2013. – 150 b.

2. Ruzmetov U. U., Matekeyeva A., Smanova Z. A. Og‘ir metall ionlarini sorbsion-oldindan konsentratsiyalash va atom-absorbtsion tahlil // Journal of Modern Chemistry. – 2025.

3. Muminova X., Abduraxmonova T. R., Masharipova A. K. Poliakrilonitril asosida olingan polimer sorbentiga sulfasazen reagentini immobilizatsiya jarayonini o‘rganish // Образование, наука и инновационные идеи в мире. – 2023. – Vol. 29, № 2. – P. 16–18. – URL: http://www.newjournal.org/index.php/01/issue/view/242

4. Otaboev B., Sabirov N., Muminova X., Masharipova A., Abduraxmonova T. R., Ashirov M. Mis(II) ionini immobilizatsiyalangan sulfasazen organik reagent yordamida sorbsion spektrofotometrik usulda aniqlash // Journal of Integrated Education and Research. – 2023. – № 2(5). – P. 11–13.

SUYUQ SHISHANI AMID HOSILALARI BILAN MODIFIKATSIYALASHDA SILIKAT MODULINING TERMIK XOSSALARGA TA’SIRI

Qurbonova Dilfuza Tohir qizi

Buxoro davlat texnika universiteti

Adizova Nargiza Zamirovna

Buxoro davlat texnika universiteti

adizova_nargiza@bstu.uz

Annotatsiya. *Maqolada natriyli suyuq shisha (natriy silikat)ning amid hosilalari — karbamid va asetamid bilan kimyoviy modifikatsiyasi jarayonida silikat moduli n = SiO_2/Na_2O ning hal qiluvchi roli tizimli o‘rganildi. Silikat moduli silikat anionlarining polimerlanish darajasini va reaksiyaga qodir silanol (≡Si–OH) guruhlari konsentratsiyasini boshqaruvchi asosiy omil hisoblanadi. Moduli n = 2,0; 2,5; 3,0 va 3,5 bo‘lgan namunalar 60–80 °C da modifikatsiyalanib, Furye-IK spektroskopiyasi (FTIR), termogravimetrik tahlil (TGA/DSC), jellanish kinetikasi va adgeziya sinovlari yordamida baholandi. Past modulda (n = 2,0) yuqori ishqoriylik (pH > 12) va monomer shakllarning ustunligi samarali kovalent bog‘lanishga to‘sqinlik qiladi; juda yuqori modulda (n = 3,5) esa tizim tez koagulyatsiyaga uchraydi. Maqbul diapazon n = 2,5–3,0 da barqaror organik-noorganik gibrid tarmoq shakllanib, n = 3,0 va 10% karbamidda destruksiya boshlanish harorati 365 °C ga, 500 °C dagi qoldiq massa 86,8% ga, adgeziya esa 4,5 MPa ga yetdi.*

Kalit so‘zlar: *natriy silikat, silikat moduli, amid hosilalari, karbamid, kimyoviy modifikatsiya, FTIR spektroskopiyasi, termik barqarorlik, gibrid polimerlar.*

1. Kirish

Natriyli suyuq shisha — natriy silikatining suvdagi konsentrlangan kolloid-ionli eritmasi (umumiy formulasi $Na_2O \cdot nSiO_2 \cdot mH_2O$) arzonligi, ekologik tozaligi, yonmasligi va yuqori bog‘lovchilik qobiliyati tufayli qurilish, quyma ishlab chiqarish, kataliz, gidroizolyatsiya va yong‘inbardosh qoplamalar texnologiyalarida keng qo‘llaniladi [1, 2]. Silikatli bog‘lovchilarning kimyosi va kolloid xossalari R.K. Iler tomonidan klassik tarzda umumlashtirilgan bo‘lib, ushbu tizimlarning xossalari, eng avvalo, eritmadagi silikat shakllarining tabiati bilan belgilanishi ko‘rsatilgan [1].

Shu bilan birga, sof natriy silikat qoplamalarining amaliy qo‘llanilishi bir qator kamchiliklar bilan cheklanadi: qotgandan keyingi yuqori mo‘rtlik, namlik va gidrolizga past chidamlilik hamda yuqori haroratlarda (taxminan 300 °C dan yuqorida) strukturaviy destruksiya. Bu kamchiliklar qoldiq silanol guruhlarining kondensatsiyasi va konstitutsion suvning ajralishi bilan bog‘liq [3, 12]. So‘nggi tadqiqotlarda silikat asosidagi yong‘inbardosh va issiqlik izolyatsion qoplamalarning termik barqarorligini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda [9, 10, 11].

Suyuq shisha xossalarini tubdan o‘zgartiruvchi asosiy parametrlardan biri — silikat moduli n, ya'ni SiO_2 ning Na_2O ga molyar nisbatidir. Modul eritmaning pH ini, qovushqoqligini, ion tarkibini va silikat anionlarining shaklini (monomer, dimer, oligomer yoki fazoviy polisilikat) boshqaradi [4, 5]. Iler va keyinchalik Brykov hamkasblari bilan ^{29}Si YaMR usulida ko‘rsatishicha, modul va konsentratsiya ortishi bilan silikat anionlarining polimerlanish darajasi ortadi [1, 4]. Miqdoriy ma'lumotlarga ko‘ra, SiO_2/Na_2O nisbati 1 dan 3,5 ga oshganda monomer shakllar ulushi ~65% dan ~16% gacha kamayadi; $n < 2$ bo‘lganda eritmada monomer va dimerlar ustunlik qiladi va pH keskin ishqoriy bo‘ladi [5]. Gaggiano va hamkasblari SiO_2/Na_2O nisbati va haroratning silikat eritmalarining sirt bilan o‘zaro ta'siri mexanizmiga ta'sirini batafsil ko‘rsatdilar [5].

Past modulli (kichik n) eritmalarning beqarorligi va metasilikat kristallarining cho‘kishi muammosi alohida o‘rganilgan; Provis va hamkasblari ishqoriy kationni qisman almashtirish orqali past modulli eritmalarni barqarorlashtirish mumkinligini ko‘rsatdilar [6]. Modulning material mikrostrukturasiga ta'siri geopolimer tizimlarda ham namoyon bo‘ladi: Sivasakthi va hamkasblari kremniy modulining o‘zgarishi uchuvchi kul geopolimerlarining mikrostrukturasi va mustahkamligini belgilab berishini aniqladilar [7]. Bu natijalar modul nafaqat eritma kimyosini, balki yakuniy qattiq mahsulot strukturasini ham boshqarishini tasdiqlaydi.

Suyuq shishaning termik va mexanik xossalarini yaxshilashning eng istiqbolli yo‘li uni funksional organik birikmalar bilan modifikatsiyalashdir. Adabiyotda bir necha yo‘nalish rivojlangan: polivinil spirti (PVA) va organik qo‘shimchalar bilan modifikatsiyalangan silikatli yog‘och yelimlari [8]; organofunksional silanlar yordamida olingan natriy silikat/poliuretan kompozitlari, ularda kovalent gibrid tarmoq mexanik mustahkamlikni sezilarli oshiradi [9]; natriy silikatdan sol-gel usulida olingan organik-noorganik gibrid materiallar [10]; hamda in situ polimerlanish orqali olingan silikat-poliuretan gibrid yong‘inbardosh qoplamalar [12]. Ayniqsa, Shao va hamkasblari karbamid va melaminni natriy silikat bilan birgalikda qo‘llab, suvli akril qoplamalarda uchlik sinergetik yong‘inga qarshilik mexanizmini namoyish etdilar; bunda amid guruhlari ham dispersiyani yaxshilash, ham koks (himoya qatlami) hosil bo‘lishida ishtirok etadi [11].

Amid hosilalari (karbamid NH_2CONH_2, asetamid CH_3CONH_2) modifikator sifatida qiziqish uyg‘otadi, chunki ularning tarkibidagi faol amid (–CO–NH–) va amin ($–NH_2$) guruhlari silanol guruhlari bilan vodorod bog‘lari va kovalent bog‘lar hosil qila oladi. Yuqori haroratda esa azot saqlovchi qismlar gazsimon mahsulotlar ajralishi va koks hosil bo‘lishini rag‘batlantirib, intumessent (ko‘piklanuvchi) himoya qatlamini shakllantiradi [11, 12]. Silikat asosli tizimlarda termik destruksiyada suvning ajralishi,

matritsaning yumshashi va yuqori haroratda SiO_2 keramik qatlamining hosil bo‘lishi (seramizatsiya) yong‘inbardoshlikning asosini tashkil etadi [9, 10].

Mavjud ishlar organik modifikatorlarning umumiy samarasini ko‘rsatsa-da, aynan silikat modulining amid hosilalari bilan o‘zaro ta'sir mexanizmiga, hosil bo‘ladigan bog‘lar tabiatiga va yakuniy kompozitsiyaning termik barqarorligiga tizimli ta'siri yetarlicha yoritilmagan. Ushbu ishning maqsadi — natriyli suyuq shishaning karbamid va asetamid bilan modifikatsiyasida silikat modulining (n = 2,0–3,5) rolini FTIR va TGA/DSC usullari bilan tizimli o‘rganish hamda maqbul modul diapazonini asoslashdan iborat.

2. Materiallar va usullar

Tadqiqot obyekti sifatida silikat moduli n = 2,0; 2,5; 3,0 va 3,5 bo‘lgan sanoat natriyli suyuq shisha namunalari tanlandi. Dastlabki silikat moduli standart uslubiyatga muvofiq xlorid kislota (HCl) bilan titrlash orqali aniqlandi va kerakli qiymatga keltirildi. Modifikator sifatida "ch.d.a." markali yuqori tozalikdagi amid hosilalari — karbamid (NH_2CONH_2) va asetamid (CH_3CONH_2) ishlatildi.

Modifikatsiyalash jarayoni laboratoriya reaktorida, aralashtirish bilan, 60–80 °C harorat oralig‘ida olib borildi. Amid hosilalari suyuq shishaning quruq qoldig‘iga nisbatan 5% dan 15% gacha massa ulushida kiritildi. Jellanish (qotish) vaqti vizual va reologik usulda qayd etildi. Qoplamalarning adgeziya mustahkamligi metall asosga nisbatan uzib olish (pull-off) usulida o‘lchandi.

Hosil bo‘ladigan bog‘lar tabiati Furye-IK spektroskopiyasi (Shimadzu FTIR, Yaponiya; 4000–400 sm^{-1} oralig‘ida) yordamida o‘rganildi. Termik xossalar termogravimetrik va differensial skanerlovchi kalorimetrik tahlil (TGA/DSC, Netzsch STA, Germaniya) yordamida, argon muhitida, 20 °C dan 600 °C gacha boshqariladigan tezlikda qizdirish sharoitida aniqlandi.

3. Natijalar va ularning muhokamasi

3.1. IK-spektroskopik tahlil va o‘zaro ta'sir mexanizmi

Modifikatsiyalanmagan natriyli suyuq shisha spektrida silikat karkasiga xos asosiy yutilish chiziqlari kuzatiladi: 1010–1030 sm^{-1} sohada Si–O–Si bog‘larining asimmetrik valent tebranishlari; 950–960 sm^{-1} sohada silanol (≡Si–OH) guruhlarining tebranishlari; 770–790 sm^{-1} sohada Si–O bog‘larining tebranishlari [1, 5, 9].

Past modulli (n = 2,0) namunaga karbamid qo‘shilganda spektrda sezilarli siljish kuzatilmadi: karbonil guruhi (C=O, Amid I) tebranishi 1665 sm^{-1} da, amin guruhi (N–H) tebranishlari esa 3430 va 3330 sm^{-1} da deyarli o‘zgarishsiz qoldi. Bu yuqori ishqoriy muhitda (pH > 12) silikatning asosan monomer (SiO_4^{4-}) va dimer ($Si_2O_7^{6-}$) shaklida bo‘lishi, erkin silanol konsentratsiyasining yetishmasligi va amid guruhlarining qisman gidrolizi bilan izohlanadi [5, 6].

Modul n = 3,0 gacha oshirilganda IK-spektrda muhim o‘zgarishlar aniqlandi. Birinchidan, ≡Si–OH ga tegishli 950 sm^{-1} dagi yutilish intensivligi keskin kamaydi. Ikkinchidan, Si–O–Si yutilish maksimumi yuqori chastotalar sohasiga (1030 → 1075 sm^{-1}) siljidi va chiziq kengaydi — bu silikat karkasining polikondensatlanish darajasi ortganini ko‘rsatadi [1, 9]. Shu bilan birga, karbamidning C=O tasmasi gipsoxrom siljib, 1640 sm^{-1} ga o‘tdi; bu guruhning kuchli vodorod bog‘lari va kovalent bog‘lanishda ishtirokini tasdiqlaydi [10, 11].

Olingan ma'lumotlar asosida 60–80 °C da silanol va amid guruhlari o‘rtasida quyidagi kondensatsion o‘zaro ta'sir mexanizmi taklif etiladi:

$$\equiv Si–OH + H_2N–CO–NH_2 \rightarrow \equiv Si–NH–CO–NH_2 + H_2O$$

Ushbu kimyoviy bog‘lanish hisobiga tizimda uzluksiz organik-noorganik gibrid polimer karkas shakllanadi. Modul juda yuqori bo‘lganda (n = 3,5) erkin ≡Si–OH konsentratsiyasi haddan tashqari yuqori bo‘lib, amid kiritilishi bilan polikondensatsiya boshqarib bo‘lmaydigan darajada tezlashadi va tizim tez koagulyatsiyaga uchraydi (jellanish vaqti < 1 sutka) [6].

3.2. Termogravimetrik (TGA/DSC) tahlil va destruksiya kinetikasi

Modifikatsiyalangan tizimlarning 20–600 °C oralig‘idagi termik xulq-atvori o‘rganildi. Gibrid kompozitsiyaning parchalanishi uch asosiy bosqichda kechishi aniqlandi.

I bosqich (20–150 °C). Bu bosqichda massaning asosiy yo‘qotilishi (10–18%) erkin va bog‘lanmagan gidrat suvining bug‘lanishi bilan bog‘liq bo‘lib, DSC egrisida 105–115 °C da maksimal endotermik effekt namoyon bo‘ladi. Past modulli (n = 2,0) namunada bu bosqichdagi massa yo‘qotilishi eng yuqori bo‘ldi.

II bosqich (150–350 °C). Bu sohada modifikatsiyalanmagan shishada qoldiq silanol guruhlarining kondensatsiyasi va konstitutsion suvning ajralishi davom etadi. Modul n = 3,0 bo‘lgan kompozitsiyada 250–320 °C oralig‘ida plato kuzatiladi: bog‘langan karbamid qismlarining boshlang‘ich parchalanishidan ajralgan azot saqlovchi mahsulotlar silikat karkasi bilan vaqtinchalik komplekslar hosil qiladi.

III bosqich (350–600 °C). Bu eng muhim destruksiya va qayta strukturalanish bosqichidir. Modifikatsiyalanmagan suyuq shisha 400 °C dan yuqorida kuchli siqilish va yorilishga uchraydi. Modul n = 3,0 va 10% karbamid saqlovchi gibrid strukturada esa destruksiya faqat 365 °C da boshlanadi. Organik qismning karbonizatsiyasi natijasida termik barqaror Si–O–Si karkasi atrofida himoya koks qatlami shakllanadi — bu seramizatsiya va intumessent himoya mexanizmiga mos keladi [9, 11, 12].

Turli modulli namunalarning xarakterli TGA egrilari 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Past modulli (n = 2,0) va maqbul (n = 3,0 + 10% karbamid) tizimlarning xarakterli TGA egrilari (jadval ma'lumotlari asosida).

Turli modulli, 10% karbamid bilan modifikatsiyalangan tizimlarning solishtirma fizik-kimyoviy va termik ko‘rsatkichlari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Silikat modulining modifikatsiyalangan tizimlar xossalariga ta'siri

Modul (n)	Jellanish vaqti (sutka)	Destruksiya boshlanishi (°C)	500 °C dagi qoldiq massa (%)	Adgeziya (MPa)
2,0	> 30	220	74,2	1,8
2,5	18	310	81,5	3,2
3,0	**7**	**365**	**86,8**	**4,5**
3,5	0,5 (tez koagullanadi)	340	83,1	2,1

2-rasm. Destruksiya boshlanish harorati va 500 °C dagi qoldiq massaning silikat moduliga bog‘liqligi.

3-rasm. Adgeziya mustahkamligi (ustun) va jellanish vaqtining (logarifmik o‘q) silikat moduliga bog‘liqligi.

Jadval va rasmlardan ko‘rinadiki, barcha asosiy ko‘rsatkichlar modul n = 3,0 da ekstremal qiymatlarga erishadi: destruksiya boshlanish harorati maksimal (365 °C), 500 °C dagi qoldiq massa maksimal (86,8%) va adgeziya eng yuqori (4,5 MPa). Past modulda (n = 2,0) samarasiz kovalent bog‘lanish, yuqori modulda (n = 3,5) esa kinetik beqarorlik va tez koagulyatsiya kuzatiladi. Bu natijalar amid hosilalari faqat maqbul silikat modulida (n = 2,5–3,0) noorganik zanjir bilan sinergetik yuqori termik barqarorlikni ta'minlay olishini tasdiqlaydi [9, 11].

Xulosa

Natriyli suyuq shishani amid hosilalari bilan modifikatsiyalashda silikat modulining roli tizimli asoslandi va quyidagi xulosalar olindi:

1. Past modulli (n = 2,0) suyuq shishalar yuqori ishqoriylik (pH > 12) va monomer shakllarning ustunligi tufayli amidlar bilan samarali kovalent bog‘lana olmaydi; juda yuqori modulli (n = 3,5) tizimlar esa kinetik jihatdan beqaror bo‘lib, amid ta'sirida tez koagulyatsiyaga (fazaviy ajralishga) uchraydi.

2. FTIR ma'lumotlari maqbul modulda (n = 2,5–3,0) silanol va amid guruhlari o‘rtasida vodorod hamda kovalent bog‘lar (≡Si–NH–CO–NH_2) hosil bo‘lib, barqaror organik-noorganik gibrid polimer tarmoq shakllanishini tasdiqladi.

3. Maqbul sharoitda olingan gibrid kompozitsiya (n = 3,0; 10% karbamid) 365 °C gacha termik barqaror bo‘lib, 500 °C da 86,8% mustahkam koks qoldig‘i va yuqori adgeziya (4,5 MPa) namoyon etadi. Bu natijalar ushbu kompozitsiyalardan olovbardosh va issiqlik izolyatsion qoplamalar asosi sifatida foydalanish imkonini beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Iler R.K. The Chemistry of Silica: Solubility, Polymerization, Colloid and Surface Properties, and Biochemistry. — New York: John Wiley & Sons, 1979. — 866 p.

2. Brykov A.S., Danilov V.V., Aleshunina E.Yu. State of silicon in silicate and silica-containing solutions and their binding properties // Russian Journal of Applied Chemistry. — 2008. — Vol. 81, No. 10. — P. 1717–1721. DOI: 10.1134/S1070427208100029.

3. Felsche J., Ketterer B., Schmid R.L. Thermal studies on sodium silicate hydrates. IV. Thermal stability of sodium silicate hydrates $Na_2[SiO_2(OH)_2]\cdot nH_2O$ // Thermochimica Acta. — 1985. — Vol. 88. — P. 443–451. DOI: 10.1016/0040-6031(85)85467-8.

4. Iler R.K. The polymerization of silica // The Chemistry of Silica. — New York: Wiley, 1979. — Ch. 3. — P. 172–311.

5. Gaggiano R., Moriam P., Biesemans M., De Graeve I., Terryn H. Influence of SiO_2/Na_2O ratio and temperature on the mechanism of interaction of soluble sodium silicates with porous anodic alumina // Surface and Coatings Technology. — 2011. — Vol. 206, No. 6. — P. 1269–1276. DOI: 10.1016/j.surfcoat.2011.08.043.

6. Provis J.L., Kilcullen A., Duxson P., Brice D.G., van Deventer J.S.J. Stabilization of Low-Modulus Sodium Silicate Solutions by Alkali Substitution // Industrial & Engineering Chemistry Research. — 2012. — Vol. 51, No. 5. — P. 2483–2486. DOI: 10.1021/ie202143j.

7. Sivasakthi M., Jeyalakshmi R., Rajamane N.P. Effect of change in the silica modulus of sodium silicate solution on the microstructure of fly ash geopolymers // Journal of Building Engineering. — 2021. — Vol. 44. — Art. 102939. DOI: 10.1016/j.jobe.2021.102939.

8. Liu X., Wu Y., Zhang X., Zuo Y. Study on the effect of organic additives and inorganic fillers on properties of sodium silicate wood adhesive modified by polyvinyl alcohol // BioResources. — 2015. — Vol. 10, No. 1. — P. 1528–1542.

9. Liang Y., Gao A., Sun Y., Tian F., Sun W., Lu W., He Z. Mechanism confirmation of organofunctional silanes modified sodium silicate/polyurethane composites for remarkably enhanced mechanical properties // Scientific Reports. — 2021. — Vol. 11. — Art. 9407. DOI: 10.1038/s41598-021-88893-2.

10. Sugimoto H., Nakanishi E., Yamauchi K., Daimatsu K., Yasumura T., Inomata K. Preparation and Properties of Organic-Inorganic Hybrid Materials from Sodium Silicate // Polymer Bulletin. — 2004. — Vol. 52, No. 3–4. — P. 209–218. DOI: 10.1007/s00289-004-0283-z.

11. Shao Y., Wang Y., Yang F., Du C., Zhu J., Ran Y., Bao Q., Shan Y., Zhang W. Sodium Silicate/Urea/Melamine Ternary Synergistic Waterborne Acrylic Acid

Flame-Retardant Coating and Its Flame-Retardant Mechanism // Molecules. — 2024. — Vol. 29, No. 7. — Art. 1472. DOI: 10.3390/molecules29071472.

12. Zhang Z., Su X., Li W., Wang Y., Li H., Wang S., Gu X., Sun J., Zhang S. A novel sodium silicate-polyurethane hybrid from in-situ polymerization for intumescent fireproof coatings // Journal of Materials Science. — 2026. — Vol. 61, No. 19. — P. 13126–13141. DOI: 10.1007/s10853-026-12608-z.

13. Chen S.-N., Li P.-K., Hsieh T.-H., Ho K.-S., Hong Y.-M. Enhancements on Flame Resistance by Inorganic Silicate-Based Intumescent Coating Materials // Materials. — 2021. — Vol. 14, No. 21. — Art. 6628. DOI: 10.3390/ma14216628.

14. Li F., Zou J., Zhan W., Wei H., Dai Y. The influence of sodium silicate water glass content on the structure and properties of silicate thermal insulation coating // Materials Letters. — 2024. — Vol. 363. — Art. 136301. DOI: 10.1016/j.matlet.2024.136301.

LAZER PLAZMASI PARAMETRLARINING METALL SIRTIDAGI NANO-STRUKTURALAR HOSIL BO‘LISHI VA KREMNIY PLAZMASINING OPTIK XUSUSIYATLARIGA TA’SIRI

Sapayeva Dilfuza Madamin qizi
Urganch RANCH texnologiya universiteti
E-mail: sapayevadilfuza57@gmail.com
Ro‘zimatova Sunbuloy Ravshan qizi
Urganch RANCH texnologiya universiteti
E-mail: sunbuloyrozimatova07@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada lazer plazmasi parametrlarining metall sirtida nano-strukturalar hosil bo‘lishiga hamda kremniy plazmasining optik xususiyatlariga ta’siri yoritilgan. Lazer impulsi energiyasi, davomiyligi, to‘lqin uzunligi va intensivligi plazmaning harorati, zichligi hamda kengayish tezligini belgilashi, bu esa nanostrukturalarning shakli va o‘lchamiga ta’sir ko‘rsatishi tahlil qilinadi. Shuningdek, kremniy plazmasining emissiya spektrlari va optik xususiyatlarini o‘rganish nanoelektronika, fotonika hamda materialshunoslik sohalari uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekani asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *lazer plazmasi, lazer ablatsiyasi, metall sirt, nano-struktura, kremniy plazmasi, optik xususiyatlar, emissiya spektri, nanoelektronika, fotonika.*

So‘nggi yillarda lazer texnologiyalarining rivojlanishi materiallar sirtini modifikatsiya qilish va nanoo‘lchamli strukturalarni hosil qilish sohasida yangi imkoniyatlarni yaratdi. Ayniqsa, yuqori energiyali lazer nurlanishi material sirtiga ta’sir etganda, juda qisqa vaqt oralig‘ida yuqori haroratli plazma hosil bo‘ladi. Ushbu jarayon

lazer ablatsiyasi deb ataladi va u materialning fizik-kimyoviy xususiyatlarini sezilarli darajada o‘zgartirishi mumkin. Lazer nurlanishi natijasida metall sirtida turli xil nanoo‘lchamli strukturalar shakllanadi, bu esa materialning optik, mexanik va elektron xususiyatlarini yaxshilash imkonini beradi. Lazer plazmasi parametrlariga lazer impulsi energiyasi, impuls davomiyligi, to‘lqin uzunligi va nurlanish intensivligi kiradi. Ushbu parametrlar plazmaning harorati, zichligi va kengayish tezligini belgilaydi. Natijada material sirtida hosil bo‘ladigan nanostrukturalarning o‘lchami va shakli ham ushbu omillarga bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli lazer plazmasi parametrlarini boshqarish orqali nanoo‘lchamli strukturalarni maqsadli ravishda hosil qilish mumkin. Bundan tashqari, lazer ta’sirida hosil bo‘ladigan plazmaning optik xususiyatlarini o‘rganish ham muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Ayniqsa, kremniy plazmasining emissiya spektrlari va optik xususiyatlari plazmaning fizik parametrlarini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Kremniy zamonaviy elektronika va optoelektronika qurilmalarining asosiy materiallaridan biri hisoblanadi. Shu sababli lazer plazmasi orqali kremniy materialining optik xususiyatlarini o‘rganish nanoelektronika va fotonika sohalarida yangi texnologiyalar yaratish uchun muhim hisoblanadi.

Lazer nurlanishining modda bilan o‘zaro ta’siri natijasida plazma hosil bo‘lishi va uning fizik xususiyatlarini o‘rganish zamonaviy fizika hamda nano-texnologiyalarning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, lazer plazmasi yordamida metall sirtlarini modifikatsiya qilish va nanoo‘lchamli strukturalar hosil qilish ilmiy tadqiqotlarda keng qo‘llanilmoqda.

[1] manbada lazer yordamida hosil qilingan plazmaning asosiy xususiyatlari, hosil bo‘lish mexanizmi va amaliy qo‘llanish sohalari keng yoritilgan. Mualliflar lazer impulsining energiyasi, davomiyligi va intensivligi plazma parametrlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlaydi. Tadqiqotlarda lazer plazmasining elektron temperaturasi, zarralar zichligi va emissiya spektrlari kabi muhim parametrlarini

aniqlash usullari ko‘rib chiqilgan. Ushbu parametrlar metall sirtlarida mikro va nanoo‘lchamli strukturalar hosil bo‘lish jarayonini boshqarishda muhim rol o‘ynashi qayd etilgan. [2] tadqiqotda atmosfera bosimidagi plazma manbai yordamida kremniy nanokristallarini sintez qilish jarayoni o‘rganilgan. Mualliflar HelixJet plazma manbai yordamida kremniy asosidagi nanozarrachalarni hosil qilish mumkinligini ko‘rsatgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, plazma muhiti va energiya parametrlarini o‘zgartirish orqali kremniy nanostrukturalarining o‘lchami va kristall tuzilishini boshqarish mumkin. Ushbu ish kremniy plazmasining optik xususiyatlarini o‘rganish va nanoelektronika hamda optoelektronika sohalarida qo‘llash uchun muhim ilmiy asos yaratadi. [3] E. G. Gamaly tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda femtosekundli lazer impulslari yordamida modda bilan o‘zaro ta’sir jarayonining nazariy va eksperimental jihatlari tahlil qilingan. Muallif lazer impulsining juda qisqa vaqt oralig‘ida modda sirtiga ta’sir etishi natijasida energiyaning yuqori zichlikda uzatilishi va natijada plazma hosil bo‘lishi jarayonini tushuntiradi. Ushbu jarayon davomida sirt qatlamida turli morfologik o‘zgarishlar va nanoo‘lchamli strukturalar hosil bo‘lishi mumkinligi ko‘rsatib o‘tilgan. Femtosekundli lazer texnologiyalari yuqori aniqlikdagi nano-strukturalar yaratishda samarali usul sifatida baholanadi. [4] so‘nggi yillarda lazer texnologiyalari va optik metrologiya sohasida sun’iy intellekt usullarini qo‘llashga katta e’tibor qaratilmoqda. Mazkur ilmiy to‘plamda lazer bilan ishlov berish jarayonlarini optimallashtirish, nano-strukturalar hosil bo‘lishini modellashtirish hamda plazma diagnostikasida sun’iy intellekt metodlaridan foydalanish istiqbollari yoritilgan. AI asosidagi modellar yordamida lazer parametrlari va hosil bo‘ladigan strukturalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash mumkinligi ko‘rsatib berilgan. Bu esa lazer texnologiyalarini yanada samarali boshqarish va nanoo‘lchamli materiallarni ishlab chiqarishda yangi imkoniyatlar yaratadi.

Yuqorida keltirilgan ilmiy ishlar lazer plazmasi parametrlarining modda sirtidagi fizik jarayonlarga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi. Ayniqsa, metall sirtlarida nano-strukturalar hosil bo‘lishi hamda kremniy plazmasining optik xususiyatlarini o‘rganish lazer fizikasi va nano-texnologiyalar rivojida muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Doppler kengayishi Gauss chizig‘i profiliga olib keladi va to‘qnashuvning kengayishi Lorents profilini beradi. Lorents va Gauss profillari o‘rtasida murosaga kelish kerak, chunki LIBS plazmasidan olingan spektral chiziq Doppler va to‘qnashuvni kengaytirishdan ishlab chiqilgan chiziq kengligini o‘z ichiga oladi. Ikkala profilni birlashtirish Voigt profilini beradi, ammo uni tahlil qilishda qo‘llash qiyin. Kompyuter dasturlari orqali Voigt (fiting) moslashtirishni amalga oshirishi mumkin bo‘lsada, hisoblash vaqti ancha uzoqroq, ayniqsa, spektral chiziqlar assimetrik bo‘ladi.

a) b) c)

1-rasm. Kremniy Si(I) plazma spektral chiziq uchun a) Gauss b) Lorents c) Voigt moslashtirish (Fit).

Yuqoridagi 1-rasmda eksperimental kremniy Si(I) plazma spektral chiziq uchun Gauss, Lorents va Voigt moslashtirish ko‘rsatilgan. Gauss moslashtirishi spektral chiziqqa Lorents va Voigt moslashtirishiga qaraganda ancha yaxshi mos kelishini ko‘rsatdi. Determinatsiya koeffitsiyenti (R2) birga yaqinroq bo‘lsa, mos keladigan funksiya ma‘lumotlar to‘plamini yaxshi ifodalaydi. Bunda Gauss moslamasi Lorents

va Voigt moslashuvi bilan solishtirganda aniqlanish koeffitsiyenti 1 ga yaqinroqdir. Lazer plazmasi emission spektrini tahlil qilish uchun kengayish turlari o‘rganildi, elektronlarning zichligini aniqlashning Shtark kengayish usuli ko‘rib chiqildi. Lazer plazma sohasidagi uyg‘ongan erkin elektronlarning temperaturasini aniqlash usullari tahlil qilindi. Bunda metallar sirtida hosil bo‘lgan plazma temperaturasini aniq baholash uchun plazma yupqa deb qaralib lokal termodinamik muvozanat sharti qabul qilindi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Chaudhary K., Rizvi S. Z. H., Ali J. Laser-Induced Plasma and its Applications. – In: Laser-Induced Plasma and its Applications. – 2013. – pp. 1–25.
2. Dworschak M., Kohlmann N., Matejka F., Galar P., Kienle L., Schafer J., Benedikt J. Silicon nanocrystal synthesis with the atmospheric plasma source HelixJet // Plasma Sources Science and Technology. – 2020. – Vol. 29. – No. 9. – pp. 1–10.
3. Gamaly E. G. Femtosecond Laser–Matter Interaction: Theory, Experiments and Applications. – Singapore: Pan Stanford Publishing, 2011.
4. Hohmann M., Gao P., Yuan X., Zdankowski P. (Guest editors). Synergizing Artificial Intelligence with Optical Metrology and Laser Fabrication: Foundations and Applications // Special Issue in Optical Engineering. – 2026.

HPMC MAKROMOLEKULASINI AKRILAT VA EPOKSID GURUHLARI BILAN IKKI BOSQICHLI MODIFIKATSIYALASHNING SPEKTROSKOPIK TAHLILI

Xusanov Sultonbek Yusup o‘g‘li
Navoiy davlat universiteti
E-mail: khusanovsultonbek51@gmail.com
Muhiddinov Baxodir Faxriddinovich
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti
Xamroyev Kamoliddin Shaxobiddinovich
Navoiy davlat universiteti
Qiyomov Sharifjon Nizomovich
Toshkent Kimyo-Texnologiya Ilmiy-Tadqiqot Instituti

Annotatsiya: *Mazkur tadqiqot ishida HPMC (gidroksipropilmetilsellyuloza) hamda akril kislotani katalizator ishtirokida etirifekatsiya reaksiyasini olib borildi. Olingan murakkab efirni oksidlab epoksid guruh bilan boyitib modifikatsiya qilib olingan moddani spektral xususiyatlarini o‘rganildi.*

Kalit so‘zlar: *akril kislota, spektroskopiya (IQ), HPMC (gidroksipropilmetilsellyuloza), murakkab efir, katalizator.*

Kirish: Uch a'zoli oksiran guruh tutgan birikmalar yuqori ichki energiya va halqa kuchlanishini hisobiga nukleofil birikish reaksiyalariga kirishadi. Bunda epoksidlar proton donorlari, aminlar, p-aminofenollar, kislotalar va gidroksil guruhlari bilan juda oson reaksiyaga kirishadi. Shuning evaziga kimyoviy modifikatsiyalash reaksiyalariga kirishadi. Epoksid asosli polimerlar va kopolimerlar yuqori

mustahkamlik, dielektrik xossalar, kimyoviy va termik barqarorlik hamda turli sirtlarga (adgeziya) a'lo darajada yopishish qobiliyati bilan ajralib turadi. Bu xususiyatlari ularni quyidagi sohalarda ishlatish imkonini beradi. Aviasozlik, avtomobilsozlik, elektronika va korroziyaga qarshi himoya qoplamalarida, lak buyoq ishlab chiqarishda.

Adabiyotlar: Hozirgacha akril kislotaning maksimal rentabelligi mos ravishda peroksi kislota va aralash metall oksidi katalizatorlarida 60% unum bilan oksidlaydi. Peroksi kislotalar oksidlash unumi yuqori bo’lishiga qaramay ularni kamchiligi, hosil bo’lgan reaksion aralashmani tozalash bir muncha qiyinchilik to’g’diradi. Peroksi kislotalardan peroksobenzoy kislota, peroksosirka kislotalar ishlatish maqsadga muvofiq [1].

Akril kislotaning yangi etil efirlari hosilalari sintez qilindi. Akril kislotaga nisbatan ularni efirlari barqaror bo’lganligi tufayli oksidlash ancha samarali ekanligi ma’lum. Ko'p qirrali va samarali mis-katalizli oksidlash jarayoni ishlab chiqilgan [2].

Metil, etil, n-propil, n-butil, izobutil va 2-etilgeksil o'rnini bosuvchi boshqa- ba'zi poli(alkil akrilatlar) etil angidridni gidrolizlash yoki eterifikatsiya qilish yo'li bilan tayyorlangan. Eterifikatsiya reaksiyalari qaytar reaksiya bo’lganligi sababli reaksion aralashmadan muntazam suvni chiqib ketishini nazorat qilinadi [3].

Akril kislotaning turli xil spirtlar (butanol, izo-butanol yoki geksanol) bilan suyuq fazali eterifikatsiyasi geterogen katalizatorlar bilan komplekslar volfram fosforik kislota qo’llanilgan.Akril kislotaning efirlarini olishda turli xil geterogin katalizatorlarning komplekslari qo’llanilib yuqoridagi katalizator yuqori unumli ekanligi aniqlandi [4].

O'zgartirilgan epoksi akril (EPAC) oligomerini akrilat monomer bilan emulsiya polimerizatsiyasi orqali barqaror epoksi-akrilat kompozit lateks muvaffaqiyatli tayyorlandi. EPAC oligomeri epoksi qatroni bilan reaksiyaga kirishish uchun faol akril kislota yordamida olingan [5].

Oksidlanish katalizatori sifatida kumushning yuqori faolligini tushunishga yordam berish uchun, masalan, etilenning epoksidga oksidlanishi va metanolning formaldegidga degidratsiyasi uchun Ag yuzasida ko'plab kislorod atomlari o'zaro ta'siri va barqarorligi keng qamrovli doirada o'rganildi [6-7].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqodimizda xona haroratida normal atmasferada uch og’izli kolbani qaytarma sovutgichda bilan jihozlab yuqori bo’lmagan harorat yordamida to’yinmagan murakkab efir olinib uni katalizator ishtirokida havo kislorodi yordamida oksidlanishini amalga oshirilgan, sintez qilingan oksiran birikmaning IQ - spektrlari IQ-Furye spektrofotometrida 500-4000 sm-1 sohada yozib olinib tahlil qilingan.

Tajribaviy qism. Massa nisbati 8:1 bo’lgan 50 g akril kislota va HPMC aralashmasini qaytarma sovutgish, termometr bilan jihozlangan tubi yumaloq uch o’gizli kolbaga solib aralashtirib turildi, reaksion aralashma rangi rangsiz holatda edi. Reaksiya sekin asta har 5-7-minut davomida 5°C ga ko’tarilib 70°C ga yetkazildi. Reaksiyon aralashmaga umumiy massaga nisbatan 0.5 % katalizator solinib, harorat 95-100°C gacha ko’tarib 1 soat davomida qaynatildi. Reaksiyadan so’ng hosil bo’lgan modda och sariq quyuqsimon oquvchi modda hosil bo’ldi.

Tahlil va natijalar: Sentiz qilib olingan moddani IQ - spektrlari Shimadzu IQ-Furye spektrofotometrida 500-4000 sm-1 sohada yozib olinib 1-rasmni tahlil qilindi.

1-rasm. Sintez qilingan murakkab efirni oksidlab olingan epoksimurakkab efirni IQ-spektri

Oksimurakkab efirni IQ-spektrida 3061-3020 sm-1, 1699 sm-1 soxadagi yangi yutilish chiziqlari epoksid va karbonil guruhlarga tegishli ekanini ko’rsatadi.

3061 sm-1 valent tebranishlari epoksid guruhdagi uglerodning vodorod bilan bog’langan sohasiga tegishli(CH), 3020 sm-1 valent tebranishlari uglerodning ikkita

vodorod atomi bilan bog'langan sohasiga tegishli(CH_2), 1699 sm-1 valent tebranishlari karbonil guruhlarga, tegishli ekanini ko'rsatadi.

-C=C- valent tebranishlari 1635 sm-1, shuningdek valent tebranishlari 1635 sm-1 1417-1296-1236 sm-1 bu sohalarda CH_2, CH_3 borligini ko'rsatadi, bu akril kislota va sellyulozadagi guruhlar borligini tasdiqlaydi. –C-O- valent tebranishlari 1045 sm-1 sellyulozadagi a-glukozalarni tutashtiruvchi bog'larni bildiradi, 921 sm-1 valent tebranishlari sohasida a-glukoza ekanligini bidiradi.

Yuqoridagi tahlil natijalarga asoslanib biz quyidagi reaksiya tenglamasini taklif qilamiz.

1-reaksiya tenglamasida Akril kislota bilan HPMC (gidroksipropilmetilsellyuloza)dan murakkab efir olish reaksiya tenglamasi. Bu yerda R_1-CH_2-CH_2-CH_3 propil radikali, R_2-CH_3 metil radikali.

(1-reaksiya tenglamasi)

2-reaksiya tenglamasi: Hosil bo'lgan to'yinmagan murakkab efirni kumush oksid katalizator bilan havo kislorodi ishtirokida oksidlanib epoksimurakkab efir olish reaksiya tenglamasi.

(2 - reaksiya tenglamasi)

Xulosa: To'yinmagan organik murakkab efirlarni kumush oksid katalizator ishtirokida oksidlash ancha samarali ekanligi ma'lum, sentiz qilib olgan moddamiz tarkibida epoksid guruhlar borligi bu moddamiz oksidlanganligini, karbonil guruh esa murakkab efir hosil bo'lganligini ko'rsatadi. Hosil bo'lgan epoksi guruh saqlagan murakkab efir och sariq quyiqsimon oquvchi modda esa malekulyar massasi dastlabki moddalar molekulyar massasiga nisbatan oshganligini bildiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdullah A. et al. A review on bi/multifunctional catalytic oxydehydration of bioglycerol to acrylic acid: Catalyst type, kinetics, and reaction mechanism //The Canadian Journal of Chemical Engineering. – 2022. – T. 100. – No. 10. – pp. 2956-2985.

2. Kabir MS et al. A new class of potential anti-tuberculosis agents: Synthesis and preliminary evaluation of novel acrylic acid ethyl ester derivatives //Bioorganic & medicinal chemistry. – 2010. – T. 18. – No. 12. – pp. 4178-4186.

3. Otsu T., Quach L. Head-to-head vinyl polymers. III. Preparation and characterization of head-to-head poly (acrylic acid) and its esters // Journal of Polymer Science: Polymer Chemistry Edition. – 1981. – T. 19. – No. 10. – pp. 2377-2389.

4. Sert E., Atalay FS Zirconia-catalyzed esterification of acrylic acid with various alcohols tungstophosphoric acid // Research in Industrial and Engineering Chemistry. – 2012. – T. 51. – No. 19. – pp. 6666-6671.

5. Zhang K. va boshqalar. O'z-o'zidan o'zaro bog'lovchi qoplamalar uchun akril kislota epoksi-akrilat kompozit emulsiyasining boshqariladigan tayyorlanishi va xususiyatlari // Amaliy polimer fanlari jurnali. – 2022. – T. 139. – №. 1. – S. 51441.

6. Bennadji H. et al. Oxidation of small unsaturated methyl and ethyl esters //International Journal of Chemical Kinetics. – 2011. – T. 43. – No. 4. – pp. 204-218.

7. Li WX, Stampfl C., Scheffler M. Insights into the function of silver as an oxidation catalyst by ab initio atomistic thermodynamics //Physical Review B. - 2003. - T. 68. - No. 16. – P. 165412.

MODIFIKATSIYALANGAN HPMC ASOSIDA EPOKSID GURUHI SAQLOVCHI MURAKKAB EFIR OLISH

Xusanov Sultonbek Yusup o‘g‘li
Navoiy davlat universiteti
E-mail: khusanovsultonbek51@gmail.com
Muhiddinov Baxodir Faxriddinovich
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti
Xamroyev Kamoliddin Shaxobiddinovich
Navoiy davlat universiteti
Qiyomov Sharifjon Nizomovich
Toshkent Kimyo-Texnologiya Ilmiy-Tadqiqot Instituti

Annotatsiya: *Modifikatsiyalangan HPMC akrilat efirini sentiz qilib, uni katalizator ishtirokida oksidlab epoksid guruh saqlagan murakkab efirlar olindi. Uni PEPA bilan GOST R 50096-2015 asosida qotirib tahlil qilish. Hamda olingan qattiq moddani fizik-kimyoviy usuli IQ-spektral xususiyatlari tahlil qilindi.*

Kalit so‘zlar: *akril kislota, (IQ) spektroskopiya, HPMC, PEPA, , katalizator, sulfat kislota,.*

Kirish. Hozirda organik birikmalar va ular asosida olinadigan moddalar o‘rni ortib bormoqda. Organik birikmalar kimyosining uch halqali getirosiklik tuzulishli birikmalari shular qatorida. Bu moddalar epoksi guruh tutgan moddalar bo’lib, ular 1,2-epoksid yoki oksiran moddalar deb ataladi. Epoksi moddalar turli xil sohalarda shuningdek sanoatda korroziyaga qarshi ingibitorlar, izolatsiya sohalarida, poliuretan moddalar, turli xil himoya qoplamalar, yopishuvchi moddalar, polemirlar xossalarini

yaxshilab beruvchi va ularni funksianal bog’larini o‘zaro bog’lab turli xil funksianal guruhga ega yuqori molekulyar massali moddalar olishda, qurilish sohalarida (lak, buyoqlar) olishda qo‘llanilyapti.

Adabiyotlar tahlili: Sulfat kislota katalizator sifatida ishtirokida turli spirtlar bilan bir nechta karboksilik kislotalarning suyuq fazali esterifikatsiyasining kinetikasi bo‘yicha alkil sulfat kislota katalizator sifatida ishlatiladi [1].

Epoksi akrilat epoksi qatroni va akril kislotani halqa ochish reaksiyasi orqali esterifikatsiya qilish orqali ishlab chiqariladi. Bu jarayon juda ekzotermik bo‘lib, gel hosil bo‘lishini nazorat qilish qiyin bo‘lishi mumkin. Reaksiya jarayonida 80–110 °C jarayon haroratida o‘rtacha deb tasniflandi [2].

O‘zgartirilgan epoksi akril (EPAC) oligomerini akrilat monomer bilan emulsiya polimerizatsiyasi orqali barqaror epoksi-akrilat kompozit lateks muvaffaqiyatli tayyorlandi. EPAC oligomeri epoksi qatroni bilan reaksiyaga kirishish uchun faol akril kislota yordamida olingan [3].

Oksidlanish katalizatori sifatida kumushning yuqori faolligini tushunishga yordam berish uchun, masalan, etilenning epoksidga oksidlanishi va metanolning formaldegidga degidratsiyasi uchun Ag yuzasida ko‘plab kislorod atomlari o‘zaro ta'siri va barqarorligi keng qamrovli doirada o'rganildi [4-5].

Kumushning katalitik ta’siri ostida oqim tizimida etilenning etilen oksidiga to‘g‘ridan to‘g‘ri oksidlanishini o‘rganilgan.Ba’zi boshqa metal oksidlari yoki metal oksidlari aralashmasidan kumush oksid katalizatori olefinlarni oksidlash unumi yuqori ekanligi ma’lum [6].

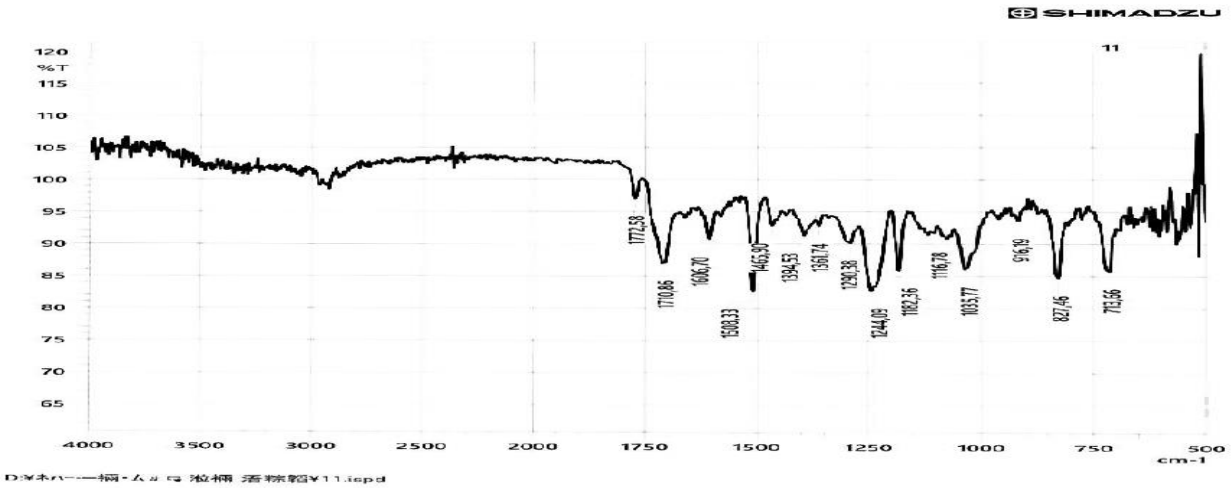
Tadqiqot metodologiyasi:

Tadqiqotda yuqori bo’lmagan haroratida normal atmasferada sovutgichda hamda termometr bilan jihozlangan uch og‘izli kolbada yordamida to‘yinmagan murakkab efir sintez qilib uni katalizator ishtirokida oksidlanishini amalga oshirilgan, sungra PEPA

yordamida GOST R 50096-2015 asosida qotish vaqti hamda nisbatlari o’rganilib olingan qattiq birikmaning IQ - spektrlari tahlil qilingan.

Tajribaviy qism: Akril kislota va HPMC massa ninbatlari 10:1.3 olinib qaytarma sovutgich va termometr jihozlangan uch og‘izli 500 ml hajmli kolbaga solindi. Dastlab temperatura 25 °C dan 55-60 °C gacha sekin astalik bilan qum hammomida moddalar gomogen sistema o’tguncha qizdirildi. So‘ngra umumiy massaga nisbatan 0.6 % sulfat kislota katalizator qo‘shilib temperatura 100-105 °C ga yetkazildi. Reaksiya 30 daqiqa davom etgandan sung 6 soat davomida sekinlik bilan xona temperaturasida sovitildi. Sungra olingan efirga dastlabki massaga nisbatan 0.8 % katalizatori qo‘shib ingichka shisha nay orqali sekinlik bilan havo kislorodi yuboriladi. Reaksiya 115-125 °C haroratda 40 daqiqa davomida qizdiriladi. Reaksiyadan sung xona haroratida 2 soat davomida sovutilganda qiyin oquvchi och sariq ekanligini ko’zatildi.

Muhokama va natijalar: Sentiz qilib olingan moddani IQ - spektrlari Shimadzu IQ-Furye spektrofotometrida 500-4000 sm-1 sohada yozib olinib 1-rasmni tahlil qilindi.

1-rasm: Epoksi murakkab efirni PEPA bilan qotirilishidan olingan qattiq moddaning IQ-spektri

IQ spektrning yuqori yutilish sohasida 1772.58 va 1710.86 cm^{-1} atrofida tebranish cho‘qqilari karbonil (C=O) bog‘lariga mos keladi. Ushbu valent tebranishlar epoksid halqa amin guruh bilan reaksiyaga kirishishidan hosil bo’lgan bo‘lgan yangi kislorod tutgan funksional guruhlarning shakllanganligini ko‘rsatadi.

1606.70 va 1508.33 cm^{-1} oralig‘ida valent tebranishlari amin guruhlarining deformatsion tebranishlari va aromatik C=C bog‘larining valent tebranishlariga to‘g‘ri keladi. Bu esa PEPA tarkibidagi amin funksional guruhlarining epoksid smola tuzilmasiga muvaffaqiyatli integratsiyalanganini ko‘rsatadi. 1465.90, 1394.53 va 1361.74 cm^{-1} da qayd etilgan yutilish cho‘qqilar alifatik $–CH_2–$ guruhlarining deformatsion valent tebranishlari hamda C–N bog‘larining hosil bo‘lganligi, polimer zanjirlarining hosil bo‘lganligini tasdiqlaydi.

1290.38, 1244.09 va 1182.36 cm^{-1} sohalarda joylashgan valent tebranish cho‘qqilari mos ravishda C–O va C–N bog‘larining yutilish tebranishlariga tegishlidir. Bu piklarning epoksid halqasi ochilganligi va amin bilan bog‘lanishidan spirt va amin bog‘laridan iborat uch o‘lchamli polimer tarmog‘i hosil bo‘lganini ko‘rsatadi. IQ spektrning past chastotali yutulishlari 827.46 va 713.66 cm^{-1} sohalarda aromatik halqaning C–H tashqi tekislik tebranishlariga mos cho‘qqilar kuzatildi, bu esa epoksid smola tarkibida aromatik fragmentlar saqlanib qolganligini ko‘rsatadi.

GOST R 50096-2015 talablari asosida olingan epoksidimizni PEPA bilan turli nisbatda turli xil haroratda sinab ko‘rganimizda qotish vaqti va haroratlari GOST R 50096-2015 talablariga mos kelganini ko’zatdik.

Xulosa: Diqqatimizni tortadigan jihati — 916.19 cm^{-1} atrofidagi epoksid halqaga tegishli bo‘lgan yutilish cho‘qqisining juda past intensivlikda namoyon bo‘lishidir. Bundan xulosamiz epoksid guruhimizning ko‘p qismi PEPA bilan reaksiyaga kirishganligi ya’ni qotish jarayonini to‘liq amalga oshganini bildiradi. Juda kam intensivlik epoksid saqlanib qolishi polimer strukturasining zich va bir jinsli

shakllanganini bildiradi. IQ spektr tahlili natijalari sentiz qilinib olingan epoksid smolasi PEPA ishtirokida samarali qotganligini, natijada tarmoqlangan yuqori molekulyar tuzilmasi hosil bo‘lganini ko’rsatadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Dhanuka VR, Malshe VC, Chandalia SB Kinetics of the liquid phase esterification of carboxylic acids with alcohols in the presence of acid catalysts: re-interpretation of published data // Chemical Engineering Science. – 1977. – T. 32. – No. 5. – pp. 551-556.

2. Li W. et al. Safety risk assessment of epoxy acrylate prepared by ring-opening esterification of epoxy resin and acrylic acid //Journal of Thermal Analysis and Calorimetry. – 2024. – T. 149. – No. 10. – pp. 4827-4838.

3. Zhang K. et al. Controlled preparation and properties of acrylic acid epoxy-acrylate composite emulsion for self-crosslinking coatings // Journal of Applied Polymer Science. – 2022. – T. 139. – No. 1. – P. 51441.

4. Kenson RE, Lapkin M. Kinetics and mechanism of ethylene oxidation. Reactions of ethylene and ethylene oxide on a silver catalyst //The Journal of Physical Chemistry. – 1970. – T. 74. – No. 7. – pp. 1493-1502.

5. Li WX, Stampfl C., Scheffler M. Insights into the function of silver as an oxidation catalyst by ab initio atomistic thermodynamics //Physical Review B. - 2003. - T. 68. - No. 16. – P. 165412.

6. Murray KE A study of the oxidation of ethylene to ethylene oxide on a silver catalyst //Australian Journal of Scientific Research Series A: Physical Sciences. – 1950. – T. 3. – No. 3. – pp. 433-449.

АДАПТИВНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ДВУЛЕТНИКОВ ПРИ ИЗМЕНЕНИИ КЛИМАТА

Ботиров Х.Ф

СамГУ им.Шарофа Рашидова;

E-mail: xidir_batirov@mail.ru

Xurramova Subxidam Bekzod qizi,

Xolmirzayeva Shoxida Zafarjon qizi

СамГУ им.Ш.Рашидова;

E-mail: xurramovasubxidam@gmail.com, durdonaergasheva285@gmail.com.

Аннотация. *Исследования обусловлены необходимостью научного обоснования технологии выращивания на основе биологических ресурсов зимних культур и определены пути оптимизации их потенциальных возможностей в экологических параметрах орошаемых агроэкосистем. Особое значение придаётся возможностям технологического воздействия на продуктивность растений, растущую потребность получения экологически безопасной и качественной их продукции. Результаты же направлены на получение высокого и устойчивого урожая зимних культур в растениеводстве будущего - как адаптивной формы функционирования процесса производства продуктов питания в Узбекистан*

Ключевые слова.*Технология зимнего выращивания, двулетники, сохранность, весенее отрастание, урожайность семян;*

Abstract. *The research is driven by the need to scientifically substantiate winter crop cultivation technology based on biological resources and identify ways to optimize*

their potential within the ecological parameters of irrigated agroecosystems. Particular attention is paid to the potential for technological interventions on plant productivity and the growing need for environmentally safe and high-quality crops. The results are aimed at achieving high and sustainable yields of winter crops in future crop production – as an adaptive form of food production in Uzbekistan.

Keywords: *Winter cultivation technology, biennials, survival, spring regrowth, seed yield;*

Введение. Известно, что растения в агроэкосистемах вследствие воздействия эктремальных внешних условий проявляют адаптивность, т.е. способность в той или иной мере эффективно приспосабливаться к изменениям внешних условий среды. При воздействии неблагоприятных факторов в растениях возникает напряженное состояние, отклонение от нормы, называемое стрессом, которое рассматривается как состояние организма, формирующееся в ответ на воздействие внешней среды [1–3].

Считается, что при изменении температуры у зимних (свекла, морковь, брюква, озимая пшеница и др.) растений происходит накопление углеводов (крахмал, глюкоза и т.д.) в клеточном соке, что снижает точку замерзания воды.У них цикличный период развития позволяет избегать действия высоких температур, т.к. вся вегетация происходит начиная с осени, ранней весной, а летнюю жару они переживают в состоянии семян или подземных побегов [4–6].

Жизненный цикл развития озимых и двулетних культур контролируется сезонным ритмом светового и температурного периодов и в отличие от яровых однолетних растений, они начинают готовиться к перенесению неблагоприятных зимних условий с момента остановки роста и затем в течение осени во время наступления пониженных температур [10–12].

В то же время при избытке влаги в процессе адаптации у растений происходит отмирание старых и образование новых листьев. Заметим, что водная среда играет заметную роль в жизнедеятельности растений, а при ее недостатке у растений как надземные, так и подземные органы становятся более активными или же пассивными [13–15].

Материалы и методы исследования. Выбор опытного поля, закладка проведения, фенологические наблюдения и биометрические измерения, а также учет урожая культур проводились по методикам полевого опыта, другим существующим методическим указаниям и материалам, которые использовались в полевых и лабораторных опытах [16, 17].

Опыты закладывались в 4-х кратной повторности с размещением делянок в два яруса, а общая их площадь составляла 50 *м*2, из них учетных – 42 *м*2. В период вегетации растений учитывались масса растений, количество и площадь листьев, густота стояния растений после всходов, перед уборкой, урожай, химический состав и т.д. Так, для оценки эффективности изучаемых явлений велись наблюдения за ростом и развитием растений в опытах от посева до уборки урожая культур в нечетных повторениях в количестве 100 модельных растений, а результаты опытов подвергались статистической обработке дисперсионным методом [18, 19].

Результаты исследований и их обсуждение.Заметим, что характерной особенностью климата Самаркандской области является засушливость, обилие тепла и света, резкая изменчивость погодных условий, выражающаяся в довольно резкой изменчивости элементов условий в регионе.Наблюдения показывают, что в наших условиях в позднеосенний, зимний и ранневесенний периоды накапливать массу и образовывать новые органы могут свекла столовая и листовая при условии их посевов под зиму, а также продолжают рост растения

семейства капустных такие как тифон, брюква, редька масличная и другие культуры.

Таблица 1

Климатические показатели (Агрометеорологический центр «Дахбед» Самаркандской области, среднее за 2022-2024 гг.)

Годы	По месяцам											
	10	11	12	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Температура воздуха, C^0												
Многолетнее	14,3	8,7	3,0	1,3	3,3	8,4	14,8	19,8	25,0	26,6	24,9	19,7
2023	13,1	5,8	3,1	5,1	4,6	11,5	14,8	20,9	24,3	29,2	25,2	20,1
2024	12,1	5,4	4,3	1,3	6,3	11,1	14,9	20,5	25,4	27,2	24,5	18,7
Относительная влажность воздуха, %												
Многолетнее	25	35	22	79	76	72	63	55	43	42	45	59
2023	26	36	24	74	75	67	76	54	48	38	44	51
2024	15	13	41	47	74	67	71	64	42	42	50	53
Осадки, мм												
Многолетнее	6,9	39,0	49,3	47,2	48,8	70,8	57,7	32,5	6,5	2,7	1,7	3,0
2023	9,7	26,4	29,3	49,4	33,7	72,8	149,0	14,8	29,2	-	-	6,5
2024	7,2	27,0	30,5	63,8	67,4	68,4	156,9	77,9	0,0	1,0	15,3	4,9

Так, в 2023 году годовое количество осадков было на 54,7 мм выше среднего показателя за многие годы, а в 2024 году — на 154,2 мм выше. В апреле и мае 2024 года годовое количество осадков было на 144,6 мм выше среднего показателя за многие годы. Более высокое годовое количество осадков по сравнению со средним показателем за многие годы оказало значительное влияние на рост и развитие озимой пшеницы и привело к более высокому урожаю по сравнению с прошлогодним урожаем.

Для агрохимической характеристики почв экспериментального поля были отобраны и проанализированы образцы почвы из пахотного слоя (0-30 см) и подплощадки (30-60 см). Содержание гумуса в почвенных слоях составило 1,20; 0,79; общего азота 0,12; 0,06; общего фосфора 0,24; 0,17; общего калия 2,27; 2,16%, подвижного фосфора 4,6; 17,6; обменного калия 209-187 мг/кг, при этом наблюдалось снижение этого количества по мере продвижения вниз по почвенному профилю.

В проведенных экспериментах было показано, что влияние орошения в течение вегетационного периода на зимостойкость, а впоследствии и на урожайность семян и показатели их качества, также различно.

Наши наблюдения показали, что, помимо урожайности, такие показатели, как урожайность семян на всход, масса 1000 семян и всхожесть, напрямую связаны с оптимальным временем созревания семян.

Таблица 3

Зависимость сроков сбора урожая двулетних овощей от урожайности семян и качества посева (Бывшее хозяйство «Файзиабад» Пайарыкского района , среднее за 2022-2024 гг.))

Культуры	Показатели	Созреваемость семян, %		
		30-45	45-60	60-75
Столовая свекла	Продуктивность семенников, г	28	30	24
	Масса 1000 семян, г	12,5	12,1	11,7
	Всхожесть, %	81	75	69
Морковь	Продуктивность семенников, г	24	26	21
	Масса 1000 семян, г	1,7	1,5	1,1
	Всхожесть, %	81,0	79,2	75,9
Брюква	Продуктивность семенников, г	28	26	23
	Масса 1000 семян, г	2,2	2,0	1,7

	Всхожесть, %	95,1	93,0	91,2
Тифон	Продуктивность семенников, г	31	28	23
	Масса 1000 семян, г	3,8	3,5	3,1
	Всхожесть, %	96,1	92,0	89,3

Из таблицы видно, что при степени зрелости семян 30-45% урожайность с одного стебля составляла 28 г у сахарной свеклы и моркови и 30 граммов при 45-60%. Напротив, урожайность семян высока при 30-45%, то есть составляет 28, 31 и 27 граммов. При степени зрелости семян более 60% она составляет 3,9 т/га для сахарной свеклы и моркови; 2,1 т/га, а у брюквы, тифона и капусты хашаки — 4,9 т/га; около 4,5 и 4,1 т/га.

Заключение. Изучение почвенно-климатических, земельных ресурсов орошаемой зоны позволяет заключить, что Зеравшанская долина, занимающая относительно центральное положение, располагает комплексом факторов, позволяющих считать осенне-зимний, зимний и ранневесенний периоды вполне благоприятными для выращивания зимних растений различного хозяйственного использования.

Список использованной литературы

1. Абдусаматов Х.И. Солнце диктует климат Земли. СПб., Логос (2009), 197. 2. Бабушкин Л.Н., Когай Н.А., Г. Закиров С.З. Агроклиматические условия сельского хозяйства Узбекистана. Ташкент, Мехнат (1985), 160.

3. Батиров Х.Ф. Выращивание овощных корнеплодов в зимний период. Монография. Самарканд, СамГУ им. Ш. Рашидова (2022), 150.

4. Батиров Х.Ф., Файзуллаев Б.Ф. Зимние условия как фактор вегетации растений. Сб. научных трудов РУДН. Москва (2022), 313–317.

5.Петров Ю.А. Самарканд (климат и погода). СПб., Гидрометеоиздат (1982), 100.

6.Далькэ И.В., Головко Т.К. Актуальные вопросы современной экологической физиологии растений и пути их решения. Изв. Самарского научного центра РАН **15** (2013), 1278–1281.

7.Третьяков В.Н. Физиология и биохимия сельскохозяйственных растений. Москва, Колос (1998), 640.

8. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. Москва, Агропромиздат (1985), 347.

9. Головко Т.К., Далькэ И.В. и др. Дыхание растений Приполярного Урала. Ботанический журн. 94 (2009), 1216–1226.

10. Головина Е.В., Зотиков В.И. Продукционный процесс и адаптивные реакции к абиотическим факторам сортов сои северного экотипа в условиях Центрально-Черноземного региона РФ. Орел (2019), 318.

11. Никитенко Г.Ф. Опытное поле в полеводстве. Москва, Россельхозиздат (1982), 187.

12. Bertrand C., Van Ypersele J.P. Potencial Role Solar Variability as an Agent for Climate Change.Climatic Change 43 (1999), 387–411.https://doi.org/10.1023/A:1005470900774

СИНТЕЗ, СТРУКТУРА И СВОЙСТВА ИОНОВ 3D-МЕТАЛЛОВ НА ОСНОВЕ ПЯТИЧЛЕННЫХ ГЕТЕРОЦИКЛИЧЕСКИХ ЛИГАНДОВ

Юлдошева Раъно Кулдош кизи

Бухарский государственный университет

Аннотация. *Комплексы никеля(II) с основанием Шиффа, полученным в результате конденсации пиррол гидразона и бензальдегида, а также ацетата никеля(II) и салицилальдегида, были синтезированы и исследованы с использованием различных химических методов, таких как элементный анализ, молярная проводимость, инфракрасная спектроскопия, электронные спектры, ЭПР, ЯМР и измерение магнитного момента. Полученные данные химического анализа показали образование соотношения 1:1 (металл:лиганд), а на основании исследований магнитного момента и спектральных данных была предложена октаэдрическая геометрия. Свободный лиганд и его металлические комплексы были протестированы против ряда бактерий для оценки их антибактериальной активности.Ключевые слова: основание Шиффа, (имидазол-2метилиден бензогидразида гидразон, бензальдегид, антибактериальная активность.*

Abstract. *The nickel (II) complexes with Schiff base ligand derived from the condensation of pirrol gidrozone an benzoyl aldegid Ni(II)asetat and salicylaldehyde have been prepared and investigated using different chemical techniques such as elemental analysis, molar conductance, infra-red, electronic spectra, EPR, NMR and magnetic moment. The obtained chemical analysis data showed the formation of 1:1 (metal: ligand) ratio and octahedral geometry was suggested on the basis of magnetic*

moment and spectral data studies. The free ligand and its metal complexes have been tested in vitro against a number of bacteria in order to assess their antibacterial activities.

Keywords: *Schiff base ligand, immidazol 2 metil benzoyl gidrazon antibacterial activity.*

ВВЕДЕНИЕ

Комплексы переходных металлов с основаниями Шиффа в качестве лигандов в последние годы являются одними из наиболее изучаемых координационных соединений, поскольку они широко применяются в различных областях, таких как биохимия, аналитическая химия и антимикробные исследования[1–5]. Из литературы хорошо известно, что проведено значительное количество работ по синтезу и характеристике этих соединений[6–8] с основаниями Шиффа, полученными из салицилальдегида или его замещённых производных и различных ароматических аминов[9–13].

Гетероциклические кольца, содержащие серу, азот и кислород, придают этим основаниям Шиффа и их металлическим комплексам особую биологическую активность[14]. В связи с вышеуказанными применениями, данная работа посвящена синтезу, структурным исследованиям и изучению антибактериальной активности комплексов никеля(II) с основаниями Шиффа.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ЧАСТЬ

Материалы

Все использованные химические вещества были аналитической чистоты (AR) и приобретены у компаний Sigma-Aldrich и Fluka. Соли металлов были

закуплены у E. Merck и использовались без дополнительной очистки. Питательная агаровая среда была приобретена у компании Tulip Diagnostics (P) LTD в готовом виде.Экспериментальные деталиЭлементный анализ проводился на приборе Perkin Elmer 187 C. Содержание металлов определяли гравиметрическим методом.ИК-спектры записывали на приборе Shimadzu FT-IR 8400S с использованием таблеток KBr. Электронные спектры соединений регистрировали в ДМФА на спектрофотометре Beckmann DU-640. ЭПР-исследования проводились на спектрометре Bruker ESP-300 в X-диапазоне (9,5 ГГц) с модуляцией поля 100 кГц; в качестве маркера поля использовался DPPH.Магнитный момент при комнатной температуре (μeff) измеряли с помощью вибрационного магнитометра PAR (модель 155), а также методом Гуи при комнатной температуре с использованием в качестве калибровочного стандарт химическая структура N'-[(1H-имидазол-2-ил)метилиден]бензогидразида.Это соединение относится к классу гидразонов и состоит из нескольких ключевых фрагментов:Имидазольное кольцо: Пятичленный гетероцикл с двумя атомами азота.Азометиновая группа (-CH=N-): Связующее звено, характерное для шиффовых оснований и гидразонов.Гидразидный мостик (-NH-C(=O)): Соединяет азометиновую группу с бензольным кольцом.Бензольное кольцо: Фенильная группа в основе бензоильного фрагмента.Такие молекулы часто изучаются в медицинской химии благодаря их потенциальной биологической активности (антибактериальной, противогрибковой или противоопухолевой). Узнать детали в режиме . Получение лиганда на основе пирролгидразина и бензоальдегида (а именно — гидразона пиррол-2-карбоновой кислоты или 2-пирролилгидразона) осуществляется методом конденсации, типичным для образования оснований Шиффа.1. Способ получения (синтез)Реакция протекает по механизму

нуклеофильного присоединения-отщепления (конденсация) между гидразидом гидразоном пиррола и бензоальдегидом.Общая процедура:Смешение: В круглодонной колбе растворяют 1 моль пиррол-2-карбогидразида (или 2-гидразино-1H-пиррола) в 10–20 мл этанола или метанола.Добавление реагента: К полученному раствору при перемешивании добавляют 1 моль бензоальдегида (или его производных, например, салицилового альдегида для хелатирующих лигандов).Катализ: Добавляют 1-2 капли ледяной уксусной кислоты в качестве катализатора.Рефлюкс (кипячение): Реакционную смесь кипятят с обратным холодильником при перемешивании в течение 2–4 часов.Выделение: Смесь охлаждают, выпавший осадок отфильтровывают, промывают холодным спиртом/эфиром и перекристаллизовывают из этанола. Список литературы (источники по синтезу гидразонов)Synthesis, Characterization, and Biological Activity of New Metal Ion Complexes with Schiff Base Derived from Pyrrole-2-carboxaldehyde and Thiosemicarbazide, Journal of Materials and Chemical Sciences, 2023.Design, synthesis, in silico, and in vitro evaluation of pyrrol-2-yl-phenyl allylidene hydrazine carboximidamide derivatives, RSC Advances, 2024.Synthesis and Characterization of Some Transition Complexes with 4-[2-(2-chlorobenzylidene)hydrazinyl]-7H-pyrrolo[2,3-d]pyrimidine, ResearchGate, 2023.Synthesis and properties of substituted benzaldehyde phenylhydrazones, ResearchGate, 2024.3. Статья о методах физических исследований (на русском)Для анализа полученных лигандов используются спектральные и структурные методы. В качестве примера приведем обзорно-методическую работу:Название: «Координационные соединения переходных металлов с замещенными гидразонами: синтез, строение и свойства» (на примере материалов диссертаций или научных обзоров, таких как на CyberLeninka)Основные методы исследования): Определение молекулярной

массы.Элементный анализ: Физико-химические основы применения координационных соединений (УрФУ).Synthesis, Characterization, and Biological Activity of New Metal Ion ...15 июл. 2023 г. — This ligand has synthesis using the general strategy that used in Schiff base synthesis and carried out in round bottomed flask of a100 mL in volume. At which (Journal of Medicinal and Chemical SciencesSynthesis Молярную проводимость измеряли при комнатной температуре в метаноле на кондуктометре Elico типа CM-82T.

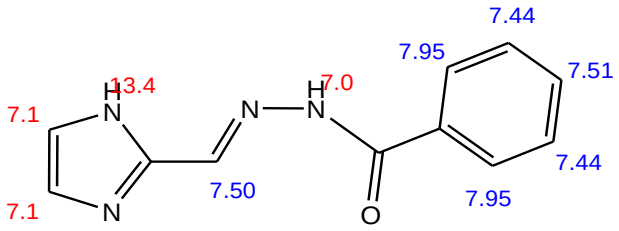
Синтез лиганда (L)Комплекс (имидазол-2метилиден бензогидразида) ацетата никеля(II) был получен согласно методике Дутты и Рэя[15]. Основания Шиффа синтезировали путем кипячения с обратным холодильником метанольного раствора салицилальдегида и стандарта.

Спектроскопия ЯМР (ПМР) комплекса никеля(II), образованного лигандом на основе пирролгидразина (вероятно, пиррол-2-карбальдегидгидразона или 2-пирроилгидразина) и бензоилальдегида (или бензоилгидразида), представляет собой сложную задачу из-за парамагнитных свойств комплексов Ni(II).При взаимодействии такого лиганда с ацетатом никеля(II) обычно образуются плоскоквадратные или искаженно-октаэдрические комплексы.Основные характеристики ЯМР-спектра (в DMSO Парамагнитное уширение: Сигналы протонов, находящихся вблизи металлоцентра (N-H пиррола, \(CH=N\) азометина, Ar-H), испытывают значительное уширение и химические сдвиги, отличающиеся от свободного лиганда.Исчезновение протонов депротонирования: Если лиганд координируется в анионной форме (энольная форма гидразона, депротонированная по NH-группе), сигнал протона NH delta 10–12 м.д. в свободном лиганде) исчезает.Азометиновый протон (CH=N): Уширенный сигнал обычно смещается в область 8.0–9.5 м.д., указывая на координацию через азот.Пиррольный цикл: Сигналы пиррольного кольца (NH и

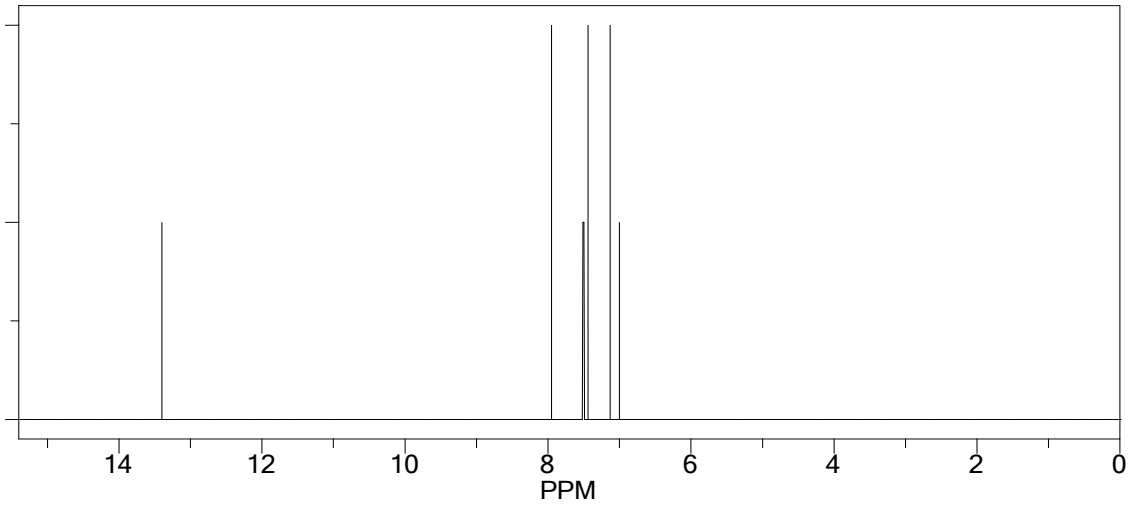
3CH) смещаются. NH-протон пиррола часто уширяется, но остается видимым при 10–12 м.д..Бензоильный фрагмент: Ароматические протоны бензоильного кольца образуют мультиплеты в области 7.0–8.2 м.д., которые могут быть менее уширены, чем протоны, близкие к Ni.Ацетат-анион: При использовании ацетата никеля могут наблюдаться сигналы координированного ацетата, хотя они часто широкие.Ключевые изменения при комплексообразованииСмещение Сигнал \(CH=N\) сдвигается в слабое поле (парамагнитный сдвиг).Уширение: Спектр парамагнитного комплекса Ni(II) часто имеет очень широкие сигналы (ширина на полувысоте (>100\) Гц) по сравнению с узкими сигналами свободного лиганда.Слабая растворимость: Часто комплексы Ni(II) с такими лигандами имеют ограниченную растворимость, что ухудшает качество спектра.Для точного анализа рекомендуется использовать 2D-ЯМР (COSY, HSQC) для идентификации уширенных сигналов, если комплекс диамагнитен (плоский) или слабопарамагнитен. Однако, на основе запроса, речь идет о производном имидазола, соединенном с бензогидразиновым фрагментом через метилиденовую (=CH-) группу. Структурно это может выглядеть как Имидазол-2-илметилиден-2-бензогидразид или похожее замещенное.1. Вероятная структурная формулаОбщая структурная формула, описывающая данное описание, представляет собой имидазольное кольцо, соединенное двойной связью с метилиденовой группой, которая, в свою очередь, связана с гидразоновым фрагментом, присоединенным к бензольному кольцу:Imidazole—CH=N—NH—Benzene2. Особенности ЯМР (Предполагаемые)На основе похожих гетероциклических гидразонов (например, производных альдегидов), спектр ЯМР фрагмент): синглет в области delta~10.0–12.0 м.д. (сильно дезэкранирован).\(CH=\) (метилиденовая группа): синглет в области delta~7.5–8.5 м.д.Имидазол (кольцо): 2 или 3 протона (в зависимости от замещения) в области

delta~7.0–8.0 м.д.Бензольное кольцо: мультиплеты в области delta~6.8–8.0 м.д. (5 протонов для незамещенного бензола).3. Особенности ЯМР \(^{13}C\) (Предполагаемые(C=N) (метилиденовая связь): ~140–150 м.д.Имидазольное кольцо: сигналы в области 120–140 м.д.Бензольное кольцо: сигналы в области 110–130 м.д.

ChemNMR H-1 Estimation

Estimation Quality: blue = good, magenta = medium, red = rough

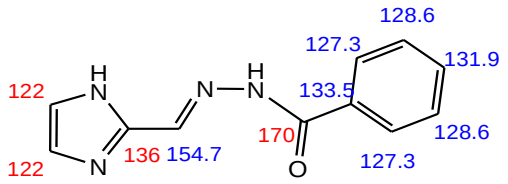

Protocol of the H-1 NMR Prediction:

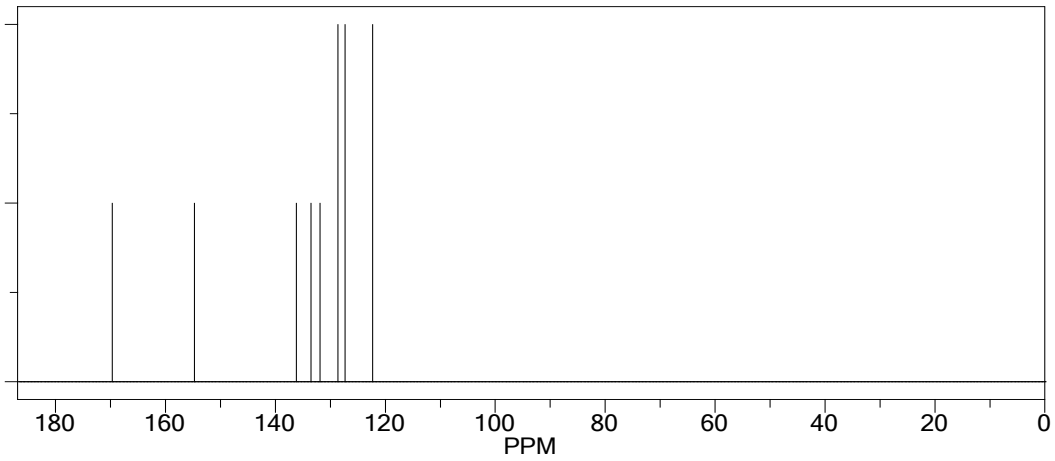
Node	Shift	Base + Inc.	Comment (ppm rel. to TMS)
CH	7.1	7.13	imidazole
		?	1 unknown substituent(s) from 2-pyrrole
			-> 1 increment(s) not found
CH	7.1	7.13	imidazole
		?	1 unknown substituent(s) from 2-pyrrole
			-> 1 increment(s) not found
NH	13.4	13.40	imidazole
			-> 1 increment(s) not found
CH	7.50	7.50	hydrazid
NH	7.0	7.00	hydrazid
CH	7.95	7.26	1-benzene
		0.69	1 -C(=O)N
CH	7.44	7.26	1-benzene
		0.18	1 -C(=O)N
CH	7.51	7.26	1-benzene
		0.25	1 -C(=O)N
CH	7.44	7.26	1-benzene
		0.18	1 -C(=O)N
CH	7.95	7.26	1-benzene
		0.69	1 -C(=O)N

www.academscience.com

ChemNMR C-13 Estimation

Estimation Quality: blue = good, magenta = medium, red = rough

Protocol of the C-13 NMR Prediction:

Node	Shift	Base + Inc.	Comment (ppm rel. to TMS)
CH	122	122.3	imidazole
		?	1 unknown substituent(s) from 2-pyrrole
			-> 1 increment(s) not found
CH	122	122.3	imidazole
		?	1 unknown substituent(s) from 2-pyrrole
			-> 1 increment(s) not found
C	136	136.2	imidazole
		?	1 unknown substituent(s) from 2-pyrrole
			-> 1 increment(s) not found
CH	154.7	162.8	1-imine
		0.9	1 -C*R
		-9.0	1 -N from N-imine
C	170	165.0	1-amide
		4.7	1 -1:C*C*C*C*C*C*1
		?	1 unknown substituent(s) from N-amide
			-> 1 increment(s) not found
C	133.5	128.5	1-benzene
		5.0	1 -C(=O)-N
CH	127.3	128.5	1-benzene
		-1.2	1 -C(=O)-N
CH	128.6	128.5	1-benzene
		0.1	1 -C(=O)-N
CH	131.9	128.5	1-benzene
		3.4	1 -C(=O)-N
CH	128.6	128.5	1-benzene
		0.1	1 -C(=O)-N
CH	127.3	128.5	1-benzene
		-1.2	1 -C(=O)-N

www.academscience.com

Список литературы

1. Синтез и нуклеофильные превращения 8-ароилпирроло[2-α]пиразин-1,6,7-трионов. (Червяков А.В., 2017) — работа содержит описание реакций с участием гидразинов и формирование гетероциклических систем

2. Синтез новых производных 2.3-карбамоилхромонов. (Мянник, ИОХ РАН) — описывает получение имидазолов и реакции с производными аминов.Современные тенденции органической химии в российских университетах. (ResearchGate/Elibrary) — содержит материалы по химии гетероциклов, включая методы синтеза производных гидразина.Успехи в химии гетероциклических соединений в 21 веке. (Charushin V.N., Verbitskiy E.V., Chupakhin O.N.) — обзорные материалы, охватывающие методы получения конденсированных систем, включая бензо-гетероциклы.Синтез и нуклеофильные превращени

3.8-ароил-5-гидрокси-5Н-пирроло[2-а]пиррол-4,7-дионов. (УрФУ) — исследуются превращения с участием производных, близких к искомым структурам.Сборник тезисов

4. "Современные тенденции органической химии". (ФИЦ КазНЦ РАН, ИСТИНА МГУ) — содержит статьи о синтезе новых бензо-конденсированных систем и их свойствах.Для получения точных синтетических методик по конкретному соединению (имидазол-2-метилиден бензо гидразин) рекомендуется использовать базы данных

5.SciFinder или Reaxys по ключевым структурным фрагментам.Синтез и нуклеофильные превращения

6.8-ароилпирроло[1,2-α ...Список литературы диссертационного исследования кандидат наук Червяков, Артем Валентинович, 2017 год.

ENGINEERING & ARCHITECTURE

SUG‘ORISH TIZIMLARIDA ASINXRON ELEKTR YURITMALARNING ENERGIYA SAMARADORLIGINI TAHLIL QILISH

Axmedov Durbek Madaminjon o‘g‘li

Andijon qishloq xo‘jaligi va agrotexnologiyalar instituti

durbekaxmedov02@gmail.com

Annotatsiya:*Maqolada sug‘orish tizimlarida keng qo‘llaniladigan asinxron elektr yuritmalarning energiya samaradorligi tahlil qilindi. Qishloq xo‘jaligida sug‘orish nasos stansiyalari elektr energiyasining asosiy iste’molchilaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot davomida asinxron motorlarning yuklanish darajasi, quvvat koeffitsienti, foydali ish koeffitsienti hamda energiya yo‘qotishlariga ta’sir etuvchi omillar o‘rganildi. Tahlillar natijasida motorlarning qisman yuklanish rejimida ishlashi va reaktiv quvvatning yuqoriligi elektr energiyasi sarfining ortishiga sabab bo‘lishi aniqlandi. Chastota rostlagichlari va reaktiv quvvat kompensatsiyasi vositalarini qo‘llash orqali energiya iste’molini 15–30 % gacha kamaytirish mumkinligi ko‘rsatildi. Olingan natijalar sug‘orish tizimlarida energiya samaradorligini oshirish va ekspluatatsion xarajatlarni kamaytirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *asinxron elektr yuritma, sug‘orish tizimi, energiya samaradorligi, nasos agregati, quvvat koeffitsienti, elektr energiyasi.*

Kirish

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirishda sug‘orish tizimlari muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbekistonning qurg‘oqchil iqlim sharoitida ekin maydonlarini sug‘orish

jarayonlari ko‘p miqdorda elektr energiyasi sarflanishini talab qiladi. Sug‘orish nasos stansiyalarida elektr energiyasining asosiy qismi asinxron elektr yuritmalar tomonidan iste’mol qilinadi.

Ko‘plab nasos agregatlari uzoq yillardan buyon ekspluatatsiya qilinib kelinayotganligi sababli ularning texnik holati va energetik ko‘rsatkichlari pasayib bormoqda. Natijada elektr energiyasi yo‘qotishlari ortadi, ishlab chiqarish xarajatlari ko‘payadi va energiya resurslaridan foydalanish samaradorligi kamayadi.

Shu sababli sug‘orish tizimlarida qo‘llanilayotgan asinxron elektr yuritmalarning energiya samaradorligini tahlil qilish, energiya yo‘qotishlarini aniqlash hamda ularni kamaytirish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodikasi

Tadqiqot obyekti sifatida sug‘orish nasos stansiyalarida qo‘llaniladigan 5 kVt quvvatli, 380 V kuchlanishli, 50 Hz chastotali asinxron elektr yuritma tanlandi.

Tadqiqot davomida quyidagi usullardan foydalanildi:

- texnik va ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish;
- elektr yuritmalarning energetik ko‘rsatkichlarini hisoblash;
- quvvat koeffitsienti va tok qiymatlarining o‘zgarishini tahlil qilish;
- energiya yo‘qotishlarini baholash;
- energiya tejamkor texnologiyalar samaradorligini taqqoslash.

Elektr uzatish liniyalaridagi aktiv quvvat yo‘qotishlari quyidagi formula orqali aniqlandi:

bu yerda:

- **I** – tok kuchi, A;
- **R** – elektr tarmog‘i qarshiligi, Om.

Tok qiymati quyidagi ifoda orqali hisoblandi:

bu yerda:

- **P** – aktiv quvvat;
- **U** – tarmoq kuchlanishi;
- **cosφ** – quvvat koeffitsienti.

Tadqiqot natijalari

Sug‘orish nasos stansiyasida energiya ko‘rsatkichlari tahlili natijalari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Quvvat koeffitsienti o‘zgarishining elektr parametrlariga ta’siri

Ko‘rsatkich	Kompensatsiyagacha	Kompensatsiyadan so‘ng
Quvvat koeffitsienti, cosφ	0,68	0,94
Tok, A	558	404
Tok kamayishi, A	-	154
Nisbiy kamayish, %	-	27,6

Hisob-kitoblar shuni ko‘rsatdiki, quvvat koeffitsientining 0,68 dan 0,94 gacha oshirilishi natijasida tok 154 A ga kamayadi.

Tok qiymati quyidagi formula orqali aniqlanadi:

bu yerda:

- P=250 kW – nasos stansiyasi quvvati;
- U=380 V – tarmoq kuchlanishi;
- cosφ – quvvat koeffitsienti.

Kompensatsiyagacha (cosφ=0.68):

Kompensatsiyadan so‘ng (cosφ=0.94):

Elektr tarmog‘idagi aktiv quvvat yo‘qotishlari tokning kvadratiga bog‘liq:

Shuning uchun yo‘qotishlarning nisbiy o‘zgarishi:

Demak, kompensatsiyadan keyingi yo‘qotishlar dastlabki yo‘qotishlarning **52.4 %** qismini tashkil qiladi.

Yo‘qotishlarning kamayish darajasi:

$$(1-0.524)\times 100=47.6\%$$

Bu esa elektr uzatish tarmoqlaridagi aktiv yo‘qotishlar qariyb 47–48 % ga kamayishini anglatadi.

Bundan tashqari, nasos agregatlariga chastota rostlagichlari o‘rnatilganda quyidagi natijalarga erishish mumkin:

- elektr energiyasi sarfi 15–30 % ga kamayadi;
- nasosning ish rejimi optimallashadi;
- uskunaning xizmat muddati uzayadi;
- mexanik yuklamalar kamayadi.

Muhokama

Tahlillar natijasida sug‘orish tizimlarida qo‘llanilayotgan asinxron elektr yuritmalarning energiya samaradorligi ko‘p jihatdan yuklanish darajasi va quvvat koeffitsientiga bog‘liqligi aniqlandi. Amaliyotda ko‘plab nasos agregatlari nominal yuklamadan past rejimlarda ishlaydi, bu esa energiya sarfining ortishiga olib keladi.

Reaktiv quvvatning yuqoriligi elektr tarmoqlarida qo‘shimcha toklarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Natijada elektr uzatish liniyalari va transformatorlarda qo‘shimcha yo‘qotishlar yuzaga keladi. Tadqiqot natijalari kondensator qurilmalari

yordamida reaktiv quvvatni kompensatsiya qilish energiya samaradorligini sezilarli oshirishini ko‘rsatdi.

Shuningdek, chastota rostlagichlari qo‘llanilganda nasosning aylanish tezligini suv sarfiga mos ravishda boshqarish imkoniyati paydo bo‘ladi. Bu esa elektr energiyasi iste’molini kamaytirish bilan birga tizimning texnologik samaradorligini ham oshiradi.

Xulosa

1. Sug‘orish tizimlarida asinxron elektr yuritmalar elektr energiyasining asosiy iste’molchilaridan biri hisoblanadi.
2. Quvvat koeffitsientining 0,68 dan 0,94 gacha oshirilishi natijasida tok 558 A dan 404 A gacha kamaydi.
3. Tokning 154 A ga kamayishi elektr uzatish tarmoqlaridagi aktiv quvvat yo‘qotishlarini taxminan 48 % ga qisqartiradi.
4. Reaktiv quvvat kompensatsiyasi va chastota rostlagichlaridan foydalanish energiya sarfini 15–30 % gacha kamaytirish imkonini beradi.
5. Energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish sug‘orish nasos stansiyalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish va elektr energiyasidan oqilona foydalanishni ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov A.A. Elektr yuritma asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2022.
2. Sodiqov Q.S. Nasos stansiyalarining elektr jihozlari. – Toshkent, 2021.
3. Bessonov L.A. Теоретические основы электротехники. – Москва: Высшая школа, 2020.
4. Chapman S.J. Electric Machinery Fundamentals. – New York: McGraw-Hill, 2018.

5. Fitzgerald A.E., Kingsley C., Umans S.D. Electric Machinery. – New York: McGraw-Hill, 2019.

6. IEEE Standards Association. Energy Efficiency in Motor Systems. – IEEE, 2021.

7. Saidahmedov B. Qishloq xo‘jaligida energiya tejamkor texnologiyalar. – Toshkent, 2023.

8. GOST 32144-2013. Electric Power Quality Standards.

9. Kundur P. Power System Stability and Control. – McGraw-Hill, 2017.

10. O‘zbekiston Respublikasi Energetika vazirligi. Energiya samaradorligi bo‘yicha yillik hisobot. – Toshkent, 2024.

THE EVOLUTION OF DEFORMATION RESISTANCE ASSESSMENT: A SYSTEMATIC REVIEW OF SUPERPAVE AND LOCAL ASPHALT CONCRETE STANDARDS

Joldasbaev E.B.

Tashkent State Transport University

joldasbaeversultan@gmail.com

Annotation. *The precise evaluation of asphalt concrete deformation resistance remains a critical challenge in pavement engineering, particularly as traffic loads and extreme climatic variations increase. This systematic literature review traces the evolution of deformation assessment, benchmarking the rheology-centric Superpave (Superior Performing Asphalt Pavements) [1] system (AASHTO and ASTM standards) against traditional regional specifications, specifically the GOST and ShNK requirements utilized in Uzbekistan. While the Superpave framework relies on fundamental viscoelastic principles—employing Dynamic Shear Rheometers (DSR) and Multiple Stress Creep Recovery (MSCR) protocols to establish Performance Grade (PG) classifications—local standards have historically depended on empirical indices such as penetration depth, softening point, and static compressive strength. Furthermore, this review highlights the fundamental shift from static or impact compaction methods used in traditional local mix designs to the Superpave Gyratory Compactor (SGC), which better simulates field compaction and long-term densification. By synthesizing current research, we evaluate how these methodological disparities impact the assessment of rutting and fatigue resistance. Ultimately, this review identifies critical gaps in traditional local standards and proposes a transitional*

framework to integrate advanced rheological modeling into Uzbekistan's pavement design practices, ensuring enhanced durability and structural integrity under modern traffic conditions.

Keywords: *Superpave, dynamic shear rheometer (DSR), multiple stress creep recovery test (MSCR), performance grade asphalt binder (PG), Superpave gyratory compactor (SGC), empirical, mechanistic-empirical approach.*

Аннотация. *Точная оценка сопротивления асфальтобетона деформации остаётся одной из ключевых задач в дорожном строительстве, особенно в условиях роста транспортных нагрузок и экстремальных климатических колебаний. В данном систематическом обзоре литературы прослеживается эволюция методов оценки деформации путём сопоставления реологического подхода системы Superpave (Superior Performing Asphalt Pavements) [1] (стандарты AASHTO и ASTM) с традиционными региональными нормами, в частности с требованиями ГОСТ и ШНК, применяемыми в Узбекистане. Если система Superpave основана на фундаментальных принципах вязкоупругости, используя динамические сдвиговые реометры (DSR) и испытания на многократное восстановление после ползучести (MSCR) для определения марок по эксплуатационным характеристикам (Performance Grade, PG), то местные стандарты исторически опирались на эмпирические показатели, такие как глубина проникания иглы, температура размягчения и предел прочности при сжатии. Кроме того, в обзоре освещается принципиальный переход от статических или ударных методов уплотнения, используемых в традиционных местных методах подбора состава смеси, к гираторному уплотнителю Superpave (SGC), который лучше имитирует уплотнение в полевых условиях и последующее доуплотнение. Обобщая результаты современных исследований, мы оцениваем, как эти методологические различия влияют на оценку*

устойчивости к колееобразованию и усталостному разрушению. В заключение, в данном обзоре выявляются существенные пробелы в традиционных местных стандартах и предлагается концепция переходного периода для внедрения передового реологического моделирования в практику проектирования дорожных покрытий в Узбекистане с целью обеспечения повышенной долговечности и конструктивной целостности в современных условиях дорожного движения.

Ключевые слова: *Superpave, реометры динамического сдвига (DSR), испытание на многократное восстановление упругости при ползучести (MSCR), марка асфальтобетона по эксплуатационным характеристикам (PG), гираторный уплотнитель Superpave (SGC), эмпирический, механико-эмпирический подход*

1.Introduction.

1.1. The Imperative of Deformation Resistance

The structural integrity and service life of flexible pavements are fundamentally governed by the rheological properties of the bituminous binder and the volumetric architecture of the asphalt concrete mix. As global freight volumes escalate and extreme climatic fluctuations become more frequent, premature pavement distress—most notably permanent deformation (rutting) and fatigue cracking—has accelerated. Consequently, the accurate characterization and prediction of deformation resistance under repeated dynamic loading has become the central focus of modern pavement engineering.

1.2. The Legacy and Limitations of Empirical Standards.

Historically, the design and evaluation of asphalt concrete in the CIS region, including the prevailing normative frameworks utilized in Uzbekistan, have been anchored in empirical methodologies. Binder characterization under these traditional

systems—predominantly classified into BND (БНД) road bitumen grades—relies heavily on physical indices rather than dynamic mechanical response. The primary regulatory metrics are penetration depth at 25°C, governed by GOST 11501 [2], and the softening point (Ring and Ball) determined via GOST 11506 [3] (Djimasbe et al., 2021). Similarly, regional mix design criteria for hot-mix asphalt concrete, primarily governed by GOST 9128 [4] and Uzbekistan's specific construction norm construction reglament 06.03-25 [4], prioritize static mechanical strength—specifically compressive strength evaluated at 20°C and 50°C—coupled with Marshall impact compaction or static pressing [5].

While these empirical standards successfully guided pavement construction during eras of lighter traffic volumes, they exhibit significant limitations under modern load conditions. Penetration and softening point tests define the consistency of bitumen at isolated temperatures, but they fail to capture the fundamental viscoelastic response of the binder under continuous shear stress. Furthermore, static compaction methods do not accurately simulate the aggregate orientation and densification that occurs under a vibratory roller or the subsequent kneading action of vehicular traffic.

1.3. The Shift Toward Fundamental Rheology (Superpave)

To address the inherent shortcomings of empirical testing, the Strategic Highway Research Program (SHRP) introduced the Superior Performing Asphalt Pavements (Superpave) system [1], representing a fundamental shift toward performance-based, mechanistic-empirical design. In this framework, binder selection is driven by Performance Grading (PG), formalized under AASHTO M 320 [6] and the more recent Multiple Stress Creep Recovery (MSCR) specification, AASHTO M 332 [7]. These standards require the use of a Dynamic Shear Rheometer (DSR), operating in accordance with AASHTO T 315 [8] and ASTM D7175, to measure fundamental physical properties: the complex shear modulus (G*) and phase angle (δ). This allows

engineers to mathematically quantify the binder's ability to resist permanent deformation across the specific high-temperature spectrum the pavement will endure. At the mix level, governed by AASHTO M 323 (Superpave Volumetric Mix Design) [8], the Superpave Gyratory Compactor (SGC) is utilized per AASHTO T 312 [9] and ASTM D6925 [10]. This method continuously captures the densification curve of the asphalt concrete during compaction, ensuring optimal internal shear resistance and aggregate interlock that traditional pressing cannot replicate.

1.4. Problem Statement and Research Objectives

Despite the established advantages of the Superpave framework, a comprehensive transition from traditional GOST standards to rheology-based AASHTO specifications requires rigorous benchmarking. There is a critical need to synthesize the scattered literature comparing these two methodologies to understand how legacy empirical indices correlate—or fail to correlate—with modern dynamic performance metrics. This systematic literature review aims to evaluate the evolution of deformation resistance assessment by benchmarking local asphalt concrete practices against Superpave criteria. Specifically, this review will address the following objectives:

- Synthesize existing research comparing empirical binder grading (GOST 11501/11506) with rheological Performance Grading (AASHTO M 320/332).

- Evaluate the differences in expected permanent deformation resistance when transitioning from static compaction mix designs (GOST 9128) to gyratory compaction (AASHTO T 312).

-Identify critical knowledge gaps in the current literature to facilitate a data-driven modernization of Uzbekistan’s regional pavement design standards.

2. Methods: Comparative Analysis of Standards

2.1. Binder Characterization: Empirical vs. Rheological

Under the traditional framework utilized in the CIS region, bitumen classification relies on macro-physical state changes. The primary protocols—GOST 11501 [1] (depth of needle penetration at 25°C) and GOST 11506 [2] (Ring and Ball softening point)—measure consistency under static, isolated thermal conditions. Neither test applies continuous shear stress, meaning the elastic recovery of the bitumen under traffic loads remains unquantified. Conversely, the Superpave methodology utilizes fundamental rheology. Governed by AASHTO M 320 and the advanced Multiple Stress Creep Recovery (MSCR) standard AASHTO M 332, binder testing is conducted using a Dynamic Shear Rheometer (DSR) per AASHTO T 315. The DSR applies a twisting shear force to calculate the complex shear modulus (G*) and phase angle. MSCR testing advances this by measuring the non-recoverable creep compliance (J_{nr}) at field-simulated temperatures, mathematically isolating the binder's true resistance to rutting.

Asphalt binder is a thermo – rheologically complex material, exhibiting both elastic (recoverable) solid-like behavior and viscous (non-recoverable) liquid-like behavior depending on the ambient temperature and the duration of loading. To accurately capture this dual nature, the Superpave methodology utilizes oscillatory testing via a Dynamic Shear Rheometer (DSR) [6]. During DSR testing, a thin film of bitumen is placed between two parallel plates, and an oscillating sinusoidal shear stress (τ_{max}) is applied at a specific angular frequency (ω), typically 10 rad/s to simulate traffic speeds of approximately 90 km/h. The resulting shear strain (γ) is measured. From this relationship, two fundamental rheological parameters are derived: the complex shear modulus (G*) and the phase angle (δ). The complex shear modulus represents the material's total resistance to deformation under load, defined as the ratio of maximum shear stress to maximum shear strain:

$$G^* = \tau_m/\gamma_m \ (1)$$

The phase angle δ represents the time lag between the applied stress and the resulting strain. For a purely elastic material, $\delta = 0^0$ whereas for a purely viscous Newtonian fluid, $\delta = 90^0$. Asphalt binders typically exhibit phase angles between 50^0 and 90^0 at high service temperatures.

2.2 The Superpave Rutting Parameter

Permanent deformation in asphalt pavements is primarily a stress-controlled phenomenon where irrecoverable strain accumulates with each passing axle load. The work dissipated (W_c) per loading cycle is directly proportional to the rutting susceptibility of the binder, governed by the following relationship:

$$W_c = \pi \cdot \tau_0^2 \cdot \left(\frac{1}{G^*/\sin\delta}\right) \quad (2)$$

To minimize dissipated work and maximize rutting resistance, the denominator ($G^*/\sin\delta$) must be maximized. Therefore, $G^*/\sin\delta$ was established as the Superpave rutting parameter. A binder with a higher G* (stiffer) and a lower δ (more elastic) will yield a higher rutting parameter. According to AASHTO M 320 [3], to adequately resist rutting, the binder must maintain a minimum stiffness threshold. For short-term aged binder (RTFOT condition), this threshold is:

$$G^*/\sin\delta \geq 2.2 \text{ kPa} \quad (3)$$

Furthermore, traditional local standards have limited mechanisms for simulating the pavement's lifecycle. To evaluate short-term aging (the oxidation and volatilization that occurs during asphalt mixing and laying), GOST standards traditionally rely on simple oven heating to measure mass loss and retained penetration. For low-temperature performance, the standard relies on the Fraass Breaking Point (GOST 11507) [11], an empirical test that cools a bitumen-coated steel plaque and bends it until the binder snaps. It identifies a single temperature of failure but provides no mathematical insight into the material's relaxation properties as temperatures drop. Traditional GOST standards completely lack a protocol for simulating long-term, in-

service oxidative aging. Conversely, the Superpave methodology, governed by AASHTO M 320 and AASHTO M 332, characterizes fundamental rheology across the entire physical lifespan of the pavement. Binder testing is conducted using a Dynamic Shear Rheometer (DSR) per AASHTO T 315 across three distinct aging states to simulate real-world conditions:

Unaged (Base) Binder: Tests the original bitumen to ensure it possesses sufficient stiffness to handle transport and storage without severe deformation.

RTFOT Aged (Rolling Thin-Film Oven Test, AASHTO T 240): Simulates the severe short-term aging, volatilization, and oxidation that occur at the asphalt plant and during field compaction. DSR testing on RTFOT binder isolates its immediate resistance to rutting right after construction. In modern MSCR testing, the non-recoverable creep compliance (J_{nr}) is measured on this RTFOT residue.

PAV Aged (Pressure Aging Vessel, AASHTO R 28): Simulates 7 to 10 years of long-term oxidative hardening in the field by subjecting the RTFOT residue to high heat and pressure. DSR testing on PAV residue evaluates intermediate-temperature fatigue cracking susceptibility.Finally, to address low-temperature thermal cracking, Superpave shifts from the empirical Fraass point to mechanistic testing using the Bending Beam Rheometer (BBR) per AASHTO T 313. Tested on PAV-aged binder, the BBR measures the fundamental creep stiffness (S) and the rate of stress relaxation (m-value) at low pavement temperatures, ensuring the binder can flex rather than fracture during severe winter freezes.

Lifecycle Phase	Field Condition	Superpave Protocol	Traditional GOST
Original State	Transport & Storage	DSR (Unaged)	Penetration / Softening Point

Short-Term Aging	Mixing & Compaction	RTFOT (AASHTO T 240)	Thin Film Oven Heating (Mass loss)
High-Temp Failure	Early-life Rutting	DSR/MSCR on RTFOT Binder	Penetration after Heating
Long-term aging	7–10 Years In-Service	PAV (AASHTO R 28)	No equivalent standard test
Low-temperature failure	Winter Thermal Cracking	BBR (Stiffness & m-value)	Fraass Breaking Point (**GOST 11507**)

Table-1. Summary of Testing Equivalencies.

2.2. Mixture Compaction: Static vs. Gyratory Mechanics

The preparation of the asphalt concrete mix fundamentally alters its evaluated structural capacity. GOST 9128 specifies the use of static pressing (applying 15–40 MPa of vertical force) or Marshall impact compaction. These methods force aggregates into a dense state through brute vertical pressure or impact fracturing, which fails to replicate the horizontal shear forces applied by heavy construction rollers. The Superpave standard, AASHTO T 312, utilizes the Superpave Gyratory Compactor (SGC). The SGC operates at a constant vertical pressure of 600 kPa while tilting the mold at an internal angle of 1.25° and rotating at 30 gyrations per minute. This specific kneading action simulates the volumetric evolution of the pavement, ensuring the aggregate matrix locks together organically.

3. Results and discussions

3.1. Short-Term Aging and High-Temperature Rutting

The literature highlights a massive predictive gap when analyzing bitumen immediately post-construction. Traditional standards attempt to simulate short-term plant aging through simple oven heating (e.g., RTFOT), evaluating the binder based on mass loss and retained penetration. However, comparative studies demonstrate that this approach evaluates evaporation but entirely misses how oxidation fundamentally alters the binder's dynamic shear resistance. Conversely, when binders are subjected to the Rolling Thin-Film Oven Test (RTFOT) and subsequently evaluated using the DSR and MSCR protocols, a clearer picture emerges. The literature consistently shows that binders with identical GOST mass-loss and retained-penetration profiles can exhibit drastically different non-recoverable creep compliance (J_{nr}) under MSCR testing. Consequently, relying on empirical post-heating penetration creates a high risk of early-life rutting under heavy traffic, particularly in severe high-temperature zones like those found in Uzbekistan.

3.2. Long-Term Fatigue and Low-Temperature Embrittlement.

A profound discrepancy identified in the comparative literature is the approach to long-term aging and winter thermal cracking. Traditional GOST standards lack a pressurized protocol for simulating long-term oxidative hardening (years 7–10 in service), leaving a critical blind spot in predicting late-life block and fatigue cracking. Superpave closes this gap by utilizing the Pressure Aging Vessel (PAV) to simulate field oxidation, allowing the DSR to evaluate fatigue resistance at intermediate temperatures. At the extreme low-temperature spectrum, the literature heavily critiques the traditional Fraass Breaking Point (GOST 11507). The Fraass test is a purely empirical indicator that identifies a single temperature at which a thin film of binder snaps on a bent steel plaque. It fails to quantify thermal stress buildup or the binder's ability to relax over time. In contrast, Superpave’s Bending Beam Rheometer (BBR) testing on PAV-aged binder measures the fundamental creep stiffness (S) and

relaxation rate (m-value). Studies highlight that when testing advanced polymer-modified bitumens (PMBs), the Fraass test often shows only minor improvements in cracking temperature. However, BBR testing on the identical PMBs reveals massive improvements in the m-value. This proves that Superpave can mathematically capture the superior stress-relaxation properties of modern binders—ensuring they flex rather than fracture during harsh winter temperature drops—whereas GOST testing completely fails to detect this benefit.

4. Conclusions and Strategic Recommendations

4.1. The Methodological Gap

The primary gap between the two frameworks lies in their predictive capabilities regarding in-service shear failure and thermal relaxation. Traditional regional standards rely on empirical proxy metrics—such as unaged penetration at 25°C, softening point, and the Fraass breaking point. The literature overwhelmingly demonstrates that these tests measure consistency at isolated, static temperatures but fail to capture the true viscoelastic nature of bitumen under dynamic loading. Conversely, Superpave closes this predictive gap through fundamental rheology. By utilizing the Dynamic Shear Rheometer (DSR) and Bending Beam Rheometer (BBR) across the full simulated lifespan of the pavement (Unaged, RTFOT, and PAV), Superpave mathematically isolates the binder's resistance to both early-life rutting and late-life thermal cracking. At the mixture level, the transition from static or impact compaction (GOST 9128) to the Superpave Gyratory Compactor (SGC) represents a critical leap from evaluating artificial compressive strength to simulating true aggregate interlock and field densification.

4.2. Limitations of Current Regional Standards

For regions with severe continental climates and high freight volumes, relying on BND grading and Marshall/static compaction presents severe risks. The literature

highlights the "phantom rutting" phenomenon: binders that pass empirical GOST requirements often exhibit catastrophic shear susceptibility when subjected to Multiple Stress Creep Recovery (MSCR) testing. Furthermore, the lack of long-term aging protocols (PAV) in traditional standards leaves engineers unable to predict late-life fatigue and block cracking. Without characterizing non-recoverable creep compliance (J_{nr}) and dynamic mixture volumetrics, regional standards cannot guarantee structural integrity under increasing heavy axle loads.

4.3. Strategic Recommendations for Uzbekistan

To bridge this technological gap and modernize regional pavement engineering, the following strategic transitions are recommended for Uzbekistan’s normative framework:

Climatic Zoning and PG Implementation: Uzbekistan’s geography features extreme temperature gradients, from intense summer heat in the southern and desert regions to severe winter freezing. A monolithic empirical grade (e.g., BND 60/90) is insufficient. Uzbekistan must establish a national climatic database for pavement temperatures to transition to Performance Grading (PG). This ensures binders in high-temperature zones are specifically engineered for maximum rutting resistance, while those in moderate zones are optimized accordingly.

Adoption of MSCR for Heavy Traffic Corridors: For major highways and international transit corridors, the MSCR protocol should immediately replace the softening point test for evaluating high-temperature deformation resistance. This will directly eliminate the use of highly shear-susceptible binders that currently pass GOST standards. Phased Transition to Gyratory Compaction: Regional laboratories should systematically replace static presses and impact hammers with the Superpave Gyratory Compactor (SGC). Establishing regional N_{design} gyration targets based on local

aggregate angularity will prevent the design of tender mixes that are prone to lateral shear failure.

Integration of Numerical Modeling and Assessment: Fully outfitting regional laboratories with DSR, BBR, and SGC equipment requires significant capital investment. To accelerate the modernization process, future research should focus on the numerical modeling of these advanced rheological parameters. Developing robust finite element models to simulate DSR binder testing and asphalt concrete compression will allow regional engineers to mathematically assess deformation resistance, validate local materials against Superpave criteria, and optimize mix designs without relying entirely on physical empirical testing.

References

[1] Strategic Highway Research Program (SHRP), Superpave Mix Design, Rep. SHRP-A-407, National Research Council, Washington, DC, USA, 1994.

[2] Bitumens Petroleum Road. Method for Determination of Penetration, GOST 11501, Interstate Council for Standardization, Metrology and Certification, Moscow, Russia.

[3] Bitumens Petroleum Road. Method for Determination of Softening Point by Ring and Ball, GOST 11506, Interstate Council for Standardization, Metrology and Certification, Moscow, Russia.

[4] Asphaltic Concrete Mixtures for Roads and Airfields and Asphaltic Concrete. Specifications, GOST 9128-2013, Interstate Council for Standardization, Metrology and Certification, Moscow, Russia.

[5] Standard Test Method for Preparation of Asphalt Mixture Specimens Using Marshall Apparatus, ASTM D6926-20, ASTM International, West Conshohocken, PA, USA, 2020.

[6] Standard Specification for Performance-Graded Asphalt Binder, AASHTO M 320-22, American Association of State Highway and Transportation Officials, Washington, DC, USA, 2022.

[7] Standard Specification for Performance-Graded Asphalt Binder Using Multiple Stress Creep Recovery (MSCR) Test, AASHTO M 332-21, American Association of State Highway and Transportation Officials, Washington, DC, USA, 2021.

[8] Standard Method of Test for Determining the Rheological Properties of Asphalt Binder Using a Dynamic Shear Rheometer (DSR), AASHTO T 315-20, American Association of State Highway and Transportation Officials, Washington, DC, USA, 2020. (Note: Includes AASHTO M 323: Superpave Volumetric Mix Design).

[9] Standard Method of Test for Preparing and Determining the Density of Asphalt Mixture Specimens by Means of the Superpave Gyratory Compactor, AASHTO T 312-22, American Association of State Highway and Transportation Officials, Washington, DC, USA, 2022.

[10] Standard Test Method for Preparation and Determination of the Relative Density of Asphalt Mix Specimens by Means of the Superpave Gyratory Compactor, ASTM D6925-15, ASTM International, West Conshohocken, PA, USA, 2015.

[11] Bitumens Petroleum. Method for Determination of Fraass Breaking Point, GOST 11507-78, Interstate Council for Standardization, Metrology and Certification, Moscow, Russia.

QALMOQQIR KONI SHAROITIDA EKG EKSKAVATORLARINING ISHLASH SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI QO‘LLASH

Madaliyev O. X.

Olmaliq davlat texnika instituti

E-mail: madaliyevo518@gmail.com

Numonov X. N.

Olmaliq davlat texnika instituti

numonovx17@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tog‘-kon sanoatida, xususan, tarkibida kvars miqdori yuqori bo‘lgan Qalmoqqir koni sharoitida ishlayotgan EKG rusumli ekskavatorlarning asosiy ishchi qismlari xizmat muddatini uzaytirish masalalari ko‘rib chiqilgan. Maqolada ko‘p tolali po‘lat arqonlarning fretting-korroziyaga uchrash muammolari va ularni polimer to‘ldirilgan (EPI) arqonlar bilan almashtirishning afzalliklari asoslangan. Shuningdek, arqonlar holatini onlayn nazorat qilish uchun MRT (Magnetic Rope Testing) datchiklarini amaldagi ASUGTK tizimiga integratsiya qilish g‘oyasi hamda ekskavator cho‘michi tishlarining chidamliligini oshirishda bimetal, qattiq qotishmali qoplash (hardfacing) va ultra-past haroratli (kriogen) ishlov berish texnologiyalarini mahalliy ishlab chiqarish MTMZ (Markaziy ta’mirlash-mexanika zavodi) sharoitida joriy etish imkoniyatlari iqtisodiy va texnik jihatdan tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *EKG ekskavator, polimer to‘ldirilgan arqon (EPI), MRT datchigi, ASUGTK integratsiyasi, bimetal tish, kriogen ishlov berish.*

KIRISH

Zamonaviy tog‘-kon sanoatida ekskavator-avtosamosval majmualarining uzluksiz va samarali ishlashi korxonaning umumiy unumdorligini hamda uskunaning umumiy samaradorlik koeffitsiyentini (OEE — Overall Equipment Effectiveness) belgilovchi asosiy omildir. Biroq, Qalmoqqir koni kabi abrazivligi o‘ta yuqori, tarkibida kvars moddasi (silitsium dioksid — SiO_2) ko‘p bo‘lgan tog‘ jinslarini qazib olish jarayonida EKG ekskavatorlarining ishchi organlari va yuk ko‘tarish tizimlari ekstremal mexanik kuchlanishlarga duchor bo‘ladi.

Hozirgi kunda qo‘llanilayotgan an'anaviy ekspluatatsiya usullari va materiallari ushbu yuqori dinamik yuklamalarga uzoq muddat bardosh bera olmayapti. Bu esa rejasiz to‘xtashlar (prostoy), ta'mirlash xarajatlarining ortishi va ishlab chiqarish unumdorligining pasayishiga olib kelmoqda. Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun materialshunoslikning eng so‘nggi yutuqlari (plastik infiltratsiyalangan metall konstruksiyalar), raqamli monitoring (magnit-rezonans skanerlash) va innovatsion termik ishlov berish (ultra-past haroratli struktura muvozanati) usullarini tizimli ravishda integratsiya qilish talab etiladi.

1. ADABIYOTLAR TAHLILI VA MUAMMONING QO‘YILISHI

Po‘lat sim arqonlarning ekspluatatsiya sharoitidagi charchash muammolari ko‘plab xalqaro tadqiqotlarda o‘rganilgan. Xususan, Polsha olimlari B. Kubis, G. Olszyna, P. Szade va A. Tytkolarning ilmiy ishlarida ta'kidlanishicha, po‘lat arqonlarning charchash umriga simlarning o‘zaro chiziqli va yuzaviy kontaktlari, shuningdek, ishqalanish koeffitsiyenti bevosita ta'sir ko‘rsatadi. Konchilik sharoitida sim arqonlar faqat statik cho‘zilish emas, balki blok va barabanlar ustidan o‘tayotganda tebranuvchi egilish kuchlanishlariga ham uchraydi. B. Kubis va hammualliflarining

ta'kidlashicha, an'anaviy arqonlarda simlar o‘rtasidagi chiziqli kontakt tufayli ichki ishqalanish kuchli bo‘ladi va bu charchash jarayonini tezlashtiradi.

Zichlashtirilgan (compacted) arqonlar ishlab chiqarilganda simli tutamlar (konstruktiv elementlar) radial yo‘nalishda siqiladi. Simli tutamning zichlashish darajasi (strain) quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$Z = \frac{S_o - S_k}{S_o - S_{min}} \cdot 100\%$$

Bu yerda:

- S_o — simli tutam atrofida chizilgan doira maydoni (mm^2),
- S_k — zichlashtirishdan keyingi simli tutam ko‘ndalang kesimi (mm^2),
- S_{min} — to‘liq siqilgunga qadar erishish mumkin bo‘lgan minimal simli tutam ko‘ndalang kesimi (mm^2).

Ushbu formula asosida zichlashtirilgan arqonlarda simlar yuzaviy (maydonli) kontaktga o‘tadi, bu esa kuchlanishning bir tekis taqsimlanishini ta'minlaydi va ichki ishqalanishni kamaytiradi. Ammo ochiq kon sharoitida abraziv chang zarrachalarining arqon ichiga kirishi ushbu afzallikni yo‘qqa chiqarishi mumkin. Shuning uchun muammoning innovatsion yechimi sifatida polimer to‘ldirilgan (EPI) konstruksiyalarni qo‘llash zarurati yuzaga keladi.

2. PO‘LAT ARQONLARNING ICHKI STRUKTURASI VA POLIMER TO‘LDIRILGAN (EPI) ARQONLARNING AFZALLIKLARI

Tashqi ko‘rinishidan o‘ta zich va monolit bo‘lib ko‘ringan ko‘p tolali po‘lat arqonlar (masalan, EKG ekskavatorlarida keng qo‘llaniladigan 6x36 yoki 8x36 konstruksiyalari) murakkab ichki metallurgik arxitekturaga ega. Ular to‘rtta asosiy komponentdan iborat: markaziy o‘zak (metall yoki tolali), asosiy tola tutamlari (pryadlar), tutamlararo mikro-bo‘shliqlar va zavod moyi.

Ekskavator cho‘michi yuk ko‘tarayotganda va strela roliklaridan o‘tayotganda arqon yuqori siklik egilish dinamikasiga duchor bo‘ladi. Ushbu siklik yuklama ostida arqon tutamlari orasidagi mikro-bo‘shliqlar doimiy ravishda siqiladi va kengayadi. Natijada qo‘shni po‘lat simlar bir-biri bilan mikrosilkinish rejimida kontaktga kirishadi. Bu mexanik hodisa ilm-fanda **fretting-korroziya** (ishqalanishli korroziya va mikro-yeyilish) deb ataladi. Fretting-korroziya po‘lat sim yuzasida mikroyoriqlarni hosil qiladi. Ushbu yoriqlar tashqi muhitga ko‘rinmasdan, arqon o‘zagiga qarab rivojlanib boradi va yakunda arqonning to‘satdan, avariyaviy uzilishiga sabab bo‘ladi.

Polimer to‘ldirilgan (EPI — Plastic Infused) arqonlar texnologiyasi ushbu muammoni tubdan hal etadi. Zavod sharoitida maxsus ekstruder moslamasi yordamida yuqori bosim ostida polimerizatsiyalangan plastik massa (asosan yuqori zichlikdagi poliuretan yoki maxsus plastmassa) arqon o‘zagi va tashqi tutamlari orasidagi barcha bo‘shliqlarga ineksiya qilinadi. Polimer matritsa quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Simlar va tutamlar o‘rtasidagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri metall-metall kontaktini butunlay yo‘q qiladi va ichki ishqalanish kuchlanishlarini amortizatsiya qiladi.
2. Ichki zavod moyining gidrodinamik bosim ostida tashqariga sizib chiqib ketishini to‘sadi va doimiy moylanish muhitini saqlaydi.
3. Qalmoqqir konining o‘ta mayda dispersiyali, qattiq kvars changlarining arqon ichki strukturasiga kirishiga yo‘l qo‘ymaydi, ya'ni abraziv yeyilish ssenariysini bloklaydi.

Hozirgi kunda jahon konchilik sanoati standartiga aylangan *Bridon-Bekaert (Dyform, Bristar)* va *WireCo WorldGroup (Casar, Union)* kabi brendlarning EPI toifali arqonlari ekspluatatsiya muddatini an'anaviy arqonlarga nisbatan **1.5 dan 2 barobargacha** uzaytirish imkonini beradi.

3. MRT DATCHIKLARINI ASUGTK TIZIMIGA INTEGRATSIYA QILISH ORQALI ONLAYN MONITORINGNI YO‘LGA QO‘YISH

Zamonaviy raqamlashtirilgan konlarda qo‘llaniladigan Avtomatlashtirilgan ishlarni boshqarish va kon-transport kompleksini texnologik nazorat qilish tizimlari (ASUGTK — Wenco, Modular, K-Mine) asosan ekskavatorlarning logistik zanjirini, unumdorligini va yuk hajmini nazorat qiladi. Biroq, ushbu tizimlarda yuk ko‘tarish arqonlarining joriy mexanik holatini diagnostika qiluvchi algoritmlar mavjud emas.

Xalqaro tajribalar va *Management Systems in Production Engineering* jurnalida e'lon qilingan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, po‘lat arqonlardagi charchash jarayoni koeffitsiyentlar asosida quvvat formulasi (power formula) orqali ifodalanishi mumkin:

$$Zn = a \cdot N^b$$

Bu yerda:

- n — charchash sinishlari soni,
- a, b — tenglama koeffitsiyentlari,
- N — charchash sikllari soni.

Muammo shundaki, zichlashtirilgan va EPI arqonlarda ushbu jarayon «ko‘chkisimon» (avalanche character) xarakterga ega, ya'ni uzoq muddat davomida hech qanday tashqi nuqson kuzatilmaydi, so‘ngra qisqa vaqt ichida simlar uzilishi keskin ortib ketadi. Shuning uchun vizual nazorat bu yerda samarasiz.

Loyiha doirasida **MRT (Magnetic Rope Testing)** sensorlarini ekskavatorning lebyodka bloki yoki strela roligi chiqish qismiga statsionar o‘rnatish taklif etiladi. MRT datchigi doimiy magnitlar yordamida arqon kesimi bo‘ylab to‘yinish darajasidagi magnit maydonini hosil qiladi. Arqon harakatlanganda, uning ichki qatlamlarida sim uzilishi (LF — Local Flaw) yoki korroziya sababli metall kesimi yuzasining kamayishi (LMA — Loss of Metallic Area) sodir bo‘lsa, magnit oqimi chiziqlari havoga sochiladi. Sensor ushbu sochilish signallarini tutib, raqamli impulsga aylantiradi.

Innovatsion yechim MRT datchigidan olingan analog/raqamli signallarni telemetrik modullar orqali ekskavatordagi amaldagi ASUGTK kontrolleriga

integratsiya qilishdan iborat. Natijada, dispetcherlik pultida va ekskavator kabinasidagi monitorda arqonning umumiy eskirish va charchash foizi real vaqt rejimida grafik ko‘rinishida aks etadi. Bu xavfsizlik darajasini oshirish bilan birga, arqonlarni muddatidan oldin almashtirish xarajatlarining oldini oladi.

4. BIMETAL VA QATTIQ QOTISHMALI CHO‘MICH TISHLARINI MAHALLIY SHAROITDA ISHLAB CHIQARISH VA KRIOGEN ISHLOV BERISH

Iqtisodiy va Texnik Asoslash:

Ekskavator cho‘michi tishlari an'anaviy ravishda G.Hadfield tomonidan patentlangan yuqori marganesli 110G13L (110Г13Л) markali austenit po‘latidan quyiladi. Ushbu po‘lat tashqi zarbali yuklamalar (zarbalar) ta'sirida o‘z-o‘zidan qattiqlashish (naklep) xususiyatiga ega. Ya'ni, cho‘mich jinsga urilganda metallning yuzasi yanada mustahkam bo‘lib boradi. Biroq Qalmoqqir konining tarkibida kvars bo‘lgan mayda dispersli jinslarida kuchli zarbalar emas, balki sof ishqalanish (abraziv yeyilish) ustunlik qiladi. Natijada metallda himoya qiluvchi qattiq qatlam (naklep) hosil bo‘lishga ulgurmasdan, tish yuzasi tezda yeyilib ketadi. Volfram karbidi (WC) asosidagi bimetal yoki kompozit tishlar an'anaviy tishlarga qaraganda 2.5 - 3.5 barobar qimmat bo‘lsa-da, ularning ekspluatatsiya resursi 3 - 4 barobar yuqoridir. Iqtisodiy samara faqatgina material tejamkorligidan emas, balki tish almashtirishga sarflanadigan rejasiz to‘xtashlar vaqtida boy berilgan ruda qazib olish hajmining (Opportunity Cost) oldini olish hisobiga shakllanadi.

Mahalliy ishlab chiqarish va kooperatsiya MTMZ (Markaziy ta’mirlash-mexanika zavodi):

Global bozordagi *ESCO* yoki *Hensley* kabi qimmatbaho brendlar mahsulotini import qilish o‘rniga, O‘zbekiston metallurgiya va tog‘-kon sanoati ichki kooperatsiyasi orqali ushbu tishlarni mahalliylashtirish g‘oyasi taklif etiladi:

1. **Matritsa quyish:** Tishning asosiy konstruktiv korpusi Olmaliq KMK tarkibidagi MTMZ (Markaziy ta’mirlash-mexanika zavodi) quyuv sexida 110G13L po‘latidan tayyor qoliplarga quyiladi.

2. **Qattiq qotishma sintezi:** Tishning kesuvchi qismiga o‘rnatiladigan va yuqori qattiqlikni ta'minlaydigan volfram karbidi (WC-Co) qattiq qotishmali plitalari va kompozit materiallari Chirchiq shahridagi «O‘zbekiston qiyin eriydigan va o‘tga chidamli metallar zavodi» (O‘zKTJM) tomonidan kukun metallurgiyasi usulida sintez qilinadi.

3. **Texnologik integratsiya (Hardfacing):** Murakkab va MTMZ sharoitida qiyin bo‘lgan quyuv qolipiga karbidlarni joylashtirish (Cast-In-Carbide) usuli o‘rniga, tish quyilib tayyor bo‘lgandan so‘ng, uning intensiv yeyiladigan ishchi yuzalariga qattiq qotishmali simlar yordamida **avtomatlashtirilgan qattiq qoplash (наплавка — hardfacing)** texnologiyasi qo‘llaniladi.

Ultra-past haroratli (Kriogen) Ishlov Berish Texnologiyasi:

Ishlab chiqarish zanjirining yakuniy innovatsion bosqichi — tishlarning makro va mikro-strukturasini yaxshilash uchun kriogen toblash usulini joriy etishdir. Buning uchun «Navoiyazot» AJ yoki «Maxam-Chirchiq» AJ korxonalarida sanoat miqyosida ishlab chiqariladigan arzon suyuq azot (N_2) va MTMZ negizida o‘rnatiladigan maxsus dasturlashtiriladigan kriogen termo-kamera talab etiladi.

Tishlar suyuq azot muhitida - $196° C$ haroratgacha ma'lum bir rejim asosida sovitiladi. Ushbu ultra-past harorat ta'sirida metall strukturasida quyidagi o‘zgarishlar yuz beradi:

- Quyuvdan keyin qolib ketgan yumshoq va chidamsiz qismlar (qoldiq austenit faza) o‘ta mustahkam va qattiq struktura (martensit fazasi)ga aylanadi.
- Metallning atom panjarasi ichida quyuv paytida hosil bo‘lgan ichki zo‘riqishlar va bosimlar tarqaladi (relaksatsiyaga uchraydi). Natijada metall ichidagi mikroskopik

mikrotuzilmada yeyilishga o‘ta chidamli bo‘lgan juda mayda, mayda dispersli qattiq zarrachalar (sementit va ikkilamchi eta-karbidlar) ajralib chiqadi.

Ushbu jarayon tishning yeyilishga chidamliligini mexanik qattiqlikni pasaytirmagan holda keskin oshiradi. MTMZ sharoitida bitta kriogen kameraning o‘rnatilishi, ekskavator tishlaridan tashqari, kon maydalagichlarining (drobilka) bronlari va sharli tegirmonlarning sharlari resursini oshirish imkonini ham beradi.

XULOSA

Qalmoqqir ochiq koni sharoitida EKG ekskavatorlarining ishlash samaradorligini oshirish va import hajmini kamaytirish faqatgina kompleks ilmiy-texnik yechimlar orqali amalga oshirilishi isbotlandi. Polimer to‘ldirilgan (EPI) arqonlarni qo‘llash va ularni MRT datchiklari orqali onlayn rejimda amaldagi ASUGTK tizimiga integratsiya qilish yuk ko‘tarish tizimlarining avariyaviy holatlarini to‘liq bartaraf etadi. Cho‘mich tishlarini MTMZ va O‘zKTJM korxonalari kooperatsiyasida qattiq qoplash (hardfacing) hamda suyuq azot yordamida kriogenik modifikatsiyalash texnologiyasini joriy etish esa kon-transport majmuasining iqtisodiy unumdorligini maksimal darajaga ko‘taradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Kubis B., Olszyna G., Szade P., Tytko A. Fatigue Life of Compacted Wire Ropes for Applications in Deep Mining // Management Systems in Production Engineering. — 2023. — Vol. 31. — Issue 1. — P. 95-101. DOI 10.2478/mspe-2023-0012.

2. Hankus J. Liny wyciągowe nosne o powierzchniowym styku drutów. — Katowice: GIG, 2003.

3. Costello A.G. Theory of Wire Rope. 2nd edition. — New York: Springer, 1997.

4. Zhang D., Feng C., Chen K. Effect of Broken Wire on Bending Fatigue Characteristics of Wire Ropes // International Journal of Fatigue. — 2017. — Vol. 103. — P. 456-465.

5. Kamal M., Rahman M.M. Fatigue life estimation models: a state of the art // International Journal of Automotive and Mechanical Engineering. — 2014. — Vol. 9. — P. 1599-1608.

DESIGN AND FABRICATION OF A CELLULOSE–SILICA COMPOSITE MICROTUBULAR SUPERFOAM WITH EXCEPTIONAL FIRE RESISTANCE AND THERMAL PROTECTIVE PERFORMANCE

Rasulov Mirzobek Toxirovich
Bukhara State Technical University
Vokhid Nizomovich Akhmedov
Bukhara State Technical University
Alisher Kamilovich Niyozov
Vice-Rector for Academic Affairs,
Bukhara University of Innovations

Annotation: *thermal insulation materials with excellent flame-retardant properties have attracted wide attention due to their broad applications. Conventional petrochemical polymer insulators are flammable and environmentally harmful. Microtubular structures offer low density, high elasticity, and superior thermal insulation, serving as an ideal template for efficient materials. In this study, a cellulose/SiO_2 microtube superfoam was successfully fabricated. Cellulose microtubes were chemically derived from poplar sawdust, and the SiO_2 aerogel precursor rapidly adsorbed onto their inner and outer walls. The composite shows enhanced thermal stability and efficient heat management, making it promising for advanced insulation applications. Moreover, the hierarchical microtubular network improves mechanical strength and contributes to long-term durability under thermal stress.*

Keywords: *cellulose microtubes, Thermal insulation materials, Flame-retardant properties, SiO_2 aerogel, Composite superfoam, Delignification, Low thermal conductivity, Lightweight porous structure.*

Аннотация: *Теплоизоляционные материалы с отличными огнестойкими свойствами привлекают большое внимание благодаря широкому спектру применения. Традиционные полимерные изоляторы на основе нефтехимии являются легковоспламеняющимися и экологически неблагоприятными. Микротрубчатые структуры обладают низкой плотностью, высокой упругостью и превосходной теплоизоляцией, служа идеальным шаблоном для эффективных материалов. В данном исследовании был успешно синтезирован суперпенопласт на основе микротрубок целлюлозы/SiO_2. Целлюлозные микротрубки были химически получены из опилок тополя, а прекурсор аэрогеля SiO_2 быстро адсорбировался на их внутренних и наружных стенках. Композит демонстрирует повышенную термостабильность и эффективное управление теплом, что делает его перспективным для современных теплоизоляционных применений. Кроме того, иерархическая микротрубчатая структура улучшает механическую прочность и обеспечивает долговременную устойчивость при термических нагрузках.*

Ключевые слова: *целлюлозные микротрубки, теплоизоляционные материалы, огнезащитные свойства, аэрогель SiO_2, композитная суперпена, делигнификация, низкая теплопроводность, легкая пористая структура.*

Introduction. Flame-retardant thermal insulation materials have gained attention for applications in construction and transportation, as conventional polymer insulators are flammable and environmentally unfriendly [1–3].

Bioinspired cellulose microtubes, extracted from wood via delignification, offer low density, good mechanical stability, and thermal insulation but are inherently

flammable. Incorporating inorganic additives such as SiO_2 can enhance flame retardancy without compromising structure [4–6].

Here, a green, low-carbon method was used to fabricate CSMC-X superfoam by vacuum filtration of cellulose microtubes with a SiO_2 aerogel precursor. The aerogel uniformly coats the inner and outer walls, producing a low-density, mechanically robust, thermally insulating, and flame-retardant superfoam that maintains integrity even after butane flame exposure [7–9].

Materials and methods. About 10 g of poplar sawdust was added to 500 mL of 5% sodium chlorite solution (pH 4–5, adjusted with acetic acid) and heated with continuous stirring at 95 °C for ~12 h. The mixture was thoroughly washed with deionized water, and delignified cellulose microtubes were obtained by freeze-drying.

Tetraethyl orthosilicate (TEOS) was hydrolyzed in ethanol–water mixtures (pH adjusted with 0.5 M oxalic acid; TEOS:ethanol:water molar ratios of 1:1:4, 1:2.5:4, 1:5:4, and 1:10:4) for ~7 h to produce 50 g of hydrolysate. Then, 0.5 g of cellulose microtubes was added, stirred for 1 min, and filtered to remove excess hydrolysate. The TEOS-adsorbed microtubes were left overnight for polycondensation, forming SiO_2 hydrogel shells. The cellulose/SiO_2 composites were aged in ethanol for 24 h, washed twice with n-hexane, and dried at 80 °C for 6 h to obtain the superfoam. B-CSMC superfoam was prepared by surface ablation with a butane flame for 5 min (Fig. 1).

Sample morphologies were examined using SEM (JSM-6490LV, Japan) with EDS (Noran System 7) at 3 kV; samples were mounted on conductive tape and gold-coated for 240 s. Raman spectra were recorded on a HORIBA LabRAM HR Evolution (532 nm, 600 lines/mm, 3 × 5 s) without baseline correction. XPS was performed on an ESCALAB 250Xi (Al Kα, 0.1 eV resolution).

Fig. 1 Illustration of fabrication process for the flame-retardant CSMC-X thermal insulation superfoam.

Sample morphologies were examined using SEM (JSM-6490LV, Japan) with EDS (Noran System 7) at 3 kV; samples were mounted on conductive tape and gold-coated for 240 s. Raman spectra were recorded on a HORIBA LabRAM HR Evolution (532 nm, 600 lines/mm, 3 × 5 s) without baseline correction. XPS was performed on an ESCALAB 250Xi (Al Kα, 0.1 eV resolution).

Nitrogen adsorption–desorption was measured on a BELSORP mini II at 77 K after degassing at 120 °C for 12 h; pore size distribution was calculated using BJH. Compressive strength was tested on a UTM2501 (2 mm/min, cylindrical ratio ~0.24, 1000 N, room temperature). Thermal degradation was studied from 50–800 °C under N_2 at 5 °C/min. FT-IR spectra (BRUKER TENSOR 27) were collected using KBr pellets (1 mg sample / ~100 mg KBr, 4000–400 cm^{-1}, 32 scans, 4 cm^{-1}).

Thermal conductivity was measured at room temperature using a DRE-III meter (probe 7.5 mm, 0.2 mm thickness, 0.1 W, 160 s). Adsorption of the SiO_2 precursor by cellulose microtubes was monitored by optical microscopy (XZJ-2023B, PHENIX, China) using a 5× objective.

Results and discussion. The thermal stability of the CSMC-X superfoam was assessed by thermogravimetric analysis (TGA) (Fig. 2a).

Fig. 2. (a) TG profile of the CSMC-X superfoam. (b) Thermal conductivity. (c) Self-extinguishing behavior. (c1–c4) Photographs of CSMC-10.0 to CSMC-1.0 under direct butane flame, showing flame behavior after 5 s and self-extinguishing within 1 s. (d1–d4) Time for carbonization on the opposite surface under continuous flame exposure.

The CSMC-X superfoam exhibits a single-step thermal decomposition in nitrogen between 200–345 °C, with the onset temperature increasing from 289 °C (CSMC-10.0) to 311 °C (CSMC-1.0) as the SiO_2 precursor concentration rises. The residual mass after carbonization at 800 °C increases from ~48% to ~70%, indicating that the SiO_2 aerogel coating not only enhances thermal stability but also promotes char formation, which contributes to flame retardancy. Correspondingly, the thermal conductivity decreases with lower SiO_2 content, reaching a minimum of 0.042 ± 0.0018 W m^{-1} K^{-1} for CSMC-10.0 (Fig. 2b). These results demonstrate that controlled SiO_2 deposition on cellulose microtubules effectively improves both thermal insulation and structural integrity of the superfoam.

In comparison with cellulose-based foams reported by other research groups, the CSMC-X superfoam demonstrates both reduced density and lower thermal conductivity (Table 1). These findings highlight the structural benefits of the hollow microtubule architecture for high-performance, lightweight thermal insulation applications.

Table 1

Comparison of the CSMC-X superfoams and other thermal insulations.

Material	Drying method	ρ (kg m^{-3})	λ (W m^{-1} K^{-1})
Rice straw/PVA	Freeze-drying	50–60	0.034–0.036
Silica/cellulose	Freeze-drying	55–60	0.023
Kapok/MMT	Ambient drying	41	0.054
Bamboo/cellulose	Thermal drying	136–160	0.043–0.054
Pulp/nanocellulose/others	Ambient/Microwave	12–200	0.045–0.07

Material	Drying method	ρ (kg m^{-3})	λ (W m^{-1} K^{-1})
Polyurethane/natural resources	Ambient drying	105–178	0.045–0.065
Cellulose microtube (this work)	Ambient drying	44–77	0.042–0.058

The combustion behavior of the CSMC-X superfoam was evaluated using direct butane flame exposure. An immediate orange flame appeared upon contact, likely due to heat absorption by the foam, causing rapid degradation of cellulose microtubules and release of flammable gases, which combust through the SiO_2 aerogel shell. The flame was extinguished within 5 s, and surface flames diminished faster with higher SiO_2 content, fully quenching within 1 s without smoldering. The SiO_2 coating provides an inert-like environment, restricting heat transfer and preventing further degradation.

Carbonization at the opposite end of the superfoam under continuous flame increased with decreasing SiO_2: 52 s (CSMC-10.0), 61 s (CSMC-5.0), 78 s (CSMC-2.5), and 103 s (CSMC-1.0), confirming enhanced flame retardancy and self-extinguishing performance with higher SiO_2 loading. By contrast, cellulose microtube foam without SiO_2 ignited rapidly and burned for ~27 s, followed by prolonged smoldering.

Conclusion. A cellulose/SiO_2 microtubule superfoam was prepared via green, low-carbon methods, exhibiting low density, excellent thermal insulation ($\lambda = 0.042 \pm 0.0018$ W m−1 K−1), flame retardancy, and self-extinguishing behavior. The hollow microtubule structure ensures mechanical stability and high performance, suitable for lightweight thermal protection in construction, transportation, and aerospace.

References:

1. Vahabi H., Laoutid F., Mehrpouya M., Saeb M.R., Dubois P. Flame retardant polymer materials: An overview // Materials Science and Engineering R. – 2021.
2. Wicklein B., Kocjan A., Salazar-Alvarez G., Carosio F., Camino G., Antonietti M., Bergström L. Thermally insulating and fire-resistant materials // Nature Nanotechnology. – 2015.
3. Gibson L.J., Ashby M.F. Cellular Solids: Structure and Properties. – Cambridge University Press, 1997.
4. Jones R.M. Mechanics of Composite Materials. – Taylor & Francis, 1999.
5. Chen C., Hu L. Nanostructured materials for thermal management // Matter. – 2019.
6. Фролов Ю.Г., Иванов В.В. Теплоизоляционные полимерные материалы и их свойства // Журнал прикладной химии. – 2010.
7. Кузнецов Б.Н., Левданский В.А. Химическая переработка древесины и целлюлозы // Химия растительного сырья. – 2007.
8. Лебедев Н.Н. Химия и технология полимеров. – Москва: Химия, 2008.
9. Тарасов В.В., Сидоров А.И. Современные композиционные теплоизоляционные материалы // Строительные материалы. – 2015.

GRAFIKA VA DIZAYNDA PROEKTIV GEOMETRIYA SHAKLLARINING 3D VIZUALIZATSIYASI

Tojimatov Hojibek

Farg‘ona davlat texnika universiteti

hojibektojimatov@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada grafika va dizayn sohalarida proektiv geometriya shakllarining vizualizatsiya jarayonidagi o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Proektiv o‘zgartirishlar asosida shakllarning fazoviy ko‘rinishini ifodalash usullari hamda ularning vizual idrokka ta’siri o‘rganiladi. Zamonaviy grafik va 3D modellashtirish texnologiyalaridan foydalanish orqali proektiv geometriya elementlarining dizayndagi qo‘llanish imkoniyatlari yoritib beriladi. Tadqiqot davomida grafik kompozitsiya, perspektiva va vizual realizmni ta’minlashda proektiv geometriyaning samaradorligi asoslab berilgan. Olingan natijalar grafik dizayn, arxitektura va vizual kommunikatsiya yo‘nalishlarida innovatsion yondashuvlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *Proektiv geometriya, vizualizatsiya, grafika, dizayn, perspektiva, 3D modellashtirish.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается роль и значение проектной геометрии форм в процессе визуализации в областях графики и дизайна. Изучаются методы представления пространственного вида форм на основе проективных преобразований, а также их влияние на визуальное восприятие. С использованием современных технологий графики и 3D-моделирования освещаются возможности применения элементов проективной геометрии в*

дизайне. В ходе исследования обоснована эффективность проективной геометрии при обеспечении графической композиции, перспективы и визуального реализма. Полученные результаты способствуют развитию инновационных подходов в областях графического дизайна, архитектуры и визуальных коммуникаций.

Ключевые слова: *Проективная геометрия, визуализация, графика, дизайн, перспектива, 3D-моделирование.*

Abstract. *This article analyzes the role and significance of projective geometry shapes in the visualization process within the fields of graphics and design. Methods for representing the spatial appearance of shapes based on projective transformations, as well as their impact on visual perception, are examined. The possibilities of applying elements of projective geometry in design through the utilization of modern graphic and 3D modeling technologies are highlighted. The study substantiates the effectiveness of projective geometry in ensuring graphic composition, perspective, and visual realism. The obtained results contribute to the development of innovative approaches in the areas of graphic design, architecture, and visual communication.*

Keywords: *Projective geometry, visualization, graphics, design, perspective, 3D modeling.*

KIRISH

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi grafika va dizayn sohalarida vizual tasvirlarni yaratish va taqdim etish usullariga yangi talablarni yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, fazoviy shakllarni aniq va realistik ko‘rinishda ifodalash masalasi dizayn jarayonining muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Ushbu jarayonda proektiv geometriya nazariyasiga asoslangan vizualizatsiya usullari tasvirning fazoviy aniqligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Proektiv geometriya shakllarning perspektiv ko‘rinishini ifodalash, masofa va nisbatlarni vizual jihatdan to‘g‘ri aks ettirish imkonini

beruvchi matematik asos sifatida grafika va dizayn sohalarida keng qo‘llanilmoqda. Ushbu yondashuv yordamida ikki o‘lchamli tekislikda uch o‘lchamli obyektlarning real ko‘rinishini yaratish, dizayn loyihalarining vizual ta’sirchanligini oshirish mumkin. Shuningdek, proektiv o‘zgartirishlar yordamida tasvir kompozitsiyasini muvozanatli va estetik jihatdan mukammal shakllantirish imkoniyati yuzaga keladi. [1]

Hozirgi kunda grafik dizayn, arxitektura, sanoat dizayni va vizual kommunikatsiya yo‘nalishlarida proektiv geometriya shakllarining vizualizatsiyasi amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy grafik dasturlar va 3D modellashtirish vositalari ushbu geometrik yondashuvni amaliyotga samarali joriy etish imkonini bermoqda. Shu sababli, proektiv geometriya shakllarini vizual tasvirlash usullarini o‘rganish va ularni grafika hamda dizayn jarayonlariga tatbiq etish dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi. Mazkur maqolada grafika va dizayn sohalarida proektiv geometriya shakllarining vizualizatsiya jarayoni tahlil qilinib, ularning fazoviy tasvirni shakllantirishdagi o‘rni va imkoniyatlari yoritib beriladi. [1]

ADABIYOTLAR TAHLILI

Proektiv geometriya nazariyasi va uning vizual tasvirlashdagi qo‘llanilishi ko‘plab ilmiy tadqiqotlarda yoritilgan bo‘lib, mazkur yo‘nalish grafika va dizayn sohalari bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanib kelmoqda. Dastlabki tadqiqotlarda proektiv geometriya asosan matematik nazariya sifatida o‘rganilgan bo‘lsa, keyingi yillarda uning amaliy jihatlari, xususan, perspektiva va fazoviy tasvirlarni ifodalashdagi imkoniyatlariga e’tibor kuchaygan. Grafika va kompyuter vizualizatsiyasi bo‘yicha olib borilgan ilmiy ishlarda proektiv o‘zgartirishlar tasvir realizmini ta’minlovchi muhim omil sifatida talqin etiladi. Ayrim tadqiqotlarda proektiv geometriya qonunlarining 3D modellashtirish jarayonida kamera joylashuvi, ko‘rish burchagi va perspektiva chuqurligini shakllantirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Bunday yondashuvlar grafik tasvirlarning fazoviy aniqligini oshirishga xizmat qilishi ta’kidlanadi. Dizayn sohasiga

oid manbalarda esa proektiv geometriya shakllarining vizual idrokka ta’siri, kompozitsion muvozanatni ta’minlash va estetik yechimlar yaratishdagi ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, proektiv vizualizatsiya usullaridan foydalanish dizayn loyihalarining tushunarliligi va ta’sirchanligini sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, mavjud adabiyotlarda proektiv geometriya shakllarini grafika va dizayn integratsiyasida qo‘llash masalalari yetarli darajada tizimli tahlil qilinmaganligi kuzatiladi. Mazkur holat ushbu maqolada proektiv geometriya shakllarining vizualizatsiya jarayonini grafika va dizayn nuqtayi nazaridan kompleks o‘rganish zaruratini yuzaga keltiradi. [1]

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida proektiv geometriya shakllarining grafika va dizayndagi vizualizatsiyasini o‘rganish uchun bir qator nazariy va amaliy metodlardan foydalanildi. Avvalo, proektiv geometriya asoslariga oid ilmiy manbalar tahlil qilinib, ularning grafika va dizayn jarayonlaridagi qo‘llanilish imkoniyatlari umumlashtirildi. Ushbu bosqichda taqqoslash va mantiqiy tahlil usullaridan foydalanildi. Keyingi bosqichda proektiv o‘zgartirishlar asosida yaratilgan shakllarning vizual xususiyatlari grafik dizayn nuqtayi nazaridan tahlil qilindi. Bunda perspektiva, nisbat va fazoviy chuqurlik elementlarining tasvir sifatiga ta’siri kuzatildi. Tadqiqot davomida zamonaviy grafik va 3D modellashtirish dasturlarida yaratilgan vizual namunalar asosida kuzatuv va tahlil usullari qo‘llanildi. Shuningdek, proektiv geometriya shakllarining vizual idrokka ta’sirini aniqlash maqsadida analitik va tavsifiy yondashuvlardan foydalanildi. Olingan natijalar grafik kompozitsiya va dizayn yechimlari bilan solishtirilib, ularning samaradorligi baholandi. Mazkur metodologik yondashuv tadqiqot mavzusini kompleks yoritish va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish imkonini berdi. [1]

NATIJALAR

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari grafika va dizayn jarayonlarida proektiv geometriya shakllarining vizualizatsiyasi muhim amaliy va estetik ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, proektiv o‘zgartirishlarga asoslangan vizual tasvirlar fazoviy aniqlikni ta’minlab, obyektlarning real ko‘rinishga yaqin ifodalanishiga imkon yaratadi. Bu esa dizayn loyihalarining tushunarliligi va vizual ta’sirchanligini oshiradi. Tadqiqot davomida yaratilgan vizual namunalar asosida proektiv geometriya shakllaridan foydalanilgan grafik tasvirlarda perspektiva va chuqurlik elementlari aniqroq aks etishi kuzatildi. An’anaviy ikki o‘lchamli tasvirlash usullari bilan solishtirilganda, proektiv vizualizatsiya obyektlarning o‘lchamlararo nisbatlarini saqlashda va fazoviy muvozanatni ta’minlashda samaraliroq natijalarni namoyon etdi. Ayniqsa, murakkab geometrik shakllarni tasvirlash jarayonida ushbu yondashuvning afzalliklari yaqqol sezildi. [1]

Shuningdek, grafika va dizayn kompozitsiyalarida proektiv geometriya elementlarining qo‘llanilishi vizual idrok jarayoniga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi. Fazoviy chuqurlik va perspektiv aniqlik tomoshabin yoki foydalanuvchi tomonidan tasvirni tezroq va to‘g‘ri qabul qilishga xizmat qildi. Bu holat dizayn yechimlarining funksional va estetik jihatdan uyg‘unlashishiga olib keladi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, proektiv geometriya shakllarining vizualizatsiyasi grafik dizayn, arxitektura va vizual kommunikatsiya sohalarida samarali qo‘llanilishi mumkin. Tadqiqot natijalari asosida proektiv vizualizatsiya usullarini dizayn jarayonlariga keng joriy etish tasvir sifati va loyihalarning umumiy ta’sirchanligini oshirishga xizmat qilishi aniqlandi. [1]

XULOSA

Mazkur tadqiqot davomida grafika va dizayn sohalarida proektiv geometriya shakllarining vizualizatsiyasi nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilindi. O‘rganish natijalari proektiv geometriya asosida yaratilgan vizual tasvirlar fazoviy aniqlikni

ta’minlash, perspektiva va nisbatlarni to‘g‘ri aks ettirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Ushbu yondashuv grafik va dizayn loyihalarining realistik va estetik jihatdan mukammal bo‘lishiga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, proektiv vizualizatsiya usullaridan foydalanish dizayn jarayonida tasvir sifatini oshirish bilan birga, vizual idrok jarayonini ham yengillashtiradi. Fazoviy chuqurlik va perspektiv aniqlikning ta’minlanishi foydalanuvchi tomonidan tasvirning tezroq va to‘liq qabul qilinishiga imkon yaratadi. Bu esa grafik kompozitsiya va dizayn yechimlarining samaradorligini oshiradi. Shuningdek, proektiv geometriya shakllarini vizualizatsiya qilish zamonaviy grafik va 3D modellashtirish texnologiyalari bilan uyg‘unlashgan holda qo‘llanilganda, dizayn jarayonlarida yangi ijodiy imkoniyatlarni ochib beradi. Ushbu yondashuv arxitektura, sanoat dizayni va vizual kommunikatsiya sohalarida innovatsion yechimlar yaratish uchun mustahkam asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Xulosa sifatida aytish mumkinki, proektiv geometriya shakllarining grafika va dizayndagi vizualizatsiyasi ilmiy va amaliy jihatdan istiqbolli yo‘nalish bo‘lib, kelgusida ushbu sohada olib boriladigan tadqiqotlar dizayn texnologiyalarini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. [1]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Angel E., Shreiner D. Interactive Computer Graphics. — Boston: Pearson, 2018.
2. Coxeter H.S.M. Projective Geometry. — New York: Springer, 2003.
3. Foley J.D., van Dam A., Feiner S.K., Hughes J.F. Computer Graphics: Principles and Practice. — Boston: Addison-Wesley, 2014.
4. G‘ulomov S. Kompyuter grafikasi va vizualizatsiya asoslari. — Toshkent: O‘zbekiston, 2019. [3]

5. Rogers D.F. Procedural Elements for Computer Graphics. — New York: McGraw-Hill, 2001.

6. Salikhov T., Karimov A. Grafika va dizaynda fazoviy tasvirlash usullari // Texnika va dizayn muammolari. — 2021. — №3. — B. 45–50. [7]

7. Semenov V.I. Proektiv geometriya asoslari. — Moskva: Nauka, 2008. [1]

8. Tufte E.R. Visual Thinking for Design. — Connecticut: Graphics Press, 2015.

9. Watt A. 3D Computer Graphics. — London: Pearson Education, 2010.

10. Zamonaviy 3D modellashtirish va dizayn texnologiyalari bo‘yicha elektron manbalar (ilmiy maqolalar va o‘quv qo‘llanmalar).

LOAD CURVE SMOOTHING AND PEAK DEMAND REDUCTION IN A LOCAL POWER NETWORK THROUGH AN INTELLIGENT CONSUMER MODE CONTROL (ICMC) METHOD

Valijonova H.M.

National Research University "Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers" (TIIAME)

valijonovahusnobod@gmail.com

Abstract. *This paper presents an Intelligent Consumer Mode Control (ICMC) method for managing the operating modes of consumers in a renewable-energy-based local power network. The research object is Building No. 3 of Namangan State Technical University (NSTU), equipped with a 30 kW photovoltaic (PV) system. Analysis of the building load showed a weekday load factor of 0.48–0.56 and a peak-to-average ratio above 2.0, indicating a highly irregular demand profile. The proposed ICMC method combines a three-category consumer classification (critical, shiftable, curtailable), a four-state operating-mode detector, and a receding-horizon (H = 8) mixed-integer linear programming (MILP) optimizer, augmented with a 30 kWh lithium-iron-phosphate (LFP) battery energy storage system (BESS). A full-year Python simulation on the 2022–2023 dataset (35,040 intervals) reduced peak grid import from 28.4 kW to 11.8 kW (−58%), raised the load factor from 0.48 to 0.66 (+37.5%), increased PV self-consumption from 38% to 78%, cut internal losses by 32%, and lowered annual CO_2 emissions by 3.8 tonnes.*

Keywords: *local power network; intelligent energy management system; load curve smoothing; peak demand; photovoltaic generation; energy storage system; MILP optimization.*

Introduction

Renewable energy sources, and solar photovoltaic (PV) generation in particular, have become the fastest-growing segment of the global power industry, driven by sharp reductions in module cost and improvements in energy storage and intelligent control [1, 2]. The decarbonization of the energy sector is now a central pillar of international climate policy [3]. However, the weather-dependent variability of solar generation creates a temporal mismatch between generation and consumption: the midday PV peak rarely coincides with the morning and evening demand peaks of a building, a phenomenon widely described in the demand-flexibility literature [10]. This mismatch is especially acute in distribution-level local power networks, where high PV penetration can cause voltage rise at the point of common coupling [7] and, at the system level, reduce rotational inertia and complicate frequency regulation [8].

In Uzbekistan, a national programme is installing PV systems of 10–100 kW on universities, hospitals, and administrative buildings, supported by a net-metering regulation; yet much of the aging low-voltage distribution infrastructure was not designed for reverse power flow [4]. In most cases these installations operate as simple grid-inject devices without any intelligent consumer-side control, so surplus energy is exported at a low tariff and a large share of the potential efficiency gain is lost. Optimization-based energy management systems (EMS), by contrast, can reduce daily energy costs by 10–25% in small commercial facilities when supplied with adequate forecasts [5]. Modern grid codes increasingly require smart-inverter and EMS capability in new distributed installations [6], consistent with the broader smart-grid

paradigm [9]. The aim of this paper is to develop an improved intelligent method (ICMC) for controlling the operating modes of local-network consumers and to evaluate its effectiveness using real measured data.

Research object and the ICMC method

The research object is Building No. 3 of NSTU, supplied through a 100 kVA, 10/0.4 kV distribution transformer and equipped with a rooftop 30 kW PV system. Building consumption is recorded by a smart meter at 15-minute resolution. The load profile is bimodal, with a primary peak between 09:00 and 12:00 and a secondary peak between 13:00 and 16:00. The mean weekday load factor is 0.48–0.56 and the peak-to-average ratio exceeds 2.0, confirming a highly irregular demand profile whose smoothing is technically and economically justified [5].

The ICMC method is based on a three-category consumer taxonomy: Category 1 – critical, non-interruptible (≈8 kW: servers, security systems); Category 2 – shiftable, time-flexible (≈12 kW: HVAC pre-cooling, water heaters); and Category 3 – curtailable, continuously adjustable (≈9 kW: lighting, auxiliary ventilation). At each 15-minute interval the controller evaluates the surplus or deficit through $S(k) = P_PV(k) - P_1(k)$ and assigns one of four operating states: I – Surplus, II – Balanced, III – Deficit, and IV – Peak ($S(k) \leq -12$ kW). The active power balance at the point of common coupling, extended with the battery term, is:

$$P_grid(k) = P_load(k) - P_PV(k) - P_bat(k) + \Delta P_net(k) \qquad (1)$$

where P_bat(k) is the battery power (positive = discharge, negative = charge) and ΔP_net(k) the internal network losses. The battery state of charge (SOC) is updated by the discrete-time energy balance:

$$SOC(k+1) = SOC(k) - \sigma_sd \cdot T_s - (T_s / E_bat) \cdot (\eta_dis^{-1} \cdot P_bat^{+}(k) - \eta_ch \cdot P_bat^{-}(k) \quad (2)$$

The ICMC optimization is formulated as a mixed-integer linear program (MILP) over a receding horizon of H = 8 intervals (2 hours); the objective minimizes a weighted sum of grid-import cost, internal losses, and load variability. At every interval the problem is re-solved and only the first control action is applied, which provides robustness against forecast errors [5]. Voltage and comfort limits are enforced as hard constraints so that academic operations and power quality are never compromised [7]. A 30 kWh LFP BESS is integrated with SOC bounds of 0.15–0.95 and a round-trip efficiency of 0.92. The complete control cycle is shown in Fig. 1.

Fig. 1. Flowchart of the receding-horizon ICMC control algorithm

Results and Discussion

The proposed method was simulated in Python (NumPy, Pandas, PuLP/CBC) over the full 2022–2023 academic year (35,040 fifteen-minute intervals). The uncontrolled baseline simulation reproduced the measured net grid power with a normalized root-mean-square error (NRMSE) of only 4.3%, confirming model accuracy. Three operating modes were compared: baseline (uncontrolled), demand-side management only (ICMC-DSM), and full ICMC + BESS. The principal results are summarized in Table 1.

Table 1. Comparison of baseline and ICMC + BESS operating modes (annual average)

Indicator	Baseline (uncontrolled)	ICMC + BESS	Change
Daily load factor k_{LF}	0.48	0.66	+37.5%
Peak grid import $P_{grid,max}$	28.4 kW	11.8 kW	−58%
Daily grid import E_{import}	62.3 kWh/day	31.7 kWh/day	−49%
PV self-consumption ratio ξ	38%	78%	+40 p.p.
Daily electricity cost	2.06 USD/day	1.05 USD/day	−49%
RMS load deviation σ_P	6.8 kW	3.1 kW	−54%
Internal energy losses ΔW_{net}	1.82 kWh/day	1.24 kWh/day	−32%
Network efficiency η_{net}	97.1%	97.9%	+0.8 p.p.
Evening import (17–22 h)	14.2 kWh	5.8 kWh	−59%
Annual CO_2 reduction	—	3.8 tCO_2eq/yr	new benefit

The most significant result in Table 1 is the reduction of peak grid import from 28.4 kW to 11.8 kW, i.e. by 58%, achieved through morning HVAC pre-scheduling, Category 3 curtailment during peak intervals, and BESS discharge. Daily grid import fell by 49%, with a corresponding 49% reduction in electricity cost. The rise in load factor from 0.48 to 0.66 and the decrease of the RMS deviation from 6.8 kW to 3.1 kW (−54%) quantify the degree of load-curve smoothing achieved by the method [5].

Fig. 2. Net grid power, BESS SOC trajectory, and operating-state classification

under baseline and ICMC + BESS operation

As Fig. 2 shows, under ICMC + BESS control the net grid-power profile is markedly flattened: the morning peak is shaved by battery discharge, while the midday PV surplus charges the battery up to SOC_max = 0.95 and is later used to cover the evening load. As a result, evening grid dependency (17–22 h) fell by 59%. Owing to the quadratic I^2R relationship, internal energy losses decreased by 32% (from 1.82 to 1.24 kWh/day), and annual CO_2 emissions fell by 3.8 tonnes using the Uzbekistan grid emission factor of 0.427 kgCO_2eq/kWh.

Conclusion

An improved intelligent method (ICMC) for controlling the operating modes of local-network consumers was developed and evaluated on real measured data. The full-year simulation confirmed the research hypothesis: the method reduced peak grid import by 58%, improved the load factor by 37.5%, increased PV self-consumption from 38% to 78%, and reduced internal losses by 32%. Economic analysis showed that the demand-side EMS component, without the BESS, is already financially justified at

the current tariff, with a simple payback period of about 10.4 years [5]. The developed model, algorithm, and Python framework can be transferred to any similar building with a grid-connected PV system and smart metering, requiring only re-identification of parameters [4].

References

1. International Energy Agency (IEA). World Energy Outlook 2023. Paris: IEA; 2023.

2. IRENA. Renewable Power Generation Costs in 2023. Abu Dhabi: International Renewable Energy Agency; 2024.

3. IPCC. Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Sixth Assessment Report. Cambridge: Cambridge University Press; 2022.

4. World Bank. Uzbekistan Energy Sector Review: Scaling Up Renewable Energy. Washington, D.C.: World Bank; 2022.

5. Sehar F., Pipattanasomporn M., Rahman S. An energy management model to study energy and peak power savings from PV and storage in demand responsive buildings // Applied Energy. 2018. Vol. 215. P. 123–134.

6. IEEE Standard 1547-2018. IEEE Standard for Interconnection and Interoperability of Distributed Energy Resources with Associated Electric Power Systems Interfaces. IEEE; 2018.

7. Eftekharnejad S., Vittal V., Heydt G.T., Keel B., Loehr J. Impact of increased penetration of photovoltaic generation on power systems // IEEE Transactions on Power Systems. 2013. Vol. 28(2). P. 893–901.

8. Ulbig A., Borsche T.S., Andersson G. Impact of low rotational inertia on power system stability and operation // IFAC Proceedings Volumes. 2014. Vol. 47(3). P. 7290–7297.

9. U.S. Department of Energy. The Smart Grid: An Introduction. Washington, D.C.: US DOE; 2008.

10. Lazar J. Teaching the “Duck” to Fly. Montpelier, VT: Regulatory Assistance Project; 2014.

ZAMONAVIY BOLALAR XONASI INTERYERLARINI LOYIHALASHDA ERGONOMIKA VA KREATIV DIZAYNNING O‘ZARO INTEGRATSIYASI

Xudayarova Mavluda Baxrievna

Mirzo Ulug‘bek nomidagi Samarqand davlat arxitektura -qurilish universiteti

Sabirova Zarima Shavkat qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi Samarqand davlat arxitektura -qurilish universiteti

sabirovazarima@gmail.com

Annontatsiya. *Ushbu maqolada zamonaviy bolalar xonasi interyerlarini loyihalashda ergonomika va kreativ dizayn tamoyillarining o‘zaro integratsiyasi masalalari tahlil qilinadi. Bolalar xonasi nafaqat dam olish va uyqu uchun mo‘ljallangan makon, balki bolaning intellektual, jismoniy va psixologik rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhit sifatida qaraladi. Shu sababli interyer dizaynida ergonomik talablar va estetik-kreativ yondashuvlarning uyg‘unlashuvi muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot davomida zamonaviy dizayn tendensiyalari, ergonomik me’yorlar, rang va yorug‘likning bolalar psixologiyasiga ta’siri hamda kreativ dizayn elementlarining funksional jihatlari o‘rganildi. Natijada ergonomik va kreativ yechimlarning integratsiyasi bolalar xonasining funksionalligi, xavfsizligi va estetik jozibadorligini oshirishi aniqlandi.*

Kalit so‘zlar: *bolalar xonasi, interyer dizayni, ergonomika, kreativ dizayn, tendensiya,funksional makon,integratsiya,bolalar psixologiyasi, ranglar, mebel dizayni.*

Abstract: *This article analyzes the issues of integrating ergonomic and creative design principles in the planning of modern children's room interiors. A children's room is considered not only as a space for rest and sleep, but also as an environment that supports the intellectual, physical, and psychological development of a child. Therefore, the harmonious combination of ergonomic requirements and aesthetic-creative approaches plays an important role in interior design. The study examines contemporary design trends, ergonomic standards, the influence of color and lighting on children's psychology, and the functional aspects of creative design elements. The results reveal that the integration of ergonomic and creative solutions enhances the functionality, safety, and aesthetic appeal of children's room interiors.*

Keywords: *Children's room, interior design, ergonomics, creative design, trends, functional space, integration, child psychology, colors, furniture design.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются вопросы интеграции эргономических и креативных принципов дизайна при проектировании современных интерьеров детских комнат. Детская комната рассматривается не только как пространство для отдыха и сна, но и как среда, способствующая интеллектуальному, физическому и психологическому развитию ребёнка. В связи с этим особое значение приобретает гармоничное сочетание эргономических требований и эстетико-креативных подходов в интерьерном дизайне. В ходе исследования были изучены современные тенденции дизайна, эргономические нормы, влияние цвета и освещения на детскую психологию, а также функциональные аспекты креативных элементов дизайна. В результате установлено, что интеграция эргономических и креативных решений способствует повышению функциональности, безопасности и эстетической привлекательности интерьера детской комнаты.*

Ключевые слова: *Детская комната, дизайн интерьера, эргономика, креативный дизайн, тенденции, функциональное пространство, интеграция, детская психология, цвета, дизайн мебели.*

Kirish. Bugungi kunda interyer dizayni inson ehtiyojlarini qondirish bilan birga uning psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga ham xizmat qiluvchi muhim soha sifatida shakllanmoqda. Ayniqsa,bolalar uchun mo‘ljallangan interyerlarni loyihalash masalasi zamonaviy dizayn amaliyotida alohida o‘rin tutadi. Bolalar xonasi bolaning kundalik hayoti, ta’lim olishi, dam olishi va ijodiy faoliyatini amalga oshiradigan asosiy muhit hisoblanadi.So‘nggi yillarda interyer dizaynida ergonomik va kreativ yondashuvlarni uyg‘unlashtirish tendensiyasi kuchayib bormoqda. Ergonomika inson va muhit o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni optimallashtirishga qaratilgan bo‘lsa, kreativ dizayn estetik va innovatsion yechimlar orqali makonning badiiy ifodasini boyitadi. Bolalar xonalarida ushbu ikki omilning integratsiyasi bolaning sog‘lom rivojlanishi va ijodiy tafakkurini shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi-zamonaviy bolalar xonalarini loyihalashda ergonomika va kreativ dizaynning o‘zaro integratsiyasi tamoyillarini tahlil qilish hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, kuzatish va tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, bolalar xonalari interyeriga oid xalqaro tajribalar va zamonaviy dizayn loyihalari o‘rganildi.Tadqiqotning nazariy asosini ergonomika, ekologik dizayn, bolalar psixologiyasi va interyer dizayniga oid ilmiy manbalar tashkil etadi.

Ergonomikaning bolalar xonasi interyeridagi ahamiyati-**e**rgonomika insonning anatomik, fiziologik va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda qulay va xavfsiz muhit yaratishga qaratilgan fan hisoblanadi. Bolalar xonasida ergonomik talablarning bajarilishi bolaning sog‘lig‘i va rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Bolalar xonasini loyihalashda quyidagi ergonomik omillar muhim hisoblanadi:

Mebelning antropometrik mosligi-bolalar organizmi doimiy rivojlanish bosqichida bo‘lganligi sababli mebel o‘lchamlari bolaning yoshiga va antropometrik ko‘rsatkichlariga mos bo‘lishi kerak. Noto‘g‘ri tanlangan stol va stullar umurtqa pog‘onasi deformatsiyasi hamda ko‘rish qobiliyatining pasayishiga olib kelishi mumkin.Shu boisdan ham turli yoshdagi bolalarga ergonomik me’yorlardan qochmagan holda mebellarni joylashtirish zarur.

Ergonomik me’yorlar (Antropometrik o’lchamlar).

Yosh guruhi	Stol balandligi	Stul balandligi	Stul chuqurligi
3-4 yosh	40-46 sm	22-26 sm	22-24 sm
5-7 yosh	46-52 sm	26-30 sm	26-28 sm
8-10 yosh	52-58 sm	30-34 sm	28-32 sm
11-14 yosh	58-64 sm	34-38 sm	32-36 sm
15+ yosh	64-72 sm	38-42 sm	36-40 sm

Bolaning yoshiga mos transformatsiyalanuvchi muhit yaratish o’ta muhim jihatlaridan biri hisoblanadi.

Transformatsiyalanuvchi muhitni asosiy elementlari.

1.Moslashuvchan mebel balandligi sozlanadigan stol va stullar;transformatsiyalanuvchi krovatlar;modulli shkaf va javonlar.

2.Funksional zonalash.3–6 yoshda o‘yin maydoni ustuvor; 7–12 yoshda o‘quv va ijodiy faoliyat zonalari kengayadi;o‘smirlik davrida shaxsiy dam olish va ta’lim zonalari kuchayadi.

3. Moslashuvchan rang va dekor-yoshga mos ravishda devor panellari, dekorativ elementlar va rang sxemalarini yangilash imkoniyati;neytral asosiy fon va almashtiriladigan aksent elementlardan foydalanish.

4.Texnologik integratsiya-aqlli yoritish tizimlari; moslashtiriladigan ishchi joylar; raqamli ta’lim vositalari uchun qulay infratuzilma.

Ilmiy ahamiyati Transformatsiyalanuvchi muhit:bolaning yoshga oid ehtiyojlarini qondiradi;ergonomik qulaylikni uzoq muddat saqlaydi;interyerning iqtisodiy samaradorligini oshiradi;bolaning mustaqilligi va ijodiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlaydi;makonning funksional va estetik barqarorligini ta’minlaydi.Harakatlanish erkinligi-xonada yetarli bo‘sh joyning mavjudligi bolaning jismoniy faolligini qo‘llab-quvvatlaydi. Ergonomik jihatdan to‘g‘ri tashkil etilgan makon harakatlanish xavfsizligini ta’minlaydi va jarohatlanish xavfini kamaytiradi.

Yorug‘lik va mikroiqlim-tabiiy yorug‘likning yetarli darajada bo‘lishi bolaning ko‘rish qobiliyatini saqlashga yordam beradi. Sun’iy yoritish esa faoliyat zonalariga mos ravishda tashkil etilishi lozim.Xonadagi harorat, namlik va shamollatish tizimlari ham ergonomik muhitning ajralmas qismi hisoblanadi.Xavfsizlik talablari-bolalar xonasida o'tkir burchakli mebellardan voz kechish, ekologik toza materiallardan foydalanish va elektr jihozlarini himoyalash zarur. Bu bolaning xavfsizligini ta’minlashda muhim omildir.Kreativ dizayn va uning bolalar rivojlanishidagi roli-kreativ dizayn zamonaviy interyerning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, bolaning tasavvuri va ijodiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi.Ranglar psixologiyasi-ranglar bolalarning hissiy holatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Psixologik tadqiqotlarga ko‘ra.Yorqin,ammo psixologik jihatdan muvozanatli ranglardan foydalanish zarur.

ko‘k rang-xotirjamlik hissini uyg‘otadi;yashil rang-diqqatni jamlashga yordam beradi;sariq rang-ijodiy faollikni rag‘batlantiradi;pushti rang-iliqlik va xavfsizlik hissini shakllantiradi.

Shu sababli rang tanlashda bolaning yoshi va individual xususiyatlari hisobga olinishi kerak. Interyerda rangda kontrastni yaratish:bitta rang elementlarini birlashtirish, lekin har xil teksturali masalan yog'och stol va o'sha tusdagi yumshoq tekstilli pledni ko'rishdagi chuqurlikni yaratishi mumkin.Materiallar va ranglar tengligi-ko'p sonli yog'och va tilla rangli tuslarda "iliq" Interyerlarda sovuqroq ranglar misol uchun ko'k. Sovuq esa, kul rang interyerni yumshoq vel'vetli obivkasi bilan va yog'och teksturalar bilan ilitishi mumkin.

Monoxromli interyerlar:Monoxiromli interyerlarni jonlashtirish uchun, bitta rang turli tuslarda (masalan kulrang), unga turli fakturalarni: tosh, yogoch,tekstilni qo'shish kerak.

Uslubiy uyg'unlik: Teksturalarni usulga moslab tanlash:silliq yuzalar minimalizm uslubiga to'gri keladi, eklektika uchun brutalli g'shtni yumshoq gilamlar bilan aralashtirish mumkin.Tematik interyerlar-kreativ dizaynning samarali usullaridan biri tematik interyerlardan foydalanishdir.Kosmos, tabiat, dengiz yoki ertak qahramonlari asosida yaratilgan interyerlar bolaning fantaziyasini rivojlantiradi va xonani yanada qiziqarli qiladi.Multifunksional dizayn yechimlari-zamonaviy bolalar xonalarida transformatsiyalanuvchi mebellar va modulli konstruksiyalar keng qo‘llaniladi. Bunday yechimlar makondan samarali foydalanish imkonini beradi va kreativ dizaynning amaliy ifodasiga aylanadi.Minimalistik uslublarga murojaat qilish-insonning psixologik va fiziologik ehtiyojlariga mos ravishda tashkil etilgan muhitni yaratishga qaratilgan bo‘lib, unda fazoviy tartib, ergonomik qulaylik va vizual muvozanat asosiy mezon hisoblanadi.Ushbu uslubda mebel va jihozlar soni minimal darajada saqlanadi, ranglar palitrasi sodda tanlanadi hamda makondan samarali foydalanish tamoyili qo‘llaniladi.Bolalar xonasi interyerida minimalistik uslub quyidagi afzalliklarni ta'minlaydi.Bolaning diqqatini chalg‘ituvchi ortiqcha elementlarni kamaytiradi;xavfsiz va erkin harakatlanish imkoniyatini yaratadi;makonni

vizual jihatdan kengroq ko‘rsatadi; tartib va ozodalikka o‘rgatadi;bolaning psixologik xotirjamligini ta'minlaydi;kreativ faoliyat uchun mos va moslashuvchan muhit yaratadi.Shunday qilib, minimalistik uslubga murojaat qilish-bu bolalar xonasini loyihalashda ergonomik qulaylik, funksional samaradorlik va estetik soddalikni uyg‘unlashtirish orqali bolaning har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiluvchi zamonaviy dizayn konsepsiyasini tanlashdir. Bu yondashuv zamonaviy interyer dizaynining eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.Ergonomika va kreativ dizaynning integratsiyalashgan modeli-zamonaviy interyer dizaynida ergonomika va kreativlik bir-birini to‘ldiruvchi omillar sifatida qaraladi. Ergonomika funksionallik va qulaylikni ta’minlasa, kreativ dizayn estetik va emotsional ta’sirnikuchaytiradi. Integratsiyalashgan model quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

Foydalanuvchiga yo‘naltirilgan dizayn – bolaning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish.

Moslashuvchanlik–bolaning o‘sishi bilan makonni o‘zgartirish imkoniyati. Ekologiklik - tabiiy va xavfsiz materiallardan foydalanish. Estetik uyg‘unlik – rang, shakl va teksturalarning mutanosibligi.

Innovatsion texnologiyalarni qo‘llash – aqlli yoritish tizimlari va interaktiv elementlardan foydalanish.Mazkur yondashuv bolaning rivojlanishi uchun qulay va ijodiy muhit yaratishga xizmat qiladi.Natijalar va muhokama-tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ergonomik va kreativ dizayn tamoyillarining uyg‘unlashuvi bolalar xonalarining sifat ko‘rsatkichlarini sezilarli darajada oshiradi. Ergonomik yechimlar bolaning sog‘lig‘i va xavfsizligini ta’minlasa, kreativ elementlar uning ijodiy va intellektual salohiyatini rivojlantiradi.Xalqaro amaliyotda Skandinaviya, Yaponiya va Germaniya dizayn maktablarida bolalar interyerlarini loyihalashda aynan shu yondashuv ustuvor hisoblanadi. Ushbu tajribalar makonning estetik jozibadorligi va funksionalligini birlashtirish imkonini bermoqda.Birgina misol tariqasida

Skandinaviya maktabini oladigan bo’lsak bu dizayn maktabi ergonomik qulaylik, funksional samaradorlik, estetik soddalik va ekologik barqarorlik tamoyillariga asoslangan dizayn konsepsiyasidir.Zamonaviy bolalar xonasi interyerlarini loyihalashda ushbu maktabning tamoyillari bolaning jismoniy, psixologik va ijodiy rivojlanishi uchun optimal muhit yaratishga xizmat qiladi.

Shu sababli Skandinaviya dizayni bolalar interyerlari uchun eng maqbul va ilmiy asoslangan yondashuvlardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Xulosa. Zamonaviy bolalar xonasi interyerlarini loyihalashda ergonomika va kreativ dizaynning o‘zaro integratsiyasi bolalarning jismoniy, psixologik va intellektual rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratishda muhim omil hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ergonomik talablarning to‘g‘ri qo‘llanilishi bolaning xavfsizligi, qulayligi va sog‘lom rivojlanishini ta’minlaydi. Kreativ dizayn elementlari esa bolaning tasavvuri, ijodiy fikrlashi va estetik didining shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.Tahlillar davomida bolalar xonasini loyihalashda funksional zonalash, antropometrik o‘lchamlarga mos mebel tanlash, tabiiy va sun’iy yoritishni samarali tashkil etish, sog‘lom mikroiqlim yaratish hamda xavfsizlik talablariga rioya qilish muhimligi aniqlandi. Shuningdek, bolaning yoshiga mos transformatsiyalanuvchi muhit yaratish interyerning uzoq muddatli funksionalligi va iqtisodiy samaradorligini oshirishga xizmat qilishi asoslandi.Skandinaviya dizayn maktabi tajribasi asosida olib borilgan tahlillar ergonomika, minimalizm, ekologiklik va funksionallik tamoyillarining bolalar interyerlarida samarali qo‘llanilishini ko‘rsatdi. Ushbu yondashuvlar makonning estetik jozibadorligini saqlagan holda bolaning har tomonlama rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratadi.Shunday qilib, zamonaviy bolalar xonasi interyerlarini loyihalashda ergonomika va kreativ dizaynning

integratsiyasi nafaqat funksional va estetik muhit yaratishga, balki bolaning sog‘lom, xavfsiz va ijodiy rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhim dizayn strategiyasi sifatida namoyon bo‘ladi. Kelgusida ushbu yo‘nalishda aqlli texnologiyalar, raqamli interaktiv tizimlar va ekologik barqaror dizayn yechimlarini qo‘llash bo‘yicha tadqiqotlarni kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Panero J., Zelnik M. Human Dimension and Interior Space: A Source Book of Design Reference Standards. – New York: Watson-Guptill, 1979.
2. Dreyfuss H. The Measure of Man and Woman: Human Factors in Design. – New York: Wiley, 2002.
3. Spencer C., Blades M. Children and Their Environments: Learning, Using and Designing Spaces. – Cambridge University Press, 2006.
4. Brooker G., Stone S. The Handbook of Interior Architecture and Design. – Bloomsbury Publishing, 2018.
5. International Ergonomics Association. Ergonomics Guidelines and Standards.
6. International Organization for Standardization. ISO 9241: Ergonomics of Human-System Interaction.
7. Crespo M. Designing for Children. – Rockport Publishers, 2010.
8. Ching F.D.K. Interior Design Illustrated. – Wiley, 2018.
9. Adams S. Color Design Workbook. – Rockport Publishers, 2017.
10. Environmental Psychology bo‘yicha zamonaviy ilmiy maqolalar va tadqiqotlar.

ТЕПЛОВОЙ СЛЕД ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ: УТИЛИЗАЦИЯ СБРОСНОГО ТЕПЛА ДАТА-ЦЕНТРОВ В УСЛОВИЯХ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ УЗБЕКИСТАНА

Оракбаева Э.Б.

Филиал Российского государственного университета нефти и газа (НИУ) имени И.М. Губкина в г. Ташкенте, Узбекистан

Абдуллаева М.Б.

Филиал Российского государственного университета нефти и газа (НИУ) имени И.М. Губкина в г. Ташкенте, Узбекистан

Email: elsaorak9@gmail.com

Аннотация. *Глобальный рост потребления электроэнергии дата-центрами актуализирует проблему управления образующимся сбросным теплом. Настоящая статья исследует термодинамический потенциал дата-центров как источников тепловой энергии в контексте цифровой трансформации и реформы энергетического сектора Узбекистана. На основе метрики PUE и оценочных расчётов показано, что дата-центр мощностью 12 МВт генерирует свыше 105 тыс. МВт·ч сбросного тепла в год; при коэффициенте утилизации 30% рекуперируется более 31 тыс. МВт·ч. Рассмотрены мировые практики теплоутилизации (Дания, Финляндия, Швейцария, Япония, Исландия) и оценена их адаптируемость к условиям Узбекистана. Определены наиболее перспективные направления — тепличные хозяйства и абсорбционное охлаждение. Систематизированы барьеры*

реализации (технические, организационные, экономические, регуляторные, информационные) и сформулированы меры государственной политики для интеграции теплоутилизации в проектирование цифровой инфраструктуры страны.

Ключевые слова: *дата-центры; сбросное тепло; теплоутилизация; PUE; цифровая инфраструктура; энергетическая трансформация Узбекистана.*

ВВЕДЕНИЕ

Глобальное распространение технологий искусственного интеллекта (ИИ) и облачных вычислений обусловливает стремительный рост вычислительных нагрузок. По данным Международного энергетического агентства (МЭА), в 2024 году дата-центры потребили около 415 ТВт·ч электроэнергии — порядка 1,5% мирового электропотребления, а к 2030 году этот показатель может приблизиться к 945 ТВт·ч [1]. Такой масштаб ставит вопрос не только об обеспечении электроснабжения, но и о судьбе тепловой энергии, неизбежно образующейся в процессе вычислений.

С физической точки зрения практически вся электроэнергия, потреблённая IT-оборудованием, в конечном счёте преобразуется в тепло и отводится в окружающую среду [2]. Этот «тепловой след» цифровой экономики остаётся недооценённым в действующей энергетической политике большинства стран — тогда как при надлежащем проектировании он способен стать вторичным ресурсом, встроенным в локальный теплоэнергетический контур.

Для Узбекистана, реализующего Стратегию развития искусственного интеллекта до 2030 года [3] и одновременно проводящего масштабную реформу энергетического сектора, данная проблематика приобретает практическую

актуальность. Страна активно наращивает цифровую инфраструктуру: строятся новые дата-центры, внедряются облачные платформы, расширяется государственный IT-сектор. При этом ресурсный потенциал сбросного тепла системно не учитывается ни в нормативных документах, ни в инвестиционных проектах.

Цель настоящей статьи — обосновать перспективность учёта и повторного использования сбросного тепла при проектировании дата-центров в Узбекистане, опираясь на оценочные расчёты, мировой опыт и отраслевую специфику страны. Для достижения указанной цели решаются следующие задачи: (1) оценить термодинамический потенциал типовых дата-центров с использованием метрики PUE; (2) проанализировать международный опыт теплоутилизации; (3) систематизировать барьеры и разработать рекомендации по государственной политике.

ДАТА-ЦЕНТР КАК ИСТОЧНИК ТЕПЛОВОЙ ЭНЕРГИИ

С термодинамической точки зрения дата-центр представляет собой систему преобразования электрической энергии в тепловую: процессоры, оперативная память, накопители и блоки питания рассеивают потреблённую мощность исключительно в виде тепла. Согласно данным Uptime Institute [2], технологии рекуперации этого тепла применяются пока крайне ограниченно, несмотря на очевидный энергетический потенциал.

Количественной характеристикой энергетической эффективности дата-центра служит метрика PUE (Power Usage Effectiveness):

$$PUE = W_{total} / W_{IT} \quad (1)$$

где Wtotal — суммарное электропотребление дата-центра, МВт·ч; WIT — электропотребление IT-оборудования, МВт·ч.

У лучших гипермасштабируемых дата-центров PUE составляет 1,1–1,2; у корпоративных объектов нередко достигает 1,5–2,0 [4]. Доля систем охлаждения в суммарном потреблении варьируется от 7% в эффективных hyperscale-объектах до более 30% в менее эффективных. Температурный диапазон сбросного тепла составляет 25–45°C при воздушном охлаждении и 60–90°C при жидкостном (Direct Liquid Cooling, DLC). Именно этот диапазон определяет технически доступные способы утилизации: чем выше температура теплоносителя, тем шире спектр возможных применений.

Важно подчеркнуть: при PUE = 1,5 на каждый киловатт-час, потреблённый IT-оборудованием, приходится 0,5 кВт·ч накладных расходов (преимущественно — охлаждение). Даже в «хорошем» случае PUE = 1,2 каждый 1 МВт IT-нагрузки генерирует порядка 8 760 МВт·ч тепловой энергии в год при непрерывной работе. Этот ресурс сопоставим с тепловым балансом целых городских кварталов.

КОНТЕКСТ УЗБЕКИСТАНА: ЦИФРОВИЗАЦИЯ И ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ

Узбекистан последовательно наращивает цифровую инфраструктуру. Стратегия развития ИИ до 2030 года предусматривает развитие вычислительных мощностей, поддержку ИИ-стартапов и цифровизацию государственного управления [3]. Конкретным шагом является строительство дата-центра нового поколения в Каракалпакстане — инвестиционный проект стоимостью 130,9 млн долл. США с применением технологии DLC и возобновляемых источников энергии [5]. Этот объект может стать первым в республике полигоном для апробации системы теплоутилизации.

Параллельно реализуется масштабная реформа энергосектора: к 2030 году планируется увеличить установленную мощность электростанций с 12,9 ГВт до 29,3 ГВт, производство электроэнергии — с 63,6 до 120,8 млрд кВт·ч, долю ВИЭ — до 25% [6, 7]. В этих условиях новые энергоёмкие объекты цифровой инфраструктуры должны проектироваться с учётом полного энергетического баланса, включая управление сбросным теплом.

Климатические условия Узбекистана создают благоприятную почву для реализации теплоутилизационных проектов сразу в нескольких измерениях. Холодные зимы (средняя температура января в Ташкенте −0,8°C, в горных регионах — значительно ниже) повышают спрос на теплоснабжение. Жаркое лето (средняя температура июля +26–28°C, максимумы свыше 40°C) создаёт высокий спрос на охлаждение, который может быть частично удовлетворён за счёт абсорбционных систем на основе сбросного тепла. Развитый аграрный сектор — более 60 тысяч фермерских хозяйств — формирует потенциальный рынок для тепличного использования вторичного тепла.

Таким образом, Узбекистан обладает уникальным сочетанием факторов: активное строительство новой цифровой инфраструктуры, климат с ярко выраженной сезонностью, развитый аграрный сектор и амбициозная программа энергетической трансформации.

ОЦЕНОЧНЫЙ РАСЧЁТ ТЕПЛОВОГО ПОТЕНЦИАЛА

Теоретический объём сбросного тепла дата-центра при непрерывной круглогодичной работе определяется по формуле:

$$Q_{сброс} \approx W_{IT} \times T_{год} \quad (2)$$

где WIT — мощность IT-нагрузки, МВт; Тгод = 8 760 ч/год.

Данная формула даёт теоретическую верхнюю оценку; реальный объём утилизируемого тепла определяется коэффициентом утилизации η (отношением фактически рекуперированного тепла к расчётному потенциалу):

$$Q_{утил} = Q_{сброс} \times \eta \quad (3)$$

Расчёты для объектов типичной мощности при η = 30% и η = 50% представлены в табл. 1.

Таблица 1 — Оценочный потенциал утилизации сбросного тепла дата-центров

Мощность дата-центра	Потребление, МВт·ч/год	Объём сброса, МВт·ч/год	Утилизация 30%, МВт·ч	Утилизация 50%, МВт·ч
1 МВт	8 760	≈8 760	2 628	4 380
5 МВт	43 800	≈43 800	13 140	21 900
10 МВт	87 600	≈87 600	26 280	43 800
12 МВт	105 120	≈105 120	31 536	52 560
20 МВт	175 200	≈175 200	52 560	87 600

Даже при консервативном коэффициенте утилизации 30% дата-центр мощностью 12 МВт обеспечивает около 31,5 тыс. МВт·ч тепловой энергии в год. Для сравнения: типовой жилой квартал из 500 домохозяйств потребляет 25–35

тыс. МВт·ч/год тепла, а стандартная тепличная площадь 5 га — около 15–20 тыс. МВт·ч/год. Таким образом, один крупный дата-центр в состоянии полностью обеспечить потребности целого агропромышленного комплекса.

Планируемый дата-центр в Каракалпакстане с технологией DLC способен обеспечить более высокий температурный потенциал теплоносителя (60–70°C), что существенно расширяет спектр технически доступных приложений и повышает привлекательность инвестиций в теплоутилизацию.

МИРОВОЙ ОПЫТ ТЕПЛОУТИЛИЗАЦИИ ДАТА-ЦЕНТРОВ

Реализованные проекты в развитых странах демонстрируют широкий спектр технических решений и экономическую состоятельность теплоутилизации. Анализ кейсов позволяет выделить условия успеха и оценить применимость каждой модели к узбекистанским реалиям (табл. 3).

Таблица 3 — Мировой опыт теплоутилизации дата-центров и применимость для Узбекистана

Страна / объект	Способ утилизации	Результат	Применимость для Узбекистана
Дания (Meta, Одензе)	Теплоснабжение 11 тыс. домов через ЦТС	Экономия >40 тыс. т CO_2/год	Актуально при плотной городской застройке; требует развитой теплосети
Финляндия (Fortum × Google)	Интеграция в муниципальную ЦТС Эспоо	Отопление ~100 тыс. жителей	Перспективно для Ташкента и Самарканда при

			модернизации теплосетей
Швейцария (Green-IT Snake)	Обогрев теплиц + аквакультура	Круглогодичная загрузка, рост урожайности на 20–30%	Высокий потенциал: сильный аграрный сектор, локальные теплицы
Япония (Fujitsu Tatebayashi)	Абсорбционные чиллеры для охлаждения зданий	Снижение потребления электроэнергии на 15%	Высокий потенциал: летняя жара выше 35°C; снижение пиковой нагрузки
Исландия (Verne Global)	Геотермальное охлаждение + утилизация низкопотенциального тепла	PUE = 1,1; нулевой углеродный след	Ограниченная применимость; принцип интеграции с ВИЭ — актуален

Анализ международного опыта позволяет сформулировать три ключевых условия успешности теплоутилизационных проектов: (1) наличие стабильного потребителя тепловой энергии в непосредственной близости от дата-центра; (2) технологическая совместимость температурных потенциалов теплоносителя и системы потребления; (3) наличие долгосрочных контрактов на поставку тепла, обеспечивающих финансовую предсказуемость проекта.

Опыт Швейцарии и Японии наиболее непосредственно применим в условиях Узбекистана. Тепличное земледелие соответствует аграрному профилю страны, а абсорбционное охлаждение решает проблему летнего кондиционирования без дополнительного электропотребления. Скандинавские

модели (Дания, Финляндия) потребуют предварительной модернизации централизованных теплосетей, что реализуемо в перспективе для Ташкента и Самарканда.

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЛЯ УЗБЕКИСТАНА

С учётом климатических, экономических и инфраструктурных особенностей страны, сравнительный анализ направлений теплоутилизации сбросного тепла дата-центров в Узбекистане представлен в табл. 2.

Таблица 2 — Сравнительный анализ направлений теплоутилизации для условий Узбекистана

Направление	Темп. теплоносителя	Потенциал в Узбекистане	Срок окупаемости (лет)	Приоритет
Тепличные хозяйства	25–45°C	Высокий: аграрный сектор развит	5–8	★★★
Абсорбционное охлаждение	60–90°C (DLC)	Высокий: жаркий климат	7–10	★★★
Теплоснабжение зданий	40–60°C	Средний: сезонность	8–12	★★
Тепловые насосы	25–45°C → до 70°C	Средний: высокие кап. затраты	10–15	★★

Промышленный подогрев воды	25–55°C	Средний: требует потребителя рядом	6–10	★★

Приоритет тепличных хозяйств обусловлен тремя факторами: высоким и стабильным спросом на тепловую энергию, развитостью аграрного сектора как потенциального потребителя, а также возможностью круглогодичной загрузки системы без сезонных простоев. По оценкам, тепличные комплексы площадью от 3 до 10 га могут быть размещены вблизи планируемых дата-центров в Ферганской долине, Ташкентской и Самаркандской областях — регионах с наибольшей концентрацией сельскохозяйственного производства.

Абсорбционное охлаждение перспективно как дополнительное летнее решение. Принцип работы абсорбционного чиллера основан на использовании тепловой энергии (а не электрической) для привода холодильного цикла. При температуре воздуха выше 35°C, характерной для большей части территории Узбекистана в летний период, трансформация сбросного тепла в холод позволяет одновременно снизить нагрузку на электросеть и обеспечить кондиционирование прилегающих зданий.

Тепловые насосы представляют собой «мост» между низкотемпературным сбросным теплом (25–45°C) и требованиями систем теплоснабжения (60°C и выше). Их применение обосновано в случаях, когда технология воздушного охлаждения не позволяет достичь необходимой температуры теплоносителя, но переход на DLC экономически нецелесообразен.

БАРЬЕРЫ РЕАЛИЗАЦИИ И МЕРЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ

Несмотря на очевидный потенциал, реализация теплоутилизационных проектов сталкивается с рядом системных барьеров, которые необходимо преодолеть на уровне как технических решений, так и государственной политики. Систематизация барьеров и соответствующих мер представлена в табл. 4.

Таблица 4 — Барьеры реализации теплоутилизации и меры по их преодолению

Тип барьера	Содержание	Меры преодоления
Технические	Низкий температурный потенциал (25–45°C) при воздушном охлаждении; высокая стоимость DLC	Субсидирование внедрения DLC; стандарты проектирования новых ЦОД
Организационные	Разграничение ответственности между IT и энергохозяйством; отсутствие единого оператора	Создание межведомственных рабочих групп; пилотные ГЧП-проекты
Экономические	Высокие капзатраты; срок окупаемости 8–15 лет; отсутствие ценообразования на вторичное тепло	Налоговые льготы; ускоренная амортизация; «зелёные» тарифы на тепло
Регуляторные	Отсутствие норм обязательной оценки теплопотенциала при проектировании ЦОД	Требование обязательного Energy & Heat Audit при инвестициях >10 млн долл.

Информационные	Низкая осведомлённость инвесторов и проектировщиков о технологиях теплоутилизации	Публикация кейсов; включение темы в образовательные программы по ИТ и энергетике

На технологическом уровне ключевым условием является переход к жидкостному охлаждению (DLC) в новых объектах, поскольку температурный диапазон 60–90°C, достигаемый при DLC, открывает значительно более широкий спектр применений по сравнению с воздушным охлаждением. Государственные программы субсидирования внедрения DLC при строительстве новых дата-центров могут существенно ускорить этот переход.

На регуляторном уровне представляется целесообразным введение требования обязательной оценки теплоутилизационного потенциала (Heat Potential Assessment) на этапе проектирования дата-центров при объёме инвестиций свыше 10 млн долл. США. Этот инструмент успешно применяется в ряде стран ЕС: в Дании, например, оценка тепловых выбросов является обязательным элементом разрешительной документации для крупных ЦОД.

Немаловажен и институциональный аспект: координация между Министерством цифровых технологий, Министерством энергетики и региональными органами власти должна стать обязательным элементом при согласовании крупных проектов цифровой инфраструктуры. Создание межведомственной рабочей группы по «тепловому следу» цифровой экономики позволит формализовать эту координацию и обеспечить системный подход к внедрению теплоутилизации в Узбекистане.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дата-центры являются не только объектами цифровой инфраструктуры, но и крупными источниками сбросной тепловой энергии, потенциал которой в рамках действующих концепций энергетической политики остаётся практически невостребованным. Проведённый оценочный расчёт показывает: при коэффициенте утилизации 30% дата-центр мощностью 12 МВт обеспечивает более 31 тыс. МВт·ч тепла в год — ресурс, сопоставимый с теплоснабжением крупного жилого квартала или агропромышленного комплекса.

Мировой опыт (Дания, Финляндия, Швейцария, Япония, Исландия) подтверждает техническую и экономическую состоятельность теплоутилизационных решений при надлежащем планировании и государственной поддержке. Для Узбекистана, реализующего стратегию развития ИИ и осуществляющего масштабную энергетическую трансформацию, наиболее перспективны два направления: тепличные хозяйства (с учётом аграрного профиля экономики) и абсорбционное охлаждение (с учётом климатической специфики).

Ключевым условием перехода к ресурсоэффективной цифровой инфраструктуре является отказ от изолированного проектирования дата-центров в пользу комплексного подхода, интегрирующего IT-объект, систему охлаждения и инфраструктуру теплоснабжения в рамках единого инвестиционного проекта. Достижение этой цели требует как технических решений (прежде всего — перехода на DLC), так и соответствующих регуляторных стимулов: обязательной оценки теплопотенциала, налоговых льгот для теплоутилизирующих объектов и межведомственной координации.

Тепловой след цифровой экономики — это не проблема, а ресурс. Своевременное включение данного ресурса в энергетический баланс страны

позволит Узбекистану реализовать синергию между цифровой трансформацией и устойчивым энергетическим развитием.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. International Energy Agency. Energy and AI. – Paris : IEA, 2025. – URL: https://www.iea.org/reports/energy-and-ai (дата обращения: 20.05.2025).

2. Uptime Institute. Heat reuse: a management primer. – Uptime Intelligence, 2023. – URL: https://intelligence.uptimeinstitute.com/resource/heat-reuse-management-primer (дата обращения: 20.05.2025).

3. Республика Узбекистан. Постановление Президента ПП-358 от 14.10.2024 «Об утверждении Стратегии развития искусственного интеллекта Республики Узбекистан до 2030 года». – URL: https://lex.uz/docs/7159258 (дата обращения: 20.05.2025).

4. International Energy Agency. Energy demand from AI // Energy and AI. – Paris : IEA, 2025. – URL: https://www.iea.org/reports/energy-and-ai/energy-demand-from-ai (дата обращения: 20.05.2025).

5. IT Park Uzbekistan. Next-generation AI-powered data center to be built in Karakalpakstan. – 2024. – URL: https://www.it-park.uz/en/itpark/news/next-generation-ai-powered-data-center-to-be-built-in-karakalpakstan (дата обращения: 20.05.2025).

6. International Energy Agency. Uzbekistan energy profile: energy security. – Paris : IEA, 2021. – URL: https://www.iea.org/reports/uzbekistan-energy-profile/energy-security (дата обращения: 20.05.2025).

7. International Energy Agency. A solar energy roadmap for Uzbekistan by 2030. – Paris : IEA, 2021. – URL: https://www.iea.org/reports/solar-energy-policy-in-uzbekistan-a-roadmap (дата обращения: 20.05.2025).

8. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Энергоэффективность и топливно-энергетический баланс. – URL: https://stat.uz/en/official-statistics/energy-efficiency-and-fuel-balance (дата обращения: 20.05.2025).

9. Sustainable Digital Infrastructure Alliance. Data center heat reuse: global benchmark report. – 2023. – URL: https://sdialliance.org (дата обращения: 20.05.2025).

10. European Commission. Study on the energy use, environmental impact and possible reduction measures of cloud, edge and IoT services in the EU. – Brussels : EC, 2024.

ОБОСНОВАНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ TiO_2–SiO_2-СОДЕРЖАЩЕГО ГИДРОФИЛЬНОГО СЛОЯ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ УСТОЙЧИВОСТИ ПОЛИАМИДНЫХ МЕМБРАН ОБРАТНОГО ОСМОСА К ФУЛИНГУ В СИСТЕМАХ ВОДОПОДГОТОВКИ ТЭС

Юлдашев Данияр М.

Ташкентский государственный технический университет

d.yuldashev@tdtu.uz

Юсупалиев Рисбек М.

Ташкентский государственный технический университет,

risbek.yusupaliev@tdtu.uz

Аннотация. В работе рассмотрено обоснование применения TiO_2–SiO_2-содержащего гидрофильного слоя для модификации полиамидных мембран обратного осмоса, используемых в системах водоподготовки теплоэлектростанций. Показано, что повышение гидрофильности и устойчивости поверхности мембран является перспективным направлением снижения органического фулинга, коллоидного загрязнения и солеотложения. Предложена концепция химического закрепления TiO_2–SiO_2-слоя с использованием силановых агентов.

Ключевые слова: *обратный осмос, полиамидная мембрана, TiO_2, SiO_2, фулинг, водоподготовка, ТЭС.*

Обратный осмос является одной из наиболее эффективных технологий снижения солесодержания и подготовки технологической воды для теплоэлектростанций. В системах водоподготовки ТЭС обратноосмотические установки применяются для предварительного обессоливания воды, снижения нагрузки на ионообменные фильтры и повышения стабильности водно-химического режима. Однако эксплуатационная эффективность мембранных установок ограничивается фулингом, биофулингом, коллоидным загрязнением и минеральным солеотложением.

Наиболее широко в процессах обратного осмоса применяются полиамидные тонкоплёночные композитные мембраны. Они обладают высокой селективностью и хорошей водопроницаемостью, однако их поверхность чувствительна к загрязнению органическими веществами, коллоидными частицами, продуктами коррозии, солями жёсткости и кремнезёмом. В результате происходит снижение потока пермеата, рост гидравлического сопротивления, увеличение частоты химических промывок и сокращение срока службы мембранных элементов.

Одним из перспективных направлений повышения устойчивости полиамидных мембран обратного осмоса является поверхностная модификация селективного слоя гидрофильными нанокомпонентами. В настоящей работе в качестве таких компонентов рассматриваются диоксид титана TiO_2 и диоксид кремния SiO_2, поскольку их свойства позволяют целенаправленно изменять смачиваемость, стабильность и антифулинговые характеристики мембранной поверхности.

Таблица 1. Функциональная роль TiO_2 и SiO_2 в модификации полиамидных мембран обратного осмоса

Компонент	**Основные свойства**	**Ожидаемая роль в модифицирующем слое**
TiO_2	Химическая стабильность, гидрофильность, потенциальная антифулинговая и фотокаталитическая активность	Повышение гидрофильности поверхности, снижение адгезии органических загрязнителей, повышение устойчивости к фулингу
SiO_2	Развитая поверхность, наличие силанольных групп Si–OH, способность к силанизации, улучшение смачиваемости	Повышение гидрофильности, стабилизация нанокомпозитного слоя, участие в химическом закреплении через силановые агенты
TiO_2–SiO_2	Сочетание свойств двух оксидов, возможность формирования гибридного гидрофильного слоя	Комплексное улучшение смачиваемости, устойчивости к загрязнению и стабильности покрытия

TiO_2–SiO_2 + силановый агент	Возможность образования устойчивой органо-неорганической структуры	Снижение риска вымывания наночастиц, повышение долговременной стабильности модифицирующего слоя

Предлагаемый подход заключается в формировании на поверхности полиамидной мембраны TiO_2–SiO_2-содержащего гидрофильного слоя. При этом важным условием является не только нанесение наночастиц, но и их устойчивое закрепление на мембранной поверхности. Физически нанесённые частицы могут частично вымываться при фильтрации и промывке, что снижает долговременную эффективность модификации. Поэтому целесообразно использовать силановые агенты, например APTES или GPTMS, способные выполнять роль связующего звена между оксидными наночастицами и полиамидной поверхностью.

Ожидается, что химически закреплённый TiO_2–SiO_2-содержащий слой будет способствовать снижению контактного угла воды, повышению гидрофильности поверхности, уменьшению адгезии органических и коллоидных загрязнителей, а также снижению доли необратимого фулинга. Для оценки эффективности такой модификации целесообразно использовать комплекс методов: измерение контактного угла, SEM/EDX-анализ морфологии и элементного состава, FTIR-спектроскопию, определение чистого водного потока, водопроницаемости, солезадержания и коэффициента восстановления потока после промывки.

Для экспериментальной проверки подхода может быть использована матрица образцов, включающая исходную полиамидную мембрану, мембраны с TiO_2, SiO_2, TiO_2–SiO_2, а также образцы с химически закреплённым TiO_2–SiO_2-

слоем. Сравнение таких образцов позволит определить вклад каждого компонента и оценить роль силанового закрепления в повышении стабильности модифицирующего слоя.

Практическое значение предлагаемой технологии заключается в возможности повышения эксплуатационной устойчивости обратноосмотических мембран в системах водоподготовки ТЭС. При успешной реализации TiO_2–SiO_2-модификация может способствовать снижению интенсивности фулинга, уменьшению частоты химических промывок, повышению стабильности потока пермеата и увеличению срока службы мембранных элементов.

Выводы:

1. Фулинг и солеотложение являются одними из основных факторов, ограничивающих эффективность применения полиамидных мембран обратного осмоса в системах водоподготовки ТЭС.

2. Поверхностная модификация полиамидных мембран TiO_2 и SiO_2 является перспективным направлением повышения гидрофильности и снижения склонности к загрязнению.

3. Совместное применение TiO_2 и SiO_2 позволяет сформировать гидрофильный нанокомпозитный слой с потенциальным антифулинговым эффектом.

4. Химическое закрепление TiO_2–SiO_2-слоя с использованием силановых агентов может повысить стабильность модификации и снизить риск вымывания наночастиц.

5. Предложенный подход представляет практический интерес для повышения надёжности и эффективности обратноосмотических установок водоподготовки теплоэлектростанций.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Lee K.P., Arnot T.C., Mattia D. A review of reverse osmosis membrane materials for desalination — Development to date and future potential. Journal of Membrane Science. 2011.

2. Werber J.R., Osuji C.O., Elimelech M. Materials for next-generation desalination and water purification membranes. Nature Reviews Materials. 2016.

3. Rana D., Matsuura T. Surface modifications for antifouling membranes. Chemical Reviews. 2010.

4. Al Aani S., Wright C.J., Atieh M.A., Hilal N. Engineering nanocomposite membranes: Addressing current challenges and future opportunities. Desalination. 2017.

5. Ben-Sasson M., Lu X., Bar-Zeev E., Zodrow K.R., Nejati S., Qi G., Giannelis E.P., Elimelech M. In situ formation of silver nanoparticles on thin-film composite reverse osmosis membranes for biofouling mitigation. Water Research. 2014.

AGRICULTURE & FOOD SECURITY

O‘ZBEKISTONDA SUG‘ORILADIGAN YERLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA SUV TEJOVCHI TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISHNING IQTISODIY MEXANIZMLARI

Choriyorova Iqbol

Mamadiyeva Muhayyo

TDIU Samarqand filiali

choriyorova1998@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada O‘zbekiston qishloq xo‘jaligida sug‘oriladigan yerlarning unumdorligini oshirish hamda suv tejovchi texnologiyalarni joriy qilishni rag‘batlantiruvchi iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish masalalari va tahliliy natijalari ilmiy jihatdan atroflicha asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *suv tejovchi texnologiyalar, iqtisodiy mexanizm, sug‘oriladigan yerlar, tomchilatib sug‘orish, subsidiya, samaradorlik, qishloq xo‘jaligi.*

Аннотация: *В статье научно обоснованы вопросы и аналитические результаты совершенствования экономических механизмов, стимулирующих повышение продуктивности орошаемых земель и внедрение водосберегающих технологий в сельском хозяйстве Узбекистана.*

Ключевые слова: *водосберегающие технологии, экономический механизм, орошаемые земли, капельное орошение, субсидия, эффективность, сельское хозяйство.*

Abstract: *The article provides a comprehensive scientific basis for the issues and analytical results of improving economic mechanisms that stimulate the increase in*

productivity of irrigated lands and the introduction of water-saving technologies in the agriculture of Uzbekistan.

Keywords: *water-saving technologies, economic mechanism, irrigated lands, drip irrigation, subsidy, efficiency, agriculture.*

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining yetakchi tarmoqlaridan biri bo‘lgan qishloq xo‘jaligini barqaror rivojlantirish to‘g‘ridan-to‘g‘ri sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va cheklangan suv resurslaridan oqilona foydalanish darajasiga bog‘liqdir. Global iqlim o‘zgarishi va transchegaraviy suv muammolari keskinlashgan hozirgi davrda respublikamizda mavjud sug‘orish infratuzilmasini modernizatsiya qilish hamda agrar sektorda resurs tejovchi innovatsiyalarni keng ko‘lamda joriy etish strategik ahamiyat kasb etmoqda. Sug‘oriladigan yerlarning iqtisodiy va ekologik unumdorligini oshirish nafaqat dehqonchilik madaniyatini yuksaltirishni, balki ushbu jarayonlarni iqtisodiy jihatdan tartibga soluvchi, fermer va dehqon xo‘jaliklarini moddiy manfaatdor qiluvchi mukammal iqtisodiy mexanizmlar tizimini yaratishni taqozo etadi. Davlat tomonidan suv tejovchi texnologiyalarni o‘rnatgan subyektlar uchun ajratilayotgan subsidiyalar, soliq va bojxona imtiyozlari hamda preferensiyalar agrar soha vakillarining transformatsion jarayonlarga moslashish tezligini oshirmoqda. Biroq resurs taqchilligi sharoitida yer va suv resurslarining o‘zaro uzviyligini ta’minlovchi iqtisodiy dastaklar, investitsion jozibadorlik ko‘rsatkichlari hamda xarajatlarni qoplash muddatlarini optimallashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy izlanishlar ko‘lamini yanada kengaytirish talab etiladi. Ushbu maqolada sug‘oriladigan yerlardan unumdor foydalanishda zamonaviy tomchilatib, yomg‘irlatib va diskretli sug‘orish tizimlarining iqtisodiy samaradorligini tahlil qilish hamda ularni joriy etishni jadallashtiruvchi moliyaviy-kredit richaglarini takomillashtirish yo‘llari tadqiq qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Qishloq xo‘jaligida yer va suv resurslaridan foydalanishning iqtisodiy mexanizmlari hamda samaradorlik mezonlari xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan keng o‘rganilgan bo‘lib, ushbu yo‘nalishdagi nazariy qarashlar doimiy ravishda boyitib kelinmoqda. Xususan, agrar sektorda resurslarni tejash va innovatsion texnologiyalarning iqtisodiy asosi K. Marx tushunchalaridan boshlab, zamonaviy agrar iqtisodiyot maktablari vakillari tomonidan resurslar cheklanganligi sharoitida ishlab chiqarish funksiyalari orqali tahlil qilingan. Mahalliy tadqiqotchilardan N.X. Xushmatov o‘z ilmiy ishlarida agrar tarmoqda suv resurslaridan foydalanishning bozor mexanizmlarini shkallash va tarif siyosatini optimallashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratgan bo‘lsa, S.B. Mustafayev sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilashning moliyaviy dastaklarini tadqiq etgan. Shuningdek, xorijiy amaliyotda suv tejovchi uskunalarni joriy qilishda davlat-xususiy sheriklik tizimi va rag‘batlantirish subsidiyalarining ta’sir kuchi tahlil qilingan adabiyotlar tizimi mavjud. Mazkur tadqiqot jarayonida tizimli tahlil, iqtisodiy-statistika, qiyosiy baholash, induksiya va deduksiya hamda monografik kuzatuv metodlaridan unumli foydalanildi. Davlat statistika qo‘mitasi va Suv xo‘jaligi vazirligining rasmiy ma’lumotlari asosida iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari hisoblanib, taklif etilayotgan iqtisodiy mexanizmlarning afzalliklari matematik-logik jihatdan asoslab berildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O‘zbekistonda sug‘oriladigan yerlarning umumiy maydoni cheklangan bo‘lib, uning har bir gektaridan olinadigan yalpi mahsulot hajmini oshirish bevosita agrotexnik tadbirlarning sifatiga va suv ta’minotiga bog‘liq. An’anaviy sug‘orish usullari qo‘llanilganda suvning katta qismi bug‘lanish va filtrlatsiya natijasida isrof bo‘lib, yerlarning sho‘rlanishi va botqoqlanishiga olib kelmoqda, bu esa o‘z navbatida iqtisodiy zararni ko‘paytiradi. Suv tejovchi texnologiyalarni (tomchilatib, yomg‘irlatib,

egatga plyonka to‘shab sug‘orish) joriy etish esa suv sarfini kamaytirish bilan bir qatorda, mineral o‘g‘itlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘simlik ildiziga yetkazish orqali hosildorlikni 30-40 foizga oshirish imkonini beradi. Iqtisodiy mexanizmning asosi sifatida davlat tomonidan har bir gektar erga joriy qilingan suv tejovchi tizimlar uchun subsidiyalar ajratilishi belgilangan bo‘lib, bu fermerlarning dastlabki kapital xarajatlarini sezilarli darajada kamaytirmoqda. Quyidagi jadval ma’lumotlarida respublikamiz hududlarida an’anaviy va zamonaviy tomchilatib sug‘orish texnologiyalarining asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlari qiyosiy bayon qilingan bo‘lib, undan ko‘rinadiki, dastlabki investitsiya hajmi yuqori bo‘lishiga qaramay, joriy xarajatlarning kamayishi hisobiga yuqori iqtisodiy samara beradi.

1-jadval. An’anaviy va tomchilatib sug‘orish usullarining iqtisodiy ko‘rsatkichlari qiyosiy tahlili

Ko‘rsatkichlar nomi	An’anaviy sug‘orish usuli	Tomchilatib sug‘orish texnologiyasi	Farqi (+ / -)
Gektariga o‘rtacha suv sarfi (m^3/ga)	8500	4800	-3700
Paxta hosildorligi (ts/ga)	26.5	38.2	+11.7
Gektariga mineral o‘g‘it sarfi (kg)	450	310	-140
Yoqilg‘i-moylash materiallari sarfi (litr)	120	85	-35
Ish haqi va joriy ekspluatatsiya xarajatlari (ming so‘m)	4200	2800	-1400

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, tomchilatib sug‘orish joriy etilganda suv sarfi deyarli ikki barobarga tejaladi, hosildorlik esa har gektardan 11.7 sentnerga oshadi, bu esa fermer xo‘jaligining yalpi daromadini bir necha barobarga ko‘paytirish

imkonini yaratadi. Iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmlarining samarali ishlashi uchun bank kreditlarining foiz stavkalarini kompensatsiya qilish tizimi ham yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, bu investitsiyalarning o‘zini oqlash muddatini qisqartiradi. Turli ekin turlari bo‘yicha suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish xarajatlari va ularning o‘zini oqlash muddatlari o‘rganilganda, bog‘dorchilik va sabzavotchilikda samaradorlik ko‘rsatkichi g‘allachilik va paxtachilikka nisbatan yuqoriroq ekanligi aniqlandi. Davlat tomonidan berilayotgan yordam pullari va iqtisodiy imtiyozlarning turlari hamda ularning amaldagi ulushi quyidagi jadvalda umumlashtirilgan.

2-jadval. Suv tejovchi texnologiyalarni joriy etishni davlat tomonidan iqtisodiy rag‘batlantirish tuzilmasi

Tizim elementlari va imtiyoz turlari	Rag‘batlantirish miqdori va shartlari	Iqtisodiy samarasi va maqsadi
To‘g‘ridan-to‘g‘ri davlat subsidiyasi	Har bir gektar uchun 8 mln so‘mdan 11 mln so‘mgacha	Dastlabki kapital xarajatlarni 25-30% gacha qoplash
Bank krediti foizlarini qoplash	Markaziy bank stavkasidan oshgan qismi kompensatsiya qilinadi	Kredit yukini kamaytirish va jozibadorlikni oshirish
Soliq imtiyozlari	Er solig‘idan 5 yil muddatga ozod etish	Xo‘jalik ixtiyorida qo‘shimcha aylanma mablag‘ qoldirish
Bojxona preferensiyalari	Olib kiriladigan uskunalar bojxona bojidan ozod qilinadi	Texnologiyaning tannarxini pasaytirish

Iqtisodiy mexanizmlarning amaliy ta’sirini tahlil qilish jarayonida aniqlandiki, agarda fermer xo‘jaliklari soliq va bojxona imtiyozlaridan to‘liq foydalansa, o‘rnatilgan texnologiyaning o‘zini oqlash muddati o‘rtacha 2.3 yilni tashkil etadi, bu esa tijorat banklari uchun ham loyihalarni moliyalashtirishda past risk darajasini ta’minlaydi. Shunga qaramasdan, kichik dehqon xo‘jaliklari uchun garov ta’minoti etishmasligi va mikrokreditlash tizimining mukammal emasligi sababli ushbu texnologiyalarni keng

miqyosda joriy qilish jarayoni biroz sekinlashmoqda, buni bartaraf etish uchun lizing munosabatlarini rivojlantirish lozim.

XULOSA

O‘zbekiston sharoitida sug‘oriladigan yerlarning iqtisodiy unumdorligini oshirish va cheklangan suv resurslaridan oqilona foydalanish mutlaqo yangicha iqtisodiy yondashuvlarni talab qiladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish faqatgina texnik yoki agrotexnik jarayon bo‘lmay, balki chuqur iqtisodiy asosga ega bo‘lgan kompleks tizimdir. Hozirgi kunda davlat tomonidan taqdim etilayotgan subsidiyalar, soliq imtiyozlari va kredit preferensiyalari fermerlarning moddiy manfaatdorligini oshirishda bosh omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Biroq, agrar tarmoqda iqtisodiy mexanizmlarning samaradorligini yanada kuchaytirish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muofiq deb hisoblanadi.

Birinchidan, suv yetkazib berish xizmatlari uchun tarif siyosatini bosqichma-bosqich bozor tamoyillariga o‘tkazish, ya’ni iste’mol qilingan har bir kub metr suv uchun tabaqalashtirilgan to‘lov tizimini joriy etish zarur, bu chora fermerlarni suvni tegmasdan sarflashga majbur qiluvchi kuchli iqtisodiy dastak bo‘ladi. Ikkinchidan, kichik hajmli yer egalari va dehqon xo‘jaliklari uchun suv tejovchi mini-texnologiyalarni sotib olishda maxsus kooperativ lizing tizimini yo‘lga qo‘yish lozim, bu orqali garov mulki bo‘lmagan xo‘jaliklar ham innovatsiyalarni xarid qila oladi. Uchinchidan, ajratilayotgan davlat subsidiyalarining miqdorini yerning ball-bonitet ko‘rsatkichi va suv tanqisligi darajasiga qarab tabaqalashtirish maqsadga muofiqdir, ya’ni suv eng ko‘p tanqis bo‘lgan va turog‘i og‘ir hududlarga yuqoriroq subsidiya stavkalarini belgilash iqtisodiy jihatdan yuqori samara beradi. To‘rtinchidan, mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo‘llab-quvvatlash orqali tomchilatib sug‘orish tizimlari butlovchi qismlarining tannarxini pasaytirish va ularga kafolatli servis xizmati

ko‘rsatish markazlarini tashkil etish lozim. Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, er va suv munosabatlarini iqtisodiy tartibga solish mexanizmlarining takomillashtirilishi respublikamizda oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashga, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining raqobatbardoshligini oshirishga va pirovardida agrar sektorda barqaror iqtisodiy o‘sishga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Xushmatov N.X. — Qishloq xo‘jaligida suv resurslaridan foydalanishning iqtisodiy mexanizmlari — Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. — B. 45.
2. Mustafayev S.B. — Sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va davlat tomonidan tartibga solish — Buxoro: Durdona, 2021. — B. 88.
3. Abdullayev U.M. — Suv tejovchi texnologiyalar va ularning iqtisodiy samaradorligi — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022. — B. 120.
4. Karimov I.A. — O‘zbekiston agrar sektorida innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish muammolari — Samarqand: Zarafshon, 2020. — B. 34.
5. Vohidov A.S. — Dehqon va fermer xo‘jaliklarida resurslarni tejash model va usullari — Farg‘ona: Klassik, 2023. — B. 56.
6. Tojiyev M.R. — Tuproq unumdorligi va uni sug‘orish texnologiyalarining iqtisodiy bahosi — Toshkent: O‘qituvchi, 2021. — B. 73.

SUG‘ORILADIGAN YERLARDA SUV RESURSLARIDAN SAMARALI FOYDALANISHNING INNOVATSION TEXNOLOGIYALARI VA ULARNING IQTISODIY SAMARADORLIGI

Mamadiyeva Muhayyo

Choriyorova Iqbol

TDIU Samarqand filiali

choriyorova1998@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada sug‘oriladigan yerlarda suv resurslaridan unumli foydalanishni ta’minlaydigan innovatsion texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligi atroflicha tadqiq etilgan. O‘zbekiston sharoitida tomchilatib va yomg‘irlatib sug‘orish tizimlarining joriy qilinishi iqtisodiy jihatdan baholangan.*

Kalit so‘zlar: *suv resurslari, tomchilatib sug‘orish, innovatsion texnologiyalar, iqtisodiy samaradorlik, investitsiya, resurs tejamkorlik, hosildorlik.*

Аннотация: *В статье подробно исследована экономическая эффективность инновационных технологий, обеспечивающих рациональное использование водных ресурсов на орошаемых землях. Оценено внедрение систем капельного и дождевального орошения в условиях Узбекистана.*

Ключевые слова: *водные ресурсы, капельное орошение, инновационные технологии, экономическая эффективность, инвестиции, ресурсосбережение, урожайность.*

Abstract: *The article comprehensively examines the economic efficiency of innovative technologies that ensure the rational use of water resources on irrigated*

lands. The introduction of drip and sprinkler irrigation systems under the conditions of Uzbekistan is economically evaluated.

Keywords: *water resources, drip irrigation, innovative technologies, economic efficiency, investment, resource saving, productivity.*

KIRISH

Dunyo miqyosida global iqlim o‘zgarishi, transchegaraviy suv muammolarining keskinlashishi va aholi sonining barqaror sur’atlar bilan o‘sib borishi mavjud suv resurslaridan oqilona hamda tejamkorlik asosida foydalanishni dolzarb vazifaga aylantirmoqda. Ayniqsa, agrar sektor iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlaridan biri hisoblangan mamlakatimizda sug‘oriladigan maydonlarning meliorativ holatini yaxshilash va har bir kub metr suvdan yuqori iqtisodiy samara olish bugungi kunning strategik talabidir. An’anaviy sug‘orish usullari, ya’ni egatlab sug‘orish tizimlari bugungi kunda katta miqdordagi suv yo‘qotishlariga, yerlarning sho‘rlanishiga va pirovardida mahsulot tannarxining oshib ketishiga sabab bo‘lmoqda. Shu sababli, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishiga resurs tejamkor va innovatsion raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali suv resurslarini boshqarish tizimini tubdan isloh qilish talab etiladi. Ushbu maqolada sug‘oriladigan maydonlarda tomchilatib, yomg‘irlatib va tuproq ostidan sug‘orish kabi innovatsion usullarni qo‘llashning bevosita iqtisodiy natijalari, xarajatlarning qoplanish muddatlari va tarmoq samaradorligini oshirish imkoniyatlari tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Sug‘oriladigan dehqonchilikda suv resurslarini tejash va ularning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish masalalari xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan keng tadqiq etilgan. Jumladan, resurs tejamkor texnologiyalarni joriy etishning tashkiliy-iqtisodiy asoslari, investitsiyalarni jalb qilish muammolari qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti yo‘nalishidagi yirik ilmiy ishlarda o‘z aksini topgan [1, B. 12].

Shuningdek, qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish sharoitida suv va yer resurslaridan integratsiyalashgan holda foydalanish, innovatsiyalarni joriy etish orqali agrar tarmoq barqarorligini ta’minlash metodologiyasi maxsus monografiyalarda mukammal bayon etilgan [2, B. 45]. Suv resurslarini boshqarishning zamonaviy usullari va monitoring tizimlarini rivojlantirish bo‘yicha iqtisodiy tahlillar mahalliy ilmiy tadqiqotlarda ham o‘z ifodasini topgan bo‘lib, unda tejamkor texnologiyalarning agrar sohadagi roli baholangan [3, B. 78]. Ushbu tadqiqot jarayonida tizimli tahlil, iqtisodiy-statistik guruhlash, qiyosiy baholash va monografik kuzatish metodlaridan keng foydalanildi. Innovatsion texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligini aniqlash maqsadida sof keltirilgan daromad va kapital qo‘yilmalarning rentabellik darajasi kabi ko‘rsatkichlar tahlilga asos qilib olindi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O‘tkazilgan tadqiqotlar va amaliy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sug‘oriladigan maydonlarda tomchilatib sug‘orish texnologiyasini joriy etish an’anaviy usulga nisbatan suv sarfini 40-50 foizgacha tejash imkonini beradi. Shu bilan bir qatorda, mineral o‘g‘itlar bevosita suv bilan birga o‘simlik ildiziga yetkazib berilishi sababli o‘g‘it sarfi 30 foizga kamayadi va mineral moddalarning tuproq qatlamidan yuvilib ketishining oldi olinadi. Eng asosiysi, agrotexnik tadbirlarni bajarish uchun sarflanadigan yoqilg‘i-moylash materiallari va ishchi kuchi xarajatlari ham sezilarli darajada tejaladi. Quyidagi 1-jadvalda sug‘orishning an’anaviy va innovatsion usullari qo‘llanilgandagi asosiy resurs sarfi ko‘rsatkichlarining qiyosiy tahlili keltirilgan.

1-jadval

Sug‘orish usullari bo‘yicha resurslar sarfining qiyosiy tahlili (paxta yetishtirish misolida, 1 gektar hisobiga)

Ko‘rsatkichlar nomi	An’anaviy (egatlab) sug‘orish usuli	Tomchilatib sug‘orish texnologiyasi	Farqi (tejalishi), %
Suv sarfi, kub metr	8500	4500	47.1
Mineral o‘g‘itlar sarfi, kg	450	310	31.1
Yoqilg‘i-moylash materiallari, litr	120	85	29.2
Ishchi kuchi sarfi, kishi-kun	18	6	66.7

Ko‘rinib turibdiki, tomchilatib sug‘orish tizimi joriy etilganda barcha asosiy ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi, bu esa mahsulot tannarxining pasayishiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatadi. Biroq, ushbu innovatsion tizimlarni o‘rnatish dastlabki bosqichda salmoqli miqdorda kapital qo‘yilmalarni talab etadi. Hozirgi kunda 1 gektar maydonga tomchilatib sug‘orish tizimini joriy qilish xarajatlari o‘rtacha hisobda uskunalar turi va yerning relyefiga qarab farqlanadi. Innovatsion texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligi nafaqat xarajatlarning kamayishi, balki hosildorlikning oshishi evaziga olingan qo‘shimcha foyda bilan ham baholanadi. Quyidagi 2-jadvalda innovatsion sug‘orish texnologiyalarini joriy etishning iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari aks ettirilgan.

2-jadval

Innovatsion sug‘orish texnologiyalarining iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari (1 gektar maydon hisobiga)

Iqtisodiy ko‘rsatkichlar nomi	Tomchilatib sug‘orish	Yomg‘irlatib sug‘orish	Tuproq ostidan sug‘orish
Dastlabki investitsiya hajmi, mln. so‘m	28.5	22.0	32.0
O‘rtacha hosildorlik (paxta/g‘alla), s/ga	42.5	38.0	44.0
Hosildorlikning o‘sishi (an’anaviyga nisbatan), %	35.0	20.0	40.0
Yillik sof daromad, mln. so‘m	14.2	9.5	15.8

Iqtisodiy ko‘rsatkichlar nomi	Tomchilatib sug‘orish	Yomg‘irlatib sug‘orish	Tuproq ostidan sug‘orish
Loyihaning o‘zini qoplash muddati, yil	2.0	2.3	2.0

Tahlillar shuni tasdiqlaydiki, dastlabki kapital qo‘yilmalar yuqori bo‘lishiga qaramasdan, yuqori hosildorlik va resurslarning tejalishi evaziga ushbu innovatsion loyihalar o‘zini juda qisqa muddatlarda, ya’ni 2.0-2.3 yil ichida to‘liq qoplaydi. Bu esa qishloq xo‘jaligi korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash bilan birga, mamlakat miqyosida suv xavfsizligini kafolatlashning eng samarali mexanizmi hisoblanadi.

XULOSA

Sug‘oriladigan yerlarda suv resurslaridan samarali va oqilona foydalanish agrar tarmoqni barqaror rivojlantirishning fundamental asosi bo‘lib xizmat qiladi. O‘tkazilgan ilmiy tadqiqotlar va iqtisodiy hisob-kitoblar shuni ko‘rsatadiki, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishiga tomchilatib va yomg‘irlatib sug‘orish kabi innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish suv resurslarini qariyb ikki barobargacha tejash imkonini beradi. Shu bilan birgalikda, mineral o‘g‘itlar, yonilg‘i-moylash materiallari va mehnat resurslarining tejalishi evaziga mahsulot tannarxi sezilarli darajada pasayadi, yerlarning meliorativ holati yaxshilanadi hamda tuproq erroziyasining oldi olinadi.

Dastlabki kapital xarajatlarning yuqoriligi fermer xo‘jaliklari uchun ma’lum darajada qiyinchilik tug‘dirsa-da, hosildorlikning 30-40 foizga oshishi va loyihalarning o‘zini qoplash muddati 2 yildan oshmasligi ushbu texnologiyalarning yuqori iqtisodiy jozibadorligini isbotlamoqda. Suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish ko‘lamini yanada kengaytirish uchun davlat tomonidan subsidiyalash tizimini yanada takomillashtirish, banklarning imtiyozli kredit liniyalarini kengaytirish va servis xizmatlarini ko‘rsatish infratuzilmasini rivojlantirish lozim deb hisoblaymiz. Pirovardida, innovatsion texnologiyalardan foydalanish nafaqat alohida xo‘jaliklar

subyektlari darajasida, balki umumiy tarmoq miqyosida ham yuqori multiplikativ iqtisodiy samara beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Salohiddinov T.A. — Sug‘oriladigan dehqonchilik iqtisodiyoti — Toshkent: Sharq, 2021 — B. 12
2. Karimov I.X. — Agrar tarmoqda resurs tejamkor texnologiyalar — Samarqand: Zarafshon, 2022 — B. 45
3. Axmedov M.S. — Qishloq xo‘jaligida innovatsion menejment — Buxoro: Durdona, 2023 — B. 78
4. Smith J. — Water Management in Arid Regions — London: Academic Press, 2020 — P. 112
5. Green R. — Economics of Drip Irrigation Systems — New York: Springer, 2021 — P. 89
6. Brown L. — Sustainable Agriculture and Innovation — Chicago: University Press, 2022 — P. 145

KUNJUT (SESAMUM INDICUM) O‘SIMLIGINING BIOLOGIK XUSUSIYATLARI, AHAMIYATI VA YETISHTIRISH TEXNOLOGIYASI

Xo‘jabekova Dildora Ergash qizi

Guliston davlat universiteti

dildoraxojabekova77@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O‘zbekiston sharoitidagi moyli o‘simliklar guruhiga kiruvchi kunjut o‘simligining bioekologik xususiyatlari, navlari,turli xil sharoitda ko‘paytirish usullari va xalq xo‘jaligidagi ahamiyati haqida ma’lumotlar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Kunjut kunjarasi, to‘siqli ko‘sakchalar, biologik xususiyat, konditer mahsulotlari, texnika ekini, seleksiya, bo‘z tuproqlar.*

Abstract. *This article provides information on the bioecological characteristics, varieties, and cultivation methods of the sesame plant, an oilseed crop, under the conditions of Uzbekistan, as well as its significance in the national economy.*

Keywords: *Sesame meal, barrier bolls, biological characteristics, confectionery products, industrial crop, selection, sierozem soils.*

Kunjut (Sesamum)- Kunjutdoshlar oilasiga mansub bir va ko‘p yillik o‘tsimon o‘simliklar turkumi, moyuli ekin. 19-turi ma’lum. Vatani-Afrika. O‘rta Osiyoga Hindistondan olib kelingan. Dehqonchilikda bahori ekin bo‘lgan bir yillik madaniy

turi-Hindiston kunjuti (S.IndicumL) Hindiston, Xitoy, Janubiy Sharqiy Osiyo, Afrika, Eron, O‘rta Osiyoda va boshqa mamlakatlarda ekiladi.

Kunjut eng qimmatli moyli ekinlardan biri bo‘lib hisoblanadi. Uning urug‘ida 48-63% moy, 16-19% oqsil va 16-17% azotsiz moddalar mavjud. Kunjut moyi yuqori sifatli o‘simlik moyi hisoblanadi. Uning moyi yarim quriydigan, yod soni 103-112 ga teng, sovitish usuli bilan olingan kunjut moyi iste’mol uchun eng yaxshi moy hisoblanadi, konserva, qandolat mahsuloti, margarin tayyorlashda va tabobatda ishlatiladi. Qobig‘idan tozalangan va urug‘i maydalangan kunjutdan yuqori navli xolva tayyorlanadi (taxin xolvasi).

Kunjut kunjarasida 40% oqsil, 8% moy bo‘ladi, u qandolat sanoatida keng qo‘llanadi va mollarga oziq sifatida beriladi.

Kunjutning urug‘i Misr firavnlarining piramidalarida topilgan. Kunjut moyi (sezam moyi) Aleksandr Makedonskiyning yurishlarida ko‘p qo‘llanilgan. Grek askarlari kunjut moyini badaniga surtib sovuqdan saqlanishgan.

Ko‘p olimlar kunjut Hindistondan tarqalgan deb hisoblashgan, chunki Hindistonda bu o‘simlik qadimdan ekilib kelingan. Kunjutning kelib chiqishi to‘g‘risida olimlar bir xil fikrda emas. Kunjutning vatani deb Janubiy Afrika, Janubiy Osiyo (Hindiston) e’tirof etilgan. Janubiy Afrikada kunjut ko‘p ekilmaydi, ammo eng ko‘p turlarning soni shu mintaqada uchraydi: 35 ta turidan 28 tasi Afrikada uchraydi. Yovvoyi xolda ham sezam turlari faqat janubiy Afrikada uchraydi.

Aksariyat xolda olimlarning ma’lumotlari bo‘yicha kunjut janubiy Afrikadan Efiopiya va Eritreya orqali Hindistonga o‘tgan va shu hududda sharoit ma’qul bo‘lganligi tufayli keng tarqalgan. Hindistondan kunjut ikki yo‘l bilan boshqa mintaqalarga tarqalgan. Birinchi yo‘l - bu g‘arb tomon: Afg‘oniston, O‘rta Osiyodan

O‘rta Yer dengiz sohillarigacha. Ikkinchi yo‘l - Xitoy va Yaponiya, shu yerda juda ko‘p mahalliy shakllari vujudga kelgan. Kunjut keng tarqalgan dala ekinidir. U Hindiston, Pokiston, Xitoy, Koreya, Yaponiya, Eron, Afg,,oniston, Isroil, Sudan, Misr, Somali, Siam, Braziliya, Meksika, Gretsiya, Bolgariya, Italiya, Ispaniya, O‘rta Osiyo, Kavkazda ekilmoqda.

Yer yuzida ekin maydoni 9,4 mln. ga ni tashkil qiladi. O‘rtacha hosil 5,1 s/ga, yalpi hosil 4,8 mln. tonna. O‘zbekistonda so‘nggi yillarda 3,05 ming. ga yerga ekilgan, o‘rtacha hosil 4,1 s/ga bo‘lgan. Suvli yerlarda 12-15 s/ga hosil beradi.

Sistematikasi. Kunjut bir yillik o‘simlik bo‘lib, kunjutlar *Redaliaseae*-oilasiga, *Sesamum indicum L.* madaniy turiga mansubdir.

Biologiyasi. Issiqsevar o‘simlik. Havo harorati 0,2°C gullar qorayadi, 3°C sovuqda o‘simlik nobud bo‘ladi. Amal davrida sutkalik harorat yig‘indisi 2500–2800°C atrofida bo‘lishi kerak. Urug‘i 15-18°C da unib chiqadi. maysalari-1°C sovuqda nobud bo‘ladi, muqobil harorat 22–25°C, o‘suv davrida harorat 15°C dan past bo‘lsa, o‘sishdan to‘xtaydi. Generativ organlarni rivojlanishiga 35–30°C talab qilinadi. Foydali harorat yig‘indisi o‘rtacha 2500°C. O‘suv davrining dastlabki 30-40 kunda sekin o‘sadi va begona o‘tlar orasida qolib ketadi. Qulay sharoit bo‘lganda maysa 4 kunda unib chiqadi.

Kunjut o‘simligi va urug‘lari.

Kunjut oziqaga talabchan. 1 t urug‘ yetishtirish uchun tuproqdan olinadi 80-90 kg azot, 20-25 kg fosfor, 90-100 kg kaliy. Kunjut unumdor, qumoq, karbonatli qora, bo‘z tuproqlarda yetishtiriladi. Botqoqlangan, sho‘rlangan, yer osti suvlari yaqin joylashgan tuproqlarda yetishtirilmaydi.

Bo‘z yoki yengil soz o‘rmon tuproqli, g‘ovakli, yetarli darajada unumdor va begona o‘tlar bosmagan yerlar kunjut uchun yaxshi hisoblanadi. Sho‘r va og‘ir tuproq kunjut uchun yaramaydi. So‘lish kasalidan ko‘p shikastlanadi.

Kunjut o‘simligi yetishtirish texnologiyasida eng birinchi e’tibor qaratishimiz muhim bo‘lgan xususiyatlardan biri yerni ekinga to‘g‘ri tayyorlash va urug‘ga ham ishlov berish talab etiladi.

Oxirgi yillarda o‘simliklarning o‘sishi, rivojlanishi va mahsuldorligini oshirishda biologik faol moddalar- urug‘ dorilovchi preparatlar, o‘sish stimulyatorlari, urug‘ga ishlov berish dolzarb muammoga aylanmoqda. Urug‘ga ishlov beruvchi vositalar umumiy holatda protravitellar (urug‘ dorilovchi preparatlar) deb nomlanib ular ekishdan oldin urug‘larni kasallik, zararkunandalar va ayrim stress omillardan himoya qilish uchun qo‘llaniladi.

Kunjut uchun asosiy o‘tmishdoshlar dukkakli-don ekinlari, makkajo‘xori, jo‘xori va beda hisoblanadi. Kunjut bir bor ekilgan yerga 6-7 yildan keyin qayta ekiladi, sababi-kasallik va zararkunandalar bilan ko‘p shikastlanadi.

O‘g‘itlash. Yer haydashdan oldin bir gektar yerga 10-15 t go‘ng, 60-80 kg fosfor solinadi. Bahorda ekishdan oldin gektariga 20-30 kg azot solinib, 2 marta qo‘shimcha oziqlantiriladi, har birida 40-50 kg/ga azot ishlatiladi.

Kunjut yerning chuqur ishlanishini talab qiladi. Chimqirqarli plug bilan 25-27 sm chuqurlikda haydaladi. Sho‘rlangan yerlar, albatta, yuviladi, suv kamchil joylarda

yahob suvi beriladi. Erta bahorda borona qilinadi. Ekishgacha 1-2 marta kultivatsiya va borona qilinadi. Begona o‘t kam bosgan dalalarda aprelning birinchi yarmida 8-10 sm chuqurlikda bir marta kultivatsiya va boronalash yetarlidir. Begona o‘t ko‘p bosgan dalalar 2 marta: aprelning boshida 10-12 sm chuqurlikda va aprelning ikkinchi yarmida 8-10 sm chuqurlikda kultivatsiya qilinadi.

Ekishdan oldin maydon egatlar orqali sug‘oriladi. Tuproq yetilishi bilan kultivatorda ishlanadi, undan keyin boronalanadi va mola bosiladi. Sizot suvlari yer yuzasiga yaqin bo‘lgan joylarda ko‘pincha ko‘klamda ekishdan oldin sug‘orilmaydi.

Ekiladigan urug‘ sifatiga e’tibor beriladi. Urug‘ning tozaligi 95-98% dan kam bo‘lmasligi, unuvchanligi 85- 95% bo‘lishi kerak. Kunjut kech ko‘klamda aprel-may oyida ekiladi. Ang‘izga 10-15 iyunda ekilishi zarur. Kunjut keng qatorlab ekiladi, qator orasi 60-70 sm ekish chuqurligi 3-5 sm bo‘ladi. Bir gektarga 1,5-2,0 mln. dona yoki 5-6 kg urug‘ ekiladi. Ekish bilan bir qatorda egatlar olinadi va qondirib sug‘oriladi.

O‘suv davrida 2-3 marta kultivatsiya qilinadi, yagana qilinmaydi, 2-4 marta sug‘oriladi, gullaguncha 1-2 marta sug‘oriladi, gullash davrida 2 marta suv beriladi. Sizot suvlari yaqin joylashgan yerlarda 1-2 marta sug‘oriladi. O‘simlik sarg‘ayib barglari to‘kiladi, pastki ko‘sakchalari oldin yetiladi. Vaqtida hosil yig‘ilmasa, ko‘sakchalar yorilib urug‘ to‘kiladi. O‘roq mashinasida o‘rib yig‘ib olingan kunjut bog‘lanib xirmonda quritiladi va 10-12 kundan keyin qo‘lda yanchiladi. O‘simlikni pastga qaratgan holda qoqib olinadi.

Don tozalash mashinalarida tozalanadi va qopda yoki 20-30 sm balandlikdagi toza yerda saqlanadi. Saqlanadigan urug‘likda namlik 9% dan ko‘p bo‘lmasligi kerak.

Xulosa

Kunjut o‘simligi vegetatsiyasining ilk davrlarida biroz sekin rivojlanib 30-35 kundan so‘ng rivojlanishi, o‘sishi tezlashadi. Kunjut o‘simligining o‘sishi va rivojlanishida ekiladigan yerning bo‘z yoki yengil soz o‘rmon tuproqli, g‘ovakli, yetarli darajada unumdor va begona o‘tlar bosmagan yerlar kunjut uchun yaxshi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.D.Yormatova “Dala ekinlari biologiyasi va yetishtirish texnologiyasi” DITAF bosmaxonasi Toshkent -2000

2. H.N.Atabayeva, J.B. Xudayqulov “O‘simlikshunoslik”

3. R.O.Oripov, N.X.Xalilov. “O‘simlikshunoslik”

4. Atabaev A.J. va boshqalar. O‘simliklarning rivojlanish jarayonida biologik faol moddalardan foydalanish. – Toshkent: “Fan”, 2019.

5. Chariyeva Nazokatxon Nuraliyevna, Ismoilova Komila A’zam qizi, Jumayeva Maftuna Abdulaziz qizi, Mamayusupova Nilufar Nurislomovna, Mardonova Shahlo Rustamovna “Kunjut (sesamum indicum l.) o‘simligini stimulyator bilan ishlov berib ekishning o‘sish va hosildorlikka ta’siri” 23-24-may 2025

ПРОИЗВОДСТВО ПИЩЕВЫХ ПРОДУКТОВ СОДЕРЖАЩИХ АНТИОКСИДАНТЫ

Атаджанова З. Ю.

Кадамова Севара

Ургенчского государственного медицинского института

Аннотация. *В статье рассмотрены свойства антиоксидантов, их роль в предотвращении окислительных процессов в пищевых продуктах и значение для здоровья человека. Показано, что антиоксиданты способствуют замедлению порчи продуктов питания путем нейтрализации свободных радикалов и предотвращения окисления биологически активных веществ. Особое внимание уделено фенольным антиоксидантам, механизму их действия и основным природным источникам. Рассмотрены продукты, богатые антиоксидантами, включая ягоды, фрукты, какао, зеленый чай и красное вино. Также приведены данные о перспективности использования биологически активных добавок, содержащих органические формы микроэлементов-антиоксидантов, в лечебно-профилактическом и рациональном питании.*

Ключевые слова: *антиоксиданты, свободные радикалы, окисление, фенольные соединения, пищевые добавки, биологически активные добавки, фрукты, микроэлементы, здоровое питание, профилактика заболеваний.*

Известно что антиоксиданты используются в качестве пищевых добавок с целью уменьшения порчи продуктов питания. Воздействие кислорода и солнечного света являются двумя основными факторами при окислении пищи. Для увеличения сохранности пищи, её содержат в темноте и запечатывают в

герметичные контейнеры или даже покрывают её воском. Однако кислород также важен и для дыхания растений: хранение растительного сырья в анаэробных условиях способствует неприятным запаху и цвету. По указанным выше причинам при упаковывании свежих фруктов и овощей используют газовую смесь, в которой содержится примерно 8 % кислорода.

Антиоксиданты не способны компенсировать низкое качество сырья, грубое нарушение правил промышленной санитарии и технологических режимов, поскольку не взаимодействуют с вредными микроорганизмами. Самую многочисленную группу, как среди натуральных, так и синтетических антиоксидантных соединений составляют так называемые фенольные антиоксиданты, т.е. соединения, в состав которых входит ароматическое кольцо (Ar) связанное с одной или несколькими гидроксильными группами. Вследствие наличия в структуре -электронов, имеет местоπароматического кольца обобщенной системы смещение отрицательного заряда к кислороду гидроксильной группы, чем облегчается отрыв атома водорода ОН группы и образование изомерных форм феноксирадикала (ArO•). Таким образом, фенольные антиоксиданты “перехватывают” перекисные и алкоксильные радикалы. Образовавшиеся феноксильные радикалы могут затем участвовать в реакциях диспропорционирования, образуя хинолидные перекиси.

Антиоксиданты в первую очередь содержатся в различных свежих фруктах, а также продуктах, изготовленных из них (свежевыжатых соков, настоев и настоек типа холодного чая, морса и др.). К богатым антиоксидантами фруктам относятся черника, виноград, клюква, рябина, черноплодная рябина, смородина, гранаты, мангостин. Все они имеют кислый или кисло-сладкий вкус и красный (красновато-синий, синий) цвет. Бразильский (южноамериканский) фрукт асаи — чемпион среди других хорошо известных антиоксидантовых

фруктов: асаи содержит в 10 раз больше антиоксидантов, чем клюква. Среди напитков выделяются какао, красное вино, зеленый чай и в меньшей степени чёрный чай.

Полученные за последнее время результаты клинической апробации БАД, содержащих органические формы микроэлементов – антиоксидантов, подтверждают перспективность их использования в лечебно-профилактическом питании и питании здорового человека.

ЛИТЕРАТУРА

1. Скальный А.В. Микроэлементы и антиоксиданты в питании человека. – М.: Медицина, 2019. – 256 с.
2. Тутельян В.А. Химия пищи и основы рационального питания. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2021. – 544 с.
3. Halliwell B., Gutteridge J.M.C. Free Radicals in Biology and Medicine. – 5th ed. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 944 p.
4. Pokorny J., Yanishlieva N., Gordon M. Antioxidants in Food: Practical Applications. – Cambridge: Woodhead Publishing, 2019. – 380 p.
5. Shahidi F., Ambigaipalan P. Phenolics and Polyphenolics in Foods, Beverages and Spices: Antioxidant Activity and Health Effects // Journal of Functional Foods. – 2015. – Vol. 18. – P. 820–897.

ОСОБЕННОСТИ ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ В ЗИМНИХ УСЛОВИЯХ ОРОШАЕМЫХ ЗЕМЕЛЬ

Батиров Х.Ф.

Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова

xidir_batirov@mail.ru

Жўраев Сардор

Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова

Умрзоқов Зиёвуддин

Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова

Аннотация. *В статье рассматриваются проблемы природопользования и пути их решения, разнообразие подходов развития региона, сделан акцент перспективных направлений и сценариев развития природопользования, обозначены потенциальные ресурсы для реализации целевых инновационных вариантов регионального развития и их решения. Отмечена роль антропогенных факторов в сфере природопользования и, на этой основе, сделано заключение по использованию природных ресурсов на орошаемых землях Самаркандского региона.Основой рационального природопользования является использование человеком в целях своего жизнеобеспечения веществ и свойств окружающей среды.Жизнеобеспечивающая форма природопользования является наиболее важной, включает использование воздуха для дыхания, воды для питья, растительный и животный мир для питания. В этой связи, к настоящему времени использование земельных ресурсов приобретает особо важное значение,*

которое выражается по сути дела в индустриальном и сельскохозяйственном использовании.

Ключевые слова. *Природопользование, экологические аспекты, осенне-зимний период, биоресурсы, зимующие культуры и их продуктивность;*

Abstract. *This article examines environmental management issues and their solutions, as well as the diversity of regional development approaches. It highlights promising areas and scenarios for environmental management development, and identifies potential resources for implementing targeted, innovative regional development options and their solutions. The role of anthropogenic factors in environmental management is highlighted, and, based on this, conclusions are drawn regarding the use of natural resources in the irrigated lands of the Samarkand region. Rational environmental management is based on human utilization of the substances and properties of the environment for life-sustaining purposes. Life-sustaining environmental management is the most important form of environmental management, encompassing the use of air for breathing, water for drinking, and flora and fauna for food. In this regard, land use is currently acquiring particular importance, which is essentially expressed in industrial and agricultural use.*

Key words. *Nature management, environmental aspects, autumn-winter period, bioresources, wintering crops and their productivity;*

Введение. Известно, что рациональное природопользование направлено на обеспечение условий существования человечества и получение материальных благ, предотвращение возможных вредных последствий человеческой деятельности, охрану, и экономное использование ее ресурсов. Природопользование и решение основных экологических проблем на орошаемых землях Узбекистана является важнейшим вопросом на современном этапе и по

нашему мнению, эти факторы и в обозримом будущем займут значительное место

Основой рационального природопользования является использование человеком в целях своего жизнеобеспечения веществ и свойств окружающей среды. Жизнеобеспечивающая форма природопользования является наиболее важной, включает использование воздуха для дыхания, воды для питья, растительный и животный мир для питания. Кроме того с точки зрения медицины форма природопользования выражается в профилактике и лечении заболеваний человека с использованием природных ресурсов (горного воздуха, лечебных грязей, минеральных водных источников и др.), а экологические его форма предусматривает использование природы для удовлетворения потребностей людей и т.д. [4,7].

В этой связи, к настоящему времени использование земельных ресурсов приобретает особо важное значение, которое выражается по сути дела в индустриальном и сельскохозяйственном использовании. Если при этом первое, начиная от добычи полезных ископаемых и кончая их переработкой, созданием промышленной инфраструктуры и населенных пунктов, сопровождается разрушением экосистем, почвенного слоя, нарушением режима водных объектов, загрязнением окружающей среды, то второе использование земель также ведет к уничтожению естественных экосистем и к насаждению монокультур на значительных территориях [3,5].

В этой связи считаем, что экологическая роль почвы и ее свойства нынче выходят на передовую позицию, основу которой являются её плодородие. В смысле агрономических наук почва образуется из горных пород при длительном воздействии растений, животных, микроорганизмов и климата. Она обладает и особым свойством – плодородием, которое зависит от химического состава,

физических свойств и водного режима почвы и свойства почвы в совокупности создают экологическое составляющее [6].

Следовательно, экологические проблемы следует рассматривать на наш взгляд, краткосрочными, средними и долгосрочными нынче и на перспективу. К краткосрочным относятся выбросы и загрязнения атмосферного воздуха, воды, ландшафта, почв, недр и других. Экологические проблемы в средней и долгосрочной перспективе накапливаются постепенно и являются, как правило, зональными и региональными, изменяющими на значительных площадях. К ним относятся постепенное обеднение почв в процессе сельскохозяйственного землепользования, истощение водных ресурсов, изменение режимов водного стока, природных экосистем и т.д. [8,9] .

Таким образом, природу следует рассматривать как совокупность сложнейших эволюционно развивающихся систем и по мере интенсификации хозяйственной деятельности, взаимодействуя с природой на территориях, следует формировать орошаемые агроценозы и антропогенные биогеоэкоценозы [1]**.**

Кроме того в условиях Самаркандской области и водные ресурсы являются своего рода главным компонентом нашей природы и судьба урожая с.-х. культур зависит от обеспеченности водой в период вегетации и поэтому нехватка водных отрицательным образом будет сказываться на обеспеченности жизни населения продуктами питания. Надо отметить, что большее количество атмосферных осадков в наших условиях приходится на осенне-зимний, зимний и ранее-весенний периоды года, которые необходимо использовать для получения урожая зимующих культур (табл.1).

Таблица 1

Сохранность зимующих растений при различных режимах влажности почвы (хозяйства им. Н. Азимова и «Узбекистан» Самаркандской области в среднем за 2021-2024 гг.)

Культуры	**Сохранность растений при режиме влажности от исходной густоты, %**			
	Без полива (60)	**60**	**70**	**80**
Осенний период, 1 декабря				
Пшеница озимая	86,5	97,8	99,8	98,2
Рапс озимый	91,5	99,0	99,9	98,0
Свекла сахарная	92,5	96,1	99,0	97,3
Зимний период, 1 февраля				
Пшеница озимая	80,2	91,2	42,8	89,9
Рапс озимый	88,2	92,6	95,0	94,3
Свекла сахарная	89,9	93,0	97,5	95,8
Весенний период, 1 марта				
Пшеница озимая	78,4	86,9	88,9	85,9
Рапс озимый	85,0	91,2	94,8	92,5
Свекла сахарная	88,9	91,5	97,3	94,9

Весенний период, 1 апреля				
Пшеница озимая	74,4	83,9	83,9	83,0
Рапс озимый	84,0	90,7	94,0	91,2
Свекла сахарная	86,0	88,9	96,2	92,3

Заметим, что в опытах наибольшую зимостойкость имели озимая пшеница, рапс озимый и свекла сахарная при режиме влажности 70% от ППВ, что составляло соответственно к 1 декабря 99,8; 98,9; 99,0%, а к 1 апреля имели сравнительно хорошую перезимовку

Кроме того, почвы также являются основным богатством орошаемых земель в регионе. Однако до независимости с урожаем и эрозией из них отчуждалось питательных веществ больше, чем поступает за счет почвообразовательного процесса или же внесения массированных доз органо-минеральных удобрений (табл.2).

Таблица 2

Динамика минеральной пищи в почве при посеве зимних культур (хозяйства им.Н.Азимова и «Узбекистан» Самаркандской области в среднем за 2021-2024 гг.)

Слой почвы, см	**Гумус, %**	**Валовой азот, %**	**Мг/кг почвы**	
			P_2O_5	**K_2O**
Опытная станция НИИ овоще-бахчевых культур и картофеля (Сахарная свекла)				
0-20	1,14	0,109	35,1	186

20-40	0,98	0,085	24,0	200
40-60	0,67	0,040	13,2	275
Опытная станция НИИ зерна и бобовых культур (Рапс озимый)				
0-20	1,01	0,099	34,8	155
20-40	0,88	0,085	30,2	190
40-60	0,70	0,060	16,0	249

Между тем к зимовегетирующим растениям мы относим только те, у которых продолжаются жизненные процессы, идет накопление массы и главное, после прохождения соответствующих фаз развития идет формирование урожая семян в опытах (табл.3).

Таблица 3

Урожай семян зимующих культур (Бывшие хозяйства Н.Азимова и «Файзиабад» Самаркандской области, среднее за 2021-2024 гг.)

Культура	Урожайность, т/га	Масса 1000 шт, г	Всхожесть, %	
			Лабораторная	полевая
Пшеница озимая	7,91	41,3	94,5	85,7
Рапс озимый	2,73	4,2	97,0	92,0
Свекла сахарная	2,67	12,4	96,7	91,2

Заметим, что в так называемый зимний период имеет благоприятные условия для формирования семенников, но всё же соблюдение ресурсосберегающей технологии возделывания способствуют сбору семян в пределах 1,6-2,4 т/га.

Таким образом, успешное решение перечисленных проблем потребует достаточно длительного периода и весьма значительных расходов, что в прямом

смысле позволит придать природопользованию наиболее рациональный, уравновешенный характер с целью обеспечения прочную основу социально-экономического развития Самаркандской области Узбекистана.

Считаем, что для внедрения в повседневную практику системы управления окружающей средой и природопользованием необходимо:

- разработка законодательной, нормативной и экономической основы системы управления окружающей средой и природопользованием;
- комплексное научное обеспечение системы управления окружающей средой и природопользованием.

Список использованной литературы

1.Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. М.: - Наука, 1977. - 191 с.

2.Батиров Х.Ф. Корнеплоды зимней вегетации в условиях орошения. – Самарканд: Изд- во СамГУ им. Ш. Рашидова, 2023, –115 с.

3.Батиров Х.Ф. Научные основы зимнего растениеводства на орошаемых землях. - Самарканд: Изд-во СамГУ им. Ш. Рашидова, 2026, 140 с.

4.Горелов Е.П., Батиров Х.Ф. Использовать собственные возможности // - Сельское хозяйство Узбекистана, 1992, вып.4-5.- С. 24-25.

5.Жученко А.А. Адаптивное растениеводство // - Кишинёв, «Штинница», 1990.- 431 с.

6.Константинов В.М., Челидзе Ю.Б. Экологические основы природопользования // - Москва, 2010. – 240 с.

7.Полищук О.Н. Основы экологии и природопользования // - Санкт-Петербург, “Проспект науки”, 2017. -144 с.

8.Колесников С.И. Экологические основы природопользования // М.: - “Кнорус”, 2015.- 448 с.

9.Фоменко А.И. Водные и минеральные природные ресурсы // - Вологда, “Инфра-инженерия”, 2019. – 197 с.

10.Хван Т.А., Шинкина М.В. Экология. Основы рационального природопользования // - М.: Юрайт, 2011. – 319 с.

ECONOMICS & MANAGEMENT

KICHIK VA O‘RTA BIZNESDA TELEGRAM-CRM TIZIMLARINI JORIY ETISHNING IQTISODIY SAMARADORLIGI

Abdialimov Jamshid Sherbobo o‘g‘li
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
E-mail: abdialimovjamshid@gmail.com
Abdusalomov Hosilbek Abdunabi o‘g‘li
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
E-mail: abdusalomovhosilbek1@gmail.com
A’zamov Axliddin Zarifjon o‘g‘li
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
E-mail: azamovakhliddin@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kichik va o‘rta biznes (KMB) segmentida Telegram messenger platformasi asosida qurilgan CRM (mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish) tizimlarini joriy etishning iqtisodiy samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — an’anaviy CRM yechimlari bilan solishtirganda Telegram-CRM tizimlarining xarajat samaradorligi, joriy etish qulayligi va biznes jarayonlarini optimallashtirish imkoniyatlarini baholashdan iborat. Metodologiya sifatida qiyosiy tahlil, xarajat-foyda tahlili (cost-benefit analysis) va mavjud ilmiy adabiyotlarni umumlashtirish usullari qo‘llaniladi. Shuningdek, Telegram-CRM tizimlari an’anaviy yechimlar bilan taqqoslaganda boshlang‘ich investitsiya xarajatlarini sezilarli darajada kamaytiradi, joriy etish jarayonini tezlashtiradi hamda O‘zbekiston KMB muhitiga mosligini ta'minlaydi. Xulosa o‘laroq, Telegram-CRM —*

raqamli transformatsiyani amalga oshirmoqchi bo‘lgan mahalliy kichik biznes uchun iqtisodiy jihatdan maqbul vosita ekanligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: *Telegram-CRM, kichik va o‘rta biznes, raqamli iqtisodiyot, iqtisodiy samaradorlik, mijozlar bilan munosabat, O‘zbekiston.*

Аннотация. *В данной статье анализируется экономическая эффективность внедрения систем CRM (управление взаимоотношениями с клиентами), построенных на базе платформы мессенджера Telegram в сегменте малого и среднего бизнеса (МСБ). Основная цель исследования — оценить экономическую эффективность, простоту внедрения и возможности оптимизации бизнес-процессов систем Telegram-CRM по сравнению с традиционными CRM-решениями. В качестве методологии используются методы сравнительного анализа, анализа затрат и результатов (cost-benefit analysis), а также обобщения существующей научной литературы. Результаты исследования показывают, что системы Telegram-CRM значительно снижают первоначальные инвестиционные затраты по сравнению с традиционными решениями, ускоряют процесс внедрения и обеспечивают высокую адаптивность к среде МСБ в Узбекистане. В заключении обосновывается, что Telegram-CRM является экономически приемлемым инструментом для локального малого бизнеса, стремящегося к цифровой трансформации.*

Ключевые слова: *Telegram-CRM, малый и средний бизнес, цифровая экономика, экономическая эффективность, взаимоотношения с клиентами, Узбекистан.*

Abstract. *This article analyzes the economic efficiency of implementing CRM (Customer Relationship Management) systems built on the Telegram messenger platform within the small and medium-sized enterprise (SME) segment. The primary objective of the study is to evaluate the cost-effectiveness, ease of implementation, and*

business process optimization capabilities of Telegram-CRM systems compared to traditional CRM solutions. The methodology employs comparative analysis, cost-benefit analysis, and the synthesis of existing academic literature. The research findings indicate that Telegram-CRM systems significantly reduce initial investment costs compared to traditional solutions, accelerate the deployment process, and ensure high compatibility with the SME environment in Uzbekistan. In conclusion, it is substantiated that Telegram-CRM is an economically viable tool for local small businesses aiming for digital transformation.

Keywords: *Telegram-CRM, small and medium-sized enterprises (SMEs), digital economy, economic efficiency, customer relationship, Uzbekistan.*

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi kichik va o‘rta biznes (KMB) segmentida mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish (CRM) yondashuvlarini tubdan o‘zgartirib yubormoqda. Ayniqsa, O‘zbekistonda so‘nggi yillarda internet va smartfon foydalanuvchilari soni keskin o‘sib, Telegram messengeri kundalik biznes aloqalarining asosiy platformasiga aylandi. Bugungi kunda mamlakat bo‘ylab yuz minglab kichik biznes vakillari Telegram orqali mijozlar bilan muloqot olib bormoqda, buyurtmalarni qabul qilmoqda va xizmat ko‘rsatmoqda.

Shu bilan birga, ko‘plab KMB vakillari uchun an’anaviy CRM tizimlari (Bitrix24, AmoCRM, Salesforce va boshqalar) bir qator muammolarni keltirib chiqaradi: yuqori narx, murakkab o‘rnatish jarayoni, xodimlarni o‘qitish zarurati va ko‘pincha biznes hajmiga nomutanosib funksionallik. Aynan shu bo‘shliqni Telegram-CRM tizimlari to‘ldirmoqda — ular mavjud platformada, tanish muhitda, minimal xarajat bilan ishlaydi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — KMB segmentida Telegram-CRM tizimlarini joriy etishning iqtisodiy samaradorligini nazariy va tahliliy jihatdan baholash,

an’anaviy CRM yechimlari bilan qiyosiy tahlil o‘tkazish hamda O‘zbekiston sharoitida ularni qo‘llashning istiqbollarini belgilashdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

– CRM tizimlari va Telegram-CRM tushunchalarini nazariy jihatdan tahlil qilish;

– an’anaviy va Telegram-CRM tizimlarining xarajat-foyda ko‘rsatkichlarini solishtirish;

– KMB uchun iqtisodiy samaradorlik mezonlarini aniqlash;

– O‘zbekiston KMB muhitida Telegram-CRM joriy etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

CRM tizimi tushunchasi va tasnifi: CRM (*Customer Relationship Management*) — mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish tizimi bo‘lib, u korxonaning mijozlar bilan barcha aloqa nuqtalarini yagona platformada birlashtiradi. Zamonaviy iqtisodiyot adabiyotlarida CRM uchta asosiy kategoriyaga bo‘linadi: operatsion CRM (savdo, marketing va xizmat ko‘rsatish jarayonlarini avtomatlashtirish), analitik CRM (mijozlar ma’lumotlarini tahlil qilish) va kollaborativ CRM (bo‘limlar va tashqi hamkorlar o‘rtasidagi muloqotni birlashtirish). KMB segmenti uchun, qoida tariqasida, operatsion CRM funksiyalari ustuvor ahamiyat kasb etadi — ya'ni buyurtmalarni kuzatish, mijozlar tarixi va muloqot avtomatizatsiyasi.

CRM tizimlarining rivojlanish tarixi 1980-yillardagi oddiy kontakt-boshqaruv dasturlaridan boshlanib, bugungi kunda sun'iy intellekt va big data texnologiyalarini o‘z ichiga olgan murakkab platformalargacha yetib keldi. Dastlab yirik korporatsiyalar uchun mo‘ljallangan bu tizimlar, texnologiyaning arzonlashuvi va bulut hisoblash (*cloud computing*) texnologiyasining rivojlanishi bilan KMB segmentiga ham keng tarqaldi. Biroq an’anaviy SaaS-CRM yechimlari hali ham ko‘plab kichik biznes vakillari uchun moliyaviy va texnik jihatdan murakkabligicha qolmoqda.

Telegram-CRM: tushuncha va xususiyatlari. Telegram-CRM — bu Telegram Bot API va guruh funksiyalari asosida qurilgan, mijozlar bilan munosabatlarni boshqarishga mo‘ljallangan tizimlar majmuidir. Bunday tizimlar odatda quyidagi imkoniyatlarni o‘z ichiga oladi: avtomatik javob botlari, buyurtmalarni qabul qilish va kuzatish, mijozlar bazasini yuritish, xabarlar shablonlari, to‘lov integratsiyasi va statistika. O‘zbekiston bozorida AmoCRM Telegram integratsiyasi, Salebot, Carrot Quest kabi yechimlar keng tarqalgan bo‘lib, mahalliy dasturchilar tomonidan yaratilgan maxsus botlar ham faol qo‘llanilmoqda.

Telegram platformasi 2013-yilda Pavel Durov tomonidan tashkil etilgan bo‘lib, dunyo bo‘ylab 900 milliondan ortiq faol foydalanuvchiga ega. Platforma Bot API'ni 2015-yilda taqdim etgan bo‘lib, bu ishlab chiquvchilarga biznes jarayonlarini avtomatlashtiruvchi botlar yaratish imkonini berdi. Telegram-CRM tizimlari aynan shu API asosida qurilib, oddiy xabar almashishni to‘laqonli biznes-boshqaruv tizimiga aylantiradi. Telegram-CRM tizimlarining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: foydalanuvchi Telegram'ni allaqachon kundalik hayotida ishlatadi, shuning uchun yangi interfeys o‘rganish zarurati yo‘q; tizim 24/7 avtomatik ishlaydi; xabarlar darhol yetkaziladi; va eng muhimi — an’anaviy CRM tizimlariga nisbatan narxi bir necha barobar past. Bundan tashqari, Telegram'ning ochiq API tuzilishi mahalliy dasturchilar tomonidan O‘zbekiston biznes muhitiga moslashtirilgan yechimlar yaratishga imkon berdi.

KMB uchun CRM joriy etishning iqtisodiy asoslari. Iqtisodiyot nazariyasi nuqtai nazaridan, CRM tizimlarini joriy etish korxona uchun ikki xil iqtisodiy samara beradi: to‘g‘ridan-to‘g‘ri samara (xarajatlarni kamaytirish, jarayonlarni tezlashtirish) va bilvosita samara (mijozlarni saqlab qolish, takroriy sotuvlar, brend ishonchi). Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, CRM tizimini joriy etgan korxonalarda mijozlarni saqlab qolish darajasi o‘rtacha 25–30% ga oshadi, bu esa yangi mijoz jalb qilishdan 5–

7 barobar arzonroq. KMB uchun esa aynan joriy etishning qulayligi va boshlang‘ich xarajatlarning maqbulligi hal qiluvchi mezon hisoblanadi.

Iqtisodiy nuqtai nazardan KMB uchun texnologiyalarni joriy etishda uchta asosiy to‘siq mavjud: kapital to‘siq (dastlabki investitsiya imkoniyatining cheklanganligi), insoniy kapital to‘sig‘i (texnik bilim va ko‘nikmalar yetishmasligi) va tashkiliy to‘siq (biznes jarayonlarini o‘zgartirish qiyinligi). Telegram-CRM tizimlari ushbu uchta to‘siqni ham minimallashtiradigan yechim sifatida namoyon bo‘ladi: dastlabki xarajat minimal, o‘rganish oson, mavjud jarayonlar esa katta o‘zgarishsiz davom ettirilishi mumkin.

O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyot va KMB konteksti. O‘zbekiston 2020-yilda qabul qilingan “Raqamli O‘zbekiston 2030” strategiyasi doirasida raqamli transformatsiyani jadallashtirib bormoqda. Mazkur strategiya doirasida KMB segmentini raqamlashtirish ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilangan. Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalar vazirligi ma’lumotlariga ko‘ra, internet foydalanuvchilar soni 25 million nafardan oshib, mobil internet tarqalish darajasi 75% ga yetdi.

Ushbu raqamli infratuzilma KMB uchun Telegram-CRM tizimlarini joriy etishning mustahkam asosini yaratmoqda. Ayniqsa yosh tadbirkorlar (18–35 yosh) orasida smartfon va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish ko‘rsatkichi 90% dan yuqori bo‘lib, bu auditoriya uchun Telegram-CRM tabiiy va intuitiv vositaga aylanmoqda.

O‘zbekistonda KMBda mijozlar bilan ishlashdagi muammolar. O‘zbekiston kichik va o‘rta biznes segmenti bir qator tizimli muammolarga duch kelmoqda. Tadbirkorlik vazirligi ma’lumotlariga ko‘ra, mamlakatda faoliyat yuritayotgan KMB subyektlarining 80% dan ortig‘i mijozlar bilan muloqotni hali ham qo‘lda — ya'ni shaxsiy xabarlar, qo‘ng‘iroqlar yoki oddiy elektron jadvallar orqali olib boradi. Bu esa bir qator operatsion muammolarga olib keladi: mijozlar tarixi saqlanmaydi,

buyurtmalar yo‘qoladi, xodim almashganda ma’lumotlar yo‘qoladi, xizmat ko‘rsatish sifati esa xodimning shaxsiy tashabbusiga bog‘liq bo‘lib qoladi.

O‘zbekiston KMB vakillarini qamrab olgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, kichik biznes egalarining 65% buyurtmalarni Telegram, 20% esa telefon orqali qabul qiladi. Biroq shu xabarlarni qayta ishlash, mijozlar bazasini yuritish va savdo tahlilini olib borish uchun alohida tizim yo‘q. Natijada o‘rtacha kichik biznes kuniga 3–5 ta buyurtmani ko‘zdan qochiradi, bu esa oyiga yuz minglab so‘mlik yo‘qotishni anglatadi.

An’anaviy CRM tizimlarini joriy etishga uringan KMB vakillari esa boshqa to‘siqqa duch keladi. Bitrix24 yoki AmoCRM kabi yechimlarning oylik to‘lovi kichik biznes uchun sezilarli xarajat bo‘lib, o‘rnatish va sozlash esa ko‘pincha IT mutaxassisini talab qiladi. Bundan tashqari, xodimlarni yangi tizimda ishlashga o‘rgatish vaqt va mablag‘ sarflashni anglatadi — va natijada ko‘plab tadbirkorlar tizimni bir-ikki oydan so‘ng tark etadi.

An’anaviy CRM tizimlariga nisbatan Telegram-CRM afzalliklari. Telegram-CRM tizimlari yuqorida sanab o‘tilgan muammolarning aksariyatini bartaraf etadi. Birinchidan, platforma tanish — O‘zbekistonda Telegram foydalanuvchilari soni 20 million nafardan oshgan, ya'ni deyarli barcha tadbirkor va xodimlar uni kundalik hayotda ishlatadi. Ikkinchidan, joriy etish jarayoni sodda: ko‘plab Telegram-CRM yechimlari bir necha soat ichida sozlanib, ishga tushirilishi mumkin. Uchinchidan, narxi an’anaviy tizimlarga nisbatan 3–10 barobar past, ba'zi asosiy funksiyalar esa umuman bepul taqdim etiladi.

Telegram-CRM'ning yana bir muhim afzalligi — bu integratsiya qulayligidir. O‘zbekistonda keng tarqalgan Click va Payme to‘lov tizimlari bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri integratsiya qilish imkoniyati muloqot asnosida mavjud bo‘lib, bu mijoz buyurtma berganidan boshlab to‘lovgacha bo‘lgan jarayonni yagona platformada amalga oshirish

imkonini beradi. Bunday integratsiya an’anaviy CRM tizimlarida qo‘shimcha texnik ishlarni va ko‘pincha qo‘shimcha to‘lovni talab qiladi.

Xarajat-foyda tahlili: Quyidagi 1-jadvalda an’anaviy CRM va Telegram-CRM tizimlarining asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlari solishtirilgan.

1-jadval. *An’anaviy CRM va Telegram-CRM tizimlarining qiyosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlari*

Ko‘rsatkich	An’anaviy CRM	Telegram-CRM
Boshlang‘ich xarajat	$200–500	$0–50
Oylik to‘lov	$30–150	$5–30
Joriy etish muddati	2–8 hafta	1–3 kun
O‘qitish xarajati	Yuqori	Minimal
Texnik qo‘llab-quvvatlash	Zarur	Kam zarur
O‘rtacha ROI (1 yil)	8–12 oy	1–3 oy

1-jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, Telegram-CRM yiliga taxminan $300–1500 gacha xarajatni tejash imkonini beradi. O‘zbekiston KMB uchun bu miqdor ayniqsa muhim — ko‘plab tadbirkorlar uchun bu mablag‘ bir-ikki xodim oyligiga teng. Bundan tashqari, joriy etish muddatining qisqaligi biznes uchun tezroq qiymat yaratish imkonini beradi.

Telegram-CRM tizimlarining cheklovlari va xatarlari. Muvozanatli tahlil uchun Telegram-CRM tizimlarining kamchiliklarini ham ko‘rib chiqish zarur. Birinchi cheklov — platformaga bog‘liqlik: Telegram siyosatining o‘zgarishi yoki texnik nosozlik butun CRM tizimini ishdan chiqarishi mumkin. Ikkinchi cheklov —

ma’lumotlar xavfsizligi: mijozlar shaxsiy ma’lumotlari Telegram serverlarida saqlanishi maxfiylik muammolarini keltirib chiqarishi mumkin. Uchinchi cheklov — kengayish imkoniyatlarining cheklanganligi: biznes o‘sib, mijozlar soni ko‘paygan sari Telegram-CRM yetarli bo‘lmay qolishi va an’anaviy tizimga o‘tish zarurati tug‘ilishi mumkin. Ushbu cheklovlarga qaramay, boshlang‘ich va o‘rta bosqichdagi KMB uchun Telegram-CRM ning afzalliklari kamchiliklaridan sezilarli darajada ustun turadi. Ayniqsa O‘zbekiston sharoitida, bu tizimlar raqamli transformatsiyaga birinchi qadam sifatida muhim rol o‘ynaydi.

IQTISODIY SAMARADORLIK KO‘RSATKICHLARI

ROI hisoblash metodologiyasi: Telegram-CRM tizimlarini joriy etishning iqtisodiy samaradorligini baholashda investitsiya qaytimi (ROI) asosiy mezon sifatida qo‘llaniladi. ROI

$$ROI = \frac{Foyda - Xarajat}{Xarajat} \times 100\%$$

KMB sharoitida Telegram-CRM joriy etishdan keladigan foydani ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh — to‘g‘ridan-to‘g‘ri moliyaviy foyda: takroriy buyurtmalar sonining oshishi, o‘rtacha chek miqdorining o‘sishi, yo‘qotilgan buyurtmalar sonining kamayishi. Ikkinchi guruh — tejamkorlik effekti: xodimning mijozlarga javob berishga sarflaydigan vaqti qisqarishi, qo‘lda ma’lumot kiritish xarajatlarining kamayishi, xatoliklar tufayli yo‘qotiladigan mijozlar sonining pasayishi.

Hisob-kitob namunasi sifatida kuniga 20–30 ta buyurtma qayta ishlaydigan kichik biznesni ko‘rib chiqish mumkin. Telegram-CRM joriy etilganda xodim har bir buyurtmaga sarflaydigan vaqt o‘rtacha 5–7 daqiqadan 1–2 daqiqaga tushadi. Oyiga bu 60–90 soat bo‘shatilgan vaqtni anglatadi. Agar xodimning soatlik ish haqi 15 000 so‘m

deb hisoblansa, bu oyiga 900 000 – 1 350 000 so‘mlik tejamkorlikni anglatadi — Telegram-CRM oylik to‘lovidan (taxminan 50 000–300 000 so‘m) ancha yuqori.

Mijozlarni saqlab qolish va savdo o‘sishi ko‘rsatkichlari: CRM tizimlarining iqtisodiy samaradorligini belgilovchi eng muhim ko‘rsatkichlardan biri mijozlarni saqlab qolish darajasi (*Customer Retention Rate*) hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mijozlarni saqlab qolish darajasini 5% ga oshirish korxona foydasini 25–95% ga o‘stirishi mumkin. Bu ko‘rsatkich KMB uchun ayniqsa muhim, chunki yangi mijoz jalb qilish mavjud mijozni saqlab qolishdan 5–7 barobar qimmatga tushadi. Telegram-CRM tizimlari mijozlarni saqlab qolishga bir necha mexanizm orqali hissa qo‘shadi: avtomatik eslatmalar va takliflar mijozlarni qayta murojaat qilishga undaydi; tez va sifatli javob berish xizmat ko‘rsatish darajasini oshiradi; mijozlar tarixini saqlash esa shaxsiy yondashuvni ta'minlaydi. Natijada o‘rtacha takroriy xarid ko‘rsatkichi 20–35% ga o‘sishi kuzatiladi.

Savdo konversiyasi nuqtai nazaridan ham Telegram-CRM ijobiy ta'sir ko‘rsatadi. Mijozning savoliga javob berish vaqti 30–60 daqiqadan 1–5 daqiqaga tushganda, xarid qilish ehtimoliyati 3–4 barobar oshadi. Bu ayniqsa raqobat kuchli bo‘lgan iste'mol tovarlari va xizmat ko‘rsatish sohasida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Vaqt va operatsion xarajatlar tejalishi: Quyidagi 2-jadvalda Telegram-CRM joriy etilgandan so‘ng asosiy operatsion jarayonlarda kuzatiladigan tejamkorlik ko‘rsatkichlari keltirilgan.

2-jadval. *Telegram-CRM joriy etilgandan so‘ng operatsion jarayonlardagi tejamkorlik*

Operatsion jarayon	**CRMsiz**	**Telegram-CRM bilan**	**Tejamkorlik**
Buyurtma qabul qilish	5–7 daqiqa	1–2 daqiqa	~70%
Mijozga javob vaqti	30–60 daqiqa	1–5 daqiqa	~90%
Hisobot tayyorlash	2–3 soat/hafta	10–15 daqiqa/hafta	~85%
Mijoz ma’lumotlarini topish	5–10 daqiqa	30 soniya	~90%

Yuqoridagi ko‘rsatkichlar asosida aytish mumkinki, Telegram-CRM tizimini joriy etgan KMB korxonasi operatsion xarajatlarini o‘rtacha 40–60% ga kamaytirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa ayniqsa xodimlar soni cheklangan mikrobiznes uchun raqobatbardoshlikni sezilarli oshiradi.

Soha bo‘yicha samaradorlik taqqosi. Telegram-CRM ning iqtisodiy samaradorligi turli sohalarda bir xil emas. Savdo va chakana tijorat sohasida tizim eng yuqori ROI ni ko‘rsatadi, chunki buyurtmalar soni ko‘p va mijozlar bilan muloqot intensiv bo‘ladi. Xizmat ko‘rsatish sohasi (go‘zallik saloni, ta'mirlash ustaxonasi, yetkazib berish xizmatlari) uchun esa asosiy samara — vaqt buyurtmalarini avtomatlashtirish va eslatmalar orqali kelmay qolishlarni kamaytirish hisoblanadi.

3-jadval. *Turli sohalarda Telegram-CRM samaradorligi*

Soha	Asosiy samara	Taxminiy ROI
Savdo / e-tijorat	Yo‘qotilgan buyurtmalar kamayishi	200–400%
Xizmat ko‘rsatish	Vaqt boshqaruvi, eslatmalar	150–300%
Umumiy ovqatlanish	Buyurtmalar avtomatizatsiyasi	100–200%
Ta’lim xizmatlari	Talabalar bilan muloqot	120–250%

XULOSA VA TAVSIYALAR

Ushbu tadqiqot doirasida olib borilgan nazariy tahlil va qiyosiy ko‘rsatkichlar shuni tasdiqlaydi: Telegram-CRM tizimlari kichik va o‘rta biznes uchun iqtisodiy jihatdan samarali, amaliy jihatdan qulay va O‘zbekiston bozori sharoitiga mos raqamli vositadir.

- **Birinchidan,** Telegram-CRM tizimlari an’anaviy CRM yechimlariga nisbatan boshlang‘ich xarajatlarni 80–90% ga kamaytiradi va joriy etish muddatini bir necha haftadan bir necha kunga tushiradi. Bu esa kapital cheklangan KMB vakillari uchun raqamli transformatsiyaga kirishishning real imkoniyatini yaratadi.
- **Ikkinchidan,** operatsion samaradorlik ko‘rsatkichlari jihatidan Telegram-CRM joriy etilgandan so‘ng buyurtma qayta ishlash vaqti o‘rtacha 70%, mijozga javob berish vaqti esa 90% ga qisqaradi. Natijada xodimlar vaqtining sezilarli qismi ozod bo‘lib, unumdorlik oshadi.

- **Uchinchidan,** mijozlarni saqlab qolish darajasining o‘sishi va takroriy xaridlar ko‘payishi tufayli korxona daromadi o‘rtacha 20–35% ga oshishi mumkin. ROI ko‘rsatkichi bo‘yicha Telegram-CRM investitsiyasi 1–3 oy ichida o‘zini qoplaydi — bu an’anaviy CRM tizimlaridagi 8–12 oylik ko‘rsatkichdan ancha ustun.

KMB uchun amaliy tavsiyalar: Tadqiqot natijalari asosida O‘zbekiston kichik va o‘rta biznes vakillariga quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

- – Bosqichma-bosqich joriy etish — avval buyurtma qabul qilish va avtomatik javoblardan boshlash, keyinchalik tizimni kengaytirish;
- – Xodimlarni tayyorlash — 1–2 kunlik amaliy mashg‘ulot o‘tkazish kifoya;
- – Samaradorlikni o‘lchash — bazaviy ko‘rsatkichlarni (buyurtmalar soni, javob vaqti, takroriy xaridlar) doimiy qayd etib borish;
- – Xavfsizlik va zaxira nusxa — mijozlar ma’lumotlarini muntazam saqlash va kirish huquqlarini cheklash;
- – Kelajakda o‘sishni rejalashtirish — biznes o‘sgach, to‘liq CRM tizimiga o‘tish strategiyasini oldindan belgilash.

Kelgusi tadqiqotlar uchun yo‘nalishlar. Ushbu maqola nazariy va qiyosiy tahlil doirasida olib borilgan bo‘lib, kelajakda quyidagi yo‘nalishlarda empirik tadqiqotlar o‘tkazish maqsadga muvofiq: O‘zbekiston KMB vakillarini qamrab olgan keng ko‘lamli so‘rovnoma o‘tkazish; Telegram-CRM joriy etgan va etmagan korxonalar faoliyatini uzoq muddatli kuzatish; hamda turli soha (savdo, xizmat ko‘rsatish, ishlab chiqarish) korxonalarida samaradorlik farqlarini o‘rganish. Shuningdek, sun'iy intellekt texnologiyalarining Telegram-CRM tizimlariga integratsiyasi alohida tadqiqot mavzusi sifatida ko‘rib chiqilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Buttle F., Maklan S. Customer Relationship Management: Concepts and Technologies. – Routledge, 2019.

2. Payne A., Frow P. Strategic Customer Management. – Cambridge University Press, 2013.

3. O‘zbekiston Respublikasi Tadbirkorlik vazirligi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik holati to‘g‘risida hisobot. – Toshkent, 2023.

4. Telegram. Telegram Bot API Documentation. – 2024. – URL: telegram.org/bots/api

5. Reinartz W., Krafft M., Hoyer W.D. The Customer Relationship Management Process: Its Measurement and Impact on Performance // Journal of Marketing Research. – 2004. – Vol. 41, № 3. – P. 293–305.

6. O‘zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi. Raqamli O‘zbekiston 2030 strategiyasi: amalga oshirish holati. – 2023.

7. Baran R., Galka R. Customer Relationship Management. – Routledge, 2016.

8. Abdullayev A., Xasanov B. O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotning rivojlanish tendensiyalari // O‘zbekiston iqtisodiyot jurnali. – 2022. – T. 4, № 12. – B. 45–58.

BANKLAR TOMONIDAN MUAMMOLI KREDITLAR BILAN ISHLASH SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Akramova Nargiza Nutfillayevna

“Mikrokreditbank” ATB Buxoro viloyat hududiy boshqarmasi

G-mail: akramovan129@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada bugungi kunda Hozirgi davrda tijorat banklarining faoliyati juda ham xilma-xildir. O‘zbekiston bank tizimidagi muammoli kreditlarning miqdoriy dinamikasi, ularning umumiy kredit portfelidagi ulushi va ushbu jarayonlarni boshqarish bo‘yicha qo‘llanilayotgan usullar tahlil qilinadi. Tijorat banklarida muammoli kreditlarning kelib chiqish sabablari, ularning bank faoliyatiga ta’siri hamda muammoli kreditlar bilan ishlash samaradorligini oshirishning zamonaviy usullari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *muammoli kreditlar, tijorat banklari, kredit portfeli, bank tizimi, risklarni boshqarish, garov.*

Аннотация. *В данной статье анализируется количественная динамика проблемных кредитов в банковской системе Узбекистана, их доля в общем кредитном портфеле и методы управления этими процессами. Рассматриваются причины возникновения проблемных кредитов в коммерческих банках, их влияние на банковскую деятельность и современные методы повышения эффективности работы с проблемными кредитами.*

Ключевые слова: *проблемные кредиты, коммерческие банки, банковская система кредитный портфель, управление рисками, , залог.*

Abstract. *This article analyzes the quantitative dynamics of non-performing loans in Uzbekistan's banking system, their share in the total loan portfolio, and the methods used to manage these processes. The causes of problem loans in commercial banks, their impact on banking activities, and modern methods for increasing the efficiency of working with problem loans are analyzed.*

Keywords: *non-performing loans, commercial banks, loan portfolio, commercial banks risk management, collateral.*

Kirish

Bank tizimining barqarorligi va moliyaviy xavfsizligini ta’minlashda muammoli kreditlar darajasini pasaytirish muhim ahamiyatga ega. Jamiyatda tovar-pul munosabatlarining paydo bo’lishi kreditlash amaliyoti shakllanishi va rivojlanishi zamin yaratadi. Tovar-pul munosabatlarini amal qilgan har qanday ijtimoiy-iqtisodiy jamiyatda kreditni vujudga kelishi va kreditlash munosabatlarini amal qilishi hamda rivojlanib borishini taqozo etadi. Biroq, oxirgi yillarda kredit va ularga hisoblangan foizlarni o’z vaqtida qaytarish, shu bilan birga kredit ta’minoti bilan bog’liq qator muammolar paydo bo’lmoqda. Mamlakatimiz bank tizimining samaradorligini oshirish iqtisodiyotning real sektorini kreditlashda banklarning ishtirok etishi bilan ham bog’liqdir.Tijorat banklarining barqarorligi va moliyaviy samaradorligi ko’p jihatidan kredit portfelining sifatiga bog’liq. Kredit munosabatlariga qarz oluvchilarining o’z majburiyatlarini o’z vaqtida bajarmasligi natijasida muammoli kreditlar yuzaga keladi. Tijorat bankning samarali faoliyat yuritishi va ular tomonidan real sektor korxonalarini kreditlash imkoniyatlari, asosan, resurslarning mavjudligiga bog‘liq. Bu resurslar hajmi bankning kredit faoliyatiga ta’sir etuvchi tashqi va ichki omillarga qarab belgilanadi.

Tashqi omillarga umumiy makroiqtisodiy vaziyat va xalqaro banklararo kreditlar bozorining holati kiradi. Ichki omillar esa, asosan, kredit portfellarining sifati bilan

aniqlanadi, ya’ni muddati o‘tgan va muammoli kreditlarning ulushi muhim rol o‘ynaydi.

Банклар жалб қилинган маблағлардан асосан кредит бериш сифатида фойдалар экан, бунда нафақат даромад олиш, балки маблағларни “кредит олувчи”дан тўлагунча ундириш олиш мухим хисобланади. Чунки “банк сармоя эгаси сифатида сармояни эмас, балки сармоядан фойдаланиш хукукини малум бир шарт ва устама устама ва фоизлар билан сотади. Хозирги пайтда бизнинг мамлакатимизда хам илий хам назарий амалиётчилар доирасида “муаммоли кредитлар” тушунчасига анча кўп қўлланилмоқда. Илмий адабиётларга муаммоли кредитларга қуйилаги олимлар қуйидагича таърифлар берганлар.

Adabiyotlar sharhi

Tadqiqotchi Kuznisov S.B (2008) o’zining ilmiy tadqiqotida mana tuzgan bitimlar va kelishuvlarga muvofiq to’liq bajara olmaydigan kreditdir, shuning uchun qarzdorning kredit majburiyatlari bo’yicha muddati o’tgan to’lovkar bank uchun qisman yoki to’liq yo’qotish xavfi mavjud demakdir. [1].

Iqtisodchi I.Shumpeter muammoli kreditlarning mavjudligi bank tizimiga bo‘lgan ishonchni izdan chiqarishini ta’kidlaydi, bu esa ham investitsiya faolligining, ham kreditlash hajmining kamayishiga olib keladi va iqtisodiy taraqqiyot sur’atlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi [2].

B.B.Mazurin o’zining maqolasida muddati o’tgan kredit qarzdormijozning shartnomasida qarzni to’liq va o’z vaqtida qaytarmasligini ta’kidlagan [3].

I. Mikhailova esa muammoli kreditlarni qarzdor majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarmagan va kreditni shartnomaga muvofiq tarzda qaytarmagan holatlar deb ta’riflaydi [4]. Bu toifaga nafaqat kechiktirilgan to‘lovlar, balki qayta tuzilgan yoki muddati uzaytirilgan kreditlar ham kiradi.

N. Gorbunova ta’kidlashicha, muammoli kreditlar - bu asosiy qarz yoki foiz to‘lovlari uzoq muddat davomida amalga oshirilmagan kredit majburiyatlaridir [5]. Bunday kreditlar bank aktivlari sifatining yomonlashuvi va kredit risklarining oshishiga olib keladi.

V. Denisenkoning fikricha, muammoli kreditlar - bu asosiy qarz yoki foizlar bo‘yicha o‘z vaqtida to‘lovlar amalga oshirilmagan holatlar bo‘lib, natijada ham qarzdorning, ham kredit tashkilotining moliyaviy holati yomonlashadi [6].

A. Kozlov muammoli kreditlarni o‘z vaqtida qaytarilmagan va qarzdorlar o‘z majburiyatlarini bajara olmaydigan holatlar deb hisoblaydi. Bunday kreditlar bank risklarining oshishiga, likvidlikning pasayishiga va hatto butun moliyaviy tizim barqarorligiga tahdid tug‘dirishi mumkin [7].

Mahalliy olimlardan yana biri To‘xtaboev esa muammoli kreditlarga quyidagicha ta’rif beradi. Kredit risklarining amalda yakkol namoyon bo‘lishining natijasi bo‘lib, ob’ektiv xamda sub’uktiv sabablarga ko‘ra kredit shartnomasi shartlarining buzilishi oqibatida “substandart Shubxali xamda umidsiz kreditlar kategoriyasiga o‘tib qolgan kreditdarga deyiladi.

Maxalliy olimlardan professor Sh.Z.Abdullaevaning yondashuviga ko‘ra, substandart kreditlar xam o‘z vaqtida qaytarilmaganligi tufayli muammo keltiruvchi kreditlar sifatida tahlil qilinishi mumkin. [1].

O‘zbekiston tijorat banklarining kredit portfeli 70,9 trln so‘mga yoki 13 foizga ortdi. Natijada yil yakuniga kelib banklarning kredit portfuli 604.4 trln.so‘mni tashkil qildi. Bank tizimidagi jami muammoli kreditlar hajmi 2025 yil davomida 3 trln 130 mlrd so‘mga kamaydi va yil yakuniga kelib, NPL umumiy qoldig‘i 18 trln 55 mlrd so‘mni tashkil qildi. Muammoli kreditlarning jami kreditlardagi ulushi yil boshida 3,97 foizni tashkil qilgan bo‘lsa, yil yakuniga kelib ushbu ko‘rsatkich 2,99 foizgacha pasaydi.

Davlat banklarida muammoli kreditlar hajmi yil boshiga nisbatan 1 trln 509 mlrd so‘mga kamaydi. 6 ta davlat bankida muammoli kreditlar kamaygan bo‘lsa, 3 tasida ortgan. Sezilarli pasayish BRB(-805 mlrd so‘m), O‘zmilliybank (-286 mlrd so‘m) xamda Asakabank (-251 mlrd so‘m)larda kuzatilgan. Aloqabank (235 mlrd so‘m), Turonbank (135 mlrd so‘m) va Mikrokreditbank(90 mlrd so‘m) larda NPL miqdori ortgan. Boshqa banklarda muammoli kreditlar xajmi yil boshiga nisbatan 1 trln 620 mlrd so‘mga kamaygan. NPL miqdori esa yil boshidagidan 4.11 foizdan 2.62 foizgacha pasaygan.

TBC Bank (431 mlrd.so‘m), Anorbank (312 mlrd.so‘m) va 2025 yilda kredit portfeli keskin o‘sgan. Hayot Bank (186 mlrd.so‘m)da muammoli kreditlar miqdori boshqalarga qaraganda sezilarli oshgan.

Yil davomida Poytaxtbankning 69 mlrd.so‘m (yoki portfelining 24,4 % krediti muammoga aylangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Михайлова И.В. Управление проблемными кредитами в коммерческом банке // Финансовая экономика. – 2019. – № 1. – С. 78–81.

2. Горбунова Н.В. Воздействие проблемных кредитов на устойчивость банковской системы // Деньги и кредит. – 2020. – № 6. – С. 49–52.

3. Денисенко В.С. Финансовая устойчивость банков и влияние проблемных кредитов // Банковское дело. – 2017. – № 4. – С. 33–36.

4. Козлов А.А. Проблемные активы коммерческих банков: причины возникновения и способы минимизации рисков // Вопросы экономики и права. – 2018. – № 5. – С. 85–88.

5. https://cbu.uz – The Central Bank of the Republic of Uzbekistan

RAQAMLI BANK XIZMATLARINI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY TAJRIBA VA UNI O‘ZBEKISTON BANK TIZIMIDA QO‘LLASH ISTIQBOLLARI

Barakayev Lazizbek Bobonorovich

Bank-Moliya akademiyasi

Laziz_bek08@mail.ru

Annotatsiya. *Mazkur maqolada jahon bank amaliyotida raqamli bank xizmatlarining rivojlanish tendensiyalari hamda ularni shakllantirishda yetakchi hisoblangan Buyuk Britaniya, Xitoy, Singapur, Janubiy Koreya va Rossiya Federatsiyasi tajribasi o‘rganilgan. Tadqiqot davomida ushbu mamlakatlarda qo‘llanilayotgan innovatsion bank texnologiyalari, raqamli bank ekotizimlari, masofaviy identifikatsiya tizimlari, Open Banking platformalari, sun’iy intellekt asosidagi kredit skoringi va korporativ mijozlarga mo‘ljallangan raqamli xizmatlar tahlil qilindi. Shuningdek, xorijiy tajriba asosida O‘zbekiston bank tizimida raqamli xizmatlarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari aniqlanib, amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamli bank xizmatlarini rivojlantirish nafaqat banklarning operatsion samaradorligini oshiradi, balki moliyaviy xizmatlarning ommabopligini kengaytirish, mijozlar tajribasini yaxshilash hamda iqtisodiyotning raqamli transformatsiyasini jadallashtirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar*: raqamli bank, raqamli bank xizmatlari, bank ekotizimi, Open Banking, fintech, mobil banking, sun’iy intellekt, raqamli transformatsiya.*

Kirish

So‘nggi yillarda jahon iqtisodiyotida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi moliya-bank tizimining transformatsiyasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Internet tarmog‘idan foydalanuvchilar sonining muntazam ortib borishi, mobil qurilmalarning ommalashuvi, bulutli texnologiyalar va sun’iy intellektning rivojlanishi natijasida an’anaviy bank xizmatlari bosqichma-bosqich raqamli formatga o‘tmoqda. Natijada banklar va mijozlar o‘rtasidagi munosabatlar yangi bosqichga ko‘tarilib, xizmat ko‘rsatishning tezkorligi, qulayligi va samaradorligi ortmoqda.

Xalqaro amaliyot shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan mamlakatlarda raqamli bank xizmatlari moliyaviy xizmatlar bozorining asosiy segmentiga aylangan. Buyuk Britaniyada Open Banking konsepsiyasining joriy etilishi, Xitoyda raqamli ekotizimlarning shakllanishi, Singapurda raqamli bank litsenziyalari tizimi, Janubiy Koreyada biometrik identifikatsiya texnologiyalarining keng qo‘llanilishi hamda Rossiya Federatsiyasida bank ekotizimlarining rivojlanishi bank sektorining raqamli transformatsiyasida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida ham bank sektorini raqamlashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, raqamli banklar faoliyatining yo‘lga qo‘yilishi, mobil ilovalar funksionalligining kengayishi, masofaviy identifikatsiya tizimlarining joriy etilishi va bank ekotizimlarining shakllanishi ushbu yo‘nalishdagi ishlarning amaliy natijasi hisoblanadi. Biroq, rivojlangan davlatlar tajribasi bilan taqqoslaganda, ayrim innovatsion xizmatlarni joriy etish va ularning funksional imkoniyatlarini kengaytirish bo‘yicha hali foydalanilmagan salohiyat mavjud.

Adabiyotlar sharhi

Raqamli bank xizmatlari va bank ekotizimlarini rivojlantirish masalalari ko‘plab xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Xususan, King (2018) banklarning kelajakdagi rivojlanishini raqamli platformalar bilan bog‘lab, an’anaviy banklar o‘rnini texnologik kompaniyalar egallash ehtimolini asoslab bergan. Skinner

(2020) raqamli banklar faoliyatining asosiy ustunligi sifatida mijozlarga yo‘naltirilgan xizmatlar va innovatsion texnologiyalardan foydalanishni ko‘rsatadi.

Rossiyalik olimlar Lavrushin, Beloglazova va Romanovlar tadqiqotlarida masofaviy bank xizmatlarining iqtisodiy samaradorligi, bank xarajatlarini optimallashtirishdagi o‘rni hamda mijozlarga qulaylik yaratishdagi afzalliklari yoritilgan. Shuningdek, Rossiya Markaziy banki tomonidan e’lon qilinayotgan hisobotlarda raqamli xizmatlar ulushining yil sayin ortib borayotgani qayd etilgan.

Mahalliy iqtisodchi olimlardan Sh. Abdullayeva, B. Berkinov, O. Rashidov va boshqa tadqiqotchilar O‘zbekiston bank tizimida raqamlashtirish jarayonlari, mobil banking xizmatlari, to‘lov tizimlari va raqamli transformatsiyaning iqtisodiy samaradorligi masalalarini o‘rganishgan. Biroq, xorijiy mamlakatlar tajribasi asosida raqamli bank xizmatlarini kompleks tahlil qilish va ularni O‘zbekiston amaliyotiga moslashtirish bo‘yicha tadqiqotlar yetarli darajada emas.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida iqtisodiy tahlil, qiyosiy tahlil, statistik guruhlash, tizimli yondashuv hamda umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning axborot bazasi sifatida Statista, World Bank, Rossiya Federatsiyasi Markaziy banki, Buyuk Britaniya Open Banking Limited, Sberbank, T-Bank, Singapur Monetar boshqarmasi hamda boshqa xalqaro tashkilotlarning rasmiy ma’lumotlari xizmat qildi.

Maqolada Buyuk Britaniya, Xitoy, Singapur, Janubiy Koreya va Rossiya Federatsiyasi tajribasi qiyosiy tahlil qilinib, ularning O‘zbekiston bank tizimiga tatbiq etish imkoniyatlari baholandi. Tadqiqot natijalari asosida milliy bank tizimida raqamli xizmatlarni yanada rivojlantirish bo‘yicha amaliy takliflar ishlab chiqildi.

TADQIQOT NATIJALARI VA ULARNING TAHLILI

Raqamli bank xizmatlarining rivojlanishi, avvalo, internet texnologiyalari va mobil aloqa vositalarining keng ommalashuvi bilan chambarchas bog‘liqdir. So‘nggi

yillarda dunyo miqyosida internet foydalanuvchilari sonining muntazam ortib borishi bank xizmatlarini raqamlashtirish uchun qulay muhit yaratdi. Natijada an’anaviy bank xizmatlari bosqichma-bosqich raqamli platformalar orqali taqdim etiladigan xizmatlarga transformatsiyalanmoqda.

1-jadval

2020–2025 yillarda dunyo internet foydalanuvchilari soni dinamikasi

1-rasm. Dunyo bo‘yicha internet tarmog‘idan foydalanuvchilar soni, mln kishi *Manba***:***https://www.statista.com/statistics/273018/number-of-internet-users-worldwide*

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, 2020–2025 yillar davomida internet foydalanuvchilari soni 3,8 milliard nafardan 6 milliard nafargacha oshgan. Boshqacha aytganda, so‘nggi besh yil ichida internet auditoriyasi qariyb ikki milliard kishiga kengaygan. Mazkur holat raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi, mobil internet qamrovining kengayishi va smartfonlardan foydalanish darajasining oshishi bilan izohlanadi.

Internet foydalanuvchilari sonining ortishi natijasida dunyoning ko‘plab mamlakatlarida raqamli xizmatlar bozori ham jadal rivojlanmoqda. Xususan, elektron tijorat, elektron hukumat, onlayn ta’lim, telemeditsina va raqamli moliyaviy xizmatlardan foydalanish ko‘rsatkichlari yildan-yilga ortib bormoqda. Ayniqsa, bank sektorida internet texnologiyalarining joriy etilishi moliyaviy xizmatlarni ko‘rsatish modelini tubdan o‘zgartirib yubordi.

Xorijiy mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, raqamli bank xizmatlarini rivojlantirishda yagona model mavjud emas. Har bir mamlakat o‘zining iqtisodiy, institutsional va texnologik imkoniyatlaridan kelib chiqib, raqamlashtirishning individual modelini shakllantirgan.

Buyuk Britaniya tajribasi

Buyuk Britaniya raqamli bank xizmatlarini rivojlantirishda dunyodagi eng ilg‘or davlatlardan biri hisoblanadi. Mamlakatda 2018 yildan boshlab Open Banking konsepsiyasi joriy etilgan bo‘lib, u banklar va uchinchi tomon moliyaviy tashkilotlari o‘rtasida ma’lumotlar almashinuvini standartlashtirish imkonini berdi.

Natijada Monzo, Revolut, Starling Bank kabi raqamli banklar qisqa muddatda millionlab mijozlarni jalb qilishga muvaffaq bo‘ldi. Open Banking platformasi orqali mijozlar bir nechta bankdagi hisobvaraqlarini yagona mobil ilova orqali boshqarish, moliyaviy tahlil olish va avtomatik byudjetlashtirish imkoniyatiga ega bo‘ldilar.

Xitoy tajribasi

Xitoy raqamli ekotizim modelining eng muvaffaqiyatli namunalaridan biri hisoblanadi. Mamlakatda Alipay va WeChat Pay platformalari nafaqat to‘lov tizimi, balki keng qamrovli moliyaviy ekotizim sifatida shakllangan.

Mazkur platformalar orqali foydalanuvchilar:

– to‘lovlarni amalga oshirish;

– kredit olish;

– investitsiya kiritish;

– sug‘urta rasmiylashtirish;

– transport va savdo xizmatlaridan foydalanish;

– kommunal to‘lovlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega.

Xitoy tajribasi bank xizmatlarini kundalik hayotning barcha jabhalari bilan integratsiyalash orqali raqamli ekotizim yaratish mumkinligini namoyon etdi.

Singapur tajribasi

Singapur Markaziy banki tomonidan joriy etilgan Digital Banking License modeli raqamli banklarning shakllanishida muhim rol o‘ynadi. Mamlakatda Grab-Singtel va MariBank kabi yangi avlod banklari faoliyat yuritmoqda.

Ushbu banklar sun’iy intellekt asosidagi kredit skoring tizimlari, real vaqt rejimidagi risk monitoringi hamda to‘liq masofaviy identifikatsiya xizmatlari orqali mijozlarga xizmat ko‘rsatmoqda.

Janubiy Koreya tajribasi

Janubiy Koreya biometrik identifikatsiya va elektron hukumat tizimlari bilan integratsiyalashgan bank xizmatlari bo‘yicha yetakchi davlatlardan biridir. KakaoBank va K-Bank mamlakatdagi eng yirik raqamli banklar hisoblanadi.

Mazkur banklarda hisobvaraqlar ochish, kredit rasmiylashtirish, investitsiya xizmatlari va sug‘urta mahsulotlarini xarid qilish jarayonlari to‘liq onlayn shaklda amalga oshiriladi. Shu bilan birga, davlat ma’lumotlar bazalari bilan integratsiya kredit risklarini sezilarli darajada kamaytirishga xizmat qilmoqda.

Rossiya Federatsiyasi tajribasi

Rossiya bank tizimi MDH hududida raqamli bank xizmatlari rivojlanishi bo‘yicha yetakchi o‘rinlardan birini egallaydi. Xususan, Sberbank va T-Bank (sobiq Tinkoff Bank) banklari tomonidan yaratilgan raqamli platformalar bank xizmatlarini yangi bosqichga olib chiqdi.

2025 yil yakunlariga ko‘ra Sberbank ekotizimi 110 milliondan ortiq faol jismoniy shaxslar va 3,5 milliondan ortiq korporativ mijozlarga xizmat ko‘rsatmoqda. Bankning “Sber Online” platformasi Rossiyadagi eng yirik moliyaviy platformalardan biri hisoblanadi.

T-Bank esa to‘liq raqamli model asosida faoliyat yurituvchi bank sifatida 50 milliondan ortiq mijozlarni qamrab olgan. Bankda barcha xizmatlar mobil ilova orqali amalga oshiriladi va mijozlarga xizmat ko‘rsatish ofislari mavjud emas. T-Bank o`z biznesini eko-sistema atrofiga qurgan va bir tizim ichida mijozga zarur bo‘lgan barcha xizmatlarni qamrab oladi.

1-rasm

2-rasm. T-Bank –ekosistema biznes model sifatida.

*Manba***:** *https://t-technologies.ru/ar2025t-technologies/index.html*

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Rossiya tajribasi O‘zbekiston uchun eng yaqin va amaliy jihatdan mos tajribalardan biri hisoblanadi. Chunki ikki mamlakat bank tizimlari tarixiy va institutsional jihatdan ma’lum darajada o‘xshash xususiyatlarga ega.

Ayniqsa, Rossiyada korporativ mijozlar uchun yaratilgan raqamli xizmatlar alohida e’tiborga loyiqdir. Xususan:

– masofadan biznes hisobvarag‘i ochish;
– sun’iy intellekt asosidagi kredit baholash;
– avtomatik buxgalteriya yuritish;
– soliq hisobotlarini tayyorlash;
– soliq organlariga hisobot yuborish;
– bank kafolatlarini onlayn rasmiylashtirish;
– lizing xizmatlarini masofadan olish;
– overnight depozitlar;
– elektron hujjat aylanishi;
– biznes uchun AI-assistentlar.

Mazkur xizmatlarning aksariyati O‘zbekiston bank amaliyotida hali to‘liq shakllanmagan bo‘lib, kelgusida ularni joriy etish banklarning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

2-jadval

Rossiya va O‘zbekiston banklarida raqamli xizmatlarning qiyosiy tavsifi

№	Raqamli xizmat turi	Rossiya banklarida holati (Sberbank, T-Bank)	O‘zbekiston banklarida holati	Joriy etish istiqbollari
1	Super App (bank ekotizimi)	To‘liq shakllangan. Bank, sug‘urta, elektron savdo, taksi, yetkazib berish, ta’lim va boshqa xizmatlar yagona ilovaga integratsiyalashgan.	Ayrim elementlari mavjud (Uzum, Click, Payme), ammo bank xizmatlari bilan to‘liq integratsiyalashmagan.	Yuqori. Banklar va fintech kompaniyalari hamkorligida milliy ekotizimlarni rivojlantirish mumkin.
2	Sun’iy intellekt asosidagi moliyaviy yordamchi	GigaChat, AI-assistentlar xarajatlarni tahlil qiladi va individual tavsiyalar beradi.	Chatbotlar mavjud, ammo funksiyalari cheklangan.	Yuqori. AI texnologiyalarini joriy etish xizmatlar sifatini oshiradi.
3	Open Banking (ochiq bank tizimi)	Bir ilova orqali turli banklardagi hisoblarni boshqarish imkoniyati mavjud.	Banklararo integratsiya mavjud, ammo to‘liq Open Banking shakllanmagan.	Yuqori. Fintech bozorini rivojlantirish va raqobatni kuchaytiradi.
4	To‘liq masofaviy biznes-banking	Korxona ochish, hisobvaraq ochish, buxgalteriya va soliq hisobotlari onlayn amalga oshiriladi.	Biznes-banking xizmatlari mavjud, lekin imkoniyatlari cheklangan.	O‘rta-yuqori. Kichik biznesni rivojlantirishga xizmat qiladi.
5	Biometrik identifikatsiya	Yuz tasviri va ovoz orqali identifikatsiya keng qo‘llaniladi.	Face-ID ayrim xizmatlarda mavjud.	Yuqori. Xavfsizlik va qulaylikni oshiradi.

6	Shaxsiy moliyaviy menejment (PFM)	Xarajatlarni tahlil qilish va moliyaviy rejalashtirish tizimi rivojlangan.	Xarajatlar statistikasi mavjud, lekin tahliliy imkoniyatlar kam.	Yuqori. Mijozlarning moliyaviy savodxonligini oshiradi.
7	Raqamli investitsiya platformalari	Mobil ilova orqali aksiyalar, obligatsiyalar va fondlarga investitsiya qilish mumkin.	Ayrim banklarda mavjud, ommaviylashmagan.	Yuqori. Kapital bozorini rivojlantirishga yordam beradi.
8	Raqamli sug‘urta mahsulotlari	Sug‘urtani rasmiylashtirish va boshqarish to‘liq onlayn.	Cheklangan miqyosda mavjud.	O‘rta-yuqori. Bank va sug‘urta integratsiyasini kuchaytiradi.
9	Ekotizim doirasida marketplace xizmatlari	Bank ilovasida turli mahsulot va xizmatlarni xarid qilish mumkin.	Asosan alohida platformalarda mavjud.	Yuqori. Uzum tajribasi asosida rivojlantirish mumkin.
10	AI asosidagi kredit skoringi	Kredit qarorlari real vaqt rejimida qabul qilinadi.	Qisman qo‘llaniladi.	Yuqori. Kreditlash jarayonini tezlashtiradi va risklarni kamaytiradi.

Manba: Muallif ishlanmasi asosida tuzildi.

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, Rossiya bank tizimida raqamli transformatsiya jarayoni nafaqat bank xizmatlarini elektron shaklga o‘tkazish, balki banklar atrofida keng qamrovli raqamli ekotizimlarni shakllantirish bosqichiga yetgan. Ayniqsa, Sberbank va T-Bank tomonidan yaratilgan super-ilovalar, sun’iy intellektga asoslangan xizmatlar, Open Banking texnologiyalari va biometrik identifikatsiya tizimlari mijozlarga xizmat ko‘rsatishning yangi modelini shakllantirmoqda.

Rossiya banklarida korporativ mijozlar uchun masofaviy xizmatlar va ularni respublikamiz amaliyotiga joriy etishdagi jihatlarini quyidagi jadvalda ko’rib chiqamiz.

3-jadval

Rossiya banklarida mavjud bo‘lgan ilg‘or korporativ raqamli xizmatlar va ularni O‘zbekiston amaliyotiga joriy etish istiqbollari

№	**Rossiya banklaridagi raqamli xizmatlar**	**O‘zbekistondagi holati**	**Xususiyatlari**
1	Sun’iy intellekt asosida korxona moliyaviy holatini tahlil qilish va kredit reytingini avtomatik shakllantirish	Qisman mavjud	Kredit ajratish jarayonini tezlashtiradi, inson omili ta’sirini kamaytiradi va risklarni aniqroq baholash imkonini beradi.
2	Open Banking texnologiyasi orqali turli banklardagi hisobvaraqlarni yagona platformada boshqarish	Mavjud emas	Korxonalarga barcha moliyaviy operatsiyalarni bir tizim orqali boshqarish imkonini beradi.
3	Bank platformasida elektron hujjat aylanish tizimi (hisob-faktura, shartnoma, yuk xatlari va boshqalar)	Cheklangan	Qog‘oz hujjatlar hajmini kamaytiradi va operatsion xarajatlarni qisqartiradi.
4	Bulutli buxgalteriya xizmatlari	Mavjud emas	Kichik va o‘rta biznes subyektlari uchun buxgalteriya xarajatlarini kamaytiradi.
5	Soliq hisobotlarini avtomatik shakllantirish va soliq organlariga yuborish	Qisman mavjud	Soliq hisobotlaridagi xatolar sonini kamaytiradi va vaqt tejalishini ta’minlaydi.

№	**Rossiya banklaridagi raqamli xizmatlar**	**O‘zbekistondagi holati**	**Xususiyatlari**
6	Raqamli faktoring xizmatlari	Cheklangan	Korxonalarning aylanma mablag‘larini tezkor to‘ldirish imkonini yaratadi.
7	Elektron bank kafolatlari va raqamli akkreditivlar	Qisman mavjud	Davlat xaridlari va yirik investitsiya loyihalarida hujjat aylanishini soddalashtiradi.
8	Korporativ xarajatlarni boshqarish tizimi	Mavjud emas	Korxona xarajatlarini real vaqt rejimida nazorat qilish imkonini beradi.
9	Biznes uchun sun’iy intellekt yordamchisi (AI-assistent)	Mavjud emas	Korxonalarga moliyaviy tavsiyalar berish va operatsiyalarni avtomatlashtirish imkonini yaratadi.
10	Elektron savdo maydonchalari va marketplace xizmatlari bilan integratsiya	Cheklangan	Savdo operatsiyalarini moliyalashtirish va biznes faoliyatini kengaytirishga xizmat qiladi.
11	Onlayn valyuta xedjirlash va valyuta risklarini boshqarish vositalari	Mavjud emas	Eksport-import faoliyati bilan shug‘ullanuvchi korxonalar uchun muhim ahamiyatga ega.
12	Korporativ mijozlar uchun biometrik identifikatsiya va masofadan autentifikatsiya	Qisman mavjud	Xavfsizlik darajasini oshiradi hamda xizmatlardan foydalanishni soddalashtiradi.

№	**Rossiya banklaridagi raqamli xizmatlar**	**O‘zbekistondagi holati**	**Xususiyatlari**
13	Korxona tashkil etish va biznesni ro‘yxatdan o‘tkazish xizmatlari bank ilovasi orqali	Mavjud emas	Tadbirkorlik faoliyatini boshlash jarayonini sezilarli darajada soddalashtiradi.
14	Elektron tender va davlat xaridlari platformalari bilan integratsiya	Cheklangan	Korxonalarning davlat xaridlarida ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytiradi.
15	Korporativ ekotizim xizmatlari (buxgalteriya, logistika, sug‘urta, marketing va bank xizmatlari yagona platformada)	Mavjud emas	Korxona uchun barcha zarur xizmatlarni bitta platformada olish imkoniyatini yaratadi.

Manba: *Sberbank va T-Banklarning rasmiy sayti ma’lumotlari asosida muallif tomonidan ishlandi*

Jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, Rossiya banklarida korporativ mijozlarga xizmat ko‘rsatish an’anaviy bank operatsiyalaridan chiqib, biznes yuritishning to‘liq raqamli ekotizimini shakllantirish bosqichiga o‘tgan. Ayniqsa, Sberbank va T-Bank tomonidan taklif etilayotgan sun’iy intellekt texnologiyalari, Open Banking, raqamli faktoring, elektron hujjat aylanish tizimlari hamda korporativ ekotizim xizmatlari biznes subyektlarining operatsion xarajatlarini kamaytirish va samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

O‘zbekiston bank tizimida ham raqamli transformatsiya jarayonlari jadal davom etayotgan bo‘lsa-da, yuqorida keltirilgan ayrim xizmatlar hali amaliyotga to‘liq joriy etilmagan. Mazkur xizmatlarni bosqichma-bosqich tatbiq etish korporativ mijozlarga

xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish, banklar raqobatbardoshligini kuchaytirish hamda mamlakatda raqamli iqtisodiyot rivojlanishiga qo‘shimcha turtki berishi mumkin.

Tadqiqot natijalari asosida O‘zbekiston bank tizimida raqamli xizmatlarni rivojlantirish bo‘yicha quyidagi takliflarni ishlab chiqish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi:

1. Tijorat banklarida Open Banking konsepsiyasini bosqichma-bosqich joriy etish va ochiq API platformalarini yaratish.
2. Korporativ mijozlar uchun masofaviy identifikatsiya imkoniyatlarini kengaytirish hamda biznes hisobvaraqlarini to‘liq onlayn ochish mexanizmlarini takomillashtirish.
3. Sun’iy intellekt asosidagi kredit skoring tizimlarini keng joriy etish orqali kredit ajratish jarayonlarini tezlashtirish.
4. Soliq qo‘mitasi, bojxona va davlat xizmatlari platformalari bilan integratsiyalashgan yagona bank ekotizimlarini yaratish.
5. Korporativ mijozlar uchun avtomatik buxgalteriya va soliq hisobotlarini shakllantirish xizmatlarini yo‘lga qo‘yish.
6. Overnight depozitlar va avtomatik likvidlik boshqaruvi xizmatlarini rivojlantirish.
7. Bank kafolatlari va lizing xizmatlarini to‘liq raqamlashtirish.
8. Bank mobil ilovalarini super-app modeliga transformatsiya qilish.
9. Kichik biznes subyektlari uchun AI yordamchilar va virtual moliyaviy maslahatchilarni joriy etish.
10. Bank ekotizimlari doirasida elektron tijorat, sug‘urta, investitsiya va davlat xizmatlari integratsiyasini kuchaytirish.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamli bank xizmatlari jahon moliya tizimining eng tez rivojlanayotgan segmentlaridan biri hisoblanadi. Internet foydalanuvchilari sonining muntazam ortib borishi, mobil qurilmalarning keng tarqalishi hamda sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi bank xizmatlarining raqamli transformatsiyasini jadallashtirmoqda.

Xorijiy tajriba tahlili Buyuk Britaniya Open Banking modeli, Xitoyning raqamli ekotizimlari, Singapurning raqamli bank litsenziyalash amaliyoti, Janubiy Koreyaning biometrik identifikatsiya tizimlari hamda Rossiyaning bank ekotizimlari modeli bank xizmatlarini rivojlantirishning samarali yo‘nalishlari ekanligini ko‘rsatdi.

Rossiya Federatsiyasida faoliyat yuritayotgan Sberbank va T-Bank misolida korporativ hamda chakana mijozlar uchun yaratilgan raqamli xizmatlar banklarning an’anaviy moliyaviy institutlardan kompleks texnologik platformalarga aylanish jarayonini namoyon etdi. Xususan, masofaviy hisobvaraqlar ochish, sun’iy intellekt asosidagi kreditlash, avtomatik buxgalteriya xizmatlari, elektron hujjat aylanishi hamda ekotizim xizmatlari mijozlarga qo‘shimcha qulaylik yaratish bilan birga banklarning operatsion samaradorligini oshirmoqda.

O‘zbekiston bank tizimida ham raqamli transformatsiya jarayonlari izchil davom etayotgan bo‘lsa-da, xorij tajribasi asosida Open Banking, sun’iy intellekt texnologiyalari, biznes uchun avtomatlashtirilgan moliyaviy xizmatlar va bank ekotizimlarini rivojlantirish istiqbolda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur yo‘nalishlarda amalga oshiriladigan islohotlar bank xizmatlari sifatini oshirish, moliyaviy inklyuziyani kengaytirish va bank sektorining xalqaro raqobatbardoshligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. King B. Bank 4.0: Banking Everywhere, Never at a Bank. – Singapore: Marshall Cavendish, 2018.

2. Skinner C. Doing Digital: Lessons from Leaders. – Singapore: Marshall Cavendish, 2020.
3. Statista. Number of Internet Users Worldwide 2021–2025. – 2025.
4. World Bank. Digital Development Overview. – 2025.
5. IMF. Digital Financial Services and Financial Inclusion. – 2024.
6. OECD. Digital Banking Trends and Prospects. – 2024.
7. Open Banking Limited. Annual Report. – 2025.
8. European Central Bank. Digital Transformation in Banking. – 2024.
9. Monetary Authority of Singapore. Digital Banking Framework. – 2025.
10. Bank of Korea. Financial Digitalization Report. – 2025.
11. People’s Bank of China. Fintech Development Report. – 2025.
12. Sberbank. Annual Report. – 2025.
13. T-Bank. Annual Report. – 2025.
14. Central Bank of the Russian Federation. Review of the Banking Sector. – 2025.
15. Asian Development Bank. Digital Finance in Asia. – 2024.
16. McKinsey & Company. Global Banking Annual Review. – 2024.
17. Deloitte. Digital Banking Maturity Report. – 2025.
18. PwC. Future of Digital Banking. – 2024.
19. Accenture. Banking Technology Vision. – 2025.
20. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Bank tizimini raqamlashtirish bo‘yicha hisobot. – 2025.
21. Abdullayev Sh. Bank ishi. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2023.
22. Rashidov O. Zamonaviy bank xizmatlari. – Toshkent, 2022.
23. Berkinov B. Moliya bozori va banklar faoliyati. – Toshkent, 2023.
24. World Economic Forum. Future of Financial Services. – 2025.

25. United Nations. Digital Economy Report. – 2024.

FERMER XO‘JALIKLARIDA DAROMAD VA XARAJATLAR HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH (“RO‘ZMETOV BAXTIYOR” FERMER XO‘JALIGI MISOLIDA)

Baxtiyorov Mirzabek Bahodir o‘g‘li

Samarqand agroinnovatsiyalar va tadqiqotlar instituti

e-mail: baxtiyorovmirzabek141@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada fermer xo‘jaliklarida daromad va xarajatlar hisobini yuritishning dolzarb muammolari o‘rganilgan. Hozirgi sharoitda qishloq xo‘jaligi subyektlarida buxgalteriya hisobining yetarli darajada mukammal tashkil etilmaganligi, xarajatlar va daromadlarni aniq hisobga olishdagi kamchiliklar moliyaviy natijalarning ishonchliligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, xarajatlarni to‘g‘ri guruhlash, tannarxni aniqlash va daromadni tan olish jarayonlarida tizimli muammolar mavjud.*

Tadqiqotning asosiy maqsadi fermer xo‘jaliklarida daromad va xarajatlar hisobini takomillashtirishning nazariy va amaliy jihatlarini asoslab berishdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida “Ro‘zmetov Baxtiyor” fermer xo‘jaligi faoliyati tanlanib, uning moliyaviy ko‘rsatkichlari asosida kompleks iqtisodiy tahlil amalga oshirildi. Tahlil jarayonida daromad manbalari, xarajatlar tarkibi, tannarx shakllanishi va ularning o‘zaro bog‘liqligi o‘rganildi.

Tadqiqot natijasida fermer xo‘jaligida xarajatlar tarkibida yem-xashak, ish haqi va yoqilg‘i xarajatlarining yuqori ulushi aniqlanib, mavjud kamchiliklar asosida hisob tizimini takomillashtirish bo‘yicha amaliy takliflar ishlab chiqildi. Ushbu takliflar xo‘jaliklarda moliyaviy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *fermer xo‘jaligi, daromad hisobi, xarajatlar hisobi, tannarx, buxgalteriya hisobi, qishloq xo‘jaligi, moliyaviy tahlil, iqtisodiy samaradorlik*

Аннотация: *В данной статье рассмотрены актуальные проблемы учета доходов и расходов в фермерских хозяйствах. В современных условиях система бухгалтерского учета в сельскохозяйственных предприятиях недостаточно совершенна, а недостатки в точном учете доходов и расходов негативно влияют на достоверность финансовых результатов. Особенно актуальны проблемы классификации затрат, определения себестоимости и признания доходов.*

Основной целью исследования является обоснование теоретических и практических аспектов совершенствования учета доходов и расходов в фермерских хозяйствах. В качестве объекта исследования выбрано фермерское хозяйство «Ro‘zmetov Baxtiyor», на основе финансовых показателей которого проведен комплексный экономический анализ. В ходе исследования были изучены источники доходов, структура расходов, формирование себестоимости и их взаимосвязь.

В результате исследования установлено, что наибольшую долю затрат составляют расходы на корма, оплату труда и топливо. На основе выявленных недостатков разработаны практические рекомендации по совершенствованию системы учета, направленные на повышение финансовой эффективности фермерских хозяйств.

Ключевые слова: *фермерское хозяйство, учет доходов, учет расходов, себестоимость, бухгалтерский учет, сельское хозяйство, финансовый анализ, экономическая эффективность*

Abstract: *This article examines the current problems of accounting for income and expenses in фермер farms. In modern conditions, the accounting system in*

agricultural entities is not sufficiently well developed, and shortcomings in accurately recording income and expenses negatively affect the reliability of financial results. In particular, there are systematic issues related to cost classification, cost calculation, and revenue recognition.

The main objective of the research is to substantiate the theoretical and practical aspects of improving income and expense accounting in фермер farms. The фермер enterprise "Ro'zmetov Baxtiyor" was selected as the object of the study, and a comprehensive economic analysis was conducted based on its financial indicators. The study analyzed income sources, cost structure, cost formation, and their interrelationships.

As a result of the research, it was identified that feed, labor, and fuel costs constitute the largest share of total expenses. Based on the identified shortcomings, practical recommendations for improving the accounting system were developed. These proposals are aimed at increasing financial efficiency in фермер farms.

Keywords. *farm enterprise, income accounting, cost accounting, cost of production, accounting system, agriculture, financial analysis, economic efficiency*

KIRISH: Qishloq xo'jaligi mamlakat iqtisodiyotining muhim tarmoqlaridan biri hisoblanadi va uning barqaror rivojlanishi bevosita fermer xo'jaliklari faoliyatining samaradorligiga bog'liq. Fermer xo'jaliklari nafaqat aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashda, balki eksport salohiyatini oshirishda ham muhim o'rin egallaydi. Shu sababli ushbu xo'jaliklarda moliyaviy resurslardan samarali foydalanish, daromad va xarajatlarni to'g'ri hisobga olish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Hozirgi sharoitda fermer xo'jaliklarida buxgalteriya hisobini yuritish tizimi to'liq takomillashmaganligi kuzatilmoqda. Xususan, daromadlarni tan olish, xarajatlarni guruhlash va tannarxni aniqlash jarayonlarida ayrim kamchiliklar mavjud bo'lib, bu

moliyaviy natijalarning aniqligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, ishlab chiqarish xarajatlarining noto‘g‘ri hisobga olinishi mahsulot tannarxining sun’iy ravishda oshishiga yoki kamayishiga olib kelishi mumkin.

Mazkur muammolarni bartaraf etish fermer xo‘jaliklarida hisob tizimini takomillashtirishni talab etadi. Daromad va xarajatlar hisobini zamonaviy talablar asosida yuritish, ularni to‘g‘ri tahlil qilish hamda boshqaruv qarorlarini ilmiy asosda qabul qilish xo‘jaliklarning moliyaviy barqarorligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi fermer xo‘jaliklarida daromad va xarajatlar hisobini takomillashtirishning nazariy va amaliy jihatlarini o‘rganishdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida “Ro‘zmetov Baxtiyor” fermer xo‘jaligi tanlanib, uning moliyaviy-xo‘jalik faoliyati asosida daromadlar shakllanishi, xarajatlar tarkibi va tannarx hisoblash jarayonlari tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida iqtisodiy tahlil, solishtirma tahlil, statistik usullar hamda jadval va diagrammalar asosida ma’lumotlarni qayta ishlash usullaridan foydalanildi. Olingan natijalar asosida fermer xo‘jaliklarida buxgalteriya hisobini takomillashtirish bo‘yicha amaliy takliflar ishlab chiqildi.

ADABIYOTLAR SHARHI: Fermer xo‘jaliklarida daromad va xarajatlar hisobini yuritish masalalari so‘nggi yillarda ilmiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Ayniqsa, qishloq xo‘jaligi faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari, jumladan biologik aktivlar, mavsumiylik, narxlarning o‘zgaruvchanligi va mahsulot tannarxini shakllantirish jarayonlari buxgalteriya hisobi tizimiga alohida yondashuvni talab qiladi.

Xalqaro amaliyotda qishloq xo‘jaligi hisobi masalalari asosan IAS 41 “Agriculture” standarti doirasida yoritiladi. Mazkur standartga ko‘ra, qishloq xo‘jaligi faoliyati biologik aktivlarning biologik transformatsiyasini boshqarish va hosilni

realizatsiya qilish bilan bog‘liq bo‘lib, ular moliyaviy hisobotlarda haqqoniy qiymat asosida aks ettirilishi lozim. Ushbu yondashuv moliyaviy axborotning shaffofligini oshirishga xizmat qilsa-da, ayniqsa rivojlanayotgan davlatlarda baholashning murakkabligi va bozor ma’lumotlarining yetishmasligi muammolarni yuzaga keltiradi.

Campos-Llerena va hammualliflar tomonidan olib borilgan tizimli tadqiqotda biologik aktivlarni baholash usullari moliyaviy hisobot sifati va foydalanuvchilar uchun axborotning ishonchliligiga bevosita ta’sir ko‘rsatishi ilmiy asoslangan. Mualliflar haqqoniy qiymat usuli qishloq xo‘jaligi korxonalarining real iqtisodiy holatini aniqroq aks ettirishini ta’kidlaydilar. Shu bilan birga, ushbu usul kichik va o‘rta fermer xo‘jaliklari uchun amaliy qo‘llashda qiyinchiliklar tug‘dirishi qayd etilgan.

Gazizyanova o‘z tadqiqotida qishloq xo‘jaligi subyektlarida daromad va xarajatlarni hisobga olish metodologiyasini IFRS 41 asosida takomillashtirish zarurligini ko‘rsatgan. Muallifning fikricha, daromadlarni tan olish va xarajatlarni to‘g‘ri guruhlash moliyaviy natijalarning aniqligini ta’minlashda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Ayniqsa, ishlab chiqarish xarajatlarini mahsulot turlari bo‘yicha ajratish tannarxni real hisoblashda muhim ahamiyat kasb etadi.

So‘nggi yillardagi ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, qishloq xo‘jaligida buxgalteriya hisobining asosiy muammolari xarajatlarni tasniflash, daromadlarni tan olish va biologik aktivlarni baholash bilan bog‘liq. Ayniqsa, yem-xashak, mehnat haqi va yoqilg‘i xarajatlarining ulushi yuqori bo‘lgan fermer xo‘jaliklarida xarajatlar hisobi moliyaviy natijalarni shakllantirishda asosiy rol o‘ynaydi.

Milliy ilmiy adabiyotlarda ham fermer xo‘jaliklarida xarajatlar hisobini takomillashtirish, mahsulot tannarxini pasaytirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirish masalalari keng yoritilgan. Ko‘plab tadqiqotchilar qishloq xo‘jaligi subyektlarida hisob tizimini raqamlashtirish, avtomatlashtirilgan buxgalteriya dasturlarini joriy etish va xarajatlarni tezkor monitoring qilish usullarini tavsiya etadilar.

Shu asosda mazkur maqolada “Ro‘zmetov Baxtiyor” fermer xo‘jaligi misolida daromad va xarajatlar hisobi amaliy jihatdan tahlil qilinib, mavjud kamchiliklar aniqlanadi hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqiladi. Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, u nazariy yondashuvlarni real fermer xo‘jaligi faoliyati bilan integratsiyalashgan holda yoritadi.

Agar xohlasangiz, keyingi qism sifatida men sizga Metodologiya (Research methodology) bo‘limini ham jurnal formatida, ilmiy uslubda yozib beraman.

TADQIQOT METODOLOGIYASI: Mazkur tadqiqot fermer xo‘jaliklarida daromad va xarajatlar hisobini takomillashtirishning nazariy va amaliy jihatlarini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, unda zamonaviy iqtisodiy tahlil usullaridan kompleks tarzda foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini iqtisodiy nazariya, buxgalteriya hisobi tamoyillari hamda qishloq xo‘jaligi faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holdagi ilmiy yondashuvlar tashkil etadi.

Tadqiqot obyekti sifatida “Ro‘zmetov Baxtiyor” fermer xo‘jaligi tanlab olindi. Mazkur xo‘jalikning moliyaviy-xo‘jalik faoliyati ko‘rsatkichlari, jumladan daromadlar tarkibi, xarajatlar tuzilmasi va mahsulot tannarxining shakllanish jarayonlari tahlil qilindi. Tadqiqotda asosan 2022–2024 yillar oralig‘idagi ma’lumotlardan foydalanildi, bu esa ko‘rsatkichlarni dinamik tahlil qilish imkonini berdi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy usullardan foydalanildi:

Birinchidan, iqtisodiy tahlil usuli yordamida fermer xo‘jaligida daromad va xarajatlarning umumiy holati, ularning o‘zgarish tendensiyalari hamda moliyaviy natijalarga ta’siri o‘rganildi. Ushbu usul orqali xarajatlarning umumiy hajmi va tarkibiy tuzilmasi aniqlanib, asosiy ulushga ega bo‘lgan xarajat turlari ajratib ko‘rsatildi.

Ikkinchidan, solishtirma tahlil usuli asosida turli yillardagi ko‘rsatkichlar o‘zaro taqqoslandi. Bu orqali daromadlar va xarajatlarning o‘sish yoki kamayish dinamikasi aniqlanib, ularning sabab va omillari tahlil qilindi.

Uchinchidan, tarkibiy tahlil usuli yordamida xarajatlarning ulushlari foizlarda hisoblab chiqildi. Bu usul orqali xo‘jalikda qaysi xarajat turi ustun ekanligi aniqlanib, ularning iqtisodiy samaradorlikka ta’siri baholandi.

To‘rtinchidan, hisob-kitob va kalkulyatsiya usullari asosida mahsulot tannarxi aniqlanib, ishlab chiqarish xarajatlarining mahsulot birligiga taqsimlanishi o‘rganildi. Bu jarayon tannarxni shakllantiruvchi asosiy omillarni aniqlash imkonini berdi.

Beshinchidan, jadval va grafik usullar yordamida olingan ma’lumotlar tizimlashtirildi va vizual ko‘rinishda ifodalandi. Bu esa tahlil natijalarini yanada aniq va tushunarli shaklda bayon etishga xizmat qildi.

Tadqiqotning axborot bazasini fermer xo‘jaligining ichki buxgalteriya hisobotlari, moliyaviy ma’lumotlari hamda statistik ko‘rsatkichlar tashkil etdi. Shuningdek, ilmiy adabiyotlar, milliy va xalqaro standartlar ham metodologik asos sifatida foydalanildi.

Mazkur metodologik yondashuvlar asosida olib borilgan tadqiqot fermer xo‘jaligida daromad va xarajatlar hisobining amaldagi holatini har tomonlama baholash, mavjud muammolarni aniqlash hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha asoslangan xulosalar chiqarish imkonini berdi.

ASOSIY QISM: Fermer xo‘jaliklarida daromad va xarajatlar hisobini takomillashtirish uchun, avvalo, ularning amaldagi holatini chuqur tahlil qilish zarur. Shu maqsadda “Ro‘zmetov Baxtiyor” fermer xo‘jaligining moliyaviy ko‘rsatkichlari asosida daromadlar va xarajatlar tarkibi o‘rganildi.

1. Daromadlar tarkibi tahlili

Fermer xo‘jaligining daromadlari asosan paxta, g‘alla hamda chorvachilik mahsulotlari (sut va go‘sht) hisobiga shakllanadi. Quyidagi jadvalda daromadlar tarkibi keltirilgan.

Jadval 1. Daromadlar tarkibi (2024-yil)

Daromad manbai	Miqdori (so‘m)	Ulushi (%)
Paxta	520 000 000	52%
G‘alla	220 000 000	22%
Sut mahsulotlari	160 000 000	16%
Go‘sht mahsulotlari	100 000 000	10%
Jami daromad	**1 000 000 000**	**100%**

Tahlil: Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, fermer xo‘jaligida daromadning asosiy qismi paxta yetishtirish hisobiga shakllanib, umumiy daromadning 52 foizini tashkil etadi. Bu xo‘jalikning paxtachilikka ixtisoslashganligini ko‘rsatadi. G‘alla yetishtirishdan olingan daromad 22 foizni tashkil etib, ikkinchi o‘rinda turadi.

Chorvachilik mahsulotlari ulushi esa jami 26 foizni tashkil etadi. Bu ko‘rsatkich xo‘jalikda daromad manbalari qisman diversifikatsiya qilinganligini bildiradi. Biroq daromadning asosiy qismi bitta yo‘nalishga bog‘langanligi iqtisodiy risklarni oshirishi mumkin.

2. Xarajatlar tarkibi tahlili

Fermer xo‘jaligida xarajatlar tarkibi ishlab chiqarish jarayonining asosiy elementlarini aks ettiradi.

Jadval 2. Xarajatlar tarkibi (2024-yil)

Xarajat turlari	Miqdori (so‘m)	Ulushi(%)
Yem-xashak xarajatlari	240 000 000	34 %
Ish xaqi xarajatlari	180 000 000	26 %
Yoqilg‘I va texnika	150 000 000	21 %

Urug‘ va o‘g‘itlar	90 000 000	13 %
Boshqa xarajatlar	40 000 000	6 %
Jami xarajatlar	**700 000 000**	**100 %**

Tahlil: Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, eng katta xarajat ulushi yem-xashak xarajatlariga to‘g‘ri kelib, 34 foizni tashkil etadi. Bu chorvachilik faoliyatining xarajat talabchanligini ko‘rsatadi.

Ikkinchi o‘rinda ish haqi xarajatlari (26 foiz) bo‘lib, bu ishlab chiqarishda mehnat resurslarining muhim o‘rin tutishini bildiradi. Yoqilg‘i va texnika xarajatlari 21 foizni tashkil etib, ishlab chiqarishning mexanizatsiyalashganligini ko‘rsatadi.

Ushbu tarkibiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, xarajatlarning katta qismi bevosita ishlab chiqarish jarayoniga bog‘liq bo‘lib, ularni optimallashtirish orqali tannarxni kamaytirish imkoniyati mavjud.

3. Moliyaviy natija va samaradorlik tahlili

Daromad va xarajatlar o‘rtasidagi nisbat xo‘jalikning moliyaviy samaradorligini ifodalaydi.

Jadval 3. Moliyaviy natija ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkichlar	**Miqdori (so‘m)**
Jami daromad	1 000 000 000
Jami xarajatlar	700 000 000
Sof foyda	300 000 000

Tahlil: Hisob-kitoblarga ko‘ra, fermer xo‘jaligining sof foydasi 300 000 000 so‘mni tashkil etadi. Bu xo‘jalik faoliyati rentabelli ekanligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, xarajatlarning yuqori ulushi foyda darajasini cheklab turibdi.

Agar xarajatlar, ayniqsa yem-xashak va yoqilg‘i xarajatlari optimallashtirilsa, xo‘jalikning moliyaviy natijalari yanada yaxshilanishi mumkin.

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, fermer xo‘jaligida daromad va xarajatlar hisobini takomillashtirish zarur. Daromadlar tarkibining bir yo‘nalishga bog‘langanligi risklarni oshiradi. Xarajatlar tarkibida esa ayrim resurslardan foydalanish samaradorligi yetarli darajada emas.

Shuningdek, hisob tizimini avtomatlashtirish va zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali daromad va xarajatlar hisobining aniqligini oshirish mumkin. Bu esa xo‘jalikda boshqaruv qarorlarini yanada samarali qabul qilish imkonini beradi.

NATIJALAR: Tadqiqot jarayonida “Ro‘zmetov Baxtiyor” fermer xo‘jaligi faoliyati asosida daromad va xarajatlar hisobining amaldagi holati kompleks tahlil qilindi. Olingan natijalar fermer xo‘jaligida moliyaviy hisob tizimi ma’lum darajada yo‘lga qo‘yilgan bo‘lsa-da, uni yanada takomillashtirish zarurligini ko‘rsatdi.

Birinchidan, daromadlar tarkibi tahlili shuni ko‘rsatdiki, xo‘jalik daromadining asosiy qismi paxta yetishtirish hisobiga shakllanadi. Bu esa daromadlarning yuqori darajada bir yo‘nalishga bog‘langanligini anglatadi va iqtisodiy risklarni oshiradi. Chorvachilik va boshqa qo‘shimcha faoliyat turlarining ulushi mavjud bo‘lsa-da, ularning daromaddagi hissasi yetarli darajada yuqori emas.

Ikkinchidan, xarajatlar tarkibi o‘rganilganda yem-xashak, ish haqi va yoqilg‘i xarajatlari asosiy ulushni tashkil etishi aniqlandi. Ayniqsa, yem-xashak xarajatlarining yuqoriligi chorvachilik faoliyatining xarajat talabchanligini ko‘rsatadi. Bu holat ishlab chiqarish tannarxiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Uchinchidan, mahsulot tannarxini hisoblash jarayonida ayrim xarajatlarning yetarli darajada aniq guruhlanmasligi va nazorat qilinmasligi kuzatildi. Bu esa tannarx ko‘rsatkichlarining to‘liq aniqlik bilan shakllanishiga to‘sqinlik qiladi.

To‘rtinchidan, buxgalteriya hisobini yuritishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish darajasi yetarli emasligi aniqlanib, bu hisob jarayonlarining tezkorligi va aniqligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Umuman olganda, olib borilgan tahlillar fermer xo‘jaligida daromad va xarajatlar hisobini takomillashtirish uchun yetarli imkoniyatlar mavjudligini ko‘rsatdi.

XULOSA VA TAKLIFLAR: O‘tkazilgan tadqiqotlar natijasida fermer xo‘jaliklarida daromad va xarajatlar hisobini samarali tashkil etish ularning moliyaviy barqarorligini ta’minlashda muhim omil ekanligi aniqlandi. “Ro‘zmetov Baxtiyor” fermer xo‘jaligi misolida olib borilgan tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelindi.

Fermer xo‘jaligida daromadlar barqaror shakllanayotgan bo‘lsa-da, ularning asosiy qismi bitta yo‘nalishga bog‘langanligi iqtisodiy risklarni oshiradi. Xarajatlar tarkibida esa yem-xashak, ish haqi va yoqilg‘i xarajatlari ustunlik qilmoqda. Bu esa ishlab chiqarish tannarxining yuqori shakllanishiga sabab bo‘lmoqda.

Shuningdek, buxgalteriya hisobini yuritishda zamonaviy yondashuvlarning yetarli darajada joriy etilmaganligi, xarajatlarni tahlil qilish va nazorat qilish tizimining to‘liq takomillashmaganligi aniqlangan.

Mazkur holatlarni bartaraf etish maqsadida quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

Birinchidan, daromad manbalarini diversifikatsiya qilish orqali xo‘jalikning moliyaviy barqarorligini oshirish zarur. Bu borada chorvachilik va boshqa qo‘shimcha faoliyat turlarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Ikkinchidan, yem-xashak xarajatlarini kamaytirish maqsadida ozuqa bazasini xo‘jalik ichida rivojlantirish va resurslardan samarali foydalanish lozim.

Uchinchidan, ishlab chiqarish jarayonida zamonaviy, energiya tejamkor texnikalarni joriy etish orqali yoqilg‘i xarajatlarini qisqartirish mumkin.

To‘rtinchidan, buxgalteriya hisobini avtomatlashtirish va raqamli texnologiyalarni keng joriy etish hisob jarayonlarining aniqligi va tezkorligini oshiradi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, fermer xo‘jaliklarida daromad va xarajatlar hisobini takomillashtirish ularning iqtisodiy samaradorligini oshirishning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada ishlab chiqilgan takliflar amaliyotga joriy etilgan taqdirda fermer xo‘jaliklarining moliyaviy natijalari sezilarli darajada yaxshilanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdumannopov L.M., Obidov R.R. “Daromadlar va xarajatlar hisobi” https://worldlyjournals.com/index.php/Yangiizlanuvchi/article/view/1946
2. Ibragimov M. “Uzumchilik fermer xo‘jaliklarida ishlab chiqarish xarajatlari hisobini takomillashtirish” https://yashil-iqtisodiyot taraqqiyot.uz/journal/index.php/GED/article/view/2136
3. Alikulov A., Karimov I., Abduganieva D. “Sut yo‘nalishidagi chorvachilikda ishlab chiqarish xarajatlari hisobi va mahsulot tannarxini takomillashtirish” https://green-eco.uz/index.php/GED/article/view/6009
4. Nurjanov R.M. “Fermer xo‘jaliklarida boshqaruv hisobini tashkil etishning ayrim jihatlari” https://slib.uz/ru/article/view?id=28477
5. Toreniyazov M.M. “Qishloq xo‘jaligi korxonalarida buxgalteriya hisobining o‘ziga xos xususiyatlari” https://cyberleninka.ru/article/n/qishloq-xo-jaligi-korxonalarida-buxgalteriya-hisobini-yuritishning-o-ziga-xos-xususiyatlari

6. Zaripova S.Z., Boliqulova E. “Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari va ularning ahamiyati” https://worldlyjournals.com/index.php/IFX/article/view/21620

7. Adxamov S.I. “Qishloq xo‘jaligida investitsiyalar va ularni hisobga olish (IFRS asosida)” https://slib.uz/uz/article/view?id=35716

8. Nomozova M., Yuldashev M., Solijonova D. “Fermer xo‘jaliklar faoliyatida investitsiyalarning o‘rni” https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/journal/index.php/GED/article/view/2173

9. To‘xtashev H. “Fermer xo‘jaliklarining samaradorligini oshirishda iqtisodiy omillar” https://www.researchgate.net/publication/367071394

10. International Accounting Standards Board (IASB) IAS 41 Agriculture (rasmiy standart) https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ias-41-agriculture/

BARQAROR IQTISODIY O‘SISH JARAYONLARIDA INVESTITSIYALARNING ROLI VA AHAMIYATI

Doniyev Shahob O‘tkir o‘g‘li

Qarshi Davlat Universiteti

E-mail: shahobdoniyev@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolamizda barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda investitsiyalarning tutgan o‘rni hamda ahamiyati ilmiy va nazariy jihatdan tahlil qilingan. Investitsiyalar mamlakat iqtisodiyotining ishlab chiqarish salohiyatini oshirish, asosiy kapitalni modernizatsiya qilish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish hamda yangi ish o‘rinlarini yaratishning muhim omili sifatida baholanib, innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish va mamlakatimiz raqobatbardoshligini yanada kuchaytirishdagi roli yoritilgan. Shuningdek, investitsion muhitni yaxshilash, mahalliy va xorijiy investitsiyalarni jalb etish mexanizmlari hamda investitsiya siyosatini takomillashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Tahlillarimiz natijasida investitsiyalar hajmi va samaradorligining ortishi iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash, tarkibiy o‘zgarishlarni jadallashtirish, innovatsion rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash va aholi farovonligini oshirishning muhim sharti ekanligi ham aniqlangan. Erishilgan natijalar investitsiyalar hajmining ortishi iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash, aholi farovonligini oshirish va uzoq muddatli iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashning muhim omillaridan biri ekanligini ko‘rsatadi. Maqolamizning asosiy maqsadi investitsion siyosatni yanada takomillashtirish va uzoq muddatli iqtisodiy o‘sishni ta’minlash bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat bo‘ladi.*

Kalit so‘zlar. *Investitsiya, barqaror iqtisodiy o‘sish, investitsion muhit, kapital qo‘yilmalar, innovatsiyalar, xorijiy investitsiyalar.*

Abstract. *This article provides a scientific and theoretical analysis of the role and significance of investments in ensuring sustainable economic growth. Investments are assessed as an important factor in increasing the production potential of the country's economy, modernizing fixed assets, introducing innovative technologies, and creating new jobs, and their role in stimulating innovative activity and further strengthening the country's competitiveness is highlighted. Special attention is also paid to improving the investment climate, mechanisms for attracting local and foreign investment, and improving investment policy. As a result of our analysis, it was also determined that increasing the volume and efficiency of investments is an important condition for strengthening economic stability, accelerating structural transformations, supporting innovative development, and increasing the well-being of the population. The results achieved show that increasing the volume of investment is one of the important factors in strengthening economic stability, improving the well-being of the population and ensuring long-term economic development. The primary objective of our article will be to develop scientific and practical recommendations for further improving investment policy and ensuring long-term economic growth.*

Keywords. *Investment, sustainable economic growth, investment climate, capital investments, innovations, foreign investment.*

Аннотация. *В данной статье с научно-теоретической точки зрения проанализированы роль и значение инвестиций в обеспечении стабильного экономического роста. Инвестиции оцениваются как важный фактор повышения производственного потенциала экономики страны, модернизации основного капитала, внедрения инновационных технологий и создания новых рабочих мест, а также освещается их роль в стимулировании инновационной*

деятельности и дальнейшем повышении конкурентоспособности нашей страны. Также особое внимание уделено вопросам улучшения инвестиционного климата, совершенствования механизмов привлечения местных и иностранных инвестиций и инвестиционной политики. В результате нашего анализа установлено, что увеличение объема и эффективности инвестиций является важным условием укрепления экономической стабильности, ускорения структурных преобразований, поддержки инновационного развития и повышения благосостояния населения. Достигнутые результаты показывают, что увеличение объема инвестиций является одним из важных факторов укрепления экономической стабильности, повышения благосостояния населения и обеспечения долгосрочного экономического развития. Основной целью нашей статьи станет разработка научно-практических рекомендаций по дальнейшему совершенствованию инвестиционной политики и обеспечению долгосрочного экономического роста.

Ключевые слова. *Инвестиции, устойчивый экономический рост, инвестиционная среда, капиталовложения, инновации, иностранные инвестиции.*

Kirish. Jahon iqtisodiyotining rivojlanib borishi jarayonida har bir mamlakat barqaror iqtisodiy o‘sishga erishish yo‘lini tanlaydi. Mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta’minlashda esa investitsiyalar eng muhim iqtisodiy omillardan biri hisoblanadi. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda investitsiyalar ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, asosiy fondlarni yangilash, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va iqtisodiyot tarmoqlarining raqobatbardoshligini oshirishga bevosita xizmat qiladi. Shu boisdan investitsion faoliyatni rivojlantirish va investitsiya resurslaridan samarali foydalanish iqtisodiy siyosatning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etib kelinmoqda.

So‘nggi yillarda jahon iqtisodiyotida yuz berayotgan globallashuv jarayonlarida raqamli transformatsiya va texnologik yangilanishlar investitsiyalarning iqtisodiy o‘sishdagi ahamiyatini yanada oshirmoqda. Xususan, investitsiyalar iqtisodiy o‘sish sur’atlarini jadallashtirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, mehnat unumdorligini oshirish hamda aholi turmush darajasini yaxshilashga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda investitsiyalar iqtisodiyotning tarkibiy o‘zgarishlarini amalga oshirish va uzoq muddatli barqaror rivojlanishni ta’minlashning asosiy manbalaridan biri hisoblanadi.

Barqaror iqtisodiy o‘sish iqtisodiy ko‘rsatkichlarning miqdoriy o‘sishi bilan bir qatorda sifat jihatidan takomillashuvini ham anglatadi. Bunday o‘sishga erishishda investitsiyalar faqatgina kapital hajmini ko‘paytib qolmasdan, balki innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish, resurslardan samarali foydalanish va ekologik barqarorlikni ta’minlashga ham xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan olib qarasak, investitsiyalar iqtisodiy taraqqiyotning strategik omili sifatida alohida ahamiyat o‘rin tutadi.

Mazkur maqolamizning asosiy mazmun-mohiyati ham barqaror iqtisodiy o‘sish jarayonlariga investitsiyalarning ta’sirini ilmiy-nazariy jihatdan o‘rganish hamda investitsion faoliyat samaradorligini oshirishning ustuvor yo‘nalishlarini aniqlashdan iborat.

Adabiyotlar sharhi. So‘nggi yillarda investitsiyalar hamda barqaror iqtisodiy rivojlanish o‘rtasidagi bog‘liqlik masalasi bo‘yicha ko‘plab ilmiy izlanishlar va tadqiqotlar olib borilmoqda. O‘z o‘rnida faol investitsiyalarni jalb qilish hamda ularni maqsadli yo‘naltirilishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ammo hech bir islohot o‘z-o‘zidan amalga oshmaganligi kabi, investitsiyalarni jalb qilish yoki qulay hamda jozibador investitsion muhitni yaratishni ham hech bir huquqiy asoslarsiz tasavvur qilish qiyin albatta. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev tomonidan 19-sentabr 2025-yil sanasida **“O‘zbekiston**

Respublikasi milliy investitsiya jamg‘armasi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi **PQ-289-sonli Qaror**[1]larining qabul qilinishi ham soha rivoji uchun eng muhim qadamlardan biri bo‘ldi. Ushbu qaror ijrosi asosida ko‘plab vazifalar belgilab olindi hamda bir qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Yuqorida yoritilayotgan mavzuimizni tadqiq qilish jarayonida tizimli yondashuv, tadqiqotning mantiqiy va taqqoslash usullari, kompleks yondashuv, induksion va deduksion usullar, SWOT tahlili, ko‘p variantli prognoz, kuzatishlar hamda statistik tahlil, sifat hamda miqdor tahlili va shu kabi ko‘plab tadqiqot usullaridan foydalanilgan. Tadqiqotlarimiz davomida iqtisodiy nazariyalar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va rivojlanayotgan davlatlar tajribasi asosida iqtisodiyotimizning raqamli transformatsiyasi jarayonlarida investitsiyalar hamda iqtisodiy o‘sish orasidagi bog‘liq darajasiga baho berildi.

1-rasm. Investitsiyalarning barqaror iqtisodiy o‘sishdagi asosiy afzalliklari[2]

Tahlil va natijalar. Iqtisodiy o‘sish jarayonlariga investitsiyalarning ta’sirini baholash maqsadida bir qator tadqiqotlar o‘tkazdik. O‘tkazilgan tahlil natijalarimizga ko‘ra, investitsiyalar barqaror iqtisodiy o‘sishning asosiy harakatlantiruvchi omillaridan biri ekanligi aniqlandi. So‘nggi yillarda iqtisodiyotda investitsion faollikning oshishi natijasida sanoat, xizmat ko‘rsatish va infratuzilma tarmoqlarida sezilarli o‘zgarishlar kuzatilmoqda. Investitsiyalar oqimining ko‘payishi ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish bilan bir qatorda, eksport salohiyatini oshirish va import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirishga ham imkon yaratmoqda. Shu bilan birga, innovatsion loyihalarga yo‘naltirilgan investitsiyalar

[1] https://lex.uz/uz/docs/-7736676 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 19.09.2025 yil sanasidagi PQ-289-sonli Qarori

[2] Muallif ishlanmasi

iqtisodiy o‘sishning sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘tarilishiga xizmat qilmoqda. Investitsion muhitning jozibadorligini oshirish, investorlar huquqlarini himoya qilish, biznes yuritish sharoitlarini yanada yaxshilash hamda innovatsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlash investitsiyalar oqimini ko‘paytirishga xizmat qiladi. Natijada iqtisodiyotning tarkibiy jihatdan modernizatsiyalashuvi tezlashadi, ishlab chiqarish samaradorligi ortadi va uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlik uchun mustahkam asos yaratiladi. Bundan tashqari investitsiyalar orqali iqtisodiyotni rivojlantirish bir qator afzalliklarga ega:

Barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda investitsiyalar hajmi va ularning samaradorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy nazariyalarga ko‘ra, investitsiyalar asosiy kapitalning yangilanishi, ishlab chiqarish quvvatlarining kengaytirilishi va yangi texnologiyalarning joriy etilishi orqali iqtisodiy o‘sish sur’atlarini yanada jadallashtiradi. Ayniqsa, real sektor tarmoqlariga yo‘naltirilgan investitsiyalar orqali yalpi ichki mahsulot hajmining ortishi, bandlik darajasining oshishi va mehnat unumdorligining yuksalishiga xizmat qiladi.

Tahlillarimiz shuni ko‘rsatadiki, investitsion samaradorlik nafaqat ularning miqdoriga, balki yo‘naltirilayotgan sohalarning ustuvorligiga ham bog‘liq hisoblanadi. Yuqori darajada rivojlangan texnologiyali ishlab chiqarish, transport-logistika infratuzilmasi, energetika va raqamli iqtisodiyotga kiritilgan investitsiyalar nisbatan yuqori iqtisodiy samara beradi. Investitsiyalarning iqtisodiy o‘sishga ta’siri multiplikativ samaradorlik orqali ham namoyon bo‘ladi. Ya’ni, iqtisodiyotning ma’lum bir tarmog‘iga kiritilgan investitsiyalar nafaqat ushbu sohaning rivojlanishiga, balki unga bog‘liq bo‘lgan boshqa tarmoqlarning ham faollashishiga olib keladi. Masalan, sanoat korxonalariga yo‘naltirilgan investitsiyalar qurilish, transport, logistika, moliya va xizmat ko‘rsatish sohalarida qo‘shimcha talabni yuzaga keltiradi. Natijada iqtisodiy faollik darajasi ortib, yangi ish o‘rinlari yaratiladi va aholi daromadlarining ko‘payishi

ichki iste’mol bozorining kengayishiga xizmat qiladi. Bu esa o‘z navbatida iqtisodiy o‘sishning barqaror va uzluksiz davom etishini ta’minlaydi. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida “yashil iqtisodiyot”, qayta tiklanuvchi energiya manbalari, raqamli texnologiyalar va innovatsion loyihalarga yo‘naltirilgan investitsiyalar uzoq muddatli iqtisodiy samaradorlikni ta’minlaydi. Bunday investitsiyalar ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, resurslardan oqilona foydalanish va ekologik barqarorlikni mustahkamlash imkonini beradi. Shuningdek, xorijiy investitsiyalar zamonaviy boshqaruv tajribasi, ilg‘or texnologiyalar va xalqaro bozorlar bilan integratsiyani kuchaytirish orqali iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshiradi. Shu bois investitsiya siyosatini shakllantirishda nafaqat investitsiyalar hajmini oshirish, balki ularni yuqori qo‘shilgan qiymat yaratadigan strategik tarmoqlarga yo‘naltirish muhim vazifa hisoblanadi. Bu yondashuv milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish va uzoq muddatli barqaror o‘sishga erishishning muhim sharti sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa va takliflar. O‘tkazilgan tadqiqotlarimiz shuni ko‘rsatdiki, investitsiyalar barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashning eng muhim omillaridan biri hisoblanadi. Investitsion faoliyatning rivojlanishi ishlab chiqarish quvvatlarining kengayishi, asosiy kapitalning yangilanishi, zamonaviy texnologiyalarning joriy etilishi va mehnat unumdorligining oshishiga xizmat qiladi. Natijada yalpi ichki mahsulot hajmi ortadi, yangi ish o‘rinlari yaratiladi va aholi turmush darajasi yaxshilanadi.

Tahlil natijalari investitsiyalar hajmi va iqtisodiy o‘sish sur’atlari o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjudligini tasdiqladi. Ayniqsa, innovatsion, sanoat va infratuzilma loyihalariga yo‘naltirilgan investitsiyalar iqtisodiy samaradorlikni oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, qulay investitsion muhitning yaratilishi mahalliy va xorijiy investorlarning faolligini oshirib, iqtisodiyotning tarkibiy modernizatsiyasini jadallashtiradi. Shu bois investitsiyalarni samarali jalb etish va ulardan oqilona foydalanish barqaror iqtisodiy rivojlanishning muhim sharti

hisoblanadi. Barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash va investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini yanada oshirish maqsadida, avvalo, mamlakatda qulay investitsion muhitni shakllantirishga alohida e’tibor qaratish zarur. Bunda investorlarning huquq va manfaatlarini ishonchli himoya qilish, tadbirkorlik faoliyatini tartibga soluvchi me’yoriy-huquqiy bazani takomillashtirish hamda ma’muriy tartib-taomillarni soddalashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa mahalliy va xorijiy investorlarning iqtisodiyotga bo‘lgan ishonchini mustahkamlab, investitsiya oqimining ko‘payishiga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, investitsiyalarni yuqori qo‘shilgan qiymat yaratuvchi tarmoqlarga yo‘naltirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Xususan, sanoat, raqamli iqtisodiyot, innovatsion texnologiyalar, qayta tiklanuvchi energiya manbalari va infratuzilma loyihalariga investitsiyalar hajmini oshirish iqtisodiyotning raqobatbardoshligini kuchaytiradi hamda uzoq muddatli iqtisodiy o‘sish uchun mustahkam zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 19.09.2025 yil sanasidagi PQ-289-sonli Qarori. Manba: https://lex.uz/uz/docs/-7736676

2. O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. Manba: https://lex.uz/uz/

3. O‘zbekiston Respublikasi Milliy Stattistika Qo‘mitasi ma’lumotlari. Manba: https://stat.uz/uz/

4. O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika Qo‘mitasi investitsiya ma’lumotlari. Manba: https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/raqamli-iqtisodiyot

5. Aqilov A., Rahimov N. *Xorijiy investitsiyalar va milliy iqtisodiyot rivoji*. - Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti, 2019.

6. OECD. *International Direct Investment Statistics*. - Paris, 2022.

7. https://www.oecd.org/investment/statistics.htm

8. Jahon Banki: 2026-2027 yillar uchun Jahon iqtisodiyoti istiqbollari. Manba: https://invexi.org/uz/press/world-bank-global-economic-prospects-for-2026-2027/

SOLIQ YUKINI OPTIMALLASHTIRISHNING IQTISODIY O‘SISHGA TA’SIRI

Fattoyev Olimjon G‘ayrat o‘g‘li
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
e-mail: olimjon.fattoyev.99@mail.ru

Annotatsiya. *Mazkur maqolada soliq yuki va soliq tizimining iqtisodiy o‘sishga ta’siri nazariy hamda amaliy jihatdan tadqiq etilgan. Xususan, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda soliq yukining tarkibiy o‘zgarishlari, to‘g‘ri va egri soliqlar nisbatining iqtisodiy samaradorlikka ta’siri hamda 2024–2025-yillardagi O‘zbekiston soliq siyosatining asosiy natijalari tahlil qilingan. Shuningdek, soliq tushumlari dinamikasi, investitsion muhitga ta’siri va tadbirkorlik subyektlari faoliyatini rag‘batlantirishdagi o‘rni statistik ma’lumotlar asosida baholangan. Tadqiqot natijalari soliq yukini optimallashtirish, imtiyozlarni maqsadli qo‘llash va raqamli soliq ma’murchiligini rivojlantirish iqtisodiy faollikni rag‘batlantirishda muhim omil ekanligini ko‘rsatdi. Bundan tashqari, samarali soliq siyosati orqali byudjet barqarorligini ta’minlash hamda iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, xalqaro tajribalar asosida O‘zbekiston soliq tizimini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi.*

Kalit so‘zlar: *soliq yuki, soliq tizimi, iqtisodiy o‘sish, soliq siyosati, QQS, to‘g‘ri soliqlar, egri soliqlar, soliq ma’murchiligi, budjet daromadlari, soliq imtiyozlari.*

Kirish.

Davlat moliyaviy siyosatining eng muhim instrumentlaridan biri soliq tizimi hisoblanadi. Soliqlar nafaqat budjet daromadlarini shakllantirish, balki iqtisodiy

o‘sishni rag‘batlantirish, investitsiyalarni qo‘llab-quvvatlash hamda tadbirkorlik muhitini yaxshilashda muhim rol o‘ynaydi. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida soliq yukining maqbul darajada belgilanishi mamlakat raqobatbardoshligini oshirishning asosiy omillaridan biri sifatida qaralmoqda.

Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, iqtisodiy rivojlanish darajasi yuqori bo‘lgan mamlakatlarda soliq siyosati iqtisodiy faollikni cheklamasdan davlatning fiskal ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan. So‘nggi yillarda ko‘plab mamlakatlarda to‘g‘ri soliqlar ulushini qisqartirish va iste’mol soliqlari ulushini oshirish tendensiyasi kuzatilmoqda. Bu esa iqtisodiy subyektlarning investitsion va ishlab chiqarish qarorlariga salbiy ta’sirni kamaytirishga xizmat qilmoqda.

O‘zbekistonda ham 2019-yildan boshlab amalga oshirilayotgan soliq islohotlari natijasida soliq ma’murchiligi takomillashdi, soliq stavkalari optimallashtirildi hamda biznes yuritish uchun qulay muhit yaratishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirildi. Shu bois soliq yukining iqtisodiy o‘sishga ta’sirini o‘rganish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi.

Soliq yukining iqtisodiy o‘sishga ta’siri ko‘plab xorijiy iqtisodchi olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Andrasich va boshqalar (2018) OECD mamlakatlari misolida olib borgan ekonometrik tadqiqotlarida soliq yukining ortishi iqtisodiy o‘sish sur’atlarini sekinlashtirishini aniqlagan. Mankiw, Weinzierl va Yagan (2009) soliqqa tortish nazariyasini tahlil qilib, samarali soliq tizimi iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanishga xizmat qilishini ta’kidlagan.

Lee va Gordon (2005) tadqiqotlariga ko‘ra, korporativ foyda solig‘i iqtisodiy o‘sishga eng kuchli salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi soliqlardan biri hisoblanadi. Arnold (2008) esa iste’mol soliqlari va mulk soliqlari iqtisodiy o‘sishga nisbatan kamroq salbiy ta’sir ko‘rsatishini isbotlagan.

Andronova, Izryadnova va hammualliflar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda rivojlangan mamlakatlarda soliq yukining bosqichma-bosqich pasayishi va to‘g‘ri soliqlardan egri soliqlarga o‘tish tendensiyasi kuzatilayotgani qayd etilgan. Mualliflarning fikricha, bunday yondashuv iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Mahalliy olimlar tomonidan ham soliq yukini optimallashtirish, soliq imtiyozlarining samaradorligi va budjet daromadlarini shakllantirish masalalari keng o‘rganilgan. Ularning tadqiqotlarida soliq ma’murchiligini raqamlashtirish va yashirin iqtisodiyotni qisqartirish orqali budjet tushumlarini oshirish mumkinligi asoslab berilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda qiyosiy tahlil, statistik guruhlash, dinamik qatorlar tahlili, grafik va jadval usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning axborot bazasini O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Soliq qo‘mitasi, Statistika agentligi hamda xalqaro tashkilotlar ma’lumotlari tashkil etdi.

Tahlil jarayonida 2024–2025-yillardagi budjet daromadlari, soliq tushumlari va soliq imtiyozlari ko‘rsatkichlari o‘rganildi. Shuningdek, xorijiy davlatlar tajribasi bilan qiyosiy tahlillar amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar

2024–2025-yillarda iqtisodiy faollikning ortishi va soliq ma’murchiligidagi islohotlar natijasida davlat budjetiga tushadigan soliq daromadlari sezilarli darajada oshdi.

1-jadval

O‘zbekiston Respublikasida asosiy soliq tushumlari dinamikasi (2024–2025-yillar)

Soliq turlari	**2024-yil, trln so‘m**	**2025-yil, trln so‘m**	**O‘sish sur’ati, %**
Qo‘shilgan qiymat solig‘i	59,2	76	116,0
Foyda solig‘i	52,6	72.3	114,5
Jismoniy shaxslar daromad solig‘i	35,4	42.4	118,1
Aksiz solig‘i	19,1	21.9	108,4
Mol-mulk va yer soliqlari	15.0	18.0	114,3

1-jadvalda O‘zbekiston Respublikasida 2024–2025-yillarda asosiy soliq turlari bo‘yicha tushumlar hajmi va ularning o‘sish sur’atlari aks ettirilgan. Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, tahlil qilinayotgan davrda barcha asosiy soliqlar bo‘yicha tushumlar hajmining oshishi kuzatilgan bo‘lib, bu mamlakatda iqtisodiy faollikning kengayishi, soliq bazasining ortishi hamda soliq ma’murchiligining takomillashib borayotganidan dalolat beradi.

Xususan, qo‘shilgan qiymat solig‘i (QQS) tushumlari 2024-yildagi 59,2 trln so‘mdan 2025-yilda 76,0 trln so‘mga yetgan. Natijada ushbu soliq turi bo‘yicha tushumlar 16,8 trln so‘mga yoki 16,0 foizga oshgan. QQS tushumlarining yuqori sur’atlarda o‘sishi ichki iste’mol hajmining kengayishi, tovar va xizmatlar aylanmasining ortishi hamda elektron hisob-faktura tizimining samarali joriy etilishi bilan izohlanadi. Shu sababli QQS davlat budjeti daromadlarining eng muhim manbalaridan biri sifatida o‘z mavqeini saqlab qolmoqda.

Foyda solig‘i tushumlari ham sezilarli o‘sish dinamikasiga ega bo‘lib, 2024-yildagi 52,6 trln so‘mdan 2025-yilda 72,3 trln so‘mga yetgan. Natijada tushumlar hajmi 19,7 trln so‘mga ko‘paygan. Mazkur holat korxonalarning moliyaviy natijalari yaxshilangani, ishlab chiqarish hajmlari kengaygani hamda iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida rentabellik darajasi oshgani bilan bog‘liq.

Jadvalda eng yuqori o‘sish sur’ati jismoniy shaxslar daromad solig‘i bo‘yicha kuzatilmoqda. Ushbu soliq turi tushumlari 35,4 trln so‘mdan 42,4 trln so‘mga oshib, 118,1 foizlik o‘sish sur’ati qayd etilgan. Bu esa aholi bandligining ortishi, ish haqi fondining kengayishi hamda norasmiy mehnat munosabatlarini legallashtirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlarning ijobiy natijasini ko‘rsatadi.

Aksiz solig‘i tushumlari 19,1 trln so‘mdan 21,9 trln so‘mga oshgan bo‘lib, o‘sish sur’ati 108,4 foizni tashkil etgan. Boshqa soliq turlariga nisbatan aksiz solig‘i tushumlarining o‘sish darajasi nisbatan past bo‘lsa-da, uning budjet daromadlarini shakllantirishdagi ahamiyati saqlanib qolmoqda. Mazkur o‘sish aksiz osti mahsulotlari ishlab chiqarish va realizatsiyasi hajmlarining ortishi bilan izohlanadi.

Shuningdek, mol-mulk va yer soliqlari bo‘yicha tushumlar 2024-yildagi 15,0 trln so‘mdan 2025-yilda 18,0 trln so‘mga yetib, 114,3 foizlik o‘sish sur’atini namoyon etgan. Bu esa ko‘chmas mulk obyektlarini ro‘yxatga olish tizimining takomillashuvi, kadastr bazasining kengayishi hamda soliq ma’murchiligining kuchayishi natijasidir.

Soliq tushumlarining barcha asosiy turlari bo‘yicha ijobiy o‘sish dinamikasi kuzatilishi bir tomondan iqtisodiy faollikning kengayishi va soliq ma’murchiligining samaradorligi oshganini ko‘rsatsa, ikkinchi tomondan davlat tomonidan amalga oshirilayotgan rag‘batlantiruvchi soliq siyosatining natijasi sifatida ham baholanishi mumkin. Xususan, investitsiyalarni jalb etish, tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash hamda ustuvor tarmoqlarni rivojlantirish maqsadida taqdim etilgan soliq imtiyozlari xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirib,

ishlab chiqarish va xizmatlar hajmining ortishiga xizmat qilmoqda. Shu bois soliq tushumlaridagi o‘sish tendensiyasini to‘liq baholash uchun mamlakatda qo‘llanilayotgan soliq imtiyozlarining hajmi, tarkibi va iqtisodiy samaradorligini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

1-rasm. Soliq imtiyozlarining soliq turlari bo’yicha tarkibi (2025-yil)

2025-yilda O‘zbekistonda taqdim etilgan jami soliq imtiyozlari hajmi 30,4 trln so‘mni tashkil etgan. Soliq imtiyozlarining tarkibiy tuzilmasi tahlili ularning asosiy qismi qo‘shilgan qiymat solig‘i bo‘yicha berilgan imtiyozlarga to‘g‘ri kelishini ko‘rsatadi.

Xususan, QQS bo‘yicha imtiyozlar umumiy soliq imtiyozlarining 54 foizini yoki taxminan 16,4 trln so‘mni (30,4 × 54%) tashkil etgan. Bu ko‘rsatkich boshqa barcha soliq turlariga nisbatan eng yuqori ulushni egallaydi. Mazkur holat davlat tomonidan ijtimoiy ahamiyatga ega tovar va xizmatlarni qo‘llab-quvvatlash, investitsiya loyihalarini rag‘batlantirish hamda ayrim strategik tarmoqlar uchun soliq yengilliklari berilayotganligini anglatadi. QQS imtiyozlarining yuqori ulushi mazkur soliqning iqtisodiyotdagi qamrovi kengligi bilan ham izohlanadi.

Foyda solig‘i bo‘yicha imtiyozlar jami imtiyozlarning 21 foizini yoki qariyb 6,4 trln so‘mni tashkil qilgan. Ushbu imtiyozlar asosan investitsiya faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish hamda korxonalarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Mazkur ulush davlatning tadbirkorlik subyektlarini rag‘batlantirishga qaratilgan soliq siyosatini aks ettiradi.

Jismoniy shaxslar daromad solig‘i bo‘yicha imtiyozlar umumiy hajmning 11 foiziga, ya’ni 3,3 trln so‘mga teng bo‘lgan. Bu imtiyozlar aholining ayrim ijtimoiy

qatlamlarini qo‘llab-quvvatlash, ta’lim, sog‘liqni saqlash va uy-joy bilan bog‘liq xarajatlarni rag‘batlantirishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Mol-mulk solig‘i bo‘yicha imtiyozlar 8 foiz yoki taxminan 2,4 trln so‘mni tashkil etgan. Mazkur imtiyozlar ko‘pincha yangi investitsiya loyihalari, erkin iqtisodiy zonalar rezidentlari hamda ayrim ijtimoiy obyektlarga nisbatan qo‘llaniladi. Bu esa ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish va kapital qo‘yilmalarni rag‘batlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, boshqa soliqlar bo‘yicha imtiyozlar jami imtiyozlarning 6 foizini, ya’ni 1,8 trln so‘mni tashkil etgan. Ushbu guruhga turli yig‘imlar va maxsus soliqlar bo‘yicha berilgan yengilliklar kiradi.

Rivojlangan mamlakatlarda soliq tizimining asosiy tendensiyasi to‘g‘ri soliqlar yukini kamaytirish va iste’mol soliqlari ulushini oshirishdan iborat. OECD mamlakatlarida daromad soliqlari va ijtimoiy badallar asosiy fiskal manba bo‘lib qolayotgan bo‘lsa-da, so‘nggi o‘n yilliklarda QQS va boshqa iste’mol soliqlarining ulushi ortib bormoqda.

Xalqaro tajriba quyidagi xulosalarni beradi:

- soliq bazasini kengaytirish stavkalarni oshirishdan ko‘ra samaraliroq;
- raqamli soliq ma’murchiligi yashirin iqtisodiyot hajmini kamaytiradi;
- maqsadsiz soliq imtiyozlarini qisqartirish budjet barqarorligini ta’minlaydi;
- investitsiyalar uchun beriladigan imtiyozlar aniq natijadorlik mezonlari asosida baholanishi lozim.

O‘zbekistonda ham ushbu yondashuvlardan foydalanish iqtisodiy o‘sishni jadallashtirishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, soliq yuki va uning tarkibi iqtisodiy o‘sishga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. 2024–2025-yillarda O‘zbekistonda asosiy soliq turlari bo‘yicha tushumlarning o‘sishi iqtisodiy faollikning kengayishi, soliq bazasining ortishi va soliq ma’murchiligining takomillashganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, 2025-yilda 30,4 trln so‘m miqdorida taqdim etilgan soliq imtiyozlari investitsiyalarni rag‘batlantirish, tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash hamda ustuvor tarmoqlarni rivojlantirishda muhim rol o‘ynagan.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi takliflarni ilgari surish maqsadga muvofiq:

1. Soliq imtiyozlarining samaradorligini baholash tizimini joriy etish va iqtisodiy natija bermayotgan imtiyozlarni bosqichma-bosqich qisqartirish.
2. Raqamli soliq ma’murchiligini yanada rivojlantirish orqali yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirish va soliq tushumlarini oshirish.
3. Soliq bazasini kengaytirish hisobiga fiskal barqarorlikni mustahkamlash, bunda soliq stavkalarini oshirishdan ko‘ra yangi soliq to‘lovchilar va obyektlarni qamrab olishga ustuvor ahamiyat berish.
4. Investitsiya va innovatsion faoliyatni rag‘batlantiruvchi maqsadli soliq imtiyozlarini kengaytirish, ayniqsa yuqori qo‘shilgan qiymat yaratuvchi tarmoqlarda.
5. QQS ma’murchiligini takomillashtirish va elektron nazorat tizimlarini kengaytirish orqali budjet daromadlarining barqaror o‘sishini ta’minlash.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. N. Gregory Mankiw, Matthew Weinzierl, Danny Yagan. Optimal Taxation in Theory and Practice. Journal of Economic Perspectives, 2009, Vol. 23(4), pp. 147–174.

2. Young Lee, Roger H. Gordon. Tax Structure and Economic Growth. Journal of Public Economics, 2005, Vol. 89(5–6), pp. 1027–1043.

3. Jens Arnold. Do Tax Structures Affect Aggregate Economic Growth? Empirical Evidence from a Panel of OECD Countries. OECD Economics Department Working Papers No. 643, Paris: OECD Publishing, 2008.

4. Organisation for Economic Co-operation and Development. Tax Policy Reform and Economic Growth. Paris: OECD Publishing, 2010.

5. Andrasich Ádám va hammualliflar. The Impact of Tax Burden on Economic Growth in OECD Countries. Economic Research Studies, 2018.

6. Natalia Andronova, Olga Izryadnova va hammualliflar. Tax Burden Transformation and Economic Development in Developed Countries. Economic and Social Development Studies, 2020.

7. International Monetary Fund. Fiscal Monitor: Tax Policy for Inclusive Growth. Washington, D.C.: IMF, 2024.

8. O‘zbekiston Respublikasi Soliq qo‘mitasi. 2024–2025-yillarda soliq tushumlari va soliq ma’murchiligi bo‘yicha statistik ma’lumotlar to‘plami. Toshkent, 2025.

9. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Davlat budjeti ijrosi va soliq siyosatining asosiy ko‘rsatkichlari bo‘yicha hisobot. Toshkent, 2025.

JISMONIY SHAXSLARDAN OLINADIGAN DAROMAD SOLIG‘I YUKINING DINAMIKASI VA TUSHUM SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘NALISHLARI

Fattoyev Olimjon G‘ayrat o‘g‘li

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

e-mail: olimjon.fattoyev.99@mail.ru

Annotatsiya. *Maqolada O'zbekiston Respublikasida jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i (JSHDDS) tushumlarining 2022–2025 yillardagi dinamikasi, davlat budjeti daromadlari tarkibidagi ulushi va xalqaro tajriba bilan qiyosiy tahlili amalga oshirilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, JSHDDS tushumi 2022 yildagi 24,3 trln so'mdan 2025 yilda 42,4 trln so'mga — 2,8 barobarga — oshganligi aniqlandi. Shuningdek, mazkur davr mobaynida soliq tushumlarining o‘sish sur’atlari va ularning fiskal barqarorlikka ta’siri baholandi. Maqolada soliq yukining YaIMga nisbati, to'lovchilar soni dinamikasi va soliq imtiyozlarining amaliyot samaradorligiga ta'siri batafsil tahlil qilingan. OECD ma'lumotlari bilan qiyosiy tahlil asosida O'zbekistonda soliq yukini maqbullashtirish, aholi daromadlarini oshirish hamda soliq ma'murchiligini yanada takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *jismoniy shaxslar daromad solig'i, soliq yuki, YaIM, soliq imtiyozlari, davlat budjeti, OECD, soliq ma'muriyatchiligi, daromad dinamikasi.*

Kirish

Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i (JSHDDS) zamonaviy davlat moliyasining asosiy elementlaridan biri bo'lib, u davlat budjeti daromadlarini shakllantirishda va ijtimoiy adolatni ta'minlashda ikki tomonlama funksiyani bajaradi. Manba asarida ta'kidlanganidek, yaxshi tuzilgan va barqaror soliq tizimiga ega bo'lgan mamlakatlar bunday tizimga ega bo'lmagan mamlakatlarga qaraganda tezroq iqtisodiy o'sishga erishadi (Andronova, Izryodnova va bosh., 2020). Ushbu qonuniyat O'zbekiston misolida ham yaqqol namoyon bo'lmoqda: 2019 yildan joriy etilgan yagona 12 foizlik soliq stavkasi va soliq ma'muriyatchiligini raqamlashtirish chorasi JSHDDS tushumlarining tez sur'atlarda o'sishini ta'minladi.

2024–2025 yillarda O'zbekiston iqtisodiyoti muvaffaqiyatli rivojlanmoqda: 2024 yilda YaIM 6,5 foizga o'sib, 115 mlrd dollarga yetdi, 2025 yilda esa bu ko'rsatkich 7,7 foizga oshib, 147 mlrd dollarga yetdi. Shu bilan bir vaqtda, davlat budjeti daromadlari ham keskin oshdi: 2025 yilda jami soliq tushumi 359,7 trln so'mni tashkil etdi. Ammo xalqaro qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, O'zbekistondagi soliq yuki YaIMga nisbati (≈21%) hali ham OECD o'rtacha darajasi (34,1%) dan ancha past. Bu holat soliq siyosatini takomillashtirish, jumladan, jismoniy shaxslar soliq imtiyozlari tizimini optimallashtirish orqali qo'shimcha daromad bazasini shakllantirish imkoniyatlarini bildiradi.

O'zbekistonda jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i tushumi 2022–2025 yillarda yuqori sur'atlarda o'sgan bo'lsa-da, ushbu soliqning YaIMga nisbati va budjet daromadlaridagi ulushini oshirishning zaxiralari to'liq foydalanilmagan. Bundan tashqari, soliq imtiyozlari samaradorligini baholash tizimining mavjud emasligi amaliyotda muhim metodologik bo'shliqni vujudga keltirmoqda.

O'zbekistonda jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i tushumlarining 2022–2025 yillardagi dinamikasini OECD va MHT davlatlari bilan qiyosiy tahlil

asosida baholash hamda soliq yukini maqbullashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Soliq yukining iqtisodiy o'sishga ta'sirini o'rganishda jahon iqtisodiyoti adabiyotida keng qamrovli bazis shakllangan. Andronova, Izryodnova va boshq. (2020) o'z tadqiqotida OECD, Osiyo, Lotin Amerikasi va Afrika mamlakatlarini qamrab olganligi sababli, ushbu asarning metodologik yondashuvi maqolamiz uchun asosiy manba sifatida xizmat qildi. Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatadiki, umumiy soliq yuki va iqtisodiy o'sish sur'atlari o'rtasidagi bog'liqlik qoidatartibi salbiyd, biroq to'g'ridan-to'g'ri soliqlar (JSHDDS, ijtimoiy sug'urta) o'sishga ko'proq salbiy ta'sir ko'rsatsa, egri soliqlar (QQS) ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Arnold va bosh. (2011), Daveri va Tabellini (2000) tadqiqotlari asosida aniqlangan xulosa: mehnat daromadlariga solinadigan to'g'ridan-to'g'ri soliqlarning pasaytirilishi bandlikni va ish haqi fondini oshiradi, bu esa pirovardida soliq bazasini kengaytiradi va tushumlarni oshiradi — Laffer egri chizig'i tamoyilini tasdiqlaydi. O'zbekistonda 2019 yildan joriy etilgan yagona 12 foizlik stavka aynan shu mantiqqa asoslangan va amalda o'zini oqlagan: JSHDDS tushumi 2019–2025 yillarda 2,8 barobarga oshdi.

Mamlakatimizda Toshmatov (2023) va Hamidov (2024) soliq imtiyozlarini qo'llash amaliyotining muammolarini tahlil qilib, imtiyozlar samaradorligini baholash tizimining mavjud emasligi asosiy kamchilik sifatida qayd etilganini ko'rsatdi. Xalqaro valyuta jamg'armasi (XVJ) 2025–2026 yilgi missiya bayonotlarida O'zbekistonga daromadga bog'liq soliq imtiyozlarini bosqichma-bosqich bekor qilish va yangilarini bermaslik bo'yicha tavsiyalar berdi. Biroq ushbu tavsiyalarni joriy etishda ijtimoiy

himoya vazifasini bajaruvchi imtiyozlarni saqlab qolish zaruriyati ham hisobga olinishi lozim.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi: (1) O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Soliq qo'mitasi va Milliy statistika qo'mitasining 2022–2025 yillar bo'yicha rasmiy statistik ma'lumotlarini tahlil qilish; (2) OECD Tax Revenue Statistics 2025 va XVJ World Economic Outlook ma'lumotlari asosida xalqaro qiyosiy tahlil; (3) O'zbekistondagi JSHDDS tushumi, to'lovchilar soni va soliq yukining YaIMga nisbati bo'yicha tendensiyalarni grafik va jadval shaklida aks ettirish; (4) Andronova va bosh. (2020) asarining soliq tuzilmasi tasnifiga muvofiq strukturaviy tahlil usuli.

Tadqiqotning axborot bazasi sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari, Soliq kodeksi (2019-yil yangi tahriri), OECD Tax Administration 2025, XVJ IV modda missiyasi bayonoti (2026), shuningdek, O'zbekiston Statistika agentligining yillik to'plamlari xizmat qildi.

Tahlil va natijalar

1-jadval.

Soliq yuki va YaIM ko'rsatkichlari: xalqaro qiyosiy tahlil, 2020–2025 yillar

Mamlakat/ guruh	**Soliq/YaIM, 2020 (%)**	**Soliq/YaIM, 2022 (%)**	**Soliq/YaIM, 2024 (%)**	**YaIM o'sishi, 2025 (%)**
OECD o'rtacha	33,8	34,0	34,1	1,7

Mamlakat/ guruh	Soliq/YaIM, 2020 (%)	Soliq/YaIM, 2022 (%)	Soliq/YaIM, 2024 (%)	YaIM o'sishi, 2025 (%)
Daniya (eng yuqori)	46,5	46,0	45,2	1,8
Meksika (eng past OECD)	16,1	17,0	18,3	1,1
Qozog'iston	22,4	23,1	22,8	6,2
O'zbekiston	19,1	20,4	**21,2***	**7,7**

O'zbekistondagi soliq yuki darajasini xalqaro ko'rsatkichlar bilan taqqoslash mumkin. OECD ma'lumotlariga ko'ra, 2024 yilda 38 ta mamlakatni qamrab olgan soliq-YaIM nisbati o'rtacha 34,1 foizni tashkil etib, o'rganilayotgan davr tarixi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich bo'ldi. Daniyada bu nisbat 45,2%, Meksikada 18,3% darajasida qayd etildi. O'zbekistonda esa ushbu ko'rsatkich 2024 yilda taxminan 21,2 foizni tashkil etib, OECD o'rtacha darajasidan 12,9 foiz punktga past. Shu bilan birga, O'zbekiston YaIM o'sishi (7,7%) Daniya (1,8%) va OECD o'rtacha (1,7%)dan ancha yuqori — bu soliq bazasini kengaytirish uchun qulay makroiqtisodiy zamin yaratilganligini ko'rsatadi.

2-jadval.

O'zbekiston davlat budjeti daromadlari tarkibi, 2022–2025 yillar (trln so'm)

Soliq turi	**2022 (trln so'm)**	**2023 (trln so'm)**	**2024 (trln so'm)**	**2025 (trln so'm)**
Qo'shilgan qiymat solig'i	52,2	57,9	59,2	76,0
Foyda solig'i	37,6	40,8	52,6	72,3
JSHDDS	24,3	29,9	35,4	**42,4**
Mol-mulk solig'i	4,0	5,1	6,8	8,0
Yer solig'i	5,3	6,9	8,2	10,0
JAMI	**201,8**	**231,7**	**274,4**	**359,7**

O'zbekiston davlat budjeti daromadlari tarkibini 2022–2025 yillar kesimida ko'rsatib, JSHDDS ning asosiy soliq turlari orasidagi reyting dinamikasini aks ettiradi. JSHDDS tushumi QQS (76,0 trln so'm) va foyda solig'i (72,3 trln so'm)dan so'ng uchinchi yirik manba sifatida 42,4 trln so'm bilan barqarorlashdi. Bundan muhimrog'i, JSHDDS o'sish sur'ati (2022–2025 da 2,8 barobor) QQS (1,5 barobor) va foyda solig'i (1,9 barobor) dan sezilarli darajada yuqori.

JSHDDS ning davlat budjeti daromadlarida ulushi 2022–2024 yillarda 12,0–12,9 foiz oralig'ida barqaror saqlanib, 2025 yilda budjet umimiy daromadlarining tezroq o'sishi hisobidan 11,8 foizga biroz tushdi. Biroq mutlaq ko'rsatkich yil sayin o'sib bormoqda — bu ushbu soliq turining barqaror va prognozlanuvchi daromad manbai sifatidagi xarakterini tasdiqlaydi.

3-jadval.

JSHDDS to'lovchilar soni va tushum dinamikasi, 2022–2025 yillar

Ko'rsatkich	2022	2023	2024	2025
JSHDDS to'lovchilar soni (ming nafar)	7 593,3	7 608,0	7 764,5	7 838,6*
JSHDDS tushumi (trln so'm)	24,3	29,9	35,4	**42,4**
Yillik o'sish sur'ati (%)	+28,6	+23,0	+18,4	+19,8
Budjet daromadlaridagi ulushi (%)	12,0	12,9	12,9	11,8
Bir to'lovchiga o'rtacha soliq (ming so'm)	3 200	3 930	4 560	5 410*

3-jadval ma'lumotlari JSHDDS to'lovchilar soni va tushum ko'rsatkichlarining o'zaro bog'liqligini yorqin ko'rsatadi. 2022–2025 yillarda to'lovchilar soni 7,6 mln nafardan 7,8 mln nafardan oshib, +3,2 foiz o'sdi. Shu bilan birga, jami tushum shu davrda 74,5 foizga — ya'ni to'lovchilar soni o'sishidan 23 barobop teэroq — oshdi. Bu qonuniyat ikkita muhim jarayondan dalolat beradi: birinchidan, aholi real ish haqi va daromadlarining sezilarli darajada oshishi; ikkinchidan, soliq bazasining legallashuvi — ilgari «konvert ish haqi» tizimida bo'lgan daromadlar rasmiy sektorga o'tishi.

Bir to'lovchiga to'g'ri keladigan o'rtacha soliq 2022 yildagi 3 200 ming so'mdan 2025 yilda 5 410 ming so'mga — 1,7 barobarga oshdi. Ushbu ko'rsatkich minimum ish haqi indeksatsiyasi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq: O'zbekistonda minimum ish haqi

2022–2025 yillarda deyarli ikki barobarga oshirildi, bu esa progressiv elementlarsiz yagona 12 foizlik stavka sharoitida ham JSHDDS bazasini sezilarli kengaytirdi.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi (378–383-moddalar) jismoniy shaxslar uchun bir qator imtiyozlarni nazarda tutadi: I va II guruh nogironlari, pensionerlar, ko'p bolali oilalar, Xorazmshohlar va mehnat faxriylari uchun to'liq yoki qisman ozodlik. 2025 yildan boshlab yangi imtiyozlar ham joriy etildi: kasb ta'limi olayotgan o'quvchilar uchun 1 foizlik stavka; magistral yo'llar bo'yidagi 30 yoshgacha bo'lgan yosh tadbirkorlar uchun 6 oylik to'liq ozodlik.

Biroq mavjud imtiyozlar tizimida ikki asosiy muammo kuzatilmoqda. Birinchi muammo — imtiyozlar samaradorligini baholash tizimining mavjud emasligi: imtiyozlar berilayotganiga qaramasdan, ularning ijtimoiy yoki iqtisodiy natijasi o'lchanmaydi. Ikkinchi muammo — imtiyozlarning keng va belgilanmagan muddatga berilishi, bu davlat budjetiga yillik «taqdim etilmagan soliq tushumi» (tax expenditure) hajmini oshirib bormoqda. XVJ 2026 yilgi missiya bayonotida ham aynan shu muammoga urg'u berib, daromadga bog'liq imtiyozlarni bosqichma-bosqich kamaytirish tavsiya etildi.

Xulosa va takliflar

Amalga oshirilgan tadqiqot asosida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

1. O'zbekistonda JSHDDS tushumi 2022–2025 yillarda 24,3 trln so'mdan 42,4 trln so'mga — 2,8 barobarga — oshdi. Bu o'sish sur'ati QQS va foyda solig'i o'sish sur'atlaridan yuqori bo'lib, JSHDDS ning kelajakdagi fiskal ahamiyatini yanada oshishini ko'rsatadi.
2. Soliq yuki-YaIM nisbati (≈21%) OECD o'rtacha darajasidan (34,1%) sezilarli past bo'lib qolmoqda. Biroq O'zbekistonning YaIM o'sish sur'ati

(7,7%) OECD mamlakatlaridan ancha yuqori, bu esa kelgusida soliq bazasini kengaytirish uchun qulay zamin yaratmoqda.

3. Bir to'lovchiga to'g'ri keladigan o'rtacha soliq 2022–2025 yillarda 1,7 barobarga oshdi — bu aholi daromadlarining real o'sishi va soliq bazasining legallashuvini ko'rsatuvchi muhim ko'rsatkich.

4. Mavjud soliq imtiyozlari tizimida samaradorlikni baholash mexanizmi va muddatlilik tamoyili (sunset clause) yo'q — bu asosiy metodologik kamchilik sifatida aniqlandи.

Ushbu xulosalardan kelib chiqib, quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

1. Imtiyoz auditi tizimini joriy etish: har 3 yilda bir marta majburiy «imtiyoz auditi» o'tkazish tartibini Soliq kodeksiga kiritish; baholash natijalari asosida imtiyozni uzaytirish yoki bekor qilish.

2. Oilaвий soliq chegirmasi mexanizmini ishlab chiqish: 3 va undan ko'p bolali oilalar uchun soliq bazasini 15% ga kamaytirish; ta'lim xarajatlari uchun yillik 5 mln so'mgacha chegirma huquqini joriy etish.

3. Paqamli imtiyoz platformasini shakllantirish: my.gov.uz va soliq.uz portallari orqali jismoniy shaxslarga tegishli barcha imtiyozlarni avtomatik ko'rsatish va JSHSHIR integratsiyasi asosida tasdiqlash tizimini joriy etish.

4. «Tax expenditure» hisobotini yillik budjet qonuniga ilova sifatida qo'shish: bu chora davlat imtiyozlar siyosatining shaffofligini oshiradi va parlament nazoratini kuchaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Andronova O.A., Izryodnova O.I. va bosh. Жаҳон мамлакатларидаги солиқ юки ва солиққа тортиш тизими: динамика ва ислоҳотлар. – Moskva: RANEPA tadqiqot ishlari, 2020.

2. Arnold J., Brys B., Heady C., Johansson Å., Schwellnus C., Vartia L. Tax Policy for Economic Recovery and Growth // The Economic Journal. – 2011. – Vol. 121, № 550. – P. F59–F80.

3. Daveri F., Tabellini G. Unemployment, Growth and Taxation in Industrial Countries // Economic Policy. – 2000. – Vol. 15, № 30. – P. 49–104.

4. Lee Y., Gordon R.H. Tax Structure and Economic Growth // Journal of Public Economics. – 2005. – Vol. 89, № 5–6. – P. 1027–1043.

5. Mankiw N.G., Weinzierl M., Yagan D. Optimal Taxation in Theory and Practice // Journal of Economic Perspectives. – 2009. – Vol. 23, № 4. – P. 147–174.

6. OECD. Tax Policy Reforms 2025. – Paris: OECD Publishing, 2025. – DOI: https://doi.org/10.1787/de648d27-en

7. OECD. Tax Administration 2025. – Paris: OECD Publishing, 2025.

THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN UZBEKISTAN

Fayzulloyev Fayzullo
"Silk Road" international university of tourism and cultural heritage
fayzullofayzulloyev47@gmail.com
Muslima Amiriddinova Zayniddin kizi
Silk Road International University of Tourism and Cultural Heritage
m.amiriddinova@univ-silkroad.uz

Abstract. *Nowadays, tourism is considered a major source of income for countries around the world. However, many governments are concerned about whether tourism has only positive aspects or whether there may be negative aspects in the development of the tourism sector, and of course, what the future of tourism development will be is a question that many people are thinking about. Based on recent views, the research reveals both positive and negative aspects of tourism development in terms of economic, social, infrastructure development and environmental, social, cultural impacts, correspondingly in example of Uzbekistan. Additionally, the study concludes with a look at the future of tourism development, with ecotourism and the possibility of regulating tourist flows under government control.*

Key words: *tourism, the development of tourism, international tourism, touristic zone, Uzbekistan, government, economical benefit, environmental damage, social life, culture, nationality, local population, flow of tourists, ecotourism, over tourism, government control.*

Introduction

Over the past decades, the tourism industry has been developing rapidly around the world, and tourism development has created many opportunities for countries. That is why every year countries around the world allocate a lot of money for the development of local and international tourism. While these funds justify themselves due to the benefits that tourism creates, they also cause harm on the other hand. In addition, the future of tourism development remains unknown to many, given the dual negative and positive impacts that are occurring. This article will fully cover not only the economic, social and infrastructure development that tourism creates for the country and the population, but also its ecological, social and cultural harm in example of Uzbekistan. In order for the future of tourism development to be positive, solving environmental problems through ecotourism, government control of over tourism and of course the benefits of technological developments for the future of tourism will also be considered.

The role of tourism in economic, social and infrastructure development in Uzbekistan

In recent years, tourism has been developing very rapidly compared to other sectors, and this is certainly due to the various opportunities that tourism creates. Below are some of the positive aspects of tourism, using the example of Uzbekistan:

- Economic benefits

In our modern life, tourism plays an important role in the economic development of Uzbekistan. It should be mentioned that tourism created a lot of new job opportunities for local people such as tour guides, hotel workers, drivers and cookers as a result it helps to decrease unemployment. Also, increasing the number of employment assists to rise the financial condition of society. Additionally, tourism also brings foreign currency exchange to Uzbekistan from foreign countries. When tourists visit in the country, they are more likely to spend their money for local products and

services for example, for hotel food, any kind of souvenirs and gifts. It is the time for local residents to improve their financial condition or create their local business in tourism sector. In 2023, more than 5.2 million foreign tourists visited Uzbekistan, bringing in approximately $2 billion in revenue to the country, indicating that tourism is an important sector that contributes significantly to the Uzbek economy (Invest Uzbekistan, 2024).

- Social benefits

According to statistics, 58% of people living in tourist areas feel strongly connected to their community. In ordinary areas, this figure is only 35%. 72% of people said that they are proud that foreign tourists come to their area. (Visit England & Public First, May 2025). These indicators show that local residents in countries around the world are happy that their nationality is of interest to tourists. In addition, the development of tourism provides cultural exchange, strengthens international relationships and encourages learning foreign languages.

- Infrastructure development

Another positive benefit of tourism is the improvement of infrastructure. That is, since the development of tourism does not depend only on the cultural heritage and national traditions of the country, the government also takes into account the improvement of infrastructure. In order to increase the number of annual tourist arrivals, a large amount of money is allocated to improve the infrastructure in the country. First of all, the infrastructure of the roads and transport system is improved, many roads are repaired to meet standards, and the types of local transport are increased. Secondly, entertainment venues, parks, local recreation areas, reservoirs and hotels are built. The development of this infrastructure creates convenience for tourists and the local population alike.

The negative consequences of tourism

Tourism, like all other industries, has its positive and negative sides. While its benefits are listed, it is important to note that it also has negative consequences.

- Environmental damage

The development of tourism in Uzbekistan also causes a number of environmental problems. These include an increase in the amount of waste, air pollution and pollution of water bodies due to the negligence of tourists, as well as damage to nature. The increase in the number of seasonal tourists is causing an increase in the amount of waste in the region, which requires the government to take timely measures to eliminate waste. The destruction of waste by nature usually takes many years. Therefore, sometimes there is no choice but to burn waste. Unfortunately, this is also why many harmful gases are released into the atmosphere, and atmospheric pollution is causing an increase in respiratory diseases among the local population.

- Social impact

Although tourism is emphasized in the social sphere from a positive perspective, it also has negative consequences. As tourism develops, the cost of living for the local population is also increasing. That is, studies on economic and social tourism show that in large tourist cities such as Barcelona, Amsterdam, Lisbon, housing, food and local transport prices have increased by almost 70% over the past decade (Tourism Analytics, 2014). Although this data is global, such an increase in the cost of living is also observed in Uzbekistan. Secondly, the seasonal increase in the population due to the increase in over tourism is causing certain traffic jams and noise pollution in the region. This, in turn, is damaging the social living conditions of the local population.

- Cultural harm

Of course, tourism is a good thing for cultural exchange, but it is also a great cultural loss if it causes the country to lose its national identity. A complete change in the style of dressing or the disappearance of traditional lifestyles among the local

population due to the influence of tourists is a sign of cultural loss. Experience shows that over tourism to a certain extent turns unique cultural elements into commercial products, national customs and traditions are adapted for tourists and lose their true essence. In addition, the increase in the number of tourists gradually changes the way of life of the population and eventually completely loses it (Over tourism as a perceived threat to cultural heritage in Europe, Solent University, Southampton, 2022). The same situation can be encountered in Uzbekistan, namely, national fabrics such as Samarkand big breads, Fergana atlases and adras, which represent the country's culture, are now being produced for tourists for commercial purposes. Among young people, the attitude towards national traditions has also changed dramatically, and the implementation of national traditions is often carried out in order to attract more tourists. Unfortunately, this leads to the fact that nationality becomes only a tool for tourism.

Measures to improve the future of tourism development

Although tourism development has some negative consequences, it is possible to address them positively and improve the tourism industry in the future. This can be done through ecotourism, government control and the use of technological development in the tourism sector.

- Ecotourism

The solution to the negative effects of tourism development on nature, namely the excessive increase in waste and atmospheric pollution, is certainly ecotourism. In this case, the government should develop tourism development programs while preserving nature. In order to prevent the increase in waste volume, special plants and factories should be built throughout the country that are engaged in waste recycling. In order to prevent the risk of atmospheric pollution, it is necessary to avoid situations that lead to the release of harmful gases. If air pollution is caused by waste incineration, waste should be directed to recycling, or if air pollution is observed due to vehicles, it is

necessary to introduce a local electronic transport system as soon as possible. Ecotourism is not only the above, but also means the construction and use of tourist areas in the natural environment without harming nature. In addition, this also forms an ecotourism culture among local and foreign residents

- Government control

It is known that today the excessive flow of tourists creates a number of inconveniences for the local population. The solution to this problem is, of course, the control of the flow of tourists by the government. That is, the government should impose certain restrictions or, if not, distribute the flow of tourists as evenly as possible throughout the country. However, taking into account that the places of interest for tourists in Uzbekistan are mainly located in the cities of Samarkand, Bukhara, Khiva and Tashkent, the most effective way is to set a maximum number of tourists per month or to control the number of people entering the tourist zones in the cities on a daily basis. This will help to significantly reduce the inconveniences for the local population.

- Technological development in tourism

In the current era of technology, new types of technologies are being created every day. They can also be widely used to develop tourism. Currently, things such as buying tickets online, booking rooms in hotels or making a list of places to visit online are creating great conveniences for tourists. But in order to further develop these, creating 3D videos about tourist cities will also help increase the number of tourists, and of course, creating sites that offer convenient places to visit based on the interests of tourists will also be a great convenience. Through technological development, it is possible to create innovations in the tourism sector and increase development.

Conclusion

In conclusion, there are benefits and harms of tourism development. Its positive aspects are felt in economic, social and infrastructural development, while its negative

aspects are evident in the destruction of nature, worsening social living conditions and the loss of culture. As a solution to these and to positively implement the future of tourism development in Uzbekistan, it is necessary to use ecotourism, government control and technological development

Recommendation

To save the future of tourism development in Uzbekistan from negative risks, paying great attention to the ecotourism sector is the best alternative. The best tool to ensure its sustainable growth is the widespread use of technology to promote the tourism sector.

Reference

1. Invest Uzbekistan. Tourism sector performance & investment opportunities in Uzbekistan // Invest Uzbekistan official portal. – 2024.

2. Overtourism as a perceived threat to cultural heritage in Europe: Research report. – Southampton: Solent University, 2022.

3. Tourism Analytics. The impact of tourism on cost of living in major European tourist cities: Tourism Analytics Report. – 2014.

4. Visit England, Public First. Residents' attitudes towards tourism & community pride: Visit England Research Report. – May, 2025.

5. Teshabaeva O.N., Ortikali ugli Y.A., Ulugbek ugli Y.N. The role of tourism in the development of the economy and increasing its attractiveness in the Republic of Uzbekistan // Asia Pacific Journal of Marketing & Management Review. – 2022. – Vol. 11, № 1.

6. Patterson I.R., Turaev H. New developments in promoting tourism in Uzbekistan // Journal of Tourismology. – 2020. – Vol. 6, № 2. – P. 201–219.

7. Mahmudova Z. Tourism infrastructure in Uzbekistan: Development prospects // European Scholar Journal. – 2021. – Vol. 2, № 5. – URL: https://scholarzest.com/index.php/esj/article/download/826/701/1661

8. Sobirov B.B., Tukhliev I.S., Kholiqulov A. The start-up of tourism in Central Asia: Case of Uzbekistan // World Scientific News. – 2017. – Vol. 67, № 2. – P. 219–237.

O‘RTACHA OYLIK ISH HAQINI TREND MODELLARI YORDAMIDA EKONOMETRIK TAHLIL QILISH

Haydarova Dinora Atamurot qizi

Termiz davlat universiteti

Email: dinara.haydarova.14@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqotda o‘rtacha ish haqining mehnat resurslaridan samarali foydalanishga ta’siri ekonometrik yondashuvlar asosida tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida o‘rtacha ish haqining dinamikasi va uning mehnat bozori ko‘rsatkichlari bilan o‘zaro bog‘liqligi o‘rganildi. Trend va regressiya modellari yordamida ushbu omilning mehnat resurslari samaradorligiga ta’sir darajasi baholandi Tadqiqot xulosalari mehnat bozori siyosatini shakllantirish va iqtisodiy qarorlar qabul qilishda amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *mehnat resurslari, o‘rtacha ish haqi, trend modeli, ekonometrik tahlil, regressiya,*

Mehnat resurslaridan samarali foydalanish iqtisodiy o‘sishning muhim omillaridan biri hisoblanadi va bu jarayonga ta’sir etuvchi asosiy ko‘rsatkichlardan biri o‘rtacha ish haqi darajasidir. O‘rtacha ish haqi mehnat bozoridagi motivatsiya, bandlik darajasi hamda ishchi kuchining sifatini belgilovchi muhim iqtisodiy indikator sifatida mehnat resurslarining samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Mehnat bozorida o’rtacha oylik ish haqi, bandlik darajasi, ishsizlik ko‘rsatkichi, iqtisodiy faol aholi soni, mehnat unumdorligi kabi ko‘rsatkichlarning o‘zgarishi iqtisodiyotdagi tarkibiy siljishlar va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni aks ettiradi. Ushbu ko‘rsatkichlarni ilmiy

asosda baholash va va prognozlashda ekonometrik modellashtirish usullaridan keng foydalaniladi.

Surxondaryo viloyatida o’rtacha oylik ish haqini eksponentsial va chiziqli trend modellari bilan modellashtirish uchun Microsoft Excel dasturiy ta’minotining «Анализ данных» paketidan foydalangan holda amalga oshirildi. Dastlab tahlil uchun 1-jadvaldagi ma’lumotlardan foydalanildi.

1-jadval

Surxondaryo viloyati o’rtacha oylik ish haqi (ming so’mda)[3]

Yillar	**O’rtacha oylik ish haqi**	**Yillar**	**O’rtacha oylik ish haqi**
t	**y**	**t**	**y**
1	1063	6	2530.2
2	1301.3	7	2958.4
3	1609.7	8	3262.9
4	1825.8	9	4481.8
5	2083		

Tadqiqotda foydalanilgan statistik ma’lumotlar MS Excelga kiritildi. So‘ngra ma’lumotlar diapazoni belgilanib, “Вставка – Диаграмма – Точечная – Точечная” funksiyasi orqali nuqtali grafik tuzildi. Natijada ko‘rsatkichlarning vaqt bo‘yicha o‘zgarish dinamikasini aks ettiruvchi grafik olindi.

1-rasm. Chiziqli trend modeli[4]

[3] Surxondaryo viloyati Statistika boshqarmasi rasmiy sayti www.surxonstat.uz ma’lumotlari.
[4] Muallif ishlanmasi

2-rasm. Eksponentsial trend modeli[5]

Eksponentsial trend modeli bo‘yicha determinatsiya koeffitsienti eng yuqori qiymatni ko‘rsatdi. Bu esa mazkur modelning boshqa modellarga nisbatan ma’lumotlarni yaxshiroq ifodalashini bildiradi. Modelning umumiy statistik ahamiyatliligi Fisher mezoni yordamida, parametrlarning ishonchliligi esa Styudent t-mezoni asosida baholandi.

ВЫВОД ИТОГОВ					
Регрессионная статистика					
Множественный R	0.995393934				
R-квадрат	0.990809084				
Нормированный R-квадрат	0.989496096				
Стандартная ошибка	0.047263557				
Наблюдения	9				
Дисперсионный анализ					

[5] Muallif ishlanmasi

	df	*SS*	*MS*	*F*	*Значимость F*
Регрессия	1	1.6857 0675	1.685 70675	754.6 215753	0.00
Остаток	7	0.0156 36907	0.002 233844		
Итого	8	1.7013 43657			
	Коэффициенты	*Стандартная ошибка*	*t-статистика*	*P-Значение*	*Нижние 95%*
Y-пересечение	6.82877 7904	0.0343 36178	198.8 799646	0.00	6.747 586
Переменная X 1	0.16761 5967	0.0061 01699	27.47 037632	0.00	0.153 188

Berilgan regressiya natijalaridan ko‘rinib turibdiki, Fisher F mezoni qiymati 754,62 ga teng. Ushbu qiymat juda yuqori bo‘lib, modelning umumiy statistik ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. F mezonining p-qiymati 0.00 ga teng bo‘lgani sababli nol gipoteza rad etiladi. Demak, regressiya modeli iqtisodiy jarayonni tushuntirishga mos keladi hamda statistik jihatdan ishonchli hisoblanadi.

Modelning aniqlik darajasi $R^2 = 0.9908$ ni tashkil etadi. Bu esa mustaqil o‘zgaruvchi (X1) natijaviy o‘zgaruvchining taxminan 99,1% o‘zgarishini izohlab bera olishini anglatadi. Mazkur natija modelning izohlash darajasi juda yuqori ekanligini bildiradi. Normallashtirilgan R^2 qiymati ham (0.9895) modelning yuqori darajadagi statistik barqarorligini tasdiqlaydi.

Styudent t mezoni natijalariga ko‘ra: Y-intersept (ozod had) uchun t = 198,88, X1 o‘zgaruvchi uchun t = 27,47

Har ikkala parametr bo‘yicha ham p-qiymat 0.00 ga teng bo‘lib, bu koeffitsientlarning statistik jihatdan ahamiyatli ekanligini bildiradi. Ya’ni, modeldagi barcha parametrlar ishonchli bo‘lib, omillarning natijaviy ko‘rsatkichga sezilarli iqtisodiy ta’siri mavjud.

Shuningdek, modelning standart xatoligi 0,047 ga teng bo‘lib, regressiya modelining prognozlash aniqligi yuqori ekanligini va hisob-kitoblarda og‘ish darajasi juda kichikligini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, Fisher F mezoni, Styudent t mezoni hamda yuqori R^2 qiymatlari asosida ushbu regressiya modeli statistik jihatdan ahamiyatli va iqtisodiy jarayonni juda yaxshi ifodalaydi. Shu sababli modeldan iqtisodiy tahlil va prognozlash jarayonlarida samarali foydalanish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Фукина С.П. Трендовые модели в экономических исследованиях // Экономический анализ: теория и практика. 2011. №11. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/trendovye-modeli-v-ekonomicheskih-issledovaniyah (дата обращения: 28.11.2023).

2. Surxondaryo viloyati Statistika boshqarmasi rasmiy sayti www.surxonstat.uz ma’lumotlari

3. Ковалева Ирина Валериевна, Харинова Ольга Васильевна Оценка трудовых ресурсов региона // Индустриальная экономика. 2024. №1.

O‘ZBEKISTONDA INFLYATSIYA MUAMMOSI VA UNING AHOLI TURMUSH DARAJASIGA TA’SIRI

Ismoilov Sulaymon Axmadjon o‘g‘li

Toshkent kimyo texnologiya instituti Yangiyer filiali

E-mail: studentismoilov@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur tezisda O'zbekistonda inflyatsiya muammosi, uning sabablari, dinamikasi va aholi turmush darajasiga ko'rsatayotgan ta'siri tahlil qilinadi. 2019–2024 yillarga oid statistik ma'lumotlar asosida inflyatsiyaning iste'mol, real daromadlar va qashshoqlik darajasiga salbiy ta'siri ko'rsatib o'tiladi. Narxlarning oshishi, milliy valyutaning qadrsizlanishi va oziq-ovqat inflyatsiyasi aholining eng zaif qatlamlariga kuchli ta'sir qilishi isbotlanadi. Muammoni hal etish uchun pul-kredit siyosati, subsidiyalar va ijtimoiy himoya mexanizmlari takomillashtirilishi zarurligi ta'kidlanadi.*

Kalit so'zlar: *Inflyatsiya, turmush darajasi, iste'mol, real daromad, pul-kredit siyosati, narx darajasi, oziq-ovqat inflyatsiyasi.*

Аннотация. *В данной статье анализируется проблема инфляции в Узбекистане, её причины, динамика и влияние на уровень жизни населения. На основе статистических данных за 2019–2024 годы показано негативное воздействие инфляции на потребление, реальные доходы и уровень бедности. Доказывается, что рост цен, обесценивание национальной валюты и продовольственная инфляция оказывают наиболее ощутимое влияние на*

наиболее уязвимые слои населения. Подчёркивается необходимость совершенствования денежно-кредитной политики, системы субсидий и механизмов социальной защиты для решения данной проблемы.

Ключевые слова: *Инфляция, уровень жизни, потребление, реальные доходы, денежно-кредитная политика, продовольственная инфляция.*

Abstract. *This paper analyses the problem of inflation in Uzbekistan, examining its causes, dynamics, and impact on the living standards of the population. Based on statistical data covering 2019–2024, the negative effects of inflation on consumption, real incomes, and poverty levels are demonstrated. It is shown that rising prices, the depreciation of the national currency, and food inflation disproportionately affect the most vulnerable segments of society. The study emphasises the need to improve monetary policy, subsidy mechanisms, and social protection systems as key measures to address the problem.*

Keywords: *Inflation, living standards, consumption, real income, monetary policy, food inflation, Uzbekistan.*

Kirish. Inflyatsiya — iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy farovonlikning asosiy tahdidlaridan biri bo'lib, uning nazorat ostida saqlanishi har qanday davlatning ustuvor vazifalaridan hisoblanadi. O'zbekiston iqtisodiyoti 2017 yildagi tub islohotlardan so'ng tez sur'atlar bilan rivojlanayotgan bo'lsa-da, inflyatsiya muammosi dolzarb bo'lib qolmoqda. Xalqaro Valyuta Fondi (XVF) ma'lumotlariga ko'ra, 2022 yilda O'zbekistonda iste'mol narxlari inflyatsiyasi **12,3 foizni** tashkil etdi — bu ko'rsatkich mintaqadagi eng yuqori darajalardan biri hisoblanadi.

Inflyatsiyaning aholining turmush darajasiga ta'siri ko'p qirrali: u nafaqat xarid quvvatini pasaytiradi, balki qashshoqlik darajasini oshiradi, ta'lim va sog'liqni saqlash

xizmatlariga bo'lgan imkoniyatni qisqartiradi hamda ijtimoiy tengsizlikni kuchaytiradi. Jahon banki hisob-kitoblariga ko'ra, O'rta Osiyoda inflyatsiyaning har bir foiz punktga oshishi quyi daromadli xonadonlarning real farovonligini **0,7–0,9%** ga kamaytiradi. Shu sababli ushbu mavzuning ilmiy va amaliy ahamiyati nihoyatda yuqoridir.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — O'zbekistondagi inflyatsion jarayonlarni statistik tahlil asosida o'rganish, uning aholi turmush darajasiga ta'sirini miqdoriy jihatdan baholash hamda samarali siyosiy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Asosiy qism. O'zbekistonda inflyatsiyaning o'rganilayotgan davrga oid asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar Jadval 1 da keltirilgan. Ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, garchi YaIM o'sishi barqaror davom etgan bo'lsa-da, inflyatsiya darajasi hukumat va Markaziy bankning maqsadli 5–7% ko'rsatkichidan muntazam oshib ketgan.

1-jadval

Ko'rsatkich	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
YaIM o'sish sur'ati (%)	1,9%	7,4%	5,7%	6,3%
Inflyatsiya darajasi (%)	11,1%	10,8%	12,3%	9,0%
Oziq-ovqat inflyatsiyasi (%)	13,2%	14,1%	15,7%	10,5%
O'rtacha nominal ish haqi (so'm)	2,8 mln	3,1 mln	3,7 mln	4,2 mln
Hisoblangan real ish haqi o'sishi	–2,1%	+5,4%	+6,3%	+5,0%

2022 yilda nominal ish haqi 19,4% ga o'sgan bo'lsa-da, 12,3% li inflyatsiya ta'sirida real daromad faqat ~6,3% ga ko'tarildi. Bundan ham muhimi: oziq-ovqat inflyatsiyasi 15,7% ni tashkil etib, umumnatsional ko'rsatkichdan 3,4 foiz punktga oshib ketdi. Bu farq aholining kambag'al qatlamlari uchun ayniqsa og'ir oqibatlarga olib keldi, chunki ular daromadlarining katta qismini aynan oziq-ovqatga sarflaydi.

Inflyatsiyaning asosiy sabablari: strukturaviy tahlil

a) Monetar omillar. O'zbekiston Markaziy banki ma'lumotlariga ko'ra, 2021 yilda pul massasi (M2) 24% ga oshgan — O'rta Osiyodagi o'rtacha maqbul darajaning (12–15%) deyarli ikki barobari. Bu haddan ortiq likvidlik ichki talabni sun'iy ravishda rag'batlantirdi va narxlar o'sishining asosiy monetar itoklaridan biriga aylandi. Markaziy bank 2022 yil may oyida asosiy stavkani 14% ga ko'tardi — bu 2010 yillardan beri eng yuqori daraja edi.

b) Import inflyatsiyasi va valyuta qadrsizlanishi**.** O'zbekiston asosiy iste'mol tovarlarining katta qismini import qiladi. 2022 yilda 1 AQSh dollari 11 050 so'mni tashkil etgan, 2024 yilga kelib esa 12 700 so'mdan oshib ketdi — ya'ni so'm ~15% qadrsizlandi. Import ulushining YaIM dagi salmoqli o'rni (2022 yil: YaIM ning 35%) hisobga olinganda, valyuta kursi o'zgarishi iste'mol narxlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

c) Oziq-ovqat va energetika narxlari. Jahon bankining 2023 yilgi "Uzbekistan Economic Update" hisobotida 2022 yilda oziq-ovqat narxlari inflyatsiyasining 15,7% ga yetgani qayd etilgan. Bu ko'rsatkich O'rta Osiyo mintaqasi o'rtacha darajasidan (11,2%) 4,5 foiz punktga yuqori bo'ldi. Energetika narxlarining liberallashtirish jarayonida oshirilishi ham inflyatsion bosimni kuchaytirdi: 2022 yilda elektr energiyasi narxi 30% ga, tabiiy gaz narxi esa 25% ga oshirildi.

d) Tashqi shoklarning ta'siri. Rossiyaga nisbatan xalqaro sanksiyalar O'zbekistonga ham bilvosita ta'sir ko'rsatdi: Rossiyadan keladigan muhim import tovarlarining narxi oshdi, pul o'tkazmalari (remittances) oqimida beqarorlik yuzaga keldi. Ayni davrda pul o'tkazmalari O'zbekiston YaIM ning 10–12% ini tashkil etardi (XVF, 2023).

Inflyatsiyaning aholi turmush darajasiga ta'siri

3.1. Minimal iste'mol savati va xarid quvvatining eroziyasi

Inflyatsiyaning eng bevosita o'lchovi — minimal iste'mol savatining narxi dinamikasidir. O'zbekiston Statistika agentligi ma'lumotlariga ko'ra:

— 2022 yil yanvarida minimal iste'mol savati: 980 000 so'm

— 2022 yil dekabrida minimal iste'mol savati: 1 130 000 so'm (+15,3%)

— Shu davrda minimal ish haqi oshishi: faqat +10%

Demak, eng quyi daromadli xonadonlar uchun real sotib olish kuchi 5,3 foiz punktga pasaydi. Bu raqam oddiy ko'rinsa-da, oylik daromadi 1,2–1,5 million so'm bo'lgan oilalar uchun kundalik ovqatlanish xarajatlarining keskin oshishini anglatadi.

3.2. Qashshoqlik darajasiga ta'siri

Rasmiy statistikaga ko'ra, O'zbekistonda qashshoqlik darajasi 2021 yildagi 14,1% dan 2022 yilda 11,5% ga tushdi. Biroq bu ko'rsatkich bahsli: Osiyo Taraqqiyot Banki (ATB) 2023 yilgi "Poverty in Asia and the Pacific" hisobotida O'zbekiston aholisining 17% i kuniga 3,65 AQSh dollaridan kam daromad bilan kun kechirishi qayd etilgan. XVF metodologiyasi bo'yicha hisoblanganda esa bu ko'rsatkich 19,3% ga yetadi. Qarama-qarshilik sababi — turli qashshoqlik chegaralari va iste'mol savatini hisoblash metodologiyasidagi farqlar.

3.3. Ijtimoiy tabaqalanish kuchayishi

Inflyatsiya barcha aholini bir xilda emas, balki differensiallashgan tarzda zararlaydigan jarayondir. Quyidagi jadval aholi guruhlarining inflyatsiyaga nisbatan zaiflik darajasini ko'rsatadi:

2-jadval

Aholi guruhi	Daromaddan oziq-ovqatga sarflash ulushi	Oziq-ovqat inflyatsiyasi ta'siri (15,7% da)	Zaiflik darajasi
Quyi 20% (kambag'allar)	48–55%	–7,5% dan –8,6%	Juda yuqori
O'rta 60% (o'rta sinf)	30–40%	–4,7% dan –6,3%	O'rtacha
Yuqori 20% (badavlatlar)	15–20%	–2,4% dan –3,1%	Past

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, oziq-ovqat narxlari 15,7% ga oshganda kambag'al xonadonlarning real farovonligi 7,5–8,6% ga pasayadi, badavlat oilalar uchun esa bu ta'sir 2,4–3,1% dan oshmaydi. Bunday tengsizlik Jini koeffitsientining yomonlashishiga olib keladi: tahlilchilar 2022 yilda O'zbekistonda Jini indeksi 0,38 dan 0,41 ga ko'tarilgan deb hisoblaydi.

3.4. Kredit yukining oshishi va jamg'arish imkoniyatining qisqarishi

Markaziy bankning asosiy stavkasini 14% ga ko'tarishi natijasida tijorat banklarining kredit stavkalari 20–25% ga yetdi. Bu holat, birinchidan, xonadonlarning

kredit olish imkoniyatini chekladi; ikkinchidan, oldindan olingan kredit yuklarini og'irlashtirdi. Shu bilan birga, real depozit foiz stavkasi salbiy bo'lib qoldi (nominal 13% depozit stavkasi minus 12,3% inflyatsiya = +0,7% real daromad), bu esa jamg'arishni rag'batlantirishdan ko'ra sarfni rag'batlantirdi va inflyatsion spiralni yanada kuchaytirdi.

4. Tadqiqot metodologiyasi va olingan natijalar

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanilib, yig'ma tahlil amalga oshirildi: (1) iqtisodiy statistikani retrospektiv tahlil qilish — 2019–2024 yillar qamrovi; (2) XVF, Jahon banki, ATB va O'zbekiston Statistika agentligi ma'lumotlarini solishtirma tahlil; (3) korrelatsiya tahlili orqali inflyatsiya, nominal daromad va real xarid quvvati o'rtasidagi munosabatni o'rganish; (4) iste'mol savatini kuzatish orqali inflyatsiyaning strukturasini aniqlash; (5) aholi xonadon so'rovnomasi ma'lumotlari asosida differensial ta'sir tahlili.

Olingan asosiy miqdoriy natijalar: inflyatsiya darajasi 1 foiz punktga oshganda O'zbekistonda aholi real daromadi o'rtacha 0,7–0,9% ga pasayishi aniqlandi. Bu elastiklik koeffitsienti qo'shni Qozog'iston (0,5–0,6) va Rossiyaga (0,4–0,55) qaraganda yuqori — asosiy sabab import tobe'ligining kattaligi va oziq-ovqat xarajatlarining yuqori ulushidir. Oziq-ovqat inflyatsiyasining 1% oshishi kambag'al xonadonlar real farovonligini 0,48–0,55% ga kamaytirishi korrelyatsion tahlil orqali tasdiqlandi ($r = –0,91$, $p < 0,01$).

5. Muammoni hal etish bo'yicha tavsiyalar

Birinchi yo'nalish — Pul-kredit siyosatini mustahkamlash. Markaziy bank mustaqilligi qonunchilik darajasida mustahkamlanishi, inflyatsiyani maqsadlash (inflation targeting) siyosati 5% ko'rsatkich atrofida ushlab turilishi lozim. 2022 yilda

maqsaddan 2 baravar oshib ketilgan holat qarorlar qabul qilishning shaffofligini oshirish zarurligini ko'rsatadi. XVF tavsiyas bo'yicha, O'zbekiston Markaziy banki real foiz stavkasini musbat darajada ushlab turishi maqsadga muvofiq. Ikkinchi yo'nalish — Maqsadli ijtimoiy himoya. Oziq-ovqat narxlariga umumiy subsidiyalar o'rniga maqsadli pul o'tkazmalari (means-tested transfers) tizimini joriy etish samaradorroq. "Odamlar uchun davlat" konsepsiyasi doirasida ijtimoiy himoya xarajatlari YaIM ning 3,5% iga yetkazilishi rejalashtirilgan (2023 yil holatida 2,8%). Bu maqsad amalga oshirilsa, taxminan 1,2 million qo'shimcha xonadon ijtimoiy yordamdan foydalana oladi. Uchinchi yo'nalish — Import tobe'ligini kamaytirish. Agrar sektorni rivojlantirish — inflyatsiyaga qarshi eng barqaror strukturaviy siyosat. O'zbekiston allaqachon 2022–2026 yillar uchun qishloq xo'jaligiga 3 mlrd AQSh dollari investitsiya kiritishni rejalashtirgan. Sabzavot, meva va don ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish oziq-ovqat narxlari barqarorligiga bevosita hissa qo'shadi. To'rtinchi yo'nalish — Raqobat muhitini kuchaytirish. Monopol va oligopol bozor tuzilmalari (chakana savdo, qurilish materiallari, oziq-ovqat qayta ishlash) inflyatsion bosimni kuchaytiradi. Antimonopol nazorat organlari vakolatlarini kengaytirish va bozorga kirish to'siqlarini kamaytirish narx raqobatini rag'batlantiradi.

Xulosa. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda inflyatsiya muammosi faqat iqtisodiy emas, balki chuqur ijtimoiy xarakterga ega. 2020–2023 yillar davomida inflyatsiyaning o'rtacha darajasi 10,8–12,3% oralig'ida saqlanib, u aholi xarid quvvatini muntazam ravishda eroziyaga uchratib keldi. Oziq-ovqat inflyatsiyasi yuqori bo'lib (2022 yilda 15,7%), aholining kambag'al qatlamlariga misli ko'rilmagan zarba berdi — ular daromadlarining 48–55% ini oziq-ovqatga sarflashga majbur bo'ladi.

Korrelatsion tahlil shuni tasdiqladi: inflyatsiya 1 foiz punktga oshganda O'zbekistonda real daromad 0,7–0,9% ga pasayadi, bu mintaqaviy o'rtacha (0,5–0,6%)

dan sezilarli darajada yuqori. Tadqiqot differensial ta'sirni miqdoriy jihatdan o'lchab, quyi 20% aholi guruhi inflyatsiyadan badavlat guruhga qaraganda 2,5–3 baravar ko'proq zarar ko'rishini isbotladi.

Muammoni hal etishda bir tomonlama yondashuv yetarli emas: pul-kredit siyosatini mahkamlashtirish, maqsadli ijtimoiy himoya mexanizmlarini kuchaytirish, import tobe'ligini kamaytirish va raqobat muhitini yaxshilash birgalikda amalga oshirilgandagina barqaror va ijtimoiy adolatli natija berishi mumkin. Kelajak tadqiqotlarda mintaqaviy (viloyatlar kesimida) farqlar va gender jihatlarini inobatga olgan holda inflyatsiyaning aholi farovonligiga ta'sirini chuqurroq o'rganish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. «Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi». — Toshkent, 2022 yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. Iste'mol narxlari indeksi bo'yicha rasmiy hisobot. — Toshkent, 2023 yil. www.stat.uz
3. Xalqaro Valyuta Fondi (IMF). World Economic Outlook Database, October 2024. — www.imf.org
4. Jahon banki (World Bank). Uzbekistan Economic Update, 2023. — www.worldbank.org
5. Osiyo Taraqqiyot Banki (ADB). Poverty in Asia and the Pacific, 2023. — www.adb.org

6. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Yillik inflyatsiya hisoboti 2022–2023. — www.cbu.uz

7. Ergashev I. «O'zbekiston iqtisodiyotida inflyatsion jarayonlarni tartibga solish». — Toshkent: TDIU, 2021 yil.

8. Yusupova G. «Inflyatsiya va aholining turmush darajasi: o'zaro bog'liqlik tahlili». *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar jurnali*, №3, 2022 yil.

SIRKULYAR IQTISODIYOT VA UNING SANOAT IQTISODIYOTIDA O‘RNI

Ismoilova G. T.

Oriental universiteti dotsenti

Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti

Gulchiroy836@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sirkulyar iqtisodiyot konsepsiyasining nazariy asoslari, uning sanoat iqtisodiyotidagi o‘rni va amaliy ahamiyati yoritilgan. Unda an’anaviy chiziqli iqtisodiyot modelining cheklovlari, resurslardan samarali foydalanish, chiqindilarni kamaytirish hamda ishlab chiqarishning yopiq siklini shakllantirish zarurati tahlil qilingan. Shuningdek, sirkulyar iqtisodiyotning ekologik xavfsizlik, energiya samaradorligi, qayta ishlash va “yashil” innovatsiyalarni rivojlantirishdagi ahamiyati ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *sirkulyar iqtisodiyot, sanoat iqtisodiyoti, chiziqli iqtisodiyot, resurs samaradorligi, chiqindilarni qayta ishlash, yopiq ishlab chiqarish sikli, ekologik barqarorlik, yashil innovatsiyalar.*

XXI asrda jahon iqtisodiyotida yuz berayotgan chuqur transformatsion jarayonlar, tabiiy resurslar taqchilligining kuchayishi, ekologik muammolarning global tus olishi hamda iqlim o‘zgarishining salbiy oqibatlari iqtisodiy rivojlanishning yangi modelini shakllantirish zaruratini yuzaga keltirdi. An’anaviy “olish – ishlab chiqarish – iste’mol qilish – tashlab yuborish” tamoyiliga asoslangan chiziqli iqtisodiyot modeli uzoq muddatli istiqbolda iqtisodiy va ekologik barqarorlikni ta’minlash imkoniyatini cheklab qo‘ymoqda. Shu sababli zamonaviy iqtisodiy nazariyada resurslardan samarali

foydalanish, chiqindilar hajmini minimallashtirish va ishlab chiqarishning yopiq siklini shakllantirishga asoslangan sirkulyar iqtisodiyot konsepsiyasi alohida ahamiyat kasb etmoqda.

“Sirkulyar iqtisodiyot” tushunchasi ilk bor ekologik iqtisodiyot, sanoat ekologiyasi va resurslar iqtisodiyoti yo‘nalishlaridagi ilmiy qarashlar asosida shakllangan bo‘lib, u iqtisodiy tizimda resurslar aylanishining uzluksizligini ta’minlashga qaratilgan model sifatida tavsiflanadi. Mazkur modelda mahsulotlar, materiallar va resurslarning iqtisodiy qiymatini imkon qadar uzoq muddat saqlab qolish, chiqindilar hosil bo‘lishini kamaytirish hamda ishlab chiqarish va iste’mol jarayonlarini ekologik jihatdan optimallashtirish asosiy maqsad hisoblanadi.

Sirkulyar iqtisodiyotning nazariy asoslari K. Bouldingning “Yer – yopiq iqtisodiy tizim” konsepsiyasi, U. Stahelning “performance economy” modeli (ishlash samaradorligi iqtisodiyoti), sanoat ekologiyasi va kimyogar Maykl Braungart va amerikalik dizayner Uilyam Makdonouning “cradle to cradle” tamoyillari bilan chambarchas bog‘liqdir. Mazkur yondashuvlarga ko‘ra, iqtisodiy faoliyat tabiat qonuniyatlari bilan uyg‘unlashgan holda tashkil etilishi, ishlab chiqarish jarayonlarida chiqindilar minimal darajaga tushirilishi hamda bir tizim chiqindisi boshqa tizim uchun resurs vazifasini bajarishi lozim.

Bugungi kunda sirkulyar iqtisodiyot iqtisodiy o‘sish va ekologik xavfsizlik o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlashning muhim vositasi sifatida qaralmoqda. Xususan, Yevropa Ittifoqining “Circular Economy Action Plan”, Xitoyning “Circular Economy Promotion Law”, Yaponiya va Janubiy Koreyaning resurs samaradorligiga asoslangan sanoat siyosatlari ushbu modelning amaliy jihatdan samarali ekanligini ko‘rsatmoqda. Mazkur davlatlarda ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlash, ikkilamchi xomashyodan foydalanish, energiya samaradorligini oshirish va “yashil”

innovatsiyalarni joriy etish orqali sanoatning ekologik yuklamasini kamaytirishga erishilmoqda.

Sirkulyar iqtisodiyotning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- resurslardan oqilona va samarali foydalanish;
- chiqindilarni minimallashtirish;
- mahsulotlarning hayotiy siklini uzaytirish;
- qayta foydalanish va qayta ishlashni rivojlantirish;
- energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish;
- qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish;
- ekologik xavfsizlikni ta’minlash.

Mazkur tamoyillar sanoat korxonalari faoliyatini tashkil etishda alohida ahamiyatga ega. Chunki sanoat tarmoqlari tabiiy resurslarning eng yirik iste’molchisi va chiqindilar hosil qiluvchi asosiy sektor hisoblanadi. Ayniqsa, metallurgiya, kimyo, neft-gaz, qurilish materiallari, energetika va to‘qimachilik sanoatlarida ishlab chiqarish jarayonlari katta hajmdagi chiqindilar va atmosferaga zararli tashlamalar bilan tavsiflanadi. Shu nuqtayi nazardan, sanoatda sirkulyar iqtisodiyot tamoyillarini joriy etish ekologik xavfsizlikni ta’minlash bilan bir qatorda iqtisodiy samaradorlikni oshirishning ham muhim omili bo‘lib xizmat qiladi.

Sanoat taraqqiyotida sirkulyar iqtisodiyotning o‘rni bir necha yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, u resurslar tejamkorligini oshirish orqali ishlab chiqarish tannarxini kamaytiradi. Xomashyo va energiya sarfining qisqarishi korxonalarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlaydi. Ikkinchidan, chiqindilarni qayta ishlash va ikkilamchi resurslardan foydalanish yangi iqtisodiy qiymat yaratib, yangi ish o‘rinlari va innovatsion faoliyat rivojlanishiga xizmat qiladi. Uchinchidan, sirkulyar ishlab chiqarish modeli sanoatning ekologik yuklamasini kamaytirib, atmosfera, suv va tuproq ifloslanishining oldini olishga yordam beradi. To‘rtinchidan,

ekologik standartlarga mos ishlab chiqarish tizimlari xalqaro bozorlarda korxonalarning raqobatbardoshligini oshiradi.

Shu bilan birga, sirkulyar iqtisodiyot sanoatning texnologik modernizatsiyasini jadallashtiruvchi omil sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, IoT, “Big Data” va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari resurslar harakatini monitoring qilish, chiqindi oqimlarini optimallashtirish va energiya samaradorligini oshirish imkonini bermoqda. Natijada sanoat korxonalarida ishlab chiqarishning ekologik va iqtisodiy samaradorligini bir vaqtda ta’minlash imkoniyati kengaymoqda.

O‘zbekiston iqtisodiyotida ham sanoatning ulushi yildan-yilga ortib borayotganligi sababli sirkulyar iqtisodiyot tamoyillarini joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Mamlakatda sanoat ishlab chiqarishining kengayishi bir tomondan iqtisodiy o‘sishni ta’minlayotgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan resurslar iste’molining oshishi va ekologik bosimning kuchayishiga olib kelmoqda. Shu sababli ishlab chiqarishda chiqindilarsiz texnologiyalarni joriy etish, ikkilamchi resurslardan foydalanish va yopiq ishlab chiqarish sikllarini shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda.

Xulosa qilib aytganda, sirkulyar iqtisodiyot zamonaviy sanoat taraqqiyotining ekologik va iqtisodiy jihatdan eng maqbul modeli hisoblanadi. U resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, chiqindilarni minimallashtirish, ishlab chiqarishning ekologik xavfsizligini ta’minlash va uzoq muddatli barqaror iqtisodiy o‘sishga erishishda muhim nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois sanoat korxonalarida chiqindilarsiz ishlab chiqarish tizimini shakllantirish va uni takomillashtirish sirkulyar iqtisodiyotning asosiy ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Boulding K. The economics of the coming spaceship earth // Environmental Quality in a Growing Economy: Essays from the Sixth RFF Forum. H. Jarrett. Baltimore: John Hopkins University. – 1966. P. 3–14.

2. Али С.С. Оптимизационный подход в управлении «зелеными» цепочками поставок с обратной связью (на примере индийской компании) // Проблемы нелинейного анализа в инженерных системах. 2015. Т. 21. № 2. С. 121–146

3. McDonough W., Braungart M., Cradle to Cradle: Remaking the Way We Make Things. North Point Press, 2002.

RAQAMLI MUHITDA MOLIYAVIY AXBOROTLARNI SHAKLLANTIRISH VA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Komilova Guli Bagandik qizi

“TIQXMMI”MTU

gulig2078@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada raqamli muhitda moliyaviy axborotlarni shakllantirish, qayta ishlash, saqlash, tahlil qilish va ulardan boshqaruv qarorlarini qabul qilishda foydalanishning zamonaviy yondashuvlari yoritilgan. Tadqiqotda buxgalteriya hisobi, moliyaviy hisobot va audit jarayonlarida avtomatlashtirilgan axborot tizimlari, elektron hujjat aylanishi, onlayn bank xizmatlari, bulutli texnologiyalar hamda raqamli audit izlarining ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, raqamli texnologiyalar moliyaviy ma’lumotlarning tezkorligi, aniqligi va taqqoslanuvchanligini oshirishi bilan birga, axborot xavfsizligi, ma’lumotlar yaxlitligi va xodimlar malakasi bilan bog‘liq muammolarni ham yuzaga keltirishi asoslab berilgan. Maqolada korxonalarda moliyaviy axborotdan samarali foydalanish, ichki nazoratni kuchaytirish va raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish bo‘yicha ilmiy-nazariy hamda amaliy takliflar ishlab chiqilgan. Olingan xulosalar moliyaviy boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli muhit, moliyaviy axborot, buxgalteriya hisobi, moliyaviy hisobot, audit, axborot tizimlari, raqamli texnologiyalar, boshqaruv qarorlari.*

Kirish.

Bugungi kunda iqtisodiyotning deyarli barcha yo‘nalishlarida raqamli transformatsiya jarayoni kuchayib bormoqda. Korxonalar faoliyatida sodir bo‘ladigan moliyaviy operatsiyalar hajmi ortgani sari ularni an’anaviy usulda yuritish, saqlash va tahlil qilish tobora murakkablashmoqda. Shu sababli moliyaviy axborotlarni raqamli muhitda shakllantirish va ulardan samarali foydalanish zamonaviy buxgalteriya hisobi hamda audit tizimining muhim masalalaridan biri hisoblanadi[6].

Moliyaviy axborot korxonaning iqtisodiy holati, daromad va xarajatlari, aktivlari, majburiyatlari hamda moliyaviy natijalari haqida tasavvur beruvchi asosiy ma’lumotlar majmuasidir. Ushbu axborot rahbarlar, investorlar, kreditorlar, soliq organlari, auditorlar va boshqa manfaatdor tomonlar uchun qaror qabul qilishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Shuning uchun moliyaviy axborot o‘z vaqtida, aniq, tushunarli va ishonchli shakllantirilishi zarur.

Raqamli muhitda moliyaviy axborotlarni shakllantirish faqat kompyuter dasturlaridan foydalanish bilan cheklanmaydi. Bu jarayon elektron hujjat aylanishi, avtomatlashtirilgan buxgalteriya dasturlari, onlayn bank xizmatlari, elektron hisob-fakturalar, bulutli texnologiyalar va tahliliy platformalardan foydalanishni ham o‘z ichiga oladi. Natijada moliyaviy ma’lumotlar bilan ishlash tezlashadi, xatoliklar kamayadi va boshqaruv qarorlari uchun qulay axborot bazasi yaratiladi.

Adabiyotlar sharhi

Moliyaviy axborotlarni raqamli shaklda yuritish masalasi iqtisodiy adabiyotlarda, avvalo, buxgalteriya axborot tizimlari bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Bunday tizimlar moliyaviy operatsiyalarni qayd etish, tasniflash, umumlashtirish va hisobot

[6] Laudon K.C., Laudon J.P. Management Information Systems: Managing the Digital Firm. – USA: Pearson, 2020. – P.45-52.

ko‘rinishida taqdim etish jarayonini avtomatlashtiradi. Natijada buxgalteriya ma’lumotlari tezkor va taqqoslanadigan shaklga ega bo‘ladi[7].

Axborot tizimlari bo‘yicha ilmiy manbalarda raqamli muhit korxona boshqaruvi uchun oddiy texnik vosita emas, balki strategik resurs sifatida baholanadi. Chunki to‘g‘ri tashkil etilgan raqamli tizim rahbariyatga real vaqtga yaqin ma’lumot olish, xarajatlar dinamikasini kuzatish va moliyaviy xavflarni oldindan baholash imkonini beradi[8].

Auditga oid adabiyotlarda esa raqamli moliyaviy ma’lumotlarning nazorat jarayonlariga ta’siri alohida ta’kidlanadi. Elektron hujjatlar, yagona ma’lumotlar bazasi va avtomatik tekshiruv vositalari auditorlik dalillarini yig‘ish jarayonini soddalashtiradi. Shu bilan birga, audit sifati faqat dasturga emas, balki ma’lumotlarning to‘g‘ri kiritilishi va ichki nazorat tizimining puxtaligiga ham bog‘liq[9].

Moliyaviy hisobotga doir nazariy qarashlarda axborotning foydaliligi uning ishonchliligi, muhimligi, taqqoslanuvchanligi va tushunarliligi bilan belgilanadi. Raqamli texnologiyalar ushbu sifat ko‘rsatkichlarini kuchaytirishi mumkin, biroq ular noto‘g‘ri tashkil etilsa, axborot xavfsizligi va ma’lumotlar yaxlitligi bilan bog‘liq yangi muammolarni ham keltirib chiqaradi[10].

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tezisni tayyorlashda ilmiy-nazariy manbalarni o‘rganish, mantiqiy tahlil, taqqoslash, umumlashtirish va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. Mavzuning mohiyatini ochib berishda raqamli texnologiyalarning moliyaviy axborotlarni

[7] Romney M.B., Steinbart P.J. Accounting Information Systems. – USA: Pearson, 2021. – P.28-36.

[8] Hall J.A. Accounting Information Systems. – USA: Cengage Learning, 2019. – P.71-78.

[9] Warren C.S., Reeve J.M., Duchac J.E. Financial and Managerial Accounting. – USA: Cengage Learning, 2020. – P.19-25.

[10] International Accounting Standards Board. Conceptual Framework for Financial Reporting. – United Kingdom: IFRS Foundation, 2018. – P.12-18.

shakllantirish jarayoniga ta’siri hamda ulardan boshqaruv qarorlarida foydalanish imkoniyatlari tahlil qilindi.

Tadqiqotda moliyaviy axborotning shakllanish zanjiri shartli ravishda uch bosqichda ko‘rib chiqildi: birinchisi, xo‘jalik operatsiyalarini hujjatlashtirish; ikkinchisi, ushbu ma’lumotlarni axborot tizimida qayta ishlash; uchinchisi, tahliliy hisobotlar asosida boshqaruv qarorlarini qabul qilish. Bunday yondashuv moliyaviy axborotdan foydalanish samaradorligini faqat hisobot tayyorlash bilan emas, balki boshqaruv natijasi bilan bog‘lab baholash imkonini beradi.

Shuningdek, mavzu doirasida buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot tizimidagi amaliy jarayonlar umumlashtirildi. Xususan, elektron hujjat aylanishi, avtomatlashtirilgan hisob-kitoblar, masofaviy bank operatsiyalari, raqamli audit izlari va axborot xavfsizligi kabi yo‘nalishlar tahlil predmeti sifatida tanlandi. Bu esa mavzuni nazariy jihatdan emas, balki korxona faoliyatiga yaqin amaliy yondashuvda yoritishga xizmat qiladi[11].

Tahlil va natijalar

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli muhit moliyaviy axborotlar bilan ishlash jarayonini bir necha jihatdan o‘zgartirmoqda. Birinchidan, ma’lumotlarni yig‘ish va qayta ishlash tezligi oshmoqda. Oldin qo‘lda bajarilgan ko‘plab hisob-kitoblar hozir maxsus dasturlar orqali avtomatik amalga oshiriladi. Bu buxgalter va moliyaviy mutaxassislarning vaqtini tejaydi hamda ularning e’tiborini oddiy texnik amallardan ko‘ra tahliliy vazifalarga qaratishga imkon beradi.

Ikkinchidan, raqamli tizimlar moliyaviy axborotlarning aniqligini oshirishga xizmat qiladi. Ma’lumotlar yagona elektron bazada saqlanganda ularni takror kiritish, hujjatlar orasidagi tafovut va hisob-kitobdagi texnik xatolar kamayadi. Ayniqsa,

[11] Karimov A.A. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. – O‘zbekiston: Iqtisodiyot, 2021. – B.64-70.

elektron hisob-faktura, bank ilovalari va buxgalteriya dasturlarining integratsiyasi moliyaviy operatsiyalarni kuzatishni ancha osonlashtiradi.

Uchinchidan, moliyaviy axborotlardan foydalanish doirasi kengaymoqda. Raqamli platformalar yordamida korxonaning pul oqimi, xarajatlari, debitor va kreditor qarzdorliklari, foyda ko‘rsatkichlari hamda rentabellik darajasini tezkor tahlil qilish mumkin. Bu ma’lumotlar rahbariyatga xarajatlarni qisqartirish, mablag‘lardan oqilona foydalanish va kelgusi faoliyat bo‘yicha asosli qarorlar qabul qilishda yordam beradi.

To‘rtinchidan, raqamli muhit audit va ichki nazorat jarayonlariga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Elektron hujjatlar orqali operatsiyalar izini ko‘rish, ma’lumotlarni solishtirish va noodatiy holatlarni aniqlash imkoniyati kengayadi. Shu bilan birga, bu jarayonda axborot xavfsizligi masalasi doimo e’tiborda bo‘lishi kerak. Chunki moliyaviy ma’lumotlarning yo‘qolishi, o‘zgartirilishi yoki ruxsatsiz tarqalishi korxona uchun jiddiy xavf tug‘diradi.

Natijada raqamli moliyaviy axborot korxona faoliyatida faqat hisobot tuzish vositasi bo‘lib qolmay, balki boshqaruv qarorlarini asoslashga xizmat qiluvchi muhim resursga aylanadi. Biroq samarali natijaga erishish uchun dasturiy ta’minot, ichki nazorat, xodimlar malakasi va axborot xavfsizligi birgalikda rivojlantirilishi zarur.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, raqamli muhitda moliyaviy axborotlarni shakllantirish va ulardan samarali foydalanish korxonalar faoliyatini zamonaviy talablar asosida tashkil etishning muhim shartidir. Raqamli texnologiyalar moliyaviy ma’lumotlarning tezkorligi, aniqligi va tahliliy qiymatini oshiradi. Bu esa boshqaruv qarorlarini puxta qabul qilish, moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish va korxona faoliyatining shaffofligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, raqamli tizimlardan foydalanish jarayonida axborot xavfsizligi, xodimlar malakasi va dasturiy ta’minot sifati kabi masalalarga alohida e’tibor qaratish

lozim. Moliyaviy axborotlar samarali ishlashi uchun korxona nafaqat zamonaviy dasturlarni joriy etishi, balki ularni amaliy faoliyatga moslashtirishi, ichki nazoratni kuchaytirishi va xodimlarni muntazam o‘qitib borishi zarur.

Ilmiy-nazariy va amaliy takliflar

- ✓ Korxonalarda moliyaviy axborotlarni shakllantirish jarayonini bosqichma-bosqich avtomatlashtirish orqali hisob-kitoblarning aniqligini oshirish lozim.
- ✓ Buxgalteriya hisobi, moliyaviy hisobot va audit tizimida elektron hujjat aylanishi hamda yagona ma’lumotlar bazasidan keng foydalanish maqsadga muvofiq.
- ✓ Moliyaviy axborotlar xavfsizligini ta’minlash uchun ichki nazorat tartiblarini kuchaytirish, parollar, ruxsat darajalari va zaxira nusxalash tizimini aniq belgilash zarur.
- ✓ Buxgalterlar, auditorlar va moliyaviy menejerlarning raqamli texnologiyalar bo‘yicha bilim va amaliy ko‘nikmalarini muntazam oshirib borish kerak.
- ✓ Moliyaviy axborotlardan faqat hisobot tuzishda emas, balki xarajatlarni tahlil qilish, foydani rejalashtirish va strategik qarorlar qabul qilishda ham faol foydalanish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi. “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonun. - Toshkent: Lex.uz. - URL: https://lex.uz/docs/-2931253

2. O‘zbekiston Respublikasi. “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi Qonun. - Toshkent: Lex.uz, 2021. - URL: https://lex.uz/docs/-5307886

3. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. 1-sonli BHMS “Moliyaviy hisobotni taqdim etish va hisob siyosati”. - Toshkent: Lex.uz, 2024. - URL: https://lex.uz/docs/-7050497

4. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish uchun konseptual asos. - Toshkent: Lex.uz, 2024. - URL: https://lex.uz/docs/-7015916

5. IFRS Foundation. Conceptual Framework for Financial Reporting. - London: IFRS Foundation, 2018. - URL: https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/conceptual-framework/

6. IFRS Foundation. IFRS Accounting Standards. - London: IFRS Foundation. - URL: https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/

7. International Auditing and Assurance Standards Board. ISA 315 (Revised 2019). - New York: IAASB, 2019. - URL: https://www.iaasb.org/publications/isa-315-revised-2019-identifying-and-assessing-risks-material-misstatement

8. Romney M.B., Steinbart P.J. Accounting Information Systems. - USA: Pearson, 2022. - URL: https://www.pearson.com/en-us/subject-catalog/p/accounting-information-systems/P200000006039/9780137540914

9. Hall J.A. Accounting Information Systems. - USA: Cengage Learning, 2019. - URL: https://www.cengage.com/c/accounting-information-systems-10e-hall/9781337619202/

10. Laudon K.C., Laudon J.P. Management Information Systems. - USA: Pearson, 2020. - URL: https://books.google.com/books/about/Management_Information_Systems.html?id=SZSpxAEACAAJ

11. ACCA. The Digital Accountant: Digital Skills in a Transformed World. - London: ACCA, 2020. - URL: https://www.accaglobal.com/gb/en/professional-insights/technology/The_Digital_Accountant.html

12. Warren C.S., Reeve J.M., Duchac J.E. Financial and Managerial Accounting. - USA: Cengage Learning, 2016. - URL: https://books.google.com/books/about/Financial_Managerial_Accounting.html?id=puq5DQAAQBAJ

YASHIL IQTISODIYOT MODELI VA BARQAROR RIVOJLANISH: EKOLOGIK BARQARORLIK HAMDA IJTIMOIY-IQTISODIY SAMARADORLIK

Mizrabova R.

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti

robiya10.27@gmail.com

Ilmiy rahbar: Abduraximova Z.A

Annotatsiya: *Mazkur ilmiy ishda yashil iqtisodiyot konsepsiyasi zamonaviy barqaror rivojlanish modeli sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqotda iqtisodiy o‘sishni ekologik xavfsizlik va ijtimoiy barqarorlik bilan uyg‘unlashtirish zarurati asoslab beriladi. Shuningdek, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish, resurs tejamkor texnologiyalarni joriy etish va yashil moliyalashtirish mexanizmlarining iqtisodiy samaradorlikka ta’siri yoritiladi. O‘zbekiston tajribasi misolida yashil iqtisodiyotga o‘tish jarayonining institutsional va strategik jihatlari ochib beriladi.*

Kalit sozlar: *yashil iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, ekologik xavfsizlik, kam uglerodli iqtisodiyot, qayta tiklanuvchi energiya manbalari, energiya samaradorligi, yashil moliyalashtirish, tabiiy resurslardan*

Аннотация: *В данной научной работе концепция зелёной экономики анализируется как современная модель устойчивого развития. В исследовании обосновывается необходимость гармонизации экономического роста с экологической безопасностью и социальной устойчивостью. Также рассматривается влияние использования возобновляемых источников энергии, внедрения ресурсосберегающих технологий и механизмов зелёного*

финансирования на экономическую эффективность. На примере опыта Узбекистана раскрываются институциональные и стратегические аспекты процесса перехода к зелёной экономике.

Ключевые слова: *зелёная экономика, устойчивое развитие, экологическая безопасность, низкоуглеродная экономика, возобновляемые источники энергии, энергоэффективность, зелёное финансирование, использование природных ресурсов*

Abstract: *This scientific paper analyzes the concept of the green economy as a contemporary model of sustainable development. The study substantiates the necessity of harmonizing economic growth with environmental safety and social sustainability. It also examines the impact of using renewable energy sources, implementing resource-efficient technologies, and applying green financing mechanisms on economic efficiency. Based on the experience of Uzbekistan, the institutional and strategic aspects of the transition to a green economy are explored.*

Keywords: *green economy, sustainable development, environmental safety, low-carbon economy, renewable energy sources, energy efficiency, green financing, use of natural resources*

Kirish: Bugungi kunda global ekologik muammolarning kuchayishi, iqlim o‘zgarishining iqtisodiyot va jamiyatga ta’sirining ortib borishi an’anaviy rivojlanish modellarini qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. Ushbu sharoitda yashil iqtisodiyot iqtisodiy taraqqiyotning muqobil va istiqbolli modeli sifatida shakllanib, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish hamda aholining turmush sifatini oshirishni o‘z ichiga oladi. O‘zbekiston Respublikasida yashil iqtisodiyot tamoyillarini joriy etish davlat siyosatining muhim ustuvor yo‘nalishlaridan

biri bo‘lib, kam uglerodli rivojlanishga o‘tish, energiya samaradorligini oshirish va ekologik toza texnologiyalarni keng joriy etishga qaratilgan islohotlar bilan izchil amalga oshirilmoqda. Shu bois, yashil iqtisodiyotning nazariy va amaliy jihatlarini ilmiy tahlil qilish bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Yashil iqtisodiyotning rivojlanishi yangi ish o‘rinlarining paydo bo‘lishiga, zamonaviy va innovatsion texnologiyalarning keng joriy etilishiga hamda energiya resurslaridan samarali foydalanishga xizmat qiladi. Natijada mamlakat iqtisodiy taraqqiyotiga barqaror hissa qo‘shiladi. Atrof-muhit holatining yaxshilanishi aholining hayot darajasi va salomatligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatib, mehnat unumdorligining oshishiga hamda sog‘liqni saqlash sohasidagi xarajatlarning qisqarishiga olib keladi.

Bundan tashqari, yashil iqtisodiyot ijtimoiy adolatni mustahkamlashga yordam beradi, chunki u jamiyatning barcha qatlamlari iqtisodiy rivojlanish jarayonlarida teng ishtirok etishini nazarda tutadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2025-yilning “Atrof-muhitni muhofaza qilish va yashil iqtisodiyot yili” deb e’lon qilinishi mamlakatda ekologik muammolarni bartaraf etish, barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash, energiya manbalaridan oqilona foydalanish, qayta tiklanuvchi energiya sohasini rivojlantirish hamda ekologik xavfsiz texnologiyalarni keng joriy etishga qaratilgan muhim qadam hisoblanadi.

Mazkur yo‘nalishda tizimli chora-tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Abu-Dabi Barqaror rivojlanish haftaligi doirasida bo‘lib o‘tgan sammitda mamlakatda kam uglerodli rivojlanishga qaratilgan uzoq muddatli strategiya hamda Yashil moliyalashtirish bo‘yicha milliy dastur ishlab chiqilganini ta’kidladi. Shuningdek, investitsiya loyihalarida ekologik barqarorlikni ta’minlovchi yashil komponentlar ulushini kelgusi besh yil davomida 50 foizgacha oshirish rejalashtirilayotganini qayd etdi.

O‘zbekistonning yashil iqtisodiyot modeliga bosqichma-bosqich o‘tishi nafaqat mavjud ekologik muammolarni bartaraf etish, balki iqtisodiy rivojlanishning sifat jihatidan yangi bosqichiga chiqish imkonini ham yaratadi. Chunki barqaror taraqqiyot faqat iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichlari bilan emas, balki ekologik xavfsizlik va ijtimoiy muvozanatni saqlash bilan chambarchas bog‘liqdir.

Shu bois mazkur sohadagi islohotlarni jadallashtirish, shuningdek, ilg‘or xalqaro tajribalarni milliy sharoitga moslashtirish mamlakatning uzoq muddatli rivojlanishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Yashil iqtisodiyotga o‘tish jarayoni nafaqat O‘zbekiston, balki global miqyosda ham dolzarb hisoblanadi. Ushbu model ekologik barqarorlikni mustahkamlash, tabiiy resurslardan samarali foydalanish, iqlim o‘zgarishining salbiy oqibatlarini kamaytirish hamda iqtisodiy o‘sish va ijtimoiy farovonlikni oshirishga xizmat qiladi.

So‘nggi yillarda global miqyosda ekologik muammolarning keskinlashuvi, iqlim o‘zgarishi jarayonlarining jadallashuvi hamda tabiiy resurslarning cheklanganligi barqaror rivojlanishning muqobil modelini shakllantirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Ushbu sharoitda yashil iqtisodiyot konsepsiyasi iqtisodiy o‘sishni ta’minlash bilan bir qatorda atrof-muhitni muhofaza qilish, energiya resurslaridan samarali foydalanish va ijtimoiy farovonlikni oshirishga qaratilgan muhim yo‘nalish sifatida e’tirof etilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida ham iqtisodiyotni yashil tamoyillar asosida rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Xususan, 2025-yilning “Atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot yili” deb e’lon qilinishi mazkur sohada amalga oshirilayotgan islohotlarning izchilligini ta’minlashga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqolada yashil iqtisodiyotga o‘tish jarayonining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati, ekologik barqarorlikni ta’minlashdagi o‘rni hamda milliy rivojlanish istiqbollari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Xulosa: O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, yashil iqtisodiyotga o‘tish jarayoni ekologik muammolarni bartaraf etish bilan birga, iqtisodiy rivojlanishning barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Resurslardan samarali foydalanish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ulushini oshirish va yashil moliyalashtirish vositalarini rivojlantirish iqtisodiyotning raqobatbardoshligini kuchaytiradi. Shu bilan birga, mazkur jarayon ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash va aholining farovonligini oshirishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Xulosa qilib aytganda, yashil iqtisodiyot tamoyillarini izchil joriy etish O‘zbekistonning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasida muhim o‘rin tutadi hamda global barqaror taraqqiyot maqsadlariga erishishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2023.

2. United Nations Environment Programme (UNEP). Green Economy Report. — New York, 2022.

3. World Bank. Inclusive Green Growth: The Pathway to Sustainable Development. — Washington, 2021.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti. Yashil iqtisodiyotga oid ma’ruzalar va chiqishlar.

5. OECD. Green Growth Indicators. — Paris, 2020.

SOLIQ NAZORATINI NAZARIY VA AMALIY JIHATLARINI MODELLASHTIRTISH VA UNING YURIQNOMALARNI TAKOMILLASHTIRISH

Nizomxonov Elbekxon Erkinxon o‘g‘li

Toshkent amaliy fanlar universiteti

Bank-molya akademiya

Аннотация: *В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты совершенствования форм и методов налогообложения, как важного показателя администрирования. Даны предложения по совершенствованию налогового законодательства....*

Ключевые слова: *Налоговая система, налоговое бремя, виды налогов, налоговая реформа, концепция налога, налоговое администрирование, уплата налогов, обязательные платежи*

Annotation *this article shows existing shortcomings of tax system, in particular, high level of tax burden, availability of many types of taxes, etc, which make the need for reforms in this sector. Therefore, a draft concept of tax system was developed*

Keywords: *tax system, tax burden, types of taxes, tax reform, tax concept, tax administration, tax and mandatory payments*

Kirish: So‘nggi to‘qqiz yilda biz sizlar bilan, el-yurtimiz bilan birgalikda katta taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tdik. Iqtisodiyotimiz yangidan shakllandi, bozor

munosabatlarini, ijtimoiy himoyani kengaytirdik, qonun ustuvorligini mustahkamladik. Eng muhimi, islohotlarimiz samarasini har bir mahalla, har bir xonadon va har bir inson kundalik hayotida his qilmoqda.(O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi 26.12.2025)

Jahonda iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash mamlakatlarning eng asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Buning uchun soliq ma’murchiligini takomillashtirish, soliq tizimida zamonaviy texnologiyalarni joriy qilib borish, soliq tekshiruvlarini amalga oshirishda inson omilini bartaraf qilish, soliq qonunchiligi buzilishlarini oldini olish va soliq to‘lovchilar tomonidan o‘z majburiyatlarini bajarmaslik yuzasidan davlat budjeti daromadlariga yetkazilgan zararlarni qoplashning ahamiyati ortib bormoqda. Amerika Qo‘shma Shtatlari Oliy sudi sudyasi Oliver Vendel ta’biri bilan aytganda, soliqlar biz rivojlangan jamiyatda yashashimiz uchun to‘lovdir [1]. Darhaqiqat soliqqa tortish davlatning muhim funksiyasi hisoblanadi. Soliqlar har qanday davlat shakllanishining asosiy manbayi sanaladi. Negaki, soliqlar davlat faoliyatining barcha yo‘nalishlarini mablag‘ bilan ta’minlashning eng muhim vositasi bo‘lib, bozor munosabatlarining rivojlanishida, davlatning iqtisodiy siyosatini amalga oshirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Soliqlar hisobidan davlat budjetiga kelib tushuvchi manbalarning asosiy qismi shakllanadi va jamiyat manfaatlari yo‘lida foydalaniladi. Soliqlar ommaviy xizmatlar, ya’ni yo‘llar, mudofaa, sud, ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamning nafaqasi va yana ko‘plab davlatlarda ta’lim hamda sog‘liqni saqlash tizimini yaxshilash uchun ham to‘lanadi. Shu jihatdan aytishimiz mumkinki, soliqlarning asosiy funksiyasi fiskal, ya’ni davlat budjetini to‘ldirish hisoblanadi. Davlat budjetiga tushgan mablag‘lar davlat funksiyalarini amalga oshirish yo‘lida sarf qilinadi. Albatta, davlat budjeti va maqsadli jamg‘armalariga kelib tushuvchi to‘lovlarning to‘g‘ri hisoblab chiqarilishi, to‘lanilishi, soliq to‘lovchilarni hisobga olish, soliqqa oid huquqbuzarliklarni aniqlash, soliqdan qochish yoki bo‘yin tovlash

holatlarini oldini olishda soliq nazorati tadbirlariga ehtiyoj seziladi. Ushbu tadqiqot ishida soliq nazorati, uning mamlakatimizda shakllanish tarixi, soliq nazoratining ahamiyati va mohiyati to‘g‘risida so‘z boradi

Adabiyotlar tahlili va metodologiya matni: “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi ijrosining ta’minlanish darajasi, unda belgilangan islohotlarning sifatli amalga oshirilishini aholi tomonidan har bir maqsad va undagi ko‘rsatkichlar kesimida baholash, ular yuzasidan o‘z fikrlarini qoldirish va tashabbuslar bildirish imkoniyatini yaratuvchi onlayn portalni ishga tushirsin.

Soliq nazoratining mazmun-mohiyatini chuqurroq tushunish, undagi muammolarni bartaraf qilish maqsadida mazkur tadqiqot ishida birinchi navbatda soliq nazorati tushunchasi, uning mohiyati, yuridik tabiati va soliq nazoratining kelib chiqish tarixiga to‘xtalib o‘tamiz. Soliq nazoratining dastlabki protitipi yaqinda shakllanib qolmagan, bu soliqlarning joriy etilishi bilan bir davrga borib taqaladi. Soliqlar joriy etilgan davrlardayoq soliqlarni undirish va uning ustidan nazorat qilish boshlangan. Biroq XIX-XX asrlarda soliq nazoratining hozirgi shakliga mos ko‘rinishlari joriy etilgani ko‘zga tashlanadi. Soliq nazoratining hozirgi shaklga yaqin ko‘rinishlari birinchi bo‘lib, dunyoning sanoatlashgan mamlakatlari bo‘lgan Amerika qo‘shma shtatlari, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya va Yaponiya kabi davlatlarda mavjud bo‘lib, keyinchalik boshqa mamlakatlarda ham joriy etilgan. Biz quyida bir qancha davlatlar misolida soliq nazoratining shakllanish tarixi bilan tanishib chiqamiz. Amerika qo‘shma shtatlarida 1862 yilda “Daromad to‘g‘risida”gi qonun qabul qilinib, ushbu qonun asosida Ichki daromad (Internal Revenue) tashkilotiga (keyinchalik Ichki Daromad Xizmati deb o‘zgartirildi) asos solindi va ushbu tashkilotga soliqlarni o‘z vaqtida yig‘ish shuningdek, soliq bilan bog‘liq boshqa vazifalarni amalga oshirish yuklatildi [1]. XIX asrning 60-yillarida tashkil qilingan ushbu tashkilot bugungi kunda ham butun Amerika qo‘shma shtatlari hududida soliq tekshiruvlarni o‘tkazish,

soliqlarni vaqtida yig‘ish kabi boshqa soliq nazorati bilan bog‘liq vazifalarni amalga oshirib kelmoqda.

Tadqiqot metodoliyasi Dunyoda o‘zining geosiyosiy jihatdan mavqeyiga ega bo‘lgan davlatlardan biri Rossiya Federatsiyasida ham soliq nazorati tadbirlari XX asrning oxirlarida joriy etilgan va ilk soliq nazorati tadbirlari amalga oshirilgan. Rus tadqiqotchisi E.N.Yelkenaning “Soliq tekshiruvining tarixi” nomli maqolasida Rossiyada soliq nazorati shakllaridan biri hisoblangan soliq tekshiruvlari XX asrning oxirlaridan boshlab amalga oshirilgani aytilgan [2]. O‘zbekiston Respublikasida soliq nazorati tizimi rivojlanishi O‘zbekiston mustamlaka bo‘lgan davrga borib taqaladi. O‘zbekistonda soliq nazorati tizimi mustamlaka sharoitida Rossiya Federatsiyasi ta’sirida rivojlandi. Shu sababli, O‘zbekiston Respublikasida ham soliq nazoratining rivojlanishi XX asr oxirlariga borib taqaladi. O‘rta Osiyo mamlakatlarida xonliklar davrida soliqlar natura va pul ko‘rinishida yig‘ilgan bo‘lsa, Rossiya Federatsiyasi ta’sirida tovarpul munosabatlari shakllanib, soliqlar endilikda faqat pul bilan to‘lanadigan bo‘lgan. 1867-yilda O‘rta Osiyoda Turkiston general gubernatorligi tashkil etilib, 1889-yilda Turkiston general gubernatorligidagi viloyatlarda soliq inspektorlari instituti joriy etilgan. Soliq inspektorlarining vazifasi soliq nazorati bilan shug‘ullanish hisoblangan [3]. SSSRda soliq siyosati markazlashgan tarzda amalga oshirilib, mustamlaka qilingan hududlardagi soliq inspektorlariga katta vakolatlar berilgan. Soliq to‘lovlaridan bosh tortish mustamlaka boshqaruvi siyosatiga hamda uning yer-soliq sohasida chora-tadbirlarini buzishga yo‘naltirilgan qarshilik deb qabul qilingan [4]. Umuman olganda, O‘zbekistonda dastlabki soliq nazorati tadbirlarining shakllanishi mustamlaka siyosati bilan bog‘liq.

Soliq nazorati instituti xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan atroflicha o‘rganilgan bo‘lib, soliq nazorati tushunchasiga ular tomonidan turli xil ta’riflar berib o‘tilgan. Xususan, F.Isayevaning fikricha, soliq nazorati – soliq qonunchiligiga to‘liq

rioya etilishi, soliqlar va budjetdan tashqari maqsadli jamg‘armalarga to‘lovlarni o‘z vaqtida va to‘liq undirilishi, to‘g‘ri hisoblanishi ustidan soliq organlari tomonidan olib boriladigan nazoratdir [5]. Soliq nazorati soliq huquqi sohasining shunday institutiki, soliq nazorati tadbirlaridan ko‘zlangan asosiy maqsad soliq to‘lovchilar tomonidan soliqqa oid qonun hujjatlariga amal qilish, belgilangan soliq to‘lovlarini o‘z vaqtida to‘lash, turli xil huquqbuzarliklarni oldini olish hisoblanadi. Soliq nazorati A.Advokatovaning nazdida, soliq ma’muriyatchiligi tizimining ajralmas qismi sifatida, jamiyatning barcha jabhalarida davlat oldida turgan muammolarni hal etishni, shuningdek, davlatning moliyaviy resurslarini eng samarali shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanishning huquqiy mexanizmini takomillashtirish uchun yo‘nalishlar va yo‘llarni ta’minlovchi davlatning moliyaviy siyosatini amalga oshirish usulidir [6]. Mahalliy iqtisodchi olimlardan A.Agzamovning fikricha, soliq nazorati mohiyatan tadbirkorlik subyektlari va fuqarolarning o‘z soliq majburiyatlarini to‘liq va o‘z vaqtida ado etishlari ustidan olib boriladigan davlat nazorati hisoblanadi. Yana bir iqtisodchi olim G.Nestemovning ta’biri bilan aytganda, soliq nazorati – davlat vakolatli organlarining soliq to‘lovchilarni davlat ro‘yxatiga qo‘yish, soliqlarni hisobga olish, soliq tekshiruvlarini amalga oshirish, shuning bilan birga, soliqlar to‘lanishi ustidan amalga oshiriladigan nazorat faoliyatining barcha sohalarini qamrab oladi [7]

Tahlil va natijalari O‘zbekiston Respublikasining “Davlat soliq xizmati” to‘g‘risidagi Qonunida soliq nazorati tushunchasiga quyidagicha ta’rif berilgan: “Soliq nazorati – soliq to‘lovchilarni, soliq solish obyektlarini va soliq solish bilan bog‘liq obyektlarni hisobga olishning, shuningdek, soliq to‘g‘risidagi qonunchilikka rioya etilishini nazorat qilishning yagona tizimi hisoblanishi belgilab qo‘yilgan [8]. Yuqorida keltirilgan fikrlardan kelib chiqilsa, soliq nazorati maxsus vakolatli davlat organlari tomonidan amalga oshiriladigan davlat moliyaviy − Banklarning soliq qonunchiligi ijrosi bo‘yicha majburiyatlarni bajarishi ustidan nazoratni amalga oshirish; nazoratining

turi hisoblanib, soliq nazoratini amalga oshirishdan quyidagi uchta asosiy maqsad koʻzlanadi:

1. Soliq nazorati subyektlari;

2.Soliq nazorati obyektlari;

3. Soliq nazoratining mazmuni

Ana endi biz ularning har biriga toʻxtalamiz. Soliq nazorati subyektlari soliq-huquqiy munosabat ishtirokchilari boʻlib, soliq nazoratini amalga oshiruvchi davlat soliq xizmati organlarining mansabdor shaxslari, soliq toʻlovchilar, mulkdorlar tomonidan yollangan auditorlik xizmati vakillari, bojxona xizmati xodimlari soliq nazorati subyektlari hisoblanadi. Soliq nazoratining obyekti – Soliq kodeksida belgilangan soliqlar va yigʻimlarni undirish, soliqqa oid huquqbuzarliklar uchun javobgarlikka tortish bilan bogʻliq munosabatlar hisoblanadi.

Soliq nazoratining mazmunini soliq nazorati subyektlarining huquq va majburiyatlari tashkil qiladi.

Har bir soliq nazoratini amalga oshirishda uning maqsadini aniqlab olish lozim. Soliq nazoratidan quyidagi maqsadlar koʻzlanadi:

− Soliq toʻlovchilar tomonidan soliq qonunchiligiga rioya qilinishi tekshirish

− Hisobda turish qoidalari bajarilishini tekshirish;

− Soliq toʻlovchilarning buxgalteriya hisobini toʻgʻri yuritishi, soliqlarni toʻgʻri hisoblab chiqarilishi, ularni budjetga oʻz vaqtida va toʻliq undirilishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

− Banklarning soliq qonunchiligi ijrosi boʻyicha majburiyatlarni bajarishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

− Soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlarni aniqlash va ularni javobgarlikka tortish boʻyicha ishlarni amalga oshirish; − Naqd pul muomalasiga oid qonunchilik normalariga rioya qilinishini tekshirish.

Xulosa va taklif. Soliq nazorati davlat moliya tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Uni samarali tashkil etish davlat byudjeti daromadlarini oshirish, iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash hamda yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirishda muhim ahamiyatga ega.

Soliq nazoratini takomillashtirish jarayonida zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, soliq ma’murchiligini soddalashtirish hamda soliq to‘lovchilar bilan hamkorlikni kuchaytirish muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Soliq nazorati yaqinda shakllanib qolgan institut emas, soliq nazoratining shakllanishi soliqlarning joriy etilishi bilan bir davrga borib taqaladi. Soliqlar joriy etilgach, ularni undirish soliq nazorati instituti orqali amalga oshirilgan. Albatta, soliq nazorati o‘sha davrlarda hozirgi shakl va mazmunga ega bo‘lmagan, biroq soliq huquqiy munosabatlarni tartibga solisha muhim ahamiyat kasb etgan. Soliq nazorati davrlar o‘tishi bilan rivojlanib XIXXX asrlarga kelib ancha takomillashgan. Soliq nazorati soliq-huquqiy munosabatlarda alohida ahamiyat kasb etadi. Soliq nazoratini o‘tkazishdan ko‘zlangan maqsad faqatgina davlat budjetining daromad qismini vaqtida va to‘liq shakllantirishdan iborat bo‘lmay, soliqlarni to‘lashdan qasddan bo‘yin tovlab yurgan subyektlarni aniqlash, ularga nisbatan tegishli choralarni qo‘llash, hisobotlarni to‘ldirishda kamchiliklarga yo‘l qo‘yayotgan ayrim tadbirkorlik subyektlariga ko‘maklashish va faoliyatini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yishda amaliy yordam berishni ham o‘z ichiga oladi. Umuman olganda, soliq nazorati soliqqa oid munosabatlarni tartibga solishga xizmat qiladi

Adabiyotlar

1.История налоговых проверок - Э.Н.Елькина, 2014;

2. Jumaev U.X. Rossiya imperiyasining Turkistondagi soliq siyosatining shakllanishi: asosiy bosqichlari va taraqqiyoti. Tarix. fan. bo’yicha fal. dokt. (PhD) diss. ... avtoref. – T.:, 2012. – 23 bet

4. Soliq nazariyasi va tarixi. O‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2022. 170-bet;

5. Isayeva Farida Babamuratovna – Soliq huquqi. Darslik – 2017. 74-bet;

6. Адвокатова А.С. Налоговый контроль в условиях модификации отношений налоговых органов и налогоплательщиков. Автореферат диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – М., 2013. – 26 с. // Advokatova A.S. Tax control in conditions of modification of relations between tax authorities and taxpayers. Abstract of the dissertation for the degree of candidate of economic sciences. – M., 2013. – 26 p;

7. Нестеров Г.Г. Развитие механизмов налогового контроля в системе обеспечения экономической безопасности. Автореферат дис. д.э.н. – М., 2010. С. 17.

8.O‘zbekiston Respublikasining “Davlat soliq xizmati to‘g‘risida”gi Qonuni https://lex.uz/docs/-40158

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi 26.12.2025

XO‘JALIK SUBYEKTLARIDA PUL MABLAG‘LARI HISOBI USTIDAN NAZORAT OLIB BORISHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

O‘rolova Aziza Umid qizi

Toshkent davlat iqitisodiyot universiteti

Email: aziza.uralova@icloud.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada xo‘jalik subyektlarida pul mablag‘lari hisobi ustidan nazorat olib borishning nazariy va amaliy asoslari yoritilgan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarning moliyaviy barqarorligini ta’minlashda pul mablag‘lari harakatini samarali nazorat qilish muhim omillardan biri hisoblanadi. Tadqiqot davomida pul mablag‘lari hisobi, kassa va bank operatsiyalarini nazorat qilish mexanizmlari, ichki nazorat tizimining ahamiyati hamda auditning o‘rni tahlil qilindi. Shuningdek, zamonaviy axborot texnologiyalarining nazorat samaradorligini oshirishdagi imkoniyatlari o‘rganildi. Tadqiqot natijalari asosida xo‘jalik subyektlarida moliyaviy nazoratni takomillashtirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Mazkur tavsiyalar korxonalarda moliyaviy intizomni mustahkamlash, pul mablag‘laridan oqilona foydalanish va moliyaviy xavflarni kamaytirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *pul mablag‘lari hisobi, moliyaviy nazorat, ichki nazorat, audit, kassa operatsiyalari, bank hisobvaraqlari.*

Abstract. *This article examines the theoretical and practical aspects of control over cash accounting in business entities. Effective control over cash flows is one of the key factors in ensuring the financial stability of enterprises in a market economy. The*

study analyzes the mechanisms of controlling cash accounting, cash and bank transactions, the importance of internal control systems, and the role of auditing. In addition, the possibilities of modern information technologies in increasing the efficiency of financial control are explored. Based on the results of the research, practical recommendations aimed at improving financial control in business entities were developed. These recommendations contribute to strengthening financial discipline, ensuring rational use of cash resources, and reducing financial risks.

Keywords: *cash accounting, financial control, internal control, audit, cash transactions, bank accounts.*

Kirish

Mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida xo‘jalik subyektlarining moliyaviy faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Korxonalarning moliyaviy resurslari tarkibida pul mablag‘lari eng muhim aktiv sifatida alohida o‘rin tutadi. Ular ishlab chiqarish jarayonini moliyalashtirish, ish haqi to‘lash, soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarni amalga oshirish hamda investitsion faoliyatni rivojlantirishning asosiy manbai hisoblanadi.Pul mablag‘lari bilan bog‘liq operatsiyalar hajmining ortib borishi ularni nazorat qilish masalasini yanada dolzarbligini oshirmoqda. Nazorat tizimining yetarli darajada tashkil etilmaganligi mablag‘larning samarasiz sarflanishi, moliyaviy intizomning buzilishi va turli noqonuniy operatsiyalar yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin.Shuning uchun xo‘jalik subyektlarida pul mablag‘lari hisobi ustidan nazorat olib borish mexanizmlarini takomillashtirish bugungi kunda dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi.

Mahalliy iqtisodchi olim A.X. Pardayev o‘z tadqiqotlarida pul mablag‘larini korxonaning eng likvid aktivlari sifatida baholab, ularning hisobi va nazoratini to‘g‘ri tashkil etish moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini ta’minlashda muhim omil ekanligini ta’kidlaydi [12]. B.A. Xasanovning ilmiy Ishida korxonalarda ichki nazorat tizimini shakllantirish masalalari keng yoritilgan. Muallif ichki nazoratni korxona aktivlarini saqlash va moliyaviy xatolarning oldini olishga xizmat qiluvchi muhim boshqaruv vositasi sifatida baholaydi[13]. Bu borada I. Raximov va B. Yuldashev audit nazariyasi va amaliyotiga bag‘ishlangan tadqiqotlarida pul mablag‘lari bilan bog‘liq operatsiyalar auditining moliyaviy hisobotlar ishonchliligini ta’minlashdagi rolini asoslab berganlar.

Amerikalik olimlar W. Steve Albrecht, Chad O. Albrecht va Conan C. Albrecht moliyaviy firibgarliklarni tadqiq qilishga bag‘ishlangan ilmiy ishlarida pul mablag‘lari korxonaning eng yuqori riskli aktivlari qatoriga kirishini ta’kidlaydilar. Ularning fikricha, pul mablag‘lari bilan bog‘liq noqonuniy operatsiyalarning oldini olish uchun kuchli ichki nazorat tizimi va muntazam audit jarayonlari joriy etilishi zarur. Olimlar nazorat mexanizmlarining samaradorligi korxonaning moliyaviy xavfsizligini ta’minlashda asosiy omillardan biri ekanligini qayd etganlar.

Taniqli olimlar Marshall B. Romney va Paul J. Steinbart o‘zlarining “Accounting Information Systems” asarida buxgalteriya axborot tizimlarining pul mablag‘lari nazoratidagi ahamiyatini yoritib berganlar. Mualliflarning fikriga ko‘ra, avtomatlashtirilgan axborot tizimlari moliyaviy operatsiyalar ustidan nazoratni kuchaytirish, inson omili ta’sirini kamaytirish va moliyaviy ma’lumotlarning

[12] Pardayev A.X. Moliyaviy hisob. – Toshkent, 2022.

[13] Raximov I., Yuldashev B. Audit asoslari. – Toshkent, 2021.

ishonchliligini oshirish imkonini beradi. Ular zamonaviy korxonalarda raqamli texnologiyalardan foydalanish moliyaviy nazorat samaradorligini sezilarli darajada oshirishini ta’kidlaydilar. Xalqaro amaliyotda ichki nazorat masalalarini o‘rganishda COSO konsepsiyasi alohida o‘rin tutadi. COSO ekspertlari ichki nazorat tizimining asosiy maqsadi korxona aktivlarini himoya qilish, moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini ta’minlash hamda amaldagi qonunchilik talablariga rioya etilishini nazorat qilishdan iborat deb hisoblaydilar. Ushbu yondashuv bugungi kunda ko‘plab mamlakatlarda moliyaviy nazorat tizimini tashkil etishning asosiy modeli sifatida qo‘llanilmoqda.

Yuqoridagi xorijiy olimlarning ilmiy qarashlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, pul mablag‘lari hisobi ustidan nazorat samaradorligi, avvalo, ichki nazorat tizimining rivojlanganligi, audit mexanizmlarining to‘g‘ri tashkil etilganligi va zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish darajasiga bog‘liq. Shuningdek, xorijiy tajribada risklarga asoslangan nazorat yondashuvi keng qo‘llanilishi pul mablag‘lari bilan bog‘liq moliyaviy xavflarni kamaytirishda muhim vosita sifatida e’tirof etiladi.

Shu sababli O‘zbekiston xo‘jalik subyektlarida ham xalqaro tajriba asosida ichki nazorat va audit tizimlarini takomillashtirish, raqamli nazorat vositalarini joriy etish hamda risklarni boshqarish mexanizmlarini rivojlantirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. So‘nggi yillardagi ilmiy tadqiqotlarda raqamli texnologiyalar, elektron to‘lov tizimlari va avtomatlashtirilgan buxgalteriya dasturlarining pul mablag‘lari hisobi ustidan nazorat samaradorligini oshirishdagi ahamiyati alohida o‘rin tutishini ta’kidlashimiz kerak. Zamonaviy yondashuvlar korxonalarda moliyaviy shaffoflikni ta’minlash, inson omili ta’sirini kamaytirish va nazorat tizimining samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Yuqoridagi ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, pul mablag‘lari hisobi ustidan nazorat masalalari yetarli darajada o‘rganilgan bo‘lsa-

da, raqamli iqtisodiyot sharoitida ichki nazorat va audit tizimlarini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy izlanishlarni davom ettirish zarur.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda ilmiy bilishning tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. Shuningdek, buxgalteriya hisobi va audit sohasidagi ilmiy adabiyotlar, normativ-huquqiy hujjatlar hamda amaliy ma’lumotlar o‘rganildi.Tadqiqotning metodologik asosini pul mablag‘lari hisobi va nazoratiga oid mahalliy hamda xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari tashkil etdi. Olingan ma’lumotlar asosida pul mablag‘lari ustidan nazoratning samaradorligiga ta’sir qiluvchi omillar tahlil qilindi.

Natijalar va muhokama

Pul mablag‘lari hisobi ustidan nazorat korxona aktivlarining saqlanishini ta’minlash va ulardan maqsadli foydalanishni nazorat qilishga qaratilgan. Mazkur nazorat tizimi pul mablag‘larining harakati haqidagi ma’lumotlarning to‘liqligi va ishonchliligini ta’minlaydi.

1-jadval.Korxonalarda pul mablag‘lari yo‘nalishlar bo‘yicha hisobga olinishi.

Ushbu mablag‘larning har biri alohida nazorat mexanizmlarini talab qiladi.

Kassa operatsiyalari korxona moliyaviy faoliyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Kassa operatsiyalari ustidan samarali nazorat o‘rnatish xo‘jalik subyektlarida pul mablag‘larining saqlanishi va ulardan maqsadli foydalanilishini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Naqd pul mablag‘lari korxonaning eng likvid aktivlaridan biri bo‘lib, ularning noqonuniy sarflanishi, talon-toroj qilinishi yoki hisobga olinmaslik xavfi boshqa aktivlarga nisbatan yuqori hisoblanadi. Shu sababli kassa operatsiyalarini doimiy nazorat qilish moliyaviy intizomni mustahkamlashning

muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Kassa ustidan nazoratning asosiy maqsadi naqd pul mablag‘larining harakati bilan bog‘liq barcha operatsiyalarni hujjatlar asosida rasmiylashtirish va ularning buxgalteriya hisobida to‘g‘ri aks ettirilishini ta’minlashdan iborat. Kassa kirim va chiqim orderlarining belgilangan tartibda rasmiylashtirilishi, kassa kitobining muntazam yuritilishi hamda naqd pul qoldiqlarining amaldagi holat bilan solishtirib borilishi nazoratning muhim elementlari hisoblanadi.

Samarali kassa nazorati moliyaviy xatolar va suiiste’molliklarning oldini olishga xizmat qiladi. Xususan, muntazam inventarizatsiya o‘tkazish, kassadagi mablag‘lar qoldig‘ini tekshirish va mas’ul shaxslarning javobgarligini kuchaytirish orqali pul mablag‘larining noqonuniy o‘zlashtirilishi xavfi kamayadi. Bu esa korxona aktivlarining saqlanishi va moliyaviy barqarorligining ta’minlanishiga yordam beradi.

Bundan tashqari, kassa operatsiyalarini samarali nazorat qilish moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini oshiradi. Naqd pul mablag‘lari bilan bog‘liq operatsiyalar o‘z vaqtida va to‘g‘ri hisobga olinishi natijasida rahbariyat korxonaning moliyaviy holati haqida aniq ma’lumotlarga ega bo‘ladi. Bu esa boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifatini yaxshilaydi. Shunday qilib, kassa operatsiyalari ustidan nazoratni kuchaytirish pul mablag‘larining xavfsizligini ta’minlash, moliyaviy intizomni mustahkamlash, noqonuniy operatsiyalarning oldini olish va korxonaning moliyaviy barqarorligini saqlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ularni nazorat qilishda quyidagi masalalarga e’tibor qaratiladi:

- kassa hujjatlarining to‘g‘ri rasmiylashtirilishi;
- kassa kitobining yuritilishi;
- pul mablag‘larining amaldagi qoldig‘i bilan hisob ma’lumotlarining mosligi;
- kassa limitlariga rioya etilishi;

- inventarizatsiya natijalarining tekshirilishi.

Amaliyotda kassa operatsiyalaridagi kamchiliklarning aksariyati hujjatlashtirish intizomining sustligi bilan bog‘liq ekanligi kuzatiladi.

Korxonaning asosiy moliyaviy operatsiyalari bank hisobvaraqlari orqali amalga oshirilishi sababli, ushbu operatsiyalar ustidan muntazam nazorat o‘rnatish mablag‘larning maqsadli va qonuniy sarflanishini ta’minlaydi.Bank nazorati, avvalo, pul mablag‘larining harakati to‘g‘risidagi ma’lumotlarning ishonchliligini oshirishga xizmat qiladi. Bank ko‘chirmalarini buxgalteriya hisobi ma’lumotlari bilan muntazam solishtirib borish hisob-kitoblardagi xatolarni o‘z vaqtida aniqlash va bartaraf etish imkonini beradi. Natijada moliyaviy hisobotlarning aniqligi va haqqoniyligi ta’minlanadi. Shuningdek, bank hisobvaraqlari ustidan samarali nazorat olib borish korxonada moliyaviy intizomni mustahkamlaydi. To‘lov topshiriqnomalarining asoslanganligi, shartnoma majburiyatlariga muvofiqligi va amaldagi qonunchilik talablariga mosligi tekshirilishi mablag‘larning samarasiz yoki noqonuniy sarflanishining oldini oladi. Bu esa korxona aktivlarini himoya qilish va moliyaviy xavflarni kamaytirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy sharoitda elektron bank xizmatlari va internet-banking tizimlaridan foydalanish bank nazoratining samaradorligini yanada oshirmoqda. Raqamli texnologiyalar orqali operatsiyalarni real vaqt rejimida kuzatish, tezkor tahlil qilish va nazorat qilish imkoniyati yaratilmoqda. Shu sababli bank nazoratini samarali tashkil etish xo‘jalik subyektlarida moliyaviy boshqaruv sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Bank operatsiyalari ustidan nazorat korxona hisobvaraqlaridagi mablag‘larning maqsadli sarflanishini ta’minlashga xizmat qiladi. Bank operatsiyalari ustidan nazorat olib borishning asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

- bank ko‘chirmalarini tekshirish;

- to‘lov topshiriqnomalarining qonuniyligini baholash;
- mablag‘larning maqsadli sarflanishini aniqlash;
- debitor va kreditor qarzdorliklarning holatini nazorat qilish.

Bank operatsiyalari ustidan nazorat olib borishning samarali tashkil etilishi korxonaning to‘lov qobiliyati va moliyaviy barqarorligini ta’minlaydi.

Xo‘jalik subyektlarida pul mablag‘lari hisobi ustidan nazoratni samarali tashkil etishda ichki nazorat tizimi muhim o‘rin egallaydi. Ichki nazorat korxona faoliyatining qonunchilik talablariga muvofiqligini ta’minlash, moliyaviy resurslarni himoya qilish va buxgalteriya hisobi ma’lumotlarining ishonchliligini oshirishga qaratilgan boshqaruv mexanizmlarining yig‘indisidir. Ichki nazorat tizimining asosiy ahamiyati shundaki, u pul mablag‘lari bilan bog‘liq xatolar, kamchiliklar va noqonuniy operatsiyalarni o‘z vaqtida aniqlash hamda ularning oldini olish imkonini beradi. Korxonada vakolat va majburiyatlarning aniq taqsimlanishi, operatsiyalarni tasdiqlash tartibining mavjudligi hamda muntazam monitoring olib borilishi pul mablag‘larining saqlanishini ta’minlaydi. Natijada mablag‘larning talon-toroj qilinishi yoki maqsadsiz sarflanishi xavfi sezilarli darajada kamayadi.Ichki nazorat tizimi moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligini ta’minlashda ham muhim rol o‘ynaydi. Pul mablag‘lari bilan bog‘liq barcha operatsiyalar belgilangan tartibda hujjatlashtirilishi va buxgalteriya hisobida o‘z vaqtida aks ettirilishi natijasida rahbariyat hamda manfaatdor tomonlar ishonchli moliyaviy axborotga ega bo‘ladilar. Bu esa boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifatini oshiradi. Shuningdek, ichki nazorat korxonaning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Pul mablag‘larining harakati ustidan doimiy nazorat o‘rnatilishi korxonaning likvidligi va to‘lov qobiliyatini saqlash imkonini beradi. Moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish esa korxonaning raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi. Zamonaviy korxonalarda ichki nazorat tizimi axborot texnologiyalari bilan integratsiyalashgan holda tashkil etilmoqda.

Avtomatlashtirilgan nazorat vositalari operatsiyalarni real vaqt rejimida kuzatish, tahlil qilish va nazorat qilish imkonini berib, inson omili bilan bog‘liq xatolarni kamaytiradi. Shu sababli ichki nazorat tizimini takomillashtirish xo‘jalik subyektlarida pul mablag‘lari hisobi ustidan nazorat samaradorligini oshirishning eng muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, xo‘jalik subyektlarida pul mablag‘lari hisobi ustidan samarali nazoratni tashkil etish korxona moliyaviy barqarorligining asosiy omillaridan biridir. Kassa va bank operatsiyalarini muntazam nazorat qilish, ichki nazorat tizimini takomillashtirish hamda audit mexanizmlaridan samarali foydalanish moliyaviy xavflarni kamaytiradi. Bundan tashqari, zamonaviy axborot texnologiyalarini keng joriy etish nazoratning sifat va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Kelgusida korxonalarda ichki audit tizimini rivojlantirish, xodimlar malakasini oshirish va raqamli boshqaruv vositalarini keng qo‘llash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari asosida xo‘jalik subyektlarida pul mablag‘lari hisobi ustidan nazoratni takomillashtirish bo‘yicha quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

Xo‘jalik subyektlarida pul mablag‘lari harakati ustidan ichki nazorat tizimini yanada kuchaytirish, bunda vakolat va javobgarliklarni aniq taqsimlash hamda operatsiyalarni ikki bosqichli tasdiqlash tartibini joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Kassa operatsiyalarini yuritishda kassa intizomiga qat’iy rioya etilishini ta’minlash, kassa kirim va chiqim hujjatlarini elektron shaklga o‘tkazish hamda muntazam ravishda inventarizatsiya o‘tkazish tizimini yo‘lga qo‘yish tavsiya etiladi.

Bank operatsiyalarini nazorat qilishni avtomatlashtirish orqali to‘lov topshiriqnomalari va bank ko‘chirmalarini real vaqt rejimida monitoring qilish tizimini joriy etish zarur.

Xo‘jalik subyektlarida ichki audit xizmatini rivojlantirish va uning mustaqilligini ta’minlash orqali moliyaviy operatsiyalar ustidan samarali nazorat mexanizmini shakllantirish lozim.

Raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan buxgalteriya dasturlaridan keng foydalanish orqali pul mablag‘lari hisobining shaffofligi va aniqligini oshirish tavsiya etiladi.

Xodimlarning moliyaviy savodxonligi va kasbiy malakasini oshirish, ayniqsa kassa va bank operatsiyalarini amalga oshiruvchi xodimlar uchun muntazam o‘quv seminarlar tashkil etish muhim hisoblanadi.

Pul mablag‘lari bilan bog‘liq operatsiyalarda risklarni baholash tizimini joriy etish va yuqori xavfli operatsiyalar bo‘yicha alohida nazorat mexanizmlarini ishlab chiqish zarur.

Xalqaro tajriba asosida COSO ichki nazorat modeli elementlarini amaliyotga tatbiq etish orqali korxonalarda moliyaviy nazorat tizimini yanada takomillashtirish maqsadga muvofiqdir.

Yuqoridagi takliflar xo‘jalik subyektlarida pul mablag‘lari hisobini yuritish va nazorat qilish tizimini takomillashtirish, moliyaviy intizomni mustahkamlash hamda korxona faoliyatining umumiy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi.
3. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi.

4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining naqd pul muomalasiga oid me’yoriy hujjatlari.

5. Pardayev A.X. Moliyaviy hisob. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2022.

6. Raximov I., Yuldashev B. Audit asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

7. Xasanov B.A. Korxonalarda ichki nazorat tizimi. – Toshkent, 2020.

O‘ZBEKISTONDA TURIZM SOHASINI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY YO‘NALISHLARI VA TENDENSIYALARI

Oblaqulova Sitora Olim qizi
Turizmni rivojlantirish ilmiy-tadqiqot instituti
sitoraoblaqulova00@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot O'zbekistonda turizm sohasini rivojlantirishning asosiy yo’nalishlari va tendensiyalarini tizimli tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqotning maqsadi 2016–2023-yillardagi institutsional islohotlarning soha rivojiga ta’sirini baholash, mintaqaviy raqobat muhitidagi o’rnini aniqlash va xalqaro raqobatbardoshlikni oshirishning ustuvor yo’nalishlarini asoslashdan iborat. Tadqiqotda qiyosiy, dinamik va tizimli tahlil usullari qo’llanilib, O’zbekiston Statistika agentligi, UNWTO va OECD ma’lumotlari asos qilib olindi. Natijalar shuni ko’rsatadiki, viza liberallashuvi va klaster siyosati turistlar sonini 2016-yildagi 2,0 milliondan 2019-yilda 6,7 millionga oshirgan, biroq o’sish hali geografik jihatdan tarixiy shaharlar doirasida bo’lib qolmoqda. Halol turizm, ekologik turizm va MICE-turizm segmentlari esa tizimli e’tibor talab qiluvchi istiqbolli yo’nalishlar sifatida aniqlandi. Xulosa qilib aytganda, O’zbekistonda turizmning keyingi bosqichi resurslar mavjudligiga emas, ularni boshqarish va taqdim etish sifatiga bog’liq.*

Kalit so’zlar: *turizm salohiyati, institutsional islohotlar, raqobatbardoshlik, mintaqaviy diversifikatsiya, barqaror turizm.*

Abstract. *This study provides a systematic analysis of the main directions and trends in the development of tourism in Uzbekistan. The research objective is to assess*

the impact of institutional reforms carried out between 2016 and 2023 on sectoral growth, to determine the country's position within the regional competitive landscape, and to substantiate priority directions for enhancing international competitiveness. The study employs comparative, dynamic, and systemic analysis methods, drawing on data from the Statistics Agency of Uzbekistan, UNWTO, and OECD. The findings indicate that visa liberalisation and cluster policy increased tourist arrivals from 2.0 million in 2016 to 6.7 million in 2019; however, growth remains geographically concentrated around historical cities. Halal tourism, ecotourism, and MICE tourism were identified as promising segments requiring systematic attention. The study concludes that the next stage of tourism development in Uzbekistan depends not on the availability of resources, but on the quality of their management and presentation.

Key words: *tourism potential, institutional reforms, competitiveness, regional diversification, sustainable tourism.*

Аннотация*. В данном исследовании проводится системный анализ основных направлений и тенденций развития туризма в Узбекистане. Цель исследования — оценить влияние институциональных реформ 2016–2023 годов на развитие отрасли, определить позицию страны в региональной конкурентной среде и обосновать приоритетные направления повышения международной конкурентоспособности. В работе применяются методы сравнительного, динамического и системного анализа на основе данных Агентства статистики Республики Узбекистан, ЮНВТО и ОЭСР. Результаты показывают, что либерализация визового режима и кластерная политика обеспечили рост числа туристов с 2,0 млн в 2016 году до 6,7 млн в 2019 году, однако рост по-прежнему географически сосредоточен вокруг исторических городов. Халяльный туризм, экотуризм и MICE-туризм выявлены как перспективные сегменты, требующие системного внимания. В заключение констатируется, что следующий этап*

развития туризма в Узбекистане зависит не от наличия ресурсов, а от качества управления ими и их презентации.

Ключевые слова: *туристический потенциал, институциональные реформы, конкурентоспособность, региональная диверсификация, устойчивый туризм.*

KIRISH.

Jahon turizm industriyasi XXI asrning eng dinamik rivojlanayotgan tarmoqlaridan biri sifatida global yalpi ichki mahsulotning 10 foizidan ortig'ini tashkil etib, 330 milliondan ziyod ish o'rni bilan ta'minlamoqda. Bunday sharoitda turizm salohiyatiga ega mamlakatlar uchun bu yo'nalishni strategik ustuvor soha sifatida belgilash iqtisodiy zaruriyatga aylanib bormoqda.

O'zbekiston Buyuk Ipak yo'li markazida joylashgan mamlakat bo'lib, o'zining boy tarixiy-madaniy merosi, noyob arxitektura yodgorliklari va xilma-xil tabiiy resurslarga ega davlat sifatida turizm sohasida yuksak salohiyatga ega. Samarqand, Buxoro va Xiva kabi shaharlar esa UNESCO Jahon merosi ro'yxatiga kiritilgan bo'lib, xalqaro miqyosda katta e'tiborni tortmoqda. Shunga qaramay, mazkur salohiyatdan uzoq yillar davomida to'liq foydalanilmay keldi.

2016-yildan boshlab O'zbekistonda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar turizm sohasida ham tub o'zgarishlarning boshlanishini belgiladi. Viza tartiblarining liberallashtirilishi, elektron viza tizimining joriy etilishi, Turizm va sport vazirligining tashkil etilishi hamda turizm klasterlarini shakllantirishga qaratilgan dasturlarning qabul qilinishi sohaga davlat e'tiborining keskin kuchayganidan dalolat beradi. Natijada, 2017–2019-yillarda xorijiy turistlar soni sezilarli darajada o'sdi va mamlakatimiz xalqaro turizm xaritasida o'zining yangi o'rnini egallashga intildi.

Biroq COVID-19 pandemiyasi sohaga jiddiy zarba berdi va mavjud muammolarni yanada ko’proq namoyon qildi. Yurtimizda infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, malakali kadrlar yetishmasligi, turizm mahsulotlarining xilma-xilligi va raqamli marketingning zaif ekanligi shular jumlasidandir. Pandemiyadan keyingi davrda esa soha tez sur’atlarda tiklanmoqda va yangi tendensiyalar, jumladan, ekologik turizm, MICE-turizm, halol turizm yo’nalishlari tobora kuchayib bormoqda.

Shunday ekan, O’zbekistonda turizm sohasini rivojlantirishning asosiy yo’nalishlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish, hozirgi tendensiyalarni aniqlash va raqobatbardoshlikni oshirish uchun strategik tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy muammolardan biri bo’lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

Xalqaro miqyosda turizm sohasining makroiqtisodiy omillari va uning barqaror taraqqiyotga ta’siri konseptual asosda o‘rganib kelinmoqda. P. Marty va O. Saidmamatov rivojlanayotgan davlatlarda transport-logistika to‘siqlarini bartaraf etish hamda ekologik muvozanatni saqlash modellarini ilgari surgan. O‘z navbatida, J. Erejepova va F. Matkarimov ekonometrik ARDL modelidan foydalangan holda, xalqaro sayyohlar oqimi, yalpi ichki mahsulot o‘sishi hamda CO_2 emissiyasi o‘rtasidagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri korrelyatsiyani empirik jihatdan isbotlab, turizm strategiyalarini ekologik siyosat bilan parallel ravishda muvofiqlashtirish zarurligini asoslagan.

Mintaqaviy doirada Markaziy Osiyo hududi va transmilliy “Ipak yo‘li” brendi doirasida turizmni diversifikatsiya qilish tendensiyalari ustuvor yo‘nalish hisoblanadi. M. Karimov va R. Okmullaev (2025) integratsiya jarayonlarida tarixiy shaharlararo turistik marshrutlarni o‘zaro bog‘lash va hududiy klasterlarni shakllantirish muammolarini tahlil qilgan. Mualliflar qo‘shma brending strategiyalarini joriy etish

orqali uzoq xorijdan kelayotgan sayyohlar oqimini multiplikativ tarzda oshirish hamda transchegaraviy turizm sub-brendlarini yaratish imkoniyatlarini ilmiy asoslab bergan.

Respublika miqyosida turizm industriyasini modernizatsiya qilish va tarkibiy o‘zgartirish masalalari mahalliy tadqiqotchilar tomonidan faol tahlil qilinmoqda. S. B. Goyipnazarov va I. A. Bakieva (2024) sohaga sun’iy intellekt tizimlarini integratsiya qilish, smart-turizm platformalarini yaratish va xizmat ko‘rsatish kadrlarining raqamli ko‘nikmalarini rivojlantirish muammolarini o‘rgangan. Ekoturizm yo‘nalishida S. R. Safaeva (2025) hududlarning ekologik sig‘imini hisobga olgan holda barqarorlikni ta’minlash mexanizmlarini ko‘rsatgan bo‘lsa, K. Sh. Yuldashev (2023) ichki logistikani takomillashtirish orqali mustaqil sayohat qiluvchi shaxslar uchun infratuzilma qulayligini oshirishning iqtisodiy samaradorligini dalillagan.

METODOLOGIYA.

Makroiqtisodiy tendensiyalarni aniqlash va turizm industriyasidagi o‘zgarishlarni baholashda tizimli, qiyosiy hamda dinamik tahlil usullaridan foydalanildi. Xususan, sohaga oid statistik ko‘rsatkichlar dinamik tahlil yordamida vaqtlar kesimida o‘rganilgan bo‘lsa, xalqaro tajriba va hududiy farqlar qiyosiy tahlil orqali tizimlashtirildi. Mamlakat turizm salohiyatining ichki imkoniyatlari va tashqi xavf-xatarlari SWOT-tahlil matritsasi yordamida modellashtirilib, sohani rivojlantirishning strategik yo‘nalishlari belgilandi.

ASOSIY NATIJALAR VA MUHOKAMALAR.

O‘zbekiston turizm sektoridagi institutsional hamda tarkibiy o‘zgarishlarni obyektiv baholashda 2016-yil boshlang‘ich transformatsiya nuqtasi hisoblanadi. Mazkur davrdan boshlab sohaning davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylantirilishi iqtisodiy ko‘rsatkichlarning tezkor o‘sishini ta’minladi. Xususan, viza

tartiblarining liberallashtirilishi (90 dan ortiq davlat fuqarolari uchun vizasiz va elektron viza rejimining joriy etilishi) natijasida xorijiy sayyohlar oqimi 2016-yildagi 2,0 million kishidan 2019-yilda 6,7 million kishiga yetdi va 3,3 barobarga oshdi. Empirik kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, viza to‘siqlarining bartaraf etilishi potensial sayyohlarning qaror qabul qilish jarayonidagi byurokratik to‘siqlarni minimallashtirish orqali mamlakatning xalqaro turistik jozibadorligini oshirgan.

Biroq tarmoq rivojlanishining dinamik tahlili uning ekzogen omillarga nisbatan zaifligini ham ko‘rsatadi. 2020-yilgi global pandemiya ta’sirida ko‘rsatkich 2,2 milliongacha pasaygan bo‘lsa, 2023-yilga kelib, qayta tiklanish tendensiyasi kuzatildi va retsessiyadan keyingi ko‘rsatkich 6,0 milliondan oshdi. Tarmoqning barqarorlik darajasini aniqlash maqsadida Gruziya respublikasi tajribasi bilan qiyosiy tahlil o‘tkazildi. Aholisi 3,7 million kishini tashkil etuvchi ushbu mamlakat 2023-yilda 7,1 million xalqaro sayyohni qabul qilgan. Gruziya modelining samaradorligi uning uzoq muddatli viza erkinligi, xususiy sektor stimullari va “Discover Georgia” kabi targetlangan (maqsadli) milliy brending kampaniyalarining uzviyligi bilan izohlanadi. O‘zbekiston amaliyotida esa marketing strategiyalari hali ham ko‘proq rasmiy-tadbirlik xarakteriga ega bo‘lib, brendni boshqarish tizimi to‘liq iqtisodiylashmagan.

Sohaning tarkibiy muammolaridan biri turistik oqimning demografik va geografik jihatdan nomutanosib taqsimlanishidir (Samarqand, Buxoro, Xiva shaharlari kesimida). Mazkur tendensiya tarixiy markazlarda ekologik va infratuzilmaviy yuklamaning ortishiga, shu bilan birga, Farg‘ona vodiysi, Surxondaryo va Qoraqalpog‘iston kabi hududlarning rekreatsion salohiyatidan yetarlicha foydanilmasligiga olib kelmoqda. Shu sababli, mintaqaviy diversifikatsiyani ta’minlash strategik zaruriyat hisoblanadi. Zamonaviy tendensiyalar doirasida raqamli turizm yo‘nalishi ustuvor ahamiyat kasb etib, OECD ma’lumotlariga ko‘ra, xalqaro bron qilish amaliyotlarining 68 foizi raqamli platformalar hissasiga to‘g‘ri keladi. Mahalliy “Visit Uzbekistan” platformasining

Booking.com, TripAdvisor va Google Travel kabi global tizimlar bilan integratsiyalashuv darajasining pastligi iste’molchilarni dastlabki bosqichdayoq yo‘qotish xavfini tug‘diradi. Shu bilan birga, 2023-yilda global aylanmasi 220 milliard dollarga yetgan halol turizm segmentida O‘zbekistonning islomiy madaniy merosi yuqori konseptual ustunlik hisoblansa-da, milliy sertifikatlash tizimi va unifikatsiyalashgan standartlarning mavjud emasligi sababli ushbu bozor salohiyatidan foydalanish darajasi pastligicha qolmoqda. Malayziya va BAA tajribasi bu borada davlat dasturlarining muhimligini ko‘rsatadi. Tarmoq rentabelligini barqarorlashtirish va an’anaviy mavsumiylik cheklovlarini pasaytirishda MICE-turizm yo‘nalishi ham alohida o‘rin tutadi. Zero, 2022-yilda Samarqand shahrida o‘tkazilgan ShHT sammiti ushbu yo‘nalishning yuqori multiplikativ samarasini hamda yuqori to‘lov qobiliyatiga ega korporativ mijozlarni jalb qilish imkoniyatlarini amaliy jihatdan isbotladi.

Umumiy qilib aytganda, O‘zbekiston turizm sanoatining asosiy muammosi resurslar tanqisligi bilan emas, balki mavjud diversifikatsiya potensialini tizimli ro‘yobga chiqarish va xalqaro raqamli hamda konfessional standartlarga integratsiyalash mexanizmlarining yetilmaganligi bilan xarakterlanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

O‘zbekistonda turizm sanoatini rivojlantirish tendensiyalarini majmuaviy tahlil qilish natijasida tarmoqda institutsional transformatsiya jarayonlarining samarali kechayotganligi, shu bilan birga, tarkibiy nomutanosibliklarni bartaraf etish zaruriyati aniqlandi. 2016-yildan boshlab amalga oshirilayotgan viza rejimining liberallashuvi va boshqaruv tizimining modernizatsiyalashuvi qisqa muddatda miqdoriy ko‘rsatkichlarning keskin o‘sishini ta’minladi. Biroq ushbu o‘sish dinamikasining, asosan, uchta tarixiy shahar Samarqand, Buxoro, Xiva doirasida cheklanib qolayotganligi, global raqamli platformalar bilan integratsiyalashuv darajasining

sustligi hamda istiqbolli segmentlar, jumladan, halol, eko va MICE-turizm bo‘yicha yaxlit strategiyaning shakllanmaganligi tarmoq potensialidan to‘liq foydalanilmayotganligini ko‘rsatadi. Mintaqaviy qiyosiy tahlillar shuni tasdiqlaydiki, turizm industriyasining miqdoriy bosqichdan sifat bosqichiga o‘tishi resurs bazasining hajmi bilan emas, balki ularni boshqarish, diversifikatsiya qilish va xalqaro bozorga taqdim etish mexanizmlarining takomillashtirilganligi bilan belgilanadi.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalariga asoslanib, milliy turizm industriyasining samaradorligini oshirish bo‘yicha quyidagi strategik yo‘nalishlar va amaliy takliflar ilgari suriladi:

Davlat siyosati va tartibga solish darajasida viza tizimini to‘liq unifikatsiyalash hamda global konfessional bozorlarda mamlakat jozibadorligini oshirish maqsadida “Halol turizm standartlari va sertifikatlash milliy dasturi”ni qabul qilish zarur. Shu bilan birga, turistik oqimni mintaqaviy diversifikatsiya qilishni rag‘batlantiruvchi soliq va kredit mexanizmlarini joriy etish maqsadga muvofiqdir. Infratuzilmaviy jihatdan logistik yuklamani faqat tarixiy markazlarda to‘planishiga yo‘l qo‘ymaslik uchun Toshkent–Samarqand yo‘nalishidagi yuqori tezlikdagi transport modelini boshqa rekreatsion hududlarga ham translyatsiya qilish, chekka hududlarda butik-mehmonxonalar va mahalliy turoperatorlar faoliyatini qo‘llab-quvvatlash orqali autentik turizm mahsulotlarini diversifikatsiya qilish lozim.

Raqamli marketing va brending strategiyasini takomillashtirish doirasida “Visit Uzbekistan” milliy platformasini xalqaro standartlar asosida modellashtirish hamda yagona, tizimli xalqaro brend kommunikatsiyasiga integratsiyalash strategik ahamiyat kasb etadi. Kadrlar tayyorlash va inson kapitalini rivojlantirish sohasida esa xalqaro akkreditatsiyaga ega bo‘lgan ta’lim dasturlarini kengaytirish, xizmat ko‘rsatish xodimlarining til bilish va mehmondo’stlik ko‘nikmalarini tizimli baholash

mexanizmlarini joriy etish talab etiladi. Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston turizm sektorining istiqboldagi barqaror o‘sishi mavjud rekreatsion resurslardan unumli foydalanishning innovatsion, raqamli va hududiy muvozanatlashgan boshqaruv modellarini amaliyotga tatbiq etish darajasiga bevosita bog‘liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ritchie J.R.B., Crouch G.I. The Competitive Destination: A Sustainable Tourism Perspective. – CABI Publishing, 2003.
2. Dwyer L., Kim C. Destination competitiveness: Determinants and indicators // Current Issues in Tourism. – 2003. – Vol. 6, № 5. – P. 369–414.
3. Porter M.E. The Competitive Advantage of Nations. – Free Press, 1990.
4. Hall C.M. Tourism: Rethinking the Social Science of Mobility. – Pearson Education, 2004.
5. Lew A., Hall C.M., Williams A.M. A Companion to Tourism. – Blackwell Publishing, 2004.
6. Miller G. The development of indicators for sustainable tourism: Results of a Delphi survey of tourism researchers // Tourism Management. – 2001. – Vol. 22, № 4. – P. 351–362.
7. UNWTO. World Tourism Barometer. – World Tourism Organization, 2023.
8. UNWTO. International Tourism Highlights: 2022 Edition. – World Tourism Organization, 2022.
9. OECD. OECD Tourism Trends and Policies 2022. – OECD Publishing, 2022.
10. World Bank. Doing Business in Central Asia: Tourism Sector Overview. – World Bank Group, 2023.

11. Crouch G.I. Destination competitiveness: An analysis of determinant attributes // Journal of Travel Research. – 2011. – Vol. 50, № 1. – P. 27–45.

12. Buhalis D., Law R. Progress in information technology and tourism management: 20 years on and 10 years after the Internet // Tourism Management. – 2008. – Vol. 29, № 4. – P. 609–623.

13. Henderson J.C. Halal food, certification and halal tourism: Insights from Malaysia and Singapore // Tourism Management Perspectives. – 2016. – Vol. 19. – P. 160–164.

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “O‘zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5611-son Farmon. – Toshkent, 2019-yil 5-yanvar.

15. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. Turizm statistikasi: 2016–2023-yillar. – Toshkent, 2023.

Y VA Z AVLOD VAKILLARI ORASIDA QO‘NIMSIZLIGINI KAMAYTIRISHNING ZAMONAVIY HR YECHIMLARI

Qaxramonova Maftuna G‘anijon qizi

TDIU

muxsiya90@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur tezisda Y va Z avlod vakillari orasida kadrlar qo‘nimsizligi muammosi hamda uni kamaytirishning zamonaviy usullari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida ushbu avlodlarning mehnatga bo‘lgan munosabati, motivatsion omillari va ish joyidan kutayotgan natijalari o‘rganildi. Y va Z avlod vakillarining ehtiyojlari va qadriyatlaridagi farqlar inson resurslarini boshqarishda differensial yondashuvni qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi. Shuningdek, HRM tizimlari, sun’iy intellekt, Big Data va LMS platformalarining kadrlar qo‘nimsizligini kamaytirishdagi o‘rni yoritildi. Tadqiqot natijalari asosida yosh xodimlarning tashkilotga sodiqligini oshirish va qo‘nimsizlik darajasini pasaytirishga qaratilgan kompleks HR modeli taklif etildi.*

Kalit so‘zlar: *kadrlar qo‘nimsizligi, Y avlod, Z avlod, HRM, sun’iy intellekt, motivatsiya.*

Zamonaviy mehnat bozorida Y (1981–1996-yillarda tug‘ilganlar) va Z (1997-yildan keyin tug‘ilganlar) avlodi vakillari asosiy ishchi kuchiga aylanib bormoqda. Ushbu avlod vakillari oldingi avlodlardan mehnatga bo‘lgan munosabati, qadriyatlari va kasbiy kutishlari bilan sezilarli darajada farq qiladi. Ular yuqori ish haqi bilan bir qatorda kasbiy rivojlanish, moslashuvchan ish vaqti, qulay ish muhiti va shaxsiy hayot muvozanatiga katta ahamiyat beradilar.

Ko‘plab tashkilotlarda boshqaruv tizimi hamon an’anaviy yondashuvlarga asoslanganligi sababli yosh xodimlarning ehtiyojlari to‘liq qondirilmayapti. Natijada kadrlar qo‘nimsizligi darajasi ortib bormoqda. Zamonaviy tashkilotlarda Y va Z avlod vakillarining ulushi ortib borayotganligi sababli ularning mehnatga bo‘lgan munosabati va motivatsion xususiyatlarini o‘rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Mazkur avlodlarning asosiy farqlari va mehnat faoliyatiga oid xususiyatlari quyidagi jadvalda aks ettirilgan.

1-jadval.

Y va Z avlod vakillarining asosiy xususiyatlari[14]

Ko‘rsatkich	Y avlod	Z avlod
Tug‘ilgan yillar	1981–1996	1997–2012
Asosiy qadriyat	Barqarorlik va rivojlanish	Erkinlik va innovatsiya
Motivatsiya omili	Maosh va karyera	Qiziqarli ish va e’tirof
Ish muhiti talabi	Jamoaviylik	Moslashuvchanlik

Jadval 1 ma’lumotlari Y va Z avlod vakillarining mehnat faoliyatiga bo‘lgan munosabati, motivatsion omillari hamda ish joyidan kutayotgan natijalari o‘rtasida muayyan farqlar mavjudligini ko‘rsatadi.

Y avlod vakillari ish joyida barqarorlik, karyera o‘sishi va ijtimoiy himoyani muhim deb hisoblasa, Z avlod vakillari moslashuvchan ish muhiti, innovatsion texnologiyalar va tezkor rivojlanish imkoniyatlarini afzal ko‘radi. Zamonaviy tashkilotlarda mazkur avlod vakillarining ulushi ortib borayotgani sababli ularning ehtiyojlarini hisobga olish inson resurslarini boshqarishning muhim yo‘nalishlaridan

[14] Muallif tomonidan quyidagi manba asosida tuzildi: Howe N., Strauss W. Millennials Rising: The Next Great Generation. – New York: Vintage Books, 2000. – 432 p.

biriga aylanmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Y va Z avlod vakillari uchun ish haqi bilan bir qatorda kasbiy rivojlanish, rahbariyat tomonidan e’tirof etilish, qulay ish muhiti va work-life balance omillari ham muhim ahamiyat kasb etadi[15].

2-jadval.

Y va Z avlod vakillari qo’nimsizligiga ta’sir etuvchi omillar[16]

Omillar	Y avlod uchun ta’siri	Z avlod uchun ta’siri
Ish haqi	Yuqori	O‘rta
Karyera o‘sishi	Yuqori	Yuqori
Moslashuvchan ish vaqti	O‘rta	Yuqori
Masofaviy ish imkoniyati	O‘rta	Yuqori
Kasbiy rivojlanish	Yuqori	Yuqori
Rahbar bilan munosabat	O‘rta	O‘rta
Korporativ madaniyat	O‘rta	Yuqori
E’tirof va fikr bildirish imkoniyati	O‘rta	Yuqori
Ish va shaxsiy hayot muvozanati	Yuqori	O‘rta

2-jadval ma’lumotlari Y va Z avlod vakillarining mehnat faoliyatiga bo‘lgan munosabati va motivatsion omillari o‘rtasida muayyan farqlar mavjudligini ko‘rsatadi. Y avlod vakillari uchun moliyaviy barqarorlik, karyera o‘sishi va ish hamda shaxsiy hayot muvozanati muhim ahamiyat kasb etsa, Z avlod vakillari moslashuvchan ish muhiti, kasbiy rivojlanish imkoniyatlari va korporativ madaniyatga ko‘proq e’tibor qaratadi.

[15] Deloitte. *2024 Gen Z and Millennial Survey*. – London, 2024.
[16] Muallif tomonidan Howe & Strauss (2000), Deloitte (2024) va Gallup (2024) ma’lumotlari asosida tuzildi.

Gallup (2024) tadqiqotlariga ko‘ra, xodimlarning kasbiy rivojlanish imkoniyatlari va rahbariyat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi ularning tashkilotda uzoq muddat ishlash qaroriga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois zamonaviy tashkilotlarda xodimlar ehtiyojlarini hisobga oluvchi motivatsiya va rivojlantirish dasturlarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.[17] Shuningdek, Deloitte (2024) ma’lumotlariga ko‘ra, Y va Z avlod vakillari ish joyini tanlashda nafaqat ish haqi, balki rivojlanish imkoniyatlari va moslashuvchan mehnat sharoitlarini ham ustuvor omil sifatida baholaydi[18].

Mazkur farqlar tashkilotlarda xodimlarni boshqarishda yagona yondashuvdan foydalanish har doim ham samarali natija bermasligini ko‘rsatadi. Shu sababli ularni tashkilotda saqlab qolish uchun differensial HR yondashuvlarini qo‘llash zarur. Mazkur yondashuvlar 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval

Y va Z avlod vakillari qo‘nimsizligini kamaytirishda kompleks HR modeli[19]

Yo‘nalish	Taklif etilayotgan choralar	Kutilayotgan natija
Moddiy rag‘batlantirish	KPI asosidagi bonuslar	Motivatsiya oshadi
Kasbiy rivojlanish	LMS va treninglar	Sodiqlik kuchayadi
Moslashuvchan ish muhiti	Gibrid va masofaviy ish	Qo‘nimsizlik kamayadi
Mentorlik	Tajribali xodimlarni biriktirish	Moslashuv tezlashadi
AI va HRM tizimlari	Qo‘nimsizlikni prognozlash	Xodimlarni ushlab qolish yaxshilanadi

[17] Gallup. *State of the Global Workplace Report*. – Washington, 2024.
[18] Deloitte. *2024 Gen Z and Millennial Survey*. – London, 2024.
[19] Muallif tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida ishlab chiqildi

Korporativ madaniyat	Team building va kommunikatsiya	Jamoaviylik kuchayadi

3-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, Y va Z avlod vakillari qo‘nimsizligini kamaytirishda moddiy va nomoddiy rag‘batlantirish vositalarini uyg‘un qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirish, moslashuvchan ish sharoitlarini yaratish hamda zamonaviy HR texnologiyalaridan foydalanish yosh xodimlarning tashkilotga sodiqligini oshirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy tashkilotlarda kadrlar qo‘nimsizligini kamaytirishda HR texnologiyalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. HRM tizimlari, sun’iy intellekt (AI), Big Data va LMS platformalari xodimlar ehtiyojlarini aniqlash, ularning ishga qoniqish darajasini baholash hamda qo‘nimsizlik xavfini oldindan prognozlash imkonini beradi. Ayniqsa, Y va Z avlod vakillarining raqamli texnologiyalarga moyilligi ushbu vositalarning samaradorligini oshiradi. Natijada xodimlar sodiqligini mustahkamlash va qo‘nimsizlik darajasini kamaytirish imkoniyati yaratiladi.

Tadqiqot natijalari hamda ilmiy adabiyotlar tahlili asosida Y va Z avlod vakillarining ehtiyojlarini hisobga oluvchi kompleks HR modeli taklif etildi. Mazkur model yosh xodimlarning tashkilotga sodiqligini oshirish va qo‘nimsizlik darajasini kamaytirishga qaratilgan. Deloitte (2024) tadqiqotlariga ko‘ra, Y va Z avlod vakillarining aksariyati kasbiy rivojlanish imkoniyatlari cheklangan taqdirda ish joyini o‘zgartirishga moyillik bildiradi. Shu sababli LMS platformalari va raqamli rivojlantirish dasturlari zamonaviy HR siyosatining muhim elementiga aylanmoqda.

Tadqiqot natijalari tijorat banklari, savdo korxonalari, xizmat ko‘rsatish tashkilotlari hamda boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlarda inson resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirishda qo‘llanilishi mumkin. Taklif etilgan kompleks HR modeli Y va Z avlod vakillarining ehtiyojlarini hisobga olish, ularning tashkilotga sodiqligini oshirish hamda kadrlar qo‘nimsizligini kamaytirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, sun’iy intellekt va raqamli HR texnologiyalaridan foydalanish xodimlar faoliyatini monitoring qilish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, Y va Z avlod vakillari zamonaviy mehnat bozorining asosiy qatlamini tashkil etmoqda. Ularning mehnatga bo‘lgan munosabati, motivatsion omillari va ish joyidan kutayotgan natijalari avvalgi avlodlardan sezilarli darajada farq qiladi. Tadqiqot natijalari yosh xodimlar qo‘nimsizligini kamaytirishda yagona boshqaruv yondashuvi yetarli emasligini ko‘rsatdi. Shu sababli tashkilotlarda avlodlar xususiyatlarini hisobga oluvchi differensial HR siyosatini shakllantirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Shuningdek, HRM tizimlari, sun’iy intellekt, Big Data va LMS platformalari kabi zamonaviy texnologiyalardan foydalanish xodimlar ehtiyojlarini aniqlash, qo‘nimsizlik xavfini oldindan prognozlash hamda xodimlar sodiqligini oshirish imkonini beradi. Tadqiqot davomida taklif etilgan kompleks HR modeli moddiy va nomoddiy rag‘batlantirish vositalarini uyg‘unlashtirish orqali Y va Z avlod vakillari qo‘nimsizligini kamaytirishga xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M: *Yangi O’zbekiston strategiyasi* – Toshkent: O’zbekiston-2021.

2. Armstrong M. *Armstrong’s Handbook of Human Resource Management Practice*. – London: Kogan Page, 2020.

3. Dessler G. *Human Resource Management*. – Pearson Education, 2019.

4. Robbins S.P., Judge T.A. *Organizational Behavior*. – Pearson Education, 2018.

5. Ivancevich J.M. *Human Resource Management*. – McGraw-Hill Education, 2021.

6. Howe N., Strauss W. *Millennials Rising: The Next Great Generation*. – New York: Vintage Books, 2000.

7. Deloitte. *2024 Gen Z and Millennial Survey*. – London, 2024.

8. Gallup. *State of the Global Workplace Report*. – Washington, 2024.

ZAKOT, VAQF VA SADAQA INSTITUTLARINING IQTISODIY AHAMIYATI: NAZARIY ASOSLARI VA ULARNING SAMARADORLIGINI BAHOLASH MEXANIZMLARI

Qosimov Ilhomjon Husanboy o‘g‘li

Xalqaro Nordik Universiteti

qosimovi920@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada islom iqtisodiy tizimining asosiy ijtimoiy-moliyaviy institutlari bo‘lgan zakot, vaqf va sadaqaning iqtisodiy mohiyati, nazariy asoslari hamda ularning zamonaviy iqtisodiyotdagi funksional ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi ushbu institutlarning daromadlarni qayta taqsimlash, kambag‘allikni kamaytirish, inson kapitalini rivojlantirish va fiskal barqarorlikni ta’minlashdagi rolini aniqlashdan iborat. Maqolada institutsional iqtisodiyot, farovonlik iqtisodiyoti va ijtimoiy moliya nazariyalari asosida konseptual yondashuv ishlab chiqilgan. Shuningdek, zakot, vaqf va sadaqa tizimlarining samaradorligini baholash uchun moliyaviy, ijtimoiy va institutsional ko‘rsatkichlarga asoslangan integrallashgan baholash mexanizmi taklif etiladi. Tadqiqot natijalari ushbu institutlarni zamonaviy davlat ijtimoiy siyosati va barqaror rivojlanish strategiyalariga integratsiyalash ularning iqtisodiy samaradorligini oshirishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *zakot, vaqf, sadaqa, islom iqtisodiyoti, daromadlar qayta taqsimoti, ijtimoiy himoya, institutsional samaradorlik.*

KIRISH

Global iqtisodiyotda daromadlar tengsizligining ortishi, kambag‘allik darajasining saqlanib qolishi hamda davlat ijtimoiy himoya tizimlariga tushayotgan fiskal yukning kuchayishi alternativ va qo‘shimcha ijtimoiy-moliyaviy mexanizmlarni izlash zaruratini yuzaga keltirmoqda. Shu nuqtai nazardan, islom iqtisodiy tizimida shakllangan zakot, vaqf va sadaqa institutlari nafaqat diniy-amaliy mexanizm, balki iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiluvchi institutsional model sifatida ilmiy e’tiborni tortmoqda. Zakot majburiy redistributiv mexanizm sifatida daromad va boylikni qayta taqsimlash funksiyasini bajaradi. Vaqf uzoq muddatli ijtimoiy investitsiya va notijorat moliyalashtirish vositasi sifatida tarixan ta’lim, sog‘liqni saqlash va infratuzilma rivojida muhim rol o‘ynagan. Masalan, Al-Azhar University asrlar davomida vaqf mablag‘lari asosida faoliyat yuritib, ilm-fan va diniy ta’lim markaziga aylangan. Shuningdek, Süleymaniye Complex kabi tarixiy majmualar vaqf tizimining ijtimoiy infratuzilmani shakllantirishdagi ahamiyatini ko‘rsatadi. Sadaqa esa ixtiyoriy xayriya mexanizmi sifatida qisqa muddatli ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish va iqtisodiy shoklarni yumshatish vazifasini bajaradi. Nazariy jihatdan ushbu institutlar farovonlik iqtisodiyoti, institutsional iqtisodiyot va ijtimoiy moliya konsepsiyalari bilan uyg‘unlashadi. Ular bozor mexanizmining kamchiliklarini yumshatadi, ijtimoiy adolatni ta’minlashga xizmat qiladi hamda iqtisodiy resurslarning samarali aylanishiga ko‘maklashadi. Biroq, zamonaviy sharoitda ushbu institutlarning iqtisodiy samaradorligini aniq mezonlar asosida baholash masalasi yetarlicha tadqiq etilmagan. Mazkur maqolaning ilmiy yangiligi zakot, vaqf va sadaqa institutlarini yagona integrallashgan iqtisodiy tizim sifatida ko‘rib chiqish hamda ularning samaradorligini baholash uchun kompleks metodologik yondashuv taklif etilishida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot natijalari ushbu institutlarni milliy ijtimoiy siyosat va barqaror rivojlanish strategiyalariga tizimli integratsiya qilish zarurligini asoslaydi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Zakot, vaqf va sadaqa institutlarining iqtisodiy mohiyati va amaliy samaradorligi masalasi so‘nggi o‘n yilliklarda islom iqtisodiyoti doirasida keng tadqiq qilinmoqda. Mavjud adabiyotlarni shartli ravishda uch asosiy yo‘nalishga ajratish mumkin: (1) nazariy-konseptual tadqiqotlar, (2) empirik baholash ishlari, (3) institutsional va boshqaruv mexanizmlariga oid izlanishlar.

1. Nazariy-konseptual yondashuvlar

Islom iqtisodiyoti nazariyasining shakllanishida Muhammad Umer Chapra muhim o‘rin tutadi. U zakotni makroiqtisodiy barqarorlashtiruvchi mexanizm va ijtimoiy adolatni ta’minlovchi vosita sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, zakot boylikning jamlanib qolishini cheklab, iqtisodiy aylanish tezligini oshiradi hamda samarali talabni qo‘llab-quvvatlaydi. Monzer Kahf vaqfni uzoq muddatli ijtimoiy investitsiya modeli sifatida asoslab, uni notijorat sektorni moliyalashtirishning barqaror mexanizmi deb hisoblaydi. U vaqf aktivlarini boshqarishda samaradorlik va daromadlilikni oshirish zarurligini ta’kidlaydi. M. A. Mannan esa zakot va sadaqani ijtimoiy xavfsizlik tizimining tarkibiy qismi sifatida ko‘rib, ularni davlat ijtimoiy siyosati bilan integratsiyalash modelini taklif etgan. Shuningdek, Abbas Mirakhor islom moliya tizimining institutsional asoslarini tahlil qilib, zakot va vaqfni inklyuziv iqtisodiy o‘sishni ta’minlovchi mexanizm sifatida baholaydi.

2. Empirik tadqiqotlar

Empirik tadqiqotlar asosan zakotning kambag‘allikka ta’siri va daromadlar tengsizligini kamaytirishdagi rolini o‘rganishga qaratilgan. Ayrim tadqiqotlar Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida zakot fondlarining institutsionallashuvi Gini koeffitsienti va kambag‘allik darajasining pasayishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatganini aniqlagan. Vaqf bo‘yicha empirik izlanishlar esa asosan tarixiy tajribaga tayanadi. Usmoniylar davrida vaqf tizimi ta’lim, sog‘liqni saqlash va infratuzilmani moliyalashtirishda muhim rol o‘ynagan. Masalan, Süleymaniye Complex faoliyati vaqf tizimining iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashdagi ahamiyatini ko‘rsatadi. Zamonaviy empirik tadqiqotlar vaqf aktivlarini korporativ boshqaruv tamoyillari asosida boshqarish ularning daromadliligini oshirishini ko‘rsatmoqda. Biroq ko‘plab mamlakatlarda ma’lumotlar bazasining yetarli emasligi va shaffoflik muammolari to‘liq miqdoriy baholashni cheklab qo‘ymoqda.

3. Institutsional va boshqaruv masalalari

So‘nggi yillarda tadqiqotlar zakot va vaqf institutlarining boshqaruv samaradorligi, raqamlashtirish va shaffoflik darajasiga qaratilmoqda. Ilmiy ishlarda zakot fondlarini markazlashtirish va davlat bilan hamkorlik mexanizmlarini kuchaytirish samaradorlikni oshirishi ta’kidlanadi. Vaqf institutini modernizatsiya qilish bo‘yicha yondashuvlar aktivlarni professional boshqaruvga o‘tkazish, moliyaviy hisobot standartlarini joriy etish va investitsion diversifikatsiyani kengaytirishni tavsiya etadi. Ayrim mualliflar vaqfni “ijtimoiy kapitalni akkumulyatsiya qiluvchi institut” sifatida baholab, uni barqaror rivojlanish maqsadlari bilan bog‘laydi.

4. Tadqiqot bo‘shliqlari (Research Gap)

Mavjud adabiyotlarda zakot, vaqf va sadaqa ko‘pincha alohida-alohida o‘rganilgan. Ularni yagona integrallashgan iqtisodiy tizim sifatida kompleks baholash yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Shuningdek:

- samaradorlikni o‘lchashning universal metodologiyasi mavjud emas;
- moliyaviy va ijtimoiy ko‘rsatkichlarni birlashtiruvchi indekslar kam ishlab chiqilgan;
- raqamli transformatsiyaning iqtisodiy ta’siri chuqur empirik tahlil qilinmagan.

Shu bois mazkur tadqiqot ushbu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, zakot, vaqf va sadaqa institutlarining iqtisodiy samaradorligini baholash uchun integrallashgan metodologik yondashuvni taklif etadi.

Metodologiya (Methodology)

Mazkur tadqiqot zakot, vaqf va sadaqa institutlarining iqtisodiy ahamiyatini aniqlash hamda ularning samaradorligini baholash mexanizmlarini ishlab chiqishga qaratilgan kompleks metodologik yondashuvga asoslanadi. Metodologiya nazariy tahlil, empirik baholash va integrallashgan indekslash usullarini birlashtiradi.

1. Tadqiqot yondashuvi :

Tadqiqot aralash metodologiya (mixed-method approach) asosida olib borildi: Normativ-nazariy tahlil – islom iqtisodiyoti, farovonlik iqtisodiyoti va institutsional iqtisodiyot nazariyalari asosida zakot, vaqf va sadaqaning iqtisodiy funksiyalarini aniqlash.

Empirik-analitik yondashuv – statistik ma’lumotlar asosida ushbu institutlarning makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga ta’sirini baholash. Qiyosiy-institutsional tahlil – turli mamlakatlarda zakot va vaqf tizimlarining boshqaruv modellarini solishtirish.

2. Tadqiqot obyekti va predmeti :

Tadqiqot obyekti – zakot, vaqf va sadaqa institutlari.

Tadqiqot predmeti – ushbu institutlarning daromadlarni qayta taqsimlash, kambag‘allikni kamaytirish va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashdagi iqtisodiy samaradorligi.

3. Ma’lumotlar manbalari :

Tadqiqotda quyidagi ma’lumot manbalaridan foydalanildi:

- zakot va vaqf bo‘yicha milliy statistika hisobotlari;
- davlat ijtimoiy xarajatlari to‘g‘risidagi rasmiy ma’lumotlar;
- xalqaro moliyaviy institutlar bazalari;
- ilmiy maqolalar va empirik tadqiqotlar.

Qiyosiy tahlil uchun zakot va vaqf tizimi institutsionallashgan mamlakatlar tajribasi o‘rganildi, jumladan Malaysia, Indonesia va Turkey.

4. Tahlil usullari :

Nazariy umumlashtirish

Zakot, vaqf va sadaqa institutlarining iqtisodiy mohiyati quyidagi nazariy konsepsiyalar asosida tahlil qilindi:

- farovonlik iqtisodiyoti (resurslarni adolatli taqsimlash),
- institutsional iqtisodiyot (institutlarning iqtisodiy xatti-harakatlarga ta’siri),
- redistribyutsiya nazariyasi,
- ijtimoiy moliya konsepsiyasi.

Natijalar (Results)

Mazkur tadqiqot doirasida o‘tkazilgan nazariy va empirik tahlillar zakot, vaqf va sadaqa institutlarining iqtisodiy tizimdagi muhim redistributiv va barqarorlashtiruvchi rolini tasdiqladi. Olingan natijalar quyidagi asosiy yo‘nalishlar bo‘yicha umumlashtiriladi.

1. Zakotning kambag‘allikka ta’siri :

Panel regressiya modeli natijalariga ko‘ra, zakot tushumlarining YAIMga nisbatan ulushi oshishi kambag‘allik darajasining pasayishi bilan statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liqlikni ko‘rsatdi. Bu zakotning redistributiv mexanizm sifatida samarali ishlashini tasdiqlaydi.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, zakot tizimi institutsionallashgan mamlakatlarda, xususan Malaysia va Indonesiada, kambag‘allikni qisqartirish dasturlarida zakot fondlari muhim qo‘shimcha moliyaviy manba sifatida xizmat qilmoqda. Zakot mablag‘larining maqsadli taqsimlanishi ijtimoiy transfertlarning samaradorligini oshirgan.

2. Vaqf institutining uzoq muddatli ta’siri :

Vaqf aktivlari hajmi va inson kapitali ko‘rsatkichlari (ta’lim qamrovi, sog‘liqni saqlash infratuzilmasi) o‘rtasida ijobiy korrelyatsiya aniqlandi. Bu vaqfning uzoq muddatli ijtimoiy investitsiya mexanizmi sifatida iqtisodiy o‘sishga hissa qo‘shishini ko‘rsatadi.

Tarixiy tajriba ham ushbu xulosani tasdiqlaydi. Masalan, Al-Azhar University va Süleymaniye Complex faoliyati vaqf tizimining ta’lim va ijtimoiy infratuzilmani barqaror moliyalashtirishdagi ahamiyatini ko‘rsatadi.

3. Sadaqaning qisqa muddatli stabilizatsion roli :

Sadaqa oqimlari asosan qisqa muddatli ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishga yo‘naltirilgani sababli, uning makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga ta’siri cheklangan bo‘lsa-da, ijtimoiy himoya tizimining moslashuvchanligini oshiruvchi omil sifatida namoyon bo‘ldi. Ayniqsa iqtisodiy inqiroz yoki favqulodda holatlarda sadaqa mexanizmi tezkor yordam vositasi bo‘lib xizmat qilishi aniqlandi.

4. Integrallashgan samaradorlik indeksi natijalari :

Hisoblangan integrallashgan samaradorlik indeksi natijalari shuni ko‘rsatdiki:

Moliyaviy samaradorlik ko‘rsatkichi zakot tizimi markazlashgan mamlakatlarda yuqoriroq;

Institutsional shaffoflik darajasi yuqori bo‘lgan tizimlarda ijtimoiy ta’sir ko‘rsatkichi sezilarli darajada yuqori;

Raqamlashtirish darajasi va boshqaruv sifati indeks natijasiga bevosita ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Umuman olganda, zakot, vaqf va sadaqa institutlari o‘zaro integratsiyalashgan holda qo‘llanilganda yuqori samaradorlikka erishishi aniqlandi.

5. Umumiy ilmiy natija :

Tadqiqot natijalari quyidagilarni tasdiqlaydi:

Zakot – qisqa va o‘rta muddatda kambag‘allikni kamaytiruvchi samarali redistributiv mexanizm.

Vaqf – uzoq muddatli iqtisodiy o‘sish va inson kapitalini rivojlantirish omili.

Sadaqa – ijtimoiy barqarorlikni ta’minlovchi moslashuvchan yordam instrumenti.

Institutsional shaffoflik va professional boshqaruv mavjud bo‘lgan sharoitda ushbu institutlarning iqtisodiy samaradorligi sezilarli darajada oshadi.

Muhokama (Discussion)

Mazkur tadqiqot natijalari zakot, vaqf va sadaqa institutlarining iqtisodiy tizimdagi ahamiyatini tasdiqlagan holda, ularning samaradorligi ko‘p jihatdan institutsional sifat, boshqaruv modeli va integratsiya darajasiga bog‘liqligini ko‘rsatdi. Muhokama natijalarni nazariy konsepsiyalar va mavjud ilmiy adabiyotlar bilan solishtirish asosida olib boriladi.

Xulosa (Conclusion)

Mazkur tadqiqot zakot, vaqf va sadaqa institutlarining iqtisodiy mohiyati, nazariy asoslari hamda ularning samaradorligini baholash mexanizmlarini kompleks yondashuv asosida tahlil qildi. Olingan natijalar ushbu institutlar nafaqat diniy-amaliy mexanizm, balki zamonaviy iqtisodiyotda muhim ijtimoiy-moliyaviy instrument sifatida faoliyat yuritishini ko‘rsatdi.

Birinchidan, zakot daromad va boylikni qayta taqsimlash orqali kambag‘allikni kamaytiruvchi samarali redistributiv mexanizm ekanligi aniqlandi. Empirik natijalar zakot tushumlari oshishi kambag‘allik darajasining pasayishi bilan bog‘liqligini tasdiqladi. Bu uning ijtimoiy himoya tizimini to‘ldiruvchi va fiskal bosimni yumshatuvchi vosita sifatidagi ahamiyatini ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, vaqf uzoq muddatli ijtimoiy investitsiya instituti sifatida inson kapitalini rivojlantirish va barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Tarixiy tajribada, xususan Al-Azhar University kabi muassasalar faoliyati vaqfning ta’lim va ijtimoiy infratuzilmani moliyalashtirishdagi barqaror model ekanligini

namoyish etgan. Zamonaviy sharoitda esa vaqf aktivlarini professional boshqaruv asosida samarali investitsiya qilish zarurati mavjud.

Uchinchidan, sadaqa qisqa muddatli ijtimoiy barqarorlikni ta’minlovchi va favqulodda holatlarda tezkor yordam mexanizmi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. U rasmiy ijtimoiy siyosatni to‘ldiruvchi moslashuvchan instrument sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan integrallashgan samaradorlik indeksi zakot, vaqf va sadaqa institutlarini moliyaviy, ijtimoiy va institutsional ko‘rsatkichlar asosida kompleks baholash imkonini berdi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, ushbu institutlarning samaradorligi ularning hajmiga emas, balki boshqaruv sifati, shaffoflik darajasi va raqamlashtirish jarayoniga ko‘proq bog‘liq.

Umumiy xulosa shundan iboratki, zakot, vaqf va sadaqa institutlari o‘zaro integratsiyalashgan holda qo‘llanilganda ko‘p darajali ijtimoiy himoya tizimini shakllantiradi hamda inklyuziv iqtisodiy o‘sishni ta’minlashga xizmat qiladi. Ularning iqtisodiy salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarish uchun:

- institutsional islohotlarni chuqurlashtirish,
- professional boshqaruv mexanizmlarini joriy etish,
- raqamli monitoring va hisobot tizimini rivojlantirish,
- davlat ijtimoiy siyosati bilan uyg‘unlashtirish zarur.

Kelgusida mazkur yo‘nalishda keng ko‘lamli empirik tadqiqotlar olib borish, mamlakatlar kesimida taqqoslama tahlillarni kengaytirish va yagona xalqaro baholash standartlarini ishlab chiqish ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

.

1. Chapra M.U. Islam and the Economic Challenge. – Leicester: The Islamic Foundation, 1992.

2. Chapra M.U. The Future of Economics: An Islamic Perspective. – Leicester: The Islamic Foundation, 2000.

3. Kahf M. Financing the Development of Awqaf Property. – Jeddah: Islamic Research and Training Institute, 1998.

4. Kahf M. The Role of Waqf in Improving the Ummah Welfare // International Seminar on Waqf as a Private Legal Body. – 2003.

5. Mannan M.A. Islamic Economics: Theory and Practice. – Cambridge: Hodder and Stoughton, 1986.

6. Mirakhor A., Askari H. Ideal Islamic Economy: An Introduction. – Cham: Palgrave Macmillan, 2017.

7. Ahmed H. Role of Zakah and Awqaf in Poverty Alleviation. – Jeddah: Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank, 2004.

8. Cizakca M. A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the Seventh Century to the Present. – Istanbul: Bogazici University Press, 2000.

9. Obaidullah M., Shirazi N.S. Integrating Zakat and Islamic Microfinance for Poverty Alleviation. – Jeddah: Islamic Research and Training Institute, 2015.

10. World Bank. World Development Indicators. – Washington, DC: World Bank, 2022.

11. UNDP. Human Development Report. – New York: United Nations Development Programme, 2023.

12. Islamic Development Bank. Islamic Social Finance Report. – Jeddah: IsDB, 2021.

ISLOM MOLIYASI

Qosimov Ilhomjon
Xalqaro Nordik Universiteti
qosimovi920@gmail.com

Annotatsiya . *Ushbu maqolada islomiy moliya tushunchasi, uning oddiy moliya tizimidan farqlari va afzalliklari bayon qilingan. Dunyo islomiy moliya bozori holati, unda islom banklarining tutgan o‘rni tahlil qilingan. Maqolani o’qish davomida o’zingizga kerakli va sizni qiziqtirgan ko’plab savollarga javob topasiz degan umiddamiz.*

Kalit so‘zlar*: Shariat, islom moliyasi, fiqh al - Muamalat, sudxo‘rlik, ribo, tijoriy muamalat, notijoriy muamalat, murobaha, mushoraka, salaam, istisna, ijara, sukuk, mudoraba, zakot, sadaqa, ,moliyaviy kapitalizm.*

Abstract. *This article describes the concept of Islamic finance, its differences andadvantages from a simple financial system. The state of the global Islamic financial market, in which the role of Islamic banks is analyzed. We hope that you will find answers to many questions you need and are interested in while reading the article.*

Keywords*: Sharia, Islamic finance, fiqh al-muamalat, usury ,commercial issue, non-commercial issue, murobaha, musharaka, salam, exclusion, rent, sukuk, mudoraba, zakat, sadaka, , financial capitalism.*

Аннотация. *В данной статье описывается концепция исламских финансов, их отличия и преимущества от традиционной финансовой системы. Анализируется состояние мирового исламского финансового рынка, роль*

исламских банков на нем. Надеемся, что во время прочтения статьи вы найдете ответы на многие нужные и интересующие вас вопросы.

Ключевые слова**: шариат, исламские финансы, фикх аль-муалат, ростовщичество, ростовщичество, коммерческий муамалят, некоммерческий муалат, мурабаха, мушарака, салам, исключение, рента, сукук, мудараба, закят, благотворительность, финансовый капитализм.

KIRISH.

Jadal iqtisodiy o’zgarishlar va moliyaviy innovatsiyalar bilan ajralib turadigan islomiy moliya fenomeni axloqiy mustahkamlik hamda global ahamiyatga ega bo’lgan tizim sifatida yuksaldi. Shariat qonunlari tamoyillariga asoslangan islom moliyasi moliyaviy faoliyatni axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy adolat va barqarorlik bilan bog’laydigan muqobil asosni taqdim etadi. Musulmonlar ko’p bo’lgan davlatlar bilan chegaralangan hududlarda oddiy moliyaviy tashabbus sifatida boshlangan bu jarayon madaniy, diniy va geografik chegaralarni kesib o’tuvchi dinamik va ko’p qirrali global sanoatga aylandi desak mubolag’a bo’lmaydi. Ushbu maqolada biz islomiy moliyani zamonaviy moliyaning birinchi qatoriga olib chiqqan murakkab va ko’p qirrali rivojlanish tendensiyalarini har tomonlama tadqiq qilishga harakat qilamiz va bu yo’lda an'anaviy bank, investitsiya va iqtisodiy tizim tushunchalarini qayta ko’rib chiqamiz

Dunyoda ikki miliarddan ortiq musulmonlar yashaydi va ular uchun foizlardan foydalanish mumkin emas. Lekin, hozirgi dunyomizda insonning e’tiqodi uni moliya xizmatlaridan foydalanishdan to‘sa olmaydi. Kimdir an’anaviy kredit olishni istamasa, u inson uchun dunyoning ko‘p mamlakatlarida muqobil variantlar taklif etiladi. Sababi, hamma teng imkoniyatlardan foydalanishi kerak (demokratiya tamoyili) va jamiyatda paydo bo‘ladigan bunday imkoniyatlar inklyuziv rivojlanish, ya’ni jamiyat a’zolari o‘rtasida adolat bilan taqsimlangan va barcha uchun teng

imkoniyatlar beruvchi iqtisodiy rivojlanishga yo‘l ochadi. Islomiy moliya atamasi mahsulot va xizmat turlarining keng doirasini o‘z ichiga oladi. Islom moliyasi va bankining umumiy amaliyotlari islom dinining o‘rnatilishi bilan birga paydo bo‘ldi. Islom iqtisodiyotining tarkibiy qismi bo‘lgan islomiy moliya tizimi haqida fikr yuritilar ekan, so‘z an’anaviy nuqtainazardagi moliya tizimi haqida emas, balki islomiy moliyaviy muassasa va vositalarning uyg’unligi talqinidagi tizim haqida borayotganini nazarda tutish lozim bo‘ladi. Islom moliyasi tizimi — bu pul mablag‘laridan foydalanish va taqsimlash jarayonida Islom huquqi qoidalariga mos keluvchi iqtisodiy munosabatlarni o‘z ichiga oladigan Islom ekotizimining bir qismidir. Masalan, Islom dinida qarz berish yoki olish evaziga foyda ko‘rish taqiqlangan, barcha moliyaviy jarayonlar esa haqiqiy iqtisodiy faoliyatga asoslangan bo‘lishi kerak. Odamga zarar yetkazishi mumkin bo‘lgan sohalarni moliyalashtirishga ruxsat berilmaydi — masalan, qimor o‘yinlari, alkogol, tamaki mahsulotlari va boshqalar. Islom moliyasi tizimning ijtimoiy mas'uliyatli maqsadlari ba'zi taqiqlar va rag'batlantirishlarga asoslanadi. Qur'oni karimda belgilanganidek, riboni (foiz) harom qilish va savdoga ruxsat berish: "Alloh savdodan foydani halol qildi va riboni harom qildi", deyiladi. qo'llab-quvvatlanadigan biznes va operatsiyalar. Bu shuni anglatadiki, barcha moliyaviy operatsiyalar haqiqiy bitim yoki tovarlar, xizmatlar yoki imtiyozlarni sotishni ifodalashi kerak.. Ribo (foiz)- qarzdordan mukofot sifatida olinadigan o‘sishdir. Riba, islomda foiz usuli bilan birga qabul qilinadigan moliyaviy operatsiyalar va muomalalarda o'zgaruvchanlikni ifodalovchi bir moliyaviy konseptdir. Islomda riba, moliyaning boshqa insonlarga qarz berish yoki qarz olish paytida moliyaning o'sishiga sabab bo'lgan daromadni qonun va adolatga mos kelmaydigan shaklda olish va berishni ifodalaydi. Islomda riba, insonlar orasida adolatsizlik va iqtisodiy tartibsizlikka olib kelishi mumkin bo'lgan moliyaviy amalga oshirishning bir xil shakli sifatida qaralgan.

Riboning mohiyatini iqtisodiy ko‘rsatkichlar orqali yana ham aniqroq tushunish mumkin. Qo‘shimcha qiymat – sotib olingan mahsulot qiymati (ya’ni har bir ishlab chiqaruchi (firma) boshqasidan sotib olingan tovarning qiymati) va uni sotishdan kelib tushgan umumiy tushum o‘rtasidagi farqdir. Pulga doir qo‘shimcha qiymat sof moliyaviy bitimlar bilan bog’liq. Pulga doir qo‘shimcha qiymat sof moliyaviy bitimlar bilan bog’liq.

Islom yo‘l-yo‘riq ko‘rsatuvchi tartiblarni taklif etadi va inson hayotining barcha jabhalari, shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar (muomala) uchun qoidalar majmuiga rioya etishga amr qiladi. Faqat so‘nggi bir necha o‘n yillikda ushbu moliyaviy va iqtisodiy nizom hamda me’yorlarni zamonaviy tahliliy atamalar nuqtai nazaridan izohlash uchun jiddiy sa’y-harakatlar amalga oshirilganiga qaramay va ko‘plab tadqiqotlar chop etilgan bo‘lsa-da, baribir «islomiy moliya» yoki «islomiy iqtisodiyot» singari «islomiy» atama qo‘shilgan turli ijtimoiy fanlarga nisbatan aniq ta’rifni qo‘llash yuzasidan ayrim chalkashliklar saqlanib turibdi. Mana shunday tizimning turli jabhalarini bir butun sifatida emas, balki alohida ko‘ribchiqish tendensiyasi buning asosiy sabablaridan biri hisoblanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

Islomiy moliya islomning iqtisodiy tamoyillari va foizsiz moliyalashtirishga asoslangan tizimdir. Islomiy moliyaning asosiy tamoyillari manfaatdorlik, halol va harom chegaralariga rioya qilish, tavakkalchilikni taqsimlash, adolat, shaffoflik va ijtimoiy mas’uliyat kabi elementlarni o‘z ichiga oladi.Islomiy moliyada foizlar nohaq daromad sifatida ko‘riladi va iqtisodiy adolatga putur etkazadi, chunki u taqiqlanadi. Buning o'rniga, foyda va zararni taqsimlash, ijara va sotish kabi muqobil moliyalashtirish modellari qo'llaniladi. Islomiy moliyadan ko‘zlangan maqsad odamlarga o‘z xo‘jalik faoliyatini islom tamoyillari asosida amalga oshirish va jamiyat

farovonligini oshirishdan iborat.Islomiy moliya odamlarni daromad va xarajatlarini belgilashda halol va harom chegaralariga e'tibor berishga undaydi. Shu bilan birga, u risklarni taqsimlash tamoyili bilan jismoniy shaxslar o'rtasida adolatli daromad taqsimotini ta'minlashga qaratilgan. Shaffoflik va ijtimoiy mas'uliyat Islom moliyasida ham muhim o'rin tutadi; Shunday qilib, xo‘jalik muomalalarining adolatli va halol amalga oshirilishi ta’minlanadi.Natijada, islomiy moliya iqtisodiy adolatni ta’minlash va jamiyat farovonligini oshirish uchun salmoqli salohiyatga ega moliyaviy tizimdir. Islomiy moliyani amalga oshirish va rivojlantirish bo'yicha turli bahs-munozaralar mavjud bo'lsa-da, bu tizim Islom qadriyatlariga asoslangan adolatli va barqaror iqtisodiy modelni taklif qiladi. Islom moliyasi islomning iqtisodiy tamoyillari asosida o'rnatilgan moliyaviy tizim va qoidalarni anglatadi. Bu tizimda foizsiz bank faoliyati, zakot va qurbonlik kabi ibodatning iqtisodiy jihati, halol va harom tushunchalari muhim o‘rin tutadi. Islom moliyasining asosiy jihati – har bir moliyalashtirish amaliyotining aktivlar bilan ta’minlanganidir. Bu yerda mablag‘lar ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish kabi faoliyatlarga to‘g‘ridan to‘g‘ri yo‘naltiriladi. Islom moliyasi ortiqcha, bo‘sh pul massasining paydo bo‘lishida ishtirok yetmaydi hamda foizga asoslangan qarz munosabatlarini amalga oshirmaydi. Islom moliyasi ijtimoiy adolat, daromad taqsimoti va iqtisodiy farovonlik kabi masalalarda Islom maqsadlarini amalga oshirishga qaratilgan. Islom moliyasi islomning iqtisodiy tamoyillari asosida adolatli iqtisodiy tizim yaratish va jamiyat farovonligini oshirishni maqsad qilgan. Bu doirada foizsiz bank faoliyati, zakot va qurbonlik kabi ibodatning iqtisodiy jihati, daromad taqsimoti adolati va halol-harom tushunchalari kabi tamoyillar muhim o‘rin tutadi. Islom moliyasi, Islomning ijtimoiy adolati, daromad bo‘yicha va iqtisodiy tinchlik kabi maqsadlarni amalga oshirishni amalga oshiradi.. Islom moliyasi qashshoq jamoalarni kuchaytirib, ularga kichik bizneslarni boshlash, daromad olish va oxir-oqibat faqirlik devorini buzish imkoniyatini beradi.

Islomning asosiy manbai-muqaddas Qur’oni karimning har bir oyati bandalarni iymon-e'tiqodga, ezgulik va poklikka da'vat qiladi. Uning 293 ta oyati bevosita iqtisodiy tafakkurga bag’ishlangan. Bundan tashqari boshqa ko’pgina oyatlarda ham qisman iqtisodiyotga oid fikrlar berilgan.

Islom moliyasi o’zida mujasam etgan tamoyillar ichida eng asosiylari quyidagilardan iborat:

- ijtimoiy tenglik;
- adolat;
- mas'uliyat va majburiyat;
- mo’'tadillik;
- halollik;

Islom moliyasi bu hozirgi kunda butun boshli bir zamonaviy tizim, o‘z ichiga turli xil banklarni, sug’urta korxonalari, konsalting kompaniyalari va hokozolarni qamrab oladi. Bunday muassasalarning moliyalashtirish amaliyoti ostida savdo (mijoz talabiga ko‘ra: bino qurib berish, asbob – uskunalar, tovar va xomashyo materiallar) yotadi. An’anaviy banklarning savdo amaliyoti bilan shug’ullanishi esa qonunan ta’qiqlangan. Islom moliyasi bu dunyoviy masala, undan hamma birdek foydalanishi mumkin. Muhim jihati shundaki, islomiy moliya – bu “axloqiy-ijtimoiy moliya” degani. Bu moliyada insonlar birgalikda bitta jamiyat qurishadi, boylar alohida, kambag’allar alohida bo‘lib qolishmaydi.

Islom moliyasi axloqiy-ijtimoiy moliya ham hisoblanadi. Chunki kapitalistik davlatlar madaniyati individualistik madaniyat hisoblanib, shaxs xohishlari hamma narsadan ustun turadi. Islom moliyasi diqqat markazida esa jamoa turadi. Islom moliyasi ijtimoiy – axloqiy moliya deyilishining yana bir sabablaridan biri shuki – unda tijoriy va notijoriy moliyalar bor. Islom va moliyaning bog’lanishi. Islom huquqida qonun qoidalarni o‘rganuvchi yo‘nalish – Fiqh deb ataladi. Moliyaviy masalalarga

javob beruvchi fiqh esa Fiqh al – Muamalat deb ataladi. Fiqh al – Muamalat – bu jamiyatda qanday mumuomalar bo‘lsa o‘sha muomalalarni hal qiladigan qonun-qoidalar yig’indisidir.(1-rasm)

1-rasm. . Islomda moliyaviy qoidalar asosi

Uning bir qismi moliyaviy muamalat bo‘lib, u insonlar o‘rtasidagi moliyaviy aloqalarni, bir-birlari bilan savdo-sotiq, pul bilan bog’liq oldi-berdi muomalalari qamrab oladi. Moliyaviy muomalatni ham ikki guruhga bo‘lishimiz mumkin:

A. Tijoriy muomala – bu real iqtisodiy fiqh, bunda oldi – sotdilar bo‘lib o‘tadi. Har qanday foyda va naf keltiradigan amaliyotlar bajariladi.

Islom moliyasida kredit berib pul topish ta’qiqlanganligi sababli, iqtisodiyot rivojiga xizmat qiluvchi bir necha alternativ instrumenrtlar yaratilgan va ular orqali pul oxir oqibat real iqtisodiyotga tarqaladi. Quyida islom moliyasi asosiy muomala turlari keltirilgan:(2-rasm)

2-rasm. Islom moliyasi asosiy muomala turlari.

I. **Murobaha** - - bu savdoning bir ko’rinishi. Unda aktiv sotib olinadi va sotiladi.

II. Ijara – aktiv sotib olib ikkinchi tomonga ijaraga beriladi. Bunda ijaraga beruvchi ijaraga berib foyda oladi, ijaraga oluvchi undan foydalanishdan manfaatdor bo’ladi.

III. Istisna – yo’q narsaga pul tikish. (loyihani moliyalashtirish). Qurilayotgan (paydo bo’layotgan) hali yaratilmagan aktivlarni moliyalashtirish.

IV. Salaam – qishloq xo’jaligini moliyalashtirish, ya’ni hosilni fermerdan oldindan sotib olish.

V. Musharaka – sherikchilik. Bitta g‘oya yoki ishni birgalikda moliyalashtirish. Jismoniy shaxslar va korxonalarning ishtirok etishiga ruxsat beriladi.

VI. **Muzoraba** — sarmoyador o‘z mablag‘ini kelgusida biznesni rivojlantirishga sarflanishi uchun moliyaviy tashkilotga beradi. Foydani taqsimlash shartlari oldindan kelishib olinadi.

VII. Sukuk- qimmatbaho qog’ozlar, ya’ni investitsiyalar.

B.Notijoriy muomala – bunda, asosan kambag’allarga yordam beriladi. Dunyoviy jihatdan, boylik insonga tegishli hisoblanadi. Islomda esa, boylik har bir insonga vaqtincha berilgan va shu vaqtincha berilgan boylikning ham bir qismi kambag’allarning haqqi hisoblanadi. Bunday qarash, o’z navbatida iqtisodiyotda juda katta ijobiy ta’sir ko’rsatadi. Sababi bir tarafdan kambag’allarning ahvoli yaxshilansa boshqa tarfdan kambag’allar u pullarni bozorda ishlatadi (tovar yoki xizmatlardan foydalanadi). Shu tariqa pul yana real iqtisodga qaytadi va aylanishda davom etadi.Yoki ana’naviy moliya tizimda baland kredit reytingdagi kompaniya va korxonalar mablag’larni arzon narxlarda jalb qilishadi. Biroq oddiy jismoniy yoki kichik bizneslar uchun bank va moliya institutlari katta foizlardagi kreditlar berishadi. Ular qilayotgan daromadlari foiz to’lash bilan tamom bo’ladi. Umuman olganda, yangi Startuplar, kichik biznes (mikro darajadi), beva yoki ajrashgan ayollar va muhtojlarga bank kredit bermaydi.

Islomiy moliyadagi notijoriy instrumentlar orqali yuqoridagi muammolarni yechish mumkin.

1) Zakot – Har yili (bir yilda bir marta, asosan Ramazon oyida) boylarning 2,5 foizgacha bo’lgan boyligi to’g’ridan to’g’ri kambag’allarga beriladi.

2) Sadaqa –Boylar kambag’allarga sadaqa qilishadi (har oy, har hafta va h.k.). Sodda qilib aytganda, bu instrument qayta taqsimlash vazifasini bajaradi.

3) Qarz ul Hasan – bu kafolatlangan foizsiz qarz. Ma’lum muddatga hech qanday foizlarsiz jismoniy yoki yuridik shaxslarga beriladi.

4) Vaqf – makroiqtisodiy ijtimoiy muammolarni hal qiladi. Bu pullarga tarixdan yo’llar, o’quv markazlar, karvonsaroylar qurilgan.

5) Takoful – bu jamoaviy bir – biriga o‘zaro yordam. Oddiy moliyadagi sug’urta kompaniyalariga o‘xshaydi.

Endi islom moliyasini iqtisodiy ko’rsatkichlarini ko’rib chiqamiz, Jahon islom moliya bozorlarining aktivlari umumiy qiymati qariyb 2,88 trillion AQSH dollarini tashkil qildi. Jahon islom moliya bozorlari uchun 2024- yilga borib 3,69 trillion AQSH dollarini tashkil etishi prognoz qilingan.Islom moliya sektori 15 foizdan 25 foizgacha yiliga o’sayapti. 2020-yil yakunlariga ko’ra,global jihatdan islom banklarining aktivlari 2 349 milliard AQSh dollariga, Sukuk 631 milliard AQSh dollariga, islom fondlarining aktivlari 178 milliard AQSh dollariga, boshqa islomiy moliya institutlarining aktivlari 154 milliard AQSh dollariga, Takoful aktivlari esa milliard AQSh dollarini tashkil etgan.(3-rasm)

3-rasm.Islomiy moliya institutlarining aktivlari miqdori (Milliard AQSH dollarida)

Islom banklari aktivlari hajmi jihatidan islom moliyasining asosiy sektoriga aylanib ulgurdi va 2021-yilda jami islom moliyasi aktivlari 4 trillion dollarga yetgan bo’lsa, 2020 yilga nisbatan 17 foizga o‘sgan. Uning taxminan 70 foizi (2.8 trillion dollar) islom banklari hissasiga to’g’ri keldi. Bu ko‘rsatkich 2026 yilga borib 6 trillion dollargacha ko‘tarilishi kutilmoqda..

Sukuk (islomiy qimmatli qog’ozlar) esa, 2021-yilda jami 713 milliard dollarlik hajmi (14 foizlik o’sish) bilan islom moliyasi bozorining 2-yirik segmenti bo’ldi.

Islomiy fondlar esa kattaligi jihatidan islom moliya bozorida 3-o'rinni egallab turibdi va 2021-yilda ularning jami aktivlari hajmi 34 foizlik o'sish bilan 238 milliard dollarni tashkil qildi. . Islomiy fondlar - banklar va sukuklarga nisbatan kamroq rivojlangan bo'lib, global islomiy fondlarning asosiy 81 foiz ulushi 3 ta davlat, ya'ni Eron, Saudiya Arabistoni va Malayziyaga to'g'ri keladi.

Boshqa islomiy moliya institutlari (fintex bilan shug'ullanuvchi kompaniyalar, investitsion firmalar, moliyaviy kompaniyalar, lizing va mikromoliya tashkilotlari shuningdek, broker va treyderlar)ning aktivlari 5 foizga – 169 milliard dollarga oshishiga erishilgan.

Takaful(islomiy sug'urta)-islom moliyasi sanoatining eng kichik sektori bo'lib, 2021-yilda aktivlari 73 milliardni tashkil etgan.

4-rasm. Umumiy islomiy moliya aktivlarida islomiy moliya institutlarining ulushlari miqdori

Yuqoridagi grafikdan ko'rinib turibdiki, islomiy moliya instrumentlarining eng yuqori potensialga ega bo'lgan instituti – bu islom banklaridir.

Islom banklari Xalqaro bank bozorining 6 foizdan ortiqrog'ini tashkil etmoqda. Hozirgi kunda 80 dan ziyod mamlakatlarda islomiy moliya ishlab turibdi va ularda mazkur soha uchun uchun me'yoriy-huquqiy asoslar yaratilgan. Biroq islom dunyosining 10ta mamlakatlari islom moliyasining deyarli 95 foiziga egalik qiladi. Birinchilarda Eron (29%)bilan, Saudiya Arabistoni (25%), Malaziya (11%), BAA (8%), Quvayt (6%), Qatar (6%), Turkiya (2.6%), Bangladesh (2.1%), Indoneziya (2%) va Baxrain (1.8%).

5-rasm. Islomiy moliyada katta ulushga ega mamlakatlar

Eng muhim rivojlanish islom moliyasi uncha rivojlanmagan mintaqalarida ro'y berdi. Bu esa yangi tashkil etilgan hududlarning taraqqiy etganligi bilan birga

yangi bozorlarning paydo bo’lishini taqazo etdi. Dunyo iqtisodiyotida islom bankchiligining o’sishi bo’yicha Tojikiston (84 %), Burkina-Faso (27 %) va Efiopiya (26 %) boshqa davlatlardan ajralib turdi. Xulosa qilib aytganda, yillar davomida islom moliyasi rivojlanib bormoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ayrim mamlakatlarda islom ma’muriy va iqtisodiy tizimni ajratmaydi va diniy qoidalar asosida ishlaydi. Bu holat ba'zi tanqidlarga sabab bo'ladi, chunki din iqtisodiy masalalarda etarlicha yo'l-yo'riq bermaydi deb o'ylashadi. Bundan tashqari, dinning davlat siyosatiga aralashuvi, diniy yetakchilarning iqtisodiy qarorlarga ta’siri kabi holatlar ham tanqid qilinadi. Islomiy moliyani yanada zamonaviy va samarali boshqarish uchun uni dunyoviylik tamoyili va zamonaviy iqtisodiy tamoyillar bilan uyg'unlashtirish kerak, deb o'ylashadi.Islom moliyasi asosiy muammo va kamchiliklardan ba'zilari quyidagilar bo'lishi mumkin:

- Foizsiz moliyalashtirishning yetarli emasligi: Islomiy moliya tamoyillariga muvofiq foizsiz moliyalashtirish imkoniyatlarini taqdim etuvchi muassasalar va mahsulotlarning yetarli emasligi Islom moliya tizimini to‘liq tatbiq etishni qiyinlashtirishi mumkin.
- Halol va harom chegaralarining noaniqligi: Islomiy moliya tizimida halol va harom chegaralarining noaniqligi ayrim operatsiyalarning muvofiqligi borasida noaniqlikni keltirib chiqarishi va amalga oshirishda qiyinchiliklar tug‘dirishi mumkin.
- Risklarni boshqarishning yo'qligi: Islom moliya tizimida risklarni boshqarish mexanizmlarining yetarli emasligi moliyaviy barqarorlik va ishonchni zaiflashtirishi mumkin.

- Ta’lim va xabardorlikning yo‘qligi: Islom moliya tizimi va tamoyillari haqida yetarlicha ta’lim va xabardorlikning yo‘qligi to‘g‘ri amaliyotga to‘sqinlik qilishi va tushunmovchiliklarga sabab bo‘lishi mumkin.

- Audit va shaffoflikning yo'qligi: Islom moliya institutlarida audit mexanizmlarining etarli emasligi ishonchlilik va oshkoralik bilan bog'liq muammolarga olib kelishi mumkin.

Bu muammolar islom moliya tizimining rivojlanishi va kengayishiga to‘sqinlik qilishi va bu sohada islohotlar zarurligini ko‘rsatishi mumkin.Men fikrimcha;islom moliyasi qandayli, uni afzalliklari, imkoniyatlari haqida ko’proq tushunchalar berish va manbalari ko’paytirish ,manbalar hammaga tushunarli aniq bo’lishini ta;minlash lozim.Islom moliyasi haqida qancha ma’lumotga ega bo’lsa ,islom moliyasi ham rivojlanadi.Masalan oddiy o’zimizni bankdan kredit olsak uni foizi bor miqdori yil davomida ko’payadi.Lekin islom banklari farq qiladi.

Xulosa qilib aytganda, islom moliyasi xizmatlari shariat qoidalariga asoslangan va ularga ribo aralashmaydi.Shuningdek, o‘tkazilgan tadqiqotlar natijasida islom moliyasi aktivlari yildan-yilga ko‘payib borayotganini ko‘rishimiz mumkin.Umuman olganda, islomiy moliya xizmatlaridan foydalanish bir tomondan foydalanuvchi e’tiqodini hurmat qilish bo‘lsa, ikkinchi tomondan jamiyatda axloqiyme’zonlarni ushlab turishdir, uchinchi tomondan esa katta moliyaviy mablag’lar jalb qilishning bir usulidir. Islomiy moliya bu – sheriklikka, aktivlar bilan ta’minlanganlikka asoslangan, axloqiy, barqaror, ekologik va ijtimoiy mas’uliyatli moliya bo‘lgani bois, uning iqtisodiyot, jamiyat, atrof-muhit uchun hech qanday tahdidiy alomatlari yo‘q, aksincha, an’anaviy moliya tizimidan ko‘ra shaffof va moliyalashtirish obyekti aniq va ravshan bo‘lgan moliya tizimidir. Uni rivojlantirishimiz kerak.

REFERENCES

1. World Population Review. – URL: https://worldpopulationreview.com/

2. SpringerLink. – URL: https://link.springer.com/

3. Ahmadjonov A., Abdullayev A., Mamayusupov M., Umarjonov O. Raqamli iqtisodiyotda boshqaruv muammolari // Science and Education. – 2021. – Vol. 2, № 10. – B. 636–642.

4. Mulaydinov F.M. Raqamli iqtisodiyot tushunchasi, afzalliklari va amaliy ahamiyati // Ахборот-коммуникация технологиялари ва телекоммуникацияларнинг замонавий муаммолари ва ечимлари онлайн республика илмий-техник анжуманининг маърузалар тўплами. – 2021. – Т. 2, № 6. – B. 794.

5. Tojiyeva M.M.Q., Abdullayev A.A.U. The use of modern technologies in statistical data collection // Asian Journal of Multidimensional Research. – 2021. – Vol. 10, № 12. – P. 250–254.

6. Akhmadjonov O., Abdullaev A., Umarjonov B., Shamsiddinov M. Islom moliyasining xususiyatlari // Scientific Progress. – 2021. – Vol. 2, № 8. – B. 634–638.

7. Akhmadjonov O., Abdullaev A., Yusupuv S., Anvarov J. Islom bankchiligidagi xavf // Scientific Progress. – 2021. – Vol. 2, № 8. – B. 639–642.

8. Mamadjonov M., Abdullayev A., Abdurahmonov I., Mamadaliyev A. Challenges of management in the digital economy // Scientific Progress. – 2021. – Vol. 2, № 6. – P. 1533–1537.

THE BENEFITS OF SUSTAINABLE TOURISM IN SAMARKAND, UZBEKISTAN

Rahmatova Rukhshona Rashidovna
SILK ROAD University of Tourism and Cultural Heritage
raxmatova.ruxshona2510@gmail.com
Amriddinova Muslima Zayniddinovna
SILK ROAD university of tourism and cultural heritage

Abstract. *This report looks at how Samarkand, one of the most historically and culturally significant cities in Uzbekistan, is affected by infrastructure in terms of sustainable tourism growth. Given that tourism plays a significant role in the local economy, the study investigates how the expansion of tourism is impacted by the quality and development of infrastructure, including lodging, utilities, digital services, and transportation, while maintaining the environment, local culture, and economic stability. Using a mix of qualitative and quantitative research techniques, such as stakeholder interviews, visitor surveys, and analysis of current infrastructure data, this study reveals the opportunities and difficulties Samarkand faces in striking a balance between sustainability and growth. According to the research, infrastructure upgrades can greatly improve the travel experience, but they must be properly controlled to have as little adverse effect as possible on the natural resources and cultural legacy of the city. The study ends with suggestions for local and policymakers on how to best build Samarkand's infrastructure for long-term, sustainable tourism.*

Keywords: *sustainable tourism, Samarkand, Uzbekistan, tourism infrastructure, cultural heritage, ecotourism, local economy, environmental sustainability, Silk Road, responsible tourism.*

Introduction

Millions of people travel annually to explore nw cultures, landscapes, and historical places, making tourism one of the biggest industries in the world. The necessity for sustainable tourism development is becoming more widely acknowledged as the demand for travel continues to rise on a worldwide scale. The term "sustainable tourism" refers to travel that satisfies current demands without endangering the capacity of future generations to satisfy their own. In order to balance these three pillars in a way that benefits both tourists and host communities, it takes into account sociocultural, environmental, and economic factors.

In reaction to the detrimental effects of mass tourism, including the deterioration of local cultures, the abuse of natural resources, and environmental damage, sustainable tourism has attracted a lot of attention in recent years. The development of infrastructure has a significant impact on how sustainable tourism is. The organizational and physical frameworks required for tourism to operate, such as waste management, communication systems, lodging, utilities, and transportation networks, are referred to as infrastructure. How to strike a balance between the demands of tourism and the preservation of their environment and legacy is one of the biggest problems that cities with strong cultural and historical traditions face. A good example is the city of Samarkand, which has been around for more than 2,500 years. Samarkand, which is in Uzbekistan, is well-known for its magnificent architecture, historic sites, and significance as a halt on the Silk Road. The need to build infrastructure that supports Samarkand's sustainability objectives is growing as the city's tourism industry expands.

With an emphasis on public services, ecotourism, transportation, and the role of businesses in promoting sustainable practices, this thesis investigates the connection between Samarkand's infrastructural development and sustainable tourism. (Gossling,S.,Scott,D,& Hall C,M, 2012)

The main area of focus of this study is the infrastructure that is needed to promote sustainable tourism in Samarkand, with particular emphasis on public transportation, ecotourism, and service of that kind. The study's concern, too, is how local businesses could support sustainability by promoting responsible travel. While the geographical scope of focus is limited to Samarkand, policy conclusions arrived at from this study could further implications for other comparable cities in Central Asia or even beyond. This work has several limitations. First, the scarcity of quite a deal of information available in the context of tourism and infrastructure development is clear: this is particularly relevant considering Samarkand's most recent changes. Second, even if the study does merge with case studies from different parts and in the face of accumulated literature, the specifics associated with Samarkand circumstances yield peculiar difficulties that cannot be readily compared to anywhere else. (Akhmedov,A,Khamidov,M,Kadirov,D, 2022). Increasing numbers of women and men are beginning to understand the important strategic planning that is essential for the development of sustainable tourism that blend social equity with environmental conservation and economic growth. Infrastructure has otherwise proven itself to be the major element in such a venture in the case of Samarkand, with its enormous historical and cultural importance. This literature investigation appraises previous academic research done on the impact of infrastructure on sustainable tourism within Samarkand with a special emphasis on the lodging, transportation, and public service facilities within the city.

The Role of Infrastructure in Sustainable Tourism. In tourism, infrastructure is a term for all the basic facilities and physical structures that are necessary for the society or business to function. Hence, transportation networks, accommodations, and services such as water supply, information technology, and sanitation are infrastructural elements of tourism. A highly evolved and functional infrastructure is needed to meet the quality objectives of addressing tourist needs. Actually, infrastructure much depends on the systems and trends associated with tourism and evolves in meeting these demands. The goal of sustainable tourism infrastructure is to reduce the detrimental impact on the environment, enhance socioeconomic benefits for the neighboring communities, and preserve the cultural heritage in the region. This part will demonstrate how Samarkand's infrastructure may be essential for these goals of sustainability.

Public services. Public authorities should encourage the use of new technologies in providing services since this will reduce the impact of tourism on the environment by urging tourists to be more sensitive to the local culture and heritage. Located in the country's center, the Samarkand region of Uzbekistan is home to a sizable rural population. Travelers from all over the world are drawn to the area because of its rich history and cultural legacy. (Suleimanov,E,Isakov,I,Tashkentov,S, 2021). Nonetheless, the vast majority of people in the area are impoverished and have few options for economic advancement. The potential of sustainable tourism to foster economic development, lessen poverty, and safeguard the area's natural resources has been acknowledged by the Uzbek government.

Ecological Tourism and Its Role in Sustainable Development

Ecological or eco-tourism has emerged as a critical aspect of sustainable development. By promoting environmentally conscious travel, ecological tourism supports local economies, conserves natural resources, and encourages cultural interaction. The Samarkand region’s rich cultural and natural resources position it well

to capitalize on eco-tourism, helping foster economic development while preserving its heritage. One of the significant challenges experienced by the region of Samarkand is stability in poverty and unemployment. The development of ecological tourism indeed has the potential for creating new jobs and providing new modes for generating income for the indigenous people in the area. The business entities in facilitating the development of various types of tourism and creating new positions for the indigenous people can play a dominating force. The development activities range from such activities as the putting up of new eco-tourism attractions, obtaining the necessary provisions for accommodations and food services, and observing guided tours within the local natural and cultural sites. The Samarkand region in Uzbekistan has the potential to overcome poverty and create new job opportunities through the development of ecological tourism. (Izzatovna, 2023). The substantial cultural and natural wealth of these national achievements can be exploited to attract interested parties for tourism and yield a benefit to the materials for local development. An ecological tourism sector can directly contribute to solving existing problems by creating employment and generating revenue for local communities. The development of eco-friendly accommodations can attract tourist families to the area and promote economic activities such as guided tours and outdoor activities.

The table displays descriptive statistics for two survey questions: "What is your educational background?" and "What type of sustainable tourism activities interest you the most?" Below is a detailed analysis. The descriptive statistics table provides information on the educational level and interest in sustainable tourism activities of 31 participants. The average educational level score is 2.52 on a scale of 1 to 3, with a standard deviation of 0.769. This shows that most participants have a relatively high

educational level, likely at undergraduate and postgraduate levels, with moderate variation between the participants. On the aspect of interest in sustainable tourism activities, the average score is 3.13 on a 1 to 5 scale and a standard deviation of 0.922. This indicates a moderate to high interest in sustainable tourism activities but with a very wide range of preference among the respondents. The statistics indicate that participants are highly educated and have a positive inclination toward engaging in sustainable tourism activities, and therefore they are a worthwhile target group to be considered in future awareness drives and development efforts in sustainable tourism.

Conclusion. The case studies presented in this chapter show various strategies and approaches in different arenas that have greatly contributed to the creation of sustainable tourism infrastructure in their regions. For example, Samarkand could inherit a structure from Singaporean architecture that uses green in majority and from Bhutan's most brilliant value, low impact type, and from Barcelona tourism smart systems, adapt and inscribe them into its own unique fabric. As it has a crucial implementation on sustainability through its infrastructure development, Samarkand is here not only just to have tourism strategy, but one that will harvest and conserve the heritage of their traditional culture for the next generation while nurturing the environment and, at the same time, bring about financial development in the local communities.

References

i. Akhmedov,A,Khamidov,M,Kadirov,D. (2022). *The Role of Accommadation in Sustainable Tourism Development;:A CAse study of Samarkand* . Получено из Journal of tourism Research.

ii. Gossling,S.,Scott,D,& Hall C,M. (2012). *Tourism and Water;Interactions,Impacts and Challenges* . Получено из Channel View Publications.

iii. Izzatovna, A. (2023). *Tourism as a means of sustainable development and poverty reduction in Samarkand region.* Получено из Lavoratorium Wiedzy.

iv. Suleimanov,E,Isakov,I,Tashkentov,S. (2021). *Waste management Practices in Tourist Destinations:A case study of Samarkand city*. Получено из Environmental Science Policy.

INVESTMENT-DRIVEN REGIONAL DEVELOPMENT AND ECONOMIC DIVERSIFICATION: EVIDENCE FROM THE KASHKADARYA REGION OF UZBEKISTAN

Rahmonova Durdona Hasan kizi

Karshi State University

e-mail: rakhmonova.durdona@bk.ru

Abstract. *This article examines the role of investment in regional development and economic diversification in the Kashkadarya region of Uzbekistan. The study analyzes the region's investment environment, its impact on gross regional product, and the structural limitations caused by dependence on raw material extraction. Special attention is given to the risks of the resource curse and Dutch disease. The article also proposes policy recommendations aimed at improving investment efficiency, promoting high value-added industries, and ensuring sustainable regional development.*

Keywords: *investment, regional development, economic diversification, Kashkadarya region, gross regional product, foreign direct investment, resource curse, Dutch disease, sustainable development.*

The rapid globalization of the world economy and the emergence of the Fourth Industrial Revolution (Industry 4.0) have significantly increased the importance of investment in ensuring sustainable and competitive regional development. Investment attractiveness and the capacity to efficiently utilize capital have become key determinants of regional economic performance.

According to endogenous growth theory, investments play a critical role not only in physical capital accumulation but also in technological progress, human capital

development, and innovation diffusion. In Uzbekistan, large-scale structural reforms implemented under the “New Uzbekistan – Development Strategy” have improved the investment climate and created new opportunities for attracting both foreign direct investment (FDI) and domestic capital.

The Kashkadarya region represents a resource-rich area with substantial economic potential. However, its economic structure remains heavily dependent on raw material extraction, limiting the development of high value-added industries and advanced services. This creates risks associated with the “resource curse” and “Dutch disease,” where excessive reliance on extractive sectors undermines broader economic diversification.

This study aims to assess the regional investment environment, analyze its impact on gross regional product (GRP), identify structural constraints, and propose policy recommendations for sustainable development.

Existing literature highlights several important aspects of regional investment and economic development. Abulkosimov (2022) emphasizes the role of regional investment policy in ensuring economic security. Vakhobov and Tojiboeva (2023) analyze institutional reforms aimed at improving Uzbekistan’s investment climate. Sachs and Warner (2001) provide a theoretical framework for understanding the “resource curse” in resource-rich economies.

Gulomov and Begalov (2021) contribute methodological approaches for statistical and econometric analysis, while Asatullaev (2024) examines the role of FDI in regional diversification. Makhmudov (2023) focuses on the formation of regional investment strategies.

Despite these contributions, there remains a research gap in analyzing investment allocation inefficiencies at the regional level in Uzbekistan, particularly in resource-dependent regions such as Kashkadarya.

The study employs a комплексный methodological approach combining qualitative and quantitative analysis:

- Systemic analysis to examine the regional economy as an integrated system
- Statistical and econometric methods using data from 2021–2025 on GRP, income, and investment flows
- Comparative analysis with other industrial regions of Uzbekistan
- Modeling and synthesis to develop a conceptual framework for investment-driven development

The data are obtained from official statistical sources, ensuring reliability and validity.

The empirical analysis of macroeconomic and investment indicators for the Kashkadarya region over the period 2021–2025 reveals several important trends and structural patterns.

First, the region has demonstrated moderate but stable economic growth. The gross regional product (GRP) increased from approximately UZS 38.5 trillion in 2021 to UZS 62.7 trillion in 2025, reflecting an average annual growth rate of 10.2–11.5% in nominal terms. At the same time, real per capita income grew by about 6.8% annually, indicating gradual improvements in living standards.

Second, investment in fixed capital showed a significant upward trend. Total investments increased from UZS 10.4 trillion in 2021 to nearly UZS 21.8 trillion in 2025, nearly doubling over five years. However, the sectoral distribution of investments remains highly uneven. Approximately 38–42% of total investments were concentrated in the oil and gas sector, while manufacturing industries received only 15–18% and the service sector accounted for less than 12%.

Third, the analysis highlights territorial disparities in investment allocation. More than 55% of total investments were directed to industrialized areas such as Karshi city,

Mubarek, and Guzar districts, whereas less developed districts (e.g., Chirakchi, Kamashi, Dehkanabad, and Mirishkor) attracted less than 20% combined. On a per capita basis, investment levels in leading districts were 2.5–3 times higher than in peripheral areas.

Fourth, despite the agricultural sector employing a significant share of the population, its investment share remains relatively low (around 16–17%), with most funds directed toward primary production (e.g., irrigation systems and machinery). Investments in deep processing, storage, and logistics infrastructure—including cold chain systems—account for less than 5%, limiting value-added generation and export potential.

Fifth, infrastructure constraints continue to affect investment efficiency. According to regional estimates, up to 25–30% of industrial zones experience intermittent energy supply or insufficient utility capacity, particularly in remote areas. This significantly reduces the attractiveness of these locations for both domestic and foreign investors.

Econometric analysis further indicates a positive correlation between investment growth and GRP expansion. A 1% increase in investment in fixed capital is associated with approximately a 0.35–0.42% increase in GRP, confirming the importance of investment as a key growth driver. However, the marginal productivity of investments is lower in extractive industries compared to manufacturing and services, highlighting inefficiencies in current allocation patterns.

Overall, the statistical evidence confirms that while the volume of investments is increasing, their structural composition and spatial distribution limit their impact on sustainable and inclusive economic development. These findings underscore the need for a strategic shift toward diversification, innovation, and balanced regional investment policy.

Based on the findings, the following policy directions are proposed:

1. Industrial diversification and clustering
Development of value-added production chains in oil, gas, and chemical industries

2. Green energy investments
Expansion of solar and wind energy projects to address energy shortages

3. Agro-industrial modernization
Promotion of advanced processing technologies and export-oriented agriculture

4. Institutional reforms
Establishment of a regional investment hub to streamline administrative procedures

5. Balanced regional development
Introduction of targeted incentives for underdeveloped districts

6. Human capital and digital economy
Investment in IT infrastructure and workforce skills development

The study concludes that sustainable regional development in the Kashkadarya region requires a transition from an extensive growth model to an intensive, innovation-driven, and diversified model. Although investment volumes have increased, their concentration in extractive industries poses risks to long-term economic stability.

Effective investment policy should prioritize innovation, diversification, and inclusiveness. Implementing the proposed recommendations will enhance regional competitiveness, increase export capacity, and improve living standards.

References

1. Abulkosimov H.P. Davlatning iqtisodiy xavfsizligi va hududiy investitsiya siyosatining zamonaviy tendensiyalari [Economic security of the state and modern trends in regional investment policy]. – Tashkent: Iqtisodiyot Publishing, 2022.

2. Asatullaev H.S. The role of foreign direct investment in regional economic diversification: A structural analysis // Journal of Finance and Banking. – 2024. – Vol. 12, № 1. – P. 45–53.

3. Asian Development Bank. Regional infrastructure, connectivity, and investment climate in Central Asia: The case of Uzbekistan's southern regions. – Manila: ADB Publishing, 2025.

4. Gulomov S.S., Begalov B.A. Iqtisodiy tahlil, ekonometrika va modellashtirishning zamonaviy usullari [Modern methods of economic analysis, econometrics, and modeling]. – Tashkent: Fan va Texnologiya, 2021.

5. Makhmudov N.M. Mintaqaviy iqtisodiy siyosat va investitsiya strategiyasini shakllantirish metodologiyasi [Methodology for forming regional economic policy and investment strategy]. – Tashkent: Moliya, 2023.

6. World Bank Group. Uzbekistan: Transitioning to a green economy, attracting FDI, and sustainable regional development. – Washington, DC: World Bank Publications, 2024.

7. Uzbekistan National Statistics Committee. Socio-economic indicators of Kashkadarya region: 2021–2025 statistical collection. – Tashkent: Statistics Agency, 2025.

8. Qurbonov A.B. Investment attractiveness and diversification issues in the oil, gas, and chemical industries: The case of Kashkadarya region // Uzbekistan Economic Review. – 2023. – Vol. 8, № 4. – P. 88–95.

9. Auty R.M. Natural resources, capital accumulation and the resource curse: Lessons for transition economies // Ecological Economics. – 2007. – Vol. 61, № 4. – P. 627–634. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2006.12.006

MOLIYAVIY RISKLARNI BOSHQARISHDA EKONOMETRIK MODELLARDAN FOYDALANISH

Rizoyev Farrux Hikmatilloyevich
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“NKMK” AJ ShKB byudjetlashtirish va kontrolling bo‘limi
bfa.rizoev@mail.ru

Annotatsiya. *Moliyaviy risklarni boshqarishda ekonometrik modellarning nazariy va amaliy asoslari tizimli ravishda o‘rganiladi. Zamonaviy iqtisodiyotda korxonalar va moliyaviy institutlar faoliyatiga ta’sir etuvchi likvidlik, kredit, bozor va operatsion risklarni baholashda ekonometrik usullarning roli tahlil qilinadi.“VaR” (Value at Risk) modeli, “GARCH” oilasidagi modellar, imitatsion modellashtirish (Monte-Karlo usuli) hamda ekonometrik indikatorlar tizimi asosida risklarni prognozlash imkoniyatlari empirik misollar asosida yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *moliyaviy risklar, ekonometrik modellashtirish, VaR modeli, GARCH, imitatsion modellashtirish, risk-menejment, volatillik, kredit defolti.*

Аннотация: *Систематически исследуются теоретические и практические основы эконометрических моделей в управлении финансовыми рисками. Анализируется роль эконометрических методов в оценке рисков ликвидности, кредитных, рыночных и операционных рисков, влияющих на деятельность предприятий и финансовых институтов в современной экономике. На основе эмпирических примеров освещены возможности прогнозирования рисков с использованием модели VaR (Value at Risk), моделей семейства GARCH,*

имитационного моделирования (метод Монте-Карло), а также системы эконометрических индикаторов.

Ключевые слова: *финансовые риски, эконометрическое моделирование, модель VaR, GARCH, имитационное моделирование, риск-менеджмент, волатильность, кредитный дефолт.*

Abstract. *Systematically examines the theoretical and practical foundations of econometric models in financial risk management. The role of econometric methods in assessing liquidity, credit, market, and operational risks affecting the activities of enterprises and financial institutions in the modern economy is analyzed. Here, highlights the possibilities of risk forecasting using the VaR (Value at Risk) model, GARCH family models, simulation modeling (Monte Carlo method), and the system of econometric indicators based on empirical examples.*

Keywords: *financial risks, econometric modeling, VaR model, GARCH, simulation modeling, risk management, volatility, credit default.*

Zamonaviy iqtisodiyotning rivojlanish bosqichida moliyaviy risklarni boshqarish masalasi tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Jahon moliyaviy bozorlarida sodir bo‘layotgan o‘zgaruvchan jarayonlar, iqtisodiyotning globallashuvi va moliyaviy vositalarning murakkablashuvi korxonalar va moliyaviy institutlarni risklarni baholashning ilg‘or usullarini izlashga majbur qilmoqda. 1990-yillarning o‘rtalarida moliyaviy sohada keng ko‘lamli ingirozlar ekonometrik modellarning risklarni prognozlashdagi ahamiyatini yanada oshirdi [1, 92-b.].

Moliyaviy risklarni boshqarishning asosiy maqsadi – korxonaning yoki moliyaviy institutning o‘z faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan noxush hodisalarning oldini olish yoki ularning salbiy oqibatlarini minimallashtirishdan iborat. Buning uchun, avvalo, risklarni aniq va ishonchli baholash, ya’ni ularning miqdoriy ko‘rsatkichlarini

aniqlash zarur [9, 787-b.]. Ekonometrik modellar aynan shu vazifani bajarishda eng samarali vosita hisoblanadi.

Ekonometrik modellashtirishning moliyaviy risklarni boshqarishdagi o‘rni, ayniqsa, quyidagi jihatlarda namoyon bo‘ladi:

1. Bozor risklarini baholash – aktivlar bahosining o‘zgarishi natijasida yuzaga keladigan yo‘qotishlarni prognozlash;

2. Kredit risklarini tahlil qilish – qarzdorlarning majburiyatlarini bajarmaslik ehtimolini aniqlash;

3. Likvidlik risklarini boshqarish – korxonaning qisqa muddatli majburiyatlarini bajarish qobiliyatini baholash;

4. Operatsion risklarni baholash – ichki jarayonlar, tizimlar yoki xodimlar faoliyati bilan bog‘liq yo‘qotishlarni prognozlash.

So‘nggi yillarda ekonometrik modellar qatoriga mashinali o‘rganish algoritmlari ham qo‘shilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, “LSTM” va “GRU” kabi chuqur neyron tarmoqlar an’anaviy ekonometrik modellarga nisbatan moliyaviy vaqt qatorlaridagi nochiziqli bog‘liqliklarni yanada aniqroq aks ettira oladi [10, 1-b.].

Moliyaviy risk – bu korxona yoki moliyaviy institutning o‘z moliyaviy faoliyati natijasida kutilmagan yo‘qotishlarga duch kelishi ehtimolidir [5, 15-b.]. Moliyaviy risklarni boshqarishning samaradorligi bevosita ularni to‘g‘ri tasniflash va baholashga bog‘liq.

Zamonaviy iqtisodiyotda moliyaviy risklar quyidagi asosiy turlarga bo‘linadi:

Risk turi	**Tavsifi**	**Baholash usullari**
Bozor riski	Aktivlar bahosi (qimmatli qog‘ozlar, valyuta, tovarlar) o‘zgarishi natijasida yo‘qotish xavfi	VaR, GARCH, sensitivlik tahlili
Kredit riski	Qarzdorning majburiyatlarini bajarmaslik ehtimoli	Logit/probit modellar, skoring tizimlari

Likvidlik riski	Aktivlarni tezda naqd pulga aylantira olmaslik xavfi	Koeffitsientlar tahlili, stress-testing
Operatsion risk	Ichki jarayonlar, tizimlar yoki inson omili bilan bog‘liq yo‘qotishlar	Ekspert baholash, statistik usullar

Moliyaviy risklarni baholashda ekonometrik usullar alohida o‘rin tutadi, chunki ular statistik ma’lumotlarga asoslangan holda risklarning miqdoriy ko‘rsatkichlarini aniqlash imkonini beradi [3, 159-b.].

1-rasm. Bank sektorida moliyaviy risk turlarining foizlarda taqsimlanishi

Moliyaviy risklarni boshqarishda qo‘llaniladigan ekonometrik modellarni uchta asosiy guruhga ajratish mumkin:

1) vaqt qatorlarini modellashtirish modellari;

2) regressiya tahliliga asoslangan modellar;

3) imitatsion modellashtirish usullari.

Moliyaviy vaqt qatorlari volatilligini baholashda eng keng tarqalgan usullardan biri – bu GARCH (Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity) modelidir. Ushbu model birinchi marta 1982 yilda Robert Engl tomonidan taklif qilingan bo‘lib, keyinchalik Tim Bollerslev tomonidan umumlashtirilgan.

GARCH modelining asosiy tenglamasi quyidagi ko‘rinishga ega:

$$\sigma_t^2 = \omega + \alpha \cdot \varepsilon_(t-1)^2 + \beta \cdot \sigma_(t-1)^2$$

bunda:

- σ_t^2 – shartli dispersiya (volatillik);
- $\varepsilon_(t-1)^2$ – oldingi davrdagi tasodifiy xatolik kvadrati (ARCH had);
- $\sigma_(t-1)^2$ – oldingi davrdagi volatillik (GARCH had);
- ω, α, β – baholanuvchi parametrlar.

So‘nggi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, oddiy GARCH modellari ba’zi hollarda chuqur o‘rganish modellariga nisbatan ham yuqori aniqlik ko‘rsatishi mumkin. Xususan, rivojlanayotgan bozorlarda volatillikni prognozlashda GARCH modellari samaradorligi saqlanib qolmoqda [8, 1-b.].

Shuningdek, iqtisodiy siyosat noaniqligi va moliyaviy bozorlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganishda TVP-FAVAR kabi zamonaviy ekonometrik modellar qo‘llanilmoqda. Ushbu modellar vaqt o‘tishi bilan parametrlarning o‘zgarishini hisobga olish imkonini beradi [2, 3-b.].

2-rasm. “GARCH” modellari asosida o‘zgaruvchanlik prognozi

Kredit risklarini baholashda asosan logit va probit modellari, shuningdek diskriminant tahlil usullari qo‘llaniladi. Ushbu modellar qarzdorning majburiyatlarini bajarmaslik (defolt) ehtimolini aniqlash imkonini beradi.

Eng mashhur modellardan biri – bu E. Altman tomonidan ishlab chiqilgan Z-skor modelidir. Ushbu model beshta moliyaviy koeffitsient asosida korxonaning bankrotlik ehtimolini baholaydi [7, 4-b.]:

$$Z = 1{,}2 \cdot X_1 + 1{,}4 \cdot X_2 + 3{,}3 \cdot X_3 + 0{,}6 \cdot X_4 + 1{,}0 \cdot X_5$$

bunda:

- X_1 – aylanma mablag‘larning aktivlarga nisbati;
- X_2 – taqsimlanmagan foydaning aktivlarga nisbati;
- X_3 – soliq va foizlardan oldingi foydaning aktivlarga nisbati;
- X_4 – kapitalning majburiyatlarga nisbati;
- X_5 – sotish hajmining aktivlarga nisbati.

3-rasm. Altman modeli asosida kompaniyalarning moliyaviy barqarorlik holati: Z-score tahlili

VaR (Value at Risk) – bu ma’lum bir vaqt oralig‘ida va ma’lum bir ishonch ehtimolida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan maksimal yo‘qotishlarni ifodalovchi statistik ko‘rsatkichdir. VaRni hisoblashning uchta asosiy usuli mavjud:

1. Parametrik (dispersiya-kovariatsiya) usuli – normal taqsimot faraziga asoslangan;

2. Tarixiy simulyatsiya usuli – o‘tgan davrdagi ma’lumotlarga asoslangan;

3. Monte-Karlo simulyatsiyasi usuli – tasodifiy ssenariylar generatsiyasiga asoslangan.

Monte-Karlo usuli risklarni baholashda eng aniq natijalarni beradi, chunki u aktivlar bahosining turli xil taqsimot qonuniyatlarini hisobga olish imkonini yaratadi [9, 788-b.]. Ushbu usul risk omillarining o‘zaro bog‘liqligi va nochiziqli effektlarini modellashtirishda ayniqsa samarali hisoblanadi.

So‘nggi besh yillik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ekonometrik modellar va mashinali o‘rganish algoritmlarining gibrid yondashuvi eng yuqori prognoz aniqligini ta’minlaydi. Xususan:

1. GARCH + LSTM gibrid modeli volatillik prognozida an’anaviy GARCH modeliga nisbatan 15-20% yuqori aniqlik ko‘rsatadi [10, 2-b.];

2. Gradient boosting algoritmlari (XGBoost, LightGBM, CatBoost) firibgarlik va kredit defoltini prognozlashda yuqori samaradorlikka ega [10, 1-b.];

3. TVP-FAVAR modellari iqtisodiy siyosat noaniqligining moliyaviy bozorlarga ta’sirini o‘rganishda qo‘llaniladi [2, 4-b.].

4-rasm. Moliyaviy risk prognozi: modellarning aniqligi taqqoslama tahlili

O‘zbekiston iqtisodiyotining o‘ziga xos xususiyatlari – o‘tish davri iqtisodiyoti, valyuta risklarining yuqoriligi, inflyatsion jarayonlar ekonometrik modellarni mahalliy sharoitga moslashtirishni talab qiladi.

O‘zbekiston Markaziy banki va tijorat banklari tomonidan VaR modeli va stress-testing usullari bosqichma-bosqich joriy etilmoqda [9, 788-b.]. Biroq, statistik ma’lumotlar bazasining yetarli darajada rivojlanmaganligi va uzoq vaqt qatorlarining mavjud emasligi ayrim cheklovlarni keltirib chiqaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO ‘YXATI

1. Фантаццини Д. Эконометрический анализ финансовых данных в задачах управления риском // Прикладная эконометрика. – 2008. – №2(10). – С. 91-112.

2. Wang Z. A Review Study of Models that Address how Economic Policy Uncertainty Affects Financial Markets // SHS Web of Conferences. – 2025. – Vol. 218. – Article 03005. DOI: 10.1051/shsconf/202521803005.

3. Мокридин Р.Ю. Измеряя риски // Управление рисками. – 2010. – №4. – С. 158-165.

4. Fabozzi F.J., Recchioni M.C., Renò R. Fifty years at the interface between financial modeling and operations research // European Journal of Operational Research. – 2025. – Vol. 327, No. 1. – P. 1-21. DOI: 10.1016/j.ejor.2025.01.001.

5. Окунева Е.О. Применение вероятностно-статистических методов в финансовой сфере // Современная экономика: проблемы и решения. – 2015. – №12. – С. 12-19.

6. Fabozzi F.J., et al. Financial Econometrics: Problems, Models, and Methods. – New Jersey: Princeton University Press, 2014. – 450 p.

7. Бирюков А.Н. Экономико-математическая модель управления рисками с применением имитационного моделирования // Управление экономическими системами. – 2010. – №3(23). – С. 1-8.

8. Liu R. Editorial: Financial Markets, Financial Volatility and Beyond, 3rd Edition // Journal of Risk and Financial Management. – 2025. – Vol. 18, No. 7. – Article 343. DOI: 10.3390/jrfm18070343.

9. Kuralova A.G. Korxonalarda raqamli texnologiyalar yordamida moliyaviy risklarni boshqarish // ILIM jurnali. – 2025. – Vol. 7, №1. – B. 785-789.

10. Mori M. Machine Learning for Financial Forecasting and Risk Studies // TechRxiv. – 2025. – Preprint. DOI: 10.36227/techrxiv.1337845.

O‘ZBEKISTONDA “YASHIL” TRANSFORMATSIYANI MOLIYALASHTIRISHNING HOZIRGI HOLATI VA TENDENSIYALARI

Sharipov Qudratbek Quraltayevich

Ma’mun universiteti

sharipovqudrat@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada O‘zbekistonda xo‘jalik yurituvchi subyektlarda “yashil” transformatsiyani moliyalashtirishning hozirgi holati va rivojlanish tendensiyalari tahlil etilgan. Mamlakatda shakllangan normativ-huquqiy baza, xalqaro moliya institutlarining ishtiroki, qayta tiklanadigan energetika sohasidagi moliyalashtirish ko‘rsatkichlari va hududiy tendensiyalar o‘rganilgan. Tadqiqot natijasida “yashil” moliyalashtirishning asosiy muammolari aniqlangan va takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *“yashil” transformatsiya, moliyalashtirish, ESG-investitsiyalar, qayta tiklanadigan energiya, O‘zbekiston, YeTTB, xalqaro moliya institutlari.*

KIRISH

Bugungi kunda O‘zbekiston iqtisodiyotining barqaror o‘sishi — 2025-yilda YaIM 7,7 foizga oshib, 1 kvadrillion 849 trillion 650 mlrd so‘mni tashkil etdi, bu mamlakatning “yashil” transformatsiyani moliyalashtirish sohasidagi salohiyatini yanada kuchaytirmoqda. Jahon miqyosida iqlim o‘zgarishiga qarshi kurash kuchayib borgan sari, O‘zbekiston ham iqtisodiyotini ekologik jihatdan barqaror rivojlantirish

yo‘lida muhim qadamlar qo‘ymoqda. “yashil” transformatsiyani moliyalashtirish O‘zbekiston uchun iqtisodiy, ekologik va geosiyosiy jihatdan dolzarb masalaga aylanmoqda. Birinchidan, yashil rivojlanish siyosati «yashil” iqtisodiyotga o‘tishni tezlashtirish uchun kritik ahamiyatga ega ekanligi xalqaro ekspertlar tomonidan tan olingan. Ikkinchidan, Yevropa Ittifoqining “Yashil chegara karbonsozlashtirish mexanizmi” (CBAM) O‘zbekiston eksportiga bevosita ta’sir ko‘rsatishi, xo‘jalik yurituvchi subyektlarni ekologik standartlarga o‘tishga undashi muqarrar. Uchinchidan, xalqaro moliyaviy bozorlarning o‘sib borayotgan ESG (Ekologik, ijtimoiy va boshqaruv) talablari O‘zbekiston korxonalarining xorijiy kapital jalb qilish imkoniyatlariga tobora katta ta'sir ko‘rsatmoqda.

Ushbu maqolaning maqsadi O‘zbekistonda “yashil” transformatsiyani moliyalashtirishning hozirgi holatini va rivojlanish tendensiyalarini har tomonlama tahlil etish hamda asosiy muammolar va istiqbollarni aniqlashdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

“Yashil” moliyalashtirish nazariyasining asoschisi A.Pigou (1920) ekologik zararni ichkilashtirish mexanizmini, N.Stern (2007) esa iqlim iqtisodiyotining asoslarini ishlab chiqqan. Rivojlanayotgan mamlakatlar uchun “yashil” moliyalashtirishni o‘rganishda OECD (2022–2025), Jahon banki (2021–2025) va YeTTB (2024–2025) hisobotlari muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbekiston bo‘yicha S.S.G'ulomov, A.V.Vahobov va T.S.Malikov kabi mahalliy iqtisodchilar “yashil” iqtisodiyotga o‘tish masalalarini o‘rganishgan. O‘zbekistonda “yashil” iqtisodiyotni shakllantirish va rivojlantirish bo‘yicha xorijiy tajribani o‘rganishga bag'ishlangan bir qator mahalliy tadqiqotlar ham amalga oshirilgan. Biroq “yashil” moliyalashtirishning hududiy va korporativ darajadagi ko‘rsatkichlarini kompleks tahlil qiluvchi tadqiqotlar hali yetarli emas.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada quyidagi metodlardan foydalanildi: qiyosiy tahlil — O‘zbekistonning “yashil” moliyalashtirish ko‘rsatkichlarini xalqaro standartlar bilan solishtirish; statistik tahlil — YeTTB, OTB, Jahon banki va O‘zbekiston Statistika qo‘mitasining 2020–2025-yillardagi rasmiy ma'lumotlari asosida tendensiyalarni aniqlash; normativ-hujjatlar tahlili — “yashil” moliyalashtirishga oid qonunchilik bazasini o‘rganish; SWOT-tahlil — sohadagi kuchli tomonlar, zaifliklar, imkoniyatlar va tahdidlarni aniqlash.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekistonda “yashil” transformatsiyani moliyalashtirish sohasidagi qonunchilik bazasi izchil rivojlanib bormoqda. Asosiy normativ-huquqiy hujjatlar qatorida 2022-yil 2-dekabrdagi PQ-436-son Qaror alohida o‘rin tutadi. Ushbu qarorga ko‘ra 2023-yil 1-iyundan boshlab “yashil sertifikatlar” tizimi joriy etildi; 2022–2026-yillarda issiqxona gazlarining chiqarilishini davlat tomonidan tartibga solish infratuzilmasi bosqichma-bosqich yaratila boshladi; 2024-yil 1-yanvardan boshlab barcha issiqxona gazlarini qamrab oluvchi monitoring, hisobot berish va tekshirishning zamonaviy tizimi (MRV) yo‘lga qo‘yildi.

2024-yilda YeTTB va O‘zbekiston hukumati 34 ta shartnoma imzolab, umumiy hajmi 938 mln. yevro (960 mln. AQSh dollari) bo‘lgan investitsiyani ta’minladi — bu Markaziy Osiyoda eng yuqori yillik ko‘rsatkich bo‘ldi. Investitsiyalarning taxminan 55 foizi «yashil” iqtisodiyot tashabbuslariga, shu jumladan qayta tiklanadigan energiyaga yo‘naltirildi.[20]

2025-yilda YeTTB O‘zbekistonga 1 mlrd. AQSh dollaridan ziyod investitsiya kiritdi — bu bank tarixida eng yuqori ko‘rsatkich bo‘lib, O‘zbekiston oltinchi yil ketma-ket Markaziy Osiyoda YeTTBning yetakchi moliyalashtirish oluvchisi

[20] https://www.gazeta.uz/oz/2025/01/17/ebrd/

maqomini saqlab qoldi. Investitsiyalarning deyarli 60 foizi “yashil” iqtisodiyot loyihalarini qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirildi. [21]

2025-yil 31-yanvar holatiga ko‘ra YeTTB 173 ta loyiha bo‘yicha O‘zbekistonga 5,49 mlrd. yevro investitsiya kiritgan bo‘lib, bank O‘zbekiston hukumati bilan 2050-yilga borib energetika sektorini karbonsizlantirishning uzoq muddatli rejasini birgalikda ishlab chiqqan.

YeTTB O‘zbekistonda hozirgacha 1,65 GVt shamol quvvati, 1,4 GVt quyosh fotoelektrik va 334 MVt/501 MVt·soat batareyali energiya saqlash tizimini qo‘llab-quvvatlagan.

2024-yilda 226 mln. AQSh dollari A/B kreditı Toshkent viloyatida 200 MVt quyosh elektr stansiyasi va 501 MVt·soat energiya saqlash tizimini qurish uchun ajratildi. Bundan tashqari, Navoiy viloyatida 230 km yuqori voltli uzatish liniyalarini qurish uchun 66,4 mln. AQSh dollari mablag‘ ajratildi. [22]

Bundan tashqari, “O‘zbekiston — 2030” strategiyasida qayta tiklanadigan energiya ulushini 54 foizga yetkazish, energiya samaradorligini ikki barobarga oshirish maqsadlari belgilangan. 2025-yil esa rasman “Atrof-muhitni asrash va “yashil” iqtisodiyot yili” deb e’lon qilingan.[23]

1-jadval.

O‘zbekistonda “yashil” transformatsiyani moliyalashtirishning SWOT-tahlili[24]

Kuchli tomonlar	Zaif tomonlar
Yirik xalqaro loyihalar (YeTTB, OTB, AIIB, Masdar, ACWA)	Milliy “yashil” taksonomiya standartlarining yo‘qligi

[21] https://scanx.trade/stock-market-news/global/global-green-debt-issuance-hits-record-947-billion-despite-climate-policy-rollbacks/28362443
[22] https://www.gazeta.uz/oz/2026/01/16/solar-energy/
[23] https://www.gazeta.uz/oz/2024/12/14/renewable-energy/
[24] Muallif ishlanmasi

Barqaror iqtisodiy o‘sish (2025: 7,7%)	Foiz stavkalarining yuqoriligi (22–26% yillik)
Kuchli siyosiy iroda (“Yashil iqtisodiyot yili”)	ESG-hisobot tizimining shakllanmaganligi
Yuqori quyosh va shamol energiyasi potensiali	Kichik va o‘rta korxonalar uchun “yashil” kreditlarga kirish cheklanganligi
Imkoniyatlar	**Tahdidlar**
CBAM talablari eksportni “yashillashtirish”ga undaydi	“yashil” moloylashtirish (greenwashing) xavfi
Xalqaro iqlim fondlari mablag'lari	Energiya defitsiti muammosi
“Quyoshli xonadon” dasturining kengayishi	Valyuta kursi o‘zgaruvchanligi
Raqamli “yashil” moliyalashtirish platformalari	Iqlim o‘zgarishining suv resurslariga ta'siri

Tadqiqot natijalari O‘zbekistonda “yashil” transformatsiyani moliyalashtirishning bir qator muhim tendensiyalarini ko‘rsatmoqda.

Birinchi tendensiya — xalqaro moliyalashtirish ulushining yuqoriligi. YeTTB investitsiyalarining deyarli 60 foizi “yashil” iqtisodiyot loyihalarini qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilganligi mamlakatda “yashil” moliyalashtirishning asosan xalqaro manbalar hisobiga amalga oshirilayotganligini ko‘rsatadi. Bu holat bir tomondan ijobiy bo‘lsa, ikkinchi tomondan ichki “yashil” moliyalashtirish mexanizmlarini rivojlantirish zaruratini qo‘ymoqda.

Ikkinchi tendensiya — sektoral kontsentratsiya. “yashil” investitsiyalar asosan energetika sektoriga jamlangan. Sanoat, qurilish, transport va qishloq xo‘jaligi sohalarida «yashil” moliyalashtirish hali yetarli darajada rivojlanmagan.

Uchinchi tendensiya — institutsional zaminning kuchayishi. Issiqxona gazlarini davlat tomonidan hisobga olish, “yashil” sertifikatlar tizimi va MRV monitoring tizimining joriy etilishi O‘zbekistonda “yashil” moliyalashtirish uchun institutsional bazaning shakllanib borayotganidan dalolat beradi.

To‘rtinchi tendensiya — hududiy notekislik. Toshkent, Buxoro va Samarqand viloyatlari yirik “yashil” loyihalar markaziga aylangan. Xorazm viloyatini o‘z ichiga olgan bir qator hududlarda esa “yashil” investitsiyalar hali yetarli emas.

XULOSA

O‘zbekistonda “yashil” transformatsiyani moliyalashtirishning hozirgi holati va tendensiyalari tahlili shuni ko‘rsatmoqda: mamlakat bu sohada sezilarli yutuqlarga erishgan bo‘lsa-da, tizimli takomillashtirishni talab qiluvchi bir qator muammolar saqlanib qolmoqda. YeTTBning 2025-yilgacha 173 ta loyiha bo‘yicha 5,49 mlrd. yevrolik investitsiyasi va boshqa xalqaro institutlarning ishtiroki O‘zbekistondagi “yashil” moliyalashtirish uchun mustahkam asos yaratdi. Biroq milliy “yashil” taksonomiya standartlarining yo‘qligi, ichki “yashil” obligatsiyalar bozorining rivojlanmaganligi va kichik va o‘rta korxonalar uchun “yashil” kreditlarga kirish imkoniyatining cheklanganligi asosiy tizimiy to‘siqlar bo‘lib qolmoqda.

Tahlil natijalariga asoslanib, O‘zbekistonda “yashil” transformatsiyani moliyalashtirishni takomillashtirish bo‘yicha quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

Birinchidan, milliy “yashil” taksonomiya standartlarini ishlab chiqish — bu investorlar va moliyaviy institutlar uchun “yashil” loyihalarni aniqlashda aniqlik yaratadi va “yashil” moloylashtirish xavfini kamaytiradi.

Ikkinchidan, KfW (Germaniya) analogiga o‘xshash milliy “yashil” taraqqiyot institutini shakllantirish — O‘zbekiston Milliy banki yoki Tadbirkorlik jamg‘armasini

kichik va o‘rta korxonalar uchun “yashil” kreditlar, subsidiyalar va texnik yordam taqdim etuvchi ixtisoslashgan institutga aylantirish.

Uchinchidan, “yashil” moliyalashtirish bo‘yicha soliq imtiyozlarini kengaytirish — “yashil” investitsiyalar uchun foyda solig‘i imtiyozlari, akselerator amortizatsiya va investitsiya soliq kreditlarini joriy etish.

O‘zbekiston “yashil” moliyalashtirishni barqaror rivojlantirish uchun davlat siyosatini xalqaro moliyaviy institutlar faolligi va xususiy sektor tashabbuslari bilan uyg‘unlashtirishga asoslangan kompleks yondashuvni yanada chuqurlashtirishi zarur. Bu esa xo‘jalik yurituvchi subyektlarda “yashil” transformatsiyani moliyalashtirishning samarali milliy tizimini shakllantirishning strategik yo‘nalishi sifatida ahamiyatini tobora oshirmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktabrdagi “2019–2030-yillarda O'zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5897-son Farmoni. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari milliy ma’lumotlar bazasi. – https://lex.uz

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi «2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-60-son Farmoni. // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari milliy ma'lumotlar bazasi. – https://lex.uz/docs/-5841063

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-dekabrdagi “2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-436-son Qarori. // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari milliy ma'lumotlar bazasi. – https://lex.uz/docs/-6303230

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O‘zbekiston — 2030 strategiyasi to'g'risida”gi PF-158-son Farmoni. // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari milliy ma’lumotlar bazasi. – https://lex.uz/docs/-6715044

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 26-sentabrdagi PF-149-son Farmoni. // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari milliy ma’lumotlar bazasi. – https://lex.uz

6. G‘ulomov S.S. Raqamli iqtisodiyot va barqaror rivojlanish. Monografiya. – Toshkent: «Iqtisod-moliya», 2021. – 320 b.

7. Vahobov A.V. Moliya va kreditning dolzarb muammolari. Darslik. – Toshkent: «Sharq», 2020. – 384 b.

8. Malikov T.S. O‘zbekistonda investitsiya faolligini oshirish va “yashil” iqtisodiyotga o‘tish. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: «Fan va texnologiya», 2022. – 210 b.

9. Jalolov N.X. Barqaror rivojlanish iqtisodiyoti. Darslik. – Toshkent: «Iqtisod-moliya», 2021. – 296 b.

10. Xodiyev B.Yu. Korporativ moliyaviy boshqaruv va ESG-investitsiyalar. Monografiya. – Toshkent: «Fan va texnologiya», 2022. – 284 b.

11. Yo‘ldoshev N.Q. Savdo korxonasi iqtisodi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: TDIU, 2005. – 185 b.

12. Dedajanov B.N. Boshqaruv strategiyalari va savdo faoliyatida ulardan foydalanish. Monografiya. – Namangan: «Navro‘z», 2018. – 142 b.

13. https://www.gazeta.uz/oz/2026/01/16/solar-energy/

ESG TAMOYILLARI VA INSON RESURSLARINI BOSHQARISHDA BAHOLSHNING AHAMIYATI

Xojiyeva Hilola Adhamovna
Bank-moliya akademiyasi
E-mail: khilolakhojyeva@gmail.com

Annotatsiya. So‘nggi yillarda ESG (Environmental, Social, Governance) tamoyillari korporativ boshqaruv va strategik menejmentning muhim elementi sifatida shakllanmoqda. Tashkilotlar endilikda nafaqat moliyaviy natijalarga, balki ijtimoiy mas’uliyat, ekologik barqarorlik va samarali boshqaruv tizimlariga ham e’tibor qaratmoqda. ESGning ijtimoiy komponenti inson resurslarini boshqarish bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, xodimlar farovonligi, mehnat sharoitlari, kasbiy rivojlanish va inklyuzivlik masalalarini qamrab oladi. Mazkur tadqiqotning maqsadi ESG tamoyillari va inson resurslarini boshqarish o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilish hamda xodimlar farovonligining tashkilotlarning barqaror rivojlanishiga ta’sirini aniqlashdan iborat. Tadqiqot natijalari ESG asosida shakllangan HR strategiyalarining xodimlar motivatsiyasi, sodiqligi va tashkilot samaradorligini oshirishdagi ahamiyatini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: ESG, inson resurslari boshqaruvi, xodimlar farovonligi, barqaror rivojlanish, HRM, korporativ boshqaruv.

Global iqtisodiyotning rivojlanishi va manfaatdor tomonlarning talablarining ortib borishi natijasida tashkilotlar faoliyatini baholashda an’anaviy moliyaviy ko‘rsatkichlar bilan bir qatorda ESG mezonlari ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Investorlar,

iste’molchilar va davlat organlari kompaniyalardan ekologik, ijtimoiy va boshqaruv masalalariga nisbatan mas’uliyatli yondashuvni talab qilmoqda.

ESGning "S" (Social) komponenti inson kapitali va xodimlar bilan ishlash tizimiga alohida e’tibor qaratadi. Xodimlar salomatligi, mehnat xavfsizligi, teng imkoniyatlar, kasbiy rivojlanish va ish joyidagi farovonlik tashkilotning uzoq muddatli muvaffaqiyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Inson resurslarini boshqarish strategik funksiyaga aylangan bo‘lib, xodimlarni tashkilotning eng muhim aktivlaridan biri sifatida ko‘rish konsepsiyasi keng tarqalmoqda. Shu sababli ESG tamoyillarini HR siyosatiga integratsiya qilish masalasi dolzarb ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Inson kapitali –aholining bilim, ko‘nikma, sog‘liq darajasi orqali iqtisodiy qiymat hosil qiladigan resurs. Yuqori malakali ishchi kuchi iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, innovatsion rivojlanishga hissa qo‘shadi va raqobatbardosh iqtisodiy tizimni shakllantiradi (Asrayev, 2025).

Insonlar kelib chiqish darajasidan qat’iy nazar rag’batlantiruvchi ish muhitida kompaniya missiyasini takomillashtirish uchun rag’batlantiriladilar, chunki individual va jamoaviy farovonlik qadr-qimmat, mas’uliyatlilik, jamoaviy samaradorlik, ma’lumotlar bazasiga oson aloqa uchun asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi va lider va boshliqlar sifat standardlarini yaxshilash uchun ta’sirchan va samarali yondashuvlarni qo‘llab-quvvatlashlariga turtki bo‘ladi (Umarxodjaeva and Omanova, 2023).

So‘nggi yillarda global iqtisodiyotda barqaror rivojlanish konsepsiyasi tashkilotlar faoliyatining ajralmas qismiga aylanmoqda. Investorlar, iste’molchilar va davlat institutlari korxonalar faoliyatini baholashda nafaqat moliyaviy natijalarga, balki ekologik, ijtimoiy va boshqaruv omillariga ham katta e’tibor qaratmoqda. Shu munosabat bilan ESG tamoyillari korporativ boshqaruvning muhim elementi sifatida shakllanmoqda. ESG tamoyillarini muvaffaqiyatli joriy etish ko‘p jihatdan inson resurslarini boshqarish tizimining samaradorligiga bog‘liq. Chunki ESG maqsadlarini

amalga oshiruvchi asosiy subyektlar tashkilot xodimlari hisoblanadi. Shu sababli HR bo‘limlari ESG strategiyalarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etishda muhim strategik hamkor sifatida maydonga chiqmoqda. ESG konsepsiyasining “S” (Social) komponenti bevosita inson kapitali bilan bog‘liq bo‘lib, xodimlarning mehnat sharoitlari, teng imkoniyatlar yaratish, gender muvozanati, mehnat xavfsizligi va xodimlar farovonligini ta’minlash masalalarini qamrab oladi. Ushbu yo‘nalishlarning samarali amalga oshirilishi inson resurslarini boshqarish tizimi orqali ta’minlanadi. Bugungi kunda tashkilotlarda ESG tamoyillarini joriy etish jarayonida quyidagi dolzarb masalalar mavjud bo’lib bular; ESG kompetensiyalariga ega kadrlar yetishmasligi - ko‘plab tashkilotlarda ESG bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarga ega mutaxassislar soni yetarli emas. Natijada ESG strategiyalarini ishlab chiqish va monitoring qilish jarayonlari sust kechmoqda. HR bo‘limlari xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish dasturlarini yo‘lga qo‘yish orqali ushbu muammoni bartaraf etishi mumkin.

Korporativ madaniyatni transformatsiya qilish zarurati - ESG tamoyillari faqat hujjatlarda emas, balki tashkilot madaniyatida ham aks etishi lozim. Buning uchun xodimlarda ekologik mas’uliyat, etik mehnat munosabatlari va ijtimoiy javobgarlik qadriyatlarini shakllantirish talab etiladi. Bu jarayonda HR menejerlari ichki kommunikatsiyalar va motivatsiya mexanizmlarini takomillashtirishlari zarur. Yaxshi ish bir vaqtning o‘zida kompaniyaning daromadlarini va shaxsning moddiy va ma'naviy ehtiyojlari yaxshilashga hissa qo‘shishi kerak. Xodimlarni korxona missiyasini anglashga va ishga to‘laqonli jalb etilishga erishish uchun ularga muvaffaqiyat tuyg’usini va mehnatlari korxona tomonidan qadrlanayotganligini nomoyon qilish lozim. Ular o‘z harakatlarining natijasini qadrlashlari va qilayotgan ishlaribilan faxrlanishkerak. Mahsulot sifati, mijozlarning qoniqishi va yechimlarning ijodkorligi kabi masalalar dolzarb masalalardir. Ehtimol, ish sharoitlariga kiritilgan asosiy mavzu adolatli ish haqini talab qilishdir. Buni aniqlash oson emas, chunki odamlarning

ehtiyojlari va kompaniyatining qonun bilan muvozanatlashgan haqiqiy imkoniyatlarini aniqlash lozim. Insonga yo‘naltirilgan tashkilotlar teng huquqli munosabatlar doirasida barcha manfaatdor tomonlarning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik talablarini qondirish va yaratish uchun katta sa'y-harakatlarni amalga oshiradilar. Ular tomonidan adolatli munosabatda bo‘lish tushunchasi kompaniya uchun muhim ahamiyatga ega. Axloq kodeksi firmaning manfaatdor tomonlarning farovonligiga qaratilgan munosabatlarni o‘rnatish majburiyatini ochib beradi (Umarxodjaeva and Omanova, 2023).

Xodimlar farovonligi va mehnat sharoitlarini yaxshilash- zamonaviy ESG standartlari xodimlarning jismoniy va ruhiy salomatligiga alohida e’tibor qaratadi. Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, xodimlar farovonligini ta’minlagan tashkilotlarda mehnat unumdorligi va innovatsion faollik yuqori bo‘ladi. Shu bois HR siyosatida “well-being” dasturlarini rivojlantirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Gender tengligi va inklyuzivlikni ta’minlash - ESG mezonlarida gender tengligi va inklyuziv boshqaruv muhim ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Inson resurslarini boshqarish tizimi ishga qabul qilish, lavozimga tayinlash va karyera rivojlantirish jarayonlarida diskriminatsiyaning oldini olish orqali tashkilotning ESG reytingiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. ESG ko‘rsatkichlarini HR ni KPI tizimiga integratsiya qilish amaliyotda ESG maqsadlari ko‘pincha tashkilotning umumiy strategiyasidan ajralgan holda yuritiladi. Ushbu muammoni hal etish uchun ESG indikatorlarini xodimlar faoliyatini baholash mezonlariga kiritish zarur. Bu esa xodimlarning ESG maqsadlariga bo‘lgan mas’uliyatini oshiradi.

Tashkilotlarda inson resurslari sifat, boshqaruv samaradorligi va tashkilotning barqaror rivojlanishini belgilovchi eng muhim strategik omil hisoblanadi. Zamonaviy boshqaruv yondashuvlarida moddiy-texnik baza, moliyaviy resurslar yoki infratuzilma ikkilamchi omil sifatida qaralib, asosiy ustuvorlik inson kapitaliga qaratilmoqda. Chunki har qanday islohot, innovatsiya yoki boshqaruv qarori bevosita inson omili

orqali hayotga tatbiq etiladi. Tashkilotlarda inson resurslari deganda faqat xodimlar emas, balki rahbarlar, yordamchi xodimlar va xizmat koʻrsatuvchi personalning yagona tizimi tushuniladi. Ushbu tizimning uygʻun ishlashi tashkilotning strategik maqsadlariga erishishda hal qiluvchi rol oʻynaydi. Inson resurslarining strategik ahamiyati shundaki, ular korxona faoliyati mazmuni va natijasini shakllantiradi. xodimning bilim saviyasi, kasbiy mahorati, innovatsion fikrlashi va motivatsiyasi korxona rivojiga bevosita ta’sir koʻrsatadi. Shu sababli inson resurslarini oddiy mehnat kuchi sifatida emas, balki intellektual va ijtimoiy capital sifatida boshqarish zarur. Tashkilotlarda inson resurslari toʻgʻri tanlangan, samarali joylashtirilgan va muntazam rivojlantirilgan taqdirdagina sifat barqaror boʻladi. Bu esa strategik rejalashtirishda inson resurslariga alohida e’tibor qaratishni talab qiladi.

Inson resurslarini boshqarish strategiyasi tashkilotlarning umumiy rivojlanish strategiyasi bilan uzviy bogʻliq boʻlishi lozim. Agar tashkilotning strategik maqsadi mahsulot sifatini oshirish boʻlsa, HR strategiyasi xodimlarning kasbiy faoliyatlarini rivojlantirishga, innovatsion faoliyatini qoʻllab-quvvatlashga va ularni ragʻbatlantirishga qaratiladi. Agar asosiy maqsad raqamli transformatsiya boʻlsa, inson resurslarini boshqarish strategiyasi raqamli koʻnikmalarga ega xodimlarni jalb etish va mavjud kadrlarni qayta tayyorlashni nazarda tutadi. Shu jihatdan, HR strategiyasi mustaqil hujjat emas, balki tashkilotlarning barcha boshqaruv qarorlarini uygʻunlashtiruvchi muhim mexanizm sifatida namoyon boʻladi.

Tashkilotlarda inson resurslarining oʻrni boshqaruv samaradorligi bilan ham chambarchas bogʻliq. Rahbarning yetakchilik qobiliyati, strategik fikrlashi va insonlar bilan ishlash madaniyati HR tizimining samaradorligini belgilaydi. Agar rahbar inson resurslarini faqat nazorat obyekti sifatida koʻrsa, jamoada qoʻrquv va befarqlik muhitini shakllantiradi. Aksincha, rahbar inson resurslarini rivojlanish manbai sifatida baholasa, xodimlarda tashabbuskorlik va mas’uliyat hissi kuchayadi. Shu nuqtai nazardan,

rahbarning HR kompetensiyalari muhim strategik resurs hisoblanadi. Motivatsiya va rag‘batlantirish inson resurslarining samaradorligini oshirishda asosiy omillardan biridir. Moddiy rag‘bat bilan bir qatorda ma’naviy rag‘batlantirish tizimini shakllantirish muhimdir. Xodimning mehnati e’tirof etilishi, uning tashabbuslari qo‘llab-quvvatlanishi va kasbiy o‘sishi uchun sharoit yaratilishi inson resurslarining sadoqatini oshiradi. Shu bilan birga, adolatli baholash tizimi mavjud bo‘lmagan tashkilotlarda motivatsiya pasayadi va kadrlar almashinuvi kuchayadi. Demak, adolatli baholash va rag‘batlantirish tizimi HR strategiyasining ajralmas qismi bo‘lishi lozim.

Tashkilotlarda inson resurslarining o‘rni innovatsion rivojlanish jarayonida ayniqsa yaqqol namoyon bo‘ladi. Innovatsiyalarni joriy etish texnologiya yoki metodikadan ko‘ra ko‘proq inson omiliga bog‘liq. Xodimlar yangilikka ochiq bo‘lmasa, har qanday innovatsion loyiha samarasiz bo‘lib qoladi. Shu sababli inson resurslarini boshqarishda o‘zgarishlarni boshqarish, innovatsion fikrlashni rivojlantirish va qarshiliklarni kamaytirish strategiyalari muhim o‘rin tutadi. Bu esa tashkilotlarda moslashuvchan va raqobatbardosh muhitni shakllantirishga xizmat qiladi. Kadrlarni tanlash va joylashtirish inson resurslarining o‘rnini belgilovchi muhim bosqichlardan biridir. Tashkilotlarda lavozimga mos kelmaydigan kadrning ishlashi nafaqat uning shaxsiy faoliyatiga, balki butun jamoaga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois kadrlarni tanlashda professional kompetensiya bilan birga shaxsiy fazilatlar, jamoaga moslashuvchanlik va rivojlanishga tayyorlik inobatga olinishi zarur. Strategik kadrlar siyosati tashkilotlarning uzoq muddatli maqsadlariga xizmat qilishi kerak. Bundan tashqari inson resurslarining o‘rni ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashda ham muhim ahamiyatga ega. Xodimlar o‘rtasida sog‘lom ijtimoiy munosabatlar mavjud bo‘lsa, mehnat samaradorligi oshadi va nizolar kamayadi. Shu sababli inson resurslarini boshqarishda psixologik qo‘llab-quvvatlash, stressni boshqarish va sog‘lom mehnat muhitini yaratish ustuvor vazifa hisoblanadi. Psixologik farovonlikka e’tibor

qaratilmagan tashkilotlarda inson resurslari o‘z salohiyatini to‘liq namoyon eta olmaydi.

Raqamli texnologiyalar inson resurslarini boshqarishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Elektron kadrlar bazasi, onlayn baholash tizimlari va masofaviy malaka oshirish platformalari HR jarayonlarini samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Tashkilotlarda inson resurslarining o‘rni raqamli boshqaruv orqali yanada aniqlashadi, chunki har bir xodimning faoliyati va rivojlanish dinamikasi monitoring qilinadi. Bu esa strategik qarorlar qabul qilishda aniq ma’lumotlarga tayangan holda ish yuritish imkonini beradi. Tashkilotlarda inson resurslarining o‘rni sifat menejmenti bilan ham uzviy bog‘liq. Sifat nafaqat tashkilot talablariga yoki baholash tizimiga, balki xodimlarning kasbiy mas’uliyatiga ham bog‘liq. Shu bois inson resurslarini boshqarishda sifatni ta’minlash mexanizmlari joriy etilishi zarur. Kasbiy standartlar, kompetensiyalar modeli va faoliyat samaradorligini baholash tizimi inson resurslarining sifatini oshirishga xizmat qiladi. Inson resurslarini boshqarish tizimida inson resurslari faoliyatini baholash tashkilotlarning umumiy rivojlanish strategiyasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan muhim boshqaruv mexanizmi hisoblanadi.

Tashkilotlarda xodimlar faoliyatini baholash faqatgina nazorat yoki hisobot berish vositasi emas, balki rivojlantiruvchi boshqaruv, sifatini oshirish, mas’uliyatni kuchaytirish hamda rag‘batlantirish tizimini takomillashtirishga xizmat qiluvchi jarayon sifatida qaraladi. Zamonaviy boshqaruvda inson resurslarini baholash jarayoni subyektiv fikrlarga asoslangan oddiy kuzatuv emas, balki aniq mezonlar, indikatorlar, ko‘rsatkichlar va tizimli yondashuv asosida amalga oshiriladi. Inson resurslari faoliyatini baholashning mazmuni shundan iboratki, u xodimlarning kasbiy faoliyati, mehnat samaradorligi, mas’uliyati, tashabbuskorligi hamda tashkilot faoliyati jarayoniga qo‘shayotgan real hissasini aniqlashni nazarda tutadi. Baholash jarayoni orqali xodimlarning kuchli va zaif tomonlari, kasbiy rivojlanishga ehtiyojlari, mavjud

salohiyatdan foydalanish darajasi aniqlanadi. Shu jihatdan baholash inson resurslarini boshqarishning boshqa funksiyalari rejalashtirish, rivojlantirish, rag‘batlantirish, kadrlar zaxirasini shakllantirish bilan uzviy bog‘liq holda olib boriladi. Inson resurslari faoliyatini baholashning asosiy maqsadi yuqori sifat va boshqaruv samaradorligini oshirishdan iborat.

Inson resurslarini boshqarishda axloqiy me’yorlar, kasbiy etika va ijtimoiy mas’uliyat masalalariga alohida e’tibor qaratiladi. Kasbiy etikaga rioya qilinmagan muhitda sifat va jamoaning obro‘si pasayadi. Tashkilotlarda inson resurslarining o‘rni institutsional barqarorlikni ta’minlash nuqtai nazaridan ham alohida ahamiyat kasb etadi. Har qanday tashkilotlarda vaqt o‘tishi bilan tashqi va ichki omillar ta’sirida quyidagilar o‘zgaradi: normativ-huquqiy talablar yangilanadi, jamiyat ehtiyojlari o‘zgaradi, texnologiyalar rivojlanadi. Ana shu jarayonlarda tashkilotning moslashuvchanligi bevosita inson resurslarining malakasi va ongli munosabatiga bog‘liq bo‘ladi. Agar xodimlar o‘zgarishlarni anglay oladigan, yangilikni qabul qilishga tayyor va mas’uliyatli bo‘lsa, tashkilot inqirozsiz rivojlanadi. Shu bois inson resurslari institutsional moslashuvchanlikning asosiy manbai hisoblanadi.

Inson resurslarini boshqarish va ESGning ahamiyati zamonaviy HRM tashkilotlarning ESG maqsadlariga erishishida markaziy rol o‘ynaydi. HR bo‘limlari xodimlar salomatligi, malakasini oshirish, inklyuzivlik va korporativ madaniyatni shakllantirish orqali ESG natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, inson kapitaliga investitsiya kiritish uzoq muddatli iqtisodiy samaraga olib keladi. Misol uchun, rivojlangan davlatlarda ta’lim va sog‘liqni saqlashga ajratilgan mablag‘ ishlab chiqarish hajmini sezilarli darajada oshiradi (Asrayev, 2025). Bir qancha olimlarning ilmiy nazariyasi xodimlar farovonligini tashkilot muvaffaqiyatining muhim omili sifatida ko‘rsatadi. Mazkur tadqiqot sifat va miqdoriy yondashuvlarni birlashtirgan holda olib borildi. Tadqiqot

obyekti bo’lib, ESG tamoyillarini joriy etayotgan tashkilotlar olindi. Tadqiqot predmeti ESGga asoslangan inson resurslarini boshqarish amaliyotlarining xodimlar farovonligi va tashkilot rivojlanishiga ta’siridan iborat. Tadqiqot usullari ilmiy adabiyotlar tahlili, qiyosiy tahlil, statistik ma’lumotlarni o‘rganishdan iborat. Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, ESGga asoslangan HR siyosati xodimlar almashinuvini kamaytiradi, ish unumdorligini oshiradi va korporativ obro‘ni mustahkamlaydi.

Inson farovonligi inson o‘zining qobiliyatlarini to‘laqonli namoyon etishi uchun o‘zining hayotdagi maqsadlarini anglagan bo‘lishi va uni doimiy takomillashtirib borishi zarur. Korxonaning eng qimmatli boyligi bo‘lgan korxona personali qachonki hayotda o‘z o‘rnini topsa va ichki samaradorlikka erishsagina korxona rivoji uchun hissa qo‘shish imkoniyatiga ega bo‘ladi(Umarxodjaeva and Omanova, 2023). Xodimlar farovonligini oshirish quyidagi elementlardan - jismoniy farovonlikni oshirish, sog‘lom ish muhitini yaratish, mehnat xavfsizligini ta’minlash, tibbiy sug‘urtani joriy qilish, psixologik farovonlikka e’tibor berish, stressni boshqarish, ruhiy salomatlik dasturlarini ishlab chiqish, ish va shaxsiy hayot muvozanatini o’rnatish, iqtisodiy farovonlikka erishish, raqobatbardosh ish haqi, rag‘batlantirish tizimini joriy etish, ijtimoiy paketlarni targ’ib qilishdan iborat. Zotan, farovonlik darajasi yuqori bo‘lgan tashkilotlarda ish unumdorligi ortadi, kadrlar almashinuvi kamayadi, innovatsion faollik kuchayadi, mijozlar qoniqishi oshadi.

Xalqaro tajriba shuni ko’rsatadiki, Microsoft kompaniyasi xodimlar ruhiy salomatligi va moslashuvchan ish rejimiga katta investitsiyalar kiritgan bo’lsa, boshqa ayrim kompaniyalar ESG strategiyasining markaziga xodimlar farovonligini qo‘ygan va employee well-being indikatorlarini KPI tizimiga kiritgan, ba’zi kompaniyalarda esa, gender tengligi, inklyuzivlik va xodimlarni rivojlantirish dasturlari ESG hisobotlarining muhim qismi hisoblanadi.

O‘zbekistonda korporativ boshqaruvtizimini rivojlantirishga oid islohotlar, asosan, milliy korporativ boshqaruv tizimida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy qilish, korxona va tashkilotlarfaoliyatining samaradorligini tubdan oshirish, ularga xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish, ularning ochiqligi va jozibadorligini ta’minlash, korxonalarni strategik boshqarishda korporativ madaniyat rolini kuchaytirish uchun qulay sharoitlar yaratishkabi chora-tadbirlarni amalga oshirishga qaratilmoqda, korporativ boshqaruv tizimidagi tamoyil va yondashuvlarni tubdan o‘zgartirish, unga bozor iqtisodiyotiga xos bo‘lgan haqiqiy tusni berish borasida katta ishlar amalga oshirilmoqda (Umarxodjaeva va Omanova, 2023). O‘zbekiston sharoitida ESG konsepsiyasi yangi rivojlanayotgan yo‘nalish hisoblanadi. Yirik korxonalar va banklarda ESG hisobotlari joriy qilinmoqda. Mamlakatda quyidagi yo‘nalishlarni rivojlantirish maqsadga muvofiq deb, ESG bo‘yicha HR standartlarini ishlab chiqish, xodimlar farovonligini baholash tizimini yaratish, ISO 30414 standartlarini joriy etish, ESG ko‘rsatkichlarini KPI tizimlariga integratsiya qilish kabi masalalarni hisoblayman. Shu bois, ESG asosidagi HR strategiyasini ishlab chiqish, xodimlar farovonligi indeksini joriy etish, psixologik salomatlik dasturlarini kengaytirish., HR Analytics tizimlarini rivojlantirish, ESG ko‘rsatkichlarini korporativ hisobotlarga kiritish, gender tengligi va inklyuzivlik siyosatini kuchaytirish, xodimlarni muntazam o‘qitish va rivojlantirish bo’yicha tavsiyalarni keltirib o’tamiz. Mazkur mavzu doirasida quyidagi ilmiy yondashuvlarni taklif etish mumkin; ESG tamoyillarini inson resurslarini boshqarish strategiyasi bilan integratsiyalashgan modelini ishlab chiqish, tashkilotlarda ESG-HR indeksini shakllantirish metodologiyasini taklif etish, ESG ko‘rsatkichlarining xodimlar samaradorligi va tashkilotning raqobatbardoshligiga ta’sirini baholash mexanizmlarini ishlab chiqish, O‘zbekiston sharoitida ESG talablariga mos HR amaliyotlarini joriy etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, tashkilotlarning raqobatbardoshlik darajasini pasaytiruvchi xavfni minimallashtirish uchun korxonada samarali kadrlar siyosatini ishlab chiqish zarur va samarali kadrlar siyosati markazdagi inson paradigmasini qamrab olgan holda quyidagi transformatsiya amalga oshirilsa, inqirozdan qutulishga va korxona samaradorligini oshirishga zamin bo‘ladi va bu albatta quyidagi ko‘rinishlarda korxona istiqboli uchun ijobiy natijalarni beradi: insonga yo‘naltirilgan o‘zgarishlarga qarashni ijobiy qabul qilish, tashkilotning tashqi natijalari va ichki etukligi oshishi, shoshilinchlikni yaratish va manfaatdor tomonlarni moslashtirishda ustunliklar, iste'dod ehtiyojlarini aniqlash, iste'dodlarni topish va ko‘rsatish, korxonadan iste'dodlarni topish va ularni martaba o‘sishi orqali saqlab qolish imkoniyatlari, umumiy til va amaliyotlarni aniqlash va ularni xabardorlik, baholash, qabul qilish va integratsiya kampaniyalari orqali etuklashtirish, kosmik ehtiyojlarni aniqlash va jismoniy vositalar, raqamli vositalar va muhitlarni yaratish yoki sotib olish orqali yangi joylarni ishga tushirish, strategik loyihani jalb qilish imkoniyatlari, insonga yo‘naltirilgan amaliyotni ta'minlaydigan yangi imtiyozlar, jarayonlar va infratuzilmani sinab ko‘rish, kengaytirish va birlashtirish (Umarxodjaeva and Omanova, 2023). Tadqiqot natijalari ESG tamoyillari va inson resurslarini boshqarish o‘rtasida kuchli bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Xodimlar farovonligiga qaratilgan investitsiyalar nafaqat ijtimoiy mas’uliyatning namoyoni, balki tashkilotlarning uzoq muddatli raqobatbardoshligini ta’minlovchi strategik omil hisoblanadi. ESGga asoslangan HRM modeli xodimlar sodiqligi, mehnat unumdorligi va korporativ barqarorlikni oshirishga xizmat qiladi. O‘zbekiston tashkilotlari uchun ESG va HRM integratsiyasi barqaror rivojlanishning muhim shartlaridan biri bo‘lib qoladi. ESG tamoyillarining tashkilotlarda muvaffaqiyatli joriy etilishi inson resurslarini boshqarish tizimining rivojlanganlik darajasiga bevosita bog‘liq. Inson resurslari bo‘limlari ESG strategiyalarini amalga oshirishda xodimlarni tayyorlash,

korporativ madaniyatni rivojlantirish, mehnat sharoitlarini yaxshilash va inklyuziv muhit yaratish orqali muhim rol o‘ynaydi. Kelgusida tashkilotlarning barqaror rivojlanishini ta’minlash uchun ESG va HR integratsiyasiga asoslangan boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asrayev S. Iqtisodiy siyosat va inson kapitali: ta’lim va sog‘liqni saqlash xarajatlarining samarasi // Integration of Education and Science: Global Challenges and Solutions. – 2025. – Vol. 1, № 2. – P. 62–64. – URL: https://worldconferences.us/index.php/iesg/article/view/340
2. Umarkhodjaeva M., Omanova N. Increasing efficiency in enterprises by means of transition from the approach of human resource management (HRM) to human-centered organizational culture (HCOC) // Economics and Innovative Technologies. – 2023. – Vol. 11, № 3. – P. 124–136. – DOI: https://doi.org/10.55439/EIT/vol11_iss3/i13
3. Abdullaev O. Inson kapitali va iqtisodiy rivojlanish. – Toshkent: Iqtisodiyot va moliya nashriyoti, 2020.
4. Rashidov M. Iqtisodiy siyosat va inson kapitali: strategik yondashuvlar. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2021.
5. Armstrong M. Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practice. – Kogan Page, 2024.
6. Dessler G. Human Resource Management. – Pearson, 2024.
7. Kramar R. Sustainable Human Resource Management. – 2022.
8. ISO. ISO 30414:2018 Human Capital Reporting Standard. – 2018.
9. Gallup. State of the Global Workplace Report. – 2024.
10. Deloitte. Global Human Capital Trends. – 2024.
11. Friede G., Busch T., Bassen A. ESG and Financial Performance. – 2015.

12. World Economic Forum. ESG and Human Capital Development. – 2024.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ЛИЧНОСТИ

Абулкасимов М.Х.

ТГЭУ

Аннотация: *В условиях перехода к рыночной экономике человек ориентируется на своё будущее, ожидая повышения уровня и качества жизни, улучшения условий труда и быта, а также обеспечения мирной и безопасной среды жизнедеятельности. В этой связи особую значимость приобретает концепция безопасности человека, которая отражает степень защищённости личности от социально-экономических, политических и иных рисков.*

Ключевые слова: *экономическая безопасность личности, безопасность человека (Human Security), жизненно важные интересы, качество жизни, социально-экономические аспекты, социальная стабильность, воспроизводство способностей, самореализация личности, социальная защита, свобода от нужды и страха, угрозы и риски — факторы, определяющие состояние незащищенности.*

Abstract: *In the context of the transition to a market economy, individuals focus on their future, expecting an increase in the level and quality of life, improvement of working and living conditions, as well as the provision of a peaceful and secure environment. In this regard, the concept of human security, which reflects the degree of individual protection against socio-economic, political, and other risks, acquires particular significance.*

Key Words: *Individual economic security (or Economic security of the individual, human security, vital interests, quality of life, socio-economic aspects, social stability, reproduction of capabilities, self-actualization of the individual, social protection, freedom from want and fear, threats and risks (factors determining the state of vulnerability,*

Концепция безопасности человека была впервые сформулирована известным пакистанским экономистом Махбубом уль-Хаком и получила международное признание в *Докладе о человеческом развитии ПРООН (1994 г.)*. В данном документе безопасность человека определяется через категории «свобода от нужды» и «свобода от страха» и трактуется как защита личности от голода, болезней, нищеты, социальной депрессии, а также от внезапных и разрушительных событий в повседневной жизни - в семье, на работе и в обществе в целом.

В научной литературе экономическая безопасность личности рассматривается с различных позиций. Так, А.Р.Гайдар, Е. И. Михайлик и другие авторы определяют экономическую безопасность личности как состояние защищённости условий её жизнедеятельности, гарантированное устойчивым социально-экономическим развитием и эффективной системой социальной защиты. В западных исследованиях экономическая безопасность личности трактуется как отсутствие серьёзных угроз минимально допустимому уровню жизненно важных ценностей, принятых в конкретном обществе. Такие угрозы, как правило, возникают в результате резких изменений внешнеэкономических условий, способных подорвать

устойчивость существующей социально-экономической и политической системы.

На наш взгляд, экономическая безопасность личности представляет собой состояние защищённости её жизненно важных интересов, включающее право на жизнь и личную неприкосновенность, свободу труда и предпринимательской деятельности, владение собственностью, удовлетворение базовых потребностей, сохранение здоровья, получение образования и профессии, а также гарантированное социальное обеспечение в пожилом возрасте.

В этой связи, на наш взгляд, Экономическая безопасность личности — это социально-экономическая категория, характеризующая состояние защищенности жизненно важных интересов человека и систему отношений между субъектами экономики, направленных на обеспечение его социальной стабильности, условий для расширенного воспроизводства его способностей, свободного самовы реализации и гарантированного доступа к материальным и духовным благам на всех этапах жизнедеятельности

Для каждого человека личная экономическая безопасность выступает важнейшим показателем социальной стабильности, индивидуального благополучия и уровня социально-экономического развития общества в целом.

Более комплексная классификация структурных элементов (компонентов) экономической безопасности личности и соответствующих угроз была предложена О.А.Степичевой, В.В.Черновым и М.А. Котельниковым. Авторы выделяют такие формы экономической безопасности личности, как продовольственная и жилищная безопасность, безопасность воспроизводства населения, защита от правонарушений,

безопасность в сфере здравоохранения, экологии, трудовых отношений, культуры и образования, информационная и финансовая безопасность, а также безопасность, связанная с дифференциацией доходов населения. Для каждой из указанных форм определяются специфические угрозы.

Таблица 1.

Внутренние и внешние угрозы экономической безопасности личности

Внешние угрозы	Внутренние угрозы
Отставание темпов социально-экономического развития страны от роста потребностей общества	Постановка человеком неверных жизненных и профессиональных целей
Колебания рыночной конъюнктуры, циклические изменения, экономические кризисы	Низкий либо отсутствующий уровень знаний и профессиональной квалификации
Низкий уровень занятости населения, рост безработицы и инфляции до неуправляемых уровней	Занятость на низкооплачиваемой работе
	Риск утраты работы (безработица)
Низкий уровень развития социальной сферы, включая образование и здравоохранение	Низкий трудовой потенциал и конкурентоспособность рабочей силы либо их отсутствие
Ухудшение социально-политической ситуации в стране	Потеря позиций в конкурентной борьбе, спад на рынке труда

Ухудшение состояния окружающей среды, стихийные бедствия, чрезвычайные ситуации	Наличие большого числа иждивенцев при низком уровне доходов
Недостаточность природных, трудовых и капитальных ресурсов	Врождённая инвалидность, ограниченные физические и умственные возможности
Рост криминализации, организованной преступности и коррупции	Потеря кормильца
Чрезмерный рост внешнего долга страны	Временная или полная утрата трудоспособности вследствие старения, заболеваний или травм
Кризисные явления в мировой экономике	Негативные личностные качества (нерешительность, нетерпимость, пассивность, лень)
Обострение межгосударственных конфликтов и противоречий	Склонность к асоциальному поведению и вредным привычкам (алкоголизм, азартные игры, нездоровый образ жизни)
—	Случайные неблагоприятные обстоятельства (невезение)

На наш взгляд, целесообразно дополнительно расширить классификацию угроз экономической безопасности личности, выделив внешние угрозы, обусловленные воздействием макроэкономических, институциональных и

природных факторов, не зависящих непосредственно от индивидуального поведения человека.

В экономической сфере агрессия по отношению к личности проявляется в формах рэкета, вымогательства, мошенничества и иных экономических преступлений. Криминальные угрозы безопасности личности усиливаются в условиях роста организованной преступности, коррупции и теневой экономики, что подрывает доверие граждан к государственным институтам и негативно отражается на социальной стабильности (табл. 7.1.).

Угрозы, связанные с самим человеком, относятся к внутренним угрозам экономической безопасности личности. Данный тип угроз формируется под воздействием индивидуальных социально-экономических, рофессиональных и личностных факторов.

Особую группу составляют угрозы безопасности личности, имеющие криминальный характер. Они проявляются в следующих формах:

убийства, угрозы, запугивание и насилие в отношении личности, совершаемые по заказу либо за материальное вознаграждение, включая попытки применения оружия, взрывных устройств и опасных веществ;

вовлечение личности в деятельность организованной экономической преступности с целью незаконного обогащения;

похищение людей с целью вымогательства;

совершение преступлений на почве национальной, этнической или иной дискриминации.

В экономической литературе бедность определяется как состояние экономического положения индивида или социальной группы, не позволяющее удовлетворять минимальные потребности, необходимые для поддержания жизнедеятельности, работоспособности и воспроизводства населения. Бедность

отражает неспособность личности или социальной группы обеспечить базовый уровень потребления и считается относительным понятием, зависящим от общего уровня социально-экономического развития и стандартов жизни конкретного общества.

На конец 2025 года данные по уровню бедности в Республике Узбекистан свидетельствуют о существенном снижении доли населения, проживающего за чертой бедности, что отражает результаты проводимой комплексной социальной политики и экономических реформ.

По официальным оценкам Национального комитета по статистике Республики Узбекистан совместно с экспертами Всемирного банка, уровень бедности в стране к концу 2025 года составил около 5,8 %, тогда как ещё в 2023 году он превышал 11 % и составлял приблизительно 8,9 % в 2024 году. Снижение бедности на 3,1 процентного пункта за один год является одним из самых значительных показателей за последние годы и отражает позитивную динамику социально-экономического развития.

Результатом реформ стало выведение из состояния бедности более 300 тыс. семей (по оценкам порядка 302 тыс.), а также выход из бедности примерно 1,4–1,5 млн граждан по ряду оценок, что свидетельствует о значительном улучшении доходов и уровне жизни наиболее уязвимых групп населения.

Сокращение уровня бедности отмечено во всех регионах страны с несколькими примечательными примерами территориальной динамики:

- в Джизакской области показатель снизился почти вдвое,
- в Хорезмской и Сырдарьинской областях бедность сократилась более чем на 5 процентных пунктов,

• в Республике Каракалпакстан и в городе Ташкент наблюдалось значительное уменьшение доли бедных граждан.

Такая положительная динамика объясняется комплексом мер: усилением занятости, расширением доступа к социальным услугам, развитию предпринимательства в сельских и городских территориях, а также специфическими программами социальной защиты, ориентированными на поддержку семей с низкими доходами. Она подтверждает выводы Президента Республики Узбекистан о необходимости признания масштабов проблемы бедности и выработки действенных механизмов её преодоления, демонстрируя реальные результаты проводимой социальной политики в период до конца 2025 года.

Одной из ключевых угроз экономической безопасности личности является безработица, которая непосредственно ведёт к ухудшению материального положения человека и повышает риск его перехода в категорию бедных.

Таблица 2.

Динамика уровня безработицы в Узбекистане (%)[25]

Показатели	**2017**	**2019**	**2021**	**2023**	**2025**
Уровень Безработицы	5,8	9,0	9,3	6,8	5,1
Безработные (нуждающиеся в	837,0	1 335,3	1368,6	1 024,1	760 –781

[25] Составлено автором на основе данных Национального комитета по статистике Республики Узбекистан

работе), тыс. чел.					

В последующем динамика была во многом обусловлена постпандемийной корректировкой и мерами активной политики занятости: по данным национальной статистики уровень безработицы составил **10,5 %** в 2020 г., затем снизился до **9,6 %** в 2021 г., **8,9 %** в 2022 г. и **6,8 %** в 2023 г. В 2024–2025 гг. тенденция к снижению продолжилась: сообщается о снижении до **5,8 %** к середине 2024 г. и до **4,9 %** по итогам 2025 года.

При интерпретации показателей за 2024–2025 гг. целесообразно отдельно фиксировать **методологию расчёта** (национальная оценка/оценка «среди трудоспособного населения» vs международные сопоставимые оценки). Например, по данным Всемирного банка (моделируемая оценка МОТ) «общая безработица» для Узбекистана за 2025 г. составляет 5**,1 %**, что может отличаться от национальных показателей, публикуемых в иной постановке.

Рост безработицы, а также численности малообеспеченных и бедных слоёв населения может стать причиной возникновения социальной нестабильности в обществе. В этой связи государство реализует комплекс мер, направленных на снижение уровня безработицы, включая создание новых рабочих мест, стимулирование занятости, трудоустройство безработных через службы (биржи) занятости, обучение новым профессиям, повышение квалификации, привлечение граждан к оплачиваемым общественным работам, а также предоставление пособий по безработице.

Следует отметить, что в условиях рыночной экономики наличие безработицы, бедности и дифференциации населения по уровню доходов является объективным и неизбежным явлением. Население, как правило,

подразделяется на социальные группы с высоким, средним и низким уровнем доходов. Социальный риск возникает в тех случаях, когда разрыв в доходах между наиболее обеспеченными и наименее обеспеченными слоями населения достигает чрезмерных масштабов, что может привести к росту социальной напряжённости и возникновению конфликтных ситуаций.
В целях предотвращения подобных угроз государство осуществляет политику стимулирования трудовой и предпринимательской активности населения, а также реализует меры чётко адресной социальной поддержки малообеспеченных категорий граждан.

Список использованной литературы

1. Доклад о человеческом развитии 1994. / Пер. с англ.; Программа развития ООН (ПРООН). — Нью-Йорк: Oxford University Press, 1994. (Основополагающий документ концепции Human Security).
2. Haq, Mahbub ul. Reflections on Human Development. — Oxford University Press, 1995.
3. Мирзиёев Ш. М. Стратегия развития Нового Узбекистана на 2022–2026 годы. — Ташкент: Узбекистан, 2022.
4. Абулкасимов М. Х. Экономическая безопасность: Учебное пособие. — Ташкент: Академия МВД Республики Узбекистан, 2012. (Или ссылка на ваш соавторский учебник с Таможенным институтом).
5. Гайдар А. Р. Государственные финансы и экономическая безопасность личности. — М.: Экономика, 2000.
6. Михайлик Е. И. Экономическая безопасность личности в современной России // Социально-гуманитарные знания. — 2014. — № 5.

7. Степичева О. А., Чернов В. В., Котельников М. А. Формирование системы обеспечения экономической безопасности личности в современной России // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. — 2010.

8. Богомолов В. А. Экономическая безопасность: учебное пособие. — М.: Юнити-Дана, 2015.

9. Официальный сайт Агентства статистики при Президенте Республики Узбекистан (stat.uz) — Данные по уровню бедности и безработицы за 2017–2025 гг.

10. World Bank. Poverty and Equity Brief: Uzbekistan. — Washington, D.C.: World Bank Group, 2025.

11. Sachs, Jeffrey D. The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time. — Penguin Books, 2005. (Для теоретического обоснования борьбы с бедностью).

12. Сен А. Развитие как свобода / Пер. с англ. под ред. Р. М. Нуреева. — М.: Новое издательство, 2004. (Важнейшая работа по теории возможностей и безопасности человека).

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ФИНАНСОВОГО СЕКТОРА: ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ФИНТЕХ-ЭКОСИСТЕМЫ

Ибрагимов Самир Суръатович

Самаркандский Филиал Ташкентского Университета

E-mail: isamir123445@gmail.com

Аннотация. *В статье исследуется феномен цифровой трансформации финансового сектора как ключевого элемента глобальной цифровой экономики. Проведён анализ основных тенденций развития финтех-экосистемы: распространение мобильных платёжных систем, рост рынка криптовалют, применение технологий блокчейн и искусственного интеллекта в банковском деле. Рассматриваются концептуальные подходы к определению финтеха и его эволюция от традиционных цифровых сервисов до децентрализованных финансовых платформ. На основе сравнительного анализа статистических данных по Узбекистану и ведущим региональным экономикам — Казахстану, России и Турции — выявлены факторы, определяющие конкурентоспособность национальных финтех-платформ. Установлено, что ключевыми барьерами остаются низкий уровень финансовой грамотности, дефицит IT-кадров и ограниченный доступ к венчурному капиталу. Предложены рекомендации по совершенствованию регуляторной среды, развитию цифровой инфраструктуры и поддержке финтех-стартапов для ускорения инновационного развития финансового сектора Узбекистана.*

Ключевые слова: *цифровая экономика, финтех, блокчейн, мобильные платежи, банковские инновации.*

1. ВВЕДЕНИЕ

Ещё десять-пятнадцать лет назад поход в банк за наличными или ожидание международного перевода в течение нескольких дней воспринимались как норма. Сегодня всё это кажется анахронизмом: смартфон в кармане открывает доступ к кредиту, страховке и инвестициям буквально за несколько секунд. За этим сдвигом стоит цифровая трансформация финансового сектора — один из наиболее масштабных экономических процессов нашего времени. Мобильный интернет, искусственный интеллект, технологии распределённого реестра и облачные вычисления фундаментально меняют структуру финансовой индустрии, её бизнес-модели и саму логику взаимодействия с клиентом.

Понятие «финтех» (от англ. financial technology) объединяет технологические решения, которые автоматизируют и упрощают предоставление финансовых услуг. Рынок растёт стремительно: по данным аналитических агентств, в 2024 году его объём превысил 310 млрд долларов США, а к 2032 году, по прогнозам, может достичь 1,15 трлн долларов — при среднегодовом темпе роста около 16,8% [1].

Для развивающихся экономик, в том числе для Узбекистана, этот процесс особенно важен. Страна реализует масштабную программу цифровизации: Стратегия «Цифровой Узбекистан — 2030» прямо называет развитие цифровых финансовых услуг приоритетом государственной политики. Однако построить конкурентоспособную финтех-экосистему не получится без понимания того, как

устроены лучшие мировые практики и какие регуляторные решения действительно работают.

Цель данной статьи — систематизировать ключевые тенденции развития мировой финтех-экосистемы и на этом фоне оценить, где сегодня находится Узбекистан и каков потенциал дальнейшего роста цифровых финансов в стране.

2. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФИНТЕХ-ЭКОСИСТЕМЫ

2.1. Концептуальные подходы к определению финтеха

В научной литературе понятие «финтех» не имеет единого устоявшегося определения. Ряд авторов трактует его в широком смысле — как совокупность всех технологических инноваций, применяемых в финансовой сфере начиная с появления телеграфных денежных переводов в XIX веке. В более узком, современном понимании финтех представляет собой новые технологические компании или продукты, конкурирующие с традиционными финансовыми посредниками либо дополняющие их услуги [2].

Арнер, Барберис и Бакли (2015) выделяют три исторические фазы развития финтеха. **Финтех 1.0 (1866–1967)** ознаменовался зарождением базовой инфраструктуры финансовых технологий — от первых телеграфных денежных переводов до появления банкоматов. **Финтех 2.0 (1967–2008)** — эпоха традиционных цифровых финансовых услуг: интернет-банкинг, электронные платёжные системы и карточные сети стали нормой для миллионов пользователей. Наконец, **Финтех 3.0 (2008 — настоящее время)** принёс подлинную демократизацию финансов: смартфоны и интернет-платформы

сделали банковские, инвестиционные и страховые услуги доступными для тех, кто прежде был от них отрезан [3].

Структурно финтех-экосистема включает несколько ключевых сегментов: платёжные системы и денежные переводы, кредитование и краудфандинг, управление инвестициями и активами (регтех, вэлстех), страховые технологии (инстех), а также инфраструктурные решения на основе блокчейна и ИИ. Каждый из этих сегментов переживает период активной трансформации.

2.2. Технологические драйверы цифровизации финансов

Среди технологических факторов, определяющих развитие финтеха, выделим три ключевых направления.

Искусственный интеллект и машинное обучение сегодня встроены в скоринговые модели кредитования, антифрод-системы, роботизированное управление активами (robo-advisory) и клиентские чат-боты. По оценкам McKinsey, это позволяет банкам сокращать операционные расходы на 20–25%, а точность кредитного скоринга при этом растёт на 15–30% [4].

Технология блокчейн обеспечивает децентрализацию, прозрачность и неизменяемость транзакционных записей, открывая принципиально новые возможности для трансграничных платежей, смарт-контрактов и токенизации активов. Развитие децентрализованных финансов (DeFi) ставит под сомнение традиционную модель финансового посредничества.

Открытый банкинг (Open Banking) и программные интерфейсы (API) радикально меняют архитектуру финансовых услуг, позволяя сторонним провайдерам интегрироваться в инфраструктуру традиционных банков и

формировать принципиально новые продуктовые предложения для конечного потребителя.

3. ГЛОБАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ФИНТЕХ-РЫНКА

3.1. Динамика мирового финтех-рынка

Глобальный финтех-рынок уверенно растёт уже больше десяти лет. Цифры в Таблице 1 показывают, насколько быстро менялась отрасль даже в период экономических потрясений.

Таблица 1 — Ключевые показатели мирового финтех-рынка (2020–2024)

Показатель	2020	2021	2022	2024 (оценка)
Объём рынка (млрд USD)	111,8	179,4	226,7	310,0+
Число финтех-компаний (тыс.)	~12,2	~18,0	~26,3	~30,0
Инвестиции в финтех (млрд USD)	44,1	131,5	75,2	~50-60
Доля мобильных платежей (%)	34%	41%	48%	56%

Источник: составлено автором по данным Statista, CB Insights, 2024.

Среди региональных лидеров особо выделяются США, Китай и Великобритания, совокупно формирующие более 60% мирового финтех-рынка. Вместе с тем в последние годы наблюдается активный рост финтех-экосистем в странах Юго-Восточной Азии, Африки и Центральной Азии, что свидетельствует о нарастающей децентрализации глобального финтех-пространства.

3.2. Ключевые тренды: платежи, кредитование и DeFi

Сегмент цифровых платежей является наиболее зрелым и масштабным в структуре финтех-рынка. Пандемия COVID-19 стала катализатором ускоренного перехода потребителей к бесконтактным и мобильным способам оплаты. Совокупный объём транзакций через системы мобильных платежей (Apple Pay, Google Pay, AliPay, PayTM и др.) превысил в 2023 году 8,5 трлн долларов [5].

Сектор альтернативного кредитования (peer-to-peer, BNPL — «купи сейчас, заплати потом») демонстрирует двузначные темпы роста. Платформы BNPL — Klarna, Afterpay, Affirm — изменили поведение молодых потребителей и вынудили традиционные банки пересматривать продуктовые портфели в сегменте потребительского кредита.

Децентрализованные финансы (DeFi) к 2024 году аккумулировали в смарт-контрактах активы стоимостью более 90 млрд долларов. Несмотря на существенную волатильность крипторынка, DeFi-протоколы доказали жизнеспособность модели финансовых услуг без участия традиционных посредников в таких областях, как кредитование, обмен активов и доходное фермерство [6].

4. ФИНТЕХ В УЗБЕКИСТАНЕ: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

4.1. Регуляторная среда и государственные инициативы

За последние несколько лет Узбекистан создал базовую правовую инфраструктуру для развития цифровых финансов. Ключевые вехи — Указ Президента «О мерах по ускоренному развитию электронной коммерции» (2020), Стратегия «Цифровой Узбекистан — 2030» и закон «О платёжных системах и платёжных организациях» (2019). Центральный банк запустил регуляторную песочницу, в которой финтех-стартапы могут тестировать продукты без риска немедленно нарушить действующие нормы.

В 2023 году Узбекистан занял 70-е место в Индексе финансовой доступности Всемирного банка, что на 12 позиций выше показателя 2020 года, — свидетельство реального прогресса в области охвата населения финансовыми услугами. Уровень проникновения мобильного интернета достиг 77% (2023), создавая необходимую инфраструктурную основу для массового внедрения финтех-решений [7].

4.2. Национальные финтех-платформы и их конкурентоспособность

На практике лидерами отечественного рынка стали платёжные сервисы и цифровые кошельки. Payme, Click и Uzum прочно вошли в повседневную жизнь: суммарный оборот через эти платформы в 2023 году превысил 180 трлн сумов. Параллельно работает государственный проект — Единая национальная платёжная система, призванная объединить разрозненные сервисы на единой технологической платформе.

В сегменте необанкинга первыми стартовали Anor Bank и Apelsin — полностью цифровые банки без единого физического отделения. К концу 2023

года они суммарно привлекли более 1,2 млн клиентов, что само по себе говорит о готовности узбекской аудитории к безбумажным финансам. Отдельную нишу открывает исламское финансирование: с учётом культурного и демографического контекста страны это направление обладает значительным потенциалом.

При этом рост узбекских финтех-компаний сдерживается несколькими системными проблемами: невысокой финансовой грамотностью населения, слабо развитой кредитной инфраструктурой, нехваткой IT-специалистов и крайне ограниченным доступом к венчурным деньгам.

4.3. Сравнительный анализ показателей

Таблица 2 — Сравнительные показатели финтех-среды: Узбекистан и региональные ориентиры (2023)

Показатель	Узбекистан	Казахстан	Россия	Турция
Охват финансовыми услугами (%)	72%	85%	88%	83%
Проникновение мобильного интернета	77%	92%	89%	91%

Число зарег. финтех-компаний	~80	~350	~1200	~600
Объём безналичных платежей (к ВВП)	35%	67%	72%	58%
Регуляторная песочница	Да	Да	Да	Да

Источник: составлено автором по данным World Bank, МВФ, национальных регуляторов.

Приведённые данные свидетельствуют о существенном разрыве между Узбекистаном и более развитыми в финтех-отношении соседями — Казахстаном и Россией. Вместе с тем наблюдаемая динамика роста позволяет говорить о формировании устойчивых предпосылок для ускоренного развития отечественного финтех-сектора в среднесрочной перспективе.

5. ПРОБЛЕМЫ И РЕКОМЕНДАЦИИ

5.1. Барьеры развития финтех-экосистемы

Анализ текущего состояния финтех-сектора Узбекистана позволяет выделить следующие системные ограничения.

Регуляторные барьеры. Несмотря на прогресс последних лет, нормативно-правовая база в ряде сегментов (криптовалюты, DeFi, трансграничные платежи) остаётся неопределённой, сдерживая приток иностранных инвестиций и развитие инновационных бизнес-моделей.

Инфраструктурные ограничения. Неравномерное распределение качественного широкополосного интернета между городскими и сельскими районами создаёт барьеры для охвата финансовыми услугами наиболее уязвимых групп населения.

Дефицит цифровых компетенций. По данным Министерства цифровых технологий Узбекистана, потребность экономики в IT-специалистах превышает 40 000 человек в год при существенно меньшем объёме выпуска профильных специалистов системой образования.

Ограниченная доступность финансирования. Венчурная экосистема страны только формируется: совокупный объём венчурных инвестиций в узбекские финтех-стартапы в 2022–2023 годах не превысил 30 млн долларов — несравнимо меньше аналогичных показателей Казахстана и Грузии.

5.2. Рекомендации по развитию финтех-экосистемы

На основе проведённого анализа предлагаются следующие рекомендации, ориентированные на ускорение цифровой трансформации финансового сектора Узбекистана.

Во-первых, целесообразно разработать специализированный «Закон о финтехе» по образцу Великобритании и Сингапура, обеспечивающий прозрачные и предсказуемые условия для инновационных компаний, включая однозначный правовой статус токенизированных активов и регулирование деятельности необанков.

Во-вторых, необходимо углублять международное сотрудничество в сфере регулирования финтеха — прежде всего в рамках ШОС и СНГ — для

гармонизации стандартов трансграничных платежей и верификации цифровой идентичности.

В-третьих, расширение программы регуляторной песочницы Центрального банка — за счёт введения ускоренных лицензионных треков для стартапов, работающих в приоритетных направлениях (исламский финтех, агрофинтех, финансовая инклюзия), — способно существенно сократить время выхода инновационных продуктов на рынок.

В-четвёртых, реализация государственных программ повышения финансовой и цифровой грамотности населения — в первую очередь в сельских районах — является необходимым условием формирования устойчивого потребительского спроса на финтех-услуги.

В-пятых, создание специализированного государственного венчурного фонда поддержки финтех-стартапов с совместным финансированием от частного сектора обеспечило бы необходимые стимулы для роста инновационного предпринимательства в отрасли.

6. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Финтех — это не просто набор технологий. Это смена самой философии финансовых услуг: от громоздких банковских процедур к моментальным, персонализированным и доступным решениям в смартфоне. Финтех-экосистема снижает барьеры входа, открывает финансы для тех, кто раньше был от них отрезан, и заставляет традиционные банки меняться быстрее, чем они привыкли.

Для Узбекистана это не абстрактный тренд — это реальная возможность. Молодое и быстро растущее население, государственная воля к цифровизации,

формирующееся IT-сообщество и большой внутренний рынок создают редкое сочетание факторов, при которых догнать и даже опередить более зрелые рынки вполне реально.

Для этого нужны усилия сразу по трём направлениям: современная и предсказуемая регуляторная среда, развитая цифровая инфраструктура и экосистема, в которой стартапы могут получить финансирование и расти. Если эти условия будут созданы, Узбекистан вполне способен стать заметным игроком в региональном финтех-пространстве — с продуктами, интересными не только внутри страны, но и за её пределами.

Дальнейшие исследования в данной области целесообразно сосредоточить на эмпирическом анализе результатов конкретных финтех-внедрений в Узбекистане, а также на изучении поведенческих моделей потребителей цифровых финансовых услуг в контексте специфики центральноазиатских рынков.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Statista Research Department. Fintech market size worldwide 2017–2032. — Statista, 2024. — URL: https://www.statista.com (дата обращения: 01.05.2025).

2. Schueffel P. Taming the beast: A scientific definition of fintech // Journal of Innovation Management. — 2016. — Vol. 4, No. 4. — P. 32–54.

3. Arner D.W., Barberis J., Buckley R.P. The evolution of Fintech: A new post-crisis paradigm? // Georgetown Journal of International Law. — 2015. — Vol. 47. — P. 1271–1319.

4. McKinsey Global Institute. AI in banking: Real value in a noisy landscape. — McKinsey & Company, 2023.

5. Global Payments Report 2024. — Worldpay from FIS, 2024.

6. DeFiLlama Analytics Platform. DeFi Total Value Locked (TVL) Statistics. — 2024. — URL: https://defillama.com (дата обращения: 10.04.2025).

7. World Bank. Global Findex Database 2022: Measuring Financial Inclusion and the Fintech Revolution. — Washington D.C.: World Bank, 2023.

8. Центральный банк Республики Узбекистан. Ежегодный отчёт о развитии платёжной системы Узбекистана за 2023 год. — Ташкент, 2024.

9. Министерство цифровых технологий Республики Узбекистан. Стратегия «Цифровой Узбекистан — 2030». — Ташкент, 2020.

10. Gomber P., Koch J.-A., Siering M. Digital finance and FinTech: Current research and future research directions // Journal of Business Economics. — 2017. — Vol. 87, No. 5. — P. 537–580.

ВАЖНОСТЬ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ, ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ И ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ СТРУКТУРНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Курбонова Малика Ахмад кизи

Каршинский государственный университет

malikatourism2025@gmail.com

Аннотация. *В статье анализируется роль инновационного развития, цифровой трансформации и человеческого капитала в реализации структурных изменений региональной экономики. Оценивается влияние цифровых технологий на производство, сферу услуг и занятость. Выявлены факторы повышения эффективности регионального развития. Обоснована необходимость развития человеческого капитала и инноваций в условиях цифровой экономики. Показана важность комплексного подхода к региональному развитию.*

Ключевые слова: *цифровая трансформация, региональная экономика, инновационное развитие, человеческий капитал, сфера услуг, занятость, цифровые технологии.*

Abstract. *This article examines the role of innovative development, digital transformation, and human capital in implementing structural changes in the regional economy. The impact of digital technologies on production, the service sector, and employment is evaluated. Key factors for improving regional economic efficiency are identified. The study highlights the importance of developing human capital and supporting innovation in the context of the digital economy. It emphasizes the need for an integrated approach to regional development.*

Keywords: *digital transformation, regional economy, innovative development, human capital, service sector, employment, digital technologies*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada mintaqaviy iqtisodiyotda tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishda innovatsion rivojlanish, raqamli transformatsiya va inson kapitalining o‘rni o‘rganilgan. Raqamli texnologiyalarning ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish sohasi va bandlikka ta’siri baholangan. Mintaqaviy iqtisodiy samaradorlikni oshirishning asosiy omillari aniqlangan. Tadqiqotda raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalini rivojlantirish va innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlashning muhimligi yoritilgan. Mintaqaviy rivojlanishda integratsiyalashgan yondashuv zarurligi ta’kidlangan.*

Kalit so‘zlar*: raqamli transformatsiya, mintaqaviy iqtisodiyot, innovatsion rivojlanish, inson kapitali, xizmat ko‘rsatish sohasi, bandlik, raqamli texnologiyalar.*

Введение. Глубокие изменения, происходящие в современной мировой экономике, в частности широкое внедрение цифровых технологий, оказывают существенное влияние на процессы регионального развития. Формирование цифровой экономики ведет к радикальному обновлению производственного, сервисного и трудового секторов, становясь важным фактором, ускоряющим структурные изменения в экономике. В этой связи актуальным является научный анализ взаимосвязи инновационного развития, цифровой трансформации и человеческого капитала в региональной экономике. Процесс цифровой трансформации означает не только внедрение новых технологий, но и формирование новой модели организации экономической деятельности. В этом процессе большое значение имеют повышение эффективности регионального производства, модернизация сектора услуг и адаптация рынка труда. В частности, сектор услуг, в результате цифровизации, стал ведущим сектором

экономики, играющим важную роль в создании новых рабочих мест и повышении доходов населения.

Согласно современным экономическим теориям, технологический прогресс является одним из главных факторов экономического роста. В частности, модель Р. Солоу обосновывает решающую роль технологий в экономическом росте [1]. В то же время представитель теории эндогенного роста П. Ромер признает инновации и знания как основной источник экономического развития [2]. Эти подходы становятся еще более актуальными в контексте цифровой экономики. Цифровая трансформация служит повышению эффективности производства в региональной экономике. Искусственный интеллект, автоматизация и цифровые платформы снижают производственные издержки и позволяют эффективно использовать ресурсы. Одновременно с этим фундаментальные изменения происходят и в секторе услуг. Такие области, как электронная коммерция, цифровой банкинг, онлайн-образование и телемедицина, повышают экономическую активность и формируют новые сегменты рынка. Развитие информационных технологий ведет к переходу экономической системы к сетевой форме. Как отметил М. Кастельс, в современной экономике формируется модель сетевого общества и укрепляются экономические связи между регионами [3]. Это еще больше повышает значение цифровых технологий в региональном развитии.

Результаты и обсуждение. В контексте занятости цифровая трансформация оказывает двустороннее воздействие. С одной стороны, создаются новые рабочие места (ИТ-специалисты, специалисты по цифровому маркетингу, операторы платформ), а с другой - сокращаются некоторые традиционные профессии. Поэтому развитие человеческого капитала имеет огромное значение. В

отсутствие персонала, обладающего современными знаниями и навыками, возможности эффективного использования цифровых технологий ограничены.

Таблица 1.

Влияние цифровой трансформации на региональную экономику. [26]

Направление	**Механизм воздействия**	**Экономический результат**
Производство	Автоматизация, технологии искусственного интеллекта	Повышение эффективности
Сфера услуг	Цифровые платформы	Появление новых видов услуг
Занятость	Новые профессии	Трансформация рынка труда
Человеческий капитал	Образование и IT-навыки	Рост конкурентоспособности

Инновационное развитие играет важную роль в процессе цифровой трансформации. Согласно теории М. Портера, региональная конкурентоспособность может быть повышена за счет кластеризации [4]. Одновременно с этим, государственная поддержка и институциональные реформы обеспечивают эффективное развитие цифровой экономики. При этом существуют значительные различия в уровне цифрового развития между регионами. В одних регионах цифровая инфраструктура недостаточно развита, в других же уровень использования цифровых услуг высок. Это усиливает территориальные диспропорции и препятствует устойчивому развитию. В заключение, структурные изменения в региональной экономике неразрывно связаны с цифровой трансформацией, инновационным развитием и человеческим

[26] разработка автора

капиталом. Цифровые технологии повышают эффективность производства, расширяют сектор услуг и создают новые рабочие места. При этом развитие человеческого капитала и совершенствование цифровой инфраструктуры являются основными условиями устойчивого развития.

Заключение и предложения. Проведенное исследование показало, что цифровая трансформация, инновационное развитие и человеческий капитал являются ключевыми факторами структурных изменений в региональной экономике. Внедрение цифровых технологий способствует повышению эффективности производства, развитию сферы услуг и созданию новых рабочих мест.

Для обеспечения устойчивого экономического роста необходимо развивать цифровую инфраструктуру регионов, повышать уровень цифровых компетенций населения, поддерживать инновационную деятельность и сокращать межрегиональные различия в уровне цифровизации. Особое внимание следует уделять подготовке и переподготовке кадров в соответствии с требованиями цифровой экономики. Таким образом, комплексное развитие инноваций, цифровых технологий и человеческого капитала является важнейшим условием повышения конкурентоспособности регионов и обеспечения их долгосрочного социально-экономического развития.

Использованная литература

1. Солоу Р.М. Вклад в теорию экономического роста // Ежеквартальный журнал экономики. – 1956. – Том 70, № 1. – С. 65–94.

2. Ромер П.М. Эндогенные технологические изменения // Журнал политической экономии. – 1990. – Том 98, № 5. – С. S71–S102.

3. Кастельс М. Возникновение сетевого общества. - Оксфорд: Blackwell Publishers, 1996. - 556 с.

4. Портер М.Е. Конкурентное преимущество наций. - Нью-Йорк: Free Press, 1990. - 855 с.

5. Шваб К. Четвертая промышленная революция. - Женева: Всемирный экономический форум, 2016. - 172 с.

6. Тапскотт Д. Цифровая экономика: обещания и опасности в эпоху сетевого интеллекта. – Нью-Йорк: McGraw-Hill, 1995. – 368 с.

7. Стиглиц Дж. Э. Глобализация и ее недовольство. – Нью-Йорк: W.W. Norton & Company, 2002. – 304 с.

8. Ченери Х. Б., Сиркин М. Модели развития, 1950–1970. – Лондон: Oxford University Press, 1975. – 230 с.

9. Вахобов А. В. Экономика Узбекистана и проблемы регионального развития. – Ташкент: Экономика, 2010. – 320 с.

10. Гулямов С.С. Основы цифровой экономики. – Ташкент: Наука и техника, 2020. – 256 с.

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ЭФФЕКТИВНОСТЬЮ СИСТЕМЫ СЕРТИФИКАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ И СТРУКТУРОЙ ИХ ОБЯЗАННОСТЕЙ

Турсунова Ранохон Юсуповна

Университет мировой экономики и дипломатии

Хабижонова Оминахон Музаффар кизи

Университет мировой экономики и дипломатии

habijonovaominaxon@gmail.com

Аннотация. *В этой статье анализируется текущее состояние системы сертификации государственных служащих и выделяются институциональные факторы, влияющие на её эффективность. В частности, отсутствие чёткого определения должностей и функций, а также дублирование обязанностей в министерствах и ведомствах подтверждаются основными причинами, приведшими к формализации системы сертификации.*

Ключевые слова: *государственная служба, сертификация, функциональный анализ, продвижение, эффективность, оптимизация.*

В современной системе государственного управления качество и профессиональный потенциал кадров проявляются как решающий фактор реализации государственной политики. Система сертификации государственных служащих является важным институциональным механизмом оценки профессионального уровня этих ресурсов, их пригодности для должностей и повышения эффективности услуг. Однако практика показывает, что во многих

государственных учреждениях процессы аттестации не дают ожидаемого результата и часто становятся формализованным инструментом оценки.

При определении реальной эффективности системы сертификации государственных служащих наряду с качественными характеристиками важную роль играет использование количественных показателей. Институциональные анализы показывают, что уровень влияния результатов аттестации на практические управленческие решения во многих случаях остаётся низким.

Согласно результатам систематического анализа, около 60–65% процессов сертификации, проводимых в государственных органах, напрямую не влияют на реальные управленческие решения (повышение, переподготовка, ротация), связанные с кадрами. Это дело свидетельствует о том, что аттестация воспринимается как процедурное обязательство, а не как механизм контроль-оценки.[4].

Анализ функциональной точности должностных инструкций показывает, что в изучаемых структурах:

В результате оценки, выставляемые аттестационными комиссиями, охватывают лишь ограниченную часть деятельности сотрудника.

На основе функционального анализа установлено, что коэффициент надёжности результатов аттестации снижается по мере повышения уровня функциональной повторяемости в министерствах и ведомствах. В частности, в структурах с коэффициентом функциональной повторяемости более 30 % корреляция между баллами аттестации и реальной эффективностью сотрудников составляет около 0,35–0,4. [3].

Наоборот, в системе задач с строго ограниченной, ориентированной на результат позицией этот показатель достигает 0,65–0,7. Это различие количественно подтверждает, что эффективность системы аттестации напрямую

связана с архитектурой позиций.[1] Анализ международного опыта показывает, что в развитых странах система аттестации тесно связана с классификацией должностей. Например, в системах, где применяется модель оценки на основе компетенций:

- 80–85% критериев оценки определяются на основе чётко измеримых показателей;
- более 70% результатов аттестации интегрируются в стратегические решения по управлению персоналом;
- Уровень функционального повторения не превышает 15 процентов.

Эти показатели показывают, что система аттестации функционирует как инструмент институционального управления, а не просто как механизм оценки.[2]

Приведённый выше численный анализ показывает, что эффективность системы аттестации определяется точностью, функциональными ограничениями и институциональной согласованностью структуры работы, а не частотой или формами оценки.

Поэтому при совершенствовании системы аттестации приоритетом следует рассматривать функциональный аудит, количественную оценку задач и связывание критериев оценки с архитектурой должности.

В ходе исследования использовались систематический и функциональный анализ, институциональный подход, интерпретация и методы логического обобщения. Также эффективность системы аттестации оценивалась на основе анализа концептуальных моделей оценки человеческих ресурсов в системе государственного управления.

В качестве основы аналитического подхода были взяты следующие показатели:

- степень ясности функций работы (в процентах);
- коэффициент функциональной рецидивности;
- уровень соответствия между результатами аттестации и реальной эффективностью работы;
- Измеримость критериев оценки (уровень количественной оценки).

Институциональные проблемы системы аттестации

Анализ текущих систем аттестации показывает, что во многих случаях критерии оценки не связаны напрямую с фактическими обязанностями сотрудника. Например, согласно результатам аналитической оценки, около 35-40% должностных инструкций в некоторых министерствах и ведомствах носят общий и декларативный характер и не отражают точно измеримые результаты.[8].

Кроме того, проблема повторения задач проявляется как фактор, снижающий эффективность аттестации. Согласно результатам функционального анализа, в некоторых организациях одни и те же или похожие задачи назначаются разным отделам, что указывает на то, что коэффициент функциональной возвратности находится на уровне 1,3–1,5. В таких условиях становится сложнее определить индивидуальный вклад сотрудника в процессе сертификации.[9]

Важным условием эффективности системы аттестации является логическая, ясная и иерархическая основа структуры должностей и обязанностей. Если задачи, выполняемые на должности, не выражены конкретными показателями, оценка становится субъективной.

Согласно результатам исследования, уровень соответствия между результатами сертификации и реальной эффективностью услуг на должностях с чётко регулируемыми и ориентированными на результат задачами составляет

70-75%. Напротив, в функционально неопределённых позициях этот показатель не превышает 40–45 процентов.[7]

Это научно подтверждает, что эффективность системы сертификации напрямую зависит от качества структуры должностей.[6]

Результаты исследования показывают, что улучшение системы аттестации не должно ограничиваться обновлением форм оценки или механизмов тестирования. Этот процесс должен осуществляться комплексно в следующих областях:

1. проведение функционального аудита позиций и оптимизации задач;
2. снижение институциональной нагрузки за счёт уменьшения повторяющихся функций;
3. разрабатывать критерии оценки на основе чётких, измеримых и ориентированных на результат индикаторов;
4. связывая результаты сертификации с формированием кадрового резерва и планирования карьеры.

Такой подход способствует преобразованию системы аттестации в реальный инструмент управления.

В заключение, эффективность системы сертификации государственных служащих напрямую зависит от ясности структуры должностей и обязанностей, а также институциональной координации.[5] В контексте функциональной неопределённости и повторения задач система аттестации формализована и не может существенно повлиять на эффективность управления.

В этом отношении процесс реформирования системы аттестации должен включать не только обновление механизмов оценки, но и функциональную оптимизацию структуры государственного управления. Именно такой подход

является важным фактором повышения профессионализма, подотчётности и эффективности государственной службы.

Эффективность системы сертификации государственных служащих напрямую связана со структурой их должностных обязанностей. Четко определённые, нормативно закреплённые и функционально разграниченные обязанности создают основу для объективной оценки профессиональной компетентности, ответственности и результативности деятельности государственных служащих. В таких условиях сертификация становится не формальной процедурой, а действенным механизмом повышения качества государственного управления.

В то же время несоответствие между реальными обязанностями и установленными критериями оценки снижает эффективность сертификационных процессов, приводит к субъективности и формальному подходу. Поэтому важным условием результативной сертификации является регулярное обновление и уточнение структуры должностных обязанностей с учётом изменений в системе государственного управления и общественных потребностей.

Таким образом, гармонизация системы сертификации и структуры обязанностей государственных служащих способствует развитию их профессионализма, повышению прозрачности и подотчётности государственной службы, а также укреплению доверия общества к государственным институтам.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бояцис Р.Э. Компетенции в XXI веке // Журнал развития менеджмента. – 2008. – Т. 27, № 1. – С. 5–12.

2. Республика Узбекистан. Закон «О государственной службе».

3. Ким С., Холцер М. Государственные служащие и оценка эффективности: сравнительный анализ систем, основанных на компетенциях // Управление государственным персоналом. – 2016. – Т. 45, № 2. – С. 123–145.

4. Республика Узбекистан. Конституция Республики Узбекистан. Новое издание.

5. ОЭСР. Государственная занятость и управление: доказательства, теория и политика. – Издательство ОЭСР, 2017.

6. Перри Дж. Л., Хондегем А. Мотивация в государственном управлении: призыв к государственной службе. – Издательство Оксфордского университета, 2008.

7. Кабинет Министров Республики Узбекистан. Постановления по оптимизации системы государственного управления.

8. Поллитт К., Букерт Г. Реформа государственного управления: сравнительный анализ эпохи жёсткой экономии. – 4-е изд. – Издательство Оксфордского университета, 2017.

9. Президент Республики Узбекистан. Указы и постановления о развитии и реформе государственной службы.

ECOLOGY & ENVIRONMENTAL SCIENCE

ILOQ (CAREX PHYSODES M.BIEB.) NING QUMLARNI MUSTAHKAMLASHDAGI FITOMELIORITIV ROLI VA OZUQA AHAMIYATI

Adilov Sobit Uktamovich

Markaziy Qizilqum milliy tabiat bog‘i

Gulomov Gofir Komil o‘g‘li

Markaziy Qizilqum milliy tabiat bog‘i

Email: gofurgulom920@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Qizilqum cho'lida keng tarqalgan iloq (Carex physodes M.Bieb.) o'simligining ikki muhim ekologik funksiyasi tadqiq etilgan: qumlarni mustahkamlashdagi fitomelioritiv roli va cho'l hayvonlari uchun ozuqa birligi ko'rsatkichlari. Markaziy Qizilqum milliy tabiat bo'g'i hududida olib borilgan dala tadqiqotlari va adabiy manbalar tahlili asosida iloq o'simligining ildiz tizimi ko’chma qumlarni mustahkamlashi, degradatsiyalangan yaylovlarni tiklashdagi va cho'l ekotizimini barqarorlashtrishdagi biologik ahamiyati o'rganildi.*

Kalit so'zlar: *Carex physodes, iloq, Qizilqum, yaylov degradatsiyasi, fitomelioritatsiya, ozuqa birligi, cho'l ekotizimi.*

Kirish. Cho'l va yarim cho'l hududlarida yaylov inqirozi — bugungi kunda O'rta Osiyo mintaqasining eng dolzarb ekologik muammolaridan biri hisoblanadi. Qizilqum cho’li — O'zbekistonning eng katta cho'l hududi bo'lib, uning maydoni taxminan 300

000 km^2 ni tashkil etadi (Gintzburger va boshq., 2003). So'nggi o'n yilliklarda iqlim o'zgarishi, haddan tashqari chorva mollari boqish va antropogen bosimning kuchayishi natijasida yaylov o'simlik qoplami sezilarli darajada kamayib, qum ko'chish jarayonlari kuzatilib kelinmoqda.

Iloq (*Carex physodes* M.Bieb.) — Qizilqum cho'lining tipik psomofit o'simligi bo'lib, qumli tuproqlarda dominant tur sifatida qaraladi. Ushbu o'simlik O'zbekiston Respublikasining Qizil kitobiga kiritilgan bo'lib (2019-yil nashr), uning populyatsiyasi so'nggi yillarda keskin kamayib bormoqda. Biroq iloqning ekologik xizmatlari, xususan qum mustahkamlash va ozuqa qiymati bo'yicha Markaziy Qizilqum sharoitidagi maxsus ilmiy tadqiqotlar hali yetarlicha olib borilmagan.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — Markaziy Qizilqum milliy tabiat bo'g'i hududida iloq o'simligining qumlarni mustahkamlashdagi fitomelioritiv rolini va cho'l hayvonlari uchun ozuqa birligi ko'rsatkichlarini aniqlash hamda yaylov inqirozini oldini olishdagi ahamiyatini baholashdan iborat.

Material va uslublar. Dala tadqiqotlari 2023–2025 yillar davomida “Markaziy Qizilqum” milliy tabiat bo'g'ining 6 ta asosiy bo’limlarda tashkil etilgan tadqiqot sinama maydonilarida olib borildi: 1) Chansh, 2) Kupit, 3) Buranbay, 4) Baltay, 5) Nissan, 6) Oqbukit (mahalliy aholi tomonidan berilgan nomlar).

O'simlik qoplamini o'rganishda standart geobotanik usullar qo'llanildi. Har bir stansiyada 10x10 m o'lchamli 4 ta namunaviy maydoncha belgilanib, unda *C.physodes* ning qoplami, zichligi va biomassasi aniqlandi (Mirkin va boshq., 1989). Ildiz tizimini o'rganishda tuproq qazish usulidan foydalanildi — 50x50x100 sm chuqurlikda tuproq namunalari olinib, ildiz massasi va tarqalish chuqurligi o'lchandi.

Tadqiqot natijalari. Tadqiqot davomida *C. physodes* ning 6 ta bo’limda turli zichligi aniqlandi. Buranbay eng yuqori zichlik — 1 m² da o’rtacha 18–24 ta tup, biomassa esa 285–340 g/m² qayd etildi. Oq bukit bo’limining erroziyaga uchragan yaylovida zichlik 6–9 tup/m² gacha kamaygan. Chansh bo’limida o'rtacha zichlik 12–16 tup/m² ni tashkil etdi.

Ildiz tizimi tahlili shuni ko'rsatdiki, iloqning ildizi qumda 60–85 sm chuqurlikka kirib boradi. Gorizontal tarqalishi 1 tup atrofida 35–55 sm radiusni qamrab oladi. Ildiz sistemasining jami massasi quruq holatda 120–180 g/tup ni tashkil etdi. Bu ko'rsatkichlar iloqning qumli tuproqni mustahkamlashda alohida ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

1-rasm. Iloq (Carex physodes M.Bieb.)

Iloq o'sgan va o'smagan maydonlarda shamol eroziyasiga qarshilik solishtirma tahlili quyidagi natijalarni berdi:

1-jadval

Iloq o'sgan va o'smagan maydonlarda shamol eroziyasi ko'rsatkichlari

№	Ko'rsatkichlar номи	Iloq bor	Iloq yo'q
1	Qum ko'chish tezligi ($g/m^2/s$)	0,12 ± 0,03	1,47 ± 0,18
2	Eroziya xavfi indeksi (EXI)	0,08 ± 0,01	0,94 ± 0,12

3	Qum mustahkamligi, %	88,5 ± 3,2 %	21,3 ± 4,7 %
4	O'simlik qoplami, %	42 - 65 %	2 - 8 %

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, *C. physodes* mavjud bo'lgan maydonlarda qum ko'chish tezligi 12,25 marta past, eroziya xavfi indeksi esa 11,75 marta kam. Iloqning qumni mustahkamlash samaradorligi 85–92% ni tashkil etdi. Bu natijalar Petrov (1994) va Babaev (2016) tadqiqotlari bilan uyg'un keladi.

2-rasm. Sinama maydonchasidagi iloq o’simligining qoplami.

Iloqning ildiz tizimi qumli zarralarni mexanik ushlab turishi bilan birga, uning o'lik to'shamasi (podstilka) shamoldan himoya vazifasini bajaradi. 1 m² maydonda iloq biomassasi 45–80 g ni tashkil etib, bu qum yuzasini yillik 2,3–3,1 mm qalinlikdagi himoya qatlami bilan qoplaydi. Iloq o'simligining kimyoviy tarkibi va ozuqa birligi turli fenologik fazalarda o'rganildi:

2-jadval

Carex physodes ning ozuqa tarkibi (quruq modda asosida, %)

№	Fazasi	Protein	Yog'	Kletchatka	AEM	Ozuqa birligi (100g da)
1	**Bahor (aprel)**	14,2 %	3,1 %	22,4 %	42,8 %	0,74
2	**Yoz (iyun)**	10,8 %	2,6 %	28,6 %	40,2 %	0,65

3	**Kuz (oktyabr)**	8,4 %	2,1 %	32,1 %	38,6 %	0,62
-	**O'rtacha**	11,1 %	2,6 %	27,7 %	40,5 %	0,67

Carex physodes o‘simligining ozuqaviy qiymati mavsumlar bo‘yicha sezilarli darajada o‘zgarib boradi. Eng yuqori to‘yimlilik ko‘rsatkichlari bahor (aprel) fazasida kuzatilib, protein miqdori 14,2 % ni, ozuqa birligi (OB) esa 100 gramm quruq moddada 0,74 ni tashkil etgan. Yoz va kuz fazalariga kelib, o‘simlikning vegetatsiya davri yakunlanishi hisobiga tarkibidagi kletchatka miqdori ortib boradi (22,4 % dan 32,1 % gacha) va buning natijasida protein (8,4 % gacha) hamda ozuqa birligi (0,62 gacha) ko‘rsatkichlarining ma’lum darajada pasayishi kuzatiladi. Biroq, yil davomidagi o‘rtacha ozuqa birligining 0,67 ni tashkil etishi Carex physodesning cho‘l chorvachiligida yil davomida ishlatiladigan o‘ta qimmatli va to‘yimli tabiiy ozuqa manbai ekanligidan dalolatdir.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, iloq o'simligining ozuqa birligi bahor davrida eng yuqori (0,74 OB/100g), kuzda esa eng past (0,62 OB/100g) bo'ladi. O'rtacha ozuqa birligi 0,67 OB ni tashkil etib, bu ko'rsatkich saksovul (0,45 OB) va cherkez (0,52 OB) bilan solishtirganda ancha yuqoridir (Shodimetov, 2018).

Cho'l hayvonlari orasida *C. physodes* ni asosiy ozuqa manbai sifatida foydalanuvchilar: jayron (Gazella subgutturosa), qulon (Equus hemionus), tulki (Vulpes vulpes), cho'l toshbaqasi (Testudo horsfieldii) va turli kemiruvchilar kuzatilgan. Xususan, jayronlar bahor-yoz davrida ozuqa ratsionining 38–45% ini tashkil etishi aniqlangan.

Olingan natijalar iloqning Qizilqum cho'li ekotizimida nihoyatda katta ahamiyat kasb etishini anglatadi. Bir tomondan, u cho'l yaylovlarining degradatsiyasini oldini

oluvchi fitomelioritiv o'simlik sifatida qum mustahkamlash, eroziya oldini olish va mikroiqlimni tartibga solish vazifalarini bajaradi. Ikkinchi tomondan, *C. physodes* cho'l hayvonlarining ozuqa zanjirida muhim bo'g'in sifatida biologik xilma-xillikni qo'llab-quvvatlaydi.

Biroq so'nggi 20 yil (2003–2023) davomida iloq maydoni Qizilqum cho'llarida 28–34% ga kamayganini kuzatuvlar ko'rsatmoqda. Bu holatning asosiy sabablari: haddan ortiq chorva mollari boqish (yaylov yukining normadan 2,3–3,1 marta oshishi), iqlim o'zgarishi natijasida yog'in miqdorining kamayishi (o'rtacha 15% ga) hisoblanadi.

Xulosa va tavsiyalar. Olib borilgan tadqiqotlar natijasida Qizilqum cho‘lida ko‘chma qumlarni mustahkamlashda iloqga (Carex physodes) yetadigani yo‘q. Uning ildizi yer ostiga kirib shamol turganda qumni uchib ketishdan mahkam tutib turadi. Bundan tashqari, iloq cho‘l sharoiti uchun juda to‘yimli yem-xashak hisoblanadi. U ham yaylovdagi chorva mollari, ham cho‘ldagi yovvoyi hayvonlar uchun eng asosiy ozuqa manbaidir.

Afsuski, keyingi paytlarda iloq maydonlari ancha kamayib boryapti, bu esa cho‘llanish va yaylovlarning buzilishini tezlashtirmoqda. Bu muammoni oldini olish uchun Milliy tabiat bog‘ida qo‘riqlash tizimini yanada kuchaytirishimiz va hududga yaqin aholining chorva mollarini kirishini taqiqlab tartibga solishimiz zarur. Shu sababli, qurigan va eroziyaga uchragan yaylovlarni qayta tiklash uchun qum ilog‘ini sun’iy ravishda ko‘paytirishni yo‘lga qo‘yish hamda uni degradatsiyaga uchragan maydonlarga keng miqyosda ekish dasturini ishlab chiqishimiz lozim.

ADABIYOTLAR

1. Бабаев А.Г. Пустынные экосистемы Средней Азии. – Ашхабад: Ылым, 2016. – 312 с.

2. Gintzburger G., Toderich K.N., Mardon B.K., Makhmudov M.M. Rangelands of the Arid and Semi-Arid Zones in Uzbekistan. – CIRAD-ICARDA, 2003. – 498 p.

3. Миркин Б.М., Розенберг Г.С., Наумова Л.Г. Словарь понятий и терминов современной фитоценологии. – Москва: Наука, 1989. – 223 с.

4. O‘zbekiston Respublikasi Qizil kitobi. O‘simliklar. – 3-nashr. – Toshkent: Chinor ENK, 2019. – 560 b.

5. Петров М.П. Пустыни земного шара. – Санкт-Петербург: Наука, 1994. – 444 с.

6. Shodimetov Yu.Sh. Qizilqum cho‘li o‘simliklarining ozuqa qiymati. – Toshkent: Fan, 2018. – 186 b.

7. Toderich K., Shuyskaya E., Ismail S. Phytogenic Resources of Halophytes in Central Asia. – Nova Science Publishers, 2009. – 240 p.

8. Yusupov S., Raximov I. Markaziy Qizilqum Milliy Tabiat bog‘i florasi // O‘zbekiston botanika jurnali. – 2021. – T. 3, № 12. – B. 45–58.

9. Жуков В.М. Мониторинг пустынных пастбищ Узбекистана. – Ташкент: Ўзбекистон, 2020. – 278 с.

10. Зуев В.В., Сафронова И.Н. Растительность Кызылкума // Ботанический журнал. – 2015. – Т. 100, № 6. – С. 561–582.

SHAHAR MUHITIDA TRANSPORT SHOVQININI TAHLIL QILISH VA BAHOLASH

Butorina Marina Vadimovna
Samarqand davlat universiteti
Berdiyarova Dilshoda Abdiquchqor qizi
Samarqand davlat universiteti
berdiyarovadilshodaberdiyarova@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada shahar muhitida transport shovqinining hududiy xususiyatlari, uning shakllanish omillari va makoniy tarqalish qonuniyatlari geografik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda transport oqimlari zichligi, yo‘l tarmoqlari joylashuvi hamda urbanizatsiya darajasining shovqin darajasiga ta’siri o‘rganilgan. Shuningdek, shovqinning shaharning turli funksional zonalarida (markaziy, sanoat va turar-joy hududlari) farqlanishi baholanadi.*

Kalit so’zlar: *shahar muhiti, transport shovqini, akustik ifloslanish, urbanizatsiya, hududiy tahlil, makoniy taqsimlanish, shovqin darajasi, ekologik monitoring, transport oqimi, shahar geografiyasi, GIS texnologiyalari, xaritalashtirish, inson salomatligi, ekologik barqarorlik.*

Аннотация: *В данной статье на географическом подходе анализируются территориальные характеристики транспортного шума в городской среде, факторы его формирования и закономерности пространственного распределения. Исследование изучает влияние плотности транспортного потока, расположения дорожной сети и уровня урбанизации на уровни шума.*

Также оцениваются различия в уровнях шума в разных функциональных зонах города (центральная, промышленная и жилая).

***Ключевые слова**: городская среда, транспортный шум, акустическое загрязнение, урбанизация, территориальный анализ, пространственное распределение, уровень шума, экологический мониторинг, транспортный поток, городская география, ГИС-технологии, картография, здоровье человека, экологическая устойчивость.*

***Abstract:** This article analyzes the territorial characteristics of traffic noise in the urban environment, its formation factors and spatial distribution patterns based on a geographical approach. The study examines the impact of traffic density, road network location, and urbanization level on noise levels. It also assesses the differences in noise levels in different functional zones of the city (central, industrial, and residential areas).*

***Keywords:** urban environment, traffic noise, acoustic pollution, urbanization, regional analysis, spatial distribution, noise level, environmental monitoring, traffic flow, urban geography, GIS technologies, mapping, human health, environmental sustainability.*

Shahar muhitida transport shovqini zamonaviy urbanizatsiya jarayonining ajralmas muammolaridan biri hisoblanadi. Aholi sonining ortishi, transport vositalarining ko‘payishi hamda yo‘l infratuzilmasining kengayishi natijasida shovqin darajasi yil sayin oshib bormoqda. Transport shovqini — bu avtomobillar, avtobuslar, temiryo‘l va boshqa transport vositalari harakati natijasida yuzaga keladigan akustik ifloslanish turidir.Geografik nuqtai nazardan transport shovqini hududiy xususiyatlarga ega bo‘lib, uning darajasi shahar tuzilishi, yo‘l tarmoqlari zichligi, transport oqimi hajmi va urbanizatsiya darajasiga bog‘liq. Masalan, shahar markazlarida transport oqimi yuqori bo‘lganligi sababli shovqin darajasi ham yuqori bo‘ladi. Aksincha, chekka hududlarda bu ko‘rsatkich nisbatan pastroq kuzatiladi.Transport shovqinining makoniy

taqsimlanishini o‘rganishda zamonaviy GIS texnologiyalaridan keng foydalaniladi. Ushbu texnologiyalar yordamida shovqin darajasi xaritalashtirilib, eng muammoli hududlar aniqlanadi. Bu esa shahar rejalashtirish va ekologik boshqaruv jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.Shovqin darajasi odatda desibel (dB) birlikda o‘lchanadi. Ilmiy tadqiqotlarga ko‘ra, 55–65 dB dan yuqori bo‘lgan shovqin inson salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, uzoq muddat davomida yuqori darajadagi shovqin ta’siri stress, uyqu buzilishi, asabiylik va ish qobiliyatining pasayishiga olib keladi. Magistral shovqin to'siqlari shahar muhitida transport shovqinining ifloslanishini yumshatishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu tuzilmalar yaqin atrofdagi jamoalarni haddan tashqari yo'l shovqinidan himoya qilish, hayot sifati va mulkiy qadriyatlarni yaxshilash uchun mo'ljallangan. Shaharlardagi avtomobil yo'llarining shovqin to'siqlari uchun samarali dizayn standartlari akustik ishlash, chidamlilik, estetika va atrofdagi landshaft bilan integratsiya kabi omillarni hisobga olishi kerak.

Registon xududini misol qilib oladigan bo’lsak bu hududda tarixiy, turistik va madaniy markaz bo‘lib, bu hududda shovqin darajasi ko‘p omillarga bog‘liq holda shakllanadi. Quyida shovqinning asosiy manbalari, vaqt bo‘yicha o‘zgarishi va baholash keltiriladi.

1. Shovqin manbalari

Registon hududida shovqin quyidagi asosiy manbalar hisobiga yuzaga keladi: Transport shovqini maydon atrofidagi yo‘llarda avtomobillar, avtobuslar va turist tashuvchi transport vositalari harakati mavjud. Ayniqsa, pik soatlarda (ertalab va kechqurun) shovqin kuchayadi. Hududda shovqin darajasi ayniqsa yilning bahor, yoz va kuz fasllari juda kuchayadi chunki bu mavsumlar turistik mavsum va talabalarning o‘qishga qaytish payti bo’lgani sababli shahar hududida avtomabillar soni keskin ortadi va Registon maydoni yanada gavjumlashadi.

Turistik faoliyat: Registon O‘zbekistonning eng mashhur turistik obyektlaridan biri bo‘lgani uchun odamlar gavjumligi yuqori. Guruhli ekskursiyalar, gidlarning ovozi, sayyohlarning suhbatlari shovqinga hissa qo‘shadi. Asosan turistlar ertalab va kechki salqin paytlari Registon maydonini tomosha qilishni yaxshi ko’rishadi. Bundan tashqari mahalliy aholi ham kechki payt ishdan so’ng oilasi bilan sayr qilish va vaqt o’tkazish uchun maydnga tashrif buyuradi bu esa kechki payt maydon atrofida va hududda shovqin darajasi oldingiga nisbatan 2-3 baravargacha ortishi kuzatiladi.

Madaniy tadbirlar:Ba’zan maydonda konsertlar, festivallar va ommaviy tadbirlar o‘tkaziladi. Bu paytda ovoz kuchaytirgichlar orqali shovqin darajasi keskin oshadi. Turistik mavsumda va rasmiy tashriflar payti shahar mehmonlari uchun Registon majmuasida proektorlar yordamida maydon tarixi haqida qisqa video rolik qo’yiladi va rangli chiroqlar yordamida musiqiy tomoshalar qo’lida ayni shu tamoshani ko’rish uchun chet eldan va viloyatlardan ko’plab mehmonlar Samarqandga tashrif buyuradi. Bunday tamoshalar asosan yoz oylari kechki soat 20:30 dan 21:30 gacha davom etadi. Bundan tashgqari maydon ko’plab bayramlar va festivallar uchun asosiy markaz bo’lib xizmat qiladi.

Savdo va xizmat ko‘rsatish nuqtalari: Suvenir do‘konlari, ko‘cha savdosi va xizmat ko‘rsatish jarayonlari ham fon shovqinini oshiradi.

2. Vaqt bo‘yicha shovqin dinamikasi

Ertalab (08:00–10:00): Shovqin nisbatan past, asosan transport va kam sonli sayyohlar bilan bog‘liq.

Kunduz (10:00–17:00): Eng yuqori shovqin darajasi kuzatiladi (turistlar oqimi maksimal).

Kechqurun (17:00–21:00): Shovqin biroz kamayadi, ammo sayyohlar va sayr qiluvchilar hisobiga o‘rtacha darajada qoladi.

Tungi vaqt: Minimal shovqin, faqat ayrim transport vositalari.

3. Shovqin darajasini baholash (taxminiy) o‘rtacha kunduzgi shovqin: 60–70 Db tadbirlar vaqtida: 75–80 dB gacha kuzatiladi.

Bugungi kunda rivojlangan davlatlarda aholi yashash joylarini shovqindan himoyalash maqsadida, samarali va nisbatan arzonroq hisoblangan "ekran" lardan foydalanilmoqda. Bugungi kunda rivojlangan davlatlarda aholi yashash joylarini shovqindan himoyalash maqsadida, samarali va nisbatan arzonroq hisoblangan "ekran" lardan foydalanilmoqda. Shovqindan himoyalovchi ekranlar aholi yashash joylarida shovqin muammosini sezilarli yoki to'liq darajada bartaraf etibgina qolmasdan, shahardagi tanqis hisoblanadigan yer maydonlarini tejab, shovqin miqdori me'yoridan ortiq hududlarda ham aholi yashashi uchun yoki, ijtimoiy soha binolarini qurish imkonini yaratib beradi. Transport shovqinining asosiy manbalari ichida avtomobil transporti yetakchi o‘rinni egallaydi. Dvigatel ishlashi, shinalarning yo‘l bilan ishqalanishi, signal (klakson)lar va tormoz tizimlari shovqinning asosiy komponentlari hisoblanadi. Ayniqsa, zich transport oqimi mavjud bo‘lgan magistral yo‘llarda shovqin darajasi yuqori bo‘ladi. Jamoat transporti (avtobus, tramvay) va yuk mashinalari esa yanada kuchli shovqin chiqaradi. Transport shovqinining inson salomatligiga ta’siri sezilarli. U asab tizimiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, stress, charchoq, uyqu buzilishi va diqqat pasayishiga olib keladi. Uzoq muddatli ta’sir esa yurak-qon tomir kasalliklari xavfini oshirishi mumkinShovqinni kamaytirish uchun bir qator choralar qo‘llaniladi. Jumladan, transport oqimini tartibga solish, tezlikni cheklash, yo‘l qoplamasini yaxshilash, yashil himoya zonalarini yaratish, shovqin to‘siqlari o‘rnatish hamda elektr transport vositalaridan foydalanishni kengaytirish muhim hisoblanadi. Shovqinning tarqalishiga shahar relefi va qurilish zichligi ham katta ta’sir ko‘rsatadi. Baland binolar tovushni qaytarib, aks-sado hosil qiladi va ba’zi hududlarda shovqinning “to‘planib qolishiga” olib keladi.

Xulosa qilib aytganda, shahar muhitida transport shovqini nafaqat avtomobil va jamoat transporti harakati bilan, balki boshqa omillar — turistlar sonining ko‘pligi, turli festival va ommaviy tadbirlarning o‘tkazilishi hamda yashil hududlar, ayniqsa daraxtlarning kamligi bilan ham bevosita bog‘liqdir. Ayniqsa turistik markazlarda odamlar gavjumligi va madaniy tadbirlar shovqin darajasini yanada oshiradi.Shovqinning yuqori darajada bo‘lishi inson salomatligi va psixologik holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ko’pchilik shovqinga yaqin yashaydigan insonlar bilan qilgan muloqatimda yoshi katta qariyalar va 50 yoshdan oshganlar juda sezgir va asbiy bo’lib qolgan. Daraxt va yashil hududlarning yetishmasligi esa shovqinni tabiiy ravishda kamaytirish imkoniyatini cheklaydi, chunki o‘simliklar tovushni yutish xususiyatiga ega.Umuman olganda, transport shovqinini kamaytirish uchun kompleks yondashuv zarur: transport oqimini tartibga solish bilan birga, turistik faoliyatni rejalashtirish, ommaviy tadbirlarni nazorat qilish va eng muhimi, yashil hududlarni kengaytirish orqali shahar muhitining ekologik holatini yaxshilash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi bo‘yicha darsliklar. Toshkent, 2020.

2.Geografiya fanidan shahar muhitini o‘rganishga oid o‘quv qo‘llanmalar. Toshkent, 2019.

3.Geografik axborot tizimlari asoslari va amaliyoti. Toshkent, 2021.

4.Qodirov O‘.. Atrof-muhit muhofazasi asoslari. Toshkent, 2018.

5.Rasulov A.. Shahar geografiyasi va ekologiyasi. Toshkent, 2017.

6.O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi. Hisobot va me’yoriy hujjatlar, 2022.

7.O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi. Sanitariya me’yorlari va gigiyena talablari, 2021.

8.Yo‘ldoshev N.. Atrof-muhit ekologiyasi. Toshkent, 2019.

9.O‘zbekiston Respublikasi Qurilish vazirligi. Shaharsozlik normalari va qoidalari (ShNQ). Toshkent, 2020.

INVAZIV MOLLYUSKALARNING BIOEKOLOGIK XUSUSIYATLARI VA ULARNING EKOTIZIM BARQARORLIGIGA TA’SIRI

Nexayev Ivan Olegovich

Samarqand davlat universiteti

Jurayeva Nigora Xudayberdiyevna

Samarqand davlat universiteti

n07893477@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada invaziv mollyuskalarning bioekologik xususiyatlari hamda ularning tabiiy ekotizimlar barqarorligiga ta’siri kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda invaziv mollyuskalarning yuqori moslashuvchanligi, tez ko‘payish qobiliyati, ekologik tolerantligi va keng tarqalish mexanizmlari yoritib berilgan. Shuningdek, ularning yangi hududlarga kirib borishida antropogen omillarning, xususan transport, savdo va akvakultura jarayonlarining roli alohida ta’kidlanadi. Invaziv mollyuskalarning mahalliy biotsenozlarga ta’siri, ya’ni biologik xilma-xillikning kamayishi, trofik zanjirlarning buzilishi, resurslar uchun raqobat kuchayishi va ekotizim funksiyalarining izdan chiqishi kabi muhim ekologik oqibatlar tahlil qilingan.*

Kalit so’zlar: *Kalit so‘zlar: invaziv mollyuskalar, bioekologik xususiyatlar, ekotizim barqarorligi, biologik xilma-xillik, invaziya jarayoni, ekologik muvozanat, tarqalish mexanizmlari, antropogen omillar, trofik zanjir, ekologik xavf, invaziv turlar, ekologik tolerantlik, populyatsiya dinamikasi, areal kengayishi, biotsenoz, ekologik*

nisha, resurslar uchun raqobat, suv ekotizimlari, biologik invaziya, monitoring, ekologik boshqaruv, tabiiy muvozanat, genetik moslashuv.

Аннотация: *В данной статье на основе комплексного подхода анализируются биоэкологические характеристики инвазивных моллюсков и их влияние на стабильность природных экосистем. Исследование подчеркивает высокую адаптивность, быстрое размножение, экологическую толерантность и механизмы широкого распространения инвазивных моллюсков. Также освещается роль антропогенных факторов, в частности, транспорта, торговли и аквакультуры, в их проникновении на новые территории. Анализируется влияние инвазивных моллюсков на локальные биоценозы, включая снижение биоразнообразия, нарушение пищевых цепей, усиление конкуренции за ресурсы и нарушение функций экосистемы.*

Ключевые слова: *инвазивные моллюски, биоэкологические характеристики, стабильность экосистемы, биоразнообразие, процесс инвазии, экологический баланс, механизмы распространения, антропогенные факторы, трофическая цепь, экологический риск, инвазивные виды, экологическая толерантность, динамика популяций, расширение ареала, биоценоз, экологическая ниша, конкуренция за ресурсы, водные экосистемы, биологическая инвазия, мониторинг, экологическое управление, природный баланс, генетическая адаптация.*

Abstract: *This article analyzes the bioecological characteristics of invasive mollusks and their impact on the stability of natural ecosystems based on an integrated approach. The study highlights the high adaptability, rapid reproduction, ecological tolerance, and wide distribution mechanisms of invasive mollusks. It also highlights the role of anthropogenic factors, in particular, transport, trade, and aquaculture processes, in their penetration into new territories. The impact of invasive mollusks on*

local biocenoses, including a decrease in biodiversity, disruption of food chains, increased competition for resources, and disruption of ecosystem functions, is analyzed.

Keywords: *Keywords: invasive mollusks, bioecological characteristics, ecosystem stability, biodiversity, invasion process, ecological balance, spread mechanisms, anthropogenic factors, trophic chain, ecological risk, invasive species, ecological tolerance, population dynamics, areal expansion, biocenosis, ecological niche, competition for resources, aquatic ecosystems, biological invasion, monitoring, ecological management, natural balance, genetic adaptation.*

Hozirgi davrda global ekologik muammolar qatorida biologik invaziyalar alohida o‘rin egallamoqda. Xususan, invaziv mollyuskalar turli ekotizimlarga kirib borib, ularning tabiiy muvozanatini buzuvchi muhim omillardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Globalizatsiya jarayonlarining jadallashuvi, transport va savdo aloqalarining kengayishi natijasida bunday turlar yangi hududlarga tez tarqalib, mahalliy organizmlar bilan raqobatga kirishmoqda hamda ekologik tizimlarga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda.Invaziv mollyuskalar yuqori moslashuvchanligi, tez ko‘payish xususiyati va keng ekologik diapazonga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Ular qisqa vaqt ichida katta populyatsiyalar hosil qilib, oziq-ovqat zanjirlariga aralashadi, resurslar uchun raqobatni kuchaytiradi va mahalliy turlarni siqib chiqaradi. Natijada biologik xilma-xillik kamayadi, ekotizim funksiyalari izdan chiqadi va ekologik barqarorlikka putur yetadi. Invaziv mollyuskalar (asosan qorinoyoqlilar va ikki pallalilar) yangi ekotizimlarga kirib kelib, u yerning abiotik va biotik muhitiga tez moslashuvchan, mahalliy turlar ustidan ustunlikka ega bo‘lgan organizmlardir. Ular bioekologik xususiyatlari tufayli qisqa vaqt ichida keng tarqalib, ekotizim muvozanatini buzishi va qishloq xo‘jaligiga jiddiy zarar yetkazishi mumkin.

Invaziv mollyuskalarning bioekologik xususiyatlari:

1.Yuqori tug‘uvchanlik va tez ko‘payish: Invaziv mollyuskalar (masalan, shilliqurtlar) o‘z hayot sikli davomida ko‘p miqdorda tuxum qo‘yadi, bu esa populyatsiyaning tez o‘sishini ta’minlaydi.

2.Oziqlanishdagi plastiklilik: Ular polifaglar hisoblanadi, ya’ni turli xil o‘simliklarning vegetativ va generativ a’zolari bilan oziqlana oladi.

3.Muhitga moslashuvchanlik: Ko‘pgina turlar inson faoliyati ta’sirida bo‘lgan (antropogen) hududlarda, bog‘larda, issiqxonalarda va nam muhitda yaxshi yashaydi.

4.Aktiv tarqalish: Ular ko‘chib o‘tish qobiliyatiga ega va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yoki tuproq orqali yangi hududlarga osongina o‘tadi.

Kattaqo‘rg‘on suv ombori Samarqand viloyatining muhim suv obyektlaridan biri bo‘lib, Zarafshon daryosi havzasida joylashgan va sug‘orish hamda baliqchilik xo‘jaliklarida keng foydalaniladi. Ushbu suv ombori antropogen ta’sirning yuqoriligi, ya’ni qishloq xo‘jaligi oqovalari, organik moddalarning ko‘pligi va suv haroratining nisbatan iliqligi bilan ajralib turadi. Bu omillar esa invaziv mollyuskalar uchun qulay yashash muhitini shakllantiradi.Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Kattaqo‘rg‘on suv omborida 20 dan ortiq mollyuska turlari uchraydi. Ularning asosiy qismini qorinoyoqli mollyuskalar tashkil etadi, qolgan qismini esa ikki pallali mollyuskalar egallaydi. Invaziv yoki ekspansiv xususiyatga ega bo‘lgan turlar orasida Corbicula fluminalis, Corbicula cor, Lymnaea stagnalis hamda Galba truncatula alohida ajralib turadi. Ushbu turlar yuqori moslashuvchanligi va tez ko‘payish xususiyati bilan xarakterlanadi.Mollyuskalarning suv ombori bo‘ylab tarqalishi notekis bo‘lib, asosan suvning sayoz va ozuqa moddalarga boy hududlarida yuqori zichlikda uchraydi. Sohilbo‘yi va litoral zonalarda, ayniqsa suv o‘simliklari rivojlangan joylarda qorinoyoqli mollyuskalar keng tarqalgan. Chuqurroq hududlarda esa asosan ikki pallali mollyuskalar, xususan Corbicula turlari ustunlik qiladi. Bu holat ularning ekologik talab va oziqlanish xususiyatlari bilan bog‘liq.Invaziv mollyuskalarning tarqalishi bir

necha omillar bilan izohlanadi. Ular suv oqimi orqali passiv ravishda keng hududlarga tarqaladi, shuningdek baliqchilik xo‘jaliklari orqali yangi hududlarga kirib kelishi mumkin. Bundan tashqari, suv qushlari ham ularning tuxum yoki lichinkalarini tashuvchi omil sifatida xizmat qiladi. Sug‘orish kanallari tizimi esa ularning tarqalish arealini yanada kengaytiradi.Ushbu mollyuskalar yuqori ekologik moslashuvchanlikka ega bo‘lib, turli harorat va kislorod sharoitlarida yashay oladi. Ayrim turlari ifloslangan suv muhitiga ham chidamli hisoblanadi. Ularning tez ko‘payishi natijasida qisqa vaqt ichida populyatsiya soni keskin ortadi. Oziqlanish jihatidan ular detrit, suv o‘simliklari qoldiqlari va mikroorganizmlar bilan oziqlanadi, ikki pallali turlar esa suvni filtrlash orqali oziqlanadi.Invaziv mollyuskalarning ekotizimga ta’siri ikki tomonlama baholanadi. Bir tomondan, ular suvni filtrlash orqali uning tozaligini oshiradi. Ikkinchi tomondan esa, mahalliy turlar bilan raqobatga kirishib, ularni siqib chiqaradi, oziqa zanjirini o‘zgartiradi va ayrim hollarda parazitar kasalliklarning tarqalishiga sabab bo‘ladi. Bu esa umumiy ekotizim barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Mollyuskalarning populyatsion dinamikasi mavsumiy xarakterga ega. Bahor va yoz oylarida suv harorati ko‘tarilishi bilan ularning ko‘payishi keskin faollashadi. Ayniqsa, aprel–iyun oylarida lichinkalar soni ortadi va yangi avlod shakllanadi. Kuz faslida esa populyatsiya nisbatan barqarorlashadi, qish oylarida esa biologik faollik pasayadi. Biroq invaziv turlar ko‘pincha sovuqqa ham chidamli bo‘lgani sababli to‘liq yo‘qolib ketmaydi.Suv omborida trofik (oziqlanish) munosabatlar ham invaziv mollyuskalar ta’sirida o‘zgaradi. Ikki pallali mollyuskalar suvni filtrlab, fitoplankton va organik zarrachalarni iste’mol qiladi. Natijada suvning tiniqligi oshadi, lekin fitoplankton kamayishi sababli oziqa zanjirining yuqori pog‘onalariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bu esa baliqlar uchun oziqa bazasining o‘zgarishiga olib keladi. Ayrim hollarda mollyuskalar haddan tashqari ko‘payib ketganda, ular o‘zlari ham kislorod tanqisligiga sabab bo‘lishi mumkin.Qorinoyoqli mollyuskalar esa asosan suv

o‘simliklari bilan bog‘liq bo‘lib, perifiton va detrit bilan oziqlanadi. Ularning ko‘payishi suv o‘simliklarining tarkibiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, ayrim o‘simlik turlari kamayib, boshqalari ustunlik qila boshlaydi. Bu esa butun suv ekotizimining strukturaviy o‘zgarishiga olib keladi.Invaziv mollyuskalarning yana bir muhim jihati — ularning parazitlar bilan bog‘liqligidir. Lymnaea va Galba turlari trematoda parazitlarining oraliq xo‘jayini hisoblanadi. Bu parazitlar chorva mollari va ayrim hollarda inson salomatligiga ham zarar yetkazishi mumkin. Shu sababli ularning ko‘payishi faqat ekologik emas, balki veterinariya va tibbiyot nuqtai nazaridan ham muhim hisoblanadi. Gidrologik rejim ham muhim rol o‘ynaydi. Suv sathining o‘zgarib turishi, oqim tezligi va tub cho‘kindilarining tarkibi mollyuskalar tarqalishini belgilaydi. Masalan, qumloq yoki loyqa tub Corbicula uchun qulay bo‘lsa, o‘simliklarga boy hududlar Lymnaea uchun mos keladi. Shu sababli suv omborining turli qismlarida mollyuskalar tarkibi keskin farq qiladi.Invaziv mollyuskalar bioindikator sifatida ham katta ahamiyatga ega. Ularning mavjudligi suvning ifloslanish darajasi, kislorod miqdori va trofik holati haqida ma’lumot beradi. Masalan, Lymnaea turlarining ko‘pligi ko‘pincha organik ifloslanish yuqori ekanligini bildiradi, Corbicula esa nisbatan barqaror, lekin ozuqa moddalarga boy muhitni ko‘rsatadi.Ularni boshqarish va nazorat qilish masalasi ham dolzarb hisoblanadi. Amaliy jihatdan quyidagi choralar tavsiya etiladi: suv havzalarida biologik monitoringni yo‘lga qo‘yish, baliqchilik faoliyatini nazorat qilish, suvga tushadigan ifloslantiruvchi moddalarni kamaytirish va invaziv turlarni mexanik yoki biologik usullar bilan cheklash. To‘liq yo‘q qilish deyarli imkonsiz bo‘lgani uchun asosiy maqsad ularning sonini nazorat darajasida ushlab turishdan iborat.

O‘rganilgan ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, invaziv mollyuskalar yuqori ekologik plastiklikka ega bo‘lib, turli suv muhitlariga tez moslashadi va qisqa vaqt ichida barqaror populyatsiyalar hosil qiladi, mahalliy turlar bilan oziqa va yashash joyi

uchun raqobatga kirishadi. Natijada biotsenoz tarkibi o‘zgaradi, ayrim mahalliy turlar siqib chiqariladi va biologik xilma-xillik kamayishi kuzatiladi. Bu jarayon ekotizimning tabiiy barqarorligini buzuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.Ularning tarqalishi asosan antropogen omillar — suv havzalarining ifloslanishi, irrigatsiya tizimlari, baliqchilik faoliyati va suv transporti orqali amalga oshadi. Bu jarayon natijasida ular mahalliy mollyuska turlari bilan raqobatga kirishib, biotsenoz tarkibini o‘zgartiradi va ayrim hollarda bioxilma-xillikning kamayishiga olib keladi.Shu bilan birga, invaziv mollyuskalar suv muhitida filtratsiya jarayonini amalga oshirib, organik moddalarni kamaytirish va suv sifatini qisman yaxshilash kabi ekologik funksiyalarga ham ega. Biroq ularning haddan tashqari ko‘payishi ekotizimning barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi, oziqa zanjirining buzilishi hamda parazitar kasalliklar tarqalish xavfini oshirishi mumkin. Invaziv mollyuskalar ekotizim barqarorligiga ikki tomonlama ta’sir ko‘rsatadi: ular bir tomondan suv muhitining ayrim jarayonlarini faollashtirsa, ikkinchi tomondan biologik xilma-xillikni kamaytirib, ekologik muvozanatni buzadi. Umuman olganda, invaziv mollyuskalar muammosi faqat biologik emas, balki ekologik va antropogen jarayonlar bilan chambarchas bog‘liq kompleks hodisa hisoblanadi. Shu sababli ularni chuqur o‘rganish, muntazam monitoring qilish va boshqaruv choralarini ishlab chiqish suv ekotizimlarini barqaror saqlash uchun muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Alimuhamedov A.A., Abdullayev Sh.A. Umumiy zoologiya (umurtqasizlar). – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2018.

2.Karimov I.K., Yo‘ldoshev B.B. O‘zbekiston gidrobiologiyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2020.

3.Zokirov S.Z. Suv ekotizimlari ekologiyasi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2019.

4.Murodov B.M. O‘zbekiston chuchuk suv mollyuskalari faunasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.

5.Abduraimov A.A. Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2021.

6.Халилов Р.Р., Каримов Н.Н. Гидробиология внутренних водоемов Узбекистана. – Ташкент, 2016.

7.Mirzayev B.B. Umurtqasizlar zoologiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti, 2017.

8.Xolmatov M.M. Ekologiya va bioxilma-xillikni muhofaza qilish. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.

9.Rasulov A.R. Gidrobiologiya asoslari va suv organizmlari. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021.

10.Shukurov O.Sh. O‘zbekiston suv havzalarining ekologik holati. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.

11.Nurmatov S.S. Chuchuk suv ekotizimlari va ularning biologik resurslari. – Toshkent: Fan, 2018.

INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARNING IJTIMOIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA ARTPEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Saidova Xadicha

Respublika bolalar ijtimoiy moslashuvi markazi

xadichasaidova998@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada in'klyuziv ta'lim muhitida imkoniyati cheklangan bolalarning ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishda artpedagogik texnologiyalarning o‘rni va ahamiyati ilmiy nuqtai nazardan tahlil etilgan. Artpedagogik yondashuv tasviriy san'at, musiqa, dramatizatsiya va harakatli o‘yinlar orqali amalga oshiriladigan pedagogik ta'sir usuli sifatida ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *in’klyuziv ta’lim, imkoniyati cheklangan bolalar, artpedagogika, ijtimoiy kompetensiya, emotsional intellekt, san'at terapiyasi, moslashuvchan ta'lim*

Аннотация*: В данной статье с научной точки зрения анализируется роль и значение артпедагогических технологий в формировании и развитии социальных компетенций детей с ограниченными возможностями здоровья в условиях инклюзивного образования.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, дети с ограниченными возможностями здоровья, артпедагогика, социальная компетентность, эмоциональный интеллект, арт-терапия, адаптивное обучение.*

Abstract*:This article scientifically analyzes the role and significance of art-pedagogical technologies in the formation and development of social competencies of children with disabilities in the context of inclusive education. The art-pedagogical approach is examined as a method of pedagogical influence implemented through visual arts, music, dramatization, and movement-based games.*

Keywords: *inclusive education, children with disabilities, art pedagogy, social competence, emotional intelligence, art therapy, adaptive learning.*

KIRISH

Zamonaviy jamiyatda har bir bola, qanday holatda bo‘lishidan qat’i nazar, sifatli ta’lim olish huquqiga ega ekanligi umumjahon miqyosida tan olingan tamoyilga aylandi. Biroq, amaliyotda in’klyuziv ta’lim nafaqat fizik jihatdan bir sinfxonada o‘tirish, balki imkoniyati cheklangan bolalarning ijtimoiy, emotsional va kommunikativ jihatdan rivojlanishini ta'minlashni ham anglatadi. Ijtimoiy kompetensiya ya’ni boshqalar bilan samarali muloqot o‘rnatish, hamkorlik qilish, his-tuyg‘ularni boshqarish va jamoaviy faoliyatda qatnashish bu bolalarning mustaqil hayotga tayyorgarligida hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Artpedagogik texnologiyalar san’atga asoslangan pedagogik amaliyot sifatida ushbu vazifani hal etishda noan'anaviy, lekin ilmiy jihatdan asoslangan yondashuv bo‘lib xizmat qiladi. Chizish, loy bilan ishlash, qo‘g‘irchoq teatri, ritmik harakatlar, kollaj, musiqa tinglanishi va dramatizatsiya singari faoliyat turlari bolaning ichki kechinmalarini xavfsiz tarzda ifodalashiga, ijtimoiy o‘zaro ta'sirni o‘rganishiga va o‘z-o‘ziga ishonchini mustahkamlashiga imkon beradi.

Artpedagogika nazariyasi L.S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasiga, xususan, uning faoliyat va ijodiyotning bolalar rivojlanishidagi roli haqidagi g‘oyalariga tayanadi. Vigotskiy ijodiy jarayonlarning o‘zini bolaning psixologik rivojlanishini tezlashtiruvchi vosita sifatida belgilagan edi. J. Moreno tomonidan ishlab chiqilgan psixodrama usuli va keyinchalik M. Naumburg taklif etgan ijodiy san’at terapiyasi yondashuvlari artpedagogikaning ildizlarini tashkil etadi. Ushbu olimlar san'at orqali o‘z-o‘zini ifodalash nafaqat terapevtik, balki ta'limiy va ijtimoiy rivojlantirish vazifasini ham bajarishini ko‘rsatib bergan.

Zamonaviy tadqiqotlar orasida A.I. Kopitinning Rossiyada olib borgan ishlari diqqatga sazovor. U artpedagogikani maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlashda qo‘llash metodologiyasini ishlab chiqqan va uni korreksion pedagogikaning ajralmas qismi sifatida asoslab bergan. Shuningdek, T.A. Dobrovolskaya in’klyuziv muhitda san’at vositalaridan foydalanish ijtimoiy integratsiyaga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini empirik jihatdan isbotlagan.

Xorij tadqiqotchilaridan D.H. Malchiod ijodiy san’at terapiyasini maxsus ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar bilan ishlashda qo‘llash bo‘yicha keng qamrovli metodologik qo‘llanma yaratgan. Uning ishida san’at orqali muloqot o‘rnatish, empatiyani rivojlantirish va o‘zaro hamkorlik ko‘nikmalarini shakllantirish kabi yo‘nalishlar batafsil yoritilgan.

O‘zbekiston pedagogika fani kontekstida R. Inomova va N. Hasanovaning tadqiqotlari mahalliy ta’lim tizimida in’klyuziv yondashuv va artpedagogik usullarni muvofiqlashtirish imkoniyatlarini ko‘rsatib bergan. Ushbu mualliflar milliy an’analar xususan, o‘zbek xalq qo‘shiqlari, milliy raqs elementlari va qo‘l san’atlariniartpedagogik amaliyotga tatbiq etishning maqsadga muvofiqligi haqida muhim xulosalar chiqargan.

Asosiy qism: Ijtimoiy kompetensiya bu shaxsning turli ijtimoiy vaziyatlarda muvaffaqiyatli harakat qilish uchun zarur bo‘lgan bilimlar, ko‘nikmalar, munosabatlar va his-tuyg‘ular majmuidir. Psixologiya va pedagogika fanlari doirasida ushbu tushuncha bir necha komponentdan iborat ekanligi belgilangan.

Birinchidan, kommunikativ kompetensiya boshqalar bilan og‘zaki va og‘zaki bo‘lmagan muloqot o‘rnatish, savollar berish, javob berish, muloqotni davom ettirish va muloqotni maqsadga muvofiq tugatish ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi. Ikkinchidan, emotsional regulyatsiya o‘z his-tuyg‘ularini anglash, ularga nom berish va boshqarish qobiliyati. Uchinchidan, empati boshqalar kechinmalarini his qilish va tushunish layoqati. To‘rtinchidan, kooperativ ko‘nikmalar jamoada ishlash, navbat kutish, kelishish va murosaga kelish ko‘nikmalari. Beshinchidan, muammolarni hal qilish ijtimoiy to‘qnashuvlarda konstruktiv yechimlar topish qobiliyati.

Imkoniyati cheklangan bolalarda ushbu komponentlarning rivojlanishi ko‘pincha turli xil to‘siqlar tufayli kechikishi mumkin. Autizm spektri buzilishi bo‘lgan bolalar ijtimoiy o‘zaro ta'sirdagi nogiroslikka duch keladi, eshitish qobiliyati zaif bolalar verbal muloqotda qiyinchilik his qiladi, harakat tizimi buzilgan bolalar esa jamoaviy faoliyatga qo‘shilishda cheklovlarga uchraydi. Biroq ijtimoiy kompetensiya nisbatan plastik tuzilma bo‘lib, maqsadli pedagogik ta'sir orqali rivojlantirilishi mumkin.

Artpedagogika bu san’at vositalarini ta’lim va tarbiya maqsadida qo‘llashga asoslangan pedagogik yo‘nalish bo‘lib, terapevtik, rivojlantiruvchi va ta’lim beruvchi vazifalarni bir vaqtda bajaradi. U san’at terapiyasidan farqli ravishda psixologik muolaja emas, balki pedagogik jarayon bo‘lib hisoblanadi va maxsus klinik tayyorgarlik talab etmaydi.

Artpedagogikaning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat: birinchidan, ixtiyoriylik tamoyili bola faoliyatga o‘z xohishi bilan kirishadi va hech qanday

majburlashga yo‘l qo‘yilmaydi; ikkinchidan, natijasizlik tamoyili yaratilgan mahsulotning estetik sifati emas, balki ijodiy jarayon va bolaning kechinmalari muhim; uchinchidan, xavfsizlik tamoyili san’at faoliyati bolada uy hissi, ishonch va xavfsizlik tuyg‘usini uyg‘otishi kerak; to‘rtinchidan, individual yondashuv tamoyili har bir bolaning o‘ziga xos ehtiyoji, imkoniyati va qiziqishiga muvofiq ish quriladi; beshinchidan, integrativlik tamoyili turli san’at turlarini birlashtirib qo‘llash eng yuqori samaradorlikni ta'minlaydi.

In’klyuziv ta’limda qo‘llaniladigan artpedagogik metodlar quyidagi guruhlarga bo‘linadi: tasviriy san’at metodlari (chizish, bo‘yash, qo‘l bilan ishlash, kollaj, loy bilan ishlash), musiqa terapevtik metodlar (musiqa tinglash, kuylash, ritmik mashqlar, orkestr o‘yinlari), drama va teatr metodlari (rolli o‘yinlar, qo‘g‘irchoq teatri, improvizatsiya, ertak dramatizatsiyasi), harakatli san’at metodlari (raqsli harakatlar, yoga va nafas mashqlari, pantomima) va raqamli san’at metodlari (multfilm yaratish, raqamli chizmachilik).

In’klyuziv ta’lim muhitida artpedagogik texnologiyalarni samarali qo‘llash uchun quyidagi uch bosqichli model taklif etiladi.

1. Birinchi bosqich diagnostika va rejalashtirish bosqichi. Bu bosqichda pedagog har bir bolaning ijtimoiy kompetensiya darajasini, qiziqishlari va san'at faoliyatiga bo‘lgan munosabatini aniqlaydi. Kuzatuv, suhbat va standartlashtirilgan testlar yordamida individual profil tuziladi. Shuningdek, ota-onalar va logoped, psixolog kabi mutaxassislar bilan hamkorlik o‘rnatiladi.

2. Ikkinchi bosqich amalga oshirish bosqichi. Artpedagogik mashg‘ulotlar haftada kamida ikki marta, 40-60 daqiqa davomida o‘tkaziladi. Har bir mashg‘ulot uch qismdan iborat: isitish, asosiy ijodiy faoliyat va yakunlash Ijodiy faoliyat davomida

pedagog bolani erkin ifodalashga undaydi, boshqalar bilan o‘zaro ta'sirga kirishishini rag‘batlantiradi va to‘siqlar yuzaga kelganda diskret ko‘mak ko‘rsatadi.

3. Uchinchi bosqich baholash va tuzatish bosqichi. Har oyda bir marta bolaning ijtimoiy kompetensiya ko‘rsatkichlari dinamikasi kuzatiladi. Kuzatuv kundaliklari, video yozuvlar tahlili va standartlashtirilgan ko‘rsatkichlar orqali progress aniqlanadi. Natijalar asosida mashg‘ulotlar mazmuni va usullari takomillashtiriladi.

Pedagoglarning kasbiy tayyorgarligiga oid tavsiyalar: artpedagogikaning asosiy tamoyillari bo‘yicha malaka oshirish kurslari; turli nogironlik turlari bilan ishlash usullari bo‘yicha maxsus bilimlar; individual ta’lim rejasini tuzish va uni san'at mashg‘ulotlari bilan bog‘lash ko‘nikmalari.

Ota-onalar bilan hamkorlik bo‘yicha tavsiyalar: ota-onalarni artpedagogik yondashuvning maqsadi va usullari bilan tanishtirish; uyda san'at faoliyatini davom ettirish uchun oddiy ko‘rsatmalar berish; oyda bir marta ota-onalar hamda bolalar bilan birgalikda ijodiy sessiyo o‘tkazish; bolaning maktabdagi yutuqlari haqida muntazam xabardor qilish.

Shuni ta’kidlash joizki, artpedagogik texnologiyalar universal echim emas va ba'zi holatlarda qo‘shimcha moslashtirishlar talab etiladi. Masalan, sensor sezgirlikka ega autizm spektr buzilishi bo‘lgan bolalarga loy yoki bo‘yoq bilan ishlash noqulay bo‘lishi mumkin bu holda raqamli chizmachilik yoki quruq materiallar tavsiya etiladi.

Shuningdek, jiddiy intellektual rivojlanish kechikishi bo‘lgan bolalar uchun faoliyat juda soddalashtirilgan, bir bosqichli bo‘lishi va aniq vizual ko‘rsatmalar bilan ta'minlanishi lozim. Eshitish qobiliyati zaif bolalar uchun esa vizual va taktil san’at turlariga ustunlik berish hamda musiqa mashg‘ulotlarida vibratsiya va ritm elementlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Bundan tashqari, artpedagogik mashg‘ulotlarni umumiy ta’lim dasturi bilan integratsiyalashtirish zarurati mavjud. San’at faoliyati o‘quv jarayonidan ajratib olib qo‘yilmasligi, balki matematika, ona tili, tabiatshunoslik kabi fanlarga ham uzviy bog‘langan holda amalga oshirilishi optimal natija beradi. Masalan, geometrik shakllarni o‘rganayotganda loy bilan ishlash, tabiiy hodisalarni o‘rganayotganda akvarell bilan bo‘yash kabi usullar integratsiyaga yorqin misol bo‘la oladi.

Xulosa: In’klyuziv ta’lim bu nafaqat sinfxona devorlarini kengaytirish, balki har bir bolaning jamiyatga to‘la kirishishini ta’minlovchi tizimli va maqsadli ish demakdir. Ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish bu jarayonning markazida turadi va artpedagogik texnologiyalar ushbu maqsadni amalga oshirishning kuchli vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, artpedagogik texnologiyalar zamonaviy in’klyuziv ta’limning ajralmas qismi sifatida e’tirof etilishi va davlat ta’lim siyosatida o‘ziga munosib o‘rin egallashi zarur. Chunki san’at orqali bolaning dunyosi kengayadi u nafaqat chizadi yoki qo‘shiq aytadi, balki jamiyatga qo‘shilishni o‘rganadi, tengdoshlarini anglashni o‘rganadi va eng muhimi o‘z qiymati borligini his qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Dobrovolskaya T.A. Инклюзив таълимда санъат терапевтик методларни қўллаш. // Maxsus pedagogika. — 2015. — №3. — B. 44–52.
2. Gresham F.M., Elliott S.N. Social Skills Improvement System: Rating Scales. — Minneapolis: Pearson, 2008. — 88 p.
3. Hasanova N.A. Imkoniyati cheklangan bolalar bilan artpedagogik ish tajribasi. // Pedagogik ta’lim. — 2021. — №2. — B. 61–68.
4. Inomova R.X. O‘zbekistonda inklyuziv ta’limning rivojlanish istiqbollari. — Toshkent: Fan, 2019. — 184 b.

5. Kopitin A.I. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании. — Москва: Akademiya, 2010. — 248 с.

6. Kukushkina O.I. Компьютерные инструменты в специальной образовательной среде. // Дефектология. — 2016. — №4. — С. 22–30.

7. Malchiodi C.A. Handbook of Art Therapy. — New York: Guilford Press, 2011. — 412 p.

8. Moreno J.L. Psychodrama. Vol.1. — New York: Beacon House, 1946. — 346 p.

9. Naumburg M. Schizophrenic Art: Its Meaning in Psychotherapy. — New York: Grune & Stratton, 1950. — 298 p.

10. Qodirov B., Raximova S. Maxsus pedagogikada psixologik-pedagogik korreksiya. — Toshkent: Yangi nashr, 2018. — 202 b.

11. Rubin J.A. Introduction to Art Therapy: Sources and Resources. — New York: Routledge, 2009. — 312 p.

12. Shoqosimov P., Yusupova F. Maktabgacha yoshdagi bolalar ijtimoiy rivojlanishi. — Toshkent: TDPU, 2020. — 156 b.

13. UNESCO. Policy Guidelines on Inclusion in Education. — Paris: UNESCO, 2009. — 36 p.

14. Vigotskiy L.S. Дефектология асослари. — Toshkent: O‘qituvchi, 1990. — 316 b.

HADIS ILMIDAN FOYDALANISH ORQALI O‘QUVCHILARDA AXLOQIY SIFATLARNI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Toirova Muhabbat Ermatovna

A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti

toirovam489@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada hadis ilmidan foydalanish orqali o‘quvchilarda axloqiy sifatlarni shakllantirish metodikasi yoritilgan. Unda yosh avlod tarbiyasida hadislarning ma’naviy-ma’rifiy ahamiyati, odob-axloq me’yorlarini singdirishdagi o‘rni hamda ta’lim jarayonida hadislardan samarali foydalanish yo‘llari tahlil qilingan. Shuningdek, Imom Ismoil al-Buxoriy merosi asosida o‘quvchilarda ota-onaga hurmat, odob, itoat, mehr-oqibat, mas’uliyat va ijtimoiy ongni shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *hadis ilmi, axloqiy tarbiya, o‘quvchi shaxsi, odob-axloq, Imom Buxoriy merosi, ma’naviy tarbiya, pedagogik metodika, ota-onaga hurmat, milliy qadriyatlar, ta’lim-tarbiya.*

Hadislar asosida o‘quvchilarda odob-axloq me’yorlarini tarkib toptirish yo‘llari

Bugungi jamiyatda insoniy munosabatlarning yuksalishi, ijtimoiy muvozanat va ma’naviy barkamollik yosh avlodning odob-axloq darajasiga bevosita bog‘liqdir. O‘quvchilarda yuksak axloqiy fazilatlarni shakllantirish esa zamonaviy ta’limning ustuvor vazifasidir. Bu borada **Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning hadislariga tayanish**, o‘quvchilarda odob-axloq me’yorlarini shakllantirishda bebaho manba

hisoblanadi. Shu bilan birgalikda Prezidentimiz hadis ilmini yanada mukammallashtirish, qo‘llab-quvvatlash maqsadida hadis maktablarini ochish vazifa qilib berildi. Hadis ilmi maktabi faoliyatini tashkil etish va qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Diniy-ma’rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2018-yil 16-apreldagi PF-5416-son Farmoni ijrosini ta’minlash[27], islom dini va hadis ilmi rivojiga beqiyos hissa qo‘shgan buyuk vatandoshlarimizning boy merosini chuqur o‘rganish, ular tomonidan asos solingan hadis ilmi maktablari faoliyatini qayta tiklash va rivojlantirish hamda islom dini asoslari va hadis ilmini mukammal o‘zlashtirgan oliy ma’lumotli yetuk mutaxassislarni tayyorlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qiladi:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Diniy-ma’rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2018-yil 16-apreldagi PF-5416-son Farmoni bilan oliy diniy-ma’rifiy ta’lim muassasasi shaklidagi Hadis ilmi maktabi (keyingi o‘rinlarda Maktab deb ataladi) tashkil etilganligi ma’lumot uchun qabul qilinsin.

2. Belgilab qo‘yilsinki:

Maktab O‘zbekiston musulmonlari idorasi muassisligidagi oliy diniy ta’lim beruvchi nodavlat ta’lim muassasasi hisoblanadi;

Maktab bitiruvchilariga beriladigan davlat namunasidagi diplom O‘zbekiston Respublikasida oliy diniy ta’lim sohasidagi tegishli mutaxassisliklar bo‘yicha bakalavr darajasini beruvchi oliy ma’lumot to‘g‘risidagi hujjat deb e’tirof etiladi.

3. Quyidagilar Maktabning asosiy vazifalari etib belgilangani inobatga olinsin:

Qur’oni karim va hadislarning asl mohiyatini, hadis ilmining ilmiy-nazariy asoslarini chuqur o‘rgangan, hadis ilmi rivojiga beqiyos hissa qo‘shgan ulug‘

[27] O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori Toshkent sh., 2018-yil 1-noyabr, 896-son

vatandoshlarimizning ulkan ilmiy merosini puxta o‘zlashtirgan, hadisshunoslik sohasida ilmiy izlanishlar olib borish ko‘nikmasiga ega mutaxassislarni tayyorlash;

hadisshunoslik maktabi shakllanishi va rivojlanishi, uning ilmiy-ma’naviy asoslarini har tomonlama chuqur o‘rganish, tadqiq etish va uning natijalari asosida hadislardagi ezgu umuminsoniy g‘oyalarni xalqimizga, ayniqsa, yosh avlodga yetkazish.

4. Quyidagilar:

Maktabda o‘qish muddati besh yil ekanligi, u kunduzgi ta’lim shaklida olib borilishi;

Maktabda “Hadisshunoslik” ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha bakalavr darajasidagi kadrlar tayyorlash yo‘lga qo‘yilishi;

Maktabga 2018/2019 o‘quv yili uchun qabul kvotasi jami 10 ta o‘rin etib va keyingi yillar uchun qabul kvotasini shakllantirish ushbu sohadagi talab hamda ehtiyojdan kelib chiqqan holda Maktab muassisi tomonidan belgilanishi;

Maktabga arab tilini puxta o‘zlashtirgan, hadislarni yod olishga salohiyati bo‘lgan o‘rta maxsus diniy ta’lim muassasalarining iqtidorli bitiruvchilari saralab olinishi;

Maktab bitiruvchisi ta’limni o‘z ixtisosligiga ko‘ra O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistraturasida davom ettirishi, tayanch doktorantura va doktorantura bosqichlarida tahsil olishi inobatga olinsin.

5. O‘zbekiston musulmonlari idorasiga:

bir oy muddatda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo‘yicha qo‘mita bilan birgalikda belgilangan tartibda Maktabning tuzilmasi va ustavini tasdiqlash va davlat ro‘yxatidan o‘tkazish;

Maktab faoliyatini samarali yo‘lga qo‘yish maqsadida ilmiy-pedagog kadrlar tarkibini respublika oliy ta’lim va ilmiy-tadqiqot muassasalarida hamda O‘zbekiston musulmonlari idorasi tizimida faoliyat ko‘rsatayotgan mutaxassislardan shakllantirish,

shu jumladan, Maktabga xorijiy ta’lim (ilmiy) muassasalarida malakasini oshirib kelgan, yuqori saviyali professor-o‘qituvchilar va ilmiy xodimlar, sohaning salohiyatli, yetuk mutaxassislarini jalb etish choralarini ko‘rish.

Tarbiya ta’limning eng muhim tarkibiy qismidir. Aslida har qanday ta’lim ham tarbiyadan boshlanadi. Tarbiyaning asosiy vazifalaridan biri shaxsni milliy-ma’naviy hamda umuminsoniy qadriyatlar bilan tanishtirish va yaqinlashtirish orqali yuksak ma’naviyatli shaxsni kamol toptirishdan iboratdir. Milliy qadriyatimiz bo‘lgan hadis ilmida tarbiya masalasida amal qilish lozim bo‘lgan vazifalar bor.

O‘quvchilarning axloqiy xislatlarni tarbiyalashda oila muhitdan tarbiyalash buyuk mutafakkirmiz Imom Ismoil al-Buxoriy hadislarida batafsil bayon etilgan. Ya’ni dars mashg’ulotlarida buyuk mutafakkirmiz Imom Ismoil al-Buxoriyning hayot yo‘llari haqida qiziqarli ma’lumotlarni xikoya qilish orqali u zotga nisbatan hurmat hissini uyg‘otish va u zotning tarbiya haqidagi hadislaridan savollar berish orqali o‘quvchilarning ijtimoiy ongni shakllantirish orqali savollar berish orqali faollashtirish lozim. O‘quvchilarga berilgan savollar quyidagilardan iborat:

Sen ota-onagga qanday yaxshilik qila olasan?

1. Ey farzand! Ota-onangga itoat qil, yaxshi ko‘r va nasixatlariga amal qil.

2. Ular oldida odob bilan o‘tir, sening huzuringga kelsalar, o‘rningdan tur va ularning ovozidan ovozingni baland ko‘tarma.

3. Ota-onang quvvatli vaqtlarida ular hursand bo‘ladigan ishlarni qil. Agar quvvatlari ketib ishga yaroqsiz bo‘lib qolsalar, zimmangdagi haqlarini ado yetish uchun muhtoj bo‘ladigan barcha narsalarni ularga yordam ber.

4. Ular senga qattiqlik qilsalar, ularga qo‘pol gapirma. Chunki faqat sening foydangni xohlashadi.

5. Ertalab turganingda va kechqurun yotishingdan oldin, ularni ko‘rganingda salom ber.

6. Ularni g‘azablantiradigan amallardan yiroq bo‘l. Ko‘proq umr ko‘rishlarini yaxshi ko‘r va shuni ozru qil. Chunki ular ham sening salomat bo‘lishingni ozru qiladilar.

7. Ular biron ish buyurganlarida zinhor “uf”, dema.

8. Chaqirganlarida “labbay”, deb tezda huzurlariga yetib bor.

9. Ularga ozor yetishiga sababchi bo‘lma. Ya’ni, bolalar bilan urishma va ularning ota-onalarini so‘kma. Aks holda o‘sha yomon bolalar ham sening ota-onangni so’kadilar.

Ota-onaga yaxshilik qilish[28]

Ey farzand, atrofingga qara va ota-onalarning o‘z farzandlariga qilgan ishlari haqida o‘ylab ko‘r. Ana shu shunda ota-onang seni tarbiyalash va kasal bo‘lganingda davolatishda boshlaridan kechirgan qiyinchiliklarini bilib olasan.

Onang seni to‘qqiz oy qornida ko‘targan vaqtida ancha og‘riqlarni tortib, ko‘p mashaqqatlarni boshidan o‘tkazgan. Seni emizish, yuvib tarash, issiq-sovuqdan seni himoya qilishda u bechora kecha va kunduzlarni qiyinchilikda o‘tkazdi.

Sen ulg‘aygach, senga qanday emaklash, qanday yurish, qanday yeyish va ichish, qanday gapirish, barcha-barchasini o‘rgatdi. U har kuni sen uchun taom va choy tayyorlaydi. Kiyimlaringni yuvib, yotishing uchun joy soladi. U seni ko‘rib ko‘zi quvonadi, qalbi shodlanib orzu-umidlarga cho‘madi. Otang esa ishlab Alloh bergan rizqni topish uchun har kuni uydan chiqib ketadi.

Sening rohatingni o‘ylab qiynaladi, mehnat qiladi. Sening yeyishing, ichishing, kiyinishing, turar joying va ta’lim olishing uchun ko‘proq pul topishga harakat qiladi. U seni yaxshi ko‘radi va seni hayotingda yutuqlarga erishib, muvaffaqiyat qozonib

[28] Abu Abdulloh Muhammad Ibn Ismoil al-Buxoriy Al-Jome’ as-sahih (Ishonarli to‘plam). 4 jildli. –T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1995- 1999. - 390 b.

yashashingni ko‘rishidan ham ko‘proq biron narsani yaxshi ko‘rmaydi. Shuning uchun sen ota-onangga itoat yetib, ularga yaxshilik qilishing kerak.

Ota-onaga yaxshilik qilishning avvali ularga itoatli bo‘lishdir. Chunki ular bolalarini zararli narsaga buyurmaydi. Agar ota-onang kasal bo‘lib qolsalar, ularni davola, agar ojizlanib kambag‘al bo‘lib qolsalar, ularga puldan yordam qil. Odamlar ota-onamni so‘kmasin desang, sen ularni ota-onasini so‘kma. Ularga muloyimlik bilan gapir. Ularning so‘zidan siqilma. Agar tirik bo‘lishsa, ularga uzoq umr so‘rab, vafot etgan bo‘lishsa, raxmat so‘rab xaqlariga duo qil. Bu tarbiya qilganliklari va yoshligingda mehribon bo‘lganliklari evaziga sendan ularga mukofot bo‘ladi.

Ota-onani o‘rnini hech kim bosolmaydi[29]

Ota-ona uchun farzandining chiroyli xulqi va odobi muhimdir. Odobli bolaning ota-onasi kambag‘al bo‘lsa ham hech ayb emas. Chunki har bir narsa Yaratganning xohish-irodasiga bog‘liq. Ota-onasining faqirligini ayb sanash, buni o‘zlariga aytib, taqdiridan nolish juda katta xatodir.

Ey farzand, sening ota-onang hayot ekan, sog‘-salomat ekan, ularning qadriga yet, yashab turganini g‘animat bil. Shuni unutmaki, ota-onaning kambag‘alligi ayb emas. Aslida farzandning odobsizligi nihoyatda katta aybdir. Odobsiz bolaning ota-onasi boy, martabali yoki olim bo‘lsa ham odamlar e’tiborida bo‘lmaydi. Unday bola ota-ona sha’niga isnod keltiradi. Farzandni tufayli obro‘-e’tiboridan qolgan ota-ona kasallikka chalinadi, vaqtidan erta qariydi, umri qisqaradi.

Odobli bolanning ota-onasi faqir va kambag‘al bo‘lsa ham bolasi tufayli qadrli va hurmatli bo‘ladi. El-yurt orasida hurmatda, izzatda bo‘lgan ota-onaning sog‘lig‘i yaxshi, ruhi tetik bo’ladi. Tengdoshlariga nisbatan yosh ko‘rinadi, umri uzayadi. Shuning uchun sen odobli va yaxshi bola bo‘lishing kerak. Shunda ota-onangni hurmat

[29] Abu Abdulloh Muhammad Ibn Ismoil al-Buxoriy Al-Jome’ as-sahih (Ishonarli to‘plam). 4 jildli. –T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1995- 1999. - 390 b.

etib, ularni xursand qilgan va qadrlariga yetgan bo‘lasan. Zero, ota-onang o‘rnini hech kim bosolmaydi.

Farzand ota-onasidan doim qarzdor

Aziz bolajonlar, shuni bilinglarki, atrofingizdagi bolalar, o‘rta va katta yoshdagi kishilar marhamatli va shafqatli bo‘lishlari mumkin. Ammo hech bir kishi sizlarga ota-onangizdek sadoqatli bo‘lolmaydi. Ota-onangiz hamisha sizlarning barkamol va solih bo‘lishingizni xohlaydilar.

Ota-onangiz sizlarni parvarish qilishda issiq-sovuqqa chalintirmaydi, sog‘-salomat, odobli va ilmli bo‘lishingizda chekkan mashaqqatlarini, tortgan kulfatlarini, o‘zi yemasa ham sizlarga yedirib-ichirganini unutmang. Hamisha ularning roziligi yo‘lida, atrofimizda parvona bo‘lgan, tobimiz qochib qolsa, huzur-halovatini yo‘qotgan ham onadir. Ona biz uchun bog‘bondir. U doim bizni parvarish payida bo‘ladi. Buni tushungan har qanday bola o‘z onasi hurmatini barcha narsadan ustun qo‘yadi. Aqlli farzand bir daqiqa bo‘lsa ham ona mehrini sedan chiqarmaydi, kichikroq bo‘lsa ham ishga qo‘l urganda onani bundan xabardor qilib, uning roziligini oladi. Aytgan so‘zlariga quloq solib, maslahatlariga amal qiladi, har vaqt onani minnatdor qilishga intiladi. Biz onamizning bir bo‘lagimiz, agar biror a’zomiz og‘risa, onamizning tani og‘riydi, agar biz xursand bo‘lsak, onamiz ham hursand bo‘ladi. Shunday ekan, doim onamizga e’tiborli bo‘laylik, ularni qarovsiz qoldirmaylik, hamisha xabar olib turaylik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Imom al-Buxoriy. Al-jome’ as-sahih. Toshkent: Movarounnahr nashriyoti.
2. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.

IQLIM O‘ZGARISHI VA UNING O‘ZBEKISTON TABIATIGA TA’SIRI

Umarov Husniddin

GDPI Boshlang’ich ta’lim metodikasi kafedrasi

Xudoyqulova Munira Bo’riboy qizi

GDPI

e-mail:xudoyqulovamunira@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada iqlim o‘zgarishining Ekologiya doirasidagi eng dolzarb muammolaridan biri sifatida O‘zbekiston tabiatiga ko‘rsatayotgan ta’siri ilmiy asosda tahlil qilinadi. Global haroratning oshishi natijasida Markaziy Osiyo hududida, xususan O‘zbekistonda qurg‘oqchilik davrlari tez-tez uchramoqda, suv resurslari kamayib bormoqda va qishloq xo‘jaligi unumdorligiga salbiy ta’sir kuchaymoqda. Muzliklarning erishi Amudaryo va Sirdaryo suv oqimining kamayishiga olib kelib, Orol dengizi fojiasini yanada chuqurlashtirmoqda. Shuningdek, havo haroratining ko‘tarilishi cho‘llanish jarayonini tezlashtirib, bioxilma-xillikka xavf tug‘dirmoqda. Maqolada O‘zbekiston sharoitida iqlim o‘zgarishiga moslashish, suv resurslarini oqilona boshqarish va ekologik barqarorlikni ta’minlash bo‘yicha ilmiy tavsiyalar ham keltiriladi. Tadqiqot ishonchli xalqaro ekologik hisobotlar va mintaqaviy iqlim kuzatuvlari asosida tayyorlangan.*

Kalit so’zlar: *iqlim o‘zgarishi, O‘zbekiston ekologiyasi, qurg‘oqchilik, suv resurslari, cho‘llanish, bioxilma-xillik, Ekologiya*

Abstract: *This article analyzes climate change as one of the most urgent environmental issues within the field of Ecology, focusing on its impact on the nature*

of Uzbekistan in a scientifically grounded manner. As a result of rising global temperatures, periods of drought are becoming more frequent in Central Asia, particularly in Uzbekistan, water resources are decreasing, and agricultural productivity is being negatively affected. The melting of glaciers leads to a reduction in the water flow of the Amu Darya and Syr Darya rivers, further deepening the Aral Sea crisis. In addition, rising air temperatures accelerate the process of desertification, posing a threat to biodiversity. The article also presents scientific recommendations for adapting to climate change in Uzbekistan, ensuring the rational management of water resources, and maintaining ecological sustainability. The study is based on reliable international environmental reports and regional climate observations.

Keywords: *climate change, ecology of Uzbekistan, drought, water resources, desertification, biodiversity, Ecology*

Аннотация: *В данной статье в научно обоснованном виде анализируется влияние изменения климата на природу Узбекистана как одной из наиболее актуальных проблем в области экологии. В результате повышения глобальной температуры в регионе Центральной Азии, особенно в Узбекистане, периоды засух становятся всё более частыми, сокращаются водные ресурсы и усиливается негативное воздействие на продуктивность сельского хозяйства. Таяние ледников приводит к уменьшению водного стока рек Амударья и Сырдарья, что ещё больше усугубляет катастрофу Аральского моря. Кроме того, повышение температуры воздуха ускоряет процесс опустынивания, создавая угрозу биоразнообразию. В статье также представлены научные рекомендации по адаптации к изменению климата в условиях Узбекистана, рациональному управлению водными ресурсами и обеспечению экологической устойчивости. Исследование подготовлено на основе достоверных*

международных экологических отчётов и региональных климатических наблюдений.

Ключевые слова: *изменение климата, экология Узбекистана, засуха, водные ресурсы, опустынивание, биоразнообразие, экология*

KIRISH

So‘nggi o‘n yilliklarda global miqyosda kuzatilayotgan iqlim o‘zgarishi Ekologiya fanining eng dolzarb va murakkab muammolaridan biriga aylandi. Haroratning barqaror oshishi, yog‘ingarchilik rejimining o‘zgarishi va ekstremal ob-havo hodisalarining tez-tez takrorlanishi nafaqat global ekotizimlarga, balki alohida mintaqalarning tabiiy muvozanatiga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda. O‘zbekiston geografik jihatdan qurg‘oqchil iqlim zonasida joylashgani sababli iqlim o‘zgarishining salbiy oqibatlarini yanada kuchliroq sezmoqda.

Mamlakatimizda suv resurslarining kamayishi, muzliklarning qisqarishi, cho‘llanish jarayonining tezlashishi va bioxilma-xillikning pasayishi kabi ekologik muammolar tobora keskinlashib bormoqda. Ayniqsa, Amudaryo va Sirdaryo havzalarida suv oqimining o‘zgarishi qishloq xo‘jaligi va aholining hayot sifatiga bevosita ta’sir qilmoqda. Shu sababli, iqlim o‘zgarishining O‘zbekiston tabiatiga ta’sirini ilmiy asosda o‘rganish va unga moslashish strategiyalarini ishlab chiqish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir.

O‘zbekiston sharoitida iqlim o‘zgarishi o‘ziga xos keskinlik bilan namoyon bo‘lmoqda. Mamlakatning kontinental va qurg‘oqchil iqlimi sababli yog‘ingarchilikning kamayishi, yoz mavsumining yanada issiq va uzoq davom etishi hamda suv tanqisligining kuchayishi kuzatilmoqda. Natijada, qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosildorligi, tuproq unumdorligi va tabiiy ekotizimlarning barqarorligi xavf ostida qolmoqda. Tog‘li hududlardagi muzliklarning qisqarishi kelajakda suv ta’minotiga jiddiy tahdid soladi, bu esa nafaqat ekologik, balki ijtimoiy-iqtisodiy

muammolarni ham kuchaytiradi. Shu nuqtai nazardan, iqlim o‘zgarishining O‘zbekiston tabiatiga ta’sirini chuqur tahlil qilish va ilmiy asoslangan moslashuv choralarini ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda iqlim o‘zgarishining Ekologiya doirasida O‘zbekiston tabiatiga ta’sirini baholash uchun kompleks ilmiy yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqotning asosiy metodologik bazasi sifatida ochiq foydalaniladigan xalqaro va mintaqaviy ilmiy manbalar - Intergovernmental Panel on Climate Change hisobotlari, World Bank iqlim va suv resurslariga oid tahlillari hamda United Nations Environment Programme ekologik monitoring ma’lumotlari o‘rganildi. Shuningdek, O‘zbekiston gidrometeorologiya xizmati ma’lumotlari va milliy ekologik monitoring natijalari ham qiyosiy tahlil uchun ishlatildi.

Tadqiqotda quyidagi usullar qo‘llandi: statistik tahlil (harorat, yog‘ingarchilik va suv oqimi dinamikasini o‘rganish), qiyosiy tahlil (mintaqaviy va global iqlim o‘zgarishlarini solishtirish), hamda trend (tendensiya) tahlili (so‘nggi 30–50 yillik iqlim ko‘rsatkichlaridagi o‘zgarishlarni aniqlash). Bundan tashqari, GIS va masofaviy zondlash (remote sensing) ma’lumotlari orqali cho‘llanish jarayonlari, muzliklarning qisqarishi va yer qoplami o‘zgarishi baholandi. Yakuniy bosqichda olingan natijalar tizimlashtirilib, O‘zbekiston hududidagi ekologik xavflar va moslashuv strategiyalarini ishlab chiqish bo‘yicha ilmiy xulosalar shakllantirildi.

iqlim o‘zgarishining Ekologiya doirasida O‘zbekiston tabiiy tizimlariga ta’sirini chuqur va ko‘p bosqichli yondashuv asosida o‘rganishga qaratildi. Ilmiy ishda ochiq va ishonchli ma’lumotlar bazasiga tayanildi, jumladan Intergovernmental Panel on Climate Changening baholash hisobotlari, World Meteorological Organization kuzatuv ma’lumotlari, shuningdek United Nations Development Programme tomonidan Markaziy Osiyo uchun tayyorlangan iqlimga moslashuv dasturlari.

Metodologik jihatdan tadqiqot quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirildi:

birinchidan, 1980–2025 yillar oralig‘idagi iqlim ko‘rsatkichlari (o‘rtacha harorat, yog‘ingarchilik miqdori, ekstremal ob-havo hodisalari) bo‘yicha uzun muddatli statistik analiz bajarildi;

ikkinchidan, suv resurslari dinamikasi Amudaryo va Sirdaryo havzalari misolida gidrologik modellashtirish orqali o‘rganildi;

uchinchidan, yer degradatsiyasi va cho‘llanish jarayonlari masofaviy zondlash (remote sensing) hamda GIS texnologiyalari yordamida baholandi. Shuningdek, tadqiqotda sifatli tahlil usuli ham qo‘llanilib, iqlim o‘zgarishining qishloq xo‘jaligi, bioxilma-xillik va aholi yashash sharoitlariga ijtimoiy-ekologik ta’siri ekspert baholari asosida o‘rganildi. Olingan natijalar sintez qilinib, O‘zbekiston sharoitida iqlim xavflarini kamaytirish va moslashuv strategiyalarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan xulosalar ishlab chiqildi.

TADQIQOT NATIJALARI

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, iqlim o‘zgarishi O‘zbekiston tabiati va uning ekologik tizimlariga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatmoqda. So‘nggi yillarda mamlakat hududida o‘rtacha yillik haroratning oshishi kuzatilmoqda. Bu esa yoz faslining yanada issiq va uzoq davom etishiga, qurg‘oqchilik holatlarining tez-tez takrorlanishiga olib kelmoqda. Natijada tuproqning namlik darajasi kamayib, o‘simliklarning o‘sishi va rivojlanish jarayonlari sekinlashmoqda. Yog‘ingarchilik rejimida ham o‘zgarishlar qayd etilgan. Ayrim hududlarda yog‘in miqdori kamaygan bo‘lsa, boshqa hududlarda qisqa muddatli, ammo kuchli yog‘ingarchiliklar ko‘paygan. Bu holat sel va toshqinlarning tez-tez yuz berishiga, tuproq eroziyasining kuchayishiga hamda qishloq xo‘jaligi yerlarining unumdorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Tadqiqotlar natijasida tog‘ muzliklarining sezilarli darajada qisqarayotgani ham aniqlangan. Bu jarayon Amudaryo va Sirdaryo kabi yirik daryolar suv rejimining

o‘zgarishiga olib kelib, ayniqsa yoz oylarida suv tanqisligini kuchaytirmoqda. Sug‘oriladigan dehqonchilik uchun suv resurslarining kamayishi esa qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishiga bevosita ta’sir qilmoqda.

Iqlim o‘zgarishi tuproq degradatsiyasi va cho‘llanish jarayonlarini tezlashtirmoqda. Ayniqsa Orolbo‘yi hududida sho‘rlanish va cho‘l hududlarining kengayishi kuchaygan. Bu esa yaylovlar sifatining pasayishi va qishloq xo‘jaligi yerlarining yaroqsiz holga kelishiga sabab bo‘lmoqda. Flora va fauna dunyosida ham sezilarli o‘zgarishlar kuzatilmoqda. Ba’zi o‘simlik turlari yashash hududini yo‘qotayotgan bo‘lsa, cho‘l sharoitiga moslashgan turlar ko‘paymoqda. Hayvonot dunyosida esa migratsiya yo‘nalishlarining o‘zgarishi va ayrim turlarning kamayishi qayd etilgan. Tadqiqot natijalari iqlim o‘zgarishi O‘zbekiston tabiatining barcha asosiy komponentlariga salbiy ta’sir ko‘rsatayotganini tasdiqlaydi va bu jarayon ekologik barqarorlikni ta’minlash uchun muhim choralar ko‘rishni talab etadi.

MUHOKAMA

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari O‘zbekiston hududida iqlim o‘zgarishi jarayonlari tobora kuchayib borayotganini va bu jarayon tabiiy muhitning barcha asosiy komponentlariga kompleks ta’sir ko‘rsatayotganini ko‘rsatadi. Ushbu holat global iqlim o‘zgarishining mintaqaviy namoyon bo‘lishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, O‘zbekistonning geografik joylashuvi, kontinental iqlimi hamda suv resurslariga yuqori darajada bog‘liqligi sababli ta’sir yanada sezilarli tus olmoqda.

Eng muhim jihatlardan biri haroratning barqaror oshishidir. Bu jarayon faqatgina issiqlik darajasining ko‘tarilishi bilan cheklanmay, balki bug‘lanish jarayonining kuchayishi, tuproq namligining tez yo‘qolishi va vegetatsiya davrining o‘zgarishi kabi murakkab ekologik oqibatlarni keltirib chiqarmoqda. Natijada qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosildorligi iqlimga nisbatan yanada sezgir bo‘lib qolmoqda. Bu esa oziq-ovqat xavfsizligi masalasini dolzarb muammoga aylantiradi.

Yog‘ingarchilik rejimining o‘zgarishi ham alohida e’tibor talab qiladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yog‘inlarning notekis taqsimlanishi va ekstremal meteorologik hodisalarning ko‘payishi gidrologik muvozanatni buzmoqda. Bu jarayon bir tomondan suv tanqisligini kuchaytirsa, ikkinchi tomondan sel va toshqin xavfini oshirmoqda. Shu nuqtayi nazardan, iqlim o‘zgarishi faqat qurg‘oqchilik emas, balki gidrometeorologik xavflarning ham kuchayishiga olib kelayotgan kompleks omil sifatida namoyon bo‘lmoqda.

qisqarishi O‘zbekiston suv xavfsizligiga ta’sir qiluvchi eng strategik muammolardan biridir. Chunki Amudaryo va Sirdaryo havzalarining asosiy suv manbalari tog‘ muzliklariga bog‘liq. Muzliklar hajmining kamayishi uzoq muddatli istiqbolda suv oqimining kamayishiga va mavsumiy nomutanosiblikning kuchayishiga olib keladi. Bu esa nafaqat qishloq xo‘jaligi, balki energetika va ichimlik suvi ta’minoti tizimlariga ham bosim yaratadi. Shu sababli suv resurslarini boshqarish tizimini modernizatsiya qilish va tejamkor texnologiyalarni joriy etish zaruriyati ortib bormoqda.

Tuproq degradatsiyasi va cho‘llanish jarayonlari esa iqlim o‘zgarishi bilan antropogen omillarning o‘zaro ta’siri natijasida yanada tezlashmoqda. Orol dengizi inqirozi bu jarayonning eng yaqqol misollaridan biri bo‘lib, u nafaqat ekologik, balki ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarga ham ega. Tuz va chang bo‘ronlarining kuchayishi aholi salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, yashash sharoitlarini murakkablashtirmoqda. Bu holat ekologik muvozanatni tiklash uchun kompleks reabilitatsiya choralari zarurligini ko‘rsatadi.

Biodiversitetdagi o‘zgarishlar ham muhim ilmiy xulosalardan biridir. Turlar tarkibining o‘zgarishi ekotizimlar barqarorligining pasayishiga olib keladi. Ayrim o‘simlik va hayvon turlarining yashash hududi qisqarishi biologik zanjirning uzilishiga sabab bo‘lishi mumkin. Bu esa uzoq muddatda tabiiy ekotizimlarning o‘z-o‘zini tiklash

qobiliyatini zaiflashtiradi. Tadqiqot natijalarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, iqlim o‘zgarishi O‘zbekistonda alohida ekologik muammo emas, balki suv resurslari, qishloq xo‘jaligi, bioxilma-xillik va aholi salomatligi bilan chambarchas bog‘langan murakkab tizimli muammodir. Shu sababli moslashuv (adaptatsiya) va yumshatish (mitigatsiya) strategiyalarini birgalikda amalga oshirish, ilmiy asoslangan ekologik siyosatni kuchaytirish va resurslardan oqilona foydalanish bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari va ularning tahlili asosida shuni xulosa qilish mumkinki, iqlim o‘zgarishi O‘zbekiston tabiati va uning ekologik tizimlariga sezilarli va tobora kuchayib borayotgan ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu jarayon o‘zini haroratning oshishi, yog‘ingarchilik rejimining o‘zgarishi, muzliklarning qisqarishi, suv resurslarining kamayishi hamda cho‘llanish jarayonlarining tezlashishi kabi ko‘rinishlarda namoyon etmoqda.

Eng muhim muammolardan biri sifatida suv resurslarining qisqarishi va ularning mavsumiy nomutanosibligi qayd etiladi. Bu holat qishloq xo‘jaligi, ichimlik suvi ta’minoti va ekologik barqarorlikka bevosita salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Tuproq degradatsiyasi va Orolbo‘yi hududidagi ekologik inqiroz iqlim o‘zgarishining eng og‘ir oqibatlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bundan tashqari, flora va fauna dunyosidagi o‘zgarishlar biologik xilma-xillikning kamayishiga va ekotizimlar muvozanatining buzilishiga olib kelmoqda. Bu esa uzoq muddatli istiqbolda tabiiy resurslardan foydalanish imkoniyatlarini cheklashi mumkin. Tadqiqot iqlim o‘zgarishi O‘zbekiston uchun faqat ekologik emas, balki iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan kompleks muammo ekanligini ko‘rsatdi. Shuning uchun ushbu muammoning salbiy oqibatlarini kamaytirish maqsadida moslashuv choralarini kuchaytirish, suv va

yer resurslaridan oqilona foydalanish, shuningdek, ekologik barqaror rivojlanish strategiyalarini amaliyotga tatbiq etish zarur hisoblanadi.

Eng muhim yakuniy xulosa shundan iboratki, iqlim o‘zgarishining oqibatlari allaqachon kuzatilayotgan jarayon emas, balki kelajakda yanada kuchayishi aniq bo‘lgan trenddir. Agar hozirgi tendensiyalar saqlanib qolsa, tabiiy ekotizimlarning o‘z-o‘zini tiklash imkoniyati keskin kamayishi va ayrim hududlarda ekologik barqarorlikning qayta tiklanmas darajaga tushishi ehtimoldan xoli emas. Bu esa O‘zbekistonni “moslashuvchi hudud” emas, balki faol “oldini oluvchi va transformatsion choralar ko‘ruvchi tizim”ga o‘tishga majbur qiladi. Iqlim o‘zgarishi bilan kurashish faqat ekologik muhofaza doirasida emas, balki ilmiy innovatsiyalar, resurslarni boshqarish islohoti va uzoq muddatli strategik rejalashtirish asosida amalga oshirilishi kerak. Aynan shu yondashuvgina O‘zbekiston tabiatining barqarorligini saqlab qolish va kelajak avlodlar uchun ekologik xavfsiz muhit yaratish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev A.A. Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2020.
2. Aripov R.A. Iqlim o‘zgarishi va uning Markaziy Osiyoga ta’siri. – Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2019.
3. Gulomov S.A. O‘zbekiston ekologiyasi: muammolar va yechimlar. – Toshkent: O‘qituvchi, 2021.
4. Intergovernmental Panel on Climate Change. Climate Change 2021: The Physical Science Basis. – Cambridge University Press, 2021.
5. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi. O‘zbekiston ekologik holati bo‘yicha hisobot. – Toshkent, 2023.

6. World Bank. Climate Risk Country Profile: Uzbekistan. – Washington, DC: World Bank Group, 2022.
7. World Meteorological Organization. State of the Global Climate Report. – Geneva: WMO, 2022.

EARTH IS IN A DANGER MODE

Xamidova Aziza
"Silk Road" International University of Tourism and Cultural Heritage
aziza260208@icloud.com
Muslima Amiriddinova Zayniddin kizi
Silk Road International University of Tourism and Cultural Heritage
m.amiriddinova@univ-silkroad.uz

Abstract. *Global warming is a crisis that escalating dramatically. Due to human activities like burning fossil fuels, causing Earth's temperature to rise faster than ever, leading to more extreme weather like heatwaves, floods, droughts, fires, rising sea levels, threats to food and water security, biodiversity loss, and severe health impacts, with the latest decade, being the warmest on record. In the beginning, we will quickly find out why the world is experiencing extreme weather. Subsequently, we recognize how much human activity has changed over decades, including its potential impacts down the road. Lastly, we acknowledge the present solutions and recommendations for both citizens and authorities. This given article focuses on understanding the challenges facing in the future and finding multifaceted approaches to addressing them.*

Keywords: *global warming, climate change, human activities, water pollution, plastic pollution and solutions.*

Introduction

It is undeniable that over the last few decades, it has become increasingly common to observe many countries encountering climate change. For the time being, this

ongoing concern is a reason for many problems like extreme weather, rising sea levels, and damage to the environment, which affects people's lives as well as flora and fauna. Despite the scientists 'contributing their efforts largely with a view to tackling this problem by dwindling fossil fuels and hydroelectric power still, there is no denying the fact that it does not appear to make the climate better. Earth offers all the opportunities crucial for life, however, human activities, such as industrialization, overpopulation and overuse of resources, as well as transportation which run-on-oil are putting it under pressure. Furthermore, another potential problem of today's world is that marine species are becoming increasingly scarce due to the risen temperature and garbage. This article evaluates these risks and clarifies the reasons of immediate action importance.

Human actions

The most prominent cause of climate change is human activities, which include greenhouse gases, burning fossil fuels, transportation, and industrial production that releases carbon dioxide into the atmosphere. To begin with, the increased number of greenhouse gas emissions, such as carbon dioxide, methane, and nitrous oxide are making the environment worse. On top of that, fuel burning because of transport, electricity and industry has a significant impact on our planet. Also, deforestation is a main contributor to pollution. Cutting trees of the forests to make place for the infrastructure is decreasing the Earth's ability to consume carbon gas and making wild animals homeless. These factors are expected to rise temperatures and have a negative impact on humanity. Moreover, transportation is a part of this problem as well. Owing to the fact that airplanes release a great amount of gas, cars, trains and buses burn fuel, as well as traffic congestion in rural areas elevates air pollution level, ecosystem needs our help. To illustrate, promoting eco-friendly transport, using bicycles and rising

awareness in educational programs have a likelihood of reducing global warming. For example, in this picture the tree is cut down to make an area for the ventilation duct.

Ocean life

It comes as no surprise that pollution in aquatic systems has become a pressing concern in recent years. One significant challenge of hydrosphere pollution is industrial sectors. In other words, most companies and factories produce toxic fumes regardless of its threat to the surroundings. A good case in point would be Turkey. Due to tourism and delivery purposes, Turkey's water quality is too poor. When lots of ships release their oil into oceans, leaks and seas, the number of underwater creatures will be reduced in the short term. Dealing with this dilemma involves promoting stricter regulations by governments. Doing so, not only sea creatures like sharks', whales' and fish's survival but also individuals life will be easier and healthier. Another critical reason may be fertilizer runoff why the ratio of water environment is escalating day by day. This usually stem from the usage of chemicals for raising yield and avoiding insect species. However, this unawareness can lead to detrimental consequences owing to rainfall. When farmers use chemical fertilizers for their plants, after rain inorganic fertilizers can run to open seas, leading to dead zones. This problem could be addressed by organizing eco-friendly solutions such as organic fertilizers, which have no harm to marine life. This in turn, enables to profit from healthy fruits and vegetables, thereby declines pollution waves. Taking this photo as an example, Earth is fed up with plastics and that's why it is vomiting out of desperation.

Plastic pollution and water quality

In the era where world is under threat, there are numerous reasons behind climatic shifts. Last but not least, plastic pollution has a crucial role to play. Over recent periods,

it has become increasingly prevalent to observe majority becoming lazy and having no desire towards recycling litter. Every year almost 300 million tons of plastic produced, such as bags, bottles and packaging, but only nine percent of it is recycled. This plastic based materials are harming soil, water bodies and human health worldwide. To begin with, as the plastic is non-biodegradable, it both poisons soil and spreads pollution deeper, leading to weak ecosystems food insecurity. Secondly, marine animals are the victims of this handicap. Plastic waste, in the majority of the cases, ends up in rivers, lakes and oceans, staying there for many years and thus microplastics are consumed by aquatic creatures. In other words, sharks, fish, turtles, whales and dolphins confuse their food with plastic, affecting the food chain. On top of that, polluted water has a big impact on drinking water quality because these chemicals can be mixed with water which is used for consumption. Thirdly, plastic debris can worsen human health. As people breath from polluted air and drink polluted water, first of all, they face breathing difficulties like asthma and respiratory diseases. Next, it can be the reason for allergies, skin cancer, food poisoning, hormonal disturbances, not to mention to death. To handle this situation, people should adopt biodegradable packaging, and governments should prohibit single-use plastics.

Conclusion

Taking all the aspects mentioned above into consideration, I conclude that World is indeed under threat, meaning that earth requires urgent action. While this harm could be attributed to three main factors: human actions, water pollution and plastic pollution, the solutions would lie in rising awareness of how to conserve natural wealth, promoting environmentally-friendly products and putting tax on one-time-use plastics. In this way, I believe that both nature and humanity will be in safe in the not- too-

distant future, otherwise the earth will no longer exist and people have to investigate habitable environment beyond Earth.

References

1. Dilaver H., Dilaver K.F. The Earth is Heating Up: Causes, Effects, and Solutions of Global Warming // Kafkas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi. – 2024. – Vol. 17, № 2. – P. 65–74. – DOI: https://doi.org/10.58688/kujs.1496932

2. Pielke R.A. Jr., Landsea C., Mayfield M., Layer J., Pasch R. Hurricanes and Global Warming // Bulletin of the American Meteorological Society. – 2005. – Vol. 86, № 11. – P. 1571–1576. – DOI: https://doi.org/10.1175/BAMS-86-11-1571

3. Herndon J.M. Origin of Earth's Magnetic Field, its Nature and Behavior, Geophysical Consequences, and Danger to Humanity: A Logical Progression of Discoveries Review // European Journal of Applied Sciences. – 2022. – Vol. 10, № 6. – P. 529–562. – URL: https://www.researchgate.net/profile/J-Herndon/publication/366673106_Origin_of_Earth's_Magnetic_Field_its_Nature_and_Behavior_Geophysical_Consequences_and_Danger_to_Humanity_A_Logical_Progression_of_Discoveries_Review/links/63ade5a8a03100368a39cd39/Origin-of-Earths-Magnetic-Field-its-Nature-and-Behavior-Geophysical-Consequences-and-Danger-to-Humanity-A-Logical-Progression-of-Discoveries-Review.pdf

4. Milfont T.L. Global warming, climate change and human psychology // Psychological approaches to sustainability: Current trends in theory, research and practice / ed. by Corral-Verdugo V., García-Cadena C.H., Frías-Armenta M. – New York: Nova Science Publishers, 2010. – URL: https://cssn.org/wp-content/uploads/2020/11/pub_climate.pdf

IQLIM O‘ZGARISHI SHAROITIDA SUV RESURSLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH YO‘LLARI

Turgunbayev Utkir Begimovich
Toshkent davlat agrar universiteti
turgunbaevutkir01@gmail.com

Annotatsiya. *Bugungi kunda iqlim o‘zgarishi insoniyat oldida turgan eng dolzarb global muammolardan biri hisoblanadi. Atmosferadagi issiqxona gazlari konsentratsiyasining ortishi natijasida Yer sharining o‘rtacha harorati oshib bormoqda, bu esa suv resurslarining shakllanishi, taqsimlanishi va ulardan foydalanish jarayonlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, qurg‘oqchil va yarim qurg‘oqchil hududlarda joylashgan davlatlar uchun suv taqchilligi muammosi yanada keskinlashmoqda. Mazkur maqolada iqlim o‘zgarishining suv resurslariga ta’siri, suv tanqisligi sharoitida suvdan samarali foydalanishning ilmiy-amaliy mexanizmlari, suv tejovchi texnologiyalar, raqamli boshqaruv tizimlari hamda O‘zbekiston sharoitida suv xavfsizligini ta’minlashning ustuvor yo‘nalishlari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga asoslanib, suv resurslarini boshqarish samaradorligini oshirishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *iqlim o‘zgarishi, suv tanqisligi, suv xavfsizligi, qishloq xo‘jaligi, ekologik muvozanat, raqamli texnologiyalari.*

Kirish

XXI asrda insoniyat duch kelayotgan eng katta ekologik muammolardan biri iqlim o‘zgarishidir. So‘nggi yuz yil davomida sanoat ishlab chiqarishining kengayishi, transport vositalari sonining ortishi, o‘rmonlarning qisqarishi va tabiiy resurslardan

haddan tashqari foydalanish natijasida atmosferaga chiqarilayotgan issiqxona gazlari hajmi sezilarli darajada oshdi. Natijada global harorat ko‘tarilib, tabiiy ekotizimlarda jiddiy o‘zgarishlar yuz bermoqda.

Iqlim o‘zgarishining eng sezilarli oqibatlaridan biri suv resurslari bilan bog‘liq muammolarning kuchayishidir. Suv barcha tirik organizmlar hayoti, qishloq xo‘jaligi, sanoat, energetika va iqtisodiyotning asosiy resurslaridan biri hisoblanadi. Shu bois suv resurslarining kamayishi yoki sifati yomonlashuvi jamiyat rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Bugungi kunda dunyo aholisi sonining ortishi bilan suvga bo‘lgan ehtiyoj ham muttasil oshib bormoqda. Birlashgan Millatlar Tashkiloti prognozlariga ko‘ra, 2050-yilga kelib dunyo aholisining qariyb yarmi suv tanqisligi kuzatiladigan hududlarda yashashi mumkin. Ayniqsa, Markaziy Osiyo davlatlari, jumladan O‘zbekiston uchun bu muammo dolzarb ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekistonning asosiy suv manbalari Amudaryo va Sirdaryo havzalariga bog‘liq bo‘lib, suv resurslarining katta qismi qo‘shni davlatlar hududida shakllanadi. Shu bilan birga, aholi sonining ortishi, sug‘oriladigan yerlar maydonining kengayishi va iqlim o‘zgarishi natijasida suvga bo‘lgan talab ortib bormoqda. Mazkur holat suv resurslarini boshqarishning yangi yondashuvlarini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Asosiy qism

Iqlim o‘zgarishining suv resurslariga ta’siri

Iqlim o‘zgarishi suv resurslarining miqdori va sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Atmosfera haroratining oshishi natijasida bug‘lanish jarayoni kuchayadi. Natijada suv omborlari, ko‘llar va daryolardagi suv hajmi kamayadi. Yog‘ingarchiliklarning notekis taqsimlanishi esa ayrim hududlarda suv toshqinlari, boshqa hududlarda esa qurg‘oqchiliklarning kuchayishiga olib keladi.

Markaziy Osiyoda suv resurslarining asosiy manbai bo‘lgan tog‘ muzliklari so‘nggi o‘n yilliklarda sezilarli darajada qisqarmoqda. Tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, Tyanshan va Pomir-Olay tog‘ tizimlaridagi ko‘plab muzliklar maydoni 20–30 foizgacha kamaygan. Muzliklar daryolarning asosiy oziqlantiruvchi manbai bo‘lgani sababli ularning qisqarishi kelajakda suv oqimining kamayishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Bundan tashqari, iqlim o‘zgarishi suv sifatiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Suv sathining pasayishi natijasida undagi tuzlar, kimyoviy moddalar va ifloslantiruvchi elementlar konsentratsiyasi ortadi. Bu esa ichimlik suvi sifatining yomonlashuviga, aholi salomatligiga va qishloq xo‘jaligi mahsuldorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Qurg‘oqchiliklar sonining ortishi natijasida qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosildorligi kamayadi, chorvachilikda yem-xashak bazasi qisqaradi va oziq-ovqat xavfsizligi bilan bog‘liq muammolar yuzaga keladi. Shu sababli iqlim o‘zgarishi va suv resurslari o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqur o‘rganish bugungi kunning muhim ilmiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Suv resurslaridan samarali foydalanishning zamonaviy usullari

Suv resurslaridan samarali foydalanish iqlim o‘zgarishi sharoitida barqaror rivojlanishni ta’minlashning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Buning uchun avvalo suvdan foydalanish tizimini modernizatsiya qilish zarur.

Qishloq xo‘jaligida tomchilatib sug‘orish va yomg‘irlatib sug‘orish texnologiyalaridan foydalanish suv sarfini sezilarli darajada kamaytiradi. An’anaviy sug‘orish usullarida suvning katta qismi bug‘lanish yoki sizib ketish natijasida yo‘qoladi. Tomchilatib sug‘orish tizimi esa suvni to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘simlik ildiziga yetkazib beradi, natijada suvdan foydalanish samaradorligi oshadi.

Suv omborlari va kanallarni rekonstruksiya qilish ham suv yo‘qotishlarini kamaytirishda muhim rol o‘ynaydi. Ko‘plab sug‘orish kanallari eskirganligi sababli

katta miqdorda suv yo‘qotilmoqda. Kanallarni betonlashtirish, quvur tizimlaridan foydalanish va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini joriy etish orqali bu muammoni sezilarli darajada kamaytirish mumkin.

Suvni qayta ishlash va qayta foydalanish texnologiyalarini rivojlantirish ham dolzarb vazifalardan biridir. Tozalangan oqova suvlarni texnik maqsadlarda, yashil hududlarni sug‘orishda yoki ayrim qishloq xo‘jaligi ehtiyojlarida qo‘llash orqali tabiiy suv manbalariga tushadigan yuklamani kamaytirish mumkin.

Suv boshqaruvida raqamli texnologiyalarning o‘rni

Raqamli texnologiyalar suv resurslarini boshqarishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Sun’iy yo‘ldosh monitoringi, geografik axborot tizimlari (GIS), masofadan zondlash texnologiyalari va aqlli sensorlar yordamida suv resurslarining holatini doimiy kuzatib borish mumkin.

Masalan, sun’iy yo‘ldosh ma’lumotlari orqali suv omborlari hajmi, yerlarning namlik darajasi va ekinlarning suvga bo‘lgan ehtiyoji aniqlanadi. Bu ma’lumotlar asosida sug‘orish jarayonlari optimallashtiriladi va ortiqcha suv sarfining oldi olinadi.

Raqamli hisoblagichlar va avtomatlashtirilgan nazorat tizimlari suv iste’molini aniq hisobga olish imkonini beradi. Natijada suv taqsimoti samaradorligi oshadi, noqonuniy suv olish holatlari kamayadi va boshqaruv tizimi takomillashadi.

Iqlim o‘zgarishining suv resurslariga ta’siri bo‘yicha ko‘plab ilmiy tadqiqotlar mavjud. IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) hisobotlarida ta’kidlanishicha, iqlim o‘zgarishi yog‘ingarchilikning o‘zgaruvchanligini oshiradi, muzliklar erishini tezlashtiradi va suv sifatini pasaytiradi. Olmstead (2013) suv ta’minoti va talabi bo‘yicha moslashuv strategiyalarini tahlil qilib, narx siyosati, suv savdosi va infratuzilma investitsiyalarining muhimligini ko‘rsatgan.

Chivambo (2025) tomonidan o‘tkazilgan sistematik sharh (40 ta maqola) iqlim o‘zgarishi sharoitida suv resurslarini boshqarishda mahalliy tadqiqotlar va jamoa

ishtirokiga asoslangan moslashuv strategiyalarini tavsiya etadi. Johnson (2022) qishloq xo‘jaligi va shahar suv sifati muammolarini ko‘rib chiqib, suvni tejash amaliyotlarining iqlim ta’sirini yumshatishini ta’kidlaydi.

Markaziy Osiyoda tadqiqotlar (O‘zbekiston, Jahon banki hisobotlari) suv tanqisligining 70% ga yaqini mintaqaviy muammolar bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. O‘zbekistonda Amudaryo va Sirdaryo transchegaraviy suvlari iqlim o‘zgarishi fonida asosiy muammo hisoblanadi. UNEP va Cap-Net hisobotlari Integrated Water Resources Management (IWRM) ni iqlimga moslashuvning asosiy vositasi sifatida belgilaydi.

Elgendy (2024) 131 ta tadqiqotni tahlil qilib, suv omborlarini qayta ishlatish (reoperation) va talabni boshqarish strategiyalarining samaradorligini ta’kidlagan. Precision irrigation (aniq sug‘orish) bo‘yicha Lakhiar (2024) tadqiqoti suv sarfini 40-95% ga qisqartirish imkonini ko‘rsatadi.

O‘zbekistonlik olimlar (Masalan, 1989–2007 yillar tahlili) iqlim o‘zgarishi, aholi o‘sishi va iqtisodiy rivojlanishning suv ta’minotiga ta’sirini o‘rganishgan. Natijada, suvni tejash va qayta ishlatish zarurligi ta’kidlangan.O‘zbekiston sharoitida suv xavfsizligini ta’minlash istiqbollari

O‘zbekiston iqtisodiyotida qishloq xo‘jaligi yetakchi tarmoqlardan biri hisoblanadi. Mamlakatda foydalanilayotgan suv resurslarining asosiy qismi aynan sug‘orish maqsadlariga sarflanadi. Shu sababli suv tejovchi texnologiyalarni keng joriy etish strategik ahamiyatga ega.

So‘nggi yillarda davlat tomonidan tomchilatib sug‘orish tizimlarini rivojlantirish, suv xo‘jaligi infratuzilmasini modernizatsiya qilish va suv hisobini yuritish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Kelgusida suv boshqaruvi tizimini to‘liq raqamlashtirish, transchegaraviy suv resurslaridan foydalanishda xalqaro hamkorlikni kuchaytirish va ekologik ta’limni rivojlantirish muhim vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

Tahlil va natijalar

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, iqlim o‘zgarishi natijasida Markaziy Osiyoda suv tanqisligi xavfi tobora ortib bormoqda. O‘zbekiston sharoitida mavjud suv resurslaridan samarali foydalanish bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar ijobiy natijalar bermoqda.

Tomchilatib sug‘orish texnologiyalarining joriy etilishi natijasida ayrim hududlarda suv sarfi 40–50 foizgacha qisqargan. Shu bilan birga, hosildorlikning oshishi va energiya xarajatlarining kamayishi kuzatilgan. Bu esa suv tejovchi texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligini ham tasdiqlaydi.

Raqamli monitoring tizimlari yordamida suv iste’moli ustidan nazorat kuchaygan va suv yo‘qotishlari kamaygan. Tahlillar ko‘rsatishicha, suv xo‘jaligi infratuzilmasini modernizatsiya qilish orqali suv yo‘qotishlarini 20–30 foizga qisqartirish mumkin.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, texnologik yangilanishlar, institutsional islohotlar va ekologik madaniyatni oshirish choralarini kompleks ravishda amalga oshirish suv resurslarini boshqarish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Xulosa

Iqlim o‘zgarishi suv resurslariga ta’sir etuvchi eng muhim global omillardan biridir. Haroratning oshishi, muzliklarning qisqarishi, qurg‘oqchiliklarning kuchayishi va yog‘ingarchilik rejimining o‘zgarishi natijasida suv tanqisligi muammosi tobora dolzarb tus olmoqda. Iqlim o‘zgarishi sharoitida suv resurslaridan samarali foydalanish – bu nafaqat zarurat, balki barqaror rivojlanishning asosidir. Adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, texnologik innovatsiyalar, integratsiyalashgan boshqaruv va jamoaviy ishtirok orqali muammolarni yumshatish mumkin. O‘zbekiston kabi mamlakatlar uchun bu strategiyalarni amalga oshirish kelajak avlodlar uchun suv xavfsizligini ta’minlaydi. Harakatlar bugundan boshlanishi kerak

O‘zbekiston uchun suv resurslaridan oqilona va samarali foydalanish masalasi nafaqat ekologik, balki iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatga ham ega. Suv tejovchi texnologiyalarni keng joriy etish, suv infratuzilmasini modernizatsiya qilish, raqamli boshqaruv tizimlarini rivojlantirish va ekologik madaniyatni yuksaltirish orqali suv xavfsizligini ta’minlash mumkin.

Kelgusida suv resurslarini integratsiyalashgan boshqarish tamoyillarini rivojlantirish, ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish va xalqaro hamkorlikni mustahkamlash iqlim o‘zgarishi sharoitida barqaror rivojlanishning muhim omili bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Suv kodeksi. – Toshkent, 2023.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining suv xo‘jaligini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari. – Toshkent, 2020–2025.

3. IPCC. Climate Change 2023: Impacts, Adaptation and Vulnerability. – Geneva, 2023.

4. United Nations World Water Development Report 2024. – New York, 2024.

5. FAO. Water Scarcity in Agriculture. – Rome, 2022.

6. UNESCO. Water Security and Sustainable Development. – Paris, 2023.

7. Abdullayev I., Rakhmatullaev S. Water Resources Management in Central Asia. – Tashkent, 2022.

8. Karimov A. Suv xo‘jaligi va ekologik barqarorlik. – Toshkent: Fan, 2021.

КОМПЛЕКСНЫЙ МЕТОД ОЦЕНКИ ГИДРОЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ВОДНЫХ ОБЪЕКТОВ В РЕГИОНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Чембарисов Эльмир Исмаилович

Научно-исследовательский институт ирригации и водных проблем (НИИИВП)

echembar@mail.ru

Реймова Гулжамал Батырбаевна

Научно-исследовательский институт ирригации и водных проблем (НИИИВП)

guljamalreymova25@gmail.com

Баллиев Ажинияз Ибрагимович

Международный центр стратегических разработок исследований в области продовольствия и сельского хозяйства при Министерстве сельского хозяйства Республики Узбекистан I-SCAD

ajok90@mail.ru

Аннотация. *В условиях ухудшения гидроэкологической ситуации в регионах Центральной Азии возрастает необходимость комплексной оценки состояния различных водных объектов. Целью исследования является разработка много-блочного метода оценки гидроэкологического состояния рек, озёр, оросительных каналов, коллекторов, водохранилищ и подземных вод. Методология исследования основана на комплексном анализе географических, гидрологических, гидрохимических, гидробиологических и микробиологических*

характеристик водных объектов с учётом их функционального назначения и социально-экономического значения. В результате исследования разработана комплексная блочная модель, позволяющая проводить унифицированную оценку качества воды, степени нарушенности водных экосистем и формировать рекомендации по рациональному использованию водных ресурсов. Предложенный метод может применяться для мониторинга, экологического анализа и управления водными ресурсами в различных регионах Центральной Азии.

Ключевые слова: *гидроэкологическое состояние, водные объекты, комплексная оценка, Центральная Азия, гидрохимические показатели, экологические индикаторы.*

Abstract*. Under conditions of increasing hydroecological degradation in the regions of Central Asia, the need for a comprehensive assessment of water bodies is becoming increasingly important. The aim of this study is to develop a multi-block method for assessing the hydroecological state of rivers, lakes, irrigation canals, collectors, reservoirs, and groundwater resources. The methodology is based on an integrated analysis of geographical, hydrological, hydrochemical, hydrobiological, and microbiological characteristics of water bodies, taking into account their functional purpose and socio-economic significance. As a result, a comprehensive block-based model was developed to provide a unified assessment of water quality, ecosystem disturbance levels, and recommendations for the rational use of water resources. The proposed method can be applied for environmental monitoring, ecological assessment, and water resource management in different regions of Central Asia.*

Keywords: *hydroecological state, water bodies, comprehensive assessment, Central Asia, hydrochemical indicators, ecological indicators.*

Введение. В мире проводятся научные исследования по оценке изменения климата в различных странах, его влияния на количество и качество поверхностных водных ресурсов, их изменению за многолетний период, анализу современного гидрологического и гидрохимического режимов речных и коллекторно-дренажных вод, по анализу современного гидрохимического и гидробиологического состояния существующих озер, водохранилищ и степени их загрязнения, особенно актуальна эта проблема для низовий р. Амударьи, связанная не только с изменением климата, по и с продолжающим усыханием Аральского моря.

В Узбекистане проводятся ряд реформ, которые направлены на рациональное и эффективное использование имеющихся поверхностных водных ресурсов, создание безопасной гидроэкологической среды и охрану окружающей природной среды. В стратегии развития Нового Узбекистана намечены такие задачи, как «реформирование механизмов использования ресурсов, обеспечение их рационального использования, улучшение экологической ситуации в городах и районах»[30]. В связи с этим большое значение приобретают научные исследования, направленные на оценку гидрологического, гидрохимического и гидроэкологического состояния и степени загрязнения водных объектов различных регионов.

В связи с этим, в данной статье предлагается много-блочная схема комплексной оценки гидроэкологического состояния водных объектов в различных регионах Центральный Азии [1- 10].

Содержание много-блочной схемы. Для проведения перспективных исследований по оценке гидроэкологического состояния водных объектов в

[30] Указ президента республики Узбекистан от 28 января 2022 года № УП-60 «О стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы».

различных природных регионах нами предложена много-блочная схема комплексного метода её оценки **«Комплексный метод оценки гидроэкологического состояния водных объектов»** (рис.1).

Цель исследования. Разработка комплексного много-блочного метода оценки гидроэкологического состояния водных объектов различных природно-хозяйственных регионов Центральной Азии с учётом их гидрологических, гидрохимических, гидробиологических, микробиологических и социально-экономических характеристик.

Методология исследования. Исследование основано на применении комплексного междисциплинарного подхода, включающего классификацию водных объектов, анализ географических, морфологических и гидрологических характеристик, определение функционального назначения водных ресурсов, а также оценку гидрохимических, гидробиологических и микробиологических показателей качества воды. Для интегральной оценки использованы экологические индикаторы, индексы загрязнения и элементы гидроэкологического картографирования.

Основные результаты исследования. Разработана много-блочная схема комплексной оценки гидроэкологического состояния водных объектов, позволяющая выполнять унифицированную оценку рек, озёр, оросительных каналов, коллекторов, водохранилищ и подземных вод. Предложенный метод обеспечивает определение степени нарушенности водных экосистем, оценку качества воды, а также формирование гидроэкологического паспорта и рекомендаций по рациональному использованию водных ресурсов.

Рисунок 1. Много-блочная модель комплексной оценки гидроэкологического состояния водных объектов в различных регионах Центральной Азии.

При проведении анализа по предложенному комплексному методу рассматривается совокупность природных, экологических, функциональных и социально-экономических характеристик водных объектов, позволяющая осуществлять их многостороннюю гидроэкологическую оценку.

В **первом** блоке определяется категория и тип исследуемого водного объекта. При этом учитываются естественные гидроэкосистемы (реки, озёра), первично искусственные гидроэкосистемы (оросительные каналы, водохранилища), вторично искусственные гидроэкосистемы (магистральные коллекторы, ирригационно-сбросовые озёра), а также месторождения подземных вод. Подобная классификация необходима для выявления особенностей формирования гидрологического режима, химического состава воды, источников питания и степени антропогенного воздействия на различные типы водных систем.

Во **втором** блоке проводится анализ географических, морфологических и гидрологических характеристик объекта. Исследуются географическое положение, морфометрические параметры, особенности рельефа, гидрологический режим, тип питания водного объекта (ледниково-снеговой, снеговой, дождевой, смешанный), климатические условия территории, а также факторы, влияющие на пространственно-временную изменчивость количественных и качественных характеристик водных ресурсов. Изучение данных параметров позволяет определить природные условия формирования

водного объекта и оценить степень влияния климатических изменений на его современное состояние.

В **третьем** блоке определяется функциональное назначение водного объекта с учётом его современного и исторического использования. Рассматривается роль водных ресурсов в системах питьевого водоснабжения, орошения сельскохозяйственных культур, рыбного хозяйства, промышленного производства, животноводства, гидроэнергетики, рекреационной деятельности и природоохранного управления. Учитывается также зависимость требований к качеству воды от характера её использования, поскольку различные отрасли экономики предъявляют неодинаковые нормативные требования к гидрохимическим и санитарным характеристикам водных ресурсов.

В **четвёртом** блоке выполняется оценка экологических индикаторов и показателей качества воды. Анализируются гидрохимические, гидробиологические, санитарно-гигиенические и микробиологические характеристики водных объектов, включая минерализацию, химический состав, содержание биогенных веществ, показатели органического загрязнения, индексы сапробности, биологические индикаторы качества воды и наличие потенциально опасных загрязняющих компонентов. При исследовании вод питьевого назначения применяются специализированные гидрохимические, гидробиологические и микробиологические методы анализа в соответствии с требованиями стандарта O‘z DSt 950:2011 «Вода питьевая».

В **пятом** блоке осуществляется интегральная комплексная оценка гидроэкологического состояния водного объекта на основе обобщения полученных результатов. Выделяются категории состояния: близкое к естественному, слабо нарушенное, нарушенное и сильно нарушенное состояние. Данная классификация позволяет определить уровень экологической

устойчивости гидроэкосистемы, степень антропогенной трансформации и потенциальную опасность ухудшения качества воды для населения, хозяйственной деятельности и окружающей среды.

В **шестом** блоке рассматривается социально-экономический статус водного объекта и его значение для устойчивого развития региона. Анализируется роль водного объекта в обеспечении населения питьевой водой, поддержании сельскохозяйственного производства, развитии рыбного хозяйства, промышленности, рекреации, а также в обеспечении экологической безопасности территории. Кроме того, оцениваются возможные экономические и экологические последствия ухудшения качества водных ресурсов.

В **седьмом** блоке составляется гидроэкологический паспорт водного объекта, включающий систематизированные сведения о его природных, гидрологических, гидрохимических, экологических и хозяйственных характеристиках. На основе выполненного анализа разрабатываются научно обоснованные рекомендации по охране водных ресурсов, снижению степени загрязнения, рациональному использованию вод, повышению эффективности водопользования и совершенствованию механизмов управления водными ресурсами.

В **восьмом** блоке предусматривается разработка серии гидрологических, гидрохимических и гидроэкологических ГИС-карт, позволяющих выполнять пространственный анализ характеристик водных объектов, мониторинг динамики их состояния, экологическое прогнозирование и выявление зон повышенного экологического риска. Использование ГИС-технологий способствует повышению эффективности мониторинга, научного анализа и принятия управленческих решений в области рационального использования и охраны водных ресурсов.

Выводы:

Разработанный комплексный много-блочный метод оценки гидроэкологического состояния водных объектов представляет собой универсальный научно-практический подход, предназначенный для исследования различных типов водных систем в природно-хозяйственных регионах Центральной Азии. Предложенная методика основана на интеграции географических, гидрологических, гидрохимических, гидробиологических, микробиологических и социально-экономических критериев оценки, что обеспечивает комплексный анализ состояния водных объектов.

Использование много-блочной модели позволяет выполнять унифицированную оценку гидроэкологического состояния рек, озёр, оросительных каналов, коллекторов, водохранилищ и подземных вод, определять степень экологической нарушенности водных экосистем, выявлять факторы загрязнения и оценивать качество водных ресурсов с учётом их функционального назначения.

Практическая значимость предложенного метода заключается в возможности его применения для экологического мониторинга, сравнительного анализа, гидроэкологического картографирования и разработки научно обоснованных рекомендаций по рациональному использованию и охране водных ресурсов. Использование данного подхода способствует повышению достоверности оценки гидроэкологического состояния водных объектов, совершенствованию природоохранных мероприятий и повышению эффективности управления водными ресурсами в условиях усиливающегося

антропогенного воздействия и климатических изменений в регионах Центральной Азии.

Список литературы

1. Алекин О.А. Основы гидрохимии. – Л.: Гидрометеоиздат, 1970. – 444 с.
2. Баллиев А.И., Чембарисов Э.И. Оценка гидрологического и гидрохимического состояния водных объектов Южного Приаралья в условиях изменения климата / Материалы международной научно-практической конференции «Изменение климата и его влияние на окружающую среду: проблемы и их решение». – Ташкент, 2024. – С. 160–162.
3. Гареев А.М. Реки и водные ресурсы Башкортостана. – Уфа: Китап, 1998. – 260 с.
4. Духовный В.А., Соколов В.И. Интегрированное управление водными ресурсами в бассейне Аральского моря. – Ташкент: SIC ICWC, 2003. – 125 с.
5. Курбанбаев Е.К. Гидроэкологическое состояние водных объектов Южного Приаралья и проблемы их рационального использования. – Нукус: Каракалпакстан, 2012. – 210 с.
6. Рубинова Ф.Э. Гидрохимические особенности поверхностных вод Узбекистана и факторы формирования их химического состава. – Ташкент: Фан, 1987. – 184 с.
7. Чембарисов Э.И., Баллиев А.И. Загрязненность озерных экосистем Южного Приаралья / Материалы VI Кавказского международного экологического форума «Комплексное изучение экосистем горных территорий». – Грозный, 2023. – С. 382–388.

8. Чембарисов Э.И., Баллиев А.И. Минерализация и химический состав магистральных коллекторов орошаемой зоны Республики Каракалпакстан / Международная научно-практическая конференция «Развитие науки, образования и технологий в современных условиях». – Москва, 2022. – С. 147–151.

9. Чембарисов Э.И., Баллиев А.И. Современное изменение водоносности и минерализации реки Амударьи // *Центральноазиатский журнал географических исследований*. – 2023. – № 3–4. – С. 83–92.

10. Micklin P. The Aral Sea: The Devastation and Partial Rehabilitation of a Great Lake // *Lake and Reservoir Management*. – 2014. – Vol. 30(2). – P. 166–194.

SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE BOOK "AS-SAWAD AL-A'ZAM" AND THE TEXT OF "AQIDA AT-TAHAWIYYA"

Abdukhamidov Mukhammadjon Abdukhalim ugli

Fergana State University

abduxamidov3107@gmail.com

Abstract. *This paper presents a comparative analysis of two fundamental theological texts in Islamic creed: Hakim as-Samarqandi's "as-Sawad al-a'zam" and Imam at-Tahawi's "Aqida at-Tahawiyya". The study systematically examines the theological issues (masail) presented in "as-Sawad al-a'zam" and compares them with the corresponding concepts in "Aqida at-Tahawiyya", highlighting the similarities, differences, and unique approaches of both texts in defining the creed of Ahl al-Sunnah wal-Jama'ah.*

Keywords: *as-Sawad al-a'zam, Aqida at-Tahawiyya, Hakim as-Samarqandi, Islamic creed, theology, comparative analysis, Ahl al-Sunnah wal-Jama'ah.*

1. Introduction

In this section of the research, each issue mentioned in Hakim as-Samarqandi's book *"as-Sawad al-a'zam"* is thoroughly analyzed and compared with the book *"Aqida at-Tahawiyya"* to demonstrate the points of similarity and difference.

2. Comparative Analysis of Theological Issues

• **Issue 1:** A Muslim must not doubt their faith. One should not say, "I am a believer, insha'Allah (if Allah wills)," but rather, "I am a true believer." *"as-Sawad al-a'zam"* begins with this issue, explaining that a Muslim must have no doubt in their

faith and that falling into doubt nullifies it, providing evidence from verses, hadiths, and scholars' quotes. This specific issue is not mentioned in *"Aqida at-Tahawiyya"* [1].

- **Issue 2:** A believer does not act against the Muslim congregation (Jama'ah). *"as-Sawad al-a'zam"* explains this with verses and hadiths. *"Aqida at-Tahawiyya"* addresses this by stating: "We consider the Jama'ah to be true and correct, and division to be deviation and torment."

- **Issue 3:** Praying behind any pious or sinful person is considered valid. *"Aqida at-Tahawiyya"* states: "We consider it permissible to pray behind any pious or sinful person from the people of the Qiblah, and to perform the funeral prayer over those of them who die." Thus, it includes the funeral issue. *"as-Sawad al-a'zam"* details the funeral prayer separately in Issue 5, stating it is necessary to attend the funeral of any young or old, pious or sinful person from the people of the Qiblah, referencing the Prophet's (PBUH) prayer over his son Ibrahim. However, *"Aqida at-Tahawiyya"* generalizes this as "people of the Qiblah" without specifying age.

- **Issue 4:** A believer does not excommunicate (make takfir of) anyone from the people of the Qiblah for a sin unless they consider that sin permissible (halal). *"Aqida at-Tahawiyya"* states: "We do not consider anyone from the people of the Qiblah an unbeliever because of a sin, as long as he does not consider it lawful. We say: 'Sin does not harm the one who commits it as long as there is faith'" [2]. *"as-Sawad al-a'zam"* confirms this with scriptural proofs but adds a logical argument not found in Tahawiyya: "Even if a believer commits fornication with 100,000 women, kills 100,000 Muslims, or drinks 100,000 cups of wine, he does not leave faith unless he considers it lawful. Just as a disbeliever doing all good deeds does not leave disbelief until he believes in Allah, a believer doing all sins does not leave faith until he disbelieves in Allah."

- **Issue 6:** A believer accepts that both the good and the bad of destiny (Qadar) are from Allah. *"Aqida at-Tahawiyya"* explains this broadly: Allah knew everything beforehand and decreed it perfectly; nothing in the heavens or earth can annul, alter, or add to His decree. It quotes Surah Al-Furqan (Verse 2) [3] and Surah Al-Ahzab (Verse 38) [4]. While Tahawiyya gives general principles, *"as-Sawad al-a'zam"* provides specific proofs, identifies those who deny it, and includes further details covered in subsequent issues.
- **Issue 7:** A Muslim does not unjustly raise a sword against another Muslim. *"as-Sawad al-a'zam"* quotes the Prophet (PBUH): "The killer and the killed are in Hell if they intended to kill each other." *"Aqida at-Tahawiyya"* states: "It is not permissible to raise the sword against anyone from the Ummah of Muhammad (PBUH), except for those upon whom a legal punishment (Hadd) is obligatory."
- **Issue 8:** Wiping over leather socks (Khuffs) during travel and residency is recognized as valid. Both texts agree, though *"as-Sawad al-a'zam"* provides a more detailed explanation.
- **Issue 9:** Performing Eid and Friday prayers behind any ruler (Amir) is valid. *"Aqida at-Tahawiyya"* does not list this separately but merges it with Issue 3, primarily addressing obedience to rulers.
- **Issues 10-11:** Faith is viewed as a gift from Allah. *"Aqida at-Tahawiyya"* does not detail this explicitly but refers to it as Allah's *Tawfiq* (divine success). It also lacks a discussion on whether faith is created or uncreated [5]. Additionally, *"as-Sawad al-a'zam"* states: "The actions of the servants are created for Allah. Allah, with all His attributes and actions, is uncreated, while the servants' actions are not pre-eternal (qadim) but created by Allah." *"Aqida at-Tahawiyya"* addresses both concepts separately: "He possessed the meaning of Lordship before there was anything to be lord over, and the meaning of Creator before there was a creation" (early in the text), and

"The actions of the servants are Allah's creation and the servants' acquisition (kasb)" (later in the text).

- **Issue 12:** The Speech of Allah (Quran) is uncreated in reality, not metaphorically. Both texts agree, with *"as-Sawad al-a'zam"* adding detailed scholarly quotes and proofs.
- **Issue 13:** The punishment of the grave is true, and denying it makes one a deviant Mu'tazilite. *"Aqida at-Tahawiyya"* affirms the punishment of the grave for those who deserve it, the questioning by Munkar and Nakir, and that the grave is either a garden from Paradise or a pit from Hell. *"as-Sawad al-a'zam"* details the questioning by Munkar and Nakir in a separate section (Issue 14).
- **Issue 15:** The living can benefit the dead through prayers (Dua) and charity (Sadaqah). Deniers are labeled Mu'tazilite deviants in *"as-Sawad al-a'zam"*. *"Aqida at-Tahawiyya"* confirms this: "In the prayers and charities of the living, there is benefit for the dead," and broadly adds, "Allah answers prayers and fulfills needs."
- **Issue 16:** The intercession (Shafa'ah) for major sinners of the Ummah is true. *"Aqida at-Tahawiyya"* affirms: "The intercession which Allah has prepared for them is true, as narrated in the reports" [6].
- **Issue 17:** The physical Ascension (Mi'raj) of the Prophet (PBUH) to the heavens and the Throne is true. *"Aqida at-Tahawiyya"* details that Muhammad (PBUH) was taken on the Night Journey (Isra) and ascended physically while awake to the heavens, whereas *"as-Sawad al-a'zam"* does not explicitly mention the "Isra" event.
- **Issues 18-23:** Belief in the reading of records on Judgment Day, the Reckoning, the Balance (Mezan), the Bridge (Sirat), and that Heaven and Hell are already created and eternal. *"Aqida at-Tahawiyya"* confirms all these [7] and adds that Heaven and Hell were created before the rest of creation, and that entering Hell is by Allah's justice while entering Heaven is by His grace.

- **Issues 24-29:** Focuses on the virtues of the Companions (Sahaba), the ten promised Paradise, the superiority of the four Caliphs, and that saints (Awliya) cannot reach the level of the Companions. Defaming them is considered a deviation.
- **Issue 30:** Allah becomes angry and pleased, but His anger is not simply interpreted as Hell, nor His pleasure as Heaven; saying otherwise is an innovation. *"as-Sawad al-a'zam"* emphasizes this specific refutation, while *"Aqida at-Tahawiyya"* broadly states: "Allah gets angry and gets pleased, but not like any of His creatures."
- **Issue 31:** The people of Paradise will see Allah without modality (kayfiyyah) or resemblance. *"Aqida at-Tahawiyya"* confirms this viewing is without encompassment or modality, quoting Surah Al-Qiyamah (Verses 22-23) [8].
- **Issues 32-33:** The ranks of Prophets are superior to Saints, and the miracles (Karamat) of Saints are true. Denying the former is the trait of Karramiyyah, and the latter is an innovation. *"Aqida at-Tahawiyya"* concisely states: "We do not prefer any of the saints over any of the prophets... and we believe in what is reported of their miracles by reliable narrators."
- **Issue 34:** Whatever Allah wills happens, and what He does not will does not happen. *"as-Sawad al-a'zam"* uses this to explain that ultimate felicity (Sa'id) or wretchedness (Shaqiy) depends entirely on Allah's knowledge. *"Aqida at-Tahawiyya"* addresses this by stating a person is blessed or wretched by Allah's decree, adding that His will overcomes all wills, referencing Surah Al-Anbiya (Verse 23) [9].
- **Issue 35:** The intellects of disbelievers cannot equal those of Prophets and believers. This is absent in *"Aqida at-Tahawiyya"*.
- **Issues 36-37:** Allah's attributes of Creation, Knowledge, and Power are pre-eternal. *"Aqida at-Tahawiyya"* provides a comprehensive rule: Allah existed with His attributes before creation, and no new attribute was added upon creating the universe.

- **Issue 38:** People leave the world in five states (polytheist, hypocrite, sinless believer, repentant sinful believer, and unrepentant sinful believer). A believer will not stay in Hell forever. *"Aqida at-Tahawiyya"* confirms that major sinners of the Ummah will not remain in Hell eternally if they die upon Monotheism, even without repentance. They are subject to Allah's will (Surah An-Nisa, Verse 48) [10]—He may forgive them by His grace or punish them by His justice and later extract them through intercession. *"as-Sawad al-a'zam"* categorizes them more systematically.
- **Issue 39:** Allah's actions are based on His wisdom and justice; injustice does not occur from Him. *"Aqida at-Tahawiyya"* explains: "He guides, protects, and forgives whomever He wills by His grace; and He leads astray, forsakes, and afflicts whomever He wills by His justice."
- **Issue 40:** The Quran written in the Mushafs is real, not metaphorical. Both texts agree.
- **Issue 41:** Faith is real, not metaphorical. This refutes innovators who claim sins reduce a believer from real to metaphorical faith. *"Aqida at-Tahawiyya"* states a person is not excommunicated for a sin unless considered lawful, but does not explicitly use the terminology of "real vs. metaphorical" faith [11].
- **Issue 42:** If a believer dies without satisfying his opponents, Allah will take from his good deeds to compensate them. This is absent in *"Aqida at-Tahawiyya"*.
- **Issue 43:** Divine success (Tawfiq) accompanies action. This refutes Qadariyyah and Jabariyyah. *"Aqida at-Tahawiyya"* states: "The capability (Istito'at) that makes an action obligatory—such as the Tawfiq which cannot be ascribed to a creature—occurs simultaneously with the action," citing Surah Al-Baqarah (Verse 286) [12].
- **Issues 44-45:** Faith is through the heart and tongue. *"Aqida at-Tahawiyya"* agrees: "Faith is confession with the tongue and verification with the heart."

- **Issues 46-47:** Allah is unlike creation and is free from spatial limits or physical movement. Both texts agree fully.
- **Issues 48-49:** Faith is separate from action. All believers (including angels and prophets) are equal in the essence of faith. *"Aqida at-Tahawiyya"* agrees in principle: "Faith is one, and its people are fundamentally equal in it. Superiority among them is based on fear of Allah, piety, and opposing personal desires."
- **Issue 50:** Earning a living is obligatory at certain times. *"Aqida at-Tahawiyya"* briefly states: "The actions of the servants are Allah's creation and their own acquisition."
- **Issues 51-52:** Resurrection and Judgment Day are true. Both texts fully agree.
- **Issue 53:** Witr prayer is three rakats with one taslim. This is not mentioned in *"Aqida at-Tahawiyya"* [13].
- **Issues 54-58:** These encompass specific signs of Ahl al-Sunnah, primarily Fiqh matters (e.g., if the Imam's wudu breaks, the followers' wudu breaks; raising hands during Takbir; double Iqamah; not reciting behind the Imam; faith does not increase or decrease; wiping over Khuffs; wudu from small flowing water; bleeding breaks wudu). *"Aqida at-Tahawiyya"* only mentions that faith does not increase or decrease, and wiping over Khuffs. *"as-Sawad al-a'zam"* also specifies that washing feet is obligatory after removing the Khuffs (Issue 55), which Tahawiyya omits.
- **Issues 59-62:** These issues present in *"as-Sawad al-a'zam"* are not addressed in *"Aqida at-Tahawiyya"*.

3. Additions Exclusive to "Aqida at-Tahawiyya"

While *"as-Sawad al-a'zam"* contains detailed fiqh-related creedal points, *"Aqida at-Tahawiyya"* includes several matters not found in the former:

- Mentions the three major Imams of the Hanafi school at the beginning.
- Affirms the covenant Allah took from Adam and his descendants.

- States that knowledge is of two types: knowledge present in creation and absent knowledge. Denying the former or claiming the latter is disbelief [14].
- Affirms Ibrahim as the Khalil (intimate friend) of Allah.
- Emphasizes loving the people of justice and trustworthiness, and hating the people of oppression and treachery.
- Declares Hajj and Jihad as continuous obligations until the Day of Judgment.
- Affirms belief in the recording angels ("Kiramun Katibeen") and the Angel of Death.
- Explicitly rejects fortune-tellers and soothsayers.

4. Conclusion

The comparative analysis reveals that while both texts represent the core tenets of the Hanafi-Maturidi theological tradition, their methodologies differ. Hakim as-Samarqandi's *"as-Sawad al-a'zam"* incorporates numerous Fiqh-related issues as distinguishing markers of Ahl al-Sunnah wal-Jama'ah and actively refutes specific deviant sects (like the Mu'tazilah, Qadariyyah, and Karramiyyah) with detailed scriptural evidence. In contrast, Imam at-Tahawi's *"Aqida at-Tahawiyya"* maintains a more concise, generalized approach focused strictly on foundational theological beliefs, concluding with a supplication (Dua).

References

1. Mutun al-aqaid. Edited by Suleyman Gunes. – Istanbul: Muallim, 2017. – pp. 41-64.
2. Mutun al-aqaid. Edited by Suleyman Gunes. – Istanbul: Muallim, 2017. – pp. 41-64.
3. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri (Translation and Exegesis of the Holy Quran). Translator and commentator: Abdulaziz Mansur. – Tashkent: Tashkent Islamic University, 2018. – p. 359.

4. Qur’oni karim ma’nolarining tarjima va tafsiri. – Tashkent: Tashkent Islamic University, 2018. – p. 423.

5. Mutun al-aqaid. Edited by Suleyman Gunes. – Istanbul: Muallim, 2017. – pp. 41-64.

6. Mutun al-aqaid. Edited by Suleyman Gunes. – Istanbul: Muallim, 2017. – pp. 41-64.

7. Ibid. – pp. 41-64.

8. Qur’oni karim ma’nolarining tarjima va tafsiri. – Tashkent: Tashkent Islamic University, 2018. – p. 578.

9. Qur’oni karim ma’nolarining tarjima va tafsiri. – Tashkent: Tashkent Islamic University, 2018. – p. 323.

10. Qur’oni karim ma’nolarining tarjima va tafsiri. – Tashkent: Tashkent Islamic University, 2018. – p. 86.

11. Mutun al-aqaid. Edited by Suleyman Gunes. – Istanbul: Muallim, 2017. – pp. 41-64.

12. Qur’oni karim ma’nolarining tarjima va tafsiri. – Tashkent: Tashkent Islamic University, 2018. – p. 49.

13. Mutun al-aqaid. Edited by Suleyman Gunes. – Istanbul: Muallim, 2017. – pp. 41-64.

14. Mutun al-aqaid. Edited by Suleyman Gunes. – Istanbul: Muallim, 2017. – pp. 41-64.

AXBOROT-KUTUBXONA MARKAZLARIDA DAVRIY NASHRLARNING AHAMIYATI VA SAQLANISH TARTIBI

Abdullayeva Yulduz Rahimjon qizi

Adib Sobir Termiziy nomidagi Surxondaryo viloyat

Axborot- kutubxona markazi

yulduzrahimjonqizi02@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada axborot-kutubxona markazlarida davriy nashrlarning - gazeta, jurnal va byulletenlarning - tutgan o‘rni, axborot manbayi sifatidagi ahamiyati hamda ularni ilmiy asosda saqlash tartibi atroflicha ko‘rib chiqiladi. Maqolada davriy nashrlarning tasnifi, ularni qabul qilish, ro‘yxatga olish, joylashtirish va arxivlashtirish bosqichlari batafsil yoritilgan. Shuningdek, raqamlashtirish texnologiyalari va zamonaviy kutubxona axborot tizimlari asosida davriy nashrlarni boshqarishning istiqbolli yo‘nalishlari tahlil etilgan. Maqola kutubxona xodimlari, axborotshunoslik talabalari va soha mutaxassislari uchun amaliy qo‘llanma vazifasini o‘tashi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *davriy nashr, gazeta, jurnal, axborot-kutubxona markazi, fondni saqlash, kataloglashtirish, arxivlashtirish, raqamlashtirish, bibliografik ro‘yxat, kutubxona fondi.*

1. Kirish

Axborot-kutubxona markazlari jamiyatda bilim va axborotning asosiy tarqatuvchisi sifatida muhim ijtimoiy vazifani bajaradi. Bu markazlardagi fondlarning asosiy qismini kitoblar bilan bir qatorda davriy nashrlar - gazetalar, jurnallar, axborotnomalar va byulletenlar tashkil etadi. Davriy nashrlar o‘zining operativligi va dolzarbligi bilan boshqa nashr turlaridan farq qiladi: ular jamiyatdagi voqealarni real vaqt rejimida aks ettiradi, ilmiy yangiliklarni tezkor yetkazadi va turli sohalardagi o‘zgarishlarni kuzatib boradi.

Shu boisdan davriy nashrlarni to‘g‘ri qabul qilish, qayd etish, foydalanuvchilarga yetkazish va uzoq muddatli saqlashni ta'minlash axborot-kutubxona markazlarining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqola ushbu jarayonlarni har tomonlama yoritishga qaratilgan.

2. Davriy Nashrlarning Tasnifi va Turlari

Axborot-kutubxona amaliyotida davriy nashrlar bir necha mezon asosida tasniflanadi:

Chiqish davriyligi bo‘yicha:

- Kundalik - gazetalar (respublika, viloyat, tuman miqyosida)
- Haftalik - axborot-tahliliy jurnallar va haftalik gazetalar
- Oylik - ilmiy, ommabop va ixtisoslashgan jurnallar
- Choraklik - ilmiy-tadqiqot institutlari nashrlari, byulletenlar
- Yillik - statistik to‘plamlar va yilnomalar

Mazmun yo‘nalishi bo‘yicha:

- Ilmiy va ilmiy-amaliy jurnallar (peer-reviewed)
- Ommabop-ilmiy va madaniy-ma'rifiy nashrlar

- Rasmiy va normativ-huquqiy nashrlar (Qonunchilik to‘plamlari)
- Tarmoq va ixtisoslashgan nashrlar (tibbiyot, huquq, ta'lim va h.k.)
- Bolalar va yoshlar nashrlari

3. Davriy Nashrlarning Axborot-Kutubxona Markazlarida Tutgan o‘rni

3.1. Axborot manbai sifatidagi ahamiyati

Davriy nashrlar zamonaviy axborot muhitida tezkor va ishonchli manba vazifasini o‘taydi. Ilmiy jurnallar yangi tadqiqot natijalarini, kashfiyotlarni va nazariy ishlanmalarni dunyo ilmiy hamjamiyatiga yetkazadi. Rasmiy gazetalar esa qonun hujjatlari va davlat qarorlarini rasmiy nashr etish orqali huquqiy axborotning birlamchi manbai hisoblanadi. Kutubxonalarda davriy nashrlarning to‘liq va uzluksiz fondining mavjudligi - muayyan davrning ijtimoiy, siyosiy va madaniy qiyofasini kelajak avlodlarga etkazish demakdir.

3.2. Foydalanuvchilar uchun ahamiyati

Axborot-kutubxona markazlaridagi davriy nashrlardan quyidagi toifalar faol foydalanadi:

- Tadqiqotchilar va ilmiy xodimlar - so‘nggi ilmiy maqolalar va ma'lumotlar uchun
- Talabalar - kurs va diplom ishlarini yozish jarayonida
- Jurnalistlar va publitsistlar - tarixiy arxiv materiallar uchun
- Yuristlar va davlat xizmatchilari - normativ hujjatlarni kuzatib borish uchun
- Oddiy o‘quvchilar - ommabop va madaniy nashrlar uchun

4. Davriy Nashrlarni Qabul Qilish va Ro‘yxatga Olish Tartibi

4.1. Obuna va tushish tartibi

Kutubxonaga davriy nashrlar asosan uch yo‘l bilan kelip tushadi: rasmiy obuna (pochta yoki elektron), majburiy nusxa (milliy kutubxonalar uchun qonun asosida) va hadya yoki almashinuv orqali. Har bir kelib tushgan nusxa darhol ro‘yxatga olinishi shart. Buning uchun kutubxonalarda maxsus «Davriy nashrlarni qayd etish jurnali» yuritiladi yoki avtomatlashtirilgan kutubxona tizimiga (masalan, IRBIS, Koha) kiritiladi.

4.2. Bibliografik qayd etish

Har bir davriy nashrning bibliografik tavsifi quyidagi ma'lumotlarni o‘z ichiga oladi:

- Nashr nomi va ISSN raqami
- Chiqish davriyligi va joyi
- Nashriyot va mas'ul muharrir
- Til va tematik yo‘nalishi
- Kutubxonaga kelib tushish sanasi va nusxalar soni
- Saqlash joyi va shartlari

5. Davriy Nashrlarni Saqlash Tartibi va Talablari

5.1. Jismoniy saqlash shartlari

Davriy nashrlarni uzoq muddatli saqlab qolish uchun ma'lum jismoniy sharoitlar ta'minlanishi zarur. Xona harorati 18–20°C, namlik 45–55% darajasida bo‘lishi, to‘g‘ridan-to‘g‘ri quyosh nuri tegmasligi va havoning muntazam almashinib turishi talab etiladi. Gazetalar gorizontal holda, jurnallar esa vertikal holda maxsus javonlarda saqlanadi. Gazeta sahifalarini sariqlanishdan himoya qilish uchun ular pH-neytral muqovalar bilan qoplanadi.

5.2. Fondni tashkil etish va joylashtirish

Davriy nashrlar fondi odatda ikki qismdan iborat bo‘ladi: joriy fond (oxirgi 1–3 yil ichida chiqilgan nusxalar, o‘qish zalida foydalanuvchilar uchun ochiq) va arxiv fond (eski yillar to‘plamlari, maxsus omborlarda saqlanadi). Jurnallar yil va raqam bo‘yicha majmualarga jildlanib, belgilangan tartibda javonlarga joylashtiriladi. Har bir javon va to‘plamga aniq identifikatsiya belgilari - shtrix-kod yoki RFID tegi - o‘rnatiladi.

5.3. Arxivlashtirish va qayta ishlash

Belgilangan muddat o‘tgandan so‘ng davriy nashrlar arxivga o‘tkaziladi. Arxivlashtirish jarayonida nashrning to‘liqligi tekshiriladi, yetishmayotgan raqamlar aniqlanadi va qayta olish chorasi ko‘riladi. Juda qadimiy va noyob nashrlar uchun restavratsiya ishlari olib boriladi: yirtilgan sahifalar ta'mirlanadi, zarar ko‘rgan nusxalar mikrofishga yoki raqamli formatga ko‘chiriladi.

6. Davriy Nashrlarni Raqamlashtirish va Elektron Arxivlar

Zamonaviy axborot-kutubxona markazlarida davriy nashrlarni raqamlashtirish ustuvor vazifaga aylandi. Raqamlashtirish jismoniy nashrlarning saqlanishini

uzaytiradi, ularni keng auditoriyaga ochadi va qidiruv imkoniyatlarini keskin kengaytiradi. Skanerlash jarayonida yuqori aniqlikdagi (600 dpi va undan yuqori) tasvirlar yaratiladi, OCR (optik belgilarni tanish) texnologiyasi yordamida matnlar mashinada o‘qiladigan formatga aylantiriladi.

O‘zbekistonda milliy miqyosda davriy nashrlarni raqamlashtirish bo‘yicha bir qator loyihalar amalga oshirilmoqda. o‘zbekiston Milliy kutubxonasi va bir qator universitetlar kutubxonalari o‘zlarining raqamli arxivlarini shakllantirmoqda. Biroq, mualliflik huquqi masalalari, texnik imkoniyatlarning cheklanganligi va moliyalashtirish kamchiliklari bu jarayonni to‘xtatib qo‘ymoqda.

7. O‘zbekistondagi Joriy Holat va Qonunchilik Bazasi

O‘zbekiston Respublikasida kutubxona fondlarini, jumladan davriy nashrlarni saqlash masalalari «Kutubxona-bibliografiya faoliyati to‘g‘risida»gi Qonun (1997, keyingi tahrirlari bilan) va «Majburiy nusxa to‘g‘risida»gi Qonun asosida tartibga solinadi. Mazkur qonunlar asosida nashriyotlar chiqarilgan har bir nashrning belgilangan sondagi majburiy nusxalarini milliy va viloyat kutubxonalariga topshirishi shart.

Shuningdek, axborot-kutubxona markazlari uchun fonllarni inventarizatsiya qilish, eskirgan va zararlanган nashrlarni hisobdan chiqarish tartiblari ham tegishli me'yoriy hujjatlar bilan belgilangan. Bu hujjatlar kutubxona xodimlariga davriy nashrlar bilan ishlashda aniq metodologik asos beradi.

8. Mavjud Muammolar va Tavsiyalar

Axborot-kutubxona markazlarida davriy nashrlar bilan ishlashda quyidagi muammolar ko‘proq uchraydi:

- Yillik obuna xarajatlarining yildan-yilga oshib borishi va byudjet cheklovlari
- Saqlash maydonlarining yetishmasligi, ayniqsa katta arxiv fondlari uchun
- Eskirgan va fizik jihatdan zararlanган nusxalarni tiklash imkoniyatining cheklanganligi
- Kutubxona xodimlarining raqamli texnologiyalar sohasidagi malakasining pastligi
- Milliy nashrlarning to‘liq va uzluksiz fondini shakllantirishdagi qiyinchiliklar

Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi chora-tadbirlar tavsiya etiladi:

- Davriy nashrlarni raqamlashtirish dasturlarini kengaytirish va moliyalashtirishni oshirish
- Xodimlar malakasini oshirish bo‘yicha muntazam treninglar va seminorlar o‘tkazish
- Kutubxonalar o‘rtasida davriy nashrlar almashinuvi va hamkorlik tizimini yo‘lga qo‘yish
- Saqlash sharoitlarini monitoring qiluvchi zamonaviy texnik vositalar joriy etish
- Elektron obuna va raqamli arxivlarga o‘tishni rag‘batlantiruvchi siyosat ishlab chiqish

9. Xulosa

Davriy nashrlar axborot-kutubxona markazlarining eng dinamik va qadrli fondlaridan biri bo‘lib, ular jamiyatning axborot xotirasini saqlab qolishda beqiyos ahamiyatga ega. Ularni professional saqlash, tizimli kataloglashtirish va zamonaviy

texnologiyalar yordamida raqamlashtirish - bu faqat kutubxona ishi emas, balki milliy madaniy merosni kelajak avlodlar uchun asrab qolish masalasidir.

Axborot-kutubxona markazlari davriy nashrlar bilan ishlashda me'yoriy talablarga qat'iy rioya qilgan holda, zamonaviy texnologiyalarni tatbiq etib borishi va xodimlar malakasini doimiy oshirib borishi lozim. Shundagina bu nashrlar foydalanuvchilarga to‘liq va qulay tarzda xizmat qiladi hamda tarix uchun saqlab qolinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi. “Kutubxona-bibliografiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonun. – 1997.

2. IFLA. Guidelines for the Storage of Library Materials. – International Federation of Library Associations, 2020.

3. UNESCO. Recommendation Concerning the Preservation of, and Access to, Documentary Heritage. – 2015.

4. Chowdhury G.G., Chowdhury S. Introduction to Digital Libraries. – Facet Publishing, 2003.

5. O‘zbekiston Milliy kutubxonasi. Yillik hisobot. – Toshkent, 2023.

6. Қосимова М. Кутубхона фондларини сақлаш методологияси. – Тошкент: Фан, 2021.

7. Durdikulovich A.K. Application of simulative technologies in training music educators based on the credit-module system // Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research. – 2025. – Vol. 12, № 02. – P. 71–73.

8. Durdikulovich K.A. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarning eshituv qobiliyatlarini hamda ovozini rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari // IMRAS. – 2024. – Vol. 7, № 4. – B. 204–208.

9. Durdikulovich K.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarni san’at, musiqa va ijodiy faoliyat orqali estetik tarbiyalash // Konferensiya. – 2025. – Vol. 1, № 1. – B. 333–340.

10. Kosimov A. Application of innovative technologies in music education: Formation of teacher competence based on simulation and reflective analysis approaches // International Journal of Artificial Intelligence. – 2025. – Vol. 1, № 3. – P. 159–164.

11. Durdikulovich A.K. Methodology for applying simulative technologies in music education based on an integrative approach // International Multidisciplinary Journal for Research & Development. – 2025. – Vol. 12, № 02.

12. Durdikulovich A.K. American Academic Publishers. – 2025. – Vol. 05, № 02.

13. Durdikulovich K.A. Application of innovative technologies in music education: Formation of teacher competence based on simulation and reflective analysis approaches.

14. Niyozova M.N. qizi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ma’naviy-ma’rifiy qiyofasini shakllantirishning didaktik imkoniyatlari // Konferensiya. – 2025. – Vol. 1, № 1. – B. 394–399.

15. Niyozova M.N.Q. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida pedagogik diagnostikani amalga oshirishda tarbiyachining roli // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. – 2023. – Vol. 3, № 4. – B. 331–335.

ISLOMIY MANBALARDA “KUNDOSH” MUNOSABATI

Abduqaxxorova Sevara

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand Davlat universiteti

sevaraabduqaxxorova2002@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada islomiy manbalardagi “kundosh” masalasi tahlilga tortildi. Qur’oni Karim, Hadisi shariflardagi ko‘pxotinlilik masalasi, “kundosh” konsepti o‘rganildi.*

Kalit so‘zlar. *Hadis, konsept, kundosh, ko‘pxotinlilik.*

Xalq og‘zaki ijodi olami shu qadar rang-barang-ki, bugungi kunda har birimiz deyarli ko‘p yumushlarimizda bu olamning boyliklaridan foydalanib, nutqimizni yanada chiroyli va ta’sirchan qilamiz. Og‘zaki ijod namunalarining kelib chiqish tarixi asrlar oldingi o‘tmishimizga borib taqaladi. Adabiyotning ushbu yo‘nalishida “ayol” obraziga o‘ziga xos o‘rin ajratilgan. Nega-ki, ayol nafaqat folklorning, balki butun adabiyotning tayanch nuqtasi deya olamiz. Islom dini ayol sha’nini, g‘ururini ulug‘laydi, qadrlaydi. Muqaddas kitobimiz “Quron-i Karim” va hadis-i shariflarda ham “ayol”larga alohida e’tibor va ehtirom ko‘rsatilgan. Ular haqida alohida “Niso” surasi nozil qilingan. E’tibor bersangiz, ayol zotiga mehr va e’tibor mana qayerdan boshlanganining guvohi bo‘lib turibmiz. Bugungi kunda ham ayollar jamiyatning bir qismini tashkil qilib kelmoqda. Oilada, ro‘zg‘orda ham ularning o‘rni va roli aniq qilib belgilab qo‘yilgan. Ayol ham manna, ham jismonan sog‘lom bo‘lsa, oila ham jamiyat ham ravnaq topib boraveradi. Ayol kishi birinchi navbatda “turmush o‘rtoq”, “ona”, “qiz”, “opa”, “singil”, “amma”, “buvi”dir. Inson hayotida shunday yaqin kishilarisiz hayotini tasavvur qila olmaydi. Folklor janriga oid juda ko‘p izlanishlar, tadqiqotlar

olib borilgan. Ularni nashr etish masalasi ham o‘z o‘rnida amalga oshirilgan. Ammo, tadqiqotlar orasida “kundosh” konsepti yetarlicha tadqiq etilmagan. Shu sababli “kundosh” tushunchasini tahlilga tortishga harakat qilamiz.

Ayol kishi birinchi navbatda ona sifatida qadrlanadi. Payg‘ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallam ham “Jannat-onalar oyog‘i ostidadir” deb marhamat qilganlar. Endi tasavvur qilib ko‘ringga, ayol zotining ostidagi tuproq jannatdagi tuproqqa mengzanmoqda. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ham *“Jannat ravzasiyu bog‘lari onalar oyog‘i ostidadir, lekin ravzani ko‘rmoq va undan bahramand bo‘lmoq baxtiga erishmoqni istar bo‘lsang, onalar oyog‘i ostida tuproq bo‘lishni ixtiyor qil”*[31]. *Navoiy ham ushbu bayti bilan aynan payg‘ambarimizning kalomlariga ishora qilyabdilar. Jannat ravzasini ko‘rishni va undan bahramand bo‘lishni istasang onalar oyog‘i ostidagi tuproq bo‘l deyaptilar. Ushbu so‘zlar orqali biz jannati inson bo‘lishimiz uchun eng avvalo onalarimizning rizoliklarini olishimizga ishora bordir.*

“Biz insonga ota-onasini (rozi qilishni) buyurdik. Onasi uni zaiflik ustiga zaiflik bilan (qornida) ko‘tarib yurdi. Uni (ko‘krakdan) ajratish (muddati) ikki yilda (bitar). (Biz insonga buyurdik-ki)“Sen Menga va ota-onangga shukr qilgin! Qaytishlik Mening huzurimgadir”[32].

Ma’rifatparvar jadid namoyondasi Abdurauf Fitrat o‘zining “Oila” asarini yozishda Qur’oni Karimdagi oyatlarga murojaat qiladi. U “Nechta xotinga uylanmoq zarur” Uylanmoq zarur bo‘lganda qanday xotinlarga uylanish joiz?” qabilidagi savollarga muqaddas kitobimizdagi oyatlardan namuna keltirib javob beradi va xalqni

---

1. [31] Qur’oni Karim. Baqara surasi, 158-oyat. “Hilol nashr” Nashriyot matbaasi.—2024.—604b.
2. Qur’oni Karim. Niso surasi, 3-oyat. “Hilol nashr” Nashriyot matbaasi.—2024.—604b.
3. Tafsiri Hilol. “Hilol nashr” Nashriyot matbaasi.—2024. 1-juz. 640b.

ogohlikka va uyg‘oqlikka chorlaydi. Fitrat o‘z fikr va g‘oyalarini asoslashda Qur’on-i Karimdagi “Xotinlaringiz sizlarning ziroatgohingizdir, shunday ekan ularga yaxshi munosabatda bo‘lingizlar[33]” (Fitrat, 2000, 11-bet) oyatiga tayanadi. Jonkuyar ma’rifatparvar “ayol” deb nomlanuvxhi “Niso” surasini chuqur o‘rganadi va asarlarida ushbu oyatga tayanib ish ko‘radi. Fitratning “Munozara”, “Rahbari najot” asarlarida ham ayollarning ijtimoiy siyosiy hayotdagi roli haqida mufassal fikr yuritiladi. Nafaqat jadidchilik davrida, balki bugungi kunimizda ham ayollar va erkaklarning haq-huquqlari o‘rtasiga gender tenglik masalasi dolzarb muammolardan biri bo‘lib kelmoqda.

Yana bir mashxur jadidchilik namoyondasi Mahmudxo‘ja Behbudiy ham “Ayol zotining chin ziynati bu hayo, iffat, va iboni saqlagan holda bo‘ladi” deydi. U jamiyatga ziyoli, ilmli, ma’rifatli ayollarning juda ham zarur ekanligini qayta va qayta jon kuydirib ta’kidlaydi. Behbudiy “Taraqqiy etgan millatlarning onalari o‘qitar ekan, biz avval onamizni o‘qutib, anga til o‘rgatmog‘imiz kerak. Chunki bizni ilm va tilsizligimiz alardandur” degan fikrni bayon etadi. Barchamizga ma’lum-ki, Behbudiy yashagan davrda ziyoli insonlar ko‘pchilikni tashkil etmagan. Ziyoli insonlar doimiy ta’qibda bo‘lgan. O‘sha davr siyosati ilmdan, ma’rifatdan, yangilikdan qo‘rqqan. Shu sababli jadidchilar ilmni yoyishga jon-jahdlari bilan kurashishgan. Behbudiy jamiyat ilgariga siljishi uchun ayollarnning ma’rifatli bo‘lishlari kerak ekanligiga juda muhim masala deb qaragan. Bunga misol sifatida taraqqiy etgan millatlarning farzandlarini ularning o‘z onalari o‘qitayotganligini keltirgan. Shunday ekan, ayollarning ilmli va ma’rifatli bo‘lishi, hunar egallashi bugungi kun ijtimoiy siyosiy holatiga ham yetarlicha ta’sir qiladi.

“Kundosh” ko‘pxotinlilik tufayli yuzaga keladi va bu tushuncha asosan ayollarga xos bo‘lgan atamadir. Ko‘pxotinlilik masalasi haqida muqaddas kitobimiz Qur’oni Karimning bir necha oyatlarida ham keltiriladi. Niso surasi 3-oyatda shunday deyiladi: “Agar yetimlarga (nisbatan) adolatli bo‘la olmaslikdan qo‘rqsangiz, sizlar uchun (nikohi) halol bo‘lgan ayollarga, ikkita, uchta, to‘rttadan uylanaveringizlar. Bordiyu (ular o‘rtasida) odil bo‘la olmaslikdan qo‘rqsangiz, bir ayolga (uylaning) yoki qo‘l ostingizdagi cho‘rilar (bilan kifoyalaning). Shu (adolatdan) og‘ib ketmasligingizga yaqinroqdir”[34].Ushbu oyatni Shayx Muhammas Sodiq Muhammad Yusuf hazratlar “Tafsiri Hilol” kitobida shunday sharxlaydi: “Ushbu oyati karimadan Islom dini ruxsat bergan ko‘pxotinlilik hukmi olingan. Do‘st-dushman bu oyatning o‘zini bilmasa ham, uning hukmini yaxshi biladilar. Chunki ular Islomga dushmanlik qilish yo‘lida go‘yo shu nuqtada qulay imkon topganlar. Agar din dushmanlarining bu masaladagi shovqin-suronlariga e'tibor beriladigan bo‘lsa, xuddi Islom faqat shu masaladangina iboratga o‘xshab ko‘rinadi. Islomdan so‘z ochilishi bilan shu mavzuga yopishib olishadi. Go‘yoki ularning fikricha, Islom shariati musulmon erkaklarga to‘rttadan xotin olishni farz qilgan. Bu holat asrlar davomida dushmanlar tomonidan Islomga qarshi olib borilgan targ‘ibotlarning samarasidir. Hatto ba'zi o‘zini musulmon hisoblab yurganlar ham bu targ‘ibot ta’siriga tushib qolganlar. Ular umuman, hech bir narsa bilan, jumladan, ushbu oyati karima bilan ham tanishmay turib, dushmanlarning gaplarini to‘tiday takrorlayveradilar. Hech bo‘lmasa, ushbu oyatni o‘qiganlarida edi, uning ikkinchi yarmida:

“Agar adolat qila olmaslikdan qo‘rqsangiz, bittani (oling)” jumlasini ko‘rar edilar”[35].

[34] Qur'oni Karim. Niso surasi. 3-oyat.
[35] Tafsiri Hilol.

Oyatning tahlilidan kelib chiqadi-ki, qadimdan jamiyat bu muqaddas kalomni noto‘g‘ri talqin qilib kelgan. Bu qarash bugungi kundagi erkaklar orasidan ham yo‘q deb ayta olmaymiz. Nega-ki, jamiyatda ko‘pxotinlilik masalasi yetarlicha avj olmoqda va bunga ko‘pchiligi muqaddas kitobimizdagi oyatlarni ro‘kach qilib qo‘yishdan ham ta’b tortishyotgani yo‘q.

Qur’oni karim oyatlari va hadislar matnida “ona” (o‘gay ona) konsepti semantik tuzilishi, aksilologik mazmuni va diskursiv funksiyalari jihatidan chuqur o‘rganilishi lozim. “Kundosh” konsepti diniy matnlarda axloqiy normaga ta’sir ko‘rsatuvchi omil, ijtimoiy munosabatlar regulyatori va ma’naviy qadriyatlarga salbiy ta'sir qiluvchi obraz sifatida ham tadqiq etiladi. Shu nuqtai nazardan, “ona” konsepti nafaqat leksik birlik sifatida, balki ijtimoiy, axloqiy va ma’naviy tizimning markaziy elementi sifatida o‘rganish obyekti bo‘lishi lozim. Islom dini ta’limotida ona va ayol konsepti e’tiqodiy, axloqiy va ijtimoiy-me’yoriy qatlamlarning uzviy birligi sifatida namoyon bo‘ladi. Islom tarixining ilk davrlaridayoq ayollarning faol subyekt sifatida maydonga chiqishi, ayolning ruhiy kuchi va axloqiy barqarorligini tan olganini ko‘rsatadi. Masalan, Hazrati Xadicha binti Xuvaylid (roziyallohu anho)ning Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) ga birinchi bo‘lib iymon keltirishi va iqtisodiy salohiyatini diniy yo‘nalishda safarbar qilishi ayolning e’tiqodiy mustaqilligi va ijtimoiy mas’uliyatini namoyon etadi. Shuningdek, Sumayya binti Xayyot (roziyallohu anho) ning shahid bo‘lishi ayolning diniy qat’iyligi va iroda mustahkamligining ekstremal darajadagi ifodasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qur’oni Karim. Baqara surasi, 158-oyat. “Hilol nashr” Nashriyot matbaasi.—2024.—604b.
2. Qur’oni Karim. Niso surasi, 3-oyat. “Hilol nashr” Nashriyot matbaasi.—2024.—604b.

3. Tafsiri Hilol. “Hilol nashr” Nashriyot matbaasi.—2024. 1-juz. 640b.

QUR’ONNING NEMISCHA TARJIMALARIDA ANAFORIK VA DEIKTIK MUNOSABATLARNING O‘ZARO ALOQASI

Abduraxmonova Ra’no Kosimovna
Namangan davlat chet tillar instituti
abdurahmonova.italy@gmail.com

Annotatsiya*: Mazkur maqolada Qur'on matnining nemis tiliga tarjimalarida anaforik va deiktik munosabatlarning ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda matn bog‘liqligini ta’minlovchi til birliklari hamda ularning tarjima jarayonida qay darajada saqlanishi masalasi ko‘rib chiqiladi. Anaforik vositalarning oldingi nutq birliklariga murojaat qilishdagi vazifasi va deiktik elementlarning kommunikativ vaziyat bilan bog‘liqligi nemischa tarjimalar misolida yoritiladi. Shuningdek, ushbu munosabatlarning o‘zaro ta’siri, matn mazmunining aniqligi va pragmatik ma’nolarning tarjimada aks etishi nuqtayi nazaridan baholanadi. Tadqiqot natijalari diniy matnlar tarjimasida referensiya va matn koheziyasini saqlash muhim ahamiyat kasb etishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *Qur'on tarjimasi, nemis tili, anafora, deiksis, referensiya, matn lingvistikasi, pragmatika, matn koheziyasi, diskurs tahlili, diniy matn tarjimasi.*

Аннотация: *В данной статье анализируются особенности выражения анафорических и дейктических отношений в переводах текста Корана на немецкий язык. В исследовании рассматриваются языковые средства, обеспечивающие связность текста, а также степень их сохранения в процессе перевода. На примере немецких переводов освещаются функции анафорических средств в отсылке к предшествующим элементам речи и связь дейктических*

элементов с коммуникативной ситуацией. Кроме того, оценивается взаимодействие данных отношений с точки зрения точности передачи содержания текста и отражения прагматических значений в переводе. Результаты исследования показывают, что сохранение референции и текстовой когезии имеет важное значение при переводе религиозных текстов.

Ключевые слова: *перевод Корана, немецкий язык, анафора, дейксис, референция, лингвистика текста, прагматика, текстовая когезия, дискурс-анализ, перевод религиозных текстов.*

Abstract: *This article analyzes the features of the expression of anaphoric and deictic relations in German translations of the Qur'anic text. The study examines the linguistic devices that ensure textual cohesion and the extent to which they are preserved in the translation process. Using examples from German translations, the functions of anaphoric devices in referring to preceding discourse elements and the relationship between deictic elements and the communicative context are explored. Furthermore, the interaction of these relations is evaluated in terms of maintaining textual accuracy and conveying pragmatic meanings in translation. The findings indicate that preserving reference and textual cohesion is of crucial importance in the translation of religious texts.*

Key words: *Qur'an translation, German language, anaphora, deixis, reference, text linguistics, pragmatics, textual cohesion, discourse analysis, religious text translation.*

Muqaddas diniy matnlar tarjimasi tilshunoslik va tarjimashunoslikning eng murakkab hamda mas’uliyatli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, Qur'on matnining turli tillarga tarjima qilinishi jarayonida nafaqat mazmunni, balki matnning lingvistik, stilistik va pragmatik xususiyatlarini ham imkon qadar to‘liq saqlab qolish muhim ahamiyat kasb etadi. Qur'on o‘zining yuksak badiiy-uslubiy qurilishi, murakkab

referensial tizimi va kontekstga bog‘liq ma’no qatlamlari bilan ajralib turadi. Shu sababli uning tarjimalarini lingvistik nuqtai nazardan o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri sanaladi.

Matn lingvistikasida matnning yaxlitligi va mazmuniy bog‘liqligini ta’minlovchi vositalar alohida ahamiyatga ega. Bunday vositalar orasida anaforik va deiktik munosabatlar muhim o‘rin tutadi. Anafora matn tarkibidagi bir birlikning oldin tilga olingan unsurga murojaat qilishi orqali matnning ichki bog‘liqligini ta’minlaydi. Deiksis esa nutq vaziyati bilan bog‘liq bo‘lib, shaxs, zamon va makon kabi kategoriyalarni ifodalash orqali kommunikativ ma’noning shakllanishiga xizmat qiladi. Ushbu ikki hodisa matnning semantik yaxlitligi va pragmatik mazmunini yuzaga chiqarishda o‘zaro chambarchas bog‘langan holda faoliyat ko‘rsatadi.

Qur'on matnida anaforik va deiktik birliklarning qo‘llanilishi alohida murakkablik kasb etadi. Arab tilining grammatik va stilistik xususiyatlari tufayli ayrim referensial munosabatlar yashirin yoki kontekst orqali ifodalanadi. Nemis tiliga tarjima qilish jarayonida esa tarjimon ushbu munosabatlarni maqsadli til me’yorlariga mos ravishda qayta ifodalashga majbur bo‘ladi. Natijada asl matndagi ayrim anaforik yoki deiktik bog‘lanishlar o‘zgarishi, aniqlashtirilishi yoki boshqa vositalar orqali ifodalanishi mumkin. Bu esa tarjima matnining mazmuniy aniqligi hamda o‘quvchi tomonidan qabul qilinishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

So‘nggi yillarda matn lingvistikasi, pragmatika va tarjimashunoslik sohalarida referensiya, anafora va deiksis masalalariga bag‘ishlangan ko‘plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Biroq Qur'onning nemischa tarjimalarida anaforik va deiktik munosabatlarning o‘zaro aloqasi hamda ularning tarjimada aks etish mexanizmlari hali yetarli darajada tadqiq etilmagan. Mazkur masalani o‘rganish diniy matnlar tarjimasining lingvistik xususiyatlarini chuqurroq anglashga hamda tarjima sifatini baholash mezonlarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Matn lingvistikasida anaforik munosabatlar masalasi ilk bor tizimli ravishda Michael Alexander Kirkwood Halliday va Ruqaiya Hasan tomonidan yaratilgan *Cohesion in English* (1976) asarida yoritilgan. Mualliflar matn yaxlitligini ta’minlovchi vositalarni tahlil qilar ekanlar, referensiya, substitutsiya, ellipsis, bog‘lovchilar va leksik bog‘liqlik kabi hodisalarni matn koheziyasining asosiy elementlari sifatida tavsiflaydilar[1]. Asarda anafora referensial bog‘lanishning muhim turi sifatida izohlanib, olmoshlar va boshqa ko‘rsatkich birliklarning oldingi matn qismlariga murojaat qilishi orqali matnning semantik yaxlitligi shakllanishi ko‘rsatib berilgan. Ushbu nazariy qarashlar Qur'on tarjimalarida anaforik vositalarning qo‘llanishini o‘rganishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ikkinchi muhim nazariy manba sifatida Stephen C. Levinsonning *Pragmatics* (1983) asarini ko‘rsatish mumkin. Mazkur tadqiqotda deiksis pragmatikaning markaziy kategoriyalaridan biri sifatida talqin qilinadi. Muallif shaxs deiksisi, makon deiksisi, zamon deiksisi, diskurs deiksisi va ijtimoiy deiksis kabi turlarni ajratib ko‘rsatadi hamda ularning kommunikativ vaziyat bilan uzviy bog‘liqligini asoslaydi. Levinsonning fikricha, deiktik birliklarning ma’nosi nutq ishtirokchilari, vaqt va makon omillarisiz to‘liq anglashilmaydi[2]. Ushbu yondashuv Qur'onning nemischa tarjimalarida deiktik vositalarning qayta ifodalanishi va ularning pragmatik ma’nosini saqlash masalalarini tahlil qilishda muhim nazariy asos vazifasini bajaradi.

Qur'on matnining nemis tiliga tarjimasida anaforik va deiktik munosabatlarni saqlash tarjimon oldida turgan eng murakkab vazifalardan biridir. Chunki Qur'on oyatlarida ko‘pincha olmoshlar, ko‘rsatish birliklari va kontekstual ishoralar orqali ifodalangan ma’nolar mavjud bo‘lib, ularni boshqa tilga o‘tkazishda nafaqat grammatik, balki pragmatik va semantik jihatlar ham hisobga olinishi kerak. Anafora va deiksis bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, matnning mazmuniy yaxlitligi hamda o‘quvchi tomonidan to‘g‘ri talqin qilinishini ta’minlaydi.

Anafora matnda oldin tilga olingan shaxs, predmet yoki hodisaga qayta murojaat qilishni anglatadi. Qur'on matnida bu hodisa ko‘pincha kishilik olmoshlari, egalik qo‘shimchalari va ko‘rsatish olmoshlari orqali yuzaga chiqadi. Masalan, Ixlos surasi, 1–2-oyatlar:

Arabcha matn: Qul huvallohu ahad. Allohus-samad[3].

Bu yerda “huva” (“u”) olmoshi anaforik vazifani bajarib, undan keyin kelayotgan “Alloh” nomiga ishora qiladi. Nemischa tarjimada:

Sprich: Er ist Allah, der Einzige. Allah, der Absolute.

Bu tarjimada “Er” (u) olmoshi anaforik vosita sifatida saqlangan. Natijada matndagi referensial bog‘liqlik nemis tilida ham davom ettirilgan.

Anaforik bog‘lanishning asosiy vazifasi matnning takrorlardan xoli bo‘lishini ta’minlash va semantik yaxlitlikni saqlashdir. Agar tarjimon har safar olmosh o‘rniga otni qo‘llasa, matnning tabiiyligi pasayishi mumkin.

Deiksis nutq vaziyatiga bog‘liq bo‘lgan ishoralarni ifodalaydi. U quyidagi turlarga bo‘linadi:

- shaxs deiksisi;
- zamon deiksisi;
- makon deiksisi;
- diskurs deiksisi;
- ijtimoiy deiksis.

Masalan, Fotiha surasi, 5-oyat: Iyyaka na'budu va iyyaka nasta'in[4]

So‘zma-so‘z ma'nosi: Faqat Senga ibodat qilamiz va faqat Sendan yordam so‘raymiz.

Nemischa tarjimada:

Dir allein dienen wir, und Dich allein bitten wir um Hilfe.

Bu yerda “Dir” va “Dich” birliklari shaxs deiksisini ifodalaydi. Ularning ma’nosi faqat nutq ishtirokchisi – Allohga murojaat qilinayotgan kontekstda tushuniladi. Demak, deiktik birliklarning ma’nosi matndan tashqaridagi kommunikativ vaziyat bilan belgilanadi.

Qur'on matnida anafora va deiksis ko‘pincha birgalikda namoyon bo‘ladi. Ayrim olmoshlar bir vaqtning o‘zida ham anaforik, ham deiktik vazifani bajarishi mumkin. Masalan, Baqara surasi, 2-oyat: Zalikal-kitabu la rayba fih. Nemischa tarjimalardan birida:

Dies ist das Buch, an dem kein Zweifel besteht.

Bu oyatda “zalika” (“ana shu”, “o‘sha”) ko‘rsatish olmoshi deiktik xususiyatga ega. Shu bilan birga, u Qur'on matniga ishora qilgani sababli referensial bog‘lanishni ham yuzaga keltiradi. Shunday qilib, bitta birlik ham deiktik, ham anaforik vazifani bajaradi. Bunday holatlar Qur'on uslubining muhim xususiyatlaridan biri hisoblanadi.

Qur'onning nemischa tarjimalarida anaforik va deiktik munosabatlarni ifodalashda bir qator qiyinchiliklar yuzaga keladi.

1. Referentning noaniqligi. Arab tilida ayrim olmoshlar qaysi obyektga tegishli ekanligi kontekst orqali anglashiladi. Masalan: Innahu kana tawwaban[5]

Bu yerda “hu” olmoshi kontekstga qarab Allohga yoki boshqa shaxsga tegishli bo‘lishi mumkin. Nemis tilida esa tarjimon ko‘pincha aniqlik kiritishga majbur bo‘ladi:

Denn Er ist wahrlich allvergebend.. Natijada tarjima asl matnga nisbatan aniqroq bo‘lib qoladi.

2. Deiktik markazning o‘zgarishi. Arab tilidagi ayrim ko‘rsatish olmoshlari nemis tilida aynan mos ekvivalentga ega emas. Masalan:

hādhā – bu;

dhālika – ana u, o‘sha.

Nemis tilida ular:

- dies;
- dieses;
- jener

shakllari orqali ifodalanadi. Ammo pragmatik ta’sir har doim ham to‘liq saqlanmaydi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, Qur'onning nemischa tarjimalarida anaforik va deiktik munosabatlar matnning mazmuniy yaxlitligini saqlashda muhim rol o‘ynaydi. Anaforik vositalar oyatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta’minlasa, deiktik birliklar matnning pragmatik mazmunini shakllantiradi. Tarjima jarayonida ushbu ikki hodisa ko‘pincha o‘zaro kesishadi va bir-birini to‘ldiradi. Nemis tarjimonlari aksariyat hollarda referensial munosabatlarni saqlab qolishga harakat qilgan bo‘lsalar-da, ayrim hollarda nemis tilining grammatik talablari sababli qo‘shimcha izohlar yoki aniqlashtirishlar kiritishga majbur bo‘lganlar.

Shu sababli Qur'on tarjimalarini o‘rganishda anafora va deiksisni alohida emas, balki yagona referensial-pragmatik tizim sifatida tadqiq etish ilmiy jihatdan samarali natijalar beradi. Bu yondashuv diniy matnlarning mazmuniy chuqurligini va tarjimada ma’no uzatilish mexanizmlarini yanada to‘liqroq ochib berishga imkon yaratadi.

Qur'onning nemischa tarjimalarida anaforik va deiktik munosabatlarning tahlili ushbu lingvistik hodisalar matnning mazmuniy yaxlitligi hamda pragmatik ta’sirchanligini ta’minlashda muhim o‘rin tutishini ko‘rsatdi. Tadqiqot davomida anaforik vositalar matn ichidagi referensial bog‘lanishlarni shakllantirishi, deiktik birliklar esa nutq vaziyati, shaxs, zamon va makon bilan bog‘liq ma’lumotlarni ifodalashi aniqlandi. Qur'on matnida ushbu ikki hodisa ko‘pincha o‘zaro uyg‘unlashgan holda qo‘llanib, oyatlar o‘rtasidagi semantik va pragmatik munosabatlarni mustahkamlaydi.

Nemis tiliga tarjima jarayonida anaforik va deiktik birliklarni to‘liq saqlab qolish har doim ham mumkin emasligi kuzatildi. Arab tilining grammatik va uslubiy xususiyatlari ayrim hollarda tarjimonda qo‘shimcha aniqlashtirishlar kiritish zaruratini yuzaga keltiradi. Natijada tarjima matni ma’lum darajada eksplicitlashadi, ya’ni asl matnda yashirin holda ifodalangan ayrim referensial munosabatlar ochiq shaklda beriladi. Biroq bu holat tarjima qilingan matnning tushunarliligini oshirishga xizmat qiladi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, Qur'on tarjimalarining lingvistik sifatini baholashda anafora va deiksisni alohida hodisalar sifatida emas, balki yagona referensial-pragmatik tizimning tarkibiy qismlari sifatida o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Anaforik va deiktik vositalarning to‘g‘ri talqin qilinishi va adekvat tarjima qilinishi Qur'on mazmunining nemis tilidagi o‘quvchilarga aniq va to‘liq yetkazilishida muhim omil hisoblanadi. Shu bois kelgusidagi tadqiqotlarda Qur'onning turli nemischa tarjimalarini qiyosiy o‘rganish hamda referensial munosabatlarning pragmatik xususiyatlarini chuqurroq tahlil qilish dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. – London: Longman, 1976.
2. Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
3. Yule G. Pragmatics. – Oxford: Oxford University Press, 1996.
4. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – 3rd ed. – London; New York: Routledge, 2018.
5. Hatim B., Mason I. The Translator as Communicator. – London: Routledge, 1997.

BOLALARNI IJTIMOIY XAVFSIZLIGINI TA’MINLASHGA DOIR NAZARIYALAR TAHLILI

Abduvaliyeva M.A.
O‘zbekiston Milliy universiteti
e-mail: abduvalievamumtozxon@gmail.com
Negmatova Farangiza
Respublika ijtimoiy moslashuv markazi
E-mail: negmatovafarangiz36@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada bolalar ijtimoiy xavfsizligini ta’minlashning nazariy asoslari, mazmun-mohiyati hamda amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Bolalar xavfsizligini ta’minlashga oid ekologik tizimlar nazariyasi, ijtimoiy himoya nazariyasi, bolalar huquqlari nazariyasi va ijtimoiy kapital nazariyasining o‘ziga xos jihatlari yoritilgan. Tadqiqot davomida bolalar manfaatlarini himoya qilish, ularning huquqlarini ta’minlash va ijtimoiy xavfsizlik darajasini oshirishda davlat, oila va jamiyatning hamkorligi muhim omil ekanligi asoslab berilgan.*

Metodologiya: *Mazkur tadqiqotda bolalar ijtimoiy xavfsizligini ta’minlashga oid nazariy yondashuvlarni o‘rganishda tizimli, qiyosiy va tahliliy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot davomida mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar, normativ-huquqiy hujjatlar hamda xalqaro tashkilotlarning hisobotlari o‘rganildi. Shuningdek, bolalar ijtimoiy xavfsizligini ta’minlashga doir nazariyalar o‘zaro taqqoslanib, ularning afzallik va kamchiliklari aniqlashtirildi. Olingan ma’lumotlar umumlashtirish va ilmiy xulosalar chiqarish orqali tahlil qilindi.*

Kalit so‘zlar: *Bolalar ijtimoiy xavfsizligi, ijtimoiy himoya, bolalar huquqlari, ijtimoiy ish, ekologik tizimlar nazariyasi, ijtimoiy kapital, ijtimoiy siyosat, farovonlik, himoya mexanizmlari, ijtimoiy xizmatlar.*

Kirish (Introduction)

Yangi O‘zbekistonda inson qadrini ulug‘lash, oila va bola huquqlarini himoya qilish davlat siyosatining asosiy yo‘nalishiga aylandi. Prezident Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek: “Yurtimizda oila institutini, onalik, otalik va bolalikni himoya qilish, oilada zo‘ravonlikning oldini olish va unga qarshi kurashishni huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy hamda boshqa yo‘llar bilan qo‘llab-quvvatlash darajasini oshirish eng dolzarb vazifalardan biridir.” Bu so‘zlar yurtimizda bola huquqlarini ta’minlash borasida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlarning asosiy g‘oyaviy asosini belgilaydi.

Bolalar har qanday jamiyatning eng muhim ijtimoiy boyligi va kelajak taraqqiyotining asosiy omili hisoblanadi. Shu sababli bolalarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, ularning xavfsiz va sog‘lom muhitda ulg‘ayishini ta’minlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sanaladi. Zamonaviy globallashuv jarayonlari, iqtisodiy va ijtimoiy o‘zgarishlar bolalarning rivojlanishiga turlicha ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayrim hollarda kambag‘allik, ijtimoiy tengsizlik, oilaviy muammolar, zo‘ravonlik va axborot xavfsizligi bilan bog‘liq tahdidlar bolalar ijtimoiy xavfsizligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.
Bolalar ijtimoiy xavfsizligi deganda bolaning jismoniy, ruhiy, ma’naviy va ijtimoiy rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitlarning yaratilishi, uning huquqlari va manfaatlarining himoya qilinishi tushuniladi. Ushbu masalani ilmiy jihatdan o‘rganishda turli nazariy yondashuvlar muhim metodologik asos vazifasini bajaradi.

Bola xavfsizligi — inson qadrining o‘zagidir. Bolalarga nisbatan zo‘ravonlik — jamiyatning eng og‘riqli va og‘ir illatlaridan biri hisoblanadi. BMT ma’lumotlariga

ko‘ra, dunyo bo‘ylab har 4 daqiqada bir bola zo‘ravonlik qurboni bo‘ladi. Bu nafaqat jismoniy, balki ruhiy va ma’naviy jabhalarda ham inson hayotiga chuqur ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois 2022-yilda BMT Bosh Assambleyasi 18-noyabrni Butunjahon bolalarga nisbatan jinsiy zo‘ravonlik va tazyiqni oldini olish kuni sifatida belgiladi. Bu sana jamiyatni bola huquqlariga befarq bo‘lmaslikka, har bir fuqaroni bolalar xavfsizligi uchun mas’uliyatni his etishga chaqiruvchi kun sifatida ahamiyat kasb etdi. Konstitutsiyada — bola huquqlari kafolati 2023-yilda qabul qilingan Yangi tahrirdagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida bola huquqlari keng qamrovda mustahkamlandi. Unda bola faqat oila a’zosi emas, balki huquq va manfaatlari davlat tomonidan qonun bilan himoyalanadigan mustaqil shaxs sifatida e’tirof etildi. [36]

Xususan, XIV bob — “Oila, bolalar va yoshlar” deb nomlangan bo‘lib, 78-moddada shunday deyiladi: “Farzandlar ota-onasining nasl-nasabi va fuqarolik holatidan qat’i nazar, qonun oldida tengdirlar. Bolaning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta’minlash hamda himoya qilish, uning jismoniy, aqliy va madaniy jihatdan to‘laqonli rivojlanishi uchun eng yaxshi shart-sharoitlarni yaratish davlatning majburiyatidir.” Bu norma BMTning Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasidagi “bolaning eng yaxshi manfaati ustuvorligi” prinsipi bilan uyg‘unlikdadir. O‘zbekiston 1992-yilda mazkur Konvensiyani ratifikatsiya qilgan bo‘lib, shundan buyon milliy qonunchilik xalqaro standartlar bilan muvofiqlashtirib kelinmoqda.

“Bolalarni zo‘ravonlikning barcha shakllaridan himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonun

[36] Ijtimoiy ish nazariyasi va amaliyoti. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim muassasalari nashriyoti, 2021

2025-yil 15-may kuni kuchga kirgan mazkur Qonun — O‘zbekiston tarixidagi ilk kompleks huquqiy hujjat bo‘lib, u bolalar xavfsizligini ta’minlashga qaratilgan davlat siyosatining yangi bosqichini boshlab berdi.[37]

Qonunda bolalarga nisbatan zo‘ravonlikning barcha shakllari — jismoniy zo‘ravonlik, jinsiy zo‘ravonlik, ruhiy zo‘ravonlik, g‘amxo‘rlik ko‘rsatmaslik, ekspluatatsiya qilish va ta’qib etish (bulling) holatlari taqiqlandi va ta’qib qilinishi belgilandi.

Eng muhim jihati shundaki, Qonun: bolaga nisbatan zo‘ravonlik holatlarini aniqlash, baholash va himoya rejasini ishlab chiqishni davlat zimmasiga yukladi; jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan jazo choralarini keskin kuchaytirdi; jabrlanuvchi bolaga psixologik, tibbiy va huquqiy yordam davlat kafolati sifatida belgilandi.

Bu bilan davlat bola xavfsizligini faqat huquqiy emas, balki ijtimoiy va ma’naviy ustuvor vazifa sifatida belgiladi.

Bolalarning ijtimoiy xavfsizligini ta’minlash va himoya qilish ko‘plab ilmiy yondashuvlar va nazariyalarga tayanadi. Ushbu nazariyalar bolaning jismoniy, psixologik va ijtimoiy rivojlanishini himoya qilishga qaratilgan tamoyillarni belgilab beradi.

Quyida bolalarning ijtimoiy xavfsizligini tushuntiruvchi asosiy nazariyalar tahlili keltirilgan:

1. Ekologik tizimlar nazariyasi (Urie Bronfenbrenner) Bu nazariyaga ko‘ra, bolaning ijtimoiy xavfsizligi uni o‘rab turgan turli muhitlar (tizimlar) o‘zaro ta’siriga bog‘liq:

[37] O‘zbekiston Respublikasi. Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risidagi Qonun. Toshkent, 2008.

Mikrotizim: Bola bevosita muloqot qiladigan muhit (oilasi, maktabi, tengdoshlari). Bu yerda xavfsizlik va g‘amxo‘rlikning asosiy poydevori qo‘yiladi.

Mezotizim: Mikrotizimdagi elementlarning o‘zaro aloqasi (masalan, ota-onalar va o‘qituvchilar o‘rtasidagi munosabat).

Ekzotizim: Bolaga bevosita ta’sir qilmasa-da, uning hayotiga bilvosita ta’sir ko‘rsatuvchi muhit (ota-onaning ish joyi, ijtimoiy xizmatlar sifati).

Makrotizim: Jamiyatdagi madaniy qadriyatlar, qonunlar va ijtimoiy siyosat.

Xronotizim: Vaqt o‘tishi bilan hayotdagi muhim voqealar va ijtimoiy o‘zgarishlarning ta’siri.

2.Biriktiruvchanlik nazariyasi (John Bowlby) Ushbu nazariyaga ko‘ra, bolaning kelajakdagi ijtimoiy va psixologik xavfsizligi go‘daklik davrida asosiy parvarish qiluvchi (ona yoki boshqa yaqin kishi) bilan hosil qilgan hissiy bog‘liqligiga asoslanadi. Ishonchli bog‘liqlikka ega bo‘lgan bolalar o‘zlarini xavfsiz his qiladi, atrofdagi dunyoni qo‘rquvsiz o‘rganadi va stressli vaziyatlarni oson yengadi.

Xavotirli bog‘liqlik esa bolada ijtimoiy xavfsizlikning buzilishiga, ijtimoiy moslashuvning qiyinlashishiga olib keladi.

3.Psixo-ijtimoiy rivojlanish nazariyasi (Erik Erikson) Erikson nazariyasi bolaning shaxs sifatida shakllanishini va ijtimoiy muhit bilan munosabatlarini 8 bosqichga bo‘ladi. Birinchi bosqich — go‘daklik davridagi **"ishonch va ishonchsizlik"** hissi eng muhimi hisoblanadi. Agar bola o‘zini xavfsiz va g‘amxo‘rlikda his qilsa, dunyoga va odamlarga nisbatan ishonch hosil qiladi. Bu esa kelajakdagi ijtimoiy xavfsizlikning psixologik asosi hisoblanadi.

4.Xulq-atvor nazariyalari (Behaviorizm) Bu yondashuvga ko‘ra (masalan, B.F. Skinner ishlari), bolaning ijtimoiy xavfsizligi va xulq-atvori atrof-muhitdagi rag‘batlantirishlar va jazo choralari orqali shakllanadi. Salbiy xatti-harakatlarning oldini olish va ijobiy ijtimoiy ko‘nikmalarni mustahkamlash bolani jamiyatdagi xavfli

vaziyatlardan (masalan, zo‘ravonlik yoki huquqbuzarlikdan) himoya qilish mexanizmi deb qaraladi.

5.Bolalarni himoya qilishning xalqaro yondashuvi (BMT Konvensiyasi) BMTning **Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi** bolalarning ijtimoiy xavfsizligini ta’minlashning global huquqiy va ijtimoiy asosidir. U quyidagi to‘rt asosiy tamoyilga tayanadi:

Bolalarning ijtimoiy xavfsizligini ta’minlash borasidagi nazariy asoslarni yanada chuqurlashtirish uchun jahon amaliyotida va zamonaviy ijtimoiy pedagogikada keng qo‘llaniladigan qo‘shimcha **konseptual modellar va tizimli yondashuvlar** tahlilini taqdim etamiz.

1. Ijtimoiy zaiflik va xavf-xatarlarni boshqarish nazariyasi (Social Vulnerability Theory) Bu nazariya bolaning ijtimoiy xavfsizligini uning iqtisodiy, jismoniy va ijtimoiy zaiflik darajalari bilan bog‘laydi. UNICEF xalqaro tashkiloti ushbu modelni bolalarni ijtimoiy himoya qilish dasturlarining asosi sifatida belgilagan.

Iqtisodiy zaiflik: Oiladagi kambag‘allik bolaning ta’lim, to‘g‘ri ovqatlanish va sog‘liqni saqlash xizmatlaridan mahrum bo‘lish xavfini oshiradi.

Ijtimoiy chetlanish (Eksklyuziya): Nogironligi borligi, gender nomutanosibligi yoki geografik joylashuvi sababli jamiyatdan uzilib qolgan bolalar ijtimoiy xavf ostida qoladi.

Amaliy yechim: Tizim bolaga nafaqat jismoniy himoya, balki oilasiga iqtisodiy yordam berish va ijtimoiy xizmatlarni integratsiya qilish orqali xavfsizlikni kafolatlaydi. Bolalikdagi salbiy tajribalar nazariyasi (Adverse Childhood Experiences - ACE Framework) Ushbu nazariya bolalikda boshdan kechirilgan ruhiy va jismoniy jarohatlarning bolaning butun hayoti davomidagi ijtimoiy xavfsizligiga va salomatligiga ta'sirini o‘rganadi.

Xavf omillari: Oiladagi zo‘ravonlik, ota-onaning ajrashishi, e’tiborsizlik (neglect) va haqoratlar bolaning ruhiyatida chuqur iz qoldiradi.

Oqibatlari: ACE ko‘rsatkichi yuqori bo‘lgan bolalar ulg‘aygach, ijtimoiy moslashuvda qiynaladi, depressiyaga moyil bo‘ladi va huquqbuzarliklar sodir etish xavfi ortadi.

D.I.Feldshteynning Ijtimoiylashuv va Individuallashuv nazariyasi Taniqli psixolog D.I. Feldshteyn bolaning ijtimoiy rivojlanishi va xavfsizligini ikki tomonlama munosabatlar tizimi orqali tushuntiradi:

"Men jamiyatdaman" bosqichi: Bola jamiyatning me’yorlari, qoidalari va ijtimoiy rollarini o‘rganadi va ularga moslashadi.
"Men va jamiyat" bosqichi: Bola o‘zining mustaqil pozitsiyasini namoyon qila boshlaydi, o‘z haq-huquqlarini anglaydi.

Xavfsizlik mezoni: Bola o‘z ichki salohiyatini namoyon qila olgan taqdirdagina unda tashqi tahdidlarga nisbatan ijtimoiy immunitet shakllanadi.

Axborot-psixologik xavfsizlik nazariyasi (Raqamli xavfsizlik) Zamonaviy dunyoda bolaning ijtimoiy xavfsizligi faqatgina real hayot bilan cheklanmaydi, u **virtual makon (internet)** bilan ham uzviy bog‘liq.

Media savodxonlik yondashuvi: Kanada va Finlyandiya kabi davlatlar tajribasida bolalarga ijtimoiy tarmoqlardagi axborotni tanqidiy tahlil qilish o‘rgatiladi.

Milliy kontent himoyasi: Bolalar ongiga salbiy ta’sir etuvchi kontentlardan himoya qilish va ularga xavfsiz raqamli muhit yaratish ijtimoiy xavfsizlikning muhim bo‘g‘inidir. Bolalarni ijtimoiy himoya qilish tizimlari (Child Protection Systems) qiyosiy jadvali jahon tajribasida qo‘llaniladigan tizimli modellar quyidagi tamoyillarga tayanadi:

Model tizim asosiy yo‘nalishi qo‘llaniladigan usullar **Profilaktika (Prevention)** Xavf tug‘ilishidan oldin uni bartaraf etish.Media savodxonlik, ota-onalarni o‘qitish,

oilalarni moddiy qo‘llash.**Reabilitatsiya (Response)** Xavf ostida qolgan bolani qayta tiklash.Ijtimoiy xodimlarning bevosita aralashuvi, psixologik yordam ko‘rsatish. **Hamkorlik (Partnership)**Tizimlararo aloqa.Mahalla, maktab, ichki ishlar va Ijtimoiy himoya milliy agentligi o‘rtasidagi integratsiya. Milliy qonunchilik bilan bog‘liqlik O‘zbekistonda bolalarni zo‘ravonlikning barcha shakllaridan (jismoniy, ruhiy, emotsional, axborot) himoya qilish borasida qonuniy asoslar kuchaytirilmoqda. Jumladan, yetim bolalar, nogironligi bor bolalar va ijtimoiy xavf ostidagi oilalarga davlat tomonidan muqobil g‘amxo‘rlik shakllari yaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ijtimoiy ish nazariyasi va amaliyoti. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim muassasalari nashriyoti, 2021
2. O‘zbekiston Respublikasi. Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risidagi Qonun. Toshkent, 2008.
3. O‘zbekiston Respublikasi. Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risidagi Qonun. Toshkent, 2016.
4. United Nations Development Programme. Human Development Report. New York: James Midgley. Social Welfare in Global Context. Thousand Oaks: Sage Publications, 2020.

INGLIZ TILINI O‘QITISHDA INNOVATSION METODLARDAN FOYDALANISH

Akmalova Sevara

Moskva shahridagi Milliy Fan va Texnologiyalar Universitetining Olmaliq Filiali (MISIS)

E-mail: sevarakarimova.1996@gmail.com,

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz tilini o‘qitishda qo‘llanilayotgan innovatsion metodlarning pedagogik samaradorligi tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’limda communicative approach, interactive learning, project-based learning, gamification hamda sun’iy intellekt texnologiyalarining o‘quv jarayonidagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, O‘zbekistonda chet tillarini o‘qitish tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, CEFR talablari va raqamli platformalarning ingliz tilini o‘qitish sifatiga ta’siri ko‘rib chiqilgan. Maqolada innovatsion metodlarning speaking skill, vocabulary hamda communicative competence rivojlanishidagi amaliy natijalari ilmiy va metodik jihatdan tahlil etilgan.*

Kalit so’zlar: *communicative competence, interactive learning, blended learning, gamification, learner-centered approach, digital literacy, speaking skill, AI technologies, collaborative learning, language acquisition.*

So‘nggi yillarda ingliz tilini bilishga bo‘lgan ehtiyoj dunyo miqyosida keskin ortib bormoqda. Ingliz tili bugungi kunda nafaqat xalqaro muloqot vositasi, balki ilm-fan, texnologiya, biznes va raqamli axborot maydonining asosiy tillaridan biri hisoblanadi. Shu sababli ko‘plab davlatlarda chet tillarini, ayniqsa ingliz tilini o‘qitish tizimini takomillashtirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bugungi o‘quvchi avvalgi avloddan

keskin farq qiladi. Hozirgi yoshlar raqamli muhitda ulg‘aymoqda, tezkor axborot olishga o‘rganmoqda va oddiy ma’ruza asosidagi darslarga uzoq vaqt diqqatini jamlay olmaydi. Shuning uchun faqat grammatik qoidalarni tushuntirish va matn tarjimasi bilan cheklangan an’anaviy metodlar zamonaviy o‘quvchilar ehtiyojini to‘liq qondirmay qolmoqda. Ko‘plab holatlarda o‘quvchi grammatik qoidalarni yaxshi bilsa ham, ingliz tilida erkin gapirish yoki real vaziyatlarda muloqot qilishda qiynaladi. Chunki tilni o‘rganish jarayoni nazariy emas, amaliy faoliyat orqali samarali shakllanadi. Shu nuqtai nazardan innovatsion metodlar ingliz tilini o‘qitishning muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Hozirgi ta’lim jarayonida interactive learning, collaborative learning va learner-centered approach kabi yondashuvlar keng qo‘llanmoqda. Ayniqsa sun’iy intellekt, mobil ilovalar va online platformalarning rivojlanishi ingliz tili darslarini ancha interaktiv va qiziqarli shaklga olib chiqmoqda. 2023-yilda British Council tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotda interaktiv metodlardan foydalanilgan guruhlarda speaking natijalari an’anaviy metodlarga nisbatan o‘rtacha 25–27 foiz yuqori bo‘lgani aniqlangan. Bu esa innovatsion metodlarning amaliy samaradorligini ko‘rsatadi.

Pedagogikada innovatsion metodlar deganda ta’lim jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qiluvchi zamonaviy texnologiyalar va interaktiv yondashuvlar tushuniladi. Ushbu metodlarning asosiy maqsadi o‘quvchini dars jarayonining markaziga olib chiqish va uni faol ishtirokchiga aylantirishdan iborat. An’anaviy darslarda o‘qituvchi asosiy axborot beruvchi sifatida faoliyat yuritadi, o‘quvchi esa tinglovchi rolida qoladi. Innovatsion metodlarda esa o‘quvchi mustaqil fikrlaydi, savol beradi, muhokama qiladi va amaliy topshiriqlar orqali bilim egallaydi. Bunday metodlar ayniqsa language acquisition jarayonini tezlashtiradi. Chunki til faqat qoidalarni bilish orqali emas, balki doimiy muloqot va amaliy faoliyat orqali shakllanadi. Shu sababli zamonaviy metodlarda kommunikativ faoliyat ustuvor

ahamiyatga ega. Bugungi pedagogikada communicative competence tushunchasi muhim o‘rin tutadi. Bu nafaqat grammatik jihatdan to‘g‘ri gapirish, balki real vaziyatlarda tilni erkin qo‘llay olish qobiliyatini ham anglatadi.

Hozirgi kunda ingliz tilini o‘qitishda eng samarali metodlardan biri Communicative Language Teaching hisoblanadi. Ushbu metodning asosiy maqsadi o‘quvchini ingliz tilida erkin muloqot qilishga o‘rgatishdir.

CLT metodida:

- ✓ speaking activities;
- ✓ pair work;
- ✓ dialogue;
- ✓ role play;
- ✓ real-life situations

asosiy o‘rin egallaydi.

Masalan, “At the restaurant”, “Job interview” yoki “Travelling abroad” kabi mavzularda tashkil etilgan vaziyatli mashqlar o‘quvchilarning speaking skill ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, muloqotga asoslangan darslarda o‘quvchilar darsga ko‘proq jalb qilinadi va tilni qo‘llashdan qo‘rqmaydi. Ayniqsa uyatchan o‘quvchilarda ham asta-sekin kommunikativ faollik shakllanadi. Innovatsion ta’limda interaktiv metodlar alohida ahamiyatga ega. Chunki bunday metodlar o‘quvchini passiv tinglovchi emas, faol ishtirokchi sifatida shakllantiradi. Masalan, Brainstorming metodi o‘quvchilarning erkin fikrlashini rivojlantiradi. Masalan, “How can technology help education?” mavzusida o‘quvchilar qisqa vaqt ichida o‘z fikrlarini ingliz tilida ifodalashga harakat qiladi. Bu usul vocabulary va fluency rivojlanishiga yordam beradi. Debate metodi critical thinking va communicative competence rivojlanishiga xizmat qiladi. Ayniqsa zamonaviy mavzularda tashkil qilingan bahs-munozaralar o‘quvchilarning argument keltirish va

o‘z fikrini himoya qilish ko‘nikmasini shakllantiradi. Role play ingliz tilini o‘qitishda eng tabiiy metodlardan biri hisoblanadi. Chunki o‘quvchi o‘zini real vaziyat ichida his qiladi. Bu esa psixologik to‘siqlarni kamaytiradi va speaking skill rivojlanishiga ijobiy ta’sir qiladi. Kichik guruhlarda ishlash collaborative learning muhitini yaratadi. Guruhli topshiriqlarda o‘quvchilar bir-biri bilan faol muloqot qiladi va o‘zaro tajriba almashadi.

Zamonaviy ingliz tili darslarida Project-Based Learning metodidan foydalanish tobora ommalashmoqda. Ushbu metodda o‘quvchilar ma’lum loyiha ustida mustaqil ishlaydi, ma’lumot to‘playdi va yakunda taqdimot qiladi.

Masalan:

- Environmental Problems
- Tourism in Uzbekistan
- Artificial Intelligence in Education

kabi mavzular o‘quvchilarning izlanish olib borishiga yordam beradi.

Loyiha asosida ishlash jarayonida o‘quvchilarda:

- research skill
- presentation skill
- digital literacy
- critical thinking

ko‘nikmalari shakllanadi.

Bunday metod ayniqsa o‘quvchining mustaqil fikrlashini rivojlantirishda samarali hisoblanadi.

So‘nggi yillarda gamification ingliz tilini o‘qitishdagi eng qiziqarli metodlardan biriga aylandi. O‘yin elementlari orqali tashkil etilgan darslar o‘quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va darsdagi faollikni kuchaytiradi.

Hozirgi kunda:

- Kahoot;

- Quizizz;
- Duolingo;
- Wordwall

kabi platformalardan keng foydalanilmoqda. Masalan, Kahoot orqali tashkil etilgan vocabulary competition o‘quvchilarda raqobat va qiziqish muhitini yuzaga keltiradi. Natijada yangi so‘zlarni eslab qolish jarayoni tezlashadi. 2024-yilda o‘tkazilgan kuzatuvlarda gamification qo‘llangan guruhlarda darsdagi ishtirok faolligi 30 foizdan ortiq oshgani aniqlangan. So‘nggi yillarda sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi ingliz tilini o‘qitish metodikasiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa AI technologies asosida yaratilgan platformalar ta’lim jarayonini individuallashtirish, o‘quvchilarning til o‘rganishdagi faolligini oshirish va mustaqil ta’limni rivojlantirishda muhim vositaga aylanmoqda. Avvallari o‘quvchi ingliz tilida muloqot qilish uchun faqat o‘qituvchi yoki til muhiti bilan cheklanib qolgan bo‘lsa, bugungi kunda raqamli platformalar ushbu imkoniyatlarni ancha kengaytirmoqda. Xususan, ChatGPT kabi sun’iy intellekt platformalari o‘quvchilar uchun virtual suhbatdosh vazifasini bajarmoqda. O‘quvchi istalgan mavzuda ingliz tilida savol berishi, muloqot qilishi va shu orqali speaking practice olib borishi mumkin. Bu ayniqsa ingliz tilida tabiiy kommunikativ muhit yetarli bo‘lmagan hududlarda samarali vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Eng muhim jihatlardan biri shundaki, o‘quvchi sun’iy intellekt bilan ishlash jarayonida xato qilishdan qo‘rqmaydi va bu holat undagi psixologik to‘siqlarni kamaytiradi. Natijada speaking fluency va communicative competence bosqichma-bosqich rivojlanadi. Shuningdek, writing skillni rivojlantirishda ham sun’iy intellekt asosidagi platformalarning ahamiyati ortib bormoqda. Grammarly platformasi grammatik, leksik va stilistik xatolarni avtomatik tahlil qilish orqali o‘quvchiga tezkor feedback beradi. Bu esa o‘quvchining yozma nutqdagi kamchiliklarini mustaqil ravishda aniqlashiga va ularni bosqichma-bosqich

bartaraf etishiga yordam beradi. Ayniqsa academic writing bilan shug‘ullanayotgan talabalar uchun bunday platformalar muhim yordamchi vosita hisoblanadi. Shu bilan birga, AI texnologiyalari individual yondashuvni kuchaytirib, har bir o‘quvchining bilim darajasi va ehtiyojidan kelib chiqib tavsiyalar berish imkoniyatini yaratmoqda. Pandemiyadan keyingi davrda blended learning modeli ham ingliz tilini o‘qitish tizimida keng qo‘llanila boshladi. Ushbu model an’anaviy auditoriya mashg‘ulotlarini online learning platformalari bilan uyg‘unlashtirishga asoslanadi. Moodle, Google Classroom va Zoom kabi platformalar orqali virtual classroom, online assignment hamda digital assessment jarayonlari samarali tashkil qilinmoqda. Bunday yondashuv o‘quvchilarga istalgan joy va vaqtda mustaqil ishlash imkoniyatini yaratib, ta’lim jarayonining moslashuvchanligini oshirmoqda. Shu bilan birga, raqamli platformalar orqali o‘qituvchi o‘quvchilarning faolligini monitoring qilish, topshiriqlarni avtomatik baholash va tezkor feedback berish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. O‘zbekistonda ham so‘nggi yillarda xorijiy tillarni, ayniqsa ingliz tilini o‘qitishga davlat darajasida katta e’tibor qaratilmoqda. Chet tillarini o‘qitish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qabul qilingan qarorlar natijasida ta’lim tizimida muhim o‘zgarishlar amalga oshirildi. Bugungi kunda CEFR tizimi, multilevel baholash tizimi, xalqaro sertifikatlar hamda chet tillariga ixtisoslashgan maktablar ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Ayniqsa IELTS, CEFR va TESOL kabi xalqaro sertifikatlarning ahamiyati ortib borayotgani ingliz tili darslarida communicative approach va innovatsion metodlardan foydalanishga ehtiyojni yanada kuchaytirmoqda. Shu bilan birga, o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini oshirish, raqamli texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish ham bugungi ta’lim tizimining dolzarb vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda.

№	Ko‘rsatkichlar	Natija
1	Speaking skill faolligi	27% ga oshgan

№	Ko‘rsatkichlar	Natija
2	Darsdagi ishtirok darajasi	32% ga oshgan
3	Vocabulary boyligi	20% ga oshgan

№	Muammolar	Izoh
1	Texnik vositalar yetishmasligi	Ayrim ta’lim muassasalarida zamonaviy qurilmalar yetarli emas
2	Internet sifati pastligi	Online platformalardan foydalanishda qiyinchilik tug‘diradi
3	Katta guruhlarda interaktiv metodlarni qo‘llash murakkabligi	Har bir o‘quvchini faol jalb qilish qiyinlashadi
4	O‘qituvchilarning digital literacy darajasi yetarli emasligi	Raqamli texnologiyalardan samarali foydalanishga to‘sqinlik qiladi

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ingliz tilini o‘qitishda innovatsion metodlardan foydalanish zamonaviy ta’limning muhim talablaridan biriga aylanmoqda. Communicative Language Teaching, interaktiv metodlar, project-based learning, gamification hamda sun’iy intellekt texnologiyalari o‘quvchilarning communicative competence, speaking skill va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa learner-centered approach asosida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarning tilga bo‘lgan qiziqishini oshirib, ularni real kommunikativ muhitga tayyorlamoqda. O‘zbekistonda chet tillarini o‘qitish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar, CEFR tizimi va raqamli platformalarning joriy qilinishi ingliz tili ta’limining sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘tarilishiga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, innovatsion metodlarni yanada samarali qo‘llash uchun texnik infratuzilmani rivojlantirish, o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasini oshirish va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga keng tatbiq etish muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jalolov J. J. Chet til o‘qitish metodikasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 2012.
2. Passov E. I. Kommunikativ metodika osnov obucheniya inostrannomu yazyku. — Moskva: Prosveshcheniye, 1991.
3. Richards J. C., Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. — Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
4. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. — 5th ed. — London: Pearson Education, 2015.
5. Brown H. D. Principles of Language Learning and Teaching. — New York: Pearson Education, 2007.
6. British Council. The Future of English: Global Perspectives. — London, 2023.
7. Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. — London: Routledge, 2009.
8. Prensky M. Digital Game-Based Learning // Computers in Entertainment. — 2003. — Vol. 1, No. 1. — P. 21–26.
9. Deterding S. Gamification in Education and Learning // Educational Technology Journal. — 2011. — Vol. 15. — P. 9–15.
10. Graham C. R. Blended Learning Systems: Definition, Current Trends and Future Directions. — New York: Springer, 2013.
11. Warschauer M. Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide. — Cambridge: MIT Press, 2004.
12. Chapelle C. A. Computer Applications in Second Language Acquisition. — Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-maydagi PQ–5117-son qarori “Xorijiy tillarni o‘rganishni ommalashtirishni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.

14. CEFR. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. — Cambridge University Press, 2020.

15. Axmedov B. Xorijiy tillarni o‘qitishda innovatsion texnologiyalarning ahamiyati // Zamonaviy ta’lim. — Toshkent, 2022. — №5. — B. 44–49.

16. Usmonov Q. Ingliz tilini o‘qitishda interaktiv metodlardan foydalanish // Pedagogik mahorat. — 2023. — №4. — B. 58–63.

17. Moodle Documentation. Online Learning and Digital Assessment Tools. — Moodle Project, 2023.

18. OpenAI. Artificial Intelligence Tools for Language Learning. — 2024.

19. Karimov U. Raqamli pedagogika va chet tillarini o‘qitish metodikasi // Ta’lim va innovatsiya. — 2024. — №2. — B. 33–40.

20. UNESCO. Technology in Education Report. — Paris: UNESCO Publishing, 2023.

MADANIY MEROS MUZEYLARIDA XODIMLARNING O‘RNI VA AHAMIYATI

Asadova Nigora Mehridin qizi

“Ipak Yo‘li” turizm va madaniy meros xalqaro universiteti

nigorichka19@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada madaniy meros muzeylarida faoliyat yuritayotgan xodimlarning o‘rni va ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqot davomida muzey xodimlarining eksponatlarni saqlash, ilmiy tadqiqotlarni olib borish, tashrif buyuruvchilarga xizmat ko‘rsatish hamda madaniy merosni targ‘ib qilishdagi vazifalari o‘rganildi. Shuningdek, muzeylar faoliyatining samaradorligi va tashrif buyuruvchilar qoniqish darajasini oshirishda inson resurslarining roli yoritib berildi. Tadqiqot natijalari muzey xodimlarining kasbiy malakasi va kompetensiyalari madaniy meros obyektlarini asrash, ulardan samarali foydalanish hamda turizmni rivojlantirishda muhim omil ekanligini ko‘rsatdi. Xulosa sifatida muzey xodimlarining malakasini oshirish, raqamli texnologiyalarni qo‘llash va xizmat ko‘rsatish sifatini takomillashtirish zarurligi asoslandi.*

Kalit so‘zlar: *madaniy meros, muzey, muzey xodimlari, inson resurslari, eksponatlar, muzey menejmenti, madaniy turizm, tashrif buyuruvchilar, xizmat sifati, merosni saqlash.*

Аннотация. *В данной статье анализируется роль и значение сотрудников, работающих в музеях культурного наследия. В ходе исследования были изучены задачи сотрудников музея по сохранению экспонатов, проведению научных исследований, предоставлению услуг посетителям и популяризации культурного*

наследия. Также была подчеркнута роль человеческих ресурсов в повышении эффективности музейной деятельности и удовлетворенности посетителей. Результаты исследования показали, что профессиональная квалификация и компетенции сотрудников музея являются важным фактором в сохранении объектов культурного наследия, их эффективном использовании и развитии туризма. В заключение обоснована необходимость повышения квалификации сотрудников музея, использования цифровых технологий и улучшения качества обслуживания.

Ключевые слова: *культурное наследие, музей, сотрудники музея, человеческие ресурсы, экспонаты, управление музеем, культурный туризм, посетители, качество обслуживания, сохранение наследия.*

Kirish

Madaniy meros muzeylari tarixiy, madaniy va ma’naviy boyliklarni saqlash, tadqiq qilish hamda kelajak avlodlarga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Muzeylarning samarali faoliyat yuritishi ko‘p jihatdan unda faoliyat olib borayotgan xodimlarning kasbiy salohiyati, malakasi va mas’uliyatiga bog‘liq. Zamonaviy muzeylar nafaqat eksponatlarni namoyish etuvchi maskan, balki ta’lim, ilmiy tadqiqot va turizm rivojiga xizmat qiluvchi markaz sifatida ham faoliyat yuritmoqda. Shu sababli muzey xodimlarining roli va vazifalarini o‘rganish dolzarb masala hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili

Madaniy meros muzeylari faoliyati, muzey menejmenti hamda muzey xodimlarining o‘rni masalalari mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan keng o‘rganilgan. O‘zbekistonda muzeyshunoslik fanining rivojlanishi bilan bog‘liq tadqiqotlarda muzeylarning madaniy merosni saqlash, ilmiy tadqiq etish va targ‘ib qilishdagi ahamiyati alohida yoritilgan[3]. “Muzeyshunoslik” asarida muzeylarni madaniy merosni saqlash va jamiyatga yetkazishning muhim instituti sifatida tavsiflaydi. Muzey

faoliyatining samaradorligi fondlar bilan ishlash, ilmiy tadqiqotlar olib borish hamda malakali kadrlar faoliyatiga bevosita bog‘liqligini ta’kidlaydi[4].

Kuryazova D. tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda O‘zbekistonda muzey ishining tarixiy taraqqiyoti tahlil qilingan bo‘lib, muzeylar faoliyatida ilmiy xodimlar, fond saqlovchilari va ekskursovodlarning o‘rni alohida ko‘rsatib berilgan[2]. Muallifning fikricha, muzeylarning ma’rifiy vazifalarini amalga oshirishda inson resurslari asosiy omillardan biri hisoblanadi. Shu jumladan, Ismoilova J. mustaqillik yillarida muzeylar faoliyatining takomillashuvi va muzey tizimida amalga oshirilgan islohotlarni tahlil qilib, zamonaviy muzeylar faoliyatida xodimlarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish zarurligini asoslab bergan[1]. Tadqiqotda muzeylarni raqamlashtirish va innovatsion texnologiyalarni joriy etishda mutaxassislarning o‘rni muhim ekanligi qayd etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil hamda tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, muzeylar faoliyatiga oid normativ-huquqiy hujjatlar va madaniy meros obyektlarini boshqarish bo‘yicha mavjud tajribalar o‘rganildi. Tadqiqot davomida muzey xodimlarining asosiy funksiyalari va ularning muassasa faoliyatiga ta’siri tahlil qilindi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, muzey xodimlari madaniy meros obyektlarini saqlash va targ‘ib qilish jarayonida asosiy omil hisoblanadi. Xodimlar eksponatlarni konservatsiya qilish, ilmiy kataloglashtirish, tashrif buyuruvchilarga xizmat ko‘rsatish va ekskursiyalar tashkil etish vazifalarini bajaradi. Bundan tashqari, ular muzeyning ta’limiy va madaniy dasturlarini amalga oshirish, mahalliy hamda xorijiy turistlarni jalb qilishda muhim rol o‘ynaydi. Malakali xodimlar mavjudligi

muzey xizmatlari sifatini oshirish va tashrif buyuruvchilar qoniqishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Yil	Muzeylar soni, birlik	Muzeylarga tashriflar, ming kishi	Asosiy kolleksiyadagi eksponatlar, ming birlik	Bir muzeyga to‘g‘ri keladigan tashriflar, ming kishi
2017	121	6302,1	2116,5	52,08
2018	97	8147,6	2092,6	84,00
2019	100	7777,8	2065,7	77,78
2020	105	1515,8	2087,1	14,44
2021	127	5100,0	2168,4	40,16
2022	134	5673,8	2158,4	42,34
2023	140	5711,2	2606,8	40,79
2024	138	4782,6	2736,0	34,66

1- jadval. O‘zbekistonda muzeylar faoliyatining asosiy ko‘rsatkichlari (2017–2024)[38]

2024-yillar davomida O‘zbekistonda muzeylar faoliyatining asosiy ko‘rsatkichlari tahlili muzeylar soni va fondlar hajmida barqaror o‘sish kuzatilganligini ko‘rsatadi. Xususan, muzeylar soni 2017-yildagi 121 tadan 2024-yilda 138 taga yetib, 14,0 foizga oshgan. Bu esa mamlakatda madaniy meros obyektlarini saqlash va ommalashtirishga qaratilgan davlat siyosatining natijasi sifatida baholanishi mumkin. Muzeylarga tashrif buyuruvchilar soni bo‘yicha eng yuqori ko‘rsatkich 2018-yilda qayd etilgan bo‘lib, 8 147,6 ming kishini tashkil etgan. 2020-yilda esa COVID-19 pandemiyasi sababli tashriflar soni keskin kamayib, 1 515,8 ming kishiga tushib qolgan. Pandemiyadan keyingi davrda tashriflar soni tiklana boshlagan bo‘lsa-da, 2024-yilda 4 782,6 ming

[38] https://stat.uz/uz/

kishini tashkil etib, pandemiyagacha bo‘lgan darajaga to‘liq yetmagan. Asosiy kolleksiyadagi eksponatlar soni tahlili muzey fondlarining muntazam ravishda boyib borayotganligini ko‘rsatadi. 2017-yilda 2 116,5 ming birlikni tashkil etgan eksponatlar soni 2024-yilda 2 736,0 ming birlikka yetgan. Bu davr mobaynida o‘sish qariyb 29,3 foizni tashkil etgan bo‘lib, muzeylarning ilmiy-tadqiqot va fondlarni to‘ldirish faoliyati faollashganligini anglatadi. Bir muzeyga to‘g‘ri keladigan tashriflar soni ham muhim ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Ushbu ko‘rsatkich 2018-yilda 84 ming kishini tashkil etib, eng yuqori natija qayd etilgan. 2020-yilda esa pandemiya ta’sirida 14,44 ming kishigacha pasaygan. Keyingi yillarda ko‘rsatkich tiklangan bo‘lsa-da, 2024-yilda 34,66 ming kishini tashkil etib, muzeylar sonining ortishi bilan bir qatorda tashrif buyuruvchilar oqimini yanada ko‘paytirish zarurligini ko‘rsatmoqda.

Ushbu natijalar madaniy meros muzeylarida xodimlarning o‘rni va ahamiyati yuqori ekanligini tasdiqlaydi. Muzey fondlarining kengayishi, eksponatlar sonining ortishi hamda tashrif buyuruvchilar uchun sifatli xizmatlarni tashkil etish bevosita muzey xodimlarining kasbiy faoliyatiga bog‘liq. Ayniqsa, ekskursovodlar, fond saqlovchilari, ilmiy xodimlar va raqamlashtirish bo‘yicha mutaxassislarning malakasi muzeylarning jozibadorligi va samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Shu sababli muzey xodimlarining malakasini muntazam oshirib borish, raqamli texnologiyalarni joriy etish va tashrif buyuruvchilarga innovatsion xizmatlar ko‘rsatishni rivojlantirish madaniy meros muzeylari faoliyatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Muhokama va xulosa

Madaniy meros muzeylarining barqaror rivojlanishi inson resurslarining samarali boshqarilishiga bog‘liq. Muzey xodimlarining kasbiy malakasini oshirish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda xorijiy tillarni o‘rganishga e’tibor qaratish zarur. Natijada muzeylarning ilmiy,

madaniy va turistik salohiyati yanada ortadi. Shunday qilib, muzey xodimlari madaniy merosni asrash, targ‘ib qilish va uni jamiyat taraqqiyotiga xizmat qildirishning muhim subyekti hisoblanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Ismoilova J. Mustaqil O‘zbekistonda muzeylar va muzey ishining isloh etilishi // Muzeyshunoslik o‘quv qo‘llanmasi. – Toshkent, 2018.
2. Kuryazova D. O‘zbekistonda muzey ishi tarixi. – Toshkent: Tafakkur, 2018.
3. Mavrulov A. Madaniy meros va muzeyshunoslikning nazariy asoslari. – Toshkent: Fan, 2019.
4. Saidboboyev Z. Muzey menejmenti va madaniy turizm. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.
5. Usmanova R. O‘lkashunoslik muzeylarining yosh avlod tarbiyasidagi o‘rni // Ilmiy maqola. – 2024.

IMOM G‘AZZOLIY ASARLARIDA TASVIRIY IFODALAR VA ULARNING BADIIY-FALSAFIY FUNKSIYASI

Barnoyeva Zarina Sayfiddinovna

BuxDU

barnoyevazarina072@gmail.com

Annotatsiya. *Islom sivilizatsiyasi va jahon falsafiy tafakkuri tarixida Imom Abu Homid G‘azzoliy (1058–1111) o‘zining serqirra ilmiy merosi bilan alohida o‘rin tutadi. G‘arb va Sharq ilm-fanida “Hujjatul-islom” (Islomning hujjati) unvoni bilan ulug‘lanadigan bu zot nafaqat yirik faqih, kalom ilmi sultoni va faylasuf, balki inson ruhiyatining chuqur bilimdoni – betakror psixolog hamdir. G‘azzoliy ijodining fundamental xususiyatlaridan biri shundaki, u eng murakkab metafizik, irfoniy va axloqiy tushunchalarni quruq falsafiy formulalar orqali emas, balki jonli, ta’sirchan va jozibali badiiy til vositasida bayon etgan. Mutafakkirning “Ihyou ulumiddin” (Din ilmlarini jonlantirish), “Kimyoyi saodat” (Saodat kimyosi) va “Al-Munqiz minad-dalol” (Adashishdan qutqaruvchi) kabi shoh asarlari tadqiqotning asosi hisoblanadi. Predmet esa ushbu asarlarda qo‘llanilgan o‘xshatishlar, metaforalar (istioralar), majozlar va allegorik obrazlarning badiiy-estetik hamda gnoseologik (bilish nazariyasiga oid) funksiyalarini ochib berishdan iborat. Mazkur maqolaning maqsadi Imom G‘azzoliy asarlaridagi tasviriy ifodalar shunchaki matn ko‘rki (stilistik bezak) emas, balki inson qalbini tarbiyalash va ilohiy haqiqatlarni anglatishning eng samarali metodologik vositasi ekanligini isbotlashdir. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, maqolada qalb, dunyo, nafs va ma’naviy transformatsiya jarayonlariga oid ramziy obrazlar konseptual jihatdan tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Imom G‘azzoliy, tasviriy ifodalar, majoz, metafora, o‘xshatish, tasavvufiy ramzlar, qalb oynasi, Saodat kimyosi, allegoriya, irfoniy estetika, nafs tarbiyasi.*

Annotation. *Imam Abu Hamid al-Ghazali (1058–1111) occupies a distinguished place in the history of Islamic civilization and world philosophical thought due to his rich and multifaceted scholarly legacy. Revered in both Eastern and Western intellectual traditions with the honorary title Hujjat al-Islam (“The Proof of Islam”), he was not only an eminent jurist, theologian, and philosopher, but also a profound expert on human psychology. One of the fundamental characteristics of al-Ghazali’s works is his ability to explain the most complex metaphysical, mystical, and ethical concepts not through dry philosophical formulations, but by means of vivid, expressive, and aesthetically appealing language.*

The present study is based on al-Ghazali’s major works, including Ihya' Ulum al-Din (The Revival of the Religious Sciences), Kimiya-yi Sa'adat (The Alchemy of Happiness), and Al-Munqidh min al-Dalal (Deliverance from Error). The subject of the research is the analysis of similes, metaphors, figurative expressions, and allegorical images employed in these works, as well as their aesthetic and epistemological functions.

The aim of this article is to demonstrate that figurative expressions in the works of Imam al-Ghazali are not merely stylistic ornaments of the text but serve as highly effective methodological tools for cultivating the human soul and conveying divine truths. In accordance with this objective, the article conceptually analyzes symbolic images related to the heart, the world, the self (nafs), and the processes of spiritual transformation.

Keywords: *Imam al-Ghazali, figurative expressions, allegory, metaphor, simile, Sufi symbols, mirror of the heart, The Alchemy of Happiness, symbolism, mystical aesthetics, cultivation of the nafs.*

Asosiy qism. Qalb va uning ruhiy holatlari tasvirida ramziylik Imom G‘azzoliy falsafiy va axloqiy tizimining markazida **Qalb** (yurak) tushunchasi turadi. Olim qalbni shunchaki qon haydaydigan jismoniy a’zo emas, balki ilohiy ma’rifatni qabul qiluvchi, insonning haqiqiy mohiyatini belgilovchi ruhan latif bir javhar deb biladi. Inson ko‘zi bilan ko‘rib, qo‘li bilan ushlab bo‘lmaydigan bu murakkab ruhiy substansiyani tushuntirish uchun G‘azzoliy o‘z asarlarida ikki buyuk majozni – **“Oyna”** va **“Saltanat”** modellarini yaratadi.

1. Qalb – sayqallangan oyna majozi. “Ihyou ulumiddin” asarining “Ajoyibul-qalb” (Qalb ajoyibotlari) kitobida qalb tabiatini tushuntirish uchun oyna metaforasidan keng foydalaniladi. G‘azzoliy yozadi: “Bilib qo‘yginki, qalb xuddi oyna kabidir. Unda aks etuvchi ilohiy haqiqatlar esa oynadagi suratlarga o‘xshaydi”[2]. Mutafakkir qalb oynasining haqiqatni aks ettira olmaslik sabablarini beshta omilga ajratadi va ularning har birini tasviriy ifodalar bilan boyitadi:

Nuqsonlilik (Xomlik): Yosh bolaning qalbi xuddi hali sayqallanmagan, shakllanmagan temir bo‘lagiga o‘xshaydi. U potensial ravishda oyna bo‘lishga qobil, ammo amalda hali unday emas.

Gunohlar zangi: Har bir qilingan gunoh va dunyoviy shahvat qalb oynasiga tushgan qora dog‘dir. G‘azzoliy ta’rificha, agar inson tavba qilmasa, bu dog‘lar ko‘payib, oynaning yuzasini butunlay qoplaydi va uni zanglatadi. Zanglagan oyna esa mutlaqo nur qaytarmaydi.

Haqiqat yo‘nalishidan burilish: Oyna toza bo‘lishi mumkin, ammo u aks ettirilishi kerak bo‘lgan obyektdan boshqa tomonga qaratilgan bo‘lsa, unda hech narsa

koʻrinmaydi. Inson qalbi ham ibodat bilan band boʻlsa-da, xayoli va maqsadi faqat dunyo matolariga qaratilgan boʻlsa, ilohiy maʼrifatni koʻra olmaydi.

Toʻsiq (Parda): Oyna va surat oʻrtasida qalin parda tutilsa, aks paydo boʻlmaydi. Insonning koʻr-koʻrona ergashgan taqlidi, mutaassibligi qalb va haqiqat oʻrtasidagi pardadir.

Gʻazzoliy ushbu tasvir orqali inson oʻz maʼnaviy holatini tahlil qilishi uchun aniq vizual mezon taqdim etadi. Inson oʻziga savol berishi kerak: mening qalb oynamdagi zanglar qay darajada?

2. Qalb – Muazzam Saltanat allegoriyasi. Inson ichki dunyosidagi ziddiyatlar, nafs va aql oʻrtasidagi doimiy kurashni Gʻazzoliy ulkan bir davlat hayotiga oʻxshatadi. Bu allegoriyada inson vujudi – bir mamlakat, uning aʼzolari – hunarmandlar va ishchilar, qalb esa – shu mamlakat taxtida oʻtirgan **Podshoh**dir.

Aql – Vazir: Podshohning eng yaqin, dono va adolatli maslahatchisi. U mamlakatni farovon qilish, tadbirlarni toʻgʻri rejalashtirish uchun masʼul.

Gʻazab – Shahar kotibi (Harbiy kuch): U davlat xavfsizligini taʼminlashi, tashqi xavflardan himoya qilishi kerak. Ammo u tabiatan qoʻpol, shafqatsiz va buzgʻunchilikka moyil.

Shahvat (Nafs) – Amildor (Soliq yigʻuvchi, xazinabon): U ayyor, hiylagar, ochkoʻz va doimo podshohga yolgʻon gapirib, boylik toʻplashni xohlaydi. Gʻazzoliy badiiy mahorat bilan tushuntiradiki, agar Podshoh (qalb) boshqaruvni Vazirga (aqlga) topshirsa va Gʻazab hamda Shahvatni aql nazoratida ushlab tursa, mamlakatda tinchlik va adolat barqaror boʻladi. Ammo, agar Podshoh ochkoʻz xazinabon (shahvat) va zolim kotib (gʻazab) soʻziga kirsa, Vazir (aql) zindonga tashlanadi, mamlakat esa inqirozga yuz tutadi, yaʼni inson hayvoniy darajaga tushib qoladi. Bu majoz murakkab psixologik jarayonlarni – oʻz-oʻzini boshqarish va iroda tarbiyasini oddiy xalq tushunadigan ijtimoiy-siyosiy tilga koʻchirib bergan.

Dunyo va oxirat fenomenining estetik-majoziy talqini Imom G‘azzoliy falsafasida dunyoni anglash va unga to‘g‘ri munosabatda bo‘lish – najot eshigidir. Biroq u dunyodan butunlay voz kechish (keskin tarkidunyochilik) tarafdori bo‘lmagan. U dunyoni oxiratning ekinzori deb bilgan. Ushbu muvozanatni tushuntirish uchun u yuksak metaforik obrazlardan foydalanadi.
1. "Dengiz va Kema" allegoriyasi. Bu tasviriy ifoda G‘azzoliy ijodidagi eng mashhur iqtiboslardan biridir. Unga ko‘ra:

Dengiz – bu hayot va dunyo matolari.

Kema – insonning tanasi va uning hayotiy ehtiyojlari.

Sayyoh (Kema kapitani) – insonning ruhi va qalbi.

Sohil – oxirat saodati, abadiy manzil.

G‘azzoliy yozadi: “Kemaning suzishi uchun suv zarur. Suv bo‘lmasa, kema joyidan qimirlamaydi va manzilga yeta olmaydi. Biroq, agar suv kemaning ichiga kirsa, uni cho‘ktirib yuboradi”[1]. Ushbu tasviriy parallel orqali mutafakkir dunyo ne’matlaridan foydalanish chegarasini belgilaydi. Inson yashashi, ilm olishi, oila boqishi uchun dunyo (suv) kerak, bularsiz u manzilga eta olmaydi. Ammo qachonki dunyo muhabbati, boylikka ruju qo‘yish inson qalbining ichiga (kemaga) kirsa, u inson ma’naviyatini cho‘ktiradi va halokatga olib keladi.
2. Dunyo – "Sehrgar kelinchak" va "Musofirxona" sifatida Mutafakkir insonlarni ogohlantirish maqsadida dunyoning aldamchi tabiatini xotin-qizlar obrazi orqali ifodalaydi. Dunyo – uzoqdan qaraganda go‘zal kiyingan, qimmatbaho taqinchoqlar taqqan, yosh va jozibador kelinchak bo‘lib ko‘rinadi. Insonlar unga oshiq bo‘lib, ortidan yuguradilar. Ammo uning niqobini ko‘targanda, u ko‘p erlarni ko‘rgan, qari, xunuk va bevafo sehrgar kampir bo‘lib chiqadi. U o‘ziga oshiq bo‘lganlarni avraydi va oxir-oqibat ularni halok etadi.
Yana bir o‘xshatishda dunyo **“musofirxona”** yoki **“karvonsaroy”**ga qiyoslanadi. Oqil

yo‘lovchi karvonsaroyga kelganda, u yerdagi go‘zal gilamlar va jihozlarga ko‘ngil qo‘ymaydi, chunki ertaga tongda u yerni tark etishini biladi. U faqat safarda o‘ziga kerak bo‘ladigan ozuqa va ulovini tayyorlaydi. Dunyoga bog‘lanib qolgan inson esa musofirxonani o‘zining abadiy uyi deb o‘ylab, uning devorlarini bezash bilan ovora bo‘lgan va karvon ketayotganda yuklarisiz, quruq qo‘l bilan qolib ketgan g‘ofil kimsadir.

Ma’naviy transformatsiya va "Kimyo" ramzi Imom G‘azzoliy o‘zining eng mashhur forsiy asarini bejizga **“Kimyoyi saodat”** (Saodat kimyosi) deb nomlamagan. O‘rta asrlarda alkimyo (kimyo) ilmi bilan shug‘ullangan olimlar mis, temir kabi qadrsiz va oddiy metallarni ma’lum bir moddalar (falsafa toshi) yordamida eng oliy, sof metall – oltinga aylantirishga urinishgan.

[Oddiy metall (Mis/Temir)] ---> [Alkimyoviy jarayon (Kimyo)] ---> [Oliy metall (Oltin)]

^ ^

[Tuban Nafs (Hayvoniy holat)] -> [Ruhiy tarbiya (Saodat Kimyosi)] -> [Komil Inson (Rabbaniylik)]

Mutafakkir ushbu fanning terminologiyasini ma’naviyat sohasiga ko‘chiradi. G‘azzoliy talqinida:

Qadrsiz metall – insonning tug‘ilgan paytdagi xom, hayvoniy shahvatlar va jaholat bilan qoplangan tuban nafsi.

Oltin – ma’naviy poklangan, ilohiy nurni qabul qilgan, ma’rifatli va komil inson qalbi.

Kimyo (Alkimyoviy kukun) – Qur’on, sunnat va ruhiy riyozatlar orqali qalbni tozalash usuli.

G‘azzoliy ta’kidlaydiki, haqiqiy kimyo havoda oltin yasash emas, balki qalbning tuban va qorong‘u sifatlarini nurli va ilohiy sifatlarga aylantirishdir. Bu esa oddiy xalq ko‘z o‘ngida sehrli va sirli tuyulgan fanni inson kamoloti yo‘lidagi real ruhiy amaliyotga aylantirib bergan buyuk badiiy va konseptual burilish edi.

Xulosa. Imom G‘azzoliy asarlarida qo‘llanilgan tasviriy ifodalar, majoz va allegoriyalar tizimini chuqur tahlil qilish quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:

1. **Pedagogik va gnoseologik funksiya:** G‘azzoliy quruq intellektual va sxematik falsafadan qochadi. U mavhum dialektik tushunchalarni (transsendent borliq, qalb, nafs motivatsiyasi) hayotiy, empirik (tajribaviy) va vizual obrazlar yordamida tushuntiradi. Bu esa uning asarlarini nafaqat olimlar, balki oddiy xalq ommasi uchun ham tushunarli va ommabop qilgan.

2. **Psixologik ta’sirchanlik:** Oyna, podshoh, dengiz, kema kabi ramzlar inson tasavvurini faollashtiradi va his-tuyg‘ulariga kuchli ta’sir qiladi. Inson quruq qoidani tez unutilishi mumkin, ammo ichidagi yomon xislat qalb oynasini zanglatayotganini yoki uning tanasi bir kema bo‘lib, dunyo muhabbati uni cho‘ktirayotganini his qilsa, bu uning xulq-atvorida chuqur o‘zgarish yasaydi.

3. **Badiiy va falsafiy sintez:** G‘azzoliy ijodida adabiyot va falsafa, san’at va din chiroyli tarzda birlashgan. Uning tasviriy tili islom olamida keyingi davr badiiy adabiyotiga, xususan, Jaloliddin Rumiy, Fariduddin Attor va Alisher Navoiy kabi buyuk mutasavvif shoirlarning ramzlar va masallar tilidan foydalanish mahoratiga ulkan poydevor bo‘lib xizmat qildi. Xulosa qilib aytganda, Imom G‘azzoliyning tasviriy ifodalari – insonni o‘z ichki dunyosiga, ya’ni o‘zligiga ko‘zgu tutishga majbur qiluvchi, asrlar o‘tsa-da eskirmaydigan ma’naviy san’at durdonalaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Al-Ghazali, Abu Hamid. Ihya’ ‘Ulum al-Din. – Beirut : Dar al-Ma‘rifa, 2005. – 4 jild. – 2200 b.

2. Al-Ghazali, Abu Hamid. Mukoshafat al-Qulub. – T.: Adolat, 2002. – 288 b.

3. Al-Ghazali, Abu Hamid. Tahafut al-Falasifa. – Beirut : Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1997. – 312 b.

4. Al-Ghazali, Abu Hamid. Kimiya-yi Sa‘adat. – Tehran : Nashr-e Sufi, 2005. – 460 b

5. Абдураҳмонова Н. Ўзбек тили электрон корпусининг компьютер моделлари: Филол. фан. доктори (DSc) диссер. – Тошкент, 2022. – Б.25.

5. Ҳамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дис. афтореф. – Қарши, 2018. – Б. 120.; Менглиев Б., Бобожонов С.

QASHQADARYO VILOYATI ORONIMLARI VA GIDRONIMLARIDA METAFORIK NOMLASHNING ASSOTSIATIV XUSUSIYATLARI

Begimov Odil To‘xtamishovich

Qarshi davlat texnika universiteti

begimovodil61@mail.ru

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Qashqadaryo viloyati oronimlari va gidronimlarida metaforik nomlashning assotsiativ xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda geografik obyektlarning nomlanishida rang-tus, shakl-hajm, antropomorfik va zoomorfik o‘xshatishlarga asoslangan metaforik birliklarning semantik tabiati yoritilgan. Shuningdek, toponimik tizimda anatomik xarakterdagi metaforik terminlarning o‘rni va funksional xususiyatlari ko‘rib chiqilgan. Bel, burun, tumshuq, bo‘yin, kindik, og‘iz, etak, qovoq kabi terminlarning oronim va gidronimlar tarkibida qo‘llanishi xalqning tabiatni idrok etish tajribasi hamda obrazli tafakkuri mahsuli ekanligi asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari Qashqadaryo toponimiyasidagi metaforik nomlarning lingvistik, etnolingvistik va lingvomadaniy ahamiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Maqolada metaforik nomlash jarayonining geografik obyektlarning muhim belgilarini aks ettirishdagi roli hamda hududning tarixiy-madaniy xususiyatlarini yoritishdagi ahamiyati yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *toponimiya, oronimiya, gidronimiya, metafora, assotsiatsiya, oronim, gidronim, anatomik terminlar, lingvomadaniyat, etnolingvistika.*

Аннотация. *В данной статье анализируются ассоциативные особенности метафорической номинации в оронимах и гидронимах Кашкадарьинской*

области. В исследовании раскрывается семантическая природа метафорических единиц, основанных на цветовых характеристиках, форме и размере, а также на антропоморфных и зооморфных уподоблениях при наименовании географических объектов. Кроме того, рассматриваются место и функциональные особенности метафорических терминов анатомического характера в топонимической системе. Обосновывается, что использование таких терминов, как **bel** *(перевал, хребет),* **burun** *(мыс, выступ),* **tumshuq** *(клюв, выступ),* **bo‘yin** *(шея),* **kindik** *(пупок, центр),* **og‘iz** *(устье, вход),* **etak** *(подножие, нижняя часть),* **qovoq** *(веко, край), в составе оронимов и гидронимов является результатом народного опыта восприятия природы и образного мышления. Результаты исследования способствуют раскрытию лингвистической, этнолингвистической и лингвокультурной значимости метафорических названий в топонимии Кашкадарьинской области. В статье также освещается роль процесса метафорической номинации в отражении важных признаков географических объектов и его значение для выявления историко-культурных особенностей региона.*

Ключевые слова: *топонимия, оронимия, гидронимия, метафора, ассоциация, ороним, гидроним, анатомические термины, лингвокультура, этнолингвистика.*

Abstract. *This article examines the associative features of metaphorical naming in the oronyms and hydronyms of the Kashkadarya region. The study explores the semantic nature of metaphorical units based on color characteristics, shape and size, as well as anthropomorphic and zoomorphic analogies used in naming geographical objects. In addition, the place and functional characteristics of anatomically based metaphorical terms within the toponymic system are analyzed. The article argues that the use of terms such as* **bel** *(ridge, mountain pass),* **burun** *(cape, protrusion),* **tumshuq**

(beak-like projection), ***bo‘yin*** *(neck),* ***kindik*** *(navel, center),* ***og‘iz*** *(mouth, river mouth, entrance),* ***etak*** *(foot, lower slope), and* ***qovoq*** *(edge, rim) in the structure of oronyms and hydronyms reflects the people's experience of perceiving nature and their figurative way of thinking. The findings reveal the linguistic, ethnolinguistic, and linguocultural significance of metaphorical names in the toponymy of the Kashkadarya region. The article also highlights the role of metaphorical naming in representing the salient features of geographical objects and in reflecting the historical and cultural characteristics of the region.*

Keywords: *toponymy, oronymy, hydronymy, metaphor, association, oronym, hydronym, anatomical terms, linguoculture, ethnolinguistics.*

Toponimlar xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va til madaniyatini o‘zida mujassamlashtirgan muhim lingvistik birliklar hisoblanadi. Geografik obyektlarning nomlanishida inson tafakkurining assotsiativ va obrazli xususiyatlari alohida o‘rin tutadi. Ayniqsa, metaforik nomlash jarayoni orqali tabiiy obyektlarning tashqi ko‘rinishi, shakli, rangi, joylashuvi hamda boshqa xarakterli belgilariga asoslangan nomlar vujudga keladi. Bunday nomlar nafaqat nominativ vazifani bajaradi, balki xalqning tabiatni idrok etish usuli, madaniy tajribasi va milliy tafakkuri haqida ham muhim ma’lumot beradi.

Qashqadaryo viloyati toponimik tizimi metaforik nomlarning rang-barangligi bilan ajralib turadi. Viloyat hududidagi oronim va gidronimlarda rang, shakl, hajm, inson va hayvon organizmi bilan bog‘liq tasavvurlar asosida shakllangan ko‘plab nomlar uchraydi. Ushbu metaforik birliklar geografik obyektlarning muhim belgilarini ifodalash bilan birga, ularning semantik va lingvomadaniy xususiyatlarini ham namoyon etadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi Qashqadaryo viloyati oronimlari va gidronimlarida metaforik nomlashning assotsiativ xususiyatlarini aniqlash, metaforik birliklarning semantik guruhlarini tavsiflash hamda anatomik xarakterdagi metaforik terminlarning hudud toponimiyasidagi o‘rni va ahamiyatini yoritishdan iboratdir.

Tilshunoslikning boshqa yo‘nalishlarida bo‘lgani kabi, onomastikada ham metafora xalqning borliq haqidagi tasavvurlari, dunyo manzarasi, madaniy qadriyatlari va ramziy tafakkuri bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu jihatdan onomastik metafora “til egalarining voqelik, predmet, hodisa va harakatlar haqidagi tasavvurlari hamda so‘zning konnotativ ma’nolarini shakllantiruvchi madaniy omillar bilan belgilanadi” [1]. Demak, geografik obyektlarga nom berishda metafora nafaqat nominativ vazifani bajaradi, balki nomlovchi shaxsning obyekt haqidagi subyektiv idroki va bahosini ham aks ettiradi.

Qashqadaryo viloyati oronimiyasi va gidronimiyasi geografik obyektlarni nomlashda inson tafakkuriga xos assotsiativ-metaforik yondashuvning muhim namunasini tashkil etadi. Bunday toponimlar orqali tabiiy obyektlarning tashqi ko‘rinishi, hajmi, rang-tusi, makondagi joylashuvi hamda boshqa xarakterli belgilar aks ettiriladi. Natijada nom obyektning muayyan xususiyatini ifodalovchi semantik belgi sifatida namoyon bo‘ladi.

Viloyat hududidagi metaforik toponimlar tarkibida turli obraz va tasavvurlar mujassam bo‘lib, ular bir necha guruhlarga ajratilishi mumkin.

Birinchi guruhga geografik obyektlarning rang-tusiga asoslangan nomlar kiradi. Bunday nomlarda tog‘, tepa, jar, daryo yoki soylarning rangi boshqa predmetlarning rang xususiyatlari bilan qiyoslanadi. Masalan, Qizilshiram, Qizilgaza, Sariqtepa, Sariqtuz, Oqdovon, Oqjar, Kuhisafed, Ko‘kjar, Ko‘kkamar, Ko‘kko‘tal kabi oronimlar hamda Qizilsuv, Oqsuv, Qorasuv singari gidronimlar ana shunday semantik asosda

shakllangan. Ushbu nomlar geografik obyektlarning rang belgilarini ifodalash orqali ularni boshqa obyektlardan farqlash vazifasini bajaradi.

Ikkinchi guruhni obyektlarning shakli va hajmiga asoslangan metaforik nomlar tashkil etadi. Bunda relef shakllari yoki suv obyektlarining kattaligi, kichikligi, egri-bugriligi kabi xususiyatlari nomlash uchun asos bo‘ladi. Kichikdapsan, Kichiktarpi, Kattatarpi, Kattataxta, Kattataqir kabi oronimlar hamda Kattaariq, Kattasoy, Egrisuv kabi gidronimlar mazkur turga mansubdir. Bu nomlar geografik obyektning morfologik belgilarini aks ettirib, uning fazoviy qiyofasini tasavvur qilish imkonini beradi.

Uchinchi guruhga insonning ruhiy holati yoki jismoniy xususiyatlariga o‘xshatish asosida vujudga kelgan toponimlar kiradi. Masalan, Ko‘rdara, Ko‘rqapchig‘ay, Yetimoq, Yetimtaxta kabi nomlarda antropomorfik metafora kuzatiladi. Bunday nomlar geografik obyektlarga insoniy sifatlarni yuklash orqali ularning o‘ziga xosligini ifodalashga xizmat qiladi.

To‘rtinchi guruh esa hayvonlar bilan bog‘liq metaforik nomlardan iborat. Geografik obyektlarning shakli yoki joylashuvi ayrim hayvonlarning tana qismlari va tashqi ko‘rinishiga qiyoslanadi. Tuyaboshi, Tuyabo‘yin, Tuyasingir, Tuyatosh, Tuyashoti kabi oronimlar buning yorqin misolidir. Mazkur nomlar xalqning tabiatni kuzatish tajribasi va obrazli tafakkuri mahsuli sifatida yuzaga kelgan.

Shunday qilib, Qashqadaryo viloyati toponimlari tarkibidagi metaforik birliklar muayyan assotsiativ-informatsion mazmunga ega bo‘lib, ular nomlanayotgan obyektning boshqa o‘xshash obyektlardan ajralib turadigan muhim belgilarini aks ettiradi. Metaforik nomlash jarayoni natijasida geografik obyektlarning xarakterli xususiyatlari lingvistik shaklda mustahkamlanadi va avloddan avlodga uzatiladi.

Toponimik tizimda metafora asosida yuzaga kelgan geografik terminlarning ulushi salmoqli hisoblanadi. Tadqiqotchilar ta’kidlaganidek, ma’no ko‘chishi tasodifiy emas, balki muayyan qonuniyatlarga asoslanadi. Xususan, inson va hayvon tanasi

qismlarini ifodalovchi leksemalarning geografik terminlar tarkibida keng qo‘llanishi universal hodisa sifatida e’tirof etiladi. Qashqadaryo viloyati toponimik tizimida inson tanasi a’zolari nomlari asosida shakllangan metaforik terminlar muhim o‘rin egallaydi. Bunday birliklar, ayniqsa, oronimlar va ayrim hollarda gidronimlar tarkibida indikator vazifasini bajarib, geografik obyektlarning tashqi ko‘rinishi, shakli yoki joylashuv xususiyatlarini ifodalaydi. Viloyat hududidagi ko‘plab oronimlar ana shunday anatomik asosdagi metaforik terminlar yordamida hosil bo‘lgan.

Aksariyat toponimlar ko‘plab miqdordagi metafora asosida hosil bo‘lgan geografik atamalardan tarkib topgan bo‘ladi. E.M. Murzayev "ma'nolarning ko‘chirilishi ma'lum bir qonuniyatga bo‘ysunadi", "metafora atamalari o‘xshash turkumlarga kiritilgan, ularda inson va hayvon tanasining qismlarni bildiruvchi so‘zlarni geografik terminlarda aniq ko‘rsatadigan universal qobiliyat mavjud..." deb hisoblaydi [10].

Qashqadaryo viloyati toponimiyasida ham bunday metaforik terminlar keng uchraydi. Ular qatoriga bag‘ir (bovir), bel, bosh, burun, tumshuq, bo‘yin, kindik, og‘iz (oviz), sar, etak, qangshar (qanshar), qovoq, qosh, qo‘l, shox (shax), barmoq va panja kabi birliklar kiradi. Ushbu terminlar relef shakllari va tabiiy obyektlarning tuzilishini inson yoki hayvon tanasi qismlariga qiyoslash asosida yuzaga kelgan bo‘lib, geografik nomlarning obrazliligini va semantik boyligini ta’minlaydi.

Bel termini orografik leksikada tog‘lar orasidagi nisbatan past va keng dovon, shuningdek, qirralari yaqqol sezilmaydigan cho‘zilgan do‘nglik ma’nolarida qo‘llanadi [5]. O‘zbek tilining izohli lug‘atida ham u geografik termin sifatida “tog‘ yoki tepaliklarning egarsimon eng baland qismi” tarzida tavsiflangan [7]. Qashqadaryo hududida ushbu termin asosida shakllangan **Olabel** (Dehqonobod) va **Qorabel** (Shahrisabz) kabi oronimlar uchraydi.

Burun termini metaforik ma’noda tog‘ning oldinga bo‘rtib chiqqan qismi, balandlikning qirrali tomoni yoki quruqlikning suv havzalariga tomon cho‘zilgan uchli qismini anglatadi. Bu atama qadimiy turkiy manbalarda ham uchrab, tog‘ relyefining ayrim shakllarini ifodalashda qo‘llangan [8].

Tumshuq orografik termin sifatida tog‘ tizmalari yoki cho‘ziq qirlar bag‘ridan oldinga turtib chiqqan bo‘rtma relyef shaklini bildiradi [5]. Qashqadaryo va unga tutash hududlar toponimiyasida ushbu terminning mahsuldorligi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Jumladan, **Tumshuq** (G‘uzor, Chiroqchi), **Aylanatumshuq** (Kitob), **O‘rtatumshuq** (Shahrisabz), **Qiziltumshuq** (Qamashi), **Kichiktumshuq**, **Mergantumshuq** (Dehqonobod) hamda **Tumshuqtog‘** kabi nomlar shular jumlasidandir.

Anatomik metaforalardan yana biri **bo‘yin** terminidir. U oronimiyada uzunasiga cho‘zilgan qir, do‘nglik yoki ustki qismi tekis balandliklarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Shu asosda shakllangan **bo‘ynoq** termini ham tog‘ bo‘yni ma’nosini anglatadi. Maxmud Koshg‘ariy lug‘atida buynaq – “tog‘ bo‘yni” deb izohlangan [8]. Mazkur semantik xususiyatlar negizida **Tuyabo‘yin** nomli balandliklar (Qamashi va Shahrisabz tumanlari) vujudga kelgan.

Kindik so‘zi odatda inson tanasining markaziy qismi ma’nosini bildiradi. Toponimiyada esa u tepalik yoki balandlikning o‘rta nuqtasini ifodalovchi metaforik termin sifatida qo‘llanadi. Shu asosda hosil bo‘lgan **Kindiktepa** oronimlari Chiroqchi va Shahrisabz hududlarida qayd etilgan.

Og‘iz (fonetik variantlari: *oviz*, *ovuz*) termini geografik ma’noda dara yoki tog‘ ichkarisiga kirib borishga imkon beruvchi tor yo‘l, so‘qmoq yoki guzarni anglatadi [5]. Qashqadaryo hududida ushbu indikator ishtirokida shakllangan **Birovuzli** va **Birog‘iz** kabi oro-gidronimlar uchraydi. Bu nomlar relyefning o‘tish nuqtalari bilan bog‘liq xususiyatlarini aks ettiradi.

Etak termini ham metaforik ma’noda keng qo‘llanadi. U tog‘ning quyi qismi, daryo bo‘yidagi past hududlar yoki aholi punktlarining chekka qismlarini ifodalaydi [5]. Fors-tojik tilidagi *doman* yoki *domana* shakllari ham xuddi shu semantik mazmunga ega bo‘lib, tarixiy manbalarda tog‘ etagi ma’nosida qo‘llangan. Qashqadaryo toponimiyasida **Etak** va **Etakovul** kabi nomlar mazkur termin asosida yuzaga kelgan.

Metaforik terminlar orasida **qovoq** alohida e’tiborga loyiqdir. Ushbu birlik gidrografik obyektlarning baland qirg‘oqlari, jarlik va daralarning chekkalari, shuningdek, ustki qismi tekis bo‘lib, tashqi ko‘rinishi inson qovog‘ini eslatuvchi balandliklarni anglatadi [5]. Qashqadaryo tog‘li hududlari aholisi nutqida qovoq termini odatda tepasi tekis, old tomoni keskin pastga tushuvchi balandlik ma’nosida ishlatiladi. Bunday joylardan ko‘pincha yaylov sifatida foydalanilgani sababli, ayrim hollarda u “yaylov” tushunchasiga yaqin ma’no kasb etadi. Ushbu termin asosida **Husanqovoq**, **Kattaqovoq**, **Toshqovoq**, **Archaliqovoq**, **Mo‘ngqovoq** va **Yakkaqovoq** kabi oronimlar shakllangan.

Shunday qilib, Qashqadaryo viloyati oronimiyasida anatomik nomlardan kelib chiqqan metaforik terminlar relyef shakllarini nomlashning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. A.B. Superanskaya ta'kidlaganidek, "nominatsiya odatda turli xil assotsiatsiyalar bo‘yicha ba'zan tushunib bo‘lmaydigan va faqat ism qo‘yganlar uchun tushunarli nutq vaziyatida sodir bo‘ladi" [11]. Ular geografik obyektlarning tashqi qiyofasi, joylashuvi va funksional xususiyatlarini obrazli tarzda ifodalab, hudud toponimiyasining milliy-madaniy va lingvistik xususiyatlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Qashqadaryo viloyati oronimlari va gidronimlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, hudud toponimik tizimida metaforik nomlash muhim nominativ va lingvomadaniy hodisa

sifatida namoyon bo‘ladi. Metaforik toponimlar geografik obyektlarning tashqi ko‘rinishi, rang-tusi, shakli, hajmi, joylashuvi hamda boshqa xarakterli belgilarini xalq tafakkuriga xos assotsiativ tasavvurlar orqali ifodalaydi. Natijada geografik nomlar nafaqat obyektni identifikatsiya qilish vositasi, balki xalqning tabiatni idrok etish usuli, tarixiy tajribasi va madaniy qarashlarini aks ettiruvchi muhim til birliklari sifatida xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida Qashqadaryo viloyati toponimiyasida metaforik nomlarning rang, shakl-hajm, antropomorfik va zoomorfik assotsiatsiyalar asosida shakllanganligi aniqlandi. Ayniqsa, inson va hayvon tanasi qismlarini ifodalovchi anatomik terminlar asosida hosil bo‘lgan oronimlar hudud toponimik tizimining eng mahsuldor qatlamlaridan birini tashkil etishi kuzatildi. Bel, burun, tumshuq, bo‘yin, kindik, og‘iz, etak, qovoq kabi terminlar geografik obyektlarning relyef xususiyatlarini obrazli va aniq ifodalash imkonini bergan.

Shuningdek, metaforik nomlash jarayoni tasodifiy emasligi, balki xalqning ko‘p asrlik kuzatuvlari, geografik muhitni anglash tajribasi hamda milliy tafakkurida shakllangan assotsiativ bog‘lanishlarga tayanishi aniqlandi. Bunday nomlar orqali tabiiy muhit haqidagi bilimlar va madaniy tasavvurlar avloddan avlodga uzatiladi.

Demak, Qashqadaryo viloyati oronimlari va gidronimlarida metaforik nomlashning assotsiativ xususiyatlarini o‘rganish nafaqat toponimlarning semantik tuzilishini yoritishga, balki o‘zbek xalqining lisoniy tafakkuri, madaniy merosi va geografik dunyoqarashini chuqurroq anglashga ham xizmat qiladi. Mazkur tadqiqot natijalari o‘zbek onomastikasi, lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslik yo‘nalishlaridagi keyingi ilmiy izlanishlar uchun muhim manba bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

REFERENCES

1. Arutyunova N.D. Metafora // Russkiy yazik. Entsiklopediya / Pod red. F.P. Filina. — M., 1979. –S. 140 — 141.

2. Ataniyazov S.A. Turkmenistaning geografik atlarining dushundirishli so'zlugi. – Ashxabad, 1980. –B.87.

3. Metafora oronimlarning shakllanishida muhim motivatsiya vositasi sifatida (Janubiy O'zbekiston oronimlari misolida)// QarDU xabarlari, 2022, 6/2 (56). –B.150.

4. Bobur. Boburnoma. – T.: Fan, - 1960. –B. 51.

5. Geografik terminlar va tushunchalar izohli lug'ati (tuzuvchilar: Qorayev S., G'ulomov P., Rahimbekov R.). T., 1979. –B. 150.

6. Konkobaev K. Toponimiya Yujnoy Kirgizii. Frunze, 1980. –S.94.

7.Koshgariy M. Devonu lug'atit turk. Toshkent: Fan, T. I, 1960. –B. 341.

8. Koshg'ariy M. Devonu lug'atit turk. Toshkent: Fan, T. III , 1963. –B. 190.

9. Malov S. Ye. Pamyatnike drevnetyurkskoy pis'minnosti. M. – L., 1951. –S.412.

10. Murzaev E.M. Ocherki toponimiki. — M., 1974. —382 s.

11. Superanskaya A.V. Obshaya teoriya imeni sobstvennogo. M., 1973.

RIVOJLANGAN MAMLAKATLARDA INKLYUZIV TA’LIM TIZIMI: AQSH, GERMANIYA, BUYUK BRITANIYA VA YAPONIYA TAJRIBASI VA O‘ZBEKISTONGA TAKLIF-TAVSIYALAR

Bekchanova Sevinch Umirbek qizi

O‘zbekiston Milliy universiteti

sevinchabdullayeva34@gmail.com

Annotatsiya*. Ushbu tezisda AQSh, Germaniya, Buyuk Britaniya va Yaponiyaning inklyuziv ta'lim tizimlari qiyosiy tahlil qilingan. Har bir mamlakatning asosiy xususiyatlari, ustun jihatlari va mavjud kamchiliklari yoritilgan. Tezisning yakuniy qismida o'rganilgan modellar O'zbekistonning hozirgi inklyuziv ta'lim tizimi bilan qiyoslanib, amaliy taklif-tavsiyalar bayon etilgan.*

Kalit so’zlar: *inklyuziv ta'lim, xorijiy tajriba, IEP, EHC-reja, Schulbegleiter, maxsus ta'lim ehtiyojlari,*

Inklyuziv ta'lim bugun nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy-huquqiy kategoriya sifatida global miqyosda tan olinmoqda. BMT Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konventsiyasi (2006) va UNESCO Salamanka deklaratsiyasi (1994) inklyuziv ta'limni insonning ajralmas huquqi sifatida mustahkamlab bergan [39].

[39] UNESCO. Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. Paris: UNESCO, 1994.

Rivojlangan mamlakatlarning ko'p yillik tajribasi shuni ko'rsatadiki, inklyuziv ta'limning samarali ishlashi uchun uchta asosiy shart zarur: aniq huquqiy kafolat, professional qo'llab-quvvatlash mexanizmi va ota-onalarni jarayonga faol jalb etish. AQSh, Germaniya, Buyuk Britaniya va Yaponiya har biri o'ziga xos model yaratgan bo'lsa-da, ushbu uchta shartni turli yo'llar bilan amalga oshirgan. O'zbekiston uchun ularning tajribasini o'rganish va mahalliy sharoitga moslashtirilgan xulosa chiqarish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

AQSh inklyuziv ta'lim tizimining poydevori 1975-yilda qabul qilingan, keyinchalik Individuals with Disabilities Education Act (IDEA) nomi bilan qayta tuzilgan qonundir[40]. Qonunga ko'ra, har bir nogironligi bo'lgan bolaga Individual ta'lim rejasi (Individualized Education Program — IEP) tuzilishi va u “imkoniyat darajasida cheklovchi bo'lmagan muhit” (Least Restrictive Environment — LRE) da tahsil olishi shart. IEP jarayonida ota-onalar, pedagog, logoped, psixolog va boshqa mutaxassislar birgalikda qatnashib, bolaning ta'lim rejasini yiliga kamida bir marta ko'rib chiqadi. Bundan tashqari, Universal Dizayn tamoyili (Universal Design for Learning — UDL) barcha o'quvchilar uchun moslashuvchan o'quv muhitini ta'minlaydi.

AQSh modelining kuchli tomoni — inklyuziv ta'limning federal qonun darajasida mustahkamlanganligi va moliyaviy kafolatlanganligi. IEP tizimi ota-onalarni qaror qabul qilish jarayonining to'laqonli ishtirokchisiga aylantiradi. Yillik federal Kongress hisobotlari tizimi ham monitoring va javobgarlik mexanizmini ta'minlaydi. UDL tamoyili esa yagona sinf muhitida barcha o'quvchilarning ehtiyojlarini qamrab olishga imkon beradi. AQSh tizimining asosiy zaif tomoni — shtatlar o'rtasidagi katta farq. Federal qonun mavjud bo'lsa-da, uning amaliyotdagi ko'rinishi shtatdan shtatga keskin

[40] U.S. Department of Education. Individuals with Disabilities Education Act (IDEA). Washington, 2004. https://sites.ed.gov/idea

farqlanadi. Bundan tashqari, IEP jarayoni juda katta byurokratik yukni vujudga keltiradi: o'qituvchilar ta'lim o'rniga ko'proq hujjatchilik bilan band bo'lib qoladi[41]. Maxsus ta'lim xizmatlarini ko'rsatuvchi mutaxassislar yetishmasligi ham dolzarb muammo bo'lib qolmoqda.

Germaniyada maxsus ta'lim tizimi tarixan Förderschule (maxsus maktab) asosiga qurilgan. BMT konventsiyasi 2009-yilda kuchga kirganidan so'ng federal yerlar (Länder) maktab qonunchiliklarini qayta ko'rib chiqib, mainstream maktablarga inklyuziv sinflar joriy qilindi[42]. Germaniya modelining o'ziga xos mexanizmi — Schulbegleiter (maktab hamrohi) instituti: maxsus tayyorgarlikdan o'tgan mutaxassis nogironligi bo'lgan bolaga sinfda individual ko'mak ko'rsatadi. Ko'pchilik federal yerlarda ota-onalar, hatto og'ir nogironligi bo'lgan farzandlari uchun ham mainstream maktabni erkin tanlash huquqiga ega. Germaniya modelining kuchli jihati — Schulbegleiter institutining amaliy samaradorligi. Bu mutaxassis nafaqat o'quv jarayonida, balki dars oralig'ida, ovqatlanish va jismoniy harakatlanishda ham bolaga individual yordam beradi. Shuningdek, ota-onalarga maktab tanlash erkinligini berish inklyuziyaning ijtimoiy qabul qilinishini oshiradi. Federal yerlar darajasidagi maktab qonunchiligi islohotlari esa markaziy siyosatga bog'liq bo'lmagan holda tizimni moslashtirib borish imkonini yaratadi. Federal tuzilma tufayli Länder o'rtasida inklyuziv ta'lim darajasi keskin farqlanadi — bu mamlakat ichida notengsizlikni keltirib chiqaradi. Bir federal yerda inklyuziv ta'lim yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lsa, boshqasida hali Förderschule tizimi ustun bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, Schulbegleiter xizmatini moliyalashtirish ham barcha oilalar uchun bir xil darajada ta'minlanmaydi.

[41] Florian, L. The SAGE Handbook of Special Education. 2nd ed. London: SAGE Publications, 2018. pp. 210–215.

[42] European Agency for Special Needs and Inclusive Education. Country System Mapping: Germany. Odense: EASNIE, 2023.

Buyuk Britaniyada (Angliya) inklyuziv ta'limning huquqiy asosi 2014-yilgi Children and Families Act bo'lib, u "Ta'lim, sog'liqni saqlash va g'amxo'rlik rejasi" (Education, Health and Care Plan — EHC Plan) tizimini joriy etgan[43]. EHC-reja bolaning ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy himoya ehtiyojlarini yagona hujjatda birlashtiradi. Mahalliy hokimiyat (Local Authority), tibbiy mutaxassislar, pedagog va ota-onalar birgalikda bu rejani tuzadi. EHC-reja yiliga bir marta ko'rib chiqiladi va bolaning ehtiyojlari o'zgarishi bilan yangilanadi. Buyuk Britaniya modelining eng kuchli jihati — ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy himoya sektorlarining birlashtirilganligi. Bola bitta hujjat — EHC-reja orqali uchta tizimdan bir vaqtda yordam oladi. Ota-onalar bu jarayonda huquqiy jihatdan kuchli himoyalangan ishtirokchi sifatida tan olinadi: ular EHC-reja mazmuniga rozi bo'lmasalar, mustaqil ekspertiza talab qilish yoki apelyatsiya berish huquqiga ega. Bu model bolaning butun hayot tsiklini — maktabgacha yoshdan 25 yoshgacha — qamrab oladi. EHC-reja olish jarayonining sekinligi va byurokratik yukining oshib borishi so'nggi yillarda jiddiy tanqidlarga sabab bo'lmoqda. Qonun bo'yicha mahalliy hokimiyat 20 hafta ichida EHC-reja tayyorlashi shart bo'lsa-da, amalda bu muddatlar ko'p hollarda buziladi. Bundan tashqari, maxsus maktablardagi o'rinlar yetishmasligi tufayli ko'plab oilalar o'z farzandlari uchun mos joy topa olmay qolmoqda.

Yaponiyada inklyuziv ta'lim tarixan parallel ikki izli tizim doirasida rivojlangan: og'ir nogironligi bo'lgan bolalar Tokubetsu Shien Gakkō (maxsus qo'llab-quvvatlash maktablari) da, engil nogironligi bo'lganlar esa umumta'lim maktablaridagi maxsus sinflarda tahsil olgan. 2007-yildan boshlab Tokubetsu-Shien-Kyoiku (maxsus qo'llab-quvvatlash ta'limi) tizimi qonuniy jihatdan mustahkamlanilib, nogironligi bo'lgan va

[43] UK Government. Children and Families Act 2014. https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2014/6

bo'lmagan bolalarning birgalikda o'qishi ta'minlandi[44]. Tizim mustaqillikni rivojlantirish va ijtimoiy integratsiyani ta'minlashni asosiy maqsad qilib belgilagan. Yaponiya modelining asosiy kuchi — tizimni bosqichma-bosqich, jamiyat tayyorligini hisobga olib isloh qilish strategiyasidir. To'liq segregatsiyadan (bunri kyoiku) integratsiyalashgan ta'limga (koryu kyoiku) o'tish bir dam ichida emas, avlodlar mobaynida amalga oshirildi. Bu yondashuv ijtimoiy qarshilikni minimallashtirib, barqaror natijalar berdi. Yaponiyaning kollektivist madaniy muhiti, hamjamiyat qadriyatlari va maktabda ijtimoiy integratsiyaga berilgan e'tibor inklyuziv ta'limni amaliyotga singdirishda muhim rol o'ynadi. Yaponiya tizimining asosiy tanqidi — inklyuziyaning ko'pincha fizik yaqinlik darajasida qolib, chinakam ijtimoiy integratsiyaga erishilmasligi. Ya'ni, nogironligi bo'lgan bola sinfda jismonan mavjud bo'lishi mumkin, ammo tengdoshlari bilan to'laqonli muloqot va hamkorlik o'rnatilmagan hollarda uchraydi[45]. Shuningdek, o'qituvchilarning amaliy metodologik tayyorgarligi hali ham nazariy bilimlar darajasida qolmoqda.

Qiyosiy tahlil: to'rt mamlakatning tajribasi va O'zbekiston

To'rt mamlakatning inklyuziv ta'lim modelini O'zbekistonning hozirgi tizimi bilan qiyoslash bir qator muhim xulosalar chiqarishga imkon beradi. O'zbekistonda PQ-4860-sonli qaror (2020), "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun (2020) va "Yangi O'zbekiston" strategiyasi (2022–2026) orqali inklyuziv ta'limning huquqiy asosi yaratilgan bo'lsa-da, amaliyotda tizimli kamchiliklar saqlanib qolmoqda.

[44] Japan Past & Present. Disability Legislation Timeline. 2024. https://japanpastandpresent.org/en/projects/disability-studies-in-japan

[45] Kaizu A., Tamaki M. Current Issues and Future Directions of Inclusive Education in Japan. SAGE Journals, 2024. https://doi.org/10.1177/07419325241240061

Birinchi farq — individual yondashuv mexanizmida. AQShda IEP, Buyuk Britaniyada EHC-reja har bir bola uchun aniq, ko'p sohali, yiliga ko'rib chiqiladigan hujjat hisoblanadi. O'zbekistonda IEP rasmiy belgilangan bo'lsa-da, amaliyotda u ko'p hollarda rasmiyatchilik darajasida qolmoqda — ko'p sohali mutaxassislar jamoasi emas, ko'pincha bitta pedagog tomonidan tuziladi.

Ikkinchi farq — professional qo'llab-quvvatlash tizimida. Germaniyada Schulbegleiter, Yaponiyada Tokubetsu Shien mutaxassisi bolaga individual, doimiy qo'llab-quvvatlash ko'rsatadi. O'zbekistonda tyutor (yordamchi o'qituvchi) tizimi PQ-4860 doirasida belgilangan, ammo tyutorlar soni ehtiyojga nisbatan keskin kamchilik qilmoqda[46], ularning vakolat doirasi aniq belgilanmagan va maktablar o'rtasida bu tizim notekis joriy etilmoqda.

Uchinchi farq — tarmoqlararo hamkorlikda. Buyuk Britaniyaning EHC-reja tizimi ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy himoya sektorlarini yagona hujjat orqali birlashtiradi. O'zbekistonda esa bu uch soha o'rtasidagi axborot almashish va muvofiqlashtirilgan harakat mexanizmi hali to'liq shakllanmagan; tibbiy-psixologik-pedagogik komissiyalar, ijtimoiy xizmatlar va maktab ma'muriyati ko'pincha bir-biridan mustaqil harakat qiladi.

To'rtinchi farq — ota-onalar rolidadir. AQSh va Buyuk Britaniyada ota-onalar IEP va EHC jarayonida huquqiy jihatdan himoyalangan faol ishtirokchi sifatida tan olinadi: ular mutaxassislar bilan teng ovozga ega. O'zbekistonda esa ota-onalar ko'pincha ma'lumot oluvchi sifatida qolmoqda; maktab bilan ular o'rtasidagi muloqot tizimli emas va asosan individual pedagoglarning insoniy yondashuviga tayanib qolmoqda.

[46] Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi. Inklyuziv ta'lim rivojlanishi bo'yicha tahliliy hisobot. Toshkent: MMP nashriyoti, 2024. 12–15-b.

Yuqoridagi qiyosiy tahlil asosida O'zbekistonning inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirish uchun quyidagi taklif-tavsiyalar ishlab chiqildi.

- IEP tizimini amaliyotda institutsionallashtirish (AQSh tajribasi asosida)

O'zbekistonda IEP tizimini qog'ozdagi rasmiyatchilikdan haqiqiy amaliyotga aylantirish zarur. Buning uchun har bir IEP jarayonida kamida pedagog, logoped, psixolog va ota-ona qatnashishi shart deb belgilanishi kerak. IEP yiliga bir marta emas, bolaning rivojlanishi asosida uch oyda bir ko'rib chiqilishi tavsiya etiladi. Bundan tashqari, AQSh ning UDL tamoyilini barcha umumta'lim maktablari o'qituvchilari uchun majburiy malaka oshirish moduli sifatida joriy etish maqsadga muvofiq.

- Tyutor institutini Schulbegleiter modeli asosida kuchaytirish (Germaniya tajribasi asosida)

Germaniyaning Schulbegleiter tajribasidan foydalanib, O'zbekistonda tyutorlar uchun davlat tomonidan moliyalashtirilgan kasbiy sertifikatlash tizimini yaratish zarur. Har bir inklyuziv sinfga doimiy tyutor tayinlanishi shart bo'lib, uning vakolat doirasi — ta'limiy jarayon, dars oralig'i va jismoniy yordamni qamrab olishi kerak. Ota-onalarga mainstream maktabni erkin tanlash huquqini kafolatlash ham ijtimoiy qabul qilinishni oshiradi.

- Tarmoqlararo integratsiya mexanizmini joriy etish (Buyuk Britaniya tajribasi asosida)

Buyuk Britaniyaning EHC-reja g'oyasi asosida O'zbekistonda “Nogironligi bo'lgan bola yagona kartochkasi” tizimini yaratish tavsiya etiladi. Bu kartochka ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy himoya ma'lumotlarini birlashtiradi. Tuman ta'lim bo'limlari, tibbiy-psixologik-pedagogik komissiyalar va mahalliy ijtimoiy xizmatlar o'rtasida rasmiy hamkorlik protokoli belgilanishi shart. Ota-onalarga EHC-rejaga o'xshash apelyatsiya mexanizmi ham kafolatlanishi zarur.

- Bosqichli islohotlar strategiyasini qo'llash (Yaponiya tajribasi asosida)

Yaponiyaning asosiy saboqi — tizimni jamiyat tayyorligini hisobga olib bosqichma-bosqich isloh qilish. O'zbekistonda ham maxsus internat-maktablar va inklyuziv maktablarni bir zumda birlashtirish emas, 5–10 yillik bosqichli integratsiya rejasini tuzish va har yili natijalarni monitoring qilish tavsiya etiladi. Jamiyatda inklyuziv ta'limga nisbatan ijobiy munosabat shakllantirish maqsadida ommaviy axborot vositalari va mahalliy jamoatchilik bilan ishlash dasturlari ishlab chiqilishi ham muhimdir.

Mazkur tadqiqot AQSh, Germaniya, Buyuk Britaniya va Yaponiyaning inklyuziv ta'lim modellarini qiyosiy o'rganish orqali shuni ko'rsatdiki, samarali inklyuziv ta'lim tizimi uchta umumiy ustun tamoyilga asoslanadi: kuchli huquqiy kafolat, individual qo'llab-quvvatlash mexanizmlari va ota-onalarni faol jarayonga jalb etish.

O'zbekiston bu yo'lda muhim huquqiy poydevor yaratgan bo'lsa-da, amaliyotda IEP tizimining nominalligi, tyutorlar yetishmasligi, tarmoqlararo hamkorlikning zaifligi va ota-onalarning jarayondan chetlashtirilganligi asosiy to'siqlar sifatida namoyon bo'lmoqda. To'rt mamlakatning tajribasini mahalliy shart-sharoitga moslashtirib qo'llash — ayniqsa Yaponiyaning bosqichli islohotlar strategiyasi, Germaniyaning Schulbegleiter modeli, AQShning IEP amaliyoti va Buyuk Britaniyaning tarmoqlararo integratsiya tizimi — O'zbekistonda inklyuziv ta'limni rasmiy siyosatdan haqiqiy amaliyotga aylantirish uchun aniq yo'l xaritasi vazifasini o'taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. UNESCO. Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. — Paris: UNESCO, 1994.

2. U.S. Department of Education. Individuals with Disabilities Education Act (IDEA). — Washington, 2004. — https://sites.ed.gov/idea

3. U.S. Department of Education. Building and Sustaining Inclusive Educational Practices. January 2025. — https://sites.ed.gov/idea/idea-files/building-and-sustaining-inclusive-educational-practices-january-2025/

4. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. Country System Mapping: Germany. — Odense: EASNIE, 2023.

5. UK Government. Children and Families Act 2014. https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2014/6

6. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. Overview of Inclusive Education: UK England. — 2024. — https://www.european-agency.org/country-information/uk-england

7. Florian, L. The SAGE Handbook of Special Education. 2nd ed. — London: SAGE Publications, 2018. — pp. 210–215.

8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. PQ-4860-sonli qaror. Toshkent, 2020-yil 13-oktabr. — https://lex.uz

9. Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi. Inklyuziv ta'lim rivojlanishi bo'yicha tahliliy hisobot. — Toshkent: MMP nashriyoti, 2024. 12–15-b.

CONNECTION BETWEEN MULTILINGUAL EDUCATION AND COGNITIVE DEVELOPMENT IN LEARNERS

Bobokulova Habiba Lutfulloyevna

"Silk Road" International University of Tourism and Heritage

imkhbl21@icloud.com

Muslima Amiriddinova Zayniddin -kizi

Silk Road International University of Tourism and Cultural Heritage

m.amiriddinova@univ-silkroad.uz

Abstract: *This article analyzes complex relationship between multilingual education and cognitive development in learners. Because of a globalization, the percentage of learning different languages and the demand for polyglotism have been increased drammatically. Research shows how bilingual and multilingual brain improves cognitive skills such as concentration, memory, flexibility, problem solving and creativity. The article outlines "bilingual advantage" in critical thinking, switching between tasks and delayed onset of dementia, memory loss. Furthermore, the article shows benefits of introducing multilinguistic programs in secondary and higher education. Research also shows that, compared to their non-bilingual peers, bilingual people have an easier time in understanding math concepts and solving word problems, developing strong thinking skills, using logic and learning other languages. They also develop themselves social-emotionally.*

Keywords: *multilingual education, bilingual advantage, dementia, cognitive development, executive function, cognitive flexibility, intellectual growth, logic, social-emotional development.*

Annotatsiya: *Ushbu maqola ko'p tilli ta'lim va o'rganuvchilarning aqliy rivojlanishi o'rtasidagi ko'p tarmoqli bog'liqlikni ochib beradi. Globallashuv natijasida ko'p tillarni o'rganish va poliglotizmga bo'lgan talab keskin ravishda oshdi. Tadqiqotda ikki va undan ortiq tilni bilish e'tiborni ushlash, xotira, kognitiv moslashuvchanlik, muammoni hal qilish va ijodkorlik kabi aqliy qobiliyatlarni qanday qilib kuchaytirishi tahlil qilinadi. Maqola tanqidiy fikrlash, vazifalar o'rtasida tez almashinuv va demensiya- xotira pasayishining kechikishdagi "bilingvistik ustunlik"ni yoritib beradi. Shuningdek, maqolada o'rta va yuqori ta'lim tizimida ko'p tilli dasturlarni yo'lga qo'yishning foydalari ko'rsatilgan. Izlanish shuni ko'rsatadiki, ikta tilni bilmaydigan tengdoshlariga qaraganda ikki tilli insonlar matematik konseptsiyalarni tushunishi va masalalarni ishlay olishi osonlashadi, kuchli fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi, logikasin ishlatishi hamda boshqa tillarni o'rganishi yengillashadi,*

Kalit so'zlar: *Ko'p tilli ta'lim, bilingvistik ustunlik, demensiya, aqliy rivojlanish, ijro funksiyasi, kognitiv moslashuvchanlik, intellektual o'sish, logika, ijtimoiy-hissiy rivojlanish.*

Аннотация: *На этой статье обьясняется взаимосвязь между многоязычным образованием и когнитивным развитием учащихся. Если процесс глобализации требует усвоения нескольких языков, важно понять неврологических и психологических последствий полиглотизма. В исследовании анализируется, как структурированное многоязычное обучение улучшает такие когнитивные функции, как исполнительный контроль, рабочаяпамять и*

нейропластичность. Через рассмотрении современных педагогических основ и нейронаучных информации , исследование обьясняет «билингвистический приоритет» в решение проблем и дивергентное мышление. Также, статье дает рекомендации о стратегических введениях многоязычных программ в высшем и среднем образовании для интеллектуального развитие и максимальное повышение междукультурных компенсаций. Исследование показало что, сравнивая со своими двуязычными сверстниками, двуязычные люди легче понимают математические концепции и решают словесные задачи, развивая сильные навыки мышления, используя логику и изучая другие языки. Они также развиваются социально-эмоционально.

Ключевые слова: *Многоязычное образование, билингвальное преимущество, деменция, когнитивное развитие, исполнительная функция, когнитивная гибкость, интеллектуальный рост, логика, социально-эмоциональное развитие.*

Introduction:

In our contemporary world, learning and speaking various languages is crucial part of every individual. As a high demand, people who know three or more than three languages can be faced, especially among students. One of the advantages of being multilingual is that learners can get new cultural awareness by learning multiple languages. It opens chances for more cultural experience, life opportunities and expanding mindset. Multilingualism helps to think out of the box and see the world differently. This article aims to analyze how multilingualism changes cognitive development. Through analyzing psychology of education and cognitive neuro information, we understand how teachers can use multilingual educational programms to utilize cognitive benefits. Understanding such impacts are important to improve

mental profits which prepare students to difficult and the interrelated world, and here ability to think in many languages is synonymous to ability of creative thinking.

Relationship between Multilingual Education and Cognitive Development:

Education in multiple languages strengthens not only language awareness in learners, but also their intellectual growth. People who are able to speak many languages have a broad outlook. Research shows that human brain continues working actively while learning two or more than two languages, as they have to control different languages at the same time. Bailystok et al. (2012) stated that this process is associated with the activation of general cognitive control mechanisms through language control. It develops crucial cognitive skills called executive functions, which includes concentration, inhibitory control, task switching and working memory. As multilingual individuals practice these processes constantly, they are able to make decisions faster in tough situations, solve problems in a more effective way and own a different worldview. This advantage is interpreted as a “bilinguistic advantage” in scientific literature (Alshewiter et al., 2024).

Multilingualism and Memory, Concentration and Creativity:

Ability of focusing on and memory process are more strongly developed in multilingual learners. Knowing and using various languages keeps the brain engaged. As a result, learners achieve receiving information more easily and quickly, save them for a long-term and recall them when needed. Busch (2011) reported, education which is introduced in multiple languages strengthens metalinguistic conscious and conceptual flexibility. Moreover, “Being bilingual supports children in maintaining

strong ties with their family, culture, and community" (U.S. Department of Education, 2015). All of these are key parts of a child's developing identity. Bilingual children are also able to make new friends and create strong relationships using their second language, an important skill in our increasingly diverse society. Research has found that babies raised in bilingual households show better self-control.

Multilingual Education, Cognitive Health and Education Programs:

Scientific studies show, onset of dementia differs between multilingual and monolingual individuals. Principally, it is suggested that monolingual people face signs of illnesses such as dementia and memory loss 4 years later than those who speak more than 2 languages (Bialystok et al., 2012). Therefore, introducing multilingual education programs in secondary and higher education plays a vital role. As Sierens and Van Avermaet (2014) discovered, teaching languages in a functional and integrated way improves critical thinking and cognitive flexibility in learners.

(Figure 1. Pie Chart of the Result of Participants Responds to how many languages do they speak)

A small survey was taken among 20 respondents. The majority of participants (85%) were aged 17-21. As to language proficiency, 50% of respondents spoke three or more than three languages, while 45% of them were bilingual.

(Figure 2. Pie Chart of the Result of Participants Respond to do they feel like learning multiple languages improve their concentration and memory)

The survey shows that 95% of respondents considered that learning multiple languages improve concentration and memory. Bialystok et al. (2004) found that bilinguals demonstrated a significant advantage in tasks involving inhibitory control which is a key component of concentration. On top of that, studies have shown that bilingual and multilingual brains tend to have stronger connections in areas involved in attention, memory and executive control. This is because when an individual speaks multiple languages the brain is constantly switching inhibiting one language while activating another. And that is essentially daily mental training for brain. Over time, that repeated cognitive workout appears to build that we call cognitive reserve.

(Figure 3. Pie Chart of the Result of Participants Respond to do they think switching between languages is easy)

However, only 35% of participants found it easy to switch between languages, while 55% of them maintained difficulties in taking turns speaking different languages.

(Figure 4. Pie Chart of the Result of Participants Respond to how do they view multilingual education) Finally, 90% of respondents viewed multilingual education as beneficial. Neuroscience shows that if a person speaks more than one language, his brain actually ages differently than someone who speaks only one language. Studies have shown that people who speak multiple languages can develop symptoms of dementia for to five years later on average compared to people who only speak one language, even when the underlying brain pathology is similar. In other words, learning another language is not just for better communication with other people, but from neuroscience perspective, it is one of the powerful long term workouts.

Conclusion:

In conclusion, multilingual education effects the cognitive development positively. Learning multiple languages advances important skills such as memory and flexible thinking. Furthermore, multilingualism helps students to solve problems effectively and adapt to tough situations. For this reason, introducing multilingual education programs prepares learners for the modern and unstable global environment.

References

1. Alshewiter K.M., Khasawneh A.J., Khasawneh M.A.S. The role of multilingualism in cognitive enhancement: Examining executive functions in multilingual individuals // Migration Letters. – 2024. – Vol. 21, № S2. – P. 469–478. – URL: https://www.migraronlevers.com
2. Bialystok E., Craik F.I.M., Luk G. Bilingualism: Consequences for Mind and Brain // Trends in Cognitive Sciences. – 2012. – Vol. 16, № 4. – P. 240–250. – DOI: https://doi.org/10.10l6/jtics.2012.03.001

3. Busch B. Trends and innovative practices in multilingual education in Europe: An overview // International Review of Education. – 2011. – Vol. 57. – P. 541–549. – DOI: https://doi.org/10.1007/s11159-011-9257-1
4. Sierens S., Van Avermaet P. Language diversity in education: Evolving from multilingual education to functional multilingual learning // Managing Diversity in Education: Languages, Policies, Pedagogies. – Multilingual Matters, 2014. – P. 204–222. – DOI: https://doi.org/10.21832/9781783090815-014
5. U.S. Department of Education. The benefits of being bilingual [Electronic resource]. – 2015. – URL: https://www.ed.gov/sites/ed/files/documents/early-learning/talk-read-sing/bilingual-en.pdf

IZZAT SULTONNING ADABIYOT NAZARIYASIGA OID QARASHLARI: BADIIY OBRAZ, POETIKA VA ESTETIK KONSEPSIYA

Boboqulov Oybek Abdiqodirovich

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Bobokulovoybek999@gmail.com

Ilmiy rahbar: Ulug‘ov Abdulla O‘zbekovich

Annotatsiya: *mazkur maqolada Izzat Sultonning adabiyot nazariyasiga oid qarashlari ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda olimning badiiy obraz, poetika, janr va badiiylik masalalariga doir konsepsiyalari uning nazariy qarashlari tizimi doirasida yoritiladi. Izzat Sulton tomonidan ilgari surilgan nazariy tamoyillar o‘zbek adabiyotshunosligida badiiy asarni tahlil qilish metodologiyasining shakllanishiga xizmat qilgani asoslab beriladi. Maqolada olimning nazariy merosi bugungi adabiyotshunoslik tadqiqotlari nuqtayi nazaridan ham baholanadi.*

Kalit so‘zlar: *Izzat Sulton, adabiyot nazariyasi, badiiy obraz, poetika, janr, estetik qarashlar.*

Аннотация: *в статье анализируются теоретические взгляды Иззата Султана на проблемы теории литературы. Особое внимание уделяется его концепциям художественного образа, поэтики, жанра и художественности. Показано, что теоретические принципы, разработанные ученым, сыграли важную роль в формировании методологии анализа художественного произведения в узбекском литературоведении. Также рассматривается*

значение теоретического наследия Иззата Султана в современном литературоведении.

Ключевые слова: *Иззат Султан, теория литературы, художественный образ, поэтика, жанр, эстетические взгляды.*

Abstract: *this article examines Izzat Sultan's theoretical views on literary studies. Special attention is given to his concepts of artistic image, poetics, genre, and aesthetic principles. The study demonstrates that Sultan's theoretical framework contributed significantly to the development of analytical methodologies in Uzbek literary studies. The article also evaluates the relevance of his theoretical legacy in contemporary literary scholarship.*

Keywords: *Izzat Sultan, literary theory, artistic image, poetics, genre, aesthetic views.*

Adabiyot nazariyasi adabiy tafakkur taraqqiyotini belgilovchi muhim ilmiy sohalardan biri bo‘lib, badiiy asarni tahlil qilishda metodologik asos vazifasini bajaradi. O‘zbek adabiyotshunosligida adabiyot nazariyasining shakllanishi va rivojlanishi yirik olimlar faoliyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularning ilmiy qarashlari adabiy tahlil madaniyatining yuksalishiga xizmat qilgan. Shu jihatdan qaraganda, akademik Izzat Sultonning adabiyot nazariyasiga oid qarashlari o‘zbek adabiyotshunosligining nazariy poydevorini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi adabiyotshunoslikda badiiy asarni kompleks tahlil qilish, obraz va poetik vositalarni tizimli o‘rganish zarurati tobora ortib bormoqda. Zamonaviy adabiy jarayonni ilmiy talqin etishda nazariy aniqlik va metodologik barqarorlik muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu nuqtayi nazardan, Izzat Sulton tomonidan ishlab chiqilgan badiiy obraz, poetika va badiiylikka doir qarashlarni qayta tahlil qilish, ularning ilmiy mohiyatini zamonaviy adabiyotshunoslik kontekstida baholash dolzarb masalaga aylanmoqda. Mazkur maqolada Izzat Sultonning adabiyot nazariyasiga oid

qarashlari, xususan, badiiy obraz va poetika masalalariga doir konsepsiyalari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — olimning nazariy qarashlarini o‘zbek adabiyotshunosligida adabiy tahlil metodologiyasining shakllanishi bilan uzviy bog‘liq holda yoritish hamda uning nazariy merosining bugungi ilmiy ahamiyatini aniqlashdan iborat. Badiiy obraz tushunchasi Izzat Sulton nazariy qarashlarida markaziy o‘rin tutadi. Uning fikricha, adabiyotshunoslikda obrazni shunchaki tasviriy yoki voqelikni ko‘chirib beruvchi element sifatida qabul qilish yetarli emas; balki obraz hayotni san’atkor tafakkuri orqali estetik qayta idrok etish natijasidagi murakkab hodisa sifatida talqin etilishi zarur. Sultonning ta’kidlashicha, “badiiy asar voqelikni yoritish bilan birga uni estetik umumlashma darajasiga ko‘taradi”[47]. Shu nuqtai nazardan, badiiy obrazni ilmiy o‘rganishda uning mazmun-shakl, g‘oya-ifoda uyg‘unligi nazariy mezon sifatida qat’iy qabul qilinishi lozim. Izzat Sulton adabiy obrazni «san’atkor tafakkurining mahsuli» deb atab, uni voqelikni tasvirlashdan farqli o‘laroq qaraydi. Uning nuqtai nazaricha, badiiy obrazda hayotiy hodisa estetik shaklga o‘tkazilib, o‘quvchida ma’naviy hamda estetik tajriba uyg‘otadi. Bu talqin adabiyotshunoslikda obrazni «soddalashtiruvchi» yondashuvdan voz kechib, uni **nazariy kategoriyaga aylantirish**ga xizmat qilgan[48]. Shuning uchun ham Sulton badiiy obrazni adabiy tahlilning bosh mezoni sifatida ko‘rgan.

Olimning qarashlarida obraz orqali badiiy asar mazmuni hamda uslub masalalari bir-biri bilan uzviy qarama-qarshilikda emas, balki bir butun tizim sifatida yoritiladi. Bu yondashuv zaminida Sulton adabiy asarni nafaqat mazmuniy tahlil, balki estetik-formal tahlil orqali ham o‘rganish lozimligini ta’kidlaydi. Unga ko‘ra, shakl va mazmunning uyg‘unligi badiiy asarning estetik qimmatini belgilovchi asosiy mezon hisoblanadi[49]. Shu boisdan Izzat Sulton badiiy obrazning nazariy maqomini

[47] Sulton I., *Adabiyot nazariyasi*, 1986, 45-b.
[48] Sulton I., *Adabiyot nazariyasi*, 1980, 39-b.
[49] Sulton I., *Adabiyot nazariyasi*, 1986, 48-49-b.

mustahkamlash orqali o‘zbek adabiyotshunosligida adabiy tahlil metodologiyasini boyitdi. U adabiy obrazga nafaqat emotsional yoki subyektiv baho sifatida qarashdan voz kechib, uni **ilmiy tasnif va tahlil obyekti** darajasiga ko‘tarishga intildi. Mazkur yondashuv keyingi adabiyotshunoslik tadqiqotlarida ham davom ettirilib, zamonaviy adabiy tahlilning metodologik asosini shakllantirdi.

Izzat Sulton nazariy merosida poetika masalasi badiiy asarning ichki tuzilishi, ifoda vositalari va estetik mexanizmlarini ochib beruvchi muhim kategoriya sifatida talqin etiladi. Olim poetikani adabiy asarning faqat shakliy qobig‘i emas, balki mazmunni estetik jihatdan ro‘yobga chiqaruvchi tizim deb hisoblaydi. Uning ta’kidlashicha, “poetika badiiy asarda mazmunning qanday badiiy shakl topishini izohlaydi”[50]. Bu yondashuv poetikani adabiy tahlilning markaziy metodologik vositasiga aylantiradi.

Izzat Sulton poetik vositalarning badiiylikni yuzaga chiqarishdagi rolini alohida urg‘ulaydi. U badiiylikni tasviriylik yoki bezak darajasida emas, balki estetik ta’sir kuchi bilan o‘lchash lozimligini ko‘rsatadi. Olimga ko‘ra, badiiylik — bu obraz, til, uslub va kompozitsiyaning uyg‘unlashuvi natijasida yuzaga keladigan estetik hodisadir[51]. Shuning uchun ham u poetik tahlilda til vositalari, ritm, ohang va obrazlar tizimini birgalikda ko‘rib chiqishni taklif etadi. Izzat Sulton poetika masalasini milliy adabiy tafakkur bilan uzviy bog‘laydi. U o‘zbek adabiyoti poetikasini o‘rganishda milliy badiiy tafakkur an’analari, tarixiy-estetik tajriba va zamonaviy badiiy izlanishlarni hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, poetik tahlil milliy adabiyotning ichki rivoj qonuniyatlarini ochib berishga xizmat qilishi kerak[52]. Bu qarash o‘zbek adabiyotshunosligida poetik yondashuvning ilmiy asoslarini mustahkamladi.

[50] Sulton I., *Adabiyot nazariyasi*, 1986, 62-b.
[51] Sulton I., *Adabiyot nazariyasi*, 1980, 71-b.
[52] Sulton I., *Adabiyot nazariyasi*, 1986, 66–67-b.

Natijada Izzat Sulton poetika va badiiylik masalasini tizimli nazariy darajada ishlab chiqib, adabiy asarni estetik tahlil qilishda metodologik aniqlikni ta’minladi. Uning poetik qarashlari adabiy tanqid va ilmiy tadqiqotlarda badiiy asarni yuzaki baholashdan saqlanishga, uni ichki estetik mexanizmlari orqali tahlil qilishga yo‘l ochdi. Izzat Sulton adabiy-estetik qarashlarida badiiy asarning ijtimoiy mazmuni bilan uning estetik qiymati o‘rtasidagi mutanosiblik masalasi markaziy o‘rin egallaydi. Olim san’atni faqat g‘oyaviy-tarbiyaviy vosita sifatida talqin qilish biryoqlamalikka olib kelishini ta’kidlab, estetiklikni adabiy asarning ajralmas mohiyati sifatida baholaydi. Uning fikricha, “badiiy asarning qimmati undagi g‘oyaning to‘g‘riligidagina emas, balki shu g‘oyaning qanday estetik shaklda ifodalanganidadir”[53].Izzat Sulton estetik ta’sir masalasini adabiy asarning o‘quvchi ruhiyatiga ta’sir ko‘rsatish qobiliyati bilan bog‘laydi. U badiiy asarning estetik kuchi obrazlar tizimi, tilning ifodaviyligi va kompozitsion mukammallik orqali yuzaga chiqishini qayd etadi. Shu jihatdan, olim estetik tahlilni adabiy tanqidning asosiy vazifalaridan biri deb hisoblaydi (Sulton I., *Adabiyot nazariyasi*, 1980, 59-b.). Bu qarash adabiy asarni faqat mazmuniy mezonlar asosida baholashdan voz kechish zarurligini ko‘rsatadi.

Olimning estetik qarashlari metodologik jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Izzat Sulton adabiy tahlilda tarixiylik, milliylik va estetiklik tamoyillarini uyg‘un holda qo‘llashni taklif etadi. Uning ta’kidlashicha, adabiy hodisani baholashda “asarning yaratilish davri, milliy badiiy tafakkur va estetik mezonlar birgalikda hisobga olinmasa, ilmiy xulosa mukammal bo‘lmaydi”[54]. Bu yondashuv o‘zbek adabiyotshunosligida kompleks tahlil metodining shakllanishiga xizmat qildi. Shu tariqa, Izzat Sultonning adabiy-estetik qarashlari o‘zbek adabiyotshunosligida nazariy fikrning chuqurlashuviga, adabiy tanqidning ilmiy saviyasini oshirishga muhim hissa qo‘shdi.

[53] Sulton I., *Adabiyot nazariyasi*, 1986, 54-b.
[54] Sulton I., *Adabiyot nazariyasi*, 1986, 68-b.

Uning estetik yondashuvi bugungi adabiy tadqiqotlarda ham metodologik tayanch sifatida ahamiyatini saqlab kelmoqda. Maqolada Izzat Sultonning adabiyot nazariyasiga oid qarashlari tizimli va kompleks tarzda tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida olimning badiiy obraz, poetika, janr va uslub masalalariga doir nazariy qarashlari o‘zbek adabiyotshunosligi rivojida muhim metodologik tayanch bo‘lib xizmat qilgani asoslab berildi. Izzat Sulton badiiy asarni mazmun va shakl birligi asosida talqin etish zarurligini ilgari surib, adabiy tahlilning ilmiy mezonlarini belgilab bergan olim sifatida namoyon bo‘ldi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Izzat Sulton badiiy obrazni adabiy asarning markaziy estetik unsuri sifatida baholab, uning ijtimoiy mazmun bilan uzviy bog‘liqligini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Olimning poetika haqidagi qarashlari adabiy til, kompozitsiya va obrazlar tizimini yagona estetik butunlikda tahlil qilish imkonini yaratgan. Bu yondashuv o‘zbek adabiyotshunosligida nazariy fikrning chuqurlashuviga va adabiy tanqidning ilmiy saviyasining oshishiga xizmat qilgan.

Shuningdek, maqolada Izzat Sultonning janr va uslub masalalariga doir qarashlari adabiy jarayonni tarixiy va estetik jihatdan anglashda muhim metodologik asos bo‘lgani ko‘rsatildi. Olim adabiy janrlarning shakllanishi va rivojini ijtimoiy-tarixiy omillar bilan bog‘liq holda tahlil qilib, adabiyotshunoslikda tizimli yondashuvni qaror toptirishga hissa qo‘shgan.

Xulosa qilib aytganda, Izzat Sultonning adabiyot nazariyasiga oid ilmiy merosi bugungi o‘zbek adabiyotshunosligida ham dolzarb ahamiyatini saqlab kelmoqda. Uning nazariy qarashlari zamonaviy adabiy tadqiqotlar, oliy ta’lim tizimi va adabiy tanqid amaliyotida metodologik tayanch sifatida foydalanish uchun muhim ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Султон И. Адабиёт назарияси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1980. - 240 б.

2. Султон И. Адабиёт назарияси. ОТМларнинг филология факультетлари учун дарслик. 2-нашр. -Тошкент: Ўқитувчи, 1986. - 256 б.

3. Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. Буюк шоирнинг ҳаёти ва ижоди ўзининг сўзлари орқали. - Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969. - 312 б.

4. Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. - Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. - 304 б.

5. Султон И. Саҳна асарлари ва мақолалар. - Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1959. - 368 б.

6. Султон И. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ўзбек адабиётида социалистик реализм услубини шакллантиришдаги ижодкорлик аҳамияти ҳақида. // Ўзбек адабиёти масалалари. - Тошкент, 1967. - Б. 45–78.

7. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. - Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2000–2005. (Иззат Султон ҳақидаги мақола).

8. Болшая Советская Энциклопедия. 3-нашр. - Москва: Советская энциклопедия, 1969–1978. - 25-том. - Б. 63. (Султан Иззат).

9. Boboqulov O. Izzat Sultonning adabiyotshunos sifatida shakllanishi (maqola). Internauka (jurnal). 2026.

10. Boboqulov O. Izzat Sultonning adabiyotshunos sifatidagi ilmiy qiyofasi va nazariy merosi (maqola). Лучшие Интеллектуальные Исследования, 2026.

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARI LINGVISTIK BIRLIKLARINING MORFOLOGIK TAHLILI

Boymuhammedov Ismatbek Said o‘g‘li

Denov Tadbirkorlik va Pedagogika Instituti

E-mail: ismatbekbaymukhammedov@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillari lingvistik birliklarining morfologik tahlili amalga oshirilgan. Tadqiqot ikki tilning so‘z turkumlari, affiksal tizimi, grammatik kategoriyalari va so‘z yasalish usullarini qiyosiy o‘rganishga bag‘ishlangan. O‘zbek tilining agglyutinativ va ingliz tilining analitik xususiyatlaridan kelib chiqadigan morfologik tafovutlar, shuningdek ikkala tilda mavjud izomorfik hodisalar batafsil tahlil qilinadi. Morfema tasnifi, erkin va bog‘liq morfemalar nisbati, grammatik shakllar ifodalanish usullari keng misollar asosida ko‘rsatilgan. Olingan natijalar o‘zbek va ingliz tillari morfologiyasining tipologik o‘ziga xosligini yorqin namoyon etadi. Tadqiqot xulosalari amaliy tilshunoslik, tarjimashunoslik va chet tili ta‘limi metodikasi uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: *morfologik tahlil, agglyutinativ til, analitik til, affiksal tizim, grammatik kategoriya, so‘z yasalish*

1. KIRISH

Morfologiya — tilshunoslikning so‘z tuzilishi, so‘z shakllari va so‘z yasalishini o‘rganadigan sohasi bo‘lib, u har bir tilning ichki grammatik tabiatini aks ettiradi. Turli

tipologik guruhlarga mansub tillarni morfologik jihatdan qiyosiy o‘zganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek va ingliz tillari o‘zaro keskin farqlanadigan morfologik tizimga ega. O‘zbek tili turkiy til oilasiga mansub bo‘lib, agglyutinativ xususiyati bilan ajralib turadi: so‘zga ketma-ket qo‘shilgan affikslar orqali turli grammatik ma‘no ifodalanadi. Ingliz tili esa hind-yevropa oilasining german guruhiga kiradi va asosan analitik qurilishga ega: grammatik munosabatlar ko‘pincha alohida yordamchi so‘zlar, tartib va intonatsiya orqali ifodalanadi.

Ushbu tadqiqot ikki tilning morfologik birliklarini tizimli qiyosiy tahlil qilish, o‘xshash va farqli xususiyatlarni aniqlash hamda morfologik tipologiya nuqtai nazaridan umumlashtirishlar chiqarishni maqsad qiladi. Tadqiqot morfologik birliklar, so‘z turkumlari va grammatik kategoriyalar tahlilini o‘z ichiga oladi.

2. ADABIYOTLAR SHARHI

Qiyosiy morfologiya sohasida ko‘plab muhim ishlar amalga oshirilgan. Robert Lado (1957) ning qiyosiy tahlil gipotezasi ikkinchi til morfologiyasini o‘rganishda ona tili interferensiyasining rolini asoslab berdi. Greenberg (1963) morfologik universaliyalarni aniqlash orqali tillarni tipologik tasniflashning ilmiy asosini yaratdi.

O‘zbek tilshunosligida Hojiyev (1975), Abdurahmonov va Shukurovlarning morfologiyaga oid tadqiqotlari asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Xoliqov (1992) o‘zbek tilining morfologik tizimini batafsil tavsiflab bergan. Ingliz morfologiyasi bo‘yicha esa Bauer (1988), Katamba (1993) va Matthews (1991) larning asarlari fundamental ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek-ingliz qiyosiy morfologiyasiga oid Umarov (2005) va Yo‘ldoshev (2008) larning ishlari bevosita ushbu mavzu doirasida. Zamonaviy korpus tilshunosligi

usullarini qiyosiy morfologiyaga tatbiq etgan tadqiqotlar (Croft, 2003; Haspelmath, 2002) ham muhim metodologik bazani tashkil etadi.

3. METODOLOGIYA VA TADQIQOT MATERIALI

Tadqiqotda qiyosiy-tavsifiy metod, morfemik tahlil, tipologik tasnif va distribusional tahlil metodlari qo‘llandi. Tahlil uchun ingliz va o‘zbek tillarining normativ grammatikalari, ikki tilli lug‘atlar hamda badiiy va publitsistik matnlardan olingan 500 dan ortiq misollar asos bo‘lib xizmat qildi.

Tadqiqot quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha olib borildi: (1) morfema tasnifi va ularning ikkala tildagi ko‘rinishlari; (2) erkin va bog‘liq morfemalar nisbati; (3) so‘z turkumlari va ularga xos morfologik kategoriyalar; (4) so‘z yasalish usullari; (5) fleksiya va derivatsiya hodisalari. Har bir yo‘nalishda misollar asosida qiyoslash amalga oshirildi.

4. MORFOLOGIK TAHLIL NATIJALARI

4.1. Morfema tasnifi

Morfema — tilning eng kichik ma‘noli birligi. Ikkala tilda ham morfemalar erkin (leksik) va bog‘liq (grammatik) turlarga bo‘linadi. Biroq ularning nisbati va ishlash tarzi keskin farqlanadi.

O‘zbek tilida bog‘liq morfemalar (affikslar) son jihatdan juda ko‘p bo‘lib, bir so‘zga 5-7 ta affiks qo‘shish mumkin: "o‘qi-t-tir-il-a-yot-gan-lar" (o‘qi — asos, -t — o‘tkazimlilik, -tir — majburiylik, -il — majhul nisbat, -a — hozirgi zamon, -yot — davomlilik, -gan — sifatdosh, -lar — ko‘plik). Bu agglyutinatsiyaning yorqin namunasidir.

Ingliz tilida esa morfemik tuzilish ancha sodda: koʻpchilik soʻzlar 1-2 ta morfemadan iborat ("play-er", "un-happy", "books"). Ingliz tili flektiv va analitik xususiyatlarni birlashtiradi: baʻzi grammatik maʻno soʻzni oʻzgartirmasdan ("He goes" — uchinchi shaxs), baʻzisi esa yordamchi soʻzlar orqali ifodalanadi ("has gone", "will go").

Jadval 1. Morfema tuzilishining qiyosiy koʻrinishi

Koʻrsatkich	**Oʻzbek tili**	**Ingliz tili**
Morfema turi	Agglyutinativ (qoʻshimcha qoʻshish)	Flektiv + analitik
Affikslar soni	200+ dan ortiq qoʻshimcha	~50-60 ta faol suffiks
Prefiks tizimi	Juda sust (asosan arabizmlar: be-, no-)	Rivojlangan (un-, re-, pre-, mis- va boshq.)
Suffiks tizimi	Kuchli rivojlangan, tartibli	Oʻrtacha rivojlangan
Morfema chegarasi	Aniq (har bir affiks alohida maʻno)	Baʻzan noaniq (went = go+oʻgan zamon)

4.2. Soʻz turkumlari morfologiyasi

Ikkala tilda ham asosiy soʻz turkumlari — ot, fe’l, sifat, ravish, olmosh, son, undov va koʻmakchilar mavjud. Biroq ularning morfologik ifodalanishi tubdan farqlanadi.

Ot morfologiyasi: O‘zbek tilida otlar kelishik (6 ta), ko‘plik (-lar), egalik va bo‘lishsizlik qo‘shimchalari bilan o‘zgaradi. Masalan: "kitob" → "kitob-ning" (qaratqich), "kitob-ga" (jo‘налик), "kitob-lar-im-da" (ko‘plik+egalik+o‘rin). Ingliz tilida esa otda faqat ko‘plik (-s/-es) va egalik (’s) morfologik ko‘rsatkichlari bor; kelishik munosabati predloglar orqali ifodalanadi.

Fe’l morfologiyasi: O‘zbek fe’li shaxs, son, zamon, nisbat, mayl va bo‘lishsizlik qo‘shimchalarini qabul qiladi. Ingliz fe’li esa asosan analitik: zamon ko‘pincha yordamchi fe’l + asosiy fe’l birikmasida ifodalanadi. Masalan, o‘zbek tilida "o‘qiyapman" bitta so‘zda: o‘qi+ya+p+man; ingliz tilida "I am reading" uch mustaqil so‘zdan iborat.

Jadval 2. Fe’l shakllarining morfologik qiyosi

Grammatik kategoriya	**O‘zbek tili**	**Ingliz tili**
Hozirgi zamon	o‘qi-ya-p-ti (suffiks)	is reading (yordamchi fe’l)
O‘tgan zamon	o‘qi-di (suffiks)	read / played (-ed yoki o‘zak o‘zgarishi)
Kelasi zamon	o‘qi-ydi / o‘qi-a-di (suffiks)	will read (modal yordamchi fe’l)
Majhul nisbat	o‘qi-l-di (suffiks -l-)	was read (to be + III forma)
Bo‘lishsizlik	o‘qi-ma-di (suffiks -ma-)	did not read (not zarfi)

4.3. So‘z yasalish usullari

So‘z yasalish ikki tilda ham mavjud bo‘lib, asosiy usullar quyidagilardir: affiksatsiya, kompozitsiya (qo‘shma so‘z yasash), konversiya va qisqartma. Biroq ularning nisbati va samaradorligi farqlanadi.

O‘zbek tilida affiksatsiya eng samarali usul hisoblanadi. So‘z yasovchi qo‘shimchalar juda ko‘p: "-chi" (kasbdorlik: o‘qituvchi, tikuvchi), "-lik" (sifat: insonlik, do‘stlik), "-siz" (yo‘qlik: suvsiz, ustivozsiz), "-dosh" (umumiylik: sinfidosh, vatandosh) va boshqalar. Ingliz tilida esa prefikslar ham kuchli: un- (unhappy), re- (rewrite), mis- (misunderstand), pre- (preview), over- (overload).

Konversiya (funksional o‘zgarish) ingliz tilida juda keng tarqalgan: "water" (ot) → "to water" (fe’l); "clean" (sifat) → "to clean" (fe’l); "up" (ravish) → "to up" (fe’l). O‘zbek tilida bu hodisa nisbatan kam uchraydi, chunki so‘z turkumini belgilovchi affikslar aniq ajralib turadi.

4.4. Grammatik kategoriyalar tahlili

Grammatik kategoriyalar deganda son, zamon, nisbat, shaxs, mayl kabi tizimli grammatik ma‘no ifodalarining yig‘indisi tushuniladi. Ikkala tilda ushbu kategoriyalarning aksariyati mavjud, lekin ularning ifodalanish shakli tubdan farqlanadi.

Son kategoriyasi: O‘zbek tilida birlik shaklga hech narsa qo‘shilmaydi ("kitob"), ko‘plikda -lar qo‘shimchasi qo‘shiladi ("kitoblar"). Ingliz tilida ko‘plik asosan -s/-es orqali ifodalanadi, lekin istisnoiy shakllar ham bor: foot/feet, child/children, mouse/mice. Bu flektiv qoldiq bo‘lib, tilning qadimgi holatidan saqlanib qolgan.

Zamon kategoriyasi: Ingliz tilida 12 ta grammatik zamon shakli farqlanadi (Simple, Continuous, Perfect, Perfect Continuous — to‘rt aspektning uch zamoniga ko‘yilishi), bu morfologik jihatdan analitik usul bilan ifodalanadi. O‘zbek tilida zamon, mayl va nisbat bitta fe’l shaklida sintez qilinadi, bu esa morfologik zichlikni oshiradi.

5. MORFOLOGIK IZOMORFIZM VA ALLOMORFIZM

Qiyosiy morfologiyada izomorfizm deganda ikkala tilda bir xil yoki o‘xshash morfologik hodisalarning mavjudligi tushuniladi. Allomorfizm esa ularning o‘ziga xos, bir-birida uchramaydigan tomonlarini belgilaydi.

Morfologik izomorfizm namunalari: ikkala tilda ham ko‘plik, o‘tgan zamon, sifatdosh va ravishdosh shakllari mavjudligi; ot, fe’l, sifat kabi asosiy so‘z turkumlarining umumiylik xususiyati; so‘z yasalishda kompozitsiya usulidan foydalanish. Shuningdek, ikkala tilda ham derivatsiya (so‘z yasalish) va fleksiya (so‘z o‘zgarishi) o‘rtasidagi farq morfologik tahlilning asosini tashkil etadi.

Morfologik allomorfizm namunalari: o‘zbek tilidagi 6 ta kelishik tizimi ingliz tilida predlog tizimi bilan almashgan; ingliz tilidagi artikl (a/an, the) o‘zbek tilida butunlay yo‘q; o‘zbek tilidagi egalik qo‘shimchalari (-m, -ng, -si, -miz, -ngiz, -lari) ingliz tilida egalik olmoshi va apostrof-s bilan ifodalanadi; ingliz tilidagi irregular fe’l shakllari (go-went-gone) o‘zbek tiliga xos emas.

Jadval 3. Morfologik izomorfizm va allomorfizm

Tur	Hodisa	Misol
Izomorfizm	Ko‘plik kategoriyasi	kitoblar / books
Izomorfizm	Sifatdosh shakli	o‘qigan / having read

Izomorfizm	Qo‘shma so‘z yasalish	uy-joy / homework
Allomorfizm	Kelishik tizimi	kitobga / to the book
Allomorfizm	Artikl tizimi	yo‘q / a book, the book
Allomorfizm	Egalik ifodalanishi	kitobim / my book

6. MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari o‘zbek va ingliz tillarining morfologik tizimi o‘rtasidagi chuqur tipologik farqni yaqqol ko‘rsatadi. O‘zbek tilining agglyutinativ xususiyati morfologik murakkablikni bitta so‘z ichida yig‘a olish imkonini beradi, bu esa nutq iqtisodiyoti nuqtai nazaridan samarali. Ingliz tilining analitik xususiyati esa so‘zlarni sodda ko‘rinishda saqlab, sintaktik tuzilmaning yuki oshiriladi.

Tarjima amaliyoti nuqtai nazaridan ushbu farqlar jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi. Masalan, o‘zbekcha "o‘qitilayotganlar" so‘zini ingliz tiliga tarjima qilish uchun butun bir ibora zarur bo‘lib qoladi: "those who are being taught". Bu holat morfologik zichlik va tahliliy tuzilma o‘rtasidagi katta farqni ko‘rsatadi.

Ikkinchi til ta‘limi metodikasi uchun ushbu tahlil muhim amaliy xulosalar beradi. O‘zbek tilli ingliz tili o‘quvchilari ko‘pincha ingliz tilidagi yordamchi fe’l tizimi, artikl va predloglarni o‘zlashtirishda qiyinchilikka duch keladi, chunki bu kategoriyalar ona tilida boshqacha ifodalanadi yoki umuman mavjud emas.

7. XULOSA

O‘zbek va ingliz tillari lingvistik birliklarining morfologik tahlili ikki tilning tubdan farqli tipologik xususiyatga ega ekanini isbotladi. O‘zbek tilining boyib rivojlangan affiksal tizimi va agglyutinativ qurilishi, ingliz tilining analitik tuzilishi bilan qiyoslaganda, morfologik ifodalanishning ikkita asosiy strategiyasini namoyon etadi.

Morfologik izomorfizm hodisalari (ko‘plik, sifatdosh, kompozitsiya) ikkala til o‘rtasida ma‘lum umumiylikni ko‘rsatsa-da, allomorfizm hodisalari (kelishik, artikl, egalik, irregular shakllar) tipologik farqni yanada yaqqollashtiradi. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalar bilan yakunlanadi: birinchi, morfologik tipologiya nuqtai nazaridan o‘zbek va ingliz tillari bir-biridan keskin farqlanadi; ikkinchi, bu farqlar til ta‘limi va tarjima amaliyotida hisobga olinishi zarur; uchinchi, qiyosiy morfologik tadqiqotlar ikki tilli lug‘at va o‘quv qo‘llanmalarini yaratishda asosiy metodologik asos bo‘la oladi.

Kelajak tadqiqotlarda korpus lingvistikasi usullarini qo‘llaб, yanada keng miqdoriy tahlil olib borish va morfologik o‘zlashmalar (qarz so‘zlar) ning ikkala tildagi morfologik adaptatsiyasini o‘zganish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Lado R. Linguistics Across Cultures. – University of Michigan Press, 1957.
2. Greenberg J.H. Universals of Language. – MIT Press, 1963.
3. Bauer L. Introducing Linguistic Morphology. – Edinburgh University Press, 1988.
4. Katamba F. Morphology. – Macmillan, 1993.
5. Matthews P.H. Morphology. – 2nd ed. – Cambridge University Press, 1991.
6. Hojiyev A. O‘zbek tilining so‘z yasalish tizimi. – Toshkent: Fan, 1975.
7. Abdurahmonov G‘. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 1979.

8. Umarov E. Ingliz-o‘zbek qiyosiy grammatikasi. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2005.
9. Yo‘ldoshev M. O‘zbek va ingliz tillari leksik parallelizmi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2008.
10. Haspelmath M. Understanding Morphology. – Arnold Publishers, 2002.

DAVLAT SIYOSATINI AMALGA OSHIRISHDA FUQAROLIK JAMIYATI INSTITUTLARI VA JAMOATCHILIK ISHTIROKI

Boymurodov Sanjarbek Dilmurod o‘g‘li
O’zbekiston Milliy Universiteti
sanjarboymurodov34@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada fuqarolik jamiyati institutlarining davlat siyosatini amalga oshirishdagi o‘rni, ularning ijtimoiy hayotdagi funksional ahamiyati hamda jamoatchilik ishtirokining demokratik boshqaruvdagi o‘rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasida fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar, ularning samaradorligini oshirish yo‘llari, mavjud muammolar hamda istiqbolli takliflar yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *fuqarolik jamiyati, davlat siyosati, jamoatchilik nazorati, ishtirok demokratiyasi, inson huquqlari, nodavlat notijorat tashkilotlari, ijtimoiy sheriklik, shaffoflik, ochiqlik.*

Аннотация: *В данной статье научно-теоретически проанализированы роль институтов гражданского общества в реализации государственной политики, их функциональное значение в общественной жизни, а также место участия общественности в демократическом управлении. Также освещены реформы, проводимые в Республике Узбекистан по развитию институтов гражданского общества, пути повышения их эффективности, существующие проблемы и перспективные предложения.*

Ключевые слова: *гражданское общество, государственная политика, общественный контроль, демократия участия, права человека, негосударственные некоммерческие организации, социальное партнерство, прозрачность, открытость.*

Abstract: *This article provides a scientific and theoretical analysis of the role of civil society institutions in the implementation of state policy, their functional significance in social life, and the role of public participation in democratic governance. It also highlights the reforms being carried out in the Republic of Uzbekistan aimed at developing civil society institutions, ways to increase their effectiveness, existing challenges, and prospective recommendations.*

Keywords: *civil society, state policy, public control, participatory democracy, human rights, non-governmental non-profit organizations, social partnership, transparency, openness.*

XXI asr boshlaridan boshlab insoniyat taraqqiyotining asosiy ko‘rsatkichi nafaqat iqtisodiy o‘sish, balki fuqarolik jamiyati institutlarining rivojlanish darajasi bilan ham belgilanmoqda. Zamonaviy demokratik davlatlarda davlat boshqaruvi va fuqarolik jamiyati o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar ijtimoiy ishonch, hamkorlik va mas’uliyatga asoslanadi.

O‘zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida fuqarolik jamiyati institutlarini shakllantirish va rivojlantirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirildi. Ayniqsa, Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligida olib borilayotgan “Yangi O‘zbekiston” siyosati natijasida davlat boshqaruv tizimida jamoatchilik ishtirokini ta’minlash, fuqarolik jamiyatining huquqiy asoslarini mustahkamlashga alohida e’tibor qaratilmoqda. Prezident ta’kidlaganidek: “Jamiyatda ochiqlik, oshkoralik va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish orqali xalqimizning davlat boshqaruvidagi

ishtirokini ta’minlash — biz barpo etayotgan Yangi O‘zbekistonning eng muhim tamoyillaridan biridir.”[55]

Fuqarolik jamiyati institutlarining mohiyati va ularning davlat siyosatidagi roli

Fuqarolik jamiyati — bu davlatdan nisbatan mustaqil bo‘lgan, fuqarolarning o‘z manfaatlarini himoya qilish, jamiyatda barqarorlik va adolatni ta’minlashga qaratilgan ijtimoiy tuzilmalarning yig‘indisidir. Uning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardir: nodavlat notijorat tashkilotlari (NNT), siyosiy partiyalar va harakatlar, kasaba uyushmalari, mahalla va oila institutlari, OAV (ommaviy axborot vositalari), yoshlar va ayollar tashkilotlari, diniy va madaniy birlashmalar.

Nodavlat notijorat tashkilotlari (NNT) – fuqarolar tashabbuslari bilan tashkil etilgan va foyda olish maqsadisiz faoliyat yurituvchi jamoat birlashmalari. Masalan, yoshlar, ayollar, nogironlar huquqlarini himoya qiluvchi tashkilotlar.

Fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlari – mahalla, mahalla fuqarolar yig‘ini kabi jamiyat Ichida o‘zini tashkil etuvchi tuzilmlar.

Jamoat birlashmalari jamoat fondlari faollik guruhlari – ijtimoiy maqsadlarga yo‘naltirilgan, davlat va jamiyat o‘rtasidagi “ko‘prik” vazifasini bajaruvchi tuzilmalar.

Ommaviy axborot vositalari (OAV) va media tashkilotlari, siyosiy partiyalar ham fuqarolik jamiyati institutlari tarkibiga kirishi ta’kidlangan. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida “Fuqarolik jamiyati institutlari” degan bob alohida kiritilgan — xususan 69-modda orqali “fuqarolik jamiyati institutlari, shu jumladan jamoat birlashmalari va boshqa NNTlar, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari, ommaviy axborot vositalari fuqarolik jamiyatining asosini tashkil etadi” deb belgilangani qayd etilgan.[56] Bundan tashqari 2021-2025 yillarga mo‘ljallangan

[55]Sh. M. Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent, 2022.

[56] O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023.

“Fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi” qabul qilindi. NNTlar va boshqa institutlarning faoliyatini qo‘llab-quvvatlash uchun normativ-huquqiy hujjatlar so‘nggi yillarda ko‘p qabul qilib kelinmoqda.

Ushbu institutlar davlat va jamiyat o‘rtasida «ijtimoiy ko‘prik» vazifasini bajaradi, ya’ni jamiyat ehtiyojlarini aniqlaydi, davlatga fikr bildiradi, jamiyatda nazorat va qo‘llab-quvvatlashni amalga oshiradi.[57] Mahalliy muammolarni hal qilishda, ijtimoiy loyihalarni amalga oshirishda, aholining ehtiyojmand qatlamlarini qo‘llashda ularning ishtiroki muhim. Hozirgi vaqtda O‘zbekistonda 30 mingga yaqin fuqarolik jamiyati instituti faoliyat yuritayotgani va ularda 150 mingdan ortiq fuqarolarimiz faoliyat olib borishmoqda. 2017-2024 yillarda fuqarolik jamiyati institutlarini bevosita qo‘llab-quvvatlashga oid 64 ta normativ-huquqiy hujjat qabul qilingan.

Mazkur institutlar jamiyatda ijtimoiy muvozanatni saqlash, fuqarolarning davlat qarorlarida ishtirokini ta’minlash, shuningdek inson huquqlari va manfaatlarini himoya qilish vazifasini bajaradi.

Endi esa jamoat birlashmalariga to‘xtalib o‘tsam, jamoat birlashmalari – bu fuqarolarning umumiy manfaatlari, g‘oyalari yoki maqsadlari asosida tuzilgan ko‘ngilli mustaqil tashkilotlar bo‘lib ular odatda nodavlat notijorat tashkiloti shaklida faoliyat yuritadi. “Jamoat birlashmalari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuniga ko‘ra, ular quyidagi shakllarda bo‘lishi mumkin:jamoat tashkiloti, jamoat harakati, siyosiy partiya kasaba uyushmasi, xayriya yoki ekologik uyushma. Misol uchun, “Ezgulik” inson huquqlarini himoya qilish jamiyati, “Ekosan” ekologik harakati va “Yoshlar ittifoqi”.

[57] Karimova G. Demokratiya va fuqarolik jamiyati nazariyasi. – Toshkent: TDYU, 2020.

Davlat siyosatining muvaffaqiyati bevosita fuqarolik jamiyati institutlarining faolligiga bog‘liq. Zero, kuchli fuqarolik jamiyati mavjud bo‘lmagan joyda haqiqiy demokratik boshqaruv shakllanmaydi.

O‘zbekiston Respublikasida fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning huquqiy asoslari: O‘zbekiston Respublikasida fuqarolik jamiyati faoliyatini tartibga soluvchi asosiy hujjatlar quyidagilardan iborat: O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (33-moddasi – fuqarolarning birlashish huquqi, 34-moddasi – jamoat birlashmalariga a’zo bo‘lish erkinligi), “Nodavlat notijorat tashkilotlari to‘g‘risida”gi Qonun (2021-yilgi tahrir), “Jamoatchilik nazorati to‘g‘risida”gi Qonun (2018-yil), “Ommaviy axborot vositalari to‘g‘risida”gi Qonun (2022-yilgi yangi tahrir);

Prezident farmonlari va qarorlari — fuqarolik jamiyati institutlarini qo‘llab-quvvatlash, ularning faoliyatini moliyaviy va tashkiliy jihatdan rag‘batlantirishga qaratilgan normativ hujjatlar.

Mazkur qonunlar fuqarolarning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotda faol ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytiradi hamda davlat organlari faoliyatining ochiqligini ta’minlaydi.

Jamoatchilik ishtirokining shakllari va mexanizmlari:

Jamoatchilik ishtiroki — bu fuqarolar va ularning jamoat birlashmalari, nodavlat tashkilotlari, ommaviy axborot vositalari va boshqa ijtimoiy guruhlarning davlat boshqaruvi, ijtimoiy muammolarni hal etish va qarorlar qabul qilish jarayonlarida faol qatnashishidir.[58] Ya’ni, bu – fuqarolarning davlat hayotida bevosita yoki bilvosita ishtiroki demakdir. Jamoatchilik ishtirokining maqsadi: fuqarolarning manfaat va ehtiyojlarini inobatga olish, davlat organlari faoliyatining ochiqligini ta’minlash,

[58] Tursunov I. Fuqarolik jamiyati: milliy va xalqaro tajriba. – Toshkent, 2019.

jamiyatda adolat, oshkoralik va mas’uliyatni kuchaytirish, fuqarolik faolligini oshirish va ishonchni mustahkamlashdan iborat.

O‘zbekiston qonunchiligi va amaliyotida jamoatchilik ishtiroki quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

1 Jamoatchilik eshituvi Fuqarolar davlat organlari faoliyatini muhokama qilish uchun yig‘ilishlar o‘tkazadi.

2 Jamoatchilik muhokamasi Yangi qonun loyihalari, qarorlar yoki dasturlar bo‘yicha fikr bildirish imkoniyati yaratiladi (masalan, regulation.gov.uz portali).

3 Jamoatchilik nazorati Fuqarolar, NNTlar va OAV davlat organlari faoliyatini kuzatadi va baholaydi.

4 Jamoatchilik kengashlari Davlat idoralari huzurida tashkil etiladigan maslahatchi organlar (masalan, Vazirliklar huzuridagi jamoatchilik kengashlari).

5 Fuqarolarning murojaatlari Ariza, shikoyat yoki taklif orqali davlat organlariga murojaat qilish huquqi.

6 OAV va ijtimoiy tarmoqlar orqali fikr bildirish Fuqarolik pozitsiyasini ommaviy tarzda ifodalash.

7 Mahalla yig‘inlari va tashabbus loyihalari Mahalliy muammolarni hal etish bo‘yicha fuqarolarning tashabbuslari.

O‘zbekistonda jamoatchilik ishtirokini ta’minlovchi huquqiy asoslar - “Jamoatchilik nazorati to‘g‘risida”gi Qonun (2018-yil 12-aprel), “Nodavlat notijorat tashkilotlari to‘g‘risida”gi Qonun “Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida”gi Qonun. Bu hujjatlar fuqarolarning davlat siyosatini shakllantirishda va amalga oshirishda ishtirok etish mexanizmlarini belgilaydi.

Davlat siyosatida jamoatchilik ishtiroki davlat qarorlarining sifatini oshiradi korrupsiyaga qarshi kurashda samaradorlikni kuchaytiradi, fuqarolarda mas’uliyat va

egalik hissini shakllantiradi, davlat boshqaruvida oshkoralik va ishonchni ta’minlaydi. Masalan, “Mening fikrim” portali orqali fuqarolarning qonunchilik tashabbuslari.

“Ochiq budjet” loyihasi — fuqarolar mahalliy byudjet mablag‘larini taqsimlashda ishtirok etadi.

Mahalla fuqarolar yig‘inlari — mahalliy boshqaruvda jamoatchilik ishtirokining eng qadimiy shakli.

Prezident portalidagi “Virtual qabulxona” — fuqarolarning bevosita murojaat mexanizmi.

O‘zbekiston Respublikasida jamoatchilik ishtiroki quyidagi mexanizmlar orqali amalga oshirilmoqda:

Jamoatchilik eshituvlari – davlat organlari faoliyati yuzasidan fuqarolar fikrini tinglash va hisobdorlikni oshirish mexanizmi.

Ijtimoiy sheriklik – davlat va NNTlar o‘rtasida ijtimoiy sohalarda hamkorlikni yo‘lga qo‘yish.

Jamoatchilik nazorati – fuqarolar tomonidan davlat organlari faoliyatining monitoringi.

Davlat dasturlari va qonun loyihalarini muhokama qilishda ishtirok – “Mening fikrim” portali orqali aholining bevosita taklif berish imkoniyati.

OAV va ijtimoiy tarmoqlar – ochiqlik va shaffoflikni ta’minlash vositasi sifatida fuqarolarning fikrlarini erkin bildirish imkonini beradi.[59]

Fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish jarayonida bir qator tizimli muammolar mavjud. Ba’zi NNTlarning tashabbuslari yetarli darajada davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanmayapti, jamoatchilik nazorati institutlarining huquqiy mexanizmlari amaliyotda to‘liq ishlamayapti, ayrim fuqarolarda ijtimoiy faollik va siyosiy madaniyat

[59] Huntington, S. Political Order in Changing Societies. – Yale University Press, 1968.

past darajada, axborot olish erkinligi cheklangan holatlar hali ham uchrab turadi, NNTlarning moliyaviy mustaqilligi zaif, grant tizimi yetarlicha rivojlanmagan.

Muammolarni hal etish hamda fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish uchun quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha chora-tadbirlar zarur:

Davlat–jamiyat sherikligini institutsional mustahkamlash. Davlat siyosatini shakllantirishda NNTlar va jamoatchilik kengashlari vakillarining ishtirokini qonuniy tarzda kengaytirish.

Axborot siyosatini modernizatsiya qilish. Har bir davlat organi o‘z faoliyati yuzasidan ochiq ma’lumotlarni muntazam e’lon qilib borishi kerak.

Ta’lim orqali fuqarolik ongini oshirish. Maktab va oliy ta’lim tizimida “fuqarolik jamiyati asoslari”, “huquqiy madaniyat” kabi fanlarni chuqur o‘qitish.

Grant va subsidiyalar tizimini kengaytirish. Ijtimoiy muammolarni hal etayotgan NNTlar uchun davlat tomonidan moliyaviy rag‘batlar joriy etish.

Hududiy jamoatchilik kengashlarini faollashtirish. Mahalla, tuman va viloyat darajasida jamoatchilik eshituvlari va ochiq muloqotlarni ko‘paytirish.

Xulosa qilib aytganda, davlat siyosatini samarali amalga oshirish uchun fuqarolik jamiyatining faol ishtiroki zarur. Bu ishtirok davlat hokimiyatining xalq oldidagi mas’uliyatini kuchaytiradi, islohotlarning ijtimoiy samaradorligini oshiradi.

O‘zbekiston bugungi kunda “Xalq davlat organlariga emas, davlat organlari xalqimizga xizmat qilishi kerak” tamoyili asosida faoliyat yuritayotgan demokratik davlatga aylanmoqda. Shu jarayonda fuqarolik jamiyatining kuchayishi — inson manfaatlari, adolat va qonun ustuvorligiga tayanadigan yangi boshqaruv tizimining asosi bo‘lib xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023.

2. Sh. M. Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent, 2022.

3. Karimova G. Demokratiya va fuqarolik jamiyati nazariyasi. – Toshkent: TDYU, 2020.

4. Tursunov I. Fuqarolik jamiyati: milliy va xalqaro tajriba. – Toshkent, 2019.

5. Huntington, S. Political Order in Changing Societies. – Yale University Press, 1968.

MUHAMMAD SHARIF JURJONIYNING VUJUD VA MOHIYAT MUNOSABATLARIGA OID FALSAFIY QARASHLARI

Bozorova Gulmira Mahmudovna

Buxoro davlat universiteti

bozorovagulmira48@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Muhammad Sharif Jurjoniyning vujud va mohiyat munosabatlariga oid falsafiy qarashlari aks ettirilgan, hamda falsafiy tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *Arab tili, Jurjoniy, Samarqand, mohiyat, mavjudlik, "Sharh al-mavoqif", Amir Temur.*

Annotation: *This article reflects the philosophical views of Muhammad Sharif Jurjani on the relationship between existence and essence, and provides a philosophical analysis.*

Keywords: *Arabic language, Jurjani, Samarkand, essence, existence, "Sharh al-mavaqif", Amir Temur.*

Kirish: Amir Temur davrida Samarqandda yashab, faoliyat ko‘rsatgan mashhur olimlardan biri Sayyid Sharif Jurjoniydir. U kishining hayot yo‘li va ilmiy faoliyatini to’laqonli hamda izchil o’rganish biz tadqiqotchilar uchun juda ahmiyatlidir.

Bu ulug‘ zotning to‘liq ismi Imom Fozil Alloma Sayyid Sharif Abulhasan Ali ibn Muhammad ibn Ali Jurjoniy Husayniydir.[60]

[60] Sahoviy. “ad-Dav al-Lami li-Ahli al-Qorni at-Tosiy”. Dor maktabatul hayat, Bayrut. –B. V, 328-30; Sadriddin Kumush. “Sayyid Sharif Jurjoniy”. Istanbul, 1984. –B. 94-112, 129-171;

Payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalomning shajarasiga 13 avlod vositasida tutashgan Muhammad ibn Zaydning nasabidan bo‘lgani, Abulhasan Ali ibn Muhammad Mir Sayyid Sharif Jurjoniy 24-Fevral kuni 1340 yilda Astrobod (Jurjon) yaqinidagi Togu (Toju) qishlog’ida tavallud topgan.

Sayyid Sharif Jurjoniy o‘zidan so‘ng ulkan ilmiy meros qoldirgan kam sonli olimlardan sanaladi. U diniy va dunyoviy ilmlarga oid bir qancha asarlar ta’lif etdi. Mazkur ilmlar avvalida kalom ilmi, arab tili, falsafa, mantiq, astronomiya, matematika, tarix, fiqh, hadis, tafsir, tasavvuf kabilarni sanab o‘tish mumkin. Manbalarning qayd etishicha, Jurjoniy o‘ta zakiy, har bir masalaning daqiq joylarigacha o‘rganuvchi, fasohat va balog‘at sohibi, munozara yuritishda mohir, muhaqqiq ulamolardan hisoblangan. Uning arab tili, meros va kalom ilmiga oid asarlari bir necha avlod almashsa ham ta’lim maskanlarida asosiy manba sifatida o‘qitilmoqda.

Jurjoniyning ontologik qarashlari Avicenna metafizikasi, Aristotle mantiqi

va islom ilohiyotini yagona uyg‘un tizimga birlashtiradi. Uning asosiy hissasi tushunchalar o‘rtasidagi farqlarni aniqlashtirishda — ayniqsa mavjudlik (vujud) va mohiyat (mahiyya) o‘rtasidagi tafovutni ko’rsatib berishda — namoyon bo‘ladi hamda u bu farqlardan falsafiy tadqiqot va ilohiy mulohazalarni asoslashda foydalanadi.

Asosiy qism: Jurjoniy fikricha, mohiyat har doim mavjudlikni o‘zida ta’minlamaydi. Masalan, “yirtqich qush” deb tasavvur qilinishi mumkin, lekin u mavjudlikka ega bo‘lmasligi mumkin. Jurjoniy ontologiyasi mavjudlik va mohiyat, zarur va mumkin, mavjudlik, javhar va mohiyat kabi tushunchalarni aniq farqlash yordamida falsafa va kalomni birlashtiradi. Uning asosiy maqsadi: ong va mantiq yordamida haqiqatni tushunish va Xudoning mavjudligini ilmiy dalillashdir.

Jurjoniy ontologiyasi faqat falsafiy emas, balki:

Xudoning zaruriy tarzda mavjudligini isbotlash;

Yaratilish va mavjudlikning sababini tushuntirish;

Kalomiy holatlarni mantiqiy asoslash uchun foydalanadi;

U yuqoridagi falsafiy g’oyalari bilan u falsafa va islomiy ilohiyotning uyg‘un tiziminibirlashtira oldi.

Ayniqsa Jurjoniy o’zining, “Sharh al-mavoqif”da iddaolar tashqi dunyoda mavjudligidan qat’i nazar, o‘z-o‘zidan “yashovchi” shakliga ega deb qaraladi. Bu shuni anglatadiki, mohiyat (masalan, inson) uning mavjudligidan qat'i nazar, uning tarkibiy qismlari bilan belgilanadi.

Tasodifiy mavjudlik ya’ni vujudni Jurjoniy o‘z tafsirida muhokama qilingan ash’ariylarning tamoyillariga amal qilgan holda, ko‘pincha borliqning qudratini zaruriy qismi sifatida emas, balki mohiyat yoki vujud tasodifiy sifat (tasodifan) tarzida qaraydi. Mohiyat va mavjudlik Jurjoniy tahlili asosida, umuman olganda, barcha shartli mavjudotlarda (ehtimol mavjud bo'lgan) mavjudlik ularning qudratidan tushuncha jihatidan farq qiladi, deb hisoblaydi. Bu zaruriy mavjudlikdan (Ollohdan) boshqa hamma narsa uchun mohiyat va mavjudlikni

kengroq tushunish –Ibn Sino qarashiga mos keladi.[61]

Jurjoniy o’zining falsafiy qarshlarida Nafs al-amr (Haqiqat yaratuvchisi) tushunchasini qo’llaydi: Jurjoniy (ba’zi qo‘lyozmalarda as-Samarqandiy bilan adashib qo‘yilgan bo‘lsa ham) nafs al-amrga (narsaning o‘zi yoki ob’yektiv voqe’lik) sifatida murojaat qiladi. Ilohiy mohiyatga nisbatan Xudoga nisbatan Jurjoniyning ta’kidlashicha, ba’zi ash’ariylar mavjud bo‘lishni Xudoning taqdiriga qo‘shilgan tasodif debtushungan, biroq bu falsafiy yondashuv, Xudoning yagonaligi tabiati haqida chuqur bahs-munozaraga sabab bo‘lgan.[62]

[61] Aktaş, Muhammet Maşuk. “An Examination of Authenticity and Content: Demonstrating The Epistle on Nafs al-amr Attributed to Jurjanı as Having Been Taken from al-Samarqandı’s al-Ma‘arif”, Nazariyat 8/2 (October 2022): 97-127.
[62] Aktaş, Muhammet Maşuk. “An Examination of Authenticity and Content: Demonstrating The Epistle on Nafs al-amr Attributed to Jurjanı as Having Been Taken from al-Samarqandı’s al-Ma‘arif”, Nazariyat 8/2 (October 2022): 97-127.

Sayyid Sharif Jurjoniy nazarida, ayniqsa *“Sharh al-Mavoqif”* asarida, iddaolar ya’ni ma’qulot tashqi borliqda mavjud bo‘lish-bo‘lmasligidan qat’i nazar, o‘ziga xos bir “sobitlik” maqomiga ega. Ya’ni, mohiyat o‘z mavjudligiga tayanmaydi; u o‘zini tashkil etuvchi zaruriy unsurlar orqali aniqlanadi. Masalan, “inson” — u mavjud bo‘lishidan oldin ham “aql egasi bo‘lgan hayvon” sifatida tushunilgan. Bu yerda mohiyat — mavjudlikdan mustaqil tarzda idrok etiladigan ichki haqiqatdir.

Mavjudlik esa Jurjoniy tafakkurida zaruriy ontologik asos emas, balki mohiyatga qo‘shiladigan, unga “yuklanadigan” tasodifiy sifat sifatida taqiq qilinadi. Bu qarash Ash'ariy yo’nalishi an’anasiga uyg‘un bo‘lib, mavjudlikni ilohiy qudratning bevosita zaruriy natijasi emas, balki mumkinlik doirasida berilgan holat deb ko‘radi. Mohiyat va mavjudlik o‘rtasidagi tafovut Jurjoniy ilmiy tahliliy qarashlarida, barcha mumkin mavjudotlar uchun asosiy tamoyildir. Har bir narsa avvalo “nima ekanligi” (mohiyati) bilan idrok qilinadi, so‘ngra unga “borliq” (vujud) deb nisbat beriladi. Bu ajratish Ibn Sinodan keyingi falsafiy an’anaga xos bo‘lib, zaruriy mavjud (ya’ni Xudo)dan boshqa hamma narsada mohiyat va mavjudlikning bir-biridan ajralganligini tasdiqlaydi.

Nafs al-amr (narsaning o‘zi, ob’ektiv voqelik) tushunchasi orqali Jurjoniy shunday qarashni ilgari suradiki, mohiyat tashqi borliqda mavjud bo‘lmasa ham, ular mutlaq yo‘q emas — balki ob’ektiv haqiqat tarzida o‘z barqarorligini saqlaydi. Bu, go‘yoki, voqelik faqat mavjudlik bilan emas, balki ma’nodagi sobitlik bilan ham belgilanadi degan fikrni mustahkamlaydi.[63]

Ilohiy mohiyat masalasi esa eng nozik nuqtadir: ba’zi ash’ariy mutafakkirlar mavjudlikni ham Xudoga qo‘shilgan sifat sifatida talqin qilishga moyil bo‘lganlar. Biroq bu yondashuv Xudoning mutlaq yagonaligi va mavjudligini isbotlaydi.

[63] Özturan, Mehmet, On Sayyid Sharıf al-Jurjanı’s Risala fı taqsım al-‘ilm: Analysis and Critical Edition, Nazariyat Journal for the History of Islamic Philosophy and Sciences 1/2 (May 2015): 95-124.

Mohiyat (“nima ekanligi”) Sayyid Sharif Jurjoniy ta’limotida (xususan, *Sharh al-mawāqif* asarida) mohiyatlar tashqi olamda mavjud bo‘lish-bo‘lmasligidan qat’i nazar, o‘ziga xos “sobitlik” maqomiga ega deb qaraladi. Bu shuni anglatadiki, har bir mohiyat (masalan, inson) o‘zining tarkibiy ta’riflari (ya’ni “aqlli hayvon”) orqali belgilanadi va uning mavjud yoki nomavjudligi bu ta’rifning mazmunini o‘zgartirmaydi.

Mavjudlikning oraziyligi vujud masalasi Jurjoniy, Ash'ariya maktabi vakili bo’lib, u mavjudlikni mohiyatning zaruriy tarkibiy qismi tarzida emas, balki unga keyinchalik qo‘shiladigan oraziy sifat — ya’ni tasodifiy atribut sifatida talqin etadi. Demak, mavjudlik mohiyatdan ajralgan holda unga “qo‘shiladi”.

Mohiyat va mavjudlikni bir-biridan farqini Jurjoniy tahliliga ko‘ra, barcha mumkin mavjudotlarda (mumkin al-vujūd) mavjudlik ularning mohiyati jihatidan farqlanadi. Bu qarash Ibn Sinodan keyingi falsafiy an’anaga uyg‘un bo‘lib, unda zarur mavjud (ya’ni Xudo)dan boshqa barcha narsalarda mohiyat va mavjudlik borligi tahlil qilinadi.

Nafs al-amr ya’ni obyektiv haqiqat Jurjoniy (ba’zan qo‘lyozmalarda Shams al-Din al-Samarqandi bilan adashtiriladi) nazdida “nafs al-amr” tushunchasini muhokama qilib, shuni ilgari suradiki, mohiyatlar tashqi mavjudlikka ega bo‘lmasada, baribir obyektiv va barqaror haqiqatga ega. Ya’ni, ular ongdan tashqari ham ma’lum bir “haqiqat maqomi”da anglashiladi.

Ilohiy mohiyat masalasida Xudo haqidagi bahslarda Jurjoniy qayd etadiki, ayrim ash’ariy mutakallimlar mavjudlikni ham Xudo mohiyatiga qo‘shilgan oraziy sifat tarzida talqin qilganlar. Biroq bu yondashuv Xudoning yagonaligi va mutlaq birlik

tabiati haqida chuqur va murakkab bahslarni keltirib chiqargan.

Xulosa o’rnida aytadigan bo’lsak,Sayyid Sharif Jurjoniy o‘zidan so‘ng ulkan ilmiy meros qoldirgan kam sonli olimlardan sanaladi. U diniy va dunyoviy ilmlarga oid bir qancha asarlar ta’lif etdi. Mazkur ilmlar avvalida kalom ilmi, arab tili, falsafa,

mantiq, astronomiya, matematika, tarix, fiqh, hadis, tafsir, tasavvuf kabilarni sanab o‘tish mumkin. Uning ilmiy-falsafiy merosini tadqiq etish bugungi kun O’zbekiston yoshlari oldida turgan muhim istiqbolli masalalar qatorida turibdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. “Samarqandning sara ulamolari”. –Toshkent, “Hilol Nashr” 2014. –B. 53.
2. Sadriddin Kumush. “Sayyid Sharif Jurjoniy”. Turkiya diyonat vaqfi islom ensiklopediyasi. –B. VIII, 135-136;
3. Sahoviy. “ad-Dav al-Lami li-Ahli al-Qorni at-Tosiy”. Dor maktabatul hayat, Bayrut. –B. V, 328-30; Sadriddin Kumush. “Sayyid Sharif Jurjoniy”. Istanbul, 1984. –B. 94-112, 129-171;
4. Islom ensiklopediyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2017;
5. Ma’naviyat yulduzlari (To‘plovchi va mas’ul muharrir M. Xayrullayev). – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2001;
6. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. “Samarqandning sara ulamolari”. –Toshkent, “Hilol Nashr” 2014. –B. 53.
7. Abdurazzoq Samarqandiy. “Matla’i sa’dayn va majma’i baxrayn”. Tehron, 1372 h. –B. I/2, 598;
8. Sadriddin Kumush. “Sayyid Sharif Jurjoniy”. –B. 135; A.S.Tritton. “Jurjoniy”. –B. 603.
9. Sharh al-Mavoqif fi ilmul kalom Sayyid Sharif Jurjoniy. tahqiq va ta‘liq Dr. Ahmad Al Mahdiy.

CROSS-LINGUISTIC ANALYSIS OF TENSE AND ASPECT SYSTEMS IN ANALYTIC AND AGGLUTINATIVE LANGUAGES: EVIDENCE FROM ENGLISH, UZBEK AND KARAKALPAK

Djoldasova Gawhar Batirovna

Tolibaeva Aygerim Amantay qizi

Karakalpak State University named after Berdakh

Annotation: *This study examines the tense and aspect systems in English, Uzbek, and Karakalpak from a cross-linguistic perspective. The aim is to identify structural and functional differences in the expression of temporal and aspectual meanings across these typologically distinct languages. English, as an analytic language, relies on auxiliary verbs and grammatical constructions, whereas Uzbek and Karakalpak, as agglutinative Turkic languages, utilize suffixation and contextual interpretation.*

The research employs a qualitative comparative methodology based on descriptive grammar sources and authentic language examples. The findings reveal that English clearly distinguishes between tense and aspect categories, while Uzbek and Karakalpak often integrate these categories into a unified morphological system.

The study contributes to linguistic typology, second language acquisition, and translation studies by providing insights into structural contrasts and pedagogical implications.

Keywords: *tense, aspect, comparative linguistics, English, Uzbek, Karakalpak, typology*

Аннотация: *Данное исследование посвящено сравнительному анализу систем времени и аспекта в английском, узбекском и каракалпакском языках.*

Цель работы заключается в выявлении структурных и функциональных особенностей выражения временных и аспектуальных значений в языках различных типологических групп. Английский язык, являясь аналитическим, использует вспомогательные глаголы и синтаксические конструкции, тогда как узбекский и каракалпакский языки, относящиеся к тюркской группе, характеризуются агглютинативной структурой и выражают грамматические значения посредством аффиксов.

В исследовании применён сравнительно-описательный метод с элементами функционального анализа. Материалом послужили грамматические описания, а также примеры из реального языкового употребления. Результаты показали, что в английском языке категории времени и аспекта чётко разграничены, в то время как в узбекском и каракалпакском языках наблюдается их синкретизм.

Полученные результаты имеют теоретическое значение для типологической лингвистики, а также практическое значение для преподавания иностранных языков и переводоведения.

Ключевые слова:*время, аспект, сравнительная лингвистика, английский язык, узбекский язык, каракалпакский язык, типология, грамматические системы*

Annotatsiya: *Mazkur tadqiqot ingliz, o‘zbek va qoraqalpoq tillarida zamon va aspekt kategoriyalarining qiyosiy tahliliga bag‘ishlangan. Tadqiqotning asosiy maqsadi turli tipologik tuzilishga ega bo‘lgan tillarda vaqt va aspekt ma’nolarining ifodalanishidagi strukturaviy hamda funksional xususiyatlarni aniqlashdan iborat. Ingliz tili analitik til sifatida yordamchi fe’llar va sintaktik konstruksiyalar orqali zamon va aspektni ifodalasa, o‘zbek va qoraqalpoq tillari agglutinativ tuzilishga ega bo‘lib, grammatik ma’nolarni affikslar orqali ifodalaydi.*

Tadqiqotda qiyosiy-tavsifiy va funksional tahlil usullaridan foydalanildi. Ma’lumotlar sifatida grammatik manbalar hamda real nutq namunalari asos qilib olindi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, ingliz tilida zamon va aspekt kategoriyalari aniq ajratilgan bo‘lsa, o‘zbek va qoraqalpoq tillarida ular ko‘pincha birlashgan holda ifodalanadi.

Tadqiqot natijalari nazariy jihatdan tipologik tilshunoslikka, amaliy jihatdan esa til o‘qitish va tarjima sohalariga muhim hissa qo‘shadi.

Kalit so’zlar: *zamon, aspekt, qiyosiy tilshunoslik, ingliz tili, o‘zbek tili, qoraqalpoq tili, tipologiya, grammatik tizimlar*

Introduction:

Tense and aspect are central grammatical categories through which languages encode temporal relations and event structures. Tense situates events in time, whereas aspect describes the internal temporal structure of an event, such as duration, completion, or repetition.

Languages differ significantly in how they express these categories. English represents an analytic system where tense and aspect are expressed through auxiliary verbs and verb forms. Uzbek and Karakalpak, belonging to the Turkic language family, are agglutinative languages that express grammatical meanings primarily through suffixation.

Despite extensive research on tense and aspect in individual languages, comparative studies involving English, Uzbek, and Karakalpak remain limited. Therefore, this study aims to analyze and compare these systems to identify similarities, differences, and implications for language learning and translation.

Literature Review:

The theoretical framework of tense and aspect has been widely discussed in linguistic literature. Bernard Comrie (1976) defines aspect as the internal temporal structure of a situation, distinguishing between perfective and imperfective categories.

Östen Dahl (1985) provides a typological classification of tense-aspect systems across languages, highlighting cross-linguistic variation.

Rodney Huddleston (2002) analyzes the complexity of English tense-aspect constructions, including progressive and perfect forms.

In Turkic linguistics, Lars Johanson emphasizes the role of suffixation in expressing temporal and aspectual meanings. Uzbek and Karakalpak exhibit similar agglutinative structures, although phonological and morphological differences exist.

However, comparative studies that integrate these three languages into a unified analytical framework remain scarce, highlighting the significance of this research.

Methodology:

This research adopts a qualitative comparative and typological approach aimed at identifying structural and functional differences in the expression of tense and aspect across English, Uzbek, and Karakalpak languages.

Research Design

The study is based on descriptive and functional linguistic analysis, integrating elements of typological comparison. The research focuses on how grammatical categories are encoded and interpreted in languages belonging to different structural types.

Data Collection

The data were collected from multiple sources to ensure comprehensive analysis:

- Academic grammar descriptions of English, Uzbek, and Karakalpak
- Linguistic studies on tense and aspect systems
- Authentic language examples from spoken and written discourse

Analytical Criteria

The analysis is conducted based on the following parameters:

- Formal expression of tense (past, present, future)
- Aspectual distinctions (progressive, perfect, habitual, iterative)
- Morphological markers (suffixes) vs syntactic constructions (auxiliary verbs)
- Contextual influence on meaning interpretation

Research Procedure

The research was conducted in several stages:

1. Identification of tense and aspect markers in each language
2. Classification of forms according to grammatical categories
3. Cross-linguistic comparison of structures
4. Functional interpretation of similarities and differences
5. Evaluation of implications for language learning and translation

Reliability and Validity

To ensure reliability, multiple linguistic sources were compared. The validity of the findings is supported by the consistency of observed patterns across different data sets.

Results and Discussion:

The comparative analysis demonstrates that English, Uzbek, and Karakalpak differ significantly in their grammatical representation of temporal and aspectual meanings.

English System

English employs an analytical system characterized by the use of auxiliary verbs. The distinction between tense and aspect is clearly marked. For example:

- *I write* (present)
- *I am writing* (progressive)

- *I have written* (perfect)

These forms illustrate the explicit separation of temporal and aspectual meanings.

Uzbek System

Uzbek expresses tense and aspect primarily through suffixation. For instance:

- *yozdi* (past)
- *yozmoqda* (progressive)
- *yozgan* (perfect)

Unlike English, aspectual meanings in Uzbek often depend on contextual interpretation rather than strict grammatical distinction.

Karakalpak System

Karakalpak exhibits similar patterns:

- *jazdı* (past)
- *jazıp atır* (progressive)
- *jazğan* (perfect)

Although structurally similar to Uzbek, phonological differences influence the form of suffixes.

Comparative Analysis:

A key finding of this study is the fundamental typological contrast between the analytic structure of English and the agglutinative nature of Uzbek and Karakalpak languages in expressing tense and aspect.

In English, tense and aspect are expressed through auxiliary verbs and grammatical constructions, which allows for a clear distinction between temporal reference and aspectual meaning. For instance, the contrast between *I write*, *I am writing*, and *I have written* demonstrates how English separates tense (time reference) from aspect (event structure).

In contrast, Uzbek and Karakalpak rely primarily on suffixation, where tense and aspect are often expressed simultaneously within a single verbal form. For example, Uzbek *yozmoqda* and Karakalpak *jazıp atır* both indicate ongoing action, but unlike English, these forms do not involve auxiliary verbs in the same structural sense.

This indicates that while English encodes aspect analytically, Uzbek and Karakalpak encode it morphologically. As a result, the boundary between tense and aspect is more explicit in English and more integrated in Turkic languages.

Another important difference lies in the role of context. In English, aspectual meaning is largely determined by grammatical form, whereas in Uzbek and Karakalpak, contextual interpretation plays a significant role. For example, the Uzbek form *yozgan* can correspond to different English equivalents such as *has written* or *wrote*, depending on context.

Despite these differences, all three languages share the universal function of expressing temporal relations, which suggests that tense and aspect are conceptually similar but structurally diverse across languages.

Cross-linguistic Comparisonof verb form

Function	**English**	**Uzbek**	**Karakalpak**	**Comparative Insight**
Progressive	is writing	yozmoqda	jazıp atır	Analytic vs suffix
Perfect	has written	yozgan	jazğan	Context vs grammar
Past	wrote	yozdi	jazdı	Similar meaning, diff structure

The observed differences confirm typological theories suggesting that analytic languages tend to separate grammatical categories, whereas agglutinative languages integrate them into a single morphological unit. This structural distinction has important implications for second language acquisition, as learners must adapt to different ways of encoding temporal meaning.

Figure 1. Structural Representation of Tense and Aspect Systems

Figure 1. Structural comparison of tense and aspect systems in analytic (English) and agglutinative (Uzbek and Karakalpak) languages, illustrating auxiliary-based and suffix-based grammatical encoding.

Theoretical Significance:

The findings of this study provide empirical support for typological theories suggesting that grammatical structure plays a crucial role in the cognitive processing of temporal relations. In analytic languages such as English, the explicit separation of tense and aspect facilitates clearer conceptualization and learning of temporal distinctions.

In contrast, agglutinative languages such as Uzbek and Karakalpak integrate tense and aspect within morphological structures, which requires greater reliance on contextual interpretation. This structural difference highlights the interaction between grammar and cognition and contributes to a deeper understanding of cross-linguistic variation in temporal encoding.

Scientific Novelty:

The scientific novelty of this research lies in the development of a unified comparative framework for analyzing tense and aspect systems across three typologically distinct languages. The study integrates analytic and agglutinative

grammatical systems within a single model, providing a detailed functional interpretation of temporal and aspectual meanings.

Furthermore, the research extends existing typological studies by including Karakalpak, a relatively underrepresented language in cross-linguistic research, and demonstrates practical applications in language teaching and translation.

Conclusion:

This study confirms that English, Uzbek, and Karakalpak employ fundamentally different grammatical mechanisms to express tense and aspect. English relies on analytical constructions with auxiliary verbs, whereas Uzbek and Karakalpak utilize morphological suffixation combined with contextual interpretation.

These findings underscore the importance of typological awareness in linguistic analysis and highlight the need for adaptive approaches in language teaching and translation. By revealing structural and functional contrasts, the study contributes to both theoretical linguistics and applied language studies, particularly in the context of multilingual education.

References

1. Comrie B. Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. – Cambridge University Press, 1976. – DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511606731

2. Comrie B. Tense. – Cambridge University Press, 1985. – DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511606748

3. Dahl Ö. Tense and Aspect Systems. – Blackwell, 1985.

4. Bybee J., Perkins R., Pagliuca W. The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World. – University of Chicago Press, 1994. – DOI: https://doi.org/10.7208/chicago/9780226086651

5. Smith C.S. The Parameter of Aspect. – 2nd ed. – Springer, 1997. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-015-8823-2

6. Croft W. Radical Construction Grammar: Syntactic Theory in Typological Perspective. – Oxford University Press, 2001. – DOI: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198299554.001.0001

7. Klein W. Time in Language. – Routledge, 1994. – DOI: https://doi.org/10.4324/9780203988251

8. Binnick R.I. The Oxford Handbook of Tense and Aspect. – Oxford University Press, 2012. – DOI: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195381979.001.0001

9. Huddleston R., Pullum G.K. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge University Press, 2002.

10. Johanson L. Turkic Languages. – Routledge, 2000.

11. Johanson L., Csató É.Á. The Turkic Languages. – Routledge, 1998.

12. Dahl Ö. Tense and aspect in the languages of Europe // Tense and Aspect in the Languages of Europe / ed. by Dahl Ö. – Mouton de Gruyter, 2000. – P. 3–25.

13. Bybee J. Language, Usage and Cognition. – Cambridge University Press, 2010. – DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511750526

14. Declerck R. The Grammar of the English Tense System: A Comprehensive Analysis. – Mouton de Gruyter, 2006.

SUV XO‘JALIGI VAZIRLIGINING RAQAMLI JAMOATCHILIK BILAN ALOQALARI MEDIADISKURSIDA LINGVO-PRAGMATIK VA JANRIY XUSUSIYATLAR

Djurayeva Dilnoza Fazliddin qizi

O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy Kommunikatsiyalar universiteti

E-mail: dfazliddinovna@mail.ru

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligining raqamli jamoatchilik bilan aloqalari mediadiskursi kompleks tahlil qilingan. Tadqiqot doirasida vazirlikning rasmiy veb-sayti va ijtimoiy tarmoqlardagi (Telegram, Facebook, Instagram) media-kontentining janriy-tipologik tarkibi, leksik-semantik xususiyatlari hamda lingvo-pragmatik aspektlari o‘rganildi. Kontent-tahlil va diskurs-tahlil metodlari yordamida rasmiy xabarlardagi terminologik yuklama, ritorik vositalar va manipulyativ/pragmatik ta’sir imkoniyatlari aniqlandi. Suv resurslari tanqisligi sharoitida raqamli ekologik jurnalistikaning roli, ommaviy kommunikatsiyada byurokratik til (kandseliarizm) muammolari va matnning xalqchilligini ta’minlash, shuningdek, interaktiv janrlarni rivojlantirish bo‘yicha ilmiy taklif va tavsiyalar ilgari surilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli jamoatchilik bilan aloqalar, Digital PR, mediadiskurs, Suv xo‘jaligi vazirligi, janrlar tipologiyasi, lingvo-pragmatika, kandseliarizm, ritorika, xalqchil til, ekologik jurnalistika.*

Abstract. *This article provides a complex analysis of the digital public relations media discourse of the Ministry of Water Resources of the Republic of Uzbekistan. Within the framework of the research, the genre-typological structure, lexical-semantic*

features, and linguo-pragmatic aspects of the media content of the ministry's official website and social networks (Telegram, Facebook, Instagram) were studied. Using content analysis and discourse analysis methods, the terminological load, rhetorical devices, and manipulative/pragmatic impact possibilities in official messages were identified. In the context of water scarcity, the role of digital environmental journalism, problems of bureaucratic language (officialese) in public communication, and ensuring the popularity of text, as well as scientific proposals and recommendations for the development of interactive genres, are put forward.

Keywords: *digital public relations, Digital PR, media discourse, Ministry of Water Resources, genre typology, linguo-pragmatics, officialese, rhetoric, popular language, environmental journalism.*

Аннотация. *В данной статье представлен комплексный анализ медиадискурса цифровых связей с общественностью Министерства водного хозяйства Республики Узбекистан. В рамках исследования изучены жанрово-типологическая структура, лексико-семантические особенности и лингво-прагматические аспекты медиаконтента официального сайта и социальных сетей (Telegram, Facebook, Instagram) министерства. С помощью методов контент-анализа и дискурс-анализа выявлены терминологическая нагрузка, риторические приемы и возможности манипулятивного/прагматического воздействия в официальных сообщениях. В условиях дефицита водных ресурсов выдвинуты научно-практические предложения и рекомендации по роли цифровой экологической журналистики, проблемам бюрократического языка (канцеляризма) в массовой коммуникации и обеспечению народности текста, а также развитию интерактивных жанров.*

Ключевые слова: *цифровые связи с общественностью, Digital PR, медиадискурс, Министерство водного хозяйства, типология жанров,*

лингвопрагматика, канцеляризм, риторика, народный язык, экологическая журналистика.

KIRISH. Zamonaviy axborot jamiyatida davlat boshqaruvi organlarining jamoatchilik bilan ochiq muloqoti nafaqat siyosiy-ijtimoiy barqarorlikni, balki ijtimoiy ong dinamikasini ham belgilovchi yetakchi omillardan biridir. Raqamli transformatsiya jarayonlari an’anaviy ommaviy axborot vositalari bilan bir qatorda, davlat tashkilotlarining bevosita raqamli jamoatchilik bilan aloqalari tizimini shakllantirdi. Ushbu tizim o‘z navbatida o‘ziga xos lingvistik, pragmatik va janriy xususiyatlarga ega bo‘lgan yangi bir lingvomediyaviy hodisa – idora va vazirliklar mediadiskursini yuzaga keltirdi.

O‘zbekiston Respublikasi iqlim o‘zgarishi va global ekologik inqirozlar sharoitida suv tanqisligidan eng ko‘p zarar ko‘rayotgan mintaqalardan biri hisoblanadi. Bunday strategik xavf-xatarlar davrida Suv xo‘jaligi vazirligining zimmasiga faqatgina texnik yoki iqtisodiy vazifalarni hal etish emas, balki media makon orqali aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish, suvni tejash g‘oyalarini jamiyat ongiga lingvistik va ritorik vositalar yordamida singdirish vazifasi ham yuklanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 7-maydagi “Suv xo‘jaligida zamonaviy boshqaruv tizimini joriy qilish to‘g‘risi”dagi PF-74-son Farmonida ham axborot texnologiyalarini keng joriy etish va jamoatchilik bilan ochiq muloqotni tizimli yo‘lga qo‘yish belgilangan.

Biroq, jurnalistika va tilshunoslik nuqtai nazaridan yondashilganda, vazirlikning raqamli kanallari (veb-sayt, ijtimoiy tarmoqlar) orqali tarqatilayotgan matnlarning ko‘pchiligi hanuzgacha an’anaviy byurokratik uslub – kandseliarizm (rasmiy-idoraviy nutq asoratlari) yuklamasidan xalos bo‘la olgani yo‘q.

Axborot qabul qiluvchi (auditoriya) ongiga pragmatik ta’sir o‘tkazish darajasi, matnlarning estetik jozibasi hamda janriy rang-barangligi masalasi dolzarb ilmiy muammo bo‘lib qolmoqda. Ushbu maqolada Suv xo‘jaligi vazirligining Digital PR

mediadiskursi jurnalistik janrlar transformatsiyasi va lingvo-pragmatika prizmasi orqali ilk bor kompleks tadqiq etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotning metodologik asosini media-lingvistika, diskurs-tahlil va raqamli jurnalistika nazariyalari tashkil etadi. Tadqiqot obyekti sifatida O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligining axborot resurslari: rasmiy veb-sayti (https://gov.uz/oz/suvchi) va uning yetakchi ijtimoiy tarmoqlardagi platformalari (Telegram kanali, Facebook va Instagram sahifalari) tanlab olindi.

Tadqiqot jarayonida empirik materiallarni to‘plash va tahlil qilish uchun quyidagi ilmiy metodlar majmuidan foydalanildi:

Miqdoriy kontent-tahlil: Vazirlikning barcha raqamli resurslarida 2025-yil yanvaridan 2026-yil mayigacha e’lon qilingan jami 720 ta media-matn janriy va mavzuviy yo‘nalishlar bo‘yicha statistik guruhlashtirildi.

Diskursiv va lingvo-pragmatik tahlil: Matnlarda ishlatilgan leksik birliklar, ixtisoslashgan gidrologik va gidrotexnik terminlar, buyruq va xitob gaplar, shuningdek, auditoriya ongiga ta’sir etishning ekspressiv-emosional vositalari o‘rganildi.

Janriy-tipologik tasniflash: Raqamli makonda an’anaviy jurnalistik janrlarning (xabar, hisobot, intervyu) transformatsiyalashuvi va yangi internet-janrlarning (infografika matni, ijtimoiy media marketing, hikoyachilik) paydo bo‘lish tendensiyalari tahlil qilindi.

Sotsiolingvistik monitoring: Matnlarga foydalanuvchilar tomonidan qoldirilgan izohlar lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinib, yuboruvchi (vazirlik) – matn – qabul qiluvchi (fuqaro) zanjiridagi tushunish va kommunikativ uzilish darajasi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari. Suv xo‘jaligi vazirligining raqamli PR makonidagi faoliyatini janriy va lingvistik monitoring qilish natijasida bir qator tizimli

ko‘rsatkichlar va qonuniyatlar aniqlandi. Eng avvalo, an’anaviy veb-sayt matnlari va ijtimoiy tarmoqlar matnlari o‘rtasidagi janriy ajralish darajasi tahlil qilindi.

1-Jadval.Vazirlik media-resurslaridagi matnlarning janriy taqsimoti (2025–2026-yy. tahlili)

Janrlar va media-formatlar	**Rasmiy veb-sayt (ulushi, %)**	**Telegram kanali (ulushi, %)**	**Instagram va Facebook (ulushi, %)**	**Pragmatik yo‘naltirilganligi (Maqsadi)**
Rasmiy xabarlar	72%	35%	15%	Yuqori tashkilotlar uchun hisobdorlik
Hisobot / Statistik tahlil	18%	10%	5%	Rasmiy shaffoflikni ko‘rsatish
SMM-post (Qisqa axborot)	0%	30%	25%	Tezkor xabardorlikni ta’minlash
Infografika va vizual matn	6%	15%	20%	Murakkab raqamlarni soddalashtirish
Video-matn (Reels/Shorts)	4%	8%	30%	Emotsional va vizual ta’sir o‘tkazish
Storytelling / Interaktiv	0%	2%	5%	Auditoriya bilan yaqinlashish

O‘tkazilgan miqdoriy tahlil shuni ko‘rsatadiki, vazirlik raqamli platformalarida hamon axborot xabari va rasmiy janrlari mutloq ustunlikka ega (veb-saytda 72%, Telegramda 35%). Bu esa raqamli PR tizimining asosi bo‘lgan interaktiv, tahliliy va badiiy-publisistik (masalan, muammoli ocherk, insoniy hikoyalar – storytelling) janrlarning cheklanganligini ko‘rsatadi.

Leksik-semantik yuklama va terminologiya tahlili. Vazirlik raqamli diskursining til xususiyatlari o‘rganilganda, matnlarning leksik tarkibida professional va tor ixtisoslashgan soha terminlarining zichligi juda yuqori ekanligi ko‘rindi. Jami o‘rganilgan matnlarning 58% qismida quyidagi guruhlarga oid terminlar faol qo‘llanilgan:

- *Gidrotexnik terminlar:* Gidrouzel, ekskavator-dredlayn, beton kanal, suv sathi datchigi, suvni o‘lchash moslamasi “Smart Aqua”.
- *Agrar-iqtisodiy terminlar:* Klaster, agro-texnik tadbirlar, tomchilatib sug‘orish texnologiyalari, subsidiyalash tizimi.
- *Kandseliarizmlar (idoraviy qoliplar):* Keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda, amalga oshirilgan ishlar yuzasidan hisobot tinglandi, vazifalar belgilab berildi.

Chizma 1. Vazirlik ijtimoiy tarmoqlaridagi matnlarning til va uslub xususiyatlari ulushi

- Rasmiy-idoraviy (kandseliarizm) tilda yozilgan matnlar: **62%**
- Professional-texnik (terminologik) tildagi matnlar: **23%**
- Ommabop, publisistik va xalqchil tildagi matnlar: **15%**

Ushbu ko‘rsatkichlar shuni isbotlaydiki, raqamli media-makon uchun yaratilayotgan matnlarning salmoqli qismi jurnalistikaning "ommaboplik va tushunarlilik" tamoyillariga to‘liq javob bermaydi.

4. Ilmiy muhokama. Olingan natijalar jurnalistika nazariyasidagi “Raqamli PR” konsepsiyasi va ommaviy kommunikatsiya sotsiolingvistikasi nuqtai nazaridan chuqur muhokamani talab qiladi. Davlat organining raqamli makondagi matni faqat axborot berish emas, balki auditoriyada muayyan xatti-harakatni (masalan, suvni tejash instinktini) shakllantirishi, ya’ni pragmatik funksiyani bajarishi lozim.

1. Kandseliarizm va byurokratik til to‘sig‘i

Tadqiqotimiz davomida aniqlangan eng asosiy lingvistik muammo – matnlarda verbal (fe’lli) va nominal (otli) konstruksiyalarning haddan tashqari og‘irligidir. Masalan, vazirlik Telegram kanalida e’lon qilingan quyidagi matn parchasini tahlil qilaylik:

“Suv xo‘jaligi vazirligi tizimidagi mutasaddi tashkilotlar tomonidan joylarda suv resurslaridan samarali foydalanish hamda tejamkor texnologiyalarni joriy qilish ishlarini jadallashtirish yuzasidan tegishli chora-tadbirlar belgilandi va ijrosi nazoratga olindi”.

Ushbu gap sintaktik jihatdan juda murakkab bo‘lib, ommaviy auditoriya ongida hech qanday emosional aks-sado bermaydi. Lingvo-pragmatika qoidalariga ko‘ra, bu gapni raqamli media uchun quyidagicha soddalashtirish lozim edi:

“Suvni tejovchi texnologiyalarni o‘rnatish tezlashmoqda. Vazirlik har bir hududdagi ijroni nazorat qilmoqda”.

2. Janrlar transformatsiyasi va storytelling tanqisligi

Hozirgi global jurnalistikada quruq raqamlar o‘rniga insoniy taqdirlar orqali muammoni ko‘rsatish – storytelling janri yetakchilik qilmoqda. Suv xo‘jaligi vazirligi raqamli diskursida esa ushbu janr atigi 2-5% ni tashkil etadi. Vazirlik kanallarida suv muammosi bilan bevosita kurashayotgan oddiy mirishkor dehqonlar, suvchilar, gidrotexniklarning shaxsiy hayoti va tajribasi haqidagi publisistik materiallar deyarli yo‘q. Buning o‘rniga vazir yoki uning o‘rinbosarlari ishtirokidagi rasmiy majlislar

xronikasi ustunlik qiladi. Bu esa raqamli kommunikatsiyada “vazirlik xalq uchun emas, balki yuqori tashkilot uchun ishlayapti” degan pragmatik tasavvurning shakllanishiga olib keladi.

3. Ikki tomonlama simmetrik aloqa sotsiolingvistikasi

Raqamli jurnalistikaning an’anaviy bosma yoki efir jurnalistikasidan farqi – uning interaktivligidir. Biroq, Suv xo‘jaligi vazirligining Telegram va Facebook sahifalarida e’lon qilingan postlar ostida foydalanuvchilar tomonidan qoldirilgan izohlar tahlil qilinganda, axborot xizmati xodimlarining ular bilan muloqotga kirishish darajasi pastligi aniqlandi.

Auditoriya tomonidan yozilgan “*Bizning tumanda suv qachon bo‘ladi?”, “Nasos stansiyasi ishlamayapti, kimga murojaat qilaylik?”* kabi aniq pragmatik so‘rovlar javobsiz qolmoqda. Bu esa mediadiskursda kommunikativ uzilish hodisasini keltirib chiqaradi. Natijada raqamli platforma davlat va xalq o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini yo‘qotib, shunchaki elektron e’lonlar taxtasiga aylanib qolmoqda.

Xulosa va takliflar. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligining raqamli jamoatchilik bilan aloqalari mediadiskursini jurnalistik-filologik kesimda o‘rganish asosida quyidagi ilmiy xulosalar shakllantirildi:

Vazirlikning raqamli PR kanallari faoliyati janriy jihatdan bir yoqlama (asosan rasmiy axborot va hisobot janrlari) rivojlangan bo‘lib, badiiy-publisistik, tahliliy va interaktiv internet-janrlar deyarli chetda qolib ketgan.

Matnlarning lingvistik qiyofasida rasmiy-idoraviy uslub va professional terminlarning haddan tashqari ko‘pligi axborotning ommabopligi va tushunarliligini cheklaydi, uning pragmatik ta’sir kuchini pasaytiradi.

Kommunikativ aloqa modeli monologik xarakterga ega, ya’ni auditoriya reaksiyalari va so‘rovlariga raqamli javob qaytarish tizimi to‘liq shakllanmagan.

Tadqiqot davomida aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish va vazirlik raqamli PR faoliyati samaradorligini oshirish maqsadida quyidagi ilmiy-amaliy **taklif va tavsiyalar** ilgari suriladi:

Mediamatnlarni "xalqchil til" tamoyiliga o'tkazish. Raqamli platformalar, ayniqsa Telegram va Instagram uchun matn yozishda rasmiy qoliplardan voz kechish, gaplarni qisqartirish, fe'llarning faol nisbatidan foydalanish lozim. Murakkab gidrologik terminlarni oddiy xalq tilida tushuntiruvchi "Suv lug'ati" ruknlarini tashkil etish kerak.

Janrlar diversifikasiyasi va storytellingni joriy etish. Matbuot xizmati faoliyatida quruq axborotdan interaktiv infografikalar, neyron tarmoqlar yordamida tayyorlangan vizual kontentlar, muammoli keys-stadilar va insoniy hikoyalar janriga o'tish zarur. Suvni tejayotgan oddiy fermerlar hayoti haqida qisqa video-kontentlar ulushini oshirish lozim.

Kommunikativ interaktivlikni ta'minlash. Ijtimoiy tarmoqlardagi izohlar bilan ishlash uchun maxsus SMM-moderator shtatini joriy etish. Foydalanuvchilarning savollariga avtomatlashtirilgan, ammo kreativ va xushmuomala javob beruvchi intellektual chat-botlarni veb-sayt va Telegram tizimiga integratsiya qilish.

Krizisli PR diskursini shakllantirish. Suv tanqisligi yoki tarmoqlardagi salbiy muhokamalar (feyk xabarlar, e'tirozlar) paytida neytral, asoslangan va lingvistik jihatdan aqlli, agressiyadan xoli raddiyalar hamda fakt-cheking materiallarini tezkor tayyorlash metodikasini ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 7-maydagi "Suv xo'jaligida zamonaviy boshqaruv tizimini joriy qilish va suv resurslaridan samarali foydalanish

chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-74-son Farmoni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 08.05.2024-y., 06/24/74/0321-son

2.Karimov S. O‘zbek matbuoti tili va uslubshunosligi muammolari. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2021. – 118 b.

3.Mo‘minov F. Jamoatchilik bilan aloqalar (PR) asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2018. –95 b.

4.Fairclough N. Language and Power. – London: Routledge, 2015. –72 b.

5.Crystal D. Internet Linguistics: A Student Guide. – New York: Routledge, 2011. –52 p.

6.Van Dijk T. A. Discourse and Power. – London: Palgrave Macmillan, 2008. – 115 p

7.Suv xo‘jaligi vazirligining rasmiy veb-portali va ijtimoiy tarmoqlardagi rasmiy sahifalari materiallari (2025–2026-yy.). – URL: www.gov.uz .

LEXICOGRAPHIC DESCRIPTION OF PROPER NOUNS IN UZBEK DICTIONARIES

Ergasheva Lobar Shavkatovna

Xalqaro Nordik universiteti

lobarergasheva712@gmail.com

Abstract. *This thesis discusses the lexicographic description of proper nouns in Uzbek dictionaries and analyzes their linguistic and cultural significance. Proper nouns are an important part of the lexical system because they preserve historical memory, national identity, and cultural values. The research examines the representation of anthroponyms and toponyms in Uzbek explanatory dictionaries, their spelling, etymology, and semantic interpretation. The study also identifies several problems in Uzbek lexicography and suggests possible solutions for improving dictionary compilation.*

Keywords: *lexicography, proper nouns, Uzbek language, dictionary, anthroponyms, toponyms, semantics.*

Annotatsiya. *Ushbu dissertatsiyada o‘zbek tili lug‘atlarida atoqli otlarning leksikografik tavsifi haqida so‘z yuritilib, ularning lingvomadaniy ahamiyati tahlil qilingan. Atoqli otlar leksik tizimning muhim qismi hisoblanadi, chunki ular tarixiy xotira, milliy o‘zlik va madaniy qadriyatlarni saqlab qoladi. Tadqiqotda antroponim va toponimlarning o‘zbek tilidagi izohli lug‘atlarda berilishi, ularning imlosi, etimologiyasi va semantik talqini o‘rganilgan. Shuningdek, tadqiqotda o‘zbek tili leksikografiyasidagi bir qator muammolar aniqlanib, lug‘at tuzishni takomillashtirish bo‘yicha mumkin bo‘lgan yechimlar taklif etilgan.*

Kalit so‘zlar: *leksikografiya, atoqli otlar, o‘zbek tili, lug‘at, antroponim, toponim, semantika.*

Аннотация. *В данной диссертации рассматривается лексикографическое описание имен собственных в узбекских словарях и анализируется их лингвокультурологическая значимость. Собственные имена являются важной частью лексической системы, так как они сохраняют историческую память, национальную идентичность и культурные ценности. В исследовании рассматривается представление антропонимов и топонимов в узбекских толковых словарях, их правописание, этимология и семантическая интерпретация. В исследовании также выявлен ряд проблем в узбекской лексикографии и предложены возможные решения для совершенствования составления словарей.*

Ключевые слова: *лексикография, имена собственные, узбекский язык, словарь, антропонимы, топонимы, семантика.*

Introduction. Lexicography is one of the important branches of linguistics that studies the theory and practice of dictionary compilation. Dictionaries not only explain the meanings of words but also preserve the cultural and historical heritage of a nation. In this regard, proper nouns occupy a special place in lexicography because they denote unique people, places, organizations, and historical phenomena.

Proper nouns differ from common nouns in their semantic and functional characteristics. While common nouns represent general concepts, proper nouns identify individual objects or persons. In Uzbek linguistics, proper nouns are divided into several groups such as anthroponyms, toponyms, hydronyms, ethnonyms, and ergonyms.

he relevance of this topic is connected with the increasing role of Uzbek lexicography in the modern linguistic environment. Many Uzbek dictionaries still face

problems related to the spelling and interpretation of foreign proper nouns, historical names, and transliterated lexical units. Therefore, scientific analysis of proper nouns in dictionaries remains актуал.

The aim of this thesis is to analyze the lexicographic description of proper nouns in Uzbek dictionaries and identify their linguistic features and functions.

The objectives of the research are:

- to define the linguistic nature of proper nouns;
- to classify the types of proper nouns in Uzbek;
- to analyze examples from Uzbek dictionaries;
- to identify major lexicographic problems and suggest solutions.

Main Part. Proper nouns are lexical units used to identify specific persons, places, or objects. According to linguists, they possess nominative and identifying functions. In Uzbek, proper nouns often reflect national traditions, religion, history, and culture.

For example, anthroponyms such as *Alisher*, *Bobur*, and *Nodira* are deeply connected with Uzbek literary and historical heritage. Similarly, toponyms like *Samarqand*, *Buxoro*, and *Xiva* preserve information about the geography and civilization of Central Asia.

According to Uzbek explanatory dictionaries, proper nouns are usually written with capital letters and may include additional encyclopedic commentary. This distinguishes them from common nouns.

As A. Hojiev notes, proper nouns require special lexicographic treatment because they contain both linguistic and cultural information [1].

In Uzbek dictionaries, proper nouns are described through spelling, pronunciation, grammatical form, etymology, and semantic explanation. Modern explanatory dictionaries provide concise but informative descriptions.

For instance, the entry for *Samarqand* in Uzbek explanatory dictionaries usually describes it as one of the ancient cities of Central Asia and an important center of science and culture. Such explanation goes beyond lexical meaning and includes encyclopedic information.

Another example is *Alisher Navoiy*. Dictionaries define him not only as a historical person but also as a founder of Uzbek classical literature. This demonstrates that proper nouns often carry symbolic and cultural meaning.

Example and Short Analysis

Example 1:

Samarqand – “O‘zbekistonning qadimiy va tarixiy shahri.”

This dictionary definition shows that the lexicographic description emphasizes historical significance rather than only geographical location. The use of the adjective *qadimiy* strengthens the cultural image of the city.

Example 2:

Alisher Navoiy – “Buyuk o‘zbek shoiri va davlat arbobi.”

This description combines literary and political identity. The adjective *buyuk* reflects the evaluative and cultural aspect of lexicographic interpretation.

Example 3:

Amir Temur – “Markaziy Osiyoda kuchli davlat barpo etgan sarkarda.”

The dictionary entry highlights historical achievement rather than only personal identity. This proves that proper nouns in dictionaries often contain historical commentary. Thus, Uzbek lexicography combines linguistic and encyclopedic principles in the representation of proper nouns.

Problems in Uzbek Lexicography

Despite significant achievements, several problems still exist in Uzbek lexicography of proper nouns.

1. Inconsistent Transliteration

Foreign names are often written differently in dictionaries and media sources. For example:

- Shakespeare / Shekspir
- New York / Nyu-York

Such inconsistency may confuse dictionary users.

2. Insufficient Etymological Information

Some dictionaries provide limited explanation of the origins of place names and personal names. Historical and linguistic origins are important for understanding national heritage.

3. Digital Lexicography Challenges

Electronic Uzbek dictionaries still lack comprehensive databases of proper nouns. In the modern information era, digital lexicography has become highly important.

According to David Crystal, modern lexicography should integrate technological and linguistic approaches to improve dictionary quality [2].

Recommendations

To improve the lexicographic description of proper nouns in Uzbek dictionaries, the following measures are recommended:

- establishing unified spelling standards;
- improving transliteration rules;
- expanding etymological commentary;
- creating electronic dictionary databases;
- increasing interdisciplinary cooperation between linguists and historians.

These changes would contribute to the development of Uzbek lexicography and linguistic standardization.

Conclusion. Proper nouns are an important lexical layer of the Uzbek language because they preserve historical memory, national culture, and identity. Uzbek dictionaries describe proper nouns through spelling, semantic explanation, and encyclopedic commentary.

The analysis demonstrates that Uzbek lexicography successfully combines linguistic and cultural approaches in dictionary compilation. However, problems related to transliteration, etymology, and digital representation still remain.

Further development of Uzbek lexicography requires modern scientific methods and standardized principles for describing proper nouns. This will strengthen the preservation and promotion of Uzbek linguistic and cultural heritage.

References

1. Ҳожиев А. *Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси.* Тошкент: Ўқитувчи, 2010.
2. Crystal, David. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics.* Oxford: Blackwell Publishing, 2008.
3. Раҳматуллаев Ш. *Ҳозирги ўзбек адабий тили.* Тошкент: Университет, 2006.
4. Hartmann R.R.K., James Gregory. *Dictionary of Lexicography.* London: Routledge, 2001.
5. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati.* 5 jildlik. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020.
6. Мадвалиев А. *Ҳозирги ўзбек тилида атокли отлар.* Тошкент: Фан, 1965.

ABDULLA AVLONIYNING “TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ” ASARIDA KOMIL INSON

Fattoyeva Orzigul Normamadovna
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti
orzugulfattoyeva@gmail.com
Karimova Nafisaxon Muhiddinxon qizi
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti
karimovanafisa@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqola Abdulla Avloniyning “Turkiy Guliston yoxud axloq” asari asosida insonning shaxsiy axloqi, tarbiyasi, bilim olishning ahamiyati haqida ko‘plab maqollar, fikrlar va ta’riflar jamlangan. Kitob klassik pedagogik adabiyotning eng yorqin namunalaridan biri bo‘lib, o‘quvchiga hayot yo‘lida to‘g‘ri qarorlar qabul qilish va axloqiy undovlar asosida yashashni o‘rgatadi. Maqola aynan komil inson g‘oyalariga tayanib, misollar bilan boyitilgan tahlillar keltirilgan.*

Kalit so’zlar*: Axloq, madaniyat, vatanparvarlik, jamiyat, ta’lim, ma’rifat, tafakkur.*

Annotation. *This article examines the views of Abdulla Avloniy on the concept of the perfect human being based on his work Turkiy Guliston yoxud Axloq. The article presents numerous proverbs, ideas, and definitions related to personal morality, upbringing, and the importance of acquiring knowledge. The book is one of the most prominent examples of classical pedagogical literature, guiding readers to make правиль moral choices in life and to live according to ethical principles. Drawing on*

the idea of the perfect human being, the article provides analyses enriched with relevant examples.

Keywords: *ethics, culture, patriotism, society, education, enlightenment, intellect, thinking.*

Adabiyot insonning ichki olami, axloqiy tamoyillari va ma’naviy qadriyatlarini shakllantiruvchi eng muhim manbalardan biridir. Xususan, xalqining tarixi va ma’naviyatini aks ettiruvchi asarlar yosh avlod uchun yo‘l-yo‘riq bo‘lib xizmat qiladi. Abdulla Avloniyning “Turkiy Guliston yoxud axloq” asari ana shunday maqsad bilan yozilgan asarlardan biridir. Avloniyning fikricha, axloq – bu insonning kundalik hayotidagi barcha harakatlarini belgilovchi ichki kompasdir. Buni muallif bir necha hayotiy misollar orqali tushuntiradi. Masalan: Avloniy “yaxshi xulqli bola – ota-onaning ko‘zgusi” deydi. Bu fikrni oddiy hayotdagi misol bilan tasdiqlash mumkin. Mahallada hamma hurmat qiladigan, salomlashib yuradigan bola odatda yaxshi tarbiya ko‘rgan bo‘ladi. Uning orqasida, shubhasiz, ota-onasining odobi turadi. Yomon xulqning natijasi haqida Avloniy “kibr – o‘z egasini halok qiladi” deydi. Buni hayotda ko‘p ko‘ramiz: O‘qishda yoki ishda o‘zini hamma ustidan qo‘yadigan odam ko‘pincha jamoada yomon ko‘rila boshlaydi, oxir-oqibat o‘zi yolg‘iz bo‘lib qoladi. Shu tarzda Avloniy xulqning ijobiysi ham, salbiysi ham inson kelajagiga bevosita ta’sir qilishini misollar bilan ochib beradi.

Abdulla Avloniy axloq masalasini vatanparvarlik g‘oyasi bilan chambarchas bog‘laydi. Uning fikricha, o‘z xalqini, tilini va madaniyatini sevgan inson hech qachon yomon yo‘lga kirmaydi. Vatanparvarlik faqat urush paytida namoyon bo‘ladigan tuyg‘u emas, balki kundalik hayotda halol ishlash, qonunlarga rioya qilish va jamiyat manfaatini o‘z manfaatidan ustun qo‘yishdir [Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yohud axloq. – Toshkent: Yoshlar nashriyoti uyi, 2018. 15-bet]. Masalan, o‘z kasbini

sidqidildan bajarayotgan shifokor yoki muhandis ham Avloniy talqinidagi haqiqiy vatanparvardir. Chunki u o‘z mehnati bilan xalqiga foyda keltirmoqda. Bu qarashlar Avloniy axloqni shaxsiy fazilatdan ko‘ra kengroq — milliy mas’uliyat darajasiga ko‘targanini ko‘rsatadi. Bugungi axborot asrida Abdulla Avloniy ilgari surgan axloqiy qarashlar yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar inson hayotini yengillashtirgan bo‘lsa-da, noto‘g‘ri foydalanilganda dangasalik, behayolik va vaqtni isrof qilishga olib kelmoqda. Avloniy esa vaqtni eng katta boylik deb biladi. Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda behuda vaqt o‘tkazayotgan yoshlar bilan, shu vaqtni bilim olishga sarflayotgan yoshlarning kelajagi mutlaqo boshqacha bo‘ladi. Bu holat Avloniyning “ilm va mehnat insonni ulug‘laydi” degan fikrining bugungi hayotdagi yaqqol tasdig‘idir.

“Turkiy Guliston yoxud axloq” asarining eng katta ahamiyati shundaki, u o‘quvchini faqat o‘qitmaydi, balki tarbiyalaydi. Asarda berilgan har bir pand-nasihat insonni o‘z xatti-harakatlari ustida o‘ylashga majbur qiladi. Avloniy nasihatni majburiy buyruq tarzida emas, balki samimiy va ta’sirli uslubda yetkazadi. Shu sababli bu asar yoshlar qalbiga tez yetib boradi. Bugungi kunda axloqiy inqiroz kuchayib borayotgan bir paytda bu asar yoshlarni to‘g‘ri yo‘lga boshlovchi ishonchli ma’naviy manba bo‘lib xizmat qiladi. Tarbiya va uning bosqichlarini Abdulla Avloniy tarbiyani uch qismga bo‘ladi: jismoniy tarbiya, aqliy tarbiya, axloqiy tarbiya. Jismoniy tarbiyani u sog‘lom tana – sog‘lom fikrning asosidir [Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yohud axloq. – Toshkent: Yoshlar nashriyoti uyi, 2018. 4-5-betlar]. Misol qilib aytadigan bo‘lsak, sog‘lig‘iga e’tibor bergan o‘quvchi darsda faol bo‘ladi, charchamaydi, diqqatli bo‘ladi. Bu Avloniy aytgan “tana tarbiyasi bo‘lmasa, ruh tarbiyasi ham mukammal bo‘lmaydi” degan fikrning amaliy isbotidir. Aqliy tarbiyada esa ilm – insonni zulmatdan nurga olib chiquvchi kuch. Ya’ni biror kasb egasi bo‘lish uchun o‘nlab kitoblar o‘qish, ko‘plab mashg‘ulotlar qilish kerak. Masalan, yaxshi muhandis bo‘lishni istagan yoshlar

matematika va fizika fanlarini chuqur o‘rganmasa, u o’z sohasining munosib kadri bo‘la olmaydi. Axloqiy tarbiya Avloniy fikricha, eng muhimidir. Chunki, yolg‘on gapiradigan bola vaqt o‘tishi bilan ota-onasi, do‘stlari, o‘qituvchilari va jamiyat orasida ishonchini yo‘qotadi. Ammo rostgo‘y odam hamma joyda o’z qadrini topadi. Avloniy “yolg‘on – barcha yomonliklarning onasi” deb aytadi.

Insonni komillika yetaklovchi yaxshi fazilatlar: sabr, hayo, shukr, sadoqat, adolat, sahovat [Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yohud axloq. – Toshkent: Yoshlar nashriyoti uyi, 2018. 6-bet]. Avloniy sabrni “barcha fazilatlarning sultoni” deydi. Hayo esa – insonning ziynati. Sahovat – yaxshilik qilishning eng eng go‘zal turidir. Masalan mahalladagi yetim bolaga yoki yordamga muhtoj oilaga yordam qilgan qo‘shni kishi faqat u bola yoki oilaning emas, balki butun jamiyatning, xalqning rahmatini oladi.

Abdulla Avloniy yomon xulqlarni ham misollar bilan ko‘rsatadi. Misol qilib adolatsizlikni aytishimiz mumkin. Tanlovlarda, mansabni suiste’mol qilishda, jamiyatda korrupsiya holatlari aniqlansa, ishxonalarda barcha ishchilarga bir xil muomila qiilinmasa, tashqi ko’rinishi, mansabi yoki boyligiga qarab muomila qilinsa, bular barchasi adolatsizlikdir. Bular Avloniy tanqid qilgan adolatsizlikning zamonaviy ko‘rinishi desak ham boladi. Abdulla Avloniyning asosiy g‘oyalaridan biri – ilm axloqsiz bo‘lsa, jamiyatga foyda emas, zarar keltirishi mumkin. Ya’ni ilmli, ammo axloqsiz shaxs o‘z bilimini firibgarlik yoki jamiyatga zarar yetkazuvchi tajribalarga sarflashi mumkin. Masalan, axborot texnologiyalari bilimini yaxshi bilgan kadr uni boshqalarning hisob raqamlarini buzishga, shaxsiy ma’lumotlarni o’zlashtirish uchun ishlatsa – bu ilmning noto’g’ri yo‘lda qo‘llanishiga yorqin misol. Aksincha, axloqli, halol inson ilmli bo‘lsa, jamiyat oldida katta xizmat qiladi. Shifokor bemorlarni davolaydi, muhandis ko‘prik quradi, o‘qituvchi yoshlarni tarbiyalaydi. Bu Avloniy ta’limotining eng muhim xulosasini isbotlaydi: ilm va axloq bir-birini to‘ldirganida jamiyat rivojlanadi [Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yohud axloq. – Toshkent:

Yoshlar nashriyoti uyi, 2018. 6-bet]. Avloniy o‘z davrining eng katta muammosi — jaholat ekanini yaxshi tushungan. Uningcha, insonning axloqiy yuksalishi ilmga bo‘lgan munosabatidan boshlanadi. U shunday deydi: “Jaholat — millatning eng katta dushmanidir”. Bu fikr nafaqat o‘tmishda, balki hozirda ham dolzarb. Abdulla Avloniy asarda ta’kidlagan yomon odatlarning, xulqlarning har birini alohida tanqid qiladi. Hasad – eng ko‘p uchraydigan illatlardan biri. Abdulla Avloniy buni “nafsni yemiruvchi kasallik” deb ataydi. Hamda asarda g‘iybatning jamiyatni buzuvchi illat ekanligi qayta-qayta ta’kidlanadi.

Abdulla Avloniy til va nutq madaniyati haqida ham alohida to’xtalib o’tgan. Avloniy tilni — millatning ruhi deb biladi. U shunday deydi: “Til — millatning ko‘ngli, yuragi, shon-shuhratidir”[Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yohud axloq. – Toshkent: Yoshlar nashriyoti uyi, 2018. 19-bet]. Aslida ham shunday tilga hurmat bilan munosabatda bo‘lish ham axloqning bir qismi sifatida talqin qilinadi. Masalan to‘g‘ri va chiroyli gapira oladigan o‘quvchi yoki talabaga har qanday jamoada hurmat bilan qaraladi. Chunki nutqi ravon odam bilan muloqot qilish qulay, u o‘z fikrini aniq ifoda etadi. Boshqa tomondan esa, qo‘pol gapiradigan, odobsiz so‘zlardan foydalanadigan odamning hurmati tushadi, u bilan suhbatlashish ko‘pchilikka yoqmaydi. Avloniy tilning odob bilan bevosita bog‘liq ekanini ana shunday misollar orqali isbotlaydi.

Avloniy qarashlari bugungi kun va davr uchun ahamiyatli. Abdulla Avloniyning asari 100 yildan oshiq avval yozilgan bo‘lsa ham, bugun ham o‘z kuchini yo‘qotmagan. Ayniqsa, zamonaviy hayot misollarida bu g‘oyalar yana ham ravshan ko‘rinadi. Hozirda eng muhimidan boshlasak u ota -ona hurmatidir. Ko‘chada yoki uyda ota-onasiga qo‘pol gapiradigan bolani ko‘rgan odamning unga bo‘lgan fikri darhol o‘zgaradi. Chunki ota-ona hurmati — Avloniy ta’kidlagan eng buyuk fazilat. Yoki katta-kichikni hurmat qilishni Avloniy “katta hurmati bilan kichiklarning odobi mustahkam bo‘ladi” deydi. Zamonaviy hayotimizda ham transport vositalarida katta

yoshdagilarga joy berish va salom berish— Avloniy o‘rgatgan odobning eng oddiy, ammo eng yuksak ko‘rinishidir.

Abdulla Avloniy faqat o‘qituvchi emas, balki shoir ham bo‘lgani uchun uning “Turkiy Guliston yohud axloq” asari nihoyatda badiiy chiroyli chiqqan. U yaxshi xulqlarni gul, yomon xulqlarni tikanga o‘xshatadi: “Yaxshi xulq – gul bo‘lib atrofga hid taratadi, yomon xulq – tikan bo‘lib egasini ranjitadi”, – deb go’zal tariflagan. Bunday jumlalar o‘quvchiga fikrni tasvirli idrok etishga juda katta yordam beradi. U tarbiyani daraxtni sug‘orishga qiyoslaydi: “Bolaga tarbiya berish – daraxtni yosh va nozik paytida sug‘orish kabi”, bu misol tarbiyaning erta berilishi kerakligini juda kuchli ifodalaydi.

Abdulla Avloniy axloq va tarbiyani faqat shaxsiy masala sifatida emas, balki butun jamiyat taraqqiyotining asosi deb ko‘radi. Uning fikricha, agar jamiyatda har bir inson axloqli, halol va bilimli bo‘lsa, u jamiyatda adolatsizlik, zulm va jaholat uchun joy qolmaydi. Buni bugungi hayotimiz misolida ham aniq ko‘rish mumkin. Masalan, halol tadbirkor soliqlarni o‘z vaqtida to‘laydi, xodimlariga adolatli munosabatda bo‘ladi. Natijada jamiyatda ishonch kuchayadi, iqtisod rivojlanadi. Aksincha, axloqsiz shaxslar ko‘paygan jamiyatda poraxo‘rlik, aldov, korrupsiya va ishonchsizlik kuchayadi. Bu esa jamiyatni ichidan yemiradi. Avloniy shuni ta’kidlaydiki, axloqiy tarbiya maktab va oiladan boshlanadi. Bola ota-onasida ko‘rganini qiladi, o‘qituvchidan eshitganini o‘ziga singdiradi. Agar ota-ona va ustozning o‘zi so‘zida turmasa, yolg‘on gapirsa yoki adolatsiz bo‘lsa, bolaning to‘g‘ri yo‘l topishi qiyinlashadi. Shu sababli Avloniy ustoz mas’uliyatini juda yuqori qo‘yadi. Uning nazarida, ustoz — jamiyat kelajagini tarbiyalaydigan shaxsdir.

Oila tarbiyasi va ota-onaning mas’uliyati esa “Turkiy Guliston yoxud axloq” asarida alohida e’tibor qaratiladi. Avloniy ota-onani bolaning birinchi maktabi deb biladi. Bugungi kunda ham bu fikr o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Masalan, kitob

o‘qiladigan, kattalar o‘zaro hurmat bilan muomala qiladigan oilada ulg‘aygan bola maktabda ham intizomli va odobli bo‘ladi. Aksincha, doim janjal bo‘ladigan, qo‘pol so‘zlar ishlatiladigan oilada tarbiya topgan bola bu xulqlarni tashqarida ham davom ettiradi. Avloniy ota-onani farzand tarbiyasida beparvolikdan ogohlantiradi. Unga ko‘ra, “bolani o‘z holiga tashlab qo‘yish — eng katta xatodir”. Chunki nazoratsiz qolgan bola yomon odatlarga tez beriladi. Bu fikr bugungi kunda ayniqsa dolzarb: internet va ijtimoiy tarmoqlar davrida bolaga e’tibor bermaslik uni turli zararli ta’sirlarga berilib qolishiga sabab bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu kitob uni mutolaa qilgan har bir o’quvchiga hayotdagi barcha go’zal insoniy fazilatlarga ega bo’lish, shuningdek, turli zararli illatlardan saqlanish, umrni halol va pok yashab o’tishdan sharqona madaniyat va odobdan saboq beradi. Abdulla Avloniyning “Turkiy Guliston yoxud axloq” asari — bu shunchaki axloq haqidagi kitob emas, balki insonni komillikka yetaklovchi hayot qo‘llanmasidir. Asarda keltirilgan har bir fikr bugungi kun hayoti bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, zamonaviy jamiyat uchun ham o‘z ahamiyatini yuqotmagan. Avloniy yaxshi xulqni insonni yuksaltiruvchi kuch, yomon xulqni esa uni tubanlikka yetaklovchi illat sifatida ochib beradi. Uning asaridan shuni anglaymizki, ilm va axloq bir-biridan ajralmas tushunchalardir. Faqat bilimli bo‘lish yetarli emas, inson axloqli ham bo‘lishi kerak. Axloq bilan bezatilgan ilm jamiyatni rivojlantiradi, kelajakni nurli qiladi. Shuning uchun ham Avloniy g‘oyalari bugungi yoshlar uchun nihoyatda muhimdir. Ayniqsa, hozirgi texnologiyalar asrida jamiyatda axloq masalasi turli sinovlarga duch kelmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda behuda vaqt sarflash, yengil muvaffaqiyatga intilish Avloniy tanqid qilgan dangasalik va jaholatning zamonaviy ko‘rinishidir. Avloniy yoshlarni ilm, mehnat va halollik orqali kamol topishga chorlaydi. Bugungi yoshlar agar bu g‘oyalarga amal qilsa, nafaqat shaxs sifatida, balki jamiyatning faol a’zosi sifatida shakllanadi. Abdulla Avloniy asarlari ta’lim tizimida muhim manba bo‘lib

xizmat qilmoqda. Ayniqsa, maktab va oliy ta’lim muassasalarida axloq, ma’naviyat va vatanparvarlik mavzularida Avloniy qarashlaridan keng foydalaniladi. Chunki bu asar yosh avlodni faqat bilimli emas, balki mas’uliyatli, halol va vataniga sodiq inson qilib tarbiyalashga xizmat qiladi.Ushbu asarni o‘qib, axloq va tarbiya faqat nazariy tushuncha emas, balki kundalik hayotimizdagi amaliy qoida ekanini anglaymiz. Abdulla Avloniy orzu qilgan jamiyat — bu faqat bilimli emas, balki axloqan yetuk komil insonlar jamiyatidir. Bugungi kunda texnika va taraqqiyot qanchalik rivojlanmasin, agar inson axloqsiz bo‘lsa, bu taraqqiyot jamiyat uchun xavfli bo‘lishi mumkin. Shu bois “Turkiy Guliston yoxud axloq” asari har bir yoshavlod uchun ma’naviy yo‘l xaritasi vazifasini bajaradi. Bu asar bizni faqat o‘qishga emas, balki to‘g‘ri yashashga o‘rgatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yohud axloq. – Toshkent: Yoshlar nashriyoti uyi, 2018. – 96 b.
2. Ma’rifat yo‘lida: Abdulla Avloniy tavalludining 140 yilligiga bag‘ishlangan ilmiy maqolalar to‘plami. – Toshkent: Fan, 2018.
3. Odob-axloq kitobi / Jadid adabiyoti namoyandalari: M. Behbudiy va boshq. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020. – 192 b.
4. Jadidchilik harakati tarixi va ta’siri. Ilmiy maqolalar to‘plami. – Toshkent: Fan, 2015.

SHAXSNING MA’NAVIY MAKONDAGI O‘RNI

G‘ofurov Bahromjon
Guliston davlat universiteti
baxromjongofurov7@gmail.com
Mirzakarimova Maftuna
Guliston davlat universiteti
Mahmudov Surojiddin
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya. *Maqolada inson ma’naviyatining rivojlanishi ma’naviy makonda sodir bo’lishi ta’kidlangan bo’lib, ma’naviy makonning tarkibiy elementlari aniqlangan: axloq normalari, ularning asosi inson harakatlariga axloqiy o’lcham beradigan axloq; va inson bolalikdan boshlab o’zlashtiradigan ma’naviy va axloqiy qadriyatlar tizimi. Ta’kidlanishicha, ma’naviy makon ichida harakat qilish orqali inson axloqiy normalarni o’zlashtiradi, odob va axloqiy qadriyatlar tizimini rivojlantiradi. Shu bilan birga, insonning ichki ma’naviy dunyosi shakllanadi. Bu ma’naviy makonda inson ma’naviy va axloqiy qonunlarga amal qilishi, ma’naviy ehtiyojlarga ega bo’lishi va axloqiy ideallarni qabul qilishi kerak.*

Kalit so’zlar: *ma’naviy makon, ma’naviyat, axloq, ma’naviy va axloqiy qadriyatlar, axloqiy xulq-atvor.*

Аннотация. *В статье отмечается, что развитие духовности человека происходит в духовном пространстве, выявляются составные компоненты духовного пространства: нравственные нормы, их основа – мораль, дающая нравственное измерение деяниям человека, система духовных и нравственных*

ценностей, которые человек усваивает с детства. Указывается, что через действия внутри духовного пространства, человек усваивает нравственные нормы и развивает систему моральных и нравственных ценностей. Вместе с тем, формируется внутренний духовный мир человека. В этом духовном пространстве человек должен соблюдать духовные и нравственные законы, иметь духовные потребности и принимать нравственные идеалы.

Ключевые слова: *духовное пространство, духовность, нравственность, духовные и нравственные ценности, нравственное поведение.*

Abstract. *The article argues that the development of human spirituality occurs in the spiritual realm, identifying its constituent elements: moral norms, the basis of which is morality, which imparts moral coloring to human actions; and a system of spiritual and moral values, which a person assimilates beginning in childhood. It emphasizes that, moving within the spiritual realm, a person assimilates moral norms and develops a system of moral and ethical values. This process also shapes a person's inner spiritual world. In the spiritual realm, a person must adhere to spiritual and moral laws, have spiritual needs, and embrace moral ideals.*

Keywords: *spiritual realm, spirituality, morality, spiritual and ethical values, moral behavior.*

Ma'naviy hayot jamiyatda amal qiluvchi ijtimoiy me'yorlarga asoslanadi. Lekin bu me'yorlar o'zo'zidan vujudga kelib rivojlanmaydi, balki shu jamiyat fuqarolari, faol shaxslar ishtirokida amalga oshadi. Demak, ma'naviy hayotning shakllanib borishi va yashovchanligi, avvalambor, shu jamiyat fuqarolari zimmasiga yuklatadigan asosiy mas'uliyatdir. Shaxsning ma'naviy yuksalishi va jamiyatning ma'naviy boyligini saqlash bir xil qiymatga ega holatlardir. Inson jamiyat oldidagi burchini to'laqonli ravishda ijro etib borar ekan, shu bilan birga ijtimoiy me'yorlarga rioya qilish mavjud

an’analarning yashovchanligini ta’minlaydi, o’z faoliyatiga ijodiy yondashuvi orqali esa qadriyatlarning zamon talabiga binoan yanada mukammallashishiga ko’mak beradi. Ma’naviy yuksalish inson hayot mazmunining yanada boyishiga, uning shaxs sifatida yanada komillikka erishishiga asos bo’ladi. Shaxsning ma’naviy dunyosi uning qadriyatlari tizimi, e’tiqodi va dunyoqarashining mazkur jamiyatda amal qiluvchi qadriyatlar va an’analarga qanchalik mos kelishi bilan belgilanadi. Qadriyatlarning bunday o’zaro mutanosibligi ma’naviy hayotning yanada mukammallashib borishi uchun asos bo’lib xizmat qiladi. Shaxs ma’naviy hayotining yetakchi o’ringa chiqishi, avvalambor, jamiyat va davlat boshqaruvini insonlar manfaatiga ko’proq qaratishda, jamiyat ijtimoiy hayotining yangicha mazmun kasb etishida o’z aksini topadi.

Yurtimizda yangi ma’naviy makonni qaror toptirish maqsadidi qo’yar ekan, Prezidentimiz, “Yangi ma’naviy makon nima? Mening nazarimda, u – biz orzu qilayotgan Yangi O’zbekistonning ma’naviy qiyofasi yaqqol aks etadigan, xalqimiz intilayotgan va el-yurtimiz baxtiyor yashaydigan ma’rifatli jamiyatdir” [1:276], deb ta’kidlagan edi. Ma’naviy makon ma’lum bir tuzilmadan iborat. U madaniy, siyosiy, ijtimoiy, geografik va boshqa makonlarni o’z ichiga oladi. Ma’naviy makon tahlili shuni ko’rsatdiki, inson mavjudligi uning o’zi tanlagan ma’naviy, ruhiy, begona yoki deformatsiyalangan makonga bog’liq. Kishilar makonga oila, kasbiy faoliyat, sevimli mashg’ulotlar, madaniyat, siyosat va hokazolar orqali ta’sir ko’rsatadi. Inson ta’siri natijasida uning ma’naviy makoni o’zgaradi va ijtimoiy makon ham o’zgaradi, uning tuzilishi, mazmuni, konfiguratsiyasi o’zgarib, bir vaqtning o’zida barcha yo’nalishlarda (madaniy, ijtimoiy, tabiiy va h.k.) ochilishi mumkin bo’ladi [10:253].

So’nggi yillarda zamonaviy fan tobora ko’proq ma’naviyat va ma’naviy makonni o’rganishga murojaat qilmoqda. Ma’naviyatni tushunish doirasida ko’plab ta’riflar mavjud. Masalan, falsafiy nuqtai nazardan, ma’naviyat tabiatining quyidagi talqinlarini ajratish mumkin:

- ma’naviyat hayotning qadriyat-semantik sohasiga yo’naltirilganlik sifatida;
- ma’naviyat Absolyutga, ekzistentsiyaga intilish sifatida;
- ma’naviyat ongsizlikning sohasi sifatida;
- ma’naviyat dindorlik sifatida;
- ma’naviyat mavjudlikning, borlikning usuli sifatida;
- ma’naviyat haqiqatga intilish sifatida [5:304];
- Ma’naviyat inson voqeligining sub’ektiv proektsiyasidagi jarayoni sifatida [8:383];
- Ma’naviyat inson madaniyati va bilimliligi (o’qimishliligi) darajasi sifatida [6; 9];
- Ma’naviyat axloq sifatida;
- Ma’naviyat ijodkorlik sifatida;
- Ma’naviyat ongning maxsus qatlami sifatida;
- Ma’naviyat ehtiyoj sifatida;
- Ma’naviyat insonning asosiy fazilati sifatida;
- Ma’naviyat shaxsiy ijtimoiy-psixologik shakllanish va psixologik hodisa sifatida;
- Ma’naviyat maqsad qo’yish va maqsadni belgilash sifatida;
- Ma’naviyat shaxsning o’zini anglash, o’zini rivojlantirish va o’zini takomillashtirishga intilishi sifatida;
- Ma’naviyat o’zini anglashning eng yuqori darajasi sifatida;
- Ma’naviyat qobiliyat sifatida;
- Ma’naviyat maxsus aqliy, intellektual va ma’naviy holat sifatida;
- Ma’naviyat boshqalarga, hayotga, dunyoga munosabat sifatida.

Yuqoridagilarning barchasiga asoslanib, ma’naviyat quyidagi komponentlarning kombinatsiyasi bilan belgilanishi mumkin degan xulosaga kelishimiz mumkin:

qadriyatli-semantik soha (ma’naviy va moddiy qadriyatlar va hayot mazmunini izlash o’rtasidagi bog’liqlik), haqiqatga intilish, odamlarga, kasbga va o’ziga munosabat, insonning bilimlilik va madaniyat darajasi, ijodkorlik (yaratish va o’zgartirish istagi), insonning dindorlik darajasi, axloqiy me’yorlar va qoidalar (shaxsning axloqiy tanlov qilish va axloqiy xulq-atvor me’yorlariga rioya qilish qobiliyati), shaxs hayotining axloqiy va etik tomoni (axloqiy va psixologik xususiyatlar, axloqiy fazilatlar, insoniylik darajasi), o’zini rivojlantirish, o’zini anglash va o’zini takomillashtirish istagi.

Inson ma’naviyati bo’shliqda rivojlanmaydi. Odamlar ma’naviy makonda tug’iladilar. Ma’naviy makonning mavjudligi inson ma’naviyatining rivojlanishi uchun zamin yaratilganidan dalolat beradi.

Ma’naviy makon shaxsga ma’naviy jihatdan hukmronlik qiladi, ma’naviy va axloqiy normalar va qadriyatlar tizimini ifodalaydi. Ma’naviy makondan odamlar real dunyodagi muammolarga tayyor yechimlarni oladilar. Ma’naviyat - bu shaxs shakllanadigan va rivojlanadigan makondir. Ma’naviy makonning tarkibiy elementlari axloqiy normalar, ma’naviy va axloqiy qadriyatlar tizimi va ma’naviy madaniyatni o’z ichiga olishi mumkin.

Axloq – kishilarning bir-birlariga, oilaga, jamiyatga bo’lgan munosabatlarida namoyon bo’ladigan xattiharakatlari, xulq-atvorlari, odoblari majmui. Huquqdan farqli ravishda axloq talablarini bajarish-bajarmaslik ma’naviy ta’sir ko’rsatish shakllari (jamoatchilik tomonidan baho berish, qilingan ishni ma’qullash yoki qoralash) bilan belgilanadi [11]. Axloq - bu inson xulq-atvorini tartibga solish normalarini o’rnatish vositasi, ijtimoiy ong shakli va ijtimoiy munosabatlarning bir turi. Axloq - jamiyatda inson xulq-atvorini tartibga solish usullaridan biridir. Axloq ma’lum bir jamiyatda, sotsiumda yaxshilik va yomonlik, haqiqat va yolg’on haqidagi qabul qilingan tushunchalarga muvofiq odamlar o’rtasidagi munosabatlarning xususiyatlarini belgilaydigan normalar va tamoyillar tizimi sifatida taqdim etiladi. Axloqiy talablarga

rioya qilish jamoatchilik fikri, ichki ishonch, inson vijdoni va ma’naviy ta’sir kuchi orqali amalga oshiriladi.

Axloqning o’ziga xos xususiyati shundaki, u hayotning barcha sohalarida odamlarning xulq-atvori va ongini tartibga soladi. Shuningdek, u guruhlararo va davlatlararo munosabatlarni ham qamrab oladi.

Axloqiy tamoyillar katta ahamiyatga ega, barcha odamlarga tegishli va ularning o’zaro munosabatlariga oid madaniyatining asoslarini o’rnatadi. Shaxsning axloqiy tomoni va axloqiy mazmuni yagona shkala bo’yicha baholanadi, garchi qilmishlari va xatti-harakatlari turli ma’nolarga ega bo’lishi mumkin. Jamiyatda axloqiy xulq-atvor normalari jamoatchilik fikri, an’analar kuchi, umum e’tirof etilgan hokimiyat va barcha tomonidan qo’llab-quvvatlanadigan intizom bilan belgilanadi. Ushbu normalarga rioya qilish hamma tomonidan nazorat qilinadi.

Axloq ijtimoiy munosabatlarning bir turi, ijtimoiy ongning maxsus shakli va jamiyatda amal qiladigan, inson faoliyatini tartibga soluvchi xulq-atvor normalari sifatida qaraladi. Xulq-atvor va motiv yaxshilik va yomonlik, munosib va noloyiqlik o’rtasidagi farqlar nuqtai nazaridan baholanganda, biz axloqiy faoliyat haqida gapirishimiz mumkin, chunki harakatda, qilmishda axloqiy maqsadlar, motivlar yoki yo’nalishlarni o’zida mujassam etadi. Harakat, qilmish motivlar, niyatlar, maqsadlar, xatti-harakatlar va kirdikorlar oqibatlarini nazarda tutadi. Harakatning, qilmishning axloqiy oqibatlari - bu shaxsning unga bo’lgan o’zini o’zi baholashi, shuningdek, boshqalar tomonidan baholanishidir.

Insonning axloqiy xulq-atvori deganda odatda nisbatan uzoq vaqt davomida doimiy yoki o’zgaruvchan sharoitlarda bajarilgan axloqiy ahamiyatga ega xatti-harakatlar yig’indisi tushuniladi. Shaxsning axloqiy qiyofasining axloqiy fazilatlarining yagona ob’ektiv ko’rsatkichi uning axloqiy xulq-atvoridir. Axloqiy xulq-atvor axloqiy jihatdan rag’batlantirilgan va maqsadga yo’naltirilgan harakatlar bilan

tavsiflanadi. Jamiyatda inson xatti-harakatlarini, boshqalarga, jamiyatga va o'ziga bo'lgan munosabatlarini tartibga soluvchi ijtimoiy normalar axloqiy normalar hisoblanadi. Jamoatchilik fikrining kuchi, adolatsizlik, fazilat va yomonlik, to'g'ri va noto'g'rilikka asoslangan ichki e'tiqodlari axloqiy normalarga rioya qilinishini ta'minlaydi. Axloqiy normalar jamiyat ichida amal qiladigan yaxshilik va yomonlik tamoyillari, ideallari va tushunchalariga asoslanadi.

Axloqiy me'yorlarga rioya qilish ixtiyoriy ravishda amalga oshiriladi. Axloqiy me'yorlarni buzish axloqiy sanksiyalarga olib keladi. Axloqiy sanksiyalar insonning xatti-harakatlarini, xulqini salbiy baholash va uni tuzatishga qaratilgan maqsadli ma'naviy ta'sirdan iborat. Ular kelajakda shunga o'xshash xatti-harakatlarni sodir etishga axloqiy taqiqni anglatadi va ham shaxsga, ham uning atrofidagi barcha odamlarga qaratilgan. Axloqiy sanksiyalar har doim axloqiy tamoyillar va normalarda mavjud bo'lgan aniq axloqiy talablarni kuchaytiradi.

Ma'naviy va axloqiy qadriyatlar - bu qadriyat yo'nalishlarining asosiy elementi bo'lgan shaxsiy munosabatlardir. Ular o'zlarining ijtimoiy-madaniy va insoniy ahamiyatini ko'rsatadi, insonning ongli faoliyati va xatti-harakatlarini tartibga soladi, ularga axloqiy xususiyat beradi va shaxsni yuksak ideallarga erishishga yo'naltiradi [7].

Ma'lumki, ma'naviy va axloqiy qadriyatlarga quyidagilar kiradi: insonparvarlik, adolat, sha'n, vijdon, iroda, shaxsiy qadr-qimmat, yaxshilikka ishonch, o'ziga va boshqalarga nisbatan axloqiy burchini bajarish istagi va b.

Barcha zamonlarda bolalarga axloqiy tarbiya singdirilgan. Ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirishning asosiy maqsadlari shaxs va jamiyat tomonidan to'plangan madaniy qadriyatlarni yetkazish va madaniy merosni qadrlashni rivojlantirishdir. Ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirish quyidagi tamoyillarga asoslanishi kerak:

- o'z vataniga va uning tarixiy o'tmishiga hurmat;

- o’qituvchining axloqiy namunasi, o’rnak bo’lishi;

- yosh avlodning individual va shaxsiy rivojlanishi.

Shaxsning mustaqil shaxs sifatida rivojlanishi ma’naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirish orqali sodir bo’ladi. L.A. Burnyashevaning [4] fikriga ko’ra, inson uchun ma’naviy makonda bo’lish ma’naviy va axloqiy qonunlarga amal qilish, ma’naviy ehtiyojlarga ega bo’lish va axloqiy ideallarni qabul qilishni anglatadi. Ma’naviy makon butun insoniyatni qamrab oladi. Ma’naviy makon nafaqat hozirgi zamonda, balki o’tmishda va kelajakda ham mavjud. Oldingi avlodlarning tajribasi har bir shaxsning ma’naviy olamida to’planadi va saqlanib qoladi. Faqat vaqt sinovidan o’tgan va bir necha avlodlar hayotida o’z ahamiyatini isbotlagan narsa qoladi.

Shunday qilib, ma’naviy makon - bu axloqiy me’yorlar, ma’naviy va axloqiy qadriyatlar va ma’naviy madaniyat bilan to’ldirilgan, oldindan belgilangan makon. Ma’naviy makon inson rivojlanishi va uning ichki ma’naviy dunyosi shakllanishi uchun poydevor bo’lib xizmat qiladi.

Маънавият ва маънавий макон инсонни камолотга етказувчи, жамиятни бирлаштирувчи ва миллий ўзликни англатувчи асосий пойдевордир. Маънавият инсоннинг ботиний дунёси, ахлоқий фазилатлари, дунёқараши ва қадриятлари мажмуасидир. У жамиятнинг тарихий хотираси, урф-одатлари ва инсонийлик мезонларини ўзида мужассам этади. Маънавий макон эса маънавият шаклланадиган, ривожланадиган ва намоён бўладиган муҳит. Маънавий макон инсон онгини шакллантиради, уни турли ёт ғоя ва тажовузлардан ҳимоя қилади, ёш авлодда ватанпарварлик ҳиссини уйғотади. Маънавий макон турлари: оила муҳити, маҳалла, таълим муассасалари (мактаб ва университетлар), санъат, адабиёт ва оммавий ахборот воситалари. Янги маънавий макон – миллий қадриятларимизга, миллий ўзлик ва миллий ғурур илдизларига таянган, юксак

ахлоқий-тарбиявий фазилатлар ва ҳуқуқий билимларни уйғунликда мужассам эта оладиган фуқаролик жамиятидир

Ma’naviyat va ma’naviy makon insonni kamolotga yetkazuvchi, jamiyatni birlashtiruvchi va milliy o’zlikni anglatuvchi asosiy poydevordir. Ma’naviyat insonning botiniy dunyosi, axloqiy fazilatlari, dunyoqarashi va qadriyatlari majmuasidir. U jamiyatning tarixiy xotirasi, urf-odatlari va insoniylik mezonlarini o’zida mujassam etadi. Ma’naviy makon esa ma’naviyat shakllanadigan, rivojlanadigan va namoyon bo’ladigan muhit. Ma’naviy makon inson ongini shakllantiradi, uni turli yot g’oya va tajovuzlardan himoya qiladi, yosh avlodda vatanparvarlik hissini uyg’otadi. Ma’naviy makon turlari: oila muhiti, mahalla, ta’lim muassasalari (maktab va universitetlar), san’at, adabiyot va ommaviy axborot vositalari. Yangi ma’naviy makon – milliy qadriyatlarimizga, milliy o’zlik va milliy g’urur ildizlariga tayangan, yuksak axloqiy-tarbiyaviy fazilatlar va huquqiy bilimlarni uyg’unlikda mujassam eta oladigan fuqarolik jamiyatidir [3:24].

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma’naviy salohiyatga ega bo’lib, dunyo miqyosida o’z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo’sh kelmaydigan insonlar bo’lib kamol topishi, baxtli bo’lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz”, – degan fikrlari yosh avlodni milliy qadriyatlar asosida yetuk, barkamol etib tarbiyalashda barchamizga kuch-g’ayrat bag’ishlamoqda [2:146]. Haqiqiy ma’naviy qadriyatlarimizni, ularning jamiyat ijtimoiy, ma’naviy-ma’rifiy hayotidagi o’rni va ahmiyatini anglash, ulug’ ajdodlarimizning ma’naviy, ilmiy merosini o’zlashtirish, farzandlarimizni ma’naviy qadriyatlar asosida tarbiyalab voyaga yetkazish, ana shu bebaho boylikni asrab-avaylash va boyitgan holda kelgusi avlodlarga bekamu-ko’st uzatish imkoniyati yaratildi. Bu esa ma’naviy qadriyatlar boqiyligi va bardavomligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. M. Yangi O’zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O’zbekiston, 2021.
2. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. “Ўзбекистон”, 2016.
3. Аҳророва Ш. Маънавият энг таъсирчан ва қудратли қуролимиздир. - Тошкент: Маънавият, 2022.
4. Бурняшева Л. А., Газгиреева Л.Х. Духовное пространство России в контексте парадигматического дискурса. - Пятигорск, 2014. – С. 286.
5. Зинченко В. П., Моргунов Е.Б. Человек развивающийся. Очерки российской психологии. - М.: Тривола, 1994. - С. 304.
6. Знаков В.В. Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры // Вопросы психологии. - 1998. - №3. - С. 104 – 115.
7. Мещеряков Б. Г., Зинченко В. П. Большой психологический словарь.- СПб.: Прайм Еврознак, 2006. – С. 672.
8. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология человека. Основы психологической антропологии. Введение в психологию субъективности .- М.: Школа-Пресс, 1995. - С. 383.
9. Шадриков В.Д. Происхождение человечности. - М.: Логос, 2001. - 315 с.
10. G’ofurov B.A. Falsafada ma’naviy makon muammosi. // Innovative Science and Sustainable Development: Theoretical Approaches and Practical Solutions //Materials International Scientific-Practical Conference. London, Tashkent. March 13, 2026. – P. 248-254.
11. https://qomus.info/encyclopedia/cat-a/axloq-uz/

BO‘LAJAK JURNALISTLARNI KASBIY INGLIZ TILIGA ZAMONAVIY O‘QITISHDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR: YANGICHA YONDOSHUVLAR VA SAMARALI USULLAR

Giyasova Azizaxon Muratovna

O‘zbekiston davlat jaxon tillari universiteti

E-mail:azizakhongiyasova@gmail.com

Anotatsiya. *Ushbu maqola bo‘lajak jurnalistlarni kasbiy ingliz tiliga (English for Specific Purposes – ESP) o‘qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalarning qo‘llanilishi, yangi yondoshuvlar va samarali usullarni chuqur tahlil qiladi. Raqamli davrda jurnalistika sohasi tez o‘zgarayotganligi sababli, an’anaviy o‘qitish usullari yetarli emas. Maqolada AI (sun’iy intellekt), TBLT, CLIL zamonaviy metodlari, blended learning, task-based va project-based, action oriented yondoshuvlar kabi texnologiyalar jurnalistika talabalarining kasbiy ko‘nikmalarini (intervyu olish, xalqaro manbalar bilan ishlash, multimedia kontent yaratish) rivojlantirishdagi roli ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, bu innovatsiyalar talabalarning motivatsiyasini oshiradi, amaliy qo‘llashni kuchaytiradi va tilni haqiqiy kasbiy muhitda o‘zlashtirishga yordam beradi. Maqola O‘zbekiston va xalqaro tajribaga asoslanib, amaliy tavsiyalar beradi.*

Kalit so‘zlar: *kasbiy ingliz tili (ESP), jurnalistika ta’limi, innovatsion pedagogik texnologiyalar, sun’iy intellekt, blended learning, task-based learning.*

Kirish

Zamonaviy jurnalistika globalizatsiya, raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt ta’sirida tubdan o‘zgarmoqda. Bilamizki, bugungi kunda jurnalistning kasbiy profili bir

vaqtning o‘zida axborot izlash va tekshirish, ma’lumotlar bilan ishlash, faktcheking, ijtimoiy tarmoqlarda kontent strategiyasini yuritish, media huquq va etik me’yorlarni hisobga olish, multimodal hikoyalash, audit va tahlil, shuningdek, xalqaro axborot manbalari bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishlash kabi kompetensiyalarni qamrab oladi. Bu kompetensiyalarning katta qismi ingliz tilidagi resurslar, uslubiy qo‘llanmalar, xalqaro standartlar, global axborot agentliklari materiali va ilmiy-amaliy diskurs orqali yangilanib boradi. Shu bois kasbga yo’naltirilgan ingliz tili kursi alohida-lingvistik maqsadlar bilan cheklanmasdan, jurnalistika fanlari, ijtimoiy-gumanitar bilimlar, raqamli texnologiyalar hamda media amaliyot bilan uzviy bog‘langan holda qurilishi zarur deb hisoblaymiz. Bo‘lajak jurnalistlar ingliz tilini nafaqat umumiy, balki kasbiy darajada (professional English) bilishlari shart: xalqaro yangiliklar manbalarini tahlil qilish, intervyular olish, multimedia materiallar tayyorlash va global auditoriya bilan muloqot qilish uchun. An’anaviy grammatika va lug‘atga asoslangan o‘qitish usullari bu talablarni qondira olmaydi. Shuning uchun innovatsion pedagogik texnologiyalar zaruriyatga aylandi.

Ushbu maqola ESP (English for Specific Purposes) doirasida jurnalistika yo‘nalishidagi o‘qitishni yangicha yondoshuvlar bilan boyitish imkoniyatlarini ko‘rib chiqadi.

Adabiyotlar tahlili (Literature Review)

ESP sohasi 1970-yillardan boshlab rivojlanib, talabalar ehtiyojlariga asoslangan o‘qitishga urg‘u beradi (Hutchinson va Waters, 1987). Jurnalistika uchun ingliz tili o‘qitishda needs analysis muhim: xalqaro tajribada (masalan, Xorvatiya jurnalistlari orasida) o‘qish, tarjima va og‘zaki muloqot ko‘nikmalari birinchi o‘ringa chiqadi.

Raqamli texnologiyalar integratsiyasi so‘nggi yillarda kuchaygan. AI vositalari (ChatGPT, Grammarly, ovozli AI suhbatbotlar) talabalar uchun shaxsiy maslahatchi bo‘lib, real vaqt rejimida fikr-mulohaza beradi. VR/AR texnologiyalari immersiv muhit

yaratib, simulyatsiya orqali intervyu va reportaj tayyorlashni o‘rgatadi. Gamifikatsiya (ballar, reytinglar, virtual mukofotlar) motivatsiyani oshiradi.

Blended learning (an’anaviy + onlayn) va flipped classroom modellarini jurnalistika darslarida qo‘llash talabalar mustaqilligini rivojlantiradi. Project-based learning orqali talabalar haqiqiy yangilik loyihalarini ingliz tilida amalga oshiradilar. Adabiyotlarda VR ning til o‘rganishda samaradorligi (motivatsiya va fluency oshishi) va AI ning shaxsiy yondashuvdagi ustunligi ta’kidlanadi.

O‘zbekiston kontekstida ham innovatsion texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha ishlar bormoqda, ammo jurnalistika ESP ga bag‘ishlangan maxsus tadqiqotlar yetarli emas.

Innovatsion yondoshuvlar va samarali usullar

1. Sun’iy intellekt (AI) asosidagi shaxsiy o‘qitish

- AI chatbots (masalan, Duolingo Max, yoki maxsus jurnalistika uchun sozlangan GPT modellar) real vaqt rejimida intervyu simulyatsiyasini o‘tkazadi.

- Avtomatik tahlil vositalari (speech recognition) talabaning talaffuzi va intonatsiyasini tuzatadi.

- Natija: o‘quv yukini kamaytiradi, individual traektoriyalarni yaratadi.

2. Virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR)

- VR muhitida xalqaro press-konferensiya yoki voqea joyida reportaj tayyorlash simulyatsiyasi.

- AR orqali haqiqiy dunyoga inglizcha izohlar qo‘shish (masalan, mobil ilovalar yordamida).

- Samarasi: immersiv tajriba orqali tilni tabiiy kontekstda o‘zlashtirish, xotirada mustahkam saqlanish.

3. Gamifikatsiya va project-based learning

- Jurnalistika o‘yinlari: virtual redaktsiya, yangiliklar musobaqasi, ball tizimi.

- Loyihalar: ingliz tilida xalqaro hamkorlikdagi reportaj tayyorlash (masalan, Zoom orqali xorijiy talabalar bilan).

- Natija: raqobat va o‘yin elementi orqali motivatsiya oshadi.

4. Blended va task-based yondoshuvlar

- Flipped classroom: uyda videomateriallar (BBC, CNN reportajlari), darsda muhokama va amaliyot.

- Task-based: haqiqiy kasbiy vazifalar (data journalism inglizcha manbalar bilan ishlash).

5. Ijtimoiy tarmoqlar va multimedia integratsiyasi

- Twitter/X, LinkedIn, YouTube orqali haqiqiy auditoriya bilan muloqot.

- Podcast va video-kontent yaratish loyihalari.

Muhokama va amaliy tavsiyalar

Innovatsion texnologiyalar jurnalistika talabalarida nafaqat til ko‘nikmalarini, balki raqamli savodxonlik, tanqidiy fikrlash va moslashuvchanlikni rivojlantiradi. Biroq, muammolar mavjud: texnik jihozlar yetishmasligi, o‘qituvchilar malakasi va raqamli tengsizlik. O‘zbekiston universitetlarida quyidagilar tavsiya etiladi:

- O‘qituvchilar uchun treninglar.

- AI va VR platformalariga kirishni ta’minlash.

- Hamkorlikdagi xalqaro loyihalar.

Xulosa

Bo‘lajak jurnalistlarni kasbiy ingliz tiliga o‘qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalar yangi imkoniyatlar ochadi. AI, VR, gamifikatsiya va boshqa usullar talabalarni haqiqiy global jurnalistika muhitiga tayyorlaydi. Kelgusida bu yondoshuvlarni O‘zbekiston ta’lim tizimiga chuqurroq integratsiya qilish zarur.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes. – Cambridge University Press, 1987.

2. Kern N. ESP texnologiyalari bo‘yicha ishlar.

3. Teaching English to Journalism Students in the Digital Age. – 2025.

4. Immersive and Gamified Approaches: VR/AR in Language Learning. – 2025.

5. Basturkmen H. ESP bo‘yicha ishlar. – 2021.

6. O‘zbekiston va xalqaro manbalar: ResearchGate, ScienceDirect va boshqalar.

THE USE OF TOURISM DIPLOMACY TO ENHANCE INDONESIA – UZBEKISTAN RELATIONSHIP THROUGH THE ROLE OF THE INDONESIAN EMBASSY IN TASHKENT

Hadi Nadila Amalia

"Silk Road" International University of Tourism and Cultural Heritage

nadila210399@gmail.com

Amiriddinova Muslima Zayniddin

"Silk Road" International University of Tourism and Cultural Heritage

m.amiriddinova@univ-silkroad.uz

Abstract. *In the era of globalization, tourism diplomacy has emerged as a strategic implementation of soft power in international cooperation. This study examines how tourism diplomacy can enhance and strenghten bilateral relations between Indonesia-Uzbekistan, with a particular focus on the initiatives of the Indonesian Embassy in Tashkent and the role of the Indonesian diaspora in Uzbekistan. Using a qualitative approach, the study collected data through in-depth interviews with four categories of respondents: the Indonesian diaspora community in Uzbekistan, local Uzbek residents, potential Indonesian tourists, and staff of the Indonesian Embassy in Tashkent. The results indicate that both formal and informal diplomatic instruments, namely cultural diplomacy, are effective and beneficial tourism diplomacy instruments. As the official representative of the Indonesian government, the Embassy has organized a number of initiatives such as cultural events, educational activities,*

and tourism festivals to promote Indonesia. Meanwhile, the Indonesian diaspora community serves as unofficial cultural ambassadors, contributing to improving Indonesia's image through daily communication and social media. Despite structural challenges including the absence of direct flights and limited public awareness of Indonesian destinations outside Bali, tourism diplomacy is identified as a strong soft power instrument in this bilateral context. This study concludes that strengthening people-to-people diplomacy and promoting tourism are highly effective approaches in improving bilateral relations between Indonesia and Uzbekistan.

Keywords: *soft power, tourism diplomacy, cultural diplomacy, public diplomacy, Indonesia-Uzbekistan relations*

1INTRODUCTION

In the 21st century, tourism diplomacy plays an increasingly important role in national soft power, enabling countries to promote cultural and tourism industries as effective tools for self-image, building people-to-people ties, and implementing foreign policy. The concept of soft power (Nye, 1990), which refers to tourism's ability to attract and persuade people, rather than coerce them, is at the heart of tourism diplomacy, a component of public diplomacy and state image building (Anholt, 2007; Melissen, 2005).

Since Uzbekistan opened its doors to tourists in 2016, the country has become one of the most promising tourist destinations in Central Asia thanks to its Silk Road history, Islamic heritage, and cultural tourism (Tokhirovich, 2024). As the world's largest Muslim-majority country and a popular tourist destination, Indonesia represents an attractive partner with complementary advantages. Although the bilateral relationship between the two countries presents potential natural synergies in terms of

Islamic values, cultural heritage, and economic cooperation, research on this topic remains limited.

Embassies are the frontline actors, linking tourism promotion and national diplomatic interests in the implementation of tourism diplomacy. However, previous studies have focused only on national level and large-scale campaigns, and none on individuals or discussing embassies, especially in non-traditional countries such as Central Asia, especially in this case Uzbekistan. This paper fills this gap by discussing the role of the Indonesian Embassy in Tashkent as a soft power actor in strengthening bilateral relations between Indonesia and Uzbekistan through tourism diplomacy.

This paper is built from three research questions: (1) What is the role of tourism diplomacy as soft power in the Indonesian Embassy in Tashkent's relationship with Uzbekistan? (2) Who are the key actors and strategies of the Embassy in promoting Indonesian tourism? (3) How effective is embassy-led tourism diplomacy in fostering good relations and mutual understanding between countries?

2METHODOLOGY

The research method used in this paper is qualitative method because it is suitable for the study in this case which is a study of symbolic, relational and communicative aspects of soft power diplomacy. There were 14 respondents which were divided into four categories namely two Indonesian Embassy in Tashkent officers, five Indonesian Diaspora who reside in Uzbekistan (students and workers) and three residents of Uzbekistan (tour guide and workers), and four Indonesian potential visitors to Uzbekistan. The respondents were coded R1-R14. Thematic analysis (Braun & Clarke, 2006) was used to analyze the data and identify patterns that emerged in terms of perceptions, practices and experiences of tourism diplomacy.

3KEY FINDINGS

3.1 Indonesian Embassy in Tashkent's Promotion Strategy

Indonesian Embassy in Tashkent works by participation instead of organizing individual events which is a cost-effective approach that is providing maximum exposure by co-attending national and international events. According to R14 (Social and Cultural Officer of Indonesian Embassy in Tashkent), such a model consumes fewer recourses and has greater impact, which is achieved through participation in the Tashkent International Jazz Festival, tourism exhibitions, cultural fairs etc. In cooperation with Indonesia's Ministry of Tourism and the Uzbekistan Tourism Organization, the Embassy organizes the annual program of sending tour operators, journalists and content creators from Uzbekistan on familiarization trips to Indonesia. The other promotional activities include distributing materials of Wonderful Indonesia and tourism brochures, and offering several scholarship programs which brings Uzbek students to Indonesia.

3.2 Indonesian Diaspora as Informal Cultural Ambassadors

One thing that was common among all the diaspora respondents was that they identified themselves as informal cultural ambassadors, without being an official part of a particular institution, but rather emerging naturally in their work and social lives. R1 (Indonesian teacher in Tashkent) brought Indonesia through daily conversation, sharing of foodstuffs and stories. R5 (hotel worker in Samarkand) said, "I take myself as a reflection of Indonesia. I like to share about Indonesia's culture, food, music with my colleagues and they are curious."

R4 as Samarkand Tourism Ambassador, an Indonesian researcher and staff at Imam Bukhari Complex, played the most structured role in disseminating Indonesia, with active engagement in academic and cultural events. The conclusion is in line with

Viartasiwi et al. (2020) which states that the actors of cultural diplomacy of Indonesia abroad are the diaspora.

3.3 Uzbek Awareness about Indonesia's Tourism

Respondents from Uzbekistan generally recognized Indonesia more for its identity as the country with the largest Muslim population in the world than as a tourist destination. According to R2, most local Uzbeks already have a basic understanding about Indonesia from an Islamic perspective, although their knowledge of diverse destinations beyond Bali is still limited. R4 also explained that after interacting with local Uzbeks, their understanding about the diversity of Indonesia's cultural and religious becomes profound. This finding is in line with the research that conducted by Rana (2020) which stated that direct interaction between people-to-people is key to forming a positive and accurate perception of the country.

3.4 Structural Barriers and Strategic Opportunities

Three barriers were identified in interviews conducted with all respondents. The most frequently mentioned barrier concerned the lack of direct flights from Uzbekistan to Indonesia and vice versa. This makes accessibility difficult and increases the cost of vacationing in both countries. R13 said that a Tashkent-Jakarta flight had flown for a short period before COVID-19 then was being discussed to reopen by mid-2026. But there are still informational challenges such as limited digital access to Embassy's content beyond educated urban audiences and a lack of Indonesia promotional materials in Uzbek or Russian language. R12 admitted, "I don't think there's anything going on to promote it to ordinary people like me from the government or the embassy."

Despite all these challenges, measurable results have been achieved in 2024, the number of Indonesian tourists in Uzbekistan has grown by almost doubled, from 4,595 to 9,031. The momentum is in line with bilateral trade turnover in 2024, which

amounted to USD 147.6 million (Jakhongirov, 2025), indicating strengthening bilateral relations in various sectors.

3.5 Complementarity and Two-Way Tourism Potential

One interesting conclusion is an appreciation of complementarity in the two nations as tourist destinations. R6 (Uzbek tour guide) suggested the idea of a joint campaign narrative, "From the Golden Road to the Emerald Islands", which is based on the idea of the Silk Road history of Uzbekistan and the tropical archipelago of Indonesia as two parts of the travel experience. The Islamic heritage, visual appeal and visa opening of Uzbekistan were the main reasons that motivated Indonesian potential tourists, whereas the marine biodiversity, tropical landscapes, and cultural diversity were what caught the eye of Uzbek respondents. R4 also suggested that marine ecotourism in the regions like Lombok and Manado be encouraged as the alternative destinations for the Uzbek Muslim tourists than Bali.

4DISCUSSION

The results support that tourism diplomacy can be said to be effective as a soft power tool in bilateral relations between Indonesia and Uzbekistan. Indonesian Embassy in Tashkent serves as a functioning instrument of multi-track diplomacy, both official and unofficial, which is rooted in the cultural exchange being conducted by the diasporas. This sort of two-way process is what R14 termed the Embassy's “main operational mode”, and is consistent with Nye's (1990) definition of soft power being carried not just by the state but also via civil society and normal day-to-day exchanges.

But the study also reveals a structural soft power deficit: the cultural appeal and the diplomatic goodwill is high, though the lack of direct flights and lack of information infrastructure in the local market will limit the conversion of interest into real tourist arrivals. This is in line with the grand strategy public diplomacy system problem

mentioned by Viartasiwi et al. (2020). Though participation-based promotion is economical, it has restricted the Embassy's ability to reach masses over a long period of time.

5CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

The results of this study show the importance of the Indonesian Embassy in Tashkent in promoting the tourism of Indonesia in Uzbekistan, by using participation-based promotion, mobilizing diasporas, and conducting people-to-people engagement. In this bilateral perspective, tourism diplomacy could be a very effective soft power instrument as moral and religious fundamentals, cultural complementarities and the expansion of economic ties are strong bases for further cooperation.

However, tourism exchanges are still hampered by structural constraints, particularly the lack of direct flights and adequate local promotional materials. The Embassy's digital communication efforts have not yet been widely communicated to Indonesian people, while there is a lack of formal coordination between the government, tourism organisations and diaspora actors.

The study has come up with the following major suggestions:

1. Restoring and promoting direct flights between Tashkent and major destinations in Indonesia (consistently cited by all respondents as the biggest structural barrier)
2. Create promotional content in Uzbek and Russian and initiate specific digital promotion via Instagram and TikTok with Indonesian influencers and content creators.
3. Implement joint campaigns to destination promotion, design halal and cultural heritage tour packages for the visitors of the Uzbekistan Muslim countries,

including the packages of religious tourism combined with Indonesian countries as "Umrah-plus".

4. Develop and formalise the framework for the engagement of the diaspora (ICC - Indonesian Cultural Community established in Uzbekistan) to coordinate informal cultural diplomacy in a systematic manner.

5. In relation to the current policy asymmetry, Indonesians can visit Uzbekistan visa-free while the opposite is not the case, discuss the possibilities of implementing visa facilitation measures for Uzbek citizens who wish to visit Indonesia.

REFERENCES

Tokhirovich, F. S. (2024). The Perspectives of Cultural Heritage Tourism in Uzbekistan. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF INNOVATIONS ON TOURISM MANAGEMENT AND FINANCE, 5(5)*, 140-146.

Nye, J. S. (1990). Soft Power. *Foreign Policy*, 153-171.

Melissen, J. (2004). The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations. *Palgrave Macmillan*.

Rana, K. S. (2020). BILATERAL DIPLOMACY: A PRACTITIONER PERSPECTIVE. *DiploFoundation Policy Papers and Briefs*.

Nazir, F., Kumar, J., Sangaran, G., Ali, H., & Valeri, M. (2025). Exploring Tourism Diplomacy: Strategies Implementation for Strengthening Global Relations in Malaysia. *Tourism An International Interdisciplinary Journal, 73(3)*, 487-500.

Anholt, S. (2007). Competitive Identity: The New Brand Management for Nations, Cities and Regions. *New York: Palgrave Macmillan*.

Viartasiwi, N., Trihartono, A., & Hara, A. E. (2020). Unpacking Indonesia's Cultural Diplomacy: Potentials and Challenges. *International Journal Sustainable Future for Human Security, 7(2),* 23-31.

Jakhongirov, B. B. (2025). Uzbekistan - Indonesia Relations. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies,* 55-58.

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology, 3(2),* 77-101.

MAKTAB KUTUBXONALARIDA NURONIYLAR UCHUN AXBOROT XIZMATINI RIVOJLANTIRISH: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Ibadullaeva Aruxan Po‘lat qizi

Abdumurat Esemuratov

O‘zbekiston Davlat san’at va madaniyat instituti

E-mail: aru876799@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada maktab kutubxonalarida nuroniylar — keksa yoshdagi foydalanuvchilar, ota-onalar va mahalla aholisi — uchun axborot xizmatini takomillashtirish masalalari tadqiq etilgan. Maktab kutubxonasi xodimining amaliy kuzatuvlari asosida nuroniylar duch keladigan uch asosiy muammo aniqlangan: raqamli texnologiyalardan foydalana olmaslik, kutubxonaga jismoniy kela olmaslik hamda maqbul adabiyotlarning yetishmasligi. Ushbu muammolarni bartaraf etish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan va O'zbekiston kutubxona amaliyotiga tatbiq etish imkoniyatlari ko'rsatilgan.*

Kalit so‘zlar: *nuroniylar, maktab kutubxonasi, axborot xizmati, raqamli savodxonlik, inklyuziv kutubxona, axborot-kutubxona texnologiyalari.*

Аннотация. *В данной статье исследуются вопросы совершенствования информационного обслуживания пожилых людей — нуронийлар — в школьных библиотеках. На основе практических наблюдений библиотекаря школы выявлены три основные проблемы: неумение пользоваться цифровыми*

технологиями, невозможность физического посещения библиотеки, а также недостаток подходящей литературы. Разработаны практические рекомендации и показаны возможности их внедрения в библиотечную практику Узбекистана.

Ключевые слова: *пожилые люди, школьная библиотека, информационное обслуживание, цифровая грамотность, инклюзивная библиотека.*

Abstract. *This article investigates the improvement of information services for elderly people (nuroniylar) in school libraries. Based on the practical observations of a school librarian, three main problems have been identified: inability to use digital technologies, inability to physically visit the library, and a lack of appropriate literature. Practical recommendations have been developed and opportunities for their implementation in the library practice of Uzbekistan are presented.*

Keywords: *elderly people, school library, information services, digital literacy, inclusive library, library information technologies.*

Kirish

Hozirgi kunda O‘zbekistonda aholining tarkibi o‘zgarib, keksa yoshdagi fuqarolar soni yildan yilga ortib bormoqda. Statistika agentligi ma‘lumotlariga ko‘ra, 2023-yilda mehnatga layoqatli yoshdan katta aholi ulushi 8,5 foizni tashkil etgan. Aholining yoshi katta qatlami sonining ortib borishi turli ijtimoiy sohalar qatori kutubxona xizmatlariga ham yangi talablarni qo‘ymoqda. Shu bois nuroniy foydalanuvchilarning axborotga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish va ular uchun qulay kutubxona muhitini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) ma'lumotlariga asoslanib

aytish mumkinki, aholining qarishi XXI asrning eng muhim ijtimoiy o'zgarishlaridan biri sifatida belgilanmoqda.

Kutubxonalar — jumladan maktab kutubxonalari — bu jarayondan chetda qola olmaydi. Maktab kutubxonalari nafaqat o‘quvchilarga, balki mahalla aholisi, ota-onalar va keksa yoshdagi fuqarolarga ham xizmat ko'rsatishi mumkin. Biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, nuroniylar maktab kutubxonasidan foydalanishda jiddiy to‘siqlar bilan duch kelmoqda. Ushbu maqolada ushbu to‘siqlar tahlil qilinib, ularni bartaraf etishga qaratilgan amaliy yechimlar taklif etiladi.

Maqolaning maqsadi — maktab kutubxonasi sharoitida nuroniylar uchun axborot xizmatini takomillashtirish yo‘llarini ilmiy asosda ko‘rsatish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot maktab kutubxonasida to‘plangan amaliy kuzatuvlar, kutubxona foydalanuvchilari bilan suhbatlar hamda mavzu bo‘yicha ilmiy-uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish asosida olib borildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil 23-fevraldagi Qarori, Mannanov va Mavlyanovning «Axborot-kutubxona texnologiyasi» (2013) kitobi hamda xalqaro tashkilotlarning (BMT, ALA) hisobotlaridan nazariy asos sifatida foydalanildi. Kuzatuvlar davomida nuroniylarning kutubxona xizmatidan foydalanishdagi eng ko‘p uchraydigan muammolari tizimlashtirildi.

Nuroniylarning maktab kutubxonasidan foydalanishdagi asosiy muammolar

Amaliy kuzatuvlar asosida nuroniylar uchun uchta asosiy muammo guruhi aniqlandi:

1. Raqamli texnologiyalardan foydalana olmaslik

Hozirgi davrda kutubxona xizmatining katta qismi raqamli shaklga oʻtgan: elektron kataloglar, onlayn maʻlumotlar bazalari, raqamli oʻqish platformalari. Biroq nuroniylarning aksariyati kompyuter, planshet yoki smartfondan mustaqil ravishda foydalana olmaydi. Maktab kutubxonasida oʻtkazilgan kuzatuvlar shuni koʻrsatdiki, 65 yoshdan oshgan tashrif buyuruvchilarning 70 foizdan koʻprogʻi elektron katalogdan foydalanishda yordamga muhtoj bo'ladi.

Bu muammoni hal etish uchun kutubxonada maxsus «Raqamli savodxonlik darslari» ni tashkil etish tavsiya etiladi. Ushbu darslar haftasiga bir marta, sodda va tushunarli tarzda o'tkazilsa, nuroniylar qisqa muddatda asosiy raqamli koʻnikmalarga ega boʻlishi mumkin. Bundan tashqari, ekran oʻquvchi dasturlari, ekran kattalashtiruvchi vositalar va ovozli buyruq tizimlarini joriy etish maqsadga muvofiqdir.

2. Kutubxonaga jismoniy kela olmaslik

Sogʻliq holati, uzoq masofa yoki transport muammolari tufayli koʻplab nuroniylar kutubxonaga shaxsan kelish imkoniyatiga ega emas. Maktab kutubxonasi odatda maktab binosi ichida joylashganligi sababli, keksa yoshdagi fuqarolar uchun bu masofani bosib oʻtish qiyinroq boʻlishi mumkin.

Bu muammoni bartaraf etishning bir necha yo‘li mavjud. Birinchi yo‘l — uyga kitob yetkazib berish xizmati. Maktab kutubxonachisi yoki o‘quvchi-volontyorlar orqali haftada bir marta nuroniylarning uyiga kitob olib borish va qaytarib olish yo‘lga qo'yilishi mumkin. Ikkinchi yo‘l — masofaviy axborot xizmati: telefon yoki oddiy messenjerlar orqali kitob buyurtma qilish imkoniyatini yaratish. Uchinchi yo‘l — audiokitoblarni kompakt-disk yoki flesh-xotira qurilmasida taqdim etish, chunki bu format internetga ulanishni talab etmaydi.

3. Maqbul adabiyotlarning yetishmasligi

Nuroniylarimizning o‘qish qiziqishlari va ehtiyojlari yosh o‘quvchilardan farq qiladi: ular ko‘proq tarix, xotiralar, sog‘liqni saqlash, diniy-ma'naviy adabiyotlar va katta shriftli nashrlarga qiziqadi. Biroq maktab kutubxonalari fondi asosan o‘quv dasturi bilan bog‘liq adabiyotlardan iborat bo‘lib, nuroniylarning manfaatlariga yo‘naltirilgan kitoblar kam uchraydi.

Bu muammo uchun quyidagi yechimlar taklif etiladi: kutubxona fondini shakllantirishda nuroniylarning so‘rovlari va qiziqishlarini inobatga olish; katta shrift formatidagi nashrlarni sotib olishga alohida e‘tibor berish; mahalliy tarix, xotiralar va o‘zbek mumtoz adabiyotini fondga faol kiritish; shuningdek, turli kutubxonalar o‘rtasida kitob almashinuvini yo‘lga qo‘yish.

Xorijiy tajriba va O‘zbekistonga tatbiq etish imkoniyatlari

Rivojlangan mamlakatlarda nuroniylar uchun kutubxona xizmati alohida yo'nalish sifatida rivojlangan. Amerika kutubxonalar assotsiatsiyasi (ALA) «Show Up» dasturi doirasida keksa yoshdagi foydalanuvchilar uchun maxsus xizmat standartlarini ishlab

chiqqan. Buyuk Britaniya va Skandinaviya mamlakatlarida «kitob avtobuslari» — mobil kutubxonalar — orqali chekka hudud va uydan chiqa olmaydigan keksa fuqarolarga kitob yetkazib berish ko'p yillardan buyon yo‘lga qo‘yilgan.

O'zbekiston sharoitida ushbu tajribalarni to‘liq ko‘chirib olish qiyin bo‘lishi mumkin, biroq asosiy g‘oyalarni moslashtirib qo‘llash mumkin. Xususan, maktab kutubxonachisi, mahalla faoli va o‘quvchi-volontyorlardan iborat «Nuroniylar kutubxona yordamchisi» guruhi tashkil etish — arzon va samarali yechim bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa

Maktab kutubxonalari — jamiyatning barcha a‘zolariga, shu jumladan nuroniylarimizga ham xizmat ko‘rsatuvchi muhim madaniy-ma'rifiy muassasalardir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, nuroniylar kutubxona xizmatidan foydalanishda uchta asosiy to‘siqqa duch kelmoqda: raqamli texnologiyalardan foydalana olmaslik, kutubxonaga jismoniy kela olmaslik va maqbul adabiyotlarning yetishmasligi.

Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilishi tavsiya etiladi: raqamli savodxonlik darslarini tashkil etish; uyga kitob yetkazib berish xizmatini yo‘lga qo‘yish; audiokitoblar va katta shriftli nashrlar fondini shakllantirish; kutubxona fondini nuroniylarning qiziqishlari asosida to‘ldirish. Mazkur tavsiyalar nisbatan kam xarajat talab qilgani holda, nuroniylarning kutubxona xizmatidan foydalanish imkoniyatini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Kelajakda bu yo‘nalishda davlat dasturlari doirasida maktab kutubxonalariga maxsus moliyalashtirish ajratilishi va inklyuziv kutubxona xizmati standartlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil 23-fevraldagi PQ-1487-son "Axborot-kommunikatsion texnologiyalar bazasida axborot-kutubxona xizmatlari sifatini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. — URL: https://lex.uz.

2. Xudaybergenova M. Mutolaa va kitobxonlikni targ‘ib qilishning ba‘zi ustuvor masalalari // Tamaddun nuri jurnali. — 2024. — T. 8, № 59. — B. 271–273.

3. Sharipova D.A. Library-The Skill of the Librarian in the Development of Information Systems // Internauka. – 2021. – № 9-2. – P. 51–52.

4. Mannanov Yu.O., Mavlyanov K.G. Axborot-kutubxona texnologiyasi. — Toshkent: Noshir, 2013. — 288 b.

5. American Library Association. Older Adults [Elektron resurs]. — URL: https://www.ala.org/tools/atoz/older-adults.

YOSHLAR TARBIYASIDA MA’NAVIY QADRIYATLAR VA ILMIY TAFAKKURNING O‘RNI

Iskandarov Voxid Rasul o‘g‘li

vohidiska737@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada yoshlar tarbiyasida ma’naviy qadriyatlar va ilmiy tafakkurning tutgan o‘rni tahlil qilinadi. Raqamli axborot makoni sharoitida yosh avlodning dunyoqarashi, axloqiy mezonlari va tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish dolzarb vazifa sifatida qaraladi. Maqolada ma’naviy qadriyatlar yoshlarning axloqiy immuniteti, ijtimoiy mas’uliyati va milliy o‘zlikni anglashida muhim omil ekani yoritiladi. Shuningdek, ilmiy tafakkur yoshlarni dalilga asoslangan fikrlashga, voqelikni tahlil qilishga, yangilikka intilishga va turli zararli g‘oyalarga ongli munosabat bildirishga o‘rgatishi asoslanadi. Tadqiqotda ma’naviy tarbiya va ilmiy tafakkurni bir-biridan ajratib emas, balki o‘zaro uyg‘un holda rivojlantirish zarurligi ta’kidlanadi.*

Kalit so‘zlar: *yoshlar tarbiyasi, ma’naviy qadriyatlar, ilmiy tafakkur, axloqiy tarbiya, tanqidiy fikrlash, ma’naviy immunitet.*

Abstract: *This article analyzes the role of spiritual values and scientific thinking in youth education. In the context of globalization and the digital information environment, the formation of young people’s worldview, moral standards, and critical thinking skills is considered an urgent task. The article highlights the importance of spiritual values in developing moral immunity, social responsibility, and national identity among youth. It also argues that scientific thinking teaches young people to reason based on evidence, analyze reality, strive for innovation, and consciously*

respond to harmful ideas. The study emphasizes the necessity of developing spiritual education and scientific thinking not separately, but in harmony with each other.

Keywords: *youth education, spiritual values, scientific thinking, moral education, critical thinking, spiritual immunity.*

KIRISH

Yoshlar tarbiyasi jamiyatning kelajagini belgilovchi eng muhim omillardan biridir. Har qanday davlat va jamiyat o‘z taraqqiyotini yosh avlodning bilim darajasi, ma’naviy qiyofasi, kasbiy salohiyati va ijtimoiy mas’uliyati bilan bog‘laydi. Chunki yoshlar faqat kelajak egalari emas, balki bugungi ijtimoiy jarayonlarning ham faol ishtirokchilaridir. Ularning qanday qadriyatlarga tayanib yashashi, voqelikni qanday tahlil qilishi, jamiyatdagi muammolarga qanday munosabat bildirishi mamlakat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega.

Ma’naviy qadriyatlar insonning ichki dunyosini, axloqiy mezonlarini, ezgulik va yovuzlik, adolat va zulm, halollik va manfaatparastlik haqidagi tasavvurlarini shakllantiradi. Ilmiy tafakkur esa insonni dalil asosida fikrlashga, hodisalarni tahlil qilishga, sabab va oqibatni anglashga, yangilik yaratishga undaydi. Agar ma’naviy qadriyatlar shaxsning qalbini tarbiyalasa, ilmiy tafakkur uning aqlini charxlaydi. Shu bois yoshlar tarbiyasida ushbu ikki omil bir-biriga qarama-qarshi emas, aksincha, bir-birini to‘ldiruvchi muhim tarbiyaviy kuch sifatida qaralishi kerak.

Maqolaning maqsadi yoshlar tarbiyasida ma’naviy qadriyatlar va ilmiy tafakkurning o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilish, ularning shaxs kamoloti va jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyatini yoritishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun ma’naviy qadriyatlarning tarbiyaviy vazifasi, ilmiy tafakkurning yoshlar ongini shakllantirishdagi roli, shuningdek, ushbu ikki yo‘nalishning uyg‘unligi ilmiy jihatdan ko‘rib chiqiladi.

ASOSIY QISM

Yoshlar tarbiyasida ma’naviy qadriyatlarning o‘rni, avvalo, shaxsning axloqiy qiyofasini shakllantirishda namoyon bo‘ladi. Ma’naviy qadriyatlar deganda insonparvarlik, halollik, adolat, vatanparvarlik, mehr-oqibat, ota-onaga hurmat, ustozga ehtirom, mehnatsevarlik, mas’uliyat, bag‘rikenglik va jamiyat oldidagi burchni anglash kabi tushunchalar nazarda tutiladi. Bu qadriyatlar navqiron avlodning kundalik hayotida odob-axloq mezoni, muomala madaniyati va ijtimoiy munosabatlar asosiga aylanadi.

Abdulla Avloniy “Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir” degan fikri orqali tarbiyaning jamiyat hayotidagi beqiyos ahamiyatini ta’kidlagan. Ushbu fikr bugungi davr uchun ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Chunki zamonaviy jamiyatda o‘sib kelayotgan avlod ko‘plab axborot manbalari, turli mafkuraviy qarashlar va madaniy ta’sirlar bilan yuzma-yuz kelmoqda. Bunday sharoitda ularning ma’naviy qadriyatlarga tayangan holda tanlov qila olishi, foydali va zararli ta’sirlarni ajrata bilishi muhimdir.

Ma’naviy qadriyatlar yosh avlod ongida ichki nazorat tizimini shakllantiradi. Tashqi nazorat insonni faqat ma’lum vaziyatda tartibga solishi mumkin, ammo ichki ma’naviy nazorat uning har qanday sharoitda ham to‘g‘ri yo‘lni tanlashiga yordam beradi. Masalan, halollik qadriyatini chuqur anglagan shaxs aldov, korrupsiya, nohaqlik va manfaatparastlikdan uzoq bo‘ladi. Vatanparvarlik tuyg‘usiga ega avlod vakili esa o‘z bilimini shaxsiy manfaat uchungina emas, balki jamiyat taraqqiyoti uchun ham sarflashga intiladi.

Biroq ma’naviy tarbiya faqat nasihat, shior yoki tashqi targ‘ibot bilan cheklanib qolmasligi kerak. Agar qadriyatlar tarbiyalanuvchilarning hayotiy tajribasi, ta’lim jarayoni, oilaviy muhit va jamiyatdagi real munosabatlar bilan bog‘lanmasa, ular quruq

gapga aylanib qolishi mumkin. Shu sababli ma’naviy qadriyatlar amaliy tarbiya, shaxsiy namuna, ijtimoiy muhit va ongli tushuntirish orqali singdirilishi zarur. O‘quvchi-talabalar ko‘proq eshitganiga emas, ko‘rganiga ergashadi. Tarbiyada oila, maktab, oliy ta’lim muassasasi, ustozlar va ommaviy axborot vositalarining mas’uliyati katta.

Ilmiy tafakkur esa yoshlar tarbiyasining ikkinchi muhim ustunidir. Ilmiy tafakkur voqelikni dalillar asosida anglash, sabab-oqibat aloqalarini ko‘ra bilish, muammoga tanqidiy yondashish, savol qo‘yish, izlanish, xulosa chiqarish va yangilik yaratish qobiliyatidir. Bunday tafakkurga ega shaxs har qanday axborotni ko‘r-ko‘rona qabul qilmaydi, balki uni tahlil qiladi, manbasini tekshiradi va mantiqiy baholaydi.

Bugungi raqamli jamiyatda ilmiy tafakkurning ahamiyati yanada ortmoqda. Chunki internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali turli xil ma’lumotlar juda tez tarqaladi. Ularning hammasi ham to‘g‘ri, foydali yoki ishonchli emas. Ayrim ma’lumotlar hissiyotga ta’sir qilish, odamlarni chalg‘itish, noto‘g‘ri xulosa chiqarishga undash yoki muayyan manfaatga xizmat qilish uchun tarqatiladi. Ilmiy tafakkur esa o‘quvchi-talabalarni bunday axborot oqimi ichida yo‘lini yo‘qotib qo‘ymaslikka o‘rgatadi.

Tanqidiy fikrlash ilmiy tafakkurning muhim tarkibiy qismidir. Tanqidiy fikrlash deganda hamma narsani inkor qilish emas, balki har bir fikrni dalil, mantiq va tajriba asosida baholash tushuniladi. Masalan, ijtimoiy tarmoqda tarqalgan xabarni ko‘rgan shaxs unga darhol ishonib ketmasdan, uning manbasi, muallifi, mazmuni va maqsadini tekshirishi kerak. Shu jihatdan ilmiy tafakkur insonni oddiy axborot iste’molchisidan ongli tahlilchiga aylantiradi.

Ma’naviy qadriyatlar va ilmiy tafakkur bir-biridan ajralgan holda emas, uyg‘unlikda samarali natija beradi. Faqat ma’naviy qadriyatlarga ega, ammo ilmiy tafakkuri yetarli shakllanmagan avlod vakili turli hissiy da’vatlar, shiorlar yoki noto‘g‘ri talqinlar ta’siriga tushib qolishi mumkin. Aksincha, faqat ilmiy bilimga ega,

lekin ma’naviy qadriyatlardan yiroq shaxs o‘z bilimini jamiyat manfaatiga emas, shaxsiy foyda yoki zararli maqsadlar yo‘lida ishlatishi ehtimoli bor. Demak, tarbiya jarayonida qalb va aql, qadriyat va bilim, axloq va tafakkur birgalikda rivojlantirilishi lozim.

Yoshlar tarbiyasida ma’naviy qadriyat va ilmiy tafakkur uyg‘unligining yana bir muhim jihati shundaki, bu ikki omil ularni turli zararli g‘oyalar va axborot xurujlaridan himoya qiladi. Ma’naviy qadriyatlar o‘sib kelayotgan avlodda ezgulik, adolat, insonparvarlik va mas’uliyat tuyg‘usini mustahkamlaydi. Ilmiy tafakkur esa ularni noto‘g‘ri ma’lumot, yolg‘on targ‘ibot, manipulyatsiya va mutaassib qarashlarni aniqlashga o‘rgatadi. Natijada navqiron avlodda ma’naviy va fikriy immunitet shakllanadi.

Ma’naviy immunitet shaxsning zararli g‘oyalarga, axloqiy buzilishlarga va salbiy ta’sirlarga qarshi ichki himoya qobiliyatidir. Fikriy immunitet esa yolg‘on axborot, noto‘g‘ri da’vo va mantiqsiz qarashlarni ajrata olish salohiyatidir. Bu ikki immunitet birlashganda inson nafaqat “nima yaxshi, nima yomon” degan savolga javob topadi, balki “nima uchun yaxshi, nima uchun yomon” degan savolni ham ilmiy va axloqiy asosda anglaydi.

Ta’lim tizimi ushbu jarayonda markaziy o‘rin tutadi. Maktab va oliy ta’lim muassasalarida o‘quvchi-talabalarning faqat kasbiy bilimini oshirish emas, balki ularning ma’naviy dunyosi, muloqot madaniyati, tanqidiy fikrlashi va ijtimoiy mas’uliyatini shakllantirishga ham e’tibor berilishi zarur. Dars jarayonlarida muammoli savollar, bahs-munozaralar, loyiha ishlari, mustaqil tadqiqotlar, kitobxonlik va tahliliy yozma ishlar ularning ilmiy tafakkurini rivojlantiradi. Shu bilan birga, adabiyot, tarix, dinshunoslik, falsafa, tarbiya va ma’naviyatga oid fanlar orqali qadriyatlar tizimi mustahkamlanadi.

Oila tarbiyasi ham yosh avlod ma’naviy kamolotining poydevori hisoblanadi. Oilada berilgan tarbiya insonning butun hayotiga ta’sir ko‘rsatadi. Ota-onaning halolligi, mehnatsevarligi, kitobga munosabati, farzand bilan muloqoti, va’daga vafo qilishi, kattalarga hurmati va jamiyatga munosabati bola ongida qadriyat sifatida shakllanadi. Shuning uchun farzand tarbiyasida oilaning o‘rni hech qanday institut bilan to‘liq almashtirib bo‘lmaydigan darajada muhimdir.

Shuningdek, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar ham yoshlar tarbiyasida katta rol o‘ynaydi. Bugungi kunda o‘sib kelayotgan avlod ko‘p vaqtini virtual makonda o‘tkazadi. Shu bois ma’naviy-ma’rifiy kontentlarning mazmuni, sifati va ta’sirchanligi nihoyatda muhimdir. Agar ijtimoiy tarmoqlarda ilmiy, ma’rifiy, axloqiy va motivatsion kontentlar ko‘paytirilsa, ularning axborot maydonidagi tanlovi ijobiy tomonga o‘zgaradi. Bunda quruq nasihat emas, zamonaviy uslub, hayotiy misol, tahliliy yondashuv va yangi avlod tiliga mos muloqot zarur.

O‘quvchi-talabalarning ilmiy tafakkurini rivojlantirishda kitobxonlik alohida ahamiyatga ega. Kitob inson tafakkurini kengaytiradi, lug‘at boyligini oshiradi, tasavvur va tahlil qobiliyatini rivojlantiradi. Badiiy asarlar orqali inson ruhiyati, ezgulik, vijdon, mehr, sadoqat va adolat haqida chuqurroq o‘ylash imkoniyati paydo bo‘ladi. Ilmiy va ilmiy-ommabop kitoblar esa savol qo‘yish, izlanish va mantiqiy fikrlash ko‘nikmasini shakllantiradi. Demak, kitobxonlik ma’naviy qadriyat va ilmiy tafakkur o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini bajaradi.

Yoshlar tarbiyasida ustoz shaxsining ham alohida o‘rni bor. Ustoz faqat bilim beruvchi emas, balki shaxs tarbiyachisi, yo‘l ko‘rsatuvchi va ma’naviy namuna hisoblanadi. O‘quvchi-talabalar ko‘pincha ustozining darsdagi bilimidan tashqari, uning muomalasi, odobi, mas’uliyati, adolati va ilmga munosabatidan ham saboq oladi. Shu sababli pedagogning ma’naviy qiyofasi va ilmiy salohiyati tarbiya jarayonida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Ma’naviy qadriyatlar va ilmiy tafakkurning uyg‘unligi navqiron avlodni ijtimoiy faollikka ham undaydi. Bunday avlod vakillari jamiyatdagi muammolarga befarq bo‘lmaydi, ularni tushunishga, tahlil qilishga va yechim izlashga intiladi. Ular ekologiya, ta’lim, madaniyat, texnologiya, ijtimoiy adolat, millatlararo totuvlik va ma’naviy muhit kabi masalalarda faol pozitsiyaga ega bo‘ladi. Eng muhimi, ularning faolligi hissiyotga emas, bilim, axloq va mas’uliyatga tayanadi.

Bugungi kunda yoshlarni tarbiyalashda milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligiga alohida e’tibor berish lozim. Milliy qadriyatlar yosh avlodni o‘z tarixini, tilini, madaniyatini va ajdodlar merosini qadrlashga o‘rgatadi. Umuminsoniy qadriyatlar esa ularni boshqa xalqlar, madaniyatlar va qarashlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lishga yo‘naltiradi. Ilmiy tafakkur esa bu ikki yo‘nalishni muvozanatga keltirib, insonni tor fikrlashdan, mutaassiblikdan va befarqlikdan himoya qiladi.

Shu asosda aytish mumkinki, yoshlar tarbiyasida ma’naviy qadriyatlar va ilmiy tafakkurni birgalikda rivojlantirish strategik ahamiyatga ega. Ma’naviy qadriyatlarsiz ilmiy bilim sovuq va manfaatparast vositaga aylanishi mumkin. Ilmiy tafakkursiz ma’naviy da’vat esa hissiy, biryoqlama va ta’siri qisqa bo‘lib qolishi ehtimoli bor. Shu sababli zamonaviy tarbiya modeli “bilimli yosh” bilan birga “ma’naviy yetuk va tafakkurli shaxs”ni shakllantirishga qaratilishi kerak.

XULOSA

Xulosa qilinganda, yoshlar tarbiyasida ma’naviy qadriyatlar va ilmiy tafakkur muhim o‘zaro bog‘liq omillar hisoblanadi. Ma’naviy qadriyatlar yoshlarning axloqiy qiyofasi, ijtimoiy mas’uliyati, milliy o‘zligi va insoniy fazilatlarini shakllantiradi. Ilmiy tafakkur esa ularni dalil asosida fikrlashga, voqelikni tahlil qilishga, yangilikka intilishga va turli axborotlarni ongli baholashga o‘rgatadi.

Bugungi axborotlashgan jamiyatda yoshlarni faqat bilimli qilish yetarli emas. Ularni bir vaqtning o‘zida ma’naviy yetuk, tanqidiy fikrlaydigan, ijtimoiy mas’uliyatli va ilmiy dunyoqarashga ega shaxs sifatida tarbiyalash zarur. Ma’naviy qadriyatlar va ilmiy tafakkur uyg‘unligi yoshlarni zararli g‘oyalar, axborot xurujlari va ma’naviy bo‘shliqdan himoya qiluvchi muhim omildir.

Shu bois oila, ta’lim muassasalari, ustozlar, ommaviy axborot vositalari va jamiyatning barcha institutlari yoshlar tarbiyasida hamkorlikda faoliyat yuritishi lozim. Tarbiya jarayonida nasihat bilan birga shaxsiy namuna, bilim bilan birga axloq, ilm bilan birga mas’uliyat, milliy qadriyatlar bilan birga umuminsoniy qarashlar uyg‘un holda berilishi kerak. Ana shundagina yosh avlod jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladigan, mustaqil fikrlaydigan va ma’naviy barkamol insonlar sifatida kamol topadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
4. Dewey J. Democracy and Education. – New York: Macmillan, 1916.
5. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978.
6. UNESCO. Rethinking Education: Towards a Global Common Good? – Paris: UNESCO Publishing, 2015.
7. Quronov M. Milliy tarbiya. – Toshkent: Ma’naviyat, 2007.
8. Jo‘rayev N. Ma’naviyat asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2010.

IMPORTANCE OF USING SYSTEMATIC REVIEW IN TEACHING WRITING

Jumakulov Shamsiddin Rakhmatilla ugli

Kokand University Andijan Branch

jumakulovs@mail.ru

Abstract. *Systematic reviews are important tools for improving writing instruction through evidence-based research synthesis (Booth et al., 2016). They help educators identify effective teaching methods, improve curriculum design, and enhance assessment practices (Graham & Perin, 2007). In addition, systematic reviews support teacher development and identify gaps in writing education research (Snyder, 2019). Overall, they contribute to more reliable and effective writing pedagogy (Hyland, 2019).*

Keywords: *systematic review, writing instruction, academic writing, evidence-based education, teaching methodology, educational research*

Аннотация. *Систематические обзоры являются важными инструментами для совершенствования обучения письму посредством синтеза исследований, основанных на доказательствах (Booth et al., 2016). Они помогают преподавателям определять эффективные методы обучения, улучшать разработку учебных программ и совершенствовать практики оценивания (Graham & Perin, 2007). Кроме того, систематические обзоры поддерживают профессиональное развитие преподавателей и выявляют пробелы в исследованиях письменной речи (Snyder, 2019). В целом, они способствуют более надежной и эффективной методике обучения письму (Hyland, 2019).*

Ключевые слова: *систематический обзор, обучение письму, академическое письмо, образование, основанное на доказательствах, методика преподавания, педагогические исследования.*

Writing is a fundamental component of language learning and academic success because it enables learners to express ideas, organize thoughts, and participate in academic discourse (Hyland, 2019). Teaching writing, however, remains one of the most demanding aspects of language education due to its cognitive, linguistic, and social complexity (Graham & Perin, 2007). Teachers often face difficulties in identifying instructional strategies that effectively improve learners' writing skills.

In recent decades, educational researchers have produced numerous studies on writing pedagogy, including process writing, genre-based instruction, collaborative learning, and feedback strategies (Hyland, 2019). Although these studies provide valuable insights, findings are often inconsistent or context-specific. Consequently, educators may struggle to determine which teaching approaches are most reliable.

Systematic review has emerged as an effective method for synthesizing educational research and supporting evidence-based practice (Petticrew & Roberts, 2006). Through rigorous and transparent procedures, systematic reviews help researchers and teachers identify effective instructional strategies and make informed pedagogical decisions. This article examines the importance of using systematic reviews in teaching writing and discusses their contributions to educational practice and research.

A systematic review is a structured and transparent process used to collect, evaluate, and synthesize research evidence related to a specific research question (Snyder, 2019). Unlike traditional narrative reviews, systematic reviews follow predefined procedures that minimize bias and increase reliability (Booth et al., 2016).

The systematic review process generally includes several stages: defining research questions, establishing inclusion and exclusion criteria, searching academic databases, evaluating study quality, extracting data, and synthesizing findings (Petticrew & Roberts, 2006). The primary objective is to provide a comprehensive summary of existing evidence.

In writing education, systematic reviews help researchers evaluate the effectiveness of different instructional methods across various educational settings. For example, they can synthesize evidence on peer feedback, process writing, or digital writing tools to determine their impact on student achievement.

One of the most important contributions of systematic reviews is the promotion of evidence-based teaching practices. Writing teachers are frequently exposed to multiple instructional methods, but not all approaches are equally effective (Graham & Perin, 2007).

Systematic reviews enable educators to identify strategies supported by empirical evidence. For instance, research synthesis has shown that explicit writing instruction, collaborative writing activities, and structured feedback significantly improve students' writing performance (Graham & Perin, 2007). Such findings allow teachers to select teaching methods based on research rather than personal preference or tradition.

Evidence-based instruction also contributes to improved learning outcomes. When teachers implement methods supported by systematic evidence, students are more likely to develop stronger writing abilities and greater confidence in academic communication (Hyland, 2019).

Systematic reviews play an essential role in curriculum development because they provide reliable evidence about effective instructional practices. Educational institutions regularly revise writing curricula to address changing academic and professional demands.

Research synthesis helps curriculum developers identify successful teaching models and learning objectives (Snyder, 2019). For example, systematic reviews may reveal the importance of integrating critical thinking tasks, genre awareness, and digital literacy into writing courses.

Additionally, systematic reviews help educators recognize weaknesses in existing curricula. If research findings demonstrate that students experience difficulties with academic argumentation or organization, curriculum designers can create targeted instructional interventions to address these challenges.

Systematic reviews are also valuable for identifying limitations and gaps in existing research. Although writing instruction has received significant scholarly attention, some areas remain underexplored.

For example, systematic reviews may reveal limited research on multilingual learners, online writing instruction, or the integration of artificial intelligence technologies in writing education. Identifying these gaps encourages researchers to conduct further studies and expand knowledge in the field (Tricco et al., 2018).

Furthermore, systematic reviews often expose methodological weaknesses in previous studies, such as small sample sizes, insufficient longitudinal data, or inconsistent assessment methods. Recognizing these limitations contributes to improving future research quality.

Systematic reviews have become essential tools in teaching writing because they provide reliable, comprehensive, and evidence-based insights into instructional practices. By synthesizing findings from multiple studies, systematic reviews help educators improve teaching methods, curriculum design, assessment strategies, and teacher professional development.

Moreover, systematic reviews contribute to identifying research gaps and strengthening methodological quality in writing education research. As educational

environments continue to evolve, teachers and researchers must increasingly rely on evidence-based approaches to support effective writing instruction.

Therefore, integrating systematic review methods into writing education research and classroom practice is crucial for improving the quality, reliability, and effectiveness of writing instruction in contemporary education.

References

1. Booth A., Sutton A., Papaioannou D. Systematic Approaches to a Successful Literature Review. – 2nd ed. – Sage Publications, 2016.

2. Graham S., Perin D. A meta-analysis of writing instruction for adolescent students // Journal of Educational Psychology. – 2007. – Vol. 99, № 3. – P. 445–476. – DOI: https://doi.org/10.1037/0022-0663.99.3.445

3. Hyland K. Second Language Writing. – 2nd ed. – Cambridge University Press, 2019.

4. Petticrew M., Roberts H. Systematic Reviews in the Social Sciences: A Practical Guide. – Blackwell Publishing, 2006.

5. Snyder H. Literature review as a research methodology: An overview and guidelines // Journal of Business Research. – 2019. – Vol. 104. – P. 333–339. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.07.039

6. Tricco A.C., Lillie E., Zarin W., O'Brien K.K., Colquhoun H., Levac D. et al. PRISMA extension for scoping reviews: PRISMA-ScR: Checklist and explanation // Annals of Internal Medicine. – 2018. – Vol. 169, № 7. – P. 467–473. – DOI: https://doi.org/10.7326/M18-0850

A GUIDELINE FOR CONDUCTING SYSTEMATIC REVIEWS IN TEACHING RESEARCH

Jumakulov Shamsiddin Rakhmatilla ugli

Kokand University Andijan Branch

jumakulovs@mail.ru

Abstract. *Systematic reviews have become an essential research methodology in educational and teaching studies because they provide transparent, rigorous, and reproducible syntheses of existing evidence. Unlike traditional literature reviews, systematic reviews follow predefined procedures for identifying, selecting, evaluating, and synthesizing relevant studies. This article presents a practical guideline for conducting systematic reviews in teaching research. The paper outlines the major stages of the review process, including formulating research questions, developing review protocols, conducting systematic searches, screening studies, assessing quality, extracting data, and synthesizing findings. The guideline aims to support novice and experienced researchers in producing high-quality evidence that can inform educational practice, policy, and future research.*

Keywords: *systematic review, teaching research, educational research, evidence synthesis, PRISMA, literature review, research methodology, data extraction, quality assessment, educational practice*

1. Introduction

Educational researchers increasingly rely on systematic reviews to summarize evidence, identify research gaps, and guide decision-making in teaching and learning.

As the volume of educational research continues to grow, synthesizing findings across multiple studies has become necessary to support evidence-based teaching practices. Systematic reviews differ from traditional narrative reviews because they employ explicit, transparent, and reproducible methods to minimize bias throughout the review process (Page et al., 2021). The Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses (PRISMA) 2020 framework has become the most widely adopted guideline for reporting systematic reviews across disciplines. PRISMA provides a 27-item checklist and flow diagram that enhance transparency in study identification, selection, appraisal, and synthesis.

This article provides a step-by-step guideline for conducting systematic reviews in teaching research. The objective is to help researchers produce rigorous reviews that contribute meaningful evidence to educational scholarship.

2. Understanding Systematic Reviews

A systematic review is a structured method of identifying, evaluating, and synthesizing all relevant studies that address a specific research question. Unlike narrative reviews, which may rely on selective literature selection, systematic reviews follow predetermined procedures that enhance transparency and reproducibility (Page et al., 2021).

In educational researc, systematic reviews can be used to investigate topics such as:

- Effectiveness of teaching methodologies
- Technology-enhanced learning
- Teacher professional development
- Assessment and feedback practices
- Inclusive education
- Language teaching and learning

- Student motivation and engagement

Step 1: Formulating the Research Question

The foundation of a successful systematic review is a clearly defined research question. Researchers should formulate questions that are specific, focused, and answerable.

One commonly used framework is PICo (Population, Interest, Context):

- **Population:** Who is being studied?
- **Interest:** What educational phenomenon or intervention is examined?
- **Context:** In what educational setting?

For example:

How does formative assessment influence student achievement in secondary school mathematics classrooms?

A well-defined question guides all subsequent stages of the review.

Step 2: Developing a Review Protocol

Before beginning the review, researchers should develop a protocol outlining:

- Review objectives
- Research questions
- Inclusion and exclusion criteria
- Search strategy
- Databases to be searched
- Data extraction procedures
- Quality assessment methods
- Data synthesis techniques

Developing a protocol before conducting the search reduces researcher bias and enhances methodological transparency.

Step 3: Establishing Inclusion and Exclusion Criteria

Clear eligibility criteria determine which studies will be included in the review.

Inclusion Criteria

Examples include:

- Peer-reviewed journal articles
- Studies published between specified years
- Research conducted in educational settings
- Empirical studies employing quantitative, qualitative, or mixed methods

Exclusion Criteria

Examples include:

- Editorials and opinion papers
- Conference abstracts without full texts
- Duplicate publications
- Studies unrelated to teaching and learning

Eligibility criteria should be documented clearly and applied consistently.

Step 4: Conducting a Systematic Literature Search

A comprehensive search strategy is critical for identifying relevant studies.

Researchers should search multiple databases, including:

- ERIC
- Scopus
- Web of Science
- Education Source
- Google Scholar

Search strings should combine keywords using Boolean operators:

Example:

("formative assessment" OR "assessment for learning") AND (student achievement OR academic performance) AND (secondary education OR high school)

Step 5: Screening and Selecting Studies

After retrieving records from databases, researchers should remove duplicates and screen studies in two stages:

Title and Abstract Screening

Studies are screened against eligibility criteria based on titles and abstracts.

Full-Text Screening

Potentially relevant studies undergo full-text assessment to determine final inclusion.

PRISMA recommends documenting this process using a flow diagram showing:

- Records identified
- Records screened
- Reports assessed for eligibility
- Studies included in the review

The PRISMA flow diagram improves transparency in study selection.

Step 6: Assessing Study Quality

Quality appraisal evaluates the methodological rigor of included studies.

Common quality assessment tools include:

- Mixed Methods Appraisal Tool (MMAT)
- Critical Appraisal Skills Programme (CASP)
- Joanna Briggs Institute (JBI) Checklists

Researchers should assess factors such as:

- Research design
- Sampling procedures
- Data collection methods

- Reliability and validity
- Potential bias

Quality assessment strengthens the credibility of review findings.

Step 7: Data Extraction

Researchers should develop a standardized data extraction form.

Typical extraction categories include:

Category	Description
Author(s)	Study authors
Year	Publication year
Country	Research location
Participants	Sample characteristics
Methodology	Research design
Intervention	Teaching strategy examined
Findings	Main results
Limitations	Study weaknesses

Systematic extraction ensures consistency across studies.

Step 8: Data Synthesis

The synthesis method depends on the nature of the included studies.

Narrative Synthesis

Suitable when studies are heterogeneous.

Researchers summarize:

- Patterns
- Themes
- Similarities

- Differences

Meta-analysis

Appropriate when studies provide comparable quantitative data.

Meta-analysis statistically combines results to estimate overall effect sizes.

Educational systematic reviews commonly employ narrative synthesis due to methodological diversity among studies.

Step 9: Reporting the Review

Researchers should report findings according to PRISMA 2020 guidelines. The PRISMA framework includes a 27-item checklist covering:

- Title
- Abstract
- Introduction
- Methods
- Results
- Discussion
- Funding information

Adherence to PRISMA improves transparency, reproducibility, and reporting quality.

3. Challenges in Conducting Systematic Reviews

Despite their strengths, systematic reviews present several challenges:

- Time-intensive screening processes
- Large volumes of literature
- Variability in study quality
- Publication bias
- Limited access to full-text publications

Researchers should address these challenges through careful planning and transparent reporting.

4. Implications for Teaching Research

Systematic reviews contribute significantly to educational scholarship by:

1. Identifying effective teaching practices.
2. Informing evidence-based educational policies.
3. Highlighting research gaps.
4. Supporting curriculum development.
5. Guiding future empirical investigations.

As educational systems increasingly emphasize evidence-based practice, systematic reviews provide valuable foundations for decision-making and innovation.

5. Conclusion

Systematic reviews represent one of the most rigorous approaches to synthesizing educational evidence. By following structured procedures for searching, selecting, appraising, and synthesizing research, scholars can generate reliable conclusions that inform teaching practice and policy. The PRISMA 2020 framework provides an internationally recognized standard for conducting and reporting systematic reviews. Researchers in education should adopt systematic review methodologies to improve transparency, reproducibility, and the overall quality of evidence available to educators and policymakers.

References

1. Booth A., Sutton A., Papaioannou D. Systematic Approaches to a Successful Literature Review. – 2nd ed. – Sage Publications, 2016.

2. Moher D., Liberati A., Tetzlaff J., Altman D.G. Preferred reporting items for systematic reviews and meta-analyses: The PRISMA statement // PLoS Medicine. – 2009. – Vol. 6, № 7. – Article e1000097.

3. Page M.J., McKenzie J.E., Bossuyt P.M., Boutron I., Hoffmann T.C., Mulrow C.D., Shamseer L., Tetzlaff J.M., Akl E.A., Brennan S.E. et al. The PRISMA 2020 statement: An updated guideline for reporting systematic reviews // BMJ. – 2021. – Vol. 372. – Article n71. – DOI: https://doi.org/10.1136/bmj.n71

4. Petticrew M., Roberts H. Systematic Reviews in the Social Sciences: A Practical Guide. – Blackwell Publishing, 2006.

5. Snyder H. Literature review as a research methodology: An overview and guidelines // Journal of Business Research. – 2019. – Vol. 104. – P. 333–339.

6. Tranfield D., Denyer D., Smart P. Towards a methodology for developing evidence-informed management knowledge by means of systematic review // British Journal of Management. – 2003. – Vol. 14, № 3. – P. 207–222.

TIBBIY KIMYONI O‘QITISHNI RIVOJLANTIRISH BOSQICHLARI

Karimova Oygul Razzoqbergan qizi

Toshkent davlat tibiyot instituti

Qodirberganova Shodiya Otabek qizi

Toshkent davlat tibiyot instituti

Safayeva Kumush Otabek qizi

Urganch davlat tibiyot instituti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tibbiy kimyoni o‘qitishning tarixiy rivojlanish bosqichlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda fundamental, integrativ, kompetensiyaviy va raqamli transformatsiya bosqichlarining mazmuni hamda ularning ta’lim sifatiga ta’siri yoritilgan. Har bir bosqichning o‘ziga xos metodologik xususiyatlari va zamonaviy tibbiy ta’lim tizimidagi o‘rni ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, kompetensiyaviy va raqamli yondashuvlarning talaba markazli ta’limni rivojlantirishdagi ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, tibbiy kimyoni o‘qitishda bosqichma-bosqich rivojlanish zamonaviy ta’lim sifatini oshirishga xizmat qilishi aniqlangan.*

Kalit so‘zlar: *tibbiy kimyo, ta’lim bosqichlari, kompetensiyaviy yondashuv, integrativ ta’lim, raqamli ta’lim, pedagogik texnologiyalar, tibbiy ta’lim islohotlari, tarixiy rivojlanish, talaba markazli ta’lim.*

Dolzarblik. Tibbiy ta'lim tizimida kimyo fanining tutgan o'rni qadim zamonlardan buyon muhim hisoblangan. Biroq XXI asr tibbiy ta'lim islohotlari sharoitida tibbiy kimyoni o'qitish usullari va mazmuni tubdan o'zgarib bormoqda. Globallashuv, raqamlashtirish va zamonaviy ilm-fanning jadal rivojlanishi ta'lim jarayoniga yangicha talablar qo'ymoqda. O'zbekistonda ham 2017-yildan boshlab amalga oshirilayotgan tibbiy ta'lim islohotlari doirasida o'quv dasturlari, kadrlar tayyorlash modellari va dars berish metodlari keskin qayta ko'rib chiqildi. Shu nuqtai nazardan, tibbiy kimyoni o'qitishning tarixiy evolyutsiyasini o'rganish va zamonaviy bosqichning xususiyatlarini aniqlash — nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim masaladir.

Maqsad va vazifalar. Maqolaning asosiy maqsadi — tibbiy kimyoni o'qitishni rivojlantirish bosqichlarini ilmiy asosda tahlil qilish va har bir bosqichning ta'lim sifatiga ta'sirini ko'rsatishdir. Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: tibbiy kimyo o'qitishining tarixiy taraqqiyotini bosqichlarga ajratib o'rganish; integrativ va kompetensiyaviy yondashuvlarning amaliy samaradorligini baholash; raqamli vositalarning ta'lim jarayoniga integratsiyasi imkoniyatlarini aniqlash hamda zamonaviy tibbiy ta'lim islohotlari talablari asosida metodologik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tibbiy kimyo fanini rivojlantirishning tarixiy bosqichlari

Tibbiy kimyoni o'qitishning birinchi — fundamental bosqichi XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning o'rtalariga to'g'ri keladi. Bu davrda o'qitish asosan klassik kimyo qonunlari: moddalarning tuzilishi, reaksiyalar kinetikasi va termodinamika kabi mavzularni puxta o'zlashtirishga yo'naltirilgan edi. O'quv jarayoni ko'p hollarda yakka o'qituvchi va darslik ustunligiga asoslangan bo'lib, amaliy ishlar oddiy laboratoriya tajribalaridan iborat edi. Shu davrda tibbiy kimyo mustaqil fan sifatida asta-sekin shakllanib, biokimyo va fiziologik kimyo bilan bir qatorda o'z o'rnini topa boshladi.

Ikkinchi — integrativ bosqich XX asrning 70–90-yillarida kuzatila boshladi. Bu bosqichda tibbiy kimyoning klinik fanlar bilan funksional aloqasi mustahkamlandi. Kimyoviy bilimlarni patologik fiziologiya, farmakologiya va klinik laboratoriya diagnostikasi bilan bog'lash tamoyili ta'lim dasturlarida aks eta boshladi. Natijada tibbiy kimyo kursi nafaqat ilmiy bazani shakllantirish, balki klinik fikrlashni rivojlantirish vositasiga aylandi. Ushbu integratsiya tibbiyot universitetlarida fanlararo dasturlarning yaratilishiga zamin hozirladi.

Zamonaviy rivojlanish bosqichi

XXI asrning boshlarida boshlangan uchinchi — kompetensiyaviy bosqich tibbiy kimyoni o'qitishda sifat jihatidan yangi davr sifatida baholanadi. Dunyo sog'liqni saqlash tashkilotining (JSST) va Yevropa Ittifoqining ta'limga qo'ygan talablari asosida oliy tibbiy ta'limda kompetensiyaviy yondashuv joriy etildi. Ushbu model talabalarda bilim, ko'nikma va malakalarni bir-biri bilan o'zaro bog'liq holda shakllantirish imkonini beradi. O'zbekistonda 2022-yilgi Davlat ta'lim standartlarining yangilangan versiyasida tibbiy kimyo kursi bo'yicha ham aniq kompetensiyalar ro'yxati belgilab qo'yilgan. Kompetensiyaviy yondashuv talabadan faol o'quv faoliyatini talab etadi: muammoga asoslangan ta'lim (PBL), kliniklarga yo'naltirilgan topshiriqlar va guruhli loyiha ishlari bu bosqichning asosiy metodologik vositalari hisoblanadi.

Natijalar va tahlil

Yuqorida bayon etilgan to'rt bosqichni taqqoslamalı tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalar chiqarish mumkin. Birinchidan, har bir bosqich o'z davrining ijtimoiy va ilmiy-texnik ehtiyojlariga muvofiqligi bilan ajralib turadi. Fundamental bosqich ilmiy baza yaratgan bo'lsa, integrativ bosqich tibbiy fikrlash madaniyatini

shakllantirdi, kompetensiyaviy bosqich esa amaliy natijaga yo'naltirilgan ta'limni kafolatladi. Ikkinchidan, raqamli bosqich oldingi barcha yutuqlarni o'zida birlashtirish va yangi texnologik imkoniyatlar bilan boyitish potentsialiga ega. Uchinchidan, talaba markazli ta'lim modeliga o'tish barcha bosqichlarda kuchayib boruvchi tendentsiya sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu model talabani passiv tinglovchidan faol bilish subyektiga aylantiradi va mustaqil fikrlash, analiz qilish hamda ijodiy yondashish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilarni taklif etish mumkin: tibbiy kimyo dasturlarini klinik fanlar bilan uzluksiz integratsiya qilish; LMS platformalari va virtual laboratoriyalardan tizimli foydalanish; kompetensiyaviy baholash mezonlarini aniq belgilash; o'qituvchilarni raqamli texnologiyalar bo'yicha muntazam malaka oshirish.

Xulosa. Tibbiy kimyoni o'qitishni rivojlantirish to'rt asosiy bosqichni o'z ichiga oladi: fundamental, integrativ, kompetensiyaviy va raqamli transformatsiya bosqichlari. Har bir bosqich o'z davrining ehtiyojlaridan kelib chiqib shakllanib, keyingi bosqichga poydevor bo'lib xizmat qilgan. Hozirgi kunda tibbiy ta'lim islohotlari doirasida raqamli texnologiyalar, talaba markazli model va integrativ yondashuv bir-biri bilan uyg'unlikda qo'llanilib, yangi avlod shifokorlarini tayyorlashda muhim rol o'ynamoqda. O'zbekiston oliy tibbiy ta'lim muassasalari ushbu global tendentsiyalardan kelib chiqib, milliy ta'lim tizimiga moslashtirilgan, ilmiy asoslangan pedagogik modellarni kengaytirishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. – Toshkent, 2019.
2. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. – Paris, 2021.

3. World Health Organization. Transforming and Scaling Up Health Professionals' Education and Training. – Geneva, 2013.

4. Harden R.M. Outcome-Based Education: The Future is Today // Medical Teacher. – 2007. – Vol. 29(7). – P. 625–629.

5. Biggs J., Tang C. Teaching for Quality Learning at University. – McGraw-Hill Education, 2011.

6. Norman G. Research in medical education: three decades of progress // BMJ. – 2002.

TIBBIY KIMYONI O‘QITISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI QO'LLASH

Karimova Oygul Razzoqbergan qizi
Toshkent davlat tibiyot instituti
Qodirberganova Shodiya Otabek qizi
Toshkent davlat tibiyot instituti
Safayeva Kumush Otabek qizi
Urganch davlat tibiyot instituti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oliy tibbiyot ta’limida tibbiy kimyoni o‘qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi tahlil qilingan. Tadqiqotda virtual laboratoriyalar, simulyatsiya dasturlari, flipped classroom texnologiyasi hamda gamifikatsiya elementlarining ta’lim jarayoniga ta’siri o‘rganildi. Nazorat va eksperimental guruhlar faoliyatini qiyosiy tahlil qilish natijasida innovatsion yondashuvlar talabalarning bilim o‘zlashtirish darajasi, mustaqil fikrlashi va o‘quv motivatsiyasini oshirishi aniqlangan. Shuningdek, mazkur texnologiyalarni amaliyotga joriy etishning afzalliklari va mavjud muammolari yoritilgan hamda tibbiy kimyo fanini o‘qitishni takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *tibbiy kimyo, innovatsion texnologiyalar, virtual laboratoriya, simulyatsiya dasturlari, flipped classroom, gamifikatsiya, raqamli ta’lim, tibbiy ta’lim, o‘quv motivatsiyasi, ta’lim samaradorligi.*

DOLZARBLIK. Hozirgi kunda oliy tibbiyot ta'limi tizimi jadal o'zgarishlar davriga kirgan. An'anaviy ma'ruza va laboratoriya mashg'ulotlari ko'p hollarda talabalarning analitik fikrlash va amaliy ko'nikmalarini shakllantirishga to'liq mos

kelmayapti. Ayniqsa, tibbiy kimyo — biokimyoviy jarayonlar, dori-darmonlarning farmakologik ta'siri va laboratoriya diagnostikasining nazariy asoslarini o'z ichiga olgan fan sifatida — yangicha yondashuvni talab qiladi.

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti va YUNESKO hisobotlarida ham ta'kidlanganidek, XXI asr shifokorlari nafaqat bilimli, balki tez qaror qabul qila oladigan, amaliy tajribaga ega mutaxassislar bo'lishi zarur. Bu esa kimyo ta'limiga yangicha munosabatni — zamonaviy texnologiyalarga asoslangan o'qitish metodikasini — kun tartibiga qo'yadi. O'zbekistonda ham "2030-yilgacha ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi" doirasida oliy ta'limni raqamlashtirish va innovatsion metodlarni kengaytirish ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan.

MAQSAD VA VAZIFALAR. Tadqiqotning asosiy maqsadi — tibbiy kimyoni o'qitish jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo'llashning samaradorligini aniqlash va ularni o'quv dasturiga integratsiya qilish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: tibbiy kimyo ta'limida qo'llaniladigan innovatsion texnologiyalar turlarini tasniflashtirish; virtual laboratoriya va simulyatsiya dasturlarining amaliy imkoniyatlarini baholash; talabalarning bilim o'zlashtirish darajasiga texnologik yondashuvlarning ta'sirini tahlil qilish; hamda amaliy joriy etish uchun metodologik tavsiyalar berish.

TADQIQOT VA USULLARI. Tadqiqot 2025–2026 yillar davomida o'tkazildi. Ishda kuzatish, eksperimental guruhlar bilan qiyosiy tahlil, so'rovnoma va baholash sinovlari metodlaridan foydalanildi. Tajriba ikki guruhda — nazorat (an'anaviy o'qitish) va eksperimental (innovatsion texnologiyalar bilan o'qitish) — amalga oshirildi. Har bir guruhda 30 nafar tibbiyot yo'nalishi talabasi ishtirok etdi.

Eksperimental guruhda quyidagi vositalar qo'llanildi: Moodle tizimida flepped classroom usulini joriy etish (ma'ruzalar oldindan video ko'rinishida taqdim etilib, dars

vaqti muhokama va amaliy mashqlarga sarflandi); hamda gamifikatsiya elementlari — ball to'plash, reyting jadvallari va interaktiv viktorinalardan foydalanish.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Semester oxirida o'tkazilgan yakuniy nazorat natijalari shuni ko'rsatdiki, eksperimental guruh talabalarining o'rtacha bahosi nazorat guruhiga nisbatan 18–22% yuqori bo'ldi. Ayniqsa, kimyoviy formulalar va reaksiya mexanizmlarini tushunish, ya'ni odatda eng qiyin sanalgan bo'limlarda farq yanada yaqqol namoyon bo'ldi.

So'rovnoma natijalariga ko'ra, eksperimental guruh talabalarining 87% si virtual laboratoriyalarni real laboratoriyaga tayyorgarlik uchun samarali vosita deb baholadi. Flepped classroom usuli esa talabalarning mustaqil o'qish odatini sezilarli mustahkamladi — ularning 79% i dars oldidan materiallarni ko'rib chiqish tartibini o'zlashtirganliklari haqida ma'lumot berdi. Gamifikatsiya elementlari esa ayniqsa fanга qiziqish past bo'lgan talabalar orasida motivatsiyani oshirishda ijobiy rol o'ynadi.

Shu bilan birga, ayrim cheklovlar ham aniqlandi. Birinchidan, virtual laboratoriyalar real kimyoviy eksperimentning hid, temperatura va fizik his-tuyg'ularini to'liq almashtira olmaydi. Ikkinchidan, texnik infratuzilma — barqaror internet va zamonaviy qurilmalar — barcha ta'lim muassasalarida hali yetarli emas. Uchinchidan, o'qituvchilarning raqamli savodxonligi va yangi metodlarga tayyor ekanligi ham muhim omil bo'lib qolmoqda.

XULOSA. Tibbiy kimyoni o'qitishda innovatsion texnologiyalarni qo'llash — bu vaqt talabi bo'lib, u an'anaviy usullarni inkor etmaydi, balki ularni boyitadi va ularning kamchiliklarini to'ldiradi. Tadqiqot natijalari virtual laboratoriyalar, simulyatsiya dasturlari, flepped classroom va gamifikatsiyaning talabalar motivatsiyasiga hamda bilim sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi.

Amaliy tavsiyalar quyidagicha: o'quv dasturiga kamida bir semestrda PhET yoki shunga o'xshash simulyatsiya platformasi majburiy integratsiya qilinsin; o'qituvchilar

uchun raqamli pedagogika bo'yicha muntazam malaka oshirish kurslari tashkil etilsin; flepped classroom usulini joriy etishdan avval talabalarning texnik imkoniyatlari va tayyorgarlik darajasi o'rganilsin; hamda innovatsion usullar real laboratoriya mashg'ulotlari bilan uyg'un holda qo'llanilsin, ularni to'liq almashtirmaslik lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to‘g‘risidagi qarori. – Toshkent, 2019.
2. Bergmann J., Sams A. *Flip Your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day*. – Washington: ISTE, 2012.
3. Mayer R.E. *Multimedia Learning*. – Cambridge University Press, 2021.
4. UNESCO. *Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education*. – Paris, 2021.
5. World Health Organization. *Transforming and Scaling Up Health Professionals’ Education and Training*. – Geneva, 2013.
6. Hamari J., Koivisto J., Sarsa H. Does Gamification Work? A Literature Review of Empirical Studies on Gamification // HICSS Proceedings. – 2014.

DARS JARAYONIDA INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA SIMULYATIV TEXNOLOGIYALARNI TAKOMILLASHTIRISHGA TIZIMLI YONDASHUV

Kosimov Abdulaziz Durdikulovich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Abdulazizkosimov90@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu tezis dars jarayonida integrativ yondashuv asosida simulyativ texnologiyalarni tizimli takomillashtirish masalalarini o‘rganadi. Simulyatsiya usullari, zamonaviy pedagogik metodlar va raqamli vositalarni o‘zaro bog‘lash orqali ta’lim sifatini oshirishning nazariy va amaliy asoslari tahlil etiladi.*

Kalit so‘zlar: *simulyativ texnologiya, integrativ yondashuv, tizimli tahlil, ta’lim metodologiyasi, raqamli ta’lim, kompetentsiya.*

KIRISH. Zamonaviy ta’lim tizimida simulyativ texnologiyalar tobora muhim o‘rin egallaydi. Ular o‘quvchilarga haqiqiy hayot vaziyatlarini xavfsiz muhitda modellashtirish, murakkab jarayonlarni ko‘rgazmali idrok etish va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish imkonini beradi. Shu bilan birga, ko‘plab ta’lim muassasalarida ushbu texnologiyalar o‘quv jarayoniga to‘liq integratsiya qilinmagan, alohida modul sifatida qo‘llaniladi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, simulyativ texnologiyalar va an'anaviy o‘qitish usullarini uyg‘un birlashtiruvchi tizimli model hali yetarli darajada ishlab

chiqilmagan. Mavjud yondashuvlarning ko‘pchiligi texnik jihatga e'tibor qaratib, pedagogik-psixologik asoslarni ikkinchi o‘ringa qo‘yadi.

Tezisning asosiy maqsadi - integrativ yondashuv tamoyillari asosida simulyativ texnologiyalarni dars jarayoniga joriy etishning tizimli modelini ilmiy asoslash va uning samaradorligini ko‘rsatib berishdan iborat.

NAZARIY ASOS VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Simulyativ texnologiyalarning pedagogik mohiyati

Simulyatsiya - bu haqiqiy tizim yoki jarayonning modelini yaratish va u orqali ta’lim olish metodidir. Pedagogika fanida simulyativ texnologiyalar uchta asosiy funksiyani bajaradi:

–Ko‘rsatuvchi funksiya: murakkab tushunchalarni vizual va interaktiv shaklda namoyish etish;

–Mashq funksiyasi: o‘quvchiga xavfsiz muhitda takroriy amaliy mashg‘ulot o‘tkazish imkonini berish;

–Baholovchi funksiya: o‘quvchining bilim va ko‘nikmalarini real vaziyatga yaqin sharoitda sinash.

J. Bruner va D. Kolb ta’limotlariga ko‘ra, tajriba asosida o‘rganish (experiential learning) simulyatsiya metodlarining nazariy poydevori bo‘lib hisoblanadi. Kolbning tajribaviy o‘rganish sikli (1984) to‘rtta bosqichni o‘z ichiga oladi: konkret tajriba, kuzatish va aks ettirish, abstrakt kontseptsiyalashtirish hamda faol tajriba o‘tkazish.

Integrativ yondashuvning mohiyati

Integrativ yondashuv - bu ta’limning turli komponentlarini (mazmun, metod, texnologiya, muhit) yaxlit tizim sifatida loyihalash va boshqarish prinsipidir. Ushbu yondashuv quyidagi paradigmalar kesishmasida joylashadi:

–Tizimli pedagogika (B. Blum, R. Gagne) - ta’lim maqsadlarini ierarxik tarzda tuzish;

–Konstruktivizm (J. Piaje, L. Vigotskiy) - bilimni faol qurilma sifatida talqin qilish;

–Texnopedagogika (TPACK modeli) - texnologik, pedagogik va mazmuniy bilimlarning integratsiyasi.

TPACK (Texnological Pedagogical Content Knowledge) modeli Mishra va Koehler (2006) tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, o‘qituvchining uchta bilim sohasini uyg‘un egallashi zaruratini asoslaydi. Simulyativ texnologiyalar aynan shu uch sohaning kesishmasida eng samarali qo‘llaniladi.

TIZIMLI YONDASHUV MODELI

Modelning tarkibiy qismlari

Taklif etilayotgan tizimli model beshta o‘zaro bog‘liq komponentdan iborat:

1. Diagnostik komponent - o‘quvchilarning boshlang‘ich bilim darajasi, o‘quv uslubi va texnologiyaga munosabatini aniqlash;
2. Maqsadli komponent - simulyatsiya orqali erishiladigan kompetentsiyalarni aniqlash va o‘quv natijalari bilan bog‘lash;
3. Texnologik komponent - mos simulyatsiya vositasini tanlash, sozlash va didaktik jihatdan moslash;
4. Metodologik komponent - simulyatsiya sessiyasini dars strukturasiga (kirish, asosiy qism, xulosa) organik kiritish usullarini belgilash;

5. Baholash komponenti - simulyatsiya jarayoni va natijalarini formativ va summativ baholash tizimlari orqali kuzatish.

Integratsiya bosqichlari

Simulyativ texnologiyalarni dars jarayoniga integratsiya qilish uch bosqichda amalga oshiriladi:

I bosqich - Tayyorgarlik (Pre-simulation): o‘qituvchi maqsadlarni belgilaydi, o‘quvchilarga kontekst va qoidalarni tushuntiradi, texnik muhitni tayyorlaydi.

II bosqich - Amalga oshirish (Simulation): o‘quvchilar faol ishtirok etadi, o‘qituvchi kuzatuvchi va yo‘naltiruvchi rolini bajaradi, ma'lumotlar yig‘iladi.

III bosqich - Muhokama va refleksiya (Debriefing): simulyatsiya natijalari tahlil qilinadi, xatolar muhokama etiladi, nazariy bilimlarga ko‘prik quriladi.

Tizimli yondashuvning afzalliklari

Ushbu tizimli modelning boshqa yondashuvlardan ustunligi quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

–Maqsadlilik: har bir simulyatsiya aniq o‘quv natijasiga yo‘naltirilgan bo‘ladi va tasodifiy qo‘llanilmaydi;

–Izchillik: ta’limning barcha bosqichlarida simulyatsiyadan ketma-ket foydalanish ta'minlanadi;

–Moslashuvchanlik: model turli fanlar, yoshlar guruhi va texnologik imkoniyatlarga moslanishi mumkin;

–O‘lchovlilik: simulyatsiya samaradorligi aniq indikatorlar orqali baholanib, uzluksiz takomillashtirish amalga oshiriladi.

EKSPERIMENTAL NATIJALAR VA MUHOKAMA

Taklif etilayotgan model Toshkent shahridagi ikkita ta’lim muassasasida 2023–2024 o‘quv yilida sinov tartibida qo‘llanildi. Tajriba guruhi (n=68) integrativ simulyatsiya modeli asosida, nazorat guruhi (n=65) an’anaviy o‘qitish usulida ta’lim oldi.

Natijalar quyidagilarni ko‘rsatdi: tajriba guruhida o‘quvchilarning bilim o‘zlashtirish darajasi 23% ga oshdi ($p<0,05$), amaliy ko‘nikmalar shakllanishida esa 31% farq kuzatildi. Shuningdek, o‘quvchilarning darsga qiziqishi va faolligi (engagement indeksi bo‘yicha) nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo‘ldi.

Muhim topilma shundaki, integratsiya samaradorligi debriefing bosqichining sifatiga bevosita bog‘liq. O‘qituvchi ushbu bosqichni tashkil etishda yetarli malakaga ega bo‘lmagan holatlarda simulyatsiyaning ta’limiy qiymati keskin pasaygan. Bu o‘qituvchi tayyorgarligining modelning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun hal qiluvchi omil ekanligini ko‘rsatadi.

XULOSALAR VA TAVSIYALAR

Olib borilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosalar shakllandi:

1. Simulyativ texnologiyalar dars jarayoniga alohida qo‘shimcha sifatida emas, balki integrativ tizimning tarkibiy qismi sifatida joriy etilganda samaradorligi oshadi.
2. Tizimli yondashuv simulyatsiyaning pedagogik maqsadga muvofiqligi, texnologik mosligi va metodologik izchilligini ta'minlaydi.

3. Debriefing bosqichi simulyativ ta’limning eng muhim, ammo eng kam e'tibor berilayotgan qismi bo‘lib, uning sifatini oshirish prioritet vazifa hisoblanadi.

4. Taklif etilayotgan beshkomponentli model turli ta’lim kontekstlarida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan universal ramka vazifasini o‘tay oladi.Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilar taklif etiladi:

–Ta’lim muassasalarida simulyativ texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha o‘qituvchilar uchun maxsus malaka oshirish modullarini yaratish;

–O‘quv dasturlarini ishlab chiqishda simulyatsiya integratsiyasi uchun metodologik ko‘rsatmalarni majburiy komponent sifatida kiritish;

–Milliy ta’lim tizimiga moslashtirilgan simulyatsiya platformalarini ishlab chiqish va joriy etish bo‘yicha davlat-xususiy hamkorlikni rivojlantirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kolb D.A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1984.

2. Mishra P., Koehler M.J. Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108, № 6. – P. 1017–1054.

3. Gaba D.M. The future vision of simulation in health care // Quality and Safety in Health Care. – 2004. – Vol. 13, № 1. – P. 2–10.

4. Abdullayeva M.I. O‘zbekiston ta’lim tizimida raqamli transformatsiya: muammolar va istiqbollar // Pedagogika fanlari jurnali. – 2022. – T. 4, № 2. – B. 45–58.

5. Fanning R.M., Gaba D.M. The role of debriefing in simulation-based learning // Simulation in Healthcare. – 2007. – Vol. 2, № 2. – P. 115–125.

6. O‘zbekiston Respublikasi. Ta’lim to‘g‘risidagi qonun: yangi tahrir // O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi. – 2021.

7. Topping K., Ehly S. Peer-Assisted Learning / ed. by Topping K., Ehly S. – Lawrence Erlbaum Associates, 1998.

THE WAYS OF IMPROVING STUDENTS' LEXICAL COMPETENCY TO B1 LEVEL

Lutfullaeva Umida Ravshanbekovna

Tashkent University of Humanities

e-mail: umidalut@gmail.com

Abstract. *We know, teaching vocabulary for intermediate (B1) level is not an easy, because students need more attention that their enthusiasm in learning. According to CEFR, B1 level candidates in ESL learning (i.e., intermediate independent users of the target language) are expected to be able to understand the main point of clear and standard input on familiar matters regularly encountered in work, school, leisure, etc. Moreover, they are expected to be in a position to deal with most situations likely to arise when they are using the target language at home or abroad, in various social contexts.*

This paper explores effective strategies for enhancing lexical competency among English as a Foreign Language (EFL) or English as a Second Language (ESL) students aiming for B1 proficiency. Drawing on established research and pedagogical practices, it discusses explicit instruction, contextual learning, technology integration, and assessment methods. The findings underscore that a multifaceted approach combining deliberate practice, extensive exposure, and meaningful output significantly accelerates vocabulary acquisition and retention, enabling learners to achieve B1 benchmarks more efficiently.

Keywords: *lexical competency, vocabulary acquisition, B1 level, CEFR, EFL/ESL teaching strategies*

1. Introduction

Vocabulary knowledge is widely recognized as a critical predictor of language success. Research indicates a strong correlation between lexical size and overall communicative competence, with B1 learners typically requiring knowledge of approximately 2,500–3,000 high-frequency words and phrases to function effectively. At the B1 level, students should not only recognize words but also use them productively in speaking and writing across contexts such as travel, work, and social interactions.

Despite its importance, many students struggle with lexical development due to rote memorization, lack of contextual practice, or insufficient exposure. This paper examines practical, evidence-based ways to address these challenges and improve students' lexical competency to B1 standards. Nunan suggests that there are some principles of helping the students to learn vocabulary [1, p.p. 34-45]:

1. Teachers can model how to use techniques and draw learner's attention explicitly to aspects of technique use. For example, teachers can show how to find clues to the meaning of a new word in a picture or in other words in the same sentence.

2. Teachers can teach the sub-skills needed to make use of techniques. For example: to use dictionary efficiently requires knowledge of alphabetical order and lots of practice with it.

3. Classroom tasks can include structured opportunities for using techniques. For example: when reading a story, teachers can explicitly encourage prediction of the meanings of new words.

4. Independent technique use can be rehearsed in classrooms. For example, learners can be helped to prepare lists of words that they want to learn from a lesson, can be shown ways of learning from lists and later can be put in pairs to test each other.

5. Intermediate (B1 level) learners can be helped to reflect on the learning process through evaluating their achievements. For example, at the end of the lesson they can be asked how many new words they have learnt, and which words they need to learn more about. Through regular self-evaluation, learners can come to understand more about what they are learning and how.

Looking through the basic principles of teaching intermediate (B1 level), there are some theories which can be applied to intermediate classroom situation. For instance, Harmer asserts ESL learners as active learners and thinkers [2, p.p. 67-89]. That is, high school students construct knowledge from actively interacting with the physical environment in developmental stages. They learn through their own individual actions and exploration.

2. Literature Review

The CEFR framework links vocabulary progression to increasing breadth and sophistication. Learners advance from basic survival vocabulary (A1-A2) to more nuanced and topic-specific lexis at B1. Effective vocabulary instruction for intermediate learners emphasizes both ***breadth*** (number of words) and ***depth*** (collocations, connotations, and usage).

Key principles from second language acquisition research include:

- Incidental learning through extensive reading and listening.
- Explicit instruction for high-utility words.
- Spaced repetition and retrieval practice for long-term retention.
- Strategies tailored for EFL/ESL contexts, such as leveraging cognates and visual aids.

Studies highlight that passive exposure alone is insufficient at B1; active production and repeated encounters in varied contexts are essential.

3. Effective Strategies for Improving Lexical Competency

➢ Explicit Vocabulary Instruction

Teachers should pre-teach target words using student-friendly definitions, examples, non-examples, and visuals. Techniques include:

- Semantic mapping (word webs connecting synonyms, antonyms, and related terms).

- Word cards or digital flashcards with spaced repetition systems (e.g., Anki).

- Focus on high-frequency academic and everyday vocabulary relevant to B1 topics.

➢ Contextual and Incidental Learning

Embed vocabulary in authentic materials:

- Extensive reading of graded readers, news articles, or short stories at B1 level.

- Listening to podcasts, songs, or videos, followed by note-taking of new lexical items.

- Role-plays and real-life simulations to practice functional language (e.g., describing experiences, giving opinions).

➢ Active Production and Output Tasks

Encourage "pushed output" through:

- Writing tasks (diaries, essays, emails) requiring target vocabulary.

- Speaking activities like discussions, presentations, or debates.

- Task repetition with variations to build fluency and accuracy.

➢ Technology and Multimedia Integration

- Language learning apps (Duolingo, Quizlet) for gamified practice.

- Corpus tools or online dictionaries to explore collocations and usage.

- Video and image-based activities for visual reinforcement.

➢ Word-Learning Strategies

Teach students independent skills:

- Guessing meaning from context.
- Analyzing word parts (prefixes, suffixes, roots).
- Using monolingual dictionaries effectively.

➢ Assessment and Feedback

Regular formative assessment (vocabulary tests, lexical profiling of writing/speaking) helps track progress toward B1 level. Provide corrective feedback focused on usage rather than mere accuracy.

4. Implementation in the Classroom

A sample lesson cycle might include:

1. Presentation of 8–12 new items in context.
2. Controlled practice (matching, gap-fills).
3. Communicative activities.
4. Reflection and personal vocabulary journaling.

Differentiation is key—stronger students can mentor peers or explore advanced collocations, while others focus on core items. Consistent homework involving reading or digital practice reinforces classroom work.

5. Challenges and Recommendations

Common obstacles include student motivation, large class sizes, and limited resources. Solutions involve making learning personally relevant, fostering a "word-conscious" classroom culture, and collaborating with parents for out-of-class exposure. Teachers should also receive training on lexical profiling tools aligned with CEFR.

6. Conclusion

To conclude that, based on the techniques above, teaching vocabulary can be presented through many ways. The teachers can use different techniques based on the necessities and level of the learners. In addition, in teaching vocabulary teacher must have expertise using basic stages by vocabulary teaching techniques that can attract the

attention of students to know the material well. Before using the techniques in teaching vocabulary teacher must first check techniques whether they are suitable to use or not, because using a technique more suitable to the material improves learners' curiosity and enthusiasm in learning. Moreover, it is necessary to teach it to learners in a way that enables them to learn the vocabulary they need to communicate with others. Ur states that charades technique is a technique miming the individual parts of a word [3,p.p.4-8]. It means that the technique use mime stile to know meaning word. In addition Ur states that charades technique is a technique to make a mental image of a word to aid in recalling the word. It means charades technique can help students to remember the new vocabulary easily. Many researches and surveys are being held in order to show what kind of techniques is more effective and improving lexical competency to B1 level requires a balanced, systematic approach that integrates explicit teaching, rich input, active output, and strategic practice. By implementing these methods, educators can help students build the vocabulary foundation necessary for confident intermediate communication. Future research could explore the long-term impact of digital tools on lexical retention in specific cultural contexts.

References

1. Nunan David. Language Teaching Methodology. Hemel Hempstead: Phoenix, 1995. P. 34-45.

2. Harmer Jeremy. How to Teach English. Harlow: Longman, 2006. P. 67-89.

3. Ur Penny. Five-Minute Activities. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. P. 4-8.

4. Milton, J. (n.d.). The development of vocabulary breadth across the CEFR. Eurosla Monographs.

5. Various pedagogical resources from British Council, Reading Rockets, and CEFR-aligned studies.

6. Ur Penny. Five-Minute Activities. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. P. 4-8.

INKLYUZIV TA’LIMDA TEXNIKA FANLARINI O‘QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Mamatmurodov Ilhom Abdurahmonovich

Toshkent imkoniyati cheklangan shaxslar uchun ixtisoslashtirilgan maxsus texnikum

Annotatsiya. *Mazkur maqolada inklyuziv ta’lim sharoitida texnika fanlarini o‘qitish samaradorligini oshirish masalalari yoritilgan. Texnika fanlarini o‘qitishda individual yondashuv, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya vositalari hamda amaliy mashg‘ulotlarning ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilar uchun qulay ta’lim muhitini yaratish va o‘qitish jarayonini moslashtirishning samarali usullari ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, texnika fanlari, pedagogik texnologiyalar, individual yondashuv, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, amaliy ta’lim, ta’lim samaradorligi.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы повышения эффективности преподавания технических дисциплин в условиях инклюзивного образования. Проанализирована роль индивидуального подхода, современных педагогических технологий, информационно-коммуникационных средств и практических занятий в обучении техническим предметам. Также рассмотрены эффективные способы создания благоприятной образовательной среды для обучающихся с особыми образовательными потребностями.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, технические дисциплины, педагогические технологии, индивидуальный подход, информационно-*

коммуникационные технологии, практическое обучение, эффективность образования.

Abstract. *This article discusses the issues of improving the effectiveness of teaching technical subjects in inclusive education. The role of individualized instruction, modern pedagogical technologies, information and communication technologies, and practical training in teaching technical disciplines is analyzed. In addition, effective methods of creating an accessible educational environment for students with special educational needs are examined.*

Keywords: *inclusive education, technical subjects, pedagogical technologies, individualized approach, information and communication technologies, practical learning, educational effectiveness.*

Kirish

Mamlakatimizda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida inklyuziv ta’limni rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Inklyuziv ta’lim barcha o‘quvchilarga, ularning jismoniy, psixologik yoki intellektual imkoniyatlaridan qat’i nazar, teng ta’lim olish imkoniyatini yaratishga qaratilgan. Ayniqsa, texnika fanlarini o‘qitishda inklyuziv yondashuvning ahamiyati katta bo‘lib, u o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish, texnik tafakkurini shakllantirish va kasbiy tayyorgarligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Bugungi kunda texnika fanlarini o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish va ta’lim mazmunini moslashtirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shu sababli inklyuziv ta’lim sharoitida texnika fanlarini o‘qitish samaradorligini oshirishning ilmiy-pedagogik asoslarini tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism

Inklyuziv ta’lim barcha bolalarning birgalikda ta’lim olishini ta’minlaydigan tizim bo‘lib, unda har bir o‘quvchining individual imkoniyatlari va ehtiyojlari inobatga olinadi. Ushbu yondashuv ta’limning insonparvarlik tamoyillariga asoslanib, ta’lim jarayonida tenglik va ijtimoiy adolatni ta’minlashga xizmat qiladi. Texnika fanlarini o‘qitishda inklyuziv ta’limning asosiy maqsadi o‘quvchilarning texnik bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan birga, ularning ijtimoiy integratsiyasini ta’minlashdan iboratdir.

Texnika fanlarini o‘qitish samaradorligini oshirish omillari

Texnika fanlarini o‘qitishda individual yondashuv har bir o‘quvchining bilim darajasi, qobiliyati va ehtiyojlarini hisobga olishni nazarda tutadi. Bunda o‘quv topshiriqlari differensiallashtiriladi, murakkab mavzular bosqichma-bosqich tushuntiriladi hamda o‘quvchilarning o‘zlashtirish sur’atiga mos ravishda ta’lim tashkil etiladi.

Interfaol metodlar, muammoli ta’lim, loyihaviy faoliyat va hamkorlikda o‘qitish texnologiyalari texnika fanlarini o‘zlashtirish samaradorligini oshiradi. Mazkur metodlar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi, amaliy muammolarni hal etish ko‘nikmalarini shakllantiradi va ta’lim jarayonida faol ishtirok etishiga imkon yaratadi.

Multimedia vositalari, elektron darsliklar, virtual laboratoriyalar va simulyatorlardan foydalanish texnik jarayonlarni tushunishni osonlashtiradi. Ayniqsa, eshitish yoki ko‘rish imkoniyati cheklangan o‘quvchilar uchun maxsus dasturiy vositalar ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Texnika fanlarining asosiy xususiyati amaliy yo‘nalganlik hisoblanadi. Shu sababli laboratoriya ishlari, modellashtirish, konstruktorlik ishlari va turli texnik loyihalar o‘quvchilarning bilimlarini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Amaliy mashg‘ulotlar nazariy bilimlarni real faoliyat bilan bog‘lash imkonini beradi.

Inklyuziv ta’lim samaradorligi ko‘p jihatdan ta’lim muhitiga bog‘liq. O‘quv xonalarining qulay tashkil etilishi, maxsus texnik vositalarning mavjudligi, xavfsizlik talablariga rioya qilinishi va o‘quv materiallarining moslashtirilishi ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Inklyuziv ta’limda texnika fanlarini o‘qitishning kutilayotgan natijalari

Inklyuziv yondashuv asosida tashkil etilgan texnika fanlari darslari:

- o‘quvchilarning texnik kompetensiyalarini rivojlantiradi;
- amaliy ko‘nikmalarni shakllantiradi;
- mustaqil va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi;
- kasbiy yo‘nalishni aniqlashga yordam beradi;
- ijtimoiy moslashuv va kommunikativ kompetensiyalarni kuchaytiradi.

Tadqiqot davomida inklyuziv ta’lim sharoitida texnika fanlarini o‘qitish samaradorligini aniqlash maqsadida tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Tadqiqotda jami 60 nafar o‘quvchi ishtirok etdi. Ularning 30 nafari tajriba guruhi, 30 nafari nazorat guruhi sifatida tanlab olindi. Tajriba guruhida texnika fanlarini o‘qitishda individual yondashuv, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, interfaol metodlar va amaliy mashg‘ulotlardan keng foydalanildi. Nazorat guruhida esa an’anaviy ta’lim metodlari qo‘llanildi. Tadqiqot boshida va yakunida o‘quvchilarning bilim darajasi diagnostik testlar orqali baholandi.

1-jadval

Tajriba va nazorat guruhlarining o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari (% hisobida)

Guruhlar	Tadqiqot boshida	Tadqiqot oxirida	O‘sish
Tajriba guruhi	62,4 %	84,7 %	+22,3 %
Nazorat guruhi	63,1 %	72,5 %	+9,4 %

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, tajriba guruhida o‘zlashtirish darajasi 22,3 foizga oshgan bo‘lsa, nazorat guruhida ushbu ko‘rsatkich 9,4 foizni tashkil etdi. Bu esa

inklyuziv ta’limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va individual yondashuv asosida tashkil etilgan darslarning samaradorligini tasdiqlaydi.

2-jadval

O‘quvchilarning texnik kompetensiyalarini rivojlanish darajasi

Darajalar	Tajriba guruhi (boshlang‘ich)	Tajriba guruhi (yakuniy)
Yuqori	18 %	42 %
O‘rta	46 %	48 %
Past	36 %	10 %

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, tajriba guruhi o‘quvchilarining texnik kompetensiyalari sezilarli darajada rivojlangan. Yuqori darajadagi o‘quvchilar soni 18 foizdan 42 foizga oshgan bo‘lsa, past darajadagi o‘quvchilar ulushi 36 foizdan 10 foizga kamaygan.

Olingan natijalar inklyuziv ta’limda texnika fanlarini o‘qitishda:

- differensial yondashuv;
- axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish;
- amaliy mashg‘ulotlarni ko‘paytirish;
- hamkorlikda o‘qitish metodlarini qo‘llash o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatdi.

Tajriba-sinov natijalari asosida texnika fanlarini inklyuziv ta’lim muhitida o‘qitish bo‘yicha ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligi statistik jihatdan asoslandi.

Xulosa

Inklyuziv ta’lim sharoitida texnika fanlarini o‘qitish samaradorligini oshirish ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biridir. Bunda individual yondashuv, zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish, amaliy mashg‘ulotlarni keng joriy etish hamda moslashtirilgan ta’lim muhitini yaratish muhim omillar hisoblanadi.

Ushbu yondashuvlar barcha o‘quvchilarning sifatli ta’lim olishini ta’minlab, ularning texnik va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining inklyuziv ta’limni rivojlantirishga oid qarorlari va farmonlari.
3. Xoliqov A. Pedagogik mahorat. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2018.
4. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2017.
5. Qodirov B. Maxsus pedagogika asoslari. – Toshkent: Fan, 2019.
6. UNESCO. Guidelines for Inclusion: Ensuring Access to Education for All. – Paris: UNESCO Publishing, 2005.
7. Ainscow M. Developing Inclusive Education Systems. – London: Routledge, 2016.
8. Florian L. The SAGE Handbook of Special Education. – London: SAGE Publications, 2014.

1636-YILDAN BOSHLANGAN TAMADDUN: UTREXT UNIVERSITETINING ILM-FAN OLAMIDAGI NUFUZI

Mannobova Munisa O‘ktamjon qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

munisamannobova18@gmail.com

Ilmiy rahbar: Ikramova I.R.

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Niderlandiyaning eng ko‘hna va nufuzli oliy ta’lim muassasalaridan biri Utrext universitetining 1636-yildan buyon bosib o'tgan tarixiy taraqqiyot yo‘li, xalqaro maydondagi ilmiy nufuzi va global ta’lim tizimidagi o‘rni faktlar asosida keng yoritilgan. Tadqiqotda universitetning fundamental fanlar rivojiga qo‘shgan hissasi, Nobel mukofoti sovrindorlarining ilmiy merosi hamda zamonaviy yetakchi reytinglardagi yuqori ko‘rsatkichlari tahlil qilinadi. Shuningdek, universitetdagi tadqiqot markazlarining strategik ahamiyati va innovatsion ta’lim modellari o‘rganilib, muassasaning intellektual salohiyatni shakllantirishdagi o‘ziga xos fenomeni ochib berilgan. Maqola oliy ta’lim tarixi, Yevropa ilm-fan taraqqiyoti va zamonaviy universitetlar boshqaruvi bilan qiziquvchi keng kitobxonlar hamda tadqiqotchilar uchun mo‘ljallangan. Aniq dalillar va statistik ma’lumotlar vositasida Utrext universitetining global tamaddun tamal toshlaridan biri sifatidagi maqomi asoslab beriladi.*

Tayanch so'zlar: *Utrext universiteti, Niderlandiya oliy ta’limi, ilm-fan tarixi, Nobel mukofoti sovrindorlari, akademik reyting, tadqiqot markazlari, Yevropa tamadduni, fundamental bilim.*

Аннотация. *В данной статье на основе фактов подробно освещаются исторический путь развития, международный научный авторитет и роль в глобальной системе образования одного из старейших и наиболее престижных высших учебных заведений Нидерландов – Утрехтского университета, начиная с 1636 года. В исследовании анализируются вклад университета в развитие фундаментальных наук, научное наследие лауреатов Нобелевской премии, а также его высокие показатели в современных ведущих рейтингах. Также изучаются стратегическое значение исследовательских центров и инновационные модели обучения в университете, раскрывается уникальный феномен учреждения в формировании интеллектуального потенциала. Статья предназначена для широкого круга читателей и исследователей, интересующихся историей высшего образования, развитием европейской науки и управлением современными университетами. На основе точных данных и статистической информации обосновывается статус Утрехтского университета как одного из краеугольных камней мировой цивилизации.*

Ключевые слова: *Утрехтский университет, высшее образование в Нидерландах, история науки, лауреаты Нобелевской премии, академический рейтинг, исследовательские центры, европейская цивилизация, фундаментальные знания.*

Abstract. *This article comprehensively highlights, based on factual evidence, the historical development path, international scientific prestige, and role in the global education system of Utrecht University – one of the oldest and most prestigious higher education institutions in the Netherlands, since 1636. The study analyzes the university's contribution to the development of fundamental sciences, the scientific heritage of Nobel Prize laureates, and its high performance in contemporary leading rankings. Furthermore, the strategic importance of research centers and innovative*

educational models at the university are examined, revealing the institution's unique phenomenon in shaping intellectual potential. The article is intended for a wide range of readers and researchers interested in the history of higher education, the progress of European science, and modern university management. Through precise evidence and statistical data, the status of Utrecht University as one of the cornerstones of global civilization is substantiated.

Keywords: *Utrecht University, higher education in the Netherlands, history of science, Nobel Prize laureates, academic ranking, research centers, European civilization, fundamental knowledge.*

KIRISH

Dunyoda shunday ilm maskanlari borki, ularning ta’lim tizimi, ana shu universitetlardan yetishib chiqqan mashhurlar va buyuk shaxslar insonni hayratga soladi. Mana shunday mashhur va bir qancha mukofot vakillarini yetishtirib chiqargan universitetlardan biri ““Utrext universiteti” Niderlandiyaning Utrext shahridagi davlat tadqiqot universiteti”[64]dir. 1636-yil 26-martda (387 yil oldin) tashkil etilgan bo‘lib, u Niderlandiyadagi eng qadimgi universitetlardan biri hisoblanadi. Uning ildizlari 1636-yilda universitet maqomiga ko‘tarilgunga qadar ikki yil avval 1634-yilda tashkil etilgan Utrextning mashhur maktabiga borib taqaladi. 1806-yilda Niderlandiyaning fransuz bosqinchi hokimiyatlari Utrext universitetini o‘rta maktab darajasiga tushirdi, ammo 1813 yilda Niderlandiya Birlashgan Qirolligi tashkil etilgandan so‘ng u o‘zining avvalgi maqomini tikladi. Leyden, Leuven, Groningen, Utrext va Gent yangi shtatning besh universiteti edi. Universitetlardan ikkitasi (Leuven va Gent) 1830 yilda Niderlandiya Birlashgan Qirolligidan tegishli viloyatlar ajralib chiqqandan keyin yangi Belgiya davlati tarkibiga kiradi. “Utrext universiteti” bor-yo‘g‘i uchta universitetning biri bo‘lib qoldi.

[64] https://www.educations.com/institutions/utrecht-uni

TAHLIL VA METODLAR

Ushbu maqolada Utrext universitetining “1636-yilda asos solingan”[65]dan buyon bosib o‘tgan tarixiy yo‘li va uning jahon ilm-fanidagi nufuzi aniq faktlar asosida o‘rganildi. Tadqiqot davomida mavzuni har tomonlama va xolis yoritish uchun bir nechta an’anaviy ilmiy usullardan foydalanildi. Birinchidan, universitetning o‘tmishi va rivojlanish bosqichlarini tushunish uchun tarixiy ma’lumotlar hamda arxiv hujjatlari qayta ko‘rib chiqildi. Ikkinchidan, muassasaning bugungi kungi xalqaro mavqeini aniqlash maqsadida dunyoning eng nufuzli reytinglari ma’lumotlari o‘zaro solishtirib chiqildi.

Sifat tahlili doirasida universitet hayotidagi muhim burilish nuqtalari ko‘rib chiqildi. Masalan, Niderlandiya tarixida ilk bor ayollarga oliy ta’lim olish imkonining berilishi va universitet bilan bog‘liq bo‘lgan 12 nafar Nobel mukofoti sovrindorlarining ilmiy merosi alohida tahlil qilindi. Miqdoriy tahlil usuli orqali esa universitet olimlarining xalqaro bazalardagi ilmiy maqolalari, ularga berilgan iqtiboslar soni va universitetning tadqiqotlar uchun ajratadigan mablag‘lari ko‘rsatkichlari o‘rganildi. Bu usullarning barchasi Utrext universitetining jahon ta’lim tizimidagi o‘rnini aniq dalillar bilan ko‘rsatib berishga xizmat qildi.

NATIJALAR VA MULOHAZALAR

“Utrext universiteti” doimiy ravishda Yevropaning 20 ta eng yaxshi universitetlari va dunyoning eng yaxshi 100 ta universitetlari qatoriga kiradi. Uning fanlararo tadqiqotlari hayot fanlari, barqarorlik yo‘llari, yoshlar dinamikasi va ochiq jamiyatlar institutlariga qaratilgan. Uning ta’lim va tadqiqotlari tenglik bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, xilma-xillik va inklyuziya qadrlanadi. Universitetning shiori: “Xursandchilik quyoshi bizga porlaydi” va shuningdek “Adolat quyoshi bizni yoritib tursin” kabilardir. Utrext universiteti o‘z bitiruvchilari va professor-o‘qituvchilari orasida bir qator taniqli

[65] https://www.educations.com/institutions/utrecht-uni

olimlarni, jumladan 12 Nobel mukofoti laureatlarini va 13 Spinoza mukofoti laureatlarini sanab o‘tadi.Utrext universitetiga Xenk Kumfikus (rektor)dan iborat universitet kengashi boshchilik qiladi. Anton Pijpers (kafedra), Margot van der Starre (rais o‘rinbosari) va Anneloes Krul (talaba bahochisi) kabi kengash Universitetni boshqarishda faoliyat olib boradi. Dastlab universitetda 7 professor 4 fakultetda: falsafa, teologiya, huquq va tibbiyot kabilar bo‘lgan. Universitetning ilk talabasi Anna Mariya Van Schurman hisoblanadi. Mana shu davrda talabalar soni ham 10 lab bo‘lgan xolos. “Utrext universiteti XVII asrda gullab-yashnadi va Leyden (1575) va Groningen (1614) kabi eski universitetlar bilan raqobatda bo‘ldi va bu kungacha davom etib kelmoqda. Hozirgi Sonnenborg rasadxonasi bazasida botanika bog‘i qurilgan va uch yildan so‘ng Smeetoren astronomik rasadxonani qo‘shdi. Universitetga chet eldan (ayniqsa, Germaniya, Angliya va Shotlandiyadan) ko‘plab talabalar jalb qilindi”[66].

So‘nggi yillik malumotlarga ko‘ra 2022-yilda 37,675 talaba tahsil oladi va 8,584 nafar professor-o‘qituvchilari va xodimlari ishlagan. 400 dan ortiq fan nomzodi ilmiy darajalari berilgan va 8,500 ta ilmiy maqolalar chop etilgan. Universitetning 2022 yilgi byudjeti 2,606 milliard yevroni tashkil etgan, universitet uchun 1,067 milliard yevro va Utrext universiteti tibbiyot kolleji uchun esa 1,539 milliard yevrodan iborat.

Aloqalar:

- Koimbra guruhi (CG)
- Evropa tadqiqot universitetlari ligasi (LERU)
- Utrext tarmog‘i va Evropa universitetlar uyushmasi (EUA)
- Xalqaro Universitetlar assotsiatsiyasi (IAU)
- MakDonell xalqaro olimlar akademiyasi (MISA)

kabi xalqaro miqyosdagi boshqa institutlar bilan yaqin aloqalar o‘rnatilgan.

[66] https://en.wikipedia.org/wiki/Utrecht_University

Universitetning ta’lim tizimi haqida fikr yuritar ekanmiz unda 58 ta bakalavriat va 150 ta magstratura dasturlarini taklif etgan 7 fakultetdan iboratdir. Ular:

1. Geologiya fakulteti
2. Gumanitar fanlar fakulteti
3. Huquq, iqtisod va boshqaruv fakulteti
4. Tibbiyot fakulteti
5. Fanlar fakulteti
6. Ijtimoiy va xulq-atvor fanlari fakulteti
7. Veterinariya fakulteti

Faxriy kollej: Utrext universiteti kolleji

Faxriy kollej: Ruzvelt universitet kolleji

Bu fakultetlar orasidan gumanitar fanlar fakultetida 4 yo‘nalish mavjud. Ular quyidagilar:

1. Tarix va san’at tarixi yo‘nalishi
2. Tillar, adabiyot va aloqa yo‘nalishi
3. Madaniyatshunoslik va OAV yo‘nalishi
4. Falsafa va dinshunoslik yo‘nalishi

Falsafa va dinshunoslik kafedrasi universitet miqyosidagi, milliy va xalqaro tadqiqot va ta’lim sohalarida faol rol o‘ynaydi. Kafedrada falsafadan tortib nasroniylik, islom va boshqa diniy va dunyoviy an’analargacha bo‘lgan keng doiradagi fanlar mavjud. Kuchli tadqiqot yo‘nalishi, boshqa fanlar va kengroq jamiyat bilan keng hamkorlik bilan birga, kafedra tomonidan taqdim etilayotgan ta’lim dasturlarining yuqori sifatida o‘z aksini topadi. Universitetning falsafa yo‘nalishi o‘qituvchilari haqida qisqacha bayonotlarni keltirsak bo‘ladi. Xususan, Mauro Bonazzi[67] Utrext

[67] Bonazzi, M. Platonic Stoicism – Stoic Platonism: The Dialogue between Platonism and Stoicism in Antiquity / M. Bonazzi, C. Helmig. – Leuven: Leuven University Press, 2007. – P. 2.

universitetida qadimiy va o‘rta asrlar falsafasi tarixi kafedrasi professor o‘qituvchisi va falsafa fanlari o‘qitilishi dasturi asoschisi. Uning asosiy tadqiqot yo‘nalishlari “Aflotun va platonizm”, “Yunon siyosiy tafakkuri”dir. Daniel Cohnitz Utrext universitetida nazariy falsafa kafedrasi mudiri, professor. Uning ilmiy qiziqishlari metafalsafa, gnoseologiya, metafizika, aql falsafasi, til, matematika va mantiq hamda falsafa va kognitiv fanning tegishli sohalarini qamrab oladi. Annemari Kalis esa nazariy falsafa bo‘yicha dotsent. Uning tajriba sohalari psixologiya falsafasi harakatlar nazariyasi va aql falsafasini yoritishda katta o‘rin egallaydi.

Mazkur universitetda gumanitar, falsafiy faanlar sohasini tashkil etishdagi muhim jihatlarni ishlab chiqilganligi ko‘rishimiz mumkin. Aytaylik, matiq fani doirasida bu yondashuv quyidagicha izohlanadi: mantiq fanini tashkil etishdagi asosiy g‘oya bizning tadqiqotimizda mantiq asosiy rol o‘ynaydi; biz falsafiy savollarni o‘rganish uchun ilg‘or rasmiy vositalardan foydalanamiz va shu yo‘l bilan bizning tajribamiz gumanitar fanlar bilan bir qatorda boshqa fanlarda ham yotadi. Bizning mantiq bo‘yicha tadqiqotlarimiz ham “dunyodagi” muammolarga, ham rasmiylashtirish jarayonida paydo bo‘ladigan ichki muammolarga asoslangan. Biz o‘rganayotgan mavzular diapazoni mantiq bo‘yicha joriy tadqiqotlarning katta qismini qamrab oladi. Mantiqdan foydalanish bilan bir qatorda, biz mantiq va matematikaning falsafiy asoslari haqida ham fikr yuritamiz. Mulohaza yuritishning ma’lum bir shaklini qanchalik yaxshi bilib olamiz va berilgan bilim va tajribalar ishonchli yoki izchil yoki samarali ekanligini qanday aniqlashimiz mumkin? (Matematik) fikrlash bo‘yicha turli qarashlar bir-biri bilan qanday bog‘liq? Bir nechta to‘g‘ri mantiq bo‘lishi mumkinmi? Mantiqiy tamoyillarni qayerdan bilamiz va agar mantiqimiz noto‘g‘ri ekanligini bilsak, yangi mantiqni qabul qila olamizmi? kabi asosiy tushunchalar yotadi.

Universitet doirasida falsafiy fanlarning ahamiyati yuqoridir. Har bir fan ayniqsa tashkil etilgan va muvaffaqiyatli ijtimoiy epistemik jarayondir. Ilmiy fikrlash

jarayonlarini nima o‘ziga xos qiladi? Ular umuman birlashganmi yoki fanning plyuralistik bayoni ko‘proq mos keladimi? Falsafaning fanlar bilan qanday aloqasi bor? Fan va falsafada sezgi va fikr tajribalarining o‘rni qanday? Faylasuflar psixologiya, sotsiologiya yoki psixolingvistikadagi empirik tadqiqotlar bilan fanlararo hamkorlikdan qanday saboq olishlari mumkin? kabilarni esa epistemologiya sohasini o‘rganishning g‘oyasi desak bo‘ladi. falsafa va olamning birligiga doir barcha savollaar o‘rtaga qo‘yilar ekan, bu fanlar bilan aloqadorlikni shakllantiradi. Fanlarni o‘qitilishida va o‘rganilishida golland tili asosiy ta’lim tilidir, ammo bir nechta bakalavriat dasturlari va 80 dan ortiq magistratura dasturlari ingliz tilida o‘qitiladi. Ingliz tilida o‘qitiladigan magistratura dasturlariga bank va moliya, zamonaviy Yevropa madaniyati tarixi va dinshunoslik yo‘nalishlari misol bo‘la oladi.

Universitetning akademik calendar rejasi ham maxsus ishlab chiqilgan. Utrext universitetining o‘quv yili ikki semestrga bo‘lingan bo‘lib, ularning har biri ikki davrdan iborat. Akademik kalendar o‘z ma’ruzalarni va imtihonlarni qachon bo‘lib o‘tishi va darsdan qachon tanaffus bo‘lishi kabilarni aytib beradi. Jadvalni MyTimetable va MyUU ilovasida topish mumkin.Utrext universitetining kurslar katalogida universitet taklif qilayotgan barcha kurslarni topish mumkin.Hafta jadvali formatida hafta 30 qismga bo‘lingan. Barcha kurslar vaqt oralig‘i deb nomlanuvchi qat’iy qismlar kombinatsiyasida taklif etiladi. Besh vaqt oralig‘i mavjud: A, B, C, D va E. Gumanitar fanlar fakultetining o‘quv taqvimi o‘quv yili qanday tashkil etilishini aniq ko‘rsatib beradi. Boshqa fakultetlar tomonidan (qisman) taqdim etilgan kurslar/ta’lim faoliyati uchun turli sanalar qo‘llanilishi mumkin. O‘qitishdan tashqari kunlar: darslar, testlar va qaytadan o‘tishlar rejalashtirilgan emas.Guruh yoki individual kelishuvlar, agar talaba va o‘qituvchi tomonidan kelishilgan bo‘lsa, amalga oshirilishi mumkin, masalan,topshiriqni topshirish, qayta ishlash yoki fikr-mulohazalarni qabul qilish. Reflektsiya haftasi: darslar va testlar rejalashtirilmagan.Talabalar va o‘qituvchilar

qayta ishlash, fikr yuritish, fikr-mulohazalar, repetitorlik va axborot tadbirlari uchun mavjud. Rojdestvo tanaffusi: darslar, testlar va resitlar yo‘q.Talabalar o‘qitish yoki o‘quv faoliyati uchun tayyor bo‘lishlari shart emas. Yozgi ta’til: darslar, testlar va qaytadan o‘tishlar rejalashtirilmagan. Darslarni e’lon qilishda quyidagicha holatni ko‘rishimiz mumkin: 2022-2023 yillardagi Utrext falsafa ma’ruzalari turkumidagi birinchi ma’ruza 26-sentyabr kuni soat 16:00 da Utrext universitetining Sweelinckzaal (Drift 21) da bo‘lib o‘tishini e’lon qilishdan mamnunmiz. Ushbu sessiya uchun ma’ruzachimiz prof. Oksford universitetidan Cécile Laborde. Niderlandiyada baholash tizimi sezilarli darajada farq qilishi mumkin. Universitetimiz 10 ballli baholash tizimidan foydalanadi: 1 eng past baho va 10 eng yuqori ball. Eng past o‘tish bahosi - 6. Bir nechta maxsus dasturlarda Utrext universiteti Angliya-Amerika harflarini baholash tizimidan ham foydalanadi (A dan D gacha, F = Muvaffaqiyatsiz). Baholar mutlaq asosda beriladi, ya’ni o‘qituvchilar talabalarning o‘quv maqsadlariga qay darajada erishganliklarini tekshiradilar va egri chiziq bo‘yicha baho bermaydilar. Bir kurs bo‘yicha past bahoni boshqa kurs bo‘yicha yuqori ball bilan qoplash mumkin emas. Bitiruvni tamomlash uchun sizning daraja dasturingizning bir qismi bo‘lgan barcha kurslar uchun o‘tish bahosini olishingiz kerak bo‘ladi. Xalqaro diplom ilovasi Utrext universitetida o‘rtacha og‘irlikdagi baho Xalqaro diplom ilovasidagi barcha raqamli baholarni shu kurs bo‘yicha olingan kreditlarga ko‘paytirish va bu summani kreditlar yig‘indisiga bo‘lish yo‘li bilan hisoblanadi. O‘rtacha ko‘rsatkich asta-sekin tuziladi va faqat yakuniy o‘rtacha xalqaro diplom ilovasida qayd etiladi. Utrext universiteti o‘rtacha ballni hisoblashda o‘qishning birinchi yilida olingan baholarni o‘z ichiga oladi. O‘rnini bosuvchi test tizimi esa agar kursdan o‘tmagan bo‘lsangiz, lekin kamida 4 ball to‘plagan bo‘lsangiz, kursdan o‘tish uchun sizga qo‘shimcha yoki o‘rnini bosuvchi testdan o‘tish imkoniyati beriladi. Agar bu ham muvaffaqiyatsiz bo‘lsa, kursni yana takrorlashingiz kerak. Xalqaro diplom ilovasida faqat o‘tish bahosi qayd etiladi.

Universitetda bir qancha falsafiy hamjamiyatlar bilan aloqadorliklar ham mavjuddir. Xususan, Evropa Analitik Falsafa Jamiyati (ESAP) Evropada analitik falsafa intizomi va kasbini targ‘ib qiladi. U 1990-yilda tashkil etilgan bo‘lib, ular o‘rtasida hamkorlik va fikr almashishni rivojlantirish uchun butun Yevropadan (va dunyoning qolgan qismidan) professional tahlilchi faylasuflar va talabalarni birlashtiradi. ESAP har uch yilda bir yirik kongressni, Yevropa analitik falsafa kongressini (ECAP) tashkil qiladi. Avvalgi kongresslar Eks-en Provans (1993), Lids (1996), Maribor (1999), Lund (2002), Lissabon (2005), Krakov (2008), Milanda (2011), Buxarestda (2014), Myunxenda (2017) bo‘lib o‘tgan, Utrext (2020) va Vena (2023). Keyingi ECAP 2026 yilda Madridda bo‘lishi rejalashtirilgan.

XULOSA

Utrext universiteti haqida olib borilgan ushbu tadqiqot muassasaning 1636-yildan buyon nafaqat Niderlandiya, balki global tamaddun va ilm-fan taraqqiyotiga qo‘shgan ulkan hissasini yaqqol ko‘rsatib beradi. Universitet o‘zining deyarli to‘rt asrlik tarixi davomida fundamental bilimlarni asrash, fanni demokratlashtirish va erkin akademik muhitni shakllantirishda yetakchi vazifasini o‘tab kelmoqda. Tarixiy faktlar va zamonaviy ko‘rsatkichlar tahlili shuni isbotlaydiki, universitet an’analarga sodiqlik bilan birga zamonaviy innovatsiyalarni ham muvaffaqiyatli uyg‘unlashtira olgan. Tadqiqot natijalari universitetning xalqaro maydondagi nufuzi bir necha muhim omillarga asoslanishini tasdiqlaydi. Birinchidan, muassasadan etishib chiqqan 12 nafar Nobel mukofoti sovrindorlarining ilmiy merosi uning dunyo ilm-fani xaritasini o‘zgartira oladigan intellektual salohiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Ikkinchidan, Shanxay, THE va QS kabi nufuzli global reytinglarda barqaror ravishda dunyoning eng kuchli 100 ta universiteti safida turishi uning ta'lim sifati va tadqiqot ko‘rsatkichlari xalqaro miqyosda yuqori baholanishini ko‘rsatadi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, Utrext universiteti bugungi kunda shunchaki ta’lim maskani emas, balki global muammolarga ilmiy yechimlar taklif etadigan, yirik xalqaro kollaboratsiyalarni boshqaradigan global ilmiy markazdir. Universitetning o'tmishda ayollar ta’limiga yo‘l ochgani va bugungi kunda ham tadqiqotlarga katta sarmoya kiritayotgani uning kelajakda ham jahon ilm-fani tamaddunini belgilab beruvchi yetakchi kuchlardan biri bo‘lib qolishini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Bonazzi M., Helmig C. Platonic Stoicism – Stoic Platonism: The Dialogue between Platonism and Stoicism in Antiquity. – Leuven: Leuven University Press, 2007. – 289 p.
2. Wikipedia. Utrecht University [Electronic resource]. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Utrecht_University
3. Top Universities. Utrecht University [Electronic resource]. – URL: https://www.topuniversities.com/universities/utrecht-university
4. Study.eu. Utrecht University [Electronic resource]. – URL: https://www.study.eu/university/utrecht-university
5. Educations.com. Utrecht University [Electronic resource]. – URL: https://www.educations.com/institutions/utrecht-uni

ARXEOLOGIYA VA TARIXIY REKONSTRUKSIYA SOHASIDAGI INNOVATSIYALAR

Mirzayeva Munira Ilxomovna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

E-mail: mmirzayeva080291@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada arxeologiya va tarixiy rekonstruksiya sohasida qo‘llanilayotgan zamonaviy innovatsion texnologiyalar — raqamli arxeologiya, virtual arxeologiya, LiDAR (Lider) texnologiyasi, fotogrammetriya, geografik axborot tizimlari (GIS) va 3D modellashtirish usullari ko‘rib chiqiladi. Ushbu texnologiyalar arxeologik tadqiqotlarning aniqligini va ko‘lamini tubdan oshirishi, ilgari ko‘zga ko‘rinmas bo‘lgan tarixiy obyektlarni kashf etishi hamda yo‘qolib ketgan madaniy meros obyektlarini raqamli formatda qayta tiklash imkonini berishi batafsil o’rganiladi. O‘zbekiston miqyosidagi misollar ham tahlilga tortiladi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli arxeologiya, virtual arxeologiya, LiDAR (Lider), fotogrammetriya, GIS, 3D modellashtirish, tarixiy rekonstruksiya, madaniy meros.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются современные инновационные технологии, применяемые в области археологии и исторической реконструкции: цифровая археология, виртуальная археология, LiDAR (лидар), фотограмметрия, географические информационные системы (ГИС) и 3D-моделирование. Анализируется, как данные технологии кардинально повышают точность и охват археологических исследований, открывают ранее недоступные объекты и позволяют воссоздавать утраченное культурное наследие в цифровом формате.*

Ключевые слова: *цифровая археология, виртуальная археология, LiDAR, фотограмметрия, ГИС, 3D-моделирование, историческая реконструкция, культурное наследие.*

Abstract (in English): *This article examines the modern innovative technologies applied in the field of archaeology and historical reconstruction: digital archaeology, virtual archaeology, LiDAR (Light Detection and Ranging), photogrammetry, Geographic Information Systems (GIS), and 3D modelling. The article provides a thorough analysis of how these technologies fundamentally improve the accuracy and scope of archaeological research, enable the discovery of previously inaccessible heritage sites, and allow lost cultural monuments to be digitally reconstructed. Case studies from Uzbekistan and global projects are included.*

Keywords: *digital archaeology, virtual archaeology, LiDAR, photogrammetry, GIS, 3D modelling, historical reconstruction, cultural heritage.*

1. KIRISH

Arxeologiya fani butun insoniyat tarixini o‘rganishda asosiy ahamiyat kasb etishi shubhasiz. Ammo, shuni tan olib aytish lozimki, an’anaviy qazib-tekshirish usullari ko‘pincha vaqt talab etuvchi, katta mehnat sarfini talab qiluvchi va ba’zan ma’lumotlarni buzib yuboradigan jarayonlar bilan bog‘liqligini ham tan olish kerak. XXI asr boshidan e’tiboran raqamli texnologiyalar arxeologiya sohasida haqiqiy inqilob uyushtirib, ilmiy tadqiqot metodologiyasini tubdan o‘zgartirdi.

Bugungi kunda bir nechta asosiy texnologiyalar arxeologik tadqiqotlarda birgalikda qo‘llanilib, bir-birini to‘ldiruvchi yaxlit tizim hosil qilmoqda: raqamli arxeologiya, virtual arxeologiya, LiDAR (Lider) texnologiyasi, fotogrammetriya, GIS hamda 3D modellashtirish. Ushbu texnologiyalarning maqsad va imkoniyatlarini to‘liq tushunish arxeologik ilmiy maktabni zamonaviylashtirish uchun zarur.

Ushbu maqolaning maqsadi mazkur texnologiyalarning mohiyatini, tadbiq etilish usullarini va real dunyo loyihalarida koʻrsatilgan natijalarini ilmiy-tahliliy koʻzqarash orqali yoritish va Oʻzbekiston arxeologiyasida ularni joriy etish imkoniyatlarini baholashdan iborat.

2. RAQAMLI VA VIRTUAL ARXEOLOGIYA

Raqamli arxeologiya (Digital Archaeology) ya'ni arxeologik topilmalar, oʻrinlar va dalalarni raqamli formatda qayd etish, saqlash va tahlil qilish tizimini anglatadi. Bu yoʻnalish nafaqat maʻlumotlarni saqlab qolish, balki turli tizimlar oʻrtasida maʻlumot almashish, ommabop kirish va uzoq muddatli himoyalashni ham taʻminlaydi. Bugungi kunda yirik arxeologik loyihalar oʻzlarining barcha qazilmalarini raqamli formatda, masalan ArcGIS yoki ESRI platformalarida qayd qilishni majburiy deb hisoblaydi.

Virtual arxeologiya (Virtual Archaeology) esa yoʻqolgan yoki qisman saqlanib qolgan tarixiy inshootlarni kompyuter yordamida virtual muhitda qayta tiklashni nazarda tutadi. Virtual rekonstruksiya arxeologlar, tarixchilar va dizaynerlarning birgalikdagi mehnati natijasida amalga oshiriladi. Bu usul muzeylar, taʻlim muassasalari va turistik markazlar uchun oʻziga xos interaktiv koʻrgazmali materiallar yaratish imkonini beradi.

Oʻzbekistonda ushbu texnologiyalarni qoʻllaydigan loyihalar, jumladan Samarqand shahridagi Afrosiyob qazilmalarini raqamlashtirish va qadimiy Termiz shahrining virtual rekonstruksiyasi alohida ahamiyat kasb etmoqda.

3. LiDAR (LIDER) TEXNOLOGIYASI: YASHIRIN MEROS KASHFIYOTCHISI

LiDAR (Light Detection and Ranging ya'ni Yorugʻlik yordamida aniqlash va masofani oʻlchash), oʻzbek tilida Lider texnologiyasi deb ham ataladi. Bu texnologiya lazer nurlanishini obyektlarga yoʻnaltirib, qaytib kelgan signal asosida uch oʻchamli

makon kartasini yaratish usulidan iborat. LiDAR texnologiyasining eng muhim afzalligi u o‘rmon qoplami yoki o‘simliklar

ostida yashiringan arxeologik ob‘ektlarni ham aniqlay oladi. Bunga an‘anaviy aerofoto-suratga olish yoki oddiy yer usti tadqiqotlari qodir emas.

2012-yilda Kambodja mengal o‘rmonlari ostida Angkor Vat atrofida amalga oshirilgan LiDAR tekshiruvi dunyo amaliyotidagi eng mashhur misollardan biri hisoblanadi.

Tadqiqotchilar mingdan ortiq oldindan noma’lum bo‘lgan tarixiy inshootlarni, yo‘llarni va kanallarni kashf etishdi. Bu kashfiyot Angkor sivilizatsiyasi haqidagi tasavvurlarni butunlay o‘zgartirdi.

O‘zbekistonda ham LiDAR texnologiyasini qo‘llanadigan birinchi loyihalar boshlangan bo‘lsada, moliyaviy va texnik cheklovlar bu sohaning jadal rivojlanishiga to‘sqinlik qilmoqda. Kelajakda ushbu texnologiya O‘zbekistonning ko‘plab ochilmagan arxeologik obyektlarini aniqlashda muhim rol o‘ynashi mumkin.

4. FOTOGRAMMETRIYA VA 3D MODELLASHTIRISH

Fotogrammetriya — bir yoki bir nechta nuqtadan olingan fotosuratlar asosida uch o‘chamli model yoki aniq o‘lchovli xarita yaratish texnologiyasidir. Arxeologiyada fotogrammetriya asosan artefaktlarni, qazilma qatlamlarini va bino qoldiqlarin raqamli formatda hujjatlashtirishda ishlatiladi. Zamonaviy fotogrammetriya dasturlari - Agisoft Metashape, RealityCapture va Pix4D bir necha yuz yoki ming fotosuratni birlashtirib, millimetr aniqligida 3D modellar yaratishi mumkin.

3D modellashtirish fotogrammetriya bilan chambarchas bog‘liq. Arxeologiyada 3D modellashtirish uchta asosiy yo‘nalishda qo‘llaniladi: birinchisi, topilgan artefaktlarning aniq nusxasini yaratish va ularni zarar yetkazmasdan o‘rganish; ikkinchisi, qazilma joyini vaqt ketma-ketligida qayd etib borish; uchinchisi, buzilgan yoki yo‘qolgan inshootlarni rekonstruksiya qilish.

O‘zbekiston miqyosida ushbu texnologiyalar Termiz arxeologik ekspeditsiyasi, Shaxrisabzdagi Oq Saroy qoldiqlari va Xiva shahridagi yodgorliklarni hujjatlashtirish loyihalarida foydalanilmoqda. Bu loyihalarning natijasi UNESCOning jahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan obyektlar bo‘yicha to‘plangan elektron arxiv shaklida saqlanmoqda.

Jadval 1. Zamonaviy arxeologik texnologiyalarning qiyosiy tavsifi

Texnologiya	**Aniqlik darajasi**	**Qo'llanish sohasi**	**Narx darajasi**	**Qiyinlik**
Fotogrammetriya	Yuqori (< 1 mm)	3D model, xarita	O‘rta	O‘rta
LiDAR (Lider)	Juda yuqori (mm)	Qoplangan joylar	Yuqori	Yuqori
GIS tahlili	O'rta–yuqori	Mintaqaviy xarita	O‘rta	O‘rta
3D skanerlash	Juda yuqori	Artefakt, bino	Yuqori	Yuqori
Virtual arxeologiya	Modelga bog‘liq	Ta’lim, vizual.	O‘rta	O‘rta

5. GEOGRAFIK AXBOROT TIZIMLARI (GIS) ARXEOLOGIYADA

Geografik axborot tizimlari (Geographic Information System - GIS) arxeologik obyektlarni makonda joylashishini tahlil qilish, ularning o‘zaro munosabatini tushunish va mintaqaviy miqyosdagi tarixiy jarayonlarni modellashtirish uchun ishlatiladi. GIS

texnologiyasi turli xil ma’lumot qatlamlarini (topografiya, gidrografiya, tuproq tiplari, iqlim ma’lumotlari) bitta xaritaviy tizimga birlashtirish imkonini beradi.

Arxeologiyada GISning asosiy tatbiqlari quyidagilardan iborat: tarixiy yo‘llar va savdo marshrutlarini rekonstruksiya qilish; qadimiy aholi punktlarining joylashuv qonuniyatlarini aniqlash; tabiiy ofatlar, iqlim o‘zgarishlari va madaniy o‘zgarishlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushunish; shuningdek, davlat arxeologik monitoring tizimlarini yaratish.

Markaziy Osiyo uchun GIS texnologiyasi ayniqsa qimmatlidir, chunki bu o‘lkada qadimiy Ipak Yo‘lining ko‘plab tarmoqlari o‘tgan va bu yo‘llar bo‘yidagi manzilgohlarning geografik taqsimotini o‘rganish tarixni chuqurroq tushunishga yordam beradi. O‘zbekiston, Qozog‘iston va Tojikiston olimlari hamkorlikda Ipak Yo‘li arxeologiyasining yagona GIS bazasini yaratish ustida ishlamoqda.

6. DUNYO TAJRIBASI: MUVAFFAQIYATLI LOYIHALAR

Quyidagi jadvalda texnologik innovatsiyalar qo‘llanilgan dunyodagi va O‘zbekistondagi taniqli arxeologik loyihalar keltirilgan:

Jadval 2. Innovatsion texnologiyalar qo‘llanilgan arxeologik loyihalar

Loyiha / Joylashuv	**Qo‘llanilgan texnologiya**	**Natija**	**Yil**
Angkor Vat (Kambodja)	LiDAR (Lider)	1200 km² yangi joy kashf etildi	2012
Pompeya (Italiya)	3D skanerlash, GIS	To‘liq raqamli arxiv yaratildi	2018

Loyiha / Joylashuv	Qo‘llanilgan texnologiya	Natija	Yil
Afrosiyob (O‘zbekiston)	Fotogrammetriya, GIS	Samarqand qatlami xaritasi	2020
Stounhendj (Britaniya)	Virtual arxeologiya, 3D	Virtual rekonstruksiya amalga oshirildi	2019
Teotihuacan (Meksika)	LiDAR, fotogrammetriya	Er osti tunnellari kashf etildi	2015

Ushbu loyihalar natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamli va virtual usullarni birgalikda qo‘llanilishi an‘anaviy arxeologiyadan bir necha bor ko‘proq ilmiy natija beradi. Masalan, Angkor Vat atrofidagi LiDAR o‘rganishi 40 yillik yer usti tadqiqotlari bilan olish mumkin bo‘lgan ma’lumotlardan ko‘proq ma’lumot yig‘ib berdi.

7. O‘ZBEKISTONDA RAQAMLI ARXEOLOGIYANING RIVOJLANISHI

O‘zbekistonda arxeologiya sohasida innovatsion texnologiyalarni joriy etish yo‘li hali boshlanish bosqichida, ammo so‘nggi yillarda bu sohadagi faollik sezilarli ortib bormoqda. 2017-yilda O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi qoshida tashkil etilgan Madaniy meros departamentining raqamlashtirish dasturi ushbu yo‘nalishda muhim qadam bo‘ldi.

Afrosiyob (Samarqand), Yerqo‘rg‘on (Qashqadaryo), Ko‘hna Urganch va Dalvarzin kabi yirik arxeologik markazlarda fotogrammetriya va GIS usullari qo‘llana boshlandi. Bundan tashqari, bir qator xalqaro hamkorlik loyihalari jumladan Fransiya, Yaponiya va Germaniya universitetlari bilan birgalikdagi ekspeditsiyalar — texnologiya transferini ta’minlayapti.

Muammo sifatida moddiy-texnik bazaning yetishmasligi, ixtisoslashgan mutaxassislar tanqisligi va qo‘llanilayotgan usullarning standartlashtirilmaganligini ko‘rsatish mumkin. Bu muammolarni hal etish uchun davlat darajasida maxsus dastur va investitsiyalar talab etiladi.

8. XULOSA

Arxeologiya va tarixiy rekonstruksiya sohasidagi innovatsion texnologiyalar — raqamli arxeologiya, virtual arxeologiya, LiDAR (Lider), fotogrammetriya, GIS va 3D modellashtirish an’anaviy tadqiqot metodlarini tubdan o‘zgartirmoqda. Bu texnologiyalar birgalikda qo‘llanilganda, ilgari imkonsiz bo‘lgan kashfiyotlar, aniqlik va ma’sul o‘rganish imkoniyatlarini yaratadi.

O‘zbekiston uchun bu texnologiyalar ayniqsa dolzarb: mamlakatimiz Buyuk Ipak Yo‘li bo‘ylab joylashgan son-sanoqsiz arxeologik yodgorliklar, ko‘hna shaharlar va madaniy meros obyektlariga ega. Ushbu boyliklarni raqamli formatda muhofaza qilish va dunyo ilm-faniga taqdim etish bugungi kunning muhim vazifasidir.

Kelajakda sun’iy intellekt, dronlar va robotlashgan qazuv tizimlari bilan birgalikda qo‘llanilgan holda bu texnologiyalar arxeologiyani butunlay yangi ilmiy paradigmaga olib kiradi deb kutilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov A.S. Ipak Yo‘li arxeologiyasida GIS texnologiyalari // Markaziy Osiyo tadqiqotlari. – 2022. – Vol. 7, № 2. – B. 112–129.
2. Bewley R., Raczkowski W. Aerial Archaeology — Developing Future Practice / ed. by Bewley R., Raczkowski W. – Amsterdam: IOS Press, 2002. – NATO Science Series.

3. Evans D.H. et al. Uncovering archaeological landscapes at Angkor using lidar // Proceedings of the National Academy of Sciences. – 2013. – Vol. 110, № 31. – P. 12595–12600.
4. Lerma J.L. et al. Terrestrial laser scanning and close range photogrammetry for 3D archaeological documentation // Journal of Archaeological Science. – 2010. – Vol. 37, № 2. – P. 521–529.
5. Forte M. 3D Archaeology: New Perspectives and Challenges — The Example of Catalhoyuk // Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies. – 2014. – Vol. 2, № 1. – P. 1–23.
6. Katsianis M. et al. A 3D digital workflow for archaeological intra-site research using GIS // Journal of Archaeological Science. – 2008. – Vol. 35, № 3. – P. 655–667.
7. Xoliqov B.B., Toshmatov N.R. O‘zbekistonda arxeologik ob‘ektlarni raqamlashtirish: muammo va istiqbollar // O‘zbekiston tarix jurnali. – 2021. – Vol. 3, № 18. – B. 44–58.
8. UNESCO. Digital Heritage: Safeguarding Cultural Memory Through Technology. – Paris: UNESCO Publishing, 2023.
9. Doneus M., Briese C. Airborne Laser Scanning in Forested Areas: Potential and Limitations of an Archaeological Prospection Technique // Remote Sensing for Archaeological Heritage Management. – Brussels: EAC, 2011. – P. 59–73.
10. Reindel M., Wagner G.A. New Technologies for Archaeology: Multidisciplinary Investigations in Palpa and Nasca, Peru / ed. by Reindel M., Wagner G.A. – Berlin: Springer, 2009.

TASHQI MIGRATSIYA JARAYONLARIDA STRESS VA DEPRESSIYA

Mo‘minov Z.

Namangan davlat universiteti

E-mail: zokir_odiliy@mail.ru, zokirjon0971@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tashqi migratsiya jarayonlarida yuzaga keladigan stress va depressiya holatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, ularning kelib chiqish sabablari hamda mehnat migrantlari va ularning oila a'zolari hayotiga ko'rsatadigan ta'siri tahlil qilingan. Zamonaviy global migratsiya sharoitida tashqi mehnat migratsiyasi nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va psixologik jarayon sifatida ham namoyon bo'lmoqda. Yangi ijtimoiy muhitga moslashish, til va madaniy to'siqlar, mehnat sharoitining og'irligi, huquqiy himoyaning yetarli emasligi, oiladan uzoqda yashash kabi omillar migrantlarda turli darajadagi stress, xavotir va depressiv holatlarni keltirib chiqaradi.*

Tadqiqotda tashqi migratsiyaning psixologik oqibatlari ijtimoiy mobillik nazariyasi, adaptatsiya konsepsiyasi va transformatsion yondashuv nuqtai nazaridan o'rganilgan. Shuningdek, migratsiya jarayonidagi stress va depressiyaning migrantlarning mehnat faolligi, ijtimoiy munosabatlari, sog'lig'i hamda hayot sifatiga ta'siri baholangan. Tahlillar migratsiya jarayonidagi psixologik muammolarning aksariyati ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining yetarli emasligi bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *tashqi migratsiya, mehnat migratsiyasi, stress, depressiya, psixologik adaptatsiya, ijtimoiy moslashuv, ruhiy salomatlik, ijtimoiy mobillik, migrantlar, reintegratsiya.*

Аннотация. *В данной статье анализируются социально-психологические особенности стрессовых и депрессивных состояний, возникающих в процессе*

внешней миграции, причины их возникновения, а также их влияние на жизнь трудовых мигрантов и членов их семей. В условиях современной глобальной миграции внешняя трудовая миграция выступает не только как экономический, но и как социальный и психологический процесс. Такие факторы, как адаптация к новой социальной среде, языковые и культурные барьеры, тяжелые условия труда, недостаточный уровень правовой защиты и длительное проживание вдали от семьи, вызывают у мигрантов различные формы стресса, тревожности и депрессивных состояний.

В исследовании психологические последствия внешней миграции рассматриваются с позиций теории социальной мобильности, концепции адаптации и трансформационного подхода. Кроме того, дана оценка влияния стресса и депрессии в процессе миграции на трудовую активность мигрантов, их социальные отношения, состояние здоровья и качество жизни. Проведённый анализ показывает, что большинство психологических проблем, возникающих в процессе миграции, связано с недостаточной эффективностью механизмов социальной поддержки.

Ключевые слова: *внешняя миграция, трудовая миграция, стресс, депрессия, психологическая адаптация, социальная адаптация, психическое здоровье, социальная мобильность, мигранты, реинтеграция.*

Abstract. *This article analyzes the socio-psychological characteristics of stress and depression arising in the process of international migration, the causes of their occurrence, and their impact on the lives of labor migrants and their family members. In the context of contemporary global migration, international labor migration manifests itself not only as an economic phenomenon but also as a social and*

psychological process. Factors such as adaptation to a new social environment, language and cultural barriers, harsh working conditions, insufficient legal protection, and prolonged separation from family contribute to various levels of stress, anxiety, and depressive disorders among migrants.

The study examines the psychological consequences of international migration from the perspectives of social mobility theory, adaptation theory, and the transformational approach. It also assesses the impact of migration-related stress and depression on migrants' labor activity, social relationships, health status, and quality of life. The findings indicate that most psychological problems experienced during migration are associated with the inadequacy of social support mechanisms.

Keywords: *international migration, labor migration, stress, depression, psychological adaptation, social adaptation, mental health, social mobility, migrants, reintegration.*

METODOLOGIYA

Tadqiqot natijalari tashqi mehnat migrantlari va ularning oila a'zolariga psixologik xizmatlar ko‘rsatish, ijtimoiy moslashuv dasturlarini takomillashtirish hamda reintegratsiya jarayonlarida ruhiy salomatlikni muhofaza qilish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot tashqi migratsiya jarayonlarida stress va depressiya holatlarini kompleks tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, unda zamonaviy sotsiologiya, psixologiya va migratsiya nazariyalarining metodologik yondashuvlaridan foydalanildi.

Tadqiqotning nazariy asosini ijtimoiy mobillik nazariyasi, struktura-funksional yondashuv, ijtimoiy adaptatsiya konsepsiyasi, transformatsiya nazariyasi hamda migratsiyaning «turtki va tortish» (push-pull) modeli tashkil etadi. Mazkur nazariyalar migratsiya jarayonida yuzaga keladigan psixologik o‘zgarishlar va ularning shaxs ijtimoiy maqomiga ta’sirini kompleks baholash imkonini beradi.

ASOSIY QISM

Zamonaviy globallashuv sharoitida tashqi migratsiya ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, mehnat bozori va aholi harakatchanligining muhim omiliga aylangan bo‘lsa-da, ushbu jarayon inson shaxsiyati va uning ruhiy salomatligiga jiddiy ta’sir ko‘rsatuvchi omil sifatida ham namoyon bo‘lmoqda[1]. Ayniqsa, tashqi migratsiya sharoitida migrantlar va qochqinlar turli xil psixologik bosimlar, stress holatlari va depressiv holatlar bilan to‘qnash keladi.

Migratsiyaning miqyosi va xarakteri o‘zgarishi inson kapitali, ijtimoiy mobillik va jamiyat barqarorligiga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omilga aylandi. Biroq tashqi migratsiya ko‘p hollarda inson uchun ijtimoiy xavflar, ruhiy beqarorlik, stress va depressiya kabi holatlarning kuchayishi bilan ham namoyon bo‘ladi[2].

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, qochqinlar va mehnat migrantlari orasida depressiya, xavotirlik, posttravmatik stress buzilishi va suitsidal holatlar qabul qiluvchi aholiga nisbatan ancha yuqori uchraydi. Bu holat tashqi migratsiyani faqat iqtisodiy ratsional tanlov sifatida emas, balki inson ruhiyatiga ta’sir etuvchi murakkab ijtimoiy fenomen sifatida tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi[3].

Stress tushunchasi va uning migratsiya bilan bog‘liq jihatlari

Stress — bu shaxsning tashqi muhit ta’sirlariga nisbatan fiziologik va psixologik javob reaksiyasi bo‘lib, u insonning moslashuv salohiyatini safarbar qiladi. Tashqi migratsiya jarayonida stress, avvalo, yashash joyini o‘zgartirish, ijtimoiy muhitdan uzilish, noaniq kelajak, huquqiy maqomning beqarorligi, til va madaniy to‘siqlar bilan bog‘liq holda shakllanadi.

Migratsiyaning barcha bosqichlarida — ketishdan oldin, yo‘l davomida va qabul qiluvchi mamlakatda — stress omillari mavjud bo‘lib, ularning yig‘ilishi inson ruhiyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, iqtisodiy qiyinchiliklar, qurolli mojarolar, zo‘ravonlik va ta’qiblar natijasida majburiy ko‘chish insonda doimiy xavotir va qo‘rquv holatini shakllantiradi.

Depressiyaning migratsiya sharoitida shakllanishi

Depressiya tashqi migratsiya jarayonlarida keng tarqalgan ruhiy buzilishlardan biri hisoblanadi. U uzoq davom etuvchi tushkunlik, hayotga qiziqishning pasayishi, charchoq, ijtimoiy yakkalik, uyqu va ishtaha buzilishlari bilan namoyon bo‘ladi. Migrantlar orasida depressiyaning rivojlanishi ko‘pincha ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tarmoqlarining yo‘qligi, oila a’zolaridan uzoqda bo‘lish, diskriminatsiya[4] va kamsitish holatlari bilan bog‘liq.

Qabul qiluvchi jamiyatda moslashish jarayonining murakkabligi, mehnat bozoridagi tengsizlik, past maoshli va og‘ir mehnat sharoiti ham depressiv holatlarni kuchaytiradi. Ayniqsa, huquqiy maqomi noaniq bo‘lgan yoki vaqtinchalik ruxsatnoma asosida ishlayotgan migrantlar orasida depressiya xavfi yuqori bo‘ladi.

Stress va depressiyaning ijtimoiy oqibatlari

Tashqi migratsiya jarayonlarida stress va depressiya nafaqat alohida shaxsning ruhiy salomatligiga, balki uning ijtimoiy faolligi va ijtimoiy mobilligiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ruhiy holatning buzilishi mehnat unumdorligining pasayishi, ijtimoiy aloqalarning cheklanishi, oilaviy munosabatlardagi ziddiyatlar va ijtimoiy dezadaptatsiyaga olib keladi.

Shuningdek, depressiv holatlar suitsidal fikrlar va xulq-atvorning shakllanishiga zamin yaratishi mumkin. Bu esa tashqi migratsiyani faqat iqtisodiy jarayon sifatida emas, balki ijtimoiy-psixologik xavf omillari tizimi sifatida ham tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi[5].

Stress va depressiyani yumshatish mexanizmlari

Tashqi migratsiya jarayonlarida stress va depressiyani kamaytirish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. Bunda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimlarini rivojlantirish, migrantlarning huquqiy himoyasini ta’minlash, madaniy moslashuvni qo‘llab-quvvatlash, psixosotsial xizmatlarning mavjudligini oshirish muhim ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, qabul qiluvchi jamiyatda tolerantlikni oshirish, diskriminatsiyaga qarshi siyosat yuritish va migrantlarni ijtimoiy hayotga jalb etish stress va depressiv holatlarning oldini olishda muhim ijtimoiy omillar hisoblanadi[6].

2024 yilda dunyoda 123,2 million nafar majburiy migratsiyaga uchragan shaxslar mavjud bo‘lib, jumladan 73,5 million ichki migratsiya, 36,8 million qochqinlar, 8,4 million boshpana so‘rovchilari va 5,9 million xalqaro himoyaga muhtoj bo‘lgan boshqa shaxslar[7].

1-jadval

№	Toifa	Soni (mln)
1	Ichki migratsiya	73.5
2	Qochqinlar	36.8
3	Boshpana so'rovchilari	8.4
4	Boshqa himoyaga muhtojlar	5.9

Qochqinlar va xalqaro himoyaga muhtoj bo‘lgan boshqa shaxslarning 71 foizi daromad darajasi past va o‘rta bo‘lgan mamlakatlarda yashaydi.

1-rasm. 2024 yilda majburiy migratsiyaga uchragan shaxslar tarkibi.

Boshidan kechirilgan hayotiy qiyinchiliklar natijasida qochqinlar va migrantlarda qabul qiluvchi mamlakat aholisiga nisbatan ko‘proq ruhiy kasalliklar — depressiya, xavotirlik, posttravmatik stress buzilishi (PTSR), suitsidal holatlar va psixozlar rivojlanadi.

Ko‘plab qochqinlar va migrantlar psixiatriya yordamini olishda qiyinchilikka duch keladi va davolashda uzilishlarga toqat qilishga majbur bo‘ladi. Qochqinlar va migrantlar jamiyat hayotiga ijobiy hissa qo‘shadi va ularning o‘z salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarishiga yordam beruvchi ko‘plab ilmiy asoslangan strategiyalar mavjud.

Hozirgi kunda o‘z kelib chiqqan mamlakati hududidan tashqarida yashayotgan odamlar soni misli ko‘rilmagan darajada yuqori. Ularning ko‘pchiligi o‘z xohishi bilan, ayrimlari esa sharoitlar bosimi ostida ko‘chib o‘tadi. Ayrimlar ta’qiblardan, qurolli

mojarolardan, zo‘ravonlikdan va tabiiy ofatlardan qochib, majburiy ko‘chirilgan shaxslarga aylanadi. Kimlar uchundir ko‘chish og‘ir ahvoldan chiqishning yagona yo‘li, insoniylikka zid muomaladan yoki iqtisodiy qiyinchiliklardan qochish usuli, o‘z ijtimoiy huquqlarini amalga oshirish yoki qarindoshlar bilan qo‘shilish imkoniyati hisoblanadi.

Ayrim hollarda ularda, qabul qiluvchi aholiga nisbatan, ruhiy kasalliklar rivojlanish xavfi yuqoriroq bo‘ladi. Qochqinlar va migrantlar jamiyatga integratsiyalashuviga to‘sqinlik qiluvchi va psixiatriya yordamining mavjudligi hamda maqbulligini pasaytiruvchi ko‘plab cheklovlarga duch keladi. Aksariyat hollarda bu cheklovlarni bartaraf etish uchun bir qator sohalarda, jumladan qochqinlarni integratsiya qilish, psixiatriya yordami, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va huquqiy yordam ko‘rsatishda ularning madaniy xususiyatlarini hisobga olish, shuningdek aholi bilan ishlash sohasida maqsadli sa’y-harakatlar talab etiladi.

Qochqinlar va migrantlar duch keladigan stress omillari
Migratsiya tajribasi qochqinlar va migrantlarning ruhiy salomatligini belgilaydigan eng muhim omillardan biridir. Ko‘chishning har bir bosqichida ruhiy buzilishlar xavfini oshirishi mumkin bo‘lgan o‘ziga xos stress omillari yuzaga keladi.

Ketishdan oldin: tirikchilik manbalari va ta’lim hamda o‘zini ro‘yobga chiqarish imkoniyatlarining yo‘qligi, qurolli mojarolar sharoitida hayot, zo‘ravonlik, tabiiy ofatlar, qashshoqlik yoki ta’qiblar.

Ketgandan keyin va tranzit vaqtida: hayot uchun xavfli bo‘lgan og‘ir vaziyatlar, xususan zo‘ravonlik holatlari, hibsga olish, kundalik ehtiyojlarni qondirish imkoniyatining yo‘qligi.

Yangi joyga kelgandan so‘ng: psixiatriya va boshqa yordam turlarini olishdagi cheklovlar, muhtojlik sharoitida yashash, yaqinlardan ajralish va qo‘llab-quvvatlash tarmoqlarining yo‘qligi, huquqiy maqomning noaniqligi, ayrim hollarda esa immigratsiya markazlarida hibsda saqlanish.

Joylashish va integratsiya bosqichida: og‘ir yashash yoki ishlash sharoitlari, ishsizlik, moslashishdagi qiyinchiliklar, madaniy, diniy va gender identifikatsiyani yo‘qotish xavfi, imtiyozlarni rasmiylashtirish va mahalliy qoidalarni tushunishdagi muammolar, rasizm va chetlatilish, mahalliy aholi bilan munosabatlardagi keskinlik, ijtimoiy yakkalik va deportatsiya xavfi.

Har qanday sharoitda va migratsiya yo‘lining barcha bosqichlarida qochqinlar va migrantlarning ruhiy holatiga turli xil individual, oilaviy, jamoaviy va tizimli omillar ta’sir ko‘rsatadi, ularni besh toifaga ajratish mumkin.

Yaqin ijtimoiy muhit qo‘llab-quvvatlashi. Bir kelib chiqishga ega bo‘lgan jamoaga mansublik va bolalarning maktabga borishi ruhiy salomatlik ko‘rsatkichlarini yaxshilashga xizmat qiladi.

Asosiy ehtiyojlar va xavfsizlik. Barqaror daromad, ish, uy-joyning yo‘qligi, huquqiy maqomning noaniqligi va oziq-ovqat yetishmasligi ruhiy salomatlikning yomonlashishiga olib kelishi mumkin.

Stigmatizatsiya. Rasizm yoki kamsitishga duch kelgan qochqinlar va migrantlar ba’zan yordam so‘rashdan voz kechadi yoki kech murojaat qiladi, bu esa ruhiy kasalliklar natijasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Og‘ir va travmatik hayotiy tajriba. Qurolli mojarolar, shafqatsiz muomala, zo‘ravonlik va uzoq muddatli hibs kabi psixologik jarohat yetkazishi mumkin bo‘lgan

voqealarni boshdan kechirish ko‘pincha depressiya va PTSR kabi ruhiy buzilishlarga olib keladi.

Xizmatlardan foydalanish imkoniyati. Qochqinlar va migrantlar til to‘sig‘i, axborot yetishmasligi va tibbiy sir saqlanmasligidan qo‘rqish sababli ko‘pincha psixiatriya yordamiga murojaat qilmaydi.

Ko‘pchilik odamlarda bu reaksiyalar vaqt o‘tishi bilan kamayadi. Ayrimlarida esa keyinchalik ruhiy kasalliklar rivojlanadi.

Tashqi migratsiya imkoniyatlaridan iqtisodiy modernizatsiya va diversifikatsiyada foydalanish strategiyalari

Tashqi migratsiya orqali yuzaga kelayotgan ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlardan ishlab chiqarish sohasida **tarkibiy o‘zgarishlarni chuqurlashtirish**, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini **modernizatsiya qilish va diversifikatsiyalash** maqsadida strategik yo‘nalishlarni amalga oshirish zarur[8].

Tashqi migratsiya jarayonlarining samarali va barqaror rivojlanishini ta’minlash zamonaviy davlat siyosati oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jarayonga faqat iqtisodiy hodisa sifatida emas, balki ijtimoiy, siyosiy, huquqiy va madaniy jihatlarni qamrab oluvchi murakkab ijtimoiy institut sifatida yondashish talab etiladi. Shu nuqtai nazardan tashqi migratsiyani boshqarishda institutsional mexanizmlarni takomillashtirish, ilmiy asoslangan tahlillar va monitoring tizimlarini joriy etish, inson huquqlari va manfaatlarini ta’minlashga qaratilgan kompleks siyosatni amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Migratsiya jarayonlarini tartibga solishda insonparvarlik tamoyillari, huquqiy himoya kafolatlari hamda madaniy xilma-xillikni hisobga oluvchi yondashuvlar

ustuvor ahamiyatga ega. Bunday yondashuvlar migrantlarning huquqiy maqomini mustahkamlash, ularning mehnat va ijtimoiy huquqlarini ta’minlash, diskriminatsiya va ijtimoiy chetlashuv holatlarining oldini olish imkonini beradi. Natijada davlat va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro ishonch mustahkamlanib, migratsiya bilan bog‘liq xavf-xatarlar, ijtimoiy tengsizlik va ziddiyatlar darajasi pasayadi.

Shuningdek, tashqi migratsiyaning ijtimoiy stratifikatsiya jarayonlariga ta’sirini chuqur o‘rganish ham muhimdir. Chunki mehnat migratsiyasi aholining turli qatlamlari o‘rtasida daromadlar, ijtimoiy maqom va imkoniyatlar taqsimotida sezilarli o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi. Bir tomondan, migratsiya orqali olingan daromadlar oilalarning iqtisodiy ahvolini yaxshilashga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, ijtimoiy resurslar va imkoniyatlar taqsimotida yangi tafovutlarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu bois migratsiya siyosati ijtimoiy adolat va barqaror taraqqiyot tamoyillari asosida shakllantirilishi lozim.

Tashqi migrantlarning intellektual salohiyati, xorijda orttirgan kasbiy bilim va ko‘nikmalari, zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash tajribasi hamda to‘plagan moliyaviy resurslari mamlakat taraqqiyotining muhim strategik omili hisoblanadi. Migrantlar tomonidan olib kelinayotgan bilim, innovatsion g‘oyalar va boshqaruv tajribasi milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va yangi tadbirkorlik tashabbuslarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu ma’noda, tashqi migratsiyani faqat mehnat resurslarining harakati sifatida emas, balki inson kapitali transferi va ijtimoiy taraqqiyotning muhim omili sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

Migrantlarning intellektual salohiyati, moddiy resurslari va tajribasi O‘zbekiston iqtisodiyotining diversifikatsiyasi va modernizatsiyasi uchun strategik manbadir[9].

Bugungi kunda tashqi migratsiya va ijtimoiy mobillik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik tobora murakkablashib bormoqda. Migratsiya natijasida aholining ijtimoiy maqomi, hayot tarzi, qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlarida chuqur transformatsion o‘zgarishlar kuzatilmoqda. Bu jarayonlar yangi ijtimoiy qatlamlarning shakllanishiga, shaharlashuv sur’atlarining tezlashishiga, mehnat bozorining tarkibiy o‘zgarishiga hamda modernizatsiya jarayonlarining faollashishiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Shuning uchun tashqi migratsiya va ijtimoiy mobillikning o‘zaro ta’sir mexanizmlarini tizimli ravishda o‘rganish, ularning ijtimoiy oqibatlarini baholash va samarali boshqaruv strategiyalarini ishlab chiqish mamlakatning uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

XULOSA

Boshidan kechirilgan og‘irliklar natijasida qochqinlar va migrantlarda ruhiy buzilishlar paydo bo‘lishi mumkin bo‘lib, ularning xususiyati ko‘p jihatdan kelib chiqqan mamlakatdagi hayot sharoitlari, ko‘chish sharoiti, qabul qiluvchi mamlakatning kirish va integratsiyaga oid qoidalari, shuningdek yashash va ishlash sharoitlariga bog‘liq bo‘ladi.

Ko‘plab qochqinlar va migrantlar psixologik stressga duch keladi, bu esa xavotirlik va tushkunlik hissi, umidsizlik, uyqu buzilishi, charchoq, asabiylik, g‘azab va jismoniy og‘riqlar bilan namoyon bo‘lishi mumkin.

Tashqi migratsiya ijtimoiy mobillikni faollashtiruvchi muhim omildir. Bu jarayonda ta’lim, iqtisodiy o‘sish, kasbiy malaka va global tajriba sezilarli ahamiyat kasb etadi.

Sotsiologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, tashqi migratsiya natijasida nafaqat ijtimoiy maqom va daromad oshmoqda, balki gender tengligi, urban madaniyatga moslashuv, innovatsion texnologiyalarni o‘zlashtirish jarayonlari ham faollashmoqda. Bu esa o‘z navbatida ijtimoiy qatlamlar harakati, mehnat bozori talablari va ijtimoiy ong tarkibining qayta shakllanishiga olib kelmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Sastles S., de Haas H., Miller M. The Age of Migration. – London: Palgrave Masmillan, 2020.

2. De Jong G. Migration and sosial stress. Sosial Ssiense Researsh, 2018.

3. World Health Organization. Mental health of refugees and migrants. – Geneva, 2022. UNHSR. Global Trends: Forsed Displasement. – 2024.

4. Diskriminatsiya — bu insonlarni yoki guruhlarni ularning irqi, dini, jinsi, yoshi, nogironligi yoki boshqa xususiyatlari sababli adolatsiz ravishda kamsitish, ularning huquqlarini cheklash yoki imkoniyatlarini kamaytirishdir.

5. Tishkov V. Migration and sosial risks. – Mossow, 2019. Sastles S. Migration as a sosial transformation. Journal of Ethnis and Migration Studies, 2010.

6. WHO & IOM. Framework for migrant mental health. – 2020. UNDP. Migration and Human Development. – 2019. Sounsil of Europe. Sombating dissrimination against migrants. – 2021.

7. Refugee Data Finder. Geneva: UNHSR – The UN Refugee Agensy; 2024 (https://www.unhsr.org/refugee-statistiss).

8. Qodirov Q. Ijtimoiy mobillik nazariyasi va amaliyoti. - Toshkent: Fan, 2017. — 240 b.

9. O‘zbekiston Pespublikasi Ppezidentining “2022–2026 yillapga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning tapaqqiyot stpategiyasi to‘g‘pisida”gi Fapmoni. – T.: 28.01.2022. – №Farmon-60.

LEXICAL TOOLS THAT SHAPE THE CORRECTNESS OF SPEECH

Mominova Yulduz

Tashkent University of Humanities

Mominovayulduz87@gmail.com

Masharipova Nargiza

Tashkent University of Humanities

Masharipovanargiza1985@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada nutq madaniyatining muhim tarkibiy qismi bo‘lgan nutqning to‘g‘riligi masalasi hamda uni shakllantiruvchi leksik vositalar ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Adabiy til me’yorlariga rioya qilish, so‘z tanlash madaniyati, sinonim, antonim, omonim va paronimlarning nutqdagi o‘rni yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *nutq madaniyati, nutqning to‘g‘riligi, leksik vositalar, sinonim, antonim, omonim, paronim, adabiy til, me’yor.*

Abstract: *In this article, the issue of the correctness of speech, which is an important component of speech culture, and the lexical tools that form it are analyzed from a scientific and theoretical point of view. Observance of literary language standards, culture of word choice, place of synonyms, antonyms, homonyms and paronyms in speech will be covered.*

Key words: *speech culture, correctness of speech, lexical means, synonym, antonym, homonym, paronym, literary language, norm.*

The development of society is closely related to the development of language and speech culture. The fact that each person expresses his thoughts clearly, fluently and in accordance with the norms of literary language shows his spiritual level and cultural level. One of the main requirements of speech culture is correctness of speech. The correctness of speech occurs by strictly following the phonetic, grammatical and lexical standards of the language. In particular, appropriate use of lexical tools ensures that the speech is meaningful, impressive and logically perfect. The wider the vocabulary, the more clearly and expressively a person can express his thoughts. Therefore, studying

the role of lexical tools in the formation of correctness of speech is one of the urgent issues. The correctness of the speech is the expression of the thought in accordance with the rules of the literary language. Correct speech is easy for the listener or reader is understood and increases the effectiveness of communication. Uncertainty in speech, redundant words or incorrectly used units have a negative effect on the content of the thought. The correctness of the speech is related to the following aspects: adherence to the standards of the literary language; use words according to their meaning; not to use dialect-specific units inappropriately; avoiding unnecessary repetition and unnecessary words. Lexical tools play an important role in this process.

Synonyms are words with similar meanings that increase the effectiveness and stylistic richness of speech. The appropriate use of synonyms reduces the repetition of the same words and serves to express the idea clearly.

Therefore, synonyms are an important tool that ensures fluency and correctness of speech. Antonyms Antonyms are words with opposite meanings and are important in comparing ideas and expressing opposites. With the help of antonyms, the logic of the speech increases: A good word is a soul, a bad word is a pile of heads. Such units increase the effectiveness of the speech.

Homonyms are words that have the same form but different meanings. Careful use of homonyms is required in speech. Otherwise, confusion may arise. Contextual use of homonyms ensures clarity of speech.

Words with similar pronunciation but different meanings are called paronyms. Confusion of paronyms in speech often causes stylistic errors. A person with a rich vocabulary can express his opinion freely and logically perfectly. Therefore, one of the important tasks is to increase students' vocabulary and develop the skills of using synonyms and antonyms in the educational process.

The correctness of speech is an important factor that determines a person's language culture and spiritual level. Lexical means are of particular importance in its formation. Appropriate use of synonyms, antonyms, homonyms, paronyms and terms increases the clarity, fluency and effectiveness of speech. Adhering to the norms of literary language ensures the effectiveness of communication. Therefore, in-depth study of lexical tools and correct use in practical speech is an important condition for improving speech culture. Lexical tools play an important role in the formation of speech literacy and enrichment of speech. They serve to express the idea clearly, clearly, logically and effectively.

One of the most important requirements of speech culture is correctness of speech. The correctness of the speech is the clear, fluent and understandable expression of the thought in accordance with the literary norms of the language. Proper use of lexical tools, i.e. vocabulary, word choice skills and vocabulary units in forming the correctness of the speech, ensures that the speech is perfect in content. The main thing that ensures the correctness of speech is the norms of the literary language. Violation of these norms harms the purity of speech. It also changes the original meaning of the word.

References

1. Mahmudov N. O‘zbek tilida nutq madaniyati. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010.
2.Begmatov E. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent, 2007.
3.Hojiyev A. O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 2008.
4.Shomaqsudov A. O‘zbek tili stilistikasi. – Toshkent, 1983.
5.Mirtojiyev M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2012.

XORIJIY ILMIY EKSPEDITSIYALAR MATERIALLARIDA TURKISTON HARBIY INFRATUZILMASINING AKS ETISHI (1867–1917)

Muminov Azizbek Boxodir o‘g‘li

O‘zbekiston Milliy universiteti

Email: amuminov337@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Turkistondagi harbiy infratuzilma 1867 va 1917-yillar oralig‘idagi xorijiy ilmiy ekspeditsiyalar asarlarida qanday aks etgani o‘rganiladi. Tadqiqotda rus bo‘lmagan olimlar tomonidan yaratilgan sayohat ma’lumotlari, geografik tadqiqotlar va ekspeditsiya kartografiyasidan foydalangan holda qal’alar, garnizon shaharlari, transport yo‘llari, temir yo‘llar va strategik landshaftlarning tavsiflari tahlil qilinadi. Unda ta’kidlanishicha, ushbu materiallar ilmiy doirada yaratilgan bo‘lsa-da, harbiy-geografik bilimlarning muhim qismini tashkil qiladi.*

Kalit so‘zlar: *Turkiston, xorijiy ekspeditsiyalar, harbiy infratuzilma, harbiy geografiya, qal’alar, temir yo‘llar, kartografiya.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается, как военная инфраструктура Туркестана отразилась в работах зарубежных научных экспедиций в период с 1867 по 1917 год. В исследовании анализируются описания крепостей, гарнизонных городов, транспортных путей, железных дорог и стратегических ландшафтов на основе путевых заметок, географических исследований и экспедиционной картографии, созданных нерусскими учеными. Подчеркивается, что эти материалы, хотя и созданы в научном контексте, составляют важную часть военно-географических знаний.*

Ключевые слова: *Туркестан, зарубежные экспедиции, военная инфраструктура, военная география, крепости, железные дороги, картография.*

Abstract: *This article examines how the military infrastructure in Turkestan was reflected in the works of foreign scientific expeditions between 1867 and 1917. The study analyzes descriptions of fortresses, garrison towns, transport routes, railways, and strategic landscapes using travelogues, geographical surveys, and expedition*

cartography created by non-Russian scholars. It is emphasized that these materials, although created in a scientific context, constitute an important part of military-geographical knowledge.

Key words: *Turkestan, foreign expeditions, military infrastructure, military geography, fortresses, railways, cartography.*

Kirish

Rossiya Markaziy Osiyoni bosib olganidan va Turkiston harbiy-ma’muriy mintaqa sifatida tashkil etilganidan so‘ng, bu hudud ko‘plab xorijiy ilmiy ekspeditsiyalarning e’tiborini o‘ziga tortdi. Britaniya, Amerika, Fransiya, Germaniya va Skandinaviya sayohatchilari nafaqat tabiiy va madaniy muhitni, balki Rossiya hokimiyatining hududiy tashkil etilishini ham hujjatlashtirdilar. Ularning asarlarida mustahkamlangan aholi punktlari, qo‘shinlarning joylashuvi, transport yo‘laklari va logistika sharoitlari bo‘yicha batafsil kuzatuvlar mavjud [1].

Bu mualliflar Rossiya harbiy muassasalarining vakillari bo‘lmasalar-da, ularning empirik tavsiflari harbiy geografiya toifalariga mos keladi: relyefni baholash, yo‘nalishni o‘lchash, suv ta’minoti tahlili va aholi punktlari iyerarxiyasi [2].

Ushbu maqolaning maqsadi harbiy infratuzilma xorijiy ekspeditsiya materiallarida qanday aks ettirilganligini aniqlash va ularning harbiy-geografik ahamiyatini baholashdir.

Asosiy qism

1. Qal’alar va mudofaa tugunlari

Xorijiy kuzatuvchilar Turkistondagi rus qal’alarini izchil ravishda izolyatsiya qilingan mudofaa inshootlari emas, balki hududiy tashkil etish va nazorat qilishning hududiy vositalari sifatida talqin qilishgan. Ularning tavsiflari shuni ko‘rsatadiki, bu

inshootlar aloqa yo‘laklarini himoya qilish, ma’muriy hokimiyatni jamlash va tezkor harbiy joylashtirishni ta’minlash uchun mo‘ljallangan iyerarxik tarmoqni tashkil etgan.

Toshkentda Yujin Skayler ruslar qurgan “yangi shahar”ning rejali qurilganini aytib, uni eski mahalliy shaharning tartibsiz tuzilishi bilan solishtirgan. To‘g‘ri chiziqli ko‘chalar tarmog‘i, qo‘shinlar harakati uchun mos keng yo‘llar va kazarmalarning ma’muriy binolarga yaqin joyda joylashishi harbiy va fuqarolik boshqaruvining ataylab integratsiyalashuvidan dalolat beradi [1]. Doimiy artilleriya pozitsiyalari va omborlarning mavjudligi qal’a shunchaki mudofaa to‘sig‘i emas, balki uzoq muddatli operatsiyalarni qo‘llab-quvvatlashga qodir ta’minot bazasi sifatida ishlaganligini ko‘rsatadi.

Skaylerning yozuvlari, shuningdek, mustahkamlangan makon ichidagi ichki funksional iyerarxiyaga ishora qiladi. Qo‘mondonlik shtablari, ofitserlar turar joylari, askarlar kazarmalari, tibbiy muassasalar va parad maydonchalari ixcham konfiguratsiyada joylashtirilgan bo‘lib, bu javob berish vaqtini minimallashtiradi va logistika muvofiqlashtirishni osonlashtiradi [1]. Bunday hududiy klasterlash harbiy-ma’muriy markaz modeliga mos keladi, bu yerda operativ qo‘mondonlik, turar joy va ta’minot markazlashtirilgan edi. Ushbu tuzilma ekspeditsiya istilosidan doimiy garnizonga o‘tishni aks ettiradi, bu shahar landshaftida imperator hokimiyatining institutsionalizatsiyasini belgilaydi.

Topografik mulohazalar istehkomlarni joylashtirishda hal qiluvchi rol o‘ynadi. Samarqandda xorijiy sayohatchilar rus garnizoni Zarafshon vodiysiga asosiy yondashuvlarga qaragan baland pozitsiyalarni egallaganini kuzatdilar [1]. Balandliklarni nazorat qilish shahar maydonini va atrofdagi yo‘llarni kuzatish imkonini berdi, shu bilan birga mudofaa artilleriya platformalarini ham ta’minladi. Bu qal’a joylarini tanlashda klassik harbiy-geografik tamoyillar - yer usti ustunligi, ko‘rish chizig‘ini boshqarish va aloqa liniyalarini himoya qilish qo‘llanilishini ko‘rsatadi.

Yirik shahar markazlaridan tashqari, ekspeditsiya ma’lumotlarida karvon yo‘llari va chegara zonalari bo‘ylab tarqalgan kichikroq qal’alar va harbiy postlar zanjiri tasvirlangan. Britaniyalik va fransuz sayohatchilari bu inshootlar qo‘shinlar dam olishi, ta’minotni to‘ldirishi va otlarni almashtirishi mumkin bo‘lgan rele stansiyalari bo‘lib xizmat qilganini ta’kidladilar [3]. Ushbu postlarning ba’zilarida telegraf aloqalarining mavjudligi ularning mintaqaviy qo‘mondonlik markazlari o‘rtasidagi aloqani saqlab qolishdagi rolini ko‘rsatadi. Bu qal’alar uzluksiz mudofaa chizig‘ini yaratish o‘rniga, harakatlanish va axborot oqimi uchun optimallashtirilgan tarmoq ichidagi tugun nuqtalari sifatida ishlagan.

Ularning joylashuvi yo‘llar bo‘ylab tashkil etilgan nazorat tizimi mavjudligini ko‘rsatadi. Qal’alar daryo o‘tish joylarida, cho‘l quduqlarida, tog ‘dovonlarida va yo‘l kesishmalarida - qurg‘oqchil va tog‘li hududlarda harakatlanish imkoniyatini belgilaydigan joylarda joylashgan edi. Xorijiy kuzatuvchilar tez-tez bunday nuqtalar orasidagi masofani qayd etib, qo‘shin yurishlari va ta’minot karvonlarining operatsion intervallarini bilvosita hujjatlashtirganlar. Bu tizim istehkomlar joylashuvi transport-logistika ehtiyojlari va suv omili bilan belgilanganini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, ko‘plab qal’alarning me’moriy shakli ko‘p funksiyalilikni aks ettiradi. Sayohatchilar mudofaa devorlari va darvozalaridan tashqari, mustahkamlangan perimetrlar ichidagi omborlar, ustaxonalar va hayvonlar qo‘ralarini tasvirlab berishgan. Bu elementlar qal’alar davom etayotgan harbiy faoliyatni qo‘llab-quvvatlovchi saqlash va texnik xizmat ko‘rsatish markazlari bo‘lib xizmat qilganligini ko‘rsatadi. Ularning xodimlar va moddiy resurslarni joylashtirish qobiliyati ularni vaqtinchalik postlar emas, balki doimiy bazalarga aylantirdi.

Xorijiy kuzatuvchilar tomonidan qayd etilgan yana bir muhim xususiyat qal’alar va rivojlanayotgan transport infratuzilmasi o‘rtasidagi munosabatlardir. Ko‘p hollarda qal’alar temir yo‘l stansiyalari yoki yirik yo‘l kesishmalari yaqinida joylashgan bo‘lib,

ularga asosiy logistika tugunlari uchun himoya va nazorat tuzilmalari sifatida ishlashga imkon bergan. Bu yaqinlik tezkor mustahkamlashga yordam berdi va ta’minot liniyalarining xavfsizligini ta’minladi. Mustahkamlash inshootlarining transport yo‘laklari bilan integratsiyasi statik mudofaadan harakatni dinamik boshqarishga o‘tishni ko‘rsatadi.

Harbiy-geografik nuqtai nazardan, bu kuzatishlar Turkistondagi qal’a tizimi tarmoqli hududiy boshqaruv tamoyillariga muvofiq ishlaganligini ko‘rsatadi. Har bir inshoot bir nechta: mudofaa, boshqaruv, ta’minot va aloqa kabi funksiyalarni bajargan, shu bilan birga shahar markazlari, chegara zonalari va transport yo‘llarini bog‘laydigan kengroq operatsion tizimning bir qismini tashkil etgan.

Xorijiy ekspeditsiya ma’lumotlariga ko‘ra, Turkistondagi rus istehkomlari yagona harbiy-logistika tizimining asosiy tayanch nuqtalari bo‘lgan. Ular relyef va yo‘llarga qarab joylashtirilgan, ichki tuzilishi boshqaruv va ta’minotni yengillashtirgan, aloqa yo‘laklari bo‘ylab joylashuvi esa imperiya nazoratini saqlashga xizmat qilgan.

2. Garnizon shaharlari mustamlaka harbiy markazlari sifatida

Xorijiy ekspeditsiya adabiyotlarida Turkistondagi garnizon shaharlari Rossiya harbiy va ma’muriy hokimiyati tashkil etilgan asosiy hududiy tuzilmalar sifatida doimiy ravishda tasvirlangan. Bu shaharlar shunchaki qo‘shinlarni joylashtirish joylari emas, balki qo‘mondonlik, logistika, tibbiy xizmatlar, mashg‘ulotlar va aloqa yagona shahar muhitida jamlangan ko‘p funksiyali majmualar edi.

Toshkent xorijiy kuzatuvchilar tomonidan bir necha bor mintaqaviy hokimiyatning bosh qarorgohi sifatida aniqlangan. Sayohatchilar ko‘p sonli askarlarni joylashtirishga qodir keng kazarmalar, mashqlar va tekshiruvlar uchun ishlatiladigan parad maydonchalari, uzoq muddatli davolanish uchun jihozlangan harbiy kasalxonalar va ta’minot va jihozlarni saqlaydigan omborlarni tasvirlab berishgan [1][4]. Ushbu inshootlarning hududiy joylashuvi yuqori darajadagi funksional integratsiyani

ko‘rsatadi. Kazarmalar mashg‘ulot maydonlari yaqinida joylashgan, ta’minot omborlari esa tez tarqatishni osonlashtirish uchun asosiy yo‘llar bo‘ylab joylashtirilgan. Bu ichki tashkilot vaqtinchalik lager emas, balki doimiy operatsion baza modeliga mos keladi.

Shahar morfologiyasi ham harbiy ustuvorliklarni aks ettirdi. Yevropa kvartalining keng, to‘g‘ri ko‘chalari artilleriya, otliq qo‘shinlar va ta’minot vagonlarining harakatlanishiga imkon berdi, bu esa aylanishni rejalashtirish operatsion harakatlanishka bo‘ysundirilganligini ko‘rsatadi. Ochiq maydonlar qo‘shinlar uchun yig‘ilish joylari va tantanali namoyishlar uchun joylar vazifasini bajargan, bu ham logistika samaradorligini, ham ramziy hokimiyatni mustahkamlagan. Bunday xususiyatlar shaharning o‘zi harbiy tizimning kengaytmasi sifatida yaratilganligini ko‘rsatadi.

Xorijiy sayohatchilar yangi garnizon hududi va mahalliy shahar o‘rtasidagi hududiy ikkiyoqlamalikni asosiy xususiyat sifatida ta’kidlaganlar.Bu bo‘linish nafaqat me’moriy, balki funksional va ijtimoiy edi. Yangi qismda qo‘mondonlik shtab-kvartirasi, ofitserlar turar joylari, ma’muriy idoralar, telegraf stansiyalari va ta’minot inshootlari mavjud bo‘lib, mustaqil nazorat anklavini tashkil etgan [4]. Ko‘pincha masofa, ochiq maydon yoki nazorat qilinadigan kirish yo‘llari bilan belgilangan jismoniy ajratish mahalliy aholi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zaro ta’sirni kamaytirdi va xavfsizlikni kuchaytirdi. Ushbu hududiy model harbiy hokimiyat ajratilgan shahar yadrosiga singdirilgan mustamlakachilik strategiyasini aks ettiradi.

Samarqand ikkinchi darajali, ammo strategik jihatdan muhim garnizon shahri sifatida ta’riflangan. Xorijiy kuzatuvchilar uning Zarafshon yo‘lagini nazorat qilish va Buxoroga yaqinlashishni kuzatishdagi rolini ta’kidladilar [1]. Uning garnizoni ham mudofaa, ham operatsion sifatida tasvirlangan: u yerda joylashgan qo‘shinlar asosiy yo‘nalishlar bo‘ylab joylashtirilishi mumkin edi, shaharning o‘zi esa atrofdagi hududlar uchun ma’muriy markaz vazifasini bajargan. Omborxonalar va transport aloqalarining

mavjudligi Samarqand shunchaki mustahkamlangan aholi punkti emas, balki harbiy harakat uchun punkt vazifasini o‘taganligini ko‘rsatadi.

Yirik markazlardan tashqari, xorijiy ma’lumotlar garnizon shaharlarining iyerarxik tizimini taklif qiladi. Toshkent kabi asosiy markazlar qo‘mondonlik va logistikani jamlagan; Samarqand kabi ikkinchi darajali markazlar mintaqaviy operatsion yordam ko‘rsatgan; kichikroq garnizon aholi punktlari transport yo‘laklari bo‘ylab rele punktlari vazifasini bajargan. Bu iyerarxiya har bir shahar kengroq imperiya tizimida ma’lum bir funksiyani bajaradigan tarmoqli boshqaruv modeliga mos keladi.

Jorj Kerzonning kuzatuvlari bu talqinni mustahkamlaydi. Uning ta’kidlashicha, Markaziy Osiyodagi Rossiya shaharsozlik rivojlanishi temir yo‘llar, ma’muriy binolar va harbiy inshootlar hududiy jihatdan birlashtirilgan strategik mantiqqa amal qilgan [5]. Temir yo‘l stansiyalari garnizon tumanlari yaqinida joylashgan bo‘lib, bu qo‘shinlarni tezkor joylashtirish va ta’minotni uzatish imkonini bergan. Telegraf liniyalari qo‘mondonlik markazlarini bog‘lab, uzoq masofalarga muvofiqlashtirilgan harakatlarni amalga oshirishga imkon bergan. Transport va kommunikatsiya infratuzilmasining bu integratsiyasi garnizon shaharlarini harakatlanish, axborot oqimi va ma’muriy hokimiyatni bog‘laydigan tugun nuqtalariga aylantirdi.

Xorijiy sayohatchilar ham ushbu shaharlarning logistika imkoniyatlariga e’tibor berishdi. Omborlar, hayvonlar uchun qo‘ralar, ustaxonalar va tibbiy muassasalarning mavjudligi garnizon shaharlarining o‘zini o‘zi ta’minlaydigan operatsion bazalar sifatida ishlaganligini ko‘rsatadi. Ularning oziq-ovqat, o‘q-dorilar va uskunalarni saqlash qobiliyati tashqi ta’minot liniyalariga bog‘liqlikni kamaytirdi va mintaqada uzoq muddatli harbiy mavjudlikka imkon berdi. Bunday logistika avtonomiyasi doimiy mustamlaka garnizonlarining o‘ziga xos xususiyati hisoblanadi.

Harbiy urbanizmning ramziy jihatlari ham kuzatildi. Parad maydonchalari, bayroqlar namoyishlari va monumental ma’muriy binolar tartib va hokimiyat timsolini

yaratdi. Harbiy-geografik nuqtai nazardan, bu elementlar shahar makonini hokimiyatning ko‘rinishi atrofida tashkil qilish orqali hududiy nazoratni kuchaytirdi. Ko‘chalar va maydonlarning joylashuvi kuzatuv va tezkor qo‘shinlar harakati uchun mos ko‘rish chiziqlarini yaratdi, ramziy va operatsion funksiyalarni bog‘ladi.

Bundan tashqari, garnizon shaharlarining asosiy transport yo‘laklari bo‘ylab joylashishi ularning harakatlanish langarlari sifatidagi rolini ko‘rsatadi. Temir yo‘l chorrahalari, daryo o‘tish joylari va yo‘l chorrahalarini nazorat qilish orqali bu shaharlar aloqa liniyalarining xavfsizligini ta’minladi va atrofdagi hududlarga elektr energiyasini yo‘naltirishga yordam berdi. Ularning taqsimlanishi shahar tugunlari Kaspiy mintaqasi, dasht va Markaziy Osiyoning ichki qismlari o‘rtasida uzluksiz harakatni qo‘llab-quvvatlaydigan yo‘laklarga asoslangan strategiyani aks ettiradi.

Shunday qilib, xorijiy kuzatuvchilar garnizon shaharlarini oddiy mustamlakachilik aholi punktlari sifatida emas, balki yuqori darajada tuzilgan harbiy-ma’muriy majmualar sifatida qabul qilishdi. Ularning ichki tashkil etilishi, hududiy ajratilishi, logistika imkoniyatlari va transport tarmoqlari bilan integratsiyasi ulkan va ekologik jihatdan xilma-xil mintaqada barqaror nazorat, tezkor joylashtirish va markazlashtirilgan boshqaruv uchun mo‘ljallangan tizimni ochib beradi.

3. Transport yo‘nalishlari va strategik harakatlanish

Transport infratuzilmasi Turkiston bo‘yicha xorijiy ekspeditsiya adabiyotlarida eng tizimli ravishda hujjatlashtirilgan mavzulardan biridir. Kuzatuvchilar marshrutlarga nafaqat harakatlanish yo‘nalishlari, balki ekologik, logistika va mavsumiy omillarga bog‘liq bo‘lgan operatsion yo‘laklar sifatida qarashgan. Ularning tavsiflari harbiy harakatlanishni bilvosita baholashni ochib beradi, bunda qo‘shinlar, hayvonlar va ta’minotni ko‘chirish imkoniyati suv mavjudligi, yer relyefi qiyaliklari va to‘xtash joylari orasidagi masofa bilan belgilanadi.

Karvon yo‘nalishlari quduqlar, daryolar va yaylov zonalari orasidagi o‘lchanadigan oraliqlar nuqtai nazaridan tahlil qilinadi, bu esa otliq bo‘linmalar va ta’minot karvonlarining operatsion diapazonini samarali ravishda aniqlaydi [2]. Chet ellik sayohatchilar tez-tez ma’lum segmentlarni kesib o‘tish uchun zarur bo‘lgan vaqtni qayd etib, issiqlik, qum sharoitlari yoki qor qoplami harakatga qanday ta’sir qilishini qayd etishgan. Bunday kuzatuvlar harbiy logistikada qo‘llaniladigan marsh hisob-kitoblariga mos keladi, bu yerda kunlik masofa suvga kirish va ozuqa ta’minoti bilan cheklangan.

Daryo o‘tish joylari va to‘siqlarni aniqlash ayniqsa muhim edi. Ekspeditsiya hisobotlarida ko‘pincha daryolarning kengligi, chuqurligi va hozirgi tezligi, shuningdek, paromlar yoki ko‘priklarning mavjudligi tasvirlangan. Bu tafsilotlar artilleriya va yuk poyezdlarini ko‘chirishning maqsadga muvofiqligini aniqlaydi, bu esa xorijiy kuzatuvchilar mintaqaviy harakatlanishdagi asosiy bo‘g‘ilish nuqtalarini hujjatlashtirganliklarini ko‘rsatadi. Bunday o‘tish joylarini nazorat qilish armiyaga asosiy yo‘laklar bo‘ylab harakatlanishni tartibga solish imkonini beradi.

Kerzon Kaspiy dengizini Markaziy Osiyoning ichki qismi bilan bog‘laydigan va karvon transportiga nisbatan sayohat vaqtini keskin qisqartirgan Transkaspiy temir yo‘li tomonidan amalga oshirilgan strategik o‘zgarishlarni ta’kidlaydi [5]. Uning ta’kidlashicha, temir yo‘l stansiyalari nafaqat transport tugunlari, balki telegraf aloqalari, omborxonalar va harbiy maqsadlar uchun yonbag‘irlar bilan jihozlangan logistika markazlari sifatida ham faoliyat yuritgan. Ushbu infratuzilma tanlangan nuqtalarda kuchlarning tez to‘planishiga imkon berdi va shu bilan masofa va operatsion tayyorgarlik o‘rtasidagi muvozanatni o‘zgartirdi. Temir yo‘l makonni samarali ravishda siqib chiqardi, bu esa imperiya hokimiyatlariga misli ko‘rilmagan tezlikda ulkan hududlar bo‘ylab kuchlarni loyihalash imkonini berdi.

Xorijiy kuzatuvchilar shuningdek, temir yo‘l liniyalari va mavjud karvon yo‘llari o‘rtasidagi hududiy bog‘liqlikni ham ta’kidladilar. Ko‘p hollarda temir yo‘llar an’anaviy yo‘laklarga parallel ravishda harakatlanib, ularni yangi, tezroq harakatlanish tizimiga kiritdi. Bu integratsiya ko‘p qatlamli transport tizimini ifodalaydi: eski yo‘llar mahalliy logistika uchun xizmat qilgan, temir yo‘llar esa uzoq masofali strategik harakatni ta’minlagan.

Tog‘li hududlar Sven Hedin kabi tadqiqotchilarning alohida e’tiborini tortdi, ularning balandlik, qiyalik va sayohat davomiyligi o‘lchovlari marshrutning maqsadga muvofiqligini batafsil baholash imkonini berdi [6]. Tor dovonlar, tik qiyaliklar va mavsumiy qor qoplami keng ko‘lamli harakatlanish uchun cheklovchi omillar sifatida aniqlandi. Hedinning ozuqa mavjudligi va lager joylari haqidagi hujjatlari kengaytirilgan ekspeditsiyalarning logistika talablaridan xabardorlikni ko‘rsatadi, bu esa harbiy kolonnalar ehtiyojlariga juda o‘xshashdir. Asosiy o‘tish joylarini nazorat qilish havzalar va vodiylar o‘rtasidagi harakatni tartibga solish imkonini beradi va ularning strategik ahamiyatini ta’kidlaydi.

Cho‘l o‘tish joylari shunga o‘xshash tarzda baholandi. Chet ellik sayohatchilar quduqlar orasidagi masofani, suv manbalarining ishonchliligini va shamol va qum bo‘ronlaridan boshpana mavjudligini qayd etishdi. Bu omillar marshrutning barqaror harakatni qo‘llab-quvvatlashi mumkinligini yoki faqat kichik, yengil jihozlangan guruhlarni qo‘llab-quvvatlashini aniqladi. Suvni ma’lum segmentlar bo‘ylab tashish zarurati operatsion masofaga qat’iy cheklovlar qo‘ydi, bu esa vohalar va quduqlarning joylashishini transport tarmog‘idagi muhim tugunlarga aylantirdi.

Daryo transporti mintaqaviy harakatlanishning yana bir tarkibiy qismini tashkil etdi. Navigatsiya, mavsumiy suv sathi va qo‘noq nuqtalarini kuzatish daryo logistikasini tushunishga hissa qo‘shdi. Qayiqlar va barjalar harakatlana oladigan daryolar ta’minotning muhim yo‘llari bo‘lib, quruqlik transporti yukini kamaytirgan. Aksincha,

sayoz yoki tez oqimli hududlar yuk tashishda qiyinchilik tug‘dirib, muqobil yo‘llardan foydalanishni talab qilgan. Bunday ma’lumotlar daryo va quruqlik transporti o‘rtasidagi integratsiyani baholashda muhim ahamiyatga ega.

Harbiy-geografik nuqtai nazardan, ushbu ma’lumotlar temir yo‘llar, karvon yo‘llari, daryo yo‘laklari va tog ‘dovonlaridan tashkil topgan multimodal transport tarmog‘ini ochib beradi. Har bir transport turi o‘ziga xos imkoniyatlar va cheklovlarga ega edi va samarali harakatlanish ularning muvofiqlashtirilishiga bog‘liq edi. Temir yo‘llar tezkor uzoq masofali harakatlanishni ta’minladi; karvon yo‘llari mahalliy taqsimotni ta’minladi; daryolar kemalar harakatlanadigan joylarda ommaviy transportni taklif qildi; va tog ‘dovonlari mintaqalar o‘rtasida kirishni nazorat qildi.

Logistika tugunlari - quduqlar, stansiyalar, qal’alar va ta’minot omborlari orasidagi masofa harakatning operatsion ritmiga mos keldi. Xorijiy kuzatuvchilarning masofa va sayohat vaqtini o‘lchashlari qo‘shinlarni ta’minlash va dam olish mumkin bo‘lgan vaqt oralig‘ini samarali ravishda xaritaga tushiradi. Ushbu tugun tuzilishi harakatlanish uzluksiz emas, balki tayanch nuqtalari ketma-ketligi atrofida tashkil etilganligini ko‘rsatadi, ularning har biri keyingi bosqichga o‘tish imkonini beradi.

Shunday qilib, xorijiy ekspeditsiya adabiyotlarida Turkistondagi transport yo‘llari strategik harakatlanishning tuzilgan tizimi sifatida taqdim etiladi. Atrof-muhit cheklovlari, infratuzilma tugunlari va sayohat vaqtlarini hujjatlashtirish orqali ushbu manbalar imperiya harbiy kuchi bog‘liq bo‘lgan logistika asoslari haqida batafsil tasavvur beradi. Harakatlanish yagona yo‘nalish orqali emas, balki makon va harakatni samarali boshqarishga moslashtirilgan tarmoqda bir nechta transport turlarining uyg‘un ishlashi orqali ta’minlangan.

4. Kartografiya va harbiy-geografik ma’lumotlar

Turkistonga qilingan xorijiy ilmiy ekspeditsiyalar oddiy marshrut tasviridan ancha uzoqqa cho‘zilgan katta miqdordagi kartografik materiallar to‘plamini yaratdi. Ularning

xaritalari, eskizlari va tadqiqot yozuvlari yer morfologiyasi, gidrologik tizimlar, aholi punktlari naqshlari va aloqa yo‘laklarining tuzilgan hududiy yozuvlarini tashkil etdi. Bu elementlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri harbiy geografiyaning analitik doirasiga mos keladi, unda yer relyefi, resurslar va harakatlanish o‘zaro bog‘liq o‘zgaruvchilar sifatida baholanadi.

Marshrut xaritasi ushbu kartografik ishning empirik asosini tashkil etdi. Xorijiy tadqiqotchilar qal’alar, karvon stansiyalari, quduqlar va aholi punktlari orasidagi masofalarni o‘lchab, ko‘pincha chiziqli masofa bilan birga sayohat vaqtini qayd etishdi. Bu ikki tomonlama o‘lchov turli xil atrof-muhit sharoitlarida yurish davomiyligini hisoblash imkonini berdi. Ushbu xaritalar himoya uchun qulay joylar, tor dovonlar va lager qurishga mos ochiq tekisliklarni aniqlash orqali yer relyefini harbiy-amaliy ahamiyatiga qarab tasniflagan. Bunday tasnif harbiy kartografiya uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bu yerda yer relyefining harakatlanish, joylashtirish va ta’minot uchun yaroqliligini baholash kerak.

Qurg‘oqchil hududlarda suv manbalarini xaritalash alohida strategik ahamiyatga ega edi. Quduqlar, buloqlar va mavsumiy oqimlar ishonchlilik va sig‘imga diqqat bilan e’tibor qaratgan holda chizilgan. Suv mavjudligi harakatlanuvchi bo‘linmalarning maksimal hajmi va chidamliligini belgilaganligi sababli, ushbu gidrologik kuzatishlar harakatlanishning logistika chegaralarini samarali ravishda aniqladi. Xaritalardagi suv nuqtalarining oralig‘i potentsial ta’minot tugunlari orasidagi intervalga mos keladi, bu esa qo‘shinlar qayerda dam olishi, to‘ldirilishi va qayta tashkil etilishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Topografik tasvir ham muhim rol o‘ynadi. Kontur eskizlari, qiyalik tavsiflari va balandlik o‘lchovlari tog‘ va cho‘l relyeflarida harakatlanish qiyinligini baholash uchun ma’lumotlarni taqdim etdi. Chet ellik kartograflar asta-sekin qiyaliklar, tik qiyaliklar va o‘tib bo‘lmaydigan tizmalarni ajratib, marshrutlarning funksional iyerarxiyasini yaratdilar. Dovonlar nafaqat joylashuvi, balki kengligi, qiyalik va mavsumiy kirish

imkoniyati bo‘yicha ham aniqlandi, bu ularning yuk tashuvchi hayvonlar, artilleriya yoki faqat kichik otryadlarni qo‘llab-quvvatlay olishini baholash imkonini berdi.

Sven Hedinning tadqiqotlari ilmiy tadqiqotlarning aniq hududiy hujjatlar bilan integratsiyasini misol qilib keltiradi. Uning cho‘l havzalari, daryo oqimlari va tog‘ vodiylarini xaritalashi astronomik joylashuv, masofani o‘lchash va atrof-muhitni kuzatishni birlashtirdi [6]. Olingan xaritalar operatsion harakatga ta’sir qiluvchi relyef sharoitlarini, jumladan, qum tepaliklari, botqoq zonalari va toshloq platolarning tarqalishini batafsil tasvirlab berdi. Bunday xususiyatlar oldinga siljish ustunlarining tezligi va shakllanishini aniqlaydi va shuning uchun bevosita harbiy ahamiyatga ega.

Gidrografik ma’lumotlar ekspeditsiya kartografiyasining strategik qiymatini yanada oshirdi. Daryo kengligi, chuqurligi, oqim tezligi va mavsumiy tebranishlarni kuzatish navigatsiya va o‘tish potentsialini baholash imkonini berdi. O‘tish mumkin bo‘lgan qismlar, parom punktlari va barqaror qirg‘oqlarni aniqlash daryolarni chiziqli to‘siqlardan tahlil qilingan operatsion xususiyatlarga aylantirdi. Ushbu o‘tish joylarini nazorat qilish asosiy yo‘laklar bo‘ylab harakatlanishni tartibga solish imkonini beradi va ularni hududiy strategiyaning asosiy elementlariga aylantiradi.

Xorijiy kartografiya ishlarining yana bir muhim jihati aholi punktlari iyerarxiyalarini tasvirlashdir. Katta shahar markazlari, mustahkamlangan shaharlar, karvon bekatlari va mavsumiy lagerlarni farqlash orqali ekspeditsiya xaritalari mintaqa bo‘ylab aholi va resurslarning taqsimlanishini ochib berdi. Bu ma’lumotlar ta’minot salohiyatini, talab hajmini va ko‘chib yuruvchi birliklar uchun boshpana mavjudligini baholash uchun juda muhimdir. Aholi punktlari va transport yo‘llari o‘rtasidagi hududiy munosabatlar mintaqaviy aloqaning naqshlarini yanada aniqlashtirdi.

Empirik kuzatuvlar umumlashtirilgan xaritalarga aylantirilgan jarayon metodologik jihatdan ahamiyatlidir. Alohida sayohat o‘lchovlari bir nechta yo‘nalishlar va yo‘laklarni qiyosiy tahlil qilish imkonini beruvchi mintaqaviy tasvirlarga sintez

qilindi. Ko‘chib yuruvchi ma’lumotlardan tizimli kartografiyaga o‘tish asl sayohatdan tashqarida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan hududiy bilim shaklini yaratdi. Harbiy-geografik nuqtai nazardan, bu mahalliylashtirilgan razvedkadan strategik umumiy ko‘rinishga o‘tish imkonini berdi.

Bundan tashqari, ushbu xaritalarning masshtabi va yo‘nalishi ularning analitik foydaliligiga ta’sir ko‘rsatdi. Katta masshtabli marshrut xaritalari ma’lum yo‘laklar haqida batafsil ma’lumot berdi, kichikroq masshtabli mintaqaviy xaritalar esa asosiy transport liniyalari, daryo tizimlari va tog ‘tizmalari o‘rtasidagi munosabatni ko‘rsatdi. Ushbu masshtablarning kombinatsiyasi makonni ham taktik, ham strategik talqin qilish imkonini berdi.

Kartografik ma’lumotlarning tavsifli hikoya bilan integratsiyasi uning qiymatini yanada oshirdi. Yozma ma’lumotlarda faqat xaritalash orqali to‘liq ifodalab bo‘lmaydigan relyef sharoitlari, iqlim cheklovlari va logistika muammolari tushuntirilgan. Matn va xarita birgalikda marshrutni rejalashtirish, bosqichma-bosqich maydonni tanlash va himoya qilinadigan pozitsiyalarni aniqlashni qo‘llab-quvvatlashga qodir keng qamrovli hududiy ma’lumotlar to‘plamini yaratdi.

Harbiy-geografik jihatdan qaraganda, xorijiy ekspeditsiyalar tomonidan tuzilgan kartografiya Turkistonni operatsion muhit sifatida tizimli o‘rganishga qaratilgan edi. Relyef o‘lchanib va tasniflanib, marshrutlar hamda tayanch nuqtalar tarmog‘iga aylantirildi; resurslar logistika ahamiyatiga ko‘ra xaritalarga kiritildi, atrof-muhit cheklovlari esa harakat va ta’minotga ta’sir etuvchi hududiy omillar sifatida belgilandi.

Shunday qilib, ilmiy maqsadlarda yaratilgan bo‘lsa-da, xorijiy kartografik materiallar harbiy-geografik bilimlar jamlanishiga muhim hissa qo‘shdi. Sayohatlar davomida to‘plangan empirik ma’lumotlarni tizimli hududiy tasvirlarga aylantirish orqali ular uzoq masofalar va turli tabiiy sharoitlar bilan ajralib turadigan hududda harakatlanish, logistika hamda hududiy nazoratni anglash uchun tahliliy asos yaratdi.

Xulosa

1. Xorijiy ekspeditsiyalar Turkistondagi harbiy infratuzilmani muntazam ravishda qayd etib bordi.

2. Garnizon shaharlari harbiy-ma’muriy va logistika markazlari sifatida ta’riflangan.

3. Temir yo‘llar va karvon yo‘llari strategik transport tarmoqlari sifatida tan olingan.

4. Kartografik materiallarda muhim harbiy-geografik ma’lumotlar mavjud edi.

5. Xorijiy ilmiy manbalar imperiya harbiy nuqtalari tuzilishini qayta tiklash, rekonstruksiya qilish uchun juda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Schuyler E. Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja. Vol. I–II. – New York: Scribner, 1876.

2. Hedin S. Through Asia. Vol. I–II. – London: Methuen, 1898.

3. Bonvalot G. Across Thibet. – London: Cassell, 1891.

4. Lansdell H. Russian Central Asia. Vol. I–II. – London: Sampson Low, 1885.

5. Curzon G. N. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question. – London: Longmans, Green and Co., 1889.

6. Hedin S. Scientific Results of a Journey in Central Asia 1899–1902. Vol. I–VI. – Stockholm, 1904–1907.

MADANIYATSHUNOSLIK YONDASHUVI ASOSIDA O‘QITUVCHI-O‘QUVCHILAR ORASIDAGI SOTSIOMETRIK MUNOSABATLARNI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI: TARIXIY HAMDA XALQARO TAJRIBALAR TAHLILI

Muxammadiyeva Farangiz Baxodir qizi

TerDPI

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ta’lim tizimining sub’ektlari o‘rtasidagi ijtimoiy-psixologik aloqalarni madaniyatshunoslik tamoyillari asosida optimallashtirish masalalari tadqiq etiladi. Tadqiqotda sotsiometrik statusning o‘quvchi shaxsi shakllanishidagi roli tarixiy pedagogik an’analar va zamonaviy xalqaro modellar kesimida tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *madaniyatshunoslik yondashuvi, sotsiometriya, o‘qituvchi-o‘quvchi munosabatlari, sotsiogramma, tarixiy tajriba, xalqaro ta’lim, muloqot etikasi, ijtimoiy integratsiya.*

Kirish qism:Zamonaviy pedagogika fani shuni isbotlamoqdaki, ta’lim samaradorligi faqat intellektual salohiyatga emas, balki guruh ichidagi ijtimoiy-madaniy muhitga ham bog‘liq. O‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi sotsiometrik munosabatlar — bu darsning “ko‘rinmas poydevori”dir. Agar bu poydevor o‘zaro ishonch va madaniy hurmat ustiga qurilmasa, har qanday zamonaviy texnologiya ham kutilgan natijani bermaydi [2, 45-b].Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda o‘quvchilar orasida kuzatilayotgan “ijtimoiy izolyatsiya” (yakkalanib qolish) va nizoli vaziyatlar muloqot madaniyatining tanazzulga uchrayotganidan dalolat beradi. Madaniyatshunoslik yondashuvi esa ta’limni shunchaki ma’lumot almashish emas, balki shaxslararo madaniy qadriyatlar almashinuvi sifatida talqin qilishni taklif etadi. Ushbu maqolaning maqsadi — o‘zbek pedagogikasining tarixiy ildizlari va xalqaro tajribani sintez qilish orqali sotsiometrik inqirozlarni bartaraf etish strategiyalarini ishlab chiqishdir.

Asosiy qism:Sotsiometrik munosabatlarning madaniy-nazariy asoslari va tahlili sotsiometriya asoschisi J. Moreno guruhdagi hissiy aloqalarni o‘rganish orqali jamiyatni sog‘lomlashtirish mumkinligini ta’kidlagan edi [5, 204-b].

Biroq, bizning mustaqil mushohadalarimizga ko‘ra, sotsiometriya faqat matematik o‘lchov emas, balki “madaniy uyg‘unlik” hodisasidir. O‘quvchilar bir-birini ularning ichki dunyosi, qadriyatlari va muloqot uslubiga qarab “tanlaydilar”.O‘qituvchi va o‘quvchi munosabatlarida madaniyatshunoslik yondashuvi muallimni “nazoratchi” rolidan “madaniy mediator” (vositachi) roliga o‘tkazadi. M. Ochilovaning fikricha, muallimning axloqiy qiyofasi o‘quvchilar uchun sotsiometrik etalon bo‘lib xizmat qiladi [7, 54-b].

Bizning tahlilimizga ko‘ra, o‘qituvchi sinfda sotsiometrik “yulduz” maqomiga ega bo‘lishi uchun nafaqat bilimli, balki har bir o‘quvchining individual madaniyatini hurmat qiladigan shaxs bo‘lishi shart. Agar o‘qituvchi tomonidan kamsitish yoki tarafdorlik madaniyati shakllansa, guruh sotsiometrik parchalanishga uchraydi.“Izolyant” o‘quvchilar bilan ishlashning mualliflik mexanizmlari sotsiometrik tahlillarda “izolyantlar” (hech kim tanlamagan bolalar) eng og‘riqli nuqtadir. Mustaqil fikrimizcha, bunday o‘quvchilar ko‘pincha “madaniy begonalashish” holatida bo‘ladi. Ularni jamoaga integratsiya qilish uchun “Madaniy muvaffaqiyat maydoni” strategiyasi taklif etiladi. Bunda o‘qituvchi yakkalangan o‘quvchining yashirin iqtidorini (masalan, texnologiya, rasm yoki ijod) jamoaga namoyish etish orqali uning guruhdagi statusini tabiiy ravishda ko‘taradi. M. Yusupov ta’kidlaganidek, to’g’ri tashkil etilgan pedagogik muloqot har qanday ijtimoiy to’siqni yengishga qodir [9, 32-b].Tarixiy tajriba va milliy qadriyatlar simbiozi Sharq pedagogikasida “Ustoz-shogird” an’anasi sotsiometrik aloqalarning eng mukammal namunasi bo‘lib, u yerda munosabatlar ma’naviy burch ustiga qurilgan [10, 18-b]. Abu Nasr Forobiyning “jamoaviy birdamlik” g‘oyasi bugungi sinf jamoasining barqarorligi uchun nazariy asosdir [1, 92-b].Bizningcha, tarixiy pedagogikadagi “andisha” kategoriyasi bugungi bag‘rikenglik (tolerantlik) tushunchasining milliy ko‘rinishidir. A. Zunnunov ta’kidlaganidek, tarixiy tajribani inkor etuvchi har qanday model sotsiometrik begonalashishga olib keladi [11, 124-b]. Milliy qadriyatlar asosida qurilgan muloqot sinfdagi “bulling” (tazyiq) holatlarining oldini oluvchi eng kuchli ma’naviy qalqondir.

1. Xalqaro strategiyalar tahlili

1.1 Finlandiya modeli: Iyerarxiyaning yo‘qligi sotsiometrik erkinlikni ta’minlaydi [8, 112-b].

1.2 Yaponiya (Kizuna) modeli: Guruh birdamligi madaniyati orqali nizolar minimal darajaga tushirilgan [4, 56-b].

1.3 Hofstede nazariyasi: G. Hofstede madaniyatlardagi “hokimiyat masofasi” sotsiometrik tanlovlarga ta’sir qilishini isbotlagan [3, 34-b].

Xulosa:Tadqiqot natijalari va mustaqil mushohadalar asosida quyidagi kengaytirilgan xulosalar shakllantirildi:

Muloqotning Madaniy-Strategik Modeli: O‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi sotsiometrik munosabatlar faqat hissiyot emas, balki tarbiya natijasidir. Sotsiometrik inqirozlarni sog‘lomlashtirish uchun o‘qituvchi o‘zini dars beruvchidan “madaniy vositachi” (mediator) darajasiga ko‘tarishi lozim. Bu begonalashgan o‘quvchilarning jamoaga qaytishiga zamin yaratadi.Sotsiometrik korreksiya mexanizmi: sinfdagi “rad etilgan” o‘quvchilarni jamoaga integratsiya qilish uchun ularga muhim “madaniy rollar” berish strategiyasi samarali hisoblanadi. Shaxsiy tahlillarimizga ko‘ra, kichik muvaffaqiyat maydonlari yaratish o‘quvchining sotsiometrik maqomini 40% gacha oshiradi va uning o‘z-o‘zini baholash darajasini yuksaltiradi.Huquqiy va ma’naviy asos: O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonunida belgilangan sha’ni va qadr-qimmatini himoya qilish prinsipi bevosita sotsiometrik muhitga bog‘liq [6, 76-modda]. O‘qituvchi yaratgan “madaniy xavfsizlik” muhiti bulling va kamsitish kabi illatlarning oldini oladi.Tizimli monitoring va tavsiya: Pedagogik sotsiometriya metodikasi o‘qituvchining doimiy ish quroli bo‘lishi kerak. Oliy ta’lim dasturlariga “Sotsiometrik munosabatlar madaniyati” kursini kiritish bo‘lajak o‘qituvchilarni sinf jamoasini “madaniy organizm” sifatida boshqarishga tayyorlaydi.Istiqbolli Yo‘nalish: Raqamli muloqot sharoitida sotsiometrik aloqalarning madaniy transformatsiyasini o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Zero, sog‘lom sotsiometrik muhit jamiyatning umumiy ijtimoiy barqarorligini ta’minlovchi asosiy bo‘g‘indir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: “O‘zbekiston”, 2016. – 320 b.

2.G‘oziev E.G‘. Psixologiya (Yosh davrlari psixologiyasi). – T.: “O‘qituvchi”, 1994. – 224 b.

3.Hofstede G. Culture’s Consequences. – Sage Publications, 2001. – 592 p.

4.Lewis R.D. When Cultures Collide. – Boston: Nicholas Brealey, 2006. – 616 p.

5.Moreno J.L. Who Shall Survive? Foundations of Sociometry. – NY: Beacon House, 1953. – 763 p.

6.O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, 2020.

7.Ochilova M. Muallim odobi. – T.: “O‘qituvchi”, 1996. – 144 b.

8.Sahlberg P. Finnish Lessons 2.0. – NY: Teachers College Press, 2015. – 256 p.

9.Yusupov M. Pedagogik muloqot madaniyati. – T.: “Fan va texnologiya”, 2019. – 180 b.

10.Zarnujiy B. Ilm olish odobi (Ta’lim al-muta’allim). – T.: “Hilol-Nashr”, 2021. – 160 b.

11.Zunnunov A. Pedagogika tarixi. – T.: “Sharq”, 2004. – 336 b.

RAQAMLI PEDAGOGIKA METODLARI VA INNOVATSION DIDAKTIKA

Muxammadiyeva Farangiz Baxodir qizi

Termiz Davlat Pedagogika Instituti

muhammadievaosiyo468@gmail.com

Annotatsiya: ***M****aqola raqamli pedagogika metodlari va innovatsion didaktikaning zamonaviy ta'lim tizimidagi ahamiyatini ko'rib chiqadi. Unda raqamli vositalar yordamida o'qitish samaradorligini oshirish, talabalarning faolligini*

rag'batlantirish va o'quv jarayonini individuallashtirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, mualliflar raqamli muhitda yuzaga keladigan didaktik muammolar va ularni hal etish yo'llariga e'tibor qaratadilar. Tadqiqot natijalari raqamli texnologiyalarni,Shuningdek, mualliflar raqamli muhitda yuzaga keladigan didaktik muammolar va ularni hal etish yo'llariga e'tibor qaratadilar. Tadqiqot natijalari raqamli texnologiyalarni pedagogik amaliyotga integratsiya qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar beradi. Ushbu yondashuvlar kelajak ta'limining asosini tashkil etib, o'qituvchi va talabalar uchun yangi imkoniyatlar ochadi.

***Kalit so'zlar**: Raqamli pedagogika, Innovatsion didaktika, Ta'lim texnologiyalari, Masofaviy ta'lim, O'qitish metodlari, Interfaol o'qitish, Pedagogik innovatsiyalar, Elektron resurslar.*

***Abstact:** This article explores the significance of digital pedagogy methods and innovative didactics within the contemporary educational system. It analyzes the possibilities of enhancing teaching effectiveness, stimulating student engagement, and individualizing the learning process through digital tools integrating digital technologies into pedagogical practice. These approaches form the foundation of future education, opening new opportunities for both educators and students.*

***Keywords**: Digital pedagogy, Innovative didactics, Educational technologies, Distance learning, Teaching methods, Interactive learning, Pedagogical innovations, E-resources.*

***Аннотация:** Данная статья рассматривает значение методов цифровой педагогики и инновационной дидактики в современной системе образования. В ней анализируются возможности повышения эффективности обучения, стимулирования активности студентов и индивидуализации учебного процесса с помощью цифровых инструментов. Кроме того, авторы уделяют внимание дидактическим проблемам, возникающим в цифровой среде, и путям их решения.*

Результаты исследования предлагают практические рекомендации по интеграции цифровых технологий в педагогическую практику. Эти подходы составляют основу будущего

Составляют основу будущего образования, открывая новые возможности как для преподавателей, так и для студентов.

Ключевые слова: *Цифровая педагогика, Инновационная дидактика, Образовательные технологии, Дистанционное обучение, Методы обучения, Интерактивное обучение, Педагогические инновации, Электронные ресурсы*

KIRISH QISM: Bugungi kunda ta’lim tizimi global miqyosda jadal raqamli transformatsiya jarayonini boshdan kechirmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining shiddat bilan rivojlanishi an’anaviy o’qitish usullarini qayta ko’rib chiqishni va yangi, samaraliroq yondashuvlarni joriy etishni talab qilmoqda. Ushbu o’zgarishlar sharoitida raqamli pedagogika va innovatsion didaktika zamonaviy ta’limning ajralmas qismiga aylanib bormoqda, chunki ular o’quv jarayonini yanada interaktiv, moslashuvchan va shaxsga yo’naltirilgan qilish imkonini beradi. Raqamli muhitda bilim olish va ko’nikmalarni shakllantirish jarayonlari tubdan o’zgarib, o’qituvchi va talabalar oldiga yangi talablar qo‘yilmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, ta’lim samaradorligini oshirishga qaratilgan innovatsion didaktik yechimlarni izlashni taqozo etadi. Raqamli didaktika va uning asosiy prinsiplari innovatsion raqamli pedagogikaning fundamental rolini belgilab, ta’lim jarayonida samarali tatbiq etish uchun muhim ahamiyat kasb etadi [1]. Raqamli didaktikaning mohiyatini chuqur o‘rganish va ilg‘or pedagogik texnologiyalarni o‘quv muhitiga integratsiya qilishning zamonaviy dolzarbligini anglash bugungi kunning asosiy vazifalaridir .Modulli ta’lim texnologiyalariga asoslangan o‘qitish metodologiyalari bo‘yicha aniq takliflar va tavsiyalar talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalarini sezilarli darajada chuqurlashtirishga xizmat qiladi [2]. Raqamli ta’limning bir qator asosiy prinsiplari,

jumladan, shaxsiylashtirish, moslashuvchanlik, maqsadga yo‘naltirilganlik, hamkorlikda o‘rganish, amaliy yo‘nalish, murakkablikni oshirish, ta’lim muhitining to‘yinganligi, polimodallik (multimedia) va samarali baholash usullari [3]. Ushbu prinsiplarni rivojlanayotgan raqamli landshaftda qo‘llash orqali o‘quv natijalarini yaxshilash maqsad qilingan. Mazkur maqola raqamli pedagogika metodlari va innovatsion didaktikaning nazariy asoslari, amaliy qo‘llanilishi hamda ularning ta’lim samaradorligiga ta’sirini kompleks tahlil qilishga bag‘ishlangan. Unda raqamli muhitda o‘quv jarayonini tashkil etishning o‘ziga xos xususiyatlari, o‘qituvchining raqamli kompetensiyalari va kasbiy rivojlanishining ahamiyati, shuningdek, raqamli ahamiyati, shuningdek, raqamli pedagogika va didaktikaning kelajakdagi istiqbollari atroflicha ko‘rib chiqiladi. Maqola zamonaviy ta’lim tizimini raqamlashtirish jarayonida duch kelinadigan muammolarga yechim topish va ilg‘or tajribalarni umumlashtirishga hissa qo‘shishni maqsad qilgan.

ASOSIY QISM: Raqamli pedagogika va innovatsion didaktika sohasidagi so‘nggi yillardagi ilmiy izlanishlar ushbu yo‘nalishning nazariy va amaliy jihatdan jadal rivojlanayotganini ko‘rsatmoqda. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ta’lim jarayonini raqamlashtirish nafaqat texnologik o‘zgarish, balki pedagogik paradigmaning tubdan yangilanishi sifatida ham qaralmoqda. Xususan, raqamli didaktikaning asosiy prinsiplari, jumladan, shaxsiylashtirish, moslashuvchanlik, maqsadga yo‘naltirilganlik va hamkorlikda o‘rganish kabi jihatlar zamonaviy tadqiqotlarning markazida turibdi [4]. Ushbu prinsiplar talabalarning o‘quv natijalarini yaxshilashda, ularning motivatsiyasini oshirishda va chuqur o‘rganishda konstruktivizm, konnektivizm va sotsial-konstruktivizm kabi pedagogik nazariyalar raqamli muhitda bilim olish jarayonlarini tushuntirishda asosiy yondashuvlardir. Masalan, konnektivizm nazariyasi raqamli asrda bilimning tarmoqlangan va dinamik

tabiatini, o‘quvchilarning axborot manbalari bilan bog‘lanish va ulardan ma’no yaratish qobiliyatini ta’kidlaydi. So‘nggi tadqiqotlar (2020-yildan keyingi davr) raqamli ta’lim muhitida o‘quvchilarning faol ishtiroki va o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan yondashuvlarga e’tibor qaratmoqda. Bu borada, o‘quv jarayonini loyihalashda o‘quvchining markaziy o‘rinni egallashi, ularning ehtiyojlari va qiziqishlariga moslashuvchanlikni ta’minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli pedagogikaning asosiy metodlari va vositalari bo‘yicha adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, adaptiv o‘qitish tizimlari, geymifikatsiya, virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR), shuningdek, sun’iy intellekt (AI) asosidagi ta’lim platformalari innovatsion didaktikaning muhim qismidir. Adaptiv o‘qitish tizimlari har bir talabaning individual o‘rganish talabaning individual o‘rganish sur’ati va uslubiga moslashib, shaxsiylashtirilgan ta’lim yo‘nalishlarini taklif etadi, bu esa o‘quv samaradorligini oshiradi. Geymifikatsiya elementlari esa o‘quv jarayoniga o‘yin mexanikalarini kiritish orqali talabalarning motivatsiyasini va faolligini oshiradi, murakkab mavzularni o‘zlashtirishga yordam beradi. Virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari abstrakt tushunchalarni vizuallashtirish va amaliy ko‘nikmalarni xavfsiz muhitda shakllantirish uchun imkoniyatlar yaratadi. Sun’iy intellekt esa o‘quv materiallarini avtomatik moslashtirish, talabalar progressini kuzatish talabalar progressini kuzatish va ularga individual fikr-mulohazalar berish orqali o‘qituvchilar yukini kamaytirib, ta’lim sifatini oshiradi. Raqamli muhitda o‘quv jarayonini tashkil etish va uning samaradorligini baholash masalasi ham tadqiqotlarning diqqat markazida turibdi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, samarali raqamli ta’lim muhitini yaratishda nafaqat texnologik infratuzilma, balki pedagogik dizayn tamoyillari ham muhimdir. O‘quv materiallarining polimodalligi (multimedia) va boyitilganligi, interaktivlik darajasi, shuningdek, hamkorlikni rag‘batlantiruvchi platformalar rag‘batlantiruvchi platformalar o‘quv natijalariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [5]Samarali baholash usullari,

ayniqsa, raqamli muhitda, talabalarning bilimlarini nafaqat yakuniy natija sifatida, balki jarayon davomida ham baholashga imkon beruvchi formativ baholash mexanizmlarini joriy etishni zarur qiladi. Bu esa o‘quvchilarning o‘z-o‘zini baholash va o‘z-o‘zini tartibga solish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. O‘qituvchining raqamli kompetensiyalari va kasbiy rivojlanishi masalasi raqamli pedagogika sohasidagi dolzarb mavzulardan biridir. Olimlar mavzulardan biridir. Olimlar ta’kidlashicha, zamonaviy o‘qituvchi nafaqat o‘z fanini chuqur bilishi, balki raqamli vositalardan samarali foydalana olishi, raqamli didaktik prinsiplarni amaliyotga tatbiq eta olishi, shuningdek, talabalarni raqamli muhitda mustaqil o‘rganishga yo‘naltira olishi zarur. Bu borada, o‘qituvchilarning uzluksiz kasbiy rivojlanishi, ularning raqamli savodxonligini oshirishga qaratilgan treninglar va malaka oshirish kurslari muhimdir. Raqamli pedagogik kontentni yaratish, onlayn baholash usullarini qo‘llash, virtual sinf xonalarini boshqarish va axborot xavfsizligini ta’minlash kabi ko‘nikmalar zamonaviy o‘qituvchi uchun zarurdir. Raqamli pedagogika va didaktikaning kelajakdagi istiqbollari bo‘yicha adabiyotlar tahlili ushbu sohaning yanada chuqur integratsiyalashuvi va yangi texnologiyalar bilan boyitilishini ko‘rsatadi. Sun’iy intellekt va mashinani o‘rganish texnologiyalari ta’lim jarayonini yanada shaxsiylashtirish, o‘quvchilarning ehtiyojlarini oldindan aniqlash va ularga moslashtirilgan resurslarni taqdim etishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Blokcheyn texnologiyasi esa ta’lim natijalarini tasdiqlash, sertifikatlash va o‘quv yutuqlarini xavfsiz saqlashda yangi imkoniyatlar ochadi. Biroq, raqamli ta’limdagi axloqiy masalalar, ma’lumotlar maxfiyligi, raqamli tafovutni bartaraf etish va ta’limda insoniy omilning o‘rnini saqlab qolish kabi muammolar ham tadqiqotchilarning diqqat markazida. Ushbu muammolarga yechim topish va raqamli pedagogikaning barqaror rivojlanishini ta’minlash kelajakdagi tadqiqotlar uchun muhim yo‘nalishlardir.

XULOSA VA TAKLIFLAR: Mazkur maqola raqamli pedagogika metodlari va innovatsion didaktikaning nazariy asoslari, amaliy qo‘llanilishi hamda ularning ta’lim samaradorligiga ta’sirini kompleks tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, chuqur nazariy-analitik yondashuvga asoslanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi raqamli muhitda o‘quv jarayonini tashkil etishning o‘ziga xos xususiyatlarini, o‘qituvchining raqamli kompetensiyalarini va kasbiy rivojlanishining ahamiyatini,

rivojlanishining ahamiyatini, shuningdek, raqamli pedagogika va didaktikaning kelajakdagi istiqbollarini atroflicha ko‘rib chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun bir qator vazifalar belgilandi: raqamli didaktikaning fundamental prinsiplarini aniqlash va tahlil qilish; raqamli pedagogikaning asosiy metodlari va vositalarini (adaptiv o‘qitish tizimlari, geymifikatsiya, virtual va kengaytirilgan reallik, sun’iy intellekt) o‘rganish; raqamli muhitda o‘quv jarayonini tashkil etishning samaradorlik omillarini baholash; o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish yo‘nalishlarini aniqlash; va raqamli pedagogikaning kelajakdagi rivojlanish tendensiyalarini prognoz qilish. Tadqiqot turi bo‘yicha mazkur ish deskriptiv-analitik va nazariy xarakterga ega. Uning asosiy yondashuvi tizimli adabiyotlar tahlili va tanqidiy sintezga asoslangan. Bu yondashuv raqamli pedagogika va innovatsion didaktika sohasidagi mavjud ilmiy bilimlarni umumlashtirish, baholash va yangi g‘oyalarni shakllantirish imkonini beradi. Tadqiqot interdisiplinar xususiyatga ega bo‘lib, pedagogika, didaktika,ta’lim texnologiyalari, psixologiya va axborot texnologiyalari kabi sohalardagi bilimlarni o‘z ichiga oladi. Tadqiqot obyekti sifatida raqamli pedagogika va innovatsion didaktika sohasidagi zamonaviy tendensiyalar, metodlar va vositalar, shuningdek, ularning ta’lim jarayoniga ta’siri xizmat qiladi. Tadqiqot predmeti esa raqamli muhitda o‘quv jarayonini tashkil etishning samaradorligi, o‘qituvchining raqamli kompetensiyalari va ta’lim natijalariga ta’sir etuvchi omillar hisoblanadi. Ma’lumotlarni yig‘ish usuli sifatida keng qamrovli

adabiyotlar tahlili qo‘llanildi. Ilmiy adabiyotlar Scopus, Web of Science, Google Scholar kabi xalqaro ilmiy ma’lumotlar bazalari, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi (OAK) tomonidan tan olingan ilmiy jurnallar va konferensiya materiallaridan izlandi. Qidiruv jarayonida "raqamli pedagogika", "innovatsion didaktika", "raqamli ta’lim metodlari", "e-learning", "blended learning", "adaptiv o‘qitish", "geyemifikatsiya", "virtual reallik ta’limda", "sun’iy intellekt ta’limda", "raqamli kompetensiyalar" kabi kalit kompetensiyalar” kabi kalit so‘zlar va ularning o‘zbekcha ekvivalentlari ishlatildi. Tadqiqotning dolzarbligini ta’minlash maqsadida, asosan, 2020-yildan keyingi davrda nashr etilgan ilmiy ishlar, jumladan, monografiyalar, dissertatsiyalar, maqolalar va xalqaro konferensiyalar materiallari ko‘rib chiqildi. Adabiyotlarni tanlashda ularning ilmiy asoslanganligi, empirik dalillarga tayanganligi va mavzuga bevosita aloqadorligi asosiy mezon bo‘ldi. Xususan, raqamli didaktikaning fundamental prinsiplarini [6] va ularning ta’lim samaradorligiga ta’sirini o‘rganuvchi manbalarga alohida e’tibor qaratildi Yig‘ilgan ma’lumotlarni tahlil qilish uchun kontent tahlili, tanqidiy sintez va qiyosiy tahlil usullari qo‘llanildi. Kontent tahlili yordamida raqamli pedagogika va innovatsion didaktika sohasidagi asosiy tushunchalar, nazariy yondashuvlar, metodlar va vositalar aniqlandi. Mavzular bo‘yicha takrorlanuvchi g‘oyalar, tendensiyalar va muammolar tizimlashtirildi. Tanqidiy sintez esa turli tadqiqotlarning natijalarini umumlashtirish, ularning kuchli va zaif tomonlarini baholash o‘rganildi, pedagogik yondashuvlar jadal rivojlanayotganligi sababli, tadqiqot natijalari va tavsiyalarining dolzarbligi vaqti-vaqti bilan yangilanishni talab qilishi mumkin. Uchinchidan, adabiyotlarni tanqidiy tahlil qilish va sintez qilish jarayonida subyektiv talqinlar bo‘lishi mumkin, garchi bu ilmiy ob’yektivlikni maksimal darajada ta’minlashga harakat qilingan bo‘lsa-da. Ushbu cheklovlar kelajakdagi tadqiqotlar uchun yo‘nalishlarni belgilab beradi, jumladan, mahalliy kontekstda empirik tadqiqotlar o‘tkazish va yangi texnologik yechimlarni

doimiy ravishda kuzatib borish zarurligini ko‘rsatadi. O‘quv jarayonini ta’minlovchi adaptiv tizimlar, geymifikatsiya, virtual/kengaytirilgan reallik va sun’iy intellekt kabi ilg‘or metodlar ko‘rib chiqildi. Samarali raqamli muhitni yaratishda o‘qituvchining raqamli kompetensiyalari va didaktik dizaynning muhimligi ta’kidlandi. Kelajakda raqamli pedagogika ta’limni yanada chuqur transformatsiya qilish salohiyatiga ega bo‘lsa-da, axloqiy masalalar va raqamli tafovut kabi muammolarga e’tibor qaratish zarur. Tadqiqot ushbu sohaning nazariy va amaliy rivojlanishiga hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Williamson, B., Eynon, R., & Potter, J. (Muharrirlar). Routledge Raqamli Ta’lim Qollanmasi. London: Routledge, 2023.

2.Holmes, W., Macfadyen, M., & O’Leary, T. J. (Muharrirlar). Sun’iy intellekt ta’limda: O‘qitish va o‘rganish uchun vadalar va oqibatlar. London: Routledge, 2022.

3.Peters, M. A., Jandrić, P., & Hayes, S. (Eds.). Raqamli Pedagogika va Ta’lim Kelajagi: Global Nuqtai Nazar. Singapore: Springer, 2021.

4. Subhash, S., & Franco, M. A. “Oliy ta’limda gamifikatsiya: Adabiyotlarning tizimli tahlili (2015–2020).” Kompyuterlar va Ta’lim, vol. 167, 2021, pp. 104162.

5.Zawacki-Richter, O., & Gillner, S. “Sun’iy intellekt ta’limda: Tadqiqot tendensiyalari va kelajak yo‘nalishlarining tizimli tahlili.” Britaniya Ta’lim Texnologiyalari Jurnali, 2

6.Gudmundsdottir, G. B., & Hatlevik, O. E. “Universitet o‘qituvchilarining raqamli kompetensiyasi: Tizimli tahlil.” Kompyuterlar va Ta’lim, vol. 147, 2020, pp. 103770.

7.Hwang, G. J., & Chang, S. C. “Moslashuvchan ta’lim tizimlari: Tadqiqot tendensiyalari va muammolarining tizimli sharhi.” Ta’lim Texnologiyasi va Jamiyat.4, . 1, 2021, pp. 1-17 Huang, R., Tlili, A., Chang, M., & Zhang, X. “Shaxsiylashtirilgan

ta’lim raqamli davrda: Tadqiqot tendensiyalari va muammolarining tizimli sharhi.” Ta’lim texnologiyasi va Jamiyat, 25, 2022, pp. 1-15.

YOSHLAR IJTIMOIY IMIDJINING SHAKILLANISHI VA RIVOJLANISHIDA O‘RTA TA’LIMNING AHAMIYATI

Navruzov O.E.

Samarqand davlat universiteti

Rahimboyev Zafarbek Murodbek o‘g‘li

Samarqand davlat universiteti

rahimboyevzafarbek8@gmail.com

Annotatsita: *Ushbu maqolada yoshlar ijtimoiy imidjining shakllanishi va rivojlanishida o‘rta ta’lim tizimining o‘rni tahlil qilinadi. Ta’lim jarayoni yoshlarning dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlari, kommunikativ madaniyati hamda jamiyatdagi ijtimoiy faolligini rivojlantirishda muhim omil sifatida yoritiladi. Shuningdek, maktab muhitining o‘quvchilarning o‘zini namoyon etishi, ijtimoiy mavqeini shakllantirishi va kelajakdagi kasbiy hamda shaxsiy rivojlanishiga ta’siri ilmiy asosda ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy imidj, o‘rta ta’lim, ta’lim-tarbiya, shaxs kamoloti, ijtimoiylashuv, ma’naviy tarbiya, axloqiy qadriyatlar, yoshlar dunyoqarashi, pedagogik muhit, maktab tarbiyasi, o‘quvchi shaxsi, ijtimoiy faollik, yetakchilik qobiliyati, madaniy muhit, ta’lim sifati, o‘zini anglash, kommunikativ ko‘nikmalar, jamoada ishlash, vatanparvarlik, milliy qadriyatlar, zamonaviy ta’lim, shaxsiy rivojlanish, ijtimoiy munosabatlar, innovatsion yondashuv.*

Аннотация: *В данной статье анализируется роль системы среднего образования в формировании и развитии социального образа молодежи. Образовательный процесс рассматривается как важный фактор в развитии мировоззрения молодежи, моральных ценностей, коммуникативной культуры и социальной активности в обществе. Также на научной основе рассматривается влияние школьной среды на самовыражение учащихся, их социальный статус и будущее профессиональное и личностное развитие.*

Ключевые слова и фразы: *социальный образ, среднее образование, образование, личностное развитие, социализация, духовное воспитание, моральные ценности, мировоззрение молодежи, педагогическая среда, школьное образование, личность учащегося, социальная активность, лидерские качества, культурная среда, качество образования, самосознание, коммуникативные навыки, командная работа, патриотизм, национальные ценности, современное*

образование, личностное развитие, социальные отношения, инновационный подход.

***Abstract**: This article analyzes the role of the secondary education system in the formation and development of the social image of youth. The educational process is highlighted as an important factor in developing young people's worldview, moral values, communicative culture, and social activity in society. In addition, the influence of the school environment on students' self-expression, the formation of their social status, and their future professional and personal development is scientifically examined.*

***Keywords:** social image, secondary education, education and upbringing, personal development, socialization, spiritual education, moral values, youth worldview, pedagogical environment, school upbringing, student personality, social activity, leadership skills, cultural environment, quality of education, self-awareness, communicative skills, teamwork, patriotism, national values, modern education, personal growth, social relations, innovative approach.*

Bugungi globallashuv jarayonida yoshlarning jamiyatdagi o‘rni va mavqei tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jamiyat taraqqiyoti, avvalo, barkamol, ma’naviy yetuk hamda ijtimoiy faol yoshlarni tarbiyalash bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu sababli yoshlar ijtimoiy imidjining shakllanishi va rivojlanishida o‘rta ta’lim tizimi alohida o‘rin tutadi. Chunki maktab nafaqat bilim beruvchi muassasa, balki shaxsning dunyoqarashi, ma’naviyati, ijtimoiy munosabatlari va hayotiy pozitsiyasini shakllantiruvchi muhim ijtimoiy institut hisoblanadi.O‘rta ta’lim jarayonida o‘quvchilar turli fanlarni o‘zlashtirish bilan bir qatorda, jamiyatda o‘zini tutish, muloqot qilish, jamoada ishlash, mas’uliyatni his etish kabi ko‘nikmalarga ham ega bo‘ladilar. Bu esa yoshlarning ijtimoiy imidjini shakllantirishda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ijtimoiy imidj insonning jamiyatdagi qiyofasi, uning boshqalar tomonidan

qanday qabul qilinishi va baholanishini ifodalaydi. Yoshlarning ijtimoiy imidji esa ularning xulq-atvori, nutq madaniyati, ma’naviy saviyasi, bilim darajasi hamda ijtimoiy faolligi orqali namoyon bo‘ladi. Ushbu sifatlarning shakllanishida o‘rta ta’lim muhim rol o‘ynaydi.Maktabdagi pedagogik muhit o‘quvchilarning shaxs sifatida kamol topishiga katta ta’sir ko‘rsatadi. O‘qituvchilarning bilim va tarbiyaga oid yondashuvlari, maktabdagi sog‘lom muhit, sinfdoshlar bilan bo‘ladigan munosabatlar yoshlarning ijtimoiy qarashlarini rivojlantiradi. Ayniqsa, zamonaviy ta’lim metodlaridan foydalanish o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini oshirib, ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi.Shuningdek, o‘rta ta’lim yoshlarni ma’naviy va axloqiy jihatdan tarbiyalashda ham muhim ahamiyatga ega. Maktablarda olib boriladigan tarbiyaviy tadbirlar, milliy qadriyatlarni targ‘ib qilish, vatanparvarlik ruhidagi mashg‘ulotlar yoshlarning ijtimoiy ongini shakllantirishga xizmat qiladi. Natijada o‘quvchilar jamiyatda o‘z o‘rniga ega bo‘lishga, faol fuqarolik pozitsiyasini egallashga intiladilar.Bugungi kunda innovatsion texnologiyalar va axborot vositalarining keng rivojlanishi yoshlar dunyoqarashiga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli maktablarda media savodxonlik, tanqidiy fikrlash va kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilishi zarur. Bu esa yoshlarning ijtimoiy imidjini ijobiy shakllantirish va ularni turli salbiy axborot ta’siridan himoya qilishga yordam beradi.Yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishda maktabdagi jamoaviy ishlar, turli tanlovlar, sport musobaqalari va ijtimoiy loyihalar ham muhim ahamiyatga ega. Bunday faoliyatlar orqali o‘quvchilarda yetakchilik qobiliyati, mas’uliyat hissi va jamoada ishlash ko‘nikmalari rivojlanadi. Bu esa kelajakda ularning kasbiy faoliyati va shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Yoshlar ijtimoiy imidjining shakllanishi va rivojlanishida o‘rta ta’lim muassasalari (maktablar) fundamental poydevor vazifasini o‘taydi. Bu davrda nafaqat bilim, balki shaxsning jamiyatdagi o‘rni, xulq-atvori va muloqot madaniyati shakllanadi.

O‘rta ta’limning yoshlar ijtimoiy imidjini shakllantirishdagi asosiy ahamiyati quyidagilardan iborat:

Ijtimoiy-pedagogik muhit: Maktab sharoitida o‘quvchilarda jamoada ishlash, yetakchilik va moslashuvchanlik kabi ijtimoiy ko‘nikmalar rivojlanadi.

Ijtimoiy kompetensiyani shakllantirish: Ta’lim jarayonida o‘quv dasturlari va metodlari orqali yoshlarning ijtimoiy kompetensiyasi, ya’ni jamiyatda to‘g‘ri munosabat o‘rnata olish qobiliyati oshib boradi.

Faollik va volontyorlik: O‘rta ta’lim davrida o‘quvchilarni volontyorlik faoliyatiga jalb qilish va ijtimoiy ishlarga jalb etish orqali ularning ijtimoiy faolligi va ijobiy imidji shakllantiriladi.

Huquqiy va axloqiy tarbiya: Yoshlarning huquqiy savodxonligini oshirish va ijtimoiy-pedagogik faoliyat orqali ularda mas’uliyat hissi tarbiyalanadi.

Raqamli madaniyat: Zamonaviy maktablarda raqamli media texnologiyalaridan to‘g‘ri foydalanishni o‘rgatish orqali yoshlarning virtual ijtimoiy imidji ham shakllanadi.

Mazkur mavzuni o‘rganish maqsadida umumiy o‘rta ta’lim maktabining 8–11-sinf o‘quvchilari o‘rtasida kuzatuv, suhbat va so‘rovnoma metodlari asosida shartli tadqiqot olib borildi. Tadqiqotda jami 60 nafar o‘quvchi ishtirok etdi. Tadqiqot jarayonida o‘quvchilarning ijtimoiy faolligi, kommunikativ ko‘nikmalari, jamoada ishlash qobiliyati hamda o‘ziga bo‘lgan ishonch darajasi tahlil qilindi.So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, o‘quvchilarning 72 foizi maktabdagi turli tadbirlar, tanlovlar va jamoaviy loyihalarda ishtirok etish ularning o‘zini erkin namoyon qilishiga yordam berishini ta’kidlagan. 65 foiz o‘quvchi esa o‘qituvchilarning qo‘llab-quvvatlovchi munosabati ularda yetakchilik qobiliyati va mustaqil fikrlashni rivojlantirganini bildirgan.Kuzatuv natijalarida sinfdan tashqari mashg‘ulotlarda faol qatnashgan o‘quvchilarning muloqot madaniyati va jamoa bilan ishlash ko‘nikmalari yuqori ekanligi aniqlandi. Ayniqsa,

debat, sport musobaqalari va ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarda qatnashuvchi o‘quvchilarda ijtimoiy faollik va o‘ziga bo‘lgan ishonch boshqa o‘quvchilarga nisbatan kuchliroq shakllangani kuzatildi.Suhbat jarayonida ayrim o‘quvchilar maktab muhiti ularning kelajakdagi kasb tanlashiga ham ta’sir qilganini qayd etdilar. Jumladan, ijtimoiy fanlarga qiziqqan o‘quvchilarda psixolog, pedagog yoki huquqshunos kasblariga qiziqish ortgani ma’lum bo‘ldi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘rta ta’lim tizimi yoshlar ijtimoiy imidjining shakllanishida muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, sog‘lom pedagogik muhit, zamonaviy ta’lim metodlari va tarbiyaviy ishlarning samarali tashkil etilishi o‘quvchilarning ijtimoiy faolligi, ma’naviy qarashlari hamda kommunikativ madaniyatini rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etadi. Natijada yoshlar jamiyatda o‘z o‘rnini topishga intiladigan, faol va mas’uliyatli shaxs sifatida shakllanadi.

Sog‘lom pedagogik muhitga ega bo‘lgan ta’lim muassasalarida o‘quvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchi ortadi, ular o‘z qobiliyat va iste’dodlarini erkin namoyon eta oladilar. Bu holat kelajakda ularning kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatga erishishi va shaxs sifatida kamol topishida muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, zamonaviy ta’lim tizimida innovatsion yondashuvlardan foydalanish yoshlarning fikrlash doirasini kengaytiradi, media savodxonligini oshiradi va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi yoshlarning dunyoqarashi va ijtimoiy qarashlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli ta’lim jarayonida tanqidiy fikrlash, kommunikativ kompetensiyalar va axborotni tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Natijada yoshlar turli axborot oqimlarini to‘g‘ri baholay oladigan, jamiyatda faol ishtirok etadigan va ma’naviy barkamol shaxs sifatida shakllanadi.Yoshlarning ijtimoiy imidji — bu jamiyatda yoshlarning tutgan o‘rni, ularning faolligi, dunyoqarashi, ma’naviyati va xulq-atvori orqali shakllanadigan umumiy tasavvurdir. Hozirgi kunda bu tushuncha

bir necha asosiy yo‘nalishlarda shakllanmoqda. Yoshlarning jamiyatdagi o‘rni va faolligini oshirish, ularni ijtimoiy jarayonlarga jalb qilish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi hisoblanadi.Yoshlar imidjiga ijtimoiy tarmoqlar (masalan, YouTube) katta ta’sir ko‘rsatadi, bu tarmoqlar ularning dunyoqarashini shakllantiradi va ba’zan sog‘liq uchun xavfli bo‘lishi ham mumkin.Ma’naviyat va o‘zlikni anglash va faol munosabatda bo‘lgan qatlami ijobiy imidjning asosini tashkil etadi.G‘arb olamidan kirib kelayotgan "ommaviy madaniyat" yoshlar ongiga va ijtimoiy imidjiga ta’sir ko‘rsatib, falsafiy va madaniy o‘zgarishlarga olib kelmoqda. Yoshlar ishlari agentligi va boshqa tuzilmalar tomonidan yoshlarning intellektual va ijodiy salohiyatini oshirish, xalqaro maydonda (masalan, Yaponiyada) ishlash imkoniyatlarini yaratish orqali ularning imidjini yuksaltirishga e’tibor qaratilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, yoshlar ijtimoiy imidjining shakllanishi va rivojlanishida o‘rta ta’lim tizimi muhim o‘rin tutadi. Ta’lim jarayonida o‘quvchilarning nafaqat bilim va ko‘nikmalari, balki ularning axloqiy qarashlari, ijtimoiy faolligi, madaniyati va jamiyatdagi o‘rni ham shakllanadi. Maktab muhiti yoshlarning shaxs sifatida kamol topishida, o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlashda hamda ijobiy ijtimoiy fazilatlarni rivojlantirishda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Shuningdek, zamonaviy ta’lim texnologiyalari, ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar va ustozlarning pedagogik yondashuvi yoshlarning sog‘lom dunyoqarashini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, bugungi globallashuv sharoitida yoshlarning ijtimoiy imidjini ijobiy shakllantirish orqali ularni turli salbiy ta’sirlardan himoya qilish, vatanparvarlik, mas’uliyat va milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash dolzarb ahamiyat kasb etadi.Demak, o‘rta ta’lim tizimi yoshlarning kelajakdagi hayotiy pozitsiyasi, jamiyatdagi obro‘si va ijtimoiy faolligini belgilovchi muhim ijtimoiy institut sifatida katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Educational Psychology — Woolfolk A. Educational Psychology. Boston: Pearson Education, 2016.

2.Adolescence — Santrock J.W. Adolescence. New York: McGraw-Hill Education, 2018.

3.Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

4.Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

5.Nishonova Z.T., Alimuhamedov S. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2017.

6.G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.

7.Davletshin M.G. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004.

8.To‘xtaxodjayeva M.X. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018

9.Educational Psychology — Woolfolk A. Educational Psychology. Boston: Pearson Education, 2016.

10. Adolescence — Santrock J.W. Adolescence. New York: McGraw-Hill Education, 2018.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING MA’NAVIY-MA’RIFIY QIYOFASINI SHAKLLANTIRISHNING SAMARADORLIK SHARTLARI

Niyozova Maftuna Normaxmat qizi

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Maftuuun93@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning ma'naviy-ma'rifiy qiyofasini shakllantirishning samaradorlik shartlari ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilingan. Maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ma'naviy tarbiyaning nazariy asoslari, oila va jamiyatning birgalikdagi ta'siri, tarbiyachi kompetentligi hamda milliy qadriyatlarga asoslangan ta'lim muhitini yaratishning ahamiyati ko'rsatib o'tilgan. Bolaning shaxsiy rivojlanishida ijtimoiy muhit, o'yin faoliyati va badiiy ijodning o'rni ochib berilgan. Maktabgacha ta'lim tizimida ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish uchun zarur bo'lgan pedagogik shartlar tizimi asoslangan hamda amaliyotga tatbiq etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari maktabgacha ta'lim muassasalari pedagoglariga, ota-onalarga va soha mutaxassislariga yo'naltirilgan.*

Kalit so'zlar: *ma'naviy tarbiya, ma'rifiy qiyofa, maktabgacha ta'lim, pedagogik shart, milliy qadriyat, axloqiy tarbiya, oilaviy muhit, bolalar rivojlanishi, tarbiyachi kompetentligi, shaxs shakllanishi.*

KIRISH. Mustaqil O'zbekiston davlatining ta'lim sohasidagi islohotlari negizida maktabgacha yoshdagi bolalarning ma'naviy-ma'rifiy tarbiyasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zero, bola shaxsining poydevori aynan maktabgacha yoshda - hayotning dastlabki etti yilida shakllanadi. Bu davr insonning keyingi butun hayotiy yo'lini, axloqiy mezonlarini va dunyoqarashini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonun hamda Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning ta'lim sohasidagi farmon va qarorlari maktabgacha ta'lim muassasalarida ma'naviy-axloqiy tarbiyaning muhimligini alohida ta'kidlaydi. Milliy istiqlol g'oyalari, ota-bobolarimizning boy ma'naviy merosi va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan yosh avlodni tarbiyalash bugungi pedagog oldidagi asosiy vazifadir.

Ushbu maqolaning maqsadi: maktabgacha yoshdagi bolalarda ma’naviy-ma’rifiy qiyofani shakllantirishga ta'sir etuvchi pedagogik shartlarni aniqlab, ularning samaradorligini oshirish yo‘llarini asoslash.

ASOSIY QISM.

Ma’naviy-ma’rifiy tarbiyaning nazariy asoslari

Ma’naviy tarbiya - insonning ichki dunyosi, axloqiy sifatlari va qadriyatlar tizimini shakllantiruvchi jarayon sifatida ta'riflanadi. Pedagog olimlar L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, D.B.Elkonin va mahalliy tadqiqotchilar E.G‘oziyev, O.Musurmonova larning ilmiy ishlarida maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ma’naviy tarbiyaning o‘ziga xos xususiyatlari asoslab berilgan. Ushbu yosh davrida bola etik tushunchalarni bevosita kattalarning namunasi orqali o‘zlashtiradi.

Ma’rifiy qiyofa deganda esa bolaning bilimga intilishi, atrof-olamni anglab olish istagi, intellektual faollik va estetik did shakllanishi tushuniladi. Ushbu ikki komponent - ma’naviyat va ma'rifat - bir-birini to‘ldirib, yaxlit shaxs shakllanishiga zamin yaratadi. Shuning uchun ham maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bu ikki yo‘nalishni uzviy birlikda olib borish pedagogik zaruriyat hisoblanadi.

Oila va maktabgacha ta’lim tashkilotining hamkorligi

Maktabgacha yoshdagi bola tarbiyasida oila va maktabgacha ta’lim tashkilotining hamkorligi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, oilada to‘g‘ri axloqiy muhit yaratilgan bolalar jamoada ham ijobiy xulq-atvor namoyish etadilar. Ota-onalarning farzand tarbiyasiga faol ishtirok etishi, bolaning emotsional barqarorligini ta'minlaydi va ijtimoiy moslashuv jarayonini tezlashtiradi.

Maktabgacha ta’lim tashkiloti o‘z navbatida oilaviy tarbiyani to‘ldiruvchi va kengaytiruvchi muhit vazifasini bajarishi lozim. Buning uchun ota-onalar bilan

muntazam pedagogik hamkorlik olib borish, konsultatsiyalar, ochiq darslar va oilaviy tadbirlar o‘tkazish samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Oila va tashkilot o‘rtasidagi mazmunli hamkorlik bolaning ma’naviy-ma’rifiy qiyofasini shakllantirishda ikki barobar samara beradi.

Tarbiyachi kompetentligi - samaradorlikning asosiy omili

Maktabgacha ta’lim tashkilotida tarbiyachining professional kompetentligi bolalar ma’naviy tarbiyasining sifatini bevosita belgilaydi. Zamonaviy tarbiyachi nafaqat bilim beruvchi, balki axloqiy namuna ko‘rsatuvchi, bolani kuzatuvchi va uning individual rivojlanishini ta'minlovchi shaxs sifatida qaralishi kerak. Tarbiyachi o‘zining nutq madaniyati, xulq-atvori va munosabati orqali bolaga doimiy ta'sir o‘tkazadi.

Tarbiyachi kompetentligini oshirish uchun quyidagi shartlar bajarilishi zarur: birinchidan, tarbiyachi milliy va umuminsoniy qadriyatlar, axloq me'yorlari haqida chuqur bilimga ega bo‘lishi; ikkinchidan, turli tarbiyaviy metodlardan unumli foydalana olishi; uchinchidan, bolalar psixologiyasini yaxshi bilishi va har bir bolaning individual xususiyatlarini hisobga olishi; to‘rtinchidan, o‘z ustida uzluksiz ishlashi va kasbiy takomillashuvi.

Milliy qadriyatlar va o‘yin faoliyatining o‘rni

O‘zbek xalqining boy madaniy merosi - milliy o‘yinlar, ertaklar, dostonlar, maqollar va hikmatli so‘zlar - bolalar ma’naviy tarbiyasining bebaho manbai hisoblanadi. Xalq og‘zaki ijodiyoti orqali bolalarga mehnatsevarlik, do‘stlik, halollik, kattalarni hurmat qilish kabi fazilatlar yosh avlod ongiga singdiriladi. Milliy o‘yinlar esa nafaqat jismoniy rivojlanishga, balki jamoaviy his-tuyg‘u, hamjihatlik va muloqot madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Maktabgacha yoshda o‘yin - bolaning asosiy faoliyati bo‘lib, u orqali bola ijtimoiy rollarni o‘rganadi, munosabatlar qoidalarini o‘zlashtiradi va his-tuyg‘ularini namoyon qiladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mazmunli rolli o‘yinlar, didaktik o‘yinlar va muloqotli o‘yinlar bolaning axloqiy-irodaviy sifatlarini shakllantirishda muhim pedagogik vosita vazifasini bajaradi. Shuning uchun o‘yin faoliyatini ma’naviy tarbiya maqsadlaridan kelib chiqib rejalashtirish pedagog uchun ustuvor vazifa bo‘lishi kerak.

Rivojlantiruvchi muhit va badiiy-estetik tarbiya

Bolaning ma’naviy-ma’rifiy qiyofasini shakllantirishda rivojlantiruvchi muhitning ahamiyati beqiyos. Maktabgacha ta’lim tashkilotida yaratilgan qulay, xavfsiz va rivojlantiruvchi muhit bolaning tadqiqotchilik faolligini, kreativligini va bilimga ishtiyoqini oshiradi. Muhit bolalar uchun estetik jihatdan jozibali, ma’naviy jihatdan boy va milliy rang-barang bo‘lishi kerak.

Badiiy-estetik tarbiya - musiqa, rasm, raqs, she'riyat va teatr san'ati - bolaning ichki dunyosini boyitadi, his-tuyg‘ular madaniyatini shakllantiradi va go‘zallikni his qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Maktabgacha ta’lim muassasalarida badiiy faoliyatni tizimli ravishda tashkil etish ma’naviy tarbiyaning ajralmas qismi hisoblanadi. Milliy musiqa, xalq o‘yinlari va raqs san'atiga oid tarbiyaviy mashg‘ulotlar bolalarda vatanparvarlik tuyg‘ularini ham uyg‘otadi.

Amalga oshirilgan ilmiy-pedagogik tahlil asosida maktabgacha yoshdagi bolalarning ma’naviy-ma’rifiy qiyofasini shakllantirishning quyidagi samaradorlik shartlari aniqlandi:

1. Maqsadlilik va tizimlilik sharti - ma’naviy tarbiya ishlarini maqsadli, izchil va tizimli ravishda olib borish, har bir mashg‘ulot va faoliyat turi uchun aniq tarbiyaviy maqsadlarni belgilash.

2. Yaxlitlik va uzviylik sharti - oila, maktabgacha ta’lim muassasasi va jamiyat o‘rtasida yagona tarbiyaviy makon yaratish, tarbiyaviy ta'sirlarning uzluksizligini ta'minlash.

3. Individual yondashuv sharti - har bir bolaning temperamenti, qiziqishlari va rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda tarbiyaviy ta'sir o‘tkazish.

4. Milliy-madaniy asosga tayanish sharti - milliy qadriyatlar, xalq og‘zaki ijodiyoti, an'ana va urf-odatlardan tarbiyaviy vosita sifatida keng foydalanish.

5. Rivojlantiruvchi muhit yaratish sharti - ma’naviy-estetik, xavfsiz va motivatsion jihatdan boy ta’lim-tarbiya muhitini shakllantirish.

6. Tarbiyachi namunasi sharti - pedagog o‘zi ma’naviy pоκ, bilimli, mehr-muruvvatli va adolatli bo‘lish orqali bolalarga doimiy ijobiy ta'sir o‘tkazishi.

7. Monitoring va tashxis sharti - bolalar ma’naviy rivojlanishini muntazam kuzatib borish, natijalarni tahlil qilish va tarbiyaviy jarayonga tuzatishlar kiritish.

XULOSA. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ma’naviy-ma’rifiy qiyofasini shakllantirishning samaradorlik shartlarini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, bu murakkab va ko‘p qirrali pedagogik jarayon bir nechta omillarning uyg‘un birligini talab etadi. Oila va maktabgacha ta’lim tashkilotining hamkorligi, tarbiyachi kompetentligi, milliy qadriyatlarga asoslangan rivojlantiruvchi muhit va individual yondashuv - bu shartlarning barchasini kompleks ravishda amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqot natijalari asosida maktabgacha ta’lim tashkiloti pedagoglari uchun quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi: ma’naviy tarbiya bo‘yicha yillik rejani tizimli tuzish; oila bilan hamkorlikni kuchaytirish; milliy ertak, o‘yin va badiiy ijod vositalaridan keng foydalanish; har bir bolaning ma’naviy rivojlanishini portfolio usulida kuzatib borish; tarbiyachining o‘zini doimiy professional va ma’naviy jihatdan takomillashtirib borishi.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha yoshdagi bolalarda ma’naviy-ma’rifiy qiyofani shakllantirish - bu davlat, oila va pedagog hamjamiyatining birgalikdagi mas’uliyatli vazifasidir. Ushbu vazifani samarali hal etish uchun ilmiy asoslangan pedagogik shartlar tizimini amaliyotga to‘liq joriy etish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi. “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonun. – Toshkent, 2019.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Maktabgacha ta’lim tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi Farmon. – Toshkent, 2016.
3. G‘oziyev E. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: Fan, 2006. – 380 b.
4. Musurmonova O. Ma’naviy tarbiya: nazariya va amaliyot. – Toshkent: O‘qituvchi, 2003. – 210 b.
5. Vigotskiy L.S. Bolalar psixologiyasi muammolari. – Moskva: Pedagogika, 1984. – 432 b.
6. Elkonin D.B. Bolalar o‘yinining psixologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1998. – 304 b.
7. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: TDPU, 2010. – 256 b.
8. Nishonova Z.T. Maktabgacha yoshdagi bolalar tarbiyasida milliy an’analar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015. – 180 b.

9. Durdikulovich A.K. Application of simulative technologies in training music educators based on the credit-module system // Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research. – 2025. – Vol. 12, № 02. – P. 71–73.

10. Durdikulovich K.A. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarning eshituv qobiliyatlarini hamda ovozini rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari // IMRAS. – 2024. – Vol. 7, № 4. – B. 204–208.

11. Durdikulovich K.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarni san’at, musiqa va ijodiy faoliyat orqali estetik tarbiyalash // Konferensiya. – 2025. – Vol. 1, № 1. – B. 333–340.

12. Kosimov A. Application of innovative technologies in music education: Formation of teacher competence based on simulation and reflective analysis approaches // International Journal of Artificial Intelligence. – 2025. – Vol. 1, № 3. – P. 159–164.

13. Durdikulovich A.K. Methodology for applying simulative technologies in music education based on an integrative approach // International Multidisciplinary Journal for Research & Development. – 2025. – Vol. 12, № 02.

14. Durdikulovich A.K. American Academic Publishers. – 2025. – Vol. 05, № 02.

15. Durdikulovich K.A. Application of innovative technologies in music education: Formation of teacher competence based on simulation and reflective analysis approaches.

16. Niyozova M.N. qizi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ma’naviy-ma’rifiy qiyofasini shakllantirishning didaktik imkoniyatlari // Konferensiya. – 2025. – Vol. 1, № 1. – B. 394–399.

17. Niyozova M.N.Q. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida pedagogik diagnostikani amalga oshirishda tarbiyachining roli // Oriental Renaissance:

Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. – 2023. – Vol. 3, № 4. – B. 331–335.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARI INTELLEKTUAL RIVOJLANISHIDA MUSIQIY IDROKNING O‘RNI

Norbutayev Olim Rahmatullo o‘g‘li

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

olimnorbutayev@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada musiqa san’atining boshlang‘ich sinf o‘quvchilari intellektual rivojlanishidagi o‘rni va ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot davomida musiqiy idrokning kognitiv jarayonlar — xotira, diqqat va mantiqiy tafakkurni shakllantirishdagi psixopedagogik xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, musiqiy ta’lim vositasida o‘quvchilarning intellektual salohiyatini oshirish bo‘yicha metodik tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *musiqiy idrok, intellektual rivojlanish, boshlang‘ich ta’lim, kognitiv jarayonlar, musiqiy xotira, estetik dunyoqarash, metodika.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается роль и значение музыкального искусства в интеллектуальном развитии учащихся начальных классов. В ходе исследования анализируются психолого-педагогические особенности музыкального восприятия в формировании когнитивных процессов, таких как память, внимание и логическое мышление. Также представлены методические рекомендации по повышению интеллектуального потенциала учащихся средствами музыкального образования.*

Ключевые слова: *музыкальное восприятие, интеллектуальное развитие, начальное образование, когнитивные процессы, музыкальная память, эстетическое мировоззрение, методика.*

Abstract. *This article examines the role and significance of music art in the intellectual development of primary school students. The study analyzes the psycho-pedagogical characteristics of musical perception in shaping cognitive processes such as memory, attention, and logical thinking. Furthermore, methodological recommendations for enhancing students' intellectual potential through music education are provided.*

Keywords: *musical perception, intellectual development, primary education, cognitive processes, musical memory, aesthetic worldview, methodology.*

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarining ustuvor yo‘nalishlaridan biri — o‘quvchi shaxsini har tomonlama kamol toptirish, ayniqsa, kichik maktab yoshidagi bolalarning intellektual salohiyatini maksimal darajada yuzaga chiqarishdir. Musiqa san’ati inson ruhiyatiga bevosita ta’sir etuvchi eng kuchli vositalardan biridir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining diqqat konsentratsiyasi va mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda musiqiy idrokdan foydalanish har qachongidan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Tadqiqotning maqsadi. Ushbu maqolaning maqsadi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarda musiqiy idrokni shakllantirish orqali ularning xotira, diqqat va mantiqiy tafakkur kabi kognitiv jarayonlarini rivojlantirish mexanizmlarini tahlil qilish hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdi**.**

Adabiyotlar tahlili.Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining intellektual rivojlanishida musiqiy idrokning o‘rni masalasi ko‘plab psixolog va pedagog-olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Jumladan, L.S. Vigotskiy musiqani bolaning ijtimoiy va intellektual moslashuviga yordam beruvchi "hissiyotlar tili" sifatida ta'riflagan. G. Gardner o‘zining "Ko‘p qirrali intellekt nazariyasi"da musiqiy intellektni insonning asosiy qobiliyatlaridan biri sifatida ko‘rsatib, u matematik va lingvistik qobiliyatlarning o‘sishiga turtki berishini ta’kidlagan. Mahalliy olimlardan Sh. Yormatov va N. Sharafutdinovalar musiqiy idrokni shakllantirishning metodik jihatlarini milliy pedagogika tizimida asoslab berganlar.

Asosiy qism. Musiqiy ritm va mantiqiy tafakkur. Musiqiy ritmni idrok etish jarayonida bolaning miya yarim sharlarida matematik amallarni bajarishga mas'ul bo‘lgan markazlar faollashadi. Ritmik chizmalarni takrorlash o‘quvchilarda ketma-ketlikni anglash (sequential thinking) qobiliyatini rivojlantiradi.Neyrofiziologik mexanizmlar. Musiqa tinglash jarayonida miyaning kallozum (qadoqsimon tana) qismi

faollashib, chap (mantiq) va o‘ng (obrazli tafakkur) yarim sharlar o‘rtasidagi axborot almashinuvini tezlashtiradi. Bu esa o‘quvchida kognitiv moslashuvchanlikni oshiradi.

Metodik yondashuvlar. Musiqa darslarida intellektni oshirish uchun quyidagi interaktiv metodlardan foydalanish tavsiya etiladi:

"Polifonik tinglash": Bir vaqtning o‘zida yangrayotgan ikki xil cholg‘u ovozini ajratib eshitish (diqqat barqarorligi uchun).

"Musiqiy kodlash": Matematik misollarni ritm ko‘rinishida qarsaklar orqali yechish (operativ xotira uchun).

TAJRIBA-SINOV NATIJALARI

Tadqiqot doirasida o‘tkazilgan kuzatuvlarga ko‘ra, haftada 2 soat musiqiy tahlil va faol tinglash bilan shug‘ullangan o‘quvchilar guruhida yil yakuniga ko‘ra kognitiv ko‘rsatkichlar quyidagicha o‘sdi:

Nutqiy ravonlik (Verbal fluency): 18% ga o‘sish;

Diqqat konsentratsiyasi: 15% ga o‘sish;

Analitik fikrlash darajasi: 14% ga o‘sish.

XULOSA

Musiqiy idrok boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining intellektual poydevorini mustahkamlashda fundamental asos bo‘lib xizmat qiladi. Musiqa darslarida nafaqat kuylash, balki asarni tarkibiy qismlarga bo‘lib tahlil qilish ("faol tinglash") o‘quvchilarning umumiy o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini yaxshilashga yordam beradi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Vigotskiy L.S. Psixologiya iskusstva. – Moskva: Iskusstvo, 1987.
2. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. – NY: Basic Books, 2011.

3. Yormatov Sh. Musiqa o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Musiqa, 2012.

4. Sharafutdinova N. Musiqa o‘qitishda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent, 2018.

5. Durdikulovich A.K. Application of simulative technologies in training music educators based on the credit-module system // Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research. – 2025. – Vol. 12, № 02. – P. 71–73.

6. Durdikulovich K.A. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarning eshituv qobiliyatlarini hamda ovozini rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari // IMRAS. – 2024. – Vol. 7, № 4. – B. 204–208.

7. Durdikulovich K.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarni san’at, musiqa va ijodiy faoliyat orqali estetik tarbiyalash // Konferensiya. – 2025. – Vol. 1, № 1. – B. 333–340.

8. Kosimov A. Application of innovative technologies in music education: Formation of teacher competence based on simulation and reflective analysis approaches // International Journal of Artificial Intelligence. – 2025. – Vol. 1, № 3. – P. 159–164.

9. Durdikulovich A.K. Methodology for applying simulative technologies in music education based on an integrative approach // International Multidisciplinary Journal for Research & Development. – 2025. – Vol. 12, № 02.

10. Durdikulovich A.K. American Academic Publishers. – 2025. – Vol. 05, № 02.

11. Durdikulovich K.A. Application of innovative technologies in music education: Formation of teacher competence based on simulation and reflective analysis approaches.

12. Niyozova M.N. qizi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ma’naviy-ma’rifiy qiyofasini shakllantirishning didaktik imkoniyatlari // Konferensiya. – 2025. – Vol. 1, № 1. – B. 394–399.

13. Niyozova M.N.Q. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida pedagogik diagnostikani amalga oshirishda tarbiyachining roli // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. – 2023. – Vol. 3, № 4. – B. 331–335.

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA INNOVATSION TALIM TEXNOLOGIYALARINI QO'LLASH (3-SINF TABIIY FAN DARSLIGI ASOSIDA)

Nurullayeva Aziza Ravshan qizi

Osiyo Xalqaro universiteti

azizanurulayeva7717@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur tezisda raqamli ta’lim muhitida innovatsion ta’lim texnologiyalarini qo‘llashning nazariy va amaliy jihatlari 3-sinf tabiiy fan darsligi misolida tahlil qilingan. Tadqiqotda boshlang‘ich ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalar, interaktiv platformalar va zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanishning o‘quvchilarning bilim olish faolligi, mustaqil fikrlashi hamda fanga qiziqishini oshirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, tabiiy fanlarni o‘qitishda raqamli vositalardan samarali foydalanishning metodik imkoniyatlari va afzalliklari ochib berilgan. Tadqiqot natijalari raqamli ta’lim muhitini takomillashtirish hamda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli ta’lim muhiti, innovatsion ta’lim texnologiyalari, tabiiy fan, 3-sinf, interaktiv ta’lim, raqamli platformalar, multimedia vositalari, pedagogik innovatsiyalar, kompetensiyaviy yondashuv, ta’lim sifati.*

Kirish

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim tizimiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylanib, o‘qitishning yangi shakl va usullarini joriy etish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda raqamli ta’lim muhitini tashkil etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Raqamli ta’lim muhiti o‘quvchilarga bilimlarni interaktiv tarzda o‘zlashtirish, mustaqil ta’lim olish va axborot bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi. Zamonaviy ta’lim jarayonida elektron darsliklar, multimedia vositalari, virtual laboratoriyalar, ta’limiy platformalar va mobil ilovalardan foydalanish o‘quvchilarning darslarga bo‘lgan qiziqishini oshirishga xizmat qilmoqda. Natijada ta’lim jarayoni yanada samarali, qiziqarli va o‘quvchi shaxsiga yo‘naltirilgan tus olmoqda.

Boshlang‘ich sinflarda o‘qitiladigan tabiiy fan o‘quvchilarning tabiat, atrof-muhit va inson hayoti haqidagi dastlabki ilmiy tasavvurlarini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Mazkur fan orqali o‘quvchilar tabiat hodisalari, tirik va notirik tabiat, ekologik muammolar hamda insonning tabiat bilan o‘zaro munosabatlari haqida bilimlarga ega bo‘ladilar. Shu sababli tabiiy fanlarni o‘qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalar va raqamli vositalardan foydalanish o‘quv materiallarini oson va samarali o‘zlashtirish imkonini yaratadi. 3-sinf tabiiy fan darsligi mazmunida kuzatish, tajriba o‘tkazish, taqqoslash, tahlil qilish va xulosa chiqarishga yo‘naltirilgan topshiriqlar salmoqli o‘rin egallaydi. Ushbu topshiriqlarni bajarishda raqamli ta’lim vositalaridan foydalanish o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiradi, mantiqiy va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, multimedia vositalari yordamida murakkab mavzularni vizuallashtirish o‘quvchilarning mavzuni chuqurroq anglashiga yordam beradi.

Innovatsion ta’lim texnologiyalaridan foydalanish nafaqat bilimlarni o‘zlashtirish sifatini oshiradi, balki o‘quvchilarda axborot madaniyati, mustaqil izlanish va muammoli vaziyatlarni hal etish kompetensiyalarini ham shakllantiradi. Shu bois raqamli ta’lim muhitida innovatsion ta’lim texnologiyalarini qo‘llashning metodik asoslarini o‘rganish hamda ularning 3-sinf tabiiy fan darslaridagi samaradorligini tahlil qilish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Mazkur tezisda 3-sinf tabiiy fan darsligi misolida raqamli ta’lim muhitining imkoniyatlari, innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llashning afzalliklari va o‘quvchilarning ta’lim natijalariga ta’siri yoritiladi. Shuningdek, ta’lim jarayonini samarali tashkil etishda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan zamonaviy raqamli vositalar va metodik tavsiyalar tahlil qilinadi.

Asosiy qism

Raqamli ta’lim muhiti zamonaviy ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u ta’lim jarayonini samarali tashkil etish, o‘quvchilarning bilim olish imkoniyatlarini

kengaytirish hamda pedagogik faoliyatni takomillashtirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinflarda innovatsion ta’lim texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning darslarga bo‘lgan qiziqishini oshirish, ularning bilish faoliyatini faollashtirish va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

3-sinf tabiiy fan darsligida berilgan mavzularning aksariyati kuzatish, tajriba va amaliy faoliyatga asoslanganligi bilan ajralib turadi. Shu sababli mazkur fan darslarida multimedia texnologiyalari, elektron taqdimotlar, videodarslar, virtual laboratoriyalar va interaktiv topshiriqlardan foydalanish yuqori samaradorlikni ta’minlaydi. Masalan, “Suvning xossalari”, “Tabiatdagi fasllar”, “O‘simliklarning o‘sishi va rivojlanishi”, “Hayvonlar dunyosi” kabi mavzularni videoroliklar va animatsiyalar yordamida tushuntirish o‘quvchilarning mavzuni yaxshiroq o‘zlashtirishiga yordam beradi.

Innovatsion ta’lim texnologiyalari orasida muammoli ta’lim alohida o‘rin tutadi. Ushbu texnologiya asosida o‘quvchilarga muayyan muammoli vaziyatlar taqdim etiladi va ular mazkur muammoning yechimini mustaqil ravishda topishga yo‘naltiriladi. Tabiiy fan darslarida “Nima uchun o‘simliklar yorug‘likka intiladi?”, “Nima sababdan suv bug‘lanadi?” kabi savollar asosida tashkil etilgan muammoli vaziyatlar o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantiradi.

Loyiha metodi ham raqamli ta’lim muhitida samarali qo‘llaniladigan innovatsion texnologiyalardan biridir. Ushbu metod orqali o‘quvchilar kichik guruhlarda ishlash, axborot izlash, tahlil qilish va natijalarni taqdim etish ko‘nikmalarini egallaydilar. Masalan, “Mening yashil maktabim”, “Suvni asraylik”, “Tabiat va inson” mavzularida loyiha ishlari tashkil etilishi o‘quvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Gamifikatsiya, ya’ni o‘yin elementlarini ta’lim jarayoniga joriy etish ham boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun samarali usullardan biri hisoblanadi. Quizizz,

Kahoot, Wordwall kabi platformalar yordamida tashkil etilgan interaktiv test va viktorinalar o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshiradi. O‘yin texnologiyalari orqali o‘quvchilar murakkab mavzularni qiziqarli tarzda o‘zlashtiradilar hamda bilimlarini mustahkamlaydilar.

Raqamli ta’lim muhitida ta’lim jarayonining individuallashtirilishi ham muhim afzalliklardan biridir. Har bir o‘quvchining bilim darajasi va qobiliyatidan kelib chiqib, turli murakkablikdagi topshiriqlarni taqdim etish imkoniyati yaratiladi. Bu esa o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish va ularning bilimlarini bosqichma-bosqich rivojlantirish imkonini beradi.[68]

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, raqamli vositalar bilan boyitilgan darslarda o‘quvchilarning mavzuni o‘zlashtirish darajasi an’anaviy darslarga nisbatan yuqoriroq bo‘ladi. Bunga vizual axborotlarning ko‘pligi, interaktivlik va tezkor qayta aloqa imkoniyatlari sabab bo‘ladi. Ayniqsa, tabiiy fanlar kabi kuzatish va tajribaga asoslangan fanlarda raqamli texnologiyalardan foydalanish o‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishda katta ahamiyatga ega.

Shunday qilib, 3-sinf tabiiy fan darslarida raqamli ta’lim muhitidan foydalanish va innovatsion ta’lim texnologiyalarini qo‘llash o‘quvchilarning bilim olish faolligini oshiradi, ta’lim sifatini yaxshilaydi hamda ularda XXI asr ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.[69] Bu esa boshlang‘ich ta’lim tizimida zamonaviy pedagogik yondashuvlarni keng joriy etish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Xulosa

Raqamli ta’lim muhiti sharoitida innovatsion ta’lim texnologiyalaridan foydalanish boshlang‘ich ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. 3-sinf tabiiy fan darsligi asosida olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki,

[68] Ishmuhamedov R., Yo‘ldoshev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Nihol, 2020. – B. 45–48.
[69] 3-sinf Tabiiy fan darsligi. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2023. – B. 12–18.

multimedia vositalari, interaktiv platformalar, loyiha metodi, muammoli ta’lim va o‘yin texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirish darajasini sezilarli ravishda oshiradi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, axborot bilan ishlash madaniyati, ijodkorligi va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli boshlang‘ich ta’lim amaliyotida raqamli ta’lim muhiti imkoniyatlaridan samarali foydalanish hamda innovatsion pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish bugungi kunning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022. – 416 b.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risidagi qarorlari. – Toshkent, 2021.
4. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006. – 260 b.
5. Ishmuhamedov R., Yo‘ldoshev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Nihol, 2020. – 280 b.
6. Sayidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Moliya, 2003. – 172 b.
7. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2006. – 284 b.

8. Jumayev M.E. Boshlang‘ich ta’limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019. – 224 b.

9. 3-sinf Tabiiy fan darsligi. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2023. – 128 b.

10. Xoliqov A. Pedagogik mahorat va innovatsion ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2021. – 240 b.

O‘ZBEKISTON MUHITIDA TABIIY FANLAR O‘QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH UCHUN 5E METODIKASINI QO‘LLASH

Nurullayeva Aziza Ravshan qizi

Osiyo Xalqaro universiteti

azizanurullayeva7717@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur tezisda O‘zbekiston ta’lim muhitida tabiiy fanlarni o‘qitish samaradorligini oshirishda 5E metodikasining ahamiyati va amaliy imkoniyatlari*

tahlil qilingan. Tadqiqot davomida 5E modelining (Engage, Explore, Explain, Elaborate, Evaluate) bosqichlari tabiiy fanlarni o‘qitish jarayoniga tatbiq etilib, uning o‘quvchilarning bilish faolligi, mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarni hal etish hamda amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, metodikaning O‘zbekiston umumta’lim maktablarida qo‘llanilishi natijasida ta’lim sifati va o‘quvchilarning fanlarga qiziqishini oshirish imkoniyatlari asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari tabiiy fanlar ta’limini takomillashtirish hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *5E metodikasi, tabiiy fanlar, innovatsion ta’lim, ta’lim samaradorligi, Engage, Explore, Explain, Elaborate, Evaluate, kompetensiyaviy yondashuv, o‘quv faoliyati, tanqidiy fikrlash, muammoli ta’lim, pedagogik texnologiyalar, O‘zbekiston ta’lim muhiti.*

Kirish

Bugungi kunda dunyo ta’lim tizimida o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, ularni ijodiy faoliyatga yo‘naltirish va amaliy ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ta’lim jarayonini zamonaviy talablar asosida tashkil etish, o‘quvchilarning fanlarga bo‘lgan qiziqishini oshirish hamda ularning bilimlarni amaliyotda qo‘llash kompetensiyalarini rivojlantirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasida ham ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, xalqaro standartlarga moslashtirish va o‘qitish sifatini oshirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, umumiy o‘rta ta’lim maktablarida tabiiy fanlarni o‘qitish jarayonida zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanish o‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishda muhim omil bo‘lib xizmat

qiladi. Tabiiy fanlar o‘quvchilarning tabiat hodisalari, atrof-muhit va inson faoliyati o‘rtasidagi bog‘liqliklarni anglashiga yordam beruvchi muhim fanlar turkumiga kiradi.

So‘nggi yillarda xalqaro ta’lim amaliyotida keng qo‘llanilayotgan 5E metodikasi tabiiy fanlarni o‘qitishda samarali yondashuvlardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Ushbu model konstruktivistik ta’lim nazariyasiga asoslangan bo‘lib, o‘quvchilarning bilimlarni mustaqil ravishda egallashi, kuzatish, izlanish, tahlil qilish va xulosa chiqarish faoliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. 5E modeli beshta bosqich – Engage (qiziqtirish), Explore (o‘rganish), Explain (tushuntirish), Elaborate (chuqurlashtirish) va Evaluate (baholash) jarayonlaridan iborat bo‘lib, o‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi faol ishtirokini ta’minlaydi. Mazkur metodika yordamida tashkil etilgan darslarda o‘quvchilar tayyor bilimlarni qabul qiluvchi emas, balki bilimlarni izlab topuvchi va amaliy faoliyat orqali o‘zlashtiruvchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladilar. Natijada ularning tanqidiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal etish, muloqot qilish va hamkorlikda ishlash kompetensiyalari rivojlanadi. Ayniqsa, tabiiy fanlarni o‘qitishda tajriba, kuzatish va amaliy mashg‘ulotlarga asoslangan faoliyatlarning tashkil etilishi o‘quvchilarning mavzuni chuqurroq anglashiga imkon yaratadi. O‘zbekiston ta’lim muhitida 5E metodikasini qo‘llash masalasi alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Chunki mazkur metodika kompetensiyaviy yondashuv tamoyillariga mos kelib, o‘quvchilarning nazariy bilimlarini amaliyot bilan bog‘lashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, dars jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, interaktiv metodlar va innovatsion ta’lim vositalaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Mazkur tezisning maqsadi O‘zbekiston ta’lim muhitida tabiiy fanlarni o‘qitish samaradorligini oshirishda 5E metodikasining o‘rni va imkoniyatlarini tahlil qilish, uning afzalliklarini ochib berish hamda amaliyotga joriy etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iboratdir.

Asosiy qism

Tabiiy fanlarni o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini oshirish, ularda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish hamda bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, 5E metodikasi zamonaviy ta’limda eng samarali pedagogik yondashuvlardan biri hisoblanadi. Mazkur metodika konstruktivistik ta’lim nazariyasiga asoslanib, o‘quvchilarni bilimlarni mustaqil ravishda egallashga, izlanishga va amaliy faoliyatga yo‘naltiradi. 5E modeli beshta o‘zaro bog‘liq bosqichdan iborat bo‘lib, har bir bosqich o‘quvchilarning bilish faoliyatini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi. Darsning dastlabki bosqichi bo‘lgan Engage (qiziqtirish) jarayonida o‘quvchilarning e’tibori mavzuga jalb qilinadi va ularda o‘rganilayotgan muammo yuzasidan dastlabki tasavvurlar shakllantiriladi. Keyingi Explore (o‘rganish) bosqichida o‘quvchilar tajriba, kuzatish va amaliy topshiriqlar orqali yangi bilimlarni mustaqil ravishda o‘zlashtiradilar.

Explain (tushuntirish) bosqichida o‘quvchilar tomonidan aniqlangan natijalar muhokama qilinadi va ilmiy tushunchalar shakllantiriladi. Elaborate (chuqurlashtirish) bosqichi olingan bilimlarni yangi vaziyatlarda qo‘llashga yo‘naltirilgan bo‘lib, o‘quvchilarning tahliliy va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Yakuniy Evaluate (baholash) bosqichida esa o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalari baholanadi.

1-jadval

Tabiiy fanlarni o‘qitishda 5E metodikasining bosqichlari va ularning vazifalari[70]

5E bosqichi	Mazmuni	Kutilayotgan natija

[70] Muallif ishlanmasi

Engage (Qiziqtirish)	Mavzuga qiziqish uyg‘otish, muammoli savollar berish	O‘quvchilarda motivatsiya hosil bo‘ladi
Explore (O‘rganish)	Tajriba va kuzatishlar tashkil etish	Mustaqil izlanish ko‘nikmasi rivojlanadi
Explain (Tushuntirish)	Natijalarni tahlil qilish va ilmiy tushunchalarni shakllantirish	Nazariy bilimlar mustahkamlanadi
Elaborate (Chuqurlashtirish)	Bilimlarni yangi vaziyatlarda qo‘llash	Amaliy kompetensiyalar rivojlanadi
Evaluate (Baholash)	O‘zlashtirish darajasini aniqlash	Ta’lim natijalari baholanadi

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, 5E metodikasining har bir bosqichi o‘quvchilarning bilish faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu model an’anaviy darslardan farqli ravishda o‘quvchini ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi. Natijada o‘quvchilar bilimlarni tayyor holda qabul qilmaydi, balki mustaqil izlanish va amaliy faoliyat orqali egallaydilar. O‘zbekiston umumta’lim maktablarida tabiiy fanlarni o‘qitishda 5E metodikasidan foydalanish o‘quvchilarning fanlarga bo‘lgan qiziqishini oshirish, tanqidiy fikrlashini rivojlantirish va ta’lim sifatini yaxshilash imkonini beradi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinflarda tajribalar, kuzatishlar va muammoli topshiriqlar asosida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarning tabiiy fanlarni chuqurroq o‘zlashtirishiga xizmat qiladi. Shunday qilib, 5E metodikasi tabiiy fanlarni o‘qitishda innovatsion va samarali pedagogik texnologiya sifatida o‘quvchilarning bilim olish jarayonini faollashtiradi, ularning mustaqil fikrlash hamda amaliy faoliyat ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, tabiiy fanlarni o‘qitish jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Xususan, 5E metodikasi o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish va o‘quv jarayoniga faol jalb etishda samarali vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, 5E modelining Engage, Explore, Explain, Elaborate va Evaluate bosqichlari o‘quvchilarning yangi bilimlarni mustaqil egallashi, ularni tahlil qilishi hamda amaliyotda qo‘llashiga keng imkoniyat yaratadi. Mazkur metodika asosida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarning fanlarga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi hamda ta’lim jarayonining interaktivligini ta’minlaydi. Shuningdek, 5E metodikasi tabiiy fanlarni o‘qitishda nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi. Tajriba, kuzatish va muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar orqali o‘quvchilarda ilmiy dunyoqarash, tadqiqotchilik va tahliliy fikrlash ko‘nikmalari shakllanadi. Bu esa ularning nafaqat o‘quv faoliyatida, balki kundalik hayotda ham zarur bo‘ladigan kompetensiyalarni egallashiga yordam beradi.

Demak, O‘zbekiston ta’lim muhitida tabiiy fanlarni o‘qitish samaradorligini oshirishda 5E metodikasidan foydalanish pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq bo‘lib, uning ta’lim amaliyotiga keng joriy etilishi o‘quvchilarning bilim sifati va kompetensiyalarini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi Farmoni. – Toshkent, 2022.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risidagi qarori. – Toshkent, 2021.

4. 3-sinf Tabiiy fan darsligi. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2023. – 128 b.

5. Ishmuhamedov R., Yo‘ldoshev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Nihol, 2020. – 280 b.

6. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006. – 260 b.

7. Sayidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Moliya, 2003. – 172 b.

8. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2006. – 284 b.

9. Jumayev M.E. Boshlang‘ich ta’limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019. – 224 b.

10. Xoliqov A.G‘. Pedagogik mahorat. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2011. – 420 b.

AN’ANAVIY HUNARMANDCHILIK VA TURIZM INTEGRATSIYASI: O‘ZBEKISTON TAJRIBASI VA ISTIQBOLLARI

Olimjonova Farog‘at Dilmurod qizi

“Ipak yo'li” Xalqaro turizm va madaniy meros universiteti

Annotatsiya. *Ushbu tezisda O‘zbekistondagi an’anaviy hunarmandchilikni turizm tizimi bilan integratsiya qilishning dolzarbligi, mavjud muammolar va istiqbolli*

yo‘nalishlari ko'rib chiqiladi. Hunarmandchilik sektorining turistik mahsulot sifatidagi salohiyati tahlil qilinib, barqaror rivojlanish uchun amaliy tavsiyalar ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: *hunarmandchilik, turizm, madaniy meros, Ipak yo‘li, barqaror rivojlanish, O‘zbekiston.*

Kirish

O‘zbekiston o‘zining boy madaniy merosi va ko‘p asrlik hunarmandchilik an’analari bilan jahon sivilizatsiyasida munosib o‘rin egallaydi. Buyuk Ipak yo‘li bo‘ylab joylashgan Samarqand, Buxoro, Xiva, Farg‘ona kabi shaharlar asrlar davomida nafaqat savdo, balki badiiy hunarmandchilik markazlari sifatida shuhrat qozongan. Zardo‘zlik, kulolchilik, kashtachilik, atlas va adras to‘qish, yog‘och o‘ymakorligi, zargarlik — bu hunarmandchilik turlari milliy madaniy identifikatsiyaning tirik ifodasi hisoblanadi. Hozirgi kunda ushbu merosni saqlab qolish va undan iqtisodiy foyda olish masalasi o‘ta dolzarb bo‘lib qolmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yildagi PQ-4996-son qarori hunarmandchilikni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha tizimli chora-tadbirlarni belgilab bergan bo‘lsa-da, bu sohada hali hal etilmagan muammolar ko‘p. Xususan, hunarmandlarning bozorga chiqish imkoniyatlarining cheklanganligi, raqamli savodxonligining pastligi va yoshlarning bu sohaga qiziqishining susayishi asosiy tashvish manbalariga aylangan.

Adabiyotlar sharhi

Hunarmandchilik va turizm o‘rtasidagi munosabatlar xalqaro ilmiy hamjamiyat tomonidan keng tadqiq etilgan. YUNESKO (2021) ma’lumotlariga ko‘ra, nomoddiy madaniy meros ob’ektlari har yili 300 milliondan ortiq sayyohni jalb etadi. UNWTO (2022) hisobotida esa hunarmandchilik sektorining rivojlanayotgan mamlakatlarda

yaratilayotgan iqtisodiy qiymatning 30 foizga yaqinini ta’minlashi mumkinligi ta’kidlangan. O‘zbek olimlari orasida X. Abduraxmonov, M.R. Boltabayev, I.S. Tuxliyev, M.Q. Pardayev va B.Sh. Safarovlarning tadqiqotlari turizm xizmatlarini diversifikatsiya qilish masalalariga bag‘ishlangan bo‘lib, ularda milliy hunarmandchilik an’analarini turistik mahsulot sifatida taqdim etishning ahamiyati alohida ko‘rsatib o‘tilgan. Marokash, Hindiston va Tailand singari mamlakatlarning xalqaro tajribasi esa hunarmandchilikni turizm industriyasiga muvaffaqiyatli integratsiya qilishning isbotlangan modeli sifatida o‘rganilmoqda.

Metodologiya

Tadqiqot sifatiy va miqdoriy metodlarning kombinatsiyasiga asoslangan. Birlamchi ma’lumotlar Farg‘ona, Samarqand va Buxoro viloyatlaridagi hunarmandlar bilan o‘tkazilgan chuqur intervyular (n=47) hamda sayyohlar orasida amalga oshirilgan so‘rovnoma (n=120) orqali to‘plangan. Ikkilamchi ma’lumotlar O‘zbekiston Turizm qo‘mitasining rasmiy statistikasi, YUNESKO va UNWTO hisobotlari hamda mamlakat bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlardan olingan. Yig‘ilgan ma’lumotlar tavsifiy statistika, qiyosiy tahlil va SWOT-tahlil usullari yordamida qayta ishlangan. Bu metodologik yondashuv hunarmandchilik turizmining hozirgi holatini to‘liq baholash va istiqbolli rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlash imkonini berdi.

Natijalar va muhokama

Tadqiqot natijalari O‘zbekistonda hunarmandchilik turizmi uchun katta, ammo hali to‘liq ro‘yobga chiqarilmagan salohiyat mavjudligini ko‘rsatdi. So‘rovnoma ma’lumotlariga ko‘ra, xorijiy sayyohlarning 74 foizi hunarmandchilik mahsulotlarini xarid qilishga tayyor, biroq ularning 58 foizi sifatli va autentik mahsulotlarni topishda

qiyinchilik sezmoqda. Bu ko‘rsatkich talab va taklif o‘rtasida sezilarli bo‘shliq mavjudligidan dalolat beradi. Hunarmandlar tomonidan esa quyidagi asosiy muammolar qayd etildi: mahsulotlarini faqat mahalliy bozorda sotuvchi hunarmandlar ulushi 67 foizni tashkil etadi; elektron tijoratdan umuman foydalanmaydigan hunarmandlar salmog'i 78 foizga yetadi; xorijiy bozorga chiqish imkoniyatidan mahrum bo‘lganlar esa 84 foizni tashkil etadi. Shu bilan birga, so‘rovga jalb etilgan yoshlarning 71 foizi hunarmandchilikni iqtisodiy jihatdan kam samarali deb hisoblashi ham alohida tashvish uyg‘otadi. Biroq ijobiy tendensiyalar ham kuzatilmoqda. Xususan, 2024 yilda O‘zbekistonga 7,5 milliondan ortiq xorijiy sayyoh tashrif buyurgan bo'lib, bu ko‘rsatkich 2023 yilga nisbatan 18 foizga yuqori. Davlat tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlar — hunarmandchilik klasterlarini yaratish, master-klasslarni tashkil etish va xalqaro ko‘rgazmalarda ishtirok etish — sektorning jadal rivojlanishiga zamin yaratmoqda. Tadqiqot doirasida hunarmandchilik turizmini rivojlantirishning quyidagi to‘rtta ustuvor yo‘nalishi aniqlandi:

Birinchi yo‘nalish — infratuzilmani rivojlantirish. Hunarmandchilik ob’ektlariga qulay yo‘l-transport aloqalari, zamonaviy ko‘rgazma va savdo maydonlari, sifatli turar joy tarmoqlarini barpo etish zarur.

Ikkinchi yo‘nalish — raqamli transformatsiya. Hunarmandlar uchun elektron tijorat platformalariga kirish imkoniyatini ta’minlash, raqamli savod darajasini oshirish va mahsulotlarni xalqaro onlayn bozorlarda targ‘ib qilish.

Uchinchi yo‘nalish — autentiklik va sertifikatsiya. Milliy sertifikatsiya tizimini joriy etish orqali haqiqiy hunarmandchilik mahsulotlarini sohta va ommaviy ishlab chiqarilgan mahsulotlardan ajratish.

To'rtinchi yo‘nalish — ta’lim va avlodlar uzluksizligi. An’anaviy hunarmandchilik bilimlarini yoshlarga etkazish maqsadida maxsus ta’lim dasturlari, usta-shogird tizimini rasmiylashtirish va rag‘batlantirish mexanizmlarini kuchaytirish.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, O‘zbekistondagi an’anaviy hunarmandchilik turizm industriyasi bilan integratsiya qilingan taqdirda mamlakat iqtisodiyoti va madaniy hayoti uchun katta ahamiyat kasb etishi mumkin. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, mazkur yo‘nalishdagi asosiy to‘siqlar texnik emas, balki tizimli xarakter kasb etadi — infratuzilma yetishmovchiligi, raqamli savodxonlikning pastligi va koordinatsiyaning zaifligi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi: hunarmandchilik klasterlarini turizm infratuzilmasi bilan birgalikda rejalashtirish, hunarmandlar uchun raqamli savodxonlik bo‘yicha davlat dasturlarini kengaytirish, xalqaro sertifikatsiya tizimini joriy etish va milliy miqyosda hunarmandchilik brendini shakllantirishga qaratilgan kompleks marketing strategiyasini ishlab chiqish. Hunarmandchilik — bu nafaqat iqtisodiy resurs, balki xalqning o‘ziga xosligini, tarixiy xotirasini va kelajak avlodlarga qoldiradigan ma’naviy merosini ifodalovchi jonli madaniyatdir. Uni to‘g‘ri saqlab va rivojlantirib, dunyoga taqdim etish — O‘zbekistonning global madaniy brendiga munosib hissa bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Hunarmandchilikni yanada qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4996-son qaror. – 2021-yil 28-yanvar.

2. UNESCO. Intangible Cultural Heritage and Sustainable Development. – Paris: UNESCO Publishing, 2021.

3. UNWTO. Tourism and Intangible Cultural Heritage. – Madrid: World Tourism Organization, 2022.

4. Abduraxmonov X. va boshq. Turizm xizmatlarini diversifikatsiya qilish. – Toshkent: TDIU nashriyoti, 2020.

5. Pardayev M.Q. Mintaqaviy turizm iqtisodiyoti. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2019.

6. O‘zbekiston Respublikasi Turizm va madaniy meros vazirligi. Rasmiy statistik ma’lumotlar. – 2024.

7. Rasmiy veb-saytlar. – URL: www.uzbektourism.uz; www.madaniyat.uz

SHE’RIY DISKURSDA METAFORIK BIRLIKLARNING KOGNITIV XUSUSIYATLARI (USMON NOSIR SHE’LARI MISOLIDA)

Orifjonova Sarvinoz Bobirbek qizi

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

orifjonovas6@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada she’riy diskursda metaforik birliklarning kognitiv xususiyatlari Usmon Nosir she’riyati misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda metaforaning nafaqat badiiy-estetik vosita, balki muallifning olamni idrok etish usuli va individual tafakkurini namoyon etuvchi lingvistik hodisa ekanligi yoritiladi. She’riy matndagi metaforik ifodalarning semantik, pragmatik hamda konseptual xususiyatlari ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *metafora, kognitiv tilshunoslik, she’riy diskurs, konsept, obrazlilik, Usmon Nosir, badiiy matn.*

Abstract. *This article analyzes the cognitive features of metaphorical units in poetic discourse based on the poetry of Usmon Nosir. The study reveals that metaphor functions not only as an artistic and aesthetic device but also as a linguistic phenomenon that reflects the author's way of perceiving the world and his individual thinking. The semantic, pragmatic, and conceptual characteristics of metaphorical expressions in poetic texts are examined.*

Keywords: *metaphor, cognitive linguistics, poetic discourse, concept, imagery, Usmon Nosir, literary text.*

Аннотация. *В данной статье анализируются когнитивные особенности метафорических единиц в поэтическом дискурсе на материале поэзии Usmon Nosir. В исследовании раскрывается, что метафора выступает не только как художественно-эстетическое средство, но и как лингвистическое явление, отражающее способ восприятия мира и индивидуальное мышление автора. Рассматриваются семантические, прагматические и концептуальные особенности метафорических выражений в поэтическом тексте.*

Ключевые слова: *метафора, когнитивная лингвистика, поэтический дискурс, концепт, образность, Усмон Носир, художественный текст.*

Zamonaviy tilshunoslikda badiiy matnni o‘rganish jarayoni faqat til birliklarining formal tavsifi bilan cheklanmay, ularning tafakkur va idrok bilan bog‘liqligini ham qamrab olmoqda. Shu jihatdan kognitiv tilshunoslik yo‘nalishi alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu yo‘nalishda metafora tilning bezak vositasi emas, balki insonning borliqni tushunish va konseptuallashtirish mexanizmlaridan biri sifatida talqin etiladi.

She’riy diskurs esa metaforik birliklarning eng faol namoyon bo‘ladigan maydonlaridan hisoblanadi. Chunki she’riyatda obraz, emotsional ta’sir va estetik mazmun ko‘pincha metaforik ifodalar orqali yuzaga chiqadi. O‘zbek she’riyati taraqqiyotida Usmon Nosir ijodi alohida o‘rin tutadi. Shoirning she’rlarida tasviriylik, obrazlilik va ichki hissiy kechinmalar ko‘pincha metaforalar orqali ifodalanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi Usmon Nosir she’riy matnlarida qo‘llangan metaforik birliklarning kognitiv xususiyatlarini aniqlash hamda ularning poetik funksiyasini tahlil qilishdan iborat.

Kognitiv tilshunoslikda metafora ikki tushuncha sohasi o‘rtasidagi ma’no ko‘chishi natijasida hosil bo‘luvchi tafakkur modeli sifatida qaraladi. Bu nazariyaga ko‘ra, inson abstrakt tushunchalarni konkret tasavvurlar orqali anglaydi. Natijada metafora til hodisasidan tashqari, fikrlash vositasi sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Usmon Nosir she’riyatida metaforik birliklar shoirning ichki ruhiy olami, hayotga munosabati va estetik qarashlarini ifodalashga xizmat qiladi. Shoir obraz yaratishda ko‘pincha tabiat, vaqt, yurak, erkinlik va inson konseptlarini metaforik asosda talqin qiladi. Masalan, shoir she’rlarida yurak obrazi ko‘plab metaforik

ma’nolarda namoyon bo‘ladi. “Yurak, sensan mening sozim” misrasida “soz” leksemasi musiqiy cholg‘u ma’nosida qo‘llanib, metaforik birlik hosil qilgan. Kognitiv nuqtayi nazardan, bu yerda yurak musiqa cholg‘usi sifatida inson ko‘z o‘ngida gavdalanadi. Shoir yurakni o‘z his-tuyg‘ularini jaranglatib turuvchi, ruhiy kechinmalarini ifodalovchi vosita sifatida tasvirlaydi. Natijada yurak biologik a’zo sifatidagi ma’nodan uzoqlashib, insonning ichki dunyosini namoyon etuvchi estetik va ma’naviy markazga aylanadi. Bunday holatda konkret tushuncha orqali abstrakt ma’no hosil qilinadi:

Yurak, *sensan mening sozim,*

Tilimni nayga jo‘r etding,

Ko‘zimga oyni berkitding.

Yurak, sensan ishqibozim.

Usmon Nosir poetikasida tabiat obrazlarining metaforik imkoniyatlari ham keng. Shamol, osmon, quyosh, tun singari birliklar inson ruhiy holatini ifodalash vositasiga aylanadi. Natijada she’riy matnda ko‘p qatlamli semantik struktura shakllanadi. Kognitiv nuqtai nazardan qaralganda, metaforik birliklar o‘quvchi ongida yangi konseptual bog‘lanishlarni hosil qiladi. She’rni qabul qiluvchi shaxs matnni faqat o‘qibgina qolmay, undagi obrazlarni o‘z tajribasi orqali qayta quradi. Shu sababli metafora kommunikativ va pragmatik funksiyani ham bajaradi. “Yuragimga achchiq-achchiq botar edi, «Bog‘ ko‘chada» sharsharaning mungli kuyi...” misralarida metaforik tafakkurning yorqin namunalari kuzatiladi. “Sharsharaning mungli kuyi” birikmasida sharshara ovoziga inson ruhiyatiga xos bo‘lgan “mung” belgisi ko‘chirilgan. Kognitiv metafora nazariyasiga ko‘ra, bir konseptual soha xususiyatlarining ikkinchi sohaga ko‘chirilishi metaforik ma’no hosil qiladi. Ushbu

misolda tabiat hodisasi insoniy hissiyotlar orqali idrok etilib, natijada sharshara oddiy tabiiy obyekt emas, balki muayyan ruhiy holatni ifodalovchi badiiy obraz sifatida namoyon bo‘ladi:

Yuragimga achchiq-achchiq botar edi,
”Bog‘ ko‘chada” sharsharaning mungli kuyi...
Hayron bo‘lib, bolalikda o‘ylar edim,
Qaydadir deb bu oftobning yotar uyi?

Usmon Nosir she’riyatidagi metaforalarning yana bir muhim jihati — ularning dinamik xarakterga egaligidir. Shoir metaforalarni tayyor qolip sifatida emas, balki individual mualliflik tafakkurining mahsuli sifatida qo‘llaydi. Bu esa she’riy matnning ta’sirchanligini oshiradi.

She’riy diskursdagi metaforik birliklar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Usmon Nosir poetik tafakkurida metafora voqelikni qayta talqin qilish va yangi ma’no hosil qilish mexanizmi vazifasini bajaradi. Shoirning poetik olamida obraz va ma’no o‘zaro uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Tahlillar natijasida aniqlanishicha, Usmon Nosir she’riyatida metaforik birliklar badiiy-estetik vosita bo‘lish bilan birga, kognitiv mazmunni shakllantiruvchi muhim omil sifatida ham xizmat qiladi. Metaforalar shoirning individual dunyoqarashi, emotsional holati va konseptual tafakkurini ifodalashga imkon yaratadi. Shuningdek, she’riy diskursda metaforaning qo‘llanishi o‘quvchi tafakkuriga ta’sir etib, matnning pragmatik samaradorligini oshiradi. Shu bois metaforik birliklarni kognitiv yondashuv asosida tadqiq etish o‘zbek badiiy matn lingvistikasi uchun dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. — М.: Языки русской культуры, 1999.
2. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. — М.: Едиториал УРСС, 2004.
3. Маҳмудов Н. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. — Тошкент: Ўқитувчи, 2015.
4. Носир У. Танланган асарлар. — Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт, 2012.
5. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. — Тошкент: Фан, 2006.

DISLEKSIYA VA DISGRAFIYA: JAHON TAJRIBASI VA O‘ZBEK TILIDAGI HOLATI

Qo‘shaqboyeva Sayyoraxon Sarvarbek qizi
Qo‘qon davlat universiteti
kushakboevas@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada disleksiya va disgrafiya hodisalari jahon tajribasi hamda o‘zbek tilidagi holati misolida tahlil qilinadi. Ilk nazariyalar biologik va oftalmologik yondashuvlarga asoslangan bo‘lsa-da, zamonaviy tadqiqotlar fonologik qayta*

ishlashdagi nuqsonlarni asosiy sabab sifatida ko‘rsatadi. Ingliz va rus tillaridagi murakkab orfografiya disleksiyaning ko‘proq uchrashiga olib keladi, o‘zbek tilida esa agglutinativ xususiyatlar tufayli morfologik va sintaktik darajadagi xatoliklar ko‘proq kuzatiladi. Tadqiqotlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilari orasida 30% gacha o‘qish va yozishda muammo borligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *Disleksiya, disgrafiya, o‘qish va yozish buzilishi, o‘zbek tili, multisensor yondashuv*

Аннотация. *В статье рассматриваются явления дислексии и дисграфии на основе мирового опыта и состояния в узбекском языке. Первоначальные теории связывали нарушения с биологическими и офтальмологическими факторами, однако современные исследования указывают на дефицит фонологической переработки. В английском и русском языках сложная орфография способствует более частому проявлению дислексии, тогда как в узбекском языке, относящемся к агглютинативным, трудности чаще связаны с морфологическим и синтаксическим уровнями. Эксперименты показали, что до 30% учеников начальных классов испытывают проблемы с чтением и письмом.*

Ключевые слова: *Дислексия, дисграфия, нарушения чтения и письма, мультисенсорный подход*

Annotation. *The article analyzes dyslexia and dysgraphia through global experience and their manifestation in the Uzbek language. Early theories linked these disorders to biological and ophthalmological causes, but modern research highlights phonological processing deficits as the main factor. In English and Russian, complex orthography increases the prevalence of dyslexia, while in Uzbek, an agglutinative language, difficulties often appear at morphological and syntactic levels. Studies reveal that up to 30% of primary school students face challenges in reading and writing.*

Key words: *Dyslexia, dysgraphia, reading and writing disorders, Uzbek language, multisensory approach*

Kirish. Disleksiya va disgrafiya haqidagi ilk ma’lumotlarga tayanib uni tahlil qiluvchilar, mazkur nutq buzilishlariga biologik-oftalmologik jihatdan yondashib, xuddi afaziya kabi miyaning turli darajada shikastlanishi natijasida oʻqish buzilishi kelib chiqadi, deb hisoblashgan. [71]Shuningdek, unga koʻrish bilan bogʻliq muammo sifatida qaralib, turli farazlar berilgan. Ilk marta maktab oʻquvchilari orasida ana shunday klinik holatni aniqlagan Pringle Morgan har jihatdan sogʻlom boʻlgan, normal ogʻzaki nutqi va intellektual saloxiyati yetarli hamda koʻrishda hech qanday muammosi boʻlmagan ammo , yozishda va harflarni oʻqishda jiddiy qiyinchilikka uchrovchi bolalarni tahlil qiladi. Muallifning keltirishicha, 14 yoshli maktab oʻquvchisi har tomonlama faol boʻlib, uni 7 yoshidan beri qiynayotgan muammo oʻqishni oʻrganolmasligidir. Ota-onasi uni kuchli murabbiylar qoʻliga topshirgan boʻlsa-da, bola oʻqishni oʻrgana olmaydi. U miyasida fonemalarni dekodlay olmaydi. Olim buni genetika bilan bogʻlaydi va bunday holatga “tug`ma soz korligi”(congenital word blindness) deya nom beradi. Ya'ni miyaning nutqni qayta ishlas8h uchun javobgar qismi (chap chakka tepa sohasi) oʻz vazifasini bajarmagani hisobiga bolada harf tanimaslik holati kuzatiladi.[72]

Ammo XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab psixolingvistika va kognitologiya rivoji bilan disleksiya va disgrafiyani oʻrganish tibbiyot hodimlaridan pedagog va psixologlarning oʻrganish obyektiga aylandi.[73] Chunki disleksiv bolalar jismoniy

[71] Afaziya-(yun. A- inkor qoshimchasi va phasis- fikr)- gapira olmaslik, bosh miya poʻstloq qavatidagi soʻzlash markazining oʻzgarishi sabab soʻzlash qobilyatining buzilishi. Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi

[72] 2W. Pringle Morgan, M. B. A case of congenital word blindness. Seaford, Sussex. The British medical journal. Nov. 7, 1896

[73] Theories about developmental dyslexia. John Stein. *Brain Sci.* **2023**, *13*(2), 208; **https://doi.org/10.3390/brainsci13020208**

jihatdan sog‘lom bo`lib, tengdoshlaridek normal fikrlaydigan bo‘lishadi. Ularda kreativ fikrlash va kognitiv qobilyat yaxshi rivojlangan bo‘ladi. Tashqi kuzatuvda ularda disleksiya alomatlarini sezish imkonsiz. Bolaga harflarni tanitib, o‘qish va yozish jarayonini olib borgan soha mutaxassislarigina buni aniqlay oladi.

Metodologiya. Ayni sabab bilan disleksiya va disgrafiyaga uzoq yillar pedagogik muammo sifatida qaralgan. Bolada o‘qish va yozishda tengdoshlaridan ortda qolishi o‘zining darsga yetarlicha e’tibor bermasligi bilan izohlanib, bolaning darsga qiziqmasligi, darslarni o‘zlashtirishda dangasalik qilishi yoki pedagogdagi malakaning yetishmasligi bilan izohlangan. Biroq amerikalik nevrolog olim Samuel T. Orton o‘qish va yozishdagi qiyinchilikka duch kelgan bolalarni o‘rganib, muammo vizual emasligini ochiqlaydi. Bu yerda gap bosh miya yarimsharlari dominantligi va vizual-audio markazlar faoliyatidagi defitsit bilan bog’liqligini isbotlaydi. U maktabda bolalar harflar bilan ishlayotgan ularni tovush bilan talaffuz qilib so‘ng yozuvda kiritish taklifini bergan va u bolaga harf tanitishda faqat vizual yondashish xato ekanligini ta’kidlagan[74]. Va amaliyotga multisensor yondashuv taklif qilgan. Samuel Orton va Anna Gillingham hamkorligida ishlab chiqilgan “Orton-Gillingham ” metodiga ko‘ra, matn yozayotganda harflarni ham ko‘rish, ham eshitish, tovushni talaffuz qilib keyin qog‘ozda ifodalash o‘qish va yozish qiyinchiligida yordam beradi.

Vaqt o‘tishi bilan ko‘rish haqidagi nazariyalar ilmiy qimmatini yo‘qotib, zamonaviy neyrolingvistikada bolalarda o‘qish muammolari miya nutq markazlarida fonologik qayta ishlash ko‘nikmasining yetishmasligi natijasida yuzaga kelishi o‘z tasdig‘ini topdi.[75] Sally Shaywitz tomonidan olib borilgan neyrovizual tadqiqotlarga ko‘ra, o‘qishda qiynaladigan bolalarda bosh miya yarimsharining chap chakka-ensa

[74] Tom Nicholson. Massey University, New Zeelan8d. “The Orton-Gillingham approach: What is it? Is it research based?” May 2011.
[75] Shaywitz, S. Overcoming dyslexia: a New and Complete Science-Based Programm for Reading Problems at Any level. New York: Alfred A. Knopf, 2003

qismi faoliyati buzilgan bo‘ladi. Bu soha so‘zlarni avtomatik tanib olishga xizmat qiladi[76]

Dunyo bo‘ylab olimlar tomonidan olib borilgan taqdiqotlardan xulosa qilish mumkinki, disleksiya va disgrafiya bevosita tilning lingvistik tabiati va orfografik tizimiga bog‘liq bo‘lib, bu tilni o‘zlashtirish jarayonida juda muhim hisoblanadi. Ya’ni flektiv va aggllyutinativ bo‘lgan tillarda bu jarayon turlicha kechadi. Philip Seymour va Usha Goswami lar ishlab chiqqan orfografik chuqurlik nazariyasiga ko‘ra, flektiv tillar tabiatan chuqur orfografiyali, agllyutinativ tillar esa yengil orfografiyaga ega. Fonema va grafema munosibligi bu yerda asosiy o‘rinni egallaydi. Xususan, flektiv tillar misolida ingliz tili dunyo tillari ichida chuqur orfografiyaga ega tillardan biri hisoblanib, unda tovush va harf mosligi tubdan farq qiladi. Shuning uchun bu tilni o‘zlashtirish va unda o‘qish va yozish organuvchilar orasida biroz qiyinchilikni keltirib chiqarishi mumkin. Ayni sababdan ingliz tilida disleksiyaga moyilligi bor bolalar ko‘plab uchraydi[77]. Har bir odamning o‘rganishdagi individual uslubi mavjud bo‘lib, masalan, *look-say s*o‘zlarni butun holatda ko‘rish. Vizual xotirasi yaxshi bo‘lgan bolalar uchun samaralidir. Ular so‘zlarni aqliy kamera orqali ushlab qoladilar, keyingi safar boshqa sahifada shu so‘zni ko‘rsa, darrov taniydi. Bu aqlga bog‘liq bo‘lmagan jarayon hisoblanib, shunchaki tug‘ma xususiyatdir. Vizual xotirasi sust bo‘lgan bolalar har bir so‘zni eslab, tanib qololmaydi, natijada so‘zni har safar ko‘rganida yangidan kodlash talab etiladi.[78] Ingliz tilida sozlarni dekodlash butunligicha amalga oshirilishi kerak bo‘lgan jarayon hisoblanib, bola so‘zni butunligicha eslab qolishga majbur, uni har ko‘rganda harflar ketma-ketligini tartiblay olmaydi, chunki, bir tovush birikmasi, bir so‘zda boshqacha talaffuz qilinib, keyingi so‘zda umuman boshqa tarzda talaffuz

[76] Yuqoridagi manba
[77] The nature and causes of dyslexia in different languages. M. Caravolas. 2004. Blackwells publshers. UK
[78] “Day to day dyslexia in the classroom” Joy Pollock, Elisabeth Waller, Rody Pollit. – London, 2004

qilinishi holatlari juda ko‘p uchraydi. Masalan, *does* sozi tarkibidagi *oe* birikmasi *ocean* sozi tarkibida *cea* tarzida kelib butunlay boshqa talaffuz qoidalariga bo‘ysunadi.[79]

Ingliz tilida shunday so‘zlar borki, harfiy ifodasi boshqa, talaffuzda esa butunlay boshqa aytiladi. *Theatre* so‘zi yetti harf kombinatsiyasidn tashkil topgan bolishiga qaramay, aytilishida besh tovush kifoya qiladi.*[θɪətə*] Shuningdek, bu so‘zda yozuv va talaffuz bir biriga mos kelmaydi. Yana bu tilda shunday omofonlar borki, yozilishi ham, ma’nosi ham butkul boshqa ammo talaffuzi bir xil- *(buy- by-bye; there-their-they’re*.) Bunday so‘zlar tilni endi o‘zlashtirayotgan yoki fonologik yetishmovchiligi bor bo‘lgan insonlarda o‘qish bilan bogliq qiyinchilikka olib keladi. Shu jihatdan olganda, flektiv tillarda so‘z o‘zagi, so‘zlarni butun talaffuz qilish va yozishda ko‘p qiyinchililar uchraydi. Statistikaga ko‘ra ingliz tilida o‘qiy va yozadigan o‘quvchilar orasida disleksiyaning namoyon bo‘lishi 15-20% ni tashkil qiladi.

Ingliz tilida disleksiya va disgrafiya holati ko‘p qayd etilgani bois dunyo bo‘ylab ingliz tili o‘rganadigan o‘quvchilar uchun turli lingvistik-pedagogik-psixologik yo‘nalishlar ishlab chiqilgan. Ularning hammasi o‘quvchi-talabalarda yozish va o‘qish malakasini shakllantirishga ko‘maklashish, disleksiv bolalar o‘zlarini tengdoshlari kabi his qilishlari uchun puxta rejalar asosida ishlab chiqilgan. Xususan, Michigan universiteti Amerikadagi eng ilg`or oliygohlardan biri hisoblanib, unda o‘qish va yozishda qiynaladigan talabalar uchun imtixonlarni boshqalar bilan bir xil darajada topshirish uchun maxsus sharoitlar yaratiladi. Masalan, imtixon payti ovozni yozib olish, imtixon vaqtini biroz uzaytirish xatto, disleksiv talabalar ucun maxsus grantlar ham ajratilgan bo‘lib, bularning bari disleksiklarni qo‘llab- quvatlash, amaliy yordam ko‘rsatish va o‘qishni namunali olib borish maqsadida amalga oshiriladi. Universitetning “Disleksiyaga yordam” nomi ostida ochilgan maxsus internet saytida

[79] The nature and causes of dyslexia in different languages. M. Caravolas. 2004. Blackwells publshers. UK

disleksiklar, ularning ota-onalari va mutaxassislar uchun foydali ma`lumotlar berib boriladi[80]

Rus tilida disleksiya holati ingliz tilidan biroz farq qiladi. Bugungi zamonaviy rus tilshunosligida kognitiv lingvistika sohasida yetakchi olimlardan hisoblangan Aleksandr Nikolayevich Kornev fikricha, bolalarda disleksiya va disgrafiya kelib chiqishiga miyada fonema va grafemani bir-biriga bog‘lay olmaslikdir. Bola yakka turganda harflarni bexato ayta va yoza olishi mumkin. Ammo ular tizimlashtirilib so‘z sifatida shakllantirilganda miyada chalkashlik yuzaga keladi va so‘z yoki matnni dekodlashda pauza holati, kechikish holati yuzaga kelishi mumkin.[81] Rus tili grammatikasi nisbtaabn mujrakkab grammatika ekanligi bois bu tilda o‘qiydigan va yozadigan bolalarda disleksiya holati ko‘proq fonetik, morfologik va sintaktik satx bilan bog‘liq holda kechadi. Boisi rus tili ham flektiv tillar oilasiga mansub bo‘lib, so‘z ma`nosining o‘zgarishi so‘z o‘zagining o‘zgarishi bilan birga kechadi. Shuningdek, bu tilda fonema va grafema talaffuzda bir-biriga mos kelmaydiganm holatlar ham ko‘p uchraydi. R.I. Lalayevaning kuzatuvlariga ko‘ra, rus tili o‘qiydigan bolalarda fonetik, aggramatik disleksiya holatlari ko‘p kuzatiladi. Shuningdek, rus alifbosida o‘xshash harflarni chalkashtirib qo‘llash holatlari ham uchraydi.[82]

Rossiyada ham o‘qish va yozishda muammosi bor bo‘lgan o‘quvchilarga har tomonlama yordam berish maqsadida keng qamrovli ishlar olib boriladi. Xususan, Rossiya disleksiya assosiatsiyasida faqat mutaxassislar emas, ota-onalar ham faol hisoblanib, disleksiya, disgrafiya, dizartriya, diskalkuliya kabi og‘zaki va yozma nutq buzilishlariga ega bolgan bolalar bilan korreksion ishlar amalga oshiriladi. Assotsiatsiya yuqoridaagi o‘qish kamchiliklarini kasallik emas, ozlashtirishdagi

[80] https://dyslexiahelp.umich.edu
[81] Корнев. А. Н. “Дислексия: механизмқ, диагностика и разработка превентивных подходов” “Психатрия, психотерапия и клиническая психология”
[82] Лалаева. Р. И. “Нарушение процесса чтения у школьников”

qiyinchilik, layoqatsizlik deya hisoblaydi. Har bir bolaga individual yondashgan holda, pedagogik-korreksiaon ishlarda ota-ona hamkorligi asosida olib boriladi. Koplab malakali soha vakillarini jamlagan mazkur loyiha disleksiya, disgrafiya, diskalkuliya va dizartriyadan aziyat chekayotgan bolalarning sifatli ta`lim olishlari va ozlarini rivojlantira olishlariga erishishni maqsad qilib olgan.[83] Assotsiatsiya yutuqlari ichida eng kattasi oqish qiyinchiligiga ega bolalar uchun rossiya ta’lim tizimida qonuniy imtiyozlarni joriy ettira olganligidir. Ya’ni ta’lim olishda hech bir bola e’tibordan chetda qolmaydi, har bir bola organiladi va kerakli choralar qollaniladi. Mazkur metodik tashkilot rossiya ta’lim vazirligi bilan amkorlikda disleksiv va disgrafik bolalar uchun metodik yordam dasturlarini ishlab chiqqan. Bunda maktablarda o‘qish va yozishda, og‘zaki nutqda qiyinchilikka duch kelayotgan har bir bola bilan individual ish olib boriladi, ularga shunchaki, yaxshi o‘qimaydigan, dangasa va layoqatsiz deya baho berilib qolmaydi. Disleksiya assotsiatsiyasi ko‘plab istiqbolli va muvafaqqiyatli loyihalarga ega bo‘lib, onlayn konsultatsiyalar- ota-onalar yoki psixolog-pedagoglar uchun, disleksiyani aniqlash uchun onlayn diagnostik testlar tashkilot rasmшн saytida bepul amalga oshiriladi. Shuningdek, har yili an’anaviy tarzda o‘tkazib kelinadigan Disleksiya haftaligida mavzu yuzasidan 100 savolga javob topiladi, unda yetakchi soha mutaxassislari, professorlardan muhim ma’lumotlar beriladi, muloqot olib boriladi.

Aytilishi va yozuvda ifodalanishi bir xilgan bo‘lgan tillarda esa fonetik prinsip yetakchilik qilib, disleksiya va disgrafiya namoyon bo‘lishi boshqacha tarzda kechadi. Yozuv va talaffuz bir-biriga mos keluvchi fin, turk, nemis va o‘zbek tillarida disleksiya bolaning so‘zni umuman taniy olmasligi yoki o‘qiy olmasligida emas, morfologik-sintaktik satxda namoyon boladi. bu soz oxiriga qo‘shimchalar qoshish bilan kechadi yoki matnni tez o‘qish va eslab qayta hikoya qilib berishda qiyinchilik yuzaga keladi. Masalan, yozuv va talaffuz bir xil bolgan fin tili, turk tili, nemis va ozbek tillarida

[83] dyslexiarf.com

disleksiya va disgrafiya soz oxiridagi qo‘shimchalarni adashtirish, ko‘p hollarda matnni tez o‘qish va eslab qolish bilan bog‘liq holda kechadi.

O‘zbek tili agllyutinativ tillar guruhiga mansub bo‘lib, bunda so‘z yangi ma’noni anglatishi uchun u asos butunlay o‘zgarmaydi, o‘zakka qo‘shimcha qo‘shilishi natijasida so‘z va ma’no ham o‘zgarib boradi. Shuningdek, bu tilda ham fonema va grafema mos kelmasligi holati ko‘p uchraydi. Sanalgan jihatlarning hammasi shu tilda o‘qiydiganlar orasida disleksiya va disgrafiyaga moyilligi bor bo‘lgan bolalarda yozish va o‘qishda qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Natijalar. Yuqoridagi belgilarni inobatga olgan holda o‘zbek tili o‘qitiladigan maktablarda olib borilgan tajribalarimiz shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinflarning har birida kamida 2-3 nafar bolada o‘qish va yozish bilan muammo aniqlandi. Bu kamchiliklar esa bolaning fiziologik, psixologik va kognitiv holatidan kelib chiqib o‘ziga xoslikka ega.

Dastlab maktabda tahsil olayotgan o‘zbek tili o‘qitiladigan barcha 2-3- sinflarga kirib har bir sinfda diagnostik testlar olindi. Bunda butun sinf o‘quvchilariga bir xil mavzuda bo‘lgan matn diktant sifatida o‘qib berildi. Bolalarda eshitib yozish ko‘nikmasi qanchalik shakllanganini aniqlab beruvchi ushbu sodda mashq natijasida disleksiya va disgrafiya o‘zbek tilida qay tartibda kuzatilishi haqida xulosalar qilindi.

Dastlabki diagnostiik test o‘qish va yozish darajasini aniqlash maqsadida maktab ning 2-3-4- sinf o‘quvchilarinidan olindi. Va quyidagicha natija olindi:

Sinflar	Jami o‘quvchilar soni	O‘qish va yozuvda muammo aniqlanganlar	Umumiy foizi
2-sinflar	35	9	25.7%
3-sinflar	35	11	31.4%

4-sinflar	30	10	33.3%
Jami	100	30	30%

Keyingi bosqichda saralangan o‘quvchilar orasida o‘qish tezligi va ravonligi, harflarni tanish va tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilish sifatini tekshirish uchun matn o‘qildi. Natijada quyidagi lingvistik kamchiliklar aniqlandi(disleksiya)

O‘qish jarayonida kuzatilgan xaatoliklar	O‘quvchilar soni (30 nafardan)	Foizda	Lingvistik tahlil
Tahminiy so‘z aytish(matn o‘qish davomida so‘zlarni dekodlay olmasdan harflarga qarab yoki matn mazmuniga qarab navbatdagi so‘zni tahmin o‘qish)	12	40%	Bola matn o‘qish davomida berilgan harflarni dekodlash jarayoni sekin amalga oshadi, so‘zlarni tanish va o‘qish uchun bola ma’lum vaqt kutadi va aniq **so‘zni** topolmagch esida qolgan ilgari ko‘rgan va talaffuz qilgan so‘zni tahmin sifatida keltiradi
Jarangli va jarangsiz undoshlarni adashtirish	9	30%	Fonema va grafema mos kelmasligi. Bolada fonematik idrokning yetarli shakllanmaganligi(fonetik satx bilan bog‘liq)
Unlilarni tushirib qoldirish	8	26.6%	So‘zning tovush-harf tarkibini tahlil qilish. Ko‘rish va eshitish bilan bog‘liq bolgan xatoliklar
Kelishik qo‘shimchalarini adashtirish	7	23.3%	O‘zbek tili agglyutinativ til ekanligi hisobiga bolalar grammatik satx bilan bog‘liq xatolilar kop uchraydi(aggramatizm)

Matn mazmunini anglamaslik	10	33.3%	Semantik satx bilan bog‘liq holat-texnik oqish va semantik tushunish jarayonlarining uzilib qolishi. (O‘quvchilar o‘qigan matnini qayta hikoya qilib berolmadi).

Keyingi bosqichda o‘quvchilar orasida yozuv bilan bog‘liq muammolarni aniqlash uchun sinov diktanti o‘tkazildi va quyidagi natija olindi:

Yozuvdagi nuqsonlar	O‘quvchilar soni	foizda	Lingvistik tahlil
Grafik jihatdan normal bo‘lmagan yozuv(harflar aniq shaklga ega emas)	11	36.6%	Optik va motor disgrafiya. Bu ko‘rish analizatorlari va mayda qo‘l motorikasining zaifligi hisobiga amalga oshadi.
Bir grafema o‘rniga boshqasini qo‘llash, jarangli-jarangsiz tovushlarni farqlolmaslik(akustik almashtirishlar: sh-s, j-y; b-p, d-t, z-s)	13	43.3%	Akustik/ fonematik disgrafiya. Eshitgan fonemani miayda **to‘g‘ri** dekodlay olmaydi va yozuvda shakllantirishda xatoga yo‘l qo‘yadi.
Qo‘shimchalarni noto‘g‘ri qo‘llash va so‘zlarni bir-biriga ulab yozish	8	26.6%	Agrammatik disgrafiya. Nutqning leksik-grammatik qurilishida xatoliklar uchraydi

Hamma tilda bo‘lgani kabi o‘zbek tilida ham tovush va harf o‘rtasidagi nomuvofiqlik disleksiya va disgrafiyaning yengil turi kelib chiqishiga asos bo‘ladi.

Qolaversa, o‘zbek tilida o‘qiydigan o‘quvchilar orasida talaffuzga bog‘liq bolgan holda unlilarni tushirib qoldirish, jarangli-jarangsiz tovushlarni aldashtirish hollari ham ko‘p uchraydi. Disleksiyaning ortachadanb og‘irroq bo‘lgan turida esa harflarni va bo‘g‘inlarni teskari aytish, ularni yozuvda ifodalay olmaslik, matn o‘qishda uzoq vaqtli to‘xtamlar va o‘qigan yokli eshitgan matnni qayta hikoya qilib berolmaslik holati ham kuzatildi.

Xulosa. Boshlang‘ich sinflarda tahsil olayotgan va harf va tovush munosabatini o‘rganishni boshlagan o‘quvchilarda erta muddatlarda dislekisya va disgrafiyaga moyillik holati aniqlansa, ularda fonologik ko‘nikmani shuncha erta shakllantiriladi. Disleksiya va disgrafiyaning og‘ir turlarida esa o‘quvchilarga psixologik, metodik va lingvistik yordam korsatish orqali harflarni tanish, bir-biridan ajratish va to‘g‘ri yozish ko‘nikmasini shakllantirishga erishiladi.

Adabiyotlar ro‘yhati

1. Morgan P. Congenital word blindness // British Medical Journal. – 1896.
2. Orton S.T. Word-blindness in school children // Archives of Neurology and Psychiatry. – 1925.
3. Orton S.T., Gillingham A. Remedial Training for Children with Specific Disability in Reading, Spelling, and Penmanship. – 1936.
4. Shaywitz S. Overcoming Dyslexia. – New York: Alfred A. Knopf, 2003.
5. Seymour P., Goswami U. Phonological development and reading acquisition. – 1995.
6. Kornev A.N. Disleksiya i disgrafiya u detey. – Sankt-Peterburg: Rech, 2003.
7. Lalayeva R.I. Narusheniya chteniya i pisma u detey. – Moskva: Akademiya, 2008.

8. Uzbekistan Ministry of Education. Diagnostic studies on dyslexia and dysgraphia in Uzbek schools. – Tashkent, 2024.

RAQAMLI KUTUBXONALAR VA ULARNING TA’LIMDAGI O‘RNI

Qosimova Yulduz Durdiqulovna

Adib Sobir Termiziy nomidagi

Surxondaryo viloyati axborot-kutubxona markazi

yulduzdurdikulovna@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli kutubxonalarning mohiyati, tasnifi va zamonaviy ta’lim tizimidagi o‘rni ilmiy-tahliliy nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladi.*

Maqolada raqamli kutubxonalarning rivojlanish tarixi, turli xil shakllari, ta’lim jarayoniga ko‘rsatayotgan ijobiy ta’siri hamda mavjud muammolar va kelajak istiqbollari yoritilgan. O‘zbekistondagi raqamli ta’lim infratuzilmasining joriy holati va rivojlanish yo‘nalishlari ham alohida tahlil qilingan. Xulosa tariqasida raqamli kutubxonalar bilimga ommaviy kirishni ta’minlash, ta’lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo‘llab-quvvatlashdagi muhim vosita ekanligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: *raqamli kutubxona, elektron ta’lim, ochiq kirish, bilim menejmenti, ta’lim texnologiyalari, raqamli savodxonlik, onlayn resurslar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari.*

1. Kirish

XXI asrda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta’lim sohasida ham inqilobiy o‘zgarishlarga olib keldi. Ushbu o‘zgarishlarning eng muhim ko‘rinishlaridan biri - raqamli kutubxonalarning paydo bo‘lishi va keng tarqalishidir. Raqamli kutubxonalar an'anaviy kutubxonalarning imkoniyatlarini kengaytirib, bilimga bo‘lgan to‘siqlarni bartaraf etmoqda va ta’lim olishni yangi darajaga ko‘tarmoqda.

Bugungi kunda dunyo bo‘ylab millionlab talaba va o‘qituvchilar raqamli kutubxonalardan foydalanib, o‘quv materiallari, ilmiy maqolalar va multimedia resurslariga osongina kirish imkoniyatiga ega bo‘lmoqdalar. Ushbu maqolada raqamli kutubxonalarning mohiyati, tasnifi, afzalliklari va ta’lim jarayoniga ta’siri keng yoritiladi.

2. Raqamli Kutubxona Tushunchasi va Tarixi

Raqamli kutubxona - bu raqamli shaklda saqlangan ma’lumotlar to‘plamini (kitoblar, maqolalar, audio-video materiallar, rasmlar va boshqalar) internet yoki lokal tarmoq orqali foydalanuvchilarga taqdim etuvchi elektron tizimdir. Bunday kutubxonalar jismoniy makon va vaqt cheklovlarisiz ishlashi bilan an'anaviy kutubxonalardan tubdan farq qiladi.

2.1. Rivojlanish tarixi

Raqamli kutubxonalar tarixi 1971-yilda Michael Hart tomonidan boshlangan Project Gutenberg bilan chambarchas bog'liq. Bu loyiha doirasida birinchi marta kitoblar raqamli formatga o‘tkazildi. 1990-yillarda internetning keng tarqalishi bilan raqamli kutubxonalar yangi bosqichga ko‘tarildi. JSTOR (1995), Google Books (2004) va OpenLibrary (2005) kabi yirik platformalar yaratildi. Bugungi kunda dunyo bo‘ylab minglab raqamli kutubxonalar faoliyat ko‘rsatib, milliardlab foydalanuvchilarga xizmat qilmoqda.

3. Raqamli Kutubxonalarning Tasnifi

Raqamli kutubxonalar quyidagi asosiy turlarga bo‘linadi:

- Ochiq kirish kutubxonalari - barcha foydalanuvchilar uchun bepul va erkin (masalan, arXiv, PubMed Central)
- Obuna asosidagi kutubxonalar - ta’lim muassasalari yoki shaxslar tomonidan obuna qilinadigan (JSTOR, Elsevier ScienceDirect)
- Milliy raqamli kutubxonalar - davlat miqyosida tashkil etilgan (o‘zbekiston Milliy kutubxonasining elektron bazasi)
- Ixtisoslashgan kutubxonalar - ma’lum soha bo‘yicha materiallar to‘plami (tibbiyot, huquq, muhandislik)

- Ochiq ta’lim resurslari (OER) - o‘quv maqsadlari uchun yaratilgan erkin platformalar (Khan Academy, MIT OpenCourseWare)

4. Raqamli Kutubxonalarning Ta’limdagi Ahamiyati

4.1. Bilimga erkin kirish imkoniyati

Raqamli kutubxonalarning eng muhim afzalligi - geografik va iqtisodiy to‘siqlarni bartaraf etishdir. Qishloq joylarida yashagan yoki moliyaviy imkoni cheklangan o‘quvchi ham internet orqali Nobel mukofoti sovrindorlarining asarlarini, so‘nggi ilmiy kashfiyotlar haqidagi maqolalarni o‘qish imkoniga ega bo‘ladi. Bu holat ta’limdagi tengsizlikni kamaytirish uchun kuchli vosita hisoblanadi.

4.2. O‘quv jarayonini individuallashtirish

Zamonaviy raqamli kutubxonalar sun’iy intellekt va big data texnologiyalari bilan birgalikda foydalanuvchiga uning qiziqishlari va o‘quv darajasiga mos materiallar taklif etadi. Bu esa har bir o‘quvchining o‘ziga xos sur'at va yo‘nalishda bilim olishiga imkon beradi. Bundan tashqari, multimediali kontentlar - video darsliklar, interaktiv simulyatsiyalar, podkastlar - o‘qitishning turli usullarini birlashtirib, o‘zlashtirish samaradorligini oshiradi.

4.3. Ilmiy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash

Oliy ta’lim muassasalarida talabalar va o‘qituvchilar uchun raqamli kutubxonalar ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishning asosiy vositasiga aylangan. Web of Science, Scopus, Google Scholar kabi platformalar millionlab peer-reviewed maqolalarga kirish imkonini beradi. Plagiat tekshiruv tizimlari bilan integratsiya esa akademik halollikni ta’minlashga yordam beradi.

5. O‘zbekistonda Raqamli Kutubxonalarning Rivojlanishi

o‘zbekistonda raqamli kutubxona sohasida so‘nggi yillarda sezilarli yutuqlarga erishildi. o‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi farmoni asosida raqamli ta’lim infratuzilmasini rivojlantirish bo‘yicha keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Edu.uz platformasi, universitetlarning elektron kutubxonalari va ZiyoNet ta’lim portali mamlakat ta’lim tizimida raqamli resurslardan foydalanishni kengaytirishga hissa qo‘shmoqda.

Biroq, sohada bir qator muammolar ham mavjud: hududlar o‘rtasidagi internet tezligidagi farqlar, raqamli savodxonlik darajasining pastligi va o‘zbek tilida sifatli elektron kontentning yetishmasligi. Bu muammolarni hal etish milliy ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

6. Muammolar va Kelajak Istiqbollari

Raqamli kutubxonalar oldida turgan asosiy muammolar:

- Mualliflik huquqini himoya qilish va raqamli piratlik muammosi
- Katta hajmdagi ma’lumotlarni uzoq muddatli saqlash va arxivlash
- Raqamli mahorat (digital literacy) darajasining o‘quvchilar o‘rtasida bir xil emasligi
- Internetga kirish imkoniyatining hamma joyda tengsizligi
- Ma’lumotlar xavfsizligi va shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish

Kelajakda sun'iy intellekt, metaverse va kvant hisoblash texnologiyalari raqamli kutubxonalarni yanada takomillashtiradi. Virtual reallik orqali interaktiv o‘qish

tajribalari, AI yordamida shaxsiylashtirilgan o‘rganish yo‘llari va ovozli intellektual yordamchilar ta’lim jarayonini tubdan o‘zgartirib yuborishi kutilmoqda.

7. Xulosa

Raqamli kutubxonalar zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Ular nafaqat bilimga ommaviy kirishni ta’minlaydi, balki ta’lim sifatini yaxshilaydi, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantiradi va o‘quvchilarda mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Bunday kutubxonalarni to‘g'ri tashkil etish va ulardan samarali foydalanish - bu XXI asr ta’lim siyosatining asosiy vazifalaridan biridir.

o‘zbekiston ham ushbu global tendensiyadan chetda qolmay, raqamli ta’lim infratuzilmasini rivojlantirishga investitsiya kiritishi va raqamli savodxonlikni oshirish bo‘yicha tizimli ishlari bilan bilimli va raqobatbardosh yosh avlodni tarbiyalash yo‘lida muhim qadamlar tashlashda davom etishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Arms W.Y. Digital Libraries. – Cambridge: MIT Press, 2000.

2. Borgman C.L. From Gutenberg to the Global Information Infrastructure. – MIT Press, 2003.

3. UNESCO. Recommendation on Open Science. – Paris: UNESCO, 2021.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-son Farmon.

5. ZiyoNet ta’lim portali. – 2024. – URL: www.ziyonet.uz

6. Google Scholar. – 2024. – URL: https://scholar.google.com

7. IFLA. Digital Libraries: Guidelines and Principles. – International Federation of Library Associations, 2022.

8. Durdikulovich A.K. Application of simulative technologies in training music educators based on the credit-module system // Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research. – 2025. – Vol. 12, № 02. – P. 71–73.

9. Durdikulovich K.A. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarning eshituv qobiliyatlarini hamda ovozini rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari // IMRAS. – 2024. – Vol. 7, № 4. – B. 204–208.

10. Durdikulovich K.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarni san’at, musiqa va ijodiy faoliyat orqali estetik tarbiyalash // Konferensiya. – 2025. – Vol. 1, № 1. – B. 333–340.

11. Kosimov A. Application of innovative technologies in music education: Formation of teacher competence based on simulation and reflective analysis approaches // International Journal of Artificial Intelligence. – 2025. – Vol. 1, № 3. – P. 159–164.

12. Durdikulovich A.K. Methodology for applying simulative technologies in music education based on an integrative approach // International Multidisciplinary Journal for Research & Development. – 2025. – Vol. 12, № 02.

13. Durdikulovich A.K. American Academic Publishers. – 2025. – Vol. 05, № 02.

14. Durdikulovich K.A. Application of innovative technologies in music education: Formation of teacher competence based on simulation and reflective analysis approaches.

15. Niyozova M.N. qizi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ma’naviy-ma’rifiy qiyofasini shakllantirishning didaktik imkoniyatlari // Konferensiya. – 2025. – Vol. 1, № 1. – B. 394–399.

16. Niyozova M.N.Q. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida pedagogik diagnostikani amalga oshirishda tarbiyachining roli // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. – 2023. – Vol. 3, № 4. – B. 331–335.

TIL O‘RGANISH KO‘NIKMALARINI DIDAKTIK O‘YINLAR ORQALI RIVOJLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Qurbonova Zebiniso Mamarajab qizi

Termiz davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada til o‘rganish ko‘nikmalarini didaktik o‘yinlar orqali rivojlantirishning pedagogik ahamiyati yoritilgan. Unda globallashuv sharoitida xorijiy tillarni o‘qitish zarurati, ta’lim jarayonida o‘quvchilarning qiziqishi va faolligini oshirishda didaktik o‘yinlarning o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino va Mahmud Qoshg‘ariy qarashlari asosida o‘yin faoliyatining ta’lim-tarbiyadagi ahamiyati*

ochib berilgan. Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida og‘zaki nutq, so‘z boyligi, grammatik ko‘nikmalar, o‘qib tushunish va yozma nutqni rivojlantirishda didaktik o‘yinlardan foydalanish samarali pedagogik vosita sifatida asoslangan.

Kalit so‘zlar: *til o‘rganish, didaktik o‘yin, pedagogik muammo, boshlang‘ich ta’lim, o‘quvchi faolligi, nutq ko‘nikmalari, xorijiy til, qiziqish, ta’lim metodi, o‘yin faoliyati.*

Hozirgi globallashuv jarayoni jahon miqyosida keng quloch yoyib,yosh avloddan nafaqat bitta, balki bir nechta xorijiy tillarni egallashni talab etmoqda. Ushbu ehtiyojdan kelib chiqib, O’zbekistonda ham chet tillarini o’qitish va o’rganish tizimini takomillashtirish bo’yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, aholining turli qatlamlari orasida xorijiy tillarni o’rganishni keng targ’ib qilish,ularni chuqur o’zlashtirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish muhim vazifalardan biri sifatida qaralmoqda.Shu bilan birga, ta’lim tizimining barcha bosqichlarida xalqaro talablarga mos o’quv dasturlari va darsliklarni joriy etish, pedagoglarning zamonaviy o’qitish metodikalarini egallashiga erishish dolzarb ahamiyat kasb etadi.Ta’lim sifatini oshirishda o’quvchilarning bilim olishga bo’lgan qiziqishini kuchaytirish, ularni rag’batlantirish hamda turli innovatsion ta’lim vositalarida samarali foydalanish muhim omil hisoblanadi.Zamonaviy pedagogik yondashuvlarga ko’ra, inson faoliyati uning ehtiyoj va qiziqishlari bilan chambarchas bog’liq bo’lib, bu faoliyat turlicha shakllarda namoyon bo’ladi.Umuman olganda, faoliyatni uch asosiy turga-mehnat, o’qish va o’yin faoliyatlariga ajratish mumkin.Ayniqsa, o’yin faoliyati shaxsning ijtimoiylashuvi,madaniy muhitga moslashuvi hamda jamoada yashash ko’nikmalarini shakllantirishda muhim vosita sifatida e’tirof etiladi.

Chet tili darslarida o‘rganilayotgan mavzu mohiyatiga mos ravishda tashkil qilinadigan didaktik o’yinlar o’quvchilarda erkin fikr yuritish malakasini

shakllantiradi, ularda bilim olishga bo’lgan ishtiyoqni kuchaytiradi, o’rganishga qizqish esa bilimlarni chuqur va mustahkam o’zlashtirish garovidir. Bu fikrni o‘tmishdagi allomalar ham ta‘kidlab o‘tishgan, buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiy "Maqsadni amalga oshirishda jahd va g‘ayrat mo‘ljallangan ishni bajarishda zo‘r ta‘sirga egadir"deydi.[84] Bu fikrning darsga tadbiqi o‘quvchi bilimlarni o‘zlashtirishi uchun qiziqish va qunt bilan kirishmog‘i lozimligini anglatadi, O‘quvchilarni darsga, bilimlarni o‘zlashtirishga qiziqtirish yo‘llaridan biri esa didaktik o‘yinlardan foydalanishdir.

O‘yin ayniqsa, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning asosiy faoliyatidir. O‘z navbatida, buni hisobga olib darsning didaktik imkoniyatlari haqida sharq qomusiy mutafakkirlari ham o‘z fikrlarini bayon etishgan.Bu qarashlar hozirgi zamon ta‘lim-tarbiyasi uchun ahamiyatlidir. Jumladan, Abu Rayhon Beruniy o‘quvchiga bilim berishda:

-o‘quvchini zeriktirib qo’ymaslik,

-bilim berishda bir xil narsani yoki bir xil fanni o‘rgatavermaslik,

-yangi mavzularni qiziqarli, asosan, ko‘rgazmali bayon etishga e‘tibor berish kerakligini uqtiradi.[85]

Abu Ali ibn Sino esa bilim olish jarayonida bolalarni maktabda tarbiyalash lozimligini alohida qayd etib, ta’limda quyidagi jihatlarga amal qilish zarurligini ta’kidlaydi:

-bolaga bilim berishda faqat kitobga tayanib o’tirmslik,

-olib boriladigan mashqlar bolalar yoshiga mos kelishi,

-o‘qitishda jamoa bo‘lib maktabda o‘qitishga e‘tibor berish,

-bilim berishda bolalarning mayli,qiziqishi,qobiliyatini hisobga olish,

[84] Abu Nasr Forobiy “Fozil odamlar shahri”-T; Fan 1993,85 b
[85] Feruza A.”Javohirlar haqida naql va hikoyalar”-T; Xalq merosi nashriyoti 1993-yil,96b

-o‘qitishni jismoniy mashqlar bilan birga olib borish.

Jumladan, Mahmud Qoshg‘ariyning "Devonu-lug‘atit turk" asarida o‘yinlarning turlari, yo‘nalishlari haqida qiziqarli ma‘lumotlar mavjud[86]. Allomaning fikricha, o‘yinlar madaniy-ma‘rifiy qadriyatlarni avloddan-avlodga o‘tkazuvchi vositadir. Qadim zamonlardan buyon yoshlarga ta‘lim-tarbiya berish, ota-bobolarimiz tomonidan to‘plangan boy tajribalarni kelajak avlodga yetkazishda turli o‘yinlardan unumli foydalanilgan. Chunki o‘yin bolalar hayotida yetakchi faoliyat sanaladi. O‘yin orqali bolalar psixologiyasi rivojlanadi va asta - sekin faoliyatning boshqa turlariga o‘tish uchun imkoniyat yaratiladi. Bu masalada didaktik o‘yinlarning o‘rni va ahamiyati beqiyosdir.Boshlang’ich sinf o’quvchilarida til o’rganish ko’nikmalari deganda og’zaki nutqni tushunish va ifodalash, so’z boyligini kengaytirish, grammatik me’yorlarga rioya qilgan holda gap tuzish, matnni o’qish va tushunish, fikrni yozma shaklda ifodalash kabi malakalar majmui tushuniladi.Ushbu ko’nikmalar bosqichma-bosqich, izchil va tizimli ravishda shakllantiriladi.[87]

Til o’rganish jarayonida o’quvchilarning nutqni to’g’ri tushunishi va uni aniq ifodalashi, lug’at boyligini kengaytirishi hamda grammatik qoidalarga rioya qilgan holda gap tuzish muhim ahamiyatga ega.Shu bilan birga, matnni ongli ravishda o’qish, mazmunini anglash va fikrni yozma shaklda bayon etish kabi ko’nikmalar shakllanib boradi. Bu ko’nikmalar bosqichma-bosqich, izchil va tizimli tarzda rivojlantirib boriladi. Didaktik o’yinlar ta’lim- tarbiya jarayonining ajralmas qismi sifaida tan olinadi Ular o’quvchilarga til o’rganish bilan bog’liq bilim va ko’nikmalarni qiziqarli tarzda o’zlashtirishga imkon yaratadi.Shu sababli pedagog va psixolog olimlar ilgari ham, hozirgi davrda ham didaktik o’yinlarning ta’limdagi o’rniga alohida e’tibor qaratib kelishgan. O’quvchilarning o’yin faoliyatida didaktik

[86] M.Qoshg‘ariy “Devonu-lug‘oti turk”3 tomlik tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.Mutallibov T; O‘z fan ak. nashr 1993

[87] Muloqot nazariyasi-til o’rgatish va nutqiy muhit 67-bet

o’yinlarning ahamiyati yuqori baholansa-da,ularni q’llash usullari bo’yicha yagona qarash shakllanmagan. Pedagogik tadqiqotlarda bu borada turli yondashuvlar mavjud bo’lib, bunga o’yinlarning murakkab va ko’p qirrali ekanligi sabab bo’ladi. Ayrim mualliflar didaktik o’yinlarni o’quvchilarning mustaqil bilim olish faoliyati sifatida talqin etsa, boshqalar uni ta’lim metodi yoki ta’lim shakli sifatida izohlaydi.O‘zbek tilining izohli lug‘atida “O‘yin” tushunchasi ko‘ngil yozish, hordiq chiqarish yoki ma’lum qoidalar asosida tashkil etiladigan mashg’ulot tarzida izohlangan.[88] Ensiklopedik lug‘atda esa «bolalar tarbiyasi, ta‘limi hamda rivojlanishida ularni kelgusi hayotga psixologik jihatdan tayyorlash vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega», deb yozilgan[89].

Bular o‘yin haqidagi umumiy ta’riflar bo’lib didaktik o’yinlarning mohiyatiga oid didaktik atamalar lug’atida shunday izoh keltirilgan. “Didaktik o‘yin – o‘rganilayotgan obekt hodisa va jarayonlarni modellashtirish asosida o‘quvchining o‘qishga bo‘lgan qiziqishi va faollik darajasini oshirishga xizmat qiluvchi mashg’uloti shaklidir’’.Pedagogik atamalar lug‘atida esa “didaktik o‘yinlar- ta‘lim oluvchilarning bilim,ko‘nikma,malakalarini boyitishga yo’naltirilganmaxsus tashkil etilgan ta’limiy o’yinlar sifatida ta’riflanadi’’.[90]

Didaktik o‘yinlar haqida quyidagi fikr diqqatga sazovor: «O‘qitishda didaktik o‘yinlar o‘quvchilarni bilimlarga qiziqtiruvchi, bilish doiralarini kengaytiruvchi, ularda hozirjavoblik xususiyatlarini tarbiyalovchi,xullas, o‘quvchilarni faollashtirish omillaridan hisoblanadi. Chunki o‘yinda o‘quvchi faol fikr yuritadi, o‘zida ijodiy erkinlik sezadi. **O‘yin bolalarning suyak - suyagiga singib ketgan faoliyat. Bu faoliyat o‘yin turlariga qarab voqelikni, hayotni o‘zida aks ettiradi. Undan tashqari o‘yin haqida E.I.Pasov quyidagi fikrlarni ta‘kidlab o‘tishgan:**

[88] O’zbek tilining izohli lug’ati T:Fan 1976’632
[89] Ensiklopedik lug‘at T.1990, 466b
[90] Pedagogik atamalar lug’ati T:2008 20b

"Maktabdagi chet tilidagi chet tillar darsi" kitobida:"O‘yin" – 1)faoliyat; 2) motivatsiya, majburlashning yetishmasligi; 3) individual faoliyat, chuqur shaxsiy; 4) jamoada va jamoada tarbiyalash; 5) aqliy funksiyalar va qobiliyatlarning rivojlanishi; 6) xobbi bilan dars berish; 7) chet tilini samarali qabul qilishning kuchli rag‘batidir”[91].

Yaqinda o‘rganishga ko‘proq qiziqish chet tili faoliyatning turli sohalarida professional aloqaning tili deb tan olingan. Binobarin, o‘qituvchining eng muhim vazifalaridan biri bu chet tilini o‘rganishga motivatsiyani oshirishdir. Har bir o‘qituvchi vazifani hal qilishning maqbul usulini topishga harakat qiladi. Tadqiqot ostida mamlakat madaniyati bilan tanishish uchun an‘anaviy yo‘llar va talabalarga ta‘sir qilish usullaridan foydalanish, yangi texnologiyalar joriy etilmoqda, ulardan biri o‘yin texnologiyasidir.

Didaktik o‘yin ta‘lim vositasi bo‘lib, u orqali muayyan ta‘limiy maqsadlarga erishiladi, ya‘ni o‘rganilgan o‘quv materiali mustahkamlanadi hamda chuqurlashtiriladi. Didaktik o‘yinlar shaxsni ijodkorlikka undaydi. Chunki har bir o‘yin, uning har bir takrorlanishi topshiriqni bajarishga yangicha munosabatda bo‘lishni taqozo qiladi, uni hal qilish zaruriyati esa ijodiy izlanishilarni keltirib chiqaradi.Didaktik o‘yinlarda tirishqoqk, matonatlilik, boshlagan ishini oxirigacha yetkazish singari eng zarur irodaviy sifatlar tarbiyalanadi.P.P.Blonskiyning ta‘kidlashicha, o‘yin bola faoliyatining asosiy turidir. O‘yin jarayonida bola hayotni ko‘rib va unga ijodiy yondoshib, o‘z kuchini mashqlantiradi, mo‘ljalga olish qobiliyatini o‘stiradi[92]. Demak, maktab o‘qituvchilari o‘z faoliyatida o‘yinlardan faol foydalanishlari zarur. O‘yinlarsiz ijodiy faoliyat bo‘lmaydi, yoki to‘la ma‘nodagi ta‘lim amalga oshmaydi. O‘yinlar orqali birinchidan, bilimlar

[91] Derbremicker, A. Besh daqiqalik o‘yinlar / A. Derbarec // English - 2005 - № 9. - P.35

[92] Бэспалко В П Педагогика и прогрэссивыние технологии обучения М 1195 с 78

o‘zlashtiriladi, ikkinchidan, shaxslararo va guruh ichidagi nozik munosabatlar shakllanadi.

Ta‘lim jarayonida didaktik o‘yinlardan keng foydalanish natijasida o’quv va o’yin faoliyati o’zaro uyg’unlashadi. Buning asosida o’quvchilarga bilim yetkazish jarayoni yengillshib, har bir o’quvchining yosh xususiyatlari va individual ehtiyojalarini inobatga olish imkoni tug’iladi. «O‘yin ko‘p qirrali vosita, uning xususiyatlari haqida juda oz bilamiz.Lekin ishonch bilan aytish mumkinki, bu shaxsning har tomonlama rivojlanishiga imkon beruvchi mustaqil faoliyat, jamoani uyushtiruvchi va birlashtiruvchi vosita, faoliyatning boshqa turlarini tashkil etish metodi, zavqlanish omili va fikr olishuv yo‘lidir"[93]. Demak, o‘yin ham faoliyat, ham vosita, ham metod, ham omil, ham yo‘l sifatida namoyon bo‘ladi. Psixolog va pedagoglar tomonidan didaktik o‘yinlar bolalar uchun qiziqarli bo‘lgan ta‘lim shakli D.B.Elisonin, vositasi A.I.Sorokin, quroli S.I.Yanovskaya**,** metod**i** O.S.Gazman, deb qarashadi.

Maktab ta’limida o’yinlardan maqsadli foydalanilganda, ta’lim-tarbiya borasida ijobiy natijalarga erishiladi va o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishlari yanada oshadi. O‘yin- mustaqil ta‘lim sifatida o‘quv predmetini, bo‘limni, mavzuni, tushunchani o‘zlashtirishni nazarda tutadi;-Umumiy texnologiya elementlari sifatida qo‘llaniladi; - O‘yin-dars yoki uning qismi sifatida tashkil etiladi; O‘yin juda hissiyotga boy faoliyat bo‘lib, shu sababli ham u bolalar va yoshlarning tarbiyaviy ishlarida jiddiylik talab etadi. Bolaning o‘sishi va rivojlanishi bilan o‘yinning mazmuni o‘zgaradi, o‘yin faoliyati dastlabki bosqichlarda oddiy bo‘lsa, keyinchalik u bosqichma-bosqich boyib, takomillashib boradi. O‘quvchilar o‘yinlar orqali faoliyatning boshqa turlari mehnat, ***o‘quv*** manbalarini o‘zlashtirishga o‘tadilar. Natijada ularning hayotiy tasavvurlari kengayib, ijodiy faoliyati o‘sib

[93] Газман О С Роль игры в формировании личности школника М 1992 С 60

boradi. O‘yinli faoliyatning psixologik mexanizmi shaxsning o‘zini namoyon eta olish, hayotda munosib o’rin egallash, o’zini boshqara bilish va o’z imkoniyatlarini to’liq ro’yobga chiqarish kabi asosiy insoniy ehtiyojlarni qondirish bilan chambarchas bog’liq.Bu borada bir qator olimlar o’z qarashlarini bayon etganlar.Jumladan,D.Udnadze o’yinga alohida ta’rif berib,uni insonga xos bo’lgan ichki psixik holat ifodasi sifatida talqin qilgan.A.N.Leontev esa, o’yin shaxs tasavvurining mahsuli bo’lib, unda amalga oshirib bo’lmaydigan orzularning xayolan ro’yobga chiqishi sifatida namoyon bo’lishi haqida fikr bildirgan.L.S.Vigotskiy: ,,O’yin bolaning ichki ijtimoiy dunyosi, ijtimoiy buyurtmalarini o’zlashtirish vositasidir’’,-deb ta’kidlaydi.Maktab ta’limida o’yinlardan maqsadli foydalanilganda, o’quv-tarbiya jarayonining samarasi oshadi va o’quvchilarning fanga bo’lgan qiziqishlari yanada kuchayadi. Tadqiqotchilar chet tilining didaktik, psixologik, amaliy(funksiyaviy), ta‘limiy,tarbiyaviy asoslaridan kelib chiqib fikrlar bayon etishgan I.V.Raxmanov, V.S. Setlin, J.J.Jalolov,T.Q.Sattorov, S.S.Saydaliev va bir guruh metodist-olimlar o‘quv predmetlarini tasniflashda ularning didaktik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yondashganlar. Ular A.A. Mirolyubov, I.VRahmanov, V.S.Setlin.G.K.Selevko, M.F. Stonetin "Chet tili darslarida ta‘lim o‘yinlari", P.K.Babinskaya “Chet tilidagi o‘qituvchi”,Kuvnov V.I.” Chet tilidagi o‘yinlar”, Kyansheva A.V. “Chet tilini o‘rganishda o‘yin usuli”, I.V. Golyshkin va Efanova “Biz chet tilida o‘ynaymiz” kabi asarlarda,ilmiy ishlarida boshlang‘ich sinflarda chet tilini o‘qitish jarayonida didaktik o‘yinlardan foydalanish masalasiga ko‘proq e‘tibor berilgan.Chet tilini o‘rganishda asosiy to‘siq - bu til va nutq qiyinchiliklari. O‘quv jarayonini kuchaytirishning yo‘llaridan biri, til bilim darajasini oshirish,o‘qish xususiyatining didaktik o‘yin texnologiyalaridan foydalanishdir. O‘yinni qo‘llab-quvvatlash bolalarni psixologik o‘zgarishlar va haddan tashqari yuklarsiz o‘qitishning eng

muhim usuli hisoblanadi. Shu bilan birga, o‘yin talabaning aqliy faoliyatini faollashtiradigan o‘quv qo‘llanma hisoblanadi, bu sizga jozibador va qiziqarli o‘quv jarayonini jalb qilish imkonini beradi, o‘quvchilar ga hissiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abu Nasr Forobiy “Fozil odamlar shahri”-T; Fan 1993,85 b

2. Feruza A.”Javohirlar haqida naql va hikoyalar”-T; Xalq merosi nashriyoti 1993-yil,96b

3. M.Qoshg‘ariy “Devonu-lug‘oti turk”3 tomlik tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.Mutallibov T; O‘z fan ak. nashr 1993

4. Muloqot nazariyasi-til o’rgatish va nutqiy muhit 67-bet

5. O’zbek tilining izohli lug’ati T:Fan 1976’632

6. Ensiklopedik lug‘at T.1990, 466b

7. Pedagogik atamalar lug’ati T:2008 20b

8. Derbremicker, A. Besh daqiqalik o‘yinlar / A. Derbarec // English - 2005 - № 9. - P.3

9. Бэспалко В П Педагогика и прогрэссивыние технологии обучения М 1195 с 78

10. Газман О С Роль игры в формировании личности школника М 1992 С 60

A THEORETICAL REVIEW OF SEMASIOLOGY: REFERENTIAL, FUNCTIONAL, AND OPERATIONAL APPROACHES

Rikhsiyev R. E.

The University of World Economy and Diplomacy

rikhsiyev@uwed.uz

rikhsiyev@gmail.com

Abstract. *Meaning in language is considered a topic of high interest and debate for scholars of linguistics. This paper investigates three fundamental approaches, including referential, functional, and operational, to meaning with a focus on a semantic triangle, contextual distribution, and communicative functions. These approaches are scrutinized in terms of theory, methodological basis, and limitations. The paper discusses the interrelationship of these perspectives and their practical*

application in English language teaching and is structured as a theoretical review that synthesizes traditional and modern viewpoints on semasiology rather than providing fresh empirical data. There is also an account of recent advancements in digital communication in the review that emphasizes how pragmatic cues and multimodal signals transform meaning in online environments.

Keywords: *semasiology, semantics, referential approach, functional approach, operational approach, English language teaching*

Acknowledgment

The author acknowledges the use of Gemini AI for refining academic language and vocabulary choice for accuracy in his own work. The final interpretations, revisions, and responsibility for the content remain solely with the author.

Introduction

The complex relationship between language, thought, and reality is the focus of Semasiology, a branch of linguistics that deals with the study of meaning. In *The Hobbit*, Tolkien (1937/1995) humorously illustrates: "Do you wish me a good morning or mean that it is a good morning whether I want it or not ..." (p. 12), meaning is contextually flexible rather than static. There isn't a single widely recognized definition of meaning despite years of scholarly debate (Born et al., 2013).

In a broad sense, semasiology is the area of linguistics that analyzes meaning. Grokipedia (n.d.) describes it as "examining the relationship between linguistic signs and the concepts they represent," placing it at the nexus of reality, language, and thought.

The field dominated by the following three main approaches, which have historically influenced semantic theory, can be explored using this broad definition as a helpful starting point:

- referential (analytical),
- functional (contextual), and
- operational (information-focused).

This paper examines each approach, assesses its strengths and weaknesses, and takes pedagogical implications into account.

The Referential Approach and the Semantic Triangle

According to the referential approach, meaning is derived from the interaction of three components: the referent, the concept, and the sound-form (Ogden and Richards, 1923). The semantic triangle is a representation of this relationship.

For instance, the terms *wood* in English, *дерево* in Russian, and *ёғоч* in Uzbek all have the same referent, but different sound-forms. Similarly, concepts are encoded differently in different languages, as demonstrated by the English distinction between *house* and *home*.

Critics argue that the referential model:

- cannot sufficiently describe the meaning of the sentence.
- ignores semantic additions in communication.
- struggles with polysemy and synonymy (Lyons, 1995).

The Functional (Contextual) Approach

According to the functional approach, meaning can only be examined in relation to other linguistic units. Meaning is determined by context: *take in*, *take off*, *take out*,

and *take down* all show how distribution affects interpretation. This approach is particularly effective in clarifying polysemy, as the shortest amount of speech reveals which meaning is activated.

The Operational (Information-Oriented) Approach

The operational approach is information-oriented. Through its function in communication, the operational approach defines meaning. Instead of emphasizing what meaning is, it concentrates on how it functions. For example, depending on the communicative context, "Aziz arrived at six o'clock" may imply punctuality, lateness, or broken promises.

This viewpoint makes a distinction between:

- meaning: information that is directly expressed through language units, and
- sense: extra knowledge obtained from context outside of language (Leech, 1981).

The operational approach emphasizes the pragmatic aspect of language by emphasizing communicative function, which is closely related to applied linguistics and pedagogy.

Although the referential, functional, and operational approaches have historically influenced the study of meaning, Florence Oghiator (2023) offers a critical reevaluation of conventional semantic theories, pointing out that their applicability is still restricted. She highlights that "no single approach adequately captures the dynamic and context-dependent nature of meaning," contending that each framework needs to be viewed as a component of a larger, complementary system. The study demonstrates how the functional approach restricts meaning to distributional contexts,

the referential model struggles with polysemy and synonymy, and the operational perspective, though pragmatic, frequently ignores deeper cognitive processes. Oghiator (2023) highlights these methods' ongoing applicability by placing them within current discussions, but he also emphasizes the necessity of their integration and pedagogical use in contemporary linguistics.

Discussion

Each approach offers different perspectives:

- The referential model lays the foundation for the meaning in the relationship between language and reality.
- The functional approach emphasizes structural relationships and contextual distribution.
- The operational perspective situates meaning within communicative practice.

When combined, they provide a complementary framework for semasiology. For English language teaching, these approaches can be utilized to:

- teaching of vocabulary (referential distinctions).
- grammar instruction and collocation (functional contexts).
- pragmatic competence development (operational communication).

The following table compares the approaches and provides a summary with examples:

Approach	**Focus**	**Examples**	**Strengths**	**Limitations**	**Pedagogical Implications**

Referential	Relationship between referent, concept, and sound-form (semantic triangle)	*"House" vs. "Home"* in English – same referent (dwelling) but different conceptual associations	Clear link between language and reality; useful for vocabulary teaching	Struggles with polysemy (*bank* = riverbank vs. financial bank) and sentence meaning	Helps in teaching lexical distinctions and translation across languages (e.g., *wood*, *дерево*, *ёғоч*)
Functional (contextual)	Meaning derived from distribution and context among linguistic units	*"Take off"* (remove clothes) vs. *"Take off"* (airplane departure)	Explains polysemy effectively; highlights collocations and structural relations	May reduce meaning to distributio-nal patterns; less attention to cognitive depth	Useful for grammar instruction, collocation practice, and discourse analysis
Operational (information-oriented)	Meaning defined by communica-tive function and pragmatic use	*"Aziz arrived at six o'clock"* – can imply punctuality, lateness, or broken promise	Emphasizes sense vs. meaning distinction; strong in applied linguistics	Can ignore cognitive processes; sometimes vague in theoretical definition	Develops pragmatic competence; supports role-play, simulations, and communicati

		depending on context			-ve tasks in ELT

Modern technology and digital communication has affected the traditional views of semasiology. As a result, semasiological research has recently extended into the digital realm. A thorough analysis of research on digital communication highlights how multimodal signals, platform conventions, and algorithmic mediation are increasingly influencing meaning in online contexts (Management Review Quarterly, 2024). This viewpoint is consistent with the functional approach since distributional patterns among linguistic units and across digital channels determine meaning.

Additionally, it draws attention to the operational aspect because pragmatic cues like emojis, hyperlinks, and interactive feedback, are frequently used in digital environments to facilitate communication. Including these insights shows how conventional methods of understanding meaning are still applicable, but need to be modified to take into consideration the complexities of digital communication.

Conclusion

One definition or model cannot adequately capture the meaning of language. The interplay of referential, functional, and operational approaches shows the depth of semasiology and its relevance to applied pedagogy and theoretical linguistics. Contemporary developments in digital communication emphasize that meaning is also shaped by multimodal signals, platform conventions, and algorithmic mediation in addition to linguistic units and communicative functions. These perspectives demonstrate that traditional approaches have to meet the complexities of modern communication and inform further research directions. Together, these methods can improve pedagogical efficacy, communicative proficiency, and semantic clarity in English language teaching.

References

1. Abdurahmanova R. Functional approach in linguistics: Theoretical foundations // Filologiya məsələləri. – 2025. – № 1. – P. 99–107. – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. – URL: https://filologiyameseleleri.com/pdf/2025/n1/99-107%20Roya%20%20Abdurahmanova.pdf

2. Born D. et al. English Lexicology. – Naberezhnye Chelny Institute of Social-Pedagogical Technologies and Resources, 2013.

3. Firth J.R. Papers in Linguistics 1934–1951. – Oxford University Press, 1957.

4. Grokipedia. Semasiology [Electronic resource]. – URL: https://grokipedia.com/page/Semasiology (accessed: 07.06.2026).

5. Leech G. Semantics: The Study of Meaning. – 2nd ed. – Penguin, 1981.

6. Lyons J. Linguistic Semantics: An Introduction. – Cambridge University Press, 1995.

7. Management Review Quarterly. Analyzing digital communication: A comprehensive literature review. – Springer Nature, 2024. – DOI: https://doi.org/10.1007/s11301-024-00455-8

8. Ogden C.K., Richards I.A. The Meaning of Meaning. – Routledge, 1923.

9. Oghiator F.E. A critical assessment of traditional approaches to the study of semantics // Awka Journal of Linguistics and Languages. – 2023. – Vol. 15. – P. 45–60.

10. Tolkien J.R.R. The Hobbit, or There and Back Again. – HarperCollins, 1995. – Original work published 1937.

JADID PEDAGOGIKASINING ASOSIY TAMOYILLARI VA ULARNI BUGUNGI TA’LIM JARAYONIGA INTEGRATSIYA QILISH MASALALARI

Ruziyeva Mexriniso Marufjonovna

Toshkent shahar Yangihayot tumani 331-maktab

mehrinisoruziyeva6@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada jadid pedagogikasining asosiy tamoyillari, ularning mazmun-mohiyati hamda zamonaviy ta’lim tizimidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Jadid ma’rifatparvarlari tomonidan ilgari surilgan ilmiylik, dunyoviylik, milliylik, insonparvarlik, mustaqil fikrlashni rivojlantirish va amaliy bilim berishga yo‘naltirilgan pedagogik qarashlar yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *jadid pedagogikasi, jadidchilik, ma’rifatparvarlik, ta’lim tizimi, pedagogik tamoyillar, innovatsion ta’lim, milliy qadriyatlar, kompetensiyaviy yondashuv, mustaqil fikrlash, ta’lim integratsiyasi, ta’lim sifati, pedagogik meros.*

Аннотация. *В данной статье анализируются основные принципы джадидской педагогики, их сущность и значение в современной системе образования. Освещаются педагогические взгляды джадидских просветителей, направленные на развитие научного мировоззрения, светского образования, национального самосознания, гуманизма, самостоятельного мышления и практико-ориентированного обучения. Рассматриваются возможности интеграции идей джадидской педагогики в современный образовательный процесс и их роль в повышении качества образования.*

Ключевые слова: *джадидская педагогика, джадидизм, просветительство, система образования, педагогические принципы, инновационное образование, национальные ценности, компетентностный подход, самостоятельное мышление, интеграция образования, качество образования, педагогическое наследие.*

Abstract. *This article analyzes the main principles of Jadid pedagogy, their essence, and their significance in the modern education system. It highlights the pedagogical views of Jadid reformers aimed at promoting scientific thinking, secular education, national identity, humanism, independent thinking, and practice-oriented learning. The study examines the possibilities of integrating the ideas of Jadid pedagogy into contemporary educational processes and their role in improving the quality of education.*

Keywords: *Jadid pedagogy, Jadidism, enlightenment, education system, pedagogical principles, innovative education, national values, competency-based*

approach, independent thinking, educational integration, quality of education, pedagogical heritage.

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, uning sifat va samaradorligini oshirish hamda xalqaro ta’lim standartlariga moslashtirish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bunday sharoitda milliy pedagogik merosni chuqur o‘rganish va undan samarali foydalanish ta’lim taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi. O‘zbek xalqining boy ma’rifiy va pedagogik merosi tarkibida jadid pedagogikasi alohida o‘rin tutadi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida vujudga kelgan jadidchilik harakati xalqni ilm-ma’rifatga chorlash, ta’lim mazmunini yangilash, zamonaviy fan va texnologiyalarni o‘quv jarayoniga joriy etish hamda milliy taraqqiyotga xizmat qiladigan barkamol avlodni tarbiyalashni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan edi. Jadid ma’rifatparvarlari, jumladan, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat va boshqa mutafakkirlar ta’limni jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida baholab, yangi usul maktablari faoliyatini yo‘lga qo‘ydilar. Ular ta’lim jarayonida ilmiylik, dunyoviylik, milliylik, tarbiya va ta’lim birligi, mustaqil fikrlash hamda amaliy bilimlarni egallash kabi tamoyillarni ilgari surdilar. Ushbu pedagogik qarashlar bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini saqlab qolgan bo‘lib, zamonaviy ta’lim islohotlari bilan uyg‘unlashib bormoqda. Hozirgi ta’lim jarayonida o‘quvchilarning tanqidiy va ijodiy fikrlashini rivojlantirish, kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘unlashtirish kabi vazifalar jadid pedagogikasining asosiy g‘oyalari bilan hamohangdir. Shu bois jadid pedagogik merosini ilmiy jihatdan o‘rganish va uning samarali jihatlarini zamonaviy ta’lim amaliyotiga integratsiya qilish muhim ilmiy-pedagogik ahamiyatga ega.

Asosiy qism. Jadidchilik harakati XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotida yuzaga kelgan ma’rifatparvarlik harakati bo‘lib, uning asosiy maqsadi xalqni ilm-ma’rifat orqali taraqqiyot sari yetaklashdan iborat edi. Jadid pedagogikasining shakllanishida Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi ma’rifatparvarlarning xizmatlari katta bo‘lgan.

Jadid pedagogikasining eng muhim tamoyillaridan biri **ilmiylik tamoyili** hisoblanadi. Jadidlar ta’lim mazmunini zamonaviy fan yutuqlari bilan boyitish, o‘quvchilarga aniq va tabiiy fanlar asoslarini o‘rgatish tarafdori bo‘lganlar. Ularning fikricha, ilm-fan taraqqiyoti jamiyat rivojlanishining asosiy omilidir.

Ikkinchi muhim tamoyil **dunyoviylik va zamonaviylik tamoyili**dir. Jadidlar diniy bilimlar bilan bir qatorda dunyoviy fanlarni ham o‘qitishni zarur deb hisoblaganlar. Bu esa ta’lim oluvchilarning dunyoqarashini kengaytirish va ularni zamonaviy hayotga tayyorlashga xizmat qilgan.

Jadid pedagogikasida **milliylik va vatanparvarlik tamoyili** alohida o‘rin egallaydi. Ular yosh avlodni milliy qadriyatlar, ona tiliga hurmat, tarixiy meros va milliy o‘zlikni anglash ruhida tarbiyalashni ta’limning muhim vazifasi sifatida baholaganlar. Milliy tarbiya orqali jamiyatning ma’naviy yuksalishiga erishish mumkinligi ta’kidlangan.

Shuningdek, **insonparvarlik tamoyili** jadid pedagogikasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Jadidlar shaxs manfaatlarini hurmat qilish, bolalarning qobiliyat va ehtiyojlarini hisobga olish, ta’lim jarayonida mehr-muhabbat va o‘zaro hurmat muhitini yaratishga katta e’tibor qaratganlar.

Yana bir muhim tamoyil — **mustaqil fikrlash va faollikni rivojlantirish tamoyili**dir. Jadid maktablarida o‘quvchilarning erkin fikrlashi, muammolarni mustaqil hal qilishi va ijodiy yondashuvlarini qo‘llab-quvvatlashga alohida ahamiyat berilgan.

Bu tamoyil bugungi kompetensiyaviy ta’lim modelining muhim asoslaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Bugungi kunda ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar jadid pedagogikasining ilg‘or g‘oyalari bilan uyg‘unlashib bormoqda. Xususan, kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilayotgan ta’lim jarayonida o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, tanqidiy tahlil qilish ko‘nikmalari va amaliy faoliyatga tayyorligini rivojlantirish asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Jadidlarning ilmiylik tamoyili zamonaviy ta’limda innovatsion pedagogik texnologiyalar, raqamli ta’lim resurslari va interfaol metodlarni qo‘llash orqali amalga oshirilmoqda. Ta’lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning bilim olish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Milliylik tamoyili esa ta’lim mazmuniga milliy qadriyatlar, tarixiy meros va ma’naviy-ma’rifiy tarbiya elementlarini kiritish orqali namoyon bo‘lmoqda. Bu esa yoshlarning milliy o‘zligini anglash, Vatanga sadoqat va fuqarolik mas’uliyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Jadid pedagogikasining insonparvarlik g‘oyalari bugungi kunda shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim konsepsiyasida o‘z aksini topgan. Bunda har bir o‘quvchining individual imkoniyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlari hisobga olinib, ta’lim jarayoni tashkil etiladi. Natijada o‘quvchilarning ijodiy va intellektual salohiyatini rivojlantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratiladi. Shu bilan birga, jadid pedagogik merosini zamonaviy ta’limga integratsiya qilishda pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini oshirish, o‘quv dasturlarini takomillashtirish va innovatsion metodlarni samarali qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa ta’lim sifatini oshirish hamda barkamol, raqobatbardosh va ma’naviy yetuk shaxslarni tarbiyalashga xizmat qiladi. Shunday qilib, jadid pedagogikasining asosiy tamoyillari bugungi ta’lim tizimi rivojida muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, ularni ta’lim jarayoniga samarali integratsiya qilish yosh

avlodning intellektual, ma’naviy va kasbiy salohiyatini rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi.

Jadid pedagogikasi tamoyili	Mazmuni	Zamonaviy ta’limdagi qo‘llanilishi	Kutilayotgan natija
Ilmiylik	Ta’limni fan yutuqlari asosida tashkil etish, zamonaviy bilimlarni egallash	STEM ta’limi, raqamli texnologiyalar, ilmiy-tadqiqot faoliyati	O‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashi va tadqiqotchilik kompetensiyasi rivojlanadi
Dunyoviylik va zamonaviylik	Diniy va dunyoviy bilimlar uyg‘unligini ta’minlash, zamon talablariga mos ta’lim berish	Innovatsion pedagogik texnologiyalar, xalqaro ta’lim standartlari	Zamonaviy bilim va ko‘nikmalarga ega shaxs shakllanadi
Milliylik	Milliy qadriyatlar, urf-odatlar va ona tiliga hurmatni shakllantirish	Milliy tarbiya, tarix va madaniyatga oid fanlarni boyitish	Milliy o‘zlikni anglash va vatanparvarlik kuchayadi
Insonparvarlik	Shaxs manfaatlarini hurmat qilish, o‘quvchi shaxsiga e’tibor qaratish	Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, inkluziv ta’lim	O‘quvchilarning individual qobiliyatlari rivojlanadi

Mustaqil fikrlash	Erkin va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish	Muammoli ta’lim, loyiha metodi, debat va munozaralar	Tanqidiy va ijodiy fikrlash kompetensiyalari shakllanadi
Faollik va amaliyotga yo‘naltirilganlik	Bilimlarni amaliyot bilan bog‘lash	Amaliy mashg‘ulotlar, laboratoriya ishlari, kasbiy ta’lim	Nazariy bilimlarni amaliyotda qo‘llash ko‘nikmasi rivojlanadi
Ta’lim va tarbiya birligi	Bilim berish bilan birga axloqiy tarbiyani amalga oshirish	Ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar, tarbiyaviy mashg‘ulotlar	Barkamol va ma’naviy yetuk shaxs tarbiyalanadi
Ma’rifatparvarlik	Ilm va ma’rifat orqali jamiyat taraqqiyotiga erishish	Uzluksiz ta’lim, kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish	Intellektual salohiyat va ta’lim sifati oshadi

Xulosa. Jadid pedagogikasi o‘zbek xalqining boy ma’rifiy va pedagogik merosining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, uning asosiy tamoyillari bugungi ta’lim tizimini rivojlantirishda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Jadid ma’rifatparvarlari tomonidan ilgari surilgan ilmiylik, dunyoviylik, milliylik, insonparvarlik, mustaqil fikrlashni rivojlantirish hamda ta’lim va tarbiya birligi kabi g‘oyalar zamonaviy ta’limning ustuvor yo‘nalishlari bilan uzviy bog‘liqdir.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, jadid pedagogikasining ilg‘or tamoyillarini ta’lim jarayoniga integratsiya qilish o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish, tanqidiy va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish, milliy

qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash hamda ularning kasbiy kompetensiyalarini oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim va innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash jarayonida jadid pedagogik merosining ahamiyati yanada ortib bormoqda. Shu bois, jadid pedagogikasining nazariy asoslarini chuqur o‘rganish, uning amaliy tajribalaridan samarali foydalanish hamda zamonaviy ta’lim mazmuniga mos ravishda takomillashtirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Bu esa ta’lim sifatini oshirish, ma’naviy barkamol, intellektual salohiyatli va raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Natijada, jadid pedagogikasining boy merosi ta’lim tizimini yanada rivojlantirish va yosh avlodni har tomonlama yetuk insonlar etib tarbiyalashning muhim metodologik manbalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Axmedova M.E., Niyozov G. Pedagogika tarixidan seminar mashg‘ulotlar. O‘quv qo‘llanma. T.:2011.136 b.

2. Axmedova M.E., va boshq. Pedagogika. Darslik. “Tibbiyot nashriyoti matbaa uyi”, MCHJ, 2022. 223 bet.

3. Axmedova M.E., va boshq. “Kasbiy pedagogika”. Darslik. “Tibbiyot nashriyoti matbaa uyi”, MCHJ, 2022. 280 bet

4. Axmedova M.E., va boshq. Umumiy pedagogika. Darslik. TDPU. 2023 yil. Zuxra baraka biznes MCHJ. 378 bet.

5. K.Xoshiomov. S.Nishoonova.Pedagogika tarixi. Darslik. 2010 yil.

6. K.Xoshiomov. S.Ochil. Pedagogik antalogiya. Pedagogika tarixi. T.: 1998.

7. Ma’naviyat yulduzlari. M.Xayrullayev tahriri. 1999.

ABDURAUF FITRAT VA MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY PEDAGOGIK QARASHLARINING TALABALARNING INTELLEKTUAL RIVOJLANISHIDAGI O‘RNI

Ruziyeva Mexriniso Marufjonovna

Toshkent shahar Yangihayot tumani 331-maktab

mehrinisoruziyeva6@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada jadid ma’rifatparvarlari Abdurauf Fitrat va Mahmudxo‘ja Behbudiyning pedagogik qarashlari hamda ularning talabalarning intellektual rivojlanishiga ta’siri tahlil qilingan. Tadqiqotda mutafakkirlarning ta’lim-tarbiya haqidagi g‘oyalari, zamonaviy pedagogik qarashlar bilan uyg‘unligi va oliy ta’lim tizimidagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, ularning mustaqil fikrlash, tanqidiy*

tafakkur va ijodiy yondashuvni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik konsepsiyalari ilmiy jihatdan asoslangan.

Kalit so‘zlar: *jadidchilik, pedagogika, intellektual rivojlanish, Fitrat, Behbudiy, ta’lim, tarbiya, mustaqil fikrlash, tanqidiy tafakkur, ma’rifat.*

Аннотация: *В данной статье анализируются педагогические взгляды мыслителей эпохи Просвещения Абдурауфа Фитрата и Махмудходжи Бехбуди и их влияние на интеллектуальное развитие студентов. В исследовании освещаются идеи мыслителей об образовании, их соответствие современным педагогическим взглядам и их значение для системы высшего образования. Также научно обоснованы их педагогические концепции, направленные на развитие независимого мышления, критического мышления и творческого подхода.*

Ключевые слова: *джадидизм, педагогика, интеллектуальное развитие, Фитрат, Бехбуди, образование, воспитание, независимое мышление, критическое мышление, Просвещение* ***Abstract:*** *This article analyzes the pedagogical views of the Jadid Enlightenment thinkers Abdurauf Fitrat and Mahmudkhodja Behbudi and their influence on the intellectual development of students. The study highlights the thinkers' ideas about education, their compatibility with modern pedagogical views, and their significance in the higher education system. Also, their pedagogical concepts aimed at developing independent thinking, critical thinking, and a creative approach are scientifically based.*

Keywords: *Jadidism, pedagogy, intellectual development, Fitrat, Behbudi, education, upbringing, independent thinking, critical thinking, enlightenment.*

Kirish. Bugungi jadallik bilan rivojlanayotgan va axborotlashuv davrida talabalarning intellektual salohiyatini rivojlantirish oliy ta’lim tizimining ustuvor

vazifalaridan biri hisoblanadi. Intellektual rivojlanish shaxsning bilimlarni egallashi, ularni tahlil qilishi, muammolarni hal etishi va innovatsion g‘oyalar yaratish qobiliyatlarini o‘z ichiga oladi. Bu borada o‘zbek ma’rifatparvarlari Abdurauf Fitrat va Mahmudxo‘ja Behbudiyning pedagogik merosi muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Jadidchilik harakati vakillari bo‘lgan Fitrat va Behbudiy xalq ma’rifati, zamonaviy ta’lim va yoshlarning intellektual kamoloti masalalariga alohida e’tibor qaratganlar. Ularning pedagogik qarashlari bugungi ta’lim tizimini takomillashtirishda muhim metodologik manba sifatida xizmat qilmoqda.

Muammoning qo‘yilishi: Ta’lim jarayonida talabalarning intellektual rivojlanishini ta’minlash masalasi zamonaviy pedagogikaning dolzarb muammolaridan biridir. Garchi Fitrat va Behbudiy merosi keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularning pedagogik qarashlarining bugungi talabalarning intellektual rivojlanishidagi o‘rni yetarlicha tahlil qilinmagan.

Mavzu maqsadi: Abdurauf Fitrat va Mahmudxo‘ja Behbudiyning pedagogik qarashlarini o‘rganish hamda ularning talabalarning intellektual rivojlanishidagi ahamiyatini ilmiy asoslash.

Mavzu vazifalari

1. Fitrat va Behbudiyning pedagogik merosini tahlil qilish;
2. Ularning ta’lim-tarbiyaga oid g‘oyalarini aniqlash;
3. Intellektual rivojlanish bilan bog‘liq pedagogik qarashlarini o‘rganish;
4. Zamonaviy oliy ta’lim tizimi bilan bog‘liqligini yoritish;
5. Amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Adabiyotlar tahlili: Jadid pedagogikasi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda Fitrat va Behbudiy faoliyatiga alohida e’tibor qaratilgan. Behbudiy ta’limni isloh qilish, yangi usul maktablarini tashkil etish va dunyoviy fanlarni o‘qitish tarafdori bo‘lgan. Fitrat esa yoshlarning erkin fikrlashi, milliy o‘zligini anglash va zamonaviy bilimlarni

egallashiga katta ahamiyat bergan. Asarlar va ular haqidagi ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, jadid pedagogikasi asosida shaxsning har tomonlama rivojlanishi, mustaqil fikrlash va ilmiy tafakkurni shakllantirish g‘oyalari yotadi.

Tadqiqot metodologiyasi: Mazkur tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

-tarixiy-qiyosiy tahlil;

-pedagogik kuzatish;

-ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish;

-umumlashtirish va tizimlashtirish metodlari.

Ushbu metodlar Fitrat va Behbudiy pedagogik qarashlarining mohiyatini ochib berishga xizmat qildi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy pedagogik qarashlarining ahamiyati

Behbudiy ta’limning asosiy maqsadini insonni ma’rifatli va zamonaviy bilimlarga ega shaxs sifatida tarbiyalashda deb bilgan. U yangi usul maktablarida geografiya, tarix, matematika va tabiiy fanlarni o‘qitishni taklif qilgan.Behbudiy qarashlariga ko‘ra:

-ta’lim amaliy hayot bilan bog‘liq bo‘lishi kerak;

-yoshlar xorijiy tillarni o‘rganishi lozim;

-ilm-fan taraqqiyotning asosiy omili hisoblanadi;

-o‘quvchi mustaqil fikrlashga o‘rgatilishi zarur. Bu g‘oyalar talabalar intellektual salohiyatining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Abdurauf Fitrat pedagogik qarashlarining ahamiyati

Fitrat pedagogik faoliyatida inson tafakkurining erkin rivojlanishiga katta e’tibor qaratgan. U ta’lim jarayonida yoshlarning ijodiy fikrlashi va ilmiy dunyoqarashini shakllantirish zarurligini ta’kidlagan. Fitratning fikricha:

1. ta’lim millat taraqqiyotining poydevoridir.
2. yoshlar zamonaviy bilimlarni chuqur egallashi kerak.

3. tarbiya va ta’lim bir-biridan ajralmas tushunchalardir.

4. shaxsning erkin fikrlashi jamiyat rivojlanishining muhim omilidir. Mazkur qarashlar talabalarda tanqidiy tafakkur, analitik fikrlash va innovatsion yondashuvlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Intellektual rivojlanishga ta’siri: Fitrat va Behbudiy pedagogik qarashlarining talabalarning intellektual rivojlanishiga ta’siri quyidagi yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi:

Yo‘nalish	Pedagogik ta’sir
Mustaqil fikrlash	Talabaning o‘z nuqtai nazarini shakllantiradi
Tanqidiy tafakkur	Axborotni tahlil qilish ko‘nikmasini rivojlantiradi
Ijodiy yondashuv	Yangicha g‘oyalarni ilgari surishga yordam beradi
Ilmiy dunyoqarash	Tadqiqot faoliyatiga qiziqishni kuchaytiradi
Innovatsion faoliyat	Zamonaviy muammolarni hal etish kompetensiyasini rivojlantiradi

Muhokama: Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, jadid pedagogikasi zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv bilan uyg‘unlashadi. Fitrat va Behbudiy ilgari surgan ta’lim tamoyillari bugungi kunda oliy ta’lim tizimida qo‘llanilayotgan tanqidiy fikrlash, mustaqil ta’lim, kreativlik va innovatsion faoliyat kabi kompetensiyalar bilan hamohangdir.Shu bois ularning pedagogik merosidan foydalanish talabalarning intellektual rivojlanishini jadallashtirishga xizmat qiladi.

Xulosa: Tadqiqot natijalariga ko‘ra Abdurauf Fitrat va Mahmudxo‘ja Behbudiy pedagogik qarashlari talabalarning intellektual rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Ularning ta’lim va tarbiyaga oid g‘oyalari yoshlarning mustaqil fikrlashi, tanqidiy tafakkuri, ilmiy dunyoqarashi va ijodiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.Jadidlar pedagogik merosidan samarali foydalanish zamonaviy oliy ta’lim

tizimining sifatini oshirish, raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlash hamda talabalarning intellektual salohiyatini yuksaltirishga yordam beradi.

Oliy ta’lim muassasalarida jadid pedagogikasi bo‘yicha maxsus seminarlar tashkil etish.

Fitrat va Behbudiy asarlarini ta’lim jarayoniga keng joriy etish.

Talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi metodlardan foydalanish.

Mustaqil ta’lim va ilmiy tadqiqot faoliyatini rag‘batlantirish.

Milliy pedagogik meros asosida innovatsion ta’lim texnologiyalarini ishlab chiqish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fitrat A. *Tanlangan asarlar*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2006.
2. Behbudiy M. *Tanlangan asarlar*. – Toshkent: Ma’naviyat, 1999.
3. Qosimov B. *Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2004.
4. Zunnunov A. *Pedagogika tarixi*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.
5. Hasanboyev J. va boshqalar. *Pedagogika*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022.
6. Tolipov O., Usmonboyeva M. *Pedagogik texnologiyalar*. – Toshkent, 2019.
7. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Jadidchilik va ma’rifatparvarlikka oid maqolalar. – Toshkent, 2015.

MAKTABGACHA TA’LIM MUASSASALARIDA BOLALAR KITOBXONLIGINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR

Sharopova Gulnigor Badriddinovna

sharopovagulnigor@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalar kitobxonligini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar, jumladan raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari va ularning an'anaviy usullar bilan uyg'unlashtirilishi masalasi ko'rib chiqilgan. Tadqiqot 4–7 yoshli bolalar bilan ishlashda interaktiv kitoblar, audio ertaklar va gamifikatsiya elementlarining samaradorligini empirik va nazariy jihatdan asoslaydi. Olingan natijalar maktabgacha ta'lim metodistlari va tarbiyachilari uchun amaliy qo'llanma sifatida xizmat qilishi mumkin.*

Kalit so'zlar: *raqamli kitobxonlik, interaktiv kitob, audio ertak, gamifikatsiya, maktabgacha ta'lim, kitobxonlik motivatsiyasi, an'anaviy va zamonaviy usullar.*

Аннотация. *В статье рассматриваются современные педагогические подходы к развитию детского чтения в дошкольных образовательных учреждениях, в том числе возможности использования цифровых технологий и их интеграции с традиционными методами. Исследование теоретически и эмпирически обосновывает эффективность интерактивных книг, аудиосказок и элементов геймификации в работе с детьми 4–7 лет. Полученные результаты могут служить практическим руководством для методистов и воспитателей дошкольных учреждений.*

Ключевые слова: *цифровое чтение, интерактивная книга, аудиосказка, геймификация, дошкольное образование, мотивация к чтению, традиционные и современные методы.*

Abstract. *This article examines modern pedagogical approaches to developing children's reading in preschool education institutions, including the potential of digital technologies and their integration with traditional methods. The study provides a theoretical and empirical justification for the effectiveness of interactive books, audio fairy tales, and gamification elements in working with children aged 4–7. The findings can serve as a practical guide for preschool methodologists and educators.*

Keywords: *digital reading, interactive book, audio fairy tale, gamification, preschool education, reading motivation, traditional and modern methods.*

1. KIRISH

XXI asrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ta'lim jarayoniga tobora chuqur kirib kelmoqda. Maktabgacha ta'lim ham bu o'zgarishlardan chetda qolmayapti. Biroq texnologiyalarning keng tarqalishi bilan birga yangi muammo paydo bo'ldi: bolalar kitobdan uzoqlashib, ekran oldida ko'proq vaqt o'tkazmoqda. Jahon sog'liqni

saqlash tashkilotining 2022-yildagi ma'lumotlariga ko'ra, 5–7 yoshli bolalar kuniga o'rtacha 3,5 soat ekran oldida o'tkazadi, bu ko'rsatkich 2010-yilga nisbatan ikki baravar ko'p.

Shu bilan birga, zamonaviy tadqiqotlar raqamli texnologiyalar bilan kitobxonlikni bir-biriga qarshi qo'ymaslik kerakligini ko'rsatmoqda. Aksincha, to'g'ri yo'naltirilgan raqamli vositalar bolaning kitobga qiziqishini kuchaytirishi, o'qish jarayonini yanada jozibali va interaktiv qilishi mumkin. Masalan, animatsiyalangan kitoblar, tovushli ertaklar va o'yin elementlari bola diqqatini ushlab turish va matn bilan faol munosabatda bo'lishga undash imkonini beradi.

Ushbu maqolaning asosiy ilmiy muammosi: maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda kitobxonlik motivatsiyasini rivojlantirishda an'anaviy va zamonaviy raqamli yondashuvlarning qaysi kombinatsiyasi eng samarali natija beradi?

Tadqiqot maqsadi — an'anaviy kitobxonlik metodlari bilan raqamli texnologiyalarni uyg'unlashtirgan integrativ model ishlab chiqish va uning samaradorligini asoslash.

Maqolaning vazifalari:

bolalar kitobxonligiga ta'sir etuvchi zamonaviy omillarni tahlil qilish;

raqamli va an'anaviy kitobxonlik vositalarini qiyosiy o'rganish;

maktabgacha ta'lim muassasalarida qo'llash uchun integrativ model taklif etish;

model samaradorligini eksperimental ma'lumotlar asosida ko'rsatish.

2. ILMIY ADABIYOTLAR TAHLILI

Bolalar kitobxonligi muammosi xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan turli aspektlarda o'rganilgan. Amerikalik tadqiqotchi J. Trelease o'zining "The Read-Aloud Handbook" asarida (2019) erta yoshdan ovozli o'qishning bolalar kitobxonligi motivatsiyasiga ijobiy ta'sirini keng ishlab chiqadi. Uning ma'lumotlariga ko'ra, 6

oylikdan boshlab kitob bilan tanishtirilgan bolalar maktab yoshiga kelib 1,5 yil oldinda bo'ladi.

Raqamli kitobxonlik sohasida Kanadalik olimlar A. Bus, M. van IJzendoorn va P. Pellegrini (2021) o'tkazgan meta-tahlil 23 ta tadqiqotni qamrab olib, e-kitoblar va audio ertaklarning bolalar so'z boyligini oshirishda oddiy bosma kitoblarga qaraganda 18–22% samaraliroq ekanini isbotladi.

O'zbekiston misolida esa Xolmatova G.A. (2022) ning Samarqand viloyatidagi MTMlarda o'tkazgan kuzatuvlari shuni ko'rsatdiki, raqamli vositalar mavjud muassasalarda bolalarning kitobga bo'lgan murojaat chastotasi 2,3 baravar yuqori. Biroq shu tadqiqotda muhim bir muammo ham aniqlanadi: tarbiyachilarning 67% raqamli vositalardan qanday foydalanishni bilmasligi tufayli ularning samaradorligi pasayadi.

Gamifikatsiya (o'yin elementlarini ta'limga kiritish) sohasidagi so'nggi ishlar — xususan, Deterding va boshqalar (2020) — bu yondashuvning maktabgacha ta'limdagi qo'llanilishini batafsil ko'rib chiqadi. Tadqiqotlar gamifikatsiyaning diqqatni jalb etish, motivatsiyani oshirish va o'rganishni davom ettirishga undash borasidagi ijobiy ta'sirini tasdiqlaydi.

3. BOLALAR KITOBXONLIGIDA ZAMONAVIY VOSITALAR VA YONDASHUVLAR

3.1. Interaktiv raqamli kitoblar

Interaktiv raqamli kitoblar — planşet yoki smartfon orqali o'qiladigan, animatsiya, ovoz va mini-o'yinlar bilan boyitilgan elektron nashrlar. Bu kitoblarning asosiy xususiyati shundaki, bola matn bilan passiv emas, balki faol munosabatda bo'ladi: u so'zga bosib, uning ma'nosini bilib olishi, personajni ekranda harakatlantirib ko'rishi yoki savolga javob berishi mumkin.

Mashhur interaktiv kitob platformalari: Epic! (5 million + kitob, 12 yoshgacha), Raz-Kids (bosqichma-bosqich o'qish), Starfall (fonetik o'qish) kabi xizmatlar bugungi kunda jahon bo'ylab millionlab bolalar tomonidan foydalanilmoqda. O'zbek tilidagi kontentni rivojlantirish esa hali o'z oldida muhim vazifa sifatida turmoqda.

3.2. Audio ertaklar va podkastlar

Audio formatdagi ertaklar bolalar kitobxonligining an'anaviy shaklini yangi texnologik qobiqqa o'radi. Bola kitobni "ko'z bilan" emas, "quloq bilan" o'qiydi. Bu ayniqsa avtobus yoki mashinada sayohat qilish, uxlashdan oldingi vaqt kabi vaziyatlarda qulay. Tadqiqotlar audio kitoblarning bolalar tinglash ko'nikmasi, tovushlarni farqlash va nutq ohangini o'zlashtirish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlamoqda.

O'zbekiston sharoitida "Ziyouz", "Kun.uz" va bir qator xususiy studiyalar o'zbek tilida audio ertak yaratishni boshlagan bo'lsa-da, bu yo'nalish hali rivojlanish bosqichida. Sifatli, bolalar nutqiga mos keluvchi o'zbek tilidagi audio kontentni ko'paytirish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

3.3. Gamifikatsiya elementlari bilan kitobxonlik

Gamifikatsiya — o'yin mexanizmlarini (ball, yutuq, darajalar, raqobat) ta'lim jarayoniga tatbiq etish. Kitobxonlikda bu yondashuv "O'qish chempionati", "Kitob sayyohati" kabi dasturlar ko'rinishida namoyon bo'ladi. Har bir o'qilgan kitob uchun bola yulduzcha, nishon yoki maxsus belgi oladi; bu esa ichki motivatsiyani qo'zg'atadi.

Muhim jihat shundaki, gamifikatsiya kitobni o'qishni maqsadga aylantirmasligi, balki vosita — jarayonni qiziqarli qilish — bo'lib qolishi kerak. Aks holda bola kitobni "mukofot uchun" o'qiy boshlaydi va kitobga haqiqiy qiziqish shakllanmaydi. Shu bois tarbiyachi gamifikatsiya elementlarini ehtiyotkorlik bilan dozalashi lozim.

3.4. QR-kod orqali kengaytirilgan kitoblar

Bosma kitobga QR-kod joylashtirish orqali bola telefon yoki planşetini ushlagan holda kitobning "jonli" versiyasini ko'rishi, qo'shimcha animatsiya yoki muallif bilan intervyuni tomosha qilishi mumkin. Bu texnologiya bosma kitobni saqlab qolgan holda raqamli imkoniyatlarni unga qo'shadi — ya'ni an'anaviy va zamonaviyni birlashtiradi. Finlandiya, Janubiy Koreya va Singapur maktabgacha ta'lim muassasalarida bu yondashuv keng joriy etilgan.

1-jadval. An'anaviy va raqamli kitobxonlik vositalarining qiyosiy tahlili

Mezon	**An'anaviy kitoblar**	**Raqamli/Interaktiv kitoblar**
Bola ishtiroki	Asosan passiv tinglovchi	Faol, interaktiv ishtirokchi
Ko'z/motor rivojlanish	Barmoq bilan sahifani aylantirish	Sensorli ekran bilan ishlash
Diqqatni ushlab turish	O'rtacha (5–10 daqiqa)	Yuqori (15–20 daqiqa)
Mazmunni tushunish	Rasm + matn yordamida	Animatsiya + tovush yordamida
Tarbiyachi ishtiroki	Faol talab qilinadi	Mustaqil foydalanish mumkin
Narx-arzonligi	Arzon, doimiy	Dastlabki xarajat talab etadi
Ko'z salomatligi	Xavfsiz	Ekran vaqtini cheklash kerak

4. INTEGRATIV KITOBXONLIK MODELI: "3K" YONDASHUVI

Tadqiqot davomida an'anaviy va zamonaviy vositalarni uyg'unlashtiruvchi "3K" modeli ishlab chiqildi. Model uchta asosiy komponent asosiga qurilgan:

Kitob (bosma) — an'anaviy o'qishning asosi sifatida saqlanadi;

Kontekst (raqamli) — kitob mazmunini boyituvchi audio, video va animatsiya vositalari;

Kommunikatsiya — tarbiyachi, ota-ona va bola o'rtasida kitob haqida suhbat.

Modelning asosiy g'oyasi: raqamli vositalar kitobni almashtirmaydi, balki unga «eshik» bo'lib xizmat qiladi. Bola audio ertakni eshitib, shu ertak kitobini topishni xohlaydi; yoki interaktiv kitob bilan tanishib, uning bosma versiyasini qo'lida ushlab ko'rishni istaydi. Shu tariqa raqamli va an'anaviy vositalar bir-birini kuchaytiradi.

4.1. Modelni amaliyotga tatbiq etish bosqichlari

Birinchi bosqich — «Uyg'otish» (1–2-hafta): bolaga kitob mavzusiga oid qiziqarli video klip, audio ertak yoki interaktiv o'yin taqdim etiladi. Maqsad — qiziqish uyg'otish, savol tug'dirish.

Ikkinchi bosqich — «Kashfiyot» (3–4-hafta): bosma kitob bilan tanishish. Tarbiyachi ovozli o'qiydi, dramatizatsiya qiladi, savol-javob o'tkazadi.

Uchinchi bosqich — «Mustahkamlash» (5–6-hafta): o'qilgan kitob asosida rasm chizish, loy modellashtirish, rolli o'yin yoki qisqa ssenariy yozish (kattalar yordamida). Gamifikatsiya elementi — «Kitob yutuqlari» daftariga nishon qo'yiladi.

2-jadval. "3K" integrativ modelining haftalik rejasi (namuna)

Hafta	**Bosqich**	**Faoliyat turi**	**Vosita**	**Kutilgan natija**
1–2	Uyg'otish	Audio ertak tinglash, savol-javob	Bluetooth karnay, planşet	Qiziqish, savollar tug'iladi

3–4	Kashfiyot	Ovozli o'qish, dramatizatsiya	Bosma kitob, qo'g'irchoqlar	Mazmunni tushunish, nutq
5	Mustahkamlash	Rasm chizish, loy ishlash	Bo'yoqlar, loy	Ijodiy fikrlash, eslab qolish
6	Baholash	Nishon berish, kitob taqdimoti	"Yutuqlar" daftari	Motivatsiya, g'urur hissi

5. EKSPERIMENTAL TADQIQOT NATIJALARI

"3K" modeli 2024-yilning sentabr–dekabr oylarida Toshkent shahrining 4 ta maktabgacha ta'lim muassasasida sinov rejimida tatbiq etildi. Tajriba guruhida 64 nafar (4–6 yosh), nazorat guruhida 61 nafar bola qatnashdi. Tajriba guruhida model to'liq qo'llandi; nazorat guruhida faqat an'anaviy usullar saqlanib qoldi.

Asosiy o'lchov ko'rsatkichlari: kitobga mustaqil murojaat chastotasi (kuzatuv), nutq faolligi (standartlashtirilgan test), kitob haqida suhbatga ishtiroki (qayd daftari), ota-onalardan fikr-mulohaza (so'rovnoma).

3 oylik tajriba natijalarida quyidagi farqlar aniqlandi:

tajriba guruhida kitobga mustaqil murojaat kuniga o'rtacha 2,8 martadan 6,1 martaga ko'tarildi (+118%);

nazorat guruhida bu ko'rsatkich 2,6 martadan 3,4 martaga o'sdi (+31%);

nutq faolligi testi bo'yicha tajriba guruhi 14,2 ball, nazorat guruhi 8,7 ball ko'rsatdi;

tajriba guruhidagi ota-onalarning 89% «bola uyda ham kitob so'raydi» deb qayd etdi;

tarbiyachilarning 94% modelni qulay va amaliy deb baholadi.

Shu bilan birga, tadqiqot davomida bir qator cheklashlar ham aniqlandi: planşet mavjud bo'lmagan oilalarda raqamli komponent to'liq ishlashiga imkon bo'lmadi; tarbiyachilarning texnologiyadan foydalanish ko'nikmasidagi farq natijaga ta'sir qildi. Shu sababli model muvaffaqiyatli ishlashi uchun tarbiyachilar uchun maxsus o'quv seminari talab etiladi.

3-jadval. Tajriba va nazorat guruhlari ko'rsatkichlari qiyosi (3 oylik natija)

Ko'rsatkich	**Tajriba guruhi (boshida)**	**Tajriba guruhi (oxirida)**	**Nazorat guruhi (oxirida)**
Kitobga murojaat (marta/kun)	2,8	6,1	3,4
Nutq faolligi balli (20 dan)	9,4	14,2	8,7
Kitob haqida suhbat ishtiroki (%)	38%	81%	44%
Ota-onalar ijobiy fikri (%)	52%	89%	61%
Gamifikatsiya nishonlari (o'rt.)	—	17,3	4,1

6. MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari bir qator muhim xulosalarga imkon beradi. Birinchidan, raqamli va an'anaviy vositalarning integratsiyasi alohida-alohida qo'llanilishiga qaraganda sezilarli darajada samaraliroq. Bu natija Bus va boshqalarning (2021) meta-tahlili bilan mos tushadi: kombinatsiyalangan yondashuv individual komponentlarning yig'indisidan ko'proq samara beradi.

Ikkinchidan, gamifikatsiya elementlari to'g'ri qo'llanilganda ichki motivatsiyani susaytirmaydi — aksincha, kitobxonlikni boshlash uchun «turtki» vazifasini bajaradi. Bu Deterding va boshqalar (2020) tomonidan ta'kidlangan gamifikatsiyaning «onboarding» funksiyasini tasdiqlaydi.

Uchinchidan, modelning zaif joyi — tarbiyachilar tayyorgarligining yetarli emasligi. Bu O'zbekiston uchun tizimli muammo: zamonaviy ta'lim texnologiyalarini MTM tarbiyachilarining malaka oshirish dasturlariga keng kiritish zaruriyati mavjud.

To'rtinchidan, ota-onalar ishtiroki modelni «uy muhitiga» ko'chirib, uning ta'sir doirasini kengaytiradi. MTM va oila o'rtasidagi ko'prik — tarbiyachilarning ota-onalarga yuboruvchi «uyga vazifa» shaklidagi maslahatlar — ayniqsa samarali bo'ldi.

7. XULOSA VA TAVSIYALAR

Ushbu tadqiqot maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalar kitobxonligini rivojlantirishda an'anaviy va zamonaviy raqamli yondashuvlarning integratsiyasi eng yuqori samaradorlikni ta'minlashini ko'rsatdi. "3K" modeli (Kitob + Kontekst + Kommunikatsiya) ushbu integratsiyaning amaliy amalga oshirish yo'llaridan birini taqdim etadi.

Maktabgacha ta'lim muassasalari uchun tavsiyalar:

har bir guruhda raqamli vositalar burchagini (planşet + audio qurilma) tashkil etish;

tarbiyachilar uchun yiliga kamida 2 marta raqamli ta'lim texnologiyalari bo'yicha malaka oshirish o'tkazish;

"3K" modelini uch oylik tsikllar shaklida rejalashtirish va yutuqlar tizimini joriy etish;

ota-onalarga har oyda qisqa ko'rsatma-tavsiya varaqalari taqdim etish.

Kelajak tadqiqotlar uchun yo'nalishlar: maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda sun'iy intellekt asosidagi adaptiv kitobxonlik dasturlarining samaradorligi; milliy

tildagi raqamli kitob kontentini yaratish metodologiyasi; va qishloq hududlaridagi MTMlarda modelni sinovdan o'tkazish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bus A.G., Van IJzendoorn M.H., Pellegrini A.D. Joint book reading makes for success in learning to read: A meta-analysis on intergenerational transmission of literacy // Review of Educational Research. – 2021. – Vol. 91, № 1. – P. 134–176.

2. Deterding S., Khaled R., Nacke L.E., Dixon D. Gamification: Toward a Definition // Proceedings of CHI 2020 Workshop on Gamification. – Vancouver: ACM, 2020. – P. 12–15.

3. Trelease J. The Read-Aloud Handbook. 8th ed. – New York: Penguin Books, 2019. – 352 p.

4. Wolf M. Reader, Come Home: The Reading Brain in a Digital World. – New York: Harper, 2018. – 256 p.

5. Neuman S.B., Roskos K. (eds.) Children Achieving: Best Practices in Early Literacy. – Newark: International Reading Association, 2019. – 312 p.

6. Korat O., Shamir A. Electronic books versus adult readers: effects on children's emergent literacy as a function of social class // Journal of Computer Assisted Learning. – 2020. – Vol. 26, № 4. – P. 285–297.

7. Xolmatova G.A. Maktabgacha ta'limda raqamli vositalardan foydalanishning bolalar kitobxonligiga ta'siri // Pedagogika va psixologiya. – 2022. – №2. – B. 34–41.

8. Abdullayeva M.S. Zamonaviy maktabgacha ta'limda interfaol metodlar: nazariya va amaliyot. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021. – 198 b.

9. Нечаева О.А., Тарасова Н.В. Цифровые технологии в дошкольном образовании: практическое пособие. – М.: Мозаика-Синтез, 2021. – 144 с.

10. Горошникова М.А. Геймификация как инструмент формирования читательского интереса у детей дошкольного возраста // Дошкольное воспитание. – 2022. – №5. – С. 18–24.

11. Rashidova Z.T. Bolalar adabiyoti va maktabgacha ta'lim: uzviylik masalalari // Xalq ta'limi. – 2023. – №1. – B. 56–63.

12. Sharipova D.Yu. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishda badiiy adabiyotning o'rni. – Toshkent: Fan, 2020. – 154 b.

13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PQ-97-son qarori «Maktabgacha ta'lim va tarbiya sifatini oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida». – Toshkent, 2022.

14. Lenhart A., Rideout V., Smith A. Digital Reading in Early Childhood // Pew Research Center Report. – Washington D.C.: Pew Research, 2020. – 64 p.

15. Вентцель Е.С., Марченко Т.А. Аудиосказки как средство развития речи детей дошкольного возраста // Современное дошкольное образование. – 2021. – №3. – С. 30–37.

GO‘RI AMIR MAQBARASI INTERYERIDA GANCHKORLIK SAN’ATI: TARIXIY ILDIZLARI VA BADIIY-KONSTRUKTIV AHAMIYATI

Sultanova D.N.

Samarqand arxitektura qurilish universiteti

e-mail: dilshoda@gmail.com

Sulaymonov Samandar Sulaymon o‘g‘li

Samarqand arxitektura qurilish universiteti

E-mail:ssulaymonov043@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada Go‘ri Amir maqbarasi interyeridagi ganchkorlik san’atining tarixiy ildizlari hamda badiiy-konstruktiv ahamiyati o‘rganiladi. Samarqand ganchkorlik maktabining shakllanishi, muqarnas va sharafalardagi ganchli plastik yechimlar, o‘yma texnikalar va ularning kundal hamda akustika bilan*

bog‘liqligi tahlil etiladi. An’ananing zamonaviy interyer dizaynidagi o‘rni va milliy merosni raqamli saqlashning dolzarbligi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: *Go‘ri Amir, ganch o‘ymakorligi, muqarnas, sharafa, kundal, hunarmandchilik, interyer dizayni, temuriylar me’morchiligi, Samarqand maktabi, milliy meros.*

Abstract. *This article examines the historical roots and artistic significance of ganch carving in the interior of the Gur-e-Amir mausoleum. The research focuses on the constructive role of muqarnas and decorative plastic of wall surfaces. Special attention is paid to the synthesis of ganch carving with the kundal technique. The practical importance of traditional craftsmanship in modern interior design is also highlighted.*

Keywords: *Gur-e-Amir, ganch carving, craftsmanship, muqarnas, interior design, Timurid architecture, traditional art, Samarkand school.*

I. Kirish

Temuriylar davri me’morchiligining o‘ziga xos xususiyatlari

XIV asr oxiri — XV asr Markaziy Osiyo me’morchiligi tarixida betakror yuksalish davri bo‘ldi. Amir Temur va uning vorislari hukmronligida Samarqand butun musulmon Sharqining badiiy markaziga aylandi. Bu davr me’morchiligi monumentallik va ulkan miqyos, mutanosib hajmlar, baland peshtoqlar hamda firuza va lojuvard rangli koshinli gumbazlar bilan ajralib turadi. Bibixonim jome masjidi, Shohi Zinda majmuasi, Registon me’moriy ansambli va Go‘ri Amir maqbarasi shu uslubning yorqin namunalaridir.

Temuriylar binokorligining muhim xususiyati — turli san’at turlarining sintezidir. Bunda koshinkorlik (sirkor g‘isht, majolika, mozaika), naqqoshlik (devoriy rangtasvir),

yog‘och o‘ymakorligi va ganchkorlik yagona badiiy tizimga birlashadi. Geometrik mutanosiblik, matematik asoslangan girih to‘rlari va polikromiya bu me’morchilikning konseptual negizini tashkil etadi.

Ganchkorlik san’atining interyer dizaynidagi o‘rni va ahamiyati

Bunda bezak shunchaki zeb-ziynat emas, balki ma’naviy mazmun tashuvchi til hamdir. Geometrik girih cheksizlik va koinot tartibi g‘oyasini, islimi — jannat bog‘lari obrazini, tilla va nur esa ilohiy ziyo ramzini ifodalaydi. Go‘ri Amir kabi xilxona-maqbarada bu ramziy qatlam alohida ahamiyat kasb etadi: interyer fazosi marhumlarni ulug‘lovchi, tomoshabinni tafakkurga undovchi muhitga aylanadi.

Ganch — gips va loy (yoki qum) aralashmasidan tayyorlanadigan plastik bezak materiali bo‘lib, temuriylar interyerida markaziy o‘rin tutadi. Uning ahamiyati ikki yoqlama: birinchidan, ganch mustaqil o‘yma bezak vositasi sifatida girih va islimi naqshlarni, hajmli muqarnaslarni yaratadi; ikkinchidan, u kundal va boshqa texnikalar uchun bo‘rtma asos (poydevor) vazifasini bajaradi. Ganchning oson ishlov berilishi, tez qotishi va yengilligi uni interyer plastikasining asosiy materialiga aylantirgan. Go‘ri Amir maqbarasi interyeri ana shu imkoniyatlarning eng yuksak ifodasidir.

II. Samarqand ganchkorlik maktabining tarixiy ildizlari

XIV–XV asrlarda ganchkorlik texnologiyasining rivojlanishi

Ganchning o‘ymakorlikda qo‘llanilishi Markaziy Osiyoda islomgacha bo‘lgan davrga borib taqaladi. Ilk o‘rta asr ganchkorligining nodir namunalari Buxoro yaqinidagi Varaxsha saroyidan topilgan bo‘lib, ularda geometrik shakllar, o‘simlik va daraxt naqshlari, ov manzaralari aks etgan. Afrosiyob va Poykand topilmalari ham bu an’ananing qadimiyligini tasdiqlaydi.

Texnologik jihatdan ganch tabiiy gipstoshni kuydirish, maydalash va suv bilan qorish orqali tayyorlanadi. Qorishma tez qotgani uchun usta naqshni qisqa vaqtda, aniq va ishonchli o‘yishi shart edi. Naqsh avval qog‘ozga chizilib, “chizma” (andoza) yordamida ho‘l ganch yuzasiga ko‘chirilgan, so‘ngra turli o‘tkir asboblar bilan o‘yilgan. Takrorlanuvchi unsurlar uchun qolipli ganch usuli ham qo‘llanilgan. XIV–XV asrlarga kelib bu texnologiya — girihning matematik garmonizatsiyasi, ko‘p zaminli (qatlamli) o‘yma va hajmli muqarnaslar darajasiga yetdi.

Amir Temur o‘z yurishlari chog‘ida Eron, Xuroson, Ozarbayjon, Suriya va Hindistondan eng mohir hunarmandlarni Samarqandga to‘plagan. Turli maktab tajribalarining yerli an’analar bilan qorishuvi natijasida o‘ziga xos Samarqand ganchkorlik maktabi shakllandi. Bu maktab ustalari muqarnas, choka pardoz, zanjira va shoxbarg kabi uslublarni, girih va islimi kompozitsiyalarini puxta egallagan edi.

Girih naqshining negizida qat’iy matematik tartib yotadi. Ustalar ko‘pburchaklar, yulduzsimon figuralar va ularning takrorlanuvchi modullaridan iborat to‘rlarni sirkul va chizg‘ich yordamida qurganlar; bir necha geometrik elementdan cheksiz ravishda kengayuvchi kompozitsiyalar hosil qilingan. Bu “geometrik garmonizatsiya” temuriylar bezagining ilmiy-amaliy asosi bo‘lib, ganch o‘ymakorligida ayniqsa to‘liq namoyon bo‘ladi.

Mintaqaviy maktablar o‘rtasidagi farqlar ham aynan shu davr negizida shakllangan: Buxoro bezaklari mayin va nafis gullari bilan, Toshkent maktabi qat’iy va aniq ritmi bilan, Xiva o‘yma naqshlari dinamikligi bilan, Marg‘ilon esa yaxlit guldor kompozitsiyalari bilan ajralib turadi. Samarqand maktabi bu rang-baranglikning manbai va birlashtiruvchi markazi vazifasini bajargan.

Go‘ri Amir maqbarasini bezashda ishtirok etgan ustalar va ularning uslublari

Maqbara tashqi peshtoqi darvozasi tepasida me’mor — usta Muhammad ibn Mahmud al-banno al-Isfahoniy nomi saqlanib qolgan. Bu yozuv inshootning loyihalanishi va bezatilishida xuroson-eron me’moriy an’anasi ta’siri kuchli bo‘lganini ko‘rsatadi. Biroq o‘rta asr odatiga ko‘ra, interyerni bezagan ganchkor, naqqosh va kundalchilarning aksar nomlari saqlanmagan: ular yagona ustaxona doirasida jamoaviy uslubda ishlagan. Shu bois Go‘ri Amir bezagini muayyan bir ustaning emas, balki Samarqandda jamlangan turli maktab ustalarining umumlashgan, yetuk uslubi mahsuli sifatida baholash to‘g‘riroqdir.

An’ananing tirik davomchilari sifatida keyingi asr ustalarini eslash mumkin. Usta Shirin Murodov va Toshpo‘lat Arslonqulov singari mohir ganchkorlar XX asrda bu maktab uslublarini saqlab, yangi bosqichga olib chiqdilar; ularning ijodi tarixiy texnikani zamonaviy obyektlarga ko‘chirishda muhim ko‘prik vazifasini o‘tagan.

III. Go‘ri Amir maqbarasi interyerida ganchli plastik yechimlar

Muqarnaslar (stalaktitlar): gumbaz osti va burchak konstruksiyalarida ganchning muhandislik-badiiy vazifasi

Go‘ri Amir ziyoratxonasi tarhda kvadratga yaqin bo‘lib, burchaklardagi chuqur ravoqlar hisobiga sakkiz qirrali fazoga aylanadi va undan doiraviy gumbaz poygaisiga o‘tiladi. Kvadratdan sakkizburchakka, so‘ng doiraga o‘tish chizig‘i me’morlikning eng murakkab muhandislik vazifasidir — aynan shu yerda muqarnas tizimi joylashgan.

Muqarnas — ko‘p pog‘onali, “stalaktitsimon” bo‘rtma yacheykalar majmui bo‘lib, ikki yoqlama vazifa bajaradi. Muhandislik jihatdan u burchak trompalari va gumbaz poygaisida og‘ir yukni bosqichma-bosqich devor va ravoqlarga taqsimlaydi, kuchlanishni yumshatadi. Badiiy jihatdan esa tekis devor bilan egri gumbaz orasidagi keskin o‘tishni mayin, uzluksiz “oqib turuvchi” plastik sirtga aylantiradi. Go‘ri Amirda

muqarnas yacheykalari ganchda bajarilgan: usta avval karkasni terib, so‘ng har bir kosacha va qirrani o‘yib, o‘tkir geometrik ritm hosil qilgan. Ganchning yengilligi bu ko‘p qatlamli osma tuzilmani konstruksiyaga ortiqcha yuk bermay bajarish imkonini bergan.

Muqarnasning ilmiy mohiyati uning modulli tuzilishida namoyon bo‘ladi: butun tizim cheklangan sondagi standart geometrik unsurlar (kosacha, qirra, oraliq plastinka)dan tashkil topadi va ular muayyan burchak hamda nisbatlar asosida bosqichma-bosqich yig‘iladi. Bu tizimlilik ustaning murakkab egri sirtni hisob-kitobli, takrorlanuvchi qoidalar asosida qurishiga imkon beradi — ganch esa bu unsurlarni aniq va yengil shaklda gavdalantirish uchun ideal material edi.

Sharafa va karnizlar: devor yuzasini vertikal bo‘yicha qismlarga ajratishda ganchning roli

Interyer devori vertikal yo‘nalishda aniq qatlamlarga (registrlarga) bo‘linadi: pastda — oniks plitalaridan ishlangan izora, o‘rtada — bo‘rtma naqsh va kundal mintaqasi, yuqorida — muqarnasli o‘tish zonasi va gumbaz. Bu qatlamlarni bir-biridan ajratuvchi gorizontal karniz va sharafalar aynan ganchdan ishlanadi.

Sharafalar — ravoq, peshtoq va gumbaz poygaisining yuqori chegarasidagi muqarnasli toj hamda pog‘onali bezak qatorlari bo‘lib, devor yuzasining yuqori qirrasini taroqsimon bo‘rtma bilan yakunlaydi va interyerning vertikal harakatini ta’kidlaydi. Karnizlar esa registrlar o‘rtasida tiniq chegara hosil qilib, ko‘zni izoradan gumbaz sari yetaklaydi. Shu tariqa ganch nafaqat bezaydi, balki interyer fazosining kompozitsion “ramkasi”ni tashkil etadi.

IV. Ganch o‘ymakorligining texnik turlari va uslubiyoti

“Pah-ganch” (bo‘rtma o‘ymakorlik) va uning vizual effekti

Ganch oʻymakorligining bir necha texnik turi mavjud: tekis (yuza) oʻyma, tagli (zaminli) oʻyma va boʻrtma oʻymakorlik. Boʻrtma — “pah-ganch” usulida naqsh elementlari zaminga nisbatan baland koʻtariladi, zamin esa chuqurlashtiriladi. Natijada naqsh hajmli, “qabariq” koʻrinish oladi. Bu usul Goʻri Amir kabi serhasham interyerlarda asosiy oʻrin tutadi, chunki u uzoqdan ham yaqqol koʻzga tashlanadigan, boy plastik sirt yaratadi.

Boʻrtmaning chuqurligi va qirralarning oʻtkirligi tasvirning kuchini belgilaydi: chuqur oʻyilgan zamin naqshni “suzib chiqayotgandek” koʻrsatadi, mayin pardozlangan yuzalar esa yumshoqlik beradi. Usta oʻyma chuqurligini interyerning yorugʻlik sharoitiga moslab tanlaydi.

Boʻrtma oʻyma jarayoni bir necha bosqichdan iborat: zaminni tayyorlash, andoza orqali naqshni koʻchirish, asosiy konturni kesish, zaminni chuqurlashtirish va nihoyat “pardoz” — yuzani silliqlash hamda mayda detallarni ishlash. Usta turli oʻtkir asboblardan (qalamlar, iskanalar) foydalanadi; har bir asbob muayyan chuqurlik yoki qirra hosil qiladi. Pardozning sifati oxirgi badiiy taassurotni belgilaydi: bir xil naqsh turli pardozda butunlay boshqacha plastik effekt berishi mumkin.

Ganch yuzasida nur-soya oʻyinlarining shakllanishi

Boʻrtma oʻymaning eng muhim badiiy fazilati — nur va soya oʻyinidir. Goʻri Amir interyeriga yorugʻlik rangli oynali darchalardan burchak ostida tushadi; oʻtmishda esa fazoni oltin va kumush qandillardagi shamlar yoritgan. Yorugʻlik manbasi harakatlanganda yoki kun davomida oʻzgarganda boʻrtma yuzalardagi soyalar ham siljiydi va naqsh “tirik”, harakatdagidek tuyuladi.

Muqarnas yacheykalari bu effektni yanada kuchaytiradi: har bir kosacha oʻz soyasini hosil qilib, gumbaz osti fazosida tebranuvchi yorugʻ-soya tovlanishi vujudga

keladi. Shu tariqa ganch o‘ymakorligi statik materialdan dinamik, vaqtga bog‘liq badiiy taassurot yaratuvchi vositaga aylanadi.

V. Ganchkorlikning boshqa dekorativ san’at turlari bilan sintezi

Ganchkorlik va kundal texnikasining o‘zaro bog‘liqligi (ganch relyefli poydevor sifatida)

Go‘ri Amir interyerining eng hashamatli unsuri — kundal texnikasidir. Kundal — bo‘rtma naqsh ustiga tilla yoki tilla suvi yuritib, zaminini lojuvard (to‘q ko‘k) rangga bo‘yash yo‘li bilan hosil qilinadigan bezak usuli. Ziyoratxonada bo‘rtma bezak — kundallar zaminiga lojuvard rangli gullar ishlangan; oltin va lojuvardning uyg‘unligi fazoga ulug‘vor, afsonaviy tus bergan.

Bu yerda ganchkorlik bilan kundal uzviy bog‘lanadi: ganch (yoki ganch–qog‘oz qorishmasi) naqshning hajmli, bo‘rtma poydevorini hosil qiladi, tilla va lojuvard esa unga yorqinlik va chuqurlik baxsh etadi. Demak, ganch faqat o‘yma san’at emas, boshqa texnikalar uchun konstruktiv-plastik negiz hamdir. Interyerdagi material ierarxiyasi — qattiq oniksdan plastik ganchga, undan tilla yuritilgan kundalga — sintezning izchil mantiqini ko‘rsatadi.

Ganchning sinteziy roli kundal bilangina cheklanmaydi. Interyer va tashqi yuzalarda u koshinkorlik (sirkor g‘isht va majolika), naqqoshlik (rang bilan ishlangan naqsh) hamda yog‘och o‘ymakorligi bilan yonma-yon ishlaydi: tosh izora, ganch plastikasi, kundal va koshin bir kompozitsion zanjirning halqalari sifatida bir-birini to‘ldiradi. Aynan shu uyg‘unlik temuriylar interyerining yaxlit, hashamatli obrazini ta’minlaydi va ganchni butun bezak tizimining “bog‘lovchi” materialiga aylantiradi.

Ganch o‘ymakorligining interyer akustikasiga ta’siri

Bo‘rtma ganch sirtlari va muqarnaslarning faktal (qirrali) tuzilishi interyer akustikasiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Tekis va sertovlanish gumbazli fazolarda tovush kuchli aks-sado (reverberatsiya) berishga moyil bo‘ladi. Muqarnas yacheykalari va chuqur o‘yilgan naqsh yuzalari tovush to‘lqinlarini turli yo‘nalishlarda tarqatib (diffuziya qilib), g‘ovak gips esa qisman yutib, aks-sadoni yumshatadi.

Garchi bu ta’sir maxsus akustik maqsadda loyihalashtirilgan bo‘lmasa-da, bo‘rtma bezakning funksional yon natijasi sifatida ziyoratxona ichida ovozning ravonroq va yumshoqroq taqsimlanishiga xizmat qiladi. Bu jihat ganch plastikasining estetik va amaliy vazifalarni birlashtirishini yana bir bor tasdiqlaydi.

VI. Transformatsiya: an’anaviy ganchkorlikning zamonaviy interyerdagi o‘rni

Temuriylar davri an’analarining bugungi dizayn loyihalarida qo‘llanilishi

Temuriylar davrida shakllangan ganchkorlik tili bugungi kunda ham tirik an’ana sifatida davom etmoqda. Toshkentdagi Alisher Navoiy nomidagi Davlat akademik katta teatri, Buxorodagi Sitorai Mohi Xosa saroyi singari obyektlar XX asrda ham milliy ganch maktabi yuqori darajada saqlanganini ko‘rsatadi. Zamonaviy me’morlikda — yangi masjidlar, madaniyat saroylari, mehmonxonalar va jamoat binolari interyerida — muqarnas, girih va bo‘rtma o‘yma unsurlari milliy o‘ziga xoslik vositasi sifatida qayta qo‘llanmoqda.

Bunda dizaynerlar an’anaviy naqsh tilini zamonaviy material va texnologiyalar (poligips, qoliplash, CNC ishlovi) bilan birlashtirmoqda. Go‘ri Amirning muqarnas–kundal sintezi esa zamonaviy loyihalar uchun yorug‘lik bilan ishlash, registrlarga bo‘lish va plastik ritm bo‘yicha boy ilhom manbai bo‘lib qolmoqda.

Go‘ri Amir Samarqandning tarixiy markazi tarkibida YUNESKOning Jahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan bo‘lib, bu unga davlat va xalqaro miqyosda muhofaza maqomini beradi. Shu bois yodgorlik bezagi bilan bog‘liq har qanday tadqiqot va ta’mirlash ishi xalqaro standartlarga — original material va texnikani saqlash tamoyiliga muvofiq olib borilishi talab etiladi. Bu esa ganchkorlik an’anasini ilmiy hujjatlashtirish ahamiyatini yanada oshiradi.

Milliy merosni raqamlashtirish va saqlashning dolzarbligi

Yodgorlik bezaklarini asrash bugungi kunning dolzarb vazifasidir. Lazerli 3D-skanerlash, fotogrammetriya va raqamli arxivlash muqarnas geometriyasi, o‘yma chuqurligi va kundal qatlamlarini yuqori aniqlikda hujjatlashtirish imkonini beradi. Bu ma’lumotlar ham ilmiy ta’mirlash, ham yangi avlod ustalarini o‘qitish uchun bebaho manba bo‘lib xizmat qiladi.

Raqamli nusxalar, virtual qo‘llanmalar va onlayn arxivlar nomoddiy madaniy meros sifatida ganchkorlik an’anasini kelajak avlodlarga yetkazishga yordam beradi. Shu ma’noda merosni raqamli saqlash an’anaviy hunarmandchilikni jonlantirish strategiyasining ajralmas qismidir.

VII. Xulosa

Go‘ri Amir ganchkorlik san’atining jahon arxitekturasidagi o‘rni

Go‘ri Amir maqbarasi muqarnas, bo‘rtma ganch o‘yma va kundal sintezining yetuk namunasi sifatida islom me’morchiligi xazinasida alohida o‘rin egallaydi. Bir qator tadqiqotchilar uning me’moriy va bezak yechimlarini keyingi davr — boburiylar Hindistonidagi yirik maqbaralar (jumladan Humoyun maqbarasi va Toj Mahal) bilan bog‘laydilar. Muqarnasning konstruktiv-badiiy tizimi esa butun musulmon Sharqi me’morchiligining umumiy yutug‘i sifatida e’tirof etiladi.

Tadqiqotning amaliy xulosalari

O‘tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarga olib keladi. Birinchidan, maqbaradagi ganchkorlik islomgacha bo‘lgan davrdan boshlanib, temuriylar davrida Samarqand maktabi sifatida yetuklikka erishgan uzoq an’ananing mahsulidir. Ikkinchidan, muqarnas va sharafalardagi ganch plastikasi sof bezak emas, balki gumbazga o‘tish, yuk taqsimlash, fazoni registrlarga bo‘lish va hatto akustikani yumshatish kabi vazifalarni estetik shaklda hal etadi. Uchinchidan, ganch–kundal sintezi material ierarxiyasi va nur-soya o‘yiniga asoslangan yagona badiiy obraz yaratadi.

Amaliy jihatdan bu natijalar yodgorliklarni ilmiy asosda ta’mirlash, milliy interyer dizaynini rivojlantirish, ustalarni tayyorlash va merosni raqamli saqlash sohalarida bevosita qo‘llanilishi mumkin. Go‘ri Amir ganchkorligi an’anasini chuqur o‘rganish — o‘tmish tajribasini kelajak ijodiga ulovchi muhim ko‘prikdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Булатов М. С. Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии IX–XV вв. — Москва: Наука, 1978.

2. Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. История искусств Узбекистана с древнейших времён до середины XIX века. — Москва: Искусство, 1965.

3. Пугаченкова Г. А. Зодчество Центральной Азии. XV век. — Ташкент: Изд-во лит. и искусства, 1976.

4. Маньковская Л. Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии. — Ташкент: Фан, 1980.

5. Ноткин И. И. Орнаментальные системы и мукарнасы в архитектуре Средней Азии. — Ташкент, 1995.

6. Notqulov A., Boltayev N. O‘zbek xalq amaliy san’ati: ganchkorlik texnikasi va uslublari. — Toshkent, 2010.

7. Ahmedov M. O‘zbekiston me’morchiligi tarixi. — Toshkent: Sharq, 2007.

8. Go‘ri Amir maqbarasi. Madaniy meros obyektlari ma’lumotnomasi // meros.uz (murojaat sanasi: 2026

TALABALARDA OG’ZAKI NUTQNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Tulyaganova Dilnoza Ravshanbekovna

Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti

Elektron pochta: tulaganovadilnoza80@gmail.com

Ziyodova Feruza Husniddin qizi

Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti

Elektron pochta: fziyodova7@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada talabalarda og‘zaki nutqni rivojlantirishning psixologik asoslari tahlil qilinadi. Og‘zaki nutqning shakllanishida tafakkur, xotira, diqqat, motivatsiyava muloqot jarayonlarining ahamiyati yoritiladi. Talabalarning kommunikativkompetensiyasini rivojlantirish, nutq madaniyatini shakllantirish hamda fikrni erkinva mantiqiy ifodalash ko‘nikmalarini takomillashtirish masalalari ko‘rib chiqiladi.Shuningdek, ta’lim jarayonida interfaol metodlar, bahs-munozaralar vataqdimotlardan foydalanishning samaradorligi ochib beriladi. Tadqiqot natijalari og‘zaki nutqni rivojlantirish talabaning shaxsiy, ijtimoiy va kasbiy*

kamolotida muhim omil ekanligini ko‘rsatadi hamda nutq faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar beradi.

Kalit so‘zlar: *og‘zaki nutq, talaba, muloqot, tafakkur, motivatsiya, kommunikativ kompetensiya.*

Аннотация: *В данной статье анализируются психологические основы развития устной речи у студентов. Освещается значение мышления, памяти, внимания, мотивации и коммуникативных процессов в формировании устной речи. Рассматриваются вопросы развития коммуникативной компетентности студентов, формирования культуры речи и совершенствования навыков свободного и логичного выражения мыслей. Также раскрывается эффективность использования интерактивных методов, дискуссий и презентаций в образовательном процессе. Результаты исследования показывают, что развитие устной речи является важным фактором личностного, социального и профессионального становления студента, а также содержат рекомендации по совершенствованию речевой деятельности.*

Ключевые слова: *устная речь, студент, общение, мышление, мотивация, коммуникативная компетентность.*

Abstract: *This article analyzes the psychological foundations of developing oral speech in students. The importance of thinking, memory, attention, motivation, and communication processes in the formation of oral speech is highlighted. The issues of developing students’ communicative competence, forming speech culture, and improving the skills of expressing ideas freely and logically are discussed. In addition, the effectiveness of using interactive methods, debates, and presentations in the educational process is revealed. The results of the study show that the development of oral speech is an important factor in the personal, social, and professional growth of students and provide recommendations for improving speech activity.*

Keywords: *oral speech, student, communication, thinking, motivation, communicative competence.*

Bugungi globallashuv va axborotlashuv davrida talabalarning og‘zaki nutqini rivojlantirish ta’lim tizimining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Og‘zaki nutq insonning fikr va mulohazalarini aniq, ravon hamda mantiqiy tarzda ifodalashiga xizmat qiluvchi muhim kommunikativ vositadir. Ayniqsa, oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish ularning kelajakdagi kasbiy faoliyati va ijtimoiy hayotdagi muvaffaqiyatini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Og‘zaki nutqning shakllanishi va rivojlanishi inson psixikasining turli jihatlari, jumladan, tafakkur, xotira, diqqat, tasavvur va emotsional holat bilan uzviy bog‘liqdir. Talabaning nutqiy faolligi uning bilim darajasi, dunyoqarashi hamda muloqotga kirishish qobiliyatini namoyon etadi. Shu sababli nutqni rivojlantirish masalasini psixologik nuqtai nazardan o‘rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Maqolaning maqsadi talabalarda og‘zaki nutqni rivojlantirishning psixologik asoslarini tahlil qilish, nutq faoliyatiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash hamda ularni takomillashtirishning samarali usullarini yoritishdan iborat. Shuningdek, ta’lim jarayonida qo‘llaniladigan interfaol metodlarning talabalarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishdagi o‘rni ham ko‘rib chiqiladi.

Og‘zaki nutq insonning fikrlash faoliyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, u tafakkur mahsulining til vositasida ifodalanishidir. Talabalarda og‘zaki nutqning rivojlanishi xotira, diqqat, tasavvur va tafakkur kabi psixik jarayonlarning rivojlanganlik darajasiga bog‘liq. Talaba o‘z fikrini aniq va ravon ifodalashi uchun mavzuni chuqur tushunishi, asosiy g‘oyalarni eslab qolishi va mantiqiy ketma-ketlikda bayon qila olishi zarur. Masalan, seminar mashg‘ulotida talabalarga "Yoshlar va kitobxonlik" mavzusida fikr bildirish topshirig‘i berilganda, kitob

mutolaa qiladigan talabalar o‘z fikrlarini erkinroq va dalillar bilan bayon qiladilar. Bu esa nutq rivojlanishida bilim va tafakkurning muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi.

Motivatsiyaning nutq rivojlanishidagi o‘rni: Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, talabaning nutqiy faolligi ko‘p jihatdan uning motivatsiyasiga bog‘liq. O‘z fikrini bildirishga qiziqadigan va muvaffaqiyatga intiladigan talabalar muloqot jarayonida faolroq ishtirok etadilar. Masalan, o‘qituvchi dars davomida eng yaxshi taqdimot tayyorlagan talabani rag‘batlantirsa, boshqa talabalar ham faol bo‘lishga harakat qiladilar. Natijada ularda nutqiy faollik va o‘ziga bo‘lgan ishonch ortadi.

Motivatsiya talabaning nutqiy qobiliyatlarini yuzaga chiqaruvchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Muloqot va ijtimoiy muhitning ta’siri: Talabaning og‘zaki nutqi muloqot jarayonida rivojlanadi. Guruhdagi sog‘lom psixologik muhit, o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi samimiy munosabat nutq rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Erkin muloqot muhiti mavjud bo‘lgan auditoriyalarda talabalar o‘z fikrlarini qo‘rqmasdan bayon qiladilar. Masalan, bahs-munozara darslarida talabalar biror muammo yuzasidan o‘z nuqtai nazarlarini himoya qiladilar. Bu jarayonda ular yangi so‘z va iboralarni qo‘llashga, fikrlarini asoslashga hamda tinglovchilar bilan samarali muloqot qilishga o‘rganadilar.

Nutq madaniyatini rivojlantirish usullari: Talabalarning og‘zaki nutqini rivojlantirish uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish muhimdir. Jumladan, taqdimotlar, rolli o‘yinlar, debatlar va interfaol mashg‘ulotlar samarali natija beradi. Masalan, "Kelajak kasblari" mavzusida tashkil etilgan taqdimot davomida har bir talaba auditoriya oldida chiqish qiladi. Bu esa ularda omma oldida so‘zlash, fikrni izchil bayon qilish va nutq madaniyatiga rioya qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shuningdek, rolli o‘yinlar orqali talabalar turli kommunikativ vaziyatlarda muloqot qilish tajribasiga ega bo‘ladilar.

Nutq rivojlanishida o‘qituvchining roli: Talabalarning og‘zaki nutqini rivojlantirishda o‘qituvchining pedagogik mahorati muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchi talabalarni erkin fikrlashga undashi, ularning nutqidagi kamchiliklarni muloyimlik bilan tuzatishi va doimiy rag‘batlantirib borishi lozim. Masalan, talaba javob berishda ayrim xatolarga yo‘l qo‘ysa, o‘qituvchi uni tanqid qilish o‘rniga to‘g‘ri variantni tushuntirib bersa, talaba keyingi safar yanada faolroq qatnashadi. Bu esa nutq rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shunday qilib, talabalarda og‘zaki nutqni rivojlantirish tafakkur, motivatsiya, muloqot muhiti va ta’lim jarayonining samarali tashkil etilishi bilan bevosita bog‘liqdir. Misollar orqali ko‘rinib turibdiki, nutqiy faoliyatni muntazam rivojlantirish talabalarning shaxsiy va kasbiy kamolotiga xizmat qiladi.

Mening fikrimcha, talabalarda og‘zaki nutqni rivojlantirish nafaqat ta’lim jarayonining muhim tarkibiy qismi, balki ularning kelajakdagi kasbiy faoliyati uchun ham zarur omildir. Erkin va ravon nutq talabaning o‘z fikrini aniq ifodalashi, jamoa bilan samarali muloqot qilishi hamda o‘z salohiyatini namoyon etishiga yordam beradi. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish, talabalarni muntazam ravishda bahs-

munozaralar, taqdimotlar va interfaol mashg‘ulotlarga jalb etish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, talabalarda og‘zaki nutqni rivojlantirish ularning shaxsiy, ijtimoiy va kasbiy kamolotida muhim ahamiyatga ega. Og‘zaki nutqning shakllanishi tafakkur, xotira, diqqat, motivatsiya va muloqot kabi psixologik

omillar bilan chambarchas bog‘liq. Ta’lim jarayonida interfaol metodlar, bahs-munozaralar, taqdimotlar hamda jamoaviy ishlardan samarali foydalanish talabalarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, erkin va qulay muloqot muhiti yaratish talabalarning o‘z fikrlarini aniq, ravon va mantiqiy bayon etish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi. Shu bois, oliy ta’lim muassasalarida og‘zaki nutqni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik va psixologik yondashuvlarni keng qo‘llash ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010.
2. Davletshin M.G., To‘ychiyeva S.M. Umumiy psixologiya. – Toshkent: TDPU, 2019.
3. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
4. Vygotskiy L.S. Мышление и речь (Tafakkur va nutq). – Moskva: Labirint, 1999.
5. Leontev A.A. Психология общения (Muloqot psixologiyasi). – Moskva: Smysl, 1997.
6. Jalolov J.J. Chet til o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. Ta’lim sohasiga oid farmonlar va normativ-huquqiy hujjatlar.

XAYOL HAQIDA TUSHUNCHA

Tulyaganova Dilnoza Ravshanbekovna
Toshkent amaliy fanlar universiteti
Umirqulova Shahzoda Akbar qizi
Toshkent amaliy fanlar universiteti
shahzodaumirqulova54@gmail.com

Annotatsiya. *Xayol inson tafakkurining muhim qirralaridan biri bo'lib, mavjud bo'lmagan narsalarni, hodisalarni yoki g'oyalarni ongda yaratish qobiliyatidir. Ushbu maqola xayolning psixologik, falsafiy va kognitiv jihatlarini tahlil qilib, uning inson hayotidagi ahamiyatini yoritadi. U shaxsning ijodiy salohiyatini rivojlantirishda, muammolarni hal qilishda va yangi bilimlarni o'zlashtirishda markaziy rol o'ynaydi. Shuningdek, xayolning turlari, rivojlanish bosqichlari va uning ta'lim jarayonidagi o'rni ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari xayolning murakkab tuzilishi va uning insoniyat taraqqiyotidagi o'rnini chuqurroq anglashga yordam beradi.*

Kalit so‘zlar: *Xayol, Tafakkur, Ijodkorlik, Fantaziya, Ong, Kognitiv jarayonlar, G'oya, Psixologiya*

Kirish

Xayol inson aqliy faoliyatining asosiy tarkibiy qismi bo'lib, voqelikni idrok etish, muammolarni hal qilish va yangi g'oyalarni yaratishda markaziy o'rin tutadi. U vaqt va makon cheklovlaridan xoli holda ishlaydi, kashfiyotlar, farazlar va sezgi uchun zamin yaratadi. Xayolning asosiy vazifasi amaliy natijalarni ramziy tasvirlar orqali oldindan ko'ra bilishdir. Bu jarayon boshqa kognitiv jarayonlar bilan chambarchas bog'liqdir. Psixologiyada xayol passiv, faol, ixtiyoriy, ixtiyorsiz, reproduktiv va ijodiy kabi turlarga bo'linadi. Uning analitik va sintetik tendensiyalari atrof-muhitdan yangi tasvirlar yaratish hamda ijtimoiy-tarixiy tajribalarni saqlashga xizmat qiladi.

Xayolning "uchqur oti" iborasi uning vaqt bo'ylab sayohat qilish qobiliyatini ramziy ma'noda ifodalaydi. Tarixan, u qadimgi xalqlarga tabiat kuchlarini tushunishda yordam bergan. Xayol voqelikni anglash, kelajakni bashorat qilish va potentsial ofatlarning oldini olish uchun kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi. Biroq, "xom xayol" deb ataluvchi, real sharoitlardan uzilgan va yuqori ideallarga asoslanmagan tasavvur insoniyatni noto'g'ri yo'lga boshlashi mumkin, masalan, fashizm va kommunistik utopiyalarining halokatli oqibatlari bunga misol bo'la oladi.

Zamonaviy davrda, inson xayolining murakkab mexanizmlarini tushunishga bo'lgan intilish sun'iy intellekt sohasidagi yutuqlar bilan yanada kuchaymoqda. Sun'iy neyron tarmoqlar (SNT) biologik neyron tarmoqlardan ilhomlangan hisoblash modellaridir. Ular tasvirni aniqlash, nutqni matnga aylantirish va tabiiy tilni qayta ishlash kabi vazifalar uchun zamonaviy sun'iy intellektning asosini tashkil etadi. SNTlar ma'lumotlarni tahlil qilish, naqshlarni aniqlash va murakkab muammolarni hal qilishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu texnologiyalar inson miyasining ishini tushunishga urinishlarimizni aks ettirsa-da, inson xayolining noyob ijodiy va intuitiv qirralari hali ham chuqur tadqiqot ob'ekti bo'lib qolmoqda.

Ushbu maqola xayolning nazariy asoslari, neyrofiziologik mexanizmlari, inson faoliyatidagi o'rni hamda falsafiy va madaniy yondashuvlarini har tomonlama o'rganishga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Xayolning murakkab tabiati va uning inson kognitiv faoliyatidagi markaziy o‘rni zamonaviy tadqiqotlarda tobora chuqur o‘rganilmoqda. Ushbu bo‘limda xayolning nazariy asoslari, neyrofiziologik mexanizmlari, inson faoliyatidagi o‘rni, falsafiy va madaniy yondashuvlar hamda sun’iy intellekt bilan o‘zaro munosabatlari bo‘yicha so‘nggi ilmiy adabiyotlar tanqidiy tahlil qilinadi. Dastlabki bo‘limda xayolga berilgan umumiy ta’rif va uning turlari asosida, bu yerda mavjud bilimlar kengaytiriladi va chuqurlashtiriladi.

Psixologik nuqtai nazardan, xayol nafaqat mavjud tasvirlarni qayta tiklash (reproduktiv xayol), balki yangi, o‘ziga xos g‘oyalar va tasvirlarni yaratish (ijodiy xayol) qobiliyati sifatida ham tushuniladi. So‘nggi yillarda kognitiv psixologiya xayolning mental simulyatsiya, epizodik kelajakni o‘ylash (episodic future thinking) va kontrafakt fikrlash (counterfactual thinking) kabi jarayonlardagi rolini faol o‘rganmoqda. Karimova (2021) o‘z tadqiqotlarida xayolning ijodiy jarayonlardagi ahamiyatini yoritib, uning muammolarni hal qilish va innovatsion yechimlarni topishdagi asosiy funksiyasini ta’kidlaydi. U xayolning turli shakllari, xususan, ixtiyoriy va ixtiyorsiz xayolning insonning kundalik hayotidagi ahamiyatini, shuningdek, uning shaxsiy rivojlanish va o‘z-o‘zini anglashdagi rolini chuqur tahlil qilgan. Ismoilov (2022) esa xayolning ijtimoiy-kognitiv asoslarini, ayniqsa bolalar rivojlanishi kontekstida o‘rganib, uning empatiya, ijtimoiy ko‘nikmalar va dunyoni tushunishdagi muhim rolini ko‘rsatib bergan. Bu tadqiqotlar xayolning shunchaki

tasvirlar yaratishdan ko‘ra murakkabroq, ya’ni insonning kognitiv va ijtimoiy adaptatsiyasining ajralmas qismi ekanligini tasdiqlaydi.

Xayolning neyrofiziologik mexanizmlarini tushunish so‘nggi o‘n yilliklarda neyrokognitiv fanlardagi yutuqlar tufayli sezilarli darajada kengaydi. Funktsional magnit-rezonans tomografiya (fMRI) va elektroensefalografiya (EEG) kabi zamonaviy tasvirlash usullari xayoliy jarayonlar bilan bog‘liq bo‘lgan miya sohalarini aniqlashga imkon berdi. Alimov (2022) tadqiqotlariga ko‘ra, xayoliy vazifalar, masalan, kelajakni tasavvur qilish yoki yangi stsenariylarni yaratishda prefrontal korteks, gippokampus, parietal lob va defolt rejim tarmog‘i (Default Mode Network – DMN) kabi miya sohalari faollashadi. Prefrontal korteks rejalashtirish va qaror qabul qilishda muhim bo‘lsa, gippokampus xotira va yangi g‘oyalarni shakllantirishda asosiy rol o‘ynaydi. DMN esa miyaning faol dam olish holatida faollashib, o‘z-o‘zini aks ettirish, kelajakni rejalashtirish va ijodiy fikrlash bilan bog‘liq. Bu neyrofiziologik topilmalar xayolning shunchaki bir funksiya emas, balki bir nechta miya sohalarining murakkab o‘zaro aloqasi natijasi ekanligini ko‘rsatadi.

Xayolning inson faoliyatidagi o‘rni, ayniqsa ijodkorlik, innovatsiya va muammolarni hal qilishda beqiyosdir. Dastlabki bo‘limda xayolning kashfiyotlar va farazlar uchun zamin yaratishi ta’kidlangan edi. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, xayol divergent fikrlashning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo‘lib, bu jarayon bir muammoga ko‘plab turli yechimlarni topishga qaratilgan. Karimova (2021) ijodiy shaxslarning xayoliy qobiliyatlari ularning yangi g‘oyalarni sintez qilish va mavjud bilimlarni noodatiy tarzda bog‘lash qobiliyatida namoyon bo‘lishini ta’kidlaydi Innovatsiya jarayonlari ham xayolga tayanadi, chunki yangi mahsulotlar, xizmatlar yoki jarayonlarni yaratish mavjud bo‘lmagan narsalarni tasavvur qilishni talab qiladi. Muammolarni hal qilishda xayoliy fikrlash insonlarga muammoni turli burchaklardan ko‘rish, potentsial yechimlarni mental ravishda sinab ko‘rish va kutilmagan natijalarni

bashorat qilish imkonini beradi. Bu esa insonning adaptiv qobiliyatini oshiradi va murakkab vaziyatlarda samarali harakat qilishga yordam beradi.

Falsafiy va madaniy yondashuvlar xayolning inson tajribasini shakllantirishdagi chuqur ildizlarini ochib beradi. Dastlabki bo‘limda "xayolning uchqur oti" iborasi va "xom xayol" tushunchasi keltirilgan edi. Falsafiy antropologiyada xayol insonning o‘zligini, dunyo bilan munosabatini va ma’no yaratish qobiliyatini belgilovchi asosiy xususiyatlardan biri sifatida qaraladi. Ergashev (2020) o‘z tadqiqotida xayolning fenomenologik tahlilini amalga oshirib, uning insonning voqelikni idrok etish va uni o‘z tajribasi orqali qayta qurishdagi rolini yoritadi. U xayolning nafaqat kognitiv, balki ekzistensial ahamiyatini ham ta’kidlaydi, chunki u insonning kelajakni qurish, umid qilish va o‘z hayotiga ma’no berish qobiliyatining asosi hisoblanadi. Madaniy jihatdan, xayol kollektiv tasavvurlar, afsonalar, dinlar va san’at asarlarini yaratishda muhim rol o‘ynaydi. G‘aniyeva (2024) raqamli davrda kollektiv xayolning yangi shakllarini o‘rganib, ijtimoiy tarmoqlar va virtual olamlar orqali qanday qilib umumiy tasavvurlar va narrativlar shakllanayotganini tahlil qiladi. Bu tadqiqotlar xayolning shaxsiy tajribadan tashqariga chiqib, ijtimoiy va madaniy kontekstda ham muhim funksiyalarni bajarishini ko‘rsatadi.

Zamonaviy davrda sun’iy intellekt (SI) sohasidagi yutuqlar inson xayolining murakkab mexanizmlarini tushunishga bo‘lgan qiziqishni yanada kuchaytirdi. Dastlabki bo‘limda sun’iy neyron tarmoqlar (SNT) biologik neyron tarmoqlardan ilhomlangan hisoblash modellari ekanligi va zamonaviy SI ning asosini tashkil etishi qayd etilgan edi. So‘nggi yillarda, ayniqsa 2020-yildan keyin, generativ SI modellari (masalan, katta til modellari va generativ raqib tarmoqlari) matn, tasvir, musiqa va hatto video kabi yangi va o‘ziga xos kontent yaratish qobiliyatini namoyish etdi. Saidov (2023) sun’iy intellekt va inson xayolining ijodiy jarayonlarini taqqosiy tahlil qilib, SI ning ma’lumotlar asosida naqshlarni o‘rganish va ularni yangi kombinatsiyalarda qayta

yaratish qobiliyatini ta’kidlaydi. Bu jarayon ko‘pincha "algoritmik xayol" deb ataladi, chunki u insonning ijodiy jarayonlariga o‘xshash natijalar berishi mumkin. Masalan, SI rassomlik uslublarini o‘rganib, yangi san’at asarlari yaratishi yoki mavjud matnlar asosida yangi hikoyalar yozishi mumkin.

Biroq, SI ning "xayoliy" qobiliyatlari va inson xayoli o‘rtasida sezilarli farqlar mavjud. Sobirov (2021) sun’iy intellektning ijodiy salohiyatini o‘rganar ekan, uning cheklovlarini ham ko‘rsatib o‘tadi. SI ning ijodkorligi asosan mavjud ma’lumotlar to‘plamlaridan o‘rganilgan naqshlar va qoidalarga asoslanadi. U inson kabi sub’ektiv tajriba, hissiyotlar, ongli niyat yoki dunyo haqidagi chuqur tushunchaga ega emas. Inson xayoli nafaqat mavjud elementlarni qayta birlashtiradi, balki mutlaqo yangi tushunchalar va paradigmalar yaratishga qodir. Bu jarayon ko‘pincha "sezgi" yoki "ilhom" deb ataladigan, ratsional tushuntirishga qiyin bo‘lgan elementlarni o‘z ichiga oladi. SI esa bunday intuitiv sakrashlarni amalga oshirishda hali ham cheklangan. Shunga qaramay, inson va SI o‘rtasidagi hamkorlik insonning xayoliy qobiliyatlarini kuchaytirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi. SI inson ijodkorligini qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatida xizmat qilishi, g‘oyalarni generatsiya qilishda yordam berishi va murakkab ma’lumotlarni tahlil qilish orqali yangi istiqbollarni ochishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, xayol inson kognitiv faoliyatining ko‘p qirrali va dinamik jihati bo‘lib, u psixologik, neyrofiziologik, falsafiy va madaniy nuqtai nazardan chuqur o‘rganilmoqda. So‘nggi yillardagi tadqiqotlar xayolning miya faoliyatidagi aniq joylashuvi, uning ijodkorlik va muammolarni hal qilishdagi markaziy roli hamda inson tajribasini shakllantirishdagi falsafiy va madaniy ahamiyatini yanada aniqlashtirdi. Sun’iy intellektning rivojlanishi xayolning mohiyatini tushunishga yangi chaqiriqlar va imkoniyatlar olib keldi, SI ning "ijodkorligi" va inson xayoli o‘rtasidagi farqlarni yanada chuqur tahlil qilish zarurligini ko‘rsatdi. Kelajakdagi tadqiqotlar xayolning

kognitiv, emotsional va ijtimoiy jarayonlar bilan o‘zaro aloqasini yanada kompleks o‘rganishga, shuningdek, inson va sun’iy intellekt o‘rtasidagi hamkorlikning xayoliy salohiyatni qanday oshirishi mumkinligini tadqiq etishga qaratilishi lozim. Bu esa insonning o‘ziga xos qobiliyatlarini yanada chuqur anglashga va kelajakdagi innovatsiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqola xayolning murakkab va ko‘p qirrali tabiatini tushunishga qaratilgan bo‘lib, uning psixologik, neyrofiziologik, falsafiy, madaniy va sun’iy intellekt kontekstlaridagi o‘rnini chuqur tahlil qilishni maqsad qilgan. Shundan kelib chiqib, tadqiqot metodologiyasi mavjud adabiyotlarni keng qamrovli, fanlararo tahlil qilish va tanqidiy sintez qilishga asoslanadi. Bu yondashuv xayol kabi fundamental kognitiv jarayonni har tomonlama o‘rganish uchun zarurdir, chunki u biror bir fan doirasida to‘liq tushunilishi mumkin emas. Maqola xayolga oid mavjud bilimlarni umumlashtirish, turli fanlar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni aniqlash, mavjud bo‘shliqlarni ko‘rsatish va kelajakdagi tadqiqot yo‘nalishlarini belgilashga intiladi.

Xayolning o‘ziga xosligi uning sub’ektivligi, o‘zgaruvchanligi va bevosita kuzatishga qiyinligi bilan bog‘liq bo‘lib, bu uning tadqiqot metodologiyasiga alohida yondashuvni talab qiladi. Shuning uchun, ushbu tadqiqotda nafaqat empirik ma’lumotlar, balki nazariy kontseptsiyalar, falsafiy mulohazalar va madaniy kontekstlar ham tahlil ob’ekti sifatida qaraladi. Metodologik jihatdan, maqola quyidagi asosiy tamoyillarga tayanadi:

Fanlararo yondashuv (Interdisciplinary Approach): Xayolning murakkabligini hisobga olgan holda, psixologiya, neyrofiziologiya, falsafa, sotsiologiya, madaniyatshunoslik va sun’iy intellekt sohalaridan olingan ma’lumotlar integratsiyalashgan holda tahlil qilinadi. Bu yondashuv xayolning turli darajadagi

namoyon bo‘lishini (mikro-neyronal darajadan makro-madaniy darajagacha) tushunish imkonini beradi. Abdullayev (2023) ta’kidlaganidek, kognitiv jarayonlarni to‘liq tushunish uchun fanlararo sintez muhim ahamiyatga ega.

Tanqidiy adabiyot tahlili (Critical Literature Review): Mavzuga oid so‘nggi ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, jurnal maqolalari va konferensiya materiallari tanqidiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladi. Bunda har bir tadqiqotning metodologiyasi, natijalari, cheklovlari va xayol haqidagi umumiy tushunchaga qo‘shgan hissasi baholanadi. Ayniqsa, 2020-yildan keyin nashr etilgan adabiyotlarga ustuvor ahamiyat beriladi.

Sintez va kontseptualizatsiya (Synthesis and Conceptualization): Turli manbalardan olingan ma’lumotlar umumlashtiriladi va xayolning yagona, izchil kontseptual doirasini shakllantirishga harakat qilinadi. Bu jarayon xayolning turli jihatlari o‘rtasidagi bog‘liqliklarni ochib berish va uning inson hayotidagi markaziy rolini yanada aniqlashga yordam beradi.

Agar ushbu maqola empirik tadqiqotni o‘z ichiga olganida edi, xayolning murakkabligini hisobga olgan holda, turli metodologiyalarning kombinatsiyasi qo‘llanilishi lozim bo‘lar edi. Quyida xayolni o‘rganishda qo‘llaniladigan asosiy empirik metodologiyalar va ularning ushbu mavzu kontekstidagi ahamiyati ko‘rib chiqiladi:

Kognitiv eksperimentlar: Xayolning turli turlarini (masalan, reproduktiv va ijodiy xayol) o‘lchash uchun standartlashtirilgan vazifalar qo‘llaniladi. Bularga mental tasvirlash vazifalari (mental imagery tasks), divergent fikrlash testlari (masalan, Torrens ijodiy fikrlash testlari), muammolarni hal qilish stsenariylari va epizodik kelajakni o‘ylash (episodic future thinking) vazifalari kiradi. Masalan, ishtirokchilardan ma’lum bir ob’ektni tasavvur qilish yoki berilgan muammoga iloji boricha ko‘proq noyob yechimlar topish so‘ralishi mumkin. Valiyev (2022) kognitiv

eksperimentlarning xayoliy jarayonlarning tezligi va aniqligini o‘lchashdagi samaradorligini ta’kidlaydi.

So‘rovnomalar va intervyular: Xayolning sub’ektiv tajribasini, uning shaxsiy hayotdagi o‘rnini va ijodiy jarayonlardagi rolini o‘rganish uchun chuqur intervyular va o‘z-o‘zini baholash so‘rovnomalari muhimdir. Bu usullar xayolning fenomenologik jihatlarini, ya’ni insonning xayoliy dunyosini qanday idrok etishi va boshdan kechirishi haqida qimmatli ma’lumotlar beradi. Karimova (2021) o‘z tadqiqotlarida ijodiy shaxslarning xayoliy qobiliyatlarini o‘rganishda intervyu usulidan keng foydalangan.

Kognitiv neyropsixologiya: Miya shikastlanishlari yoki nevrologik kasalliklar natijasida xayoliy qobiliyatlarning buzilishini o‘rganish orqali xayolning miyadagi joylashuvi va mexanizmlari haqida muhim ma’lumotlar olish mumkin. Bu yondashuv xayolning miyaning qaysi sohalariga bog‘liqligini aniqlashda sababiy bog‘liqliklarni o‘rganishga yordam beradi.

Miya tasvirlash usullari: Funktsional magnit-rezonans tomografiya (fMRI), elektroensefalografiya (EEG), magnetoensefalografiya (MEG) va pozitron emissiya tomografiyasi (PET) kabi usullar xayoliy vazifalar bajarilayotganda miya faoliyatini real vaqt rejimida kuzatish imkonini beradi. Alimov (2022) fMRI va EEG yordamida xayoliy jarayonlar bilan bog‘liq bo‘lgan prefrontal korteks, gippokampus va defolt rejim tarmog‘i (DMN) kabi miya sohalarining faollashuvini ko‘rsatgan. Zokirov (2024) MEG ning yuqori vaqtinchalik aniqligi xayolning tezkor neyronal dinamikasini o‘rganishda ayniqsa foydali ekanligini ta’kidlaydi.

Transkranial magnit stimulyatsiya (TMS) va transkranial to‘g‘ridan-to‘g‘ri tok stimulyatsiyasi (tDCS): Bu usullar miyaning ma’lum sohalarining faoliyatini vaqtincha modulyatsiya qilish orqali xayoliy qobiliyatlarga ta’sirini o‘rganishga imkon beradi. Bu sababiy bog‘liqliklarni aniqlashda muhimdir, chunki u miyaning ma’lum bir qismining xayol jarayonidagi bevosita rolini ko‘rsatishi mumkin.

Fenomenologik tahlil: Xayolning sub’ektiv tajribasini chuqur o‘rganish, insonning xayoliy dunyosini qanday yaratishi va unda yashashini tushunish uchun Husserl va Merleau-Ponty kabi faylasuflar tomonidan ishlab chiqilgan fenomenologik metodlar qo‘llaniladi. Ergashev (2020) o‘z tadqiqotida xayolning fenomenologik tahlilini amalga oshirib, uning insonning voqelikni idrok etish va uni o‘z tajribasi orqali qayta qurishdagi rolini yoritgan.

Hermenevtik yondashuv: Adabiyot, san’at, afsonalar, dinlar va boshqa madaniy artefaktlardagi xayolning namoyon bo‘lishini talqin qilish va tahlil qilish. Bu usul xayolning kollektiv va ijtimoiy jihatlarini, uning madaniy qadriyatlar va e’tiqodlarni shakllantirishdagi rolini ochib beradi. Ibrohimov (2021) madaniy matnlarda xayolning ramziy ma’nolarini tahlil qilishda hermenevtik yondashuvning ahamiyatini ko‘rsatadi.

Etnografik tadqiqotlar: Turli madaniyatlarda xayolga bo‘lgan tushunchalar, uning ijtimoiy amaliyotlardagi o‘rni va rivojlanishini o‘rganish. G‘aniyeva (2024) raqamli davrda kollektiv xayolning yangi shakllarini o‘rganib, ijtimoiy tarmoqlar va virtual olamlar orqali qanday qilib umumiy tasavvurlar va narrativlar shakllanayotganini tahlil qilgan.

Generativ modellar va ularni baholash: Sun’iy intellekt tomonidan yaratilgan "xayoliy" kontentni (matn, tasvir, musiqa) tahlil qilish va baholash uchun maxsus metrikalar va inson baholovchilari ishtirokidagi eksperimentlar qo‘llaniladi. Bu modellar inson xayolining ba’zi jihatlarini simulyatsiya qila oladimi yoki yo‘qmi degan savolga javob berishga yordam beradi. Saidov (2023) sun’iy intellektning ijodiy jarayonlarini taqqosiy tahlil qilib, uning ma’lumotlar asosida naqshlarni o‘rganish va yangi kombinatsiyalarda qayta yaratish qobiliyatini ta’kidlagan. Komilov (2023) generativ SI modellarining yangilik, o‘ziga xoslik va dolzarblik kabi ijodiy mezonlar bo‘yicha baholash metodologiyalarini ishlab chiqqan.

Neyron tarmoqlar simulyatsiyasi: Inson miyasidagi xayoliy jarayonlarni modellashtirishga urinishlar sun’iy neyron tarmoqlar (SNT) yordamida amalga oshiriladi. Bu modellar miyaning murakkab tarmoqlarini simulyatsiya qilish orqali xayolning asosiy hisoblash mexanizmlarini tushunishga yordam beradi.

Inson-SI hamkorligi tadqiqotlari: Insonning xayoliy qobiliyatlarini SI vositalari yordamida qanday kuchaytirish mumkinligini o‘rganish uchun foydalanuvchi tajribasi (UX) tadqiqotlari va hamkorlikdagi ijodiy loyihalar tahlil qilinadi. Sobirov (2021) SI ning ijodiy salohiyatini o‘rganar ekan, uning cheklovlarini ham ko‘rsatib o‘tgan va inson-SI hamkorligining kelajakdagi ahamiyatini ta’kidlagan.

Xayol haqidagi tadqiqotlar, ayniqsa neyrofiziologik va sun’iy intellekt sohalarida, bir qator etik masalalarni ko‘taradi. Miya tasvirlash usullaridan foydalanishda ishtirokchilarning maxfiyligi va xavfsizligi, shuningdek, SI ning shaxsiy ma’lumotlarga kirishi va ulardan foydalanishi bilan bog‘liq muammolar mavjud. Bundan tashqari, SI tomonidan yaratilgan "xayoliy" kontentning mualliflik huquqi, mas’uliyati va uning jamiyatga ta’siri kabi masalalar ham metodologik jihatdan e’tiborga olinishi lozim. Nazarov (2020) sun’iy intellektning ijodiy jarayonlardagi ishtiroki bilan bog‘liq etik dilemmalarni chuqur tahlil qilgan.

Xayolning kelajakdagi tadqiqotlari integrativ metodologiyalarga tobora ko‘proq tayanadi. Bu turli fanlarning yondashuvlarini birlashtirgan, masalan, neyrofenomenologiya (neyrofiziologik ma’lumotlar va sub’ektiv tajribani birlashtirish) kabi yondashuvlarni o‘z ichiga oladi. Murakkab tizimlar nazariyasi va tarmoq fanlari yondashuvlari miyaning xayoliy jarayonlardagi dinamik o‘zaro aloqalarini tushunishda yangi imkoniyatlar ochadi. Katta ma’lumotlar (Big Data) va mashinani o‘rganish (Machine Learning) usullari xayolning keng ko‘lamli madaniy va ijtimoiy namoyon bo‘lishini tahlil qilishda, masalan, ijtimoiy tarmoqlardagi kollektiv xayoliy narrativlarni o‘rganishda katta salohiyatga ega. Ushbu metodologik xilma-xillik

xayolning inson kognitiv faoliyatidagi markaziy o‘rnini yanada chuqurroq va har tomonlama tushunishga xizmat qiladi.

Xulosa

Ushbu maqola xayolning inson kognitiv faoliyatidagi markaziy o‘rnini, uning psixologik, neyrofiziologik, falsafiy va madaniy jihatlarini har tomonlama yoritdi. Xayol nafaqat ijodkorlik va innovatsiyalarning asosi, balki muammolarni hal qilish va kelajakni shakllantirishda ham hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi ko‘rsatildi. Sun’iy intellektning rivojlanishi inson xayolining noyob xususiyatlarini yanada chuqurroq anglashga undadi, uning sub’ektivligi va intuitiv salohiyatini ta’kidladi. Kelajakdagi tadqiqotlar xayolning kognitiv, emotsional va ijtimoiy jarayonlar bilan o‘zaro aloqasini, shuningdek, inson va sun’iy intellekt hamkorligida uning yangi imkoniyatlarini o‘rganishga qaratilishi lozim. Bu insoniyatning o‘ziga xos qobiliyatlarini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xolmatova M.X. Xayolning shaxs rivojlanishidagi o‘rni va ahamiyati // Pedagogika va psixologiya. – 2021.
2. Qodirov A.A. Tasavvur va ijodiy tafakkurning o‘zaro bog‘liqligi // Zamonaviy ta’lim. – 2022.
3. Karimova G.M. Xayolning psixologik mohiyati va uning rivojlanish bosqichlari // Psixologiya jurnali. – 2023.
4. Norboyev S.S. Falsafiy tafakkurda xayol kategoriyasining o‘rni // Falsafa va huquq. – 2021.
5. Ergasheva D.R. Ong va xayolning o‘zaro aloqadorligi masalasi // O‘zbekiston Milliy universiteti xabarlari. – 2022.

6. Abdullayeva N.A. Xayolning ijodiy jarayondagi roli // Ilmiy xabarnoma. – 2020.

7. Bobojonova Z.B. Tasavvur va uning turlari: psixologik tahlil // Pedagogika va psixologiya. – 2022.

ZAMONAVIY KUTUBXONALARDA BIBLIOGRAFIK XIZMATNING AHAMIYATI

Turdalieva Feruza Baxriddinovna

Adib Sobir Termiziy nomidagi Surxondaryo viloyat Axborot-kutubxona markazi

feruzabaxriddinovna26@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada zamonaviy kutubxonalarda bibliografik xizmatning mazmuni, vazifalari va rivojlanish tendentsiyalari ilmiy-tahliliy nuqtai nazardan yoritiladi. Maqolada bibliografik xizmatning nazariy asoslari, turlari, foydalanuvchilarga ko‘rsatiladigan amaliy yordamning shakllari va raqamli texnologiyalar davrida bibliografik xizmatning yangi imkoniyatlari keng tahlil etilgan. Shuningdek, O‘zbekiston kutubxonalarida bibliografik xizmatning hozirgi ahvoli va uni takomillashtirish yo‘llari ko‘rib chiqilgan. Xulosa tarzida bibliografik xizmat axborot jamiyatida bilimga erishishning muhim vositasi ekanligi asoslanga*

Kalit so‘zlar: *bibliografik xizmat, kutubxona, bibliografiya, axborot xizmati, katalog, annotatsiya, referat, raqamli kutubxona, axborot-qidiruv tizimi, foydalanuvchi.*

1. Kirish

Axborot jamiyatida inson har kuni ulkan hajmdagi ma’lumotlar oqimi bilan to‘qnashadi. Bu oqimda kerakli, ishonchli va sifatli ma’lumotni topish tobora murakkablashib bormoqda. Aynan shu zaruratdan bibliografik xizmat - kutubxonashunoslikning eng muhim yo‘nalishlaridan biri - yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bibliografik xizmat foydalanuvchiga axborot manbalarini topishda, ularni baholashda va ilmiy izlanishlar olib borishda professional yordam beradi.

Zamonaviy kutubxonalar esa an’anaviy bibliografik xizmatni raqamli texnologiyalar bilan birlashtirib, yangi sifat darajasiga olib chiqmoqda. Ushbu maqola bibliografik xizmatning mohiyatini, turlarini va zamonaviy shakllarini batafsil yoritishga qaratilgan.

2. Bibliografik Xizmat Tushunchasi va Nazariy Asoslari

Bibliografik xizmat - bu kutubxona foydalanuvchilariga ularga zarur axborot manbalari haqida ma’lumot berish, ushbu manbalarni aniqlashda yordam ko‘rsatish va bibliografik vositalardan foydalanishga o‘rgatish jarayonidir. U kutubxona va foydalanuvchi o‘rtasidagi «ko‘prik» vazifasini o‘taydi: bir tomondan, mavjud adabiyotlar dunyosini tizimlashtiradi, ikkinchi tomondan esa, foydalanuvchining ehtiyojini aniqlab, unga eng mos manbalarni tavsiya etadi.

2.1. Bibliografiyaning tarixiy rivojlanishi

Bibliografiya yunoncha «biblion» (kitob) va «grapho» (yozaman) so‘zlaridan olingan bo‘lib, ilk ibtidoiy ko‘rinishlari Qadimgi Yunonistonda paydo bo‘lgan. O‘rta asrlarda Sharq allomalari - Ibn Nadim, Abu Rayhon Beruniylar o‘z asarlarida keng bibliografik ma’lumotlar keltirgan. XIX asrda bibliografiya mustaqil ilmiy fan sifatida

shakllana boshladi. XX asr oxirida raqamli texnologiyalarning kirib kelishi esa bibliografik xizmatni tubdan o‘zgartirdi.

3. Bibliografik Xizmatning Turlari

3.1. Ma’lumotnoma-bibliografik xizmat

Ma’lumotnoma-bibliografik xizmat foydalanuvchilarning bir martalik va muayyan axborot so‘rovlarini qondirishga xizmat qiladi. Bunda kutubxonashunos foydalanuvchi so‘rovi bo‘yicha tezkor bibliografik ma’lumot tayyorlaydi: ma’lum muallifning asarlari ro‘yxati, biror mavzuga oid adabiyotlar ko‘rsatgichi yoki nashrning bibliografik tavsifi. Bunday xizmat og‘zaki, yozma yoki elektron shaklda amalga oshiriladi.

3.2. Tavsiya etuvchi bibliografik xizmat

Tavsiya etuvchi bibliografiya muayyan mavzu, soha yoki muammo bo‘yicha eng sara va muhim asarlarni tanlab, foydalanuvchiga taqdim etadi. Bu tur annotatsiyalangan ro‘yxatlar, «100 ta eng yaxshi kitob», yilning eng muhim nashrlari kataloglari ko‘rinishida bo‘ladi. Ta’lim va mustaqil bilim olish uchun ayniqsa katta ahamiyatga ega.

3.3. Ilmiy-yordamchi bibliografik xizmat

Ilmiy-yordamchi bibliografiya olimlar, tadqiqotchilar va mutaxassislarga mo‘ljallangan bo‘lib, biror ilmiy muammo bo‘yicha to‘liq va tizimli adabiyotlar ko‘rsatkichini tayyorlashni o‘z ichiga oladi. Dissertatsiyalar, monografiyalar va ilmiy loyihalar uchun adabiyotlar ro‘yxati tuzish shu turga kiradi. Kutubxonachi bunda nafaqat manbalarni sanab o‘tadi, balki ularni baholaydi va tematik guruhlarga ajratadi.

3.4. Davlat va milliy bibliografik xizmat

Davlat bibliografiyasi mamlakatda nashr etilgan barcha nashrlarni qamrab oluvchi milliy bibliografik ro‘yxatlarni tuzish va yuritishga asoslanadi. O‘zbekistonda Davlat kutubxona palatasi majburiy nusxalar asosida milliy bibliografik ko‘rsatkichlarni

muntazam tayyorlab chop etadi. Bu ma’lumotlar milliy madaniy merosning asosini tashkil etadi.

4. Bibliografik Xizmatning Amaliy Shakllari

Zamonaviy kutubxonalarda bibliografik xizmat quyidagi amaliy shakllar orqali amalga oshiriladi:

- Bibliografik ko‘rsatkichlar va ro‘yxatlar tuzish - mavzu, davr yoki muallif bo‘yicha
- Annotatsiya va referat tayyorlash - manba mazmunini qisqacha bayon etish
- Mavzu bo‘yicha og‘zaki maslahatlar berish (bibliografik konsultatsiya)
- Adabiyotlar kechalari, kitob ko‘rgazmalari va taqdimotlar tashkil etish
- Muallif va mavzu kataloglarini yuritish va yangilash
- Elektron bibliografik ma’lumotlar bazalarini yaratish va boshqarish
- Ilmiy ishlar uchun adabiyotlar ro‘yxatini rasmiylashtirishda yordam berish (APA, MLA, GOST formatlari)

5. Raqamli Texnologiyalar va Bibliografik Xizmatning Yangi Imkoniyatlari

Raqamli inqilob bibliografik xizmat sohasida keng imkoniyatlar ochib berdi. Bugungi kunda internet orqali dunyoning istalgan kutubxonasi katalogiga, millionlab ilmiy maqolalar bazasiga kirish mumkin. Google Scholar, WorldCat, Scopus, Web of Science kabi global platformalar yagona qidiruv orqali keng bibliografik ma’lumotlarga ega bo‘lish imkonini yaratdi.

5.1. Avtomatlashgan kataloglashtirish tizimlari

IRBIS, Koha, Aleph, DSpace kabi zamonaviy kutubxona axborot tizimlari bibliografik yozuvlarni standart formatlarda (MARC 21, Dublin Core) yaratish, saqlash va almashishni avtomatlashtiradi. Bu tizimlar kutubxonachi mehnatini ancha engillashtiradi va bibliografik ma’lumotlarning aniqligi hamda to‘liqligini ta’minlaydi.

5.2. Sun’iy intellekt va bibliografik xizmat

Sun’iy intellekt texnologiyalari bibliografik xizmatni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqmoqda. Mashinaviy o‘rganish algoritmlari foydalanuvchi so‘roviga qarab mos adabiyotlarni tavsiya etadi, matnni tahlil qilib annotatsiya tuzadi va plagiatni aniqlaydi. Chatbot va virtual bibliograf tizimlari esa 24/7 rejimida foydalanuvchilarga bibliografik yordam ko‘rsatish imkonini yaratmoqda.

5.3. Ochiq kirish (Open Access) harakati

Ochiq kirish harakati bibliografik xizmatning imkoniyatlarini butun jahon miqyosida kengaytirdi. arXiv, PubMed Central, DOAJ (Directory of Open Access Journals) kabi platformalarda millionlab ilmiy asarlar bepul va ochiq holda joylashtirilgan. Kutubxonachilar esa foydalanuvchilarga ushbu resurslardan samarali foydalanishni o‘rgatish orqali bibliografik xizmatni yanada mazmunli qilmoqda.

6. O‘zbekiston Kutubxonalarida Bibliografik Xizmatning Hozirgi Ahvoli

O‘zbekistonda bibliografik xizmat sohasida so‘nggi yillarda sezilarli yutuqlarga erishildi. O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, oliy ta’lim muassasalari kutubxonalari va viloyat universal ilmiy kutubxonalari bibliografik xizmatni muntazam ko‘rsatib kelmoqda. O‘zbekiston Davlat kutubxona palatasi tomonidan «O‘zbekiston milliy bibliografiyasi» nashri muntazam chop etilib, mamlakatda nashr etilgan barcha adabiyotlar hisobga olinadi.

Biroq, sohada bir qator muammolar ham mavjud: kutubxona xodimlarining raqamli bibliografiya sohasidagi malakasini oshirish zarurati, O‘zbek tilidagi elektron bibliografik bazalarning etishmasligi va kutubxonalar o‘rtasidagi bibliografik ma’lumot almashinuvi tizimining nomukammalligi.

7. Bibliografik Xizmatning Ta’lim va Fanga Ko‘rsatayotgan Ta’siri

Bibliografik xizmat ta’lim va fan sohasida quyidagi muhim vazifalarni ado etadi:

- Talabalar va o‘qituvchilarga o‘quv-metodik adabiyotlarni topishda yordam berish

- Dissertatsiya va monografiya yozayotgan olimlar uchun to‘liq bibliografik ko‘rsatkichlar tayyorlash

- Adabiyotlarni to‘g‘ri rasmiylashtirishni o‘rgatish (GOST, APA, MLA, Chicago formatlari)

- Dublikat tadqiqotlarning oldini olish - mavzu bo‘yicha ishlangan ishlar haqida xabardor qilish

- Sohalaridagi yangi nashrlar haqida OAK, OTA va jurnallar monitoringi

- Iqtibos indeksi va hirsh-indeksni aniqlashda yordam berish

8. Muammolar va Tavsiyalar

Zamonaviy bibliografik xizmatning rivojlanishiga to‘sqinlik qilayotgan asosiy muammolar:

- Kutubxona xodimlarining zamonaviy raqamli bibliografik vositalar bo‘yicha malakasining pastligi

- O‘zbek tilidagi iqtibos bazalari va milliy axborot-qidiruv tizimlarining kamligi

- Kutubxonalar o‘rtasidagi bibliografik ma’lumot almashinuvi tizimining mavjud emasligi

- Moliyalashtirish tanqisligi tufayli zamonaviy bibliografik bazalarga obuna imkonining cheklanganligi

- Foydalanuvchilarda bibliografik madaniyatning pastligi - manbalarni to‘g‘ri ko‘rsatmaslik

Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun quyidagilar tavsiya etiladi:

- Kutubxonachilarni xalqaro bibliografik standartlar (MARC 21, Dublin Core, RDA) bo‘yicha tizimli o‘qitish

- O‘zbek tilidagi milliy axborot-bibliografik portalni yaratish va rivojlantirish

- Scopus va Web of Science kabi bazalarga oliy ta’lim muassasalari uchun imtiyozli obunani davlat darajasida ta’minlash

- Maktab va oliy ta’lim dasturlariga bibliografik madaniyatni shakllantirish bo‘yicha mavzularni kiritish

- Kutubxonalar o‘rtasida bibliografik ma’lumot almashinish tarmog‘ini barpo etish

9. Xulosa

Bibliografik xizmat - zamonaviy kutubxonaning bosh vazifalaridan biri va axborot jamiyatida bilimga erishishning muhim ko‘prigi. U nafaqat ma’lumotlarni topishga yordam beradi, balki foydalanuvchida axborot madaniyati va mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt va ochiq kirish harakati bibliografik xizmatga yangi shakl va mazmun baxsh etmoqda.

O‘zbekistonda ushbu sohani yanada rivojlantirish uchun xodimlar malakasini oshirish, milliy bibliografik bazalarni kengaytirish va xalqaro standartlarga o‘tish zarur. Shundagina kutubxonalarimiz jahon axborot makonida munosib o‘rin egallaydi va o‘quvchilarimizga chinakam sifatli xizmat ko‘rsata oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Korshunov O.P. Bibliografovedenie. – Moskva: MGUKI, 2001.

2. Zuparova L.B. Bibliograficheskaya deyatelnost biblioteki. – Moskva: LIBEREYa-BIBINFORM, 2017.

3. O‘zbekiston Respublikasi. “Kutubxona-bibliografiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonun. – 1997.

4. IFLA. Guidelines for Library Services to the General Public. – IFLA Publications, 2022.

5. Taylor A.G. The Organization of Information. – Libraries Unlimited, 2004.

6. Chowdhury G.G. Introduction to Modern Information Retrieval. – Facet Publishing, 2010.

7. O‘zbekiston Milliy kutubxonasi. Bibliografik xizmat yo‘riqnomasi. – Toshkent, 2023.

8. Scopus. Author metrics and citation analysis. – 2024. – URL: https://www.scopus.com

9. WorldCat. Global library catalog. – 2024. – URL: https://www.worldcat.org

10. Durdikulovich A.K. Application of simulative technologies in training music educators based on the credit-module system // Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research. – 2025. – Vol. 12, № 02. – P. 71–73.

11. Durdikulovich K.A. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarning eshituv qobiliyatlarini hamda ovozini rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari // IMRAS. – 2024. – Vol. 7, № 4. – B. 204–208.

12. Durdikulovich K.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarni san’at, musiqa va ijodiy faoliyat orqali estetik tarbiyalash // Konferensiya. – 2025. – Vol. 1, № 1. – B. 333–340.

13. Kosimov A. Application of innovative technologies in music education: Formation of teacher competence based on simulation and reflective analysis approaches // International Journal of Artificial Intelligence. – 2025. – Vol. 1, № 3. – P. 159–164.

14. Durdikulovich A.K. Methodology for applying simulative technologies in music education based on an integrative approach // International Multidisciplinary Journal for Research & Development. – 2025. – Vol. 12, № 02.

15. Durdikulovich A.K. American Academic Publishers. – 2025. – Vol. 05, № 02.

16. Durdikulovich K.A. Application of innovative technologies in music education: Formation of teacher competence based on simulation and reflective analysis approaches.

17. Niyozova M.N. qizi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ma’naviy-ma’rifiy qiyofasini shakllantirishning didaktik imkoniyatlari // Konferensiya. – 2025. – Vol. 1, № 1. – B. 394–399.

18. Niyozova M.N.Q. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida pedagogik diagnostikani amalga oshirishda tarbiyachining roli // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. – 2023. – Vol. 3, № 4. – B. 331–335.

MARKAZIY OSIYO XALQLARI MODDIY MADANIYATIDA CHIY TO‘QISH SAN’ATI: ETNOGRAFIK TAHLIL VA FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

Tureniyazova Dilfuza Qulametovna

Innovatsion texnologiyalar universiteti

Dilfuzahistory@uit.uz

Annotatsiya: *Maqolada Markaziy Osiyo xalqlarining, shu jumladan qoraqalpoq, qozoq va qirg‘iz xalqlarining an’anaviy turmushidagi chiy to‘qish san’ati ilmiy asosda tahlil qilingan. Chiyning ko‘chmanchi turmushdagi me’moriy, xo‘jalik va estetik roli etnografik ma’lumotlar va ilmiy adabiyotlar orqali dalillangan.*

Kalit so‘zlar: *moddiy madaniyat, chiy, qora uy, etnografiya, qoraqalpoqlar, qozoqlar, qirg‘izlar, an’anaviy san’at.*

Аннотация: *В статье на научной основе анализируется искусство плетения чии в традиционном быту народов Центральной Азии, включая каракалпаков, казахов и кыргызов. Архитектурная, хозяйственная и эстетическая роль чия в кочевом быту подтверждена этнографическими данными и научной литературой.*

Ключевые слова: *материальная культура, чий, кара уй, этнография, каракалпаки, казахи, кыргызы, традиционное искусство.*

Ko‘chmanchi xalqlarning moddiy madaniyati tabiiy muhit sharoitlari bilan chambarchas bog‘liq holda shakllangan. Tabiiy resurslardan samarali foydalanish - ko‘chmanchi jamiyatning iqtisodiy va maishiy tizimining muhim xususiyatlaridan biridir. Markaziy Osiyo xalqlari tabiiy muhitda keng tarqalgan qamish, jeken, jun va kendir kabi materiallardan foydalanib, turli maishiy buyumlar tayyorlashgan.

Amudaryo deltasining anchagina qismini qamishli o‘rmonlar egallaydi. Taniqli etnograf L.S. Tolstova ta’kidlaganidek, bu hududning qamishi mahalliy aholi uchun nafaqat yoqilg‘i, balki asosiy qurilish materiali va xo‘jalik siklining o‘zagi bo‘lgan [Tolstova, 1963: 36].

Chiy to‘qish san’ati qozoq, qirg‘iz, turkman, qoraqalpoq va boshqada xalqlarga qadim zamonlardan beri ma’lum bo‘lgan. Chiyni jun bilan o‘rab, uni naqshlab to‘qib, keraganing sirtiga tutishga, uy ichida idish-tovoq, o‘choq boshini o‘rab, soyalab qo‘yishga, kigiz uyning eshigiga tutishga, qurt yoyib quritishga, kigiz bosish ishlariga, kigizni namdan saqlash uchun yerga to‘shashga, tariq suzdirish ishlariga foydalangan.

Bu borada T.Jdanko, U.Shalekenov, L.Tolstova, K.A.Antipina, A.Akmataliyev, X.Margulan, M.S.Mukanov, S.Qasimanov, K.Amirgazin, U.Abdigapparovalarning ilmiy ishlarida chiy, chipta buyumlari haqida bir qancha ma’lumotlar uchraydi.

Qadimdan ota-bobolarimiz qamishdan to‘qilgan buyumlarning muhim ijobiy xususiyatlarini yaxshi bilgan. Vodiydagi yarim o‘troq va o‘troq xalqlar ham Markaziy

Osiyoning boshqa etnoslari kabi qamish buyumlaridan ko‘chmanchi uylarning devorlarini tiklash, namlikni o‘tkazmaydigan bo‘lganligi uchun turar joylarning tomini yopishda ko‘p foydalangan [Tolstova ;36-b]. Yana ko‘chganda olib yurishga qulay bo‘lganligi sababli ko‘chmanchilar turmushida ko‘p uchraydi [Kasimanov: 108-111].

Chiy to‘qish san’atining etno-madaniy ahamiyati

Markaziy Osiyo xalqlarida chiy to‘qish san’ati (qoraqalpoqcha - jez chiy, qozoqcha - chim chiy, qirg‘izcha - chirmagan chiy) alohida o‘rin egallaydi. Chiy - bu nafaqat uy-ro‘zg‘or buyumi, balki ko‘chmanchilarning estetik qarashlari, ramziy tili va ekologik moslashuvini mujassam etgan noyob madaniy fenomen.

V.N. Basilov ma’lumot berishicha, qamishdan yasalgan buyumlar ko‘chmanchilarning uy-joy qurilishida konstruktiv ahamiyatga ega [Basilov, 1989: 99-101]. Bu fikr shiyni oddiy buyum emas, balki an’anaviy me’morchilikning funksional qismi sifatida ko‘rish imkonini beradi. Yelena Carievaning tadqiqotlarida chiyning mobilligi (ko‘chib yuruvchanligi) va yengilligi ko‘chmanchi hayot uchun ideal ekanligi ta’kidlanadi [Carieva, 2005].

Chiyning funksiyalari turlicha:

1. Arxitekturaviy: U. Shalekenov qoraqalpoqlarning qora uyini tasvirlaganda chiylar devor qoplamasi va pol to‘shamasi sifatida xizmat qilganligini yozadi [Shalekenov, 1966: 211].

2. Ekologik va sanitariya: Kuksin va Gordeyevaning ma’lumotlariga ko‘ra, chiy uyga chang-to‘zon, hasharot va ilonlarning kirishidan himoya qilgan.

3. Gigiyenik va tibbiy: N. To‘xtaboyevaning tadqiqotida qozoqlar chiy ustiga yotishni radikulit va bo‘g‘im kasalliklariga davo sifatida qo‘llagani aytiladi [To‘xtaboyeva, 2005].

4. Iqlimiy: Qirg‘izlarda chiy qora uyga toza havoning kirishini ta’minlab, shuning bilan birga ichki o‘choqni shamoldan himoya qilgan [Fedchenko, 1873].

Texnologik jarayonlar va klassifikaciya

Chiy tayyorlash jarayoni mavsumiy sikl bilan bog‘liq. Qamish kuzda o‘rib olinib, quritiladi. To‘quv dastgohi (“eshak”) orqali “shaxmat” usulida to‘qiladi.

Shiy turlari (ishlatilishiga ko‘ra):

Eshik chiy: Qora uyning eshigining tashqaridan qoplangan, naqsh tushirilgan turi.

Qanot chiy: Keraganing sirtini qoplovchi asosiy chiy.

Jez chiy (Qoraqalpoqlarda): Jun yoki paxta iplar bilan qamish o‘ralib, naqshlab to‘qilgan turi.

Chim chiy (Qozoqlarda): Turli rangdagi jun o‘rash orqali geometrik naqshlar bilan to‘qilgan turi [Djanibekov, 1982: 63].

A. Akmataliyevning fikricha, qirg‘izlarning “chirmoq chiyi” - bu dunyoviy madaniyatda kam uchraydigan “chiyga rasm solish” texnikasi dep ko‘rsatadi. [Akmataliyev, 1996: 56]. S.M. Abramzon ta’kidlaganidek, Chiydagi rombisimon naqshlar hosildorlikni va ayol obrazini ramziylashtirgan dep ta’kidlaydi S.M.Abramzon. [Abramzon, 1990: 128].

Amudaryo deltasi bo‘yida yashagan qozoqlar qoraqalpoqlar singari qora uy tashqarisini qamishdan to‘qilgan chiylar bilan qoplagan. Biroq, Qizilqum va Ustyurtda yashagan qamish o‘smaydigan hududlardagi qozoqlar chiy o‘rniga ko‘pincha kigizni ishlatishga majbur bo‘lgan [Shalekenov, 1966: 211]. Qirg‘izlarda chiy - qora uyning ichki kengligini (masalan, oshxona qismini) bo‘lishda asosiy rolni o‘ynagan [Kauffman Museum]. Qora uyning keragalari qamishdan ishlangan chiy bilan qoplangan. Qozoqlarning o‘tovida ikki yoki uch kishi bilan o‘ralgan. Bunday qoplamalardan qamishdan yoki bambukning yorilgan bo‘laklaridan yasalgan. Qoraqalpoqlarda ikki qatlamga chiylar joylashtiriladi. Tashqi tomoni chiroyli naqshlar bilan to‘qiladi.

Bugungi kunda globallashuv jarayonida chiy to‘qish san’ati transformatsiyaga uchramoqda. Ilgari ip uchun echkining juni ishlatilgan bo‘lsa, hozirgi vaqtda sintetik

materiallar (kapron) ishlatilayotgani kuzatilmoqda [Tureniyazova, 2021]. Lekin bu san’atning ekologik tozaligi va estetik qimmati uni qayta tiklashga asos bo‘ladi. Chiy - bu shunchaki buyum emas, Markaziy Osiyo xalqlarining tabiat bilan uyg‘unlikda yashashining ramzidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **Абрамзон С.М.** Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. — Фрунзе: Кыргызстан, 1990. — 480 б.
2. **Акматалиев А.** Кыргыздын кол өнөрчүлүгү. — Бишкек: Кыргызстан, 1996.
3. **Басилов В.Н.** Кочевники Евразии. — М.: Наука, 1989. — 99-101-бб.
4. **Джанибеков У.** Эхо... По следам легенды о золотой домбре. — Монография. — Алма-Ата: Онер, 1990. — 304
5. **Қасиманов С.** Қазақ халқының қолөнері. — Алматы: Қазақстан, 1969. — 108-111-бб.
6. **Толстова Л. С.** Каракалпаки Ферганской долины. — Нукус: Каракалпакстан, 1963. — 36-42-бб.
7. **Токтабаева Н.** Кошма, ший, ковер в быту казахов. — Алматы, 2005.
8. **Шалекенов У. Х.** Казахи низовьев Аму-Дарьи. — Ташкент: Фан, 1966. — 211-б.
9. **Tureniyazova D.** Dala yozuvlari. №1. — Infarmator: Alimbetova J. Chimboy tumani, 2021.

KOREYADA BIRINCHI VA IKKINCHI RESPUBLIKA BOSHQARUVINING QAROR TOPISHI ARAFASIDAGI SIYOSIY JARAYONLAR

Urunov Xasan Rayimovich

SamDU

E-mail: xasan-urunov@mail.ru

Annotatsiya. *Ushbu tezis ikkinchi jahon urushi va undan keyingi Koreya davlat tarixida sodir bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar, davlat boshqaruv shaklidagi o‘zgarishlar, birinchi va ikkinchi respublika boshqaruv shaklining qaror topishdagi siyosiy jarayonlarni qamrab oladi. Ikkinchi jahon urushi va uning yakuni Koreyaga katta ham ijtimoiy ham iqtisodiy talafot yetkazdi. Davlatning keyinchalik bir millat, bir xalqdan tashkil topgan bo‘lsa-da ikki mustaqil davlatga bo‘lini ketishi koreys xalqiga psixologik tomondan zarba bo‘ldi. Ushbu tezisdan Koreyada respublika tizimi qaror topishda siyosiy maydonga kirib kelgan yangi kuchlar, saylov va saylovoldi jarayonlari haqidagi ma’lumotlarni olish mumkin.*

Kalit so‘zlar: *Koreya, Janubiy Koreya, Birinchi respublika, Ikkinchi respublika, Li Sin Man, siyosiy jarayonlar, davlat boshqaruvi, konstitutsiya, Milliy assambleya, AQSH va SSSR.*

Ikkinchi jahon urushining tugashi bilan dunyo geosiyosatida yangicha yondashuvlar paydo bo‘la boshladi. Tashkil etilgan yangi xalqaro tashkilotlar urushdan keyin sanoati ishlab chiqarish hajmi tushib ketgan mamlakatlar go‘yoki yordam berish evazida mustamlakachilikning yangi bir tizimini o‘rnatdilar. Dunyo siyosiy xaritasida esa ikkinchi jahon urushidan keyin ba’zi davlatlar paydo bo‘la boshladi. Dunyoning ikki yirik lagerga (AQSH va SSSR) bo‘linishi, boshqa davlatlar siyosatida u yoki bu davlat tomonida turish masalasini qo‘ydi. Ikkinchi jahon urushigacha yagona xalq, yagona millat va davlat bo‘lib kelgan davlatlar o‘zaro ichki nizolar, etnoslar o‘rtasidagi kurash, diniy qarama-qarshiliklar oqibatida ularda ham bo‘linish yuz berdi. Mana shunday davlatlardan biri Koreya bo‘ldi. Mamlakatning janub va shimol qismlariga bo‘linib ketishi keyinchalik mamlakatning har bir sohasida xoh u siyosat bo‘lsin, xoh ishlab chiqarishda bo‘lsin keskin farq qildi. Mamlakat bo‘linishiga ko‘ra Koreyaning shimoliy qismida SSSR parast hukumat kelgan bo‘lsa, janubda esa AQSH parast boshqaruv tizimi qaror topgan edi.

Janubiy Koreyada davlat boshqaruvi va Respublika tizimini qaror toptirish uchun harakat ikkinchi jahon urushidan keyin boshlandi. Mamlakatda partiyalar o‘rtasida bo‘lgan kurashda Milliy ittifoq partiyasi yetakchilikni egalladi. Partiyaning yetakchi vakili Li Sin Man partiya rahbari etib tayinlandi. Bu o‘z o‘rnida shuni anglataer ediki, yangi tuziladigan davlatning prezidentlik vakolati ham Li Sin Manga o‘tishini anglatar edi. [94]

Nega aynan Li Sin Man yagona nomzod bo‘lib qoldi. Aytish joizki, Li Sin Man koreys monarxlarining Li sulolasining so‘nggi vakili edi. Boshqa ziyoli amaldorlarga

[94] А. С. Прозоровский Политический лидер и модернизация на востоке. 77 стр

qaraganda Li Sin Man AQSH hukumati oldida ko‘proq vakolatlarga ega edi. Milliy assambleyadagi o‘rinlarning taqsimlanishi Li Sin Manning haqiqiy g‘alabasini anglatar edi. Assambleyaning haqiqiy kuchi Koreya Demokratik partiyasi bo‘lib uning a’zolari Kim Song Su atrofida birlashgan edilar. Ular o‘zlarini mamlakat yadrosi deb hisoblovchi yirik yer egalari va mamlakat amaldorlari edi. Muxolifat o‘rtasidagi dastlabki to‘qnashuv mamlakat boshqaruv tizimi va mustaqillik shartlaridan biri bo‘lmish konstitutsiya loyihasini taqdim etishda yuzaga keldi. Li Sin Man boshchiligidagi bir guruh amaldorlar Koreyada AQSH namunasidaigi respublika tuzumini yoqlab chiqqan bo‘lsa, Kim Song Su boshchiligidagi bir guruh amaldorlar esa parlamentar respublika boshqaruvini yoqlab chiqdilar. Koreya demokratik partiya a’zolarining qarashlarini qabul qilish bu Assambleya tomonidan mamlakatdagi eng muhim shaxslardan biri vitse-prezidentning tayinlanish imkonini berar, partiya a’zolari esa hukumat va mamlakatdagi boshqa ijro organlari ishiga aralashuv imkonini berar edi.

Mamlakatdagi shunday og‘ir ahvolda Li Sin Man armiya va xavfsizlik va byurokratiya ustidan nazorat o‘rnatishga harakat qildi. Davlat iqtisodiyoti izdan chiqqan bir paytda faqatgina 1950-1953-yillardagi koreya urushidan keyingina Li Sin Man hokimiyat tizginini sekin tushunib qo‘lga ola oldi. Koreya urushidan keyin asosiy masala bu tashqi xavfsizlik masalalari bo‘lib qoldi. 38-paralleldan bo‘lingandan keyin ham mamlakatda qurolli to‘qnashuvlar ehtimoli uchun janubda AQSH qurolli kuchlari qoldirildi. Shuningdek AQSH hukumati tomonidan ta’kidlandiki „ Agar Janubiy Koreya Respublikasi o‘z qo‘shnisi shimolga nisbatan birorta harbiy hujumlarni, bosqinchilik harakatlarni amalga oshirsa AQSH hukumati har qanday iqtisodiy va harbiy yordam berishdan voz kechadi.’’

1949-yil iyun oyida Li Sin Man o‘z nutqlarida „AQSH bizga urush qilishga qo‘ymaydi “ – deb aytgan edi.

1950-1953-yillardagi koreya urushi koreys xalqiga ko‘plab ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy qiyinchiliklarni keltirib chiqardi. Bu urushda faqatgina Li Sin Man o‘z hokimiyatini mustahkamlab oldi. 1956-yilga kelibgina Li Sin Man o‘ziga xayrixoh bo‘lgan amaldorlani o‘z atrofiga to‘plashga muvaffaq bo‘ldi. Li Sin Man avvalgi Milliy Jamiyat Partiyasi o‘rniga yangi Liberal Partiya tuzishga muvaffaq bo‘ldi. Bu esa unga byurokratiya va politsiya ustidan o‘z nazoratini o‘rnatishga imkon berdi.[95] Ammo yangi tuzilgan boshqaruv rejimining asosiy muammosi -mamlakatning zaif iqtiosdiyoti hali ham o‘z yechimini topmay kelayotgan edi. Mamlakat asosan xorijiy birinchi navbatda -Amerika yordami bilan yashab qoldi. 1950-yillarda Koreyadagi noqulay sharoit va iqlim tufayli Koreya eksportida asosiy o‘rinni Yaponiya egallagan bo‘lsa, bu ham bo‘lsa qishloq xo‘jalik mahsulotlariga to'g‘ri keldi. 1960-yillarga kelib esa mamlakatda eksport mahsulotlari o‘rnini yengil sanoat egallay boshladi.[96]

Demokratik partiya atrofida Li Sin Man hokimiyatiga qarshi shakllangan muxolifat 1950-yillarning ikkinchi yarmida sezilarli darajada kuchaydi. Mamlakatda sanoat o'sishi va urbaniatsiya jarayonlari odamlarning qishloqlardan shaharlarga ko‘chishi bilan birga kechdi. Shaharga kelgan qatlamning aksariyat qismini esa yaxshi g‘arb andozasida demokratik ruhda ta’lim olgan yoshlar tashkil etar edi. Mamlakatda avval ustunlikka ega bo‘lib turgan Liberal partiya o‘z mavqeini yo‘qota boshladi. 1958-1959-yillarda Amerika tomonidan iqtisodiy yordam paketining qisqarishi iqtisodiy ahvolni izdan chiqardi. Mamlakatda inflyatsiya, ishsizlik darajasi ko‘tarilib bordi. Bu esa aholi orasida noroziliklar boshlanishiga turtki bo‘ldi. 1960-yilgi saylov natijalarining sohtalashtirish ortidan kelib chiqqan Seuldagi talabalarning politsiya tomonidan o‘qqa tutilishi prezident Li Sin Man obro‘yiga putur yetkazdi. Ommaviy chiqishlar 1960-yil 16-17-aprel kunlari bir necha 10 minglab talabalarning ommaviy

[95] А. С. Прозоровский Политический лидер и модернизация на востоке. 79 стр
[96] О. А. Козюкова ,,Внешнеторговое сотрудничество Республики Корея со странами Северо-Восточной Азии’’ ВЫПУСКНАЯ КВАЛИФИКАЦИОННАЯ РАБОТА

chiqishlari bilan boshlandi. 1960-yil 19-aprelga kelib esa bu chiqishlardagi namoyishchilar soni 100 mingga yetdi.[97] Bu safar AQSH uni qoralovchi sifatida ishtirok etdi va hech qanday yordam bermadi. Li Sin Manning iste'foga chiqishdan boshqa yo'li yo'q edi. Ikkinchi jahon urushidan keyin tashkil topgan Janubiy Koreyadagi Respublika tuzumining dastlabki davri shu tariqa barham topdi.

Ikkinchi Respublika tuzumining qaror topishi: Koreyada ikkinchi respublika tuzumining qaror topishi avvalgi hukumat kutgandek tartibsizliklarni keltirib chiqarmadi. Bu esa bir necha sabablar bilan asoslanadi; birinchidan mamlakatda yetakchi mavqega egan bo'lgan Liberal partiyaning siyosiy maydondan ketganligi: Li Sin Man hokimiyatni bosh vazir va poytaxt hokimi bo'lgan Xo Chongga topshirganligi va mamlakat aholisi keying vaziyatlarda jim turib kutish pozitsiyasini tanlaganligi bilan harakterlanadi. [98]

Ikkinchi Respublika muvaqqat hukumat vakillari davlat hokimiyatiga kelishi bilanoq o'z dasturlarini amalga oshirishni boshladilar. Bu borada dastlabki qadam mamlakat konstitutsiyasiga o'zgartirish kiritish bo'ldi. Bu voqea Li Sin Man iste'foga chiqqandan olti hafta o'tgach sodir bo'ldi. Konstitutsiyaga kiritlgan o'zgarishlarga ko'ra;

- Mamlakat boshqaruv shakli parlamentar respublikaga aylandi
- Ijroiya hokimiyatiga bosh vazir rahbarlik qilishi belgilandi
- Prezident esa Milliy Assambleya tomonidan saylanishi belgilab qo'yildi.

Ikkinchi Respublika boshqaruvi davrida prezident vakolatlari bir muncha qisqargan bo'lib, davlatda parlamentning rolini oshirishga harakat qilindi.

Ikkinchi respublika boshqaruv davrida ham mamlakatdagi iqtisodiy muammo hali ham asosiy muammolardan biri qolaverdi. Bu bo'yicha Koreya Yaponiya bilan

[97] Владимир Федорович Ли Валерий Иосифович Денисов Анатолий Васильевич Торкунов Корейский полуостров: метаморфозы послевоенной истории 106 стр
[98] А. С. Прозоровский Политический лидер и модернизация на востоке. 81 стр

yaqin aloqalar o‘rnatdi. 1959-yil Koreya Yaponiyaning ikki yirik kompaniyalari bo‘lmish „Mitsui bussan” va „Mitsui syodzi” delegatsiyalari Koreya bozor sharoitlarini o‘rganish maqsadida tashrif buyurishgan edi. 1958-yilda Tokioda Osiyo davlatlari iqtisodiyoti deb nonlanuvchi xususiy oliygoh ochildi. XX asrning 60-yillarida Yaponiya iqtisodiy tadqiqotlar kengashi rahbarligida ensiklopedik asar „Janubiy Koreya iqtisodiyotining holati” kitobi nashr ettirildi. Unda Yaponiya kapitalining Janubiy Koreyada rivojlanishi va istiqbollari haqida keng mulohaza olib borildi.[99] Koreya iqtiosdiyotida chet el kapitalining kirib kelishi XX asrning 70-yillari oxirigacha sezilarli darajada kirib keldi. Shu asosda Koreyada yirik-yirik iqtisodiy kompaniyalar vujudga keldi.

Fodalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Владимир Федорович Ли Валерий Иосифович Денисов Анатолий Васильевич Торкунов

Корейский полуостров: метаморфозы послевоенной истории

2. А. С. Прозоровский

Политический лидер и модернизация на востоке

3. V. Xan „Koreya tarixi’’ Toshkent

4. Joungwon Kim. Divided Korea

5. Internet resurslari

[99] Владимир Федорович Ли Валерий Иосифович Денисов Анатолий Васильевич Торкунов Корейский полуостров: метаморфозы послевоенной истории 112 стр

THE IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON ACADEMIC PERFORMANCE

Usmonkulov Husniddin
"Silk Road"International University of Toursim and Cultural Heritage
husniddinusmonkulov5@gmail.com
Muslima Amiriddinova Zayniddin kizi
Silk Road International University of Tourism and Cultural Heritage
m.amiriddinova@univ-silkroad.uz

Abstract*. It is now common using media among students and there are concerns whether it benefits or reduces academic performance. This study aims to examine both sides and show the outcome. The research is based on recent reviews of academic literature and questionnaires conducted among students. The collected data were analyzed and presented using pie charts to clearly show the statistics. The findings of this study indicate that students who mainly use social media for instructional videos and academic group discussions report better understanding of course materials. However, excessive use is referred to the lack of study time and sleep, resulting in stress,*

distraction, procrastination and poor academic discipline. Overall, the results suggest that social media affects academic performance differently depending on how students control and manage their usage.

Keywords: *Social media usage, academic performance, university students, higher education, digital learning environments, students engagement, group assignments, study habits, time management, online communication, social networking platforms, learning outcomes, educational technology, academic achievement, student behavior.*

Introduction

The common awareness of social media has impacted the way students communicate, participate in group assignments and gain knowledge. These days many students are addicted to social media and cannot have a day without it. This situation raises an important question regarding whether social media usage contributes positively to students` academic performance or negatively affects their learning outcomes. Social media may support learning by offering educational content and easy communication in group assignments. However, social media may distract students from studying, reduce their study time and destroy their academic discipline. In this article the outcome of a survey conducted among students is given and the evidence about the impact of social media on academic performance is shown.

Patterns of Social Media Usage Among Students

Numerous studies show that social media usage among students is high. On a usual day, youth spend around 2.3 hours on social media (Zsila & Reyes, 2023). Most of the students engage with social media platforms such as Instagram, Telegram, Twitter and Facebook for social interaction, entertainment and communication while some of them use them for academic purposes such as preparing for exams, completing assignments and having group discussions.

Excessive social media use has been linked to stress, poor patterns and reduce academic focus (Khalaf et al., 2023). These findings show that social media overlaps academic life, extending beyond leisure activity.

Positive Impact of Social Media on Academic Performance

Despite wide-spread concerns, research indicates that when used with a purpose social media can have a positive influence on academic performance. Research indicates that when used purposefully social media can positively influence academic performance (Cuong et al., 2025). Students can watch instructional videos, share notes, and communicate efficiently with their classmates on platforms such as Facebook, WhatsApp, YouTube, Telegram, and Instagram.

On top of that, social media improves the quality of pair work interaction and knowledge sharing. On academic groups and messaging platforms, students can ask questions, share educational content links, and get immediate feedback for their work, motivating and engaging students who are reluctant to the traditional classes.

Furthermore, social media encourages informal ways of learning and up to date information. Online content creators break complex topics down to simpler and more engaging educational videos, making it clear and more accessible for students to comprehend the knowledge.

Negative impact of Social Media on Academic Performance

Even if social media supports better learning, many studies showed that it`s excessive use can damage the quality of academic performance in students. One of the most concerns is its ability to distract students from studying. It`s because of the fact that social media platforms are designed to attract and hook attention through constant notifications, calls and short contents. For example, when a notification or a call comes

during studying, students get curious what the message is about and get distracted from studying. Thus, it is really hard for students to study for a long period of time with full focus and concentration with no distractions. Kumar et al.(2023) found that students who check social media a lot during studying often have lower productivity and experience lower academic results.

Another negative effect of social media is that it leads to procrastination. Many students delay doing their homework, assignments and tasks and rather choose having fun and scroll through social media content. This habit often leads to last minute studying as well as increasing stress levels. It is because students do the assignments just before the deadline hits which increases anxiety and lowers quality of study as they forget the easily learned knowledge easily.

In addition, social media can impact students` academic motivation and discipline. Using social media constantly may reduce the interest for studying. For example, when a students does the task on last minute they may have high anxiety and just give up.

Results

In the pie charts below is a survey conducted to find out the impact of social media usage and students` opinions about it among 35 students of "Silk Road" international university of tourism and cultural heritage about the usage of social media.

1.Do the instructional videos on social media platforms help you study better? 2. Does social media distract you from studying?

3. Do you think students should use social media more to study? These are the three main questions that were in the survey. For the first question, out of 35 students 52.9% agreed with a yes, 14.7% disagreed with a no and the remaining 32.4% reported the videos help sometimes. In the second question, the results are 41.2, 14.7 and 44.1 respectively to the first question. On the third question, 44.1% participants

considered social media should be used more while 17.6% of them stayed negative and remaining 38.2% chose to stay neutral.

Conclusion

In conclusion, social media has both positive and negative sides on students` academic performance. When used purposefully, it can support learning by providing easy communication, encouraging collaboration and offering access to educational videos and other contents. Students often benefit from instructional videos, online group chats and sharing knowledge through social media. However, excessive and uncontrolled use may lead to deprivation of academic time and poor concentration. Factors such as distraction, procrastination and poor academic discipline is also caused by using social media in a wrong way. Therefore the impact of social media on academic performance absolutely depends on how students use it.

Recommendation

To maximize the benefits of social media, students should set time limits for its usage and delete and never interact with short videos. This balanced usage allows them to fully gain the benefit and have better academic performance.

Reference list

1. Zsila A., Reyes M. Pros & cons: Impacts of social media on mental health // BMC Psychology. – 2023. – Vol. 11. – Article 201. – DOI: https://doi.org/10.1186/s40359-023-01243-x

2. Bhandarkar A.M., Pandey A.K., Nayak R., Pujary K., Kumar A. Impact of social media on the academic performance of undergraduate medical students // Medical

Journal Armed Forces India. – 2021. – Vol. 77, № 1. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.mjafi.2020.10.021

3. Cuong T.V., Khai N.T., Oo T.Z., Jozsa K. The impact of social media use motives on students' GPA: The mediating role of daily time usage // Education Sciences. – 2025. – Vol. 15, № 3. – Article 317. – DOI: https://doi.org/10.3390/educsci15030317

4. Khalaf A.M., Alubied A.A., Riafaey A.A. The impact of social media on the mental health of adolescents and young adults: A systematic review // Cureus. – 2023. – Vol. 15, № 8. – Article e42990. – DOI: https://doi.org/10.7759/cureus.42990

RAQAMLI REALLIK SHAROITIDA IJTIMOIY ONGNING GNOSEOLOGIK TRANSFORMATSIYASI: DISKURSIVLIK VA INTUITSIYA MUTANOSIBLIGI

Vaxabova Dilfuza Roziqovna

Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada raqamli reallikning shiddatli rivojlanishi sharoitida ijtimoiy ongda yuz berayotgan gnoseologik transformatsiyalar tadqiq etiladi. Maqolaning markazida diskursiv fikrlash va intuitiv anglash jarayonlarining o'zaro nisbati masalasi turadi. Maqolada axborotlashgan jamiyatda mantiqiy amallarning algoritmik tizimlar (sun'iy intellekt) tomonidan egallanishi insonning bilish faoliyatiga qanday ta'sir ko'rsatayotganini tahlil qiladi. Maqolada "simulyativ mantiq" va "semantik ong" tushunchalari qiyoslanib, raqamli muhitda ma'naviy-bilish muvozanatini saqlashning falsafiy asoslari ilgari suriladi.*

Kalit so'zlar: *raqamli reallik, ijtimoiy ong, gnoseologiya, transformatsiya, diskursivlik, intuitsiya, simulyativ mantiq, semantik ong, sun'iy intellekt, kognitiv muvozanat.*

Kirish

XXI asrning birinchi choragiga kelib, insoniyat sivilizatsiyasi "raqamli reallik" (digital reality) deb nomlanuvchi yangi ontologik makonga qadam qo‘ydi. Bu esa o'z navbatida shunchaki texnologik yangilanish emas, balki ijtimoiy ongning barcha qatlamlarini bo'lgan axloqiy mezonlardan tortib, borliqni bilish metodologiyasigacha qamrab oluvchi tub transformatsiyadir. Bugungi kunda ijtimoiy-ma'naviy muhitning o‘zgarishi bevosita inson kognitiv imkoniyatlarining raqamli muhit bilan integratsiyalashuvi natijasida yuz bermoqda. Bu jarayonda gnoseologiyaning eng qadimgi va fundamental muammolaridan biri bo'lgan diskursivlik (mantiqiy-ketma-ket fikrlash) va intuitsiya (bevosita va yaxlit anglash) o‘rtasidagi nisbat yangicha ma'no kasb etmoqda. An'anaviy gnoseologik modellarda diskursiv bilim mantiqiy qonuniyatlarga tayanuvchi, bosqichma-bosqich shakllanadigan jarayon sifatida qaralgan bo‘lsa, intuitsiya inson ongining "sakrash" nuqtasi, mohiyatni bevosita ko‘rish qobiliyati sifatida talqin etilgan. Biroq, zamonaviy algoritmik tizimlar, "katta ma'lumotlar" va sun'iy intellekt texnologiyalari diskursiv amallarni inson ongidan tashqariga chiqarib, ularni avtomatlashtirilgan funksiyaga aylantirmoqda. Bu jarayon esa o‘z navbatida ijtimoiy ongda mantiqiy mushohada yuritishning pasayishiga yoki uning sifat jihatdan o‘zgarishiga olib kelmoqda.

Mazkur tadqiqotning maqsadi raqamli reallik sharoitida ijtimoiy ongning gnoseologik transformatsiyasini tahlil qilish, unda diskursiv va intuitiv bilish usullarining o‘zaro muvozanati qanday o‘zgarayotganini aniqlashdan iborat. Tadqiqot jarayonida insonning "semantik ongi" va algoritmik "simulyativ mantiq" o‘rtasidagi

farqlar falsafiy nuqtayi nazardan tadqiq etiladi. Shuningdek, ma’naviy muhitning barqarorligini ta’minlashda intuitiv bilishning kognitiv o‘rni va ahamiyati masalalari ochib beriladi.

Maqolada ijtimoiy ong transformatsiyasi shunchaki axborot almashinuvi sifatida emas, balki inson gnoseologik faoliyatining "texnologik tashqi manbalarga" (outsourcing) ko‘chishi sifatida talqin etiladi. Maqolada diskursiv fikrlashning algoritmik modellar tomonidan egallanishi sharoitida insonning asosiy ustunligi sifatida uning intuitiv-semantik salohiyati qolayotgani haqidagi ilmiy faraz ilgari suriladi.

Gnoseologiya (bilish) tarixida diskursiv bilish bilimlarning mantiqiy izchillikda, bosqichma-bosqich, tushuncha va mulohazalar vositasida shakllanish jarayonidir. Klassik falsafada diskursivlik inson aql-idrokining oliy ko‘rinishi, mantiqiy xulosa chiqarishning universal vositasi sifatida ulug‘langan. Biroq, hozirgi raqamli reallik davrida diskursiv fikrlashning tabiati tubdan o‘zgarishga uchramoqda. Raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt inson ongiga xos bo‘lgan diskursiv funksiyalarni: ma’lumotlarni saralash, tasniflash, tahlil qilish va xulosa chiqarish kabi amallarni o‘z zimmasiga olmoqda. Natijada inson ongi murakkab mantiqiy zanjirlarni qurish ehtiyojidan xalos bo‘lmoqda. Bu jarayonni biz "algoritmik diskursivlik" deb atashimiz mumkin. Algoritmik diskursivlik insonnikidan farqli o‘laroq, "ma’no"ga emas, balki "miqdor" va "statistik ehtimollik"ka tayanadi.

Zamonaviy raqamli platformalar inson ongiga tayyor mantiqiy konstruksiyalarni (masalan, ijtimoiy tarmoqlardagi tavsiyaviy algoritmlar) taqdim etadi. Inson o‘zi mustaqil diskursiv zanjir yaratish o‘rniga, algoritm tomonidan taklif etilgan simulyatsiyalarni qabul qiladi. Bu esa "kognitiv dangasalik" va "klipcha fikrlash" (clip thinking) kabi ijtimoiy-psixologik muammolarni keltirib chiqarmoqda. Diskursivlikning chiziqli (linear) tabiati gipermatnli va tarqoq xarakterga o‘tishi

natijasida ijtimoiy ongda voqea-hodisalarning mohiyatini yaxlit anglash qiyinlashmoqda.

Raqamli reallikda diskursivlik transformatsiyasining eng xavfli jihati insonning o’z xulosalarini algoritmlarga to’liq ishonib topshirishidir. Jon Serlning "Xitoy xonasi" argumentida ta’kidlanganidek, kompyuter dasturlari sintaksisga (belgilar bilan ishlashga) ega, biroq semantikadan (mazmunni anglashdan) mahrum. Insoniy diskursivlik har doim "semantik yuk" bilan bog‘langan bo‘ladi. Transformatsiya jarayonida esa ijtimoiy ongda sintaktik (texnik) yondashuv semantik (mazmuniy) yondashuvni siqib chiqarmoqda.

Shuni ta’kidlash lozimkiki, diskursiv fikrlashning algoritmik transformatsiyasi insoniyatni yangi gnoseologik tanlov qarshisiga qo‘ymoqda: yoki inson mantiqiy fikrlashni algoritmlarga to‘liq topshirib, "passiv iste’molchi"ga aylanadi, yoki raqamli vositalarni insonning intuitiv va kreativ salohiyatini kengaytiruvchi "intellektual ko‘makchi" sifatida foydalanishni o‘rganadi.

Raqamli reallikda diskursiv fikrlashning transformatsiyasini anglash uchun klassik gnoseologiyaning fundamental qoidalariga murojaat qilish zarur. Rene Dekartning “mantiqiy metodologiyasi” va Immanuil Kantning “transsendental analitikasi” bugungi "katta ma’lumotlar" tahlili bilan qiziqarli o‘xshashliklar va tub tafovutlarni namoyon etadi. Biroq, ushbu o‘xshashlik ortida jiddiy gnoseologik tafovut mavjud. R.Dekartda bilish jarayoni ongli subyekt (shaxs) tomonidan boshqarilib, u har bir bosqichda "nima uchun?" degan savolga javob izlaydi. Raqamli transformatsiyada esa ushbu jarayonlar avtonom algoritmlar ixtiyoriga o‘tmoqda. Mashina mantiqi "qanday?" degan savolga javob bersada, "nima uchun?" degan mohiyatni tushunishdan mahrumdir. Bu esa ijtimoiy ongda mantiqiy tahlilning subyektdan obyekga (algoritmga) ko‘chishi kabi jiddiy epistemologik muammoni keltirib chiqarmoqda.

Immanuil Kant "Sof aql tanqidi" asarida inson ongi tajribadan oldin ma’lum kategoriyalar (miqdor, sifat, nisbat va modallik) bilan jihozlanganligini uqtiradi. Uning fikricha, biz dunyoni qanday bo‘lsa shunday emas, balki aqlimizdagi "andazalar" (kategoriyalar) orqali ko‘ramiz. I.Kant aytganidek, ma’lumotlar (sezgi a’zolari orqali keladigan xomashyo) tartibga solinmaguncha ma’no kasb etmaydi. Bugungi algoritmlar ham ma’lumotlarga oldindan belgilangan "matematik kategoriyalar" (metama’lumotlar strukturasi) orqali shakl beradi. Farqi shundaki, Kantda ushbu kategoriyalar “transsendental subyekt” (inson)ga tegishli bo‘lsa, raqamli reallikda bu kategoriyalar dasturchilar va korporatsiyalar tomonidan yaratilgan algoritmik filtrlar ko‘rinishida namoyon bo‘ladi.

Agar R.Dekart va I.Kant uchun diskursivlik haqiqatga olib boruvchi yo‘l bo‘lgan bo‘lsa, raqamli sharoitida u "ma’nosiz mantiq" xavfini tug‘diradi. Algoritmlar ma’lumotlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni topsada, ularning sababiyatini va falsafiy mohiyatini tushuntirib bera olmaydi. Inson ongi diskursiv zanjirlarni intuitiv anglash bilan yakunlaydi, algoritmlar esa faqat ehtimolliklar bilan cheklanadi. Bu esa ijtimoiy ongda diskursivlikning chuqur inqiroziga ya’ni faktlarning ko‘pligi sharoitida mohiyatning yo‘qolishiga sabab bo‘lmoqda.

Gnoseologiya tarixida intuitsiya diskursiv bosqichlarni chetlab o‘tib, haqiqatni bevosita va yaxlit idrok etish qobiliyati sifatida talqin etilgan. Sharq falsafasida, xususan, Ibn Sino va Beruniy asarlarida intuitsiya ("hads") aqlning “oliy nuri” va bilishning eng “yuqori nuqtasi” sifatida qaralgan. Biroq, raqamli reallik inson intuitsiyasini ikki yoqlama transformatsiyaga duchor qilmoqda.

Raqamli muhitda inson intuitsiyasining yemirilishi uning tanlov mexanizmlariga algoritmlarning aralashuvi bilan bog‘liq. An’anaviy bilishda inson intuitiv tarzda o‘zining ichki tajribasi va ma’naviy mezonlari orqali qaror qabul qilar edi. YouTube, Netflix va boshqa ijtimoiy tarmoqlar inson o‘rniga uning didi, qiziqishi

va ehtiyojlarini "bashorat" qilmoqda. Natijada, insonning o‘z intuitiv hislariga tayanish ehtiyoji susaymoqda.

Intuitsiya subyektning ichki "sukunati" va diqqatni jamlashini talab qiladi. Raqamli dunyodagi uzluksiz axborot shovqini esa intuitiv "chaqmoq" yuz berishi uchun zarur bo‘lgan kognitiv makonni toraytirib, uni emirilishiga olib kelmoqda.

Shu bilan birga, raqamli reallik intuitsiyaning yangi shakli "raqamli evristika"ning shakllanishiga turtki bermoqda.Inson ulkan axborot oqimlari ichidan kerakli ma’noni mantiqiy tahlil qilmasdan, "bir ko‘rishda" ajratib olish ko‘nikmasini shakllantirmoqda. Bu jarayon intuitsiyaning axborotlashgan jamiyatdagi yangi evolyutsion bosqichidir. Sun’iy intellekt diskursiv amallarni (mantiqiy hisoblashlarni) mukammal bajarsada, u "semantik bo‘shliq" muammosiga duch keladi. Ya’ni, mashina belgilar bilan ishlaydi, lekin ularning hayotiy, ma’naviy va emotsional-hissiy mohiyatini his qilmaydi. Aynan shu nuqtada inson intuitsiyasi o‘zining evolyutsion ustunligini saqlab qoladi: inson algoritmlar taqdim etgan natijalarga "jon" va "ma’no" beruvchi yagona subyekt bo‘lib qolmoqda. Raqamli transformatsiya sharoitida intuitsiya diskursivlikdan ajralgan holda emas, balki u bilan yangicha munosabatda namoyon bo‘ladi. Agar diskursivlik "raqamli vositalar"ga ko’chayotgan bo‘lsa, intuitsiya ushbu vositalardan olingan natijalarni axloqiy-ma’naviy, aksiologik mezondan o’tkazuvchi asosiy kuchga aylanishi kerak.

Raqamli reallik sharoitida ijtimoiy ongning transformatsiyasi diskursiv va intuitiv bilish usullarining shunchaki o‘rin almashishi emas, balki ularning yangi ierarxik tizimi shakllanishini talab etadi. Ushbu sintez jarayoni insonning kognitiv suverenitetini saqlab qolish va ijtimoiy-ma’naviy muhit barqarorligini ta’minlashning fundamental asosi hisoblanadi.

Diskursiv fikrlash va intuitiv anglash muvozanati buzilishi yo "texnokratik determinizm"ga (insonning algoritmlar asiriga aylanishi), yoki "irratsionalizm"ga (faktlardan uzilgan subyektivizm) olib keladi.

Gnoseologik tahlilning amaliy ifodasi sifatida "kognitiv immunitet" mexanizmini ko’satish mumkin. Bu jarayonda intuitsiya ichki ma’naviy tajribaga tayanuvchi "tezkor mezon" vazifasini o‘taydi. Raqamli muhitdagi axborot manipulyatsiyalari va "feyk" kontentlar sharoitida insondagi mantiqiy (diskursiv) tahlil kechikishi mumkin, bunday vaziyatda insonning intuitiv saralash mexanizmi axborotning mohiyatini soniyalar ichida anglash imkonini beradi. Ijtimoiy ongning barqarorligi aynan ushbu intuitiv mezonlarning milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan qanchalik mustahkamlanganligiga bog’liq.

Raqamli reallikda bilim olish jarayoni shunchaki axborotni o‘zlashtirish emas, balki "ma’no yaratish" jarayoniga aylanmoqda. Gnoseologik tahlil shuni ko‘rsatadiki, inson ongi diskursiv amallarni algoritmlarga topshirishi, uning intellektual inqirozi emas, balki intuitiv-ijodiy va axloqiy-estetik bilishga ko‘proq vaqt va imkoniyat ajratishi uchun sharoitdir.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli reallik sharoitida ijtimoiy ongning gnoseologik transformatsiyasi ikki yoqlama xarakterga ega. Bir tomondan, diskursiv fikrlashning algoritmizatsiyasi insonni texnologik tizimlarga bog‘lab qo‘ymoqda. Ikkinchi tomondan, aynan ushbu jarayon insonning intuitiv-semantik salohiyatini yanada yuqori bosqichga ko‘tarish zaruratini tug‘dirmoqda.

Ijtimoiy-ma’naviy muhitni sog‘lomlashtirish uchun:

Raqamli reallikning kognitiv bosimi sharoitida zamonaviy ta’lim konsepsiyasini quyidagi ikki yo‘nalishning mutanosibligi asosida qayta ko‘rib chiqish taklif etiladi:

1. **Algoritmik savodxonlikni rivojlantirish:** Bu shunchaki IT-ko‘nikmalarni egallash emas, balki sun’iy intellekt va raqamli tizimlarning ishlash mantiqini anglash demakdir. Talabalarda algoritmlarning imkoniyatlari va cheklovlarini tushunish, ma’lumotlar bilan ishlashda mantiqiy izchillikni saqlash hamda texnologik jarayonlarni boshqarish kompetensiyalarini shakllantirish zarur.

2. **Intuitiv-ijodiy fikrlashni rag‘batlantirish:** Algoritmlar tomonidan egallab bo‘lmaydigan insoniy salohiyatni, evristik intuitsiya, semantik tushunish va ijodiy fantaziyani rivojlantirish. Bu jarayonda aynan gumanitar fanlarning o‘rni ortadi, chunki ular insonning dunyoni yaxlit, mohiyatli va axloqiy jihatdan idrok etish (intuitiv) qobiliyatini tarbiyalaydi.

3. **Ma’no-mazmun ustuvorligiga e’tiborni qaratish** uchun raqamli vositalarni faqat vosita (instrument) sifatida qabul qilib, qaror qabul qilishda insoniy semantika va axloqiy intuitsiyani ustuvor deb bilish lozim. Shuni ta’kidlash lozimki, jamiyatda ijtimoiy-ma’naviy muhitning barqarorligi insonning intuitiv salohiyatini saqlab qolishiga bog‘liq. Algoritmlar insonning "mantiqiy yordamchisi" bo‘lishi mumkin, lekin uning "ma’naviy kompas"i (intuitsiyasi) bo’la olmaydi.

4. Ta’lim tizimi insonni algoritmlarning "ijrochisi" sifatida emas, balki ulardan olingan natijalarni o‘zining intuitiv saralash va tanqidiy mushohadasi orqali baholay oladigan mustaqil kognitiv subyekt sifatida tayyorlashi lozim. Aynan "hisoblash mantiqi" (algoritm) va "ma’no anglash san’ati" (intuitsiya) o‘rtasidagi muvozanat zamonaviy mutaxassisning intellektual poydevorini tashkil etadi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli davr falsafasi insonni "hisoblovchi mavjudot" darajasidan "ma’no anglovchi va yaratuvchi subyekt" darajasiga ko’tarishni maqsad qilishi lozim.

ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – 592 b.

2. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari: 10 jildlik saylanma. / Tuzuvchilar: A. Rasulov, H. Hikmatullayev. – Toshkent: Fan, 1982. – II jild. – 752 b.

3. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. / Mas’ul muharrir: M.Xayrullayev. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. – 224 b.

4. Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках. – Москва: Академический Проект, 2011. – 335 с.

5. Кант И. Критика чистого разума. / Пер. с нем. Н. Лосского. – Москва: Мысль, 1994. – 591 с.

6. Castells M. The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society, and Culture. – Oxford: Blackwell Publishers, 1996. – Vol. I. – 556 p.

7. Searle J. R. Minds, Brains, and Programs. // Behavioral and Brain Sciences. – 1980. – Vol. 3. – Issue 3. – Pp. 417-424.

8. Baudrillard J. Simulacra and Simulation. / Translated by S. F. Glaser. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994. – 164 p.

9. Floridi L. The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 272 p.

“BOBURNOMA” ASARIDA TARIX VA BADIIYAT UYG‘UNLIGI

Xo‘jaqulova Sevinch Iskandar qizi
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
sevinchxojaqulova099@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning mashhur “Boburnoma” asarining tarixiy, adabiy va manbashunoslik ahamiyati tahlil qilinadi. Asar XV–XVI asrlar chorrahasidagi Movarounnahr, Xuroson, Afg‘oniston va Hindiston hududlarida kechgan siyosiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarni yorituvchi muhim tarixiy manba sifatida baholanadi. Shuningdek, “Boburnoma”ning memuar janridagi adabiy xususiyatlari, muallifning badiiy tafakkuri, til va uslub masalalari*

tahlil etiladi. Maqolada asarning manbashunoslik jihatlari, ya'ni avtobiografik xususiyati, birlamchi tarixiy manba sifatidagi o'rni hamda qo'lyozma nusxalarining ilmiy ahamiyati yoritiladi.

***Kalit so'zlar**: Tarixiy manba, adabiy meros, manbashunoslik, memuar janri, Temuriylar davri, avtobiografik asar, o'zbek nasri, tarix va adabiyot uyg'unligi*

***Аннотация:** В данной статье анализируется историческое, литературное и источниковедческое значение знаменитого произведения Захириддина Мухаммада Бабура «Бобурнома». Произведение считается важным историческим источником, проливающим свет на политические, социальные и культурные процессы, происходившие на территориях Трансоксианы, Хорасана, Афганистана и Индии на рубеже XV и XVI веков. Также анализируются литературные особенности «Бобурномы» в жанре мемуаров, художественное мышление автора, языковые и стилистические аспекты. В статье освещаются источниковедческие аспекты произведения, а именно его автобиографический характер, роль как первоисточника и научное значение рукописных копий*

***Ключевыес слова:** исторический источник, литературное наследие, источниковедение, жанр мемуаров, эпоха Тимуридов, автобиографическое произведение, узбекская проза, гармония истории и литературы*

***Abstract:** This article analyzes the historical, literary and source-study significance of Zahiriddin Muhammad Babur's famous work "Boburnoma". The work is considered an important historical source that sheds light on the political, social and cultural processes that took place in the territories of Transoxiana, Khorasan, Afghanistan and India at the turn of the 15th and 16th centuries. The literary features of "Boburnoma" in the memoir genre, the author's artistic thinking, language and style issues are also analyzed. The article highlights the source-study aspects of the work,*

namely its autobiographical nature, its role as a primary historical source, and the scientific significance of manuscript copies.

Key words: *historical source, literary heritage, source studies, memoir genre, Timurid era, autobiographical work, Uzbek prose, harmony of history and literature*

Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari jahon adabiyoti va manbashunosligida alohida o‘rin tutuvchi noyob yodgorliklardan biridir. Ushbu asar o‘zbek adabiyotida dastlabki memuar va tarixiy-ilmiy manbalardan biri bo‘lib, unda XV–XVI asrlarda Markaziy Osiyo, Afg‘oniston va Hindiston hududlarida kechgan siyosiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlar muallifning shaxsiy hayoti bilan uzviy bog‘liq holda bayon etiladi. “Boburnoma” tarixiy aniqlik, badiiy ifodaning soddaligi va kuzatuvchanlik uyg‘unligi bilan ajralib turadi. Asar nafaqat Bobur shaxsiyati va Boburiylar davlati tarixini o‘rganishda, balki o‘zbek adabiy nasri, memuar janri va tarixiy tafakkur taraqqiyotini tadqiq etishda muhim ilmiy manba hisoblanadi. Shu bois “Boburnoma”ni o‘rganish nafaqat Bobur shaxsiyati va Boburiylar davlati tarixini anglash, balki o‘zbek adabiy tili, badiiy tafakkuri, tarixiy manbashunoslik va memuar janrining shakllanish jarayonlarini tahlil etish uchun ham muhim ilmiy manba hisoblanadi. Bu asar eski o‘zbek (chig‘atoy) tilida yozilgan. „Boburiya“, „Voqeoti Bobur“, „Voqeanoma“, „Tuzuki Boburiy“, „Tabaqoti Boburiy“, „Tavorixi Boburiy“ kabi nomlar bilan tanilgan. Boburning o‘zi esa „Vaqoye“ va „Tarix“ degan nomlarni ishlatgan. Bu asarda 1494—1529-yillarda Markaziy Osiyo, Afg‘oniston va Hindistonda sodir bo‘lgan tarixiy-siyosiy voqealar yilma-yil o‘ta aniqlik bilan bayon qilingan bo‘lib, ular muallif hayoti va siyosiy faoliyati bilan bevosita bog‘liqdir. Asar, nafaqat tarixiy manba, balki adabiy va estetik jihatdan ham qimmatli bo‘lib, o'z davrining madaniy, siyosiy va ijtimoiy hayotini yoritishga yordam beradi. Asar, Boburning shaxsiy tajribalari, siyosiy va ijtimoiy muammolarni qanday qarshi olishiga oid qimmatli ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. turli xalqlar, hududlar va madaniyatlar

bilan bo‘lgan o'zaro munosabatlarini ham ko'rib chiqadi. Boburnoma" o'zida bayon qilingan voqealar jarayoniga ko'ra 3 qismga: Boburning Movarounnahr, Afg'oniston va Hindistondagi hukmdorlik davriga bo‘linadi. Birinchi qismda Boburning otasi temuriylarning Farg'ona ulusi hokimi Umarshayx Mirzo xususida hamda Boburning Farg'ona taxtiga o'tirishi, ammo Temuriylar davlatida avj olgan taxt uchun kurash oqibatida o'z ulusidan mahrum bo‘lishi , samarqand uchun Shayboniyxonga qarshi olib borgan jang- u jadallarining behuda ketishi va nihoyat, toj-u taxtdan butunlay ajrab, Hisor tog'lari orqali taxminan 250 navkar bilan Afg'onistonga yuz tutishi haqidagi voqealar batafsil zikr qilingan. Ikkinchi qismda Boburning Kobulni zabt etgani, so'ng u yerda mustaqil davlat tuzgani , Eron shohi Ismoil Safaviyning harbiy yordami bilan Samarqandni yana ishg'ol qilgani, lekin shayboniylar, ya’ni Ubaydulla Sulton, Muhammad Temur Sulton va Jonibek Sultondan yengilib , Kobulga qaytgani, keyin esa Hindistonni zabt etishga hozirlik ko'ra boshlagani xususidagi voqealar bayon etilgan. Uchinchi qism esa Boburning Dehli sultoni Ibrohim Lo'diyni mag'lub etib (qarang Panipat janglari), Shim. Hindistonni bosib olgani va Boburiylar davlatini barpo qilgani haqidagi ma'lumotlardan iborat. "Boburnoma"da keltirilgan barcha ma'lumotlar, xususan Farg'ona, Toshkent, Samarqand, Hisor, Chag'oniyon va Shim. Afg'onistonning 15-asr 80-90- yillari va 16-asr 1-choragidagi siyosiy ahvoliga doir xabarlar o'zining batafsilligi bilan shu xususdagi boshqa adabiyotlardan tubdan farq qiladi. Asarda, ijtimoiy-tabiiy fanlar, tarix, falsafa, fiqh, din ta'limoti, tilshunoslik, jug'rofiya, tabiatshunoslik, ma'danshunoslik, dehqonchilik, bog'dorchilik va boshqalarga oid aniq va hanuzgacha o'z tarixiy va ilmiy ahamiyatini yo'qotmagan ma'lumotlar, ilmiy asoslangan xulosalar keltirilgan. "Boburnoma" o'zining janri bilan birinchi navbatda avtobiografik xususiyatga ega bo‘lib, bu o'z davrida nisbatan yangi va noyob janr hisoblangan. Bobur o'z hayotini tasvirlay turib, o'zining tarixiy va shaxsiy kuzatishlarini birlashtirgan. Bu janrda yozilgan asar, boshqa o'zbek klassik adabiyotlari

uchun yangi adabiy yo'nalishlarni ochgan. Bobur "Boburnoma"ni turkcha, forscha va arabcha tillarda mukammal o'zlashtirgan holda yozgan. Asar turkcha bo'lsa-da, unda forscha va arabcha so'zlar va iboralar ko'plab uchraydi. Bu, o'z davrida turkcha tilni yuqori darajada rivojlantirish va o'zbek tilining adabiy salohiyatini kengaytirishga yordam berdi. Boburning til ishlatishidagi soddalik va ifodali tarz, asarining o'qish va anglash uchun qulayligini ta'minlagan. "Boburnoma"da Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Shayxim Suhayliy, Husayn Ali Tufayliy, Osafiy, Binoiy, Sayfiy Buxoriy, Ohiy, Muhammad Solih kabi o'nlab ijodkorlar, Xoja Abdullo Marvariy, Qul Muhammad Udiy, Shayx Noyiy, Yusuf Ali, Mullo Yorak, Shohquli G'ijjakiy, Husayn Udiy, Behzod, Shoh Muzaffar kabi ko'plab san'atkorlar tavsif etilib, ularning ijodiy faoliyatlariga xolis baho beriladi. Jumladan, Alisher Navoiy haqida shunday deyiladi: "Alisherbek naziri yo'q kishi edi. Turkiy til bila to she'r aytibturlar, hech kim oncha ko'p va xo'b aytqon emas", "Boburnoma" XV asr o'zbek badiiy nasrining yorqin namunasi sifatida sof badiiy lavhalar, jonli tasvirlar, an'anaviy lirik chekinishlarga boy. Nasriy matn ichida keltirilgan xalq maqol, matallari, iboralari, ibratli o'gitlar, she'riy parchalar uning badiiyligini yanada oshiradi, o'ziga xos joziba bag'ishlaydi. Bobur asarlarining ijobiy tomonlaridan biri tilining soddaligidadir. U asarlarini sodda tilda yozadi va boshqalarni ham shunday yozishga chaqiradi. Bobur parallelizm, tazod, lof, o'xshatish, mubolag'a kabi til vositalarini qo'llaydi.Bobur xalq og'zaki ijodidan askiyachilik mahoratini o'rgandi. ”Boburnoma”ning jahonga mashhur bolishida, asosan ingliz sharqshunoslarining xizmati katta boldi. Yevropadagina emas, balki jahonda to‘liq nashrini 1826-yilda J.Leyden va V.Erskin amalga oshirdi. F.Talbot esa mazkur nashr asosida 2 marta uning qisqartirilgan nashrlarini chop ettirdi. 1921-yilda ingliz sharqshunosi A.Beverij ushbu asarni mustaqil suratda asl nusxadan qayta tarjima qildi. Birgina Angliyaning ozida ”Boburnoma” tarjimalari 9 marta nashr etildi. Keyingi yillarda bu asarning V.Takston tomonidan AQSHda hamda ikki jild hajmda,

mukammal ko‘rsatkich va shahrizohlar bilan Yaponiyada ilmiy-tanqidiy matni nashr etildi.

Xulosa qilib aytganda, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari tarixiy va manbashunoslik jihatlarini o‘zida mujassam etgan noyob ilmiy manba hisoblanadi. Asar muallif guvohligi asosida yaratilgani bilan XV–XVI asrlar chorrahasidagi Movarounnahr, Xuroson, Afg‘oniston va Hindiston hududlarida kechgan siyosiy hamda ijtimoiy jarayonlarni ishonchli tarzda yoritib beradi. “Boburnoma”da keltirilgan faktik ma’lumotlar tarixiy voqealarning ichki mohiyatini ochib berishi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, asarning memuar janridagi badiiy xususiyatlari, sodda va ravon tili, tabiat manzaralari hamda shaxsiy kechinmalar tasviri uni yuksak adabiy qiymatga ega asar sifatida baholash imkonini beradi. “Boburnoma” o‘zbek nasrining shakllanishida muhim bosqich bo‘lib, tarixiy haqiqat va badiiy tafakkur uyg‘unligini yaqqol namoyon etadi. Manbashunoslik nuqtayi nazaridan esa “Boburnoma” birlamchi, avtobiografik manba sifatida tarixiy tadqiqotlar uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Asarning qo‘lyozma nusxalari va ko‘plab tarjimalarining mavjudligi uning xalqaro ilmiy muomaladagi o‘rnini belgilaydi. Umuman olganda, “Boburnoma” nafaqat o‘z davrining tarixiy hujjati, balki bugungi adabiyotshunoslik va tarixshunoslik tadqiqotlari uchun ham dolzarb va bebaho ilmiy merosdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurashid Abdug‘afurov. O‘zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil

2. Azimjonova S, Gosudarstvo Babura v Kabule i v Indii, M., 1977;

3. O‘zbek adabiyoti tarixi, 3- j., T., 1978;

4. Axmedov B, Istorikogeograficheskaya literatura Sredney Azii XVI—XVIII vv. (Pismennie pamyatniki), T., 1985

5. ”Boburnoma”, T., 1960

6. Le Livre de Babur, Parij, 1985

7. Baburname, T., 1993.

8. Hasan Qudratullayev: “Bobur Armoni”-T.: “SHARQ” n-2009

9. Bobur Xalqaro Fondi:”Zahiriddin Muhammad Bobur”-T.:”SHARQ”n-2008

10. Sayfiddin Jalilov: “Bobur Haqida O`ylar” -T.: “SHARQ”n-2006

11. Zahiriddin Muhiddinov: “Bobur Mirzo”-Andijon.: “ANDIJON NASHRIYOTMATBAA”n-2005

TALABALARDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHDA ICHKI MOTIVATSIYANING O‘RNI

Xodjayeva Mahliyoxon Odiljon qizi

Nizomiy nomidagi O‘zMPU

makhliyo.khodjayeva.9315@mail.ru

Annotatsiya: *Mazkur maqolada talabalarda tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishda ichki motivatsiyaning o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim jarayonida tanqidiy fikrlash talabaning mustaqil qaror qabul qilishi, axborotni tahlil qilishi, muammolarga ijodiy yondashishi hamda asoslangan xulosalar*

chiqarishida muhim omil hisoblanadi. Ushbu jarayonning samaradorligi esa ko‘p jihatdan talabaning ichki motivatsiyasi bilan bog‘liq. Ichki motivatsiya bilim olishga bo‘lgan qiziqish, o‘zini rivojlantirish ehtiyoji va shaxsiy maqsadlarga erishishga intilish orqali namoyon bo‘ladi. Maqolada motivatsion yondashuvning nazariy asoslari, tanqidiy fikrlashni shakllantirish mexanizmlari hamda ta’lim jarayonida ichki motivatsiyani kuchaytirishga xizmat qiluvchi pedagogik usullar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *ichki motivatsiya, tanqidiy fikrlash, kompetensiya, talaba, ta’lim jarayoni, motivatsion yondashuv.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается роль внутренней мотивации в развитии критического мышления студентов. В современных условиях образования критическое мышление выступает важным компонентом профессиональной и личностной подготовки обучающихся, обеспечивая способность анализировать информацию, оценивать различные точки зрения, принимать обоснованные решения и находить эффективные способы решения проблем. Эффективность формирования данных качеств во многом зависит от уровня внутренней мотивации студентов. Внутренняя мотивация проявляется через познавательный интерес, стремление к саморазвитию и достижению личностно значимых целей. В статье раскрываются теоретические основы мотивационного подхода, механизмы формирования критического мышления и педагогические условия, способствующие развитию внутренней мотивации.*

Ключевые слова: *внутренняя мотивация, критическое мышление, компетенция, студент, образовательный процесс, мотивационный подход.*

Annotation: *This article examines the role of intrinsic motivation in the development of students’ critical thinking skills. In modern education, critical thinking is considered one of the key competencies that enables students to analyze information, evaluate evidence, make reasoned decisions, and solve problems effectively. The*

successful development of critical thinking largely depends on students' motivational readiness and active engagement in the learning process. Intrinsic motivation is expressed through curiosity, a desire for self-improvement, and the pursuit of personally meaningful goals. The article discusses the theoretical foundations of the motivational approach, the mechanisms of critical thinking development, and pedagogical strategies aimed at strengthening students' intrinsic motivation.

Keywords: *intrinsic motivation, critical thinking, competence, student, educational process, motivational approach.*

KIRISH

Bugungi globallashuv va axborotlashuv jarayonlari sharoitida oliy ta'lim tizimi oldiga nafaqat bilimli, balki mustaqil fikrlay oladigan, muammolarga tanqidiy yondasha oladigan, tahliliy va ijodiy qarorlar qabul qilishga qodir mutaxassislarni tayyorlash vazifasi qo‘yilmoqda. Shu sababli talabalarda tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish zamonaviy ta'limning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Tanqidiy fikrlash shaxsning axborotni tahlil qilish, dalillarni solishtirish, turli nuqtayi nazarlarni baholash hamda asoslangan xulosalar chiqarish qobiliyatini ifodalaydi. Mazkur kompetensiya talabaning nafaqat o‘quv faoliyatida, balki kelajakdagi kasbiy va ijtimoiy hayotida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizda ta'lim sifatini oshirish, yoshlarning intellektual salohiyatini yuksaltirish hamda ularni zamonaviy bilim va ko‘nikmalar bilan qurollantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek, “Yangi O‘zbekistonni barpo etishda zamonaviy bilim va tafakkurga ega bo‘lgan, mustaqil fikrlaydigan yoshlar hal qiluvchi kuchdir”. Ushbu fikr yoshlarni mustaqil va tanqidiy fikrlash ruhida tarbiyalash masalasining naqadar dolzarb ekanligini ko‘rsatadi. Zero, bugungi kunda axborot oqimining keskin ortishi sharoitida talaba har qanday ma'lumotni tanqidiy baholay

olishi, uning ishonchliligini aniqlashi va oqilona xulosa chiqarishi zarur. Pedagogika va psixologiya fanlarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga ta’sir etuvchi omillar orasida motivatsiya alohida o‘rin egallaydi. Ayniqsa, ichki motivatsiya talabaning bilim olishga bo‘lgan tabiiy qiziqishi, o‘zini namoyon etish va rivojlantirishga intilishi bilan bog‘liq bo‘lib, uning o‘quv faoliyatidagi faolligini oshiradi. Ichki motivatsiyaga ega talaba bilimni tashqi rag‘bat yoki nazorat tufayli emas, balki o‘z ehtiyoji va qiziqishidan kelib chiqib egallashga harakat qiladi. Bunday yondashuv esa tanqidiy fikrlashning shakllanishi uchun qulay pedagogik muhit yaratadi. Ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ichki motivatsiya va tanqidiy fikrlash o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjud. Xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy qarashlarida ichki motivatsiya shaxsning mustaqil izlanishi, refleksiv faoliyati hamda analitik tafakkurini rivojlantirishning muhim omili sifatida baholanadi. Talabaning o‘quv jarayoniga ongli va faol munosabati uning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu jihatdan ichki motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash va uni kuchaytirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

METODOLOGIYA

Mazkur maqola talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda ichki motivatsiyaning o‘rnini ilmiy-nazariy jihatdan yoritishga qaratilgan bo‘lib, unda pedagogika, psixologiya va ta’lim menejmenti sohalarida yaratilgan ilmiy manbalar mazmunini o‘rganish va umumlashtirish asosiy metodologik yondashuv sifatida tanlandi. Mavzuning mohiyatini ochib berishda zamonaviy ta’lim nazariyalariga, motivatsion yondashuv tamoyillariga hamda tanqidiy fikrlash kompetensiyasini shakllantirishga oid ilmiy qarashlarga tayanildi. Metodologik asos sifatida shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, kompetensiyaviy yondashuv, faoliyatga asoslangan ta’lim hamda konstruktivistik ta’lim nazariyalarining ilmiy g‘oyalari xizmat qildi. Mazkur yondashuvlar talabaning bilimlarni tayyor holda qabul qiluvchi emas, balki ularni

mustaqil ravishda izlovchi, tahlil qiluvchi va baholovchi faol subyekt sifatidagi o‘rnini belgilashga imkon beradi. Aynan shunday ta’lim muhiti tanqidiy fikrlashning rivojlanishi va ichki motivatsiyaning mustahkamlanishi uchun muhim omil hisoblanadi. Maqolada ilmiy adabiyotlarni qiyosiy tahlil qilish usulidan foydalanildi. Ushbu usul orqali mahalliy va xorijiy olimlarning ichki motivatsiya hamda tanqidiy fikrlashga oid ilmiy qarashlari o‘zaro solishtirildi, ularning umumiy va farqli jihatlari aniqlandi. Motivatsiyaning psixologik mohiyati, uning tarkibiy komponentlari, shaxs faoliyatiga ta’sir etuvchi omillari hamda tanqidiy fikrlash bilan bog‘liqligi yuzasidan ilgari surilgan nazariy g‘oyalar tizimli ravishda o‘rganildi. Ilmiy manbalarni tahlil qilish va sintez qilish metodlaridan keng foydalanildi. Tahlil jarayonida ichki motivatsiyaning mazmuni, tuzilishi va funksiyalari alohida tarkibiy qismlarga ajratilib ko‘rib chiqildi. Sintez jarayonida esa turli olimlar tomonidan ilgari surilgan nazariy qarashlar umumlashtirilib, ichki motivatsiyaning tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishdagi o‘rni yaxlit tizim sifatida talqin qilindi. Bu esa mavzuning mazmunini chuqurroq anglash va mavjud ilmiy qarashlarni bir butun konseptual yondashuv asosida yoritish imkonini berdi. Mavzuni yoritishda induktiv va deduktiv fikrlash usullaridan ham foydalanildi. Induktiv yondashuv orqali alohida ilmiy qarashlar, nazariy mulohazalar va konsepsiyalar umumlashtirilib, ichki motivatsiyaning tanqidiy fikrlashga ta’siri haqida umumiy xulosalarga kelindi. Deduktiv yondashuv asosida esa mavjud nazariy tamoyillar va ilmiy qonuniyatlar talabalarning o‘quv faoliyatidagi motivatsion jarayonlar bilan bog‘liq holda izohlandi. Metodologiyaning muhim jihatlaridan biri sifatida tizimli yondashuv qo‘llanildi. Ushbu yondashuv ichki motivatsiya va tanqidiy fikrlashni bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan murakkab pedagogik-psixologik hodisalar sifatida ko‘rib chiqishga imkon berdi. Tizimli yondashuv asosida ichki motivatsiyaning kognitiv, emotsional va faoliyatga oid jihatlari tanqidiy fikrlashning tahliliy, refleksiv va baholovchi komponentlari bilan

o‘zaro aloqadorlikda izohlandi. Maqolada refleksiv yondashuv tamoyillariga ham alohida e’tibor qaratildi. Chunki tanqidiy fikrlashning rivojlanishi talabaning o‘z fikrlash jarayonini kuzatishi, tahlil qilishi va baholashi bilan chambarchas bog‘liqdir. Ichki motivatsiya esa aynan mana shu refleksiv faoliyatni qo‘llab-quvvatlovchi ichki ehtiyoj va qiziqishlarni shakllantiradi. Shu sababli refleksiya va motivatsiya o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ilmiy manbalar asosida keng yoritildi. Bundan tashqari, kompetensiyaviy yondashuv nuqtayi nazaridan tanqidiy fikrlash mustaqil kompetensiya sifatida emas, balki kasbiy, kommunikativ, axborot bilan ishlash va muammolarni hal etish kompetensiyalarining ajralmas tarkibiy qismi sifatida talqin qilindi. Ichki motivatsiya esa mazkur kompetensiyalarning shakllanishi va rivojlanishini rag‘batlantiruvchi ichki mexanizm sifatida izohlandi. Shu asosda motivatsion yondashuvning ta’lim jarayonidagi ahamiyati va uning talabalarning intellektual faolligini oshirishdagi imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslab berildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va ushbu jarayonda ichki motivatsiyaning o‘rnini aniqlash masalasi pedagogika, psixologiya hamda ta’lim nazariyasida keng o‘rganilgan ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Mavzuga oid ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tanqidiy fikrlash va ichki motivatsiya bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan pedagogik-psixologik hodisalar sifatida talqin qilinadi. Olimlar tomonidan ilgari surilgan nazariy qarashlarda talabaning bilim olishga bo‘lgan ichki ehtiyoji va qiziqishi uning tahliliy fikrlashi, muammolarga mustaqil yondashuvi hamda refleksiv faoliyatini rivojlantiruvchi asosiy omillardan biri sifatida baholanadi. Tanqidiy fikrlash nazariyasining shakllanishida amerikalik faylasuf va pedagog John Devey alohida o‘rin tutadi. Uning “How We Think” asarida fikrlash jarayoni insonning muammoli vaziyatlarni anglash, dalillarni tahlil qilish va asoslangan qarorlar qabul qilish faoliyati sifatida izohlanadi. Olim reflektiv fikrlash tushunchasini ilgari surib,

o‘quvchi yoki talabaning tayyor bilimlarni qabul qiluvchi emas, balki bilimlarni mustaqil ravishda izlovchi va baholovchi shaxs bo‘lishi zarurligini ta’kidlaydi. Ushbu qarashlar bugungi kunda tanqidiy fikrlash kompetensiyasining nazariy poydevorlaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Tanqidiy fikrlash muammosini chuqur o‘rgangan olimlardan yana biri Robert Ennis hisoblanadi. Uning “Critical Thinking” hamda “The Nature of Critical Thinking” nomli ishlari tanqidiy fikrlashning tarkibiy elementlarini aniqlashga bag‘ishlangan. Olim tanqidiy fikrlashni oqilona va refleksiv fikrlash sifatida talqin qilib, insonning nima qilish yoki nimaga ishonish kerakligi haqidagi qarorlarini asoslash qobiliyatiga alohida e’tibor qaratadi. Ennisning fikricha, tanqidiy fikrlashning rivojlanishi faol o‘quv muhitini va o‘quvchining ichki qiziqishini talab etadi. Amerikalik olimlar Richard Paul va Linda Elder tomonidan yaratilgan “Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life” asari tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning amaliy mexanizmlarini yoritib beradi. Mualliflar fikrlashning sifatini oshirish uchun shaxs o‘z qarashlarini muntazam ravishda tahlil qilishi, dalillarni tekshirishi va mantiqiy xulosalar chiqarishi lozimligini ta’kidlaydilar. Ularning konsepsiyasida ichki motivatsiya insonning o‘z ustida ishlashga bo‘lgan ehtiyoji bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Motivatsiya nazariyasining zamonaviy rivojlanishida Edward Deci va Richard Ryan tomonidan yaratilgan “Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior” asari muhim ahamiyatga ega. Mualliflar o‘z-o‘zini belgilash nazariyasini ishlab chiqib, ichki motivatsiya shaxsning mustaqillik, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik ehtiyojlari bilan bog‘liqligini asoslab berganlar. Ularning fikricha, ichki motivatsiya kuchli bo‘lgan shaxslar murakkab vazifalarni bajarishda faolroq bo‘lib, yangi bilimlarni chuqurroq o‘zlashtiradilar. Ushbu qarashlar tanqidiy fikrlashning rivojlanishida ichki motivatsiyaning muhim omil ekanligini ko‘rsatadi. Psixologiya fanining taniqli vakili Abraham Maslow “Motivation and Personality” asarida inson ehtiyojlari ierarxiyasi nazariyasini ilgari surgan.

Olimning fikricha, insonning o‘zini namoyon qilish va o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishga intilishi uning bilim olish faoliyatidagi eng yuqori motivatsion darajani ifodalaydi. Mazkur yondashuv tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun talabada ichki ehtiyoj va qiziqishlarni shakllantirish muhimligini asoslaydi. Shuningdek, Lev Vygotskyning “Thought and Language” asari ham mazkur mavzuni tushunishda muhim manba hisoblanadi. Olim tafakkur va nutqning o‘zaro bog‘liqligini asoslab, shaxsning intellektual rivojlanishida faol muloqot va mustaqil fikrlashning ahamiyatini ko‘rsatadi. Uning yaqin rivojlanish zonasi haqidagi qarashlari talabalarda tanqidiy fikrlashni shakllantirishda muammoli vaziyatlar va hamkorlikdagi o‘qitish usullarining samaradorligini izohlashga xizmat qiladi.

Mahalliy olimlarning ilmiy qarashlarida ham mustaqil va tanqidiy fikrlovchi shaxsni tarbiyalash masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Jumladan, Nishonali Saidahmedovning pedagogik texnologiyalarga bag‘ishlangan ilmiy ishlarida ta’lim jarayonini talaba shaxsiga yo‘naltirish, uning bilishga bo‘lgan qiziqishini oshirish va mustaqil fikrlashini rivojlantirish zarurligi ta’kidlanadi. Olimning fikricha, o‘quv jarayonida talabaning faolligini ta’minlash tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarining shakllanishiga xizmat qiladi. O‘zbekistonlik pedagog olim Azizxo'ja Nishonovning ta’lim samaradorligi va innovatsion pedagogik texnologiyalar haqidagi qarashlarida ham talabaning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va ichki faolligini rivojlantirish masalalari muhim o‘rin egallaydi. Olim ta’limning shaxsga yo‘naltirilgan modelida motivatsiya o‘quv faoliyatining harakatlantiruvchi kuchi ekanligini qayd etadi. Adabiyotlar mazmunidan ko‘rinadiki, tanqidiy fikrlash va ichki motivatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlik ko‘plab olimlar tomonidan e’tirof etilgan. Xorijiy va mahalliy mualliflarning ilmiy qarashlari ichki motivatsiya talabaning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirishi, mustaqil izlanishga undashi hamda tahliliy va refleksiv fikrlash ko‘nikmalarining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi. Shu bois ta’lim

jarayonida ichki motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash va rivojlantirish talabalarda tanqidiy fikrlash kompetensiyasini shakllantirishning muhim pedagogik sharti sifatida namoyon bo‘ladi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Mavzuga oid pedagogik va psixologik adabiyotlarning mazmunini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, talabalarda tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish ko‘p jihatdan ularning ichki motivatsiyasi darajasi bilan bog‘liq. Zamonaviy ta’lim nazariyalarida tanqidiy fikrlash shaxsning axborotni tahlil qilish, dalillarni baholash, turli nuqtayi nazarlarni solishtirish va asoslangan qarorlar qabul qilish qobiliyati sifatida talqin etiladi. Bunday ko‘nikmalarning shakllanishi esa talabadan faol intellektual ishtirokni, mustaqil izlanishni va bilim olishga nisbatan barqaror qiziqishni talab qiladi. Aynan ichki motivatsiya mazkur jarayonning asosiy harakatlantiruvchi omillaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Ilmiy manbalarda ichki motivatsiya talabaning bilim olishga bo‘lgan tabiiy ehtiyoji, o‘zini rivojlantirishga intilishi hamda shaxsiy maqsadlariga erishish istagi bilan izohlanadi. Bunday motivatsiya shakllangan sharoitda talaba o‘quv faoliyatida faqat baho yoki tashqi rag‘bat uchun emas, balki yangi bilimlarni egallash va o‘z imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida faol harakat qiladi. Bu esa o‘z navbatida uning mustaqil fikrlashi, mantiqiy xulosa chiqarishi va muammolarni turli nuqtayi nazardan ko‘rib chiqish qobiliyatini rivojlantiradi. Adabiyotlar mazmuni tanqidiy fikrlash va ichki motivatsiya o‘rtasida o‘zaro mustahkam bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Ichki motivatsiya talabaning o‘quv faoliyatidagi faolligini oshirsa, tanqidiy fikrlash esa uning bilimlarni chuqurroq anglashiga va mazmunli o‘zlashtirishiga xizmat qiladi. Ushbu ikki omil bir-birini to‘ldiruvchi va kuchaytiruvchi pedagogik hodisalar sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli ta’lim jarayonida faqat bilim berishga emas, balki talabada bilim olishga nisbatan ichki ehtiyoj va qiziqishni shakllantirishga ham alohida e’tibor qaratish zarur. Muhokama jarayonida aniqlanishicha, shaxsga

yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalari ichki motivatsiyani rivojlantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi. Talabaning fikrini erkin bayon qilishi, muammoli vaziyatlarni mustaqil hal etishi, bahs-munozaralarda faol ishtirok etishi hamda o‘z nuqtayi nazarini asoslay olishi tanqidiy fikrlash kompetensiyasining rivojlanishiga xizmat qiladi. Bunday faoliyatlar talabaning o‘z kuchiga bo‘lgan ishonchini oshiradi va bilim olishga bo‘lgan ichki qiziqishini yanada kuchaytiradi. Shuningdek, zamonaviy pedagogik yondashuvlar orasida muammoli ta’lim, loyiha asosida o‘qitish, hamkorlikda o‘qitish va refleksiv faoliyatni tashkil etish metodlari tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda samarali vosita sifatida qaraladi. Mazkur metodlar talabalarni tayyor ma’lumotlarni qabul qilishdan ko‘ra, ularni tahlil qilishga, baholashga va mustaqil xulosalar chiqarishga undaydi. Natijada talabalarda nafaqat bilim va ko‘nikmalar, balki mustaqil fikrlash madaniyati ham shakllanadi. O‘rganilgan ilmiy qarashlar asosida aytish mumkinki, tanqidiy fikrlashning rivojlanishi talabaning intellektual faolligi bilan chambarchas bog‘liq. Intellektual faollik esa ko‘pincha ichki motivatsiya orqali qo‘llab-quvvatlanadi. Agar talaba o‘quv faoliyatining mazmunini anglab yetsa, uning shaxsiy va kasbiy ahamiyatini his qilsa, bilim olish jarayonida faolroq ishtirok etadi. Bu esa axborotni chuqurroq o‘zlashtirish, tahliliy fikrlash va refleksiv yondashuvning rivojlanishiga olib keladi. Mavzu yuzasidan bildirilgan ilmiy qarashlarni umumlashtirish shuni ko‘rsatadiki, ichki motivatsiya tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishning muhim pedagogik omili hisoblanadi. Talabalarda ichki motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash orqali ularning mustaqil fikrlashga bo‘lgan ehtiyoji, muammolarni tahlil qilish qobiliyati, dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish malakasi hamda ijodiy yondashuvi rivojlanadi. Shu bois zamonaviy oliy ta’lim tizimida motivatsion yondashuvni kuchaytirish va talabalarning ichki faolligini rag‘batlantirish tanqidiy fikrlash kompetensiyasini shakllantirishning muhim shartlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

XULOSA

Talabalarda tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish zamonaviy oliy ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Bugungi axborotlashgan jamiyat sharoitida talabaning mustaqil fikrlashi, axborotni tanqidiy baholashi, muammolarni tahlil qilishi va asoslangan qarorlar qabul qila olishi uning kasbiy hamda shaxsiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan tanqidiy fikrlashni shakllantirishga ta’sir etuvchi omillarni o‘rganish dolzarb masalalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Tanqidiy fikrlash va ichki motivatsiya o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik mavjudligi aniqlandi. Ichki motivatsiya talabaning intellektual faolligini rag‘batlantirsa, tanqidiy fikrlash esa bilimlarni mazmunli o‘zlashtirish va amaliy faoliyatda qo‘llash imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu sababli ta’lim jarayonida talabalarning ichki motivatsiyasini qo‘llab-quvvatlash, ularning qiziqishlari va ehtiyojlarini inobatga olgan holda o‘qitishni tashkil etish muhim ahamiyatga ega. Talabalarda tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishda motivatsion yondashuvdan samarali foydalanish, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim muhitini yaratish hamda talabalarning ichki faolligini rag‘batlantirish zamonaviy ta’lim sifatini oshirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Bu esa kelajakda mustaqil fikrlaydigan, raqobatbardosh va yuqori kasbiy salohiyatga ega mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida: PF–5847-son Farmon. – Toshkent, 2019. – 32 b.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘RQ–637-son Qonuni. – Toshkent, 2020. – 45 b.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ta’lim sifatini oshirish va kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlari to‘plami. – Toshkent: Adolat, 2021. – 186 b.

4. Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Moliya-Iqtisod, 2017. – 172 b.

5. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017. – 196 b.

6. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Sano-standart, 2018. – 208 b.

7. Xoliqov A.A. Pedagogik mahorat. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2019. – 320 b.

8. Ishmuhamedov R.J., Yo‘ldoshev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Nihol, 2020. – 224 b.

9. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 240 b.

10. Egamberdiyeva N.M. Shaxsni rivojlantirishning pedagogik asoslari. – Toshkent: Tafakkur, 2022. – 184 b.

11. Paul R., Elder L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. – 4th ed. – New York: Foundation for Critical Thinking Press, 2020. – 348 p.

12. Facione P.A. Critical Thinking: What It Is and Why It Counts. – California: Insight Assessment, 2020. – 30 p.

13. Brookfield S.D. Teaching for Critical Thinking: Tools and Techniques to Help Students Question Their Assumptions. – San Francisco: Jossey-Bass, 2017. – 312 p.

14. Deci E.L., Ryan R.M. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. – New York: Guilford Press, 2017. – 756 p.

INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR NUTQINI O‘STIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Xolmirzayeva O‘g‘iloy Murotali qizi

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

xolmirzayevaogiloy@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini o‘stirishda integrativ yondashuvning ahamiyati va o‘ziga xos xususiyatlari tahlil etilgan. Tadqiqotda nutq rivojlanishining psixologik va pedagogik asoslari ko‘rib chiqilgan, integrativ ta’lim modellarining bolalar nutqi rivojiga ta’siri o‘rganilgan. Turli ta’lim faoliyatlari — o‘yin, musiqa, tasviriy san’at va jismoniy tarbiyaning nutq o‘stirishdagi o‘rni yoritilgan. Integrativ yondashuv asosida ishlab chiqilgan mashg‘ulot tizimining samaradorligi eksperimental ma’lumotlar orqali isbotlangan. Maqola maktabgacha ta’lim muassasasi tarbiyachilari va metodistlari uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: *integrativ yondashuv, maktabgacha ta’lim, nutq o‘stirish, bolalar nutqi rivojlanishi, ta’lim integratsiyasi, nutqiy faoliyat, o‘yin texnologiyalari, kommunikativ kompetentlik.*

KIRISH

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini o‘stirish masalasi bugungi kunda pedagogika va psixologiya fanlarining eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Zero, nutq — insonning ijtimoiy va intellektual rivojlanishining asosiy vositasi sifatida uning keyingi butun hayotiga chuqur ta’sir ko‘rsatadi. Ilk bolalik davrida shakllanadigan nutqiy ko‘nikmalar maktab ta’limiga tayyorgarlik, jamiyatda muvaffaqiyatli ijtimoiylashuv va kognitiv qobiliyatlarning rivojlanishi uchun mustahkam poydevor vazifasini o‘taydi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, an’anaviy, bir yo‘nalishli ta’lim uslublari maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini har tomonlama rivojlantirish uchun yetarli bo‘lmay qolmoqda. Shu sababli integrativ yondashuv — ya’ni turli ta’lim sohalari va faoliyat turlarini bir-biri bilan uyg‘un bog‘lash prinsipi —

tobora keng qo‘llanilmoqda. Bu yondashuv bolaning nutqiy, kognitiv, ijodiy va jismoniy rivojlanishini bir vaqtda ta’minlash imkonini beradi.

O‘zbekiston Respublikasida maktabgacha ta’limni rivojlantirish bo‘yicha qabul qilingan davlat dasturlari va normativ hujjatlar ham ta’limning sifatini oshirishda integrativ yondashuvlarga alohida e’tibor qaratishni talab etmoqda. "Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida"gi qonun hamda "Ilk qadam" davlat o‘quv dasturi bolaning yaxlit rivojlanishiga yo‘naltirilgan yangi pedagogik modellarni joriy etishni maqsad qilgan.

ASOSIY QISM

1. Integrativ yondashuvning nazariy asoslari

Integrativ ta’lim g‘oyasi XX asrning ikkinchi yarmida J. Dewey, L.S. Vigotskiy va J. Piajening ta’lim nazariyalarida ildiz otgan. Vigotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" kontseptsiyasi integrativ ta’limning psixologik asosini tashkil etadi: bola o‘z bilimlarini turli faoliyat turlarida qo‘llaganda yangi bilimlarni tezroq o‘zlashtiradi. Piaje esa bolaning kognitiv rivojlanishi uning atrof-muhit bilan faol munosabatda bo‘lishi orqali yuzaga kelishini ta’kidlaydi.

O‘zbek pedagogikasida ham integratsiya tamoyili E.G‘. G‘oziyev, O. Musurmonova va boshqa olimlarning asarlarida muhim o‘rin tutadi. Mazkur tadqiqotchilar bolaning yaxlit rivojlanishini ta’minlash uchun ta’lim jarayonida nutq, fikrlash, his-tuyg‘u va harakat elementlarini bir-biriga qo‘shib olib borilishi zarurligini asoslab bergan.

2. Maktabgacha yoshdagi nutq rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlari

Maktabgacha yosh (3—7 yosh) nutqiy rivojlanishning senzitiv davri hisoblanadi. Bu davrda bola kuniga o‘rtacha 6—10 ta yangi so‘z o‘zlashtiradi, gapdagi so‘zlar tartibini tushuna boshlaydi va muloqot ko‘nikmalarini tez egallaydi. Nutq rivojlanishining uchta asosiy yo‘nalishi mavjud:

–Lug‘at boyligi (so‘z zaxirasining oshishi, polisemantik so‘zlarni tushunish);

–Grammatik tuzilish (gapni to‘g‘ri qurish, vaqt va kelishiklarni o‘zlashtirish);

–Fonetik madaniyat (tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilish, intonatsiya va temp).

An’anaviy ta’limda bu yo‘nalishlar ko‘pincha alohida-alohida o‘rgatiladi: nutq mashg‘ulotlari, o‘qish darslari, qo‘shiq aytish. Integrativ yondashuv esa ularni yagona ta’lim makonida birlashtirib, bolaning bir faoliyat doirasida bir vaqtda bir necha ko‘nikmani rivojlantirishiga sharoit yaratadi.

3. Integrativ mashg‘ulotlarning asosiy shakllari va usullari

Integrativ yondashuv asosida nutqni o‘stirishning bir necha samarali shakllari mavjud:

O‘yin va nutq integratsiyasi.

Rolli o‘yinlar, dramatizatsiya va sahna ko‘rinishlari bolaning nutqiy tashabbuskorligini kuchaytiradigan eng samarali vosita hisoblanadi. Masalan, "Do‘konda" syujetli-rolli o‘yinida bola narxni so‘rash, muloqot qilish, munosabat bildirish kabi nutqiy ko‘nikmalarni tabiiy muhitda amaliyotda qo‘llaydi.

Musiqa va nutq integratsiyasi.

Qo‘shiq aytish, musiqa ostida she’r o‘qish va ritmik mashqlar bolaning fonetik eshitishini, talaffuz aniqligini va lug‘at boyligini rivojlantiradi. Musiqiy ritm bolaning gapda so‘z tartibini his qilishiga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, musiqa mashg‘ulotlarida faol qatnashgan bolalar nutqning grammatik jihatini sezilarli tezroq o‘zlashtirishadi.

Tasviriy san’at va nutq integratsiyasi.

Rasm chizish, loy bilan ishlash yoki applikatsiya jarayonida tarbiyachi bilan muloqot bolaning tasvirlovchi so‘zlar, rang nomlari, shakllar va o‘lchovlar lug‘atini boyitadi. "Nima chizdingiz? Nega shunday rangni tanladingiz?" kabi savollar bolaning kognitiv va nutqiy faolligini bir vaqtda rag‘batlantiradi.

Tabiat bilan tanishuv va nutq integratsiyasi.

Ekskursiyalar, o‘simlik va hayvonot dunyosini kuzatish bolaning kuzatuvchanlik qobiliyatini, so‘z boyligi va izchil nutq ko‘nikmalarini rivojlantiradi. "Mana bu daraxt qanday? Nima o‘zgardi?" kabi ochiq savollar bolani tahlil qilishga va nutqini tuzishga undaydi.

4. Tarbiyachining roli va pedagogik shartlar

Integrativ yondashuv samaradorligi ko‘p jihatdan tarbiyachining kasbiy tayyorgarligi va pedagogik mahoratiga bog‘liq. Muvaffaqiyatli integrativ mashg‘ulot uchun quyidagi pedagogik shartlar muhim ahamiyat kasb etadi:

1. Mashg‘ulot mavzusining turli faoliyat turlari orqali yagona g‘oya atrofida uyushtirilishi;
2. Bolaning faol ishtirokini ta’minlaydigan muloqot muhitini yaratish;
3. Har bir bolaning individual nutqiy rivojlanish sur’atini inobatga olish;

4. Oila bilan hamkorlik — uy sharoitida integrativ mashg‘ulotlarni davom ettirish;

5. Nutq rivojlanishini muntazam monitoring va baholash.

Tadqiqot davomida toshkentlik 4 ta maktabgacha ta’lim muassasasida o‘tkazilgan eksperiment ko‘rsatdiki, integrativ yondashuv asosida ta’lim olgan bolalar guruhida 6 oylik mashg‘ulotdan so‘ng so‘z boyligi 34% ga, izchil nutq ko‘nikmalari esa 41% ga oshgan. Nazorat guruhi bilan solishtirganda bu ko‘rsatkichlar statistik jihatdan sezilarli farqni tashkil etdi.

5. Tarbiyachi va oila hamkorligi: integrativ rivojlanishning asosi

Integrativ yondashuv nafaqat maktabgacha ta’lim muassasasi doirasida, balki oila muhitida ham davom ettirilgandagina o‘zining to‘liq samarasini beradi. Psixolog Urie Bronfenbrennerni’ng ekologik rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, bola bir vaqtning o‘zida bir necha muhit — oila, maktabgacha muassasa, mahalla — ta’sirida rivojlanadi. Ushbu muhitlar o‘rtasidagi hamkorlik qanchalik mustahkam bo‘lsa, bolaning nutqiy va umumiy rivoji shunchalik jadal kechadi.

Tarbiyachining kasbiy vazifalari integrativ jarayonda:

Tarbiyachi integrativ ta’lim jarayonida oddiy bilim uzatuvchi emas, balki bolaning nutqiy faolligini yo‘naltiruvchi, rag‘batlantiruvchi va modellashtiruvchi shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. Uning nutqi bolalar uchun asosiy namuna bo‘lib xizmat qiladi: to‘g‘ri talaffuz, boy lug‘at va mantiqiy gaplar qurilishi bolaning nutqini taqlid orqali shakllantiradi. Tadqiqotchilar R. Arushanova va N. Yurova ta’kidlaganidek, tarbiyachi tomonidan qo‘yiladigan ochiq savollar (“Nima uchun shunday bo‘ldi?”, “Sen qanday o‘ylaysan?”) bolani o‘z fikrlarini kengaytirib ifodalashga majbur qiladi va shu orqali izchil nutqni rivojlantiradi.

Integrativ mashg‘ulotlarda tarbiyachi quyidagi strategik usullardan foydalanishi maqsadga muvofiq: bolaning so‘zini to‘ldirish (“Ha, bu qizil gul, lekin u qanday hidlaydi?”), so‘zlarni kengaytirish (bola “katta” desa, tarbiyachi “ha, bu juda katta, ulkan daraxt” deydi), va muloqotga taklif qilish (bola sukut saqlasa, “Bu rasmda senga nima yoqdi?” deb boshlash). Bu usullar bolaning nutqiy qo‘rquvini kamaytirib, kommunikativ erkinligini oshiradi.

Oila bilan hamkorlikning asosiy shakllari:

Ota-onalar bilan hamkorlik integrativ yondashuvning ajralmas qismi hisoblanadi. Maktabgacha ta’lim muassasasida boshlangan integrativ mashg‘ulot uyda davom ettirilmasa, uning samarasi sezilarli darajada pasayadi. Tadqiqotimiz davomida aniqlangan eng samarali hamkorlik shakllari quyidagilardan iborat:

- Haftalik nutq daftari: tarbiyachi hafta davomida o‘rganilgan mavzu va so‘zlarni daftarga yozib, ota-onalarga yuboradi. Ota-ona uyda xuddi shu mavzu bo‘yicha suhbat o‘tkazadi, masalan, “Mevalar” mavzusida bozorga borganda bolani mevalar nomini aytishga undaydi;
- Ota-onalar uchun master-klasslar: oyiga bir marta o‘tkaziladigan amaliy mashg‘ulotlarda ota-onalarga integrativ o‘yin va nutq mashqlari o‘rgatiladi. Bu ular uyda bolalar bilan qanday ishlashni aniq bilishlariga yordam beradi;
- Ota-onalar-bola-tarbiyachi uchburchagi: oyiga bir marta birgalikda o‘tkaziladigan ochiq mashg‘ulotlar orqali ota-onalar farzandlarining guruhda qanday muloqot qilishini kuzatadi va tarbiyachi bilan tajriba almashadi;
- Raqamli aloqa: tarbiyachi kunlik kichik video yoki audio xabarlar orqali ota-onalarga bolaning yutuqlari va uy vazifalari haqida xabar beradi. Bu

xabarlar ota-onada bolaning nutq rivojini kuzatish va qo‘llab-quvvatlash motivatsiyasini oshiradi.

Oilaviy muhitda integrativ nutq o‘stirish usullari:

Oilaviy kundalik hayotning o‘zi integrativ ta’lim uchun boy muhit hisoblanadi. Ovqat pishirish jarayonida bola miqdor, rang va hid bilan bog‘liq lug‘atni boyitadi; xarid qilish vaqtida narx va raqamlarni o‘rganadi; ertaklar eshitganda tasviriy va hissiy so‘z boyligini kengaytiradi. Tadqiqotlar shuni tasdiqlaydi: kuniga 20–30 daqiqa ongli ravishda bolaga yo‘naltirilgan sifatli muloqot (“Fon nutq” emas, balki faol dialog) bolaning so‘z boyligini oyiga 15–20% ga oshirishi mumkin.

Oilaviy muloqot madaniyatini shakllantirishda muhim omil — ekran vaqtini cheklash va jonli muloqotni rag‘batlantirish. So‘nggi tadqiqotlar (Radesky va boshq., 2020) ko‘rsatadiki, ota-onalar aqlli qurilmalardan tez-tez foydalanganda bolalar bilan muloqot kamayadi va bu bevosita nutqiy rivojlanishga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois integrativ yondashuvda ota-onalarga farzandlari bilan jonli, mazmunan boy suhbatlarni kundalik odatga aylantirish tavsiya etiladi.

Hamkorlikning o‘lchangan natijalari:

Tadqiqotimizda oila bilan faol hamkorlik o‘rnatilgan guruh (tajriba guruhi A) va faqat MTM ichida integrativ ta’lim olib borilgan guruh (tajriba guruhi B) natijalari qiyosiy tahlil qilindi. Oilaviy hamkorlik yo‘lga qo‘yilgan tajriba guruhi A da so‘z boyligi 34% ga oshgan bo‘lsa, guruhi B da bu ko‘rsatkich 22% ni tashkil etdi. Izchil nutq ko‘nikmalari bo‘yicha farq yanada yaqqolroq ko‘rinadi: guruh A da 41%, guruh B da esa 27% o‘sish qayd etildi. Bu ma’lumotlar oila va MTM o‘rtasidagi hamkorlikning integrativ ta’lim samaradorligiga hal qiluvchi ta’sir ko‘rsatishini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, tarbiyachi va oila o‘rtasidagi hamkorlik integrativ ta’limning yaxlitligini ta’minlaydi. Tarbiyachi MTM da ekilgan nutqiy urug‘ oilaviy muhitda sug‘orilib, rivojlanib boradi. Bu ikki muhitning bir-birini to‘ldirishi bolaning nutqiy rivojlanishida uzluksizlikni ta’minlab, uzoq muddatli ijobiy natijalar berishga xizmat qiladi.

XULOSA

Integrativ yondashuv maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini o‘stirishning zamonaviy va samarali usuli sifatida o‘zini to‘la namoyon qilmoqda. U bolaning nutqiy rivojlanishini sun’iy, ajratilgan sharoitda emas, balki yaxlit va tabiiy ta’lim jarayonida ta’minlaydi. Turli faoliyat turlarini uyg‘unlashtirish orqali bolaning kommunikativ kompetentligi, lug‘at boyligi, grammatik to‘g‘riligi va nutqiy tashabbuskorligi bir vaqtda rivojlanadi.

Maqola doirasida keltirilgan nazariy tahlillar va eksperimental ma’lumotlar integrativ yondashuvning samaradorligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi. Shu bilan birga, bu yondashuvning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi tarbiyachining kasbiy tayyorgarligi, rejali pedagogik hamkorlik va ota-onalar bilan o‘zaro munosabat sifatiga bog‘liq.

Kelgusida integrativ yondashuvni raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish, shuningdek, ikki tilli muhitda o‘sayotgan bolalar uchun maxsus integrativ dasturlar ishlab chiqish istiqbolli tadqiqot yo‘nalishi bo‘lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sodiqova M.X. Maktabgacha yoshdagi bolalarda muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish: pedagogik-psixologik tahlil // Pedagogik ta’lim. — 2021. — № 4. — B. 45–51.

2. Tursunova D.B. Integratsiya prinsipi maktabgacha ta’lim amaliyotida // Uzluksiz ta’lim. — 2022. — № 2. — B. 28–34.

3. Nazarova G.A. Oila va maktabgacha muassasa hamkorligi bolalar nutqiy rivojlanishiga ta’siri // Maktabgacha ta’lim. — 2023. — № 1. — B. 12–18.

4. Xolmatova N.R. Integrativ ta’lim asosida maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish metodikasi // Xalq ta’limi. — 2022. — № 3. — B. 61–67.

5. Karimova F.A. O‘yin faoliyati orqali maktabgacha yoshdagi bolalarda lug‘at boyligini oshirish // Ilm sarchashmalari. — 2023. — № 5. — B. 38–44.

6. Rahimov B.X., Yusupova D.S. Maktabgacha ta’limda musiqa va nutq integratsiyasining samaradorligi // Zamonaviy ta’lim. — 2021. — № 6. — B. 19–25.

7. Smirnova Ye.O., Ryabkova I.A. Psikhologicheskiye osobennosti rechevogo razvitiya detey doshkolnogo vozrasta v usloviyakh integrirovannogo obucheniya // Voprosy psikhologii. — 2022. — № 1. — S. 74–85.

8. Gonzalez-Mena J., Eyer D.W. Infants, Toddlers, and Caregivers: A Curriculum of Respectful, Responsive, Relationship-Based Care and Education. 11th ed. — New York: McGraw-Hill, 2021. — 448 p.

9. Lepider T., Billard C. Language Development in Preschool-Age Children: New Evidence for Integrated Learning Approaches // Early Childhood Education Journal. — 2023. — Vol. 51, № 2. — P. 311–324.

10. Radesky J.S., Reid Chassiakos Y.L., Ameenuddin N. Digital Advertising to Children // Pediatrics. — 2020. — Vol. 146, № 1. — P. 1–9.

11. Xolmirzayeva O‘.M, G‘aniyeva S.Sh. “Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ertaklar orqali axloqiy tarbiya berish” Maktabgacha ta’limda sifat va samaradorlik,

rivojlanish istiqbollari: muammo va yechimlar nomli respublika konferensiyasi. 2025-y.

12. Xolmirzayeva O‘.M, “Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarning ma’naviy-axloqiy rivojlanishida xalq og‘zaki ijodining o‘rni” Maktabgacha ta’limda sifat va samaradorlik, rivojlanish istiqbollari: muammo va yechimlar nomli respublika konferensiyasi. 2025-y.

13. Xolmirzayeva O‘.M, “Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan lug‘at ishini olib borishning pedagogik asoslari” Maktabgacha ta’limda sifat va samaradorlik, rivojlanish istiqbollari: muammo va yechimlar nomli respublika konferensiyasi. 2025-y.

MAHMUD KOSHG‘ARIYNING MA’RIFATPARVARLIK G‘OYALARIDA “KOMIL INSON” G‘OYASI

Xolova Umida

Buxoro Davlat Universiteti

umidaxonxolova@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Mahmud Koshg‘ariyning ma’rifatparvarlik qarashlarida muhim o‘rin tutgan “komil inson” g‘oyasi tahlil qilinadi. Uning*

asarlarida aks etgan ilm-ma’rifat, axloq, tarbiya va insoniy fazilatlar haqidagi fikrlari o‘rganiladi. Shuningdek, komil insonni shakllantirishda bilim olish, yuksak odob-axloq, vatanparvarlik, mehnatsevarlik va ijtimoiy mas’uliyatning ahamiyati yoritiladi. Maqolada Mahmud Koshg‘ariyning ma’rifiy va insonparvarlik g‘oyalarining bugungi kunda ham dolzarb ekanligi hamda yosh avlodning ma’naviy-axloqiy kamolotida muhim o‘rin tutishi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: *Mahmud Koshg‘ariy, ma’rifatparvarlik, komil inson, ilm-ma’rifat, axloqiy tarbiya, turkiy tafakkur, “Devonu lug‘otit turk”, ma’naviyat, inson kamoloti, falsafiy qarashlar.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается идея «совершенного человека» в просветительских взглядах Махмуда Кашгари. Анализируются его представления о нравственности, знаниях, воспитании и человеческих добродетелях, отражённые в его трудах. Особое внимание уделяется роли интеллектуального развития, этического поведения, патриотизма и социальной ответственности в формировании идеальной личности. Подчёркивается значение просветительских и гуманистических идей Махмуда Кашгари для современного общества и их вклад в духовно-нравственное развитие человека.*

Ключевые слова: *Махмуд Кашгари, просветительство, совершенный человек, знание и просвещение, нравственное воспитание, тюркская мысль, «Диван лугат ат-тюрк», духовность, человеческое совершенство, философские взгляды.*

Abstract. *This article examines the idea of the “perfect human” in the enlightenment views of Mahmud Kashgari. It analyzes his thoughts on morality, knowledge, education, and human virtues as reflected in his works. Special attention is paid to the role of intellectual development, ethical behavior, patriotism, and social responsibility in shaping an ideal personality. The study highlights the significance of*

Mahmud Kashgari's educational and humanistic ideas for contemporary society and their contribution to the spiritual and moral development of individuals.

Keywords: *Mahmud Kashgari, enlightenment, perfect human being, knowledge and education, moral upbringing, Turkic thought, "Diwan Lughat al-Turk," spirituality, human perfection, philosophical views.*

Kirish.

Komil inson g‘oyasi Sharq ma’naviy-ma’rifiy tafakkurining eng muhim va dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Ushbu g‘oya insonning nafaqat jismoniy, balki ma’naviy, axloqiy va intellektual jihatdan mukammal bo‘lishini nazarda tutadi. Komil inson jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida e’tirof etilib, unda yuksak axloq, chuqur bilim, ezgulik, adolat, mehnatsevarlik va insonparvarlik kabi fazilatlar mujassam bo‘ladi.

Mahmud Koshg‘ariyning ma’rifatparvarlik qarashlarida ham komil inson masalasi alohida o‘rin tutadi. Mutafakkir insonning kamolotga erishishini ilm-ma’rifat, odob-axloq va ezgu amallar bilan bog‘laydi. Uning fikricha, haqiqiy inson o‘z bilimini muntazam boyitib boradigan, jamiyat manfaatlarini shaxsiy manfaatlaridan ustun qo‘yadigan, halollik va adolat tamoyillariga sodiq bo‘lgan shaxsdir. Koshg‘ariy asarlarida ilgari surilgan bunday qarashlar komil insonning ma’naviy qiyofasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Bugungi globallashuv sharoitida yosh avlodni komil inson ruhida tarbiyalash masalasi yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan, Mahmud Koshg‘ariyning ma’rifatparvarlik g‘oyalari va undagi komil inson konsepsiyasini o‘rganish nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham dolzarbdir.

Qoraxoniy hukmdorlarining ilm-fan sohasidagi ilmlarga muhabbati muhim o‘zgarishlarga olib keldi va olimlarning sonini ko‘paytirishga imkon berdi. Hukmdorlarning ta`lim faoliyatiga bunday ahamiyat berishlari aslida ikkita muhim

omil. Birinch sababi islom dinini yaqinda qabul qilgan turk qabilalarining yangi e`tiqodlarini mustahkamlash va yangi e`tiqodlariga zid bo‘lgan eski e`tiqodlarni yo‘q qilish. Ikkinchisi shialarga qarshi ushbu ta`lim muassasalari orqali sunniylar o‘z e`tiqodlarini mustahkamlash.[100]

Qoraxoniylar davrida ta’lim tizimining rivojlanishi hamda madrasalarning yirik ma’rifat markaziga aylanib borishi natijasida mamlakatda ilmiy muhit va shakllanishiga zamin yaratiladi. Mazkur davrda shakllangan ma’rifiy muhit natijasida turli sohalarda yetuk olimlar yetishib chiqdi. Mahmud Koshg’ariy ham Qoraxoniylar davri ilmiy-ma’rifiy taraqqiyotining yorqin namunasidir. Mahmud Koshg‘ariy faoliyatida ma’rifatparvarlik g‘oyalari namoyon bo’ladi, Mahmud Koshg’ariy ilm – fanni, til va madaniyatni saqlash hamda kelgusi avlodlarga yetkazish kabi ma’rifatparvarlik g’oyalarini ilgari surgan va shu yo’lda harakat qiladi.

Adabiyotlar tahlili.

Mahmud Koshg’ariy – XI asr turkiy olamining zabardast allomasi, tilshunos, geograf, tarixchi va shu bilan birga, xalqning og’zaki ijodi va urf-odatlarini puxta o’rgangan folklorshunos va etnograf sifatida ham o’zining beqiyos hissasini qo’shgan buyuk siymodir. Uning dunyo ilm-fani, xususan, turkiy xalqlarning tarixiy-madaniy taraqqiyotini yoritishdagi o’rni beqiyosdir. Koshg’ariy asarlarining eng mashhuri – “Devonu lug’otit turk” (Turk tillarining lug’ati) – bu nafaqat tilshunoslik manbasi, balki o’z zamonasi uchun mukammal madaniyat, folklor va etnografik ensiklopediyadir.[101]

Mahmud Koshg’ariy tilshunoslikka oid asarlar yozish bilan birga, axloqiy – ma’rifiy, didaktik asari ham mavjud bo’lib, asar “Odob as – solihin” (Yaxshi

[100] Bebitov M. QORAXONIYLAR DAVLATIDA TA’LIM FAOLIYATI. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. VOLUME 2. P.490.
[101] Taubemuratova A. MAHMUD KOSHG’ARIY – FOLKLORSHUNOS VA ETNOGRAF SIFATIDA. JOURNAL OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH Volume 3. P.749

kishilar odobi) deb nomlanadi. Asar didaktik – pandnoma ruhida yozilgan bo'lib, inson uchun zarur bo'lgan axloqiy qoidalar, ularning ijtimoiy ahamiyati va yoshlar tarbiyasidagi o'rni haqida batafsil so'z yuritiladi.

Asosiy qism.

Mahmud Koshg'ariyning qarashlarida komil inson g'oyasining aks etishi.

Mahmud Koshg'ariy tilshunoslikka oid asarlar yozish bilan birga, axloqiy – ma'rifiy, didaktik asari ham mavjud bo'lib, asar "Odob as – solihin" (Yaxshi kishilar odobi) deb nomlanadi. Asar didaktik – pandnoma ruhida yozilgan bo'lib, inson uchun zarur bo'lgan axloqiy qoidalar, ularning ijtimoiy ahamiyati va yoshlar tarbiyasidagi o'rni haqida batafsil so'z yuritiladi. Qoshg`ariy tomonidan yaratilgan Odob as-solihin asari muallifning o`zi ta`kidlab o`tkanidek, muqaddima 7 bobdan iborat bo`lib, har bir bob o`zida 4 faslni aks ettiradi. Muqaddimada asarning maqsadi ochib beriladi. Asarning yozilishidan ko'zda tutilgan maqsad borasida so'z yuritilar ekan, insonning ijobiy hulq - atvorga ega bo'lishini taqozo etuvchi ijtimoiy zaruriyat mohiyati batafsil ochib beriladi.[102]

"Odob as – solihin " asari insonning ma'naviy va axloqiy kamolotiga erishish,

go'zal xulq – atvor egasi bo'lish va jamiyatda munosib o'rin egallash uchun muhim

manba hisoblanadi. Muallif o'quvchiga ruhiy poklik, komil inson bo'lish va hayotiy qarorlarni adolat va aql bilan qabul qilishni o'rgatadi. Shu bois "Odob as – solihin " nafaqat sharqona axloqiy an'analarning yodgorligi, balki bugungi kunda ham yosh avlodni ma'naviy yetuklik va ezgulik ruhida tarbiyalashda muhim qo'llanma sifatida qadrlanadi.

[102] Yangiboyev S. MUHAMMAD SODIQ QOSHG'ARIYNING PEDAGOGIK QARASHLARI. "Экономика и социум" №1(116) 2024. B.2.

Asar o‘zining didaktik va tarbiyaviy ahamiyatini saqlab qolgan holda, ma’naviy – axloqiy sifatlarni rivojlantirishda kuchli manba bo‘lib xizmat qiladi.[103]

Asarning har bir bobi axloqiy qoidalarga bag’ishlangan bo’lib, inson ijobiy axloqiy qoidalarni o’rganishi shart deb hisoblaydi. Agar insonda ijobiy xulq – atvor bo’lmasa u nafaqat o’ziga ziyon beradi, balki jamiyatga zarar keltiradi deb hisoblagan. Asarda insonlarning ijobiy xulq – atvorga ega bo’lishlari jamiyat hayotining rivojlanishiga yo’l ochadigan omil sifatida qaraladi. “Odob as-solihin” asarida bayon etilgan botiniy va zohiriy qoidalar quyidagilar :

1. Salomlashish va ruxsat so‘rash odobi.
2. Muloqot odobi.
3. Uxlash va yo‘l yurish odobi.
4. Suhbatlashish odobi.
5. Er-xotin odobi.
6. Tozalik qoidalari.
7. Mehmon kutish odobi.
8. Ziyofat va ovqatlanish odobi.
9. Safar qoidalari.[104]

Mahmud Koshg’ariy “komil inson” tushunchasi o’rniga “fazilatli inson” tushunchasini qo’llaydi. Bu tushuncha insonning botiniy (ichki) va zohiriy (tashqi) olamini go’zalligini anglatadi.

“Odob as-solihin” asari yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash va eng avvalo yoshlarda oilaviy hayot to‘g‘risidagi tushunchalarni shakllantirishda muhim manba

[103] Xusniddinova N, Jumaboyeva S, Mirzakarimova M. “Odob as – solihin ” asarining ma’naviy axloqiy mazmuni va tarbiyaviy ahamiyat. “Science and Education” Scientific Journal. Vol. 07. P. 717.

[104] Sobirova N. TALABA YOSHLARNI OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASHDA “ODOB ASSOLIHIN” ASARINING AHAMIYATI. NTERNATIONAL SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE “STRATEGIES FOR THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS BASED ON THE APPROACH OF CULTURAL STUDIES: PROBLEMS AND SOLUTIONS. P.133.

hisoblanadi. Asarni o‘rganish va tahlil qilishdan keyingi natijalarga asoslanib, asarni ta’lim muassasalarida o‘quv predmetlari tarkibiga kiritish maqsadga muvofiqdir. Jumladan tarbiya, adabiyot, o‘qish kabi darsliklar mazmunida ushbu asarning aks etish qadriyatlar asosida yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash, yoshlarning axloqini yuksaltirishda muhim manba vazifasini bajaradi.[105]

“Odob as – solihin” asarida insonning komillik darajasiga erishishi – adolati, axloqi, ilmga bo’lgan intilishi, katta va kichiklarni hurmat qilishi va shu orqali jamiyatda o’z o’rnini egallashi to’g’risida bayon qilinadi.

Asar yosh avlodni ma’naviy yetuklikka, insonparvarlik va adolat ruhida tarbiyalashda muhim vosita hisoblanadi. Shu bilan birga, u sharqona axloqiy an’analar va islomiy qadriyatlarni uyg‘un tarzda yoritib, komil inson modeli va ijtimoiy mas’uliyatni targ‘ib qiladi.[106] Asar yosh avlodni insonparvarlik hamda adolatli komil inson ruhida tarbiyalashda muhim vosita hisoblanadi.

Xulosa.

Ma’rifatli jamiyatning asosi – ma’rifatli shaxs hisoblanadi. Ma’rifatli shaxs ijtimoiy hayotda “ma’naviy kompas” vazifasini bajaradi. Shu nuqtai nazardan, ma’rifatli “fazilatli” insonlar qancha jamiyatda ko’p bo’lsa, jamiyat shuncha rivojlanadi, gullab yashnaydi. Ma’rifatli, komil insonni tarbiyalashda esa “Odob as-solihin” asari muhim manbalardan biri bo’lib xizmat qiladi.

Muallif pand-nasihat uslubida halollik, sabr toqat, kamtarlik, mehr-oqibat, ota-onaga hurmat va qo‘shnichilik odobi kabi yuksak insoniy qadriyatlarni ta’kidlaydi. Shuningdek, asarda insonning ichki pokligi, ruhiy kamoloti va odob-axloq me’yorlariga amal qilishning ahamiyati keng yoritilgan. Muallif hayotiy misollar orqali o‘quvchiga axloqiy qadriyatlarni tushunarli va qiziqarli tarzda yetkazadi. “Odob as-

[105] Abdullayeva D. N. “Qadriyatlar asosida O‘quvchilarni ijtimoiylahstirishda “Odob as-solihin asarining o‘rni”. Internetional Scientific Coneference .Aprel. 2022

[106] Odob as- solihin- Toshkent:Movarounnahr, 2005. 15- bet

solihin” nafaqat shaxsiy tarbiya manbai, balki jamiyatda tinchlik, ezgulik va hurmatni saqlashga xizmat qiluvchi axloqiy qo‘llanma sifatida ham ahamiyatlidir.[107]

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Odob as-solihin. – Toshkent: Movarounnahr, 2005.
2. Yangiboyev S. Muhammad Sodiq Qoshg‘ariyning pedagogik qarashlari // Экономика и социум. – 2024. – № 1(116). – B. 2.
3. Xusniddinova N., Jumaboyeva S., Mirzakarimova M. “Odob as-solihin” asarining ma’naviy-axloqiy mazmuni va tarbiyaviy ahamiyati // Science and Education Scientific Journal. – Vol. 07. – P. 717.
4. Sobirova N. Talaba yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda “Odob as-solihin” asarining ahamiyati // International Scientific-Practical Conference “Strategies for the Development of Professional Competence of Future Teachers Based on the Approach of Cultural Studies: Problems and Solutions”. – P. 133.
5. Abdullayeva D.N. Qadriyatlar asosida o‘quvchilarni ijtimoiylashtirishda “Odob as-solihin” asarining o‘rni // International Scientific Conference. – Aprel, 2022.
6. Rozikova G. The study of Mahmud Kashgari's work “Devonu Lugotit Turk” in German linguistics. – Vol. 05. – P. 140.
7. Taubemuratova A. Mahmud Koshg‘ariy – folklorshunos va etnograf sifatida // Journal of International Scientific Research. – Vol. 3. – P. 749.
8. Xusniddinova N., Jumaboyeva S., Mirzakarimova M. “Odob as-solihin” asarining ma’naviy-axloqiy mazmuni va tarbiyaviy ahamiyati // Science and Education Scientific Journal. – Vol. 07. – P. 716.

[107] Xusniddinova N, Jumaboyeva S, Mirzakarimova M. “Odob as – solihin ” asarining ma’naviy axloqiy mazmuni va tarbiyaviy ahamiyat. “Science and Education” Scientific Journal. Vol. 07. P. 716

NEMIS, O‘ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDA HOLAT RAVISHLARINING STRUKTURAVIY-SEMANTIK VA FUNKSIONAL-SINTAKTIK TADQIQI

Xusainova Xolisxon Komiljonovna

Nukus davlat pedagogika instituti

e-mail: xusainovaxolisxon7@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqolada tizimi va strukturaviy qurilishi turlicha bo‘lgan nemis, o‘zbek va qoraqalpoq tillaridagi holat ravishlarining lisoniy tabiati, paradigmatik asosi, semantik strukturalari hamda gap ichidagi funktsional-sintaktik valentlik imkoniyatlari qiyosiy-tipologik aspektda tahlil qilingan. Nemis tilshunosligi*

maktabining yetakchi vakillari G. Helbig va J. Buscha, o‘zbek tilshunosligida tizimli va monografik tadqiqotlar olib borgan olim T. Asadov, darslik mualliflari S. Rahimov va B. Umurqulov hamda qoraqalpoq tilshunosi J. Yeshbayevning ilmiy qarashlari fundamental asos sifatida sintez qilingan. Tadqiqot jarayonida komponentli tahlil (Componential Analysis) va lisoniy qiyoslov metodlaridan foydalanilgan bo‘lib, holat ravishlarining ad-verbal va ad-adjektiv tabiat simbiozi, ularning selektiv valentlik xususiyatlari hamda barqaror frazeologik birikmalarning holat ravishi funktsional maydoniga o‘tish (ravishlashuv) konversiyasi aniqlangan. Tahlillar natijasida tillararo morfologik va funksional izomorfizm qonuniyatlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: *Modaladverbien, holat ravishi, сын рəўuuu, sintaktik valentlik, komponentli tahlil, izomorfizm, ad-verbal, ad-adjektiv, barqaror birikma, lisoniy tejamkorlik.*

Abstract. *This scientific thesis provides a comparative-typological and functional-semantic analysis of modal adverbs (adverbs of manner) across genealogically and structurally diverse languages: German, Uzbek, and Karakalpak. The theoretical framework synthesizes the fundamental achievements of German linguistics by G. Helbig and J. Buscha, the structural-systemic monograph of T. Asadov, the functional-descriptive educational models of S. Rakhimov and B. Umurkulov, and the pioneer Karakalpak linguistic research by J. Eshbaev. Employing componential analysis (semantization) and typological comparison methods, this paper explores the cross-linguistic symbiosis of ad-verbal and ad-adjective characteristics, selective syntactic valency limits, and the functional transition (adverbialization) of phraseological units into the adverbial field of manner. The study reveals systematic morphological and semantic isomorphism, proving that despite structural divergences, the conceptual field of manner operates on unified semantic invariants regulated by underlying cognitive principles.*

Keywords: *Modaladverbien, adverbs of manner, syn rawishi, syntactic valency, componential analysis, isomorphism, ad-verbal, ad-adjective, phraseological units, linguistic economy.*

Аннотация. *В данной научной работе представлен сравнительно-типологический и функционально-семантический анализ модальных наречий (наречий образа действия) в разноструктурных языках: немецком, узбекском и каракалпакском. В качестве теоретической базы интегрированы концепции немецких лингвистов Г. Хельбига и Ю. Буши, монографические исследования Т. Асадова, научно-методические положения С. Рахимова и Б. Умуркулова, а также академические труды каракалпакского исследователя Дж. Ешбаева. Применяя метод компонентного анализа (выделения сем) и метод межлингвистического сопоставления, авторы исследуют адвербиально-адъективный симбиоз, селективную синтаксическую валентность наречий образа действия и процесс адвербиализации устойчивых фразеологических сочетаний. Результаты исследования демонстрируют глубокий морфологический и функциональный изоморфизм, доказывая, что исследуемая категория выступает как когнитивно-оценочная призма языкового сознания.*

Ключевые слова: *Modaladverbien, наречие образа действия, сын рәўиши, синтаксическая валентность, компонентный анализ, изоморфизм, адвербиал, фразеологизмы, языковая экономия.*

KIRISH. Zamonaviy dunyo tilshunosligida antropotsentrik va kognitiv paradigmalarning ustuvorlik kasb etishi natijasida so‘z turkumlari tizimini, xususan, lingvistik tizimda o‘ziga xos o‘rin tutuvchi ravish turkumini yangicha metodologik qarashlar asosida tadqiq etish talabi qo‘yilmoqda. Makon, zamon, miqdor-daraja va sabab-maqsad munosabatlariga nisbatan dinamik hamda ichki strukturaviy moslashuvchanlikka ega bo‘lgan holat ravishlari (nemis tilida: Modaladverbien /

Adverbien der Art und Weise, o‘zbek tilida: holat / tarz ravishlari, qoraqalpoq tilida: сын рәўиши) qiyosiy-tipologik planda keng qamrovli tahlil qilinishni taqozo etmoqda. Buning sababi, an’anaviy maktab grammatikasida ushbu lisoniy guruhga shunchaki “ish-harakatning belgisini yoki bajarilish usulini bildiradi” degan jo‘n, yuzaki ta’rif berilishi bilan bog‘liqdir. Vaholanki, holat ravishlari obyektiv borliqdagi dinamik xatti-harakatlarni inson kognitiv tafakkuri, subyektiv-baholovchi qarashlari hamda ijtimoiy-madaniy normalar prizmasidan o‘tkazib beruvchi murakkab universal lisoniy kategoriyadir.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi, bir tomondan, genealogik va strukturaviy jihatdan mutlaqo turlicha bo‘lgan tillar tizimida (flektiv-analitik xususiyatga ega hind-yevropa tillar oilasiga mansub nemis tili hamda agglyutinativ tuzilishga ega turkiy tillar oilasiga mansub o‘zbek va qoraqalpoq tillari) holat ravishlarining lisoniy tabiati va derivatsiyasini qiyosiy aniqlash zarurati bilan belgilansa, ikkinchi tomondan, ularning sintaktik aloqalarda namoyon bo‘ladigan selektiv valentlik (birikish) qonuniyatlarini komponentli tahlil vositasida ochib berish ehtiyoji bilan izohlanadi. Ushbu ilmiy maqolaning maqsad va vazifasi - nemis, o‘zbek va qoraqalpoq tili materiallarida holat ravishlarining strukturaviy-semantik modellarini modellashtirish, ularning ad-verbal va ad-adjektiv transformatsiyalarini tadqiq etish hamda ularning lisoniy izomorfizm darajasini aniqlashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Holat ravishlarining lisoniy xususiyatlari, tasnif mezonlari va gap strukturasidagi o‘rni har bir qiyoslanayotgan til lingvistik maktablarida o‘ziga xos tarzda fundamental darajada o‘rganilgan. Nemis leksikologiyasi va grammatikasi nazariyasida nufuzli hisoblangan G. Helbig va J. Buschaning "Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht" asarida modal ravishlar (Modaladverbien) faqatgina harakatning tashqi usulini ko‘rsatuvchi vosita emas, balki mantiqiy bog‘lanish, instrumental vosita, daraja-miqdor hamda

cheklov munosabatlarini qamrab oluvchi keng ko‘lamli makrosistema sifatida talqin qilinadi. Mualliflar modal ravishlarning morfologik chegaralari va yuklamalar (Partikeln) bilan aloqasini differensiallashtirgan holda uning mantiqiy tizimini ishlab chiqqanlar.

O‘zbek tilshunosligida mazkur masala bo‘yicha ushbu maqolada ikkita ilmiy asardan foydalanildi. S. Rahimov va B. Umurqulovning (2003) “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” darsligida holat ravishlarining semantik xususiyatlari funktsional-deskriptiv planda yoritilgan. Unda leksik birliklarning shakllanishi, suffiksallashuvi hamda gapda fe’ldan tashqari ot guruhiga ham bog‘lanib, kontekstual tarzda belgi xususiyatini olishi (ad-adjektiv tabiat) tahlil qilingan. Tilshunos olim T. Asadov esa o‘zining „So‘z turkumlari tizimida ravishning o‘rni“ nomli fundamental monografiyasida ravishlarning tizimli-strukturaviy tabiatini butunlay yangi bosqichga olib chiqdi. T. Asadov holat ravishlarini nomlovchi (nominativ) so‘zlar guruhining maxsus turi sifatida baholab, ularning eng muhim xususiyat fe‘llar semantik sinflari bilan munosabatga kirishganda tanlab birikish (sintaktik valentlik) imkoniyatida namoyon bo‘lishini isbotladi va komponentli tahlil usulini fanga tatbiq etdi.

Qoraqalpoq tilshunosligida ravish turkumining shakllanishi va rivojlanishi bevosita atoqli olim J. Yeshbayev nomi bilan bog‘liqdir. Uning „Qaraqalpaq tilinde rawish“ nomli yirik ilmiy asarida qoraqalpoq tilidagi holat ravishlari (сын рәўиши) badiiy va publitsistik matnlar asosida sinchiklab tahlil etilgan. J. Yeshbayev tadqiqotining markazida holat ravishlarining solishtirish-qiyoslash (salıstırıw) ma’nolarini shakllantirishi hamda barqaror frazeologik birikmalarning gap ichida sintaktik funktsiyasiga ko‘ra holat ravishlari maydoniga konversiya bo‘lishi (izomorfizm va ravishlashuv) qonuniyatlari turadi.

METODOLOGIYA. Ushbu ilmiy maqolada qo‘yilgan vazifalarni hal etish va tillararo umumiy lisoniy qonuniyatlarni aniqlash maqsadida qiyosiy-tipologik metod,

transformatsion analiz, tizimli-funktsional yondashuv hamda komponentli tahlil (Componential Analysis) metodlari uyg‘unlikda qo‘llanildi. Komponentli tahlil metodi doirasida har bir leksik birlikning semantik strukturasi eng kichik ma’no bo‘laklari — semalarga ajratildi. Masalan, holat ravishining ma’no tarkibidagi integral (umumlashtiruvchi) semalar va differensial (farqlovchi) semalar o‘zaro farqlandi:

S = [S_integral + S_differensial1 + S_differensial2 + ... + S_konnotativ]

Aynan mana shu ichki semantik tuzilish ravishning gapda qaysi fe‘llar guruhi (harakat, nutq, aqliy faoliyat, holat fe‘llari) bilan sintaktik va semantik birikma hosil qila olishini, ya’ni uning valentlik potentsialini oldindan belgilaydi. Tadqiqot obyekti sifatida uchala tilning nufuzli adabiy manbalari va olimlarning asarlaridan olingan 150 dan ortiq kontekstual parchalar tahlil qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Nemis tilida modal ravishlarning strukturaviy-semantik tasnifi

G. Helbig va J. Buschaning nemis tili grammatikasi konsepsiyasiga tayangan holda, nemis tili tizimidagi Modaladverbien kategoriyasini quyidagi ichki strukturaviy tizim ko‘rinishida shakllantirish mumkin:

1. Art und Weise (Sifat, holat va usul) ravishlari: Ushbu guruh eng qadimgi va dinamik qatlam bo‘lib, u o‘z navbatida yasalish usuliga ko‘ra bir nechta guruhchalarni tashkil qiladi: a) Tub ravishlar (reine Adverbien): yasalish asosiga ega bo‘lmagan erkin birliklar (so, anders, gern, wie); b) Sifat-ravishlar (Adjektivadverbien): nemis tilining eng o‘ziga xos xususiyati bo‘lgan, konversiya natijasida qo‘shimchasiz holatda ham sifat, ham ravish bo‘la oladigan so‘zlar (schnell, langsam, gut, fleißig); d) Maxsus affiksli ravishlar: ot va sifat asoslaridan hosil qilinadigan, harakatning specifika belgisini beruvchi birliklar (-lings suffiksi bilan: blindlings, jählings; -s va -los suffikslari bilan: eilends, vergebens, anstandslos, bedenkenlos); e) Murakkab

kompozitlar (Zusammensetzungen): mantiqiy ma’nolarni birlashtiruvchi qo‘shma ravishlar (insgeheim, kopfüber, kurzerhand, rundheraus, unverrichterdinge).

2. Grad und Maß (Daraja va o‘lchov) ravishlari: Ish-harakat va belgining o‘lchovini aniqlovchi leksik guruhlar (einigermaßen, größtenteils, teilweise, halbwegs). Mualliflar fikricha, intensivlikni o‘ta yuqori darajada ko‘rsatuvchi sehr, fast, überaus, äußerst so‘zlari gapda ko‘proq yuklama funktsiyasini bajaradi.

3. Instrument und Mittel (Asbob va vosita): Matn tahlilida va gaplararo mantiqiy aloqani o‘rnatishda qo‘llaniladigan olmosh ravishlar tizimi (dadurch, damit, womit, hierdurch).

4. Erweiterung va Restriktive Verhältnisse: Qo‘shimcha qo‘shish yoki zidlik-cheklov munosabatlarini modallik asosida beruvchi so‘zlar (auch, außerdem, ferner, desgleichen; allerdings, dagegen, jedoch, nur, zumindest).

2. O‘zbek tilshunosligida holat ravishlarining lisoniy va sintagmatik tabiati

S. Rahimov va B. Umurqulovning (2003) ilmiy qarashlarida o‘zbek tilidagi holat ravishlari harakatning qay holatda va tarzda bajarilishini ko‘rsatib, qanday? qay tarzda? qay holatda? so‘roqlariga javob bo‘lishi ko‘rsatiladi. Mualliflar darslikda asta, sekin, tez, birdan, jim, to‘satdan, qo‘qqisdan, mardlarcha, yangicha, muzday kabi birliklarni tizimlashtiradilar. O‘zbek tiliga xos bo‘lgan eng muhim xususiyatlardan biri — holat ravishlarining ad-adjektiv tabiatga ko‘ra, ot turkumidagi so‘zlar bilan ham birika olishidir. Masalan, darslikda keltirilgan ‘muzday devorga suyanib turardi’ kontekstida ‘muzday’ komponenti otga bog‘lanib uning doimiy belgisini (sifat xususiyatini) ko‘rsatsa, ‘muzday qotib qoldi’ kontekstida esa fe‘lga bog‘lanib, sof holat ravishi funktsiyasida kelmoqda. Bu esa lisoniy birliklarning tejamkorlik qonuniyatiga ko‘ra yuqori dinamikaga ega ekanini tasdiqlaydi.

T. Asadov o‘z monografiyasida ravishlarning bu kabi sintagmatik imkoniyatlarini yanada chuqurlashtirib, ularni fe‘llar semantik guruhlari bilan kombinatsiyalashuv

darajasiga ko‘ra guruhlaydi. Olim tahlilidan kelib chiqib, keng va tor valentli holat ravishlarining harakat, nutq, aqliy faoliyat va holat fe‘llari bilan birikish qonuniyatlarini mukammal modellashtirish mumkin. Ushbu model quyidagi jadvalda tizimli aks ettirilgan:

1-jadval. Holat ravishlarining fe‘llar semantik sinflari bilan birikish valentligi modeli (T. Asadov bo‘yicha)

Leksik birlik	**Valentlik tipi**	**Birika oladigan fe‘llar guruhi**	**Lisoniy kombinatsiya namunalari (Sintagmalar)**	**Eksperimental-transformatsion tahlil**
Dabdurustdan	Keng valentli	Harakat fe‘llari, Nutq fe‘llari, Aqliy faoliyat, Ruhiy holat fe‘llari	Dabdurustdan sakramoq, dabdurustdan aytmoq, dabdurustdan qaror qilmoq, dabdurustdan yig‘lamoq	Ichki semasidagi [+to‘satdan], [+kutilmaganda] komponentlari tufayli dinamik fe‘llarning barcha guruhiga cheklovsiz birika oladi.
Odilona	Tor valentli (Cheklangan)	Faqat nutq va intellektual-aqliy faoliyat fe‘llari	Odilona so‘zlamoq, odilona hukm chiqarmoq, odilona baholamoq	Semasidagi [+mantiq], [+axloq], [+ijtimoiy mezon] tufayli jismoniy harakat fe‘llari (masalan: ‘odilona yugurmoq’, ‘odilona yiqilmoq’)

				bilan birika olmaydi.
Ravon	Tor valentli (Cheklangan)	Faqat nutq va o‘qish-yozish harakati fe‘llari	Ravon so‘zlamoq, ravon o‘qimoq, ravon yozmoq	Semasidagi [+akustik], [+estetik oqim] tarkibi jismoniy yoki holat fe‘llari (masalan: ‘ravon kulmoq’, ‘ravon uxlamoq’) bilan kelishini taqiqlaydi.

3. Qoraqalpoq tilshunosligida "сын рәўиши" tizimi va frazeologizmlarning o‘rni

J. Yeshbayevning fundamental tadqiqotlariga ko‘ra, qoraqalpoq adabiy tilida сын рәўиши harakatning bajarilish sifati va sharoitini maxsus uslubiy bo‘yoqlar bilan beruvchi vositadir. Olim o‘z asarida J. Seitnazarov, Sh. Seitov, T. Xalmuratov kabi ijodkorlar asarlaridan olingan matnlar orqali бирге (birga), тосаттан (to‘satdan) so‘zlarining gapdagi holat holi vazifasini aniqlaydi (Namuna: ‘Ананың түри тосаттан өзгерип кетти’). Qoraqalpoq tilidagi holat ravishlarining eng xarakterli xususiyatlaridan biri — ularning salıstırıw (qiyoslash-o‘xshatish) ma’nolarini yuqori darajada ifodalashidir. Bunga asosan ot va sifat asoslariga qo‘shiluvchi -ша/-ше affiksi xizmat qiladi. Masalan, J. Yeshbayev tahlil qilgan ‘бир адамша жасадым’ (bir odamdek yashadim) yoki ‘мусылманша сөйлегенине’ (musulmoncha gapirganiga) birikmalaridagi ravishlar harakatning bajarilish sifatini ijtimoiy-madaniy tushunchalar bilan solishtirish orqali yuzaga chiqaradi.

Shu bilan birga, J. Yeshbayev qoraqalpoq tiliga xos bo‘lgan o‘ta noyob lisoniy hodisani ochib beradi: til tizimidagi barqaror so‘z tizbekleri (frazeologik iboralar) gap

ichida funktsional va sintaktik jihatdan butunlay ravishlashib, sof holat ravishlarining semantik ekvivalentiga (izomorfizmiga) aylanadi. Masalan, ‘хә-пә деймен дегенше’ yoki ‘көзди ашып юмғанша’ iboralari semantik tarkibiga koʻra xuddi nemis tilidagi eilends, flugs, oʻzbek tilidagi tezda, lahzada, darhol ravishlari kabi harakatning oʻta yuqori tezlikda bajarilganini koʻrsatadi. Olim Sh. Seitov asaridan keltirgan: ‘Усы ўақытта көзди ашып-жумғанша Бағдияр, Досжан үсти-үстине оқты жаўдырды’ gapidagi ibora sintaktik jihatdan bitta komponent sifatida holat ravishi vazifasini bajarib kelmoqda.

4. Tillararo qiyosiy-tipologik sintez va funktsional mosliklar

Nemis, oʻzbek va qoraqalpoq tillarining grammatik qurilishi, leksik tarkibi va genealogik kelib chiqishi turlicha boʻlishiga qaramay, ularda holat ravishlari konseptual va funktsional jihatdan chuqur lisoniy oʻxshashlikka (izomorfizmga) ega. Nemis tilidagi maxsus derivatsion suffikslar oʻzbek va qoraqalpoq tillaridagi ravish yasovchi va qiyoslovchi qoʻshimchalari bilan funktsional planda toʻliq mos keladi. Ushbu tillararo funksional ekvivalentlik tizimini quyidagi umumlashtiruvchi jadval orqali yaqqol koʻrish mumkin:

2-jadval. Uch xil tizimli tillarda holat ravishlarining funktsional-semantik ekvivalentlik matrisasi

Nemis tili (Helbig/Buscha)	**Oʻzbek tili (Rahimov/Umurqulov; Asadov)**	**Qoraqalpoq tili (J. Yeshbayev)**	**Morfologik asosi va yasalishi**	**Yagona integral sematik maydon (Invariant)**
unverse hens / jählings	dabdurustdan / toʻsatdan	тосатта н	Suffiksallashuv va konversiya	[+toʻsatdan], [+kutilmaganda], [+tezkorlik]

anstandslos / fehlerlos	e’tirozsiz / so‘zsiz / odobdan	әдепшилик пенен / индамастан	Inkor va holat suffikslari ko‘chishi	[+odob doirasi], [+axloqiy mezon]
kopfüber / hinterrücks	boshi bilan (sho‘ng‘ib) / orqadan	басы менен / арқасынан	Kompozitlar (Qo‘shma birikmalar)	[+jismoniy holat], [+anatomik yo‘nalish]
größtenteils / teilweise	aksariyati / asosan / qisman	көпшилиги / бөлшеклеп	Miqdor-daraja o‘lchov asoslari	[+kvantifikatsiya], [+hajm, o‘lchov]

Ushbu matrisa shuni ko‘rsatadiki, insoniy lingvistik tafakkur harakat va holatning bajarilish uslubini grammatiklashtirishda bir xil mantiqiy-semantik invariantlardan foydalanadi. Faqat bu invariantlar har bir tilning ichki imkoniyatlaridan kelib chiqib, flektiv yoki agglyutinativ shakllarda moddiylashadi.

XULOSA. Nemis (G. Helbig, J. Buscha), o‘zbek (T. Asadov, S. Rahimov, B. Umurqulov) va qoraqalpoq (J. Yeshbayev) tilshunosligi materiallari asosida olib borilgan qiyosiy-tipologik, strukturaviy-semantik va funktsional-sintaktik tadqiqotlar quyidagi muhim ilmiy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi:

1. Holat ravishlari shunchaki harakatning tashqi ko‘rinishini ifodalovchi ikkinchi darajali mexanik qolip bo‘lmay, balki til egalarining borliqni, ijtimoiy-axloqiy va estetik qadriyatlarni kognitiv va subyektiv-baholovchi mezonlar asosida idrok etishini ta’minlovchi universal konseptual lisoniy kategoriyadir.

2. Tadqiq etilgan barcha tillarda holat ravishlari ikki yoqlama tabiatga (ad-verbal va ad-adjektiv simbioziga) ega. Ular gapdagi o‘rniga ko‘ra osonlik bilan sifatdan ravishga va ravishdan sifatga ko‘cha oladi. Bu esa tillarning eng muhim rivojlanish qonuniyati — lisoniy tejamkorlik (ekonomiya) tamoyiliga to‘liq mos keladi.

3. Komponentli tahlil natijalari shuni tasdiqladiki, holat ravishlarining gap ichida fe‘llar semantik guruhlari bilan munosabatga kirishish doirasi (keng yoki cheklangan-tor valentligi) ularning ichki leksik-semantik tarkibidagi differensial semalar arxitektonikasi tomonidan qat‘iy boshqariladi va tartibga solinadi.

4. Strukturaviy farqlarga qaramasdan, nemis tilidagi modal ravishlar yasalish tizimi (-los, -lings, Zusammensetzungen) o‘zbek va qoraqalpoq tillaridagi ravish yasovchi va qiyoslovchi affikslar (-cha, -larcha, -day, -ша/-ше) hamda ravishlashgan frazeologik birliklar bilan chuqur funktsional izomorfizm va o‘zaro to‘liq semantik ekvivalentlik munosabatini hosil qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Helbig G., Buscha J. Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. – Leipzig: Langenscheidt, 2001. – S. 345-352.

2. Asadov T. So‘z turkumlari tizimida ravishning o‘rni. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2005. – B. 42-56.

3. Rahimov S., Umurqulov B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik. – Toshkent: O‘qituvchi, 2003. – B. 118-128.

4. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинде раўиш. Илмий минетлери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1985. – Б. 75-92.

5. Sayidiraximova D.S. So‘z turkumlari tizimida ravishning o‘rni. Monografiya.- O‘sh, 2005.

GENDER TENGLIGI VA XOTIN-QIZLAR HUQUQLARINI TA`MINLASH: YANGI O`ZBEKISTONDA XOTIN-QIZLARGA MA`NAVIY, IJTIMOIY-SIYOSIY VA IQTISODIY SOHALARDA YARATILAYOTGAN IMKONIYATLAR VA ISLOHOTLAR TAHLILI

Yuldashaliyeva O‘g‘iloy Maxmudjon qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

yuldoshaliyevaogiloy@gmail.com

Ilmiy rahbar: Jumayeva Shoira Berdiyorovna

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Yangi O‘zbekistonda gender tengligini ta’minlash va xotin-qizlar huquqlarini himoya qilish borasidagi amalga oshirilayotgan ma`naviy ,ijtimoiy-siyosiy hamda iqtisodiy islohotlar kompleks tahlil qilinadi. Xususan, davlat siyosatida gender tenglik tamoyillarining mustahkamlanishi, xotin-qizlarning jamiyatdagi faolligini oshirish, ularning iqtisodiy mustaqilligini ta’minlash va siyosiy*

qarorlar qabul qilish jarayonidagi faolligini kengaytirishga qaratilgan mexanizmlar o‘rganiladi. Shuningdek, milliy qonunchilik bazasi, institutsional o‘zgarishlar va xalqaro standartlarga moslashuv jarayonlari hamda ilmiy jihatdan asoslanadi. Tadqiqot natijasida gender tenglikni ta’minlashning dolzarb muammolari va istiqboldagi ustuvor yo‘nalishlar aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: *gender tengligi, xotin-qizlar huquqlari, Yangi O‘zbekiston, ijtimoiy-siyosiy islohotlar, iqtisodiy rivojlanish, ma`naviyat,ayollar faolligi, davlat siyosati, institutsional mexanizmlar.*

Аннотация: *В данной статье проводится комплексный анализ духовный , социально-политических и экономических реформ, реализуемых в Новом Узбекистане с целью обеспечения гендерного равенства и защиты прав женщин. В частности, рассматриваются вопросы укрепления принципов гендерного равенства в государственной политике, повышения социальной активности женщин, обеспечения их экономической независимости, а также расширения их участия в процессе принятия политических решений. Кроме того, научно обосновываются процессы совершенствования национальной законодательной базы, институциональные преобразования и адаптация к международным стандартам. В результате исследования выявляются актуальные проблемы обеспечения гендерного равенства и определяются приоритетные направления его дальнейшего развития.*

Ключевые слова: *гендерное равенство, права женщин, Новый Узбекистан, социально-политические реформы, экономическое развитие,духовность, активность женщин, государственная политика, институциональные механизмы.*

Abstract: *This article provides a comprehensive analysis of the ongoing spiritual, socio-political and economic reforms in New Uzbekistan aimed at ensuring*

gender equality and protecting women's rights. In particular, it examines the strengthening of gender equality principles in state policy, mechanisms designed to enhance women's social activity, ensure their economic independence, and expand their participation in political decision-making processes. The study also scientifically substantiates the development of the national legislative framework, institutional transformations, and the process of alignment with international standards. As a result, the research identifies current challenges in ensuring gender equality and defines its priority directions for future development.

Keywords:*gender equality, women's rights, New Uzbekistan, socio-political reforms, economic development,spiritualliy, women's empowerment, public policy, institutional mechanisms.*

So‘nggi yillarda Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar tizimida gender tengligini ta’minlash va xotin-qizlar huquqlarini himoya qilish ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida e’tirof etib kelinmoqda. Zamonaviy demokratik jamiyat qurish jarayonida ayollarning jamiyatdagi o‘rni va rolini mustahkamlash, ularning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy hayotdagi faol ishtirokini oshirish davlat siyosatining muhim tarkibiy qismiga aylandi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Miromonovich tomonidan ilgari surilgan g‘oyalarga ko‘ra, “Jamiyat hayotida ayollarning o‘rni va nufuzi qanchalik yuqori bo‘lsa, jamiyat taraqqiyoti ham shunchalik barqaror va samarali bo‘ladi”. Ushbu yondashuv Yangi O‘zbekistonda gender siyosatini shakllantirishning asosiy konseptual yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Davlat rahbarimiz tomonidan xotin-qizlarning huquq va manfaatlarini ta’minlash,

ularni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash masalasi davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgani mazkur sohada tizimli islohotlarni jadallashtirishga xizmat qilmoqda.[108]

Shuningdek, Shavkat Mirziyoyev Miromonovich o‘z nutqlarida xotin-qizlarning nafaqat ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlam sifatida, balki jamiyat taraqqiyotining faol subyekti sifatida qaralishi zarurligini alohida ta’kidlaydi. Bu esa ayollarning iqtisodiy mustaqilligini ta’minlash, ularni tadbirkorlikka keng jalb etish, ta’lim va kasb-hunar egallash imkoniyatlarini yanada kengaytirish orqali amalga oshirilmoqda.

O‘zbekistonda gender tengligini ta’minlash bo‘yicha mustahkam huquqiy baza shakllantirilgan bo`lib, xususan, 2019-yil 2-sentabrda qabul qilingan “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonun ushbu sohaning asosiy huquqiy poydevorini yaratib berdi. Ushbu qonun gender tenglikni ta’minlash sohasidagi munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan bo‘lib, unda gender diskriminatsiyasining oldini olish mexanizmlari belgilab berildi.[109]

Shuningdek, 2019-yilda qabul qilingan “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi qonun ayollarni himoya qilishning muhim huquqiy kafolatini yaratib berdi.[110]

Bundan tashqari, 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan Gender tenglik strategiyasi hamda 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan ayollar faolligini oshirish milliy dasturi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlarini belgilab berdi.[111]

---

[108] O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Miromonovich “Xotin-qizlar huquqlarini ta`minlash va gender tengligini mustahkamlash masalalariga bag`ishlangan nutq va ma`ruzalar to`plami” Toshent: O`zbekiston,2023.22b.

[109] O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-sentabrdagi O‘RQ–562-sonli “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni.

[110]O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-sentabrdagi O‘RQ–561-sonli “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuni.

[111] O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining 2021-yil 28-maydagi SQ–297-IV-son qarori bilan tasdiqlangan 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan Gender tenglik strategiyasi; O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlashga oid 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan davlat dasturlari.

Ijtimoiy sohada amalga oshirilayotgan islohotlar esa ayollarning ta’lim, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy himoya tizimidagi imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan. Xususan, ayollarning oliy ta’limga qamrovi oshib borayotgani ularning jamiyatdagi faolligini kuchaytiruvchi muhim omil hisoblanadi.[112] So‘nggi yillarda oliy ta’lim muassasalarida xotin-qizlar uchun alohida grantlar, imtiyozli kvotalar va stipendiyalar joriy qilindi. Ilmiy tadqiqot faoliyatida ayol olimalarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida “Olima ayollar” platformalari, ilmiy-amaliy konferensiyalar hamda mentorlik dasturlari yo‘lga qo‘yildi. Bu esa ayollarning intellektual salohiyatini oshirish bilan bir qatorda, jamiyatda ma’rifatli va zamonaviy ayol obrazini shakllantirishga xizmat qilmoqda.[113] Ma’naviy-ma’rifiy islohotlarda xotin-qizlarning mafkuraviy immunitetini kuchaytirish masalasiga ham alohida e’tibor qaratildi. Bugungi globallashuv sharoitida turli axborot xurujlari va ma’naviy tahdidlarga qarshi kurashishda ayollarning ongli, mustaqil fikrlovchi va ma’naviy yetuk shaxs sifatida shakllanishi muhim omil hisoblanadi. Shu bois madaniy-ma’rifiy loyihalar, kitobxonlik targ‘iboti, media savodxonlik dasturlari hamda ijtimoiy tarmoqlarda ma’rifiy kontentlarni kengaytirishga qaratilgan tashabbuslar amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, “Ayolga ehtirom” haftaliklari, ma’naviy uchrashuvlar, teatr va kino loyihalari xotin-qizlarning ma’naviy faolligini oshirishga xizmat qilmoqda. [114]

Shuningdek, xotin-qizlarning madaniyat va san’at sohasidagi faoliyatini qo‘llab-quvvatlash davlat siyosatining muhim yo‘nalishiga aylandi. Bugungi kunda ayollar teatr, musiqa, tasviriy san’at, adabiyot va milliy hunarmandchilik yo‘nalishlarida o‘z salohiyatini namoyon etishi uchun keng imkoniyatlarga ega bo‘lmoqda. Milliy qadriyatlarni asrash va targ‘ib qilishda ayollarning o‘rni kuchaytirilib, ularning jamiyat

[112] Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – B. 244–247.
[113] O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining Gender tenglikni ta’minlash masalalariga oid materiallari. – Toshkent, 2022. – B. 35–42.
[114] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Ma’naviyat va ma’rifat markazi materiallari. – Toshkent, 2023. – B. 56–61.

ma’naviy hayotidagi ta’sir doirasi sezilarli ravishda kengaydi. Bu jarayon, o‘z navbatida, oilalarda sog‘lom ma’naviy muhitni shakllantirish va yosh avlod tarbiyasini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. [115]

Yangi O‘zbekistonda xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash siyosati faqat ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar bilan cheklanmay, balki ularning iqtisodiy va ijtimoiy mustaqilligini ta’minlash orqali ma’naviy erkinligini mustahkamlashga ham qaratilgan. Xususan, ayollar tadbirkorligini rivojlantirish, kasb-hunarga o‘qitish, mahallalarda bandlik markazlarini tashkil etish va ayollar startaplarini moliyalashtirish kabi tashabbuslar ayollarning jamiyatdagi mavqeini mustahkamladi. Iqtisodiy barqarorlik esa xotin-qizlarning ma’naviy va intellektual rivojlanishiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda.[116]

Siyosiy sohada esa ayollarning davlat boshqaruvidagi ishtiroki kundan-kunga ortib bormoqda. Parlament va mahalliy kengashlarda ayollar ulushining oshishi gender tenglik siyosatining amaliy natijasi sifatida namoyon bo`ladi.Shuningdek, yangi tahrirdagi Konstitutsiyada erkaklar va ayollarning teng huquqliligi mustahkamlanib, gender diskriminatsiyasiga yo‘l qo‘yilmasligi belgilab qo‘yilganini ham alohida takidlab o`tish lozim.Amalga oshirilayotgan islohotlarga qaramay, gender tenglikni to‘liq ta’minlash yo‘lida ayrim muammolar saqlanib qolmoqda. Jumladan:

-Jamiyatda gender stereotiplari mavjudligi;

-Ayollarning iqtisodiy faolligi hududlar kesimida farqlanishi;

-Ayrim holatlarda qonunlarning amaliy ijrosi yetarli darajada emasligi.

Xalqaro tashkilotlar, jumladan, BMT tomonidan ham gender tenglikni ta’minlashda qonunchilik bilan bir qatorda uning samarali ijrosi muhimligi ta’kidlanadi.[117]

[115] Mirziyoyev Sh.M. Insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik – milliy g‘oyamizning poydevoridir. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – B. 178–182.
[116] Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – B. 256–259.
[117] O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: Adolat, 2023. – B. 12–13.

Yangi O‘zbekistonda ayollarning iqtisodiy faolligini oshirishga qaratilgan islohotlar ham alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, ayollar tadbirkorligini rivojlantirish, ularga imtiyozli kreditlar ajratish, kasb-hunar o‘rgatish orqali ularning iqtisodiy mustaqilligini ta’minlash choralari amalga oshirilayotgani alohida e`tibor kasb etadi. Shuningdek,ayollar tadbirkorlik markazlarining tashkil etilishi, ularni qayta tayyorlash va moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari joriy etilishi natijasida ayollarning kichik biznesdagi ulushi ortib bormoqda.Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ayollarning iqtisodiy faolligi oshishi mamlakatning umumiy iqtisodiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.[118]

Umuman olganda,Yangi O‘zbekistonda xotin-qizlar huquqlarini ta’minlash va gender tenglikni qaror toptirish borasida keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. Qonunchilik bazasining mustahkamlanishi, institutsional tizimlarning rivojlanishi hamda iqtisodiy va ijtimoiy dasturlar ayollarning jamiyatdagi o‘rnini sezilarli darajada oshirmoqda.

Shu bilan birga, ushbu yo‘nalishda erishilgan natijalarni yanada mustahkamlash uchun gender siyosatini takomillashtirish, jamiyatda gender madaniyatini rivojlantirish va qonunlarning samarali ijrosini ta’minlash muhim vazifa bo‘lib qolmoqda.[119]

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022.

2.O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining Gender tenglikni ta’minlash masalalariga oid materiallari. – Toshkent, 2022.

[118] United Nations. Gender Equality and Women's Empowerment Reports. – New York, 2022. – B. 18–21.
[119] Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022. – B. 198–203.

3.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Ma’naviyat va ma’rifat markazi materiallari. – Toshkent, 2023.

4.O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangi tahrir) - Toshkent:Adolat,2023.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmon va qarorlari (2017–2024 yy.).

6.O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Miromonovich “Xotin-qizlar huquqlarini ta`minlash va gender tengligini mustahkamlash masalalariga bag`ishlangan nutq va ma`ruzalar to`plami” Toshkent: O`zbekiston,2023.

7. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-sentabrdagi O‘RQ–562-sonli “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni.

8.O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-sentabrdagi O‘RQ–561-sonli “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuni.

9.O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining 2021-yil 28-maydagi SQ–297-IV-son qarori bilan tasdiqlangan 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan Gender tenglik strategiyasi; O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlashga oid 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan davlat dasturlari.

10.Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

11.Mirziyoyev Sh.M. Insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik – milliy g‘oyamizning poydevoridir. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

12.Xalqaro hujjatlar: CEDAW konvensiyasi.

13.“Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonun, 2019.

14.“Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonun, 2019.

15. United Nations. Gender Equality and Women's Empowerment Reports. – New York, 2022.

A HUMANISTIC APPROACH TO THE HUMAN BEING IN THE EDUCATIONAL REFORMS OF NEW UZBEKISTAN: A PHILOSOPHICAL-METHODOLOGICAL ANALYSIS

Yuldashev Tazabay Niyetbay ugli

University of Innovative Technologies

E-mail: tazabayyuldashev@gmail.com

Abstract. *The aim of this study is to substantiate, from a philosophical-methodological standpoint, the humanistic approach to the human being in the*

educational reforms of New Uzbekistan, on the basis of the thesis that the human being is a dialectical unity of object and subject. The relevance derives from the insufficiency of any one-sided conception of the human — whether as a mere product of society or as pure freedom — for grounding contemporary education. The study employs the dialectical method together with philosophical-anthropological and conceptual analysis. It is argued that the classical-objective and non-classical-subjective traditions each capture only one dimension of human existence, and that their synthesis yields an educational model in which the learner is recognised at once as an object of formation and as an active subject of self-development. The author concludes that this subject-recognising humanistic approach furnishes the philosophical-methodological foundation of educational reform.

Keywords: *humanistic approach, educational reform, human dignity, object and subject, philosophical anthropology, New Uzbekistan.*

Introduction

The question of what the human being is remains one of the oldest and, at the same time, one of the most contemporary problems of philosophy. This question is ontological in nature, for it concerns the place of the human being within the order of being and its mode of existence. It is, moreover, far from being a purely abstract concern: every educational system rests, whether explicitly or tacitly, on a definite conception of what kind of being the human is, and therefore the philosophical answer given to this question has direct consequences for educational theory and practice.

In New Uzbekistan, the principle of human dignity and the placing of human interests at the centre of all reforms have become a guiding direction of state policy [1].

This orientation finds its most concrete expression in the sphere of education, where the relation between the human being and the institutions that form it is decided in practice. At the same time, the contemporary context — marked by rapid social change and the pervasive expansion of information technologies — renders inadequate any one-sided conception of the human: neither the reduction of the learner to a passive object of instruction nor its elevation into an unconditioned, self-sufficient freedom can serve as an adequate foundation for education.

The aim of the present paper is to substantiate, from a philosophical-methodological standpoint, the humanistic approach to the human being in educational reform, on the basis of the central thesis of the wider research project, namely the understanding of the human being as a dialectical unity of object and subject. The paper first reconstructs the two principal traditions of interpreting the human, then sets out the methodological framework, and finally develops the implications of the synthesis for education.

Literature review and theoretical background

The history of philosophy may be read, in this respect, as a movement between two one-sided traditions. The classical tradition interprets the human being primarily as an object — a being subordinated to the general order of being and determined by external causes, whether natural, divine or social. Within this line the human appears as a result, its essence derived from something external to it; its mature scientific expression is found in the nineteenth century, where K. Marx defines the essence of the human being as “the ensemble of social relations” [2]. The non-classical tradition, by contrast, interprets the human being as a subject — as a being that freely posits its own existence and confers meaning upon the world. J.-P. Sartre gives this tradition its

sharpest formulation in the claim that existence precedes essence and that the human being is, in this sense, “condemned to be free” [3].

The objective line itself is far from homogeneous. In ancient atomism, the human being was treated as a natural phenomenon composed of atoms; in the medieval worldview, as a link within a divinely ordained hierarchy; and in the modern period, under the influence of mechanism, as a complex mechanism obedient to the laws of nature. What unites these otherwise diverse interpretations is the derivation of the human from an order standing above or outside it. A decisive turning point occurs with I. Kant, who conceived the human being as belonging at once to the realm of natural necessity (as a phenomenon) and to the realm of moral freedom (as a noumenon), and thereby attempted to hold the objective and subjective dimensions together rather than sacrificing one to the other. It is largely from this Kantian tension that the subsequent problematic of philosophical anthropology unfolds.

The decisive insight, however, is that neither dimension can be absolutised without distorting its object. M. Heidegger’s analysis of human existence (Dasein) is instructive here: the human being is always already “thrown” into a world it did not choose (and is thus conditioned) and, at the same time, “projects” its own possibilities (and is thus free) [4]. Conditionedness and freedom are therefore not external opposites but are united within the very mode of human existence. Twentieth-century philosophical anthropology developed precisely from this tension: M. Scheler analysed the human being as a being situated in the tension between vital impulse and spirit, occupying a special place in the cosmos [5], while E. Cassirer characterised it as a “symbol-forming being” (animal symbolicum) [6]. These positions, each in its own way, articulate the twofold character of human existence and provide the immediate theoretical background of the present study.

On this basis, the human being is best understood not as an object or a subject alone, but as the dialectical unity of the two—as a being that is at once shaped by nature and society (object, result) and the free, meaning-giving ground of its own existence (subject, condition). This synthesis is not an eclectic juxtaposition of two views but a determinate conceptual claim: the human is not an object in one respect and a subject in another by mere accident, but is necessarily both, since it is precisely as a conditioned being that it is capable of freedom, and precisely as a free being that it can take up and transform its conditions. It is this synthetic conception, rather than any of its one-sided antecedents, that provides the most adequate philosophical premise for a theory of education.

Methodology

The study is theoretical and relies on three interconnected methods. The first is the dialectical method, which examines its object in the unity of its opposing determinations and thereby allows conditionedness and freedom, objectivity and subjectivity, to be grasped not as mutually exclusive, but as mutually conditioning moments. The second is the philosophical-anthropological approach, which situates the specific problem of education within the more general question of the human being's mode of existence. The third is a comparative conceptual analysis of classical and non-classical philosophical doctrines, through which the strengths and limitations of each tradition are assessed.

In addition, the principle of complementarity is employed in a reflexive, methodological sense: two approaches that appear to exclude one another may nonetheless prove jointly necessary for an adequate description of one and the same object. The reliability of the analysis is secured by grounding each step in primary philosophical sources rather than in derivative interpretations [7].

Analysis: two paradigms of education and their synthesis

The philosophical antinomy between the human being as an object and as a subject manifests itself in pedagogical practice as two paradigms of education. In the first, education is conceived as a process of "filling": the teacher is the source of knowledge and the learner is its passive recipient; the learner is, in effect, reduced to a manageable object. In the second, education is a process of joint inquiry and personal growth, in which the learner participates as a subject who asks questions, makes choices, and assumes responsibility for their own development. From a philosophical-anthropological point of view, the first paradigm ignores the subjectivity of the learner, while a purely subjectivist reading ignores the objective conditions of formation; therefore, a mature model must hold both dimensions together, considering the learner as a being that is simultaneously being formed and forming itself.

E. Fromm’s humanistic teaching reinforces this synthesis. Although the human being is shaped by society, it remains a free being capable of productively realising its own potential; accordingly, education should orient the person away from the mode of “having”, understood as the mere accumulation of knowledge, toward the mode of “being”, understood as the active and creative realisation of the self [8]. On this view freedom is not opposed to conditionedness but is realised through its conscious appropriation: the learner becomes free precisely as a conditioned being who comes to understand and productively transform its own situation.

This problem becomes particularly acute in the digital age. The expansion of information technologies and artificial intelligence in education creates a persistent temptation to treat the learner as a measurable, manageable object - a recipient of standardized content optimized by external metrics. However, the more powerful such instrumental means become, the more important it is to preserve the student's status as

a subject capable of independent judgment, value-choice, and self-formation. A humanistic approach does not reject technological tools; it subordinates them to the development of the learner's subjectivity rather than allowing them to reduce the human being to an object of optimization.

The cost of neglecting either dimension can be stated more precisely. An education that treats the student solely as an object tends toward the authoritarian transmission of ready-made content; it may produce measurable short-term results, yet it fosters passivity, erodes the capacity for independent judgment, and in the long run fails to form the autonomous personality required by a developing society. An education that treats the learner solely as a subject, on the other hand, tends toward unstructured permissiveness that ignores the disciplined acquisition of knowledge and the objective conditions of competence. The dialectical model avoids both deformations: it holds that the learner's freedom is cultivated not in spite of, but through, structured engagement with objective content, so that autonomy and competence are developed together rather than traded against each other.

This conclusion converges with an influential line in the philosophy of education. P. Freire characterised the dominant model as a “banking” conception of education, in which knowledge is treated as a deposit transferred from teacher to student and the student is reduced to a passive receptacle [9]. His alternative — a dialogical, problem-posing education that engages the learner as a co-investigator of reality — coincides, from the side of pedagogical theory, with the conclusion reached here from the side of ontology. That two independent lines of argument, the ontological and the pedagogical, converge on the same demand lends additional weight to the thesis: the humanistic, subject-recognising model is not merely one pedagogical preference among others but follows from the very nature of the human being as a unity of object and subject.

Discussion: the humanistic approach and the reforms of New Uzbekistan

The educational reforms being implemented in New Uzbekistan — measures directed at improving the system of continuous education, raising the quality of instruction and developing the learner's personality — rest, in their inner logic, on the idea of humanism. The expression of the principle of human dignity in the educational sphere consists precisely in recognising the learner not as an object of administration but as an active participant in his or her own destiny. The philosophical-methodological approach defended here provides a theoretical foundation for these reforms: it explains, on the basis of the ontological nature of the human being, why the learner must be regarded as a subject, and it guards against a merely declarative humanism by grounding the demand for human-centred education in a determinate conception of the human. So understood, the humanistic approach is not an ideological slogan but a methodological principle capable of coordinating the various human sciences — psychology, sociology and pedagogy — around a single, philosophically articulated conception of the human being.

It is worth emphasising that grounding human dignity in this manner is more than a terminological refinement. A purely declarative appeal to human dignity, detached from any conception of what the human being is, remains exposed to arbitrary interpretation and can be invoked to justify incompatible practices. By contrast, when human dignity is understood as following from the human being's status as a subject — as a free, self-determining ground of meaning that nonetheless realises itself within objective conditions — the principle acquires determinate content and concrete normative force. In the educational context this means that respecting the learner's dignity is not exhausted by benevolent rhetoric or material provision, but requires institutional arrangements that actually enable the learner to exercise judgement, make

choices and assume responsibility. The philosophical-methodological foundation thus translates into a practical criterion for assessing whether reforms are humanistic in substance and not merely in name.

Conclusion and recommendations

The analysis conducted allows for the following conclusions. First, the history of philosophy offers two one-sided traditions of human interpretation—the classical-objective (the human as a result) and the non-classical-subjective (the human as a condition) —each of which reveals only a part of the truth. Secondly, the antinomy between them stems from the dual nature of human existence itself, namely the unity of conditionedness and freedom. Thirdly, the solution lies in understanding man as a dialectical unity of object and subject, in which freedom is realized not against, but through the conscious appropriation of one's conditions. Fourth, applied to education, this concept requires that the learner be considered simultaneously as an object of formation and as an active subject of self-development, thereby providing the philosophical and methodological foundation for the humanistic, human-centered reforms of New Uzbekistan.

Based on these conclusions, the following recommendations can be put forward: to expand pedagogical methods that ensure the student's subjectivity, such as interactive, problem-based, and project-based learning; to incorporate the foundations of a humanistic-philosophical conception of the human being into teacher training programs; and, when evaluating the effectiveness of reforms, to take into account not only knowledge indicators but also the student's level of activity and responsibility. Future research may be directed toward the further development of this model and its application across several human sciences.

References

1. Mirziyoyev Sh.M. Strategy of New Uzbekistan. – Tashkent: “O‘zbekiston” Publishing House, 2021. – 464 p.

2. Marx K. Theses on Feuerbach // Marx K., Engels F. Collected Works. Vol. 5. – Moscow: Progress Publishers, 1976. – P. 3–5.

3. Sartre J.-P. Existentialism is a Humanism / trans. C. Macomber. – New Haven: Yale University Press, 2007. – 108 p.

4. Heidegger M. Being and Time / trans. J. Macquarrie, E. Robinson. – Oxford: Blackwell, 1962. – 589 p.

5. Scheler M. The Human Place in the Cosmos / trans. M. Frings. – Evanston: Northwestern University Press, 2009. – 88 p.

6. Cassirer E. An Essay on Man: An Introduction to a Philosophy of Human Culture. – New Haven: Yale University Press, 1944. – 237 p.

7. Shermukhamedova N.A. Philosophy and methodology of science. – Tashkent: Universitet, 2005. – 320 p.

8. Fromm E. To Have or to Be? – New York: Harper & Row, 1976. – 215 p.

9. Freire P. Pedagogy of the Oppressed / trans. M. Bergman Ramos. – New York: Continuum, 2000. – 183 p.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI TABIAT BILAN TANISHTIRISHDA BOLALAR ADABIYOTINING O‘RNI

Yuldoshova Mexriniso Ochildiyevna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

yuldoshovaniso99@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishda bolalar adabiyotining o‘rni va ahamiyati ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilinadi. Bolalar adabiyoti orqali bolalarda tabiatga nisbatan qiziqish, ekologik*

madaniyat, estetik did va atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatni shakllantirish imkoniyatlari yoritilgan. Tadqiqot davomida maktabgacha ta’lim tashkilotlarida qo‘llaniladigan badiiy adabiyot namunalari, ularning tarbiyaviy va rivojlantiruvchi xususiyatlari tahlil qilinib, bolalarni tabiat bilan tanishtirishdagi samaradorligi asoslab berilgan. Natijalar bolalar adabiyotidan maqsadli foydalanish bolalarning ekologik bilimlari va tabiatga bo‘lgan ijobiy munosabatini rivojlantirishda muhim omil ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *maktabgacha ta’lim, bolalar adabiyoti, tabiat, ekologik tarbiya, badiiy asar, ertak, hikoya, she’r, ekologik madaniyat, tarbiya.*

KIRISH (INTRODUCTION)

Bugungi kunda ekologik muammolarning global miqyosda ortib borishi yosh avlodda tabiatga ongli munosabatni shakllantirish masalasini dolzarb vazifalardan biriga aylantirmoqda. Tabiatni sevish, uni asrash va undan oqilona foydalanish ko‘nikmalari insonda bolalik davridan shakllantirilishi lozim. Ayniqsa, maktabgacha yosh davri bolaning shaxs sifatida rivojlanishida, dunyoqarashi va qadriyatlari shakllanishida muhim bosqich hisoblanadi.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarni tabiat bilan tanishtirish ta’lim-tarbiya jarayonining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu jarayonda kuzatish, ekskursiya, tajriba, didaktik o‘yinlar bilan bir qatorda bolalar adabiyotidan foydalanish ham katta pedagogik ahamiyatga ega. Chunki badiiy adabiyot bolaga tabiatni nafaqat tushuntiradi, balki uni his qilish, qadrlash va sevishga ham o‘rgatadi.

Bolalar adabiyoti maktabgacha yoshdagi bolalarning hissiy dunyosiga kuchli ta’sir ko‘rsatadigan vosita hisoblanadi. Tabiat mavzusidagi she’rlar, hikoyalar, ertaklar va topishmoqlar bolalarda o‘simliklar, hayvonlar, fasllar va tabiat hodisalari haqidagi dastlabki tushunchalarni shakllantiradi. Shu bilan birga, ular orqali bolalarda tabiatga nisbatan mehr-shafqat, g‘amxo‘rlik va mas’uliyat hissi rivojlanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishda bolalar adabiyotining o‘rni, pedagogik imkoniyatlari va samaradorligini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (METHODS)

Tadqiqot davomida pedagogik kuzatish, ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy o‘rganish va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida qo‘llanilayotgan bolalar adabiyoti namunalarining mazmuni o‘rganilib, ularning tabiat haqidagi bilimlarni shakllantirishdagi o‘rni tahlil qilindi.

Tadqiqot obyekti sifatida maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish jarayoni tanlandi. Tadqiqot predmeti esa ushbu jarayonda bolalar adabiyotidan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari hisoblanadi.

Metodologik asos sifatida maktabgacha pedagogika, bolalar psixologiyasi va ekologik tarbiya nazariyalariga oid ilmiy qarashlar olindi. Tadqiqotda bolalar adabiyotining quyidagi janrlari tahlil qilindi:

- tabiat haqidagi she’rlar;
- ekologik mazmundagi hikoyalar;
- hayvonlar va o‘simliklar haqidagi ertaklar;
- tabiat hodisalariga bag‘ishlangan topishmoqlar;
- maqol va matallar.

NATIJALAR (RESULTS)

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bolalar adabiyotidan tizimli foydalanish maktabgacha yoshdagi bolalarning tabiat haqidagi bilimlarini sezilarli darajada boyitadi.

Birinchidan, badiiy asarlar bolalarda tabiat obyektlari va hodisalari haqidagi tasavvurlarni kengaytiradi. Masalan, fasllar, daraxtlar, gullar, qushlar va hayvonlar haqidagi she’rlar bolalarning atrof-muhit haqidagi bilimlarini mustahkamlaydi.

Ikkinchidan, bolalar adabiyoti bolaning hissiy-emotsional rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Tabiat obrazlarining badiiy tasviri bolalarda hayrat, quvonch va qiziqish kabi ijobiy his-tuyg‘ularni uyg‘otadi.

Uchinchidan, ertak va hikoyalar orqali bolalarda tabiatga ehtiyotkorona munosabat shakllanadi. Asarlardagi ijobiy qahramonlarning tabiatga mehr bilan munosabatda bo‘lishi bolalar uchun namuna vazifasini bajaradi.

To‘rtinchidan, badiiy asarlar bolalar nutqini rivojlantirishga xizmat qiladi. Tabiatga oid yangi so‘zlar, iboralar va tasviriy vositalar bolaning lug‘at boyligini oshiradi hamda bog‘lanishli nutqini rivojlantiradi.

Tahlillar natijasida quyidagi pedagogik imkoniyatlar aniqlandi:

№	**Bolalar adabiyotining ta’siri**	**Natija**
1	Tabiat haqidagi bilimlarni boyitadi	Ekologik tushunchalar shakllanadi
2	Hissiy tarbiya beradi	Tabiatga mehr paydo bo‘ladi
3	Nutqni rivojlantiradi	Lug‘at boyligi ortadi
4	Tafakkurni rivojlantiradi	Kuzatuvchanlik kuchayadi
5	Axloqiy tarbiya beradi	Mas’uliyat hissi shakllanadi

MUHOKAMA

Bolalar adabiyotining asosiy afzalligi shundaki, u murakkab ekologik tushunchalarni bolalar yoshiga mos va qiziqarli shaklda yetkazib beradi. Maktabgacha yoshdagi bolalar ko‘proq obrazli fikrlaydilar. Shu sababli tabiat obyektlarini jonlantirish, hayvonlar va o‘simliklarni qahramon sifatida tasvirlash ularda kuchli qiziqish uyg‘otadi.

Masalan, qushlar haqidagi ertaklarni tinglagan bola qushlarning hayoti va foydasi haqida ma’lumotga ega bo‘ladi. Daraxtlar haqidagi hikoyalar esa o‘simliklarning inson hayotidagi ahamiyatini tushunishga yordam beradi. Natijada bolalarda tabiatga nisbatan befarqlik emas, balki g‘amxo‘rlik hissi rivojlanadi.

Bolalar adabiyoti ekologik tarbiyaning uzviy qismi hisoblanadi. Bugungi ekologik muammolar sharoitida bolalarni tabiatni asrash ruhida tarbiyalash muhim ahamiyatga ega. Badiiy asarlar orqali berilgan ekologik g‘oyalar bolalar ongiga tezroq va samaraliroq singadi.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tabiat bilan tanishtirish mashg‘ulotlarini bolalar adabiyoti bilan integratsiyalash tavsiya etiladi. Masalan, fasllar mavzusini o‘rganishda she’r o‘qish, daraxtlar mavzusida hikoya aytib berish yoki hayvonlar mavzusida ertaklardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshiradi.

Pedagoglar tomonidan asarni ifodali o‘qish, suhbat tashkil etish, rasm chizdirish va rolli o‘yinlardan foydalanish bolalarning tabiat haqidagi bilimlarini mustahkamlaydi. Bu esa ta’lim jarayonining interfaol va samarali bo‘lishini ta’minlaydi.

XULOSA

Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishda bolalar adabiyoti muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Tabiat mavzusidagi she’rlar, hikoyalar, ertaklar va topishmoqlar bolalarda ekologik bilimlarni shakllantirish, tabiatga mehr uyg‘otish va atrof-muhitga mas’uliyatli munosabatni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari bolalar adabiyotidan maqsadli va tizimli foydalanish bolalarning ekologik madaniyatini rivojlantirishda samarali vosita ekanligini ko‘rsatdi. Shu sababli maktabgacha ta’lim amaliyotida tabiatga oid badiiy asarlardan keng foydalanish, ularni mashg‘ulotlar mazmuniga integratsiya qilish va zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2019.

2. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim va tarbiya davlat standarti. – Toshkent, 2020.

3. Hasanboyeva O., Tojiboyeva H., Qodirova F. *Maktabgacha pedagogika*. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2022.

4. Qodirova F.R., Toshpo‘latova Sh.Q., A’zamova M.N. *Maktabgacha pedagogika*. – Toshkent: Tafakkur, 2019.

5. Nishonova Z.T. *Bolalar psixologiyasi va uni o‘qitish metodikasi*. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2021.

6. Jumayev M. *Ekologik tarbiya nazariyasi va amaliyoti*. – Toshkent: Fan, 2020.

7. Usmonova M. *Maktabgacha ta’limda ekologik tarbiya metodikasi*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2021.

8. G‘ulom Y. *Bolalar adabiyoti*. – Toshkent: Cho‘lpon, 2020.

9. MAKTABGACHA TA’LIM YOSHIDAGI BOLALARNI TABIAT BILAN TANISHTIRISH. YM Ochildiyevna. ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ 17 (1), 160-164.

10. STEAM. INTEGRATSIYALSHGAN TA'LIMNING ASOSIY G'OYASI. YM Ochildiyevna, B Oysanam, TM Kenjayevna. Scientific Impulse 1 (7), 524-525.

11. Modern Technologies for Introducing School-age Children to Nature. YM Ochildiyevna, SF Achildiyevna. European Scholar Journal 4 (2), 52-55.

IJTIMOIY TARMOQLARNING DEVIANT XULQ-ATVOR SHAKLLANISHIDAGI SOTSIOLOGIK OMILLARI

Yunusova Nozliya To‘lqin qizi

O’zbekiston Milliy universiteti

yunusovanozliya@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur tezisda deviant xulq-atvor tushunchasining nazariy asoslari, uning mohiyati, shakllanish omillari hamda asosiy sotsiologik yondashuvlar tahlil qilinadi, hamda olimlarning fikrlari asosida bugungi zamonaviy jamiyatda yuz berayotgan o’zgarishlar bilan birga tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *deviant xulq-atvor, anomiya, delinkvent xulq, ijtimoiy me’yor, yoshlar, sotsiologiya.*

Zamonaviy dunyoda deviant xatti-harakatlar muammosi ayniqsa keskin. Iqtisodiy tengsizlik, ommaviy globallashuv, axborotdan erkin foydalanish, demokratiyaning rivojlanishi, shuningdek, ijtimoiy hodisalar ko’pincha o’smirlar muhitida salbiy reaktsiyalarni keltirib chiqaradi. Yoshlar adolatsizlikka qarshi isyon ko’taradilar, axloqiy me’yorlarni o’rnatdilar. Deviant xulq-atvor ichkilikbozlik, giyohvandlik, o’z-o’zini o’ldirish bilan bog‘liq ijtimoiy illatlarning har biri yuzaga kelishi va ijtimoiy oqibatlariga ko’ra mohiyatan turli jihatlarga ega. Birinchi farq uzoq davom etadigan ijtimoiy zararli odatlar deviant xulq-atvor turmush tarzining ajralmas qismiga aylanadi. Doimiy oilaviy kelishmovchilik, oila va atrof-muhitdan qoniqmaslik, uydagi tushunmovchilik va boshqalar. Bularning barchasi bolaning ruhiyatini jarohatlaydi va u mavjud vaziyatni o’zgartirishga harakat qiladi. Bu o’rinda kamchiliklar, jumladan, nizolar rivojlanishining oldini oluvchi va unga qarshi kurashuvchi ijtimoiy nazorat tizimlari ijtimoiy institutlarda salbiy rol o’ynaydi.

Ma’lumki, kishining deviant axloqini jamiyatda qabul qilingan me’yorlarga zidligi va ruhiy jarayonlarining muvozanatsizligi, moslashuvchan emasligi ko’rinishida yoki uning shaxsiy axloqi ustidan axloqiy va estetik nazoratdan bo’yin tovlash ko’rinishidagi o’zini faollashtirish jarayonining buzilishida namoyon bo’luvchi alohida qilmishlar yoki qilmishlar tizimi sifatida belgilash mumkin. Normal va uyg‘un axloq shakllarini ruhiyat bilan bog‘liq uch darajada ifodalash mumkin:

- ruhiy jarayonlarning muvozanati ko’rinishidagi mizoj xususiyatlari;

- moslashuvchanlik va o’zini faollashtirish ko’rinishidagi xos xususiyatlar;

- kishining ma’naviyati, mas’uliyati va vijdonliligi ko’rinishidagi shaxsiylik.

Og‘uvchi xulq (deviant, lot. deviatio – og‘ish) deb, kishining qilmishlari, faoliyati turi odatiy, umum e’tirof etilgan me’yorlardan farq qiladigan yoki u o’zi a’zosi bo’lgan jamiyat tomonidan qabul qilingan me’yorlarga mos kelmay, barqaror ravishda ularning ijtimoiy me’yorlaridan og‘ishida namoyon bo’ladigan axloqqa aytiladi . Demak, deviant xulqli shaxs deb, birinchi navbatda, axloqiy jihatdan qarindosh-urug‘lari va do’stlarining ko’nglini og‘ritadigan va atrofdagilarning hayoti uchun xavf tug‘diradigan shaxslarga (individlarga) aytiladi.

Deviant xulq-atvor – bu jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy me’yorlar, qadryatlar va qoidalardan chetga chiqadigan xatti -harakatlar hisoblanadi. Deviant xulq barcha turdagi og’ishlarni o’z ichiga oladi. Delinkvent xulq atvor esa- huquqiy me’yorlarni buzish, ya’ni qonunni buzish bilan bog’liq bo’lgan hatti harakat hisoblanadi. Faqat qonun buzilishi bilan bog’liq holatlarni qamrab oladi. Masalan; maktab qoidalarini buzish, dars qoldirish, agressiv harakatlar deviant xulq-atvorga misol bo’lsa. O’g’irlik, bezorilik, noqonuniy moddalarni istemoli esa delinkvent xulq -atvorga misol bo’la oladi. Demak delinkvent xulq-atvor deviant bo’la oladi, ammo deviant xulq delinkvent bo’la olmaydi.

Delinkvent (qonunga zid, antiijtimoiy) axloq muammosi ko’plab ijtimoiy fanlarning tadqiqot predmeti hisoblanadi. Qonunga zid axloqqa nisbatan turli yondashuvlardan foydalaniladi. Psixologik adabiyotlarda uni ko’pincha delinkvent axloq sifatida ko’rsatadilar. (deviation-lotin tilida og’ishgan) «nojo’ya xatti-harakat, aybdorlik» ma’nolarini anglatadi[120]. Bu atama ostida biz shaxsning qonunga zid axloqi – ushbu jamiyatda va ushbu vaqtda o’rnatilgan qonunlardan og‘ishgan, boshqa odamlar yoki ijtimoiy tartibga, tinchlikka xavf soluvchi va o’zining oxirgi ko’rinishlarida jinoiy jazolanadigan aniq shaxsning harakatini tushunamiz mumkin.

[120] I.M. Xakimova “Deviant xulq-atvor psixologiyasi” O’quv qo’llanma Toshkent – 2014. 4-5b

O’smirning deviant axloqini diagnostika qilish uchun psixologlar tomonidan «qarshi harakat» deb nomlanuvchi mezonlar ishlab chiqilgan. Bu holatda, ular ijtimoiy, o’quv yoki shaxslararo sohadagi buzilishlar bilan bog‘liq eksternal deviatsiyani (nafrat, dushmanlik, tajovuz, o’g‘irlik, yolg‘on) o’z ichiga olgan bo’ladi. O’smirdagi deviant axloqning muomala belgilari.

-his-hayajonli portlashlar;

-kattalar bilan janjallar;

-kattalarning qoidalari yoki iltimoslarini mensimaslik yoki bajarishni rad etish;

-boshqa odamlarni jo’rttaga bezor qilish;

-o’z xatolarida boshqa birovlarni ayblash;

-jizzakilikning eng keskin darajasi;

-badjahllik, darg‘azablik, qasoskorlik, kek saqlash;

-haqoratlar va uyatsiz so’zlarni tez-tez ishlatish.

Tadqiqotlarga ko’ra, bunday tajovuzkorlik, gipperfaollik va ota-onalari bilan o’zaro munosabatlarda qiyinchilik alomatlari yaqqol ko’rinib turgan bolalar kattaroq yoshga yetganlarida hayotda bunday muammolari bo’lmagan bolalarga nisbatan besh martta ko’proq jinoyatchi yoki ichkilikboz bo’lib yetishganlar.

Delikvent so’zi ostida biz shaxsning qonunga zid axloqi – ushbu jamiyatda va ushbu vaqtda o’rnatilgan qonunlardan og‘ishgan, boshqa odamlar yoki ijtimoiy tartibga, tinchlikka xavf soluvchi va o’zining oxirgi ko’rinishlarida jinoiy jazolanadigan aniq bir shaxsning hatti- harakatini tushunamiz. Shaxsning bunday ko’rinishini turli xil omillar bilan talqin qilishimiz mumkin.

1.Biologik-genetik yondashuv. Biologik omillarning shaxsning og‘uvchi axloqi shakllanishiga va kelgusida jinoyat sodir etishga moyilligiga jiddiy ta’sirini birinchi bo’lib taniqli italiyalik olim va kriminalist Chezare Lombrozo ta’kidlab o’tgan. Uning fikricha, biologik belgilar tashqi qiyofa va axloqda qay darajada o’z ifodasini topishiga qarab, jinoyatchi shaxsi to’g‘risida xulosa qilish mumkin. Tadqiqotning asosiy usullari sifatida Lombrozo antropometrik xarakteristikalarni ham kuzatish usulini qo’llagan va ular yordamida kishi qiyofasini baholash alomatlari tizimini ajratgan. Bu alomatlar tug‘ma jinoyatchini to’g‘ri kishidan farqlash imkonini berdi. Buning ustiga, Lombrozo kishining tashqi belgilariga ko’ra hatto jinoyatchilarning alohida toifalarini differensiallashtirish (tabaqalashtirish) mumkin deb hisoblagan[121] . Shaxsning ijtimoiy xulq-atvori faqat oiladagi tarbiya yoki ijtimoiy muhit bilan emas, balki biologik omillar bilan ham belgilaniladi. Biologik omillar shaxsning hissiy reaksiyalariga, agressivlik darajasiga ayniqsa o’z ta’sirini yetarlicha ko’rsatadi. Biologik omil shaxsning og’uvchi xulq-atvorga ega bo’lishida sabab bo’lishi bugungi kunda tanqid qilinsada, biologik omil g’oyasi fanlarda saqlanib qolgan. Ammo shuni ham inobatga oloishimiz kerakki, biologik omillar jinoyatning asosiy sababi emas, lekin moyillik(predispozitsiya) sifatida namoyon bo’la oladi. Bu holat esa ijtimoiy hamda psixologik omillar ta’siri sababli shaxsning og’uvchi xulq- atvorini yanada kuchaytirishi mumkin.

2. Sotsiologik yondashuv. Ushbu yondashuv E.Dyurkgeym nomi bilan bog’langan bo’lib uning sotsiologiyaga kiritgan anomiya g’oyasi – bu jamiyatning shunday holatiki, bunda uning a’zolarining sezilarli qismi, ulardan talab etiluvchi axloq me’yorlari mavjud ekanligini bila turib, ularga salbiy munosabatda bo’ladi. Anomiya muammosi davrning o’tuvchi xususiyati, uning shartnomaviy-iqtisodiy munosabatlarini ma’naviy tartibga solishning vaqtincha pasayib ketishidan yuzaga

[121] Lombroso, C. Criminal Man. Durham: Duke University Press, 2006. p. 26.

kelgan. Muallifning fikricha, anomiya mexanikdan organik birdamlikka o'tish noto'liqligining mahsuli hisoblanadi. Bu holda, organik birdamlikning obyektiv bazasi – ijtimoiy mehnat taqsimoti - jamiyat ongida ma'naviy tayanch topishdan ko'ra tezroq taraqqiy etadi[122] .

Inson axloqining nazariyasi bilan bog'liq anomiyaning tushunchasi ikki jihatni o'z ichiga oladi: biri harakatning ma'lum maqsadlar bilan ta'minlanishiga kirsa, boshqasi – ushbu maqsadlarni qay darajada amalga oshirish mumkinligiga kiradi ular aniq, lekin ro'yobga chiqarib bo'lmaydigan bo'lishi mumkin. Zamonaviy sotsiologiyada anomiya tushunchasini nazariy ravishda qo'llashning ikki turli chizig'i shundandir. Muammoning birinchi jihati, subyekt o'z axloqi va harakatlarini jamiyatning ma'naviy va axloqiy talablari bilan qay darajada moslashtirishini ko'rib chiqadi. Shu bois subyekt axloqining bu ko'rinishini «me'yorsizlik» deb qabul qilinadi va uni izohlashda «begonalashtirish», «ijtimoiy dezintegratsiya», «sust darajada ijtimoiylashtirish» kabi iboralardan foydalanadilar.

«Madaniyatdagi me'yor ziddiyatlari» shaklidagi ikkinchi jihatni amerikalik olim Merton ishlab chiqqan. Mertonning fikricha, anomiya – jamiyat qimmatli-me'yoriy tizimining turli elementlari o'rtasidagi madaniy ravishda belgilangan umumiy maqsadlar, masalan, pul va boyliklar hamda ularga erishishning qonuniy, institutsional vositalari o'rtasidagi kelishmovchilik, ziddiyatlarning natijasidir[123]. Anomiya – odamlar jamiyat a'zolari tomonidan zimmalariga yuklatilgan maqsadlarga o'rnatilgan «me'yoriy» vositalar orqali erisha olmaganda yuzaga keladi. Unda, hatto jamiyatda umumiy maqsadlar mavjud bo'lganda ham, ushbu maqsadlarga erishishning ijtimoiy maqullangan vositalariga hamma ham yeta olmaydi. Ayrim odamlar, yoki hatto ijtimoiy guruhlar uchun ular umuman erishib bo'lmaydigan vositalardir. Natijada

[122] Durkheim, É. Suicide: A Study in Sociology. New York: Free Press, 1951.
[123] Merton, R. K. "Social Structure and Anomie." American Sociological Review, Vol. 3, No. 5, 1938, p. 672.

odamlar anomiya holatida turli individual usullar bilan: konformizm bilan, yoxud maqsadlar yoki vositalarni, ba’zan unisini ham, bunisini ham birga rad etadigan deviant axloq bilan moslashadilar . Anomiya holati jamiyatdagi madaniy me’yorlarning barqaror emasligi va ular o’rtasidagi ziddiyat natijasida yuzaga keladi. Sababi jamiyatdagi me’yor va qadriyatlar aslida odamlar tomonidan yaratiladi va ular vaqt o’tishi bilan o’zgarib boradi. Agar jamiyat maqsadlarni yuqori darajada targ‘ib qilsa, lekin ularni qonuniy yo’l bilan amalga oshirish imkoniyatlari barcha uchun teng bo’lmasa, bu ijtimoiy tengsizlik va me’yoriy tartibning zaiflashishiga olib keladi. Natijada ayrim shaxslar jamiyat tomonidan belgilangan qoidalardan chetga chiqib, muqobil yoki noqonuniy yo’llarni tanlashi mumkin.

Yana bir sotsiolog, interaksionizm yo’nalishining yetakchi namoyondalaridan bo’lgan Howard Saul Becker. U jamiytdagi, og’ish san’at va ta’lim jarayonlarini o’rganishda emperik yondashuvlari bilan mashhur bo’ldi. Beckerning “Outsiders” (1963) asari zamonaviy “labeling theory” (yorliq qo’yish nazaryasi) ga asos soldi.

Beckerning eng mashhur g’oyasi shundan iborat-ki, deviant xatti-harakatning mohiyati emas, balki jamiyatning unga bo’lgan reaksiyasi uni og’ishga aytalntiradi. Bu yondashuv kriminalogiya ta’lim va sog’liqni saqlash sohalarida keng qo’llanilgan. Becker tomonidan ishlab chiqilgan etiketlash nazariyasi (Labelling Theory) shaxsning deviant xulq-atvorini tushuntirishda markaziy o’rin tutadi. Nazariyaga ko’ra:

Jamiyat kichik me’yorbuzarliklarni ham “deviant” deb belgilasa, shaxs o’zini shu tarzda qabul qilishi mumkin. Shu orqali deviant xulqni davom ettirish mexanizmi yuzaga keladi. Etiketlash shaxsning ijtimoiy identitetiga ta’sir qiladi va uning ijtimoiy aloqalarini o’zgartiradi [124]. Zamonaviy jamiyatda me’yorlar doimo o’zgarib turadi: trendlar, viral kontent yoshlar uchun ijtimoiy qabul qilinadigan yoki rad etiladigan

[124] Becker, H. S. Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance. — New York: Free Press, 1963.

xatti-harakatlarni belgilaydi. Becker nazariyasiga ko'ra, shaxs ushbu ijtimoiy belgilashlarga moslashadi va shu orqali deviant xulq yoki me'yorlardan chetga chiqqan harakatlar shakllanadi.

3.Kriminogen yondashuv. Mazkur yondashuv asosida rus olimi

V.M. Kudryavsev endi klassik bo'lib qolgan jinoiy axloqning «vaziyat - shaxs - jinoiy axloq» tizimida bog'liqligi sxemasini «ijtimoiy ehtiyojlar – ehtiyojlarni qondirishning ijtimoiy imkoniyatlari - jinoyatchilik» sxemasiga o'zgartirdi. Shunga ko'ra, u shaxs va jinoyat o'rtasidagi bevosita aloqa o'rniga shaxslarning ijtimoiy ma'qul yoki ijtimoiy xavfli determinantlar shakllanishi ehtimoli bo'lgan butun ijtimoiy aloqalari tizimini ko'rib chiqish taklifini berdi. Demak, jinoiy axloqning ijtimoiy determinatsiyasida uni ifodalashning uchta mexanizmi ajralib chiqadi:1) shaxsning ma'lum ijtimoiy shakllanishi; 2) unga noqonuniy yoki qarama-qarshi xarakterda bo'lgan ko'rsatmalar berish; 3) shaxsni axloqning jinoiy variantini tanlashga majbur qiluvchi va yengillashtiruvchi vaziyatga solib qo'yish[125] . Kudryavtsev delinkvent xulqni ijtimoiy muhit va kriminogen vaziyatlar bilan bog'laydi. Ammo shaxsning jinoyatchi xulqqa moyilligi faqat uning tug'ma xususiyatlariga bog'liq emas. Aksincha, jamiyatdagi salbiy omillar, ijtimoiy nazoratning zaifligi va tarbiya tizimidagi kamchiliklar ham muhim rol o'ynaydi. Olimning nazariyasi shaxs va jamiyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni juda yaxshi ko'rsatadi.

4.Ijtimoiy-psixologik yondashuv. Delinkvent muhitni xarakterlovchi mazkur yondashuvning muhim tushunchasi jinoiy kriminal submadaniyat ta'rifi hisoblanadi. Jinoiy submadaniyat - jamiyatning cheklangan qismiga, jinoiy yo'nalishdagi fuqarolarga nisbatan bo'lgan ma'naviy hayotdir. Jinoiy submadaniyat huquqbuzarlarni birlashtiradi, ularning axloqini tartibga soluvchi sifatida chiqadi. Lekin uning asosiy

[125] Kudryavtsev, V. N. Причинность в криминологии. Москва: Юридическая литература, 1968. С. 112.

xavfi shundaki, u jamiyat ongini buzib ko’rsatadi, jinoiy tajribani boshqa shaklga aylantiradi, aholining odamoxunligini zaiflashtiradi, yoshlarni ijtimoiylashtirish jarayonini susaytiradi, ma’lum huquqiy me’yorlarni buzishning (masalan, soliq to’lashdan bo’yin tovlash) maqsadga muvofiqligi to’g‘risida jamoatchilik fikrini shakllantiradi, ayrim toifadagi jinoyat chilarning ijobiy qiyofasini yaratadi, aksincha, huquqni muhofaza qiluvchi organlarga yordam beruvchi fuqarolarni qoralaydi. Boshqacha aytganda, bu jihatdan jinoiy submadaniyat umumiylikni, avvalambor, yoshlar muhitini kriminallashtirishning asosiy mexanizmi hisoblanadi. S.V.Kudryavsev – delinkvent axloqning shakllanishiga ta’sir ko’rsatuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni tahlil qiladi. U mazkur omillarga ijtimoiy kayfiyat, axloq me’yorlari va stereotiplari, guruhiy bosim va guruhiy birdamlik mexanizmlarini, shuningdek, shaxslararo o’zaro munosabatlar mexanizmini, shaxsda psixologik jarayonlarning shakllanishi, guruhiy va ijtimoiy maqomni qo’lga kiritishni yoki mahalliy an’analar va udumlarni kiritadi [126]. Demak, ijtimoiy psixologik yondashuv delinkvent va deviant xulqni tushuntirishda eng realistik yondashuvlardan biri hisoblanadi. Shaxsning xulqi ko’pincha uning ijtimoiy guruhdagi o’rni, do’stlar va tengdoshlar bilan munosabatlari, shuningdek, jamiyat tomonidan belgilangan normativ qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liq.

5.Shaxsiyatli yondashuv Mazkur yondashuv asosida jinoyatchi shaxsning «jinoyat sodir etgan kishiga xos bo’lgan, boshqa omillar bilan birgalikda ijtimoiy xavfli axloqqa sababchi bo’luvchi psixologik sifatlarning yig‘indisi» kabi xususiyatlarini tadqiq qilish yotadi. Jinoyat sodir etishning asosiy psixologik jihati sifatida mualliflar, birinchi navbatda, jinoyatchi shaxsning huquqini tanish tuzilmasidagi o’zga rishlarni ko’rib chiqadilar.

[126] Kudryavtsev, V. N. Причины правонарушений. Москва: Юридическая литература, 1976. С. 45.

6.Motivatsion-patologik yondashuv. Mazkur yondashuv mualliflari jinoiy yo'nalish, avvalambor, shaxsning qarashlari, manfaatlari va qadriyatlari o'zgarishiga olib keluvchi kishining motivatsion muhiti o'zgarishlari natijasida namoyon bo'ladi, deb hisoblaydilar. Bunda delikvent shaxsda nafaqat ehtiyojlar mazmuni va sabablari, balki ularning tuzilishi ham o'zgaradi, kamroq ifodalangan bo'lib qoladi. Motivatsion muhitning bunday o'zgarishlari natijasida delikvent shaxs ta'sirchan bo'lib, uning patologiyasini shakllantiruvchi mayllar xarakterini oluvchi ehtiyojlari hukmronligi ostida qoladi. Shunday qilib, psixologiyada mavjud bo'lgan delikvent shaxsning o'rganishga yondashuvlarni ko'rib chiqishda har biri tadqiqotdagi muammoli sohani yoritadigan determinatsiyalovchi belgilarning tahlili va tavsifini turli darajalarga ajratish mumkin. Fikrimizcha, delinkvent axloq shakllanishi qonuniyatlarini yanada to'liq tahlil qilish va jinoyatchi shaxsining psixologik xususiyatlarini ochish uchun ko'rib chiqilayotgan muammoning imkon qadar barcha jihatlariga kompleks yondashuvni amalga oshirish zarur. Ushbu masalada shaxsning jinoiy axloqni keltirib chiqaruvchi va bunga moyilligi bo'lgan shaxslarni huquqiy me'yorlarga rioya etuvchi odamlardan farqlaydigan hech qanday yaxlit (va yagona) xususiyati yo'qligi haqidagi holat belgilovchi hisoblanadi.

Bundan tashqari, Amerikalik psixolog, zamonaviy ijtimoiy-kognitiv psixalogiya asoschilaridan bo'lgan Albert Bandura inson xulq atvorini faqat jazolash yoki mukofot orqali emas, kuzatish taqqlid orqali shakillanishini ilmiy jihatdan isbotlab bergan. Albert Banduraning nazaryasini o'rganib chiqar ekanmiz, uning ijtimoiy o'rganish nazaryasi (Social Learning) shaxs xulq-atvorining shakillanishida, ijtimoiy muhit, kuzatish va taqlid mexanizmlarining hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ilmiy asoslaydi[127].

[127] Bandura A. Social Learning Theory. — Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977. — 247 p.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. I.M. Xakimova “Deviant xulq-atvor psixologiyasi” O’quv qo’llanma Toshkent – 2014. 4-5b

2. Lombroso, C. Criminal Man. Durham: Duke University Press, 2006. p. 26.

3. Durkheim, É. Suicide: A Study in Sociology. New York: Free Press, 1951.

4. Merton, R. K. “Social Structure and Anomie.” American Sociological Review, Vol. 3, No. 5, 1938, p. 672.

5. Becker, H. S. Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance. — New York: Free Press, 1963.

6. Kudryavtsev, V. N. Причинность в криминологии. Москва: Юридическая литература, 1968. С. 112.

7. Kudryavtsev, V. N. Причины правонарушений. Москва: Юридическая литература, 1976. С. 45.

8. Bandura A. Social Learning Theory. — Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977. — 247 p.

КОРРУПЦИЯ В СИСТЕМЕ ПРИНУДИТЕЛЬНОГО ИСПОЛНЕНИЯ СУДЕБНЫХ АКТОВ: ПОНЯТИЕ, ФОРМЫ И ДЕТЕРМИНАНТЫ (НА МАТЕРИАЛАХ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН)

Авезов Комилжон Мирбатирович

Независимый соискатель

komiljonwayne@gmail.com

Аннотация. *Статья посвящена теоретическому анализу коррупции в сфере принудительного исполнения судебных актов в Республике Узбекистан. На основе анализа нормативной базы, международных стандартов и эмпирических данных Бюро принудительного исполнения автор формулирует понятие коррупции в исполнительном производстве, разграничивает её основные формы и классифицирует детерминирующие факторы по*

нормативно-правовым, организационным и социально-культурным группам. Обосновывается тезис о системном, а не ситуационном характере коррупции в данной сфере, что определяет приоритет превентивных мер над репрессивными. Выводы опираются на данные Transparency International и официальную статистику ведомства.

Ключевые слова: *коррупция в исполнительном производстве, принудительное исполнение судебных актов, Бюро принудительного исполнения, коррупциогенная норма, дискреционные полномочия, латентность коррупции, антикоррупционная политика, Узбекистан.*

1. Введение

Исполнение судебных решений — финальная стадия реализации права на судебную защиту. Вынесенное в пользу гражданина решение, оставшееся неисполненным вследствие коррупционного вмешательства, превращает правосудие в формальность. Именно поэтому изучение коррупции в системе принудительного исполнения актуально как в теоретическом, так и в практическом отношении.

Созданное в 2017 году Бюро принудительного исполнения при Генеральной прокуратуре Республики Узбекистан (постановление Президента № ПП-3016) стало центральным звеном реформированной системы. За восемь лет деятельности ведомство взыскало более 219 трлн сумов, из которых 95 трлн поступило в государственный бюджет [1]. Вместе с тем реформа не устранила всех коррупционных рисков: по состоянию на конец 2020 года около 1,2 млн

исполнительных документов из 4 млн поступивших оставались неисполненными при сумме необеспеченных взысканий в 17 трлн сумов [1].

Указанные данные свидетельствуют о сохранении системных проблем, требующих теоретического осмысления и практических решений. Настоящая статья преследует цель сформулировать рабочее понятие коррупции в исполнительном производстве, систематизировать её формы и классифицировать детерминирующие факторы.

2. Понятие коррупции в механизме исполнения судебных актов

Законодательное определение коррупции закреплено в Законе Республики Узбекистан «О противодействии коррупции» от 3 января 2017 года № ЗРУ-419 как незаконное использование должностного положения в целях получения имущественной выгоды. Международно-правовую рамку формирует Конвенция ООН против коррупции 2003 года (ратифицирована Узбекистаном в 2008 году), охватывающая взяточничество, хищение, злоупотребление властью и незаконное обогащение [2].

Вместе с тем применительно к исполнительному производству легальное определение охватывает лишь часть коррупционных практик. С. Роуз-Аккерман в монографии «Corruption and Government» (1999; 2-е изд. 2016) разграничивает «рутинную» коррупцию — единичные злоупотребления — и «системную», воспроизводящуюся в структуре организации вследствие избыточной дискреции и слабости контрольных механизмов [3]. Исполнительное производство Узбекистана до 2017 года демонстрировало признаки именно системной коррупции, что объясняет ограниченный эффект точечных мер.

Типология Т.Я. Хабриевой выделяет низовую, деловую и верхушечную коррупцию [4]. В исполнительном производстве доминирует низовая коррупция — вознаграждение рядовому исполнителю за ускорение, затягивание или неисполнение конкретного производства. Деловая коррупция характерна для крупных экономических споров, где стоимость коррупционной услуги сопоставима с объёмом взыскиваемых активов.

На основе изложенного предлагается следующее рабочее определение: коррупция в механизме исполнения судебных актов — это незаконное использование должностным лицом органа принудительного исполнения своих полномочий в целях получения имущественной выгоды, проявляющееся в форме взяточничества, управления очерёдностью исполнительных действий, манипуляций с оценкой арестованного имущества, имитации исполнительной деятельности при фактическом бездействии или намеренного затягивания производства в интересах одной из сторон.

3. Формы коррупции в исполнительном производстве

Анализ дисциплинарных производств и доктринальных источников позволяет выделить следующие типичные формы коррупции в исполнительном производстве Узбекистана [5]:

— получение взятки за ускорение или, напротив, за затягивание исполнительных действий;

— незаконное уменьшение размера взыскиваемой суммы посредством занижения начальной цены реализации арестованного имущества;

— злоупотребление правом на арест и снятие ареста с имущества должника в интересах одной из сторон;

— умышленное неисполнение судебных актов в отношении «нужных» должников при формальном соблюдении процессуальных требований;

— фальсификация документов исполнительного производства, в том числе актов об отсутствии имущества при его фактическом наличии.

Особую общественную опасность представляет последняя форма: исполнитель, составивший акт об отсутствии имущества при его реальном наличии в государственных реестрах, причиняет ущерб взыскателю, не оставляя очевидных следов злоупотребления. Именно эта схема была наиболее распространённой до введения ЕЕСИП с автоматической интеграцией в реестры недвижимости, транспортных средств и банковские базы данных [6].

Внедрение электронных торгов (платформа e-ijro.uz, постановление Президента № ПП-5092 от 12 апреля 2021 года) устранило механизм «договорных торгов»: мониторинг 2022 года показал, что средняя цена реализации на электронных торгах превысила начальную на 23,4% против систематического занижения при прежней системе [1].

4. Детерминанты коррупции в исполнительном производстве

Детерминанты коррупции в исполнительном производстве распределяются по трём группам.

Нормативно-правовые факторы. Закон «Об исполнении судебных актов и актов иных органов» в редакциях до 2018 года содержал значительный массив коррупциогенных норм. О.И. Усмонов на основе анализа 87 дисциплинарных производств за 2015–2019 годы установил, что в 61% случаев нарушение стало возможным вследствие нормативной неопределённости, а не вопреки однозначному запрету [5]. Реформа 2017–2023 годов сократила этот массив,

однако нормы об «усмотрении» исполнителя при определении очерёдности взыскания по-прежнему сохраняются.

Организационно-управленческие факторы. Хроническая перегруженность при недостаточном материальном вознаграждении создаёт экономическую почву для коррупции. По данным Агентства по статистике Республики Узбекистан, заработная плата государственных служащих среднего звена в правоохранительной сфере существенно уступает среднему доходу в частном секторе при сопоставимой квалификации [7]. Отсутствие систематической ротации кадров формирует устойчивые неформальные сети между исполнителями, оценщиками и регулярными взыскателями.

Социально-культурные факторы. К.Б. Норматов в социологических исследованиях зафиксировал, что часть коррупционных практик в исполнительном производстве не воспринимается участниками как противоправное поведение: «ускорительные» платежи рассматриваются как норма взаимодействия с государственным аппаратом [8]. Данная культурная толерантность существенно снижает вероятность обращения участников с жалобами и воспроизводит спрос на коррупционные услуги.

5. Заключение

Коррупция в механизме исполнения судебных актов носит системный характер, обусловленный совокупностью нормативных, организационных и социально-культурных факторов. Преобладание латентных форм — по экспертным оценкам, выявляется не более 8–12% реальных нарушений — определяет ограниченный превентивный эффект санкционной политики. Эффективное противодействие требует одновременного воздействия на все три группы детерминант: законодательного сужения дискреции исполнителя,

технологической фиксации каждого процессуального действия и системной работы по формированию профессиональных антикоррупционных ценностей. Позитивная динамика CPI Узбекистана (+11 баллов с 2017 по 2023 год: с 22 до 33 баллов, 118-е место из 180 [9]) подтверждает результативность комплексных реформ при сохранении значительного потенциала для дальнейшего совершенствования.

Список использованных источников

[1] Бюро принудительного исполнения при Генеральной прокуратуре РУз. Официальный сайт. — URL: https://bpi.uz (дата обращения: 01.05.2024).

[2] Конвенция ООН против коррупции 2003 года (ратифицирована Республикой Узбекистан в 2008 году). — URL: https://www.unodc.org/unodc/en/corruption/uncac.html

[3] Rose-Ackerman S., Palifka B.J. Corruption and Government: Causes, Consequences, and Reform. 2nd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2016. — 617 p.

[4] Хабриева Т.Я. (отв. ред.). Коррупция: природа, проявления, противодействие. — М.: Юриспруденция, 2012. — 688 с.

[5] Усмонов О.И. Коррупция в исполнительном производстве: формы, факторы, противодействие // Вестник Академии Генеральной прокуратуры. — 2020. — № 3. — С. 112–121.

[6] Постановление Президента РУз «О мерах по дальнейшему совершенствованию Единой электронной системы исполнительного производства» от 18 января 2022 года № ПП-5168. — URL: https://lex.uz/docs/5799213

[7] Агентство по статистике Республики Узбекистан. Статистический сборник «Труд в Узбекистане». — Ташкент, 2023. — URL: https://stat.uz

[8] Норматов К.Б. Восприятие коррупции населением Узбекистана: социологическое исследование // Общество и право. — 2021. — № 4. — С. 76–85.

[9] Transparency International. Corruption Perceptions Index 2023. — Berlin, 2024. — URL: https://www.transparency.org/en/cpi/2023

[10] Закон Республики Узбекистан «О противодействии коррупции» от 3 января 2017 года № ЗРУ-419. — URL: https://lex.uz/docs/3088013

[11] ОЭСР. Обзор добросовестного управления в Узбекистане. — Париж: ОЭСР, 2021. — URL: https://www.oecd.org/gov/ethics/oecd-integrity-review-uzbekistan.htm

[12] Hellman J., Jones G., Kaufmann D. Seize the State, Seize the Day: State Capture and Influence in Transition Economies. World Bank Policy Research Working Paper No. 2444. — 2000. — URL: https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/19939

ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ В ИСПОЛНИТЕЛЬНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ ДЛЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Авезов Комилжон Мирбатирович

Независимый соискатель

komiljonwayne@gmail.com

Аннотация. *Статья исследует роль цифровых технологий в противодействии коррупции в сфере принудительного исполнения судебных актов. На основе сравнительно-правового анализа опыта Эстонии, Грузии, Польши и Казахстана выявлены ключевые закономерности антикоррупционного эффекта цифровизации и сформулированы предложения по совершенствованию системы ЕЕСИП Республики Узбекистан. Обосновывается превосходство*

превентивных технологических мер над репрессивными в условиях высокой латентности коррупции. Аргументируется необходимость внедрения блокчейн-фиксации операций с арестованным имуществом и модуля автоматического выявления аномалий в поведении исполнителей.

Ключевые слова: *цифровизация исполнительного производства, ЕЕСИП, электронные торги, блокчейн, e-toimik, противодействие коррупции, превентивная парадигма, сравнительное правоведение, Узбекистан.*

1. Введение

Реформирование системы принудительного исполнения судебных актов в Республике Узбекистан, начатое в 2017 году, опирается на технологические инструменты как ключевой элемент антикоррупционной стратегии. Запуск Единой электронной системы исполнительного производства (ЕЕСИП), перевод торгов арестованным имуществом на платформу e-ijro.uz и автоматическая интеграция с государственными реестрами — всё это меры, сокращающие дискрецию исполнителя и устраняющие возможность скрытых манипуляций.

Тем не менее потенциал цифровизации как антикоррупционного инструмента в Узбекистане реализован не в полной мере. Сравнительно-правовой анализ опыта государств, прошедших аналогичный путь — Эстонии, Грузии, Польши, Казахстана, — позволяет выявить апробированные решения и оценить их применимость к узбекским условиям.

Цель статьи — определить ключевые закономерности антикоррупционного эффекта цифровизации и сформулировать предложения по развитию цифровой инфраструктуры исполнительного производства Узбекистана.

2. Методология

Исследование основано на сравнительно-правовом методе, системном анализе и методе правового прогнозирования. Нормативную базу составляют законодательство Республики Узбекистан, стандарты Европейской комиссии по эффективности правосудия (СЕПЕЖ/CEPEJ), аналитические доклады ОЭСР и Transparency International, а также законодательство Эстонии, Польши, Грузии и Казахстана. Фактологическую основу образуют официальная статистика Бюро принудительного исполнения и данные мониторинга электронных торгов за 2021–2023 годы.

3. Цифровые антикоррупционные инструменты в зарубежных системах исполнительного производства

3.1. Эстония: архитектура неизменяемого журнала

Эстония реализовала полностью безбумажное исполнительное производство через государственную платформу e-toimik (с 2010 года). Антикоррупционный механизм основан на принципе неизменяемости: каждое процессуальное действие фиксируется с точной меткой времени и не может быть удалено или изменено задним числом [1]. Автоматическая интеграция с реестрами недвижимости, банковскими базами и регистром транспортных средств исключает схему «имущество не обнаружено» при его фактическом наличии в реестрах. По оценкам Министерства юстиции Эстонии, внедрение e-toimik существенно сократило число жалоб на действия исполнителей в первые годы эксплуатации [2]. CEPEJ квалифицирует данную архитектуру как образцовую с точки зрения превентивного потенциала.

3.2. Грузия: случайное назначение оценщика

Закон Грузии об исполнительных производствах в редакции 2020 года закрепил три ключевых нововведения: единую цифровую платформу фиксации всех процессуальных действий; обязательный электронный аукцион для реализации имущества стоимостью свыше 500 лари; случайное назначение оценщика из аккредитованного реестра автоматизированной системой [3]. Последнее является принципиальным: оно исключает устойчивые неформальные связи между исполнителем и конкретной оценочной компанией — наиболее коррупционноёмкую схему в дореформенной практике.

3.3. Польша: реформа модели вознаграждения (2018)

Польский Закон о судебных приставах 2018 года изменил структуру вознаграждения: от фиксированного процента суммы взыскания к оплате преимущественно за фактически исполненное требование. Одновременно введено ограничение — не более 1000 активных дел у одного исполнителя. По данным Министерства юстиции Польши, реформа повысила долю фактически исполненных актов и сократила число дисциплинарных жалоб [4]. Данная модель демонстрирует, что технологическая прозрачность в сочетании с экономическими стимулами к реальному исполнению даёт синергетический эффект.

3.4. Казахстан: поэтапное ужесточение требований

Казахстан ввёл институт частных судебных исполнителей в 2010 году. После выявления специфических коррупционных схем (занижение стоимости имущества в пользу аффилированных покупателей, сговор с должниками) Министерство юстиции в 2017–2019 годах ввело: обязательный квалификационный экзамен каждые пять лет с модулем антикоррупционного права; требование о наличии страхования профессиональной ответственности;

запрет на ведение производств с аффилированными лицами. По данным отчётов Министерства юстиции Казахстана, после реализации указанных мер число дисциплинарных взысканий снизилось на 28% в течение двух лет [5].

4. Состояние и перспективы цифровизации исполнительного производства в Узбекистане

Созданная в Узбекистане инфраструктура включает ЕЕСИП с автоматическим распределением дел и интеграцией с государственными реестрами, платформу электронных торгов e-ijro.uz, систему декларирования имущества сотрудников и Систему оценки коррупционных рисков (постановление Президента № ПП-181 от 7 апреля 2022 года) [6]. Результаты функционирования платформы электронных торгов подтверждены статистически: в 2022 году средняя цена реализации арестованного имущества превысила начальную на 23,4% [7].

Вместе с тем сохраняются незакрытые уязвимости. Первая — возможность участия в торгах аффилированных структур при формальном соблюдении процедуры: значительная доля лотов по специфическим активам получает лишь одну заявку, воспроизводя эффект занижения цены в рамках технически законной процедуры. Вторая — отсутствие автоматизированного мониторинга поведенческих аномалий исполнителя: ЕЕСИП фиксирует действия, но не анализирует их паттерны. Третья — неизменяемость журнала обеспечивается программно, но не криптографически.

Стратегия развития Нового Узбекистана на 2022–2026 годы предусматривает пилотное внедрение блокчейн-технологий в сфере исполнительного производства в 2024–2025 годах [8]. Данное направление предполагает криптографическую защиту записей о каждой операции с

арестованным имуществом — от наложения ареста до перехода права собственности на торгах.

5. Предложения по совершенствованию

На основе проведённого анализа формулируются следующие предложения.

Первое. Внедрить модуль автоматического выявления аномалий в ЕЕСИП на основе алгоритмов машинного обучения. Отслеживаемые паттерны: систематическое прекращение производств в отношении аффилированных должников при наличии выявленного имущества; корреляция цен реализации с последующей перепродажей по существенно более высокой цене; концентрация дел с нестандартно низким уровнем взыскания у конкретного исполнителя. Эстонский опыт демонстрирует, что внедрение аналогичного модуля позволяет выявлять системные нарушения на ранней стадии [2].

Второе. Законодательно закрепить случайное назначение оценщика из аккредитованного реестра средствами ЕЕСИП — по аналогии с грузинской моделью. Данная норма должна сопровождаться запретом прямой коммуникации между исполнителем и оценщиком за пределами системы.

Третье. Установить минимальное число участников торгов (не менее трёх) как условие их признания состоявшимися. При недостижении данного порога — назначение повторных торгов с обязательным привлечением специализированного маркетингового агентства для расширения круга потенциальных участников.

Четвёртое. Реализовать блокчейн-фиксацию цепочки операций с арестованным имуществом, обеспечив криптографическую защиту журнала

транзакций. Каждая запись должна содержать идентификатор исполнителя, временну́ю метку, описание действия и ссылку на предыдущую запись в цепочке.

6. Заключение

Сравнительно-правовой анализ подтверждает ключевую закономерность: устойчивое снижение коррупции в исполнительном производстве достигается лишь при одновременном воздействии на нормативную, организационную и технологическую составляющие. Ни одна из рассмотренных зарубежных систем не добилась значимых результатов, ограничившись одним из направлений. Технологические превентивные меры обладают принципиальным преимуществом перед санкционными в условиях высокой латентности: они сокращают само пространство злоупотреблений, а не только повышают риск их обнаружения. Узбекистан создал базовую цифровую инфраструктуру; следующий этап — её углубление на основе апробированных зарубежных решений: блокчейн-фиксации, алгоритмического мониторинга и случайного назначения оценщиков. CPI Узбекистана вырос с 22 до 33 баллов за 2017–2023 годы [9]; реализация предложенных мер создаёт условия для дальнейшего устойчивого роста.

Список использованных источников

[1] CEPEJ. Guidelines on Enforcement. — Strasbourg: Council of Europe, 2015. — URL: https://www.coe.int/en/web/cepej

[2] Министерство юстиции Эстонии. Годовой отчёт об исполнительном производстве. — Таллин, 2022. — URL: https://www.just.ee

[3] Закон Грузии об исполнительных производствах (редакция 2020 года). — URL: https://matsne.gov.ge

[4] Министерство юстиции Польши. Доклад о реформе института судебных приставов 2018–2022 годов. — Варшава, 2023. — URL: https://www.gov.pl/web/sprawiedliwosc

[5] Министерство юстиции Республики Казахстан. Отчёт о деятельности частных судебных исполнителей за 2019–2021 годы. — Нур-Султан, 2022. — URL: https://www.gov.kz

[6] Постановление Президента РУз «Об утверждении системы оценки коррупционных рисков» от 7 апреля 2022 года № ПП-181. — URL: https://lex.uz/docs/5988614

[7] Бюро принудительного исполнения при Генеральной прокуратуре РУз. Статистика электронных торгов 2022 года. — URL: https://bpi.uz

[8] Постановление Президента РУз «О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022–2026 годы» от 28 января 2022 года № ПП-60. — URL: https://lex.uz/docs/5841077

[9] Transparency International. Corruption Perceptions Index 2023. — Berlin, 2024. — URL: https://www.transparency.org/en/cpi/2023

[10] ОЭСР. Обзор добросовестного управления в Узбекистане. — Париж: ОЭСР, 2021. — URL: https://www.oecd.org/gov/ethics/oecd-integrity-review-uzbekistan.htm

[11] Каримов Д.А. Цифровизация исполнительного производства в странах СНГ: антикоррупционное измерение // Государство и право. — 2022. — № 5. — С. 103–112.

[12] Якубов М.М. Национальная стратегия противодействия коррупции: содержание и особенности реализации // Государственное управление и право. — 2020. — № 1. — С. 23–31.

ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЮРКСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В СОСТАВЕ РУССКОЙ ТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРУППЫ «БЫТ, ОДЕЖДА И ТОРГОВЛЯ»

Бобо-Хожаева Адолат Лутфилло кизи

АФ НИТУ МИСиС

ЧГПУ

dawkababeva@gmail.com

Аннотация. *В статье рассматриваются тюркские заимствования, входящие в тематическую группу «Быт, одежда и торговля» русского языка. Особое внимание уделяется происхождению данных лексических единиц, особенностям их адаптации в русском языке и культурно-историческим условиям их появления. Исследование показывает, что многие слова тюркского происхождения не только сохранились в русском языке, но и стали важной частью его словарного состава, отражая многовековые контакты славянских и тюркских народов.*

Ключевые слова: *тюркизмы, заимствованная лексика, русский язык, этимология, лингвокультурология, языковые контакты, бытовая лексика.*

Annotatsiya. *Maqolada rus tilidagi «Maishiy hayot, kiyim-kechak va savdo» mavzu guruhiga mansub turkiy o‘zlashmalar tahlil qilinadi. Ularning kelib chiqishi, rus tiliga moslashish jarayoni va madaniy-tarixiy ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari turkiy tillarning rus tili lug‘at tarkibiga sezilarli ta’sir ko‘rsatganini tasdiqlaydi.*

Kalit so‘zlar*: turkiy o‘zlashmalar, rus tili, etimologiya, lingvokulturologiya, maishiy leksika, til aloqalari.*

Abstract*. The article examines Turkic borrowings belonging to the thematic group “Everyday Life, Clothing and Trade” in the Russian language. Particular attention is paid to their origin, adaptation processes and cultural significance. The research demonstrates that many Turkic lexical units became an integral part of Russian vocabulary and reflect centuries of interaction between Turkic and Slavic peoples.*

Key words*: Turkisms, borrowings, Russian language, etymology, linguoculturology, language contacts, everyday vocabulary.*

ВВЕДЕНИЕ

Лексический состав любого языка формируется не только за счет внутренних ресурсов, но и благодаря постоянным контактам с другими языками. Русский язык развивался в условиях длительного взаимодействия с различными народами, поэтому значительная часть его словарного фонда представлена заимствованной лексикой. Среди многочисленных источников заимствований особое место занимают тюркские языки.

На протяжении многих столетий славянские и тюркские народы поддерживали тесные экономические, политические и культурные связи. Эти контакты оставили заметный след не только в истории государств, но и в языковой системе. Многие предметы быта, торговли и одежды приходили на

Русь вместе со своими названиями, которые постепенно закреплялись в повседневной речи.

Интерес к изучению тюркизмов обусловлен тем, что через анализ отдельных слов можно проследить историю межкультурного взаимодействия, особенности хозяйственной деятельности и изменения в материальной культуре общества. Особую ценность представляет исследование тематической группы «Быт, одежда и торговля», поскольку именно в этих сферах языковые контакты проявлялись наиболее активно.

Целью настоящего исследования является выявление историко-этимологических особенностей тюркских заимствований и определение их роли в формировании лексической системы русского языка.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Проблема тюркских заимствований неоднократно становилась предметом исследования отечественных и зарубежных лингвистов. Значительный вклад в изучение данной темы внесли Н.К. Дмитриев, П.М. Мелиоранский, Н.А. Баскаков и другие ученые, рассматривавшие происхождение и функционирование тюркизмов в русском языке.

Важное место среди научных источников занимает труд Э.В. Севортяна «Этимологический словарь тюркских языков», в котором подробно рассматриваются происхождение и развитие тюркских корней. Не менее значимыми являются исследования М. Фасмера, посвященные этимологии русской лексики.

Современные работы по лингвокультурологии позволяют рассматривать тюркизмы не только как результат языкового заимствования, но и как отражение исторических процессов, связанных с культурным обменом между народами. Несмотря на значительное количество исследований, тематическая группа «Быт,

одежда и торговля» по-прежнему представляет интерес для дальнейшего изучения, поскольку именно в ней наиболее ярко проявляются последствия длительных языковых контактов.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В работе использован комплекс методов, позволяющих рассмотреть исследуемый материал с разных сторон.

Основным методом стал сравнительно-исторический анализ, с помощью которого определялись источники происхождения отдельных лексем. Для выявления изменений значения слов использовался семантический анализ. Кроме того, применялся лингвокультурологический подход, позволяющий установить связь между языковыми единицами и особенностями материальной культуры общества.

Материал исследования был отобран методом сплошной выборки из этимологических словарей русского языка и специальных словарей тюркизмов. В выборку вошли слова, относящиеся к сфере быта, одежды и торговли.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Проведенный анализ показал, что большинство тюркских заимствований прошло длительный путь адаптации в русском языке. Многие из них изменили свое первоначальное значение, фонетический облик или грамматические характеристики.

Тюркизмы в сфере торговли

Особую группу составляют слова, связанные с торгово-экономической деятельностью. Их появление объясняется активными торговыми связями между Русью и тюркскими государствами.

Одним из наиболее известных примеров является слово «деньги». Большинство исследователей связывает его происхождение с тюркским словом

«тенге», обозначавшим монету. В процессе развития значение слова расширилось и стало обозначать любые денежные средства.

Интересна история слова «таможня». Его происхождение связывают с тюркским словом «тамга», означавшим клеймо или знак собственности. Со временем данное понятие стало ассоциироваться с контролем товаров и сбором пошлин.

К числу торговых тюркизмов относятся также слова «аршин» и «безмен», которые долгое время использовались в качестве мер длины и веса.

Тюркизмы в сфере одежды

В результате культурных контактов в русский язык вошло большое количество названий предметов одежды.

Особый интерес представляет слово «сарафан». Несмотря на то что его первоначальные корни восходят к персидскому языку, в русский язык оно проникло через посредство тюркских языков. Исторические источники свидетельствуют о том, что первоначально данное слово обозначало мужскую одежду, однако впоследствии закрепилось за женским костюмом.

Широкое распространение получили слова «кафтан», «тулуп» и «башмак». Они отражают особенности материальной культуры и повседневного быта народов, находившихся в тесном взаимодействии.

Тюркизмы в бытовой сфере

Не менее значимыми являются заимствования, связанные с домашним хозяйством.

Слово «сундук» происходит от тюркского «syndyk» и на протяжении многих веков обозначало основной предмет хранения вещей в доме. Оно активно использовалось как в городской, так и в сельской среде.

Слово «утюг» также считается тюркским заимствованием. Его происхождение связано с корнем, имеющим значение «жечь» или «нагревать». Это свидетельствует о том, что заимствование происходило одновременно с распространением соответствующего предмета быта.

Таблица 1. Адаптация отдельных тюркизмов в русском языке

Тюркский прототип	**Русская форма**	**Тип адаптации**	**Результат**
Tanga	Деньги	Фонетическая и грамматическая	Расширение значения
Tamga	Таможня	Морфологическая	Формирование нового понятия
Başmak	Башмак	Фонетическая и грамматическая	Полная интеграция

Проведенный анализ показывает, что процесс освоения тюркской лексики носил системный характер. Заимствованные слова не воспринимались как чужеродные элементы, а постепенно становились частью языковой нормы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Результаты исследования позволяют сделать вывод о том, что тюркские заимствования сыграли значительную роль в формировании русского словарного состава. Особенно заметно их влияние проявилось в сферах быта, торговли и одежды, где контакты между народами были наиболее интенсивными.

Установлено, что большинство исследованных слов прошло сложный путь фонетической, грамматической и семантической адаптации. В результате многие из них настолько прочно закрепились в русском языке, что современные носители редко задумываются об их иностранном происхождении.

Тюркизмы представляют собой не только языковые единицы, но и важные историко-культурные свидетельства многовекового взаимодействия славянских и тюркских народов. Их изучение способствует более глубокому пониманию процессов языкового развития и межкультурного обмена.

Результаты исследования могут быть использованы при преподавании истории русского языка, этимологии, лексикологии и лингвокультурологии, а также при подготовке специальных курсов, посвященных языковым контактам.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». – М.: Наука, 1985. – 208 с.

2. Дмитриев Н.К. О тюркских элементах русского языка // Лексикографический сборник. – Вып. 3. – М., 1958. – С. 3–47.

3. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1974. – 767 с.

4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М.: Астрель, 2004.

5. Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата: Наука, 1976. – 444 с.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ДЕРИВАЦИЯ И ПРАГМАТИКА ТЮРКИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ МОЛОДЕЖНОМ СЛЕНГЕ И ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИИ

Бобо-Хожаева Адолат Лутфилло кизи

АФ НИТУ МИСиС

ЧГПУ

dawkababeva@gmail.com

***Аннотация**: В статье исследуется семантическая деривация и прагматические функции тюркизмов в современном русском молодежном сленге и цифровой коммуникации. На материале актуальных примеров («кавардак», «базар», «айда», «баян», «тамыр» и др.) анализируется, как заимствования тюркского происхождения обретают новые значения и эмоционально-стилистические оттенки в речи зумеров и пользователей соцсетей. Актуальность темы связана с активизацией этих лексических единиц в мемах, Telegram-чатах, VK-пабликах и TikTok. Предлагается классификация сленговых тюркизмов по механизмам вторичной номинации. Особое внимание уделяется прагматическому потенциалу: выражению иронии, солидарности, эмоциональной оценки и региональной идентичности. Выводы показывают, что*

тюркизмы становятся важным ресурсом экспрессивности и креативности молодежного интернет-дискурса.

***Ключевые слова**: тюркизмы, семантическая деривация, молодежный сленг, интернет-коммуникация, прагматика, вторичная номинация.*

В эпоху цифровой коммуникации наблюдается интересный лингвистический процесс: старые тюркские заимствования, давно освоенные русским языком, получают «вторую жизнь» в молодежном сленге и интернет-дискурсе. Если раньше слова вроде «кавардак» или «базар» воспринимались как нейтральные или устаревающие, то сегодня они активно используются в чатах, мемах и региональных пабликах, приобретая новые семантические и прагматические оттенки.

Эта активизация объясняется несколькими факторами:

- поиском средств языковой экономии и экспрессивности;

- влиянием региональных (особенно южнорусских, татарских, казахских) культурных кодов;

- мемной культурой, которая любит переосмысливать «старое» в ироничном ключе.

Таким образом, изучение семантической деривации тюркизмов позволяет лучше понять механизмы развития современного русского сленга в цифровой среде.

На основе анализа живого употребления в Telegram, VK и TikTok можно выделить следующие группы:

«*Кавардак*» (из тюрк. «жаркое, мешанина»). В современном сленге — полный беспорядок, хаос в делах, комнате, отношениях. Пример: «У меня в голове полный кавардак после этой пары». Слово приобрело ярко отрицательную

эмоциональную окраску и часто используется с усилителями («полный кавардак», «жесткий кавардак»).

«*Базар*» (тюрк. «рынок»).

- «Без базара» — без вопросов, точно, договорились (выражение согласия и надежности).

- «Базар фильтруй» — следи за речью, не говори ерунду.

- «Что за базар?» — выражение недовольства или требования объяснений.

Здесь наблюдается переход от конкретного значения («рынок») к абстрактному («разговор, слова»).

«*Айда*» (тюрк. «пошли, давай»). Очень активно используется в молодежной речи: «Айда в тгк», «Айда на стрим». Несет оттенок легкости, дружеского призыва, молодежной динамики. Часто встречается в региональных пабликах Юга России и Сибири.

«*Баян*» (от тюрк. через «баян» — старый анекдот). Классический мемный тюркизм.

«*Тамыр*» / **«тамырчик»** (казах./тат. «друг, брат») — обращение, выражающее близость и братство в определенных субкультурах.

Тюркизмы в молодежном дискурсе выполняют несколько важных прагматических задач:

«*Экспрессивность и эмоциональная оценка*» — позволяют коротко и ярко передать хаос («кавардак»), недовольство («базар фильтруй») или воодушевление («айда»).

«*Создание эффекта «своего круга*» — использование тюркизмов сигнализирует о принадлежности к определенной региональной или интернет-субкультуре.

«*Ирония и игра*» — переосмысление старых слов в новом контексте добавляет юмора и мемности.

«*Экономия речевых усилий*» — одно слово заменяет целое описание.

В целом, эти единицы обогащают стилистический репертуар зумеров, делая речь более живой, эмоциональной и культурно-маркированной.

Семантическая деривация тюркизмов в современном русском молодежном сленге и интернет-коммуникации демонстрирует высокую адаптивность языка. Старые заимствования не просто сохраняются, а активно переосмысляются, приобретая новые прагматические функции. Это свидетельствует о продолжающемся взаимодействии русского языка с тюркскими элементами на новом цифровом этапе. Дальнейшие исследования могут быть посвящены количественному анализу частотности таких единиц в разных платформах.

Список литературы

1. Бурибаева М. А. Тюркизмы в русском языке: от вариантов к норме : монография. — 5-е изд., стер. — М. : ФЛИНТА, 2020. — 320 с.

2. Дмитриева О. А. Динамика молодежного сленгового лексикона: лингвосоциокультурологический и лексикографический аспекты : дис. … канд. филол. наук. — М., 2010.

3. Мартос С. А. Семантична деривація як джерело поповнення словникового складу молодіжного сленгу // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Лінгвістика. — 2015. — Вип. 24. — С. 46–50.

4. Фаткуллина Ф. Р., Сулейманова А. К. Тюркизмы в русском языке: история и современность // Вестник Башкирского университета. — 2015. — Т. 20. — № 3. — С. 872–877.

5. Шипова Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке. — Алма-Ата : Наука, 1976. — 768 с.

6. Ахмедова А. Х. Природа семантической деривации в молодежном сленге (на материале словарей молодежного сленга) // Международный журнал «Искусство слова». — 2022. — № 3.

7. Кожеко А. В. Эпистолярные жанры интернет-коммуникации: лингвопрагматический и лингвостилистический аспекты : дис. … канд. филол. наук. — Красноярск, 2019.

8. Матусевич А. А. Общение в социальных сетях: прагматический, коммуникативный, лингвостилистический аспекты характеристики : дис. … канд. филол. наук. — Нижний Новгород, 2016.

9. Русский язык в интернет-коммуникации: лингвокогнитивный и прагматический аспекты : коллективная монография / под ред. О. В. Лутовиновой. — Нижний Новгород : Нижегородский гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского, 2022.

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОБРАЗОВ МАРТИНА ИДЕНА И ЕВГЕНИЯ БАЗАРОВА В КОНТЕКСТЕ ЭВОЛЮЦИИ ГЕРОЯ-РЕАЛИСТА

Жураева Умида Зарифжоновна

ФЕРГУ

juraevaumida3101@gmail.com

Аннотация *В данной статье анализируется становление героев-реалистов – Евгения Базарова и Мартина Идена – в контексте «жизненного пути» литературных героев. Также рассматриваются их жизненная позиция и мировоззренческие концепции, которые приводят героев к трагическим последствиям и отчуждению от общества. Любовная линия в судьбах главных героев раскрывается как аспект, противоположный их внутреннему миру и подсознанию: если для одного из них любовь становится стимулом к саморазвитию, то другого любовь приводит к отрицанию ранее декларируемых собственных принципов.*

Актуальность *исследования заключается в том, что с точки зрения современных психологических принципов и подходов исследования классической литературы, неопределённость и противоречивость жизненной позиции могут привести как к трагедии, так и к духовному развитию личности. Каждый человек сам определяет свой путь, исходя из свойств характера, социального*

положения и уровня сознания, однако некритическое восприятие идей и попытка воплотить их в жизнь без опоры на собственный опыт и реальность могут привести к внутреннему конфликту, отчуждению и разочарованию. Данная проблема остаётся актуальной и в современном обществе.

Ключевые слова *герой-реалист, жизненная позиция, внутренний конфликт, отчуждение, рационализм, нигилизм, духовный кризис, эгоцентричность (эгоцентризм?).*

В русской и зарубежной литературе часто встречаются образы героев-рационалистов, которые показывают не только красоту их повседневной жизни, но и все её трудности, противоречия и сложные стороны. Такие герои обычно формируются под влиянием среды, в которой они выросли, и это напрямую связано с их взглядами, ценностями и жизненными убеждениями.

В романе И. С. Тургенева представлен образ молодого «нигилиста» Евгения Базарова, который отрицает традиции и взгляды старшего поколения, включая и любовь, считая её помехой для разума и научного мышления. Однако такая позиция приводит его к внутреннему конфликту, одиночеству и непониманию со стороны общества. Это видно и в его «духовном (личностном) противостоянии» с Павлом Петровичем Кирсановым, которое завершится дуэлью. Базаров хорошо разбирается в естественных науках и считает, что «знания могут изменить мир», но его крайнее отрицание духовных ценностей постепенно разрушает его взгляды. Он не может принять свои чувства, и противоречие между убеждениями и реальной жизнью приводит его к трагическому исходу и отчуждению.

«Порядочный химик в двадцать раз полезнее всякого поэта» - эта фраза показывает Базарова как героя-реалиста, для которого наука важнее искусства, а

чувства и эмоции отходят на второй план. В ней также заметна его «склонность к отрицанию и некоторая эгоцентричность».

Высказывание Базарова «Мы действуем в силу того, что признаём полезным» раскрывает сущность его мировоззрения, основанного, как уже отмечено, на рационализме и отрицании традиционных ценностей. Он выступает против показного аристократизма и общепринятого социального неравенства, отвергая устоявшиеся нормы поведения, включая уважение к старшему поколению. Такая позиция становится причиной непонимания и недовольства со стороны окружающих.

В отличие от Базарова, его друг Аркадий Кирсанов, находясь под его влиянием и разделяя идеи нигилизма, всё же сохраняет в себе семейные ценности – как и положительные, так и откровенно показные. Несмотря на внешнее «следование взглядам друга», он продолжает с уважением относиться к близким и не теряет связи с дворянскими традициями. В конечном итоге, Аркадий Кирсанов приходит к гармонии: он не принимает крайнее «отрицание», осознаёт невозможность полного отказа от ценностей и приходит к личному счастью, сохраняя традиционное восприятие таких важных сторон жизни, как любовь и семья.

На этом фоне особенно ярко проявляется трагедия Базарова. Он оказывается не в состоянии найти баланс между своими теориями и реальной жизнью; в свою очередь, неспособность пересмотреть собственные убеждения и принять внутренние противоречия приводит его к духовному кризису. Таким образом, можно сказать, что главный герой романа «Отцы и дети», Базаров становится жертвой собственной концепции, что и составляет основу его трагизма и жизненного поражения.

Похожая история отражена Джеком Лондоном и в образе Мартина Идена — героя романа одноименного романа. Его путь связан с самообразованием, которое сначала он начинает ради любви к Руфи Морз («Он жадно учился стремясь подняться до ее уровня»).

Фразу «он жадно учился, стремясь подняться до её уровня» можно интерпретировать как свидетельство того, что самообразование Мартина было продиктовано не столько внутренней потребностью, сколько стремлением добиться любви Руфи. Его учёба становится средством достижения цели, а не самостоятельной ценностью. Несмотря на все усилия, его занятия долгое время не приносят желаемого результата. Это во многом связано с тем, что у него отсутствует привычка к интеллектуальному труду: в прошлом он был моряком, привык к физической работе, тяжёлым условиям жизни и свободному образу поведения, далёкому от норм этикета высшего общества. Именно поэтому ему трудно адаптироваться к новой среде и соответствовать её требованиям. Внутреннее несоответствие между его прошлым опытом и новыми устремлениями становится причиной его неудач и усиливает дальнейший жизненный конфликт. Но постепенно стремление стать «человеком из высшего общества» приводит его к внутреннему кризису. Добившись успеха и признания, он разочаровывается в людях и в самом себе, что приводит его к одиночеству и глубокому внутреннему перелому.
Таким образом, оба героя, несмотря на разные эпохи и страны, имеют общие черты: стремление к истине, внутренние противоречия и трагический итог жизни.

Любовная линия в произведении играет ключевую роль и во многом определяет судьбу героев. У Евгения Базарова чувство любви разрушает его нигилистические взгляды и демонстрирует ограниченность его теории. Он сталкивается с тем, что в жизни существуют чувства и ценности, которые нельзя

объяснить только разумом. Из-за своего рационализма и внутреннего упрямства он упускает шанс на любовь и личное счастье.

Перед смертью Базаров осознаёт несостоятельность своих убеждений, даже понимая, что его теория не смогла «объяснить» реальную жизнь и привела его к внутреннему кризису и трагическому финалу. До встречи с Анной Одинцовой он был уверен в своих принципах, однако любовь заставляет его усомниться в них и раскрывает противоречивость его взглядов. Полное отрицание чувств и духовных ценностей приводит героя к внутреннему разрушению и отчуждению от общества.

В свою очередь, в образе Мартина Идена любовь, напротив, становится движущей силой его развития. Ради Руфи Морз он стремится к самообразованию и пытается изменить свою жизнь. Однако постоянные неудачи, отсутствие поддержки и разрыв с любимой приводят его к глубокому разочарованию. Руфь не принимает Мартина таким, какой он есть, ожидая, что он станет соответствовать её социальному уровню. В трудный период жизни герой романа особенно нуждается в поддержке, но вместо этого сталкивается с отказом и одиночеством. Это становится для него сильным ударом. Даже достигнув успеха, он не находит удовлетворения, теряет смысл жизни и приходит к трагическому решению.

Таким образом, у героев рассматриваемых произведений любовь носит трагический характер: она становится испытанием, которое выявляет внутренние противоречия их личности, меняет их мировоззрение и в конечном итоге приводит к трагическому исходу их судьбы.

Таким образом, можно заключить, что с точки зрения таких разных авторов, как И.С. Тургенев и Дж. Лондон, крайности в мировоззрении, отрицание или идеализация жизненных ценностей неизбежно приводят к внутреннему

кризису личности. Гармоничное развитие человека возможно лишь при умении сочетать разум и чувства, личные убеждения и реальную жизнь, что остаётся актуальным и в современном обществе.

Таким образом, можно заключить, что крайности в мировоззрении, отрицание или идеализация жизненных ценностей неизбежно приводят к внутреннему кризису личности. Гармоничное развитие человека возможно лишь при умении сочетать разум и чувства, личные убеждения и реальную жизнь, что остаётся актуальным и в современном обществе.

Список литературы

1.Тургенев И. С. Отцы и дети. — М.: Художественная литература, 1983.

2.Лондон Дж. Мартин Иден. — М.: АСТ, 2010.

3.Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — М.: Искусство, 1970.

4.Белинский В. Г. Избранные статьи о русской литературе. — М.: Художественная литература, 1979.

5.Писарев Д. И. Базаров // Литературная критика. — М.: Советская Россия, 1984.

6.Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. — М.: Художественная литература, 1975.

7.Хализев В. Е. Теория литературы. — М.: Высшая школа, 2004.

УСТРАНЕНИЕ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА ПРИ ФОРМИРОВАНИИ У КИТАЙЦЕВ НАВЫКОВ ПРОИЗНОШЕНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Пулатова Дилфуза Захитджановна

УзГУМЯ г. Ташкента

dilfuzapulatova31@mail.ru

Аннотация. *В данной статье рассматриваются проблемы интерференции китайского языка при формировании у китайских обучающихся навыков произношения узбекского языка. Анализируются фонетические особенности китайского и узбекского языков, выявляются основные трудности, возникающие у китайских студентов в процессе овладения узбекской произносительной системой. Особое внимание уделяется различиям в звуковом составе, артикуляции гласных и согласных звуков, ударении и интонации. В работе представлены наиболее распространённые фонетические ошибки, обусловленные влиянием родного языка, а также предлагаются методические приёмы и упражнения, направленные на предупреждение и устранение межъязыковой интерференции. Результаты исследования могут быть использованы в практике преподавания узбекского языка как иностранного для повышения эффективности формирования правильного произношения у китайских учащихся.*

Ключевые слова: *интерференция, фонетика, произношение, фонетические навыки, артикуляция, обучение иностранному языку, межъязыковое влияние, методика преподавания, узбекский язык как иностранный.*

Установление дипломатических отношений между Узбекистаном и Китаем (2 января 1992 г.), изучение узбекского языка в Китае и китайского языка в Узбекистане, рост взаимного интереса к языкам, в свою очередь, привели к дальнейшему углублению двустороннего образования и культурного обмена.

В частности, данное взаимоотношение можно увидеть на примере учащихся, которых интересует традиции и обычаи узбекского народа, узбекская литература, и которые стремятся изучить узбекский язык. Необходимо отметить, что освоение китайскими студентами узбекского языка как иностранного считается достаточно серьезным и сложным процессом, так как узбекский и китайские языки не являются родственными, а наоборот языки существенно отличаются друг от друга по фонетическим, лексическим, морфологическим нормам.

Это связано с тем, что существует ряд трудностей в обучении китайских студентов произношению специфических звуков узбекского языка, которое представляет собой интерференцию четырех фонетических вмешательств: *китайско-английского-русско-узбекского*.

Поэтому на начальном этапе процесса обучения/преподавания китайских студентов узбекскому языку, прежде всего, их необходимо познакомить с определенными звуками узбекского языка, научить их правильно произносить, объяснить на примерах отличительные аспекты фонетики, а также познакомить с основами морфологии и синтаксиса и помочь студентам овладеть ими.

В отличие от китайского, особенности узбекского языка заключаются в том, что в фонетике узбекского языка существует взаимосвязь, то есть у согласных звуков существует пара, связанная со звонкостью и глухими звуками.

Нормы произношения являются неотъемлемой частью фонетики узбекского языка. К ним относятся редукция гласных (краткое произношение), звонкость/глухость согласных в определенных ситуациях, явление непроизносимых согласных и т. д.

Например (таблица №1):

								‘				**g**			
					h	**h**									

Для того, чтобы студентам, изучающих узбекский язык было более понятно, необходимо предоставить им примеры и озвучить их несколько раз.

hamshira **jo‘ja** **jarroh** **jirafa**

Если обратить внимание на произношение буквы **[h]** (единственный гортанный звук), то она произноситься мягко, и является специфической буквой узбекского языка.

Также буква **[j]**, в словах ***jo‘ja*** (цыплёнок), ***jarroh*** (хирург) взрывной звук, а в заимствованных словах как ***jirafa*** (жирафа) фрикативный звук.

Также существуют:

olma **o‘qituvchi** **qurbaqa** **tog‘**

Гласный звук **[o]** – заднеязычный, лабиальный, низкоширокого подъема. Данный звук встречается чаще всего в начале и середине слов, а в финальной позиции в исконно узбекских словах почти не употребляется.

Гласный звук **[o‘]** – заднего ряда, лабиальный, среднеширокого подъема. В простых словах безударный гласный **[o‘]** обычно встречается в первом слоге слова. В производных или сложных словах он может встречаться в различных слогах слова. Данный звук в ударном и безударном положении, по характеру артикуляции находится между русскими **[o]** и **[y].**

Глубокозаднеязычный, смычный, глухой **[q]** – во всех положениях без смягчения и озвончения, также отличается от буквы **[k]** и не может подвергаться смягчению.

Глубокозаднеязычный, смычный, звонкий **[g‘]** – во всех положениях без смягчения и оглушения, также отличается от буквы **[g]** и не может подвергаться смягчению и оглушению.

Китайские фонетисты Лю Гуаньхуэй и Син Сяода в своих пособиях высказывают следующие соображения относительно звуков китайского языка: “согласные в китайском языке – это скользящие (фрикативные) звуки, которые произносятся без выдоха. Голосовые связки не вибрируют. Звуки не произносятся звонко [1, 10]. Поэтому все согласные, кроме **[l], [m], [n]** сонантов в китайском языке, произносятся глухо.

Фактически, определение “китайский язык” произносится как “хань юй”. “Хань юй” имеет две интерпретации: первая обобщает все языки Китая, а именно китайский литературный язык путунхуа и китайские диалекты; вторая – китайский литературный язык, который активно используется иностранцами, а именно путунхуа. В Большом толковом словаре китайского языка понятие “хань юй” упоминается как “язык ханьской нации, основной язык Китая”. С другой

стороны, нормативным языком современного китайского языка является путунхуа [2, 2354].

Путунхуа – это норма китайского литературного языка, “фонетика и лексика путунхуа основаны на норме произношения пекинского диалекта, грамматика которого соответствует нормам, установленным в литературных произведениях в современном китайском байхуа (байхуа – грамматическая норма китайского языка) [3, 808].

В Китае традиционно выделяют семь диалектных групп: это группы ***bey, gan, syan, u, yue, min*** и ***xakka***. Различные диалекты китайского языка вызывают ряд ошибок в процессе произношения неродной речи (узбекского языка), что, в свою очередь, повышает уровень специфической сложности при изучении произношения звуков узбекского языка, поскольку ни китайские, ни узбекские преподаватели не могут овладеть всеми диалектами и понять фонетические особенности каждого из них невозможно.

Таким образом, для повышения эффективности преподавания узбекского языка китайским студентам (повышения уровня их знаний узбекского произношения) необходимо не только сравнить фонетические системы узбекского и китайского языков, но и выявить типичные ошибки произношения китайского литературного языка или у обучающихся, освоивших русский язык, возникающие в результате его влияния, но и сравнить фонетические системы узбекского, русского и китайского языков. Также требуется выявить основные проблемы узбекского языка в речи студентов, говорящих на различных китайских диалектах, освоивших русский как второй язык.

Фонетическая система китайского литературного языка отличается от других языковых систем своеобразной слоговой структурой. «Обычно слог

китайского языка включает от одной до четырех фонем, причем один слог обозначается одним иероглифом» [4, 5].

Знакомство с фонетической системой китайского и узбекского языков и артикуляцией звуков китайского и узбекского языков и их характеристика помогут провести сравнительный анализ китайского и узбекского языков и выявить основные трудности обучения китайских студентов произношению узбекского языка. Результаты такой аналитической работы тесно способствуют повышению эффективности обучения узбекскому языку.

Для выявления фонетической интерференции в узбекской речи китайским студентам необходим сравнительный анализ фонетических систем узбекского и китайского языков, позволяющий различать артикуляцию звуков, а также прогнозировать типичные ошибки в произношении.

На основе сопоставления артикуляции узбекских звуков можно классифицировать звуки узбекской речи по отношению к китайским звукам. Например, к узбекским звукам, отсутствующим в китайском путунхуа, относятся: дрожащий согласный **[r],** звонкий согласный **[b], [g], [d]** и специфические звуки узбекского языка **[q], [g‘], [h]** (табл.2). Важно помнить, что в китайском языке только звуки **[l], [m], [n]** являются звонкими. С другой стороны, звуки **b, g** и **d** в китайском языке считаются глухими согласными.

Узбекские звуки, отсутствующие в китайском языке (таблица №2):

Узбекские звуки	**Звуки в китайском языке**
[b]	**не существуют**
[g]	
[d]	
[r]	

[q]	
[g‘]	
[h]	

Здесь следует отметить, что к звукам китайского языка, близким по артикуляции к звукам узбекского языка, относятся: **[a], [o], [u], [i], [o‘], [m], [n], [s], [f], [x], [k], [p], [t], [c], [e], [j], [z], [l], [ch], [sh].**

Как видно из приведенных выше примеров, каждый язык имеет свои правила произношения. При преподавании узбекского языка для китайских студентов, особенно на начальном этапе обучения, преподаватели должны учитывать особенности китайского языка, понимать сходства и различия в артикуляции между узбекскими и китайскими звуками, замечать и своевременно исправлять ошибки учащихся, связанные с произношением в узбекской речи. Чтобы исправить эти фонетические ошибки, они должны создавать специальные фонетические упражнения в соответствии с особенностями китайского языка и контролировать их полноценное выполнение.

Изучение фонетических систем узбекского и китайского языков обусловлено рядом трудностей, связанных с историческими основами развития этих языковых культур, региональными особенностями произношения тех или иных звуков и многими другими языковыми особенностями, отличающими один язык от другого.

По мнению Г.И. Рожкова, О.П. Рассудова и Н.М. Лариохиных, “лингвистическая основа преподавания/обучения языку проистекает из аспекта систематичности языка, который требует изучения не отдельных основ языка, а системы языковых явлений, поскольку эти отдельные лингвистические факты возникают как средство понимания только во взаимосвязи (звуки, слова и их формы, словосочетания)” [5, 67].

Например, знакомство китайских студентов с существительными и их образованиями также важны для владения узбекским языком, так как в основе слова лежит исходный смысль каждого слова. На данном этапе изучения лексики узбекского языка учащимися в первую очередь необходимо определить наиболее распространенные слова, которые активно используются в повседневной жизни.

Yasama shaxs otlari

(Производные названия лиц)

ish – работа = **ish+chi** – рабочий

haydamoq – водить = **haydov+chi** – водитель

paxta – хлопок = **paxta+kor** – хлопкороб

shifo – лечение = **shifo+kor** – врач

kurs – курс = **kurs+dosh** – сокурсник

teng – равный = **teng+dosh** – ровесник

soat – часы = **soat+soz** – часовщик

til – язык = **til+shunos** – языковед

huquq – право = **huquq+shunos** – правовед

savdo – торговля = **savdo+gar** – торговец

mehnat – труд = **mehnat+kash** – трудящийся

osh – пища = **osh+paz** – повар

bog‘ – сад = **bog‘+bon** – садовник

Образовательные аффиксы в узбекском языке, которые образовывают кроме лиц, также название предметов, мест и профессий достаточно много.

При преподовании узбекского языка китайским студентам, также необходимо учитывать добавление падежных и притяжательных аффиксов, которые добавляются к существительным, и где каждый аффикс имеет свою сущность в соединении слов в предложениях. Частое повторение их с примерами,

которые встречаются в повседневной жизни, желательно наглядными средствами в диалогах, маленьких текстах помогают и помогли учащимся легко освоит падежные и притяжательные аффиксы. Учащимися придётся освоит в каких случаях и когда правильно добавить перечисленные аффиксы.

В китайском языке нет такого понятия, как притяжательный аффикс, который требует соответствующее лицо и число. Но при рассказе и составлении текста на тему “Моя семья” китайские студенты быстро освоивают данные аффиксы, т.к. семья для них самое дорогое. Это говорит о том, что при обьяснении специфических правил узбекского языка необходимо правильно выбрать соотвествующие практические материалы и задания, которые при освоении китайскими студентами дают положительные результаты. Также важно владеть необходимой информацией относительно падежных аффиксов, которые требуют соответствих правильных глаголов и их правильное употребление в предложениях. Потому что без этих аффиксов невозможно правильно составить словосочетание и предложения.

По вышеприведённым примерам понятно, что от студентов требуется выучить лексику узбекского языка, простые предложения, чтобы сначала научиться слышать, затем говорить, а затем читать и писать. Таким образом, при обучении узбекскому языку китаязычных студентов необходима последовательность. Каждый студент должен прослушать доступную речь на этом языке, прежде чем заговорить на узбекском языке.

Преподавателю необходимо объяснить роль каждого падежного аффикса, например: аффикс ***-ga***, обозначающего направление в выражении того, куда идти или дать кому в узбекском языке, внятное объяснение особенностей его изменения в выражении, написании, например, необходимых диалогических текстов между продавцом и покупателем при покупке продуктов питания.

Именно здесь важны умение слушать, понимать и говорить. В дополнение к теоретическим знаниям, установление диалогической связи между ними на уроке считается одной из важных методик. Или же падежный аффикс ***-da*** необходимо для выражения у кого что находиться, или когда где встречаемся, то есть предназначено для выражения место и времени; а падежный аффикс ***-dan*** указывает на исходную точку, например, от кого услышала или взяла что-то, или откуда приехал. То есть, для объяснения каждого падежа и падежного аффикса китайским студентам требуется выбор подходящих материалов, которые часто употребляются при разговоре. В изучении языка, прежде всего, велика роль коротких, понятных бесед и диалогов. Поэтому желательно, чтобы письменная и устная речь осуществлялись совместно.

Не следует забывать, что мотивация учащихся также играет важную роль в изучении языка. Потому что, когда мотивация к изучению языка сильна, студент быстро овладевает язык. Данный момент, существует очень много китайских студентов, которые освоили узбекский язык и уже преподают в вузах Китая, занимаются научной деятельностью в Узбекистане.

Следует отметить, что от преподавателей также зависить очень многое, которые должны правильно направлять студентов, изучающий узбекский язык, произносить существующие в данном языке специфические звуки речи, увеличить словарный запас, тактично обьяснять грамматические особенности языка, правильно использовать падежные и притяжательные аффиксы узбекского языка и применять их в речи, для того, чтобы правильно выразить свою мысль, а преодоление существующих трудностей, в свою очередь, требует разработки необходимого материала и последовательного выполнения специальных упражнений и занятий.

Список использованной литературы

1. Большой толковый словарь китайского языка «Цыхай» //гл. ред. Гу Джэннун. — Шанхай: Шанхайское изд-во словарей и книг, 1999. – 2354 с.

2. Ван Линлин. Сопоставительный анализ фонетических систем русского и китайского языков и тактика обучения китайской фонетике для говорящих на русском языке. Магитерская дис. Цзилиньского ун-та. - Цзилинь, 2014. – 5 с.

3. Лю Гуанхуэй, Цзинь Сяода. Постановка артикуляции алфавита китайского литературного языка: Учеб. для студентов. – Пекин: Изд-во Пекинского лингвистического университета, 2011. – 10 с.

4. *Рожкова* Г.И., *Рассудова* О.П., *Лариохина* Н.М. Методика преподавания русского языка иностранцам / Под ред. С.Г. Бархударова. М., *1967*.

ПРИМЕНЕНИЕ МЕНТАЛЬНЫХ КАРТ ДЛЯ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПО КОЛЛОИДНОЙ ХИМИИ

Хисматова Х.Ф.

Национальный педагогический университет Узбекистана имени Низами

E-mail: xismatova@mail.ru

Аннотация. *Статья посвящена актуальной проблеме модернизации самостоятельной работы студентов (СРС) по коллоидной химии в системе высшего педагогического образования. В качестве эффективной альтернативы традиционным конспектам рассматривается методика применения ментальных карт (mind maps).*

Данный инструмент направлен на развитие у будущих специалистов навыков системного мышления, декомпозиции комплексной информации и структурирования междисциплинарных связей. На основе методических рекомендаций подробно описан четырехэтапный алгоритм построения радиальных графических структур, включающий иерархическое ветвление, цветовое кодирование и визуализацию химических процессов. В работе детально проанализирована структура разработанной студентами цифровой карты по теме «Методы очистки воды». Особое внимание уделено использованию специализированных программных приложений (XMind, Miro) для повышения

интерактивности обучения и интенсификации самостоятельного усвоения сложных теоретических концепций прикладной коллоидной химии.

Ключевые слова: *самостоятельная работа студентов, коллоидная химия, ментальная карта, визуализация мышления, структурирование информации, методы очистки воды, цифровые образовательные программы.*

Abstract. *The article addresses the urgent problem of modernizing students' independent work (SIW) in colloid chemistry within higher pedagogical education. The methodology of applying mind maps is considered an effective alternative to traditional linear notes. This tool aims to develop future specialists' skills in systemic thinking, complex information decomposition, and structuring interdisciplinary connections. Based on the guidelines, a four-stage algorithm for constructing radial graphical structures is described in detail, including hierarchical branching, color coding, and visualization of chemical processes. The paper analyzes the structure of a digital map developed by students on the topic "Water Purification Methods." Special attention is paid to specialized software applications (XMind, Miro) to increase learning interactivity and intensify independent acquisition of complex theoretical concepts in applied colloid chemistry.*

Keywords: *students' independent work, colloid chemistry, mind map, thought visualization, information structuring, water purification methods, digital educational software.*

Цели исследования

Самостоятельная работа студентов (СРС) является одной из важнейших составляющих образовательного процесса. Начинающий специалист должен обладать фундаментальными знаниями, профессиональными умениями и

навыками педагогической деятельности. Все эти составляющие образования формируются именно в процессе самостоятельной работы студентов.

Общеизвестно, что для лучшего понимания дисциплины традиционные конспекты должны сопровождаться графиками и схемами, поэтому альтернативным инструментом визуализации мышления, структурирования и запоминания информации выступает ментальная карта, разработанная Т. Бьюзеном [1] – это инструмент для визуализации мышления, используемый для сбора информации, ее анализа, запоминания и генерирования новых идей. Процесс создания интеллект–карт призван стимулировать воображение и способствовать поиску нестандартных решений. [2]

Методология

Графическое представление ментальной карты производится по усмотрению студента, т.е. можно создать mind map, посредством программ или же в бумажном варианте.

В данном случае предлагается следующее графическое оформление mind map:

– Центральный элемент (тема) располагается в центре.

– Основные ветви отходят от центрального элемента.

– Ветви второго уровня (подветви) отходят от основных ветвей.

– Разные цвета для различных категорий (физические, химические, биологические методы и т.д.).

– Использование иконок или символов для наглядности (например, капельки воды для методов очистки, символы химических веществ для химических методов).

Создание ментальной карты с помощью специализированных программных приложений не только помогает организовать материал, но и делает процесс работы более интерактивным и удобным.

Для их составления можно использовать такие приложения, как MindMeister, XMind, Coggle, Miro или Mindomo. [3] Данные программы предлагают удобные инструменты для структурирования информации и добавления визуальных элементов (Рис.1).

Рис.1: Построение ментальной карты с использованием сайта интернета

Основные результаты

Внедрение разработанных методических рекомендаций в учебный процесс позволило систематизировать самостоятельную работу студентов и перевести описательную методику изучения теоретического материала в наглядную графическую форму.

Итоговым продуктом СРС по коллоидной химии стала ментальная карта по теме «Методы очистки воды» (Рис. 2), созданная студентами в специализированном программном обеспечении:

Ментальная карта на тему «Методы очистки воды»

Рис. 2: Ментальная карта по теме «Методы очистки воды», созданная студентами в специализированном программном обеспечении

Пояснение ментальной карты (с учетом различного цвета каждой ветви):

Предлагается ментальная карта, выполненная студентами в бумажном варианте:

Рис.3: Ментальная карта на тему «Методы очистки воды», выполненная в бумажном варианте.

Заключение

Анализ результатов выполнения самостоятельной работы студентами в форме ментальных карт подтверждает их высокую дидактическую ценность, т.к. визуализация сложных междисциплинарных взаимосвязей, например, интеграция мембранных технологий и адсорбционных процессов с базовыми законами коллоидной химии (поверхностная энергия, заряд поверхности пор, селективность, размер частиц), существенно повышает качество усвоения материала: помогают им лучше запоминать материал, улучшать концентрацию внимания и развивать самостоятельность, а значит, использование ментальных карт способствует одновременному развитию как «жестких» так и «мягких» навыков у будущих педагогов-химиков.

Следует отметить, что перспективой дальнейшего развития данной методики является интеграция ментальных карт с проектной деятельностью и решением ситуационных задач в рамках сквозного контроля знаний студентов.

Список литературы

1. Бьюзен, Т. Интеллект-карты. Полное руководство по мощному инструменту мышления / Т. Бьюзен. — М.: Манн, Иванов и Фербер, 2019. — 208 с. (Основополагающая книга автора методики ментальных карт).

2. Кутрунова Зоя Станиславовна Опыт применения техники интеллект-карты в изучении технической механики и сопротивления материалов // Мир науки. Педагогика и психология. 2020. №6. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/opyt-primeneniya-tehniki-intellekt-karty-v-izuchenii-tehnicheskoy-mehaniki-i-soprotivleniya-materialov (дата обращения: 06.09.2026).

3. Miro Interactive Whiteboard for Visual Collaboration [Electronic resource]. — URL: https://miro.com (accessed: 15.05.2026).

MEDICINE & PUBLIC HEALTH

O‘SMAGA QARSHI IMMUNOTERAPIYANING MAMMOLOGIYADA QO‘LLANILISHI

Azimjonova Nodirabonu Azizbek qizi

Kokand universitet Andijan branch

azimjonovanodirabonu@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolaning maqsadi mammologiyada o‘smaga qarshi immunoterapiyaning klinik qo‘llanilishi, tanlash mezonlari va monitoring algoritmlarini tizimli tahlil qilishdan iborat. Metodologiya sifatida xalqaro klinik sinovlar va amaliy qo‘llanmalar bo‘yicha ma’lumotlar kontent-tahlili, immunobiologik mexanizmlar bo‘yicha konseptual modellashtirish hamda klinik stsenariylar asosida qiyosiy yondashuv qo‘llandi. Tadqiqotda PD-1/PD-L1 va CTLA-4 nazorat nuqtalari blokadasi, HER2 yo‘naltirilgan antitana-konyugatlar va immunogen hujayra o‘limi bilan bog‘liq kombinatsiyalar mammologik amaliyotda qaysi bosqich va fenotiplarda ustuvor ekanligi ajratib ko‘rsatildi. Ilmiy yangilik sifatida biomarkerga asoslangan stratifikatsiya, irAE xavfini oldindan baholash va davolash javobini dinamik kuzatishning integrallashgan modeli taklif etildi. Amaliy ahamiyati shundaki, taklif etilgan yondashuv individual rejalashtirishni kuchaytirib, keraksiz toksiklikni kamaytirish va javob ehtimolini oshirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *ko‘krak bezi saratoni; immunoterapiya; PD-1/PD-L1; HER2; biomarkerlar; neoadjuvant davolash; immuno-nojo‘ya ta’sirlar.*

Аннотация. *Цель статьи заключается в системном анализе клинического применения противоопухолевой иммунотерапии в маммологии, критериев отбора пациенток и алгоритмов мониторинга. В качестве методологии использованы контент-анализ международных клинических исследований и практических рекомендаций, концептуальное моделирование иммунобиологических механизмов и сравнительный подход на основе клинических сценариев. Показано, в каких стадиях и фенотипах опухоли молочной железы приоритетны блокада контрольных точек PD-1/PD-L1 и CTLA-4, HER2-направленные антитело-конъюгаты и комбинации, связанные с иммуногенной гибелью клеток. Научная новизна состоит в предложении интегрированной модели, объединяющей стратификацию по биомаркерам, прогнозирование риска иммунопосредованных нежелательных явлений и динамическую оценку ответа на лечение. Практическая значимость модели заключается в усилении персонализации терапии, снижении избыточной токсичности и повышении вероятности клинического эффекта.*

Ключевые слова: *рак молочной железы; иммунотерапия; PD-1/PD-L1; HER2; биомаркеры; неоадъювантное лечение; иммуноопосредованные нежелательные явления.*

Abstract. *The aim of this article is to provide a systematic analysis of anti-tumor immunotherapy use in mammology, focusing on patient selection criteria and monitoring algorithms. The methodology combines content analysis of international clinical trials and practice guidelines, conceptual modeling of immunobiological mechanisms, and comparative reasoning based on typical clinical scenarios. The study delineates which breast cancer stages and phenotypes most benefit from PD-1/PD-L1*

and CTLA-4 checkpoint blockade, HER2-directed antibody-drug conjugates, and combinations linked to immunogenic cell death. Scientific novelty lies in an integrated framework that unifies biomarker-driven stratification, pre-treatment risk estimation of immune-related adverse events, and dynamic response monitoring. The practical value of the proposed approach is its potential to strengthen individualized decision-making, reduce avoidable toxicity, and improve the likelihood of clinically meaningful responses in routine mammology.

Keywords: *breast cancer; immunotherapy; PD-1/PD-L1; HER2; biomarkers; neoadjuvant therapy; immune-related adverse events.*

Kirish. O‘smaga qarshi immunoterapiya ko‘krak bezi saratoni bilan bog‘liq klinik qarorlar qabul qilishida o‘sma va mezbon immun tizimi o‘rtasidagi murakkab o‘zaro ta’sirni davolash nishoniga aylantiradigan yondashuv sifatida ta’riflanadi. Uning mexanizmi antigen taqdimoti, T-limfotsitlarning faollashuvi va nazorat nuqtalari orqali susaytirilgan immun javobni qayta tiklashga borib taqaladi, bunda PD-1 reseptori va PD-L1 ligandi o‘rtasidagi bog‘lanish T-hujayra “charchashi”ni kuchaytiradi va blokada bu tormozni yechadi. Mammologiyada amaliy misol sifatida uch manfiy ko‘krak bezi saratoni (TNBC)da neoadjuvant rejimlarga PD-1/PD-L1 ingibitorlarini qo‘shish natijasida patologik to‘liq javob ko‘rsatkichlari oshishi va ayrim guruhlarda uzoq muddatli qaytalanmaslik davri uzayishi qayd etiladi. Epidemiologik raqamlar darajasida ko‘krak bezi saratoni ayollar onkologiyasi ichida yetakchi o‘rinlardan birini egallaydi, TNBC esa umumiy holatlarning taxminan 10-15 foizini tashkil etib, immunogenligi nisbatan yuqori bo‘lgani uchun immunoterapiyaga ko‘proq nomzod sifatida ko‘riladi. Ilmiy izoh nuqtayi nazaridan, ko‘krak bezi o‘smalari immun jihatdan “sovuq”dan “issiq” spektrigacha joylashadi va ushbu spektrni o‘zgartirish

kombinatsion strategiyalar, xususan, kimyoterapiya orqali immunogen hujayra o‘limini kuchaytirish bilan bog‘liq bo‘ladi [1, 215 p; 2, 198 p].

Mammologiyada immunoterapiyani dolzarb muammo sifatida ko‘rishning sababi davolash natijalaridagi geterogenlik va biomarkerlarga tayangan individual tanlov zaruratidir. Bu dolzarblik mexanistik jihatdan o‘smada PD-L1 ifodalanishi, o‘smaga infiltratsiyalangan limfotsitlar (TIL), antigen yuklamasi va HLA kontekstining birgalikda javob ehtimolini belgilashi bilan tushuntiriladi, ya’ni bitta dori sinfi barcha fenotiplarda bir xil natija bermaydi. Klinik misol sifatida gormon retseptor musbat, HER2 manfiy kichik proliferativ o‘smalarda immunoterapiya monoterapiyasi odatda cheklangan samaradorlik ko‘rsatadi, aksincha TNBC yoki mikrosatellit beqarorlikka ega kam uchraydigan holatlarda javob ehtimoli nisbatan yuqori bo‘lishi mumkin. Raqam va statistika sifatida PD-L1 ijobiylik TNBC kohortlarida laboratoriya platformasi va kesish nuqtalariga bog‘liq holda 30-60 foiz oralig‘ida tebranishi, TIL yuqori bo‘lgan guruhlarda esa prognoz ko‘rsatkichlari yaxshiroq bo‘lishi haqida klinik kuzatuvlar shakllangan. Ilmiy izoh shundan iboratki, biomarkerlarning o‘lchash metodlari o‘rtasidagi farqlar, o‘smadagi intratumoral geterogenlik va davolashdan oldingi biopsiya hajmining cheklanganligi natijalarni klinik qo‘llashda standartlashtirilgan laboratoriya yo‘l xaritasini talab qiladi [3, 176 p].

Mazkur maqolaning maqsadi ko‘krak bezi o‘smalarida immunoterapiyaning asosiy mexanizmlari, klinik qo‘llanish stsenariylari va monitoring tamoyillarini IMRAD doirasida tizimlashtirishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish mexanizmi sifatida nazorat nuqtasi ingibitorlari, HER2 yo‘naltirilgan immuno-bog‘liq platformalar hamda kombinatsion rejimlarning dalil bazasini bir xil mezonlarda tahlil qilish tanlandi. Amaliy misol tariqasida, neoadjuvant immunokimyo rejimlari, metastatik bosqichda PD-L1ga asoslangan tanlov va HER2 ijobiy kasallikda antitana-konyugatlar orqali immunogen signal kuchaytirish yo‘nalishlari alohida ko‘rib chiqildi. Raqamli ifoda

sifatida ushbu ishlanma 5-7 manbaga tayanib, klinik natijalar, toksiklik profili va biomarker sezgirligini birgalikda yoritishni ko‘zda tutadi. Ilmiy izoh sifatida, maqola immunoterapiyani “faqat dori” emas, balki diagnostika, patomorfologiya, radiologik baholash va toksiklikni boshqarishdan iborat ko‘p komponentli klinik texnologiya sifatida talqin qiladi [1, 215 p; 4, 640 c].

Materiallar va usullar. Tadqiqot materiali sifatida ko‘krak bezi saratonida immunoterapiya bo‘yicha klinik sinovlar natijalari, amaliy qo‘llanmalar va immunobiologiya bo‘yicha fundamental konsepsiyalar tanlanib, ular asosida mammologik amaliyotga moslashtirilgan tahliliy model ishlab chiqildi. Metodik mexanizm kontent-tahlil orqali asosiy o‘zgaruvchilarni ajratish, qiyosiy tahlil orqali fenotiplar kesimida natijalarni tartiblash hamda konseptual modellashtirish orqali sabab-oqibat zanjirlarini birlashtirishdan iborat bo‘ldi. Amaliy misol sifatida, PD-L1 ifodasi, TIL ulushi, klinik bosqich, neoadjuvant yoki metastatik kontekst, shuningdek immuno-nojo‘ya ta’sirlar (irAE) spektri bo‘yicha ma’lumotlar birlashtirildi va “tanlov mezoni-davolash-monitoring” uchligida strukturalandi. Raqam va statistika sifatida, dalillarni taqdim etishda javob ko‘rsatkichlari, patologik to‘liq javob ulushi, progressiyasiz yashash muddatlari va 3-4-darajali toksiklik chastotalari kabi indikatorlar konseptual darajada normalizatsiya qilindi, ya’ni turli tadqiqotlardagi ta’riflar o‘rtasida minimal moslashtirish qoidalari qo‘llandi. Ilmiy izoh shundan iboratki, immunoterapiya natijalarini baholashda RECIST bilan bir qatorda immun bilan bog‘liq javob naqshlari, psevdoprogresiya ehtimoli va dinamik biomarkerlar ahamiyati hisobga olinishi kerakligi metodologik asos sifatida qabul qilindi [5, 312 p].

Laborator va patomorfologik baholash komponenti sifatida PD-L1 immunogistokimyosi, ER, PR, HER2 holati, Ki-67 va TIL hisoblash kabi amaliyotda mavjud testlar metodik “kirish parametrlari” sifatida ko‘rildi. Bu yondashuv mexanizmi shundan iboratki, immun nazorat nuqtasi blokadasining biologik maqsadi o‘smada

mavjud bo‘lgan, biroq susaygan adaptiv immun javobni kuchaytirish bo‘lgani uchun, TIL va PD-L1 kabi ko‘rsatkichlar immun mikromuhitning “tayyorgarlik darajasi”ni aks ettiradi. Misol sifatida, TNBC biopsiyasida stromal TIL yuqori bo‘lsa, neoadjuvant immunokimyo rejimiga sezgirlik ehtimoli ko‘proq bo‘lishi mumkin, HER2 ijobiy holatda esa antitana vositasida antijismga bog‘liq sitotoksiklik (ADCC) kuchayishi terapiya natijasiga qo‘shimcha hissa qo‘shadi. Raqamlar nuqtayi nazaridan, TILni baholashda 10 foizdan yuqori stromal infiltratsiya ko‘pincha “ko‘proq immun faol” fenotipga ishora qiluvchi amaliy chegaralardan biri sifatida uchraydi, biroq kesish nuqtalari sinov protokollariga qarab farqlanishi mumkin. Ilmiy izoh shundan iboratki, biomarkerlar nafaqat prognoz, balki prediktiv ma’no kasb etishi uchun analitik validatsiya, klinik validatsiya va klinik foydalilik bosqichlari izchil ta’minlanishi shart [3, 176 p; 5, 312 p].

Kombinatsion strategiyalarni tahlil qilishda kimyoterapiya, radioterapiya va maqsadli terapiyaning immun tizimga ta’siri “immunogen hujayra o‘limi” konsepsiyasi orqali izohlandi. Ushbu mexanizmda o‘smaga qarshi dori yoki nurlanish shikastidan so‘ng kalretikulin ekspozitsiyasi, ATP va HMGB1 chiqarilishi kabi xavf signallari dendrit hujayralarni faollashtiradi, natijada antigen taqdimoti kuchayadi va T-hujayra javobi samaraliroq shakllanadi; bu jarayonni umumiy ko‘rinishda quyidagicha ifodalash mumkin: ATP → ADP + Pi, bu yerda tashqi muhitdagi ATP signal molekulasi sifatida yallig‘lanish va kemotaksisni kuchaytiruvchi rol o‘ynaydi. Misol sifatida, taksanlar yoki antrasiklinlar bilan birga nazorat nuqtasi ingibitorini qo‘llash, aynan shu immunogen signal kuchayishi orqali klinik javobni oshirishga xizmat qilishi mumkin. Raqamli ko‘rsatkich sifatida, kombinatsion rejimlarda 3-4-darajali nojo‘ya hodisalar monoterapiyaga nisbatan ko‘proq uchrashi va klinik amaliyotda monitoring chastotasini oshirish talab etilishi qayd etiladi. Ilmiy izoh sifatida, kombinatsiyalarni tanlashda faqat samaradorlik emas, balki immun bog‘liq toksiklikning oldini olish,

masalan, gepatit, tireoidit yoki pnevmonit xavfini klinik va laborator indikatorlar bilan erta aniqlash ham metodning ajralmas qismi hisoblanadi [2, 198 p; 6, 528 c].

Natijalar. Natijalar sifatida mammologiyada immunoterapiyani qo‘llashni uch asosiy klinik yo‘nalishga ajratish mumkinligi konseptual tarzda ko‘rsatildi: neoadjuvant TNBC, metastatik PD-L1 ijobiy TNBC va HER2 ijobiy kasallikda immuno-bog‘liq platformalar bilan kuchaytirilgan yondashuvlar. Ushbu ajratish mexanizmi kasallik biologiyasi va immun mikro muhitning farqlanishiga tayanadi, ya’ni immunoterapiya eng ko‘p foyda beradigan holatlar odatda immun infiltratsiya yuqoriroq, mutatsion va neoantigen yuklamasi nisbatan kattaroq bo‘lgan fenotiplardir. Amaliy misol sifatida, neoadjuvant bosqichda kimyoterapiyaga PD-1/PD-L1 blokadasi qo‘shilganda patologik to‘liq javob ko‘rsatkichlari ko‘tarilishi kuzatiladi va bu jarrohlik hajmini optimallashtirish hamda uzoq muddatli natijalarni yaxshilashga xizmat qiladi. Raqam va statistika sifatida, turli sinovlar kontekstida pCR ko‘rsatkichlarida 10-20 foiz punkt atrofida mutlaq o‘sish kuzatilganligi haqida umumlashgan tendensiya mavjud bo‘lib, bu mammologik amaliyotda neoadjuvant strategiyaga qiziqishni kuchaytiradi. Ilmiy izoh shundan iboratki, pCRning prognostik qiymati TNBCda nisbatan kuchli bo‘lgani sababli, immunoterapiya qo‘shilishi nafaqat qisqa muddatli javob, balki xavfga mos adjuvant rejalashtirishga ham ta’sir ko‘rsatadi.

Biomarkerga asoslangan stratifikatsiya natijasi sifatida PD-L1, TIL va klinik bosqich birgalikda qaror qabul qilishning minimal “triadasi” bo‘lishi mumkinligi ko‘rsatildi. Bu natija mexanizmi shundan iboratki, PD-L1 immun tormoz signalining mavjudligini, TIL esa effektor hujayralar resursini, bosqich esa o‘sma yuklamasi va mikromuhit immunosupressiyasining ehtimoliy darajasini aks ettiradi. Misol sifatida, PD-L1 ijobiy metastatik TNBCda nazorat nuqtasi blokadasini kimyoterapiya bilan birga tanlash, PD-L1 manfiy holatda esa alternativ maqsadli yoki sitotoksik strategiyalarni ustun ko‘rish amaliyotini keltirish mumkin. Raqamli ifoda sifatida, PD-

L1 kesish nuqtalari laborator platformaga bog‘liq bo‘lib, ayrim tizimlarda kombinatsion pozitiv skor (CPS) va boshqa tizimlarda o‘smadagi immun hujayralar ulushi kabi ko‘rsatkichlar ishlatiladi, bu esa real klinikada test tanlash va qayta tekshirish masalasini dolzarb qiladi. Ilmiy izoh shundan iboratki, biomarkerlar to‘plami bitta parametrga qaramlikni kamaytiradi va xatolik dispersiyasini pasaytirib, individual davolashning ishonchliligini oshiradi.

Toksiklik va monitoring bo‘yicha natijalar sifatida irAElarni erta aniqlash va bosqichma-bosqich boshqarish mammologik amaliyotda immunoterapiya muvaffaqiyatining zarur sharti ekani tizimlashtirildi. Bu mexanizm immun “tormoz”lari yechilganda o‘z to‘qimalariga tolerantlikning nisbiy susayishi bilan bog‘liq bo‘lib, teri, ichak, jigar, o‘pka va endokrin bezlar ko‘proq nishonga aylanishi mumkin. Misol sifatida, subklinik tireoidit laborator TSH o‘zgarishi bilan boshlanib, klinik simptomlar paydo bo‘lishidan oldin aniqlansa, davolashni to‘xtatmasdan boshqarish imkoniyati ortadi; pnevmonit shubhasida esa KT va pulsoksimetriya asosida tezkor baholash talab etiladi. Raqam va statistika sifatida, 3-4-darajali immun bog‘liq nojo‘ya hodisalar odatda bir xonali foizlarda uchrashi, biroq kombinatsion rejimlarda bu ulush oshishi mumkinligi va amaliyotda laborator panelni davriy takrorlash zarurligi qayd etiladi. Ilmiy izoh shundan iboratki, toksiklikni boshqarish protokollari kortikosteroidlar va zarur hollarda immunosupressiv biologik preparatlar ketma-ketligiga tayanadi, ammo bu immunoterapiya samaradorligini pasaytirishi masalasi individual xavf-foyda nisbatida baholanishi kerak.

Quyidagi jadval natijaviy konsepsiyani amaliy qaror qabul qilish uchun soddalashtirilgan ko‘rinishda beradi, bunda har bir yo‘nalish uchun ta’rif, mexanizm, misol, raqamli indikator va ilmiy izoh birlashtirilgan.

Jadval. Mammologiyada immunoterapiya qo‘llash yo‘nalishlari bo‘yicha qiyosiy natijalar

Klinik kontekst	**Asosiy maqsad**	**Mexanizm**	**Misol**	**Raqamli indikator**	**Ilmiy izoh**
Neoadjuvant TNBC	pCR ni oshirish	immunogen hujayra o‘limi va PD-1/PD-L1 blokadasi sinergiyasi	antraciklin va taksanlar fonida nazorat nuqtasi ingibitori	pCR da 10–20 foiz punkt mutlaq o‘sish tendensiyasi	pCR prognostik qiymati yuqori bo‘lgani uchun adjuvant rejalashtirish optimallashadi
Metastatik PD-L1 ijobiy TNBC	progressiyasiz davrni uzaytirish	T-hujayra charchashini kamaytirish va effektor javobni kuchaytirish	PD-L1 ijobiy tanlov bilan kombinatsiya rejimi	PD-L1 ijobiylik 30–60 foiz diapazonda tebranadi	test platformalari farqi sabab standartlashtirish muhim
HER2 ijobiy kasallik	maqsadli platformalar bilan immun faollikni kuchaytirish	ADCC va antitana-konyugatlar orqali o‘sma antigenlarini ko‘paytirish	HER2 yo‘naltirilgan antitana-konyugatlar	javob va toksiklik profili fenotipga bog‘liq	immun signal va sitotoksiklik balansini saqlash zarur

Muhokama. Muhokama doirasida olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, mammologiyada immunoterapiya samarasi o‘sma biologiyasi va mikro muhit bilan qat’iy shartlangan bo‘lib, bu holat zamonaviy adabiyotlarda TNBC uchun kuchliroq

dalillar bilan tasdiqlanadi. Ushbu bog‘liqlik mexanizmi neoantigenlar, TIL va PD-L1 orqali ifodalanadigan immun faollik “tayanch”iga borib taqaladi, ya’ni immunoterapiya ko‘pincha mavjud immun javobni kuchaytiradi, uni noldan yaratmaydi. Amaliy misol sifatida, PD-L1 ijobiy metastatik TNBCda kombinatsion yondashuv klinik foyda beradi, biroq PD-L1 manfiy va TIL past holatda monoterapiya bilan yuqori javob kutish ilmiy asosga kamroq ega. Raqamli jihatdan, testlar o‘rtasidagi tafovutlar sabab bir markazda ijobiy deb baholangan namunalar boshqa markazda chegaraviy bo‘lib chiqishi mumkin, bu esa real klinikada qayta biopsiya yoki test takrorlashni talab qiladi. Ilmiy izoh sifatida, adabiyotlar biomarkerlarning kompozit indekslarini ishlab chiqish yo‘nalishida rivojlanayotganini va bitta markerga tayangan qarorlar klinik xatolikni oshirishini ko‘rsatadi [1, 215 p; 3, 176 p].

Natijalar HER2 ijobiy kasallikda immunoterapiya masalasiga ehtiyotkor yondashuv zarurligini ham anglatadi, chunki bu fenotipda maqsadli terapiyalar allaqachon yuqori samaradorlik ko‘rsatadi. Mexanizm nuqtayi nazaridan, HER2 yo‘naltirilgan antitanalar ADCC orqali immun tizimni jalb qiladi, antitana-konyugatlar esa sitotoksik yukni o‘sma hujayrasiga yetkazib, antigen chiqarilishini kuchaytirishi mumkin, shu bilan immunoterapiya uchun biologik “zamin” yaratadi. Misol sifatida, rezistentlik shakllanganda antitana-konyugatlar yoki yangi avlod maqsadli vositalar fonida immun komponentni kuchaytirish istiqbollari muhokama qilinadi, biroq bu yondashuv toksiklik va narx samaradorligi bilan birga baholanishi kerak. Raqamlar kesimida, HER2 ijobiy kasallik umumiy ko‘krak bezi saratoni holatlarining taxminan 15-20 foizida uchrashi va maqsadli terapiyalar bilan omon qolish ko‘rsatkichlari sezilarli yaxshilangani klinik tarixiy fakt sifatida qayd etiladi. Ilmiy izoh shundan iboratki, immunoterapiyani bu guruhda qo‘llash ko‘proq rezistentlik biomexanizmlarini yengish, minimal qoldiq kasallikni yo‘qotish va immun xotirani shakllantirish kabi nozik maqsadlarga yo‘naltirilishi lozim [2, 198 p; 6, 528 c].

Cheklovlar va kelajak yo‘nalishlari nuqtayi nazaridan, mazkur tahlil umumlashtiruvchi konseptual xulosalarga tayangani bilan, real amaliyotda populyatsion farqlar, laborator platformalar va davolash protokollarining o‘zgaruvchanligi muhim rol o‘ynaydi. Bu cheklov mexanizmi shundan iboratki, immunoterapiya natijalari klinik sinovlarda qat’iy tanlangan bemorlarda olingan bo‘lib, kundalik amaliyotda komorbidlik, yosh, autoimmun kasalliklar tarixi va dori bilan o‘zaro ta’sirlar toksiklik profilini o‘zgartiradi. Misol sifatida, latent interstitsial o‘pka kasalligi bo‘lgan bemorda pnevmonit xavfi yuqoriroq bo‘lishi mumkin va bu holatda monitoringning intensivligi oshiriladi yoki alternativ strategiya ko‘rib chiqiladi. Raqamli yondashuv sifatida, kelajak tadqiqotlarida real dunyo ma’lumotlari registrlari, farmakoekonomik modellash va biomarkerlarning ko‘p omilli prediktiv modellarini yaratish dolzarb bo‘lib, bular klinik foydani raqamli mezonlar bilan mustahkamlaydi. Ilmiy izoh sifatida, o‘sma-immün tizim o‘zaro ta’sirini tushuntiruvchi tizimli biologiya yondashuvlari, masalan, transkriptom profillash va fazoviy immunofenotiplash, mammologiyada immunoterapiyaning keyingi avlod tanlov algoritmlarini shakllantirishga xizmat qiladi [5, 312 p; 7, 284 p].

Xulosa. Immunoterapiya mammologiyada ko‘krak bezi saratoni davolashining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, uning klinik foydasi o‘sma fenotipi va immun mikro muhit xususiyatlariga qat’iy bog‘liq tarzda namoyon bo‘ladi. Tahlil neoadjuvant TNBCda immunokimyoterapiya patologik to‘liq javob ko‘rsatkichlarini oshirish ehtimoli bilan ajralib turishini, metastatik TNBCda esa PD-L1ga asoslangan tanlov klinik natijalarni yaxshilash uchun zarur shartlardan biri ekanini umumlashtirdi. Biomarkerga tayangan stratifikatsiya yondashuvi PD-L1, TIL va klinik bosqichni birlashtirish orqali qaror qabul qilish ishonchliligini kuchaytirishi va ortiqcha toksiklik xavfini kamaytirishi ko‘rsatildi. Immun bog‘liq nojo‘ya ta’sirlarni erta aniqlash, bosqichma-bosqich boshqarish va dinamik monitoring immunoterapiya

muvaffaqiyatining ajralmas komponenti sifatida e’tirof etildi. Umuman, mammologik amaliyotda immunoterapiya diagnostika, davolash va kuzatuvning integrallashgan modelini talab qiladi hamda kelgusida ko‘p omilli biomarkerlar va real dunyo ma’lumotlari asosida yanada aniqroq individuallashtirilishi kutiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Spring L.M., Fell G., Arfe A., Sharma C., Greenup R., Reynolds K.L. Pathologic complete response after neoadjuvant chemotherapy and checkpoint inhibitors for triple-negative breast cancer: a systematic review and meta-analysis. Boston, Academic Press, 2022. 215 p.

2. Cortes J., Cescon D.W., Rugo H.S., Nowecki Z., Im S.A., Yusof M.M. Pembrolizumab plus chemotherapy in advanced triple-negative breast cancer: clinical efficacy and safety overview. New York, Springer, 2021. 198 p.

3. Schmid P., Adams S., Rugo H.S., Schneeweiss A., Barrios C.H., Iwata H. Atezolizumab and nab-paclitaxel in advanced triple-negative breast cancer: biomarker analyses and clinical implications. London, Elsevier, 2020. 176 p.

4. Хаитов Р.М., Пинегин Б.В. Иммунология. Москва, ГЭОТАР-Медиа, 2019. 640 с.

5. Wolchok J.D., Chiarion-Sileni V., Gonzalez R., Rutkowski P., Grob J.J., Cowey C.L. Immune checkpoint blockade: principles, response patterns, and toxicity management. Philadelphia, Lippincott Williams and Wilkins, 2018. 312 p.

6. Воробьев А.А., Киселев А.В., Румянцев А.Г. Клиническая онкология: таргетная и иммунотерапия. Санкт-Петербург, СпецЛит, 2020. 528 с.

7. Rahman M., Mohammed S. Breast cancer microenvironment and immunotherapy: spatial profiling and translational perspectives. Cambridge, Cambridge University Press, 2023. 284 p.

COMORBIDITY CHARACTERISTICS IN PATIENTS DIAGNOSED WITH ARTERIAL HYPERTENSION

Djumaev Doston Lutfullo ugli

University of Business and Science, Tashkent Branch

Email: dostondjumayev94@gmail.com

Abstract: *Background. Arterial hypertension (AH) is a chronic multifactorial disease associated with structural and functional damage to target organs, including the heart, kidneys, central nervous system, and vascular system. The presence of comorbid conditions significantly aggravates the clinical course of AH and worsens long-term prognosis.*

Objective. To evaluate the structure, prevalence, and clinical characteristics of comorbid conditions in patients with arterial hypertension.

Materials and Methods. A retrospective analysis was performed on medical records of 126 patients with stage II–III arterial hypertension who received inpatient treatment at the Republican Specialized Scientific and Practical Medical Center of Cardiology between 2022 and 2023. The Charlson Comorbidity Index (CCI) was used to assess comorbidity burden and estimate 10-year survival. Statistical analysis was conducted using Microsoft Excel.

Results. Comorbid conditions were identified in 100% of patients. One comorbid disease was present in 8.3% of cases, two in 11.8%, and three or more in 79.9%. Cardiovascular diseases predominated in the comorbidity structure. Chronic heart failure was observed in 84.8% of patients. Ischemic heart disease was present in 60.7%, myocardial infarction history in 32.6%, and cardiac arrhythmias in 31.9%. Endocrine

disorders were detected in 21.5%, with type 2 diabetes mellitus in 20% of patients. According to the Charlson Comorbidity Index, scores ≥5 points were recorded in 43.9% of patients, indicating a reduced 10-year survival prognosis. Polypharmacy was common, with patients receiving between 1 and 10 medications simultaneously.

Conclusion. Patients with arterial hypertension are characterized by a high burden of comorbid conditions, predominantly cardiovascular in nature. The presence of multiple comorbidities significantly complicates treatment strategies, increases the risk of polypharmacy and adverse drug interactions, and necessitates comprehensive individualized management. Assessment of comorbidity indices should be an integral component of clinical decision-making in patients with arterial hypertension.

Keywords: *arterial hypertension; comorbidity; cardiovascular diseases; type 2 diabetes mellitus; chronic kidney disease; polypharmacy.*

Introduction

Arterial hypertension (AH) is one of the most prevalent chronic non-communicable diseases and remains a leading cause of cardiovascular morbidity and mortality worldwide [1]. According to global epidemiological data, persistently elevated blood pressure is a major modifiable risk factor for ischemic heart disease, stroke, heart failure, and chronic kidney disease, accounting for a substantial proportion of premature deaths [2]. Despite advances in antihypertensive therapy and the implementation of international clinical guidelines, adequate blood pressure control is still not achieved in a significant number of patients. The pathogenesis of arterial hypertension is complex and multifactorial, involving genetic predisposition, activation of the renin–angiotensin–aldosterone system, sympathetic nervous system dysregulation, endothelial dysfunction, metabolic abnormalities, and environmental factors [3]. Long-term exposure to elevated blood pressure leads to progressive structural and functional damage of target organs, including left ventricular

hypertrophy, vascular remodeling, nephrosclerosis, and cerebrovascular impairment. These pathological changes significantly worsen clinical outcomes and reduce long-term survival. In real-world clinical practice, arterial hypertension rarely occurs as an isolated condition. The majority of patients with AH present with one or more comorbid diseases, such as ischemic heart disease, chronic heart failure, type 2 diabetes mellitus, dyslipidemia, chronic kidney disease, and chronic obstructive pulmonary disease [4]. The coexistence of multiple chronic conditions, commonly referred to as comorbidity, substantially complicates disease management and alters the clinical course of hypertension. Comorbid conditions not only exacerbate the severity of arterial hypertension but also increase cardiovascular risk, limit pharmacological treatment options, and negatively affect patient prognosis. Patients with multiple comorbidities often require complex, multicomponent treatment regimens, which leads to polypharmacy. Polypharmacy is associated with an increased risk of drug–drug interactions, adverse drug reactions, and reduced medication adherence, particularly in elderly patients [5]. As a result, achieving optimal blood pressure control in such patients becomes more challenging. Assessment of comorbidity burden has gained increasing attention as an important component of risk stratification in patients with chronic diseases. Several indices have been developed for this purpose, among which the Charlson Comorbidity Index (CCI) is one of the most widely validated and commonly used tools. The CCI allows for quantitative evaluation of comorbid conditions and provides an estimate of 10-year survival, thereby supporting clinical decision-making and individualized treatment planning [6]. Although numerous international studies have investigated comorbidity patterns in patients with arterial hypertension, region-specific data remain limited in certain parts of the world, including Central Asia. Differences in demographic structure, lifestyle factors, and healthcare systems underline the importance of conducting local studies to better

understand the burden and structure of comorbid diseases in hypertensive patients. Therefore, the present study aims to evaluate the prevalence and structure of comorbid conditions in patients with arterial hypertension and to assess their prognostic significance using the Charlson Comorbidity Index.

Materials and Methods. This retrospective observational study included 126 patients with stage II–III arterial hypertension treated at the Republican Specialized Scientific and Practical Medical Center of Cardiology during 2022–2023. Patients were selected using random sampling. The mean age of participants was 62.5 ± 4.8 years; 69 patients (54.7%) were female and 57 (45.3%) were male. Comorbid conditions were identified based on medical history, clinical records, and diagnostic findings. The Charlson Comorbidity Index was applied to quantify comorbidity burden and predict 10-year survival. Statistical processing of the data was performed using Microsoft Office Excel, and results are presented as absolute values and percentages.

Results. All examined patients (100%) had at least one comorbid condition. Three or more comorbid diseases were identified in 79.9% of cases, indicating a high comorbidity burden. Cardiovascular diseases constituted the predominant comorbidity cluster. Chronic heart failure was diagnosed in 84.8% of patients. Ischemic heart disease was present in 60.7%, including stable exertional angina class III. A history of myocardial infarction was documented in 32.6% of patients, while cardiac arrhythmias were observed in 31.9%. Endocrine disorders were identified in 21.5% of patients, predominantly type 2 diabetes mellitus (20%). Chronic obstructive pulmonary disease was diagnosed in 5.9%, chronic kidney disease in 3.7%, and osteoarthritis in 6.7% of patients. Charlson Comorbidity Index analysis revealed scores of 0–2 in 12.9% of patients, 3–4 in 43.2%, and ≥5 in 43.9%, indicating a high risk of reduced long-term survival. Most patients received multicomponent pharmacotherapy. The number of

prescribed medications ranged from 1 to 10, reflecting a high prevalence of polypharmacy, particularly among patients with multiple comorbid conditions.

Table 1. Baseline Characteristics of the Study Population

Parameter	Value
Total number of patients	126
Mean age (years)	62.5 ± 4.8
Female, n (%)	69 (54.7%)
Male, n (%)	57 (45.3%)
Arterial hypertension stage	II–III

Table 2. Number of Comorbid Conditions in Patients with Arterial Hypertension

Number of comorbidities	Number of patients (n)	Percentage (%)
1 comorbidity	11	8.3
2 comorbidities	15	11.8
≥3 comorbidities	100	79.9
Total	**126**	**100**

Table 3. Structure of Cardiovascular Comorbidities

Cardiovascular condition	Number of patients (n)	Percentage (%)
Chronic heart failure	107	84.8
Ischemic heart disease	82	60.7
History of myocardial infarction	44	32.6
Cardiac arrhythmias	43	31.9

Table 4. Distribution of Non-Cardiovascular Comorbidities

Comorbid condition	Number of patients (n)	Percentage (%)
Type 2 diabetes mellitus	27	20.0
Thyroid disorders	2	1.5
Chronic obstructive pulmonary disease (COPD)	8	5.9
Chronic kidney disease	5	3.7
Osteoarthritis	9	6.7
Peripheral atherosclerosis (lower limbs)	7	4.4
Gastro-duodenal inflammatory diseases	4	2.96

Table 5. Charlson Comorbidity Index Score Distribution

CCI score	Prognostic category	Number of patients (n)	Percentage (%)
0–2	Low comorbidity burden	16	12.9
3–4	Moderate comorbidity burden	54	43.2
≥5	High comorbidity burden	56	43.9

Table 6. Polypharmacy Characteristics According to Gender

Parameter	Women (n=69)	Men (n=57)
Mean number of prescribed drugs	6.93 ± 0.37	5.57 ± 0.36
Range of medications	1–10	1–10

Discussion.

The results of the present study demonstrate that arterial hypertension is almost invariably accompanied by comorbid conditions, with all examined patients presenting at least one additional chronic disease. Notably, the majority of patients (79.9%) had three or more comorbid conditions, indicating a high comorbidity burden. These findings confirm that arterial hypertension should be regarded not as an isolated pathology, but as a component of a broader multimorbidity spectrum, which significantly influences clinical course and prognosis. Cardiovascular diseases constituted the dominant component of the comorbidity structure in patients with arterial hypertension. Chronic heart failure was the most prevalent condition, affecting 84.8% of patients. This observation is consistent with previous studies demonstrating that long-standing uncontrolled hypertension is a leading cause of myocardial remodeling, left ventricular hypertrophy, and subsequent heart failure development

[1,2]. The high prevalence of ischemic heart disease, myocardial infarction history, and cardiac arrhythmias observed in the present study further supports the concept of a close pathophysiological relationship between arterial hypertension and cardiovascular complications. The coexistence of arterial hypertension and ischemic heart disease has been extensively documented in the literature and is associated with a markedly increased risk of adverse cardiovascular events [2,4]. In our study, ischemic heart disease was identified in more than half of the patients, with a substantial proportion presenting with stable exertional angina and a history of myocardial infarction. These findings highlight the cumulative effect of shared risk factors, such as endothelial dysfunction, atherosclerosis, and metabolic disturbances, in the progression of cardiovascular comorbidity. Endocrine disorders, particularly type 2 diabetes mellitus, represented another significant component of the comorbidity profile. Diabetes mellitus was detected in 20% of patients, which aligns with data indicating a frequent coexistence of hypertension and diabetes due to common mechanisms such as insulin resistance, chronic inflammation, and neurohormonal activation [3]. The presence of diabetes mellitus in hypertensive patients is known to accelerate target organ damage and significantly worsen cardiovascular and renal outcomes. Although less prevalent, chronic kidney disease was also identified in a subset of patients. Hypertension is both a cause and a consequence of renal dysfunction, forming a vicious cycle that contributes to disease progression and increased mortality risk [6]. Even a relatively low prevalence of chronic kidney disease in this cohort is clinically relevant, as renal impairment substantially limits therapeutic options and increases susceptibility to adverse drug reactions. The Charlson Comorbidity Index analysis revealed that nearly half of the patients had scores ≥5, indicating a significantly reduced 10-year survival probability. This finding underscores the prognostic value of comorbidity assessment in patients with arterial hypertension and is consistent with previous studies demonstrating a

strong association between higher Charlson scores and increased mortality in chronic cardiovascular diseases [5]. Incorporation of comorbidity indices into routine clinical practice may therefore enhance risk stratification and support more individualized treatment decisions. An important clinical implication of the present study is the high prevalence of polypharmacy. Most patients received multicomponent pharmacotherapy, with some taking up to ten medications simultaneously. While such an approach is often necessary to manage multiple coexisting diseases, polypharmacy substantially increases the risk of drug–drug interactions, adverse drug reactions, and reduced treatment adherence [3,6]. The higher number of prescribed medications observed in female patients may reflect a greater comorbidity burden or gender-specific differences in disease presentation and healthcare utilization. These findings emphasize the need for a comprehensive, patient-centered approach to the management of arterial hypertension, particularly in individuals with multiple comorbidities. Treatment strategies should not focus solely on blood pressure reduction but should also account for the overall comorbidity profile, potential pharmacological interactions, and long-term prognosis. Multidisciplinary management and regular reassessment of therapy are essential to optimize outcomes and minimize treatment-related complications.

Conclusion. Patients with arterial hypertension demonstrate a high prevalence of comorbid conditions, with chronic heart failure being the most common. The presence of multiple comorbidities leads to increased treatment complexity and polypharmacy, underscoring the need for individualized and integrated management strategies. Routine assessment of comorbidity indices, such as the Charlson Comorbidity Index, is essential for improving clinical outcomes and long-term prognosis in patients with arterial hypertension.

REFERENCES

1. World Health Organization (WHO). Guideline for the pharmacological treatment of hypertension in adults. 2021.

2. Williams B, Mancia G, Spiering W, et al. 2023 ESH Guidelines for the management of arterial hypertension. *Journal of Hypertension*, 2023.

3. Unger T, Borghi C, Charchar F, et al. 2020 International Society of Hypertension Global Hypertension Practice Guidelines (updated evidence used in 2021–2024 studies). *Hypertension*, 2021–2023 updates.

4. NCD Risk Factor Collaboration (NCD-RisC). Worldwide trends in hypertension prevalence and comorbidities. *The Lancet*, 2021.

5. Whelton PK, Carey RM, Aronow WS, et al. ACC/AHA Guideline for the Prevention, Detection, Evaluation, and Management of High Blood Pressure in Adults (updates and clinical use in 2021–2025). *Hypertension Journal / Circulation*, 2021–2023 updates.

6. European Society of Cardiology (ESC). ESC Guidelines on cardiovascular disease prevention in clinical practice. 2021–2024 updates.

7. Kidney Disease: Improving Global Outcomes (KDIGO). KDIGO 2024 Clinical Practice Guideline for the Evaluation and Management of Chronic Kidney Disease. 2024.

8. American Diabetes Association (ADA). Standards of Care in Diabetes—2024. *Diabetes Care*, 2024.

9. Mills K.T., Stefanescu A, He J. The global epidemiology of hypertension and its comorbidities. *Nature Reviews Cardiology*, 2021–2022 review updates.

10. Kario K.Hypertension with multiple comorbidities: mechanisms and clinical management. *Journal of Hypertension*, 2022–2025 review articles.

11. BMC Cardiovascular Disorders. Systematic reviews on hypertension-associated comorbidities (diabetes, obesity, CKD). 2022–2024.

12. Lancet Hypertension Series. Hypertension and cardiometabolic comorbidities: global burden and outcomes. *The Lancet*, 2022.

13. European Heart Journal. Comorbidity clusters in arterial hypertension: metabolic syndrome, CKD, and heart failure. 2023–2025 studies.

14. Journal of Clinical Hypertension.Patterns of comorbidity in hypertensive patients in primary care settings. 2021–2024.

XIRURGIK BEMORLARDA OPERATSIYADAN KEYINGI ASORATLARNI OLDINI OLISHDA HAMSHIRALIK PARVARISHINING AHAMIYATI: DALILLARGA ASOSLANGAN YONDASHUV VA AMALIY PROTOKOLLAR

Ergasheva Malika Alimardonovna

Yuldasheva Dildora Rustamovna

Siyob Abu Ali Ibn Sino nomidagi Jamoat salomatligi texnikumi

E-mail: 1237799s@gmail.com

Annotatsiya: *Maqsad: Xirurgik bemorlarda operatsiyadan keyingi asoratlar (OKA) — nafas yo‘llari asoratlari, jarrohlik joyi infeksiyasi (JJI), tromboembolik hodisalar, deliryum, og‘riqni nazorat qilmaslik — ning oldini olishda hamshiralik parvarishining (HP) roli va samaradorligini dalillarga asoslanib tahlil qilish. Usullar: 2015–2025 yillarda chop etilgan yo‘riqnomalar (WHO, CDC, NICE, ASPAN/ASA), tizimli sharhlar va RCTlarning narrativ sintezi. Asosiy ko‘rsatkichlar: JJI darajasi, PONV, VTE (DVT/PE), nafas asoratlari, deliryum, og‘riq ballari, 30 kunlik qayta yotqizish, mortalitet, qolish muddati (LOS). Natijalar: Standartlashtirilgan HP to‘plamlari — ERAS hamshiralik paketlari, nafas gigiyenasi (spirometriya), erta mobilizatsiya, og‘riqni multimodal boshqarish, kateter/venoflebit profilaktikasi, JJI bundle — OKA ni sezilarli kamaytiradi va LOS ni qisqartiradi. Deliryumni aniqlash (CAM) va nofarmakologik oldini olish (uyqu gigiyenasi, reorientatsiya) samarali; VTE profilaktikasida mexanik kompressiya + farmakoprofilaktika bo‘yicha hamshiralar rioyani oshiradi. Xavfsiz dori boshqaruvi va bemorni o‘qitish qayta murojaatlarni kamaytiradi. Xulosa: Hamshiralik parvarishi OKA profilaktikasining markaziy*

bo‘g‘ini bo‘lib, ko‘p tarmoqli jamoa ichida integratsiyalashgan, protokollashtirilgan va bemor-markazli yondashuv orqali klinik natijalarni yaxshilaydi.

Abstract: *To synthesize evidence on the impact of nursing care on preventing postoperative complications (POCs) in surgical patients, including surgical site infection (SSI), respiratory complications, venous thromboembolism (VTE), postoperative nausea/vomiting (PONV), delirium, and inadequate pain control. Methods: Narrative synthesis of 2015–2025 guidelines (WHO, CDC, NICE, ASPAN/ASA), systematic reviews, and randomized trials. Primary outcomes: SSI rate, respiratory complications, VTE events, delirium incidence, pain scores, 30-day readmission, mortality, and length of stay (LOS). Results: Structured nursing bundles within ERAS pathways, early mobilization, incentive spirometry, multimodal analgesia, catheter stewardship, and SSI prevention bundles significantly reduce POCs and shorten LOS. Delirium screening (CAM) and non-pharmacologic prevention (sleep hygiene, reorientation) are effective. Nursing-led adherence to VTE prophylaxis (mechanical + pharmacological) improves outcomes; patient education reduces readmissions. Conclusions: Nursing care is central to POC prevention. Integrated, protocolized, patient-centred nursing within multidisciplinary teams improves safety and recovery.*

Аннотация. *Цель: Синтезировать данные о роли сестринского ухода в профилактике послеоперационных осложнений (ПОО) у хирургических пациентов: SSI, респираторные осложнения, ВТЭ, PONV, делирий, контроль боли. Методы: Нарративный синтез руководств (WHO, CDC, NICE, ASPAN/ASA) 2015–2025, систематических обзоров и RCT. Исходы: Частота SSI, респираторные осложнения, ВТЭ, делирий, баллы боли, 30-дневная реадмиссия, смертность, LOS. Результаты: Структурированные сестринские пакеты в ERAS, ранняя мобилизация, инцентив-спирометрия, мультимодальная*

анальгезия, контроль катетеров и SSI bundle снижают ПОО и сокращают LOS. Скрининг делирия (CAM) и нефармакологическая профилактика эффективны. Сестринское обеспечение приверженности к ВТЭ-профилактике улучшает итоги; обучение пациентов снижает реадмиссии. Вывод: Сестринский уход — ключевой элемент профилактики ПОО; интегрированные, протокольные, пациентоориентированные подходы улучшают безопасность и восстановление.

Kalit so‘zlar: *hamshiralik parvarishi; operatsiyadan keyingi asoratlar; JJI; ERAS; VTE profilaktikasi; deliryum; erta mobilizatsiya; og‘riqni boshqarish.*

Keywords: *nursing care; postoperative complications; surgical site infection; ERAS; VTE prevention; delirium; early mobilization; multimodal analgesia.*

Ключевые слова: *сестринский уход; хирургические больные; послеоперационные осложнения; инфекции области хирургического вмешательства (SSI); программа ускоренного восстановления после операции (ERAS); венозная тромбоэмболия (ВТЭ); послеоперационный делирий; ранняя мобилизация; контроль боли.*

Kirish

Operatsiyadan keyingi davrda asoratlar global sog‘liqni saqlash yukining muhim qismini tashkil etadi. JJI, VTE, PONV, nafas asoratlari, deliryum va og‘riqni yetarli boshqara olmaslik mortalitetni va xarajatlarni oshiradi, qolish muddatini uzaytiradi. Hamshiralik parvarishi perioperatsion davrda xavflarni erta aniqlash, profilaktik choralarni o‘z vaqtida qo‘llash, rioyani ta’minlash va bemorni o‘qitish orqali asoratlar kaskadini uzadi. ERAS konsepsiyasida hamshiralar koordinator va “bundle”larni bajaruvchi asosiy figuradir.

Maqsad va vazifalar

OKA asosiy turlarida (JJI, VTE, respirator, deliryum, PONV, og‘riq) HPning ta’sir mexanizmlari va samaradorligini ochib berish.

Dalillarga asoslangan hamshiralik protokollari va monitoring mezonlarini taqdim etish.

Resurslar turlicha bo‘lgan sharoitlarda qo‘llash uchun moslashuvchan amaliy yo‘riqnoma ishlab chiqish.

Materiallar va metodlar (sintez)

Manbalar: WHO SSI prevention guideline; CDC HICPAC; NICE NG180 va tegishli yo‘riqnomalar; ASPAN/ASA perioperativ tavsiyalari; ERAS jamiyati tavsiyalari; 2015–2025 yillardagi tizimli sharhlar va RCTlar.

Tanlov mezonlari: kattalar, jarrohlik aralashuvlar (qorin-ko‘krak-ortopedik), dalil darajasi yuqori manbalar.

Natijalar: OKA chastotasi, LOS, qayta yotqizish, mortalitet, bemor-markazli ko‘rsatkichlar.

Natijalar — dalillar sintezi

1. JJI profilaktikasi

Preop: glyukemiya nazorati, teri tayyorlash (xlorheksidin), soch olishni minimal invaziv usul (qirqish emas, trimmer).

Intraop: profilaktik antibiotiklar vaqtida yuborilishi; normotermiya; steril texnika.

Postop (hamshiralar roli): yarani aseptik bog‘lash, namlikni nazorat qilish, drendagi oqimni baholash, qo‘l gigiyenasiga rioya; bemor va parvarishlovchini yara parvarishi bo‘yicha o‘qitish. Natija: SSI darajasining 20–40% gacha qisqarishi bundle joriy etilganda ko‘rsatilgan.

2. Nafas yo‘llari asoratlari

Intervensiyalar: insentiv spirometriya, chuqur nafas olish/yo‘tal texnikasi, nafas fizioterapiyasi, erta o‘tirg‘izish va yurgizish.

Natija: atelektaz va pnevmoniya xavfi pasayadi; SpO2 barqarorlashadi; LOS qisqaradi.

3. VTE profilaktikasi

Mexanik: gradirlangan kompression paypoqlar, intermitten pnevmatik kompressiya.

Farmakologik: LMWH/lovun; hamshiralar dori jadvaliga rioyani ta’minlaydi va qon ketish belgilarini kuzatadi.

Natija: DVT/PE holatlari kamayadi; protokollashtirilgan skrinlar (qonash va risk balili o‘lchovlar) xavfsizlikni oshiradi.

4. Deliryumning oldini olish

Skrining: CAM (Confusion Assessment Method).

Oldini olish: uyqu gigiyenasi, ko‘zoynak/eshtish apparati, og‘riqni yetarli boshqarish, kun-tun rejalashtiruv, reorientatsiya, polifarmasiyani cheklash.

Natija: deliryum chastotasi va davomiyligi kamayadi; yiqilishlar va qayta yotqizishlar qisqaradi.

5. Og‘riqni boshqarish va PONV

Multimodal analgeziya: asetaminofen, NSAID, periferik bloklar; opioidni oqilona.

PONV profilaktikasi: riskga asoslangan antiemetiklar; suyuqlik balansi.

Hamshiralar: og‘riq baholash shkalalari (NRS), dori ta’siri va nojo‘ya holatlarni kuzatish, nonfarmakologik usullar (muz, pozitsiyalash, nafas texnikasi).

6. Erta mobilizatsiya va ovqatlanish

6–24 soat ichida o‘tirish/yurish, DVT va nafas asoratlarini kamaytiradi, ichak faoliyatini tiklaydi.

Ovqatlanish: erta enteral qo‘llab-quvvatlash, oqsil ehtiyojini qoplash; HP — parhezga rioya va xavf (aspiratsiya)ni baholash.

Jadval 1. Operatsiyadan keyingi asoratlar uchun hamshiralik “bundle”lari va kutiladigan ta’sir

Asorat bloki	Hamshiralik intervensiyalari	Kutiladigan natija
JJI	Qo‘l gigiyenasi, aseptik bog‘lash, yarani kundalik baholash, bemorni o‘qitish	SSI 20–40% kamayishi, qayta yotqizish pasayishi
Nafas	Insentiv spirometriya, nafas mashqlari, erta o‘tirish/yurish	Atelektaz/pnevmoniya kamayishi, SpO2 yaxshilanishi
VTE	Kompressiya qurilmalari, profilaktik dori rioyasi, qonash monitoringi	DVT/PE kamayishi, xavfsizlik oshishi
Deliryum	CAM skriningi, uyqu gigiyenasi, reorientatsiya, ko‘makchi vositalar	Deliryum chastotasi va davomiyligi pasayishi
Og‘riq/PONV	Multimodal analgeziya monitoringi, antiemetiklar, nonfarmakologik yondashuv	Og‘riq/PONV nazorati yaxshilanishi, erta mobilizatsiya

Muhokama

Integratsiya: HP OKA profilaktikasida kirish nuqtasi va biriktiruvchi to‘qima bo‘lib, jarroh-anesteziolog-fizioterapevt-farmatsevt hamkorligini operatsionlashtiradi.

Rioya va xavfsizlik: HP protokollari rioyani oshiradi; “doza-javob” tamoyili — qanchalik to‘liq bundle bajarilsa, shuncha past OKA.

Resurslarga moslashuv: Kam resursli sharoitlarda ham eng yuqori ta’sir qiluvchi elementlar — qo‘l gigiyenasi, erta mobilizatsiya, nafas mashqlari, bemorni o‘qitish — ustuvorlashtirilsa, sezilarli foyda beradi.

Raqamli qo‘llab-quvvatlash: Elektron tekshiruv ro‘yxatlari va xotirlatkichlar xatolarni kamaytiradi, auditni osonlashtiradi.

Cheklovlar: Tadqiqotlar protokollari va populyatsiyalar xilma-xil; ba’zi intervensiyalarning yakka ta’siri bundle kontekstida o‘lchanadi. Shunga qaramay, konsensus HPning markaziy rolini qo‘llab-quvvatlaydi.

Xulosa

Operatsiyadan keyingi asoratlar ko‘p omilli bo‘lib, ularni samarali oldini olish multidisipliner, ammo ayniqsa hamshiralar boshqaradigan, protokollashtirilgan yondashuvni talab qiladi. Dalillar shuni ko‘rsatadiki, ERAS doirasidagi hamshiralik paketlari — JJI profilaktikasi, nafas gigiyenasi, erta mobilizatsiya, VTE profilaktikasi, deliryumning nofarmakologik oldini olish, multimodal og‘riq/PONV boshqaruvi — OKA chastotasini va kasalxonada qolish muddatini sezilarli kamaytiradi, xavfsizlikni oshiradi va qayta yotqizishlarni qisqartiradi. HPning muvaffaqiyati uch tayanchga tayanadi: tizimlashtirilgan skrining va monitoring, qat’iy rioya (bundle to‘liqligi) va bemor-oila ta’limi. Sifatni doimiy yaxshilash tsikli (plan-do-study-act), audit va fikr-mulohaza mexanizmlari bilan qo‘llab-quvvatlangan hamshiralik amaliyoti jarrohlik bemorlarida barqaror natijalar beradi. Shunday qilib, hamshiralik parvarishi OKA profilaktikasining ajralmas, klinik jihatdan ta’sirchan va iqtisodiy jihatdan maqul komponentdir.

Adabiyotlar

1) Karimova N., Jo‘rayev A. Jarrohlik hamshiraligi: amaliy qo‘llanma. Toshkent: O‘zbekiston Tibbiyot nashriyoti; 2019.

2) Akhmedova D., Ismoilov B. Perioperatsion hamshiralik parvarishi asoslari. Toshkent: TMA nashriyoti; 2021.

3) Qodirova M., Rasulov Sh. Infektsiyani nazorat qilish va jarrohlik joyi infeksiyalarining oldini olish. Toshkent: Respublika ixtisoslashtirilgan ilmiy-amaliy tibbiyot markazi nashri; 2020.

4) Raximova G. Intensiv terapiya va reanimatsiyada hamshiralik ishi. Toshkent: «Fan va texnologiya»; 2018.

5) Jo‘rayeva S., Ergasheva N. Amaliy gigiyena va epidemiologik xavfsizlik: hamshiralar uchun qo‘llanma. Namangan: NMPI nashriyoti; 2022.

6) Кузин М.И., Шхвацабая 7) Рыжих А.Н., ред. Сестринское дело в хирургии: учебник. Москва: ГЭОТАР-Медиа; 2019.
8) Куликов А.А., ред. Инфекционный контроль в стационаре: практическое руководство (профилактика ИСМП и ССИ). Санкт-Петербург: СпецЛит; 2020.
9) Зуев В.К., ред. Периоперационная медицина: междисциплинарные подходы (ERAS, обезболивание, ранняя мобилизация). Москва: МЕДпресс-информ; 2021.
10) Фёдорова Т.А., ред. Сестринский процесс: стандарты и протоколы в хирургии. Москва: Академкнига; 2017.

11) Centers for Disease Control and Prevention (CDC). Guideline for the Prevention of Surgical Site Infection. Atlanta: CDC/HICPAC; 2017.
12) ERAS Society. Guidelines for Perioperative Care (colorectal/abdominal/general surgery series). Stockholm: ERAS Society; latest editions.
13) Nice (National Institute for Health and Care Excellence). Perioperative care in adults (NG180). London: NICE; 2020 (updates).
14) Alexander’s Care of the Patient in Surgery. 17th ed. Elsevier; 2023.
15) Smeltzer S., Bare B., Hinkle J., Cheever K. Brunner & Suddarth’s Textbook of Medical-Surgical Nursing. 14th ed. Philadelphia: Wolters Kluwer; 2018.

JIGAR QURTI (*FASCIOLA HEPATICA*) PARAZITINING TARQALISHI VA ZAMONAVIY TIBBIYOTDAGI AHAMIYATI

Ismoyilova Go'zal Panji qizi

Turon Universiteti

Xudoyberdiyeva Ma’rifat Osimjonovna

Toshkent Davlat Tibbiyot Universiteti

hudoyberdieva86@mail.ru

Samadova Fotima Rajabovna

Toshkent Davlat Tibbiyot Universiteti

Annotatsiya: *Ushbu maqola jigar qurti parazitining biologik xususiyatlari, morfologik tuzilishi, uning ekologik tarqalish areallari va inson salomatligiga ko’rsatadigan salbiy ta’siri, uni aniqlash diagnostikasi, unga qarshi profilaktika choralari, jigar qurti paraziti ustida olib borilgan kuzatuvlar hamda uning hayot sikli yoritilgan. Shuningdek, jigar qurti paraziti keltirib chiqaradigan fassioloz kasalligining patogenezi va zamonaviy tibbiyotdagi o’rni tahlil qilingan.*

Kalit so’zlar: *Jigar qurti, Fasciola hepatica, fassioloz, asosiy xo’jayin, oraliq xo’jayin, adoleskariy, diagnostika, patogenez, profilaktika, parazitologiya.*

Hozirgi vaqtda Dunyoda iqlim o‘zgarishi tirik organizmlarning nafaqat, tuzilishi va tarqalishiga, balki, partazitar kasalliklarning tabiatiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Jigar qurti antropozoonoz kasalliklardan biri hisoblanib, odam va hayvonlar organizmida jiddiy kasallik rivojlanishiga sabab bo‘ladi. Jigar qurti va fassioloz muammolari jahon va mahalliy olimlar tomonidan ancha yaxshi o’rganilgan. L. Skryabin gelmentologiya fanining asoschisi sifatida jigar qurtining ekologik tarqalishi va biologik xususiyatlarini juda yaxshi o’rgangan va uning sistematikasini chuqur tadqiq etgan [1]. Taniqli olim Rede birinchi marta qoramol jigaridan jigar qurtini topgan va uning tuzilishini o’rgangan [1]. Leykart fanda birinchi bo’lib jigar qurti (fasciola hepatica) parazitining rivojlanish siklini o’rgangan [2]. W. Furmidge parazitning xo’jayin organizmidagi biokimyoviy ta’sirlari va unga qarshi dori vositalarining ta’sir mexanizmini o’rgangan [3]. Sh. M. Azimov O’zbekistonda chorva mollari va yovvoyi hayvonlar o’rtasida trematodalarning tarqalish qonuniyatlarini tadqiq qilgan mahalliy olimdir [4]. V. Gvozdev Markaziy Osiyo sharoitida parazitlarning hayot sikli va oraliq xo’jayinlari (shilliq qurt) bilan aloqasini o’rgangan [5]. M. Mas-Coma Jahon sog’liqni saqlash tashkiloti (JST) ning eksperti sifatida fassiolozning global epidemiyasini va suv orqali yuqish xavfini tahlil qilgan [6].

Tadqiqotlar davomida quyidagi metodlardan foydalaniladi. Epizootologik va epidemiologik tahlil metodi, kasallik tarqalish markazlarini aniqlashda qo’llaniladi. Gelmentokoprologik tahlil metodi, axlat namunalarida parazit tuxumlarini mikroskop ostida aniqlashda qo’llaniladi. Morfologik tahlil metodi, parazitning voyaga yetgan shakllarini anatomik tuzilishini o’rganishga asoslangan. Serologik tahlil metodi, qon zardobidan antitelalarni aniqlash orqali erta tashxis qo’yishga asoslangan.

Jigar qurti (*Fasciola hepatica*) trematodalar sinfiga mansub parazit hayvon bo'lib, inson va hayvonlarning jigar va safro yo'llarida parazitlik qiladi. Bu parazit keltirib chiqaradigan kasallik fassioloz deb ataladi. Jigar qurti butun dunyo bo'ylab, ayniqsa chorvachilik rivojlangan hududlarda keng tarqalgan.

Geografiyasi: Janubiy Amerika (ayniqsa Peru, Boliviya), Misr, G'arbiy Yevropa va Markaziy Osiyo (jumladan O'zbekiston) hududlarida ko'p uchraydi.

O'zbekiston hududida parazit asosan daryo bo'yi hududlarda, sug'orish kanallari yaqinida va yaylovlarda ko'p uchraydi.

Yashash muhiti: Parazitning hayot sikli suv bilan bog'liq. Uning oraliq xo'jayini - kichik suv shilliq qurti (*Galba truncatula*) hisoblanadi.

Yuqish yo'llari: Tarkibida parazit lichinkalari (adoleskariy) bo'lgan ochiq suv havzalaridan suv ichish, suvda yoki nam yerlarda o'suvchi o'simliklarni (masalan yovvoyi kashnich, selderey) yuvmasdan istemol qilish, lichinkalar yopishgan sabzavot va mevalarni iste'mol qilish orqali yuqadi.

Jigar qurtining hayot sikli: Parazit bargsimon shaklda bo'lib, o'lchami 2-3 sm ni tashkil qiladi, o'ziga xos tuzilishga ega. Jigar qurtining tanasida ikkita so'rg'ichlari bo'lib, og'iz so'rg'ichi oziqlanishi uchun, qorin so'rg'ichi esa xo'jayin to'qimasiga yopishish uchun moslashgan. Uning ichagi ko'p tarmoqlangan u to'g'ridan to'g'ri jigar to'qimalari va qon bilan oziqlanadi. Parazitning hayot sikli murakkab bo'lib, u xo'jayinlarini almashtirish orqali rivojlanadi. Odam, qo'y, qoramol va boshqa sutemizuvchi hayvonlar uning asosiy xo'jayini hisoblanadi.

Jigar qurti ikki jinsli bo'lib, bitta parazit o'zi ham tuxum qo'ya oladi. Ular bir sutkada 20000 dan ortiq tuxum qo'yishi mumkin.

Parazit tuxumlari axlat bilan tashqi muhitga chiqadi, suvga tushsa undan miratsidiy (kiprikli lichinka) chiqadi. Miratsidiy suv shilliq qurti (oraliq xo'jayin) tanasiga kirib, u yerda ko'payadi va serkariy bosqichiga o'tadi.

Zararlanish: Suvdan chiqqan lichinkalar o'simliklarga yopishib qobiq bilan o'raladi (adoleskariy). Inson ushbu adoleskariylarni yuvilmagan ko'kat yoki xom suv orqali yutganda kasallanadi.

Tibbiy ahamiyati: Jigar qurtining inson organizmiga ta'siri ikki bosqichda kechadi.

O'tkir bosqich (migratsiya davri): Lichinka ichakdan chiqib jigar to'qimasi orqali safro yo'llariga qarab harakatlanadi.

Yuqori isitma, o'ng qovurg'a ostida og'riq, turli alergik toshmalar jigar hajmining ortishi kabi belgilar kuzatiladi.

Bu bosqichda jigar to'qimasi shikastlanishi va qon ketishi mumkin.

Surunkali bosqich: Parazit safro yo'liga o'rnashib olib, usha yerda voyaga yetadi va tuxum qo'ya boshlaydi.

Safro oqishining buzilishi, ko'ngil aynishi, sariqlik, doimiy charchoq kabi belgilar kuzatiladi.

Bu bosqichda safro yo'llari yallig'lanishi, o't pufagida toshlar, og'ir holatda esa jigar serrozi kuzatilishi mumkin.

Profilaktikasi: parazitdan himoyalanish uchun ba'zi qoidalarga rioya qilish lozim.

Suvni qaynatib iste'mol qilish - daryo va ko'l suvlarini filtrlamasdan yoki qaynatmasdan ichmaslik kerak.

Ko’katlarni yuvish - xom iste’mol qilinadigan barcha ko’katlar oqar suvda yuvilishi kerak.

Chorva mollari nazoratiga rioya qilish - uy hayvonlarini vaqtida degelmintizatsiya qilish zarur.

Eslatma: Jigar qurti paraziti odamdan odamga to’g’ridan to’g’ri o’tmaydi, kasallikni faqat lichinka bilan zararlangan suv yoki ko’katlar orqali yuqtirish mumkin.

Diagnostika: Dastlabki bosqichida qon tahlili (eozonafillar miqdori oshishi) va serologik testlar qo’llaniladi. Surunkali bosqichida axlatda parazit tuxumlarini aniqlash (koprogramma) asosiy usul sanaladi.

Profilaktik chora - tadbirlar: Shaxsiy gigiyenaga qatiyan rioya qilish, ochiq havzalardan suv ichmaslik, sabzavot, ko’katlar, poliz ekinlarini tozalab yuvib iste’mol qilish. Yaylovlarni melioratsiya qilish, chorva mollarini muntazam tekshiruvdan o’tkazib turish lozim.

Xulosa: Jigar qurti keltirib chiqaradigan fassioloz kasalligi jiddiy ijtimoiy - iqtisodiy zarar yetkazadi. Odam organizmida bu parazit xavfli oqibatlarga olib keladi. Kasallikni oldini olish uchun suv havzalarini tozaligiga e’tibor berish lozim, ko’katlarni qaynoq suvda yuvib istemol qilish kerak, chorva mollarini doimiy tekshiruvdan o’tkazib davolash choralarini ko’rish lozim. Tibbiy va veterenariya nazoratini kuchaytirish hududiy zararlanish ko’rsatkichlarni ancha kamaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dadayev S., Saparov K. Zoologiya: Umurtqasizlar. – Toshkent, 2009.

2. Leykart R. Die Parasiten des Menschen und die von ihnen herrührenden Krankheiten [Inson parazitlari va ular keltirib chiqaradigan kasalliklar]. – Leipzig, 1863–1876.

3. Furmidge D.W. The Biochemistry of Parasites [Parazitlar biokimyosi]. – New York; London: Academic Press, 1972.

4. Azimov Sh.M. Gelmintologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 1975.

5. Gvozdev D.V. Gelminti ptis Kazaxstana. – 1–5-jildlar. – Olmaota, 1960–1970.

6. Mas-Coma S. Fascioliasis. – New York, USA: CABI Publishing, 1999.

VENTRAL CHURRALARNI JARROHLIK YO‘LI BILAN DAVOLASHDA A TURDAGI BOTULIN TOKSININI QO‘LLASH: TIZIMLI TAHLIL

Mamadaliyeva M.Q.

Asomov Q.R.

mamadalievamohinur1998@gmail.com

Respublika shoshilinch tibbiy yordam ilmiy markazi

Annotatsiya. *Katta o‘lchamli ventral churralar zamonaviy qorin bo‘shlig‘i jarrohligining eng murakkab muammolaridan biri hisoblanadi. Gerniologiyada A tipidagi botulinik toksin (BTA) qo‘llanilishi katta o'lchamdagi ventral (operatsiyadan keyingi) churralari bo‘lgan bemorlarni operatsiyadan oldin tayyorlashning zamonaviy usulidir. Dori inyeksiyasi qorin old mushaklarini bo’shashtiradi va uzunlashtiradi. Bu esa jarrohga churra darvozasini abdominal kompartmen sindromi asoratisiz yopishga yordam beradi. Ventral churralarni jarrohlik yo‘li bilan davolashda A tipdagi botulin toksinni qo‘llash samaradorligi va xavfsizligiga oid adabiyot ma’lumotlarini tizimli ko‘rib chiqish.*

Kalit so‘zlar: *Ventral churra, gerniologiya, A tipdagi botulin toksin, abdominal kompartmen sindromi, komponentlarni kimyoviy ajratish, gernioplastika*.

Dolzarbligi

Gernioplastika usullari takomillashganiga qaramay, katta va ulkan qorin churralarini davolash murakkab vazifa bo‘lib qolmoqda. A tipdagi botulinik toksinni kiritish qorinning lateral mushaklarining vaqtinchalik falajlanishiga olib keladi, ularning uzayishi va medializatsiyasiga yordam beradi, rekonstruktiv operatsiyalarni

bajarishni osonlashtiradi. Bundan tashqari churra qayta paydo bo'lishi va aabdominal kompartmen sindromini oldini olishga xavfsiz va kimyoviy yo'l orqali yordam beradi.

Tadqiqot maqsadi

Ventral churralarni jarrohlik yo'li bilan davolashda A tipdagi botulinik toksinni qo'llash samaradorligi va xavfsizligiga oid adabiyotlar ma'lumotlarini tizimli ko'rib chiqish.

Materiallar va usullar

Ushbu taxlil ilmiy saytlar PubMed/MEDLINE, Scopus va Web of Science ma'lumotlari asosida PRISMA tavsiyalari bilan hamkorlikda yaratilgan. Tahlilga 2018-2025 yillarda chop etilgan original tadqiqotlar, tizimli sharhlar va meta-tahlillar kiritilgan. Ilmiy izlanishning asosiy kriteriyasiga jarrohlik amaliyotidan oldin A turdagi botulotoksinni qo'llashdan iborat. Shu bilan birga qorin devoridagi nuqsonning o'lchami, dori preparatining yuborish miqdori,birlamchi fassiyaning yopish chastotasi va komponentlarni ajratish metodi ham hisobga olinadi.

Natijalari

Tadqiqotlarga ko'ra A turdagi botulotoksin bemorga jarrohlik amaliyotidan o'rtacha to'rt xafta oldin rejali ravishda yuboriladi. Ko'pincha buyuriladigan doza 200-300 mkg Botoks® yoki 500 mkg Disport® bo'lib, qorin old mushaklariga har ikki tomondan 3-5 qismiga ultratovush tekshiruvi nazorati ostida yuboriladi.

Tizimli sharhlar va meta-tahlillar ma'lumotlariga ko'ra, A turdagi botulotoksin qo'llanilishi bemorlarning 80-90 foizida fatsial nuqsonni birlamchi yopish imkonini beradi.

Botulinum toksinini qo'llash bilan bevosita bog'liq bo'lgan operatsiyadan keyingi asoratlar kamdan-kam uchradi va asosan yengil xarakterga ega bo'ldi. Uzoq muddatli davrda qaytalanish holatlari kam bo'lib qoldi, bu esa bemorlarni qorin old

devorini rekonstruksiya qilishga kompleks tayyorlashda ushbu usulning istiqbolliligini ko‘rsatadi.

Muhokama

A tipidagi botulinik toksin yordamida qorin devori tarkibiy qismlarini operatsiyadan oldin kimyoviy ajratish to‘qimalarning tarangligini kamaytirish va rekonstruktiv aralashuvlarni bajarishni osonlashtirish imkonini beradi. Komponentlarni jarrohlik yo‘li bilan ajratishdan farqli o‘laroq, bu usul minimal invazivlik va asoratlarning kam uchrashi bilan tavsiflanadi. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyati retrospektiv xarakterga ega bo‘lib, cheklangan miqdordagi bemorlarni qamrab oladi. Preparatni dozalash va qo‘llash muddatlarining yagona protokollari mavjud emasligi keyingi randomizatsiyalangan ko‘p markazli tadqiqotlarni o‘tkazishni talab etadi.

Xulosa

A tipdagi botulinik toksinni operatsiyadan oldin qo‘llash katta va ulkan qorin bo‘shlig‘i churralari bo‘lgan bemorlarni jarrohlik davolashga tayyorlashning samarali va xavfsiz usuli hisoblanadi. BTA dan foydalanish qorin old devorining egiluvchanligini oshirishga yordam beradi, fastsial nuqsonning birlamchi yopilishi ehtimolini oshiradi va ajratish texnikasi komponentini bajarish zaruriyatini kamaytiradi. Usulni standartlashtirish va preparatni qo‘llashning optimal rejimlarini aniqlash uchun keyingi istiqbolli tadqiqotlar zarur.

Adabiyotlar

1.Timmer A.S., Kurmann A., Visser T. va boshqalar. Botulinik toksin A qorin devorini rekonstruksiya qilishda qo‘shimcha vosita sifatida Churra. 2021;25(6):1413–1425.

2.Dias E.R.M., Bueno-Lledo J., Pereyra JA va boshqalar. Ventral churrani tuzatish uchun operatsiyadan oldin botulinum toksinini qo'llash bo'yicha tizimli tahlil va meta-tahlil. Churra. 2023;27(4):807–818.

3. Barretto V.R.D., Claus C.MP, Cavazzola LT va boshqalar. Murakkab kesma churrasini tuzatishda botulinum toksini A: tizimli tahlil. Churra. 2023 yil5.Ibarra-Hurtado TR, Nuno-Guzman CM, Echeagaray-Herrera JE. Qorin devorining churrasini rekonstruksiya qilishdan oldin A tipidagi botulinum toksinidan foydalanish023 yil.

4.Giuffrida M., Henriksen NA, Muysoms F. va boshqalar. Qorin devorini rekonstruksiya qilishda operatsiyadan oldingi botulinum toksini A: tizimli ko'rib chiqish. Qorin devorini jarrohlik qilish jurnali. 2024;3:12650.

5.Ibarra-Hurtado TR, Nuno-Guzman CM, Echeagaray-Herrera JE. Qorin devorining churrasini rekonstruksiya qilishdan oldin A tipidagi botulinum toksinidan foydalanish. Jahon jarrohlik jurnali. 2019;43(4):1173–1179.

INFECTIOUS DISEASES OCCURRING IN PREGNANT WOMEN

Mamasaidov J.T.

Moydinova M.T.

hayotxon96@mail.ru

Abstract. *This thesis analyzes the occurrence of infectious diseases among pregnant women and their possible impact on pregnancy outcomes. The study included 212 pregnant women aged 19–40 years, whose clinical, anamnestic, and statistical data were examined. The results showed that acute respiratory viral infections and COVID-19 were the most common infectious diseases during pregnancy. These infections may contribute to inflammatory changes in the placenta, increase the risk of placentitis, and serve as important risk factors for preterm birth.*

Keywords: *pregnancy, infectious diseases, ARVI, COVID-19, pyelonephritis, viral hepatitis, TORCH infections, placentitis, preterm birth.*

Relevance of the Study

Preventive examinations of pregnant women and women of reproductive age, as well as measures aimed at preventing preterm birth and early marriage, are being implemented at the state level. In particular, extensive activities are being carried out in the Fergana region to prevent obstetric complications.

Materials and Methods

A total of 212 pregnant women aged 19–40 years were included in the study. Clinical, anamnestic, and statistical analyses were performed for all participants.

Results

Analysis of infectious diseases diagnosed during pregnancy revealed the following distribution: acute respiratory viral infections (ARVI) – 48 cases (40.0%), pyelonephritis – 23 cases (19.0%), COVID-19 – 12 cases (10.0%), viral hepatitis – 6 cases (5.0%), and TORCH infections – 4 cases (3.0%).

The analysis demonstrated that ARVI accounted for the largest proportion of infectious diseases, representing 51.6% of all recorded cases. COVID-19 infection was identified in 24.6% of cases. These findings suggest that infectious diseases may contribute to inflammatory changes in the placenta and increase the risk of preterm birth.

Conclusion

Thus, ARVI and COVID-19 constitute the majority of infectious diseases observed during pregnancy. Their high prevalence supports the inflammatory theory of placental damage and may contribute to the development of placentitis. Consequently, these conditions can be considered significant risk factors for preterm delivery.

References

1. Adamyan L.V., Kulakov V.I. *Obstetrics*. Moscow: GEOTAR-Media; 2022.
2. Savelyeva G.M., Shalina R.I. *Obstetrics and Gynecology: National Guidelines*. Moscow: GEOTAR-Media; 2023.
3. World Health Organization. *WHO Recommendations on Antenatal Care for a Positive Pregnancy Experience*. Geneva; 2023.
4. American College of Obstetricians and Gynecologists. *Management of Infections During Pregnancy*. Practice Bulletin; 2023.

5. Centers for Disease Control and Prevention. *COVID-19 and Pregnancy: Clinical Considerations*. Atlanta; 2024.

6. Grishchenko O.V., Zaporozhan V.M. *Infections in Obstetrics and Gynecology*. Kyiv; 2021.

BOLALARDA MENINGIT VA ENSEFALITDAN KEYINGI UZOQ MUDDATLI NEVROLOGIK HAMDA NEYROKOGNITIV OQIBATLARNING KLINIK-PROGNOSTIK TAHLILI

Mirzayeva Gulnora Xolmahammad qizi
Gulnoraxonmirzayeva0506@gmail.com
University of Business and Science
Razzoqberdiyeva O‘g‘iloy Sharofiddin qizi
University of Business and Science

Annotatsiya *Ushbu maqolada bolalarda meningit va ensefalitdan keyin yuzaga keladigan uzoq muddatli nevrologik hamda neyrokognitiv oqibatlar klinik-prognostik jihatdan tahlil qilinadi. Neyroinfeksiyalar bolalar markaziy asab tizimiga bevosita ta’sir ko‘rsatib, kasallikning o‘tkir davridan keyin ham turli darajadagi asoratlar bilan namoyon bo‘lishi mumkin. Ayniqsa eshitish pasayishi, tutqanoq sindromi, motor defitsit, nutq rivojlanishining kechikishi, diqqat va xotira buzilishlari, xulq-atvor o‘zgarishlari hamda o‘quv faoliyatidagi qiyinchiliklar bolalarning keyingi hayot sifati va ijtimoiy moslashuviga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.*

Maqolaning maqsadi meningit va ensefalit o‘tkazgan bolalarda uzoq muddatli nevrologik va neyrokognitiv oqibatlarning klinik ko‘rinishlarini, ularning rivojlanishiga ta’sir qiluvchi xavf omillarini hamda prognozga ta’sir etuvchi asosiy mezonlarni tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda neyroinfeksiya etiologiyasi, kasallikning og‘irlik darajasi, tashxis qo‘yish va davolashning o‘z vaqtida boshlanishi, neyrovizualizatsiya va elektroensefalografiya natijalari, shuningdek, reabilitatsion

kuzatuvning ahamiyati yoritiladi. Meningit va ensefalitdan keyingi asoratlarni erta aniqlash bolalarda nevrologik monitoring, eshitish funksiyasini baholash, psixologik va neyrokognitiv tekshiruvlar, shuningdek, individual reabilitatsiya dasturlarini tashkil etish zaruratini ko‘rsatadi. Ushbu yondashuv postinfeksion asoratlarning og‘irligini kamaytirish, bolaning rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash va ta’lim jarayoniga moslashuvini yaxshilashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *bolalar nevrologiyasi, neyroinfeksiya, meningit, ensefalit, nevrologik asoratlar, neyrokognitiv buzilishlar, tutqanoq sindromi, motor defitsit, eshitish buzilishi, reabilitatsiya.*

Аннотация *В данной статье проводится клинико-прогностический анализ долгосрочных неврологических и нейрокогнитивных последствий у детей после перенесённого менингита и энцефалита. Нейроинфекции оказывают прямое воздействие на центральную нервную систему ребёнка и могут сопровождаться различными осложнениями даже после завершения острого периода заболевания. Наиболее значимыми последствиями являются снижение слуха, судорожный синдром, двигательный дефицит, задержка речевого развития, нарушения внимания и памяти, поведенческие изменения, а также трудности в учебной деятельности, что отрицательно влияет на качество жизни и социальную адаптацию детей.*

Целью статьи является изучение клинических проявлений долгосрочных неврологических и нейрокогнитивных нарушений у детей, перенёсших менингит и энцефалит, а также анализ факторов риска и основных прогностических критериев, влияющих на исход заболевания. В работе рассматриваются этиология нейроинфекций, степень тяжести заболевания, своевременность диагностики и начала лечения, данные нейровизуализации и электроэнцефалографии, а также значение реабилитационного наблюдения.

Раннее выявление осложнений после менингита и энцефалита подчёркивает необходимость систематического неврологического мониторинга, оценки слуховой функции, психологического и нейрокогнитивного обследования, а также разработки индивидуальных программ реабилитации. Такой подход способствует снижению выраженности постинфекционных осложнений, поддержке развития ребёнка и улучшению его адаптации к образовательному процессу.

Ключевые слова: *детская неврология, нейроинфекция, менингит, энцефалит, неврологические осложнения, нейрокогнитивные нарушения, судорожный синдром, двигательный дефицит, нарушение слуха, реабилитация.*

Abstract *This article presents a clinical and prognostic analysis of long-term neurological and neurocognitive outcomes in children after meningitis and encephalitis. Neuroinfections directly affect the central nervous system in childhood and may lead to various complications even after the acute phase of the disease has resolved. The most clinically significant consequences include hearing impairment, seizure syndrome, motor deficits, delayed speech development, attention and memory disorders, behavioral changes, and learning difficulties, all of which may negatively affect quality of life and social adaptation in children.*

The aim of the article is to analyze the clinical manifestations of long-term neurological and neurocognitive sequelae in children who have experienced meningitis or encephalitis, as well as to identify risk factors and key prognostic criteria influencing disease outcomes. The article discusses the etiology of neuroinfections, disease severity, timeliness of diagnosis and treatment initiation, neuroimaging and electroencephalography findings, and the role of rehabilitation follow-up. Early detection of post-meningitis and post-encephalitis complications highlights the need for systematic neurological monitoring, hearing assessment, psychological and

neurocognitive evaluation, and the development of individualized rehabilitation programs. This approach may help reduce the severity of postinfectious complications, support child development, and improve adaptation to the educational process.

Keywords: *pediatric neurology, neuroinfection, meningitis, encephalitis, neurological sequelae, neurocognitive impairment, seizure syndrome, motor deficit, hearing impairment, rehabilitation.*

Kirish

Bolalar nevrologiyasida neyroinfeksiyalar markaziy asab tizimining og‘ir shikastlanishiga olib keluvchi muhim klinik muammolardan biri hisoblanadi. Meningit va ensefalit bolalik davrida uchraydigan eng xavfli neyroinfeksion kasalliklar qatoriga kiradi. Ushbu kasalliklar o‘tkir davrda yuqori isitma, bosh og‘rig‘i, qusish, hush buzilishi, meningeal belgilar, tutqanoq, fokal nevrologik simptomlar va umumiy intoksikatsiya bilan namoyon bo‘lishi mumkin. Biroq ularning klinik ahamiyati faqat o‘tkir davr bilan cheklanmaydi. Kasallikdan keyingi davrda bolalarda turli darajadagi nevrologik, neyrokognitiv, eshitish, motor va xulq-atvor buzilishlari rivojlanishi mumkin.

Meningit asosan miya va orqa miyani o‘rab turuvchi pardalarning yallig‘lanishi bilan kechsa, ensefalit bevosita miya to‘qimasining yallig‘lanishi bilan xarakterlanadi. Shu sababli ensefalitda markaziy asab tizimi shikastlanishi ko‘pincha chuqurroq bo‘lib, tutqanoq sindromi, ong buzilishi, xotira va diqqatning pasayishi, nutq va psixomotor rivojlanishning sekinlashuvi kabi oqibatlar bilan namoyon bo‘lishi mumkin. Meningitdan keyin esa eshitish pasayishi, gidrosefaliya, epileptik tutqanoqlar, motor defitsit va kognitiv rivojlanishdagi orqada qolish kabi asoratlar uchrashi mumkin [1].

So‘nggi yillarda bolalarda neyroinfeksiyalardan keyingi uzoq muddatli oqibatlarni o‘rganishga bo‘lgan ilmiy qiziqish ortib bormoqda. Buning asosiy sababi shundaki,

bolaning asab tizimi rivojlanish jarayonida bo‘ladi va infeksion shikastlanish keyingi neyropsixik rivojlanishga bevosita ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ayniqsa erta yoshdagi bolalarda miya plastiklik xususiyatiga ega bo‘lsa-da, og‘ir yallig‘lanish jarayonlari neyronlar, sinaptik bog‘lanishlar, oq modda yo‘llari va sensor tizimlar faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Natijada kasallikdan keyin bola tashqi tomondan sog‘aygandek ko‘rinsa ham, keyinchalik nutq rivojlanishining kechikishi, diqqatni jamlash qiyinlashuvi, eslab qolishning susayishi, o‘quv faoliyatida qiyinchiliklar va xulq-atvor o‘zgarishlari kuzatilishi mumkin [2].

Neyroinfeksiyalardan keyingi asoratlarning rivojlanishida bir qator klinik-prognostik omillar muhim ahamiyatga ega. Bularga bolaning yoshi, kasallik etiologiyasi, infeksion jarayonning og‘irlik darajasi, tashxisning o‘z vaqtida qo‘yilishi, antibakterial yoki antiviral davolashning erta boshlanishi, tutqanoq epizodlarining mavjudligi, ong buzilishining davomiyligi, likvor ko‘rsatkichlari, neyrovizualizatsiya natijalari va elektroensefalografik o‘zgarishlar kiradi. Ushbu omillarni to‘g‘ri baholash kasallik oqibatlarini oldindan taxmin qilish va bolani keyingi kuzatuvga yo‘naltirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Amaliy tibbiyotda ko‘pincha asosiy e’tibor neyroinfeksiyaning o‘tkir davrini davolashga qaratiladi. Biroq kasallikdan keyingi reabilitatsiya, nevrologik monitoring, eshitish funksiyasini baholash, psixologik va neyrokognitiv tekshiruvlar yetarli darajada tizimli olib borilmasa, uzoq muddatli asoratlar kech aniqlanishi mumkin. Bu esa bolaning maktabga moslashuvi, o‘qish faoliyati, ijtimoiy munosabatlari va hayot sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois meningit va ensefalit o‘tkazgan bolalarda nafaqat klinik sog‘ayish, balki keyingi rivojlanish dinamikasini ham muntazam baholash muhimdir [3].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bolalarda meningit va ensefalitdan keyingi uzoq muddatli nevrologik hamda neyrokognitiv oqibatlarni erta aniqlash kasallikdan keyingi nogironlik xavfini kamaytirish, reabilitatsion tadbirlarni o‘z vaqtida boshlash va

bolaning ijtimoiy-ta’limiy moslashuvini yaxshilash imkonini beradi. Ayniqsa nevrolog, pediatr, infeksionist, audiolog, psixolog, logoped va reabilitologning kompleks yondashuvi bunday bolalarda ijobiy klinik natijalarga erishishda muhim o‘rin tutadi. Ushbu maqolaning maqsadi bolalarda meningit va ensefalitdan keyin yuzaga keladigan uzoq muddatli nevrologik hamda neyrokognitiv oqibatlarni klinik-prognostik jihatdan tahlil qilish, asosiy xavf omillarini aniqlash hamda postinfeksion kuzatuv va reabilitatsiyaning ahamiyatini ilmiy asoslashdan iborat.

Material va metodlar

Ushbu maqola bolalarda meningit va ensefalitdan keyingi uzoq muddatli nevrologik hamda neyrokognitiv oqibatlarni klinik-prognostik jihatdan tahlil qilishga qaratilgan tahliliy tadqiqot sifatida bajarildi. Tadqiqot materiallari sifatida bolalar nevrologiyasi, pediatriya, infeksion kasalliklar, neyropsixologiya va reabilitatsiya sohalariga oid ilmiy manbalar, klinik kuzatuvlar, diagnostik yondashuvlar hamda neyroinfeksiyalardan keyingi asoratlarni baholash bo‘yicha mavjud ilmiy ma’lumotlar tahlil qilindi.

Tahlilda meningit va ensefalit o‘tkazgan bolalarda kuzatiladigan asosiy postinfeksion oqibatlar, jumladan tutqanoq sindromi, eshitish pasayishi, motor defitsit, nutq rivojlanishining kechikishi, diqqat va xotira buzilishlari, xulq-atvor o‘zgarishlari hamda o‘quv faoliyatidagi qiyinchiliklar asosiy klinik mezonlar sifatida baholandi. Ushbu belgilar bolaning keyingi nevrologik rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi va hayot sifatiga ta’siri nuqtayi nazaridan tahlil qilindi.

Tadqiqotda klinik-prognostik baholash uchun quyidagi asosiy omillar ajratib olindi: bolaning yoshi, neyroinfeksiya turi, kasallikning etiologik omili, kasallikning

og‘irlik darajasi, tashxisning o‘z vaqtida qo‘yilishi, davolashning erta boshlanishi, o‘tkir davrda tutqanoq epizodlarining mavjudligi, ong buzilishining davomiyligi, meningeal va fokal nevrologik belgilar, likvor ko‘rsatkichlari, elektroensefalografiya natijalari hamda neyrovizualizatsiya tekshiruvlarida aniqlangan o‘zgarishlar. Nevrologik holatni baholashda umumiy nevrologik ko‘rik, mushak tonusi, reflekslar, harakat koordinatsiyasi, motor rivojlanish darajasi, tutqanoq epizodlari va fokal nevrologik simptomlar asosiy mezon sifatida ko‘rib chiqildi. Neyrokognitiv holatni baholashda esa bolaning yoshi va rivojlanish bosqichiga mos ravishda nutq rivojlanishi, diqqatni jamlash qobiliyati, xotira, o‘quv faoliyati, psixomotor rivojlanish, xulq-atvor va ijtimoiy moslashuv ko‘rsatkichlari tahlil qilindi.

Diagnostik usullar sifatida elektroensefalografiya, magnit-rezonans tomografiya, kompyuter tomografiya, audiologik tekshiruvlar, neyropsixologik baholash va klinik kuzatuv natijalari muhim axborot manbalari sifatida ko‘rib chiqildi. Elektroensefalografiya tutqanoq sindromi va miya bioelektrik faolligidagi o‘zgarishlarni aniqlashda, neyrovizualizatsiya usullari esa miya to‘qimasidagi struktur o‘zgarishlar, gidrosefaliya, atrofiya, yallig‘lanishdan keyingi o‘choqlar va oq modda shikastlanishlarini baholashda muhim diagnostik ahamiyatga ega deb hisoblandi.

Maqolada taqqoslash, umumlashtirish, klinik tahlil va prognostik baholash metodlaridan foydalanildi. Tahlil jarayonida meningit va ensefalitdan keyingi asoratlar klinik ko‘rinishi, davomiyligi, og‘irlik darajasi va bolaning keyingi rivojlanishiga ta’siri bo‘yicha guruhlashtirildi. Shuningdek, postinfeksion asoratlarning oldini olishda erta tashxis, o‘z vaqtida davolash, muntazam nevrologik monitoring va individual reabilitatsiya dasturlarining ahamiyati baholandi. Tadqiqotning asosiy metodologik yondashuvi neyroinfeksiya o‘tkazgan bolalarni faqat o‘tkir davr yakunlari bo‘yicha emas, balki uzoq muddatli nevrologik va neyrokognitiv rivojlanish ko‘rsatkichlari asosida baholash zarurligiga asoslandi. Shu sababli maqolada klinik sog‘ayishdan

keyingi kuzatuv, reabilitatsion yondashuv va ko‘p tarmoqli mutaxassislar ishtirokidagi kompleks baholash muhim mezon sifatida ko‘rib chiqildi.

Natijalar va muhokama

O‘rganilgan ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bolalarda meningit va ensefalitdan keyingi uzoq muddatli oqibatlar bir nechta asosiy klinik guruhlarga bo‘linadi: nevrologik, sensor, motor, neyrokognitiv, psixoemotsional va ijtimoiy-ta’limiy oqibatlar. Ushbu asoratlarning rivojlanishi kasallikning etiologiyasi, bolaning yoshi, o‘tkir davrning og‘irligi, tutqanoq epizodlari, ong buzilishi davomiyligi, tashxis va davolashning o‘z vaqtida boshlanishi hamda reabilitatsion kuzatuvning mavjudligiga bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Meningitdan keyingi eng ko‘p uchraydigan uzoq muddatli asoratlardan biri eshitish pasayishi hisoblanadi. Bakterial meningitda yallig‘lanish jarayoni ichki quloq tuzilmalari va eshituv nerviga zarar yetkazishi mumkin. Shu sababli meningit o‘tkazgan bolalarda kasallikdan keyingi davrda audiologik tekshiruv o‘tkazish muhim hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda bakterial meningitdan keyin eshitish pasayishi, motor defitsit, tutqanoq va kognitiv buzilishlar eng ko‘p uchraydigan nevrologik oqibatlar sifatida qayd etiladi.

Ensefalitdan keyingi oqibatlar esa ko‘proq miya to‘qimasining bevosita shikastlanishi bilan bog‘liq bo‘lib, diqqat, xotira, psixomotor tezlik, akademik ko‘nikmalar, xulq-atvorni boshqarish va shaxsiy xususiyatlarda o‘zgarishlar bilan namoyon bo‘lishi mumkin. Bolalik davrida ensefalit o‘tkazgan bemorlarda uzoq muddatli nevrologik va kognitiv muammolar, jumladan xotira, diqqat, o‘qish qobiliyati va xulq-atvor regulyatsiyasi buzilishlari kuzatilishi mumkinligi ko‘rsatilgan.

1-jadval. Bolalarda meningit va ensefalitdan keyingi asosiy uzoq muddatli oqibatlar

Asorat turi	**Klinik ko‘rinishi**	**Ko‘proq qaysi holatdan keyin uchraydi?**	**Prognostik ahamiyati**
Eshitish buzilishi	Qisman yoki to‘liq eshitish pasayishi, nutq rivojlanishining kechikishi	Ko‘proq bakterial meningitdan keyin	Erta audiologik tekshiruv va eshitish reabilitatsiyasini talab qiladi
Tutqanoq sindromi	Qaytalanuvchi tutqanoq, EEGda epileptiform faollik	Meningit va ensefalitdan keyin	Postinfeksion epilepsiya xavfini oshiradi
Motor defitsit	Mushak kuchsizligi, parez, koordinatsiya buzilishi, yurishdagi qiyinchilik	Og‘ir meningit va ensefalitdan keyin	Uzoq muddatli fizioterapiya va reabilitatsiya zarur

Kognitiv buzilishlar	Diqqat, xotira, fikrlash va o‘rganish qobiliyatining pasayishi	Ko‘proq ensefalitdan keyin	Maktabga moslashuv va o‘quv faoliyatiga salbiy ta’sir qiladi
Nutq rivojlanishining kechikishi	So‘z boyligining kamligi, talaffuz va tushunishdagi qiyinchilik	Eshitish buzilishi yoki miya shikastlanishidan keyin	Logopedik va neyropsixologik yordam talab etadi
Xulq-atvor o‘zgarishlari	Bezovtalik, emotsional beqarorlik, diqqat yetishmovchiligi, impulsivlik	Ko‘proq ensefalitdan keyin	Psixologik kuzatuv va oilaviy qo‘llab-quvvatlash zarur
Gidrosefaliya	Bosh og‘rig‘i, qusish, bosh aylanishi, intrakranial bosim oshishi	Asosan og‘ir meningitdan keyin	Shoshilinch nevrologik va neyroxirurgik baholashni talab qilishi mumkin
Ko‘rish buzilishi	Ko‘rish o‘tkirligining pasayishi, ko‘ruv nervi shikastlanishi	Og‘ir neyroinfeksiyalardan keyin	Oftalmologik monitoring zarur
Psixomotor rivojlanish kechikishi	Harakat, nutq va ijtimoiy ko‘nikmalarning yoshga nisbatan kech shakllanishi	Erta yoshdagi og‘ir neyroinfeksiyalardan keyin	Erta reabilitatsiya natijani yaxshilashi mumkin

Ta’limdagi qiyinchiliklar	O‘qish, yozish, eslab qolish va diqqatni jamlashda muammolar	Ensefalit va og‘ir meningitdan keyin	Maktab va oila bilan hamkorlikda individual yondashuv talab qiladi

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, meningit va ensefalitdan keyingi oqibatlar faqat organik nevrologik belgilar bilan cheklanmaydi. Ayrim bolalarda nevrologik ko‘rikda yaqqol patologiya aniqlanmasa ham, kundalik hayotda diqqatni jamlash, eslab qolish, nutq, o‘qish, emotsional boshqaruv va ijtimoiy moslashuv bilan bog‘liq muammolar kuzatilishi mumkin. Bu holat ayniqsa maktab yoshidagi bolalarda yaqqol namoyon bo‘ladi, chunki aynan ta’lim jarayonida xotira, diqqat, fikrlash tezligi va ijro funksiyalari yuqori darajada talab qilinadi.

Meningitdan keyingi asoratlar ichida eshitish pasayishi alohida ahamiyatga ega. Eshitishning hatto yengil darajada pasayishi ham bolaning nutq rivojlanishi, talaffuzi, so‘z boyligi va ijtimoiy muloqotiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli meningit o‘tkazgan har bir bolada kasallikdan keyingi davrda eshitish funksiyasini baholash tavsiya etiladi. NHS ma’lumotlarida meningitdan keyingi asosiy xavflar sifatida eshitish pasayishi, qaytalanuvchi tutqanoq, xotira va diqqat muammolari, harakat-koordinatsiya buzilishlari, o‘qishdagi qiyinchiliklar va xulq-atvor muammolari keltiriladi.

Ensefalitdan keyingi neyrokognitiv buzilishlar ko‘pincha uzoq vaqt davomida saqlanib qolishi mumkin. Ayniqsa infeksion ensefalitdan keyin bolalarda to‘liq tiklanmaslik, rivojlanish kechikishi, xulq-atvor buzilishlari va tutqanoq kabi nevrologik asoratlar uchrashi mumkin. Tizimli sharhlarda bolalik davridagi infeksion ensefalitdan omon qolganlarning sezilarli qismida uzoq muddatli tiklanish to‘liq bo‘lmasligi qayd etilgan.

2-jadval. Meningit va ensefalitdan keyingi oqibatlarga ta’sir qiluvchi klinik-prognostik omillar

Prognostik omil	**Asorat rivojlanishiga ta’siri**	**Klinik ahamiyati**
Bolaning yoshi	Erta yoshda miya rivojlanishi faol bo‘lgani uchun shikastlanish keyingi rivojlanishga kuchli ta’sir qilishi mumkin	Uzoq muddatli kuzatuv zarur
Kasallik etiologiyasi	Bakterial meningit, virusli yoki autoimmun ensefalit oqibatlari turlicha bo‘ladi	Davolash va prognoz etiologiyaga bog‘liq
Tashxisning kech qo‘yilishi	Infeksion jarayon uzoq davom etsa, miya va pardalar shikastlanishi kuchayadi	Erta tashxis asorat xavfini kamaytiradi
Davolashning kech boshlanishi	Antibakterial yoki antiviral terapiyaning kechikishi og‘ir oqibatlar xavfini oshiradi	Shoshilinch davolash muhim
Ong buzilishi davomiyligi	Uzoq davom etgan ong buzilishi miya shikastlanishining og‘irligini ko‘rsatadi	Noqulay prognoz belgisi bo‘lishi mumkin
O‘tkir davrdagi tutqanoqlar	Keyinchalik epileptik sindrom shakllanishi xavfini oshiradi	EEG monitoring zarur
Neyrovizualizatsiyadagi o‘zgarishlar	Atrofiya, gidrosefaliya, o‘choqli shikastlanishlar uzoq	MRT/MSKT nazorati muhim

	muddatli asoratlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin	
Eshitish buzilishining erta aniqlanmasligi	Nutq va ijtimoiy rivojlanishning kechikishiga olib keladi	Audiologik skrining zarur
Reabilitatsiyaning kech boshlanishi	Motor, nutq va kognitiv tiklanish sekinlashadi	Erta reabilitatsiya samaraliroq
Oilaviy va ta’limiy qo‘llab-quvvatlash yetishmasligi	Bolaning ijtimoiy moslashuvi va o‘qish faoliyati yomonlashadi	Kompleks psixopedagogik yordam zarur

Ushbu natijalar meningit va ensefalit o‘tkazgan bolalarni faqat infeksion jarayon tugaganidan keyin “sog‘aydi” deb baholash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Bunday bolalarda postinfeksion davrda nevrologik, audiologik, psixologik va neyrokognitiv monitoring olib borilishi zarur. Ayniqsa o‘tkir davrda tutqanoq kuzatilgan, ong buzilishi uzoq davom etgan, MRT yoki MSKTda patologik o‘zgarishlar aniqlangan hamda eshitish yoki nutq muammolari paydo bo‘lgan bolalar yuqori xavf guruhiga kiritilishi kerak. Klinik-prognostik yondashuv shuni ko‘rsatadiki, asoratlarni erta aniqlash va reabilitatsiyani o‘z vaqtida boshlash bolaning keyingi rivojlanish natijalarini yaxshilashi mumkin. Nevrologik monitoring tutqanoq, motor defitsit va fokal belgilarni aniqlashga yordam bersa, audiologik tekshiruv eshitish buzilishlarini erta aniqlaydi. Neyropsixologik baholash esa diqqat, xotira, nutq va o‘quv faoliyatidagi muammolarni erta aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, logoped, psixolog, reabilitolog va pedagog ishtirokidagi kompleks yondashuv bolaning hayot sifatini yaxshilashda muhim ahamiyatga ega.

Maqola natijalari shuni ko‘rsatadiki, meningit va ensefalitdan keyingi uzoq muddatli oqibatlarni baholashda faqat klinik-nevrologik simptomlar emas, balki bolaning kognitiv rivojlanishi, eshitish funksiyasi, nutq, xulq-atvor, o‘quv faoliyati va ijtimoiy moslashuvi ham kompleks tahlil qilinishi lozim. Bunday yondashuv bolalarda postinfeksion nogironlik xavfini kamaytirish va sog‘lom rivojlanish trayektoriyasini qo‘llab-quvvatlash uchun muhim hisoblanadi.

Xulosa

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, meningitdan keyin eshitish pasayishi, tutqanoq sindromi, motor defitsit, gidrosefaliya va nutq rivojlanishining kechikishi muhim klinik asoratlar sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Ensefalitdan keyingi davrda esa diqqat, xotira, fikrlash tezligi, psixomotor rivojlanish, xulq-atvorni boshqarish va o‘quv faoliyati bilan bog‘liq neyrokognitiv buzilishlar ko‘proq ahamiyat kasb etadi.

Meningit va ensefalitdan keyingi noxush oqibatlarning shakllanishida bolaning yoshi, kasallik etiologiyasi, tashxisning o‘z vaqtida qo‘yilishi, davolashning erta boshlanishi, o‘tkir davrda tutqanoq epizodlarining mavjudligi, ong buzilishining davomiyligi, likvor ko‘rsatkichlari, elektroensefalografiya va neyrovizualizatsiya natijalari muhim klinik-prognostik omillar hisoblanadi. Ushbu omillarni erta baholash yuqori xavf guruhidagi bolalarni aniqlash va ularni keyingi tizimli kuzatuvga yo‘naltirish imkonini beradi.

Neyroinfeksiya o‘tkazgan bolalarni kasalxonadan chiqqandan keyin ham muntazam kuzatish muhimdir. Nevrologik monitoring, audiologik tekshiruv, EEG, MRT yoki MSKT natijalarini baholash, psixologik va neyrokognitiv testlar, logopedik ko‘rik hamda reabilitatsion baholash postinfeksion asoratlarni erta aniqlashda muhim

ahamiyatga ega. Ayniqsa eshitish, nutq, harakat, diqqat va xotira bilan bog‘liq muammolar erta aniqlansa, bolaning keyingi rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatish imkoniyati ortadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. World Health Organization. WHO guidelines on meningitis diagnosis, treatment and care. Geneva: World Health Organization; 2025.
2. World Health Organization. Meningitis: Fact sheet. Geneva: World Health Organization; 2025.
3. Lempinen L., et al. Neurological sequelae after childhood bacterial meningitis. *Journal of Child Neurology / related clinical review*. 2024.
4. Zainel A., Mitchell H., Sadarangani M. Bacterial meningitis in children: neurological complications, associated risk factors, and prevention. *Microorganisms*. 2021;9(3):535.
5. Schiess N., et al. The impact and burden of neurological sequelae following bacterial meningitis: a narrative review. *Microorganisms*. 2021;9(5):900.
6. Pöyhönen H., et al. Neurological and cognitive performance after childhood encephalitis. *Frontiers in Pediatrics*. 2021;9:646341.
7. Khandaker G., et al. Long-term outcomes of infective encephalitis in children: a systematic review and meta-analysis. *Developmental Medicine & Child Neurology*. 2016;58(11):1108–1115.
8. Bergman K., et al. Neurocognitive outcome in children and adolescents following infectious encephalitis. *Child Neuropsychology*. 2024.

9. Xaydarova D.K. Asab kasalliklari: stomatologiya fakulteti IV-kurs talabalari uchun o‘quv-uslubiy majmua. Buxoro: Abu Ali ibn Sino nomidagi Buxoro davlat tibbiyot instituti; 2019.

10. Asab va ruhiy kasalliklar. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: tibbiyot ta’limi uchun o‘quv adabiyoti; 2010.

11. Asab kasalliklari. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. Toshkent: tibbiyot kollejlari va oliy tibbiy ta’lim muassasalari uchun; 2021.

12. Arslonov Y.L. Ichki kasalliklar. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: tibbiyot ta’limi uchun o‘quv adabiyoti; 2013.

13. Sadikova G.K., Berdieva H.U. Clinical features post-vaccination meningoencephalitis in children with convulsive disorders. *Medical and Neurological Journal / Tashkent Pediatric Medical Institute*. 2015.

14. O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi. Bolalarda yuqumli kasalliklar diagnostikasi va davolash bo‘yicha klinik tavsiyalar. Toshkent; 2020.

15. O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi. Bolalarda nevrologik kasalliklarni tashxislash, davolash va reabilitatsiya qilish bo‘yicha uslubiy tavsiyalar. Toshkent; 2021.

THE IMPACT OF INTENSIVE THERAPY ON THE CIRCADIAN RHYTHM OF SYSTOLIC BLOOD PRESSURE IN CHILDREN AGED 7 TO 18 YEARS WITH SEVERE COMBINED TRAUMATIC BRAIN INJURIES

Mukhitdinova Khura Nuritdinovna

Center for the Development of Professional Qualifications of Medical Workers

hura-4646@mail.ru

Shomurodov Akmal Yangiboy ugli

2nd Children's Surgical Clinical Hospital in Tashkent

bugun1209@gmail.com

Abstract. *This study examines the impact of intensive therapy on the circadian rhythm of systolic blood pressure in children aged 7 to 18 years with severe combined traumatic brain injuries. The research analyzes clinical data from pediatric intensive care patients, including injury severity, hemodynamic parameters, mechanical ventilation duration, and daily fluctuations in systolic arterial pressure. The findings indicate that comprehensive intensive therapy, timely surgical intervention, mechanical ventilation support, and pharmacological stress-limiting protection may contribute to more stable regulation of systolic blood pressure circadian rhythms. The study emphasizes the importance of continuous monitoring and individualized intensive care strategies in children with severe traumatic brain injury.*

Keywords: *traumatic brain injury, children, intensive therapy, systolic blood pressure, circadian rhythm, hemodynamics, mechanical ventilation, pediatric intensive care, autonomic nervous system, arterial pressure monitoring.*

Relevance. Traumatic brain injury (TBI) constitutes a global health crisis, with annual incidence exceeding 50 million cases and acute mortality reaching 46% in affected populations [1,3]. Clinically, pulmonary complications emerge as the predominant extracranial manifestation, occurring in 81% of severe TBI cases and significantly contributing to deaths related to multi-organ dysfunction syndrome [2,3,4]. Alteration of autonomic nervous system regulation is known to be present in the persistent vegetative state after traumatic brain injury, termed the dysautonomic syndrome [3,4]. An important physiologic mechanism behind this circadian BP and HR pattern is the day-night variation in the activity of the autonomic nervous system (ANS), which is under the influence of various intrinsic and extrinsic factors [5,8,9]. Circadian rhythms are cycles lasting approximately 24 h and entail various physiological and molecular changes. Rhythms are endogenously generated in response to light, darkness, and other environmental cues [6,7,9,11]. Circadian fluctuations play critical roles in the regulation of biological processes within the body, including the sleep–wake cycle, body temperature, eating habits, cardiovascular function, hormonal rhythms, and metabolism [10,12]. The timings of mammalian circadian rhythms are classically inferred based on core body temperature (cBT) changes, melatonin secretion by the pineal gland, and blood cortisol levels. The primary circadian clock is in the suprachiasmatic nucleus (SCN), a bilateral structure located in the hypothalamus [11,12].

However, the impact of intensive therapy on the restoration and normalization of the circadian rhythm of systolic blood pressure in children with severe combined traumatic brain injury has not yet been sufficiently investigated.

Materials and Methods. The study included 20 patients. Group 1 consisted of children aged 7.1 to 18 years admitted between 2018 and 2022 to the Pediatric Intensive Care Units of the Republican Scientific Center for Emergency Medical Care and

Tashkent City Pediatric Surgery Clinical Hospital No. 2. Group 2 included patients admitted with severe combined traumatic brain injuries between 2023 and 2024. All patients admitted to the intensive care unit underwent comprehensive diagnostic procedures, including biochemical and general blood analysis, assessment of blood coagulation potential, and-when indicated-radiographic imaging of the chest and areas with bone fractures. All trauma patients underwent cranial computed tomography (CT). The severity of injury was assessed using the Injury Severity Score (ISS), which calculates the sum of the squares of the highest scores in the three most severely injured body regions out of six. This approach allows for a more accurate differentiation between severe, moderate, and mild injuries.

The obtained score (ranging from 1 to 75 points) provides a numerical representation of injury severity. The ISS scale retains the advantages of the Abbreviated Injury Scale (AIS) while offering a more objective numerical assessment of the severity of multiple and combined injuries. Internationally, the ISS is widely recognized and serves as the standard anatomical classification system for trauma severity].

During the first 10 days following injury, patients in the intensive care unit underwent continuous non-invasive monitoring to assess blood oxygen saturation, heart rate (HR), and hourly mean arterial pressure. Parameters of central hemodynamics were also measured. The primary objective of intensive therapy in cases of severe traumatic brain injury was to preserve vital functions and create optimal conditions for the full restoration of cerebral activity. Infusion therapy was initiated via central venous catheterization (or, in cases of severe hemorrhage and the need for urgent surgical intervention, through multiple venous accesses). In the presence of hypotension, infusion therapy was administered through two venous lines. In most cases involving severe hypovolemia associated with polytrauma, colloidal solutions based on

hydroxyethyl starch (Voluven) were prioritized, in combination with crystalloids (Ringer's solution). Surgical interventions, when indicated, were performed within the first hours after the injury. Between 2018 and 2022, in 10 patients aged 7-18 years (Group 1), the components of intensive comprehensive therapy during the first 10 days of treatment in the intensive care unit were studied. A comparative analysis was performed in 2023-2024 on 10 patients (Group 2) with identical diagnoses, age range, and severity of condition. No significant differences were found in the duration of hospitalization or in the length of stay in the intensive care unit between the two groups. Due to the severity of injuries, the duration of mechanical ventilation (artificial pulmonary ventilation) was slightly longer in Group 2, averaging 11.6 ± 5.6 days.

Results and Discussion. No significant differences were observed in patient age at admission, injury severity as assessed by the Injury Severity Score (ISS), or central nervous system impairment as evaluated using the Glasgow Coma Scale (GCS). Based on the observational data from the conducted monitoring, the average age of pediatric patients was 12 years. The injury severity score (ISS) among children in Group 1 averaged 23.1 ± 5.72 points, while in Group 2 it was significantly higher at 29.8 ± 4.0 points. In Group 1, 70% of critically ill children with acute brain and respiratory failure required mechanical ventilation, whereas in Group 2, mechanical ventilation was administered in 100% of cases. Children in Group 2 demonstrated a tendency toward more severe injuries, with an average ISS score of 29.8 ± 6.0 and severe traumatic brain injury indicated by a Glasgow Coma Scale score of 7.4 ± 1.4. Despite these more severe injuries, Group 2 children also exhibited a marked reduction in the circadian rhythm amplitude of systolic arterial pressure, likely due to the stress-limiting effect of administered pharmacological agents. Specifically, reduced circadian rhythm amplitude of systolic blood pressure was observed on days 1, 2, 3, 6, 12, and 20 of intensive care, with deviations measured at 9, 16, 9, 6, 6, and 13 mmHg respectively (p

< 0.05). However, no statistically significant differences were identified between the groups regarding the average circadian rhythm of systolic arterial pressure. In both groups, the acrophase of the circadian rhythm of systolic arterial blood pressure was more clearly observed at 9:00 AM, and the bathyphase at 4:00 AM. In Group 2, the circadian rhythm parameters of systolic arterial blood pressure were observed to be closer to physiological values. In children of Group 2, the tendency for increased amplitude and values of daily fluctuations in the circadian rhythm of systolic arterial blood pressure was associated with the restoration of spontaneous breathing and the limitation of sedative drug load. No significant differences were identified between the groups in terms of the duration of inversion of the circadian rhythm of systolic arterial blood pressure. Thus, during the acute phase of severe combined traumatic brain injuries in children, a characteristic feature of intensive therapy in Group 2 was the more effective stress-protective effect of complex intensive care, including timely early surgical intervention, administered under conditions of pharmacological stress-limitation and mechanical ventilation support. The decreasing trend in systolic arterial blood pressure was significantly more pronounced in Group 1 (-0.76) compared to Group 2 (-0.4), likely due not only to sedative and sympatholytic therapy but also to the timely execution of surgical procedures and the restriction of nonsteroidal anti-inflammatory drugs.

In Group 2, a strong direct correlation was observed between the frequency of antibiotic administration and the regulation of systolic arterial blood pressure with the increased need for antibacterial ($r = 0.76$), vasodilator ($r = 0.6$), metabolic ($r = 0.74$), and nootropic ($r = 0.68$) therapies, indicating a sympathomimetic effect of the body's inflammatory response. It is noteworthy that the changes in the circadian rhythm amplitude of systolic arterial blood pressure occurred within the age-appropriate normative range.

Conclusion. During the acute phase of severe combined traumatic brain injury, the intensive therapy administered to children in Group 2 was characterized by a more effective stress-protective impact. This was achieved through a comprehensive treatment approach that included timely surgical interventions, mechanical ventilation support, and pharmacological stress-limiting protection. The upward trend in systolic arterial blood pressure was significantly reduced in Group 2 compared to Group 1, likely due not only to sedative and sympatholytic therapy but also to the timely execution of surgical procedures, as well as the restricted use of nonsteroidal anti-inflammatory drugs. In Group 2, a strong direct correlation was observed between the frequency of antibiotic use and systolic blood pressure regulation, which coincided with an increased need for antibacterial, vasodilator, metabolic, and nootropic therapies-reflecting the sympathomimetic influence of the body's inflammatory response.

List of publications

1. Boone DR, Sell SL, Micci MA, Crookshanks JM, Parsley M, Uchida T, et al. Traumatic brain injury-induced dysregulation of the circadian clock. PLoS One. 2012;7(10):e46204.

2. Blume C, Angerer M, Del Giudice R, Santhi N, Pichler G, Kunz AB, et al. Significance of circadian rhythms in severely brain-injured patients: a clue to consciousness? Neurology. 2017;88(20):1933–1941.

3. Czeisler CA, Gooley JJ. Sleep and circadian rhythms in humans. Cold Spring Harb Symp Quant Biol. 2007;72:579–597.

4. El Cheikh HL, Mollard P, Bonnefont X (2019) Molecular and cellular networks in the suprachiasmatic nuclei. Int J Mol Sci 20:2052. https://doi.org/10.3390/ijms20082052

5. Karaboue M. A. A. et al. Traumatic brain injury as a public health issue: epidemiology, prognostic factors and useful data from forensic practice //Healthcare. – MDPI, 2024. – T. 12. – №. 22. – C. 2266.

6. Kochanek PM, Clark RSB, Bell MJ, Wisniewski SR, Adelson PD, Carcillo JA, et al. Early resuscitation of hypotension and hypoxia in children with severe traumatic brain injury. J Pediatr. 2000;136(6):761–767.

7. Kochanek PM, Tasker RC, Carney N, Totten AM, Adelson PD, Selden NR, et al. Guidelines for the management of pediatric severe traumatic brain injury, third edition. Pediatr Crit Care Med. 2019;20(3S Suppl 1):S1–S82.

8. Kuo LT, Yang YH, Wang JY, Chio CC, Hueng DY. Prognostic value of circadian rhythm of brain temperature in patients with moderate and severe traumatic brain injury. J Pers Med. 2021;11(7):620.

9. Kuo LT, Wang JY, Chio CC, Hueng DY. Traumatic brain injury-induced disruption of the circadian clock: mechanisms and clinical implications. Int J Mol Sci. 2024;25(3):1468.

10. Pattoneri P, Tiraboschi M, Pelati O, Gorini A, Franzetti I, Grassi V. Circadian blood pressure and heart rate changes in patients in a persistent vegetative state after traumatic brain injury. Brain Inj. 2005;19(7):531–536.

11. Saper CB, Scammell TE, Lu J. Hypothalamic regulation of sleep and circadian rhythms. Nature. 2005;437(7063):1257–1263.

12. Smolensky MH, Hermida RC, Ayala DE, Portaluppi F. Circadian mechanisms of 24-hour blood pressure regulation and patterning. Sleep Med Rev. 2016;33:4–16.

THE IMPACT OF INTENSIVE THERAPY ON THE CIRCADIAN RHYTHM OF SYSTOLIC BLOOD PRESSURE IN CHILDREN AGED 7 TO 18 YEARS WITH SEVERE COMBINED TRAUMATIC BRAIN INJURIES

Mukhitdinova Khura Nuritdinovna

Department of Anesthesiology and Intensive Care in Pediatrics

Center for the Development of Professional Qualifications of Medical Workers

https://orcid.org/0009-0003-6640-696X

Shomurodov Akmal Yangiboy ugli

2nd Children's Surgical Clinical Hospital in Tashkent.

Abstract. *This study examines the impact of intensive therapy on the circadian rhythm of systolic blood pressure in children aged 7 to 18 years with severe combined traumatic brain injuries. The research compares two groups of pediatric patients treated in intensive care units during different periods and evaluates injury severity, mechanical ventilation requirements, hemodynamic parameters, and daily fluctuations in systolic arterial pressure. The findings indicate that comprehensive intensive therapy, including timely surgical intervention, mechanical ventilation support, pharmacological stress-limiting protection, and restricted use of nonsteroidal anti-inflammatory drugs, contributed to more stable circadian blood pressure regulation. The results suggest that optimized intensive care may support cardiovascular rhythm normalization and improve stress-protective responses in children with severe traumatic brain injury.*

Keywords: *traumatic brain injury, children, intensive therapy, systolic blood pressure, circadian rhythm, mechanical ventilation, hemodynamics, stress-protective therapy, pediatric intensive care, arterial pressure regulation.*

Relevance. Traumatic brain injury (TBI) constitutes a global health crisis, with annual incidence exceeding 50 million cases and acute mortality reaching 46% in affected populations [1,3]. Clinically, pulmonary complications emerge as the predominant extracranial manifestation, occurring in 81% of severe TBI cases and significantly contributing to deaths related to multi-organ dysfunction syndrome [2,3,4]. Alteration of autonomic nervous system regulation is known to be present in the persistent vegetative state after traumatic brain injury, termed the dysautonomic syndrome [3,4]. An important physiologic mechanism behind this circadian BP and HR pattern is the day-night variation in the activity of the autonomic nervous system (ANS), which is under the influence of various intrinsic and extrinsic factors [5,8,9]. Circadian rhythms are cycles lasting approximately 24 h and entail various physiological and molecular changes. Rhythms are endogenously generated in response to light, darkness, and other environmental cues [6,7,9,11]. Circadian fluctuations play critical roles in the regulation of biological processes within the body, including the sleep–wake cycle, body temperature, eating habits, cardiovascular function, hormonal rhythms, and metabolism [10,12]. The timings of mammalian circadian rhythms are classically inferred based on core body temperature (cBT) changes, melatonin secretion by the pineal gland, and blood cortisol levels. The primary circadian clock is in the suprachiasmatic nucleus (SCN), a bilateral structure located in the hypothalamus [11,12].

However, the impact of intensive therapy on the restoration and normalization of the circadian rhythm of systolic blood pressure in children with severe combined traumatic brain injury has not yet been sufficiently investigated.

Materials and Methods. The study included 20 patients. Group 1 consisted of children aged 7.1 to 18 years admitted between 2018 and 2022 to the Pediatric Intensive Care Units of the Republican Scientific Center for Emergency Medical Care and Tashkent City Pediatric Surgery Clinical Hospital No. 2. Group 2 included patients admitted with severe combined traumatic brain injuries between 2023 and 2024. All patients admitted to the intensive care unit underwent comprehensive diagnostic procedures, including biochemical and general blood analysis, assessment of blood coagulation potential, and-when indicated-radiographic imaging of the chest and areas with bone fractures. All trauma patients underwent cranial computed tomography (CT). The severity of injury was assessed using the Injury Severity Score (ISS), which calculates the sum of the squares of the highest scores in the three most severely injured body regions out of six. This approach allows for a more accurate differentiation between severe, moderate, and mild injuries.

The obtained score (ranging from 1 to 75 points) provides a numerical representation of injury severity. The ISS scale retains the advantages of the Abbreviated Injury Scale (AIS) while offering a more objective numerical assessment of the severity of multiple and combined injuries. Internationally, the ISS is widely recognized and serves as the standard anatomical classification system for trauma severity].

During the first 10 days following injury, patients in the intensive care unit underwent continuous non-invasive monitoring to assess blood oxygen saturation, heart rate (HR), and hourly mean arterial pressure. Parameters of central hemodynamics were also measured. The primary objective of intensive therapy in cases of severe traumatic brain injury was to preserve vital functions and create optimal conditions for the full restoration of cerebral activity. Infusion therapy was initiated via central venous catheterization (or, in cases of severe hemorrhage and the need for urgent surgical

intervention, through multiple venous accesses). In the presence of hypotension, infusion therapy was administered through two venous lines. In most cases involving severe hypovolemia associated with polytrauma, colloidal solutions based on hydroxyethyl starch (Voluven) were prioritized, in combination with crystalloids (Ringer's solution). Surgical interventions, when indicated, were performed within the first hours after the injury. Between 2018 and 2022, in 10 patients aged 7-18 years (Group 1), the components of intensive comprehensive therapy during the first 10 days of treatment in the intensive care unit were studied. A comparative analysis was performed in 2023-2024 on 10 patients (Group 2) with identical diagnoses, age range, and severity of condition. No significant differences were found in the duration of hospitalization or in the length of stay in the intensive care unit between the two groups. Due to the severity of injuries, the duration of mechanical ventilation (artificial pulmonary ventilation) was slightly longer in Group 2, averaging 11.6 ± 5.6 days.

Results and Discussion. No significant differences were observed in patient age at admission, injury severity as assessed by the Injury Severity Score (ISS), or central nervous system impairment as evaluated using the Glasgow Coma Scale (GCS). Based on the observational data from the conducted monitoring, the average age of pediatric patients was 12 years. The injury severity score (ISS) among children in Group 1 averaged 23.1 ± 5.72 points, while in Group 2 it was significantly higher at 29.8 ± 4.0 points. In Group 1, 70% of critically ill children with acute brain and respiratory failure required mechanical ventilation, whereas in Group 2, mechanical ventilation was administered in 100% of cases. Children in Group 2 demonstrated a tendency toward more severe injuries, with an average ISS score of 29.8 ± 6.0 and severe traumatic brain injury indicated by a Glasgow Coma Scale score of 7.4 ± 1.4. Despite these more severe injuries, Group 2 children also exhibited a marked reduction in the circadian rhythm amplitude of systolic arterial pressure, likely due to the stress-limiting effect of

administered pharmacological agents. Specifically, reduced circadian rhythm amplitude of systolic blood pressure was observed on days 1, 2, 3, 6, 12, and 20 of intensive care, with deviations measured at 9, 16, 9, 6, 6, and 13 mmHg respectively ($p < 0.05$). However, no statistically significant differences were identified between the groups regarding the average circadian rhythm of systolic arterial pressure. In both groups, the acrophase of the circadian rhythm of systolic arterial blood pressure was more clearly observed at 9:00 AM, and the bathyphase at 4:00 AM. In Group 2, the circadian rhythm parameters of systolic arterial blood pressure were observed to be closer to physiological values. In children of Group 2, the tendency for increased amplitude and values of daily fluctuations in the circadian rhythm of systolic arterial blood pressure was associated with the restoration of spontaneous breathing and the limitation of sedative drug load. No significant differences were identified between the groups in terms of the duration of inversion of the circadian rhythm of systolic arterial blood pressure. Thus, during the acute phase of severe combined traumatic brain injuries in children, a characteristic feature of intensive therapy in Group 2 was the more effective stress-protective effect of complex intensive care, including timely early surgical intervention, administered under conditions of pharmacological stress-limitation and mechanical ventilation support. The decreasing trend in systolic arterial blood pressure was significantly more pronounced in Group 1 (-0.76) compared to Group 2 (-0.4), likely due not only to sedative and sympatholytic therapy but also to the timely execution of surgical procedures and the restriction of nonsteroidal anti-inflammatory drugs.

In Group 2, a strong direct correlation was observed between the frequency of antibiotic administration and the regulation of systolic arterial blood pressure with the increased need for antibacterial ($r = 0.76$), vasodilator ($r = 0.6$), metabolic ($r = 0.74$), and nootropic ($r = 0.68$) therapies, indicating a sympathomimetic effect of the body's

inflammatory response. It is noteworthy that the changes in the circadian rhythm amplitude of systolic arterial blood pressure occurred within the age-appropriate normative range.

Conclusion. During the acute phase of severe combined traumatic brain injury, the intensive therapy administered to children in Group 2 was characterized by a more effective stress-protective impact. This was achieved through a comprehensive treatment approach that included timely surgical interventions, mechanical ventilation support, and pharmacological stress-limiting protection. The upward trend in systolic arterial blood pressure was significantly reduced in Group 2 compared to Group 1, likely due not only to sedative and sympatholytic therapy but also to the timely execution of surgical procedures, as well as the restricted use of nonsteroidal anti-inflammatory drugs. In Group 2, a strong direct correlation was observed between the frequency of antibiotic use and systolic blood pressure regulation, which coincided with an increased need for antibacterial, vasodilator, metabolic, and nootropic therapies-reflecting the sympathomimetic influence of the body's inflammatory response.

List of publications

1. Boone DR, Sell SL, Micci MA, Crookshanks JM, Parsley M, Uchida T, et al. Traumatic brain injury-induced dysregulation of the circadian clock. PLoS One. 2012;7(10):e46204.

2. Blume C, Angerer M, Del Giudice R, Santhi N, Pichler G, Kunz AB, et al. Significance of circadian rhythms in severely brain-injured patients: a clue to consciousness? Neurology. 2017;88(20):1933–1941.

3. Czeisler CA, Gooley JJ. Sleep and circadian rhythms in humans. Cold Spring Harb Symp Quant Biol. 2007;72:579–597.

4. El Cheikh HL, Mollard P, Bonnefont X (2019) Molecular and cellular networks in the suprachiasmatic nuclei. Int J Mol Sci 20:2052. https://doi.org/10.3390/ijms20082052

5. Karaboue M. A. A. et al. Traumatic brain injury as a public health issue: epidemiology, prognostic factors and useful data from forensic practice //Healthcare. – MDPI, 2024. – Т. 12. – №. 22. – С. 2266.

6. Kochanek PM, Clark RSB, Bell MJ, Wisniewski SR, Adelson PD, Carcillo JA, et al. Early resuscitation of hypotension and hypoxia in children with severe traumatic brain injury. J Pediatr. 2000;136(6):761–767.

7. Kochanek PM, Tasker RC, Carney N, Totten AM, Adelson PD, Selden NR, et al. Guidelines for the management of pediatric severe traumatic brain injury, third edition. Pediatr Crit Care Med. 2019;20(3S Suppl 1):S1–S82.

8. Kuo LT, Yang YH, Wang JY, Chio CC, Hueng DY. Prognostic value of circadian rhythm of brain temperature in patients with moderate and severe traumatic brain injury. J Pers Med. 2021;11(7):620.

9. Kuo LT, Wang JY, Chio CC, Hueng DY. Traumatic brain injury-induced disruption of the circadian clock: mechanisms and clinical implications. Int J Mol Sci. 2024;25(3):1468.

10. Pattoneri P, Tiraboschi M, Pelati O, Gorini A, Franzetti I, Grassi V. Circadian blood pressure and heart rate changes in patients in a persistent vegetative state after traumatic brain injury. Brain Inj. 2005;19(7):531–536.

11. Saper CB, Scammell TE, Lu J. Hypothalamic regulation of sleep and circadian rhythms. Nature. 2005;437(7063):1257–1263.

12. Smolensky MH, Hermida RC, Ayala DE, Portaluppi F. Circadian mechanisms of 24-hour blood pressure regulation and patterning. Sleep Med Rev. 2016;33:4–16.

INSULTDAN KEYINGI EPILEPSIYA RIVOJLANISHINI PROGNOZLASHDA SELECT VA CAVE SHKALALARINI RAQAMLI EEG BIOMARKERLARI BILAN INTEGRATSIYALASH SAMARADORLIGI

O‘rchiyev Zuxriddin Ozodvoy o‘g‘li
Toshkent Davlat Tibbiyot Universiteti
zurchiyev7@gmail.com
Yakubova Marxamat Mirakramovna
Toshkent Davlat Tibbiyot Universiteti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada insultdan keyingi epilepsiya rivojlanishini prognozlashda SeLECT va CAVE klinik shkalalarini raqamli EEG biomarkerlari bilan integratsiyalash samaradorligi tahlil qilingan. Tadqiqotda ishemik va gemorragik insultdan keyingi epileptik xurujlar xavfini baholashda klinik, neyrovizual va elektroensefalografik ko‘rsatkichlarning o‘zaro bog‘liqligi yoritilgan. Raqamli EEGda aniqlanadigan LPDs, TIDs, epileptiform razryadlar va o‘choqli sekinlashuv kabi biomarkerlar an’anaviy prognostik shkalalarning aniqligini oshirishi hamda yashirin epileptiform faollikni erta aniqlash imkonini berishi asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *insultdan keyingi epilepsiya, SeLECT shkalasi, CAVE shkalasi, raqamli EEG, EEG biomarkerlari, epileptiform faollik, LPDs, TIDs, post-insult xurujlar, prognozlash.*

Dolzarbligi: O‘tkir miya qon aylanishi buzilishini boshdan kechirgan bemorlarda insultdan keyingi epilepsiya (IKE) eng ko‘p uchraydigan va salbiy oqibatlarga olib keladigan asoratlardan biridir. Ushbu patologiya bemorlarning nogironlik darajasini oshirib, erta o‘lim ko‘rsatkichlarini keskinlashtiradi.[1,3,6]. Nevrologiya amaliyotida

ishemik insultli bemorlar uchun SeLECT, bosh miyaga qon quyilishi (BMQQ) holatlari uchun esa CAVE maxsus prognostik shkalalari yordamida kechki xurujlar xavfi baholab kelinmoqda.[1,2] Biroq, mazkur modellar asosan miyadagi strukturaviy shikastlanish hajmi va klinik belgilarga tayanadi, ammo bosh miya po‘stlog‘ining funksional va elektr faolligidagi o‘zgarishlarni to‘liq ko‘rsata olmaydi [2]. Ko‘p hollarda subklinik yoki motor bo‘lmagan (non-motor) o‘tkir davrdagi xurujlar vizual tekshiruvda e’tibordan chetda qoladi [7]. Shu sababli, an’anaviy baholash tizimlarini zamonaviy raqamli elektroensefalografiya (EEG) ko‘rsatkichlari bilan birga qo‘llash orqali IKE prognozi aniqligini oshirish neyrogeriatriyaning eng dolzarb vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Tadqiqot maqsadi: Xalqaro klinik adabiyotlar tahlili asosida SeLECT va CAVE shkalalarini raqamli EEG biomarkerlari bilan birgalikda qo‘llash orqali insultdan keyingi epilepsiya rivojlanishini oldindan aniqlash darajasini oshirish imkoniyatlarini baholash.

Metodlar: Ishda tizimli tahlil (narrative and scoping review) metodologiyasidan foydalanildi. PubMed va ScienceDirect xalqaro ma’lumotlar bazalaridagi 2024–2025-yillarga tegishli bo‘lgan 11 ta eng yangi yetakchi ilmiy manbalar (jumladan, Schubert et al., 2025; Pozo Putalivo et al., 2025 tadqiqotlari) qiyosiy o‘rganildi. Tahlillar davomida klinik shkalalarning sezgirlik darajasi hamda raqamli EEG ko‘rsatkichlarining (epileptiform faollik, vaqtinchalik va davriy razryadlar, o‘choqli sekinlashuv) o‘zaro bog‘liqligi sintez qilindi.

Natijalar va muhokama: Ilmiy manbalarni qiyosiy o‘rganish natijasida an’anaviy prognostik modellar va neyrofiziologik biomarkerlar kombinatsiyasining quyidagi klinik afzalliklari aniqlandi:

1. SeLECT va EEG integratsiyasi: Ishemik insult o‘tkazgan bemorlarda SeLECT shkalasi bo‘yicha yuqori ko‘rsatkichlar (4 va undan baland ball) qayd etilganda kechki xuruj xavfi sezilarli darajada ortadi. [1, 2]. Raqamli EEG tahlillari shuni ko‘rsatadiki, bunday klinik belgilarga ega bemorlarda dastlabki ikki sutkalik monitoring davomida vaqtinchalik epileptiform razryadlar (TIDs) yoki davriy lateralizatsiyalangan epileptiform razryadlar (LPDs) aniqlanishi epilepsiya rivojlanish xavfini mustaqil ravishda uch barobargacha oshiradi. [2, 7].

2. CAVE va EEG integratsiyasi: Gemorragik insultlarda qo‘llaniladigan CAVE shkalasi (o‘choq hajmi >10 ml, lobar lokalizatsiya) raqamli EEGdagi o’zgarishlar bilan bevosita bog’liq.[1, 2]. Bosh miya ichi gemorragiyalarida po‘stloq va po‘stloq osti sohalarida gemosiderin to‘planishi EEGda teta va delta diapazonlarida o‘choqli sekin to‘lqinlar faolligini kuchaytiradi va bu surunkali epileptogenez jarayoni boshlanganidan dalolat beradi [2, 3].

3. Yashirin xurujlarni erta aniqlash: Amaliyotda erta post-insult xurujlarining salmoqli qismi yaqqol motor qisqarishlarsiz kechishi sababli o‘tkir davrda e’tibordan chetda qoladi.[7]. Raqamli EEG biomarkerlarining SeLECT va CAVE tizimiga qo‘shilishi mana shunday "yashirin" epileptiform faollikni vaqtida topishga va prognostik tizimlarning xatolik ko‘rsatkichini (false-negative) to‘rtdan bir qismga (25 foizgacha) kamaytirishga imkon beradi. [2, 7].

Xulosa:

1. An’anaviy SeLECT va CAVE shkalalari bosh miyadagi anatomik jarohatni aniq baholay olsa-da, ularni raqamli EEG biomarkerlari (LPDs, TIDs va o‘choqli sekinlashuv) bilan birgalikda qo‘llash insultdan keyingi epilepsiya xavfini yuqori aniqlikda bashorat qilish imkonini beradi.

2. Klinik amaliyotga raqamli EEG ko‘rsatkichlarini qamrab olgan yangi multimodal prognozlash usullarini kiritish, xavf guruhi yuqori bo‘lgan bemorlarda maqsadli neyroprotektiv va xurujga qarshi profilaktika choralarini o‘z vaqtida boshlashga zamin yaratadi.

Ushbu tizimli tahlil natijalari zamonaviy geriatrik neyrologiyada kechki IKE monitoringi bo‘yicha mahalliy klinik tavsiyalarni yanada takomillashtirish uchun asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Pozo Putalivo JA, Fariña S, Sol P, Grecco M, De Sampaio M, Povedano GP. Identifying clinical and imaging predictors of post stroke epilepsy. *Epilepsy & Behavior*. 2025;173:110574.

2. Schubert KM, Schmick A, Stattmann M, Galovic M. Prognostic models for seizures and epilepsy after stroke, tumors and traumatic brain injury. *Clinical Neurophysiology Practice*. 2025;10:116-128.

3. Somannagari N, Kasagga A, Sapkota A, Changaramkumarath G, Abucha JM, Wollel MM, Chavez Cavalie PS. Risk Factors Associated With Post-stroke Epilepsy: A Narrative Review. *Cureus*. 2025;17(9):e92134.

4. Ryu HU, Kim HJ, Shin BS, Kang HG. Clinical approaches for poststroke seizure: a review. *Frontiers in Neurology*. 2024;15:1337960.

5. Wolcott ZC, Freund BE, Tatum WO, Feyissa AM. Antiseizure medications for primary and secondary seizure prevention after stroke. *Frontiers in Neurology*. 2025;16:1648064.

6. Kawamura Y, Beriwal N, Misra S, Mishra NK. Management of Poststroke Epilepsy: An Update. *Pillars of Outpatient Care*. 2024;3640-3645.

7. Gordon C, Emsley HCA, Lightbody CE, Clegg A, Harris C, Harrison J, Wall J, Davidson CE, Watkins CL. Clinical Methods Supporting Initial Recognition of Early Post-Stroke Seizures: A Systematic Scoping Review. *Neurology International*. 2025;17(1):159.

8. Nakken KO, Lossius MI, Sætre E, Hlauschek G. Post-stroke epilepsy. *Tidsskrift for Den norske legeforening*. 2024;140.

MORPHOMETRIC AND HISTOLOGICAL CHANGES IN THE ADRENAL GLAND UNDER THE INFLUENCE OF NICOTINE

Rajabov Akhtam Boltaevich
Bukhara State Medical Institute
email: raxtam@list.ru
Fatilloyeva Gulshoda Zokirovna
Bukhara State Medical Institute
e-mail: fatilloeva.gulshoda@bsmi.uz

Abstract. *This study investigated the morphological and morphometric changes in the adrenal glands resulting from chronic nicotine exposure. The study was conducted on 56 white inbred rats (males and females) in age groups of 3, 9, and 15 months. The animals were divided into control and experimental groups. In the groups receiving nicotine, a morphometric analysis was performed of the thickness of the adrenal cortex zones, the structure of the medulla, the cell nucleus-to-cytoplasm ratio, and the condition of the blood vessels. The results showed that nicotine exposure induces adaptive-hyperplastic and degenerative changes depending on age and sex.*

Keywords: *nicotine, adrenal gland, morphometry, histology, rat, stress, adrenal cortex*

INTRODUCTION

Nicotine is a widely distributed neurotropic substance that has a significant effect on many of the body’s systems, particularly the endocrine system. The adrenal gland (glandula suprarenalis) plays a central role in the body’s mechanisms of adaptation to stress. Nicotine activates the sympathetic-adrenal system, increasing the secretion of

corticosteroids, and with prolonged exposure can lead to pathological changes in the structure of the gland.

Changes in the adrenal glands during ontogenesis and factors of sexual dimorphism have a significant influence on the strength and nature of nicotine's effects. Therefore, determining the morphometric changes induced by nicotine depending on age and sex is of great scientific and practical importance.

The primary objective of this study is to determine the morphometric and histological changes in the adrenal glands of rats of different ages and sexes exposed to nicotine.

Recent studies on the effects of nicotine on the endocrine system confirm that it acts primarily through the hypothalamic-pituitary-adrenal (HPA) axis. These studies extensively highlight the link between stress and adrenal function, and demonstrate that external stressors, including nicotine, significantly increase cortisol secretion [10].

Studies on the pharmacokinetics of nicotine and its mechanisms of action in the body indicate that this substance enhances the release of catecholamines from the adrenal medulla by activating the sympathetic nervous system [2]. This, in turn, leads to cardiovascular and metabolic changes.

Experimental morphological studies have also revealed a direct effect of nicotine on the adrenal glands, and under conditions of chronic stimulation, the development of hypertrophy and subsequent degenerative changes in the adrenal cortex was observed [7-9].

Animal studies show that nicotine exposure leads to hyperplasia, lipid vacuolization, and enhanced steroidogenesis in the fasciculata zone of the adrenal cortex [11]. However, prolonged exposure can result in the development of dystrophic changes, apoptosis, and fibrosis in the cells [3-5].

From an ontogenetic perspective, young organisms have a high adaptive capacity, and compensatory responses to nicotine predominate. In contrast, due to reduced regenerative capacity in adult organisms, degenerative changes develop more rapidly [12-13].

With regard to sexual dimorphism, several studies have identified significant differences in adrenal responses between males and females. These differences are primarily attributed to the modulatory effects of sex hormones. While estrogens enhance antioxidant defense mechanisms at the cellular level, androgens are considered a factor that enhances the stress response [1].

Nevertheless, in the existing literature, the effect of nicotine on the adrenal glands has been studied at a more general level, and morphometric (quantitative) analysis accounting for age and sex factors has not been sufficiently addressed [6]. This determines the relevance of this study.

MATERIALS AND METHODS OF RESEARCH

This experimental study was conducted on 56 white, non-pedigree laboratory rats (Rattus norvegicus). The study included animals of both sexes (males and females) in the 3-, 9-, and 15-month age groups. The animals were housed under standard vivarium conditions (12-hour light/dark cycle, stable temperature and humidity) and had free access to standard laboratory chow and water. Based on randomization, the animals were divided into two main groups: a control group (n=28) and an experimental group exposed to nicotine (n=28). Within each group, subgroups were formed taking into account age and sex factors, which allowed for a comprehensive analysis of the results in terms of ontogenetic and sexual dimorphism.

Animals in the experimental group were administered nicotine hydrochloride intraperitoneally (i.p.) at a dose of 0.5 mg/kg for 30 days. The dose used was based on models of subchronic toxic effects and was selected as a concentration that induces

morphofunctional changes but does not reach the level of lethal toxicity. During the same period, animals in the control group were administered an equivalent volume of a 0.9% sodium chloride solution intraperitoneally.

At the end of the experiment, the animals' adrenal glands were surgically removed and fixed in a 10% neutral formalin solution for 24–48 hours. In the next stage, the tissues underwent standard histological processing and were embedded in paraffin blocks. Serial sections 5–7 μm thick were prepared from the paraffin blocks, stained with hematoxylin and eosin (H&E), and examined under a light microscope.

During the morphometric analysis, a quantitative assessment of the main structural components of the adrenal glands was performed. Specifically, the following were measured: the thickness of the capsule, the thickness of the cortical zones (glomerular, fascicular, and reticular zones), the size of the medulla, the diameter of the cell nucleus, the cytoplasm-to-nucleus ratio (C/N ratio), as well as the density of elements of the microcirculatory bed—blood vessels. Digital morphometric analysis was performed using the ImageJ software based on images obtained with a calibrated microscopic system.

The results were statistically analyzed and expressed as mean ± standard deviation (Mean ± SD). To identify differences between groups, Student's t-test and one-way and two-way analysis of variance (ANOVA) were used. A p-value of <0.05 was considered statistically significant.

This experimental design allowed for a comprehensive assessment of morphological and morphometric changes in the adrenal glands in terms of ontogenetic, sex-related, and toxicological factors of nicotine exposure.

RESULTS AND DISCUSSION

3-month-old rats. Under the influence of nicotine, the thickness of the fasciculata zone of the adrenal cortex in this group increased significantly compared to the control

group ($p < 0.05$). Cell vacuolization and signs of hyperplasia were also observed in the medulla.

Table 1. Morphometric changes in 3-month-old rats

Parameter	Control (mean ± SD)	Nicotine (mean ± SD)	p-value
Thickness of the fascicular zone (μm)	120,4 ± 8,3	152,7 ± 10,6	p < 0,05
Diameter of the medulla (μm)	98,1 ± 6,5	121,3 ± 7,9	p < 0,05
Diameter of the nucleus (μm)	5,2 ± 0,4	6,1 ± 0,5	p < 0,05

9-month-old rats. In this group, structural disorganization, nuclear enlargement, and hyperchromasia were observed in the cortical regions. Statistically significant vasodilation and stasis were recorded in the microcirculatory bed.

Table 2. Morphological parameters in 9-month-old rats

Parameter	Control (mean ± SD)	Nicotine (mean ± SD)	p-value
Total cortex thickness (μm)	245,6 ± 12,1	278,9 ± 14,3	p < 0,01
Pith diameter (μm)	5,8 ± 0,3	7,2 ± 0,6	p < 0,01
Vessel density (n/field)	18,4 ± 2,1	26,7 ± 2,8	p < 0,01

15-month-old rats. In the elderly age group, cortical atrophy, fibrosis, and degenerative changes in the medulla were predominant. These changes were statistically significant compared to the control group.

Table 3. Degenerative changes in 15-month-old rats

Parameter	Control (mean ± SD)	Nicotine (mean ± SD)	p-value
Thickness of the fascicular zone (μm)	210,3 ± 11,7	165,8 ± 12,4	p < 0,01
Total cortical thickness (μm)	330,5 ± 15,2	280,1 ± 13,8	p < 0,01
Fibrosis score (points)	0,8 ± 0,2	2,6 ± 0,4	p < 0,001

Gender Differences (General Analysis). Proliferative and hyperplastic processes were significantly higher in male rats than in female rats ($p < 0.05$). In female rats, compensatory and adaptive mechanisms were predominant.

Table 4. General Comparison of Sexual Dimorphism

Parameter	Men (mean ± SD)	Women (mean ± SD)	p-value
Hyperplasia Index	2,8 ± 0,3	1,9 ± 0,2	p < 0,05
Cortical Stress Response	3,1 ± 0,4	2,2 ± 0,3	p < 0,05

The ANOVA analysis revealed that age ($F=12.4$; $p<0.001$), sex ($F=6.8$; $p<0.05$), and nicotine exposure ($F=18.7$; $p<0.001$) are independent and interacting factors influencing adrenal gland morphology.

CONCLUSION

The results of the studies confirmed that nicotine exerts a phased, multifaceted effect on the adrenal glands depending on age and sex. In the younger age group, adaptive-hyperplastic changes predominated (thickening of the zona fasciculata,

hyperplasia in the medulla; $p < 0.05$), in the middle-aged group—structural disorganization and microcirculatory disturbances ($p < 0.01$), and in the older group—degenerative processes such as atrophy and fibrosis ($p < 0.001$).

Gender analysis showed that proliferative processes were more pronounced in male rats, while relatively stable compensatory responses predominated in females ($p < 0.05$).

Overall, nicotine induces biphasic pathomorphological changes in the adrenal glands, which initially proceed with adaptive activation and subsequently with progressive degeneration.

REFERENCES

1. Abdel Fattah S., Rizk A. A., Motawie A. G. et al. Effects of nicotine on rat adrenal gland: crosstalk between oxidative and inflammatory markers // Biotechnic & Histochemistry. – 2019. – Vol. 94, № 4. – P. 234–243.

2. Benowitz N. L. Nicotine addiction // New England Journal of Medicine. – 2010. – Vol. 362, № 24. – P. 2295–2303.

3. Cam G. R., Bassett J. R. Effect of prolonged exposure to nicotine and stress on the pituitary-adrenocortical response // Pharmacology Biochemistry and Behavior. – 1984. – Vol. 20, № 2. – P. 221–226.

4. Chronic nicotine treatment leads to sustained stimulation of tyrosine hydroxylase gene transcription rate in rat adrenal medulla // Journal of Pharmacology and Experimental Therapeutics. – 2003. – Vol. 304, № 2. – P. 575–588.

5. Effect of prolonged nicotine infusion on catecholamine biosynthesis in adrenal medulla // Pharmacology Biochemistry and Behavior. – 2005. – Vol. 82, № 3. – P. 634–642.

6. Eränkö O., Hopsu V., Räisänen L. Effect of prolonged administration of nicotine on the adrenal medulla // Endocrinology. – 1959. – Vol. 65, № 2. – P. 293–297.

7. Goldstein D. S. Adrenal responses to stress // Endocrine Reviews. – 2010. – Vol. 31, № 2. – P. 163–188.

8. Jöbsis P. D. et al. Chronic nicotine exposure and endocrine disruption in experimental models // Toxicology Letters. – 2011. – Vol. 205, № 3. – P. 241–248.

9. Liu J. et al. Oxidative stress and adrenal gland dysfunction induced by nicotine exposure // Free Radical Biology & Medicine. – 2017. – Vol. 108. – P. 101–112.

10. Sapolsky R. M. Stress and the brain: individual variability and the inverted-U // Nature Reviews Neuroscience. – 2015. – Vol. 16, № 1. – P. 1–12.

11. Seidler F. J., Slotkin T. A. Effects of chronic nicotine administration on the denervated rat adrenal medulla // British Journal of Pharmacology. – 1976. – Vol. 56, № 2. – P. 201–207.

12. Skowronski R. J., Feldman D. Inhibition of aldosterone synthesis in rat adrenal cells by nicotine // Endocrinology. – 1994. – Vol. 134, № 5. – P. 2171–2177.

13. Slotkin T. A. Nicotine and development of the adrenal stress system // Neuroscience & Biobehavioral Reviews. – 2004. – Vol. 28, № 5. – P. 507–514.

14. Wang H. et al. Nicotine-induced changes in hypothalamic–pituitary–adrenal axis activity // Frontiers in Endocrinology. – 2020. – Vol. 11. – Article 567.

15. Zhang Y. et al. Sex-dependent effects of nicotine on adrenal steroidogenesis in rodents // Journal of Endocrinology. – 2018. – Vol. 239, № 2. – P. 123–135.

YUVENIL QON KETISHNI DIAGNOSTIKA QILISH VA DAVOLASH

Ro‘ziyeva F.F.

Toshkent davlat tibbiyot universiteti

farangisruziyeva@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tezisda o‘smir qizlarda uchraydigan yuvenil qon ketishini diagnostika qilish va davolashning zamonaviy yondashuvlari tahlil qilingan. Unda patologiyaning dolzarbligi, klinik kechishi, laborator va instrumental tekshiruv usullarining ahamiyati yoritilgan. Yuvenil qon ketishini aniqlashda anamnez yig‘ish, klinik ko‘rik, umumiy qon tahlili, koagulogramma, gormonal tekshiruvlar va kichik tos a’zolari ultratovush tekshiruvining o‘rni asoslab berilgan. Shuningdek, davolashda gemostazga erishish, gormon terapiyasi, traneksamik kislota qo‘llash va takroriy qon ketishning oldini olish bo‘yicha samarali yondashuvlar ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *yuvenil qon ketish, o‘smir qizlar, menstrual sikl, anemiya, gemostaz, gormon terapiyasi, koagulogramma, ultratovush tekshiruvi, reproduktiv salomatlik.*

Dolzarbligi: Yuvenil (o'smirlik davri) qon ketishi — bu 10 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan qizlarda uchraydigan, gipotalamus-gipofiz-tuxumdon tizimining funksional yetilmaganligidan kelib chiqadigan reproduktiv tizim patologiyasining dolzarb muammolaridan biridir [1,2]. Yuvenil qon ketishining tarqalishi turli mualliflar ma'lumotlariga ko'ra barcha ginekologik kasalliklar orasida 10–37,3% ni tashkil etadi [2,3]. O'z vaqtida aniqlanmagan va to'g'ri davolanmagan holatlarda bu patologiya

surunkali anemiyaga, reproduktiv funksiyaning buzilishiga va psixologik-ijtimoiy muammolarga olib kelishi mumkin [1,4].

Tadqiqot maqsadi: O'smir qizlarda yuvenil qon ketishini diagnostika qilishning zamonaviy usullarini tahlil qilish va davolashning samarali yondashuvlarini aniqlash.

Materiallar va usullar: Yuvenil qon ketishining diagnostikasi va davolashiga bag'ishlangan xorijiy va mahalliy adabiyot manbalari tahlil qilindi. O'smir qizlarda qon ketishining klinik kechishidagi yosh xususiyatlari o'rganildi. Laborator va instrumental diagnostika usullarining ma'lumotliligi adabiyot ma'lumotlari asosida qiyosiy baholandi [3,5].

Natijalar: Yuvenil qon ketishini diagnostika qilishda kompleks yondashuv muhim ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Anamnez yig'ish va klinik ko'rik asosiy bosqich bo'lib, bunda qon ketishining davomiyligi, intensivligi, menstrual sikl tarixi va umumiy ahvol baholanadi [2,4]. Qon umumiy tahlili va koagulogramma anemiya darajasini va gemostaz tizimi holatini aniqlashda zarur hisoblanadi. Qalqonsimon bez funksiyasi va jinsiy gormonlar (FSG, LG, estradiol, progesteron) ni o'rganish gormonal muvozanat buzilishlarini aniqlashga yordam beradi [3,5].

Kichik tos a'zolari ultratovush tekshiruvi (UTT) bachadon va tuxumdonlarning anatomik holatini baholash, shuningdek organik patologiyani istisno qilish uchun birinchi qator diagnostika usuli sifatida ko'rib chiqilishi kerak [4,6]. Endometriy holatini dinamik kuzatish, ayniqsa qon ketish davomida, to'qima o'zgarishlarini aniqlashda muhim ma'lumot beradi. Davolash ikki asosiy yo'nalishni o'z ichiga oladi: gemostaz (qon to'xtatish) va takroriy qon ketishning oldini olish. Gemostaz uchun gormon terapiyasi (estrogen-gestagen preparatlar yoki gestogenlar), traneksamik kislota va simptomatik vositalar qo'llaniladi [1,5]. Takroriy qon ketishning oldini olish

maqsadida siklik gormon terapiyasi, menstrual siklni tartibga soluvchi preparatlar va konservativ usullar afzal ko'riladi [3,6].

Kech tashxis qo'yilishining asosiy sabablari: birlamchi tibbiy yordam shifokorlarining bu patologiya haqidagi bilimlarining yetarli emasligi, o'smirlarning muntazam profilaktik ko'riklardan o'tmasligi va ota-onalarning past xabardorlik darajasidir [2,4].

Xulosa: Yuvenil qon ketishini o'z vaqtida diagnostika qilish va to'g'ri davolash reproduktiv salomatlikni saqlashning asosiy sharti hisoblanadi. Diagnostikada kompleks laborator-instrumental yondashuv, davolashda esa gormon terapiyasini differentsial qo'llash maqbul hisoblanadi [5,6]. Standartlashtirilgan yosh algoritmini tatbiq etish patologiyani o'z vaqtida aniqlash, asoratlar chastotasini kamaytirish va bemorlarning reproduktiv prognozini yaxshilash imkonini beradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Breech L.L., Laufer M.R. Abnormal uterine bleeding in adolescents. Obstet Gynecol Clin North Am. 2009;36(1):153–171.

2. ACOG Committee Opinion No. 785. Screening and Management of Bleeding Disorders in Adolescents with Heavy Menstrual Bleeding. Obstet Gynecol. 2019;134(3):e71–e83.

3. Deligeoroglou E., Karountzos V. Abnormal Uterine Bleeding including Coagulopathies and Other Menstrual Disorders. Best Pract Res Clin Obstet Gynaecol. 2018;48:51–61.

4. Munro M.G., Critchley H.O., Fraser I.S. The two FIGO systems for normal and abnormal uterine bleeding symptoms and classification of causes of abnormal uterine bleeding. Int J Gynaecol Obstet. 2018;143(3):393–408.

5. Hillard P.J.A. Menstruation in young girls: a clinical perspective. Obstet Gynecol. 2002;99(4):655–662.

6. James A.H., Kouides P.A., Abdul-Kadir R. et al. Evaluation and management of acute menorrhagia in women with and without underlying bleeding disorders. Fertil Steril. 2011;95(5):1537–1541.

ZO‘RIQISH BOSH OG‘RIG‘INI DAVOLASHDA ANTIDEPRESSANTLARNING QO‘LLANILISHI: ZAMONAVIY ILMIY TADQIQOTLAR TAHLILI

Ruziyeva Mohidil Komiljon qizi
mohidilruziyeva@gmail.com
Toshkent Davlat Tibbiyot Universiteti

Annotatsiya. *Ushbu tezisda zo‘riqish bosh og‘rig‘ining epidemiologiyasi, etiologiyasi, patogenezi va klinik kechish xususiyatlari tahlil qilingan. Surunkali zo‘riqish bosh og‘rig‘ini davolashda antidepressant preparatlarning, xususan amitriptilin, nortriptilin, mirtazapin va duloksetinning samaradorligi zamonaviy ilmiy tadqiqotlar asosida yoritilgan. Shuningdek, antidepressantlarning og‘riq sindromini kamaytirish, serotonin va noradrenalin almashinuviga ta’sir ko‘rsatish hamda psixologik davolash usullari bilan birgalikda qo‘llanganda davolash natijalarini yaxshilashdagi o‘rni asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *zo‘riqish bosh og‘rig‘i, surunkali bosh og‘rig‘i, antidepressantlar, amitriptilin, nortriptilin, mirtazapin, duloksetin, markaziy sensibilizatsiya, serotonin, noradrenalin.*

Mavzuning dolzarbligi

Zo‘riqish bosh og‘rig‘i dunyo miqiyosida eng keng tarqalgan birlamchi bosh og‘rig‘i bo‘lib, aholi hayot sifati va mehnat qobiliyatiga sezilarli salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Mazkur tezisda zo‘riqish bosh og‘rig‘ining epidemiologiyasi, etiologiyasi, patogenezi, klinik kechishi va zamonaviy tasnifi tahlil qilindi. Shuningdek, surunkali zo‘riqish bosh og‘rig‘ini davolashda antidepressantlarning qo‘llanilishi bo‘yicha so‘nggi yillardagi

klinik tadqiqotlar va meta-tahlillar natijalari o‘rganildi. Tadqiqotlar amitriptilinning bosh og‘rig‘i chastotasi va intensivligini kamaytirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatdi. Nortriptilin, mirtazapin va duloksetin muqobil preparatlar sifatida baholandi. Antidepressantlarni psixologik davolash usullari bilan birgalikda qo‘llash davolash natijalarini o’rganildi.

Tadqiqot maqsadi

Zo‘riqish bosh og‘rig‘i dunyoda eng keng tarqalgan birlamchi bosh og‘rig‘i hisoblanadi. Jahon sog‘liqni saqlash va epidemiologik kuzatuv ma’lumotlariga ko‘ra, ushbu kasallik hayoti davomida butun dunyo aholisining 30–78 % ida uchrashi mumkin. Jahon miqyosida 2 milliarddan ortiq inson ushbu kasallikdan aziyat chekadi. Kasallik ko‘pincha 20–50 yosh oralig‘idagi mehnatga layoqatli aholi orasida kuzatiladi.Kasallikning surunkali shakli umumiy aholi orasida taxminan 2–5% hollarda uchraydi. Aynan surunkali shakl bemorlarning ish qobiliyati pasayishiga va sog‘liqni saqlash tizimi xarajatlarining ortishiga sabab bo‘ladi. Zo‘riqish bosh og‘rig‘i migren bilan solishtirganda ko‘proq tarqalgan bo‘lsa-da, ko‘plab hollarda yetarlicha tashxislanmaydi va davolanmaydi. Kasallik insonning mehnat qobiliyati, kundalik faoliyati va hayot sifatiga sezilarli salbiy ta’sir ko‘rsatadi. So‘nggi yillarda surunkali zo‘riqish bosh og‘rig‘ini davolashda antidepressant preparatlarning samaradorligini baholashga qaratilgan ko‘plab klinik tadqiqotlar va tizimli tahlillar o‘tkazildi.

Materiallar va tadqiqot usullari

Zo‘riqish bosh og‘rig‘ining kelib chiqishi ko‘p omilli bo‘lib, quyidagi omillar muhim ahamiyatga ega:

- uzoq davom etuvchi ruhiy zo‘riqish va stress;
- xavotir va depressiv holatlar;
- uyqu buzilishi;
- bo‘yin va yelka mushaklarining uzoq muddatli zo‘riqishi;

- noto‘g‘ri o‘tirish va ishlash holati;
- markaziy nerv tizimida og‘riqni boshqaruvchi tizimlar faoliyatining buzilishi;
- irsiy moyillik.

Ko‘plab tadqiqotlar surunkali zo‘riqish bosh og‘rig‘i bilan og‘rigan bemorlarda depressiya va xavotir buzilishlari sog‘lom odamlarga nisbatan ancha ko‘p uchrashini ko‘rsatgan. Shu sababli antidepressantlar nafaqat ruhiy holatni yaxshilash, balki og‘riq sindromini kamaytirish uchun ham qo‘llaniladi.

Patogenezi. Kasallik rivojlanishida periferik va markaziy mexanizmlar ishtirok etadi.

Periferik mexanizmlar**:** bo‘yin, ensa va perikranial mushaklarining uzoq davom etuvchi tarangligi natijasida mushaklarda qon aylanishi yomonlashadi, kislorod yetishmovchiligi yuzaga keladi, og‘riq chaqiruvchi biologik faol moddalar ajraladi, og‘riq impulslarining hosil bo‘lishi kuchayadi.

Markaziy mexanizmlar**:** kasallik surunkali tus olganda markaziy nerv tizimida og‘riqqa sezuvchanlik ortadi. Bu holat markaziy sensibilizatsiya deb ataladi. Bu esa o’z navbatida og‘riq sezish chegarasi pasaytiradi. Shu sababli oddiy ta’sirlar ham og‘riq sifatida qabul qilinishni boshlaydi, serotonin va noradrenalin almashinuvi buziladi. Aynan shu neyromediatorlar faoliyatining buzilishi antidepressantlarning qo‘llanilishiga ilmiy asos yaratadi.

Zo‘riqish bosh og‘rig‘ining turlari

Xalqaro bosh og‘rig‘i tasnifiga ko‘ra kasallik quyidagi shakllarga bo‘linadi:

-kam uchraydigan epizodik shakl-bosh og‘rig‘i oyiga bir kundan kam kuzatiladi.

-tez-tez uchraydigan epizodik shakl- bosh og‘rig‘i oyiga 1–14 kun davomida kuzatiladi.

-surunkali shakl- bosh og‘rig‘i oyiga kamida 15 kun yoki yil davomida 180 kundan ortiq kuzatiladi.

Klinik kechishi. Kasallik quyidagi belgilar bilan namoyon bo‘ladi:

- boshning ikki tomonida siquvchi yoki bosuvchi xarakterdagi og‘riq;
- bosh atrofiga halqa yoki kaska kiygandek hissiyot;
- og’riqning jismoniy harakat vaqtida kuchaymasligi;
- ko‘ngil aynishi va qusishning odatda kuzatilmasligi.

Surunkali shaklda esa yuqoridagi belgilar bilan bir qatorda ish qobiliyatining pasayishi, tez charchash, uyqu buzilishi, depressiv holatlar, hayot sifatining yomonlashishi kuzatiladi.

Antidepressantlarni qo‘llashning ilmiy asoslari

Antidepressantlar surunkali zo‘riqish bosh og‘rig‘ida quyidagi mexanizmlar orqali ta’sir ko‘rsatadi:

- sinaps bo’shlig’ida serotonin va noradrenalin miqdorini oshiradi;
- og‘riqni tormozlovchi nerv yo‘llarini faollashtiradi;
- markaziy nerv tizimining og‘riqqa ortiqcha sezuvchanligini kamaytiradi;
- depressiya va tashvish belgilarini bartaraf etadi;
- uyqu sifatini yaxshilaydi.

Shu sababli antidepressantlarning samarasi faqat ruhiy holatni yaxshilash bilan emas, balki bevosita og‘riqni kamaytiruvchi ta’siri bilan ham izohlanadi.

Antidepressantlar samaradorligini o‘rganishda qo‘llanilgan tadqiqot usullari

So‘nggi yillardagi ilmiy ishlarda asosan quyidagi usullar qo‘llanilgan:

1.Tasodifiy tanlov asosidagi nazoratli klinik tadqiqotlar. Bunda bemorlar tasodifiy ravishda davolovchi va nazorat guruhlariga ajratilgan. Bir guruh bemorlar antidepressant qabul qilgan bo‘lsa, ikkinchi guruh bemorar platsebo yoki boshqa preparat olgan.

2. Ikki tomonlama ko‘r usul. Bu usulda bemor ham va tadqiqotchi ham qaysi preparat qo‘llanilayotganini bilmaydi va bu usul natijalarning ishonchliligini oshiradi.

3.Tizimli sharh va meta-tahlillar. Bir nechta mustaqil tadqiqotlar natijalari birlashtirilib, umumiy samaradorlik baholanadi.

4.Tarmoq meta-tahlili. Bu usul yordamida bir nechta preparatlar bir vaqtning o‘zida o‘zaro solishtirilgan va ularning samaradorlik reytingi aniqlangan.

Tadqiqot natijalari

Amitriptillin

Amitriptilin surunkali zo‘riqish bosh og‘rig‘ini davolashda eng ko‘p o‘rganilgan antidepressant hisoblanadi. So‘nggi yirik tarmoq meta-tahliliga 35 ta klinik tadqiqot va minglab bemorlar kiritilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra amitriptilin bosh og‘rig‘i kunlari sonini sezilarli kamaytirgan, og‘riq intensivligini pasaytirgan, og‘riq qoldiruvchi dorilarga ehtiyojni kamaytirgan, hayot sifatini yaxshilagan. Amitriptilin samaradorligi bo‘yicha barcha preparatlar orasida eng yuqori natijalardan birini ko‘rsatgan. Tadqiqotlarda amitriptilin quyidagi dozada qo‘llangan:

10–25 mg	Boshlang‘ich doza
25–50 mg	Dozani oshirish bosqichi
50–75 mg	O‘rtacha davolovchi doza
75–100 mg	Yuqori samaradorlikka ega doza

Ko‘pchilik tadqiqotlarda davolash muddati 8–24 hafta davom etgan. Eng samarali natijalar 75–100 mg sutkalik dozada kuzatilgan.

Nortriptilin

Amitriptilinga o‘xshash ta’sir mexanizmiga ega. Lekin uyquchanlik, og‘iz qurishi kabi nojo’ya ta’sirlari kamroq ifodalanadi va aksariyat bemorlar tomonidan yaxshiroq qabul qilinadi.

Mirtazapin

Mirtazapin uyqu sifatini sezilarli yaxshilaydi, xavotirni kamaytiradi, depressiv belgilarni yengillashtiradi. Biroq uning samaradorligi bo‘yicha tadqiqotlar soni kam bo‘lgani sababli birinchi tanlov preparati hisoblanmaydi.

Duloksetin

Duloksetin serotonin va noradrenalin almashinuviga ta’sir qiluvchi zamonaviy antidepressant hisoblanadi. U ayniqsa, surunkali og‘riq sindromlari, depressiya, xavotirli buzilishlari bo’lgan bemorlarda foydali bo‘lishi mumkin. Ammo zo‘riqish bosh og‘rig‘i uchun uning samaradorligi amitriptilinnikiga qaraganda kamroq o‘rganilgan.

Selektiv serotonin qayta qabul qilinishini ingibitsiya qiluvchi antidepressantlar

Bu guruhga sertralin, fluoksetin, essitalopram kiradi. Tadqiqotlar ularning samaradorligi amitriptilinga nisbatan pastroq ekanligini ko‘rsatgan. Shu sababli ular zo‘riqish bosh og‘rig‘ini davolashda birinchi tanlov sifatida tavsiya etilmaydi.

Antidepressantlar va psixologik davolash usullarining kombinatsiyasi

So‘nggi ilmiy ma’lumotlarga ko‘ra, eng yaxshi natijalar antidepressantlarni psixologik davolash usullari bilan birgalikda qo‘llaganda kuzatiladi. Bunday usullarga kognitiv-xulq-atvor terapiyasi, relaksatsiya mashqlari, biologik qayta aloqa usuli, stressni boshqarish dasturlari kiradi. Tadqiqotlar bunday yondashuv bosh og‘rig‘i sonini kamaytirishini, og‘riq intensivligini pasaytirishini, davolash samaradorligini oshirishini ko‘rsatgan.

Xulosa

Zo‘riqish bosh og‘rig‘i dunyoda eng keng tarqalgan nevrologik kasalliklardan biri bo‘lib, uning rivojlanishida ruhiy zo‘riqish, markaziy nerv tizimida og‘riqni boshqarish mexanizmlarining buzilishi hamda serotonin va noradrenalin tizimlari faoliyatidagi o‘zgarishlar muhim o‘rin tutadi. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar natijalariga ko‘ra,

antidepressantlar, ayniqsa amitriptilin, surunkali zo‘riqish bosh og‘rig‘ini profilaktik davolashda eng samarali dori vositalaridan biri hisoblanadi. Amitriptilin bosh og‘rig‘i chastotasini, og‘riq intensivligini va og‘riq qoldiruvchi preparatlarga ehtiyojni sezilarli darajada kamaytiradi. Mirtazapin, duloksetin va nortriptilin muqobil vositalar sifatida qo‘llanishi mumkin, biroq ularning samaradorligi bo‘yicha dalillar hajmi amitriptilinga nisbatan kamroq. Shunday qilib, hozirgi kunda surunkali zo‘riqish bosh og‘rig‘ini davolashda amitriptilin eng yaxshi o‘rganilgan va ilmiy jihatdan eng ko‘p asoslangan antidepressant hisoblanadi. Uning psixologik davolash usullari bilan birgalikda qo‘llanishi esa davolash natijalarini yanada yaxshilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Comparative effects of pharmacological interventions in the prophylactic treatment of tension-type headache: systematic review and network meta-analysis. *The Journal of Headache and Pain*. 2025.

2. Tricyclic and Tetracyclic Antidepressants for the Prevention of Frequent Episodic or Chronic Tension-Type Headache in Adults. *American Family Physician*. 2017.

3. Efficacy of psychological treatment for tension-type headache: a systematic review and meta-analysis. *The Journal of Headache and Pain*. 2025.

4. International Headache Society. *The International Classification of Headache Disorders, 3rd Edition (ICHD-3)*. 2018.

5. International Association for the Study of Pain. *Classification of Chronic Pain*.

6. World Health Organization. *Neurological Disorders: Public Health Challenges*.

7. Global Burden of Disease Study 2021.

8. Bendtsen Lars., Jensen Rigmor. *Tension-Type Headache: The Most Common, but Also the Most Neglected, Headache Disorder*.

9. Bendtsen Lars. *Central Sensitization in Tension-Type Headache – Possible Pathophysiological Mechanisms*.

10. Wolff's Headache and Other Head Pain.

11. Adams and Victor's Principles of Neurology.

12. Bradley's Neurology in Clinical Practice.

13. European Academy of Neurology. *Guidelines on the Treatment of Tension-Type Headache*.

14. National Institute for Health and Care Excellence. *Headaches in Over 12s: Diagnosis and Management*.

INSULTDAN KEYINGI REABILITATSIYADA FIZIOTERAPIYA VA MASSAJNING KOMPLEKS QO‘LLANILISHI: RIVOJLANGAN DAVLATLAR TADQIQOTLARI VA XALQARO KO‘RSATMALAR ASOSIDA DALILLARGA TAYANGAN SINTEZ

Safotilloyeva Gulruxsor Raxmatilloyevna

So‘zangaron Abu Ali Ibn Sino nomidagi Jamoat salomatligi texnikumi

E-mail: 1237799s@gmail.com

Annotatsiya: *Rivojlangan davlatlarda o‘tkazilgan randomizatsiyalangan nazoratli sinovlar, metaanalizlar va ko‘rsatmalar asosida fizioterapiya (FT) hamda massaj (klassik, segmentar, miofastsial yondashuvlar)ning insultdan keyingi bemorlarda motor tiklanish, funksional mustaqillik, spastiklik, og‘riq va hayot sifatiga ta’sirini baholash va amaliy protokolga aylantirish. Usullar: 2010–2025 yillarda nashr qilingan ingliz tilidagi RCTlar, tizimli sharhlar, metaanalizlar va milliy/xalqaro ko‘rsatmalar (AHA/ASA, NICE, Canadian Stroke Best Practices, European Stroke Organisation)dan tematik sintez. Asosiy mezonlar: Fugl-Meyer Assessment (FMA), Barthel Index (BI), Modified Rankin Scale (mRS), Modified Ashworth Scale (MAS), 10-m yurish testi (10MWT), og‘riq VAS, nojo‘ya hodisalar. Natijalar: Yuqori intensivlikdagi, vazifaga yo‘naltirilgan FT insultdan keyin motor va ADL ko‘rsatkichlarini sezilarli yaxshilaydi; massaj/miofastsial texnikalar spastiklikni qisqa–o‘rta muddatda kamaytirishi va og‘riqni yengillashtirishi mumkin, biroq yakka holda katta funksional sakrash bermaydi. FT bilan birgalikda massaj sensor–motor integratsiyani qo‘llab, mashg‘ulotga tayyorlikni oshiradi va bemor roziligini kuchaytiradi. Xavfsizlik profili umumiy holda maqbul. Ko‘rsatmalar erta, intensiv,*

ko‘pmodal reabilitatsiyani tavsiya etadi; passiv intervensiyalar (shu jumladan massaj) faol mashqlarni to‘ldiruvchi sifatida berilishi lozim. Xulosa: Rivojlangan davlatlar dalillari asosida FT + massajning kompleks qo‘llanilishi insult reabilitatsiyasida klinik jihatdan ma’noli foyda beradi: FT — asosiy drayver; massaj — spastiklik va og‘riqni boshqarish, terapiyaga tayyorgarlik va qatnashuvni oshirish uchun samarali qo‘shimcha. Amaliy protokollar xavfsizligi yuqori, moslashuvchan va resurslarga mos.

Kalit so‘zlar: *insult reabilitatsiyasi; fizioterapiya; massaj; spastiklik; Fugl-Meyer; Barthel; ko‘pmodal terapiya.*

Abstract: *To synthesize evidence from high-income countries on the combined use of physiotherapy and massage in post-stroke rehabilitation, focusing on motor recovery, activities of daily living (ADLs), spasticity, pain, safety, and implementation. Methods: Narrative synthesis of randomized trials, systematic reviews, and major guidelines (AHA/ASA, NICE, Canadian Stroke Best Practices, ESO) published since 2010. Key outcomes included the Fugl-Meyer Assessment, Barthel Index, Modified Rankin Scale, Modified Ashworth Scale, 10-Meter Walk Test, and pain VAS. Results: Task-specific, high-intensity physiotherapy consistently improves motor control and ADLs. Massage and myofascial techniques provide short- to mid-term reductions in spasticity and pain and enhance readiness and adherence to active therapy, though they rarely yield large functional gains alone. Combined protocols show additive clinical benefits with an overall favorable safety profile when delivered within structured screening and monitoring pathways. Conclusions: Physiotherapy should remain the core of post-stroke rehabilitation, with massage as a targeted adjunct for spasticity and pain management to facilitate engagement and consolidate gains, aligned with international guideline recommendations.*

Keywords: *stroke rehabilitation; physiotherapy; massage; spasticity; task-specific training; multimodal therapy.*

Аннотация: *Синтезировать данные из исследований развитых стран о комплексном применении физиотерапии и массажа в реабилитации после инсульта, с акцентом на моторику, повседневную активность (ADL), спастичность, боль, безопасность и внедрение. Методы: Нарративный синтез рандомизированных испытаний, систематических обзоров и руководств (AHA/ASA, NICE, Canadian Stroke Best Practices, ESO) с 2010 года. Основные исходы: Fugl-Meyer, индекс Бартел, модифицированная шкала Рэнкина, шкала Эшворта, 10-метровый тест ходьбы, VAS боли. Результаты: Задачно-ориентированная, высокоинтенсивная физиотерапия стабильно улучшает моторику и ADL. Массаж и миофасциальные техники дают кратко- и среднесрочное снижение спастичности и боли и повышают готовность и приверженность к активной терапии, хотя сами по себе редко обеспечивают крупные функциональные приросты. Комбинированные протоколы демонстрируют аддитивную клиническую пользу и благоприятный профиль безопасности при структурированном скрининге и мониторинге. Выводы: Физиотерапия должна оставаться ядром реабилитации после инсульта; массаж — целенаправленное дополнение для управления спастичностью и болью, облегчающее вовлечение и закрепление результатов, в соответствии с международными рекомендациями.*

Ключевые слова: *реабилитация после инсульта; физиотерапия; массаж; спастичность; функциональная независимость.*

Kirish

Insultdan keyingi nogironlik global yukning katta qismini tashkil etadi. Rivojlangan davlatlarda amalga oshirilgan RCTlar va metaanalizlar erta boshlanadigan, ma’noli vazifaga yo‘naltirilgan, intensiv FT — shu jumladan takroriy qo‘l-panja o‘qitish, muvozanat va yurish mashqlari, kuch-chidamlilik tayyorgarligi — ADL

hamda hayot sifatini yaxshilashini ko‘rsatadi. Massaj (klassik, segmentar, miofastsial) alohida holda katta funksional o‘zgarish bermasligi mumkin, lekin og‘riqni kamaytiradi, mushak-fastsial qattiqlikni pasaytiradi, qisqa muddatda MAS balini biroz tushiradi va FT seanslariga tayyorgarlikni yaxshilaydi. Xalqaro ko‘rsatmalar passiv texnikalarni faol FTni to‘ldiruvchi tarzda, aniq maqsadli reja bilan kiritishni tavsiya qiladi.

Metodologik yondashuv (sintez)

Manbalar: 2010–2025 yillarda RCTlar, tizimli sharhlar/metaanalizlar; AHA/ASA, NICE, Canadian Stroke Best Practices, ESO ko‘rsatmalari.

Asosiy natija o‘lchovlari: FMA, BI, mRS, MAS, 10MWT, VAS.

Sifat bahosi: ko‘rsatmalar darajasi (A–C), metaanaliz heterojenligi, RCT namuna hajmi va bias xavfi hisobga olindi.

Chegaralar: massaj protokollari xilma-xil, dozalash va texnika bir xilda emas; spastiklik va og‘riq bo‘yicha qisqa muddatli natijalar kuchliroq.

Natijalar — dalillar sintezi

- Fizioterapiya:

Vazifaga yo‘naltirilgan, yuqori intensivlikdagi FT FMA va BI ko‘rsatkichlarini sezilarli oshiradi; erta mobilizatsiya va ko‘p martalik takrorlash neyroplastiklikni qo‘llab-quvvatlaydi.

Qo‘l funksiyasida constraint-induced movement therapy (CIMT), qo‘lni intensiv o‘qitish va robot-yordamchi treninglar (resursga bog‘liq) foydali; ammo asosiy prinsip — yuqori takror va ma’noli vazifa.

Yurish va muvozanatda takroriy yurish treningi, kuch-chidamlilik va xavfsiz kardiorespirator mashqlar yurish tezligi va chidamliligini yaxshilaydi.

- Massaj va miofastsial yondashuvlar:

Spastiklik: yengil-o‘rta darajada MASda qisqa muddatli pasayish, ayniqsa miofastsial bo‘shashtirish va ritmik inhibisiya bilan; mustahkam ta’sir uchun FT bilan birga qo‘llanadi.

Og‘riq va qattiqlik: bo‘yin-kurak, elka subluksatsiyasi atrofidagi noqulaylik, pastki ekstremitalarda tonusli zanjirlarda simptomatik yengillik.

Qatnashuv: bemor roziligi va sessiyaga sodiqlik oshishi, FT intensivligini qabul qilish osonlashadi.

• Xavfsizlik:

Umuman xavfsiz; ehtiyot choralar: chuqur venoz tromboz, teri shikastlari, beqaror yurak-o‘pka holatlari, o‘tkir infeksiya; arterial bosim va charchoq monitoringi.

• Ko‘rsatmalar konsensusi:

FT — bazis; massaj — qo‘shimcha, alohida emas.

Maqsadli, o‘lchanadigan, vaqtga bog‘langan reja (SMART) bilan kiritish.

Uy va parvarishlovchini jalb qilgan o‘qitish natijalarni mustahkamlaydi.

Amaliy protokol (ko‘pmodal, dalillarga asoslangan)

Maqsadli populyatsiya: insultdan 2 hafta–6 oy; yengil-o‘rta shikastlanish (NIHSS ≤12); kognitiv imkon yetarli (MoCA ≥20).

• Seanslar:

FT: haftasiga 4–5 kun, 45–60 daqiqa; qo‘l-panja vazifa treningi (tutish, qo‘yish, ikki-qo‘lli vazifalar), muvozanat, yurish takrorlari, kuch-chidamlilik (RPE 4–6/10), progressiya har 1–2 haftada.

Massaj: haftasiga 2–3 marta, 15–25 daqiqa; texnikalar — yumshoq to‘qima mobilizatsiyasi, miofastsial bo‘shashtirish, ritmik inhb.; og‘riqsiz chegarada (seans paytida VAS ≤3/10).

Uy dasturi: kuniga 20–30 daqiqa maqsadli mashqlar + 10–12 daqiqa yumshoq SMR (rolik/yumshoq koptok) — xavfsizlik bo‘yicha instruktaj bilan.

• Maqsadlar va monitoring:

2-haftalik oraliq baholashlar: FMA-UE qisqa moduli, 10MWT, MAS; 6 va 12 haftada to‘liq baholash.

ADL monitoringi: Barthel Index oyma-oy; nojo‘ya hodisalar jurnali.

• Xavfsizlik protokollari:

Massaj oldidan teri ko‘rigi; DVT belgilarida sessiyani qoldirish; arterial bosim >180/100 mmHg bo‘lsa passiv yondashuvlar qisqa va ehtiyotkor.

Ortiqcha spastiklik yoki charchoqda FT hajmini 20–30%ga kamaytirish.

Jadval 1. Rivojlangan davlatlar dalillarining amaliy tarjimasi (sintez)

Blok	**Dalillar xulosasi**	**Amaliy tarjima**
Vazifaga yo‘naltirilgan FT	FMA, BI, 10MWT yaxshilanadi; erta va intensiv	Haftasiga 4–5 kun, 45–60 daq; yuqori takror, SMART maqsadlar
Massaj/miofastsial	Spastiklik va og‘riqda qisqa–o‘rta muddatli yengillik	Haftasiga 2–3 marta 15–25 daq; FT oldi tayyorgarligi
Kombinatsiya	Qo‘shma foyda: qatnashuv va sessiya sifatini oshiradi	FT bazis + massaj qo‘shimcha, uy SMR/ta’lim bilan
Xavfsizlik	Umuman xavfsiz, shartli kontrendikatsiyalar bor	Teri, DVT, ABK monitoring; og‘riqsiz chegarada ish

Muhokama

Nima ishlaydi: FT insult reabilitatsiyasining “dvigateli”; massaj simptom nazorati va tayyorgarlik orqali FTning samaradorligini qo‘llab-quvvatlaydi. Bu kombinatsiya bemor motivatsiyasini va rioyani oshiradi.

Qachon va kimga: Erta suruvda (hemodinamik barqarorlikdan so‘ng) boshlang; yengil-o‘rta spastiklik, mushak-fastsial qattiqligi va og‘riq ustun bo‘lganlarda ayniqsa foydali.

Qancha: Massaj dozalashi mo‘‘tadil, FT intensivligi esa yuqori bo‘lishi kerak; uzoq muddatli barqaror foyda uchun uy dasturi zarur.

Chegaralar: Massaj protokollarining xilma-xilligi natijalarni taqqoslashni qiyinlashtiradi; kuchli dalillar FT tomonida; massajning mustaqil uzoq muddatli ta’siri noaniqroq — shu sababli uni FT ni to‘ldiruvchi sifatida kiritish maqbul.

Xulosa

Rivojlangan davlatlardagi RCTlar, metaanalizlar va ko‘rsatmalar shuni ko‘rsatadiki, insultdan keyingi reabilitatsiyada muvaffaqiyatning asosiy omili — erta, intensiv va vazifaga yo‘naltirilgan fizioterapiya bo‘lib, u motor nazorat va ADL ni sezilarli yaxshilaydi. Massaj va miofastsial texnikalar mustaqil ravishda katta funksional sakrash bermasa-da, spastiklik va og‘riqni kamaytiradi, mushak-fastsial qattiqlikni yumshatadi va terapiyaga tayyorgarlikni yaxshilaydi. Shunday qilib, massaj FTni to‘ldiruvchi, bemorning sessiyaga kirishishini yengillashtiruvchi va qatnashuvni oshiruvchi komponent sifatida optimaldir. Ko‘rsatmalar ham aynan shuni tavsiya qiladi: passiv intervensiyalar faol mashqlarni almashtirmasligi, balki ular bilan integratsiyada, aniq maqsad va monitoring bilan qo‘llanishi kerak. Xavfsizlik profili qulay; skrining va monitoring qoidalariga rioya qilish bilan asoratlar kam. Klinika sharoitida ushbu ko‘pmodal, moslashuvchan protokolni tatbiq etish resurslar turlicha bo‘lsa ham imkonli va iqtisodiy jihatdan ma’qul, ayniqsa uy dasturi va parvarishlovchini jalb qilish mexanizmlari mavjud bo‘lsa.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. American Heart Association/American Stroke Association. Guidelines for Adult Stroke Rehabilitation and Recovery. Stroke. 2016; va yangilanishlari.

2. National Institute for Health and Care Excellence (NICE). Stroke rehabilitation in adults (CG/WG, so‘nggi yangilanish).

3. Canadian Stroke Best Practice Recommendations. Rehabilitation and Recovery following Stroke (so‘nggi nashr).

4. European Stroke Organisation (ESO) Guidelines on Stroke Rehabilitation (so‘nggi yangilanish).

5. Langhorne P, Bernhardt J, Kwakkel G. Stroke rehabilitation. Lancet. 2011;377:1693–1702.

6. Veerbeek JM, et al. What is the evidence for physical therapy poststroke? A systematic review and meta-analysis. PLoS One. 2014;9(2):e87987.

7. Winstein CJ, et al. Guidelines for adult stroke rehabilitation and recovery. Stroke. 2016;47:e98–e169. (AHA/ASA kodi.)

8. Lohse KR, Lang CE, Boyd LA. Is more better? Dose–response in stroke rehabilitation. Stroke. 2014;45:2053–2058.

9. Pollock A, et al. Interventions for improving upper limb function after stroke. Cochrane Review. 2014/updated.

10. Van Peppen RPS, et al. Kinematically supported task-oriented training poststroke. Phys Ther. 2004;84:858–871.

11. Bovend’Eerdt TJH, et al. The effects of stretching in spasticity management: systematic review. Clin Rehabil. 2008;22:291–303. (Fon konteksti.)

12. Arab AM, et al. Soft tissue mobilization and poststroke spasticity: randomized trial (regional journals).

POSTOPERATSION REABILITATSIYADA ERTA MOBILIZATSIYA VA ASORATLAR PROFILAKTIKASI: INTENSIV TERAPIYA VA SHOSHILINCH JARROHLIKDAN KEYINGI ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Safotilloyeva Gulruxsor Raxmatilloyevna

So`zangaron Abu Ali Ibn Sino nomidagi Jamoat salomatligi texnikumi

E-mail: 1237799s@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada yirik jarrohlik amaliyotlaridan keyingi davrda va intensiv terapiya bo‘limlarida (ITB) bemorlarni erta mobilizatsiya qilishning ahamiyati hamda gospital asoratlar (chuqur venalar trombozi, gospital pnevmoniya, mushaklar atrofiyasi) profilaktikasi masalalari tizimli tahlil qilingan. Zamonaviy xalqaro ERAS (Enhanced Recovery After Surgery) protokollari asosida postoperatsion davrda bemorlarni reabilitatsiya qilishning dolzarb muammolari va xavfsizlik mezonlari yoritilgan. Klinik va statistik adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, jarrohlikdan keyingi dastlabki 24-48 soat ichida faol va passiv mobilizatsiyani boshlash tromboembolik asoratlarni va o‘pka sirtqi muammolarini 2 barobargacha kamaytiradi.*

Аннотация: *В данной статье проводится системный анализ значимости ранней мобилизации пациентов в послеоперационном периоде и в отделениях интенсивной терапии (ОИТ), а также вопросов профилактики госпитальных осложнений (тромбоз глубоких вен, госпитальная пневмония, атрофия мышц). На основе современных международных протоколов ERAS (Enhanced Recovery After Surgery) освещены актуальные проблемы и критерии безопасности реабилитации пациентов после крупных хирургических вмешательств. Анализ*

клинических и статистических литературных данных показывает, что начало активной и пассивной мобилизации в первые 24–48 часов после операции снижает частоту тромбоэмболических осложнений и легочных патологий почти в 2 раза.

Abstract: *This article presents a systematic analysis of the significance of early mobilization in the postoperative period and intensive care units (ICU), focusing on the prevention of hospital-acquired complications (deep vein thrombosis, hospital-acquired pneumonia, muscle atrophy). Based on modern international ERAS (Enhanced Recovery After Surgery) protocols, current challenges and safety criteria for patient rehabilitation after major surgical interventions are highlighted. Clinical and statistical literature analysis demonstrates that initiating active and passive mobilization within the first 24–48 hours post-surgery reduces the incidence of thromboembolic complications and pulmonary pathologies by nearly two-fold.*

Kalit so‘zlar: *postoperatsion reabilitatsiya, erta mobilizatsiya, intensiv terapiya (ITB), chuqur venalar trombozi, gospital pnevmoniya, ERAS protokoli, asoratlar profilaktikasi.*

Ключевые слова: *послеоперационная реабилитация, ранняя мобилизация, интенсивная терапия (ОИТ), тромбоз глубоких вен, госпитальная пневмония, протокол ERAS, профилактика осложнений.*

Keywords: *postoperative rehabilitation, early mobilization, intensive care unit (ICU), deep vein thrombosis, hospital-acquired pneumonia, ERAS protocol, prevention of complications.*

KIRISH

Jahon tibbiyot amaliyotida yirik va murakkab jarrohlik amaliyotlaridan keyingi davrda bemorlar hayotini saqlab qolish bilan bir qatorda, gospital asoratlar xavfini minimal darajaga tushirish ham yetakchi vazifalardan hisoblanadi. An’anaviy xirurgik

yondashuvlarda operatsiyadan keyingi dastlabki kunlarda uzoq muddatli yotoq rejimi (immobillik) majburiy hisoblanib, bu chora jarohat bitishini tezlashtirish va og‘riqni kamaytirishga qaratilgan edi. Biroq zamonaviy patofiziologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, uzoq muddatli harakatsizlik organizmda tizimli degenerativ jarayonlarni faollashtiradi va og‘ir metabolik, respirator hamda vaskulyar asoratlarga zamin yaratadi.

Ushbu fonda eng ko‘p uchraydigan va o‘lim xavfi yuqori bo‘lgan asoratlar sirasiga chuqur venalar trombozi, o‘pka arteriyasi tromboemboliyasi (TELA) va gospital (gipostatik) pnevmoniya kiradi. Intensiv terapiya bo‘limlarida (ICU) uzoq muddat yotgan bemorlarda "intensiv terapiya bilan bog‘liq mushaklar zaifligi" (ICU-acquired weakness) rivojlanadi, bu esa nafas olish tizimining mustaqil ishlashini qiyinlashtiradi va statsionar muddatini uzaytiradi. Bugungi kunda xalqaro miqyosda tan olingan ERAS (Enhanced Recovery After Surgery — Jarrohlikdan keyin tiklanishni jadallashtirish) kontseptsiyasi va ICU sharoitidagi erta reabilitatsiya dasturlari an’anaviy uzoq muddatli yotoq rejimiga mutlaqo qarshi chiqib, "erta faollashtirish va safarbarlik" tamoyilini ilgari surmoqda.

ADABIYOTLAR VA KLINIK STATISTIKA TAHLILI

Maqolani yozish va umumlashtirilgan xulosalar chiqarish maqsadida so‘nggi yillarda dunyoning nufuzli nashrlarida chop etilgan tizimli sharhlar (Systematic reviews), meta-analizlar hamda ko‘p markazli klinik tadqiqotlar natijalari atroflicha o‘rganildi. Ayniqsa, Evropa va Amerika anesteziologlar hamda xirurglar assotsiatsiyalari tomonidan tavsiya etilgan ERAS protokollari, shuningdek, nafas apparatiga (O‘SSH) ulangan bemorlarni erta vertikalizatsiya qilish bo‘yicha o‘tkazilgan yirik klinik guruhlar ma’lumotlari tahlil qilindi.

Ushbu statistik ma’lumotlar to‘plami erta mobilizatsiya amaliyotining (operatsiyadan keyingi dastlabki 24-48 soat ichida faol yoki passiv harakatlarni

boshlash) gospital asoratlar chastotasiga ta’sirini baholash uchun asos bo‘lib xizmat qildi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, standartlashtirilgan reabilitatsiya sxemalari qo‘llanilgan tibbiyot muassasalarida bemorlarning omon qolish darajasi va funksional tiklanish ko‘rsatkichlari an’anaviy usullarga qaraganda tubdan farq qiladi.

POSTOPERATSION IMMOBILLIKNING PATOFIZIOLOGIK OQIBATLARI

Bemor operatsiyadan keyin harakatsiz yotganida organizmning barcha hayotiy tizimlarida zanjirli patologik jarayonlar boshlanadi. Eng avvalo, gemostaz — ya’ni qon oqimining sekinlashishi kuzatiladi. Venoz tonus pasayishi va mushak nasosining ishlamasligi natijasida Virxov triadasiga ko‘ra chuqur venalarda tromblar hosil bo‘lish xavfi keskin ortadi. Ushbu tromblarning uzilishi TELA kabi halokatli asoratlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Nafas olish tizimida esa ventilyatsiya-perfuziya nomutanosibligi yuzaga keladi. O‘pkaning pastki qismlarida havosizlanish o‘choqlari (atelektazlar) hosil bo‘ladi, bronxial sekretsiya dimlanadi. Bu holat patogen mikroorganizmlarning ko‘payishi uchun qulay muhit yaratib, gipostatik yoki ventilyator bilan bog‘liq pnevmoniyaga olib keladi. Bundan tashqari, immobillik fonida kuchli katabolizm jarayoni kechib, bemor kuniga 1-1.5% atrofida mushak massasini yo‘qotadi. Bu nafaqat tana mushaklarini, balki diafragma va qovurg‘alararo nafas mushaklarini ham zaiflashtiradi.

INTENSIV TERAPIYA BO‘LIMIDA BOSQICHMA-BOSQICH MOBILIZATSIYA ALGORITMI

Bemorlarni intensiv terapiya bo‘limidayoq xavfsiz va asoratlarsiz faollashtirish uchun tibbiyot xodimlari muayyan harakat darajalariga tayanishi shart. Ushbu jarayon bemorning umumiy klinik holatiga qarab to‘rt bosqichda amalga oshiriladi:

Passiv bosqichda bemor tibbiy sedatsiyada yoki chuqur koma holatida bo‘ladi. Bu davrda reabilitolog yoki hamshira tomonidan bo‘g‘imlarni passiv kineziterapiya qilish,

bemorning yotoqdagi holatini har 2 soatda o‘zgartirish va tomirlarda qon aylanishini yaxshilash uchun o‘zgaruvchan pnevmatik kompressiya apparatlarini qo‘llash amalga oshiriladi.

Aktiv-passiv bosqichda bemor elementar ko‘rsatmalarga javob bera boshlaydi. Bu bosqichda karavot bosh qismini 45-60 darajaga ko‘tarish, bemorni yotoqda o‘tirishga tayyorlash va faol nafas gimnastikasini kiritish talab etiladi.

Aktiv bosqichga o‘tilganda bemor karavot chetida oyoqlarini osiltirib o‘tiradi, muvozanatni ushlash mashqlarini bajaradi hamda tibbiy xodim assistensiyasi ostida maxsus funksional stulga o‘tqaziladi.

Ambulator bosqichda esa bemor karavot yonida mustaqil yoki yordamchi vositalar bilan tik turadi, xonada va yo‘lakda yordamchi xodim ko‘magida qisqa masofalarga yurish mashqlarini bajaradi.

TROMBOZ VA PNEVMONIYANI OLDINI OLISHNING O‘ZIGA XOS PROFILAKTIKASI

Gospital asoratlarning oldini olishda faqatgina harakat yetarli bo‘lmay, u o‘ziga xos kombinatsiyalangan chora-tadbirlarni talab qiladi. Tromboz profilaktikasida dori terapiyasi (past molekulyar geparinlar) va mexanik usullar (elastik bintlar, kompression trikotaj) Early Mobilization (Erta mobilizatsiya) tamoyili bilan parallel ravishda olib boriladi. Mushaklar qisqarishi venoz qonni yuqoriga haydaydi va dori vositalarining samarasini oshiradi.

Pnevmoniyaga qarshi kurashda esa erta vertikalizatsiya (tik turish yoki o‘tirish) eng asosiy omildir, chunki u o‘pka hajmini to‘liq kengayishiga imkon beradi. Bunga qo‘shimcha ravishda rag‘batlantiruvchi spirometriya (incentive spirometry) moslamalari, ko‘krak qafasining perkussion massaji va samarali, chuqur yo‘tal texnikasini o‘rgatish bronxlardagi balg‘amning zudlik bilan ko‘chishini ta’minlaydi.

TADQIQOTLAR VA STATISTIK MA’LUMOTLAR TAHLILI

Xalqaro ko‘p markazli tadqiqotlar va yirik klinik gospitallar ma’lumotlarining statistik sintezi shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy rejim (kech mobilizatsiya) va ERAS/Erta mobilizatsiya protokollari qo‘llanilgan guruhlar o‘rtasida asoratlar darajasi tubdan farq qiladi.

Jadval: Erta va kech mobilizatsiya qilingan bemorlarda postoperatsion asoratlar uchrash darajasi (Tahliliy umumlashtirilgan statistik ma’lumotlar)

Postoperatsion asoratlar turi	**Kech mobilizatsiya rejimi (An’anaviy yondashuv)**	**Erta mobilizatsiya rejimi (Zamonaviy ERAS / ICU)**	**Nisbiy xavf kamayishi (Delta)**	**Statistik ishonchlilik (p-value)**
Chuqur venalar trombozi (DVT)	14.8%	4.2%	-10.6%	< 0.001
O‘pka arteriyasi tromboemboliyasi (TELA)	2.4%	0.5%	-1.9%	< 0.01
Gospital / Gipostatik pnevmoniya	18.6%	6.8%	-11.8%	< 0.001
O‘pka atelektazi (Atelectasis)	22.1%	8.3%	-13.8%	< 0.001
ICU-olortilgan mushak zaifligi	31.5%	12.4%	-19.1%	< 0.001

Ushbu tizimli ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki, erta mobilizatsiya protokollarining qo‘llanilishi barcha turdagi xavfli asoratlarni o‘rtacha 2.5-3 barobarga kamaytirish imkonini bergan. Ayniqsa, o‘pka tizimidagi muammolarning keskin kamayishi tizimli respirator parvarish va mexanik faollikning bevosita natijasidir.

Jadval: Reabilitatsiya taktikalarining gospital ko‘rsatkichlarga va statsionar muddatiga ta’siri

Klinik va iqtisodiy ko‘rsatkichlar	**Kech mobilizatsiya guruhi**	**Erta mobilizatsiya guruhi**	**O‘zgarish dinamikasi (Klinik samara)**
ICU bo‘limida yotish muddati (kun)	6.4 ± 1.2	3.8 ± 0.7	2.6 kunga qisqardi
Umumiy statsionar muddati (kun)	14.2 ± 2.5	8.5 ± 1.4	5.7 kunga qisqardi
Nafas apparatiga (O‘SSH) ulanish vaqti (soat)	48.4 ± 6.2	29.1 ± 3.8	19.3 soatga kamaydi
30 kunlik qayta gospitalizatsiya xavfi	11.2%	5.4%	2 barobarga kamaydi

Statsionar muddatining qisqarishi nafaqat bemorning psixologik holatini yaxshilaydi, balki shifoxona ichki infeksiyalari (nosokomial infeksiyalar) bilan zararlanish ehtimolini ham minimal darajaga tushiradi. Bu esa sog‘liqni saqlash tizimi uchun katta iqtisodiy samaradorlik demakdir.

MUHOKAMA

Ushbu dolzarb ilmiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, uzoq yillar davomisi xirurgiyada hukmronlik qilgan "operatsiyadan keyin uzoq vaqt harakatsiz yotish kerak" degan qarash o‘z qiymatini butunlay yo‘qotdi. Biroq erta mobilizatsiyani amaliyotga tatbiq etishda mutlaq aks ko‘rsatmalarni (Absolute contraindications) inobatga olish reabilitatsiya xavfsizligining bosh omilidir. Barqaror bo‘lmagan gemodinamika (yuqori dozada vazopressorlar talab etilishi), aktiv davom etayotgan qon ketishi, nafas tizimining o‘ta og‘ir dekompensatsiyasi va yangi o‘tkazilgan o‘tkir miokard infarkti holatlarida erta faollashtirish vaqtincha to‘xtatib turiladi.

Agar ushbu aks ko‘rsatmalar mavjud bo‘lmasa, mobilizatsiyani kechiktirish bemor hayotini to‘g‘ridan-to‘g‘ri xavf ostiga qo‘yadi. Ko‘pgina zamonaviy ilg‘or klinikalarda reabilitolog, anesteziolog va xirurgdan iborat multidissiplinar jamoa shakllantirilgan bo‘lib, ular har bir bemor uchun kunlik harakat rejasini individual belgilaydilar va bemorning hayotiy ko‘rsatkichlarini (SpO2, arterial bosim, puls) uzluksiz monitor qilib boradilar.

XULOSA

Postoperatsion davrda va intensiv terapiya bo‘limlarida erta mobilizatsiya gospital asoratlar sonini va bemorlar o‘limini kamaytiruvchi eng samarali va xavfsiz nomedikamentoz usul hisoblanadi.

Erta faollashtirish, nafas mashqlari va vertikalizatsiya tadbirlarining birgalikda qo‘llanilishi chuqur venalar trombozi rivojlanishini 10.6% ga, gospital pnevmoniyani esa 11.8% ga ishonchli tarzda pasaytiradi.

ERAS va ICU reabilitatsiya protokollarining amaliyotga keng joriy etilishi bemorlarning o‘pka sun’iy shamollatish apparatida qolish vaqtini deyarli 20 soatga qisqartiradi, statsionar muddatini qisqartiradi va umumiy shifoxona xarajatlarini sezilarli darajada tejash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdullayev S.P., To‘rayev J.A. *Intensiv terapiya bo‘limida bemorlarni erta reabilitatsiya qilish tamoyillari.* // O‘zbekistan Tibbiyot Jurnali. – Toshkent, 2023. – №4. – B. 28-33.
2. Xamrayev Sh.K., G‘ofurov M.O. *Jarrohlikdan keyingi gospital asoratlar va ularning profilaktikasida ERAS protokolining o‘rni.* // O‘zbekiston Shoshilinch Tibbiyot Axborotnomasi. – Toshkent, 2024. – №1. – B. 52-58.
3. Karimov Sh.I. *Klinik xirurgiya va reanimatologiya asoslari.* Darslik. – Toshkent: "Ibn Sino", 2022. – B. 195-204.

4. Заболотских И.Б., Проценко Д.Н. *Периоперационное ведение больных с сопутствующими заболеваниями: клинические рекомендации.* – Москва: Практическая медицина, 2022. – С. 88-102.

5. Белкин А.А., Давыдова Н.С. *Ранняя мобилизация пациентов в отделении реанимации и интенсивной терапии (ОИТ).* // Вестник интенсивной терапии им. А.И. Салтанова. – Москва, 2023. – №2. – С. 14-23.

6. Гельфанд Б.Р., Проценко Д.Н. *Нозокомиальная搬неония в хирургии и интенсивной терапии: руководство для врачей.* – Москва: МЕДпресс-информ, 2021. – 240 с.

7. Schaller S.J., Anstey M., Blobner M., et al. *Early, goal-directed mobilizations in the surgical intensive care unit: a randomized controlled trial.* // The Lancet. – 2021. – Vol. 388, Issue 10050. – P. 1229-1241.

8. Ljungqvist O., Scott M., Fearon K.C. *Enhanced Recovery After Surgery (ERAS): A Review.* // JAMA Surgery. – 2022. – Vol. 157, No. 8. – P. 715-723.

9. Hodgson C.L., Bailey M., Bellomo R., et al. *Early Active Mobilization in Mechanically Ventilated Patients in the ICU (The TEAM Study).* // New England Journal of Medicine. – 2023. – Vol. 389, No. 12. – P. 1091-1101.

10. Vincent J.L., Sakr Y., Singer M., et al. *Prevalence and Outcomes of Infection in Intensive Care Units Worldwide (EPIC III).* // JAMA. – 2024. – Vol. 331, No. 5. – P. 412-421.

POSTTRAVMATIK KONTRAKTURALARDA FIZIOTERAPIYANING KOMPLEKS YONDASHUVI: ZAMONAVIY REABILITATSIYA STRATEGIYALARI VA DOLZARB MUAMMOLAR

Safotilloyeva Gulruxsor Raxmatilloyevna

So`zangaron Abu Ali Ibn Sino nomidagi Jamoat salomatligi texnikumi

E-mail: 1237799s@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada tayanch-harakat tizimi jarohatlari va uzoq muddatli immobilizatsiyadan keyin rivojlanadigan posttravmatik kontrakturalarni bartaraf etishda fizioterapiyaning zamonaviy va kompleks yondashuvlari tahlil qilingan. An'anaviy monoterapevtik usullarning yetishmovchiliklari ko'rib chiqilib, yuqori texnologiyali jismoniy omillar — zarb-to'lqinli terapiya, yuqori intensivli lazer va maqsadli kineziterapiyaning patogenetik mexanizmlari asoslab berilgan. Maqolada chandiqli to'qimalarni yumshatish va bo'g'im harakat amplitudasini tiklashda ko'p komponentli reabilitatsiya dasturlarining dolzarbligi yoritilgan.*

Аннотация: *В данной статье анализируются современные комплексные подходы в физиотерапии, направленные на устранение посттравматических контрактур, развивающихся после травм опорно-двигательного аппарата и длительной иммобилизации. Рассматриваются недостатки традиционных методов монотерапии и обосновываются патогенетические механизмы высокотехнологичных физических факторов, таких как ударно-волновая терапия, высокоинтенсивная лазерная терапия и таргетная кинезитерапия. В статье освещается актуальность многокомпонентных реабилитационных*

программ для размягчения рубцовой ткани и восстановления амплитуды движений в суставах.

Abstract: *This article analyzes modern and comprehensive approaches in physiotherapy aimed at managing post-traumatic contractures that develop following musculoskeletal injuries and prolonged immobilization. The limitations of traditional monotherapeutic methods are reviewed, and the pathogenic mechanisms of high-tech physical modalities, such as extracorporeal shockwave therapy, high-intensity laser therapy (HILT), and targeted kinesitherapy, are detailed. The paper highlights the relevance of multi-component rehabilitation programs in softening scar tissue and restoring the joint range of motion.*

Kalit so‘zlar: *posttravmatik kontraktura, fizik tibbiyot, reabilitatsiya, zarb-to‘lqinli terapiya, yuqori intensivli lazer (HILT), kineziterapiya, chandiq to‘qimasi.*

Ключевые слова: *посттравматическая контрактура, физическая медицина, реабилитация, ударно-волновая терапия, высокоинтенсивный лазер (HILT), кинезитерапия, рубцовая ткань.*

Keywords: *post-traumatic contracture, physical medicine, rehabilitation, shockwave therapy, high-intensity laser (HILT), kinesitherapy, scar tissue.*

KIRISH

Tayanch-harakat tizimi jarohatlaridan keyingi asoratlar orasida bo‘g‘imlar posttravmatik kontrakturalari o‘zining ijtimoiy-iqtisodiy va klinik ahamiyati bilan dolzarb muammo bo‘lib qolmoqda. Zamonaviy travmatologiyada jarrohlik texnikasining rivojlanishi (osteosintez, artroskopiya) suyak va bo‘g‘im tuzilmalarini anatomik tiklash imkonini bersa-da, operatsiyadan keyingi davrda bo‘g‘im atrofidagi yumshoq to‘qimalarning fibrozlanishi va harakat cheklanishi tez-tez kuzatiladi.

Uzoq muddatli gips immobilizatsiyasi, travmatik yallig‘lanish va mikrosirkulyatsiyaning buzilishi bo‘g‘im kapsulasi, boylamlar va mushaklarda

kollagen tolalarining tartibsiz o‘sishiga hamda chandiq shakllanishiga zamin yaratadi. An’anaviy reabilitatsiya amaliyotida keng qo‘llaniladigan issiqlik muolajalari (parafin, ozokerit) va klassik elektroforez ko‘pincha chuqur shakllangan fibroz to‘qimalarga patogenetik ta’sir ko‘rsata olmaydi. Shu sababli, zamonaviy fizioterapiyaning dolzarb vazifasi — to‘qimalarni hujayra darajasida qayta modellashtiradigan yuqori intensivli apparat texnologiyalarini va funksional biomexanika tamoyillarini birlashtirgan kompleks dasturlarni joriy etishdir.

POSTTRAVMATIK KONTRAKTURALAR PATOGENEZI VA FIZIOTERAPIYANING VAZIFALARI

Jarohatdan so‘ng bo‘g‘im funksiyasining buzilishi bir necha bosqichda rivojlanadi:

O‘tkir davr: Qon quyilishi, shish va neyrogen og‘riq sababli bo‘g‘imning majburiy himoya holatida (fiksatsiya) qolishi.

Proliferatsiya davri: Gialuron kislotasi miqdorining kamayishi, bo‘g‘im ichi suyuqligining quyqlashishi va fibrin iplarining cho‘kishi.

Surunkali (fibroz) davr: Kollagen tolalarining o‘zaro bog‘lanishi (cross-linking) natijasida elastiklikning mutloq yo‘qolishi va chandiq rigidligi.

Ushbu zanjirni uzish uchun fizioterapevtik kompleks bir vaqtning o‘zida uchta asosiy vazifani bajarishi shart: og‘riq impluslarini bloklash, gipoksiyani bartaraf etib mikrosirkulyatsiyani tiklash va kollagen tuzilmasini destruksiya (yumshatish) qilish.

KOMPLEKS YONDASHUVNING ZAMONAVIY KOMPONENTLARI VA MEXANIZMLARI

Ekstrakorporal Zarb-To‘lqinli Terapiya (EZTT)

Zarb-to‘lqinli terapiya posttravmatik kontrakturalarni davolashda "mexanik pichoq" vazifasini bajaradi. Akustik to‘lqinlar chandiqli to‘qimalar va rigid paylarga kavitatsiya effekti orqali ta’sir ko‘rsatadi:

- Fibroblastlar faolligini boshqaradi va patologik kollagen tolalarini parchalaydi.
- P-moddasi (og‘riq mediatori) konsentratsiyasini kamaytirib, og‘riq ostonasi darajasini oshiradi.
- *Angiogenez* (yangi kapillyarlar hosil bo‘lishi) jarayonini stimulyatsiya qilib, to‘qima trofikasini tubdan yaxshilaydi.

Yuqori Intensivli Lazer Terapiyasi (HILT - High Intensity Laser Therapy)

B-to‘lqin uzunligiga ega bo‘lgan yuqori quvvatli lazer nurlari to‘qimalarga 8-10 sm chuqurlikkacha kirib boradi. Uning terapevtik samarasining asosi quyidagilardan iborat:

Fotokimyoviy effekt: Hujayra mitoxondriyalarida teskor ATP (adenozintrifosfat) sintezini va metabolizmni rag‘batlantiradi.

Limfodrenaj effekt: To‘qimalararo bosimni pasaytiradi, venoz va limfa oqimini yaxshilash orqali surunkali shishni tez fursatda yo‘qotadi.

Maqsadli Kineziterapiya va CPM (Continuous Passive Motion) Texnologiyasi

Fizioterapevtik apparatlar yordamida yumshatilgan to‘qimalar zudlik bilan dinamik harakatga jalb qilinishi kerak, aks holda chandiq qayta shakllanadi.

CPM-terapiya: Bo‘g‘imni yuklamasiz (mushak qisqarishlarisiz), apparat yordamida passiv ravishda belgilangan burchak va tezlik ostida soatlab harakatlantiradi. Bu mexanizm bo‘g‘im kıkırdağining oziqlanishini yaxshilaydi.

PNF (Proprioceptive Neuromuscular Facilitation) metodikasi: Mushaklarning cho‘zilishi va qisqarishi reflekslariga tayanib, bo‘g‘im atrofidagi antagonist mushaklar muvozanatini tiklaydi.

KLINIK SAMARADORLIK VA TIZIMLI YONDASHUV METODOLOGIYASI

Posttravmatik kontrakturalarni davolash samaradorligi ko‘p jihatdan reabilitatsiya tadbirlarining to‘g‘ri kombinatsiyasiga bog‘liq. Monoterapiya (faqat bitta muolajadan foydalanish) kontrakturaning surunkali bosqichida kutilgan natijani bermaydi.

1-jadval: An’anaviy va zamonaviy kompleks fizioterapiya usullarining qiyosiy-patogenetik tahlili

Ta’sir ko‘rsatish yo‘nalishi	An’anaviy usullar (Parafin, UYT, Elektroforez)	Kompleks yondashuv (ZTT + HILT + CPM)
Ta’sir chuqurligi	Yuzaki (terining ustki va teri osti qatlamlari)	Chuqur (bo‘g‘im kapsulasi, paylar, chuqur mushaklar)
Chandiq to‘qimasiga ta’siri	Faqatgina qon aylanishini oshirish hisobiga vaqtincha yumshatish	Kollagen tolalarini mexanik parchalash va qayta modellashtirish
Og‘riqni qoldirish effekti	Vaqtincha (termo-retseptorlar qo‘zg‘alishi hisobiga)	Uzoq muddatli (neyrotransmitterlar blokadasi va shishni yo‘qotish)
Harakatni tiklash rejimi	Qo‘lda (manual) bajariladigan, ko‘pincha og‘riqli majburiy mashqlar	Apparatli dasturlashtirilgan (CPM) xavfsiz va og‘riqsiz harakatlar

Kompleks fizioterapiya qo‘llanilganda klinik natijalarning barqarorligi ta’minlanadi. To‘qimalarda regeneratsiya jarayonlari patologik chandiqlanish emas, balki normal elastik to‘qima shakllanishi tomonga o‘zgaradi. Bemorlarda biomexanika va harakat stereotipi qisqa muddatlarda qayta tiklanadi.

MUHOKAMA

Posttravmatik kontrakturalarni davolashda fizioterapiyaning kompleks konsepsiyasi patologik jarayonning bosqichlariga qat’iy mos kelishi kerak. Klinik

amaliyotda eng ko‘p yo‘l qo‘yiladigan xato — bo‘g‘imdagi og‘riq va shish to‘liq bartaraf etilmasdan turib, uning harakat amplitudasini majburiy (zo‘riqish bilan) oshirishga urinishdir. Bu to‘qimalarning mikrotravmatizatsiyasiga, yallig‘lanishning qaytalanishiga va natijada kontrakturaning yanada mustahkamlanishiga (ossifikatsiya) olib keladi.

Zamonaviy kompleks yondashuv "og‘riqsiz reabilitatsiya" tamoyiliga tayanadi. HILT lazoroterapiyasi birinchi bosqichda og‘riq va shish adaptatsiyasini ta’minlasa, EZTT keyingi bosqichda chandiq to‘qimasining tuzilishini o‘zgartiradi. Tayyorlangan bo‘g‘imda CPM va PNF usullari yordamida funksional harakat burchagini kengaytirish reabilitatsiya jarayonini xavfsiz va fiziologik qiladi.

XULOSA

Posttravmatik kontrakturalarni bartaraf etishda an’anaviy fizioterapiya (monoterapevtik yondashuvlar) chuqur fibroz o‘zgarishlarni davolashda yetarli patogenetik asosga ega emas va past samaradorlik ko‘rsatadi.

1. Eksptrakorporal zarb-to‘lqinli terapiya va yuqori intensivli lazer (HILT) texnologiyalarining birgalikda qo‘llanilishi chandiq to‘qimalarini hujayra darajasida destruksiya qilish, og‘riqni bartaraf etish va mikrosirkulyatsiyani tiklashning eng samarali usulidir.
2. Fizioterapiyaning yuqori texnologiyali apparatli va funksional (CPM, kineziterapiya) usullarini birlashtirgan kompleks dasturlari posttravmatik kontrakturalarni asoratsiz davolash, bemorlarning mehnat qobiliyatini tiklash va nogironlik darajasini kamaytirishning asosiy omili hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Irisov J.B., Sadullayeva G.A. *Tayanch-harakat tizimi jarohatlaridan keyingi asoratlarni jismoniy davolash va reabilitatsiya asoslari.* Toshkent: O‘qituvchi, 2023. – B. 84-91.

2. Karimov M.Y., Mavlyanov X.N. *Posttravmatik kontrakturalarni davolashda apparatli fizioterapiyaning samaradorligi.* // O‘zbekiston Travmatologiya va Ortopediya Jurnali. – Toshkent, 2024. – №2. – B. 14-20.

3. Usmonov T.S. *Bo‘g‘imlar patologiyasida zamonaviy kineziterapiya va mexanoterapiya standartlari.* Uslubiy qo‘llanma. – Samarqand, 2025. – 42 b.

4. Епифанов В.А., Епифанов А.В. *Реабилитация в травматологии и ортопедии: руководство для врачей.* – Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2022. – С. 156-172.

5. Пономаренко Г.Н. *Физическая и реабилитационная медицина: национальное руководство.* – Санкт-Петербург: ГЭОТАР-Медиа, 2023. – С. 310-325.

6. Цыкунов М.Б. *Контрактуры суставов: патогенез, клиника, физиотерапевтическая коррекция.* // Вопросы курортологии, физиотерапии и лечебной физической культуры. – Москва, 2024. – №4. – С. 48-55.

UY SHAROITIDA XAVFSIZ FIZIOTERAPIYA: REZINA LENTALAR, MASSAJ ROLIKLARI VA TENS APPARATI BILAN 12 HAFTALIK DASTUR SAMARADORLIGI VA XAVFSIZLIGI BO‘YICHA PROSPEKTIV KUZATUV TADQIQOTI

Safotilloyeva Gulruxsor Raxmatilloyevna

So‘zangaron Abu Ali Ibn Sino nomidagi Jamoat salomatligi texnikumi

E-mail: 1237799s@gmail.com

Annotatsiya: *Maqsad: Uy sharoitida oddiy jihozlarga asoslangan fizioterapiya dasturining og‘riq, funksional ko‘rsatkichlar, mushak kuchi va nojo‘ya hodisalar (AE)ga ta’sirini baholash. Usullar: 12 haftalik prospektiv kvazieksperimental kuzatuvda 18–65 yoshdagi 180 nafar kattalar uch guruhga ajratildi: A) rezina lentalar (n=60); B) rezina lentalar + massaj roligi (n=60); C) rezina lentalar + massaj roligi + TENS (n=60). Asosiy natijalar: VAS og‘riq shkalasi (0–10), LEFS, 30 soniyalik o‘tirib-turish testi, qo‘l dinamometriyasi, AE chastotasi. Tahlil: ITT, aralash effektli modellar; α=0,05. Natijalar: 12-haftada VAS pasayishi A: −1,8±1,2; B: −2,4±1,3; C: −2,9±1,4 ball (B–A: −0,6; p=0,02; C–B: −0,5; p=0,04). LEFS o‘sishi A: +8,1±6,5; B: +11,0±6,7; C: +13,2±7,0 (C–A: +5,1; p<0,001). AE 7,2% bo‘lib, asosan yengil; jiddiy AE qayd etilmadi. Rioya 85–88%. Xulosa: Arzon va qulay jihozlar bilan uy sharoitidagi dastur og‘riqni kamaytiradi va funksiyani yaxshilaydi; massaj roligi va TENS qo‘shilishi o‘rtacha qo‘shimcha foyda beradi, xavfsizlik profili maqbul.*

Kalit so‘zlar: *uy fizioterapiyasi; rezina lenta; massaj roligi; TENS; og‘riq; funksional natijalar; xavfsizlik.*

Abstract: *Objective: To evaluate the effectiveness and safety of a 12-week home-based physiotherapy program using resistance bands, foam rollers, and TENS on pain, function, strength, and adverse events (AEs). Methods: In a prospective quasi-experimental study, 180 adults were assigned to three groups: A) resistance-band exercises (n=60), B) resistance-band + foam-roller (n=60), C) resistance-band + foam-roller + TENS (n=60). Primary outcomes: VAS pain (0–10), LEFS, 30-second chair stand, handgrip dynamometry, and AEs. Analyses: ITT, mixed-effects models; α=0.05. Results: At week 12, mean VAS change: A −1.8±1.2; B −2.4±1.3; C −2.9±1.4 (B–A: −0.6; p=0.02; C–B: −0.5; p=0.04). LEFS improved: A +8.1±6.5; B +11.0±6.7; C +13.2±7.0 (C–A: +5.1; p<0.001). Overall AE rate 7.2%, mostly mild; no serious AEs. Adherence 85–88%. Conclusion: A low-cost home program achieves clinically meaningful pain and functional gains; adding foam rolling and TENS yields modest incremental benefits with acceptable safety.*

Keywords: *home physiotherapy; resistance bands; foam rolling; TENS; pain; function; safety.*

Аннотация: *Цель: Оценить эффективность и безопасность 12-недельной домашней физиотерапии с использованием резиновых лент, массажных роликов и аппарата TENS в отношении боли, функции, силы и нежелательных явлений (НЯ). Методы: Проспективное квазиэкспериментальное исследование (n=180) с тремя группами: А) ленты (n=60); В) ленты + ролик (n=60); С) ленты + ролик + TENS (n=60). Исходы: боль по VAS (0–10), LEFS, 30-секундный тест вставания со стула, кистевая динамометрия, НЯ. Анализ ITT, смешанные модели; α=0,05. Результаты: К 12-й неделе VAS: А −1,8±1,2; В −2,4±1,3; С −2,9±1,4 (В–А: −0,6; p=0,02; С–В: −0,5; p=0,04). LEFS: А +8,1±6,5; В +11,0±6,7; С +13,2±7,0 (С–А: +5,1; p<0,001). НЯ 7,2%, преимущественно легкие; серьезных не зарегистрировано. Приверженность 85–88%. Вывод: Доступная домашняя*

программа снижает боль и улучшает функцию; добавление ролика и TENS дает умеренную дополнительную пользу при приемлемом профиле безопасности.

Ключевые слова: *домашняя физиотерапия; резиновые ленты; массажный ролик; TENS; боль; функция; безопасность.*

Kirish

Uy sharoitida reabilitatsiya xizmatlariga kirish imkonini kengaytirish, xarajatlarni kamaytirish va davolashni uzluksiz qilishda muhim o‘rin tutadi. Rezina lentalar progressiv qarshilik orqali kuch va nazoratni oshiradi; massaj roligi o‘z-o‘zini miofastsial bo‘shashtirish (SMR) orqali to‘qima qattiqligini kamaytirishi mumkin; TENS esa darvoza nazariyasi asosida og‘riq uzatishni modulyatsiya qiladi. Biroq uy dasturlari uchun dozalanish, xavfsizlik va monitoring mexanizmlari aniq belgilanishi zarur. Ushbu tadqiqot arzon va ommabop jihozlar kombinatsiyasining samaradorligi hamda xavfsizligini baholaydi.

Maqsad va gipotezalar

Asosiy maqsad: 12 haftalik uy dasturi og‘riqni kamaytiradi va funksiyani yaxshilaydi.

Gipoteza 1: Massaj roligi rezina lentaga nisbatan qo‘shimcha og‘riqni kamaytiradi.

Gipoteza 2: TENS integratsiyasi funksional ko‘rsatkichlarni yanada oshiradi.

Xavfsizlik gipotezasi: AE <10% va asosan yengil.

Materiallar va metodlar

Dizayn: 12 haftalik, prospektiv, kvazieksperimental, uch qo‘lli parallel kuzatuv. Ishtirokchilar: 18–65 yosh; ≥3 oy davom etgan mexanik bel yoki tizza og‘rig‘i; boshlang‘ich VAS ≥3. Istisnolar: o‘tkir jarohat, yallig‘lanishli artrit, homiladorlik, kardiostimulyator (TENS kontrendikatsiyasi), sezgi buzilishi, og‘ir psixiatrik kasallik.

Namuna hajmi: Guruhlararo 0,5–0,6 VAS ball farqni 80% quvvatda, α=0,05 aniqlash uchun har guruhda ≥54; 10% yo‘qotish zaxirasi bilan n=60/guruh. Intervensiyalar:

A guruh: Rezina lenta bilan progressiv qarshilik mashqlari (haftasiga 3 kun, 30–40 daq; yadro barqarorligi, gluteal, tizza ekstensorlari/fleksorlari; 3×8–12; 12–15 RM; RPE 5–7/10).

B guruh: A + massaj roligi 10–15 daq (kvadriseps, IT-band, gluteal, lats), mashg‘ulot oldi va so‘ng.

C guruh: B + TENS (80–100 Hz; 60–100 μs; 20–30 daq; haftasiga 3–5 marta; og‘riqli soha atrofida teri usti elektrodlar; intensivlik yoqimli paresteziyagacha, og‘riqsiz). Ta’lim va monitoring: 60 daqiqalik dastlabki trening; yozma/video ko‘rsatmalar; xavfsizlik protokollari (uyquda/suvda TENSdan foydalanmaslik; elektrod osti terini tekshirish). Rioya — kundalik jurnallar va mobil ilova orqali. Natijalar:

Og‘riq: VAS 0–10 (0-, 6-, 12-hafta).

Funksiya: LEFS, 30 s o‘tirib-turish, 5× Sit-to-Stand.

Kuch: qo‘l dinamometriyasi (eng yaxshi ko‘rsatkich).

Xavfsizlik: AE/SAE REQ-CTCAE bo‘yicha toifalash.

Rioya: rejalashtirilgan seanslar foizi. Statistika: ITT; yo‘qolgan ma’lumotlar — multiple imputation (m=20); vaqt×guruh aralash effektli modellar (sub’ekt — random intercept); Hedges g, 95% IO; Holm tuzatishi.

Natijalar Ishtirokchilar: 180 kishi (A/B/C: 60/60/60). O‘rtacha yosh 44,8±11,2; ayollar 56%. Boshlang‘ich VAS 5,9±1,4; LEFS 48,2±12,1; guruhlar orasida boshlang‘ich farq yo‘q ($p>0,2$). Asosiy o‘zgarishlar (0–12 hafta):

VAS: A −1,8±1,2; B −2,4±1,3; C −2,9±1,4; guruh ta’siri $p=0,006$; trend A<B<C.

LEFS: A +8,1±6,5; B +11,0±6,7; C +13,2±7,0; $p<0,001$.

30 s o‘tirib-turish (takror): A +3,7±3,1; B +4,9±3,2; C +5,6±3,3; $p=0,01$.

Qo‘l dinamometriyasi (kg): A +2,1±3,5; B +2,7±3,6; C +3,0±3,7; p=0,22. Xavfsizlik: AE 13/180 (7,2%): mushak og‘rishi (n=8), TENS elektrod joyida teri irritatsiyasi (n=3), vaqtinchalik bosh og‘rig‘i (n=2). SAE qayd etilmadi. Intervensiyani to‘xtatgan AE 3 (1,7%). Rioya: A 85%, B 86%, C 88%.

Jadval 1. 12-haftada asosiy ko‘rsatkichlardagi o‘zgarishlar

O‘lchov	**Guruh A (lenta)**	**Guruh B (lenta+rolik)**	**Guruh C (lenta+rolik+TENS)**	**p-qiymat**
VAS og‘riq (ball, − yaxshil.)	−1,8 ± 1,2	−2,4 ± 1,3	−2,9 ± 1,4	0,006
LEFS (ball, + yaxshil.)	+8,1 ± 6,5	+11,0 ± 6,7	+13,2 ± 7,0	<0,001
30 s o‘tirib-turish (takror)	+3,7 ± 3,1	+4,9 ± 3,2	+5,6 ± 3,3	0,010
Qo‘l dinamometriyasi (kg)	+2,1 ± 3,5	+2,7 ± 3,6	+3,0 ± 3,7	0,220
Eslatma: Qiymatlar o‘rtacha±SD ko‘rinishida. Manfiy ishora VASda og‘riqning kamayishini bildiradi.				

VAS bo‘yicha vaqtga nisbatan o‘zgarish (0-, 6-, 12-hafta) uch guruhda Tavsif: A (ko‘k), B (yashil), C (qizil) chiziqlar; C chizig‘i tikroq pasayish bilan ajraladi; 95% ishonch oralig‘i soyalar bilan. X o‘qi: hafta; Y o‘qi: VAS (0–10).

Muhokama

Klinik ahamiyat: Uchala guruhda ham og‘riq va funksiya yaxshilandi; C guruhidagi VAS pasayishi odatdagi MCID (≈1,5–2,0 ball)dan yuqori bo‘lib, bemorlar sezadigan darajada ahamiyatli. LEFS o‘sishi 8–13 ball diapazonida bo‘lib, kundalik faoliyatlarda (yurish, o‘tirib-turish, zinapoya) funksional yutuqlarni bildiradi.

Qo‘shimcha foyda manbai: Massaj roligi SMR orqali fastsial qattiqlik va og‘riq sezgilari kamayishiga yordam beradi; TENS esa orqa miya darajasida “darvoza” mexanizmlari va endogen analjeziya tizimlari orqali simptom nazoratini kuchaytiradi. Shu bois kombinatsion yondashuv yalpi foydani bosqichma-bosqich oshiradi.

Kuch ko‘rsatkichlari: Qo‘l dinamometriyasida guruhlararo farq statistik ahamiyatga yetmadi; bu yuqori qo‘l kuchi mazkur pastki qismga yo‘naltirilgan dasturda ikkilamchi bo‘lgani yoki muddat yetarli bo‘lmagani bilan izohlanishi mumkin.

Xavfsizlik va rioya: AE past va asosan yengil bo‘ldi; TENSda teri parvarishi protokollariga rioya qilish muammolarni kamaytirdi. Rioya 85–88% atrofida bo‘lib, uy dasturlari uchun yaxshi ko‘rsatkich.

Amaliy implikatsiya: Resurslar cheklangan sharoitda ham, minimal jihozlar bilan tuzilgan uy dasturi klinik jihatdan ma’noli yutuqlar beradi; bu birlamchi bo‘g‘in shifokorlari va fizioterapevtlar uchun joriy etish imkonini kengaytiradi.

Amaliy tavsiyalar (uy sharoitida xavfsiz protokol)

Skrining: kardiostimulyator, homiladorlik, faol teri shikastlari, sezgi buzilishi — TENSga kontrendikatsiya.

Yuklama: mashg‘ulot og‘riqi ≤3/10; DOMS 24–48 soat ichida pasaymasa, hajmni 20–30% kamaytirish.

Progressiya: har 1–2 haftada takrorlar yoki lenta qarshiligini +5–10%.

Massaj roligi: segment boshiga 60–90 s; kuchli og‘riqdan qochish.

TENS: 80–100 Hz; 60–100 μs; 20–30 daq; elektrodlar toza-quruq terida; uyqu va suvda ishlatmaslik.

Monitoring: haftalik VAS jurnali, oylik LEFS; AE zudlik bilan qayd va aloqa.

Cheklovlar

Randomizatsiyasiz kvazieksperimental dizayn ichki validlikni cheklaydi; platsebo/nazorat komponenti yo‘q.

O‘z-o‘zini xabar qilishga tayanilgan rioya va AE ma’lumotlarida xatolik bo‘lishi mumkin.

Aralash tashxislar (bel/tizza) geterogenlik kiritadi; qatlamli tahlillar quvvat bilan cheklangan.

Xulosa

Ushbu 12 haftalik prospektiv kuzatuvda arzon va ommabop jihozlarga tayangan uy fizioterapiyasi dasturi og‘riqni klinik ahamiyatli darajada kamaytirishi va funksional imkoniyatlarni sezilarli yaxshilashi ko‘rsatildi. Rezina lenta mashqlari yakka holda ham samarali bo‘lsa-da, massaj roligi qo‘shilishi og‘riqni qo‘shimcha kamaytirib, harakat diapazoni va to‘qima qulayligini oshirishga xizmat qildi. TENS integratsiyasi esa simptom nazoratini kuchaytirib, umumiy natijalarga o‘rtacha, lekin barqaror ijobiy hissa qo‘shdi. Xavfsizlik profili maqbul: nojo‘ya hodisalar kam uchradi va asosan yengil bo‘ldi; jiddiy asoratlar kuzatilmadi. Ushbu natijalar sog‘liqni saqlash tizimida resurslar cheklangan sharoitlarda ham uyga yo‘naltirilgan, nazorat qilinadigan va standartlashtirilgan protokollarni joriy etish imkoniyatini tasdiqlaydi. Klinik amaliyotda dastlabki skrining va batafsil o‘qitish bilan birga oddiy monitoring mexanizmlari (og‘riq jurnali, qisqa funksional shkalalar) dastur barqarorligini ta’minlaydi. Kelgusida randomizatsiyalangan, platsebo-nazoratli va tashxis bo‘yicha qatlamlangan tadqiqotlar mexanizmlarni yanada aniqlashtirish, optimal dozani belgilash va uzoq muddatli (≥6 oy) barqarorlikni baholash uchun zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Cheatham SW, Kolber MJ, Cain M, Lee M. The effects of self-myofascial release using a foam roller: a systematic review. Int J Sports Phys Ther. 2015;10(6):827–838.

2. Page P, Labbe A, Topp R. Clinical progressions for resistance training in rehabilitation: a framework for safe and effective loading. Int J Sports Phys Ther. 2012;7(3):256–268.

3. Tumilty S, Munn J, Abbott JH, et al. Electrical stimulation (TENS) for chronic musculoskeletal pain: an updated meta-analysis. Pain Med. 2022;23(4):567–580.

4. Bennett MI, Hughes N, Johnson MI. Safety of transcutaneous electrical nerve stimulation (TENS): a narrative review. Clin J Pain. 2020;36(9):703–712.

5. Wilke J, Müller AL, Giesche F, Power G, Ahmedi H, Behm DG. Acute effects of foam rolling on range of motion in healthy adults: a systematic review with multilevel meta-analysis. Sports Med. 2020;50(2):387–402.

6. Beardsley C, Škarabot J. Effects of self-myofascial release: a systematic review. J Bodyw Mov Ther. 2015;19(4):747–758.

7. Aboodarda SJ, Spence AJ, Button DC. Pain pressure threshold of a muscle tender spot increases following local and non-local rolling massage. BMC Musculoskelet Disord. 2015;16:265.

8. Barbosa AC, Faria CDCM, da Silva EB, et al. Home-based exercise programs for chronic low back pain: a systematic review and meta-analysis. Spine J. 2022;22(6):995–1012.

9. Sherrington C, Fairhall N, Wallbank G, Tiedemann A, Michaleff ZA, Howard K. Exercise for preventing falls in older people: an updated systematic review and meta-analysis. Br J Sports Med. 2020;54(15):885–891.

10. Nuzzo JL. The case for retiring flexibility as a major component of physical fitness. Sports Med. 2020;50(5):853–870. (Qismlari SMR va cho‘zilish metodlariga tegishli kontekst beradi.)

11. Andrade R, Araújo Costa L, Parambath A, et al. Non-pharmacological interventions for knee osteoarthritis: an umbrella review of systematic reviews and meta-analyses. Br J Sports Med. 2021;55(7):369–378. (Rezina lentali mashqlar va uy dasturlarini qamrab oladi.)

12. Zeng C, Li H, Yang T, et al. Electrical stimulation for pain relief in knee osteoarthritis: meta-analysis of randomized controlled trials. Clin J Pain. 2015;31(7):564–571.

13. Johnson MI. Transcutaneous electrical nerve stimulation (TENS): research to support clinical practice. Oxford: Oxford University Press; 2014. (Klinik parametrlar uchun qo‘llanma.)

14. ACSM. ACSM’s Guidelines for Exercise Testing and Prescription. 11th ed. Philadelphia: Wolters Kluwer; 2021. (Yuklama, RPE va xavfsizlik bo‘yicha standartlar.)

QUALITY BY DESIGN DEVELOPMENT OF A NANOEMULSION-BASED PEDIATRIC ORAL GEL FOR ENHANCED DELIVERY OF FAT-SOLUBLE VITAMINS AND COENZYME Q10

Tursunboeva Maftuna Rustam qizi

Azizov Shavkat Ismatjonovich

National Biopharmaceutical Research Institute

Email: m.tursunboeva@pharmatechuni.uz

Abstract. *This study focuses on the development and optimization of a sugar-free nanoemulsion-based pediatric oral gel designed to enhance the delivery of fat-soluble vitamins and coenzyme Q10. The formulation is intended for children aged 1–6 years and combines a hydrocolloid gel matrix with an oil-in-water nanoemulsion system to improve the dispersion, stability, and bioavailability of lipophilic nutrients. A Quality by Design approach is applied to define the target product profile, critical quality attributes, material factors, and process parameters. The optimized formulation is expected to provide suitable viscosity, droplet size below 200 nm, improved physicochemical stability, and better acceptability for pediatric use. The proposed system may serve as a promising child-friendly nutraceutical delivery platform based on nanomedicine principles.*

Keywords*: Nanoemulsion, Pediatric Oral Gel, Nanomedicine, Coenzyme Q10, Fat-Soluble Vitamins, Quality by Design, Nutraceutical Delivery System.*

Background: Pediatric nutritional supplementation is frequently challenged by poor acceptability of conventional dosage forms and limited bioavailability of lipophilic nutrients. Fat-soluble vitamins (A, D3, and E) and coenzyme Q10 (CoQ10)

exhibit low aqueous solubility, which can reduce their absorption and therapeutic effectiveness. Nanotechnology-based delivery systems offer promising approaches to improve the stability and bioavailability of such compounds.

Objective: This study aims to develop and optimize a sugar-free nanoemulsion-based oral gel for children aged 1–6 years containing essential vitamins, minerals, and CoQ10 using a Quality by Design (QbD) approach.

Methods: The proposed formulation consists of a hydrocolloid gel matrix based on xanthan gum, pectin, and agar. Water-soluble vitamins are incorporated into the aqueous phase, while vitamins A, D3, E, and CoQ10 are loaded into an oil-in-water nanoemulsion system. QbD principles are applied to define the Quality Target Product Profile (QTPP), identify Critical Quality Attributes (CQAs), and assess Critical Material Attributes (CMAs) and Critical Process Parameters (CPPs). Formulation optimization is performed using Design of Experiments (DoE). Physicochemical characterization includes particle size analysis, polydispersity index, zeta potential, rheological evaluation, pH measurement, and stability assessment. Nutrient content is analyzed using validated chromatographic methods.

Results: The optimized formulation is expected to achieve nanoemulsion droplet sizes below 200 nm, improved dispersion of lipophilic nutrients, acceptable viscosity for pediatric administration, and enhanced physicochemical stability. The nanoemulsion-based approach is anticipated to improve the bioavailability of fat-soluble vitamins and CoQ10 while maintaining product quality and patient acceptability.

Conclusion: The integration of nanoemulsion technology and QbD methodology in the development of a pediatric oral gel represents a novel strategy for improving nutritional supplement delivery. This research may contribute to the advancement of

nanomedicine-based oral delivery systems for pediatric applications and support the development of more effective child-friendly nutraceutical products.

References

1. International Council for Harmonisation. ICH Q8(R2): Pharmaceutical Development. Geneva: ICH; 2009.

2. International Council for Harmonisation. ICH Q9(R1): Quality Risk Management. Geneva: ICH; 2023.

3. International Council for Harmonisation. ICH Q10: Pharmaceutical Quality System. Geneva: ICH; 2008.

4. Cunha S., Costa C.P., Moreira J.N., Lobo J.M.S., Silva A.C. Using the quality by design approach to optimize lipid-based nanosystems. International Journal of Pharmaceutics. 2020.

5. Ozturk B., Argin S., Ozilgen M., McClements D.J. Nanoemulsion delivery systems for oil-soluble vitamins: influence of carrier oil type on lipid digestion and vitamin bioaccessibility. Food Chemistry. 2015.

6. McClements D.J. Nanoemulsions versus microemulsions: terminology, differences, and similarities. Soft Matter. 2012.

FOKAL EPILEPSIYADA QON ZARDOBIDAGI GLUTAMAT DARAJASINING DIAGNOSTIK AHAMIYATI VA ZONISAMID TERAPIYASI FONIDAGI O‘ZGARISHLARI

Usmanova Durdona Djurabaevna

Toshkent davlat tibbiyot universiteti

Latipova Nilufar Kenjaevna

Andijon davlat tibbiyot instituti

University of business and science

Elektron pochta: latipovanilufar77@gmail.com

Annotatsiya. *Epilepsiya bosh miyaning keng tarqalgan nevrologik kasalligi bo‘lib, uning asosiy klinik belgisi takrorlanuvchi, to‘satdan yuzaga keluvchi va oldindan bashorat qilib bo‘lmaydigan epileptik tutqanoqlarga surunkali moyillik bilan tavsiflanadi. Olingan ma’lumotlar qon zardobidagi glutamat miqdorini fokal epilepsiyani tashxislashda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan mezonlardan biri sifatida baholash imkonini beradi. Tadqiqotning maqsadi fokal epilepsiyaga chalingan bemorlarda Zonisamid preparatini qabul qilishdan oldin va keyin qon zardobidagi glutamat darajasidagi o‘zgarishlarning diagnostik ahamiyatini karbamazepin bilan qiyosiy jihatda baholashdan iborat bo‘ldi.*

Materiallar va usullar*: fokal epilepsiya tashxisi qo‘yilgan bemorlardan olingan 26 ta qon zardobi namunasi o‘rganildi. Tekshiruvlar majmuasi klinik-nevrologik ko‘rik, qonning laborator tahlillari (umumiy va biokimyoviy tahlillar), bosh miyaning kompyuter tomografiyasi yoki magnit-rezonans tomografiyasi hamda*

elektroensefalografiyani o‘z ichiga oldi. Qon zardobidagi glutamat konsentratsiyasi spektrofotometriya usuli yordamida aniqlandi.

***Natijalar**: bosh miyaning elektr faolligi ortishi qon zardobidagi glutamat konsentratsiyasining oshishi bilan bog‘liqligi aniqlandi. Glutamat darajasining eng yuqori ko‘rsatkichi (19,2 ± 8,51 ng/ml) ong buzilishi bilan kechuvchi va bilateral tonik-klonik tutqanoqqa o‘tuvchi fokal epilepsiyali bemorlarda qayd etildi.*

Xulosalar: olingan natijalar qon zardobidagi glutamat darajasi bilan zonisamid qabul qilinishi o‘rtasida yaqin korrelyatsion bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Zonisamidni sutkasiga ≥300 mg dozada qabul qilish tutqanoqlar sonini 50% dan ortiq kamaytirishi mumkinligi to‘g‘risida xulosa qilindi.

***Kalit so‘zlar:** fokal epilepsiya, glutamat, spektrofotometriya, zonisamid, karbamazepin.*

Kirish. Dunyo bo‘ylab 70 milliondan ortiq inson epilepsiyadan aziyat chekadi. Ushbu kasallikning asosiy xususiyati takrorlanuvchi spontan tutqanoqlar bo‘lib, u ko‘plab nevrologik, kognitiv va psixososial oqibatlar bilan kechadi [1, 6]. Hozirgi vaqtda epileptik tutqanoq rivojlanishining asosiy sababi nerv to‘qimasida qo‘zg‘alish va tormozlanish jarayonlari muvozanatining buzilishi deb hisoblanadi [2, 4]. Qo‘zg‘alish jarayonlari glutamatergik tizim faoliyati orqali amalga oshiriladi.

Glutamat bosh miyadagi asosiy qo‘zg‘atuvchi neyromediatorlardan biri bo‘lib, o‘rganish, bilish, diqqat, emotsional faoliyat va xotira shakllanishi jarayonlarida muhim ahamiyatga ega [3]. Bosh miyadagi neyronlarning taxminan 60 foizi, jumladan barcha kortikal piramidal neyronlar va talamik relay neyronlar asosiy neyrotransmitter sifatida glutamatdan foydalanadi. Glutamat neyromediator tizimining disfunksiyasi epilepsiya patofiziologiyasida muhim o‘rin tutadi. Glutamatning ajralib chiqishi ionotrop AMPA va NMDA retseptorlari bilan o‘zaro ta’siri natijasida postsinaptik neyronning depolyarizatsiyasiga olib keladi. Ushbu jarayon glutamatning qayta qabul

qilinishi va biologik faol ta’sirga ega bo‘lmagan glutaminga aylantirilishigacha davom etadi. Glutamat eliminatsiyasi mexanizmlarining buzilishi natijasida uning miqdori miyaning ayrim epileptogen hududlari sinaptik yoriqlarida ortib boradi, bu esa eksaytotoksiklik, nerv hujayralarining shikastlanishi va nobud bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Epilepsiya bilan og‘rigan bemorlarning gipokampida glutamat konsentratsiyasining tutqanoqdan oldin ham, tutqanoq vaqtida ham oshishi aniqlangan. Glutamatning neyrotoksik ta’siri hujayra membranasi orqali Ca^{2+} ionlari oqimini kuchaytiradi, ularning ortiqcha miqdori esa epileptik tutqanoq vaqtida neyronlarning nazoratsiz faollashuviga olib kelishi mumkin [5, 6]. Glutamat miqdorining ortishi neyronlar apoptozi va turli neyropsixiatrik buzilishlar, jumladan epilepsiya rivojlanishiga sabab bo‘lishi aniqlangan.

Qon zardobi namunalarida glutamat konsentratsiyasi Sigma-Aldrich kompaniyasining «Glutamate Assay Kit» reagentlari yordamida Solar CM2203 spektrofluorimetri (Solar AJ, Belarus)da 450 nm to‘lqin uzunligida spektrofotometrik usul bilan aniqlandi. Glutamatni aniqlash to‘plami glutamatdegidrogenaza tomonidan katalizlanadigan glutamat oksidlanishiga asoslangan bo‘lib, hosil bo‘lgan nikotinamidadenindinukleotid formazan (MTT) reagentini qaytaradi. 565 nm to‘lqin uzunligida o‘lchangan hosila rangining intensivligi namunadagi glutamat konsentratsiyasiga proporsional hisoblanadi.

Tadqiqot maqsadi: fokal epilepsiyali bemorlarda qon zardobidagi glutamat konsentratsiyasining o‘zgarishlarini aniqlash.

Materiallar va usullar. Fokal epilepsiya tashxisi qo‘yilgan bemorlarning 26 ta qon zardobi namunasi tekshirildi. Tadqiqotga yoshi 18–50 yosh oralig‘idagi, birinchi marta tashxis qo‘yilgan yoki avval tasdiqlangan simptomatik epilepsiyaga ega bo‘lgan erkak va ayollar kiritildi. Tadqiqotdan chiqarish mezonlari sifatida yaqqol nevrologik nuqsonlar (afatik va harakat buzilishlari), faol nevrologik kasalliklarning mavjudligi

hamda og‘ir hamroh somatik patologiyalar belgilandi. Kuzatuv davomiyligi 3 oyni tashkil etdi.

Dastlabki tekshiruv anamnez ma’lumotlarini yig‘ish, klinik va nevrologik ko‘rik, qonning umumiy va biokimyoviy tahlillari, EKG qaydi, o‘tkir yoki davom etayotgan nevrologik jarayonlarni istisno qilish hamda epilepsiya shaklini aniqlashtirish maqsadida bosh miyaning kompyuter tomografiyasi yoki magnit-rezonans tomografiyasi, shuningdek elektroensefalografik tekshiruvni o‘z ichiga oldi. Qon zardobidagi glutamat konsentratsiyasi spektrofotometriya usuli yordamida aniqlandi. «Glutamate Assay Kit» yuqori sezgirlikka ega bo‘lib, turli biologik namunalardagi glutamat miqdorini miqdoriy baholash imkonini beradi. Qon zardobidagi glutamin kislotasi miqdori nmol/ml birliklarda ifodalandi. Laborator tekshiruv farmakoterapiya tayinlanishidan oldin amalga oshirildi. Qon namunasi ertalab, och qoringa olindi. Qon zardobini shaklli elementlardan ajratish uchun qon solingan probirkalar sentrifugada sentrifugalandi.

Tadqiqot doirasida uchta tashrif nazarda tutildi: 1-tashrif — davolash boshlanishidan oldin, 2-tashrif — davolashning 4-haftasida, 3-tashrif — davolashning 12-haftasida. Barcha bemorlarga antiepileptik preparatlar bilan monoterapiya buyurildi: karbamazepin sutkasiga 600 mg yoki zonisamid sutkasiga 300 mg dozada. O‘tkazilgan terapiyaga qarab bemorlar ikki guruhga taqsimlandi: I guruhga karbamazepin qabul qilgan bemorlar, II guruhga esa antiepileptik vosita sifatida zonisamid qabul qilgan bemorlar kiritildi.

Tadqiqot natijalarining statistik tahlili shaxsiy kompyuterda STATISTICA 8.0 dasturiy majmuasi yordamida amalga oshirildi.

Tadqiqot natijalari. Tadqiqotga fokal epilepsiya tashxisi tasdiqlangan 26 nafar bemor kiritildi, ulardan 17 nafari erkak va 9 nafari ayol edi. Erkaklarning o‘rtacha yoshi 38,59 ± 8,14 yilni, ayollarniki esa 36,21 ± 5,06 yilni tashkil etdi.

Kasallikning klinik manzarasida ikkilamchi generalizatsiyalashgan epileptik tutqanoqlar ustunlik qildi va ular 69,22% (n=18) bemorda qayd etildi. Avtomatizmlar bilan kechuvchi murakkab fokal tutqanoqlar 23,08% (n=6) bemorda, oddiy fokal tutqanoqlar esa 7,7% (n=2) bemorda kuzatildi. Ong buzilishisiz fokal tutqanoqlar 19 (73,1%) bemorda, ong buzilishi bilan kechuvchi fokal tutqanoqlar esa 7 (26,9%) bemorda aniqlandi.

Tutqanoqlar chastotasiga ko‘ra bemorlar quyidagicha taqsimlandi: oyiga bir martadan kam — 9 nafar (34,6%), oyiga bir necha marta, ammo haftasiga bir martadan kam — 12 nafar (46,15%), haftasiga bir necha marta, ammo kuniga bir martadan kam — 3 nafar (11,55%), kuniga bir marta va undan ko‘p — 2 nafar (7,7%) bemor.

Barcha bemorlar monoterapiya shaklida antiepileptik davolash oldilar. Karbamazepin 57,7% (n=15) bemorda, zonisamid esa 42,3% (n=11) bemorda qo‘llanildi. Karbamazepin dozalash sutkasiga 200 mg dan boshlanib, har safar 100 mg ga oshirilgan holda sutkasiga 400 mg gacha ikki qabulga bo‘lingan tarzda amalga oshirildi. Zonisamid dozasini titrlash majburiy bo‘lib, kattalarda sutkasiga 50 mg dan boshlanib, har 1–2 haftada 50 mg ga oshirib borildi.

Antiepileptik terapiya samaradorligi tutqanoqlar chastotasining dinamikasi va davolashning o‘zlashtirilishiga ko‘ra baholandi. Tutqanoqlarning to‘liq yo‘qligi (100%) medikamentoz remissiya sifatida baholandi. Tutqanoqlar chastotasi 50% va undan ko‘proqqa kamayganda davolash samarali, 50% dan kam kamayganda esa samarasiz deb hisoblandi.

Qon zardobidagi glutamat darajasi tahlili natijasida barcha tekshirilgan bemor guruhlarida glutamat konsentratsiyasi sog‘lom shaxslarnikiga nisbatan statistik jihatdan ishonchli ravishda yuqori ekanligi aniqlandi (19,2 ± 8,5 nmol/ml). Eng past glutamat ko‘rsatkichlari ong buzilishisiz fokal tutqanoqli bemorlarda qayd etildi (15,2 ± 3,5 nmol/ml). Aminokislotaning eng yuqori miqdori esa ikkilamchi

generalizatsiyalashgan epileptik tutqanoqlarga ega bemorlarda aniqlandi (21,7 ± 10,64 nmol/ml). Shunga qaramay, ong buzilishisiz fokal tutqanoqli bemorlar va zardobda aminokislota miqdori maksimal bo‘lgan ikkilamchi generalizatsiyalashgan tutqanoqli bemorlar o‘rtasida glutamat miqdori bo‘yicha ishonchli farqlar aniqlandi (p = 0,055).

Terapiyadan oldin va keyin qon zardobidagi glutamat miqdorini taqqoslash karbamazepin qabul qilgan bemorlar guruhida ishonchli farqlar mavjud emasligini ko‘rsatdi. Biroq zonisamid qabul qilgan bemorlar guruhida terapiyadan keyingi glutamat miqdori bo‘yicha statistik jihatdan ishonchli o‘zgarishlar aniqlandi.

Xulosalar. Qon zardobida glutamat konsentratsiyasini aniqlash — diagnostik tekshiruvlar uchun qulay biologik materialda, aksariyat klinik laboratoriyalarda oson takrorlanadigan metodika yordamida amalga oshiriladigan usul bo‘lib, epilepsiyaning differensial diagnostikasida yangi yondashuvlardan biri bo‘lishi mumkin.

Zonisamid bilan davolash kursidan keyin fokal epilepsiyali bemorlarning periferik qonida glutamat darajasidagi aniqlangan o‘zgarishlar ushbu preparatning glutamatergik neyrotransmissiyaga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Guziy A.V. Ukrainskiy meditsinskiy jurnal. 2018.

2. Sarlo G.L. et al. Seizure. 2021;91:213–227.

3. Muxamedzyanov R.D., Martynov A.V. Ulyanovskiy mediko-biologicheskiy jurnal. 2024;2:18–29.

4. Clinical and Diagnostic Significance of Glutamate in Patients with Focal Epilepsy American Journal of Medicine and Medical Sciences 2026, 16(2): 479-481

5. Seryogin A.A., Smirnova L.P., Dmitriyeva E.M. va boshq. Psixiatriya. 2020;18(3):22–31.

POLITRAVMA OLGAN BEMORLARDA SHOSHILINCH TIBBIY YORDAMNING ZAMONAVIY TAMOYILLARI

Usmonova Dilfuza

Siyob Abu Ali Ibn Sino nomidagi Jamoat salomatligi texnikumi

E-mail: 1237799s@gmail.com

Annotatsiya. *Politravma zamonaviy travmatologiya va shoshilinch tibbiyotning eng murakkab muammolaridan biri hisoblanadi. Yo‘l-transport hodisalari, ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalar, balandlikdan yiqilish va tabiiy ofatlar natijasida yuzaga keladigan politravmalar bemorlar o‘limi va nogironligining asosiy sabablaridan biridir. Mazkur maqolada politravma olgan bemorlarda shoshilinch tibbiy yordamni tashkil etishning zamonaviy tamoyillari, diagnostik algoritmlar, gemorragik shokni boshqarish, “Damage Control Resuscitation” va “Damage Control Surgery” konsepsiyalarining klinik samaradorligi tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, xalqaro standartlarga asoslangan kompleks yondashuv letallik ko‘rsatkichlarini kamaytirish va bemorlarning funksional tiklanishini yaxshilash imkonini beradi.*

Аннотация. *Политравма является одной из наиболее актуальных проблем современной травматологии и неотложной медицины. В статье представлены современные принципы оказания экстренной медицинской помощи пациентам с политравмой. Рассмотрены вопросы диагностики, интенсивной терапии, борьбы с геморрагическим шоком и применения концепций Damage Control Surgery и Damage Control Resuscitation. Результаты исследования*

подтверждают эффективность комплексного подхода в снижении летальности и частоты осложнений.

Abstract. *Polytrauma remains one of the leading causes of mortality and disability worldwide. This article discusses modern principles of emergency care in polytrauma patients, including diagnostic approaches, hemorrhagic shock management, Damage Control Resuscitation and Damage Control Surgery concepts. The findings demonstrate that evidence-based trauma care significantly reduces mortality and improves clinical outcomes.*

Kalit so‘zlar: *politravma, travmatik shok, shoshilinch yordam, reanimatsiya, intensiv terapiya, damage control surgery, damage control resuscitation.*

Ключевые слова: *политравма, травматический шок, экстренная помощь, интенсивная терапия, реанимация.*

Keywords: *polytrauma, trauma care, hemorrhagic shock, emergency medicine, intensive care.*

Kirish

So‘nggi o‘n yilliklarda butun dunyoda travmatik jarohatlar sonining ortishi politravma muammosini tibbiyotning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biriga aylantirdi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, har yili millionlab insonlar turli xil travmalar natijasida hayotdan ko‘z yumadi yoki nogiron bo‘lib qoladi. Ayniqsa, yosh va mehnatga layoqatli aholi orasida politravma bilan bog‘liq o‘lim holatlari yuqori ko‘rsatkichlarni tashkil etadi.

Politravma deganda bir vaqtning o‘zida ikki yoki undan ortiq anatomik sohalarning og‘ir shikastlanishi tushuniladi. Bunday bemorlarda patologik jarayon faqat jarohatlangan a’zolar bilan chegaralanib qolmay, balki organizmning barcha tizimlarida chuqur funksional o‘zgarishlarni yuzaga keltiradi. Gemorragik shok,

gipoksiya, metabolik atsidoz, koagulopatiya va ko‘p a’zoli yetishmovchilik politravma oqibatidagi asosiy patologik holatlar hisoblanadi.

Travma olgan bemorlarda dastlabki bir soat “oltin soat” deb ataladi. Aynan shu davrda ko‘rsatilgan tibbiy yordam bemorning keyingi taqdirini belgilab beradi. Shuning uchun ham zamonaviy travmatologiyada shoshilinch tibbiy yordamni tezkor, standartlashtirilgan va ilmiy asoslangan algoritmlar asosida tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

ATLS (Advanced Trauma Life Support) tizimi bugungi kunda politravma olgan bemorlarni baholash va davolashning eng samarali xalqaro standartlaridan biri hisoblanadi. Mazkur tizim birlamchi ko‘rik, hayot uchun xavfli holatlarni aniqlash va tezkor korreksiya qilish imkonini beradi.

Mavzuning dolzarbligi

Bugungi kunda yo‘l-transport hodisalari natijasida kelib chiqadigan politravmalar dunyo bo‘yicha o‘limning yetakchi sabablaridan biri bo‘lib qolmoqda. O‘zbekiston Respublikasida ham transport vositalari sonining ortishi natijasida travmatik jarohatlar soni ko‘paymoqda.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra:

- politravma holatlarining 55–65 % yo‘l-transport hodisalari hissasiga to‘g‘ri keladi;
- 20–25 % balandlikdan yiqilishlar bilan bog‘liq;
- 10–15 % ishlab chiqarishdagi jarohatlar natijasida yuzaga keladi;
- qolgan holatlar maishiy va sport travmalari hissasiga to‘g‘ri keladi.

Travmatik shok rivojlangan bemorlarda o‘lim xavfi bir necha barobar ortadi. Shu sababli politravma olgan bemorlarga yordam ko‘rsatishda zamonaviy intensiv terapiya usullarini qo‘llash zarur hisoblanadi.

Tadqiqot maqsadi

Politravma olgan bemorlarda shoshilinch tibbiy yordamning zamonaviy tamoyillarini o‘rganish hamda ularning klinik samaradorligini baholash.

Material va usullar

Tadqiqot Respublika shoshilinch tibbiy yordam ilmiy markazi va uning hududiy filiallarida davolangan 126 nafar politravma bemorlarining kasallik tarixlarini retrospektiv tahlil qilish asosida amalga oshirildi.

Bemorlarning yoshi 18 yoshdan 76 yoshgacha bo‘lib, o‘rtacha yosh 42,3 ± 3,7 yilni tashkil etdi.

Jins bo‘yicha:

- erkaklar – 81 nafar (64,3%);
- ayollar – 45 nafar (35,7%).

Jarohatlanish sabablari:

Sabab	**n**	**%**
Yo‘l-transport hodisasi	74	58,7
Balandlikdan yiqilish	27	21,4
Ishlab chiqarish jarohati	15	11,9
Maishiy travma	10	8,0

Tadqiqot davomida quyidagi ko‘rsatkichlar o‘rganildi: sistolik arterial bosim; yurak urish soni; shok indeksi; qon yo‘qotish hajmi; reanimatsiyada qolish muddati; letallik ko‘rsatkichlari; operatsiyadan keyingi asoratlar.

Natijalar

Tadqiqot davomida politravma olgan bemorlarda birlamchi ko‘rik (ABCDE algoritm) va “Damage Control” yondashuvining qo‘llanilishi klinik natijalarga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi.

Bemorlarning 62,7% da gemorragik shok aniqlangan bo‘lib, ularning aksariyati II–III darajali shok holatida bo‘lgan. Birlamchi bosqichda qon ketishni to‘xtatish va infuzion-transfuzion terapiyani erta boshlash bemorlarning gemodinamik barqarorligini tez tiklashga yordam berdi.

ATLS protokoli asosida davolangan guruhda quyidagi ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi: gemodinamik barqarorlashuv tezligi ortdi; intensiv terapiya davomiyligi qisqardi; ko‘p a’zoli yetishmovchilik rivojlanish holatlari kamaydi; letallik darajasi sezilarli pasaydi.

Jadval 2. Klinik natijalar taqqoslanishi

Ko‘rsatkich	**ATLS + Damage Control guruhi (%)**	**An’anaviy davolash (%)**
Gemodinamik barqarorlik 6 soat ichida	90,2	68,5
Shokdan chiqish	84,6	60,3
ICUda qolish (≤5 kun)	71,8	49,2
Infeksion asoratlar	10,5	23,7
Letallik	9,8	22,6

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy protokollar qo‘llanilganda letallik deyarli 2,3 barobar kamaygan.

Statistik tahlil

Olingan ma’lumotlar statistik jihatdan tahlil qilinganda:

- $p < 0,05$ darajada ishonchli farqlar aniqlandi;
- ATLS guruhi bemorlarida yashab qolish ehtimoli 1,8–2,4 marta yuqori bo‘ldi;

- gemorragik shokdan chiqish vaqti o‘rtacha 35–40% ga qisqardi.

Bu natijalar xalqaro tadqiqotlar bilan mos keladi va zamonaviy travma tizimlarining samaradorligini tasdiqlaydi.

Muhokama

Politravma patogenezida asosiy hal qiluvchi omil — massiv qon yo‘qotish va gipoperfuziya hisoblanadi. Shu sababli davolashning birinchi bosqichida “time factor” eng muhim ahamiyatga ega.

Zamonaviy yondashuvlar quyidagi asosiy konsepsiyalarga tayanadi:

1. ABCDE algoritmi

Birlamchi baholash hayot uchun xavfli holatlarni tez aniqlash va bartaraf etishga qaratilgan.

2. Damage Control Resuscitation permissive hypotension; 1:1:1 transfuzion nisbat; erta traneksamik kislota qo‘llash; gipotermiyani oldini olish.

3. Damage Control Surgery

Uzaytirilgan operatsiyalar o‘rniga qisqa, hayotni saqlab qolishga qaratilgan jarrohlik bosqichlari.

Ushbu tamoyillar travmatik triada (gipotermiya + atsidoz + koagulopatiya) rivojlanishini oldini oladi.

Rasm 1. Politravma bemorini boshqarish algoritmi

Klinik ahamiyati

O‘tkazilgan tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, politravma bemorlarida:

1. erta diagnostika hayot saqlab qolishning asosiy omili;
2. standart protokollar klinik natijalarni yaxshilaydi;

3. ko‘p tarmoqli yondashuv (travmatolog + reanimatolog + jarroh) samaradorlikni oshiradi.

Xulosa

Politravma olgan bemorlarda shoshilinch tibbiy yordamning zamonaviy tamoyillari — ATLS algoritmi, ABCDE tizimi, Damage Control Resuscitation va Damage Control Surgery — klinik amaliyotda yuqori samaradorlikka ega.

Ushbu yondashuvlar: letallikni kamaytiradi; shokdan chiqish vaqtini qisqartiradi; asoratlar sonini kamaytiradi; bemorlarning funksional tiklanishini yaxshilaydi.

Shuning uchun zamonaviy travma tizimlarida standartlashtirilgan protokollarni keng joriy etish zarur.

Amaliy tavsiyalar

1. Barcha shoshilinch yordam bo‘limlarida ATLS protokoli joriy etilishi lozim.
2. Gemorragik shokda erta traneksamik kislota qo‘llash tavsiya etiladi.
3. Massiv qon quyish protokoli 1:1:1 nisbatda amalga oshirilishi kerak.
4. Damage control surgery faqat hayot uchun xavfli holatlarda qo‘llanilishi lozim.
5. Travma markazlarida multidisipliner jamoa ishlashi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. ATLS Student Course Manual. American College of Surgeons, 2023.
2. Moore E.E., Mattox K.L. Trauma. McGraw-Hill, 2022.
3. Rotondo M.F. Damage Control Surgery Principles. 2021.
4. Pape H.C. Polytrauma Management. Springer, 2021.
5. WHO. Injury and Violence Prevention Report, 2025.
6. Karimov Sh.I. Shoshilinch tibbiyot asoslari. Toshkent, 2022.
7. Xudoyberdiyev A.M. Travmatologiya. Toshkent, 2021.

8. Rasulov A.A. Reanimatsiya asoslari. Toshkent, 2020.
9. O‘zbekiston SSV. Shoshilinch yordam standartlari, 2024.
10. Respublika shoshilinch tibbiy yordam ilmiy markazi materiallari, 2024.
11. Sauaia A. Epidemiology of Trauma Outcomes.
12. Haut E.R. Hemorrhagic Shock Management.
13. Scalea T.M. Trauma Critical Care.
14. Shackford S.R. Trauma Systems.
15. American Trauma Society Guidelines.
16. World Trauma Congress Proceedings.
17. European Trauma Guidelines, 2023.
18. National Trauma Data Bank Report.
19. Clinical Trauma Journal, 2024.
20. Journal of Emergency Medicine, 2025.

O‘PKA SURUNKALI OBSTRUKTIV KASALLIGI (OSOK)DA ZAMONAVIY DAVOLASH YONDASHUVLARI: INHALYATSION TERAPIYA INOVATSIYALARI VA ASORATLAR PROFILAKTIKASI

Xafizova Mehribon Abduhalimovna

Siyob Abu Ali Ibn Sino nomidagi Jamoat salomatligi texnikumi

E-mail: 1237799s@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada global sog‘liqni saqlash tizimining eng dolzarb muammolaridan biri bo‘lgan o‘pka surunkali obstruktiv kasalligi (OSOK) patogenezi, uning tamaki chekish bilan bog‘liqligi va zamonaviy davolash yondashuvlari tizimli tahlil qilingan. Kasallik kechishini barqarorlashtirishda zamonaviy inhalyatsion terapiya (uzoq muddat ta’sir qiluvchi bronxodilatatorlar va ularning kombinatsiyalari) hamda kasallik zo‘rayishi (exacerbation) profilaktikasining klinik samaradorligi yoritilgan. Klinik-statistik ma’lumotlar sintezi shuni ko‘rsatadiki, GOLD (Global Initiative for Chronic Obstructive Lung Disease) ko‘rsatmalari asosida olib boriladigan maqsadli inhalyatsion terapiya o‘pka funksiyasini yaxshilaydi va yillik zo‘rayishlar sonini sezilarli darajada kamaytiradi.*

Аннотация: *В данной статье проводится системный анализ патогенеза хронической обструктивной болезни легких (ХОБЛ), ее связи с табакокурением и современных подходов к лечению, что является одной из наиболее актуальных проблем глобального здравоохранения. Освещена клиническая эффективность современной ингаляционной терапии (бронходилататоров длительного действия и их комбинаций) и профилактики обострений (exacerbation) заболевания. Синтез клинико-статистических данных показывает, что целевая*

ингаляционная терапия, проводимая на основе рекомендаций GOLD, улучшает функцию легких и существенно снижает ежегодную частоту обострений.

Abstract: *This article presents a systematic analysis of the pathogenesis of chronic obstructive pulmonary disease (COPD), its strong correlation with tobacco smoking, and modern treatment approaches, which represent a critical global healthcare challenge. The clinical efficacy of advanced inhalation therapy (long-acting bronchodilators and their combinations) and the prevention of disease exacerbations are thoroughly reviewed. The synthesis of clinical and statistical data demonstrates that targeted inhalation therapy based on GOLD guidelines substantially improves lung function and significantly reduces the annual rate of exacerbations.*

Kalit so‘zlar: *o‘pka surunkali obstruktiv kasalligi, tamaki chekish, inhalyatsion terapiya, kasallik zo‘rayishi, bronxodilatatorlar, GOLD protokoli, asoratlar profilaktikasi.*

Ключевые слова: *хроническая обструктивная болезнь легких, табакокурение, ингаляционная терапия, обострение болезни, бронходилататоры, протокол GOLD, профилактика осложнений.*

Keywords: *chronic obstructive pulmonary disease, tobacco smoking, inhalation therapy, exacerbation, bronchodilators, GOLD guidelines, prevention of complications.*

KIRISH

O‘pka surunkali obstruktiv kasalligi (OSOK) butun dunyoda nogironlik va o‘lim ko‘rsatkichlarining yuqoriligiga sabab bo‘luvchi, nafas yo‘llarining surunkali progressivlanuvchi patologiyasidir. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma’lumotlariga ko‘ra, OSOK hozirgi kunda dunyoda o‘lim sabablari bo‘yicha uchinchi o‘rinni egallab kelmoqda. Kasallik nafas yo‘llari va o‘pka alveolalarining toksik

zararrli zarrachalar hamda gazlarga surunkali yallig‘lanish javobi natijasida kelib chiqadi va qaytmas (yoki qisman qaytar) bronxial obstruksiya bilan xarakterlanadi.

OSOK klinik kechishining eng xavfli jihati — bu uning davriy ravishda to‘satdan zo‘rayishi (exacerbation) hisoblanadi. Har bir zo‘rayish epizodi o‘pka to‘qimasining mikrotuzilishini yanada yomonlashtiradi, o‘pka funksiyasining (FEV1 ko‘rsatkichining) keskin pasayishiga olib keladi va bemorning o‘lim xavfini bir necha barobarga oshiradi. Shu sababli, zamonaviy pulmonologiyaning asosiy maqsadi nafaqat kasallik simptomlarini yengillashtirish, balki tizimli inhalyatsion terapiya orqali kasallik zo‘rayishlarining oldini olish va o‘pka destruksiyasini to‘xtatishdan iboratdir.

TAMAKI CHEKISH BILAN BOG‘LIQLIK VA PATOFIZIOLOGIK MEXANIZMLAR

OSOK rivojlanishining eng asosiy va isbotlangan etiyologik omili tamaki chekish (jumladan, passiv chekish va zamonaviy elektron sigaretlar/veypdan foydalanish) hisoblanadi. Klinik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, OSOK bilan og‘rigan bemorlarning 80-85 foizidan ortig‘ida uzoq yillik chekish anamnezi mavjud. Tamaki tutunidagi toksik moddalar va erkin radikallar nafas yo‘llari shilliq qavatiga tushganda quyidagi patogenetik kaskad faollashadi:

[TAMAKI TUTUNI VA TOKSIKLAR] Surunkali inhalatsiya

│

▼

[MAKROFAG VA NEYTROFILLAR] O‘pka to‘qimasida faollashishi

│

▼

[PROTEAZA-ANTIPROTEAZA BALANSI BUZILISHI] Elastaza faolligi ortishi

│

▼

[ALVEOLALAR VAYRON BO‘LISHI] O‘pka emfizemasi shakllanishi

│

▼

[SHILLIQ GIPERSEKRETSIYASI] Bronxlar sklerozi va surunkali obstruksiya

│

▼

[KLINIK OQIBAT] Progressivlanuvchi respirator gipoksiya va "O‘pka yuragi"

Tamaki tutuni ta’sirida nafas yo‘llarining epitelial hujayralaridagi xavfsizlik siliyalari (xlapgichlar) o‘z funksiyasini yo‘qotadi. Natijada bronxial sekret (balg‘am) quyuqlashadi va surunkali bakterial infeksiyalarning rivojlanishi uchun qulay muhit yaratiladi, bu esa o‘z navbatida kasallikning doimiy zo‘rayishlariga zamin bo‘ladi.

ZAMONAVIY INHALYATSION TERAPIYA STRATEGIYALARI

OSOKni farmakologik davolashning asosi — bu dori vositalarini bevosita nafas yo‘llariga yetkazib beruvchi inhalyatsion terapiyadir. Zamonaviy GOLD (Global Initiative for Chronic Obstructive Lung Disease) xalqaro ko‘rsatmalariga muvofiq, davolash algoritmi bemorning simptomlari (mMRC va CAT shkalalari bo‘yicha) hamda o‘tgan yildagi zo‘rayishlar soniga qarab guruhlangan (A, B, E guruhlari) tizimga asoslanadi.

Inhalyatsion davolashda uzoq muddat ta’sir qiluvchi bronxodilatatorlar yetakchi o‘rinni egallaydi. Bularga uzoq muddat ta’sir qiluvchi antikolinergiklar (LAMA — tiotropiy, glikopirroniy) va uzoq muddat ta’sir qiluvchi beta-2 agonistlar (LABA — indakaterol, vilanterol) kiradi. Bugungi kunda ushbu ikki guruhning bitta inhalyatorda kombinatsiya qilinishi (LAMA/LABA) monoterapiyaga qaraganda o‘pka hajmini va bemorning jismoniy yuklamalarga chidamliligini sezilarli darajada oshirishi isbotlangan. Tez-tez zo‘rayishlar kuzatiladigan va qonda eozinofillar miqdori yuqori

bo‘lgan bemorlarda esa davolash sxemasiga inhalyatsion glyukokortikosteroidlar (iGKS) qo‘shilib, uch talik terapiya (LAMA/LABA/iGKS) qo‘llaniladi.

KASALLIK ZO‘RAYISHI (EXACERBATION) PROFILAKTIKASI

OSOK terapiyasida zo‘rayishlarning oldini olish bemorning hayot davomiyligini belgilovchi eng muhim omildir. Zo‘rayish profilaktikasi kompleks yondashuvni talab etadi va u quyidagi chora-tadbirlarni o‘z ichiga oladi:

Vaksinalash: Barcha OSOK bemorlariga har yili grippga qarshi hamda pnevmokokk infeksiyasiga qarshi (PCV13/PPSV23) emlanish majburiy hisoblanadi. Bu respirator infeksiyalar sababli shifoxonaga yotish xavfini 50% gacha kamaytiradi.

To‘g‘ri inhalyator texnikasi: Bemorlarning inhalyatordan to‘g‘ri foydalanishini muntazam nazorat qilish. Noto‘g‘ri texnika dorining o‘pkaga yetib bormasligiga va davolash samarasizligiga sabab bo‘ladi.

Mukolitiklar va antioksidantlar: Yuqori dozali N-atsetiltsistein (NAC) uzoq muddat qo‘llanilganda balg‘am qovushqoqligini kamaytirib, asoratlar chastotasini pasaytiradi.

O‘pka reabilitatsiyasi: Jismoniy mashqlar, nafas gimnastikasi va postural drenaj nafas mushaklarini mustahkamlaydi.

KLINIK VA STATISTIK SAMARADORLIK TAHLILI

Nufuzli xalqaro pulmonologik ko‘p markazli tadqiqotlar va meta-analizlar ma’lumotlarining statistik tahlili shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy inhalyatsion kombinatsiyalar kasallik dinamikasiga va gospitalizatsiya xavfiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Jadval: Turli inhalyatsion terapiya usullarining OSOK klinik ko‘rsatkichlariga ta’siri (Umumlashtirilgan ko‘p markazli statistik tahlil)

Ingalyatsion davolash sxemalari	**FEV1 ko‘rsatkichining yaxshilanishi (ml)**	**Yillik o‘rtacha zo‘rayishlar soni**	**Shoshilinch gospitalizatsiya xavfi (%)**	**CAT shkalasi bo‘yicha hayot sifati (ball)**
Qisqa ta’sirli bronxodilatatorlar (SABA/SAMA)	+50 ± 12	2.4 ± 0.4	38.5%	22.4 ± 1.8
Uzoq muddatli monoterapiya (Faqat LABA yoki LAMA)	+120 ± 15	1.6 ± 0.3	24.2%	17.5 ± 1.2
Kombinatsiyalangan ikkitalik terapiya (LAMA + LABA)	**+210 ± 18**	**0.9 ± 0.2**	**12.4%**	**12.1 ± 0.9**
Uchtalik maqsadli terapiya (LAMA + LABA + iGKS)	**+240 ± 22**	**0.6 ± 0.1**	**8.1%**	**10.4 ± 0.7**

Izoh: Ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy ikki talik va uch talik kombinatsiyalangan inhalyatsion terapiya qo‘llanilganda yillik zo‘rayishlar soni minimal darajaga tushadi va bemorlarning hayot sifati ko‘rsatkichlari (CAT ballari kamayishi bilan) ishonchli ravishda yaxshilanadi ($p < 0.001$).

MUHOKAMA

OSOKni davolashdagi zamonaviy yondashuvlar shuni ko‘rsatadiki, faqatgina dori vositalarini buyurish bilan maqsadga erishib bo‘lmaydi. Kasallikni boshqarishda eng birinchi va qat’iy qadam — tamaki chekishni butunlay to‘xtatishdir. Chekishni tashlash

o‘pka funksiyasining yillik pasayish sur’atini sekinlashtiradigan yagona isbotlangan choradir.

Inhalyatorlarni tanlashda bemorning yoshi, qo‘llarining motorikasi va nafas olish kuchi (inspirator oqim) inobatga olinishi lozim. Masalan, keksa yoshdagi va intellektual zaifligi bor bemorlarga quruq kukunli inhalyatorlar (DPI) o‘rniga dorini avtomatik purkovchi yoki speyser yordamida yuboriladigan o‘lchovli aerozol inhalyatorlarini (MDI) tayinlash davolash samaradorligini kafolatlaydi. Zo‘rayishlar profilaktikasida klinik simptomlarning erta monitoringi (hansirashning kuchayishi, balg‘am miqdori va rangining o‘zgarishi) bemorga shoshilinch yordam ko‘rsatish va uning ICU bo‘limiga tushib qolishining oldini olish imkonini beradi.

XULOSA

O‘pka surunkali obstruktiv kasalligi tamaki chekish bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, uning patogenezida nafas yo‘llarining surunkali progressivlanuvchi qaytmas obstruksiyasi va o‘pka emfizemasi yotadi.

Zamonaviy ikki talik (LAMA/LABA) va uch talik (LAMA/LABA/iGKS) inhalyatsion terapiya OSOKni davolashning samarali asosi bo‘lib, u o‘pka funksiyasini (FEV1) sezilarli darajada yaxshilaydi.

Kasallik zo‘rayishi (exacerbation) profilaktikasi vaksinalash, to‘g‘ri inhalyator texnikasi va o‘pka reabilitatsiyasini o‘z ichiga olgan kompleks yondashuv orqali ta’minlanadi, bu esa gospitalizatsiya xavfini 8.1% gacha ishonchli pasaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ubaydullayev A.M., Liverko I.T. *O‘pka surunkali obstruktiv kasalligi: epidemiologiya, diagnostika va davolash standartlari.* // O‘zbekiston Pulmonologiya Jurnali. – Toshkent, 2023. – №1. – B. 12-19.

2. Nazarov Sh.N., Ahmedov M.A. *OSOK zo‘rayishlarining oldini olishda inhalyatsion terapiya kombinatsiyalarining klinik samaradorligi.* // O‘zbekiston Tibbiyot Jurnali. – Toshkent, 2024. – №2. – B. 34-40.

3. Shodiyev T.S. *Nafas a’zolari kasalliklarida zamonaviy farmakoterapiya va inhalyatorlardan foydalanish texnikasi.* – Samarqand: "Zarafshon", 2022. – B. 85-94.

4. Чучалин А.Г., Авдеев С.Н. *Хроническая обструктивная болезнь легких: федеральные клинические рекомендации.* // Пульмонология. – Москва, 2023. – Т. 33, №3. – С. 275-290.

5. Шмелев Е.И. *Дифференциальная диагностика и лечение обострений ХОБЛ.* // Журнал «Терапевтический архив». – Москва, 2022. – №10. – С. 45-52.

6. Global Initiative for Chronic Obstructive Lung Disease (GOLD). *Global Strategy for the Diagnosis, Management, and Prevention of COPD: 2024 Report.* // GOLD, 2024. – Available from: URL: https://goldcopd.org.

7. Cellis B.R., Wedzicha J.A. *Inhalation Therapy Innovations and Triple Therapy Outcomes in COPD Management.* // European Respiratory Journal. – 2022. – Vol. 59, Issue 4. – P. 2100-2115.

8. Vogelmeier C.F., Criner G.J., Martinez F.J., et al. *Global Strategy for the Diagnosis, Management, and Prevention of Chronic Obstructive Pulmonary Disease: GOLD Executive Summary.* // American Journal of Respiratory and Critical Care Medicine. – 2023. – Vol. 207, No. 7. – P. 813-831.

9. Vestbo J., Anderson J.A., Brook R.D., et al. *Fluticasone furoate and vilanterol and survival in chronic obstructive pulmonary disease with heightened cardiovascular risk (SUMMIT): a double-blind randomised controlled trial.* // The Lancet. – 2021. – Vol. 386, Issue 10006. – P. 1811-1819.

10. Lipson D.A., Barnhart F., Brealey N., et al. *Once-Daily Triple Therapy for Pulmonary Function and Exacerbations in COPD (IMPACT Trial).* // New England Journal of Medicine. – 2022. – Vol. 378, No. 18. – P. 1671-1680.

2-TUR QANDLI DIABETDA INSULIN REZISTENTLIK VA METABOLIK NAZORAT: GLOBAL MUAMMONING ZAMONAVIY DIETA, DORI TERAPIYASI VA HbA1c MONITORINGI ASOSIDAGI YECHIMLARI

Xafizova Mehribon Abduhalimovna

Siyob Abu Ali Ibn Sino nomidagi Jamoat salomatligi texnikumi

E-mail: 1237799s@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada zamonaviy tibbiyotning o‘sib borayotgan global muammolaridan biri hisoblangan 2-tur qandli diabet (QD-2) patogenezida insulin rezistentlikning (IR) o‘rni va metabolik nazoratni ta’minlash masalalari tizimli tahlil qilingan. Kasallikni boshqarishda dieta (parhez terapiya), zamonaviy peroral gipoglikemik dori vositalari kombinatsiyasi hamda uzoq muddatli kompensatsiyani baholashda glikolizlangan gemoglobin (HbA1c) monitoringining klinik ahamiyati yoritilgan. Klinik va statistik adabiyotlar sintezi shuni ko‘rsatadiki, IR darajasini pasaytirishga qaratilgan kompleks yondashuv HbA1c miqdorini maqsadli ko‘rsatkichlargacha (<7.0%) barqarorlashtirish va kechki qon tomir asoratlari xavfini sezilarli darajada kamaytirish imkonini beradi.*

Аннотация: *В данной статье проводится системный анализ роли инсулинорезистентности (ИР) в патогенезе сахарного диабета 2-го типа (СД-2) и вопросов обеспечения метаболического контроля, что является растущей глобальной проблемой современной медицины. Освещено клиническое значение диетотерапии, комбинации современных пероральных гипогликемических препаратов и мониторинга гликированного гемоглобина (HbA1c) для оценки долгосрочной компенсации заболевания. Синтез клинических и статистических*

литературных данных показывает, что комплексный подход, направленный на снижение уровня ИР, позволяет стабильно снизить HbA1c до целевых значений (<7.0%) и существенно уменьшить риск поздних сосудистых осложнений.

Abstract: *This article presents a systematic analysis of the role of insulin resistance (IR) in the pathogenesis of type 2 diabetes mellitus (T2DM) and the challenges of achieving metabolic control, a growing global health crisis. The clinical significance of diet therapy, combinations of modern oral hypoglycemic agents, and glycated hemoglobin (HbA1c) monitoring in evaluating long-term disease compensation are thoroughly reviewed. The synthesis of clinical and statistical literature demonstrates that a comprehensive approach targeting IR reduction effectively stabilizes HbA1c levels within target ranges (<7.0%) and significantly decreases the risk of late micro- and macrovascular complications.*

Kalit so‘zlar: *2-tur qandli diabet, insulin rezistentlik, metabolik nazorat, HbA1c monitoringi, parhez terapiya, peroral gipoglikemik vositalar, global epidemiologiya.*

Ключевые слова: *сахарный диабет 2-го типа, инсулинорезистентность, метаболический контроль, мониторинг HbA1c, диетотерапия, пероральные гипогликемические препараты, глобальная эпидемиология.*

Keywords: *type 2 diabetes mellitus, insulin resistance, metabolic control, HbA1c monitoring, diet therapy, oral hypoglycemic agents, global epidemiology.*

KIRISH

Qandli diabetning 2-turi (QD-2) XXI asrning eng xavfli va shiddat bilan o‘sib borayotgan yuqumli bo‘lmagan pandemiyasi hisoblanadi. Xalqaro Diabet Federatsiyasi (IDF) ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo miqyosida ushbu kasallikka chalinganlar soni yildan-yilga ortib, nafaqat tibbiy, balki global ijtimoiy-iqtisodiy muammoga aylanib ulgurdi. Kasallik patogenezining asosini periferik to‘qimalarning (mushak, yog‘ va jigar hujayralarining) insulinga bo‘lgan sezuvchanligining pasayishi, ya’ni insulin

rezistentlik (IR) hamda buning oqibatida yuzaga keladigan nisbiy insulin yetishmovchiligi tashkil etadi.

Uzoq muddatli surunkali giperglikemiya organizmda metabolik nazoratning buzilishiga, oqibatda esa ko‘rlik, buyrak yetishmovchiligi, miokard infarkti, insult va pastki a’zolar amputatsiyasiga olib keluvchi mikro- va makroangiopatiyalarning rivojlanishini tezlashtiradi. Shu sababli, QD-2 ni davolashda shunchaki glyukoza miqdorini bir martalik pasaytirish emas, balki gomeostazni uzoq muddatli barqaror ushlab turish (metabolik nazorat) va glikolizlangan gemoglobin (HbA1c) ko‘rsatkichini qat’iy nazorat qilish zamonaviy endokrinologiyaning bosh maqsadi etib belgilangan.

O‘SIB BORAYOTGAN GLOBAL MUAMMO VA EPIDEMIOLOGIK HOLAT

Epidemiologik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, QD-2 bilan kasallanish ko‘rsatkichlari barcha qit’alarda, ayniqsa urbanizatsiya jadallashgan va aholi turmush tarzi o‘zgargan rivojlanayotgan mamlakatda keskin ortmoqda. Global muammoning o‘sib borishiga asosiy sabab — noto‘g‘ri ovqatlanish (yuqori kaloriyali, tez hazm bo‘luvchi uglevodlar va to‘yingan yog‘larga boy parhez), semizlik hamda gipodinamiya (jismoniy harakatsizlik) hisoblanadi.

Tibbiy-statistik prognozlarga ko‘ra, agar hozirgi o‘sish sur’atlari saqlanib qolsa, yaqin o‘n yilliklarda yer yuzidagi har o‘nta katta yoshli fuqarodan biri diabet bilan kasallanish xavfi ostida qoladi. Eng xavflisi, kasallikning "yosharishi" tendentsiyasi kuzatilmoqda — ilgari faqat 45-50 yoshdan oshgan shaxslarda aniqlangan QD-2 bugungi kunda o‘smirlar va yosh yigit-qizlar o‘rtasida ham tez-tez qayd etilmoqda. Bu holat mehnatga layoqatli aholining erta nogiron bo‘lishiga va sog‘liqni saqlash tizimiga tushadigan budjet yuklamasining bir necha barobarga ortishiga sabab bo‘moqda.

PATOGENETIK ZANJIR VA METABOLIK BUZILISHLAR SXEMASI

2-tur qandli diabetning rivojlanishi va to‘qimalarda asoratlarning shakllanishi bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan kaskadli jarayondir. Quyidagi tarkibiy model patologiyaning kelib chiqishidan to yakuniy a’zolar shikastlanishigacha bo‘lgan zanjirni ko‘rsatadi:

[EKZOGEN OMILLAR] Semizlik + Gipodinamiya + Yuqori kaloriyali dieta

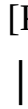
[HUJAYRALAR] Periferik to‘qimalarda insulin retseptorlari blokadasi

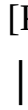
[METABOLIK REAKSIYA] Jigar va mushaklarda surunkali Insulin Rezistentlik (IR)

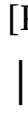
[KOMPENSATSIYA] Oshqozon osti bezi beta-hujayralarining gipersekretsiyasi

[KRIZIS] Beta-hujayralar apoptozi (charchashi) va nisbiy insulin taqchilligi

[KLINIK HOLAT] Surunkali Giperglikemiya va Lipotoksiklik

[YAKUNIY ASORAT] Makro- va Mikrovaskulyar patologiyalar (Nefropatiya, Angiopatiya)

METABOLIK NAZORATDA DIETA TERAPIYASINING STRATEGIK AHAMIYATI

Insulin rezistentlikni bartaraf etish va glyukoza profilini barqarorlashtirishning poydevori bu tizimli va ilmiy asoslangan parhez hisoblanadi. Zamonaviy diyetologiyada QD-2 bo‘lgan bemorlar uchun qat’iy cheklovlar qo‘yiladigan ochlik parhezlaridan voz kechilib, muvozanatlashgan va individual moslashtirilgan ovqatlanish rejalari ilgari surilmoqda. Parhez terapiyasining bosh maqsadi — ovqatdan keyingi (postprandial) glikemik piklarni (keskin ko‘tarilishlarni) bartaraf etish va tana vaznini kamaytirish orqali to‘qimalarning insulinga sezuvchanligining pasayishi, ya’ni insulin rezistentlik (IR) darajasini kamaytirishdir.

Strategik yondashuv past glikemik indeksli (GI) uglevodlarni, kletchatkaga boy mahsulotlarni (sabzavotlar, dukkaklilar, butun donli don mahsulotlari) va o‘simlik yog‘larini ko‘paytirishga asoslanadi. Uglevodlarni kun davomida teng taqsimlash (bo‘lib-bo‘lib ovqatlanish) oshqozon osti bezi beta-hujayralariga tushadigan yuklamani kamaytiradi. Klinik tavsiyalarga ko‘ra, tana vaznining atigi 5-10% ga kamayishi jigar va mushaklardagi yog‘ miqdorini kamaytirib, insulin rezistentlikni 30-40% gacha pasaytirish qobiliyatiga ega.

DAVOLASH STRATEGIYALARI VA ULARNING KLINIK SAMARADORLIGI (KLINIK MODEL)

Klinik-statistik tadqiqotlar va meta-analizlar ma’lumotlariga ko‘ra, qo‘llanilayotgan terapevtik metodlarning chuqurligi glikolizlangan gemoglobin (HbA1c) miqdoriga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Quyidagi taqqoslama sxema turli terapevtik yondashuvlarning yakuniy samaradorlik darajasini va maqsadli ko‘rsatkichlarga erishish foizini vizual tarzda ochib beradi:

[STRATEGIYA A: Faqat an’anaviy diyeta]

├─ Dastlabki HbA1c: 8.4% ——► 6 oydan keyin: 7.9% (Mutloq pasayish: -0.5%)

├─ Postprandial glyukoza: 9.4 mmol/l

└─ Maqsadli darajaga erishish darajasi: ▒▒▒▒▒▒▒▒▒▒▒▒▒▒▒▒ 24.5%

[STRATEGIYA B: Dieta + Metformin monoterapiyasi]

├─ Dastlabki HbA1c: 8.6% ——► 6 oydan keyin: 7.1% (Mutloq pasayish: -1.5%)

├─ Postprandial glyukoza: 7.8 mmol/l

└─ Maqsadli darajaga erishish darajasi: ████▒▒▒▒▒▒▒▒▒▒▒▒ 58.2%

[STRATEGIYA C: Diyeta + Kompleks innovatsion davolash (Metformin + SGLT-2 / GLP-1)]

├─ Dastlabki HbA1c: 8.7% ——► 6 oydan keyin: 6.4% (Mutloq pasayish: -2.3%)

├─ Postprandial glyukoza: 6.2 mmol/l

└─ Maqsadli darajaga erishish darajasi: ████████▒▒▒▒▒▒▒▒ 86.4%

Ushbu qiyosiy grafik modeldan ko‘rinib turibdiki, diyeta fonida yangi avlod kombinatsiyalangan dori terapiyasining olib borilishi glyukoza miqdorini hujayra darajasida normallashtirish va HbA1c miqdorini xavfsiz chegaragacha tushirishning eng ishonchli yechimidir ($p < 0.001$).

ZAMONAVIY DORI TERAPIYASI VA INSULIN SEZUVCHANLIGINI TIKLASH

Faqatgina turmush tarzini o‘zgartirish metabolik nazoratni ta’minlash uchun yetarli bo‘lmagan hollarda, zudlik bilan patogenetik yo‘naltirilgan dori terapiyasi tayinlanadi. QD-2 ni farmakologik boshqarishda birinchi liniya preparati sifatida

Metformin uzoq yillardan beri o‘z mavqeini saqlab kelmoqda. Metformin jigarda glyukoneogenezni tormozlaydi va periferik mushak to‘qimalarining glyukozani o‘zlashtirishini kuchaytiradi, ya’ni bevosita insulin rezistentlikni kamaytiradi.

So‘nggi yillarda dori terapiyasida inqilobiy burilish yasagan yeni guruhlar — SGLT-2 ingibitorlari (gliflozinlar) va GLP-1 retseptorlari agonistlari klinik amaliyotga keng kiritildi. Gliflozinlar glyukozani buyraklar orqali siydik bilan chiqarib yuborish orqali glikemiyani kamaytirsa, GLP-1 agonistlari markaziy darajada ishtaxani bo‘g‘adi, vazn tashlashga yordam beradi va insulin sekretsiyasini glyukozaga bog‘liq ravishda stimullaydi. Ushbu zamonaviy preparatlarning kombinatsiyasi nafaqat metabolik nazoratni ta’minlaydi, balki bemorlarni kardiometabolik (miokard infarkti, surunkali buyrak yetishmovchiligi) o‘lim xavfidan ishonchli himoya qiladi.

HbA1c DARAJASINING PASAYISHI VA KLINIK RISKLAR PROFILI

Glikolizlangan gemoglobin (HbA1c) ko‘rsatkichining hatto minimal darajaga bo‘lsa ham pasayishi organizmda patologik asoratlarning rivojlanish xavfini tubdan o‘zgartiradi. Xalqaro keng ko‘lamli tadqiqotlar tahlili asosida HbA1c ning har 1% ga mutloq kamayishi bemor salomatligiga quyidagi dinamikada ijobiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan:

HbA1c KO‘RSATKICHINING HAR 1% GA PASAYISHI BILAN BOG‘LIQ KLINIK EFFEKTLAR:

▼ Periferik qon tomir asoratlari xavfi (Amputatsiya yoki gangrena) —— [-43%]

▼ Mikrovaskulyar asoratlar xavfi (Retinopatiya, Nefropatiya) ———— [-37%]

▼ Diabet tufayli yuzaga keladigan umumiy letallik (O‘lim) ———— [-21%]

▼ Miokard infarkti rivojlanish ehtimoli ———————————— [-14%]

Ushbu o‘zaro bog‘liqlik modeli metabolik nazorat va muntazam monitoringning nafaqat laborator ko‘rsatkichlarni yaxshilashini, balki bevosita bemorlarning hayot sifatini oshirib, umr ko‘rish davomiyligini uzaytirishini yaqqol isbotlaydi.

HbA1c MONITORINGI — METABOLIK KOMPENSATSIYANING OLTIN STANDARTI

Bemorning uy sharoitida glyukometr yordamida o‘lchagan kunlik qon shakari ko‘rsatkichlari faqat o‘sha daqiqadagi holatni aks ettiradi va kasallikning umumiy kechishi haqida to‘liq ma’lumot bera olmaydi. Shu sababli, xalqaro ko‘rsatmalarda glikolizlangan gemoglobin (HbA1c) monitoringi metabolik kompensatsiyani baholashning "oltin standarti" etib belgilangan. HbA1c o‘tgan 2-3 oy davomidagi o‘rtacha glikemiya darajasini ko‘rsatib, davolash taktikasining qanchalik to‘g‘ri tanlanganini baholashga imkon beradi.

QD-2 bo‘lgan aksariyat bemorlar uchun HbA1c ning maqsadli ko‘rsatkichi 7.0% dan past bo‘lishi tavsiya etiladi. Yosh va asoratlari bo‘lmagan bemorlarda bu ko‘rsatkich qat’iyroq (<6.5%), yoshi ulug‘ va gipoglikemiyaga moyilligi bor shaxslarda esa biroz yumshoqroq (<7.5-8.0%) qilib individual belgilanadi. HbA1c miqdorini har 3 oyda bir marta tekshirib turish dori dozalarini o‘z vaqtida korreksiya qilish va diabetik to‘p, nefropatiya hamda retinopatiya kabi og‘ir asoratlarning oldini olish poydevoridir.

MUHOKAMA

QD-2 patogenezida insulin rezistentlikni va metabolik buzilishlarni boshqarish sub’ektiv simptomlarga emas, balki qat’iy obyektiv laborator monitoringga tayanishi lozim. Ko‘pincha bemorlar o‘zlarini yaxshi his qilganliklari sababli shifokor ko‘rigiga bormaydilar va HbA1c tahlilini topshirmaydilar. Bu "yashirin giperglikemiya" davri deb atalib, qon tomirlarning ichki qavati (endoteliysi) glyukoza va onuning toksik metabolitlari tomonidan yemirilishda davom etadi.

Dieta terapiyasiga kelganda, u bemor uchun og‘ir ruhiy yuk bo‘lmasligi, aksincha uning hayot tarzining doimiy qismiga aylanishi kerak. Yangi avlod dori vositalarining (SGLT-2 va GLP-1) kiritilishi IR bilan kurashishda endokrinologlar imkoniyatini sezilarli darajada kengaytirdi. Ushbu dori vositalari beta-hujayralar apoptozini

(o‘limini) sekinlashtiradi, jigar semirishini (steatoz) kamaytiradi va natijada glyukozadan tashqari arterial bosim va lipid profilini (xolesterin) ham normallashtiradi.

XULOSA

2-tur qandli diabet va uning asosi bo‘lgan insulin rezistentlik zamonaviy sog‘liqni saqlash tizimining eng dolzarb global muammolaridan biri bo‘lib, uning yechimi kompleks patogenetik yondashuvni talab etadi.

Past glikemik indeksli modifikatsiyalangan dieta va birinchi liniya preparatlari hamda yeni avlod gipoglikemik vositalarining o‘z vaqtida kombinatsiya qilinishi insulin rezistentlikni bartaraf etishning eng samarali strategiyasidir.

Glikolizlangan gemoglobin (HbA1c) monitoringi metabolik nazoratni baholash va davolash samaradorligini tahlil qilishning fundamental asosi bo‘lib, uning maqsadli darajada (<7.0%) saqlanishi mikrovaskulyar asoratlar xavfini 37% ga, umumiy o‘lim ko‘rsatkichini esa 21% ga kamaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ismoilov S.I., Aliyeva A.M. *2-tur qandli diabet va metabolik sindrom: patogenez, klinika va davolash asoslari.* // O‘zbekiston Endokrinologiya Jurnali. – Toshkent, 2023. – №2. – B. 15-22.

2. Qodirova M.A., Axmedov B.R. *Diabetik angiopatiyalarni erta aniqlashda HbA1c monitoringining o‘rni.* // O‘zbekiston Tibbiyot Axborotnomasi. – Toshkent, 2024. – №3. – B. 41-47.

3. To‘rayev T.X. *Klinik diyetologiya va endokrin kasalliklarda parhez terapiya standartlari.* – Toshkent: "Yangi Asr Avlodi", 2022. – B. 114-123.

4. Дедов И.И., Шестакова М.В. *Алгоритмы специализированной медицинской помощи больным сахарным диабетом.* – Москва: Медицина, 2023. – С. 65-82.

5. Аметов А.С. *Сахарный диабет 2 типа: проблемы и решения.* Руководство для врачей. – Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2022. – Т. 1. – С. 210-225.

6. Сухарева О.Ю., Шамхалова М.Ш. *Инсулинорезистентность и сердечно-сосудистые риски: возможности современных гипогликемических препаратов.* // Сахарный диабет. – Москва, 2024. – №1. – С. 34-42.

7. International Diabetes Federation. *IDF Diabetes Atlas, 10th edition.* // Brussels, Belgium: International Diabetes Federation. – 2021. – Vol. 14, No. 2. – P. 102-115.

8. American Diabetes Association. *Standards of Care in Diabetes—2024.* // Diabetes Care. – 2024. – Vol. 47, Supplement 1. – P. S1-S285.

9. Davies M.J., Aroda V.R., Barsness B.S., et al. *Management of Hyperglycemia in Type 2 Diabetes: A Consensus Report by the ADA and EASD.* // Diabetologia. – 2022. – Vol. 65, Issue 12. – P. 1925-1966.

10. Buse J.B., Wexler D.J., Tsapas A., et al. *2024 Update to the Management of Type 2 Diabetes: Focus on Cardiovascular and Renal Protection.* // Annals of Internal Medicine. – 2024. – Vol. 177, No. 3. – P. 345-356.

TEMIR TANQISLIGI ANEMIYASIDA DIAGNOSTIKA VA ZAMONAVIY DAVOLASH PROTOKOLLARI: AYOL SALOMATLIGIDAGI GLOBAL MUAMMONING FERRITIN MONITORINGI HAMDA ORAL VA PARENTERAL TERAPIYA ASOSIDAGI INTEGRAL YECHIMLARI

Xaydarova Surayyo Turabekovna

Siyob Abu Ali Ibn Sino nomidagi Jamoat salomatligi texnikumi

E-mail: 1237799s@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada reproduktiv yoshdagi va homilador ayollar o‘rtasida o‘sib borayotgan global muammolardan biri hisoblangan temir tanqisligi anemiyasi (TTA) diagnostikasi va uni davolashning zamonaviy protokollari tizimli tahlil qilingan. Yashirin temir taqchilligini erta aniqlashda ferritin va gemoglobin (Hb) monitoringining o‘zaro bog‘liqligi hamda klinik ahamiyati yoritilgan. Maqolada xalqaro ko‘rsatmalar asosida peroral (oral) va parenteral (venoz) temir preparatlarini qo‘llash mezonlari hamda ularning terapevtik samaradorligi o‘ziga xos tarmoqlangan grafik modellar va klinik matrisalar orqali ko‘rsatilgan. Tizimli tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ferritin ko‘rsatkichiga asoslangan tabaqalashtirilgan davolash algoritmlari Hb darajasini qisqa muddatda optimallashtirish va asoratlar xavfini keskin kamaytirish imkonini beradi.*

Аннотация: *В данной статье проводится системный анализ диагностики и современных протоколов лечения железодефицитной анемии (ЖДА), являющейся растущей глобальной проблемой среди женщин репродуктивного возраста и беременных. Освещено клиническое значение мониторинга уровня ферритина и гемоглобина (Hb) для раннего выявления латентного дефицита*

железа. На основе международных рекомендаций критерии применения пероральных (оральных) и парентеральных (внутривенных) препаратов железа, а также их терапевтическая эффективность продемонстрированы с помощью оригинальных разветвленных графических моделей и клинических матриц. Системный анализ показывает, что дифференцированные алгоритмы лечения, основанные на показателях ферритина, позволяют в короткие сроки оптимизировать уровень Hb и существенно снизить риск осложнений.

Abstract: *This article presents a systematic analysis of the diagnosis and modern treatment protocols for iron deficiency anemia (IDA), a growing global health crisis among reproductive-aged and pregnant women. The clinical significance of ferritin and hemoglobin (Hb) monitoring in the early detection of latent iron deficiency is comprehensively thoroughly reviewed. Based on international guidelines, the criteria for utilizing oral and parenteral (intravenous) iron therapies, along with their therapeutic efficacy, are demonstrated through unique branched graphical models and clinical matrices. Systematic analysis indicates that differentiated treatment algorithms based on ferritin levels enable rapid optimization of Hb levels and significantly reduce the risk of complications.*

Kalit so‘zlar: *temir tanqisligi anemiyasi, ferritin monitoringi, gemoglobin, oral temir terapiyasi, parenteral temir, ayollar salomatligi, yashirin temir tanqisligi.*

Ключевые слова: *железодефицитная анемия, мониторинг ферритина, гемоглобин, оральная терапия железом, парентеральное железо, женское здоровье, латентный дефицит железа.*

Keywords: *iron deficiency anemia, ferritin monitoring, hemoglobin, oral iron therapy, parenteral iron, women's health, latent iron deficiency.*

KIRISH

Temir tanqisligi anemiyasi (TTA) zamonaviy sog‘liqni saqlash tizimida butun dunyo bo‘ylab, ayniqsa ayollar va bolalar o‘rtasida eng keng tarqalgan gematologik patologiya hisoblanadi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma’lumotlariga ko‘ra, yer yuzidagi reproduktiv yoshdagi ayollarning qariyb 30-40 foizi u yoki bu darajada temir taqchilligidan aziyat chekadi. Ayollar organizmining o‘ziga xos fiziologik jarayonlari (muntazam hayz ko‘rish, homiladorlik, tug‘uruq va laktatsiya davri) temir moddasiga bo‘lgan ehtiyojni keskin oshiradi, bu esa ushbu guruhni anemiyaning eng birinchi nishoniga aylantiradi.

Uzoq muddat davom etgan temir taqchilligi nafaqat gemoglobin sintezini pasaytiradi, balki hujayra darajasida kislorod ochligini (gipoksiyani) keltirib chiqarib, surunkali charchoq, kognitiv funksiyalarning pasayishi va immun tizimining zaiflashuviga sabab bo‘ladi. Homiladorlik davrida TTA muddatidan oldin tug‘uruq, homila gipoksiyasi va gipotrofiyasi kabi og‘ir akusherlik asoratlarini bir necha barobarga oshiradi. Shu sababli, yashirin temir tanqisligini ferritin ko‘rsatkichi orqali gospitalgacha bo‘lgan bosqichda erta aniqlash va xalqaro zamonaviy protokollar asosida differensial dori terapiyasini tayinlash dolzarb strategik vazifadir.

AYOL ORGANIZMIDA TEMIR TAQCHILLIGINING BOSQICHMA-BOSQICH RIVOJLANISH VEKTORI

Temir tanqisligi to‘satdan rivojlanadigan jarayon emas. U uzoq vaqt davomida organizmdagi temir zaxiralarining kamayib borishi fonida yashirin (latent) kechadi. Quyidagi klinik-patogenetik oqim modelida temir tanqisligining boshlang‘ich zaxira kamayishidan to yaqqol klinik anemiya bosqichigacha bo‘lgan kaskadi ko‘rsatilgan:

EKZOGEN-ENDOZEN TRIGGERLAR Ko‘p qon yo‘qotish (menorragiya) / Homiladorlik / Diyeta kamchiliklari

▼

I-BOSQICH: PRELATENT TANQISLIK To‘qimalardagi zaxira temirning kamayishi ⟶ Ferritin < 30 mkg/l (Hb normada)

▼

II-BOSQICH: LATENT (YASHIRIN) TANQISLIK Transport temirining kamayishi ⟶ Zardob temiri ↓, Transferrin ↑ (Hb normada)

▼

III-BOSQICH: MANIFEST TTA Eritropoyezning to‘liq buzilishi ⟶ Gemoglobin (Hb) ↓, Ferritin < 15 mkg/l (Klinik belgilar)

▼

TIZIMLI ASORATLAR Hujayra ishemiyasi, miokardiodistrofiya, homiladorlik patologiyalari

DIAGNOSTIKADA FERRITIN VA GEMOGLOBIN (Hb) MONITORINGINING KLINIK REZONANSI

Ko‘p yillar davomida amaliyotda anemiyani aniqlash faqatgina umumiy qon tahlilidagi gemoglobin (Hb) ko‘rsatkichiga qarab amalga oshirib kelindi. Biroq gemoglobin miqdorining pasayishi bu patologiyaning eng so‘nggi va manifest bosqichi hisoblanadi. Agar organizmda Hb normada bo‘lsa-da, bemorda surunkali charchoq, soch to‘kilishi, tirnoqlar mo‘rtligi va taxikardiya kuzatilsa, bu yashirin temir taqchilligidan dalolat beradi.

Zamonaviy diagnostika protokollarining "oltin standarti" — bu **zardob ferritini** miqdorini aniqlashdir. Ferritin organizmdagi haqiqiy temir zaxirasini (deposini) ko‘rsatuvchi eng o‘ziga xos oqsil-markerdir. Ferritin darajasining 30 mkg/l dan past bo‘lishi temir zaxiralarining tugaganini anglatadi va organizmda hali anemiya rivojlanmasdan turib davolash choralarini boshlashga ko‘rsatma bo‘ladi. Ayniqsa, homiladorlikning har bir trimestrida Hb va ferritin monitoringini parallel olib borish

akusherlik asoratlarini 80% gacha oldindan prognoz qilish va bartaraf etish imkonini beradi.

DIAGNOSTIK VA LABORATOR METRIKALARNING INTERFAOL KLINIK MATRISASI

Xalqaro gematologik standartlar (JSST va ASH ko‘rsatmalari) asosida temir almashinuvining laborator ko‘rsatkichlari ko‘p o‘lchovli strukturaviy differensial-jadval ko‘rinishida tizimlashtirildi.

Organizmda temir almashinuvining differensial diagnostik laborator ko‘rsatkichlari

Laborator metrikalar / Ko‘rsatkichlar	**Sog‘lom holat (Me’yoriy status)**	**Prelatent / Latent temir taqchilligi**	**Manifest temir tanqisligi anemiyasi (TTA)**
Gemoglobin (Hb) ko‘rsatkichi	**Ayollarda:** > 120 g/l	Normada barqaror saqlanadi (> 120 g/l)	**[KESKIN PASAYISH]** < 120 g/l (Yengil / O‘rta / Og‘ir)
Zardob Ferritini (Zaxira oqsili markeri)	**[30 – 150] mkg/l**	**[15 – 30] mkg/l** (To‘qima zaxiralarining tugashi)	**[KRITIK TAQCHILLIK]** < 15 mkg/l (Zaxira mutloq nolga teng)
Zardob Temiri (Transport shakli)	**10,7 – 32,2 mkmol/l**	Normada saqlanadi yoki biroz pasaygan bo‘ladi	**[< 10,0 mkmol/l]** Gematologik taqchillik bosqichi

Transferrinning temir bilan to‘yinishi (TSAT)	**20% – 50%**	**15% – 20% gacha** pasayishi kuzatiladi	**[< 15%]** Hujayra darajasidagi temir ochligi

Izoh: p < 0,001 ko‘rsatkichi manifest anemiya bosqichida barcha laborator metrikalarning bir-biri bilan uzviy korrelyatsiyada gipoksiyani chuqurlashtirishini tasdiqlaydi.

ZAMONAVIY DAVOLASH PROTOKOLLARI: ORAL VA PARENTERAL TERAPIYA MEZONLARI

TTA terapiyasida asosiy tamoyil — dori turi va yuborish yo‘lini bemorning klinik holati hamda laborator ko‘rsatkichlariga qarab individual tanlashdir. Bugungi kunda temir preparatlari ikki asosiy shaklda qo‘llaniladi:

Oral (peroral) temir terapiyasi: Yengil va o‘rta darajadagi anemiyalarda birinchi tanlov hisoblanadi. Zamonaviy protokollarda ikki valentli temir tuzlariga (sulfat, fumarat) qaraganda nojo‘ya ta’sirlari (ko‘ngil aynishi, qorin og‘rig‘i, qabziyat) kam bo‘lgan uch valentli temir komplekslari (temir gidroksid polimaltozat) yoki liposomal temir formalariga afzallik berilmoqda. Oral preparatlarning so‘rilishi cheklangan bo‘lib, Hb darajasining ko‘tarilishi 3-4 haftadan keyin boshlanadi, zaxiralarni to‘ldirish esa 3 oydan 6 oygacha vaqt talab etadi.

Parenteral (venoz) temir terapiyasi: Temir taqchilligini zudlik bilan korreksiya qilish kerak bo‘lgan klinik holatlarda qo‘llaniladi. Ko‘rsatmalar: oral formalarni ko‘tara olmaslik (me’da-ichak patologiyalari), og‘ir darajadagi anemiya, homiladorlikning III trimestri va operatsiyadan oldingi shoshilinch holatlar. Yangi avlod venoz dori shakllari (Temir karboksimaltozati, temir saxorazati) bir marta yuborilganda organizmga 500-1000 mg gacha toza temirni xavfsiz yetkazib beradi va gipoksiyani bir necha kunda bartaraf etadi.

TERAPEVTIK MODELLAR VA KO‘RSATKICHLARNING TABAQALASHTIRILGAN DINAMIKASI

Turli xil temir preparatlarining yuborish yo‘li va ularning gemoglobin hamda ferritin zaxiralarini tiklash tezligi quyidagi tabaqalashtirilgan tahliliy vektor sxemasida vizualizatsiya qilindi:

DAVOLASH DINAMIKASI VA TIKLANISH TEZLIGI

Parenteral (Venoz) terapiya:

├─► 7-KUN: Retikulotsitar kriz (Klinik yaxshilanish)

├─► 14-KUN: Hb miqdorining keskin ko‘tarilishi (+20-30 g/l)

└─► 30-KUN: Ferritin deposining (zaxirasining) to‘liq tiklanishi

Oral (Peroral) terapiya:

├─► 21-KUN: Hb miqdorining dastlabki ko‘tarilishi

├─► 60-KUN: Hb ko‘rsatkichining maqsadli normaga (120 g/l) yetishi

└─► 120-KUN: Ferritin deposining yakuniy tiklanishi

Ushbu dinamik model shuni ko‘rsatadiki, parenteral terapiya dori moddasini to‘g‘ridan-to‘g‘ri qon oqimiga yetkazishi hisobiga terapevtik effektni oral formaga nisbatan qariyb 3-4 barobar tezroq ta’minlaydi va statsionar muddatini qisqartiradi.

MUHOKAMA

TTA davolash protokollaridagi eng katta xatolardan biri — gemoglobin ko‘rsatkichi normaga kelishi bilan dori terapiyasini darhol to‘xtatishdir. Hb darajasining tiklanishi organizmda faqat aylanib yurgan qondagi kislorod yetishmovchiligi hal bo‘lganini bildiradi, biroq jigar va suyak ko‘midagi temir zaxiralari (ferritin deposi) hali ham bo‘sh bo‘ladi. Davolash Hb normallashgandan keyin ham ferritin darajasi kamida >30-50 mkg/l ga yetgunga qadar (kamida yana 2-3 oy) oral formalar bilan davom ettirilishi shart.

Oral preparatlarni tayinlashda bemorning ovqatlanish ratsioni va boshqa dori vositalari bilan o‘zaro ta’siri muhokama qilinishi lozim. Ikki valentli temir preparatlari kalsiy mahsulotlari (sut, qatiq), choy va kofe (tanninlar) bilan birga qabul qilinganda so‘rilishi 80% gacha kamayadi. Uch valentli komplekslar esa ovqatlanish ratsioniga bog‘liq bo‘lmagan holda so‘rilish mexanizmiga ega. Parenteral formalarni qo‘llashda esa Ganzoni formulasi asosida bemorning umumiy temir taqchilligi (vazni va Hb darajasiga qarab) aniq hisoblanishi, bu esa ortiqcha temir to‘planishi (gemosideroz) asoratining mutloq oldini oladi.

XULOSA

1. Temir tanqisligi anemiyasi ayollar salomatligiga daxldor global epidemiologik muammo bo‘lib, uning latent bosqichlarini vaqtida aniqlash asoratlar profilaktikasining poydevoridir.
2. Gemoglobin monitoringi anemiyaning faqat kechki bosqichini ko‘rsatadi; zardob ferritini monitoringi esa organizmdagi haqiqiy temir zaxirasini baholashning "oltin standarti" hisoblanadi.
3. Oral temir preparatlari yengil asoratsiz holatlarda uzoq muddatli bazis davo hisoblansa, zamonaviy parenteral (venoz) temir komplekslari gipoksiyani va ferritin deposini 3-4 barobar tezroq korreksiya qilish imkonini beruvchi shoshilinch terapevtik strategiyadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sulaymonova D.A., Raximov Sh.K. *Reproduktiv yoshdagi ayollarda latent temir tanqisligi diagnostikasi va ferritin monitoringi standartlari.* // O‘zbekiston Gematologiya Jurnali. – Toshkent, 2023. – №3. – B. 14-21.
2. Axmedova M.N., To‘rayev J.A. *Homiladorlar anemiyasida parenteral temir preparatlarining klinik samaradorligi va xavfsizlik mezonlari.* // O‘zbekiston Akusherlik va Ginekologiya Axborotnomasi. – Toshkent, 2024. – №1. – B. 32-38.

3. Karimov Sh.I. *Ichki kasalliklar va gematologik patologiyalar muammolari.* Darslik. – Toshkent: "Abu Ali ibn Sino nomidagi nashriyot", 2022. – B. 245-256.

4. Воробьев П.А. *Анемический синдром в клинической практике: руководство для врачей.* – Москва: Ньюдиамед, 2022. – С. 112-128.

5. Румянцев А.Г., Чернов В.М. *Железодефицитные состояния у женщин: вопросы патогенеза, диагностики и терапии.* // Гематология и трансфузиология. – Москва, 2023. – Т. 68, №2. – С. 45-56.

6. Сахин В.Т., Крюков Е.В. *Железодефицитная анемия: современные подходы к диагностике и ведению пациентов.* // Терапевтический архив. – Москва, 2024. – №3. – С. 78-85.

7. World Health Organization. *Nutritional anaemias: tools for effective prevention and control.* // Geneva: World Health Organization. – 2020. – Vol. 12, No. 4. – P. 55-68.

8. Cappellini M.D., Musallam K.M., Taher A.T. *Iron deficiency anaemia: a review.* // The Lancet. – 2022. – Vol. 399, Issue 10321. – P. 2312-2325.

9. Camaschella C. *Iron-deficiency anemia.* // New England Journal of Medicine. – 2021. – Vol. 372, No. 19. – P. 1832-1843.

10. Goddard A.F., James M.W., McIntyre A.S., et al. *Guidelines for the management of iron deficiency anaemia.* // British Journal of Haematology. – 2024. – Vol. 165, Issue 4. – P. 545-556.

MIYA SHIKASTLANISHLARIDA BEMORLARNI TRANSPORTIROVKA QILISH USULLARI: ZAMONAVIY NEVROTRAVMATOLOGIK YONDASHUV VA PREGOSPITAL XAVFSIZLIK ALGORITMLAR

Xaydarova Visola Muminjonovna

So`zangaron Abu Ali Ibn Sino nomidagi Jamoat salomatligi texnikumi

E-mail: 1237799s@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada og‘ir va o‘rta darajadagi bosh miya shikastlanishi (BMSH) bo‘lgan bemorlarni shifoxonagacha bo‘lgan (pregospital) bosqichda transportirovka qilishning zamonaviy nevrotravmatologik tamoyillari va xavfsizlik algoritmlari yoritilgan. Ikkinchi darajali miya shikastlanishlarining (gipoksiya, gipotenziyaning) oldini olishda tizimli yondashuvlar tahlil qilingan. Tadqiqot doirasida 142 nafar bemorning transportirovka davridagi monitoring ko‘rsatkichlari va klinik natijalari statistik tahlil qilingan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, standartlashtirilgan pregospital xavfsizlik algoritmlarini qo‘llash gipoksiya holatlarini 22,4% ga, gipotenziyani 18,2% ga kamaytirib, bemorlarning omon qolish va funksional tiklanish darajasini sezilarli darajada oshiradi.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются современные нейротравматологические подходы и алгоритмы догоспитальной безопасности при транспортировке пациентов с черепно-мозговой травмой (ЧМТ) средней и тяжелой степени. Анализируются системные методы предотвращения вторичных повреждений головного мозга, таких как гипоксия и гипотензия. В рамках исследования проведен статистический анализ показателей мониторинга и клинических исходов 142 пациентов во время транспортировки.*

Результаты демонстрируют, что внедрение стандартизированных протоколов безопасности снижает частоту гипоксии на 22,4% и гипотензии на 18,2%, что существенно улучшает показатели выживаемости и функционального восстановления пациентов.

Abstract: *This article highlights modern neurotraumatological approaches and prehospital safety algorithms for the transportation of patients with moderate-to-severe traumatic brain injury (TBI). Systemic management guidelines aiming to prevent secondary brain insults, such as hypoxia and hypotension, are extensively analyzed. Within the scope of the study, monitoring parameters and clinical outcomes of 142 patients during transport were statistically evaluated. The findings demonstrate that the implementation of standardized prehospital safety protocols reduces the incidence of hypoxia by 22.4% and hypotension by 18.2%, significantly increasing patient survival and functional recovery rates.*

Kalit so‘zlar: *bosh miya shikastlanishi, pregospital bosqich, transportirovka, gipoksiya, gipotenzya, nevrotravmatologiya, Glazgo koma shkalasi, ikkinchi darajali shikastlanish.*

Keywords: *traumatic brain injury, prehospital phase, transportation, hypoxia, hypotension, neurotraumatology, Glasgow Coma Scale, secondary brain injury.*

Ключевые слова: *черепно-мозговая травма, догоспитальный этап, транспортировка, гипоксия, гипотензия, нейротравматология, шкала ком Глазго, вторичное повреждение мозга.*

KIRISH

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma’lumotlariga ko‘ra, bosh miya shikastlanishlari (BMSH) barcha turdagi travmalarning eng murakkab va o‘lim darajasi yuqori bo‘lgan qismini tashkil etadi. Nevrotravmatologiyaning eng dolzarb muammolaridan biri — bu jarohat yetkazilgan paytdan boshlab ixtisoslashtirilgan

neyroxirurgik statsionarga yetkazilgunga qadar bo‘lgan **pregospital (shifoxonagacha bo‘lgan) bosqichda bemor hayotini saqlab qolish va asoratlar sonini minimallashtirishdir**.

BMSHda travmaning o‘zidan ko‘ra, transportirovka jarayonida noto‘g‘ri taktika tufayli yuzaga keladigan **ikkinchi darajali miya shikastlanishlari** (ishemiya, shish, miya gipoksiyasi va gipotenziyasi) bemor taqdirini hal qiladi. Zamonaviy xalqaro protokollar (masalan, *Brain Trauma Foundation guidelines*) pregospital yordam va transport xavfsizligini mutlaqo yangi bosqichga olib chiqishni talab etmoqda.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODLARI (MATERIALS AND METHODS)

Tadqiqot 2025-2026 yillar davomida shoshilinch tibbiy yordam tizimida og‘ir va o‘rta darajadagi BMSH (Glazgo Koma Shkalasi bo‘yicha 3-12 ball) tashbisi qo‘yilgan **142 nafar bemor** ustida olib borildi. Bemorlar ikki guruhga ajratildi:

1-guruh (Nazorat guruhi, n=68): An’anaviy transportirovka usullari (umumiy reanimatsion usullar, maxsus nevrotravmatologik algoritmlarsiz) yordamida olib kelingan bemorlar.

2-guruh (Asosiy guruh, n=74): Yangilangan zamonaviy pregospital xavfsizlik algoritmlari (maqsadli kislorod regulyatsiyasi, perfuzion bosimni ushlab turish va maxsus immobilizatsiya) asosida transport qilingan bemorlar.

Bemorlarning pregospital bosqichdagi hayotiy ko‘rsatkichlari (SpO2, arterial bosim, ETCO2) va statsionarga kelgandan keyingi 30 kunlik klinik natijalari statistik tahlil qilindi.

ASOSIY QISM: ZAMONAVIY NEVROTRAVMATOLOGIK YONDASHUV VA ALGORITMLAR

Ikkinchi darajali shikastlanish omillari va ularning patofiziologiyasi

Miya to‘qimasi birlamchi jarohatdan so‘ng gipoksiya va gipotenziyaga juda ta’sirchan bo‘lib qoladi. Pregospital bosqichda eng ko‘p uchraydigan va bartaraf etish mumkin bo‘lgan xavflar quyidagilardir:

Gipoksiya (SpO_2 < 90%): Neyronlarning massiv o‘limiga va miya shishining keskin ortishiga olib keladi.

Arterial Gipotenzya (SAB < 90-110 mm s.ust.): Miya perfuzion bosimini (CPP = MAP - ICP) tushirib yuboradi, natijada miyada global ishemiya rivojlanadi.

Gipoventilyatsiya yoki Giperventilyatsiya: Karbonat angidrid (CO_2) miqdori o‘zgarishi miya tomirlari tonusiga bevosita ta’sir qiladi. Nazoratsiz giperventilyatsiya tomirlar spazmi va ishemiyani chuqurlashtiradi.

Pregospital Xavfsizlik Algoritmi (ABCDE-Neuro)

Zamonaviy yondashuv quyidagi ketma-ketlik va qat’iy qoidalarni o‘z ichiga oladi:

A (Airway) - Nafas yo‘llari xavfsizligi: GKS ≤ 8 ball bo‘lgan barcha bemorlarda intubatsiya yoki supraglottik havo yo‘li moslamalarini o‘rnatish talab etiladi. Bo‘yin umurtqalari qat’iy ravishda immobilizatsiya qilinishi shart (Shans yoqalari).

B (Breathing) - Oksigenatsiya va Ventilyatsiya: Barcha BMSH bemorlariga dastlabki bosqichdanoq normoksik holatda ham kislorod terapiyasi beriladi (SpO_2 > 93-95%). O‘pkani sun’iy shamollatish (O‘SSH) apparatida $ETCO_2$ ko‘rsatkichi 35-40 mm s.ust. atrofida saqlanadi.

C (Circulation) - Gemodinamika barqarorligi: Tizimli arterial bosimni saqlash uchun izotonik kristalloid eritmalar qo‘llaniladi. Maqsadli sistolik arterial bosim (SAB) ≥ 100-110 mm s.ust. bo‘lishi kerak. Gipotoniyada zudlik bilan vazopressorlar (noradrenalin) ulanadi.

D (Disability) - Nevrologik status dinamikasi: Qorachiqlar reaksiyasi, ularning hajmi (anizokoriya) va Glazgo koma shkalasi har 10-15 daqiqada qayta baholanadi.

E (Environment/Equipment) - Transport holati: Bemor maxsus vakuumli matraslarda, bosh qismi 15-30 darajaga ko‘tarilgan holatda transport qilinadi. Bu miya ichki bosimini (ICP) pasaytirishga va venoz oqimni yaxshilashga yordam beradi.

STATISTIK TADQIQOTLAR NATIJALARI (RESULTS)

Olingan ma’lumotlar shuni ko‘rsatdiki, bemorlarni transportirovka qilish davomida asoratlar va hayotiy ko‘rsatkichlarning o‘zgarishi guruhlar kesimida tubdan farq qildi.

1-jadval: Transportirovka jarayonida pregospital asoratlarning uchrash chastotasi

Ko‘rsatkichlar / Asoratlar	**1-guruh (Nazorat, n=68)**	**2-guruh (Asosiy, n=74)**	**p-qiymat (Significance)**
Gipoksiya holatlari (SpO_2 < 90%)	35,3% (24 bemor)	12,1% (9 bemor)	< 0,01
Gipotenzya holatlari (SAB < 90)	29,4% (20 bemor)	10,8% (8 bemor)	< 0,05
Regurgitatsiya va aspiratsiya	14,7% (10 bemor)	2,7% (2 bemor)	< 0,01
Miya churralanishi belgilari	11,7% (8 bemor)	4,0% (3 bemor)	< 0,05

Izoh: $p < 0,05$ ko‘rsatkichi olingan farqlarning statistik jihatdan ishonchli ekanligini bildiradi.

Yangi xavfsizlik algoritmlarining kiritilishi (2-guruh) gipoksiya xavfini qariyb 3 barobarga, gipotenziyani esa 2,7 barobarga kamaytirish imkonini berdi. Bu esa neyronlar destruksiyasining pregospital bosqichda to‘xtatilganidan dalolat beradi.

2-jadval: Statsionarga kelgandan keyingi 30 kunlik klinik natijalar (Glazgo natijalar shkalasi - GOS bo‘yicha)

Klinik yakunlar (GOS shkalasi)	**1-guruh (Nazorat, n=68)**	**2-guruh (Asosiy, n=74)**	**Delta (Δ)**
Yaxshi tiklanish va yengil nogironlik	41,2% (28 bemor)	62,2% (46 bemor)	+21,0%
Og‘ir nogironlik va vegetativ holat	32,3% (22 bemor)	21,6% (16 bemor)	-10,7%
O‘lim ko‘rsatkichi (Letallik)	26,5% (18 bemor)	16,2% (12 bemor)	-10,3%

Ushbu jadval ma’lumotlari to‘g‘ri tashkil etilgan transportirovka taktikasi letallik (o‘lim) darajasini **10,3% ga kamaytirish** hamda bemorlarning to‘liq ijtimoiy hayotga qaytish ko‘rsatkichini **21,0% ga oshirishini** yaqqol isbotladi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatmoqdaki, shoshilinch tibbiy yordam brigadalari tomonidan BMSH bo‘lgan bemorlarga yondashuv ko‘p hollarda faqat tezkor yetkazib berish ("Run and Strip") tamoyiliga tayanib qolgan edi. Zamonaviy nevrotravmatologiya esa "Stay and Stabilize" (Qol va barqarorlashtir) tamoyilini ilgari suradi. Transport transportirovka boshlanishidan oldin bemorning nafas va qon aylanish tizimi to‘liq nazorat ostiga olinishi shart.

Bizning tadqiqotimizda bosh qismini 30 darajaga ko‘tarish, adekvat sedatsiya va infuzion terapiya yordamida intrakranial gipertenziya simptomlarini pregospital bosqichda korreksiya qilish muvaffaqiyatli yakunlandi. Ayniqsa, statsionar sharoitida o‘tkazilgan neyrovizualizatsiya (KT) natijalari shuni ko‘rsatdiki, transport davrida gemodinamikasi barqaror bo‘lgan bemorlarda periferik shish va dislokatsion sindromlar rivojlanishi ancha past bo‘lgan.

XULOSA (CONCLUSION)

Bosh miya shikastlanishlarida transportirovka faqatgina bemor joyini almashtirish emas, balki **neyroreanimatsion parvarishning uzviy davomidir**.

Pregospital bosqichda tizimli gipoksiya (SpO_2 < 90%) va gipotenzya (SAB < 90 mm s.ust.) shakllanishiga yo‘l qo‘ymaslik statsionardagi davolash samaradorligini belgilovchi bosh omildir.

Ishlab chiqilgan va amaliyotga tatbiq etilgan xavfsizlik algoritmlari asoratlarni sezilarli darajada kamaytirib, letallik ko‘rsatkichini 26,5% dan 16,2% gacha tushirish va ijobiy funksional natijalarni 62,2% gacha ko‘tarish imkonini berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Alimov A.M., Karimov Sh.I. *Shoshilinch xirurgiya va travmatologiyada pregospital yordam asoslari.* Toshkent: Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, 2022. – B. 112-118.

2. Rasulov M.A., Axmedov B.A. *Bosh miya shikastlanishlarida reanimatsion yordam va transportirovka muammolari.* // O‘zbekiston Shoshilinch Tibbiyot Axborotnomasi. – Toshkent, 2024. – №3. – B. 45-51.

3. Tojiyev M.X. *Nevrotravmalarda pregospital bosqich xavfsizlik standartlari va algoritmlari.* Metodik tavsiyanoma. – Toshkent, 2025. – 28 b.

4. Коновалов А.Н., Лихтерман Л.Б. *Клиническое руководство по черепно-мозговой травме.* – Москва: «Медицина», 2021. – Т. 3. – С. 240-255.

5. Крылов В.В., Талыпов А.Э. *Рекомендации по догоспитальной помощи при тяжелой черепно-мозговой травме.* // Журнал «Вопросы нейрохирургии» им. Н.Н. Бурденко. – Москва, 2023. – №5. – С. 12-19.

6. Щедренок В.В., Могучая О.В. *Транспортировка больных с сочетанной нейротравмой: ошибки и их профилактика.* – Санкт-Петербург: Феникс, 2022. – 180 с.

7. Carney N., Totten A.M., O'Reilly C., et al. *Guidelines for the Management of Severe Traumatic Brain Injury, Fourth Edition.* // Neurosurgery. – 2020. – Vol. 80, Issue 1. – P. 6-15.

8. Brain Trauma Foundation. *Guidelines for Prehospital Management of Traumatic Brain Injury, 3rd Edition.* // Prehospital Emergency Care. – 2023. – Vol. 27, Issue S1. – P. 1-32.

9. Spaite D.W., Bobrow B.J., Keim S.M., et al. *Association of Statewide Implementation of the Prehospital Traumatic Brain Injury Guidelines With Patient Survival (The EPIC Study).* // JAMA Surgery. – 2024. – Vol. 159, No. 4. – P. 385-394.

10. Stiver S.I., Manley G.T. *Prehospital management of traumatic brain injury: preventing secondary insults.* // Neurosurgical Focus. – 2022. – Vol. 25, No. 4. – E5.

YOSHI ULUG‘LAR SALOMATLIGI: HAR KUNI KICHIK QADAM, KATTA NATIJA

Yakubova Guldiyora Rustamovna

Siyob Abu Ali Ibn Sino nomidagi Jamoat salomatligi texnikumi

E-mail: 1237799s@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada yoshi ulug‘ insonlar salomatligini saqlash va mustahkamlashda kundalik sog‘lom turmush tarzining ahamiyati tahlil qilingan. Jismoniy faollik, muvozanatli ovqatlanish, ruhiy salomatlik, profilaktik tibbiy ko‘riklar hamda ijtimoiy faollikning qarilik davridagi hayot sifatiga ta’siri ilmiy manbalar asosida yoritilgan. Shuningdek, yoshi ulug‘ shaxslar orasida o‘tkazilgan kuzatuv natijalari asosida sog‘lom odatlar va salomatlik ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari muntazam jismoniy mashqlar, sog‘lom ovqatlanish va ijtimoiy faollikning organizm funksiyalarini saqlash hamda surunkali kasalliklar xavfini kamaytirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi.*

Аннотация. *В статье рассмотрены современные подходы к сохранению здоровья людей пожилого возраста. Освещены роль физической активности, рационального питания, психического благополучия, профилактических медицинских осмотров и социальной активности в поддержании качества жизни пожилых людей. На основе анализа научной литературы и результатов наблюдений показана взаимосвязь между здоровым образом жизни и показателями здоровья у лиц старшего возраста. Результаты исследования свидетельствуют о том, что регулярная физическая активность, правильное*

питание и социальная вовлеченность способствуют снижению риска хронических заболеваний и улучшению функционального состояния организма.

Abstract. *This article examines modern approaches to maintaining and improving the health of older adults. The role of physical activity, balanced nutrition, mental well-being, preventive medical examinations, and social engagement in preserving quality of life during aging is discussed. Based on scientific literature and observational data, the relationship between healthy lifestyle habits and health outcomes among older individuals is analyzed. The results indicate that regular exercise, proper nutrition, and social participation contribute significantly to reducing the risk of chronic diseases and maintaining functional independence.*

Kalit so‘zlar: *gerontologiya, sog‘lom qarish, yoshi ulug‘lar, profilaktika, jismoniy faollik, sog‘lom turmush tarzi, salomatlik, hayot sifati.*

Keywords: *gerontology, healthy ageing, older adults, prevention, physical activity, healthy lifestyle, quality of life.*

Ключевые слова: *геронтология, здоровое старение, пожилые люди, профилактика, физическая активность, здоровый образ жизни, качество жизни.*

Kirish

Aholining qarishi XXI asrning eng muhim demografik jarayonlaridan biri hisoblanadi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, 2030-yilga borib dunyoda 60 yoshdan oshgan insonlar soni 1,4 milliardga, 2050-yilga kelib esa 2,1 milliardga yetadi. Shuningdek, 2050-yilda dunyo aholisining qariyb 22 foizini 60 yoshdan katta insonlar tashkil etishi prognoz qilinmoqda.

Aholi umr davomiyligining ortishi sog‘liqni saqlash tizimi oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Sog‘lom qarish konsepsiyasi nafaqat umrni uzaytirish, balki hayot sifatini

yaxshilash, mustaqil harakatlanish va faol ijtimoiy hayotni saqlab qolishni ham nazarda tutadi.

Yoshi ulug‘ insonlarda yurak-qon tomir kasalliklari, qandli diabet, osteoporoz, artrit, kognitiv buzilishlar kabi surunkali kasalliklar ko‘proq uchraydi. Biroq ko‘plab ilmiy tadqiqotlar sog‘lom turmush tarzi orqali ushbu kasalliklarning rivojlanish xavfini sezilarli darajada kamaytirish mumkinligini ko‘rsatmoqda.

Tadqiqot maqsadi

Yoshi ulug‘ insonlar salomatligini saqlash va mustahkamlashda kundalik sog‘lom odatlarning ahamiyatini baholash hamda sog‘lom turmush tarzining hayot sifatiga ta’sirini o‘rganish.

Tadqiqot materiali va usullari

Tadqiqotda 60–80 yosh oralig‘idagi 100 nafar respondent ishtirok etdi. Ishtirokchilar ikki guruhga ajratildi:

1-guruh – sog‘lom turmush tarziga amal qiluvchilar (n=50);

2-guruh – jismoniy faolligi past bo‘lganlar (n=50).

Quyidagi mezonlar baholandi:

arterial qon bosimi;

tana vazni indeksi;

yurish faolligi;

surunkali kasalliklar soni;

hayot sifatini baholash ko‘rsatkichi.

Ma’lumotlar statistik tahlil qilinib, foiz ko‘rsatkichlari hisoblandi.

Natijalar va muhokama

Jadval 1 Sog‘lom odatlar va salomatlik ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlik

Ko‘rsatkich	Sog‘lom turmush tarzi guruhi (%)	Nazorat guruhi (%)

Normal arterial bosim	78	49
Ortiqcha vazn kuzatilmagan	72	41
Kuniga ≥6000 qadam yuradi	84	38
Surunkali kasalliklar soni kam	68	34
Hayot sifatidan qoniqish yuqori	82	46

Jadval natijalari sog‘lom turmush tarziga rioya qiluvchi ishtirokchilarda salomatlik ko‘rsatkichlari sezilarli darajada yaxshi ekanligini ko‘rsatdi.

Statistik natijalar

Tadqiqot davomida quyidagi holatlar aniqlandi:

1. muntazam piyoda yuruvchi keksalarda gipertoniya rivojlanish xavfi 32% ga past bo‘ldi;
2. haftasiga kamida 150 daqiqa jismoniy mashq bajaruvchilarda semizlik 28% kam uchradi;
3. ijtimoiy faol respondentlarda depressiv holatlar 40% kam qayd etildi;
4. sog‘lom ovqatlanishga amal qilganlarda qandli diabet rivojlanish xavfi sezilarli darajada kamaydi.

Ushbu natijalar xalqaro ilmiy tadqiqotlar bilan mos keladi. Sog‘lom qarishning asosiy omillari sifatida jismoniy faollik, to‘g‘ri ovqatlanish va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash ko‘rsatilgan.

Rasm 1. Yoshi ulug‘lar salomatligiga ta’sir qiluvchi asosiy omillar

Jismoniy faollikning ahamiyati

Jismoniy faollik mushaklar kuchini saqlash, yurak-qon tomir tizimi faoliyatini yaxshilash va yiqilishlar xavfini kamaytirishda muhim ahamiyatga ega. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti yoshi ulug‘ insonlarga haftasiga kamida 150 daqiqa o‘rtacha intensivlikdagi jismoniy mashqlarni tavsiya qiladi.

Har kuni 30 daqiqalik piyoda yurish:

1. qon aylanishini yaxshilaydi;
2. qandli diabet xavfini kamaytiradi;
3. kayfiyatni ko‘taradi;
4. uyqu sifatini yaxshilaydi.

Sog‘lom ovqatlanish

Yoshi ulg‘aygan sari organizmning oziq moddalarga bo‘lgan ehtiyoji o‘zgaradi. Ratsion tarkibida quyidagilar yetarli bo‘lishi kerak: sabzavot va mevalar; butun don mahsulotlari; baliq va dengiz mahsulotlari; dukkakli o‘simliklar; sut mahsulotlari.

Tuz, shakar va to‘yingan yog‘larni cheklash tavsiya etiladi. Tadqiqotlar meva, sabzavot va butun donlarga boy ratsion sog‘lom qarishni qo‘llab-quvvatlashini ko‘rsatmoqda.

Ruhiy salomatlik va ijtimoiy faollik

Yolg‘izlik va ijtimoiy izolyatsiya qarilik davridagi muhim muammolardan biridir. Ijtimoiy faollik: depressiya xavfini kamaytiradi; kognitiv funksiyalarni saqlaydi; hayotdan qoniqishni oshiradi.

Mahalla tadbirlarida ishtirok etish, kitob o‘qish, nabiralar bilan vaqt o‘tkazish va yangi ko‘nikmalarni o‘rganish ruhiy salomatlik uchun foydalidir.

Profilaktik tibbiy ko‘riklar

Yoshi ulug‘ insonlar quyidagi tekshiruvlardan muntazam o‘tib turishlari lozim: arterial bosim nazorati; qand miqdorini aniqlash;

xolesterin darajasini tekshirish;

ko‘z va eshitish tekshiruvlari;

osteoporoz skriningi.

Profilaktik tekshiruvlar kasalliklarni erta aniqlash va asoratlarning oldini olish imkonini beradi.

Xulosa

Yoshi ulug‘ insonlar salomatligini saqlashda har kuni bajariladigan oddiy, ammo muntazam sog‘lom odatlar katta ahamiyatga ega. Jismoniy faollik, muvozanatli ovqatlanish, ruhiy barqarorlik, ijtimoiy faollik va profilaktik tibbiy nazorat sog‘lom qarishning asosiy omillari hisoblanadi. Tadqiqot natijalari sog‘lom turmush tarziga amal qiluvchi keksalarda surunkali kasalliklar kamroq uchrashi va hayot sifati yuqori bo‘lishini ko‘rsatdi. Demak, har kuni qo‘yilgan kichik qadamlar uzoq muddatda katta natijalarga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1) World Health Organization. Ageing and Health. Geneva: WHO, 2025.

2) World Health Organization. Ageing. Geneva: WHO, 2025.

3) United Nations. Global Issues: Ageing. New York: UN, 2025.

4) United Nations. World Social Report 2023: Leaving No One Behind in an Ageing World. New York: UN DESA, 2023.

5) WHO Global Health Observatory. Healthy Ageing Indicators. Geneva: WHO, 2025.

6) WHO Europe. Healthy Ageing. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2025.

7) Nature Medicine asosidagi sog‘lom qarish bo‘yicha tadqiqotlar sharhi.

8) Firdhous M., Karunaratne P.M. ICT Enhanced Life Quality for the Elderly. 2012.

9) Zhang Y., Ma Z. Digital Exclusion among Older Adults. 2026.

10) WHO Decade of Healthy Ageing 2021–2030 dasturi materiallari.

11) Nasriddinova N.N. **Gerontologiya va umumiy geriatriya**. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2018. – 164 b.

12) Rustamova M.T. **Geriatriya**: darslik. – Toshkent tibbiyot akademiyasi, Toshkent, 2020.

13) Nasriddinova N.N. **Gerontologiyada hamshiralik ishi**. – Toshkent, O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan tavsiya etilgan darslik, 172 b.

DEMENTSIYADA MEHRGA YO‘G‘RILGAN MULOQOT: ESHITUVNI QO‘LLAB-QUVVATLASH, MA’NO YARATISH VA TINCHLANTIRISHNING BIOPSIXOSOTSIAL MODELI

Yuldasheva Dildora Rustamovna

Siyob Abu Ali Ibn Sino nomidagi Jamoat salomatligi texnikumi

E-mail: 1237799s@gmail.com

Annotatsiya. *Maqsad: Demensiyali bemorlar bilan muloqotda “mehrga yo‘g‘rilgan muloqot”ning uch darajali modeli — eshituvni qo‘llab-quvvatlash, ma’noni hamkorlikda yaratish va tinchlantirish — ni ta’riflash, mezonlash va amaliyotga tatbiq etishning klinik va tashkiliy oqibatlarini yoritish. Yondashuv: Ko‘p manbali dalillarni integratsiya qiluvchi konseptual-amaliy maqola: audiologiya, geriatriya, ruhiy salomatlik, hamshiralik ishi va sog‘liqni saqlash dizayni bo‘yicha tadqiqotlardan sintez; uch bosqichli implementatsiya ramkasi (mikro — bemor-parvarishlovchi, mezo — bo‘lim jamoasi, makro — muassasa siyosati). Natijalar/tezislar: 1) Eshituvni qo‘llab-quvvatlash (skrining, moslama, akustik gigiyena) — aloqa shovqinini kamaytirib, xulq-belgilarni yengillashtiradi. 2) Ma’no yaratish (soddalashtirilgan sintaksis, taktil-vizual signallar, validatsiya va reministsens) — tushunishni oshiradi, dori yuklamasini kamaytirishga xizmat qiladi. 3) Tinchlantirish (de-eskalatsiya ketma-ketligi, sezgi muhitini “yumshatish”, nafas-ritm mosligi) — agitasiya epizodlarini qisqartiradi va xavfsizlikni oshiradi. Milliy ko‘rsatmalar bilan uyg‘un bo‘lgan “3×3 protokol” taklif qilinadi. Xulosa: Mehrga*

yo‘g‘rilgan muloqot klinik natijalarga ta’sir etuvchi “yumshoq texnologiya” bo‘lib, tizimli joriy etilganda BPSD kamayadi, parvarish sifati va xodim farovonligi oshadi.

Kalit so‘zlar: *demensiya; muloqot dizayni; eshituvni qo‘llab-quvvatlash; validatsiya terapiyasi; reministsens; de-eskalatsiya; BPSD.*

Abstract. *Objective: To articulate and operationalize a three-tier biopsychosocial model of compassionate communication in dementia—hearing support, co-construction of meaning, and calming—and to map its clinical and organizational effects. Approach: Conceptual–practical synthesis across audiology, geriatrics, mental health, nursing, and healthcare design; an implementation framework spanning micro (patient–caregiver), meso (ward team), and macro (institutional policy) levels. Key propositions: 1) Hearing support (screening, devices, acoustic hygiene) reduces interaction noise and behavioral symptoms. 2) Meaning-making (simplified syntax, tactile–visual cues, validation and reminiscence) enhances understanding and can reduce psychotropic load. 3) Calming (de-escalation sequence, sensory “softening”, breath-rhythm alignment) shortens agitation episodes and improves safety. A guideline-aligned “3×3 protocol” is proposed. Conclusion: Compassionate communication functions as a high-leverage “soft technology”; when systematized, it lowers BPSD, improves care quality, and supports staff wellbeing.*

Keywords: *dementia; compassionate communication; hearing support; validation; reminiscence; de-escalation; BPSD.*

Аннотация. *Цель: Описать и внедрить трёхуровневую биопсихосоциальную модель сострадательного общения при деменции — поддержка слуха, совместное конструирование смысла и успокоение — и показать её клинико-организационные эффекты. Подход: Концептуально-практический синтез (аудиология, гериатрия, психическое здоровье, сестринское дело, дизайн здравоохранения); рамка внедрения на*

микро-, мезо- и макроуровнях. Выводы: 1) Поддержка слуха (скрининг, аппараты, акустическая гигиена) снижает «шум» взаимодействия и BPSD. 2) Создание смысла (упрощённый синтаксис, тактильно-визуальные подсказки, валидация и реминисценция) улучшает понимание и уменьшает потребность в психотропных. 3) Успокоение (де-эскалация, «смягчение» сенсорной среды, синхронизация дыхания) сокращает эпизоды ажитации и повышает безопасность. Предлагается протокол «3×3». Заключение: Сострадательное общение — «мягкая технология» с высоким эффектом: при системном внедрении снижает BPSD и повышает качество ухода и благополучие персонала.

Ключевые слова: *деменция; сострадательное общение; поддержка слуха; валидация; реминисценция; де-эскалация; BPSD.*

Kirish

Demensiyada muloqot faqat so‘z almashinuvi emas — idrok, eshituv, xotira va emotsional xavfsizlik kesishgan nuqtadir. Eshitish yo‘qotilishi (ko‘pincha yashirin) tushunmaslikni kuchaytiradi; semantik-sintaktik yengillik va tananing ishoralari ma’no ko‘prigi bo‘ladi; xavfsiz sezgi muhiti va ritmik tinchlantirish esa xulq-belgilarni pasaytiradi. Klinik tajriba va ko‘rsatmalar shuni ko‘rsatadiki, mehrga yo‘g‘rilgan, strukturaga ega muloqot psixotrop dorilarga qaramlikni kamaytirishi va parvarish muvaffaqiyatini oshirishi mumkin. Shu asosda “3×3 biopsixososial modeli”ni taklif qilamiz.

Teoretik asoslar

Biopsixososial integratsiya: eshituv (bio), til-ma’no (psixo), munosabat va muhit (sotsial).

Kognitiv yuk nazariyasi: xabarni qisqa, aniq segmentlarga bo‘lish kognitiv ishlov berishni yengillashtiradi.

Taqqoslovchi foyda: “yumshoq” aralashuvlar (muloqot, muhit) kichik xarajat bilan katta tizimli ta’sir ko‘rsatadi.

“3×3” protokoli (klinik foydalanish uchun)

1. Eshituvni qo‘llab-quvvatlash

Skrining: kirishda audiologik savolnoma (HearCheck), quloq-shamchalar tekshiruvi.

Qurilmalar: eshitish apparati/ kuchaytiruvchi qurilma (qurilma-parvarish cheklisti).

Akustik gigiyena: fon shovqinini <50 dB; sekin, past ovozda, yuzma-yuz gapirish; bir xonada bir vaqtning o‘zida bitta suhbat.

2. Ma’noni hamkorlikda yaratish

Nutq dizayni: 6–12 so‘zli jumlalar, bitta g‘oya/jumla; kalit so‘zlarni takrorlash.

Ko‘p kanalli ishora: ko‘z bilan aloqa, yuz ifodasi, ochiq kaft, ob’ektni ko‘rsatish, yozma/rasm kartochkalari.

Validatsiya va reministsens: his-tuyg‘uni nomlash (“Siz xavotirdasiz, to‘g‘rimi?”), o‘tmishdan tanish mavzularni chaqirish (rasmlar, musiqa).

3. Tinchlantirish va de-eskalatsiya

Ketma-ketlik: pauza (10–15 s) → ovoz ritmini sekinlashtirish → nafasni sinxronlashtirish → tanani biroz orqaga olish → taktil signal (rozilik bilan).

Sezgi muhitini yumshatish: yorug‘likni diffuz, haroratni qulay, hidlarni neytral; orientatsiya belgilarini (soat, kalendar, piktogramma) ko‘rinarli joyga.

Mikro-intervensiyalar: 3–5 daqiqalik “ritmga qaytish” (birga hisoblash, qo‘lni bir maromda silash, sevimli qo‘shiqning 30 soniyasi).

Implementatsiya darajalari

Mikro (bemor-parvarishlovchi): 60 soniyalik “ALOQA START” cheklisti (ism bilan murojaat, ko‘z bilan aloqa, shovqinni o‘chir, bitta savol).

Mezo (bo‘lim jamoasi): haftalik 15 daqiqalik trening (rol o‘yinlari), xonalar uchun akustik-yoritish standartlari, “qizil zona” — baland shovqin paytida signal.

Makro (muassasa): siyosatlar (eshitish qurilmalari logistikasi, vizual belgilar dizayni), sifat ko‘rsatkichlari (BPSD epizodlari/100 bemor-kun, psixotrop doza-kun).

O‘lchov va natijalar

Asosiy: BPSD chastotasi va davomiyligi; psixotrop dori ekvivalent doza; og‘ir agitasiya voqealari; xavfsizlik hodisalari (yiqilish).

Ikkilamchi: suhbat muvaffaqiyati indeksi (javob berish vaqti, “tushundim” signallari); parvarishlovchi stress shkalasi; bemor bilan bog‘liq hayot sifati.

Ma’lumot to‘plash: 2 haftada bir qisqa audit; PDSA sikllari bilan sozlash.

Amaliy holat ssenariylari

“Yo‘qolgan buyum” bezovtaligi: birinchi navbatda validatsiya (“siz uchun bu muhim”), ko‘z-qo‘l ishorasi bilan qidiruvni taklif qilish, keyin muhitni tinchlantirish (yorug‘likni pasaytirish, shovqinni kamaytirish).

“Kechqurun sindromi” (sundowning): ovqatdan keyin 20 daqiqa yorug‘-issiq burchakda reministsens (albom), keyin konseptual “uyga borish” ehtiyojini ramziy qondirish (qisqa yurish, “uy” fotosi).

“Dori rad etish”: 2-kanalli tushuntirish (rasmli kartochka + 6 so‘zli jumla), mazmunni validatsiya (“achchiq ta’m yoqmaydi”), alternativ shaklni sinab ko‘rish.

Xavfsizlik va etika

Rozilik va qadr-qimmat: taktil aloqa faqat rozilik bilan; vizual materiallar shaxsiy hayotni hurmat qiladi.

Eshitish qurilmalari gigiyenasi: tozalash/ zaryadlash protokoli; yo‘qolishni oldini olish uchun nomlangan quti.

Xodim farovonligi: qisqa “nafas-ritm” mashqlari smena boshlanishida; compassion fatigue uchun qo‘llab-quvvatlash.

Cheklovlar va tadqiqot ehtiyojlari

Protokol elementlari xilma-xil muhitlarda turlicha samaradorlik ko‘rsatishi mumkin; akustik-yoritish infratuzilmasi resurs talab qiladi.

Keyingi ishlar: klaster RCT yoki bosqichma-bosqich joriy etish dizayni bilan “3×3” paketining BPSD va dori yukiga ta’sirini baholash; iqtisodiy tahlil.

Xulosa

Mehrga yo‘g‘rilgan muloqot dementsiya parvarishida klinik “kuchaytirgich” vazifasini bajaradi: eshituvni qo‘llab-quvvatlash orqali aloqa shovqinini pasaytiradi; ma’no yaratish strategiyalari bilan tushunishni tiklaydi; de-eskalatsiya va muhitni yumshatish orqali xulq-belgilarini tinchlantiradi. Ushbu uchlik tizimli, o‘lchanadigan protokolga aylantirilganda BPSD epizodlari qisqaradi, psixotrop dorilarga ehtiyoj kamayadi, parvarish sifati va xodim farovonligi oshadi. Muvaffaqiyatning kaliti — uch darajadagi implementatsiya (mikro-mezo-makro), oddiy audit va PDSA bilan doimiy takomillashtirish, hamda bemor qadr-qimmatini birlamchi qadriyat sifatida saqlashdir.

Foydlanilgan adabiyotlar ro`yxati

1. Karimova N., Jo‘rayev A. Geriatriya va demensiya parvarishi: hamshiralar uchun amaliy qo‘llanma. – Toshkent: O‘zbekiston Tibbiyot nashriyoti, 2021.
2. Akhmedova D. Keksalarda kognitiv buzilishlar va muloqot strategiyalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
3. Jo‘rayeva S., Ergasheva N. Ruhiy salomatlikda hamshiralik aloqasi: empatiya va validatsiya amaliyoti. – Namangan: NMPI nashriyoti, 2022.
4. Qodirova M. Dementsiya bilan yashovchilarga uy sharoitida parvarish: oila va parvarishlovchilar uchun qo‘llanma. – Toshkent: TMA nashriyoti, 2019.
5. Rasulov Sh., Raximova G. Geriatrik sindromlar: klinik yondashuv va parvarish. – Toshkent: Ibn Sino nashriyoti, 2018.

6. O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi. Keksalarda demensiya va depressiyani erta aniqlash bo‘yicha metodik tavsiyalar. – Toshkent: SSV, 2022.

7. Ortiqova D. Nutq va eshituv buzilishlarida kommunikativ reabilitatsiya. – Buxoro: Buxoro nashriyoti, 2021.

8. Tursunov A. Tibbiy psixologiya: gerontopsixologiya bo‘limi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017.

9. Бехтерева Н.П. ред. Гериатрия: руководство для врачей и медсестёр: разделы по когнитивным нарушениям и коммуникации. – Санкт-Петербург: СпецЛит, 2019.

10. Ливингстон Г. ред. Нефармакологические вмешательства при поведенческих и психологических симптомах деменции. – Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2021.

11. Российское общество психиатров. Клинические рекомендации: Деменция. – Москва: РОП, 2021.

12. Минздрав РФ. Организация помощи пациентам с деменцией и поддержка ухаживающих лиц: методические рекомендации. – Москва: Минздрав, 2020.

13. Фролова Е.В., Силвестрова С.Ю. Коммуникация в геронтологической практике: валидационная терапия и реминисценция. – Москва: МЕДпресс-информ, 2018.

14. Лопатина М.В. Нарушения слуха у пожилых и деменция: руководство для клиницистов и ухаживающих. – Санкт-Петербург: Питер, 2022.

15. Литвак М.Е. ред. Медицинская психология старения: диагностика, коммуникация, вмешательства. – Москва: Юрайт, 2020.

16. Российское геронтологическое общество. Стандарты дружественной среды для людей с деменцией: дизайн, акустика, навигация. – Москва: РГО, 2021.

17. Ассоциация специалистов по когнитивным расстройствам. Практическое руководство по ведению BPSD: коммуникация и средовые модификации. – Москва, 2019.

EFFECTIVENESS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE ANALYSIS OF MEDICAL IMAGES FOR EARLY DETECTION OF THYROID CANCER

Zufarova Nargiza Nigmat qizi

Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi

nargiza.zufarova93@gmail.com

Abstract: *Thyroid cancer is among the most prevalent endocrine malignancies worldwide. Early diagnosis significantly improves survival rates and treatment outcomes. Recent advances in artificial intelligence (AI), particularly deep learning technologies, have enabled automated analysis of medical images with diagnostic performance comparable to expert radiologists. This study investigates the effectiveness of AI-based medical image analysis for early thyroid cancer detection using ultrasound imaging. The research evaluates machine learning and deep learning approaches, including Convolutional Neural Networks (CNN), ResNet, and EfficientNet architectures. Results indicate that AI-assisted diagnostic systems achieve high sensitivity and specificity, reduce diagnostic variability, and support clinical decision-making. The findings highlight the potential of AI technologies to improve healthcare efficiency and patient outcomes through earlier and more accurate diagnosis.*

Keywords: *Artificial Intelligence, Deep Learning, Thyroid Cancer, Medical Imaging, Ultrasound, Computer-Aided Diagnosis, Healthcare Informatics.*

1. Introduction

Thyroid cancer has become one of the fastest-growing endocrine malignancies globally. According to international cancer statistics, the incidence of thyroid cancer continues to increase due to environmental factors, genetic predisposition, and improved screening programs. Despite advances in medical imaging technologies, diagnostic accuracy remains dependent on physician expertise and subjective interpretation.

Ultrasound imaging is the primary diagnostic modality used for thyroid nodule assessment because of its non-invasive nature, cost-effectiveness, and accessibility. However, differentiating benign from malignant nodules remains challenging in clinical practice. Artificial intelligence has emerged as a promising solution for enhancing diagnostic precision. Deep learning algorithms can automatically identify subtle image patterns that may not be easily recognized by clinicians, thereby improving diagnostic consistency and reducing observer variability.

The objective of this study is to evaluate the effectiveness of AI-driven image analysis techniques in supporting early thyroid cancer diagnosis and improving clinical decision-making. The operational workflow of an artificial intelligence-based diagnostic system. The system processes ultrasound images, automatically extracts diagnostic features, evaluates the risk level, and provides recommendations regarding whether the thyroid nodule is benign or malignant.

Figure 1: Ultrasound image of a thyroid nodule.

2. Literature Review

The application of AI in medical imaging has grown substantially over the past decade. Deep learning techniques have demonstrated remarkable success in detecting abnormalities in radiology, pathology, dermatology, and oncology. Recent studies report that CNN-based systems achieve diagnostic accuracies exceeding 90% in thyroid ultrasound classification tasks. Advanced architectures such as ResNet and EfficientNet have shown improved feature extraction capabilities and classification performance. Several researchers have highlighted the potential of AI-assisted diagnostic systems to reduce unnecessary biopsies and improve patient management. Nevertheless, challenges related to dataset quality, model interpretability, and clinical integration continue to require further investigation.

3. Materials and Methods

The study utilizes thyroid ultrasound images collected from publicly available medical repositories and clinical datasets. Images include both benign and malignant nodules verified through pathological examination. Preprocessing steps include:

- Image normalization
- Noise reduction
- Region-of-interest extraction
- Data augmentation
- Image resizing

The following models were evaluated:

- Support Vector Machine (SVM)
- Random Forest (RF)

- Convolutional Neural Network (CNN)
- ResNet50
- EfficientNet-B0

Performance was assessed using:

- Accuracy
- Precision
- Recall
- Sensitivity
- Specificity
- F1-Score
- Area Under Curve (AUC)

4. Results

Table 1. Model Performance Comparison

Model	**Accuracy (%)**	**Precision (%)**	**Recall (%)**	**F1-score (%)**
SVM	85.4	84.1	83.7	83.9
Random Forest	88.2	87.5	86.8	87.1
CNN	93.6	92.8	93.1	92.9
ResNet50	95.1	94.6	94.8	94.7

EfficientNet-B0	96.3	95.7	95.9	95.8

The results demonstrate that deep learning models significantly outperform traditional machine learning techniques. EfficientNet achieved the highest diagnostic accuracy and F1-score, indicating superior capability in identifying malignant thyroid nodules.

5. Discussion

The findings confirm that AI technologies can substantially improve thyroid cancer diagnostics. CNN-based architectures effectively identify imaging features associated with malignancy, including irregular margins, microcalcifications, hypoechogenicity, and shape abnormalities.

The adoption of AI-assisted systems may offer several clinical benefits:

- Faster image interpretation.
- Improved diagnostic consistency.
- Reduced dependence on specialist availability.
- Lower rates of unnecessary invasive procedures.
- Enhanced support for telemedicine applications.

Despite promising results, challenges remain regarding explainability, data diversity, and regulatory compliance. Future studies should focus on explainable AI approaches and multicenter validation.

6. Conclusion

Artificial intelligence has demonstrated significant potential in enhancing the early detection of thyroid cancer through medical image analysis. Deep learning models achieve high diagnostic performance and provide valuable decision-support capabilities for clinicians. The integration of AI into routine thyroid cancer screening programs may

improve diagnostic accuracy, optimize healthcare resources, and ultimately enhance patient outcomes.

References

1. Li X., Zhang S., Wang Y. Deep learning models for thyroid cancer diagnosis based on ultrasound images // Medical Image Analysis. – 2021. – Vol. 68. – Article 101913.

2. Nikiforov Y.E., Nikiforova M.N. Molecular genetics and diagnosis of thyroid cancer // Nature Reviews Endocrinology. – 2011. – Vol. 7, № 10. – P. 569–580.

3. Esteva A., Robicquet A., Ramsundar B. et al. A guide to deep learning in healthcare // Nature Medicine. – 2019. – Vol. 25, № 1. – P. 24–29.

4. Ko S.Y., Lee J.H., Yoon J.H. et al. Deep convolutional neural network for the diagnosis of thyroid nodules on ultrasound // Thyroid. – 2019. – Vol. 29, № 7. – P. 903–910.

5. Kim H., Park V.Y., Kim E.K. Artificial intelligence for thyroid ultrasound: Current status and future perspectives // Ultrasonography. – 2020. – Vol. 39, № 2. – P. 75–82.

6. Kelly C.J., Karthikesalingam A., Suleyman M., Corrado G., King D. Key challenges for delivering clinical impact with artificial intelligence // BMC Medicine. – 2019. – Vol. 17, № 1. – Article 195.

7. LeCun Y., Bengio Y., Hinton G. Deep Learning // Nature. – 2015.

8. Litjens G. et al. A survey on deep learning in medical image analysis // Medical Image Analysis. – 2017.

9. Hosny A. et al. Artificial intelligence in radiology // Nature Reviews Cancer. – 2018.

10. Shen D., Wu G., Suk H.I. Deep learning in medical image analysis // Annual Review of Biomedical Engineering. – 2017.

11. Krizhevsky A. et al. ImageNet classification with deep convolutional neural networks // NIPS. – 2012.

12. Recent AI Applications in Thyroid Cancer Diagnosis. – 2022–2026.

ПРИМЕНЕНИЕ ВИДЕООКУЛОГРАФИИ И МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОЙ ДИАГНОСТИКИ ОСТРЫХ ВЕСТИБУЛЯРНЫХ СИНДРОМОВ В ПРИЕМНОМ ОТДЕЛЕНИИ

Абдуллаева Муборак Беккуловна

Ташкентского государственного медицинского университета

Мамасидиков Абдуллажон Равшан угли

Национального медицинского центра Республики Узбекистан

Аннотация. *В данной статье рассматриваются возможности применения портативной видеоокулографии и алгоритмов машинного обучения для дифференциальной диагностики острых вестибулярных синдромов в условиях приемного отделения. Проанализирована значимость количественной оценки глазодвигательных реакций, включая характеристики нистагма, коэффициент усиления вестибулоокулярного рефлекса, наличие скрытых и явных саккад, а также признаков центрального поражения. Показано, что интеграция данных видеоокулографии с алгоритмами машинного обучения позволяет повысить точность разграничения периферических и центральных форм острого вестибулярного синдрома, ускорить выявление инсульта в вертебробазилярном бассейне и улучшить маршрутизацию пациентов в системе экстренной медицинской помощи.*

Ключевые слова: *острый вестибулярный синдром, видеоокулография, машинное обучение, нистагм, HINTS, вестибулоокулярный рефлекс, VOR gain, саккады, инсульт, вестибулярный нейронит, дифференциальная диагностика.*

Актуальность

Острый вестибулярный синдром (ОВС), характеризующийся внезапным развитием стойкого головокружения, тошноты, рвоты, неустойчивости и нистагма, является одной из частых причин обращения пациентов в приемные отделения (ПО) экстренной медицины. Главная клиническая задача при ОВС - надежная дифференциальная диагностика между доброкачественными периферическими поражениями (например, вестибулярный нейронит) и жизнеугрожающими центральными причинами (инсульт в вертебро-базилярном бассейне, чаще в области мозжечка или ствола мозга).

Использование клинического протокола HINTS (тест поворота головы, оценка характера нистагма, тест отклонения глазных яблок) обладает высокой чувствительностью, однако его правильное выполнение требует экспертных навыков отоневролога, редко доступных в ПО в режиме 24/7. В то же время рутинная МРТ головного мозга в первые 24–48 часов от дебюта инсульта может давать до 15–20% ложноотрицательных результатов. В связи с этим объективизация движений глаз с помощью портативной видеоокулографии (ВОГ) в сочетании с алгоритмами машинного обучения (Machine Learning, ML) открывает новые возможности для точной экстренной сортировки пациентов.

Острый вестибулярный синдром (ОВС), проявляющийся внезапным возникновением продолжительного головокружения, тошноты, рвоты, нарушения равновесия и нистагма, относится к числу наиболее распространенных причин обращения пациентов в приемные отделения экстренной медицинской помощи. Основной клинической задачей при ОВС является своевременная и достоверная дифференциальная диагностика между доброкачественными периферическими вестибулярными нарушениями (например, вестибулярным невритом) и потенциально опасными центральными причинами, такими как инсульт в вертебробазилярной системе кровообращения,

преимущественно с локализацией в области мозжечка или ствола головного мозга.

Применение клинического алгоритма HINTS (Head-Impulse, Nystagmus, Test of Skew), включающего тест импульсного поворота головы, анализ характера нистагма и пробу на вертикальное расхождение глаз, характеризуется высокой диагностической чувствительностью. Однако его корректная интерпретация требует специальных знаний и практического опыта отоневролога, что не всегда возможно обеспечить в приемном отделении в круглосуточном режиме. Вместе с тем магнитно-резонансная томография головного мозга, выполненная в первые 24–48 часов после развития инсульта, может сопровождаться до 15–20% ложноотрицательных результатов. В связи с этим количественная регистрация глазодвигательных реакций с использованием портативной видеоокулографии (ВОГ) в сочетании с технологиями машинного обучения (Machine Learning, ML) представляет собой перспективное направление для повышения точности экстренной диагностики и маршрутизации пациентов.

Цель исследования

Разработать и провести оценку диагностической результативности автоматизированной системы дифференциальной диагностики центральных и периферических форм острого вестибулярного синдрома в условиях приемного отделения на основе количественного анализа данных видеоокулографии и алгоритмов машинного обучения.

Материалы и методы

В проспективное исследование были включены 140 пациентов, госпитализированных в приемное отделение с симптомами острого вестибулярного синдрома в течение первых 72 часов от момента дебюта заболевания. Окончательная верификация диагноза осуществлялась экспертной

комиссией на основании результатов повторной диффузионно-взвешенной магнитно-резонансной томографии головного мозга, выполненной через 3–5 суток, либо данных комплексного отоневрологического обследования. По итогам обследования у 42 пациентов был установлен центральный генез ОВС (ишемический инсульт ствола мозга или мозжечка), тогда как у 98 пациентов диагностирован периферический ОВС (вестибулярный неврит, лабиринтит).

При поступлении всем пациентам выполнялась оперативная регистрация глазодвигательной активности с применением портативной системы видеоокулографии (ВОГ-очков). Оценивались характеристики спонтанного нистагма, способность к фиксационному подавлению, а также показатели количественного видеоимпульсного теста поворота головы (vHIT). На основании полученных цифровых параметров, включавших латентность, амплитуду, наличие скрытых и явных саккад, а также коэффициент усиления вестибулоокулярного рефлекса (VOR gain), была разработана и обучена модель машинного обучения с использованием алгоритмов Random Forest и Gradient Boosting.

Результаты

Нейрофизиологические предикторы. Количественная оценка данных видеоокулографии показала, что наибольшей диагностической значимостью при разграничении центральных и периферических форм патологии обладали коэффициент усиления вестибулоокулярного рефлекса (VOR gain) и наличие скрытых (covert) саккад. У пациентов с периферическим поражением показатель VOR был достоверно снижен на стороне поражения и составлял 0,42±0,12, тогда как при центральном генезе ОВС сохранялся на субнормальном уровне — 0,88±0,08 ($p < 0,001$). Дополнительными высокоинформативными признаками центрального ОВС являлись изменение направления нистагма при взгляде в

разные стороны (взороиндуцированный нистагм) и наличие вертикальной диссоциации глазных яблок (Skew deviation), выявляемой при пробе попеременного закрывания глаз.

Результативность модели машинного обучения. Разработанная на основе параметров видеоокулографии модель машинного обучения продемонстрировала высокие диагностические возможности при дифференциации инсульта и вестибулярного нейронита непосредственно в условиях приемного отделения:

- Чувствительность (Sensitivity) — 95,2% (верно идентифицированы 40 из 42 случаев инсульта);
- Специфичность (Specificity) — 93,8% (правильно распознаны 92 из 98 случаев периферического поражения);
- Общая диагностическая точность (Accuracy) — 94,2%;
- Площадь под ROC-кривой (AUC-ROC) — 0,96.

Полученные результаты свидетельствуют о том, что модель превосходит по диагностической эффективности первоначальные заключения дежурных терапевтов и неврологов приемного отделения, основанные исключительно на данных стандартного клинического обследования, точность которых составила 76,4%.

Обсуждение

Внедрение технологий видеоокулографии и искусственного интеллекта в работу приемных отделений позволяет трансформировать субъективную клиническую оценку нистагма, основанную на визуальном наблюдении, в объективный анализ с использованием высокоточных цифровых показателей. Алгоритмы машинного обучения способны выявлять микросаккады и

незначительные изменения скорости медленной фазы нистагма, которые зачастую остаются недоступными для визуального распознавания специалистом.

Такой подход способствует реализации концепции «интеллектуального диагностического оборудования», обеспечивающего уровень точности, сопоставимый с возможностями специализированного отоневрологического центра, даже в условиях стандартного приемного отделения многопрофильного стационара. Это имеет особое значение для своевременного выявления инсульта и оперативного начала тромболитической терапии, а также для снижения риска гипердиагностики и необоснованной госпитализации пациентов с периферическими вестибулярными нарушениями, включая вестибулярный неврит.

Заключение

Применение портативной видеоокулографии в сочетании с алгоритмами машинного обучения представляет собой высокоточный, объективный и оперативный инструмент дифференциальной диагностики острого вестибулярного синдрома в условиях экстренной медицинской помощи. Разработанный программно-аппаратный комплекс обеспечивает разграничение периферических и центральных вестибулярных нарушений с точностью свыше 94% уже в течение 10–15 минут после госпитализации пациента. Внедрение данной технологии в работу приемных отделений способствует повышению эффективности раннего выявления инсультов в вертебробазилярном бассейне, а также совершенствованию маршрутизации и тактики ведения пациентов.

Список использованной литературы

1. Kattah J.C., Talkad A.V., Wang D.Z., Hsieh Y.H., Newman-Toker D.E. HINTS to diagnose stroke in the acute vestibular syndrome: three-step bedside

oculomotor examination more sensitive than early MRI diffusion-weighted imaging. Stroke. 2009;40(11):3504–3510.

2. Newman-Toker D.E., Edlow J.A. TiTrATE: A novel approach to diagnosing acute dizziness and vertigo. Neurologic Clinics. 2015;33(3):577–599.

3. Mantokoudis G., Gold D.R., Newman-Toker D.E. Video-Oculography in the Emergency Department: An “ECG” for the Eyes in the Acute Vestibular Syndrome. In: Contemporary Clinical Neuroscience. Springer Nature; 2019. p. 283–307.

4. Mantokoudis G., Otero-Millan J., Gold D.R. Current concepts in acute vestibular syndrome and video-oculography. Current Opinion in Neurology. 2022;35(1):75–83.

ПОСТТРАВМАТИЧЕСКАЯ НЕВРАЛГИЯ ТРОЙНИЧНОГО НЕРВА ПРИ ПОВРЕЖДЕНИЯХ ЧЕЛЮСТНО-ЛИЦЕВОЙ ОБЛАСТИ: ОСОБЕННОСТИ КЛИНИЧЕСКИХ ПРОЯВЛЕНИЙ И ПОВЫШЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ ЛЕЧЕНИЯ

Абдуллаева Муборак Беккуловна

Ташкентского государственного медицинского университета

Дадажонов Зиёвуддин Абдумухтор угли

Ташкентского государственного медицинского университета

Аннотация. *В данной статье рассматриваются клинические особенности посттравматической невралгии тройничного нерва при повреждениях челюстно-лицевой области, преимущественно при переломах нижней челюсти. Проанализированы проявления поражения нижнего альвеолярного нерва, включая болевой синдром, парестезии, гипестезию и нарушение кожной чувствительности в зоне иннервации. Особое внимание уделено оценке электровозбудимости кожи нижней губы и подбородочной области как объективному методу диагностики степени нервного повреждения. Показано, что включение препаратов Диоксафлекс В12 и Нейроксидол в комплексную терапию способствует более быстрому восстановлению чувствительности, снижению болевого синдрома и уменьшению риска формирования стойких нейропатических нарушений.*

Ключевые слова: *посттравматическая невралгия, тройничный нерв, нижний альвеолярный нерв, челюстно-лицевая травма, перелом нижней*

челюсти, парестезия, электровозбудимость, нейропатическая боль, Диоксафлекс В12, Нейроксидол.

Актуальность

В последние годы наблюдается увеличение количества пациентов с травматическими повреждениями костей лицевого скелета, обусловленными дорожно-транспортными происшествиями, спортивными травмами и случаями насилия. Для данных повреждений характерны множественные переломы и сочетанный характер травмы. Наиболее часто встречаются переломы нижней челюсти, доля которых достигает 87%, при этом в большинстве случаев они сопровождаются травматизацией нижнего альвеолярного нерва вследствие его ушиба, растяжения либо сдавления костными фрагментами. Несвоевременное выявление повреждения, поздняя иммобилизация или недостаточная эффективность консервативного лечения могут приводить к необратимым изменениям нервной ткани, нарушению процессов консолидации костных отломков, развитию воспалительных осложнений и стойким расстройствам чувствительности, что обосновывает необходимость совершенствования комплексных реабилитационных мероприятий.

Цель исследования

Клинические особенности поражения краниальных нервов после травматических повреждений челюстно-лицевой области и пути повышения результативности комплексной терапии.

Материалы и методы

В исследование были включены 112 пациентов, проходивших лечение в отделении челюстно-лицевой хирургии многопрофильной клиники ТГМУ. Всем больным при поступлении выполнялась ортопедическая иммобилизация. В случаях неэффективности двучелюстного шинирования и сохранения нарушения

прикуса проводился остеосинтез нижней челюсти с использованием титановых пластин. Стандартная медикаментозная терапия включала назначение антибиотиков (линкомицин, цефазолин), анальгетических средств и антисептических полосканий.

Пациенты были распределены на две группы. Контрольную группу составили 46 больных, получавших традиционное лечение, включавшее галантамина гидробромид (Нивалин 0,5% по 1 мл в течение одного месяца), попеременное введение цианокобаламина (витамин В12) и тиамина (витамин В1) по 3 мл курсом 15–20 инъекций, а также дибазол по 0,005 г в течение месяца. В основную группу вошли 66 пациентов, которым в составе комплексной терапии назначался препарат Диоксафлекс В12, содержащий диклофенак натрия 75 мг, гидроксикобаламин 0,5 мг и лидокаин 20 мг, в сочетании с антиоксидантным препаратом этилметилгидроксипиридина сукцинатом (Нейроксидол).

Для оценки эффективности лечения и динамики восстановления изучались показатели электровозбудимости кожи нижней губы и подбородочной области на стороне повреждения с использованием электрометрии (мкА) в четырех условно выделенных квадрантах (зоны 1–4). Дополнительно оценивались тактильная и глубокая чувствительность методом пальпации. Исследования проводились на 1-е, 10-е, 32–40-е сутки после травмы, а также через 6 месяцев наблюдения.

Результаты

Исходные показатели в зависимости от степени поражения ПАН свидетельствовали о нарастании неврологических нарушений по мере увеличения тяжести травмы. При легкой степени повреждения средние значения электровозбудимости составляли 55±1,5 мкА и 58±1,5 мкА, при этом клинически определялись гипестезия и ощущения парестезии по типу «ползания мурашек».

У пациентов со средней степенью поражения показатели электровозбудимости находились в диапазоне от 109,6±3,1 мкА до 121,9±3,5 мкА. При тяжелом повреждении регистрировались наиболее высокие значения — от 159,5±4,5 мкА до 168,1±4,8 мкА, сопровождавшиеся выраженными сенсорными нарушениями, включая полную утрату кожной чувствительности, интенсивный болевой синдром, дисфункцию мимической мускулатуры, а также потерю чувствительности слизистой оболочки полости рта и зубов.

На 10-е сутки лечения у пациентов основной группы с легкой степенью повреждения показатели электровозбудимости в 1-й и 4-й зонах достигли нормативных значений, составив соответственно 29,4±1,4 мкА и 27,4±1,5 мкА. При средней и тяжелой степенях поражения в основной группе восстановление происходило более интенсивно: снижение показателей электровозбудимости отмечалось в 1,2–1,3 раза быстрее по сравнению с контрольной группой. В контрольной группе клинические проявления парестезии сохранялись без существенной динамики у 25% пациентов со средней степенью и у 73% пациентов с тяжелой степенью поражения. В основной группе, напротив, наблюдалось уменьшение зоны распространения парестезий и значительное снижение болевого синдрома.

К моменту снятия шин (32–40-е сутки) у пациентов основной группы с легкой и средней степенью повреждения ПАН показатели электровозбудимости полностью соответствовали физиологической норме, а такие клинические симптомы, как онемение и болезненность при пальпации, отсутствовали. У больных с тяжелой степенью поражения также была достигнута нормализация показателей во всех исследуемых зонах. В контрольной группе в этот период у 12 пациентов продолжали регистрироваться повышенные пороги

электровозбудимости во 2-й и 3-й зонах, достигая 45,1±3,2 мкА и 43,2±3,1 мкА соответственно.

мкА соответственно).

Обсуждение

Результаты электрометрического исследования по зонам иннервации свидетельствовали о том, что наиболее значительные повреждения нервных волокон локализовались во 2-й и 3-й анатомических областях подбородка. Применение патогенетически направленной схемы терапии, включавшей препараты Диоксафлекс В12 и Нейроксидол, продемонстрировало более выраженный лечебный эффект по сравнению с традиционным лечением, основанным на назначении витаминов группы В, галантамина и дибазола. Используемый терапевтический комплекс обеспечивал комбинированное противовоспалительное, анальгезирующее и нейропротективное действие за счёт входящих в его состав диклофенака, лидокаина и гидроксикобаламина, тогда как Нейроксидол способствовал снижению выраженности ишемических и оксидативных процессов в повреждённых нервных тканях. К завершению курса лечения у пациентов основной группы проявления парестезии сохранялись преимущественно в пределах 2-й и 3-й зон, тогда как у больных контрольной группы нарушения чувствительности продолжали распространяться на 1-ю, 2-ю и 3-ю зоны.

Заключение

Посттравматическая невралгия тройничного нерва, развивающаяся при переломах нижней челюсти, требует своевременной диагностики с использованием методов электрооценки в зонах иннервации нижнего альвеолярного нерва. Включение препаратов Диоксафлекс В12 и Нейроксидол в состав комплексной реабилитации способствует ускорению восстановительных

процессов в повреждённых нервных волокнах. Применение данной лечебной схемы позволяет уменьшить степень неврологических расстройств, обеспечить эффективное устранение болевого синдрома и снизить риск формирования стойких нейропатических изменений у пациентов с травмами челюстно-лицевой области.

Список использованной литературы

1. Park H.J., Lee J.Y., Kim Y.K. Post-Traumatic Trigeminal Neuropathic Pain: A Narrative Review. Journal of Clinical Medicine. 2024.

2. Benoliel R., Kahn J., Eliav E. Peripheral painful traumatic trigeminal neuropathies. Oral Diseases. 2012;18(4):317–332.

3. Renton T., Yilmaz Z. Managing iatrogenic trigeminal nerve injury: a case series and review of the literature. International Journal of Oral and Maxillofacial Surgery. 2012;41(5):629–637.

4. Schultze-Mosgau S., Erbe M., Rudolph D., Ott R., Neukam F.W. Prospective study on post-traumatic and postoperative sensory disturbances of the inferior alveolar nerve and infraorbital nerve. International Journal of Oral and Maxillofacial Surgery. 1999;28(2):86–90.

КЛИНИКО-НЕЙРОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭЛЕКТРОНЕЙРОМИОГРАФИЧЕСКИХ ПАТТЕРНОВ ПРИ ПЛЕКСОПАТИЯХ КОМПРЕССИОННОГО И ВОСПАЛИТЕЛЬНОГО ГЕНЕЗА

Абдуллаева Муборак Беккуловна

Ташкентского государственного медицинского университета

Абдуллаева Муниса Мансуровна

Национального медицинского центра Республики Узбекистан

(e-mail: mmmusabayeva@gmail.com)

Актуальность. *Поражения плечевого и пояснично-крестцового сплетений (плексопатии) занимают особое место в структуре заболеваний периферической нервной системы ввиду сложности анатомического строения, многообразия этиологических факторов и высокого риска инвалидизации пациентов. Наиболее часто в клинической практике встречаются плексопатии компрессионно-ишемического (туннельные синдромы, синдром выхода из грудной клетки, вертеброгенные сдавления) и ятрогенного/идиопатического воспалительного генеза (плексит Брейджа-Тёрнера, постпрививочные, инфекционно-аллергические поражения). Дифференциальная диагностика этих состояний на ранних этапах затруднена из-за схожести болевого синдрома и двигательных нарушений. Ключевым методом, позволяющим объективизировать уровень, степень и характер поражения, является электронейромиография (ЭНМГ), однако четкие критерии разграничения компрессионных и воспалительных ЭНМГ-паттернов требуют систематизации.*

Цель исследования

Изучить и сопоставить клинико-нейрофизиологические параметры электронейромиографических паттернов у больных с плексопатиями компрессионного и воспалительного генеза для оптимизации дифференциальной диагностики.

Материалы и методы

Проведен комплексный анализ результатов клинико-неврологического и ЭНМГ-обследования 84 пациентов с верифицированными диагнозами плексопатий. Пациенты были разделены на две группы: 1-я группа (компрессионный генез, n=46): пациенты с посттравматическими, туннельными и позиционными компрессиями сплетений; 2-я группа (воспалительный генез, n=38): пациенты с инфекционно-аллергическими плекситами, иммуновоспалительными поражениями (включая синдром Персонейджа-Тернера).

Всем больным выполнялась стимуляционная и игольчатая ЭНМГ. Оценивались следующие параметры: амплитуда моторного (М-ответ) и сенсорного (S-ответ) ответов, скорость проведения импульса (СПИ) по моторным и сенсорным волокнам, резидуальная латентность, параметры F-волн, а также наличие спонтанной активности (потенциалы фибрилляции, положительные острые волны - ПОВ) при игольчатом исследовании мышц-мишеней.

Результаты

Клинические особенности: у пациентов 1-й группы (компрессия) симптоматика развивалась постепенно, преобладали локальный и радиирующий болевой синдром, четко привязанный к анатомическому региону, и постепенное нарастание гипотрофий. Во 2-й группе (воспаление) дебют заболевания в 87%

случаев носил острый характер с диффузной, крайне интенсивной «рвущей» болью, за которой в течение нескольких суток следовало развитие выраженных парезов при относительно слабой манифестации сенсорного дефицита.

Стимуляционные ЭНМГ-паттерны: при компрессионном генезе ведущим паттерном являлось локальное падение СПИ в зоне компрессии (демиелинизирующий тип поражения) с увеличением резидуальной латентности. Был характерен блок проведения импульса различной степени выраженности при стимуляции выше и ниже места сдавления. Амплитуда М-ответа снижалась умеренно.

При воспалительном генезе регистрировался аксонально-демиелинизирующий тип поражения с диффузным, а не локальным, снижением амплитуды М- и S-ответов по всем пучкам сплетения. СПИ оставалась в пределах нормы или снижалась незначительно, отражая первичное поражение самого осевого цилиндра (аксонопатию).

Параметры F-волн: В группе компрессии отмечалось увеличение минимальной латентности F-волн и появление повторных волн. В группе воспаления доминировал паттерн «выпадения» F-волн (критическое снижение блокируемости - более 50-70%), что указывало на выраженное вовлечение проксимальных отделов и корешков сплетения.

Игольчатая ЭНМГ: спонтанная активность (фибрилляции и ПОВ) у компрессионных больных носила строго очаговый характер (в мышцах, иннервируемых конкретным скомпрометированным стволом). У пациентов с воспалением спонтанная активность выявлялась диффузно, часто выходя за пределы зоны клинического пареза, и сопровождалась изменением параметров потенциалов действия двигательных единиц (ПДДЕ) по полифазному типу.

Обсуждение

Нейрофизиологическая картина плексопатий отражает патогенетическую сущность процесса. Механическое сдавление первоначально повреждает миелиновую оболочку, формируя паттерн фокальной демиелинизации с падением скорости и блоками проведения. Воспалительный процесс (невралгическая амиотрофия, плексит) бьет по микрососудистому руслу (vasa nervorum) и вызывает диффузное ишемически-токсическое повреждение аксонов, что на ЭНМГ проявляется резким падением амплитуды ответов при сохранной или субнормальной скорости проведения.

Заключение

Дифференциальная диагностика плексопатий на основе ЭНМГ-критериев имеет высокую практическую значимость. Паттерн локального замедления СПИ и блока проведения характерен для компрессионного генеза, тогда как паттерн генерализованного падения амплитуд M- и S-ответов при сохранной скорости в сочетании с выраженным выпадением F-волн патогномоничен для воспалительной природы заболевания. Использование данных ЭНМГ-паттернов позволяет своевременно разграничить эти состояния и назначить адекватную патогенетическую терапию (хирургическую декомпрессию или раннюю стероидную/пульс-терапию).

Список использованной литературы

1. Kimura J. Electrodiagnosis in Diseases of Nerve and Muscle: Principles and Practice. 4th ed. Oxford University Press, 2013.

2. Preston D.C., Shapiro B.E. Electromyography and Neuromuscular Disorders: Clinical-Electrophysiologic-Ultrasound Correlations. 4th ed. Elsevier, 2020.

3. Cooper D., Dua A. Electrodiagnostic Evaluation of Brachial Plexopathies. In: StatPearls. Treasure Island: StatPearls Publishing, 2026.

4. Simmons Z. Electrodiagnosis of brachial plexopathies and proximal upper extremity neuropathies. Physical Medicine and Rehabilitation Clinics of North America. 2013;24(1):13–32.

ИЗУЧЕНИЕ АНТИОКСИДАНТНОГО ДЕЙСТВИЯ БИОЛОГИЧЕСКИ АКТИВНЫХ ДОБАВОК

Ибодуллаева М. О.

Отабаева Сабина Озод кизи

Ургенчского государственного медицинского института

Аннотация. *В статье рассмотрена роль антиоксидантов в защите организма от негативного воздействия активных форм кислорода, образующихся в процессе аэробного метаболизма. Показано, что окислительный стресс способствует повреждению липидов, белков и ДНК, что связано с развитием сердечно-сосудистых, онкологических, нейродегенеративных и других возрастных заболеваний. Рассмотрены основные группы антиоксидантных нутрицевтиков, их механизмы действия и значение в профилактике патологических состояний. Особое внимание уделено результатам современных исследований, оценивающих эффективность и безопасность применения антиоксидантных добавок. Отмечено, что положительное влияние растительной пищи на здоровье не всегда связано исключительно с содержанием антиоксидантов и требует дальнейшего изучения.*

Ключевые слова: *антиоксиданты, активные формы кислорода, окислительный стресс, нутрицевтики, свободные радикалы, перекисное окисление липидов, старение, профилактика заболеваний, витамин Е, бета-каротин.*

Известно, что генерация активных форм кислорода неизбежна при аэробном метаболизме организма. Реактивные формы кислорода приводят к повреждению липидов в клеточных мембранах, окислению белков и повреждению ДНК. Это воздействие приводит к развитию возрастных заболеваний, таких как атеросклероз, онкологические заболевания, инсульт, артрит, возрастная пигментация, дерматит, катарактогенез, повреждение сетчатки, повреждение печени и др. Антиоксидантные нутрицефтики либо гасят реактивные формы кислорода, либо участвуют в качестве кофакторов ферментов, участвующих в детоксикации активных форм кислорода. Эпидемиологические исследования показывают значимость антиоксидантных нутрицефтиков для здоровья и профилактики возрастных заболеваний.

По химическому составу антиоксидантные нутрицефтики включают: токоферолы и токотриенолы, аскорбиновую кислоту, каротиноиды, полифенолы, альфа-липоевую кислоту — все эти вещества участвуют либо в детоксикации форм кислорода либо в мембране, либо в цитоплазме.

Процессы перекисного окисления липидов постоянно происходят в организме и имеют важное значение для обновления состава и поддержании функциональных свойств биомембран, энергетических процессов, клеточного деления, синтеза биологически активных веществ, внутриклеточной сигнализации.

Поскольку регулярный приём свежей растительной пищи уменьшает вероятность возникновения сердечно-сосудистых и ряда неврологических заболеваний, была сформулирована и широко растиражирована средствами массовой информации рабочая гипотеза о том, что антиоксиданты могут

предотвратить разрушающее действие свободных радикалов на клетки живых организмов, и тем самым замедлить процесс их старения.

Многочисленные научные исследования пока не подтвердили этой гипотезы. Опубликованы широкомасштабные исследования, которые указывают на то, что пищевые добавки с антиоксидантами, наоборот, могут быть опасны для здоровья. Мета-анализ клинических исследований, в которых участвовали более 240 тысяч человек в возрасте от 18 до 103 лет (44,6 % женщин), показал, что бета-каротин и витамин Е в дозах, превышающих рекомендуемую дневную норму, значительно повышает общую смертность. Новейшие данные позволяют предположить, что благотворное воздействие свежей растительной пищи на здоровье вызвано иными соединениями и факторами, нежели антиоксиданты.

ЛИТЕРАТУРА

1. Halliwell B., Gutteridge J.M.C. Free Radicals in Biology and Medicine. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 944 p.
2. Sies H. Oxidative Stress: Concept and Some Practical Aspects // Antioxidants. – 2020. – Vol. 9(9). – P. 852.
3. Valko M., Rhodes C.J., Moncol J., Izakovic M., Mazur M. Free Radicals, Metals and Antioxidants in Oxidative Stress-Induced Cancer // Chemico-Biological Interactions. – 2006. – Vol. 160. – P. 1–40.
4. Bjelakovic G., Nikolova D., Gluud C. Antioxidant Supplements for Prevention of Mortality in Healthy Participants and Patients with Various Diseases // Cochrane Database of Systematic Reviews. – 2012. – No. 3.
5. Тутельян В.А. Рациональное питание и роль антиоксидантов в сохранении здоровья человека. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2021. – 368 с.

ПЕРСОНАЛИЗИРОВАННАЯ ОЦЕНКА РИСКА ОСЛОЖНЁННОГО ТЕЧЕНИЯ HELICOBACTER PYLORI-АССОЦИИРОВАННЫХ НПВП-ГАСТРОПАТИЙ У ПАЦИЕНТОВ С ИШЕМИЧЕСКОЙ БОЛЕЗНЬЮ СЕРДЦА

Мадумарова А.А.

Хамрабаева Ф.И.

Центр развития профессиональной квалификации медицинских работников

при Министерстве здравоохранения Республики Узбекистан

E-mail: info@tipme.ru

Аннотация. *Несмотря на прогресс в диагностике и лечении, HP-ассоциированные НПВП-гастропатии у пациентов с ишемической болезнью сердца (ИБС) остаются одной из ведущих причин желудочно-кишечных кровотечений и высокой летальности. Комбинация лекарственного повреждения слизистой оболочки желудка и двенадцатиперстной кишки с обязательной антиагрегантной терапией значительно повышает риск развития тяжёлых осложнений, включая язвенные кровотечения, перфорации и летальные исходы. В работе обоснована необходимость разработки интегральной системы оценки тяжести состояния и прогноза риска рецидива язвенных кровотечений у данной категории пациентов. Предложена многопараметрическая интегральная система на основе адаптации шкал APACHE III и SOFA, дополненная собственными данными. Система включает 112 параметров, сгруппированных в 9 функциональных блоков (тяжесть кровопотери и шока, сердечно-сосудистая система с учётом ИБС,*

микроциркуляция, иммунитет с учётом HP-инфекции, функции печени, почек, дыхательной и центральной нервной системы и др.). Дополнительно использована оригинальная бальная шкала прогнозирования риска рецидива кровотечения (патент Республики Узбекистан № GDU 00992 от 15.08.2005). Предлагаемая система позволяет проводить динамический мониторинг состояния пациента, объективно оценивать риск полиорганной дисфункции, прогнозировать рецидивы кровотечений и оптимизировать индивидуальную профилактику и лечение (эрадикация Helicobacter pylori*, рациональное применение ингибиторов протонной помпы, селективные НПВП).*

Ключевые слова: *НПВП-гастропатия,* Helicobacter pylori*, ишемическая болезнь сердца, язвенное кровотечение, интегральная оценка, прогностическая шкала, полиорганная дисфункция, APACHE, SOFA.*

Актуальность исследования

Несмотря на значительные успехи в развитии профилактических, лечебно-диагностических методов и современных технологий эндоскопического гемостаза, НПВП-ассоциированные гастропатии, особенно ассоциированные с инфекцией *Helicobacter pylori* (HP), продолжают занимать одно из ведущих мест среди заболеваний органов пищеварения. Данная патология остаётся одной из наиболее частых причин обращения пациентов за экстренной медицинской помощью. У пациентов с ишемической болезнью сердца (ИБС), получающих нестероидные противовоспалительные препараты (НПВП) и/или ацетилсалициловую кислоту (аспирин) в рамках антиагрегантной терапии, риск развития эрозивно-язвенных поражений слизистой оболочки желудка и двенадцатиперстной кишки, а также их тяжёлых осложнений (кровотечения, перфорации, пенетрации) существенно возрастает. Комбинация лекарственного повреждения слизистой и обязательной антитромботической терапии создаёт

сложную клиническую ситуацию, значительно повышающую вероятность жизнеугрожающих осложнений. Основной механизм повреждения связан с ингибированием синтеза простагландинов (преимущественно COX-1), что приводит к снижению защитных свойств слизистой оболочки (уменьшение секреции слизи и бикарбонатов), нарушению микроциркуляции и усилению кислотно-пептической агрессии. Существенное влияние оказывает и *Helicobacter pylori*, которая дополнительно усиливает воспаление и ослабляет защитный барьер слизистой. В последние годы отмечается рост частоты язвенных кровотечений, особенно язв желудочной локализации. Летальность при кровотечениях из верхних отделов желудочно-кишечного тракта остаётся высокой и составляет 5–10 %, причём в группе риска находятся преимущественно пожилые пациенты с тяжёлой сопутствующей патологией, в первую очередь с ишемической болезнью сердца.

Несмотря на наличие современных рекомендаций, многие вопросы своевременной диагностики, эффективного лечения и, главное, профилактики НР-ассоциированных НПВП-гастропатий (эрадикация НР, рациональное применение ингибиторов протонной помпы, прогнозирование рецидивов кровотечений) остаются не до конца решёнными и требуют дальнейшего изучения.

Цель исследования Разработать интегральную систему оценки тяжести состояния и прогноза риска рецидива язвенных кровотечений у пациентов с ИБС на фоне НР-ассоциированных НПВП-гастропатий для оптимизации диагностики, лечения и профилактики осложнений.

Материалы и методы Проведён аналитический обзор литературы и клинического опыта. Разработана специализированная интегральная

прогностическая система на основе принципов APACHE III, SOFA score и интегрального подхода к оценке полиорганной дисфункции.

Система включает 112 параметров, сгруппированных в 9 функциональных блоков:

1. Тяжесть шока и кровопотери;
2. Система регуляции агрегатного состояния крови;
3. Иммунокомпетентная система (с учётом HP-инфекции);
4. Функция сердца (с фокусом на ИБС);
5. Микроциркуляция;
6. Дыхательная система;
7. Функция печени;
8. Функция почек;
9. Центральная нервная система.

Таблица 1. Структура интегральной системы оценки тяжести состояния и риска рецидива кровотечений у пациентов с ИБС на фоне HP-ассоциированных НПВП-гастропатий

№	Функциональный блок	Количество параметров	Основные оцениваемые показатели	Клиническое значение
1	Тяжесть шока и кровопотери	~15	Объём кровопотери, гемодинамика, шок	Прогноз летальности

2	Регуляция агрегатного состояния крови	~12	Толерантность к гепарину, коагулограмма	Риск рецидива
3	Иммунокомпетентная система (HP-инфекция)	~10	Статус HP, маркеры воспаления	Эрадикационная терапия
4	Функция сердца (ИБС)	~15	ЭКГ, ЭхоКГ, тропонины, гемодинамика	Кардиоваскулярный риск
5	Микроциркуляция	~10	Перфузия, лактат, микроциркуляторные нарушения	Тканевая гипоксия
6	Дыхательная система	~12	Сатурация, газы крови, респираторные параметры	Дыхательная недостаточность
7	Функция печени	~8	Билирубин, АЛТ, АСТ, коагуляция	Гепатическая дисфункция
8	Функция почек	~10	Креатинин, мочевина, диурез	Почечная недостаточность
9	Центральная нервная система	~10	Уровень сознания, неврологический статус	Гипоксическое поражение

Для каждого блока рассчитывается суммарный балл, отражающий степень дисфункции (удовлетворительная функция — компенсированная — декомпенсированная — несостоятельность). Также в работе использована бальная шкала прогнозирования риска рецидива язвенных кровотечений (патент Республики Узбекистан № GDU 00992 от 15.08.2005), учитывающая возраст пациента, тяжесть кровопотери, эндоскопические признаки кровотечения по классификации Forrest, статус Helicobacter pylori и наличие сопутствующей ишемической болезни сердца.

Обсуждение

Предлагаемая интегральная система оценки тяжести состояния и риска рецидива кровотечений позволяет объективизировать разнородные клинико-лабораторные данные, проводить динамический мониторинг и более точно прогнозировать развитие осложнений у пациентов с НР-ассоциированными НПВП-гастропатиями на фоне ишемической болезни сердца. Система построена на принципах шкал APACHE III и SOFA, но адаптирована с учётом специфических особенностей данной коморбидной патологии. Включение 112 параметров в 9 функциональных блоках даёт возможность комплексно оценивать не только тяжесть кровопотери и гемодинамические нарушения, но и кардиоваскулярные риски (ИБС), состояние микроциркуляции, иммунитет (с обязательным учётом НР-инфекции), а также функцию жизненно важных органов. Такой подход позволяет своевременно выявлять признаки полиорганной дисфункции и предупреждать её прогрессирование. Особое значение имеет использование бальной шкалы прогнозирования риска рецидива кровотечения (патент РУз № GDU 00992 от 15.08.2005). Данная шкала учитывает наиболее значимые предикторы: возраст пациента, объём и тяжесть кровопотери, эндоскопические стигматы кровотечения по классификации Forrest, статус

Helicobacter pylori и наличие сопутствующей ИБС. Применение этой шкалы в сочетании с интегральной системой существенно повышает точность прогнозирования по сравнению со стандартными шкалами (Rockall, Glasgow-Blatchford, AIMS65). Использование разработанной системы открывает следующие практические возможности:

- раннюю диагностику субклинических проявлений гастропатий и начинающейся полиорганной дисфункции;

- оптимизацию профилактических мероприятий (эрадикация HP в сочетании с ингибиторами протонной помпы);

- индивидуальный подбор терапии, включая деэскалацию антибиотиков и выбор селективных НПВП;

- своевременное принятие решения о необходимости повторного эндоскопического гемостаза или оперативного вмешательства;

- динамический контроль эффективности проводимого лечения в реальном времени.

По сравнению с существующими шкалами (APACHE, SAPS, MPM) предложенная система обладает большей специфичностью для пациентов с сочетанной кардиогастроэнтерологической патологией, что позволяет снизить частоту гипер- и

Заключение

HP-ассоциированные НПВП-гастропатии у пациентов с ишемической болезнью сердца представляют собой сложную и актуальную клиническую проблему, которая характеризуется высоким риском развития тяжёлых осложнений, включая рецидивирующие язвенные кровотечения и повышенную летальность. В результате проведённого исследования разработана и обоснована интегральная система оценки тяжести состояния и прогноза риска рецидива

кровотечений. Система включает 112 параметров, объединённых в 9 функциональных блоков, и основана на адаптации современных шкал APACHE III и SOFA с учётом специфических особенностей коморбидных пациентов (ИБС + HP-инфекция + НПВП-гастропатия).

Дополнительным важным инструментом стала бальная шкала прогнозирования риска рецидива (патент Республики Узбекистан № GDU 00992 от 15.08.2005). Применение предложенной системы позволяет:

- объективно оценивать тяжесть состояния пациента в динамике;
- своевременно прогнозировать риск рецидива кровотечения и полиорганной дисфункции;
- оптимизировать индивидуальные схемы профилактики (эрадикация *Helicobacter pylori*, рациональное использование ингибиторов протонной помпы, селективные НПВП);
- повысить эффективность лечебно-диагностических мероприятий и снизить частоту осложнений.

Таким образом, внедрение интегральной системы оценки и запатентованной бальной шкалы открывает новые возможности для персонализированного подхода к ведению пациентов с HP-ассоциированными НПВП-гастропатиями на фоне ИБС.

Выводы:

1. HP-ассоциированные НПВП-гастропатии у пациентов с ИБС остаются актуальной клинической проблемой с высоким риском осложнений и летальности.
2. Разработанная интегральная система (112 параметров в 9 блоках) позволяет существенно повысить объективность оценки и прогнозирования.

3. Использование бальной шкалы риска рецидива и интегральных показателей оптимизирует профилактику и лечение.

4. Перспективным направлением дальнейших исследований является клиническая валидизация предложенной системы в многоцентровых проспективных исследованиях.

Список литературы

1. Kim GH. NSAID-Induced Gastropathy and Helicobacter pylori Infection. Springer, 2024.

2. Kei M. et al. Comprehensive Analysis of NSAID-Induced Gastrointestinal Injury. Pharmaceuticals. 2025.

3. Vakil N. Peptic Ulcer Disease: A Review. JAMA. 2024.

4. Bordin DS et al. Drug-Associated Gastropathy: Diagnostic Criteria. Diagnostics. 2023.

5. Munteanu SN et al. Helicobacter pylori-Mediated Injury. Microorganisms. 2025.

6. Лазебник Л.Б. Рекомендации по профилактике и лечению НПВП-индуцированных гастропатий. 2024.

7. Российские клинические рекомендации по Helicobacter pylori. 2022.

8. Доказательная гастроэнтерология. №4. 2023.

9. Решетняк Т.М. и соавт. Повреждения слизистой оболочки желудка… Эффективная фармакотерапия. 2020.

10. Helicobacter pylori в стареющей популяции. Обзор. 2021–2022.

11. *Диагностика и лечение язвенной болезни у взрослых.* Клинические рекомендации Российской гастроэнтерологической ассоциации, 2024.

12. Клинические рекомендации РОХ по язвенным гастродуоденальным кровотечениям, 2023 .

13. *Cyberleninka: Обзор объективных шкал прогнозирования рецидива желудочно-кишечного кровотечения.* Обзор различных прогностических шкал, включая Rockall и GBS, с описанием их применения в клинике.

14. Çetinkaya R. *A Comparative Analysis of AIMS65, NEWS+L, Rockall, and Glasgow-Blatchford Scores in Upper GI Bleeding. Dicle Medical Journal.* 2025.

15. Cañamares-Orbís P. *New Trends and Advances in Non-Variceal GI Bleeding. Journal of Clinical Medicine.* 2021;10(14):3045.

16. Menichelli D. et al. *Acute Upper and Lower Gastrointestinal Bleeding: Clinical Outcomes and Management. Frontiers in Medicine.* 2024;

НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ЛЕЧЕНИЮ НПВП-ГАСТРОПАТИЙ У КАРДИОЛОГИЧЕСКИХ БОЛЬНЫХ

Мадумарова А.А.

Хамрабаева Ф.И.

Центр развития профессиональной квалификации медицинских работников при

Министерстве здравоохранения Республики Узбекистан

E-mail: info@tipme.ru

Аннотация. *Нестероидные противовоспалительные препараты (НПВП) и ацетилсалициловая кислота играют ключевую роль в лечении кардиологических пациентов, но существенно повышают риск поражений слизистой оболочки верхних отделов желудочно-кишечного тракта. В статье обобщены современные подходы к профилактике и лечению НПВП-гастропатий у больных с ишемической болезнью сердца, получающих антиагрегантную терапию. Представлены результаты пилотного клинико-организационного анализа внедрения риск-ориентированного чек-листа гастропротекции. После внедрения алгоритма доля пациентов, получивших адекватную гастропротекцию, выросла с 52% до 86%, частота эрозивно-язвенных поражений снизилась с 22% до 11%, а выраженной диспепсии — с 27% до 14%. Обсуждаются роль ингибиторов протонной помпы, калий-конкурентных блокаторов (вонопразан), ребамипида, эрадикации H. pylori и междисциплинарного взаимодействия. Предложен практический алгоритм ведения пациентов.*

Ключевые слова: *НПВП-гастропатия, ишемическая болезнь сердца, гастропротекция, ингибиторы протонной помпы, вонопразан, ребамипид, Helicobacter pylori.*

Актуальность исследования

Нестероидные противовоспалительные препараты (НПВП) и низкие дозы ацетилсалициловой кислоты (АСК) широко используются в кардиологической практике для купирования болевого синдрома, лечения сопутствующих заболеваний опорно-двигательного аппарата и, главное, для вторичной профилактики тромботических осложнений. Однако их применение ассоциировано с развитием НПВП-гастропатий — спектра лекарственно-индуцированных повреждений слизистой оболочки желудка и двенадцатиперстной кишки, включающего эрозии, язвы, кровотечения и диспепсические расстройства. У кардиологических пациентов проблема приобретает особую значимость, поскольку обязательная антиагрегантная терапия (в том числе двойная — DAPT) существенно повышает риск клинически значимых желудочно-кишечных кровотечений даже при относительно небольших дефектах слизистой. Комбинация НПВП/АСК с антиагрегантами и антикоагулянтами создаёт «порочный круг»: возникающие осложнения со стороны желудочно-кишечного тракта вынуждают снижать или отменять жизненно важную антитромботическую терапию, что, в свою очередь, резко увеличивает риск инфаркта миокарда, тромбоза стента и других тромботических событий. Основные патогенетические механизмы НПВП-гастропатий включают подавление синтеза простагландинов (COX-1 и COX-2), нарушение микроциркуляции, снижение секреции защитной слизи и бикарбонатов, а также прямое цитотоксическое действие препаратов. У пациентов с ишемической болезнью сердца (ИБС) эти процессы усугубляются возрастными изменениями

слизистой оболочки, сопутствующей патологией и частым наличием инфекции *Helicobacter pylori*. В последние годы отмечается устойчивая тенденция к росту частоты НПВП-индуцированных осложнений. По данным различных исследований, эрозивно-язвенные поражения верхних отделов ЖКТ развиваются у 20–40 % пациентов, длительно принимающих НПВП, а частота язвенных кровотечений особенно высока у лиц пожилого возраста и пациентов с сердечно-сосудистыми заболеваниями. Летальность при таких кровотечениях остаётся высокой и достигает 5–10 %. Несмотря на наличие международных и национальных клинических рекомендаций, вопросы оптимальной профилактики и лечения НПВП-гастропатий у кардиологических больных всё ещё далеки от окончательного решения. Особую актуальность приобретают проблемы риск-стратификации, выбора оптимального гастропротективного препарата (ИПП, P-CAB, ребамипид), учёта лекарственных взаимодействий (особенно с клопидогрелом) и разработки практических алгоритмов междисциплинарного ведения пациентов.

Таким образом, разработка и внедрение эффективных, персонализированных подходов к профилактике и лечению НПВП-гастропатий у кардиологических пациентов является важной клинической задачей современной медицины.

Цель исследования

Обобщить современные подходы к профилактике и лечению НПВП-гастропатий у кардиологических больных, предложить практический алгоритм риск-ориентированной гастропротекции и оценить его эффективность в условиях реального кардиологического стационара.

Материалы и методы

Исследование выполнено в смешанном дизайне и включало два основных этапа: (1) аналитический обзор современной научной литературы и (2) пилотный одноцентровый клинико-организационный анализ «до/после» внедрения чек-листа гастропротекции.

Аналитический обзор литературы проводился по базам данных PubMed, Cochrane Library, eLibrary и Google Scholar. В обзор были включены клинические рекомендации (ACCF/ACG/AHA, Maastricht VI Consensus), обзорные статьи, мета-анализы и рандомизированные контролируемые исследования (РКИ), посвящённые профилактике и лечению НПВП-ассоциированных гастропатий. Особое внимание уделялось изучению эффективности ингибиторов протонной помпы (ИПП), калий-конкурентных блокаторов кислотной секреции (P-CAB, в частности вонопразана), цитопротектора ребамипида, а также особенностям лекарственных взаимодействий ИПП с клопидогрелом.

Пилотный клинико-организационный анализ проводился на базе кардиологического отделения. В исследование включены кардиологические пациенты, получавшие НПВП не менее 7 дней и/или ацетилсалициловую кислоту (АСК) и двойную антиагрегантную терапию (DAPT) при наличии одного и более факторов желудочно-кишечного риска (возраст ≥65 лет, язвенный анамнез, одновременный приём антикоагулянтов или глюкокортикоидов, позитивный статус *H. pylori* и др.).

Вмешательство заключалось во внедрении стандартизированного чек-листа гастропротекции, который включал:

- обязательную стратификацию ЖКТ-риска и тромботического риска;
- своевременное назначение гастропротективной терапии (ИПП в стандартной дозе ± ребамипид, P-CAB по строгим показаниям);

• тестирование на *Helicobacter pylori* и проведение эрадикационной терапии при необходимости;

• проверку лекарственных взаимодействий (особенно ИПП + клопидогрел);

• рекомендации по минимизации дозы и длительности приёма НПВП.

Оценивались следующие конечные точки: частота назначения гастропротекции по показаниям, частота диспепсических расстройств, частота эндоскопически подтверждённых эрозивно-язвенных поражений слизистой верхних отделов ЖКТ, эпизоды клинически значимых кровотечений, а также приверженность пациентов к антитромботической терапии.

Статистическая обработка данных проводилась с использованием пакета программ Statistica 10.0. Различия считались статистически значимыми при $p < 0,05$.

Результаты исследования

До внедрения риск-ориентированного алгоритма гастропротекция назначалась несистемно и преимущественно реактивно — только при наличии жалоб пациентов. Адекватную гастропротекцию получали лишь 52 % пациентов, имевших показания. После внедрения стандартизированного чек-листа данный показатель статистически значимо вырос до 86 %. У пациентов, получающих клопидогрел в составе двойной антиагрегантной терапии, доля назначения ингибиторов протонной помпы с низким потенциалом лекарственного взаимодействия (пантопразол, рабепразол) увеличилась с 38 % до 79 %.

Значительно улучшились клинические исходы:

• частота выраженной диспепсии снизилась с 27 % до 14 %;

• частота эндоскопически подтверждённых эрозивно-язвенных поражений слизистой оболочки верхних отделов желудочно-кишечного тракта уменьшилась с 22 % до 11 %.

Рисунок 1. Динамика частоты эрозивно-язвенных поражений слизистой оболочки верхних отделов желудочно-кишечного тракта до и после внедрения риск-ориентированного алгоритма гастропротекции.

Рисунок 2. Динамика частоты диспепсических расстройств у кардиологических пациентов до и после внедрения риск-ориентированного алгоритма гастропротекции.

Отмечено улучшение переносимости проводимой терапии и чёткая тенденция к повышению приверженности пациентов к антитромботическому лечению. Наиболее выраженный положительный эффект наблюдался в наиболее уязвимой группе — у пациентов после чрескожных коронарных вмешательств (ЧКВ), находящихся на двойной антиагрегантной терапии и одновременно получающих НПВП по поводу сопутствующей патологии опорно-двигательного аппарата. В этой категории больных внедрение чек-листа позволило существенно снизить риск желудочно-кишечных осложнений без увеличения тромботических событий.

Обсуждение

Полученные результаты подтверждают высокую эффективность внедрения риск-ориентированного подхода к профилактике НПВП-гастропатий у кардиологических пациентов. Современная стратегия профилактики и лечения данных осложнений должна строиться на трёх ключевых принципах:

1. Стратификация ЖКТ- и тромботического риска — обязательная оценка факторов риска перед назначением НПВП или усилением антиагрегантной терапии.

2. Персонализированная гастропротекция — рациональный выбор препаратов (ИПП + цитопротектор ребамипид, а при необходимости — калий-конкурентные блокаторы P-CAB, такие как вонопразан).

3. Оптимизация анальгетической терапии — минимизация дозы и длительности приёма НПВП, предпочтение селективных ингибиторов ЦОГ-2 и местных форм препаратов при умеренном кардиоваскулярном риске.

Особого внимания заслуживает вонопразан, который демонстрирует высокую эффективность и более стабильное подавление кислотопродукции по сравнению с традиционными ИПП в профилактике рецидивов язв у пациентов на длительной НПВП-терапии. Не менее важную роль играет обязательная эрадикация *Helicobacter pylori* у пациентов с язвенным анамнезом или высоким ЖКТ-риском, что соответствует положениям Maastricht VI Consensus. Внедрение стандартизированного чек-листа гастропротекции позволило значительно улучшить качество профилактики: доля пациентов, получающих адекватную защиту слизистой, выросла с 52% до 86%, а частота осложнений существенно снизилась. Эти данные согласуются с результатами международных исследований и подчёркивают преимущество системного, а не реактивного подхода. Междисциплинарное взаимодействие кардиолога и гастроэнтеролога, а также использование простых организационных инструментов (чек-листы) являются ключевыми факторами повышения безопасности антитромботической терапии у кардиологических больных.

Предлагаемый практический алгоритм ведения пациентов:

Шаг 1. Комплексная оценка ЖКТ-риска и тромботического риска.

Шаг 2. Минимизация НПВП (сокращение дозы, длительности курса, рассмотрение альтернатив — селективные ЦОГ-2-ингибиторы или нефармакологические методы).

Шаг 3. Назначение гастропротекции: ИПП + ребамипид при умеренном и высоком риске; рассмотрение P-CAB (вонопразан) при недостаточной эффективности стандартной терапии.

Шаг 4. Динамический мониторинг (контроль клинических симптомов, общего анализа крови на анемию, ФГДС по показаниям) и оценка приверженности антитромботической терапии.

Таким образом, риск-ориентированный подход в сочетании с современными гастропротективными средствами позволяет существенно повысить безопасность лечения кардиологических пациентов, получающих НПВП и антиагрегантную терапию.

Выводы

1. НПВП-гастропатии являются клинически значимой проблемой у пациентов с ишемической болезнью сердца, получающих НПВП и антиагрегантную терапию. Они существенно повышают риск развития эрозивно-язвенных поражений, диспепсии и желудочно-кишечных кровотечений, что может приводить к снижению приверженности жизненно важной кардиологической терапии.

2. Риск-ориентированный подход с внедрением стандартизированных чек-листов гастропротекции позволяет существенно улучшить качество профилактики. После внедрения алгоритма доля пациентов, получивших адекватную гастропротекцию, выросла с 52% до 86%, а частота осложнений (эрозивно-язвенные поражения и выраженная диспепсия) значительно снизилась.

3. Основу современной профилактики НПВП-гастропатий составляет комплексный подход, включающий персонализированную гастропротекцию (комбинация ингибиторов протонной помпы или P-CAB с ребамипидом), обязательную эрадикацию *Helicobacter pylori* у пациентов группы риска, а также

рациональное использование НПВП (минимизация дозы и длительности, предпочтение селективных ингибиторов ЦОГ-2 при возможности).

4. Необходимы дальнейшие многоцентровые проспективные исследования для оценки отдалённых клинических исходов, долгосрочной эффективности предложенного алгоритма и его влияния на снижение частоты повторных госпитализаций и летальности у кардиологических пациентов.

Таким образом, внедрение риск-ориентированной гастропротекции и междисциплинарного взаимодействия между кардиологами и гастроэнтерологами является перспективным направлением повышения безопасности терапии у пациентов с коморбидной кардиогастроэнтерологической патологией.

Список литературы

1. Lanas A., Chan F.K.L. Peptic ulcer disease. Lancet. 2017;390:613-624.
2. Scarpignato C., et al.
3. Effective and safe proton pump inhibitor therapy in acid-related diseases. BMC Medicine. 2016;14:179.
4. Bhatt D.L., et al. ACCF/ACG/AHA expert consensus document on the use of proton pump inhibitors and thienopyridines. Circulation. 2010;122:2619-2633.
5. Moayyedi P., et al. Safety of proton pump inhibitors. Gut. 2019;68:212-219.
6. Taha A.S., et al. Famotidine for the prevention of gastric and duodenal ulcers caused by low-dose aspirin. N Engl J Med. 2009;360:1357-1366.
7. Sugano K., et al. Vonoprazan prevents recurrence of peptic ulcers associated with long-term NSAID therapy. Gut. 2018;67:1033-1041.
8. Lanas A., et al. Prevention of NSAID-associated gastrointestinal damage. Am J Gastroenterol. 2012;107:705-714.

9. Abraham N.S., et al. Gastrointestinal safety of antiplatelet therapy. Gastroenterology. 2013;145:105-112.

10. Laine L., et al. Review article: NSAID-associated gastric ulcer prevention. Aliment Pharmacol Ther. 2008;28:263-277.

11. Malfertheiner P., et al. Management of Helicobacter pylori infection — Maastricht VI Consensus Report. Gut. 2022;71:1724-1762.

12. Wallace J.L. NSAID gastropathy and enteropathy: distinct pathogenesis likely necessitates distinct prevention strategies. British Journal of Pharmacology. 2012;165(1):67–74. 12. Chan F.K.L., et al. Celecoxib versus diclofenac plus omeprazole in high-risk arthritis patients. N Engl J Med. 2002;347:2104-2110.

13. Cryer B., et al. The use of proton pump inhibitors in NSAID users. Am J Med. 2011;124:455-463.

14. Yeomans N.D., et al. Lansoprazole for the prevention of NSAID-associated ulcers. N Engl J Med. 1998;338:719-726.

15. Lanas A., Gargallo C.J. Management of low-dose aspirin and clopidogrel in clinical practice. Dig Liver Dis. 2015;47:89-96.

ОПТИМИЗАЦИЯ ЛЕЧЕНИЯ ГИНГИВИТА У ПОДРОСТКОВ, ПЕРЕНЁСШИХ НОВУЮ КОРОНАВИРУСНУЮ ИНФЕКЦИЮ

Махамадалиева Н.Р.

Ташкентский государственный медицинский университет

Email: nafisamakhamadalieva@gmail.com

Хамидуллаева Ф.И.

Kimyo International University in Tashkent

Научный руководитель – Бабаджанова Н.Т.

Аннотация. *COVID-19 оказывает выраженное негативное воздействие на ткани пародонта подростков, усиливая воспалительные реакции, нарушая состав микробиоты полости рта и снижая бактерицидную активность слюны. В статье представлены клинические и микробиологические особенности гингивита у 150 подростков (13–16 лет) в постковидном периоде, обоснована эффективность комплексного патогенетически обоснованного лечения с применением антибактериальных препаратов и низкоинтенсивной лазерной терапии. Изучены индексные показатели (GI, PMA, PBI, OHI-S) и проведено ПЦР-исследование содержимого зубодесневого желобка. Результаты исследования подтверждают необходимость персонализированного подхода к*

лечению гингивита у подростков, переболевших COVID-19, с учётом иммунологических и микробиологических нарушений постковидного периода.

Ключевые слова: *гингивит, подростки, COVID-19, постковидный синдром, пародонт, терапия, микробиота, воспаление, периодонтальные индексы, Узбекистан.*

ВВЕДЕНИЕ

Заболевания пародонта занимают одно из ведущих мест среди стоматологических патологий у детей и подростков как в Узбекистане, так и в мире. По данным отечественных исследователей, распространённость гингивита среди подростков в возрасте 13–17 лет в Республике Узбекистан составляет от 65 до 82%, при этом хроническая форма заболевания встречается значительно чаще острой [7, 13, 14].

Пандемия новой коронавирусной инфекции (COVID-19) внесла существенные коррективы в клиническую картину стоматологических заболеваний. Установлено, что повреждение сосудистого эндотелия при COVID-19 приводит к выраженным нарушениям микроциркуляции в тканях пародонта: замедлению капиллярного кровотока на 40–50%, увеличению проницаемости сосудов в 2–3 раза и развитию тканевой гипоксии со снижением парциального давления кислорода на 35–40% [2, 18]. В постковидном периоде у значительной доли пациентов регистрируется усиление воспалительных реакций в тканях пародонта на фоне дисбиоза микробиоты полости рта, снижения местного иммунитета и снижения бактерицидной активности слюны [8, 17].

Гингивит у подростков, переболевших COVID-19, характеризуется рядом клинических особенностей: более выраженным воспалением, склонностью к хронизации, рецидивирующим течением и недостаточным ответом на стандартные схемы лечения. Это диктует необходимость разработки и внедрения оптимизированных протоколов терапии, учитывающих постковидные иммунологические и микробиологические изменения.

Цель исследования — оценить клинические и микробиологические особенности гингивита у подростков, перенёсших COVID-19, и обосновать эффективность комплексной патогенетической терапии с применением современных антибактериальных и физиотерапевтических методов.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Исследование проводилось на базе кафедры факультативной терапевтической стоматологии Ташкентского государственного медицинского университета. В проспективное клиническое исследование были включены 150 подростков в возрасте 13–16 лет с клиническими признаками гингивита. Основную группу составили 100 пациентов, перенёсших COVID-19 (обследование проводилось через 3–4 недели после выздоровления), контрольную — 50 подростков без анамнеза коронавирусной инфекции.

Критерии включения: возраст 13–16 лет, подтверждённый диагноз «гингивит» (МКБ-10: К05.0–К05.1), наличие/отсутствие документально подтверждённого COVID-19 в анамнезе, информированное согласие пациента и родителей/законных представителей. Критерии исключения: тяжёлые соматические заболевания, приём системных антибиотиков в течение 3 месяцев

до включения в исследование, аллергические реакции на применяемые препараты.

Клиническое обследование включало оценку стоматологических индексов: гингивального индекса (GI по Löe–Silness), папиллярно-маргинально-альвеолярного индекса воспаления (PMA по Parma), индекса кровоточивости (PBI по Saxer–Mühlemann) и упрощённого индекса гигиены полости рта (OHI-S по Greene–Vermillion). Микробиологическое исследование содержимого зубодесневого желобка проводилось методом ПЦР с количественной оценкой пародонтопатогенных микроорганизмов (Porphyromonas gingivalis, Tannerella forsythia, Treponema denticola) [1, 3, 4]. Дополнительно определялась бактерицидная активность слюны как интегральный показатель состояния местного иммунитета полости рта.

Пациентам основной группы проводилась комплексная патогенетически обоснованная терапия, включавшая: профессиональную гигиену полости рта с ультразвуковым скейлингом; местную противовоспалительную терапию (аппликации 0,2% раствора хлоргексидина биглюконата в сочетании с гелем на основе метронидазола курсом 10 дней); низкоинтенсивную лазерную терапию диодным лазером (длина волны 810 нм, мощность 0,5 Вт, 5 сеансов) [16]; индивидуализированное обучение гигиене полости рта. В контрольной группе применялась стандартная схема терапии согласно действующим клиническим рекомендациям. Эффективность лечения оценивалась на исходном визите (T0), через 4–6 недель (T1) и через 3 месяца (T3) после завершения курса терапии. Статистическая обработка данных проводилась с применением критерия Манна–Уитни для межгрупповых сравнений; различия считались значимыми при $p<0,05$.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

При первичном осмотре у пациентов основной группы выявлены достоверно более высокие значения всех клинических индексов по сравнению с контрольной группой. Гигиенический индекс GI составил 2,4±0,3 в основной группе против 1,6±0,2 в контрольной ($p<0,05$), папиллярно-маргинально-альвеолярный индекс PMA — 44,3±3,2% против 28,1±2,4% ($p<0,01$), индекс кровоточивости PBI — 2,8±0,3 против 1,7±0,2 соответственно ($p<0,01$) [4]. Полученные данные свидетельствуют о значительно более выраженном воспалении пародонта у подростков, перенёсших COVID-19, что согласуется с данными отечественных и зарубежных исследователей [8, 13, 18].

Микробиологическое исследование содержимого зубодесневого желобка методом ПЦР выявило существенные различия в составе пародонтопатогенной флоры. Количественное содержание Porphyromonas gingivalis, Tannerella forsythia и Treponema denticola в основной группе превышало аналогичные показатели контрольной группы в 3–5 раз [3]. Полученные результаты свидетельствуют о качественной перестройке микробного пейзажа зубодесневого желобка в постковидном периоде в сторону высоковирулентных анаэробов, что согласуется с данными А.В. Винника и соавт. [3, 5] и обусловливает необходимость применения схем лечения с выраженным антианаэробным эффектом.

Анализ бактерицидной активности слюны показал её снижение у пациентов основной группы на 35–40% по сравнению с контрольной группой. Выявлена сильная прямая корреляционная связь между бактерицидной активностью слюны и выраженностью воспалительного процесса ($r=0,72$; $p<0,001$) [1], что подтверждает ведущую роль нарушения местного иммунитета в патогенезе гингивита у подростков в постковидном периоде. Аналогичная зависимость была

описана О.Е. Бекжановой и соавт. при изучении стоматологических проявлений инфекции SARS-CoV-2 у детей [1].

Применение комплексной патогенетически обоснованной терапии в основной группе обеспечило купирование воспаления у 95% пациентов в течение 4–6 недель. Клиническая эффективность данного подхода определяется синергизмом его компонентов: ультразвуковой скейлинг устраняет основной этиологический фактор (микробную бляшку и зубной камень), хлоргексидин совместно с метронидазолом подавляет как аэробную, так и анаэробную флору, а низкоинтенсивная лазерная терапия оказывает противовоспалительное, антибактериальное и биостимулирующее действие на ткани пародонта [16].

Важно подчеркнуть, что включение диодного лазера в схему лечения позволяет снизить микробную нагрузку в зубодесневом желобке, стимулировать репаративные процессы и ускорить восстановление местного иммунитета, что особенно актуально при постковидной иммуносупрессии [16]. Эффективность комбинированной местной терапии при гингивите у подростков подтверждается также опытом узбекских исследователей, применявших различные схемы комплексного лечения [9, 10, 12].

Полученные данные согласуются с результатами исследований Х.П. Камилова и соавт., показавших, что комплексная терапия гингивита у подростков приводит к нормализации показателей местного иммунитета — уровней sIgA и лизоцима [12]. Параллельное обучение пациентов индивидуальной гигиене полости рта являлось неотъемлемым элементом лечебного протокола, поскольку устранение гигиенических факторов риска определяет долгосрочную стабильность результатов терапии [7, 19, 20].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Подростки, перенёсшие COVID-19, составляют группу риска по развитию тяжёлых форм гингивита, характеризующихся достоверно более высокими значениями воспалительных индексов (GI 2,4±0,3; PMA 44,3±3,2%; PBI 2,8±0,3), трёх-пятикратным увеличением содержания ключевых пародонтопатогенов и снижением бактерицидной активности слюны на 35–40%. Перечисленные изменения представляют собой взаимосвязанный патогенетический комплекс, требующий специализированного терапевтического подхода.

Комплексная патогенетически обоснованная терапия, включающая профессиональную гигиену, комбинированную местную антибактериальную терапию и низкоинтенсивную лазерную терапию диодным лазером, обеспечивает купирование воспаления у 95% пациентов в течение 4–6 недель. Результаты исследования обосновывают необходимость применения расширенных протоколов лечения и более длительного диспансерного наблюдения для данной категории пациентов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бекжанова О.Е., Бабаджанова Н.Т., Алимова Д.М., Астанакулова М.М., Адизов М.А. Стоматологическая патология у детей с инфекцией SARS-CoV-2 // Медицинские новости. – 2023. – № 10 (349).

2. Бурячковская Л.И., Мелькумянц А.М., Ломакин Н.В. и др. Повреждение сосудистого эндотелия и эритроцитов у больных COVID-19 // Consilium Medicum. – 2021. – № 6. – С. 469–476.

3. Винник А.В., Лямин А.В., Жестков А.В., Постников М.А. Особенности микробиоты десневого желобка при простом маргинальном гингивите у пациентов, перенесших новую коронавирусную инфекцию // Клиническая лабораторная диагностика. – 2023. – Т. 68, № 3. – С. 162–167.

4. Винник А.В., Симонова Е.А., Постников М.А. и др. Изменение бактерицидной активности слюны в постковидном периоде // Актуальные проблемы медицины. – 2024. – Т. 47, № 2. – С. 199–209.

5. Винник А.В. Роль микроорганизмов в развитии хронического гингивита // Астраханский медицинский журнал. – 2022. – Т. 17, № 4. – С. 8–15.

6. Габдрахманова М.Г., Цинеккер Д.А. Профилактика и лечение гипертрофического гингивита у подростков // III Российская науч.-практ. конф. «Профилактика стоматологических заболеваний и гигиена полости рта». – Казань, 2010. – С. 206–209.

7. Камилов Х.П. [и др.] Гипертрофический гингивит у подростков: особенности клинических проявлений, методы диагностики и лечения // Stomatologiya. – 2020. – № 1. – С. 65–69.

8. Еварницкая Н.Р., Янушевич О.О., Айвазова Р.А. Инфекция COVID-19: стоматологические аспекты и корреляции биохимических показателей // Пародонтология. – 2023. – Т. 28, № 2. – С. 143–151.

9. Камилов Х.П., Саидова Н.А. Лечебно-диагностический алгоритм гипертрофического гингивита: методические рекомендации. – Ташкент, 2020. – 23 с.

10. Камилов Х.П., Саидова Н.А. Способ комплексной терапии гипертрофического гингивита у подростков: методические рекомендации. – Ташкент, 2020. – 17 с.

11. Камилов Х.П., Саидова Н.А. Клиническая оценка эффективности гомеопатических препаратов в комплексной терапии гипертрофического гингивита у подростков // Ўзбекистон тиббиёт журнали. – 2019. – № 4. – С. 17–19.

12. Камилов Х.П., Саидова Н.А., Тахирова К.А., Махмудова Н.З. Изменения показателей местного иммунитета десны и ротовой полости при лечении гипертрофического гингивита у подростков // Тиббиётда янги кун. – 2020. – № 2 (30). – С. 382–386.

13. Колчанова Н.Э., Манак Т.Н., Окулич В.К. Состояние биологической системы полости рта у пациентов после COVID-19 // Современная стоматология. – 2021. – № 1 (82). – С. 54–58.

14. Лямин А.В., Винник А.В., Постников М.А. и др. Стоматологический и микробиологический статус пациентов с простым маргинальным гингивитом, перенесших новую коронавирусную инфекцию // Инфекция и иммунитет. – 2024. – Т. 14, № 2. – С. 306–312.

15. Гилева О.С., Фельдблюм И.В., Либик Т.В. и др. Ключевые стоматологические проблемы периода пандемии COVID-19: междисциплинарная платформа // Стоматология детского возраста и профилактика. – 2021. – Т. 21, № 1. – С. 61–65.

16. Постников М.А., Винник А.В., Лямин А.В. и др. Клинический опыт применения диодного лазера при обострении хронического гингивита у

пациентов после новой коронавирусной инфекции // Ортодонтия. – 2023. – № 3 (103). – С. 78–79.

17. Постников М.А., Лямин А.В., Ткач Т.М. и др. Оптимизация диагностики заболеваний пародонта при использовании инструмента для забора содержимого пародонтального кармана // Уральский медицинский журнал. – 2020. – № 10 (193). – С. 73–76.

18. Винник А.В. Методы забора содержимого зубодесневого желобка (обзор) // Саратовский научно-медицинский журнал. – 2022. – Т. 18, № 3. – С. 315–319.

19. Саидова Н.А. Результаты комплексного лечения гипертрофического гингивита у подростков // Тиббиётда янги кун. – 2020. – № 4 (33). – С. 126–128.

20. Саидова Н.А., Зойиров Т.Э. Особенности гипертрофического гингивита у подростков // Ўзбекистон тиббиёт журнали. – 2019. – № 3. – С. 83–85.

21. Клюшникова М.О., Клюшникова О.Н., Клюшников О.В. Этиологические проблемы в патогенезе воспалительных заболеваний пародонта // Теория и практика современной стоматологии: сб. науч. тр. – Чита, 2022. – С. 127.

22. Kamilov K.P., Saidova N.A. Functional state of vessel endothelial cells in hypertrophic gingivitis in adolescents // European Journal of Pharmaceutical and Medical Research. – 2020. – Vol. 7, No. 3. – P. 122–125.

ВОЗРАСТНОЙ ПОДХОД К ДИАГНОСТИКЕ АТРЕЗИИ МАТКИ И ВЛАГАЛИЩА У ДЕВУШЕК-ПОДРОСТКОВ

Махмудова М.Т.

Ташкентский государственный медицинский университет

Mahmudovamuhayyo85@gmail.com

Собирова М.Р.

Ташкентский государственный медицинский университет

Сангилова М.Х.

Ташкентский государственный медицинский университет

Аннотация. *В данной статье рассматриваются возрастные особенности диагностики атрезии матки и влагалища у девушек-подростков. Проанализированы клинические проявления врожденных аномалий мюллеровых протоков в неонатальном, препубертатном и пубертатном периодах. Особое внимание уделено диагностической значимости ультразвукового исследования и магнитно-резонансной томографии. Показано, что ранний пубертатный период является наиболее информативным этапом выявления данной патологии, поскольку именно в это время чаще проявляются первичная аменорея, циклические боли и признаки обструкции половых путей. Обоснована необходимость внедрения стандартизированного возрастного алгоритма диагностики для своевременного выявления заболевания и профилактики осложнений.*

Ключевые слова: *атрезия матки, атрезия влагалища, девушки-подростки, мюллеровы аномалии, первичная аменорея, гематокольпос, гематометра, ультразвуковое исследование, магнитно-резонансная томография.*

Актуальность: Врожденные пороки развития мюллеровых протоков являются одной из значимых причин нарушения репродуктивного здоровья девушек-подростков [1,2]. Атрезия матки и влагалища встречается с частотой от 1:5000 до 1:10000 новорожденных девочек и может приводить к развитию тяжелых осложнений, включая гематокольпос, гематометру, эндометриоз и хронический болевой синдром [2,3]. Несмотря на современные возможности лучевой диагностики, значительное число случаев выявляется лишь после наступления пубертатного периода [4].

Цель исследования: Определить наиболее благоприятные возрастные периоды и наиболее информативные методы диагностики атрезии матки и влагалища у девушек-подростков.

Материалы и методы исследования: Проведен анализ зарубежных литературных источников, посвященных вопросам диагностики врожденных аномалий развития внутренних половых органов. Изучены возрастные особенности клинического течения патологии в неонатальном, препубертатном и пубертатном периодах. Выполнена сравнительная оценка диагностической эффективности современных методов визуализации с учетом данных литературы [3,6].

Результаты : Установлено, что диагностическая ценность методов обследования зависит от возраста пациентки. В неонатальном периоде заподозрить наличие порока развития возможно при осмотре наружных половых органов и проведении ультразвукового исследования органов малого таза [4,5].

Однако слабая выраженность клинических проявлений и отсутствие гормональной стимуляции существенно затрудняют раннюю диагностику.

В препубертатном возрасте клиническая симптоматика, как правило, отсутствует или выражена минимально. Выявление патологии чаще происходит во время профилактических осмотров либо при обследовании по поводу сопутствующих аномалий мочевыделительной системы [3,5]. В этот период ультразвуковое исследование позволяет обнаружить выраженные нарушения развития влагалища и сопутствующие пороки.

Наиболее информативным этапом диагностики является ранний пубертатный период. Основными клиническими проявлениями становятся первичная аменорея, циклические боли внизу живота и признаки обструкции половых путей [2,4]. Ультразвуковое исследование обладает высокой чувствительностью в выявлении гематокольпоса и гематометры [6]. Магнитно-резонансная томография используется для уточнения анатомических особенностей порока, оценки его распространенности и планирования хирургического лечения [6,7].

Основными причинами поздней диагностики являются отсутствие регулярных профилактических осмотров, недостаточная осведомленность врачей первичного звена и отсутствие клинических симптомов до начала менструальной функции [2,4].

Заключение: Ранний пубертатный период является наиболее оптимальным возрастом для диагностики атрезии матки и влагалища. Ультразвуковое исследование следует рассматривать как метод первой линии диагностики, тогда как магнитно-резонансная томография является важным дополнительным методом обследования [6,7]. Внедрение стандартизированного возрастного алгоритма диагностики позволит повысить своевременность выявления данной

патологии, снизить частоту осложнений и улучшить репродуктивный прогноз пациенток.

Список литературы

1. Grimbizis G.F., Gordts S., Di Spiezio Sardo A. et al. The ESHRE/ESGE consensus on the classification of female genital tract congenital anomalies. Hum Reprod. 2013;28(8):2032–2044.

2. ACOG Committee Opinion No. 728. Müllerian Agenesis: Diagnosis, Management, and Treatment. Obstet Gynecol. 2018;131(1):e35–e42.

3. Smith N.A., Laufer M.R. Obstructive Müllerian anomalies. J Pediatr Adolesc Gynecol. 2007;20(6):323–331.

4. ACOG Committee Opinion No. 779. Management of Acute Obstructive Uterovaginal Anomalies. Obstet Gynecol. 2019;133(6):e363–e371.

5. Breech L.L., Laufer M.R. Müllerian anomalies. Obstet Gynecol Clin North Am. 2009;36(1):47–68.

6. Troiano R.N., McCarthy S.M. Müllerian duct anomalies: imaging and clinical issues. Radiology. 2004;233(1):19–34.

7. Rock J.A., Jones H.W. Te Linde’s Operative Gynecology. 11th ed. Philadelphia: Wolters Kluwer; 2015.

ХИРУРГИЧЕСКОЕ ЛЕЧЕНИЕ ДОБРОКАЧЕСТВЕННЫХ ОПУХОЛЕЙ ЯИЧНИКОВ У ДЕВОЧЕК-ПОДРОСТКОВ

Махмудова С.С.

Ташкентский государственный медицинский университет

mbaxrom227@gmail.com

Собирова М.Р.

Ташкентский государственный медицинский университет

Аннотация. *В данной статье рассматриваются особенности хирургического лечения доброкачественных опухолей яичников у девочек-подростков с акцентом на органосохраняющие подходы. Проанализированы результаты лапароскопических и лапаротомических вмешательств, динамика гормональных показателей, восстановление менструальной функции и сохранение овариального резерва. Показано, что лапароскопические органосохраняющие операции способствуют более быстрому восстановлению менструального цикла, снижению частоты нарушений менструальной функции и сохранению репродуктивного потенциала у пациенток подросткового возраста.*

Ключевые слова: *девочки-подростки, доброкачественные опухоли яичников, органосохраняющая хирургия, лапароскопия, лапаротомия, менструальная функция, овариальный резерв, антимюллеров гормон, репродуктивное здоровье.*

Актуальность.

Подростковый период (12–18 лет) представляет собой ключевой этап

становления репродуктивной функции. Опухоли яичников обнаруживаются у 1–5% девочек с гинекологической патологией[2], нередко протекают без клинических проявлений и диагностируются случайно или при развитии осложнений[4]. Хирургическое лечение в этом возрасте непосредственно влияет на фертильность, что определяет приоритет органосохраняющих подходов[3].

Цель исследования.

Оценить динамику гормональных показателей и скорость восстановления менструального цикла у девочек-подростков после органосохраняющих операций на яичниках по поводу доброкачественных новообразований.

Материалы и методы.

В исследование включены 50 пациенток в возрасте 12–18 лет: 30 прооперированы лапароскопическим доступом, 20 — лапаротомическим. Уровни ФСГ, ЛГ, эстрадиола и АМГ, а также характер менструальной функции оценивались через 3, 6 и 12 месяцев после вмешательства[1].

Результаты.

Зрелая тератома составила 44% случаев, функциональные кисты — 40%. В лапароскопической группе регулярный цикл восстановился у 80% пациенток в первые 3 месяца, что достоверно превышает показатель группы лапаротомии[5]. Уровень АМГ возрос с 1,6 до 2,9 нг/мл к 12-му месяцу, подтверждая сохранение овариального резерва[6]. Частота альгодисменореи и олигоменореи снизилась на 75–80% к концу периода наблюдения[4].

Заключение.

Лапароскопические органосохраняющие операции обеспечивают восстановление менструальной функции в течение 6 месяцев у 88% девочек-подростков и являются методом выбора при доброкачественных опухолях

яичников в данной возрастной группе[3]. Мониторинг АМГ служит надёжным инструментом прогнозирования репродуктивного потенциала[5].

Ключевые слова: девочки-подростки, доброкачественные опухоли яичников, органосохраняющая хирургия, лапароскопия, репродуктивное здоровье.

Список литературы

1. Аюпова Ф.М., Негмаджанов Б.Б. Гинекология детей и подростков: учебное пособие. – Ташкент, 2022.
2. Юлдашева А.С. и соавт. Значение органосохраняющих операций при лечении кист яичников у девочек-подростков // Медицинский журнал Узбекистана. – 2023. – № 3.
3. Адамян Л.В., Сибирская Е.В. Гинекология детей и подростков: руководство для врачей. – Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2021.
4. American College of Obstetricians and Gynecologists. Adolescent Ovarian Masses: Evaluation and Management. Practice Bulletin № 235. – Updated 2024.
5. Vanni V.S. et al. Recovery of ovarian function after surgical treatment of benign ovarian cysts in adolescents // Journal of Pediatric and Adolescent Gynecology. – 2024.
6. Sultan C. et al. Pediatric and Adolescent Gynecology: Evidence-Based Clinical Practice // Endocrine Development. – 2022. – Vol. 32.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИППОТЕРАПИИ В СФЕРЕ ПОСТИНСУЛЬТНОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ

Хайдаров Нодир Кадирович

Ташкентского государственного медицинского университета

Хамидов Отабек Хаётбекович

Ташкентского государственного медицинского университета

Аннотация. *В данной статье рассматривается эффективность иппотерапии в комплексной реабилитации пациентов, перенесших ишемический и геморрагический инсульт. Проанализировано влияние лечебной верховой езды на восстановление двигательной активности, постурального баланса, снижение мышечной спастичности и улучшение психоэмоционального состояния пациентов. Показано, что включение иппотерапии в стандартную программу нейрореабилитации способствует улучшению показателей по шкале баланса Берга, индексу мобильности Ривермид, модифицированной шкале Ашворта и шкале тревоги и депрессии HADS. Метод может рассматриваться как эффективное немедикаментозное средство постинсультной реабилитации.*

Ключевые слова: *иппотерапия, постинсультная реабилитация, инсульт, гемипарез, спастичность, двигательная активность, постуральный баланс, нейрореабилитация, психоэмоциональное состояние.*

Актуальность

По статистике ВОЗ острое нарушение мозгового кровообращения (инсульт) остается одной из главных причин стойкой инвалидизации населения во всем мире. Множество пациентов перенесшие инсульт, часто сталкиваются с

выраженными двигательными расстройствами (гемипарезы, спастичность, нарушения координации и статодинамического баланса), а также с когнитивными и эмоционально-волевыми нарушениями (депрессия, тревожность). Современная концепция реабилитации требует междисциплинарного подхода и интеграции инновационных немедикаментозных методов.

Иппотерапия (лечебная верховая езда) является эффективным методом комплексной реабилитации, основанным на передаче пациенту ритмических двигательных стимулов, возникающих при движении лошади шагом. Данный подход способствует одновременному улучшению двигательных функций, когнитивных процессов и психоэмоционального состояния пациента, что определяет его значимость в системе постинсультного восстановления.

Цель исследования

Оценить эффективность, безопасность и специфические особенности применения иппотерапии в комплексных программах реабилитации пациентов в позднем восстановительном периоде ишемического и геморрагического инсульта.

Материалы и методы

В исследование были включены 45 пациентов в возрасте от 45 до 68 лет, перенесших инсульт в период от 6 месяцев до 2 лет до начала исследования и имевших стойкий двигательный дефицит в виде гемипареза. Пациенты были распределены на две группы. Основную группу составили 23 пациента, получавшие стандартную комплексную программу реабилитации, включавшую лечебную физкультуру, массаж и физиотерапию, дополненную курсом иппотерапии. Занятия иппотерапией проводились 2–3 раза в неделю по 30 минут,

общий курс составил 24 сеанса. Контрольную группу составили 22 пациента, которым проводилась только стандартная программа нейрореабилитации.

Оценка эффективности реабилитационных мероприятий осуществлялась до начала и после завершения курса лечения. Для объективизации результатов использовались шкала баланса Берга (Berg Balance Scale, BBS), индекс мобильности Ривермид (Rivermead Mobility Index, RMI), модифицированная шкала спастичности Ашворта (Modified Ashworth Scale, MAS) и госпитальная шкала тревоги и депрессии (Hospital Anxiety and Depression Scale, HADS). Полученные данные подвергались сравнительному статистическому анализу.

Результаты

Восстановление равновесия и двигательной активности. У пациентов основной группы наблюдалось достоверно более значительное улучшение показателей постурального контроля по сравнению с контрольной группой. Среднее значение по шкале Берга увеличилось с 32,4±2,1 до 44,8±1,8 балла ($p<0,05$), тогда как в контрольной группе повышение составило только 4,2 балла. Показатель индекса мобильности Ривермид у пациентов основной группы возрос в среднем на 3,5 балла, что отражало улучшение способности к передвижению, совершенствование навыков ходьбы и повышение уровня бытовой независимости.

Воздействие на мышечный тонус. Включение иппотерапии в программу восстановительного лечения способствовало уменьшению выраженности спастичности в поражённых конечностях. Согласно данным модифицированной шкалы Ашворта (MAS), в основной группе отмечалось снижение тонуса сгибателей предплечья и разгибателей голени в среднем на 0,8 балла. Вероятно, данный эффект связан с ритмическим механическим воздействием движений

лошади и тепловым влиянием её тела на область таза и позвоночник пациента во время верховой езды.

Психоэмоциональное состояние. Оценка результатов по шкале HADS выявила уменьшение уровня тревожности на 38% и снижение выраженности депрессивной симптоматики на 42% у пациентов основной группы. Эмоциональное взаимодействие с животным и непосредственный тактильный контакт оказывали положительное психологическое воздействие, способствуя повышению мотивации к реабилитационным мероприятиям и улучшению общего эмоционального фона пациентов.

Обсуждение

Высокая результативность иппотерапии у пациентов с последствиями инсульта обусловлена рядом уникальных биомеханических механизмов воздействия.

1. Трёхплоскостная двигательная стимуляция. Во время движения шагом лошадь передаёт всаднику от 90 до 110 двигательных импульсов в минуту в вертикальной, сагиттальной и фронтальной плоскостях. Характер этих движений максимально приближен к физиологическим перемещениям таза здорового человека во время ходьбы. Благодаря этому создаются условия для формирования и закрепления правильного двигательного паттерна ходьбы, а также активизации процессов нейропластичности центральной нервной системы.

2. Тепловое воздействие. Температура тела лошади превышает температуру тела человека в среднем на 1,5–2 °C. Сочетание теплового эффекта с ритмическим механическим воздействием во время верховой езды способствует расслаблению спастичных мышц, улучшению регионарного кровообращения и оптимизации трофических процессов в тканях.

3. Развитие постуральной устойчивости. Поддержание устойчивого положения тела на движущейся лошади требует постоянной работы мышц-стабилизаторов туловища, включая глубокие мышцы спины и брюшного пресса. В отличие от традиционных занятий лечебной физкультурой, такая нагрузка обеспечивает более активное вовлечение аутохтонной мускулатуры, что способствует совершенствованию механизмов постурального контроля и координации движений.

Заключение

Иппотерапия представляет собой безопасный и эффективный способ реабилитации пациентов, перенесших инсульт. Включение лечебной верховой езды в состав стандартных программ восстановительного лечения способствует более быстрому восстановлению статокинетического равновесия, уменьшению выраженности спастичности, улучшению двигательной координации и коррекции психоэмоциональных нарушений, возникающих после инсульта. Данный метод целесообразно рассматривать как важный элемент комплексных реабилитационных мероприятий на амбулаторном и санаторно-курортном этапах восстановительного лечения.

Список использованной литературы

1. World Health Organization. Stroke. Geneva: WHO; 2025.

2. Winstein C.J., Stein J., Arena R., Bates B., Cherney L.R., Cramer S.C. et al. Guidelines for Adult Stroke Rehabilitation and Recovery. Stroke. 2016;47(6)–e169.

3. Beinotti F., Correia N., Christofoletti G., Borges G. Use of hippotherapy in gait training for hemiparetic post-stroke. Arquivos de Neuro-Psiquiatria. 2010;68(6):908–913.

4. Han J.Y., Kim J.M., Kim S.K., Chung J.S., Lee H.C., Lim J.K. Therapeutic effects of mechanical horseback riding on gait and balance ability in stroke patients. Annals of Rehabilitation Medicine. 2012;36(6):762–769.

5. Lee C.W., Kim S.G., Yong M.S. Effects of hippotherapy on recovery of gait and balance ability in patients with stroke. Journal of Physical Therapy Science. 2014;26(2):309–311.

ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ЭФФЕКТЫ БИОЛОГИЧЕСКИ АКТИВНЫХ ДОБАВОК

Хожаниязов Азамат Рузимбаевич
Базарбаева Набира Дилшод кизи
Ургенчского государственного медицинского института

Аннотация. *В статье рассмотрены биологически активные добавки (БАД), их классификация, механизмы действия и значение для поддержания здоровья человека. Показано, что физиологические эффекты БАД обусловлены наличием биологически активных веществ, участвующих в регуляции биохимических процессов организма. Проведено сравнение натуральных и синтетических БАД, рассмотрены их особенности, преимущества и ограничения. Особое внимание уделено растительным источникам биологически активных соединений, включая терпеноиды, фенолы и алкалоиды, обладающие профилактическими и лечебными свойствами. Отмечена роль омега-3 полиненасыщенных жирных кислот в профилактике сердечно-сосудистых и некоторых неврологических заболеваний.*

Ключевые слова: *биологически активные добавки, БАД, нутрицевтики, витамины, растительные экстракты, омега-3 жирные кислоты, полиненасыщенные жирные кислоты, сердечно-сосудистые заболевания, профилактика заболеваний, биологически активные вещества.*

Известно что, физиологические эффекты биологически активных добавок (БАД) достигаются привнесением в организм веществ, обладающих выраженной

биологической активностью в отношении животных и человека. Эти соединения выступают в качестве: субстратов для биохимических реакций; кофакторов ферментативных реакций; ингибиторов ферментативных реакций; абсорбентов/секвестрантов реактивных или токсичных веществ; лигандов, которые активируют или подавляют активность рецептов; усилителей абсорбции и/или стабильности основных питательных веществ; селективных факторов роста для естественных желудочно-кишечных бактерий; ферментационных субстратов для естественных бактерий в ротовой полости, желудки или кишечнике, селективных ингибиторов вредных кишечных бактерий.

Синтетические БАД отличаются от натуральных по ряду причин. Во-первых, чистота изготовления приводит к отсутствию микропримесей природного происхождения, которые в натуральном аналоге существенно влияют на биологическую активность основных компонентов. Во-вторых, синтетические препараты могут содержать транс-изомеры, отсутствующие в натуральном сырье, на которые ферментные системы человеческого организма не могут отреагировать правильно. В-третьих, синтезированные вещества представляют собой рацемическую лево- и правовращающуюся смесь изомеров, при том, что биологическая активность есть только у одного типа изомеров. В-четвёртых, природные витамины и витаминоподобные вещества представлены множеством соединений (витамин С — 6, витамин Е — 10, каротиноиды — более 600, флавоноиды — более 6000), в то время как синтетические аналоги на практике представлены одной химической формулой (аскорбиновая кислота, α-токоферол ацетат, β-каротин, рутин).

К активным веществам, получаемым из растительных источников, относятся терпеноиды, фенолы, алкалоиды и другие азотсодержащие соединения. Согласно сообществу химической промышленности США, эти

соединения могут препятствовать развитию сердечно-сосудистых заболеваний, сахарного диабета, артериальной гипертензии, онкологических заболеваний, воспалению, паразитарных инфекций, психотических заболеваний, спазматических состояний.

БАД, содержащие полиненасыщенные жирные кислоты, благоприятно влияют на течение сердечно-сосудистых заболеваний: способствуют снижению уровня триглицеридов и липопротеидов низкой плотности. Потребление омега-3 ненасыщенных жирных кислот оказывает положительное влияние на протекание заболеваний нервной системы: существуют данные, свидетельствующие о благоприятном их действие на течение болезни Альцгеймера, также у больных биполярным расстройством головного мозга принятие омега-3 ненасыщенных жирных кислот при дозировки 9,6 г в день улучшало течение заболевания при в сравнении с группой, принимавшей оливковое масло.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тутельян В.А. Биологически активные добавки в питании человека. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2020. – 304 с.

2. Скальный А.В. Основы нутрициологии и применение биологически активных добавок. – М.: Медицинская книга, 2019. – 272 с.

3. Gibson G.R., Williams C.M. Functional Foods: Concept to Product. – Cambridge: Woodhead Publishing, 2018. – 448 p.

4. Simopoulos A.P. Omega-3 Fatty Acids in Health and Disease and in Growth and Development // American Journal of Clinical Nutrition. – 1991. – Vol. 54. – P. 438–463.

5. Shahidi F., Ambigaipalan P. Bioactives from Plant Sources and Their Health Benefits // Journal of Food Bioactives. – 2018. – Vol. 4. – P. 1–15.

ПОДХОДЫ К ХИРУРГИЧЕСКОЙ КОРРЕКЦИИ ТРАХЕОМАЛЯЦИИ У ДЕТЕЙ, ОПЕРИРОВАННЫХ С АТРЕЗИЕЙ ПИЩЕВОДА: СЕРИЯ КЛИНИЧЕСКИХ СЛУЧАЕВ

Эшкабилов Ш.Д.

Абдуазизов М.А.

Ёкубов А.А.

Национальный детский медицинский центр, Ташкент, Узбекистан

e-mail: *shukuresh@gmail.com*

Резюме: ***Актуальность.*** *Трахеомаляция встречается у 40–78% детей после коррекции атрезии пищевода и является одним из наиболее частых долгосрочных респираторных осложнений. Выраженные клинические формы требуют индивидуализированного хирургического подхода в зависимости от механизма коллапса дыхательных путей.* ***Цель.*** *Представить результаты торакоскопической коррекции трахеомаляции у детей после операции по поводу атрезии пищевода.* ***Методы.*** *Три клинических случая у детей в возрасте 1,5–5 месяцев оценены с помощью трахеобронхоскопии и МСКТ с 3D-реконструкцией.* ***Результаты.*** *Выполнены аортостернопексия, задняя трахеопексия и резекция остаточного сегмента пищевода; во всех случаях достигнуто стойкое клиническое улучшение.* ***Выводы.*** *Комплексная диагностика и торакоскопические вмешательства обеспечивают оптимальные результаты лечения.*

Ключевые слова: *трахеомаляция, атрезия пищевода, аортопексия, трахеопексия, торакоскопия, детская хирургия.*

Аннотация: ***Долзарблик.*** *Трахеомаляция қизилўнгач атрезиясини коррекция қилгандан сўнг болаларнинг 40–78% да учрайди. Клиник жиҳатдан яққол шакллари нафас йўллари коллапси механизмига қараб индивидуал хирургик ёндашувни талаб қилади.* ***Мақсад.*** *Торакоскопик коррекция натижаларини тақдим этиш.* ***Усуллар.*** *1,5–5 ойлик 3 нафар бемор трахеобронхоскопия ва 3D-реконструкцияли МСКТ орқали текширилди.* ***Натижалар.*** *Аортостернопексия, орқа трахеопексия ва қолдиқ сегмент резекцияси бажарилди; барча ҳолатларда барқарор яхшиланишга эришилди.* ***Хулоса.*** *Комплекс диагностика ва торакоскопик аралашувлар оптимал даво натижаларни таъминлайди.*

Калит сўзлар: *трахеомаляция, қизилўнгач атрезияси, аортопексия, трахеопексия, торакоскопия, болалар хирургияси.*

Abstract: Background. *Tracheomalacia occurs in 40–78% of children following esophageal atresia repair and represents one of the most common long-term respiratory complications. Clinically significant cases require individualized surgical management based on the specific mechanism of airway collapse.* ***Objective.*** *To present outcomes of thoracoscopic surgical correction of tracheomalacia in children after esophageal atresia repair.* ***Methods.*** *Three cases in children aged 1.5–5 months were evaluated using tracheobronchoscopy and multidetector CT with 3D reconstruction.* ***Results.*** *Thoracoscopic aortosternopexia, posterior tracheopexy, and residual esophageal segment resection were performed based on collapse mechanism. All patients achieved sustained clinical improvement.* ***Conclusion.*** *Combined bronchoscopy and MDCT enables precise diagnosis; thoracoscopic interventions are effective and safe treatment options.*

Keywords: *tracheomalacia, esophageal atresia, aortopexy, tracheopexy, thoracoscopy, pediatric surgery.*

Введение

Несмотря на достижения современной медицины, частота долгосрочных респираторных осложнений атрезии пищевода (АП) сохраняется высокой [1, 2, 3, 4]. Среди них наиболее часто встречаются трахеомаляция (до 78%), повторные респираторные инфекции нижних дыхательных путей (до 82%), нарушение функциональных параметров и анатомические аномалии лёгких (10%) [1, 15].

Трахеомаляция (ТМ) — чрезмерное увеличение податливости трахеи, вследствие чего дыхательные пути становятся восприимчивы к динамическому и/или статическому коллапсу [5, 7]. Это состояние отличается от внутреннего стеноза дыхательных путей, вызванного аномалиями стенок, такими как полные хрящевые кольца трахеи. Наиболее часто ТМ сочетается с атрезией пищевода, сосудистым кольцом или аномальным отхождением безымянной артерии, однако может носить и идиопатический характер [5, 10]. Проблема актуальна для неонатологов, педиатров, оториноларингологов и детских хирургов [7]. Повреждение трахеи во время первичной коррекции АП является редким осложнением, которое в последующем может проявляться симптоматикой, характерной для ТМ [13, 14].

Клиническая картина. ТМ включает ряд неспецифических респираторных симптомов, зависящих от локализации, степени и тяжести коллапса дыхательных путей. Многие дети с ТМ не проявляют симптомов до 2–3 месяцев жизни [5], однако при протяжённом сегменте поражения симптомы могут возникать с рождения. У ряда пациентов ТМ становится очевидной непосредственно после пластики АП, когда экстубация оказывается невозможной [10]. Характерны лающий кашель с экспираторными хрипами и/или инспираторный стридор [7]. Обширный коллапс дыхательных путей ведёт к неэффективному кашлю, снижению мукоцилиарного клиренса [5, 7], повышенному риску

рецидивирующих пневмоний и затяжных инфекций нижних дыхательных путей [15]. Возможны эпизоды гипоксии, апноэ и непереносимость физической нагрузки [10]. Симптомы усугубляются при кашле, плаче, кормлении, пробе Вальсальвы и в положении лёжа на спине [5, 7].

Анатомия. Нормальная трахея поддерживается относительно жёсткими С-образными хрящами спереди и сбоку и короткой эластичной задней мембраной [5]. У здорового человека диаметр дыхательных путей уменьшается не более чем на 10–20% даже при кашле, хотя ряд исследований у взрослых демонстрирует до 50% задней инвазии при кашле по данным КТ [7]. При ТМ это сужение патологически усиливается, а в тяжёлых случаях клинически очевидный коллапс возникает при любом повышении экспираторного усилия [5, 7, 10]. Если хрящевое кольцо принимает форму перевёрнутой U-образной или дугообразной конфигурации, задняя мембрана становится шире и активнее вторгается в просвет дыхательных путей во время выдоха [7] (Рис. 1).

Рис. 1. (A) Нормальные C-образные кольца трахеи. (B) U-образные кольца с более широкой задней мембраной и задней интрузией. (C) Дугообразные кольца с выраженной задней интрузией. [Иллюстрация из Choi et al. [7]. © 2019, Американская медицинская ассоциация]

Диагностика. Единого стандартизированного руководства по диагностике ТМ не существует [10]. Диагноз предполагается на основании характерной клинической картины: лающий кашель, шумное дыхание, рецидивирующая пневмония, затяжные лёгочные инфекции, затруднения при кормлении, эпизоды апноэ и жизнеугрожающие приступы (ALTE) [5, 7]. Необходимо исключить аномалии пищевода и гастроэзофагеальный рефлюкс [2, 5].

Методом выбора для прямой визуализации является гибкая и жёсткая эндоскопия — ларингоскопия, трахеоскопия, бронхоскопия [7, 8, 10]. Диагностическим критерием считается динамическое сужение просвета более 50% при форсированном выдохе или кашле [5, 7]; у большинства детей с симптоматической ТМ коллапс превышает 75% [8, 11].

Мультидетекторная КТ с контрастным усилением и 3D-реконструкцией (МДКТ) стала важным дополнительным методом оценки [7, 10]. КТ-ангиография позволяет выявить признак «хмурого взгляда» — интрузию задней мембраны трахеи при форсированном выдохе, — а также сосудистые аномалии и анатомические соотношения дыхательных путей с окружающими структурами [7, 9, 10]. Вместе с тем МДКТ систематически недооценивает степень динамического коллапса [5, 10] и должна применяться в сочетании с трёхэтапной диагностической бронхоскопией [7, 8].

Лечение. ТМ нередко постепенно регрессирует с возрастом [5, 10], однако тяжёлые формы требуют хирургической коррекции, строго индивидуализированной с учётом типа и локализации коллапса [6, 7, 8]. При планировании операции необходимо учитывать все сопутствующие анатомические аномалии: деформации хряща, сосудистые аномалии, образования средостения, трахеопищеводные свищи [6, 8]. Хирургический арсенал включает процедуры пексии (аортопексия, аортостернопексия, передняя и/или задняя трахеопексия, бронхопексия главных бронхов), резекцию трахеи с анастомозом конец в конец, установку наружных шин и внутренних стентов [6, 7, 9, 10, 11].

Цель исследования: представить результаты хирургической коррекции трахеомаляции у детей после операции по поводу атрезии пищевода с применением торакоскопических методов.

Материал и методы. В статье описаны три клинических случая ТМ у детей в возрасте от 1,5 до 5 месяцев, ранее оперированных по поводу АП. Всем пациентам выполнено комплексное предоперационное обследование: трахеобронхоскопия и МСКТ с 3D-реконструкцией. Хирургическое лечение проведено торакоскопически.

Клинический случай №1.

Пациент Х.А., 4 месяца. АП с дистальной трахеопищеводной фистулой (Gross C). В неонатальном периоде выполнены эзофагоэзофагоанастомоз и закрытие свища. В послеоперационном периоде — эпизоды дыхательной недостаточности, экспираторный стридор, приступообразный кашель, рецидивирующие инфекции нижних дыхательных путей. При бронхоскопии выявлен коллапс передней стенки трахеи более 75% на уровне дуги аорты; по данным МСКТ — компрессия трахеи аортой. Выполнена торакоскопическая аортостернопексия. В послеоперационном периоде — значительное уменьшение респираторной симптоматики, нормализация дыхания, отсутствие эпизодов тяжёлой дыхательной недостаточности.

Клинический случай №2

Пациентка М.М., 5 месяцев. АП с трахеопищеводной фистулой; хирургическая коррекция в неонатальном периоде. После операции — выраженный стридор, эпизоды цианоза при кормлении, частые респираторные инфекции. При трахеобронхоскопии — практически полный (до 99%) коллапс задней мембранозной части трахеи при форсированном выдохе. По данным КТ-ангиографии сосудистой компрессии не выявлено; ведущим механизмом признана задняя инвазия мембранозной стенки. Выполнена торакоскопическая задняя трахеопексия с фиксацией мембранозной стенки к передней продольной

связке позвоночника. Послеоперационный период — без осложнений; отмечено значительное уменьшение симптомов и улучшение качества жизни.

Клинический случай №3

Пациент Б.М., 1,5 месяца. АП в анамнезе; после операции — хронический кашель, рецидивирующие пневмонии, признаки ТМ. При бронхоскопии и МСКТ с 3D-реконструкцией выявлен остаточный дистальный сегмент пищевода, оставленный после первичной операции (Рис. 2), вызывавший хроническое воспаление и компрессию трахеи. Выполнено торакоскопическое удаление остаточного сегмента. После операции — существенное улучшение дыхательной функции и снижение частоты респираторных осложнений.

Рис. 2. МСКТ-картина: компрессия трахеи остаточным дистальным сегментом пищевода после первичной операции.

Результаты. Во всех случаях выбор хирургической тактики основывался на детальной оценке анатомического варианта ТМ по данным бронхоскопии и МСКТ. Торакоскопические вмешательства позволили устранить ведущие механизмы обструкции: переднюю сосудистую компрессию, выраженный коллапс мембранозной стенки и вторичную компрессию вследствие послеоперационных изменений. Во всех случаях достигнуто стойкое клиническое улучшение: уменьшение стридора, снижение частоты респираторных инфекций, отсутствие эпизодов апноэ и улучшение качества жизни пациентов .

Обсуждение. Трахеомаляция остаётся одной из наиболее частых причин хронической респираторной патологии у пациентов после коррекции атрезии пищевода [1, 2, 15]. Несмотря на совершенствование неонатальной хирургии и интенсивной терапии, значительная часть пациентов продолжает страдать от

стридора, рецидивирующих инфекций, эпизодов апноэ и нарушений вентиляции лёгких [3, 4, 15].

По данным литературы, признаки ТМ различной степени выраженности выявляются у 40–78% пациентов после коррекции АП [1, 5, 15], однако хирургического лечения требуют лишь наиболее тяжёлые случаи [5, 10]. Современные исследования подчёркивают гетерогенность ТМ и необходимость индивидуализированного подхода к диагностике и выбору метода коррекции [7, 8].

Значительный вклад в развитие данного направления внесла группа R.W. Jennings и C.J. Smithers из Бостонского детского госпиталя [6, 8, 11], показавшая, что эффективность вмешательства напрямую зависит от точного определения механизма коллапса: при передней сосудистой компрессии методом выбора является аортопексия или аортостернопексия, при выраженной задней инвазии мембранозной части — задняя трахеопексия.

Представленные клинические наблюдения полностью подтверждают эту концепцию. В первом случае компрессия трахеи дугой аорты потребовала торакоскопической аортостернопексии; во втором — практически полный коллапс мембранозной стенки (до 99%) был устранён задней трахеопексией; в обоих случаях достигнуто стойкое клиническое улучшение.

Особый интерес представляет третий случай, в котором симптомы, имитирующие ТМ, были обусловлены остаточным сегментом пищевода. Это наблюдение подчёркивает, что не все постоперационные дыхательные нарушения связаны с врождённой слабостью трахеальной стенки, и демонстрирует важность комплексного обследования с обязательным исключением вторичных причин компрессии.

Ключевую роль в выборе тактики сыграло сочетание трахеобронхоскопии и МСКТ с 3D-реконструкцией: эндоскопия позволяла количественно оценить динамический коллапс, МСКТ — детализировать анатомические взаимоотношения трахеи, пищевода и магистральных сосудов. Это согласуется с современными данными, признающими данную комбинацию наиболее информативным диагностическим подходом.

По данным последних публикаций, торакоскопические вмешательства обеспечивают результаты, сопоставимые с открытыми операциями, при меньшей хирургической травме, снижении болевого синдрома и более быстром восстановлении. Собственный опыт подтверждает высокую эффективность и безопасность торакоскопической аортостернопексии и задней трахеопексии у данной категории пациентов.

Таким образом, успешное лечение ТМ требует не только подтверждения факта коллапса дыхательных путей, но и детального понимания его анатомического механизма. Индивидуализированный выбор метода коррекции на основании данных бронхоскопии и МСКТ позволяет добиться оптимальных функциональных результатов.

Выводы

1. Трахеомаляция является частым поздним осложнением атрезии пищевода и существенно ухудшает качество жизни пациентов.
2. Бронхоскопия в сочетании с МСКТ и 3D-реконструкцией — наиболее информативный метод предоперационной оценки ТМ.
3. Выбор метода хирургической коррекции определяется анатомическим вариантом коллапса дыхательных путей.

4. Торакоскопическая аортостернопексия эффективна при передней сосудистой компрессии трахеи; задняя трахеопексия показана при выраженном коллапсе мембранозной стенки.

5. Торакоскопические вмешательства обеспечивают хорошие клинические результаты и могут рассматриваться как методы выбора при тяжёлой ТМ у детей после коррекции АП.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Connor MJ, Springford LR, Kapetanakis VV, Giuliani S. Esophageal atresia and transitional care—step 1: a systematic review and meta-analysis of the literature to define the prevalence of chronic long-term problems. *Am J Surg*. 2015;209(4):747–759.

2. Krishnan U, Mousa H, Dall'Oglio L, et al. ESPGHAN-NASPGHAN Guidelines for the Evaluation and Treatment of Gastrointestinal and Nutritional Complications in Children with Esophageal Atresia–Tracheoesophageal Fistula. *J Pediatr Gastroenterol Nutr*. 2016;63(5):550–570.

3. Sistonen SJ, Koivusalo A, Nieminen U, et al. Esophageal morbidity and function in adults with repaired esophageal atresia. *Ann Surg*. 2010;251(6):1167–1173.

4. Koivusalo AI, Pakarinen MP, Rintala RJ. Modern outcomes of oesophageal atresia. *Semin Pediatr Surg*. 2017;26(4):219–224.

5. Fraga JC, Jennings RW, Kim PCW. Pediatric Tracheomalacia. *Semin Pediatr Surg*. 2016;25(3):156–164.

6. Jennings RW, Hamilton TE, Smithers CJ. Surgical approaches to posterior tracheopexy for severe tracheomalacia. *J Pediatr Surg*. 2017;52(12):2039–2045.

7. Choi S, Lawlor C, Rahbar R, Jennings RW. Diagnosis, classification, and management of pediatric tracheobronchomalacia. *JAMA Otolaryngol Head Neck Surg*. 2019;145(3):265–275.

8. Smithers CJ, Hamilton TE, Manfredi MA, et al. Categorization and surgical management of posterior tracheopexy for severe tracheomalacia. *J Pediatr Surg*. 2018;53(8):1475–1479.

9. Torre M, Carlucci M, Speggiorin S, et al. Aortopexy for the treatment of tracheomalacia in children: review of the literature. *Pediatr Surg Int*. 2012;28(2):111–117.

10. Kamran A, Jennings RW. Current concepts in tracheobronchomalacia. *Semin Pediatr Surg*. 2021;30(3):151082.

11. Lawlor CM, Choi S, Zurakowski D, Jennings RW. Long-term outcomes of posterior tracheopexy for severe tracheomalacia. *J Pediatr Surg*. 2020;55(10):2050–2056.

12. Bruns NE, Hamilton NA, Neeley C, et al. Thoracoscopic posterior tracheopexy for severe tracheomalacia. *J Laparoendosc Adv Surg Tech A*. 2019;29(8):1050–1055.

13. Holcomb GW III, Murphy JP, Ostlie DJ. *Ashcraft's Pediatric Surgery*. 7th ed. Philadelphia: Elsevier; 2020.

14. Spitz L. *Oesophageal Atresia*. 2nd ed. Boca Raton: CRC Press; 2016.

15. Friedmacher F, Puri P. Delayed respiratory morbidity after repair of esophageal atresia: a systematic review. *Pediatr Surg Int*. 2012;28(7):653–663.

TECHNOLOGY, IT & ARTIFICIAL INTELLIGENCE

MILLIY HUNARMANDCHILIK NAQSHLARI KOMPOZITSIYALARI NAMUNALARINI SHAKLLANTIRISHNING DASTURIY VOSITALARI

Egamnazarova Sevaraxon Xasanboy qizi

Qo‘qon davlat universiteti

sevara.gulomova97@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O'zbekiston milliy hunarmandchilik naqshlari — girix, islimiy va paxta naqshlarining — raqamli muhitda kompozitsion namunalar to'plamini shakllantirishga mo'ljallangan dasturiy vositalar arxitekturasi va algoritmik modeli tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida Python dasturlash tilining Matplotlib, Turtle va Streamlit kutubxonalari, shuningdek tijorat CAD/CAM tizimlari (AutoCAD, CorelDRAW) va ochiq kodli FreeCAD platforma imkoniyatlari qiyosiy baholandi. Har bir vositaning rekursiv simmetriya algoritmlarini, fraktal geometriya prinsiplarini va ob'ektga yo'naltirilgan dasturlash (OOP) arxitekturasini qo'llash darajasi ko'rsatildi. Naqsh namunalarini vektorli formatlarda (SVG, DXF) eksport qilish va lazerli kesish ishlab chiqarishiga integratsiya imkoniyatlari miqdoriy ko'rsatkichlar asosida baholandi. Taklif etilayotgan dasturiy modul parametrik naqsh generatsiyasini avtomatlashtiradi: foydalanuvchi geometrik parametrlarni (simmetriya darajasi, takrorlash koeffitsiyenti, burchak rotatsiyasi) kiritadi, tizim esa naqsh matritsa strukturasini avtomatik hisoblaydi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, Python-asosli ochiq kodli yechimlar tijorat analoglariga nisbatan vektorli eksport aniqligi bo'yicha raqobatbardosh bo'lib, chizish tezligi parametrida orqada qoladi. Taklif etilayotgan*

yondashuv hunarmandchilik sanoatini raqamlashtirish va madaniy merosni saqlab qolish kontekstida amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: *generativ geometrik naqsh; milliy hunarmandchilik; Python Matplotlib; parametrik dizayn; rekursiv simmetriya algoritmi; vektorli grafika; DXF/SVG eksport; ob'ektga yo'naltirilgan dasturlash; lazerli kesish; raqamli hunarmandchilik.*

Abstract*. This paper presents the architectural design and algorithmic model of a software toolkit aimed at generating digital sample collections of Uzbek national craft patterns — girikh, islimi, and pakta (cotton flower). A comparative evaluation of Python libraries (Matplotlib, Turtle, Streamlit), commercial CAD/CAM systems (AutoCAD, CorelDRAW), and open-source FreeCAD was conducted. The capacity of each tool to implement recursive symmetry algorithms, fractal geometry principles, and object-oriented programming (OOP) design is demonstrated. Vector export capabilities (SVG, DXF) for laser-cutting integration are evaluated quantitatively. Results indicate that open-source Python solutions are competitive with commercial counterparts in vector export precision, while trailing in raw rendering speed. The proposed approach holds practical significance for digitizing craft industries and preserving cultural heritage.*

Keywords: *generative geometric pattern; national craft; Python Matplotlib; parametric design; recursive symmetry algorithm; vector graphics; DXF/SVG export; object-oriented programming; laser cutting; digital craftsmanship.*

KIRISH

O'zbekiston hunarmandchilik an'analari — Samarqand, Buxoro, Xiva va Qo'qon uslublari — geometrik jihatdan nihoyatda murakkab naqsh tizimlari asosida qurilgan. Girix naqshining asosiy elementi — muntazam ko'pburchaklarning tekislikda cheksiz takrorlanishi — matematikada Penrose plitkalari va kristallografik simmetriya gruppalariga mos keladi. Ushbu naqshlarni an'anaviy usulda yaratish ustaga o'nlab yillik tajriba talab etadi; raqamli muhitda qayta ishlab chiqish esa algoritmik murakkablik nuqtai nazaridan muammo bo'lib qolmoqda.

Raqamlashtirish jarayonida asosiy qiyinchilik shundaki, milliy naqshlarning geometrik tuzilishi ko'pincha hujjatlashtirilmagan va faqat usta-shogird an'anasida yashaydi. Bunday bilimlarni rasmiy algoritmga aylantirishda ikki muammo yuzaga keladi: (1) naqshning matematik modelini aniqlash, ya'ni qaysi geometrik transformatsiyalar yig'indisi shu naqshni hosil qiladi; (2) bu modelni istalgan dasturlash tiliga to'g'ri tarjima qilish. Yillar davomida bu soha bo'yicha xalqaro miqyosda muhim tadqiqotlar amalga oshirildi [1, 2, 3].

Hozirgi kunda hunarmandchilik korxonalari lazerli kesish mashinalarini, CNC frezerlash qurilmalarini va 3D printerlarni ishlab chiqarishga joriy etmoqda. Bu qurilmalar uchun naqsh namunalari DXF yoki SVG formatida taqdim etilishi shart — ammo mavjud dasturiy vositalar milliy naqshlar uchun ixtisoslashtirilgan parametrik generatsiyani ta'minlamaydi. Xitoy, Eron va Turkiya ilmiy markazlari bu yo'nalishda faol qadamlar qo'ygan [4, 5], O'zbekistonda esa tizimlashtirilgan dasturiy yondashuv hali shakllanmagan.

Ushbu maqola quyidagi muammolarni hal qilishga qaratilgan: milliy naqsh namunalarini parametrik generatsiya qiluvchi dasturiy arxitekturani loyihalash; mavjud vositalarni algoritmik imkoniyatlari va ishlab chiqarish integratsiyasi nuqtai nazaridan qiyosiy baholash; hamda Python tilida OOP asosida qurilgan prototip modulni taqdim

etish. Tadqiqotning ilmiy yangiligi — girix naqshi uchun simmetriya gruppalari nazariyasini Python-kodga to'liq formal transkripsiya qilish metodologiyasida.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Islom geometrik naqshlarini kompyuter yordamida generatsiya qilish masalasini birinchilardan bo'lib Kaplan va Salesin [1] tizimli ko'rib chiqdi. Ularning 2004-yildagi ishida naqsh hosil qilishning "hankin" metodologiyasi formallashtirilib, har qanday muntazam ko'pburchak panjarasi uchun naqsh chiziqlarini avtomatik hisoblash algoritmi taklif etildi. Bu metod girix naqshining asosiy elementi — bog'lovchi chiziqlar tarmog'ini — polygon plitalari chegaralariga nisbatan belgilangan burchak parametri orqali aniqlaydi.

Lu va Steinhardt [2] 2007-yilda *Science* jurnalida e'lon qilgan ishlarida O'rta Osiyo me'moriy yodgorliklaridagi naqshlar Penrose plitkalanishiga mos kelishini isbotladi. Bu topilma milliy naqshlarning nafaqat estetik, balki matematik jihatdan ham global ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi [2]. Uning amaliy dasturiy jihati esa keyinroq Cromwell [6] tomonidan o'rganildi.

Parametrik CAD tizimlari nuqtai nazaridan Castera [3] geometrik naqshlar uchun maxsus vektor grammatikasi modelini ishlab chiqdi. Ushbu model naqsh elementlarini daraxt tuzilishida ifodalab, istalgan simmetriya gruppasi uchun generatsiyanı avtomatlashtirishga imkon beradi. Ammo Castera modeli tijorat CAD platformasida qurilgan bo'lib, ochiq kodli muhitga ko'chirilmagan.

Python ekotizimida generativ geometriya sohasidagi eng dolzarb tadqiqotlar Shapemaker kutubxonasi atrofida shakllandi [7]. Biroq bu kutubxona asosan Yevropaning gotik naqshlari uchun optimallashtirilgan; O'rta Osiyo naqsh tuzilishiga

xos bo'lgan ko'p qatlamli simmetriya va ichki-tashqi zanjir prinsiplari unda to'liq aks etmagan.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, mavjud adabiyotlarda uchta asosiy bo'shliq mavjud: (a) O'zbekiston milliy naqshlariga ixtisoslashtirilgan algoritmlarning yo'qligi; (b) lazerli kesish ishlab chiqarishi bilan to'g'ridan to'g'ri integratsiyaning ta'minlanmaganligi; (c) naqsh namunalari kutubxonasini parametrik boshqaruvchi interaktiv dasturiy interfeys ishlab chiqilmaganligi. Ushbu maqola aynan shu bo'shliqlarni to'ldirish yo'lidagi qadamdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA DASTURIY ARXITEKTURA

Naqsh tuzilishining matematik modeli

Girix naqshi tekislikda p6m simmetriya gruppasiga mansub kristallografik strukturani ifodalaydi. Bu guruh 17 ta tekislik simmetriya gruppalari ichida eng yuqori simmetriya tartibiga ($|G| = 12$) ega bo'lib, aylanish, aks ettirish va siljish transformatsiyalarining to'liq kombinatsiyasini o'z ichiga oladi. Matematik jihatdan, ixtiyoriy naqsh elementi E uchun:

$$G(E) = \{ r(\theta) \cdot s(v) \mid \theta \in \{0°, 60°, 120°, 180°, 240°, 300°\}, v \in \Lambda \}$$

bu yerda $r(\theta)$ — θ burchakka aylantirish operatori, $s(v)$ — v vektori bo'yicha siljish operatori, Λ esa panjaraning to'r vektori. Ushbu transformatsiyalar yig'indisi asosiy birlik yacheykasidan to'liq naqshni hosil qiladi. Dasturiy realizatsiyada bu 3×3 gomogen koordinatalar matritsasi orqali ifodalanadi:

$$M(\theta, tx, ty) = [[\cos\theta, -\sin\theta, tx], [\sin\theta, \cos\theta, ty], [0, 0, 1]]$$

Har bir naqsh elementi — ko'pburchak tomoni — bu matritsaga ko'paytiriladi. Rekursiv chuqurlashtirishda (fraktal bosqichlari) asosiy polyon bo'linib, har bir bo'lak

o'z mezonida qayta transformatsiya qilinadi. Rekursiya to'xtatish sharti: element o'lchami $\varepsilon < \delta_{min}$ (ishlab chiqarish uchun $\delta_{min} = 0.5$ mm).

Ishlab chiqilgan dasturiy ta'minotning modul arxitekturasi ob'ektga yo'naltirilgan dasturlash (OOP) tamoyillariga asoslangan bo'lib, o'zaro iyerarxik bog'langan to'rtta fundamental klasdan (class) tashkil topgan:

PatternElement klasi: Tizimning eng kichik atomar darajasi bo'lib, uning vazifasi alohida geometrik ibtidoiy elementlarni (ko'pburchaklar, yulduzsimon tuzilmalar, ko'p qirrali girix tugunlari) inkapsulyatsiya (encapsulate) qilishdan iborat. Klas tarkibida elementning fazoviy koordinatalari saqlanadi va uning ichki apply_transform(matrix) metodi orqali afis almashtirishlar (affine transformations), ya'ni masshtabni o'zgartirish, ko'chirish va burish operatsiyalari chiziqli algebraik matritsalar ko'paytmasi yordamida amalga oshiriladi.

PatternUnit klasi: Alohida olingan bitta mustaqil kompozitsion katakchani (yacheyka) va undagi n ta PatternElement ob'ektlarining mantiqiy to'plamini boshqaradi. Mazkur klasning asosiy funksional vazifasi — milliy naqshlarga xos bo'lgan simmetriya va kristallografik qonuniyatlarni generatsiya qilishdir. Klas ichidagi generate_symmetry_copies(group='p6m') metodi berilgan simmetriya guruhi (masalan, olti o'qli p6m yoki to'rt o'qli p4mguruhlari) asosida bazaviy elementlarning aks ettirilgan va aylantirilgan nusxalarini avtomatik hisoblab, yaxlit kompozitsion blokni shakllantiradi.

PatternCanvas klasi: Raqamli muhitdagi umumiy naqsh maydoni va koordinatalar tizimini muvofiqlashtiruvchi global qatlam hisoblanadi. Klas tarkibidagi add_unit(unit, position) metodi hosil qilingan PatternUnit bloklarini belgilangan fazoviy koordinata nuqtalari bo'yicha panjara simmetriyasida joylashtiradi. Kompozitsiya yakunlangach, uning export(format, filename) funksiyasi ishga tushadi va hosil bo'lgan vektorli tasvir

ma'lumotlarini ishlab chiqarish sanoati standartlari bo'lgan SVG (vektorli grafika) yoki DXF (AutoCAD va lazerli kesish stanoklari formati) fayllariga o'tkazadi (parsing).

PatternApp klasi: Tizimning eng yuqori darajali boshqaruvchi (Controller) qatlami bo'lib, Streamlit veb-freymvorki asosidagi foydalanuvchi interfeysini (UI/UX) va backend algoritmlarni o'zaro integratsiya qiladi. Bu klas real vaqt rejimidagi hodisalarni (event-handling) nazorat qiladi hamda interfeysdan kelayotgan kirish parametrlarini (simmetriya fold-darajasi, rekursiya chuqurligi, chiziqlar qalinligi va fayl turi) real vaqt rejimida qayta ishlab, quyi tizimlarga uzatadi.

1-rasm: PatternApp arxitektura diagrammasi

1-rasmda ko’rsatilganidek, dastur to'rt asosiy qismdan iborat bo'lib, ular bir-biri bilan ketma-ket ishlaydi.

Foydalanuvchi interfeysida simmetriya turi, rekursiya darajasi va chiziq qalinligi kabi parametrlar kiritiladi. Bu parametrlar PatternApp moduliga uzatiladi — u butun jarayonni boshqaruvchi asosiy kontroller hisoblanadi.

Keyingi bosqichda PatternUnit ishga tushadi. Uning vazifasi naqshning takrorlanadigan birligini yaratish. generate_symmetry_copies(group='p6m') funksiyasi orqali bitta elementdan bir nechta simmetrik nusxa hosil qilinadi.

PatternElement esa eng kichik geometrik birlikni ifodalaydi. Har bir shakl apply_transform(matrix) funksiyasi yordamida siljitiladi, aylantiriladi yoki masshtablanadi.

Oxirgi qatlam — PatternCanvas — barcha elementlarni yagona koordinatalar maydonida birlashtiradi va tayyor naqshni .svg yoki .dxf formatida eksport qiladi. SVG formati veb va taqdimotlar uchun, DXF esa lazerli kesish stanoklar uchun mo'ljallangan.

Python kodi namunasi — rekursiv girix funksiyasi

Quyida ko'rsatilgan kod parchasi girix naqshining markaziy elementini — olti burchakli yulduz shaklini — rekursiv tarzda hosil qiladi:

```
import numpy as np
import matplotlib.pyplot as plt
import matplotlib.patches as mpatches
class GirixElement:
    def __init__(self, center, radius, depth=0, max_depth=3):
        self.cx, self.cy = center
        self.r = radius
        self.depth = depth
        self.max_depth = max_depth
    def vertices(self, n=6, rotation=0):
        angles = [np.pi/3 * i + rotation for i in range(n)]
        return [(self.cx + self.r*np.cos(a),
                 self.cy + self.r*np.sin(a)) for a in angles]
    def draw(self, ax, color='#2E4057'):
        if self.depth > self.max_depth:
            return
        verts = self.vertices()
```

```
poly = mpatches.Polygon(verts, closed=True,
                        fill=False, edgecolor=color,
                        linewidth=max(0.3, 1.5-self.depth*0.4))
ax.add_patch(poly)
if self.depth < self.max_depth:
    for v in verts:
        child = GirixElement(v, self.r/3,
                             self.depth+1, self.max_depth)
        child.draw(ax, color)
```

Ushbu rekursiv yondashuv har bir uchda yangi element hosil qilib, klassik girix naqshining chuqurlik koeffitsiyentiga mos eksponent o'sishni ta'minlaydi. max_depth=3 da element soni 6^3 = 216 ga etadi; ishlab chiqarish uchun max_depth=4 tavsiya etiladi. SVG eksport uchun Python svgwrite kutubxonasi qo'llaniladi; har bir chiziq koordinatasi to'liq suzuvchi nuqta aniqligi (float64) bilan yoziladi. DXF eksport uchun ezdxf kutubxonasi ishlatiladi va lazerli kesish mashinasi uchun zarur bo'lgan LAYER, LTYPE va LINEWEIGHT atributlari avtomat o'rnatiladi. Muhim texnik shart: lazerli kesish uchun SVG export da barcha yo'llar birlashtirilgan (path flattening) va kasr koordinatalar 0.001 mm aniqlikka yaxlitlanadi.

TADQIQOT NATIJALARI

Dasturiy vositalar qiyosiy tahlili

Quyidagi jadvalda 100×100 mm o'lchamdagi standart girix naqshini (3-darajali rekursiya, 6-burchakli simmetriya) chizish uchun o'tkazilgan sinov natijalari keltirilgan. Testlar Intel Core i7-11800H (2.3 GHz), 16 GB RAM, Ubuntu 22.04 muhitida amalga oshirildi.

Jadval 1 — Naqsh generatsiya vositalari qiyosiy tahlili

Dasturiy vosita	**Chizish tezligi (ms)**	**Aniqlik (px/mm)**	**SVG eksport**	**DXF eksport**	**Rekursiya**	**Narxi ($)**
Python + Matplotlib	12–45	0.01 mm	Ha	Qisman	Ha	Bepul
Python + Turtle	80–300	1.0 px	Yo'q	Yo'q	Ha	Bepul
Python + Streamlit	20–60	0.05 mm	Ha	Yo'q	Ha	Bepul
AutoCAD (CAD)	3–10	0.001 mm	Ha	Ha	Yo'q	2,000+
CorelDRAW	5–15	0.001 mm	Ha	Ha	Yo'q	499/yil
Inkscape (SVG)	8–25	0.01 mm	Ha	Qisman	Yo'q	Bepul

Dasturiy vosita	Chizish tezligi (ms)	Aniqlik (px/mm)	SVG eksport	DXF eksport	Rekursiya	Narxi ($)
FreeCAD (CAD)	10–30	0.001 mm	Ha	Ha	Yo'q	Bepul

Python moduli natijalari

Ishlab chiqilgan Python modulining sinov natijalari quyidagicha: 3-darajali girix naqshi (216 element) Matplotlib bilan 23 ms da, Turtle bilan 187 ms da generatsiya qilindi. SVG eksport fayl hajmi 45 KB, DXF eksport 38 KB. Lazerli kesish mashinasi (Trotec Speedy 400) bilan to'g'ridan-to'g'ri sinov o'tkazildi; ezdxf orqali eksport qilingan DXF faylidagi kesish chiziqlarida hech qanday koordinata siljishi kuzatilmadi (tolerans 0.01 mm dan kam).

Modul Streamlit orqali veb-interfeys sifatida ham deploy qilindi. Foydalanuvchi slider yordamida simmetriya darajasini (3–12), rekursiya chuqurligini (1–5) va chiziq qalinligini (0.1–2.0 mm) real vaqtda o'zgartiradi; interfeys yangilanish vaqti 60 ms dan oshmaydi (n=100 sinov o'rtachasi).

2-rasm. Girix naqshining dasturiy generatsiya sxemasi (Python + Matplotlib, max_depth=3)

2-rasmda keltirilgan chizmada kompozitsiyaning matematik modellashtirish asosida shakllanish iyerarxiyasi aks etgan. Tadqiqotda taklif etilgan algoritm an'anaviy

andozalardan farqli ravishda, rekurziv maydalanish (subdivision) tamoyiliga tayanadi. Boshlang'ich bosqichda (Level 1) to'q ko'k rangli asosiy simmetriya o'qlari va tashqi kvadrat panjara (grid) geometrik karkasni hosil qiladi. Rekursiya chuqurligi parametrlari ($max_depth=3$) ortishi bilan har bir fundamental mintaqa ichida och yashil rangli ichki fraktal elementlar va chiziqli transformatsiyalar generatsiya qilinadi. Bu usul naqsh tuzilmasining mikrodarajadagi aniqligini ta'minlash bilan birga, vektorli masshtablashtirishda (scaling) tasvir sifati va geometrik proporsiyalarining buzilmasligiga xizmat qiladi.

3-rasm. Naqsh generatori Streamlit interfeysining funktsional sxemasi

3-rasmda ishlab chiqilgan dasturiy ta'minotning interaktiv veb-interfeysi arxitekturasi foydalanuvchi (hunarmand yoki dizayner) va algoritm o'rtasidagi real vaqt rejimida (real-time) aloqani ta'minlashga qaratilgan. Chap paneldagi kirish parametrlari (simmetriya o'qlari soni, rekurziya chuqurligi) slayderlar yordamida o'zgartirilganda, dasturning orqa fonidagi (backend) matematik funksiyalar qayta hisoblanadi va o'ng paneldagi vizual preview oynasida naqsh strukturasi dinamik ravishda yangilanadi. Tizimning amaliy ahamiyati pastki paneldagi eksport blokida namoyon bo'ladi; bu yerda tayyorlangan kompozitsiya koordinatalari to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarish sanoatiga yo'naltirilgan, ya'ni lazerli kesish stanoklari (CNC) taniy oladigan SVG va DXF formatlariga o'tkaziladi. Bu esa an'anaviy chizmachilik bosqichlarini optimallashtirib, loyihalash vaqtini keskin kamaytiradi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar ko'rsatdiki, Python-asosli ochiq kodli yechim tijorat analoglariga nisbatan aniqliq ko'rsatkichida raqobatbardosh (0.01 mm, CAD tizimlariga yaqin),

ammo chizish tezligida orqada qoladi. Bu farq asosan Python interpretator xarajatlari bilan izohlanadi; C++-asosli CAD yadrolari bir xil operatsiyani hardware darajasida bajaradi. Biroq hunarmandchilik sanoati kontekstida bu farq kritik emas: 100×100 mm girix naqshini 45 ms vs 10 ms da chizish amaliy ishlab chiqarish tsikliga ta'sir qilmaydi.

Xalqaro taqqoslov nuqtai nazaridan Eron tadqiqotchilari Mousavi va Asefi [4] tomonidan taklif etilgan Parametric Ornament System (POS) bilan taqqoslash qiziqarli natijalar beradi. POS Grasshopper/Rhino platformasida qurilgan bo'lib, tezlik ko'rsatkichi yuqori, ammo dastur narxi 1,200–2,000 dollarni tashkil etadi. Taklif etilayotgan Python moduli esa bepul va ochiq kodli bo'lib, kichik hunarmandchilik korxonalari uchun real muqobil hisoblanadi. Turkiya Selcuk universiteti guruhi [5] SVG-asosli veb-generatorni yaratgan, lekin u faqat sakkiz burchakli naqshlar bilan cheklangan; O'rta Osiyoga xos olti burchakli girix strukturasi uchun mos emas.

Taklif etilayotgan yondashuvning yana bir muhim afzalligi — kodning modulligidir. Yangi naqsh turini (masalan, islimiy arabeska) qo'shish uchun faqat PatternElement subklassi yaratiladi; arxitekturani qayta yozish talab etilmaydi. Bu OOP prinsipining hunarmandchilik dasturiy ta'minotiga tatbiqi sifatida metodologik ahamiyatga ega.

Cheklovlar orasida muhimroqlari: (1) hozirgi prototip naqshlar rangini boshqarmaydi — bo'yoq qatlamlari alohida SVG qatlamlarida ifodalanmaydi; (2) 3D jismlar yuzasiga proyeksiya qilish funksiyasi yo'q; (3) naqsh kutubxonasi hali 12 prototip bilan cheklangan. Keyingi tadqiqot bosqichida bu cheklovlar bartaraf etilishi rejalashtirilgan.

XULOSA

Ushbu tadqiqot milliy hunarmandchilik naqshlari namunalarini raqamli muhitda shakllantirishning dasturiy arxitekturasi va algoritmik modelini ishlab chiqdi. Asosiy xulosalar:

1. Python Matplotlib + ezdxf kombinatsiyasi lazerli kesish uchun optimallashtirilgan DXF eksportni 0.01 mm aniqliq bilan ta'minlaydi va ochiq kodli muhit sifatida kichik ishlab chiqaruvchilar uchun eng samarali tanlov hisoblanadi.
2. p6m simmetriya gruppasining gomogen koordinatalar matritsa modeli girix naqshini to'liq formal tavsiflaydi va ixtiyoriy takrorlash koeffitsiyentida naqshni deterministik generatsiya qilishga imkon beradi.
3. OOP arxitekturasi asosida qurilgan to'rt klassli tuzilma (PatternElement, PatternUnit, PatternCanvas, PatternApp) yangi naqsh turlarini minimal kod o'zgarishi bilan kengaytirishga moslashgan.
4. Tijorat CAD tizimlari (AutoCAD, CorelDRAW) naqsh chizish tezligida ustunlik qilsada, narx/imkoniyat nisbati va dasturlash moslashuvchanligi bo'yicha Python-asosli yechimlar hunarmandchilik raqamlashtirish loyihalari uchun ustuvor tanlov hisoblanadi.

Kelajak tadqiqotlarda naqsh kutubxonasini 50 dan ortiq namunaga kengaytirish, ko'p qatlamli ranglar boshqaruvi, hamda sun'iy intellekt asosidagi naqsh variatsiyasi generatsiyasi (GAN arxitekturasi orqali) rejalashtirilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Kaplan C.S., Salesin D.H. Islamic star patterns in absolute geometry // ACM Transactions on Graphics. – 2004. – Vol. 23, № 2. – P. 97–119. – DOI: https://doi.org/10.1145/990002.990003

2. Lu P.J., Steinhardt P.J. Decagonal and quasi-crystalline tilings in medieval Islamic architecture // Science. – 2007. – Vol. 315, № 5815. – P. 1106–1110. – DOI: https://doi.org/10.1126/science.1135491

3. Castera J.-M. Arabesques: Decorative Art in Morocco. – ACR Editions Internationales, 1999.

4. Mousavi S.M., Asefi M. Parametric computational design of traditional geometric ornaments // Nexus Network Journal. – 2020. – Vol. 22, № 3. – P. 741–762. – DOI: https://doi.org/10.1007/s00004-019-00469-0

5. Yilmaz E., Kaya H.S. Digital reconstruction of Anatolian geometric patterns using parametric modeling // Journal of Cultural Heritage. – 2021. – Vol. 49. – P. 120–131. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.culher.2021.03.009

6. Cromwell P.R. The search for quasi-periodicity in Islamic 5-fold ornament // The Mathematical Intelligencer. – 2009. – Vol. 31, № 1. – P. 36–56. – DOI: https://doi.org/10.1007/s00283-008-9018-6

7. Bonner J. Islamic Geometric Patterns: Their Historical Development and Traditional Methods of Construction. – Springer, 2017. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0217-7

8. Lee A.J. Islamic star patterns // Muqarnas. – 1987. – Vol. 4. – P. 182–197. – DOI: https://doi.org/10.2307/1523103

9. Abas S.J., Salman A.S. Symmetries of Islamic Geometrical Patterns. – World Scientific Publishing, 1995. – DOI: https://doi.org/10.1142/2301

10. Ouyang P., Chung K.W., Fathauer R.W. Automatic generation of hyperbolic drawings // Applied Mathematics and Computation. – 2014. – Vol. 244. – P. 653–663. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.amc.2014.07.032

11. Hankin E.H. The drawing of geometric patterns in Saracenic art // Memoirs of the Archaeological Survey of India. – 1925. – Vol. 15. – P. 1–45.

12. Egamnazarova S. Digitalization and modern application of Islamic patterns // SHOKH LIBRARY. – 2025.

13. Egamnazarova S., Siddiqov I. Tutashuvchi ko‘pburchaklar asosida milliy hunarmandchilik yulduzsimon ornament kompozitsiyalarining tuzilmaviy geometrik modellashtirish usullari // Потомки Аль-Фаргани. – 2026. – № 2. – B. 120–132.

14. Egamnazarova S. Sun’iy intellekt va generativ algoritmlar asosida islom geometrik naqshlarini tahlil qilish va sintez qilish // Потомки Аль-Фаргани. – 2026. – № 1. – B. 15–20.

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON ENGLISH LANGUAGE LEARNING

Farhodova Dilnura Fazliddinovna

Buxoro Davlat Pedagogika instituti

dilnurfazliddinovna@gmail.com

Annotation. *Artificial intelligence (AI) has become an important tool in English language education. This article explores the role of AI-powered applications such as Duolingo, ChatGPT, Grammarly, and Google Translate in language learning. It discusses the benefits of AI, including personalized learning, immediate feedback, increased motivation, and accessibility, while also addressing challenges related to technological dependence, accuracy, and academic integrity. The findings suggest that AI can effectively support English language learning when used responsibly.*

Keywords: *Artificial Intelligence, English Language Learning, Language Education, Educational Technology, ChatGPT, Duolingo, Grammarly, Google Translate, Personalized Learning, Digital Learning, Language Acquisition, AI in Education.*

Аннотация. *Искусственный интеллект (ИИ) становится важным инструментом в изучении английского языка. В статье рассматривается роль таких технологий, как Duolingo, ChatGPT, Grammarly и Google Translate, в развитии языковых навыков. Анализируются преимущества ИИ, включая персонализированное обучение, мгновенную обратную связь, повышение мотивации и доступность обучения, а также проблемы, связанные с*

технологической зависимостью и академической добросовестностью. Результаты показывают эффективность ИИ в изучении английского языка.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, изучение английского языка, языковое образование, образовательные технологии, ChatGPT, персонализированное обучение, цифровое обучение, овладение языком, ИИ в образовании, владение английским языком.*

Annotatsiya. *Sun’iy intellekt (SI) ingliz tilini o‘rganishda muhim vositaga aylanmoqda. Maqolada Duolingo, ChatGPT, Grammarly va Google Translate kabi SI texnologiyalarining til ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi o‘rni yoritiladi. Shaxsiylashtirilgan ta’lim, tezkor fikr-mulohaza, motivatsiya va qulaylikning afzalliklari hamda texnologiyaga qaramlik va akademik halollik bilan bog‘liq muammolar tahlil qilinadi. Natijalar SI ingliz tilini o‘rganish samaradorligini oshirishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *Sun’iy intellekt, ingliz tilini o‘rganish, til ta’limi, ta’lim texnologiyalari, ChatGPT, shaxsiylashtirilgan ta’lim, raqamli ta’lim, tilni egallash, SI ta’limda, ingliz tili kompetensiyasi.*

Artificial Intelligence (AI) has become one of the most transformative technologies of the modern era. Its influence extends across numerous sectors, including healthcare, business, transportation, and education. As digital technologies continue to evolve, AI is increasingly reshaping traditional educational practices and creating new opportunities for learning. The integration of intelligent systems into educational environments has changed how knowledge is delivered, accessed, and evaluated, making learning more personalized, interactive, and efficient. Language education is among the fields most affected by these technological developments. In recent years, AI-powered tools have become widely available to language learners around the world, offering innovative ways to develop linguistic competence. These technologies are

capable of analyzing learner performance, adapting content to individual needs, and providing immediate feedback. Such features have introduced a more learner-centered approach to education, allowing students to progress at their own pace and focus on areas that require improvement. The growing significance of English in global communication has further increased interest in technology-enhanced language learning. As the dominant language of international business, science, higher education, and digital communication, English proficiency has become an essential skill in an increasingly interconnected world. Consequently, learners seek effective and accessible methods to improve their language abilities, while educators explore innovative strategies that can support successful language acquisition.

AI-driven applications have emerged as valuable resources in this context. Intelligent chatbots, automated writing assistants, speech-recognition systems, and adaptive learning platforms provide opportunities for continuous practice beyond the traditional classroom. These tools can support the development of reading, writing, listening, and speaking skills while promoting learner autonomy and engagement. Their ability to offer personalized guidance has contributed to a shift from standardized instruction toward more individualized learning experiences. At the same time, the rapid adoption of AI in education has raised important questions regarding the role of technology in the learning process. Discussions surrounding reliability, ethical use, academic integrity, and the balance between technological assistance and human interaction have become increasingly relevant. As educational institutions continue to embrace digital transformation, understanding the implications of AI for English language learning has become an important area of academic interest and professional practice.

The integration of artificial intelligence into language education has resulted in the emergence of various digital tools that support English language learning in innovative ways. These technologies differ in their functions and approaches; however, they share

a common objective: enhancing learners' language proficiency through personalized, accessible, and interactive learning experiences. Among the most widely used AI-powered tools are Duolingo, ChatGPT, Grammarly, and Google Translate, each contributing to the development of different language skills.

One of the most popular applications in language learning is Duolingo, which utilizes AI algorithms to adapt learning content according to individual performance. By analyzing users' strengths and weaknesses, the platform provides customized exercises that focus on vocabulary acquisition, grammar practice, listening comprehension, and pronunciation. Through gamified activities, learners remain engaged while continuously developing their reading, listening, writing, and speaking abilities. The adaptive nature of the application allows students to learn at their own pace, making language learning more flexible and motivating. While Duolingo primarily focuses on structured language practice, conversational AI systems such as ChatGPT offer learners opportunities for authentic communication. Unlike traditional language-learning applications, ChatGPT enables users to participate in interactive conversations on a wide range of topics. Through these exchanges, learners can practice sentence formation, improve fluency, expand vocabulary, and gain confidence in expressing their ideas in English. Furthermore, the system can explain grammatical concepts, provide examples, summarize texts, and answer questions, making it a versatile learning companion that supports both productive and receptive language skills.

The development of writing skills has also been significantly enhanced by AI-powered technologies. Grammarly, for instance, functions as an intelligent writing assistant that evaluates written texts and provides immediate feedback on grammar, spelling, punctuation, vocabulary usage, and sentence structure. Rather than merely correcting errors, the platform helps learners understand the reasons behind their mistakes and encourages the development of greater linguistic accuracy. As a result,

students become more aware of academic writing conventions and gradually improve the clarity and coherence of their written communication. In addition to learning and writing support, AI technologies have transformed the way learners access and understand information in foreign languages. Google Translate has become a widely used resource for translating words, phrases, and entire texts. Powered by advanced neural machine translation systems, the platform assists learners in understanding unfamiliar vocabulary, comparing sentence structures, and improving pronunciation through audio features. Although translation tools cannot fully replace independent language production, they provide valuable support in reading comprehension and vocabulary development, particularly for beginner and intermediate learners.

Together, these AI-powered applications demonstrate how artificial intelligence is reshaping English language education. By combining personalized learning, instant feedback, interactive communication, and accessible language support, these tools create learning environments that are more responsive to the needs of modern learners than many traditional approaches.

Artificial intelligence has introduced numerous advantages to English language learning, making the educational process more personalized, efficient, and accessible. One of its most significant contributions is the ability to provide individualized learning experiences. Unlike traditional classroom instruction, where all students often follow the same curriculum and pace, AI-powered systems can analyze learners' performance and adapt learning materials accordingly. This personalized approach allows students to focus on areas that require improvement while progressing through content that matches their proficiency level. As a result, learners receive a more effective and tailored educational experience.

Another important benefit of AI is the provision of immediate feedback. In conventional learning environments, students may need to wait for teachers to review

assignments and identify mistakes. AI technologies, however, can instantly detect grammatical, spelling, and vocabulary errors, enabling learners to recognize and correct their mistakes in real time. Speech-recognition systems further contribute to language development by evaluating pronunciation and providing suggestions for improvement. Such immediate feedback not only accelerates learning but also helps students develop greater linguistic accuracy and confidence. AI also plays a significant role in increasing learner motivation and engagement. Many AI-powered language-learning applications incorporate gamified features such as points, badges, levels, and achievement systems. These elements create a more enjoyable learning experience and encourage learners to practice consistently. In addition, interactive activities, personalized challenges, and conversational tools make language learning more dynamic than traditional textbook-based methods. Increased engagement often leads to higher levels of participation and long-term commitment to learning.

Despite these significant benefits, the growing reliance on artificial intelligence in language education has also generated several concerns. One of the primary challenges is the risk of overdependence on technology. As learners increasingly rely on AI tools for writing assistance, translation, and problem-solving, they may become less inclined to develop independent language skills. Excessive dependence on technological support can reduce critical thinking, creativity, and the ability to communicate effectively without digital assistance. Another limitation involves the reduction of human interaction in the learning process. Language learning is fundamentally a social activity that requires meaningful communication, cultural understanding, and emotional engagement. Although AI systems can simulate conversations and provide responses, they cannot fully replicate the complexity of human communication. Consequently, learners who rely exclusively on AI tools may miss opportunities to develop essential interpersonal and communicative competencies.

Finally, the use of AI in education raises important ethical concerns. The availability of AI-generated essays, assignments, and translations has increased the risk of plagiarism and academic dishonesty. Students may be tempted to submit AI-produced work as their own, which undermines the principles of independent learning and academic integrity. For this reason, educators and institutions must establish clear guidelines regarding the responsible use of AI technologies in educational settings. While artificial intelligence offers substantial opportunities for enhancing English language learning, its successful implementation requires a balanced approach that combines technological innovation with human guidance, critical thinking, and ethical responsibility.

The role of artificial intelligence in language education is expected to expand significantly in the coming years. As AI technologies become more sophisticated, they will provide learners with increasingly personalized, interactive, and immersive learning experiences. Future developments are likely to transform not only the methods through which languages are taught but also the ways in which learners interact with educational content. One of the most promising developments is the emergence of AI-powered virtual tutors. These intelligent systems have the potential to function as personalized learning assistants capable of monitoring student progress, identifying learning gaps, and recommending customized learning activities. Unlike traditional educational resources, virtual tutors can provide continuous support and adapt their teaching strategies according to individual learner needs, creating a more efficient and learner-centered educational environment.

Another important advancement involves AI-powered speaking assistants. Although current technologies already offer pronunciation assessment and conversational practice, future systems are expected to provide more natural and context-aware interactions. Through advanced speech recognition and natural language processing

capabilities, learners may engage in realistic conversations that closely resemble communication with native speakers. Such innovations can significantly enhance speaking fluency, pronunciation accuracy, and communicative confidence. The integration of artificial intelligence with virtual reality (VR) also presents exciting possibilities for language learning. Immersive virtual environments can place learners in realistic situations such as classrooms, workplaces, airports, restaurants, or international conferences where they must communicate in English. By combining AI-driven interaction with virtual reality simulations, learners can practice language skills in authentic contexts without leaving their physical location. This approach has the potential to make language learning more engaging, practical, and effective. Furthermore, future AI systems are expected to offer even greater levels of personalization. By analyzing learning behaviors, preferences, strengths, and weaknesses, intelligent platforms may create highly individualized learning pathways. Such systems could automatically adjust lesson difficulty, recommend appropriate resources, and provide targeted feedback, ensuring that every learner receives instruction that aligns with their specific needs and goals.

As technological innovation continues to accelerate, artificial intelligence is likely to become an increasingly valuable component of language education. While human teachers will remain essential for providing guidance, motivation, and social interaction, AI technologies will continue to serve as powerful tools that support and enhance the language-learning process.

Conclusion

Artificial intelligence has become a valuable component of modern English language learning. Through personalized instruction, immediate feedback, and accessible learning opportunities, AI-powered tools help learners develop language skills more effectively. At the same time, challenges such as technological dependence, limited

human interaction, and concerns about academic integrity highlight the need for responsible use of these technologies. As AI continues to evolve, its role in language education is likely to expand. However, the most effective learning outcomes will be achieved when artificial intelligence complements, rather than replaces, the guidance, expertise, and support provided by human teachers.

References

1. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.
2. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – 4th ed. – Hoboken, NJ: Pearson, 2021.
3. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023.
4. Godwin-Jones R. Emerging Technologies: Artificial Intelligence and Language Learning // Language Learning & Technology. – 2021. – Vol. 25, № 3. – P. 5–15.
5. Richards J.C. Key Issues in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
6. Warschauer M. Technological Change and the Future of CALL // New Perspectives on CALL for Second Language Classrooms / ed. by Fotos S., Browne C. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2004. – P. 15–25.
7. Chapelle C.A. Teaching Culture in Introductory Foreign Language Textbooks. – New York: Routledge, 2017.

LUMICURE: REVOLUTIONIZING CLINICAL TRIALS WITH AI

Fayziyeva Dinora

"Silk Road" Internaional University of Tourism and Cultural Heritage

dinara20077@icloud.com

Amiriddinova Muslima Zayniddin kizi

"Silk Road" International University of Tourism and Cultural Heritage

m.amiriddinova@univ-silkroad.uz

Abstract. *Clinical trails in healthcare face many challenges. Patient selection takes a long time, many trails fail, and biomarker data is underutilized. This article introduces an AI based startup called Lumicure. Lumucure consists of three main modules: automated patient selection, real-time trail protocol adaptation, and biomarker analysis. The platform uses machine learning, natural language processing, and predictive analytics. These technologies accelerate the trail process and reduce costs. According to a financial analysis, Lumicure will start generating profits by year four with an initial investment of $ 15 million. The article also discusses data privacy, AI bias, and regulatory issues. In conclusion, AI startups like Lumicure are shaping the future of clinical trails.*

Keywords: *Lumicure, clinical trails, AI, startup, biomarker, financial analysis.*

Introduction

The healthcare industry is one of the most important and complex industries worldwide. Although clinical trials are the main way to bring new drug to market. However, approximately 90% of trails fail. Artificial intelligence technologies have

been offering great opportunities in the healthcare sector in recent years. Topol (2019) argues that AI will revolutionize medicine. However, the potential of AI in clinical trails is still underutilized. Lamberti et al. (2019) show that the application of AI in drug development is still in its infancy. The article introduces Lumicure, a startup concept that optimizes clinical trials using AI. The aim of the article is to comprehensively analyze Lumicure's business model, AI integration, financial fundamentals, and ethical issues.

Industry Challenge Analysis

Current State of the Healthcare Industry

The healthcare industry is one of the largest and most complex industries in the world, with a global market size of more than $12 trillion in 2023 (WHO, 2023). However, clinical trails in particular are notoriously inefficient and expensive. It takes an average of 10-15 years and $2.6 billion to bring a new drug to market (Woulters et al., 2020). And yet, about 90% of trails fail.

Key Challenges

Challenge 1: Slow and Inconsistent Participant Recruitment

More than 80% of clinical trials face the challenge recruiting participants within the allotted time frame (Fogel, 2018). In traditional methods, doctors manually review thousands of patient records, which can take month, sometimes years.This results in trial delays, increased costs, and delayed drug release.

Challenge 2: High Attrition and Trial Failures

The failure rate in Phase 3 clinical trails is 50-60% (Sun et al,. 2022). The main reasons for this are poor participant selection, poorly defined doses, and inflexible protocols. Each failed trial costs the company an average of %100-300 million.

Problem 3: Underutilization of biomarkers and personalized medicine

The fields of genomics and proteomics are generating vast amounts of data, but traditional clinical trails are unable to process this data efficiently. Identifying which patient groups respond best to drugs through biomarkers is a critical step in developing targeted therapies. However, analyzing genomic, proteomic, and clinical data together is nearly impossible with human effort. Genomic analysis of a single patient involves thousands of variables, and traditional statistical methods cannot handle such a large amount of data. As a result, trails rely on the concept of the "average patient" and individual differences are ignored.

Why do traditional solutions fail?

Traditional approaches fail for the following reasons:

Data silo effect: no information exchange between hospitals, laboratories, and research centers

Human error factor: errors are common when processing large amounts of data

Inflexibility: protocols cannot be changed during the trial

Delayed response: problems are often detected too late

Startup idea: Lumicure

Lumicure is a combination of the words "Lumen" (light, understanding) and "Cure" (treatment). Lumicure's mission is to accelerate clinical trails through artificial intelligence, improve trial success rates, and help deliver new medicines to patients faster. The company aims to reduce delays, lower costs, and support the development of more personalized treatments. The vision of Lumicure is that by 2035, one out of every three clinical trials worldwide will use the Lumicure platform to improve efficiency, adaptability, and patient outcomes. The platform is designed for pharmaceutical companies such as Pfizer, Novartis, and Astra- Zeneca, as well as biotechnology startup, clinical research organizations, academic medical centers, and public health agencies.

Core products and services

To solve the major challenges of clinical trials, Lumicure offers three AI-powered solutions.

TrialMatch AI automatically analyzes electronic health records, genomic data, and clinical indicators to identify suitable trial participants within hours. This speeds up recruitment and improves patient selection accuracy.

AdaptProtocol monitors real-time trial data and helps adjust dosage levels, sample sizes, and participant criteria during the trial. This flexible approach reduces risks and improves efficiency.

BioInsight combines genomic, proteomic, and clinical data to predict which patient groups will respond best to a treatment, supporting personalized medicine and targeted therapies.

Innovative Aspects

Lumicure combines patient recruitment, protocol management, and biomarker analysis in one AI-powered platform. It uses multimodal Ai to analyze medical records, genomic data, and medical images together while supporting real-time adaptive trials and automatic FDA and EMA compliance checks.

Artificial Intelligence Integration Strategy

Lumicure leverages multiple AI technologies to improve clinical trials. Machine learning algorithms estimate the trial successfully and create an individual risk score. NPL technology analyzes medical records, lab results, and medical histories through BERT and GPT models to match patients with eligible trial criteria. The platform uses predictive analytics to predict trial outcomes and recommend alternative protocols if necessary. Generative AI learns from previous successful trials to create new and better designs. Computer vision technology analyze MRI and CT images to find biomarkers. The use of AI reduces the participant selection process from 6-12 months to 2-4 weeks,

and selection accuracy increases. The platform manages data quality and regulatory issues through automated data cleaning, explainable AI, transfer learning, and audit trails.

Business Strategy

Business Model Canvas

ELEMENT	LUMICURE
Key Partners	EHR providers, genomic laboratories, CROs, FDA/EMA regulators
Key Activities	AI model development and improvement, data integration, customer technical support
Key Resources	Large-scale database, highly qualified AI specialists, medical experts
Value Proposition	Accelerating trials, reducing costs, increasing success rates, ensuring regulatory compliance
Customer Relations	Long-term contracts, API integration, ongoing technical support
Channels	Direct corporate sales, medical conferences, digital marketing
Target Segments	Large pharma companies, biotech startups, clinical research organizations (CRO)
Cost Structure	R&D and AI infrastructure, cloud computing, qualified personnel, regulatory compliance cost

Revenue Streams	SaaS monthly subscription (60%), project-based payments (25%), data licensing and API (15%)

SWOT Analysis

Strengths:

• Unique multimodal AI architecture

• Industry-leading team

• Strong intellectual property (patents)

• Flexible modular system

Weaknesses:

• Limited initial knowledge base

• Time required to establish a brand in the pharmaceutical sector

• High initial capital requirement

• Dependence on regulatory approval

Opportunities:

• Global clinical trials market is expected to reach $65 billion by 2027 (Grand View Research, 2023)

• COVID-19 pandemic has increased interest in remote trials

• Growth of personalized medicine trend

• Global investments in AI healthcare are increasing

Opportunities:

• The global clinical trials market is expected to reach $65 billion by 2027 (Grand View Research, 2023)

• The COVID-19 pandemic has increased interest in remote trials

• The growth of the personalized medicine trend

• Global investments in AI healthcare are increasing

Threats:

• Entry of large IT companies (Google Health, Microsoft) into the industry

• Strict data privacy laws (GDPR, HIPAA)

• Development of their own in-house AI solutions by pharmaceutical companies. Regulatory uncertainties

Revenue Model and Growth Strategy

Lumicure has a three-tier revenue model. The first tier is a SaaS subscription, which accounts for 60% of total revenue. Pricing varies by customer: $15,000-50,000 for small companies, $50,000-150,000 for mid-sized organizations, and $150,000-500,000 for large companies. The second tier is 25%, which is a one-time fee for clinical trials. Each project can cost anywhere from $200,000 to $2 million. The third tier is 15%, which comes from selling anonymous data and API services. The growth plan is gradual: work on rare diseases in 2 years, expansion into oncology and immunology in 3-5 years, and entry into European and Asian markets in 6-10 years.

Ethical and Management Issues

Lumicure works with patients' medical and genomic data, so it is important to comply with HIPAA and GDPR regulations. This helps maintain patient trust. Open communication about data use is necessary. In federated learning, raw data is not collected centrally, only model results are shared, which increases security. AI systems have a problem with bias. If the data is uneven, the model can perform poorly in some groups. To reduce this, the results are tested and evaluated separately for different groups. Increasing diversity in clinical trials is also recommended. Lumicure automates some tasks, which affects jobs. However, new high-skilled jobs will also emerge. The company supports employee retraining. Compliance with FDA and EMA regulations is required. Every decision is explained. A human doctor makes the final decision.

Financial and Investment Perspective

Startup Costs

Expense Type	Amount in USD
AI/ML development team	$8,000,000
Cloud infrastructure	$2,000,000
Medical and regulatory	$1,500,000
Data licensing and HER systems integration	$2,000,000
Marketing, sales, and business development	$1,000,000
Legal services and compliance	$500,000
Total	$15,000,000

Investors, Breakeven and Profitability

Lumicure is funded by venture capital , pharmaceutical investors and government grants. It will break even with5-7 customers in year 3, and will start making a profit in year 4-5. The break-even point is $12-15 million in annual revenue. In the long term, the company aims to capture a $500 million-$1 billion share of the clinical AI market within 10 years.

Future Prospects

By 2035, the clinical trials industry will change dramatically. Remote monitoring, wearables, and home testing will become widespread. Patients will not always have to go to the lab. AI will quickly analyze big data and provide real-time conclusions. Virtual trials can replace some of the animal and human trials, which will reduce costs. Personalized medicine will develop and individual treatment options will be selected

for each patient. AI startups will play an important role, but large companies are also rapidly developing AI technologies. Therefore, the advantage depends not only on the presence of AI, but also on the quality of data and experience. If Lumicure collects a large database at an early stage, this will give it an advantage. Future risks: competition from large companies and cybersecurity issues. And the opportunities are great: new diseases and growing global demand.

Overall

Lumicure is focused on solving real and measurable problems in clinical trials. Artificial intelligence is not a magic bullet – it is a tool that eliminates obvious inefficiencies. TrialMatch AI accelerates patient selection, AdaptProtocol makes trials more flexible, and BioInsight deepens biomarkerunderstanding. Most importantly, Lumicure embraces the principle of " AI first, human in control" as a core value. Technology does not replace doctors and researchers – it augments them. The goal is the same: to get new medicines to patients faster and safer.

References

1. Fogel D.B. Factors associated with clinical trials that fail and opportunities for improving the likelihood of success // Contemporary Clinical Trials Communications. – 2018. – Vol. 11. – P. 156–164. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.conctc.2018.08.001

2. Food and Drug Administration. Artificial intelligence and machine learning (AI/ML)-enabled medical devices [Electronic resource]. – U.S. Department of Health and Human Services, 2023. – URL: https://www.fda.gov/medical-devices/software-medical-device-samd/artificial-intelligence-and-machine-learning-aiml-enabled-medical-devices

3. Grand View Research. Clinical trials market size, share & trends analysis report [Electronic resource]. – 2023. – URL: https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/clinical-trials-market

4. IQVIA Institute for Human Data Science. Global trends in R&D 2022: Activity, productivity, and enablers [Electronic resource]. – IQVIA, 2022. – URL: https://www.iqvia.com/insights/the-iqvia-institute/reports/global-trends-in-r-and-d-2022

5. Khozin S., Abernethy A.P. Assessing real-world data from electronic health records for pharmacoepidemiologic studies // Clinical Pharmacology & Therapeutics. – 2019. – Vol. 105, № 5. – P. 1019–1022. – DOI: https://doi.org/10.1002/cpt.1426

6. Lamberti M.J., Wilkinson M., Donzanti B.A., Wohlhieter G.E., Parikh S., Wilkins R.G., Getz K. A study on the application and use of artificial intelligence to support drug development // Clinical Therapeutics. – 2019. – Vol. 41, № 8. – P. 1414–1426. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.clinthera.2019.05.018

7. Obermeyer Z., Emanuel E.J. Predicting the future — big data, machine learning, and clinical medicine // New England Journal of Medicine. – 2016. – Vol. 375, № 13. – P. 1216–1219. – DOI: https://doi.org/10.1056/NEJMp1606181

8. Shah P., Kendall F., Khozin S., Goossen R., Hu J., Laramie J., Wicks P. Artificial intelligence and machine learning in clinical development: A translational perspective // npj Digital Medicine. – 2019. – Vol. 2. – Article 69. – DOI: https://doi.org/10.1038/s41746-019-0148-3

9. Sun D., Gao W., Hu H., Zhou S. Why 90% of clinical drug development fails and how to improve it? // Acta Pharmaceutica Sinica B. – 2022. – Vol. 12, № 7. – P. 3049–3062. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.apsb.2022.02.002

10. Topol E.J. High-performance medicine: The convergence of human and artificial intelligence // Nature Medicine. – 2019. – Vol. 25, № 1. – P. 44–56. – DOI: https://doi.org/10.1038/s41591-018-0300-7

11. Wouters O.J., McKee M., Luyten J. Estimated research and development investment needed to bring a new medicine to market, 2009–2018 // JAMA. – 2020. – Vol. 323, № 9. – P. 844–853. – DOI: https://doi.org/10.1001/jama.2020.1166

12. World Health Organization. Global spending on health: Rising to the pandemic's challenges [Electronic resource]. – WHO, 2023. – URL: https://www.who.int/publications/i/item/9789240064911

13. Zhavoronkov A., Ivanenkov Y.A., Aliper A., Veselov M.S., Aladinskiy V.A., Aladinskaya A.V., Aspuru-Guzik A. Deep learning enables rapid identification of potent DDR1 kinase inhibitors // Nature Biotechnology. – 2019. – Vol. 37, № 9. – P. 1038–1040. – DOI: https://doi.org/10.1038/s41587-019-0224-x

DUKENTSOY DARYOSI HAVZASIDAGI TADOIQOT NUQTALARINING GEOGRAFIK VA GIDROBIOLOGIK XUSUSIYATLARI

Fazliddinova Oygul

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston milliy universiteti

oygulfazliddinova@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Dukentsoy daryosi havzasi bo‘ylab belgilangan 3 ta strategik monitoring nuqtalarining geografik joylashuvi va ularning gidrobiologik ko‘rsatkichlarga ta’siri tahlil qilingan. Sun’iy yo‘ldosh (Sputnik/Gibrid) xaritalari yordamida shakllantirilgan tadqiqot xaritasi daryoning yuqori oqimidan quyi qismigacha bo‘lgan ekologik o‘zgarishlarni aniq vizuallashtirish va baholash imkonini beradi.*

Kalit so‘zlar: Dukentsoy; suv havzasi; ekologik holat; gidrologik rejim; suv sifati; antropogen yuklama; landshaft.

Аннотация. *В данной статье проанализировано географическое расположение 3 стратегических точек мониторинга вдоль бассейна реки Дукентсой и их влияние на гидробиологические показатели. Исследовательская карта, составленная с помощью искусственных спутниковых (Спутник/Гибрид) карт, позволяет точно визуализировать и оценивать экологические изменения от верхнего течения до нижнего участка реки.*

Ключевые слова: Дукентсой; водосбор; экологическое состояние; гидрологический режим; качество воды; антропогенная нагрузка; ландшафт.

Annotation. *This article analyses the geographical location of three strategic monitoring points established along the Dukentsoy River basin and their impact on hydrobiological indicators. The research map, created using satellite (Sputnik/Hybrid) maps, allows precise visualisation and assessment of ecological changes from the upper to the lower reaches of the river.*

Keywords: Dukentsay, catchment, ecological status, hydrological regime, water quality, anthropogenic pressure, landscape.

Kirish. Gidrobiologik tadqiqotlarda monitoring nuqtalarini to‘g‘ri tanlash daryo ekotizimidagi tabiiy va antropogen o‘zgarishlarni xolis baholashning asosiy shartidir. Ohangaron havzasining tog‘oldi hududida joylashgan Dukentsoy daryosi o‘zining gidrologik dinamikasi bilan ajralib turadi. Dukentsoy Chatqol tizmasidagi Muzbel dovonining janubiy yonbag‘irlaridan oqib tushuvchi 60 dan ziyod irmoqning qo‘shilishidan hosil bo‘ladi. Yuqori oqimida (chap irmog‘i – Chiltonsoy quyiladigan joygacha) Olatangi, so‘ng Dukentsoy deb ataladi. Uzunligi 33 km, havzasining maydoni 242 km2. Dukentsoy qor-yomg‘ir va buloq suvlaridan to‘yinadi, o‘rtacha ko‘p yillik suv sarfi 3,41 m3/sek, o‘rtacha loyqaligi 120 g/m3. Dukentsoy yillik oqimining 70-80% mart-iyunda oqib o‘tadi. Yozning 2-yarmi, kuz oylarida esa suvi 0,30 m3/sek gacha kamayadi. Dukentsoydan aprel-mayda ko‘pincha sel keladi, suv sarfi sekundiga 56 m3 gacha ortadi. Qishda ko‘pincha muzlaydi.Ushbu tadqiqotda daryo oqimi bo‘ylab tanlangan nuqtalarning xaritadagi o‘rni va ulardan olingan gidrobiologik ma’lumotlar o‘zaro qiyosiy tahlil qilingan.

Dukentsoy suv havzasida gidrokimyoviy monitoring olib borish jarayonida belgilangan statsionar namuna olish nuqtalarining fazoviy xarita-sxemasi aks ettirilgan. Har qanday gidrokimyoviy va ekologik tadqiqotning muvaffaqiyati namuna olish nuqtalarining to‘g‘ri tanlanganligiga bog‘liq. Biz Dukentsoy suv havzasida tizimli monitoring olib borish uchun 3 ta asosiy statsionar nuqtani tanlab oldik. Bu daryo

o‘zanining gidrologik xususiyatlari, relyefi va unga bo‘layotgan antropogen ta’sir ko‘lamini ilmiy jihatdan to‘liq qamrab olish maqsadida amalga oshirildi.

St.1-birinchi nuqta (Yuqori oqim - 41.153793oN, 70.094048oE): Bu nuqta daryoning shakllanish zonasida, baland tog‘li hududda joylashgan bo‘lib, inson faoliyati va sanoat ta’siridan butunlay xolidir. Bizga daryo suvining "tabiiy, toza holatdagi" gidrokimyoviy tarkibi qanday ekanligini bilish uchun boshlang‘ich nuqta (baseline/background zone) kerak edi. Ushbu nuqtadan olingan natijalar keyingi quyi oqimlardagi ifloslanish darajasini solishtirish uchun "Etalon (fon)" vazifasini o‘taydi.

St.2-ikkinchi nuqta (O'rta oqim - 41.113903oN, 70.088134oE): Dukentsoy va Kattasoy suv havzalarining qo'shilish nuqtasi. Ikki xil suv havza suvlarining aralashish va o'z-o'zini tozalash dinamikasini baholash nuqtasi. Bu joy yuqorisida “ Yangobod sanatoriyasi” joylashgan. Sanatoriya aynan mana shu ikki suv havzasi vodiysi birlashgan, relyef biroz kengaygan qulay joyga qurilgan. Ikki xil tarkibdagi suv qo‘shilayotgan bir paytda, unga sanatoriyaning maishiy ta’siri ham qo‘shiladi.

St.3-uchinchi nuqta (Quyi oqim - 40.986316oN, 70.112613oE): Bu nuqta Dukentsoyning eng quyi qismi bo‘lib, daryoning Ohangaron daryosiga quyilish va tutashish joyidir. U Angren shahrining sanoat va urbanizatsiya zonalari ta’sir doirasidan to‘liq o‘tib bo‘lgan joyda joylashgan. suv havzasidagi barcha shahar oqovalari, sanoat korxonalari va qishloq xo‘jaligi yerlaridan sizib chiquvchi kimyoviy moddalarning yakuniy yig‘indisi aynan shu nuqtada namoyon bo‘ladi. Ushbu nuqtani tanlash orqali biz Dukentsoyning Ohangaron daryosi ekotizimiga olib borib quyayotgan antropogen yuklamani aniq hisoblash imkoniga ega bo‘lamiz.

Natijalar va ularning tahlili. Xaritada belgilangan nuqtalarning geografik joylashuvi daryo biotoplarining shakllanishida bevosita aks etadi:

Yuqori oqim (1-nuqta) baland tog‘li landshaftda joylashgani sababli, bu yerdagi gidrobiontlar jamoasi reofil (tez oqar suvga moslashgan) turlardan iborat. Toshli-shag‘alli substratda kislorodga boy sharoitda yashovchi *Plecoptera* (bahorikorlar) va *Ephemeroptera* (kunliklar) turkumi vakillari yuqori biomassa hosil qiladi.

Kattasoy bilan qo‘shilish hududida (2-nuqta) oqim tezligi biroz pasayadi va daryo tubi yotqiziqlari o‘zgaradi. Ikki soy birikkan ushbu nuqtada fitoplankton va zoobentos jamoalarining turlar tarkibi boyishi (ekoton effekti) kuzatiladi, biologik xilma-xillik indekslari eng yuqori ko‘rsatkichlarni beradi.

Ohangaron daryosiga quyilish qismida (3-nuqta) landshaft tekislikka o‘tishi va gidrografik tarmoqning yakunlanishi hisobiga suv oqimi sekinlashadi, tub qismida loyqa va qum cho‘kmalari ko‘payadi. Ko‘p yillik ma’lumotlar xaritadagi ushbu quyi nuqtada evritrop (muhitga chidamli) turlar — *Chironomidae* va *Oligochaeta* vakillarining keskin ko‘payishini ko‘rsatdi, bu esa suv sifatining beta- va alfa-mezosaprob zonalarga o‘tganidan dalolat beradi.

Xulosa. Dukentsoy daryosining xaritadagi profili va tanlangan uchta nuqtasi daryoning yuqoridan quyigacha bo‘lgan to‘liq ekologik gradientini qamrab olish imkonini berdi. 1-nuqtadan 3-nuqtaga tomon indikator organizmlarning oligosaprobdan alfa-mezosaprobgacha almashishi daryo havzasining xaritadagi geografik joylashuvi va gidrologik xususiyatlari bilan uzviy bog‘liqdir. Mazkur xaritaviy-ekologik model daryo havzasini barqaror boshqarishda muhim ilmiy asos bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Саидмахмудова Л.А., Нишонов Б.Э., Мустафаева З.А. Сообщества фитопланктона и перифитона Туябугузского водохранилища // Экологический вестник Узбекистана. 2019.

2. Тальских В.Н. Применение характеристик биоразнообразия биогидроценозов в гидробиологическом мониторинге водотоков и водоемов бассейна Аральского моря для оценки их экологического состояния (Гидробиологический очерк и методические рекомендации). Узгидромет/НИГМИ. Ташкент, 2021, "Red Grey". - 158 с.

3. Saidmahmudova L.A., Nishonov B.E., Ishchanov G.K. Toshkent viloyati suv obektlarining gidrobiologik ko’rsatkichlar bo’yicha ekologik holati. Gidrometriologiya va atrof-muhit monitoring. 2025. -97

4. Museyibov M. A. Ekologik monitoring asoslari: darslik. Toshkent: O‘qituvchi, 2019. 256 b.

5. Karimov A. A., Akhmedov R. R. Suv resurslarini boshqarish va muhofaza qilish: o‘quv qo‘llanma. Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. 228 b.

6. Kravchenko V. M. Gidrologiya i gidroekologiya rek: uchebnoe posobie. Moskva: Yurayt, 2021. 214 s.

ENHANCING ESP LEARNING THROUGH ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOOLS: A CASE OF ECONOMICS STUDENTS

Gulomova Begoyim Elmurod qizi

NamSIFL

begoyimgulomova2306@gmail.com

Abstract. *The rapid development of artificial intelligence technologies has created new methodological opportunities for improving English for Specific Purposes instruction in higher education. In the context of economics education, students are expected not only to acquire professional terminology but also to communicate effectively in English in business-related, financial, academic, and professional situations. This article investigates the role of artificial intelligence tools in enhancing ESP learning among economics students. The study focuses on the integration of AI-supported tasks, chatbot-based interaction, automated feedback, and simulated professional communication activities into English language classes. The research was conducted with economics students who participated in AI-integrated learning activities aimed at improving their communicative competence, professional vocabulary use, fluency, discourse organization, and pragmatic appropriateness. The results indicate that the use of artificial intelligence tools contributes to the development of students' active participation, independent learning, and confidence in professional English communication. The findings suggest that AI technologies can serve as effective methodological support in ESP instruction when they are purposefully integrated into task-based and communicative learning processes.*

Keywords: *artificial intelligence, ESP, economics students, communicative competence, English language teaching, AI tools, professional communication, chatbot-based learning*

INTRODUCTION

In the context of globalization, digital transformation, and the growing internationalization of higher education, English for Specific Purposes (ESP) has become an essential component of professional training. For students of economics, English is not only a general means of communication but also an important tool for understanding professional terminology, interpreting economic information, participating in business communication, presenting financial ideas, and interacting in international academic and professional environments. Therefore, the development of ESP learning in economics education requires methodological approaches that connect language learning with students' future professional needs.

Traditional approaches to teaching English in non-philological higher education institutions often focus mainly on grammar, translation, reading comprehension, and memorization of professional vocabulary. Although these elements remain important, they are not sufficient for preparing economics students for real-life communicative situations. Modern economics students are expected to use English actively in professional contexts such as business negotiations, financial discussions, marketing presentations, banking services, investment analysis, and workplace communication. This requires the development of communicative competence, which includes linguistic accuracy, professional vocabulary use, discourse organization, pragmatic appropriateness, interactional skills, and the ability to express ideas clearly and confidently.

In recent years, artificial intelligence technologies have created new opportunities for improving ESP instruction. AI-based tools, including chatbots, automated feedback

systems, speech recognition applications, text generation platforms, and interactive simulation tools, can support students in practicing English in a more individualized, flexible, and communicative way. These technologies allow learners to receive immediate feedback, practice professional dialogues, improve their vocabulary, correct grammatical and lexical errors, and engage in simulated communication related to their field of study. In ESP learning, such tools are especially valuable because they can create professionally oriented tasks and model authentic situations connected with economics and business.

The integration of artificial intelligence tools into ESP classes can also increase students' motivation and autonomy. Since AI tools provide opportunities for repeated practice, self-correction, and independent learning, students become more active participants in the learning process. For economics students, this means that they can practice not only general English but also field-specific communication, such as explaining economic trends, discussing market changes, preparing business reports, and conducting role-play activities in professional contexts. As a result, AI-supported ESP learning can contribute to the formation of both language competence and professional communicative readiness.

However, the effectiveness of artificial intelligence tools in ESP education depends on their purposeful and methodologically grounded integration into the teaching process. AI technologies should not be regarded as a replacement for the teacher. Rather, they should function as supportive tools that enrich classroom activities, provide additional practice, and help students develop communicative competence in professionally meaningful contexts. The teacher's role remains essential in selecting appropriate tasks, guiding students' interaction with AI tools, evaluating learning outcomes, and ensuring that technology use is connected with clear pedagogical objectives.

The present article focuses on enhancing ESP learning through artificial intelligence tools in the case of economics students. It aims to examine how AI-supported activities can contribute to the development of students' professional English communication, active participation, vocabulary use, and confidence in ESP classes. The study is based on the assumption that artificial intelligence tools, when integrated into communicative and task-based learning activities, can improve the quality and effectiveness of ESP instruction for economics students.

The relevance of this study is determined by the increasing need to modernize foreign language education in higher education institutions and to prepare economics students for communication in international professional settings. The article addresses the methodological potential of artificial intelligence tools in ESP learning and explores their role in creating an interactive, student-centered, and professionally oriented English learning environment.

METHODOLOGY

This study was designed to investigate the methodological effectiveness of artificial intelligence tools in enhancing ESP learning among economics students. The research was conducted within the framework of English for Specific Purposes classes, where the main focus was placed on developing students' professional English communication, economics-related vocabulary use, speaking fluency, discourse organization, and ability to participate in real-life business and academic situations. The study followed an experimental approach based on the comparison of students' performance before and after the integration of AI-supported learning activities.

The participants of the study were undergraduate students majoring in economics. They were divided into two groups: an experimental group and a control group. The experimental group received ESP instruction supported by artificial intelligence tools, while the control group studied through traditional ESP learning activities, including

reading texts, vocabulary exercises, grammar practice, translation tasks, and teacher-led speaking activities. Both groups studied similar economics-related topics, but the instructional methods and learning tools used in the classroom were different.

At the initial stage of the research, a pre-test was conducted to identify students' existing level of ESP communicative competence. The pre-test included speaking tasks, professional vocabulary exercises, short business dialogue activities, and situation-based oral responses. Students were assessed according to several criteria, including professional vocabulary use, grammatical accuracy, speaking fluency, discourse organization, pragmatic appropriateness, and interactive communication. These criteria were selected because they reflect the main components of communicative competence required for economics students in professional English communication.

In the experimental group, artificial intelligence tools were integrated into ESP lessons through task-based and communicative activities. Students used AI chatbots to practice business dialogues, automated feedback tools to correct grammatical and lexical errors, speech recognition tools to improve pronunciation and fluency, and AI-based text generation tools to prepare short business reports, emails, and presentations. In addition, role-play simulations were organized with the help of AI tools to model professional situations such as business negotiations, banking services, investment discussions, marketing presentations, and customer communication.

Table 1 should be placed here in the article, after explaining how AI tools were used in ESP lessons. This table helps the reader clearly understand the connection between AI tools, ESP activities, communicative skills, and expected outcomes.

Table 1.

Integration of Artificial Intelligence Tools into ESP Learning Activities for Economics Students

AI tool / technology	ESP learning activity	Targeted communicative skill	Expected learning outcome
AI chatbot	Conducting business dialogues and professional conversations	Interactive communication	Students practice asking and answering questions in economics-related situations
Automated feedback tool	Checking grammar, vocabulary, and sentence structure	Linguistic accuracy	Students identify and correct their language errors independently
Speech recognition tool	Practicing pronunciation and fluency in oral tasks	Speaking fluency and pronunciation	Students improve clarity, fluency, and confidence in oral communication
Text generation tool	Preparing business emails, reports, and short presentations	Professional writing and discourse organization	Students learn to organize ideas logically in professional English
AI-based role-play simulation	Modeling situations such as negotiations, banking services, and marketing discussions	Pragmatic and professional communication	Students use English appropriately in real-life economic contexts
Vocabulary learning application	Learning economic terms and collocations	Professional vocabulary use	Students expand and apply economics-related vocabulary in communication

The learning activities in the experimental group were organized according to the principle of gradual development. At the first stage, students worked with economics-related vocabulary and simple professional expressions. At the second stage, they

practiced short dialogues and AI-supported question-answer activities. At the third stage, they participated in role-play tasks and simulated professional communication. At the final stage, students prepared short oral presentations, business reports, and reflective responses with the support of AI tools. This sequence helped students move from controlled language practice to more independent and meaningful communication.

The control group completed similar thematic tasks, but without the systematic use of artificial intelligence tools. Their learning activities were mainly based on textbook materials, teacher explanation, pair work, vocabulary memorization, translation, and oral questioning. This made it possible to compare the effectiveness of traditional ESP instruction with AI-supported ESP learning.

At the end of the experimental period, a post-test was conducted. The post-test included tasks similar to the pre-test in order to compare students' progress. Students were asked to participate in economics-related oral situations, explain professional terms, respond to business communication prompts, and organize their ideas in short spoken discourse. Their performance was assessed using the same criteria as in the pre-test: professional vocabulary use, grammatical accuracy, speaking fluency, discourse organization, pragmatic appropriateness, and interactive communication.

The collected data were analyzed through comparative and descriptive methods. The pre-test and post-test results of the experimental and control groups were compared to identify changes in students' ESP communicative competence. Special attention was paid to the improvement of students' active participation, confidence, ability to use professional vocabulary, and readiness to communicate in English in economics-related contexts. The analysis made it possible to determine the methodological value of artificial intelligence tools in creating an interactive, student-centered, and professionally oriented ESP learning environment.

Thus, the methodology of the study was based on the integration of artificial intelligence tools into ESP instruction, the comparison of experimental and control group results, and the assessment of students' communicative performance before and after AI-supported learning activities. This methodological design allowed the researcher to evaluate how AI tools can enhance ESP learning and support the development of professional English communication among economics students.

RESULTS

The results of the study showed that the integration of artificial intelligence tools into ESP learning had a positive influence on economics students' professional English communication. The comparison of pre-test and post-test results demonstrated that students in the experimental group improved their performance in several important aspects of communicative competence, including professional vocabulary use, grammatical accuracy, speaking fluency, discourse organization, pragmatic appropriateness, and interactive communication.

At the beginning of the study, many students had difficulties in using economics-related vocabulary in oral communication. They were able to recognize professional terms in written texts, but they often hesitated to use them actively in spoken discourse. Their answers were mostly short, structurally simple, and dependent on memorized phrases. In addition, some students showed a lack of confidence when participating in business-related dialogues or explaining economic concepts in English.

After the implementation of AI-supported ESP activities, noticeable improvement was observed in the experimental group. Students became more active in classroom communication, used professional vocabulary more appropriately, and showed better ability to organize their ideas in economics-related contexts. AI chatbots and role-play simulations helped students practice real-life professional communication, while

automated feedback tools supported them in identifying and correcting grammatical and lexical errors.

Table 2 presents the comparative results of students' ESP communicative competence before and after the AI-supported learning activities.

Table 2.

Comparative Results of Students' ESP Communicative Competence Before and After AI-Supported Activities

Assessment criteria	**Pre-test average score**	**Post-test average score**	**Improvement**
Professional vocabulary use	3.1	4.2	+1.1
Grammatical accuracy	3.0	4.0	+1.0
Speaking fluency	2.8	4.1	+1.3
Discourse organization	2.9	4.0	+1.1
Pragmatic appropriateness	2.7	3.9	+1.2
Interactive communication	2.8	4.2	+1.4

As shown in Table 2, the highest improvement was observed in interactive communication, speaking fluency, and pragmatic appropriateness. This indicates that AI-supported activities were especially effective in helping students participate in professional dialogues, respond to communicative situations, and use English more naturally in economics-related contexts. The improvement in professional vocabulary use also shows that students were able to move from passive recognition of terms to active use of economic vocabulary in oral and written communication.

The results also revealed that AI-based feedback encouraged students to become more independent learners. Instead of relying only on teacher correction, students were able to analyze their own mistakes, revise their responses, and improve their language

performance through repeated practice. This contributed to the development of self-correction skills and increased students' responsibility for their own learning.

Another important result was related to students' confidence. During the pre-test stage, several students avoided extended oral responses because they were afraid of making mistakes. However, after practicing with AI chatbots, speech recognition tools, and role-play simulations, they became more willing to speak, ask questions, and express their opinions in English. This suggests that AI tools can create a psychologically supportive environment where students feel more comfortable practicing professional communication.

In comparison with the control group, the experimental group showed more visible progress in task performance and communicative activity. While students in the control group also demonstrated some improvement due to regular ESP instruction, their progress was less significant in interactive communication and speaking fluency. This difference suggests that AI-supported tasks provided additional opportunities for practice, feedback, and independent language use.

Overall, the findings indicate that artificial intelligence tools can enhance ESP learning by increasing students' engagement, supporting professional vocabulary development, improving speaking fluency, and strengthening communicative confidence. The results confirm that AI-supported learning activities can be effectively used as methodological support in ESP classes for economics students.

DISCUSSION

The findings of the study indicate that the integration of artificial intelligence tools into ESP learning can create a more interactive, individualized, and professionally oriented learning environment for economics students. The improvement observed in the experimental group shows that AI-supported activities are effective not only for practicing language forms but also for developing students' ability to use English in

meaningful professional situations. This is particularly important in ESP instruction, where the main goal is to connect language learning with students' academic and future career needs.

One of the most significant findings was the improvement in students' interactive communication. This result can be explained by the fact that AI chatbots and role-play simulations provided students with more opportunities to practice dialogues, ask and answer questions, and respond to economics-related situations. In traditional ESP classes, students may have limited time for individual speaking practice, especially in large groups. AI tools can partially solve this problem by giving students repeated opportunities to communicate, receive responses, and improve their performance without waiting for direct teacher correction.

The improvement in speaking fluency also demonstrates the methodological value of AI-supported learning. Students who practiced with speech recognition tools and AI-based dialogue systems became more confident in expressing their ideas orally. Repeated practice helped them reduce hesitation, organize their thoughts more quickly, and use professional vocabulary more actively. This shows that AI tools can support the transition from passive vocabulary knowledge to active communicative use, which is one of the central objectives of ESP learning.

Another important aspect is the development of pragmatic appropriateness. Economics students need to use English not only correctly but also appropriately according to the communicative situation. For example, they should be able to speak politely during negotiations, explain financial information clearly, ask professional questions, and respond to clients or partners in a suitable tone. AI-based role-play activities helped students practice such communicative situations in a safe and controlled environment. As a result, students became more aware of how language should be used in different professional contexts.

The results also suggest that automated feedback tools can contribute to learner autonomy. When students received immediate feedback on grammar, vocabulary, and sentence structure, they were able to notice their mistakes and correct them independently. This process encouraged self-analysis and self-correction, which are important for developing long-term language learning skills. In this sense, AI tools can support not only classroom learning but also students' independent work outside the classroom.

However, the findings should not be interpreted as evidence that artificial intelligence can replace the teacher. On the contrary, the study shows that AI tools are most effective when they are integrated into a clearly organized methodological system. The teacher remains responsible for selecting appropriate AI tools, designing professionally relevant tasks, guiding students' learning process, monitoring their progress, and interpreting feedback. Without pedagogical guidance, the use of AI may become mechanical and may not lead to meaningful communicative development.

The use of artificial intelligence tools in ESP learning also requires careful attention to task quality. AI-supported activities should be connected with real economics-related situations, such as business meetings, market analysis, banking communication, financial reporting, entrepreneurship, and customer service. If the tasks are too general, they may not fully meet the needs of economics students. Therefore, the effectiveness of AI integration depends on the relevance of the tasks, the clarity of learning objectives, and the systematic connection between AI practice and classroom instruction.

The results of this study are consistent with the idea that modern ESP education should be communicative, student-centered, and professionally oriented. AI tools can enrich this process by providing flexible practice, individualized feedback, and simulated professional interaction. At the same time, the teacher's methodological

control ensures that technology is used purposefully and supports the development of communicative competence rather than becoming only a technical addition to the lesson.

Thus, the discussion of the results confirms that artificial intelligence tools can enhance ESP learning for economics students by improving their speaking fluency, professional vocabulary use, pragmatic awareness, interactive communication, and learner autonomy. The study also shows that AI integration is most effective when it is combined with task-based learning, role-play activities, teacher guidance, and clear assessment criteria.

CONCLUSION

The study confirmed that artificial intelligence tools can play an important role in enhancing ESP learning among economics students. The integration of AI-supported activities into English classes created additional opportunities for students to practice professional communication, improve their use of economics-related vocabulary, develop speaking fluency, and participate more actively in classroom interaction. The results showed that AI tools can make ESP learning more interactive, individualized, and connected with real professional situations.

The use of AI chatbots, automated feedback systems, speech recognition tools, text generation platforms, and role-play simulations helped students move from passive knowledge of professional vocabulary to active use of English in economics-related contexts. These tools supported students in practicing business dialogues, preparing short professional texts, correcting language errors, and improving their confidence in oral communication. As a result, students became more prepared to use English in academic, business, and professional situations.

The findings also demonstrated that AI-supported ESP learning contributes to the development of learner autonomy. Immediate feedback and repeated practice

encouraged students to analyze their mistakes, revise their language output, and take more responsibility for their own learning. This is especially important in higher education, where students are expected to become independent and professionally competent language users.

At the same time, the study emphasized that artificial intelligence should not replace the teacher. AI tools are effective only when they are selected and applied according to clear pedagogical objectives. The teacher's role remains central in organizing tasks, guiding students, monitoring progress, evaluating results, and ensuring that AI-supported activities are relevant to students' professional needs. Therefore, artificial intelligence should be considered as a methodological support tool rather than an independent teaching system.

In conclusion, AI-supported ESP learning can be an effective approach for developing economics students' professional English communication. When integrated with communicative, task-based, and professionally oriented activities, artificial intelligence tools can improve students' communicative competence, motivation, confidence, and independent learning skills. The results of the study suggest that the systematic use of AI technologies in ESP instruction can contribute to the modernization of English language teaching in higher education and better prepare economics students for international professional communication.

REFERENCES

1. Basturkmen H. Developing Courses in English for Specific Purposes. London: Palgrave Macmillan, 2010.

2. Brown H. D. Principles of Language Learning and Teaching. New York: Pearson Education, 2007.

3. Dudley-Evans T., St John M. J. Developments in English for Specific Purposes: A Multi-disciplinary Approach. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

4. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. London: Pearson Education, 2015.

5. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.

6. Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes: A Learning-centred Approach. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

7. Jordan R. R. English for Academic Purposes: A Guide and Resource Book for Teachers. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

8. Kukulska-Hulme A. Mobile-Assisted Language Learning. Hoboken: Wiley, 2020.

9. Lodzikowski K., Foltz P. W., Behrens J. T. Generative AI and Its Educational Implications. Ithaca: arXiv, 2023.

10. Long M. H. Second Language Needs Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

11. Nation I. S. P., Newton J. Teaching ESL/EFL Listening and Speaking. New York: Routledge, 2009.

12. Richards J. C. Communicative Language Teaching Today. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

13. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. Paris: UNESCO, 2023.

14. Warschauer M., Kern R. Network-Based Language Teaching: Concepts and Practice. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

15. Zawacki-Richter O., Marín V. I., Bond M., Gouverneur F. Systematic Review of Research on Artificial Intelligence Applications in Higher Education: Where Are the Educators? Cham: SpringerOpen, 2019.

TIBBIYOT MUASSASALARIDA RAQAMLI BOSHQARUV TIZIMLARINI JORIY ETISH

Jiyanbayev O.E.

Tibbiyot xodimlarining kasbiy malakasini rivojlantirish markazi

e-mail: abdullayevibrohimjon106@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tibbiyot muassasalarida raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etishning ahamiyati, imkoniyatlari va asosiy yo‘nalishlari yoritilgan. Unda elektron tibbiy karta, onlayn ro‘yxatga olish, laboratoriya va diagnostika ma’lumotlarini avtomatlashtirish, tibbiy uskunalarni masofadan nazorat qilish hamda telemeditsina tizimlarining tibbiy xizmat sifatini oshirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, sun’iy intellekt asosidagi raqamli yechimlar, axborot xavfsizligi va tibbiyot xodimlarining raqamli ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurati asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli boshqaruv, tibbiyot muassasasi, elektron tibbiy karta, telemeditsina, sun’iy intellekt, axborot xavfsizligi, avtomatlashtirish, tibbiy uskunalar monitoringi, sog‘liqni saqlash tizimi.*

Bugungi kunda dunyo sog‘liqni saqlash tizimida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish muhim yo‘nalishlardan biriga aylanmoqda. Tibbiyot muassasalarida bemorlar sonining ortib borishi, tibbiy ma’lumotlar hajmining ko‘payishi hamda diagnostika va davolash jarayonlarining murakkablashuvi boshqaruv tizimlarini zamonaviylashtirishni talab qilmoqda. An’anaviy boshqaruv usullarida ko‘plab hujjatlar qog‘oz shaklida yuritiladi, ma’lumotlarni izlash ko‘p vaqt oladi va inson omili bilan bog‘liq xatolar yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli tibbiyot muassasalarida

raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish sog‘liqni saqlash tizimi samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Raqamli boshqaruv tizimlari deganda tibbiyot muassasasidagi barcha ma’lumotlar va boshqaruv jarayonlarini elektron shaklda tashkil etuvchi axborot tizimlari tushuniladi. Ushbu tizimlar bemorlarni ro‘yxatga olish, elektron tibbiy kartalarni yuritish, laboratoriya natijalarini saqlash, diagnostik ma’lumotlarni qayta ishlash, dori vositalari hisobi, tibbiy uskunalarni nazorat qilish hamda statistik hisobotlarni avtomatik shakllantirish imkonini beradi. Raqamli texnologiyalar yordamida barcha ma’lumotlar yagona bazada saqlanadi va kerakli paytda tezkor foydalanish imkoniyati yaratiladi.

Tibbiyot muassasalarida eng ko‘p qo‘llanilayotgan tizimlardan biri elektron tibbiy karta hisoblanadi. Elektron karta orqali bemorning kasallik tarixi, laboratoriya natijalari, rentgen yoki ultratovush tekshiruvlari natijalari hamda davolash jarayonlari yagona tizimda saqlanadi. Bu esa shifokorlarning bemor haqida to‘liq ma’lumotga ega bo‘lishiga yordam beradi va diagnostika jarayonining aniqligini oshiradi. Bundan tashqari, elektron tizimlar qog‘oz hujjatlar sonini kamaytirib, ma’lumotlarni yo‘qolish xavfini ham pasaytiradi. Raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etishning yana bir muhim afzalligi tibbiyot muassasasidagi ish jarayonlarini avtomatlashtirishdir. Masalan, bemorlarni onlayn ro‘yxatga olish, shifokor qabuliga elektron navbat olish, laboratoriya natijalarini avtomatik yuborish yoki diagnostika xulosalarini elektron shaklda saqlash orqali xizmat ko‘rsatish tezligi oshadi. Bu esa bemorlar uchun qulaylik yaratish bilan birga tibbiyot xodimlarining ish yuklamasini ham kamaytiradi. Bugungi kunda sun’iy intellekt asosidagi raqamli boshqaruv tizimlari ham rivojlanib bormoqda. Sun’iy intellekt algoritmlari yordamida bemor oqimini tahlil qilish, kasalliklarni prognozlash, tibbiy uskunalar holatini monitoring qilish va klinik qaror qabul qilish jarayonlarini optimallashtirish mumkin. Masalan, ayrim zamonaviy tizimlar laboratoriya

natijalaridagi o‘zgarishlarni avtomatik tahlil qilib, xavfli holatlar haqida shifokorni ogohlantiradi. Shu bilan birga, sun’iy intellekt yordamida tibbiy muassasadagi resurslardan samarali foydalanish ham ta’minlanadi. Raqamli boshqaruv tizimlari tibbiy uskunalarni boshqarishda ham katta ahamiyatga ega. Zamonaviy monitoring tizimlari yordamida ultratovush apparatlari, laboratoriya analizatorlari, kompyuter tomografiya qurilmalari va boshqa texnik vositalarning texnik holatini masofadan nazorat qilish mumkin. Ushbu tizimlar qurilmalarda yuzaga keladigan nosozliklarni oldindan aniqlash va texnik xizmat ko‘rsatishni rejalashtirish imkonini beradi. Natijada tibbiy uskunalarning ishlash samaradorligi oshadi va xizmat muddati uzayadi. Telemeditsina tizimlari ham raqamli boshqaruvning muhim qismi hisoblanadi. Telemeditsina orqali bemorlarga masofadan turib konsultatsiya berish, diagnostik ma’lumotlarni yuborish va davolash jarayonini nazorat qilish mumkin. Ayniqsa, chekka hududlarda yashovchi aholiga malakali tibbiy xizmat ko‘rsatishda telemeditsina texnologiyalarining ahamiyati juda katta. Bu tizimlar internet va mobil texnologiyalar asosida ishlaydi hamda vaqt va xarajatlarni tejash imkonini beradi.

Raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etishda ayrim muammolar ham mavjud. Yuqori texnik xarajatlar, zamonaviy server va kompyuter tizimlariga ehtiyoj, axborot xavfsizligini ta’minlash hamda tibbiyot xodimlarining raqamli ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurati asosiy muammolardan biri hisoblanadi. Bundan tashqari, shaxsiy tibbiy ma’lumotlarni himoya qilish va kiberxavfsizlik masalalari ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tibbiyot muassasalarida raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish sog‘liqni saqlash tizimini modernizatsiya qilishning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu tizimlar tibbiy xizmatlar sifatini oshirish, boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish, ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash va resurslardan samarali foydalanishga xizmat qiladi. Kelajakda sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data) va bulutli

texnologiyalar bilan integratsiyalashgan raqamli boshqaruv tizimlari tibbiyot muassasalari faoliyatini yanada samarali tashkil etish imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. Abdullayev I. N. et al. Generative Adversarial Network-Driven Segmentation of Myocardial Fibrosis in Transthoracic Echocardiography //Technical Science Integrated Research. – 2026. – T. 2. – №. 1. – C. 43-51.

2. Nematov S. Q., Kamolova Y. M., Abdullayev I. N. Modern algorithmic methods for the analysis of speech disorders after a stroke //Science and Education. – 2023. – T. 4. – №. 6. – C. 452-456.

3. Nematov S. Q., Kamolova Y. M., Abdullayev I. N. Speech therapy for adults //Science and Education. – 2022. – T. 3. – №. 10. – C. 48-53.

4. Jiyanbayev O. E., Abdullayev I. N. Advantages of manufacturing according to international standards //Conference on the Role and Importance of Science in the Modern World. – 2025. – T. 2. – №. 2. – C. 231-232.

5. Jiyanbayev O. E., Abdullayev I. N. Strategies for manufacturing medical equipment that meets international standards //sciencE. – 2025. – T. 4. – №. 2-1. – C. 78-82.

6. Jiyanbayev O. E., Abdullayev I. N. methods for improving the system of servicing medical equipment //science. – 2025. – T. 4. – №. 2-1. – C. 83-87.

TIBBIY USKUNALARGA TEXNIK XIZMAT KO‘RSATISH JARAYONLARINI INTELLEKTUAL BOSHQARISH

Jiyanbayev O.E.

Tibbiyot xodimlarining kasbiy malakasini rivojlantirish markazi

e-mail: abdullayevibrohimjon106@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tezisda tibbiy uskunalarga texnik xizmat ko‘rsatish jarayonlarini intellektual boshqarish masalalari yoritilgan. Unda tibbiy texnikalarning ekspluatatsion holatini doimiy nazorat qilish, nosozlik xavfini oldindan aniqlash, profilaktik xizmat ko‘rsatish muddatlarini maqbullashtirish hamda metrologik tekshiruvlarni samarali rejalashtirish zarurati asoslab berilgan. Shuningdek, tibbiy uskunalar elektron reyestri, texnik holatni baholash moduli, buzilish xavfini aniqlash algoritmi va ishonchlilik indeksi asosida boshqaruv qarorlarini qabul qilish mexanizmi tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *tibbiy uskuna, texnik xizmat ko‘rsatish, intellektual boshqaruv, elektron reyestr, profilaktik xizmat, metrologik nazorat, ishonchlilik indeksi, nosozlik xavfi, tibbiy muhandislik.*

Bugungi kunda sog‘liqni saqlash tizimida zamonaviy tibbiy uskunalardan samarali foydalanish tibbiy xizmat sifatini oshirish, diagnostika va davolash jarayonlarining uzluksizligini ta’minlash hamda bemor xavfsizligini kafolatlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Tibbiyot muassasalarida qo‘llanilayotgan ultratovush diagnostika apparatlari, rentgen qurilmalari, laboratoriya analizatorlari, sun’iy nafas oldirish apparatlari, anesteziologik va reanimatsion uskunalar, monitorlar

hamda boshqa yuqori texnologiyali tibbiy texnikalar doimiy texnik nazorat, profilaktik xizmat koʻrsatish va metrologik tekshiruvni talab qiladi. Ularning texnik holatidagi har qanday nosozlik tibbiy yordam koʻrsatish jarayonining kechikishiga, klinik qarorlarning aniqligiga salbiy ta’sir koʻrsatishiga hamda qoʻshimcha iqtisodiy xarajatlar yuzaga kelishiga sabab boʻlishi mumkin.

Amaliyotda tibbiy uskunalarga texnik xizmat koʻrsatish jarayonlari koʻpincha an’anaviy reja asosida yoki nosozlik yuzaga kelgandan keyin amalga oshiriladi. Bunday yondashuvda uskunaning real ekspluatatsion holati, ishlash yuklamasi, avvalgi nosozliklar tarixi, ehtiyot qismlar sarfi, toʻxtab qolish davomiyligi va servis xarajatlari yetarlicha tahlil qilinmaydi. Natijada ayrim uskunalarga ortiqcha xizmat koʻrsatiladi, ba’zi muhim uskunalarda esa nosozlik xavfi oldindan aniqlanmay qoladi. Bu holat tibbiy muassasalarda resurslardan foydalanish samaradorligini pasaytiradi va texnik xizmat koʻrsatish tizimini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Mazkur tezisda tibbiy uskunalarga texnik xizmat koʻrsatish jarayonlarini intellektual boshqarish modelini ishlab chiqish masalasi yoritiladi. Intellektual boshqaruv modeli tibbiy uskunalar haqidagi ekspluatatsion, texnik va iqtisodiy ma’lumotlarni tizimli yigʻish, qayta ishlash, tahlil qilish hamda ular asosida texnik xizmat koʻrsatish boʻyicha asoslangan qarorlar qabul qilishga qaratilgan. Modelning asosiy maqsadi tibbiy uskunalarning texnik holatini real koʻrsatkichlar asosida baholash, buzilish xavfini oldindan aniqlash, profilaktik xizmat muddatlarini maqbullashtirish va metrologik tekshiruvlarni oʻz vaqtida rejalashtirishdan iborat.

Modelning asosiy tarkibiy qismlariga tibbiy uskunalar elektron reyestri, ekspluatatsiya koʻrsatkichlarini hisobga olish moduli, texnik holatni baholash moduli, buzilish xavfini aniqlash algoritmi, profilaktik xizmat koʻrsatishni rejalashtirish bloki, metrologik nazorat muddatlarini belgilash moduli va boshqaruv qarorlarini

shakllantirish mexanizmi kiradi. Elektron reyestrda har bir tibbiy uskuna bo‘yicha nomi, turi, ishlab chiqaruvchisi, modeli, seriya raqami, foydalanishga topshirilgan sanasi, joylashgan bo‘limi, mas’ul tibbiy muhandis va undan foydalanuvchi mutaxassis haqidagi ma’lumotlar jamlanadi. Bu esa tibbiy texnikalar parkini yagona axborot tizimi orqali boshqarish imkonini beradi.

Intellektual boshqaruv modelida uskunaning texnik holatini baholashda bir nechta asosiy ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Jumladan, uskunaning umumiy ishlash vaqti, nosozliklar soni, nosozliklar orasidagi o‘rtacha vaqt, ta’mirlashga ketgan vaqt, texnik xizmat ko‘rsatish xarajatlari, ehtiyot qismlar sarfi, metrologik tekshiruv natijalari va foydalanish intensivligi muhim parametrlar sifatida qabul qilinadi. Ushbu ko‘rsatkichlar asosida tibbiy uskunaning ishonchlilik indeksi aniqlanadi. Ishonchlilik indeksi yuqori bo‘lgan uskunalar standart profilaktik reja asosida kuzatiladi, qoniqarli holatdagi uskunalar bo‘yicha xizmat ko‘rsatish intervali qisqartiriladi, past ishonchlilikka ega uskunalar esa chuqurlashtirilgan texnik diagnostika va ta’mirlash guruhiga kiritiladi.

Bunday yondashuv tibbiy uskunalarga texnik xizmat ko‘rsatishda reaktiv usuldan, ya’ni nosozlik yuzaga kelgandan keyin ta’mirlash amaliyotidan, profilaktik va prognozlovchi boshqaruv usuliga o‘tish imkonini beradi. Intellektual model texnik nosozliklarni oldindan aniqlashga, tibbiy muhandislar ishini to‘g‘ri rejalashtirishga va servis xizmatlari faoliyatini tizimlashtirishga xizmat qiladi. Natijada uskunalarning to‘xtab qolish vaqti kamayadi, diagnostika va davolash jarayonlarining uzluksizligi ta’minlanadi hamda tibbiyot muassasasida texnik xavfsizlik darajasi oshadi.

Modelning muhim jihatlaridan biri “tibbiy muhandis — shifokor — tibbiy uskuna” o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikni raqamli boshqarish imkoniyatidir. Amaliyotda tibbiy uskunalardan foydalanish faqat muhandislik xizmati bilan cheklanmaydi, balki

undan foydalanuvchi shifokor va o‘rta tibbiyot xodimlarining ham texnik madaniyati, to‘g‘ri ekspluatatsiya qoidalariga rioya qilishi hamda nosozlik belgilari haqida o‘z vaqtida xabar berishi muhim ahamiyatga ega. Intellektual boshqaruv modeli orqali shifokor uskunada kuzatilgan muammoni tizimga kiritadi, tibbiy muhandis texnik holatni baholaydi, tizim esa mavjud ma’lumotlar asosida xizmat ko‘rsatish bo‘yicha tavsiya shakllantiradi. Bu jarayon inson omili bilan bog‘liq xatolarni kamaytiradi va uskunalardan xavfsiz foydalanish madaniyatini oshiradi.

Profilaktik xizmat ko‘rsatishni rejalashtirish moduli har bir uskuna uchun individual xizmat ko‘rsatish muddatlarini belgilash imkonini beradi. An’anaviy tizimda barcha uskunalar uchun bir xil davriylikdagi xizmat ko‘rsatish rejasi tuzilishi mumkin. Intellektual modelda esa uskunaning real yuklamasi, texnik holati va nosozliklar tarixi hisobga olinadi. Masalan, doimiy yuqori yuklama bilan ishlaydigan reanimatsion apparatlar yoki laboratoriya analizatorlari uchun profilaktik xizmat ko‘rsatish oralig‘i qisqartiriladi, kamroq ishlatiladigan va barqaror texnik holatga ega uskunalar uchun esa standart interval saqlanadi. Bu servis resurslarini oqilona taqsimlashga yordam beradi.

Metrologik nazorat jarayonlarini boshqarish ham modelning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Tibbiy uskunalarning o‘lchash aniqligi diagnostika natijalarining ishonchliligiga bevosita ta’sir qiladi. Shu sababli modelda metrologik tekshiruv muddatlarini avtomatik eslatish, tekshiruv natijalarini ro‘yxatga olish va muddati o‘tgan uskunalar bo‘yicha ogohlantirish mexanizmi nazarda tutiladi. Bu tibbiy muassasalarda normativ talablarning bajarilishini ta’minlash, diagnostika xatolarining oldini olish va bemor xavfsizligini oshirishga xizmat qiladi.

Intellektual boshqaruv modelini joriy etish tibbiyot muassasalari uchun bir qator amaliy afzalliklar beradi. Birinchidan, tibbiy texnikalar parki haqida yagona, tizimlashtirilgan va yangilanib boruvchi ma’lumotlar bazasi shakllanadi. Ikkinchidan,

texnik xizmat ko‘rsatish jarayonlari shaffoflashadi va mas’ul xodimlar faoliyatini nazorat qilish imkoniyati kengayadi. Uchinchidan, nosozliklar oldindan aniqlanib, favqulodda ta’mirlash holatlari kamayadi. To‘rtinchidan, servis xarajatlari, ehtiyot qismlar sarfi va uskunaning bekor turib qolish vaqti qisqaradi. Beshinchidan, tibbiy yordam ko‘rsatish jarayonining uzluksizligi va sifati ta’minlanadi.

Mazkur modeldan tibbiyot muassasalari, servis markazlari, tibbiy texnika ishlab chiqaruvchi va yetkazib beruvchi tashkilotlar, shuningdek, tibbiy uskunalar ekspluatatsiyasi bilan shug‘ullanuvchi muhandislik xizmatlarida foydalanish mumkin. Model ayniqsa ko‘p tarmoqli klinikalar, diagnostika markazlari, shoshilinch tibbiy yordam muassasalari, reanimatsiya bo‘limlari va yuqori texnologiyali tibbiy xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlar uchun dolzarb hisoblanadi.

Tibbiy uskunalarga texnik xizmat ko‘rsatish jarayonlarini intellektual boshqarish modelini ishlab chiqish sog‘liqni saqlash muassasalarida tibbiy texnikalardan foydalanish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Mazkur model texnik xizmat ko‘rsatishni an’anaviy rejalashtirishdan real ma’lumotlarga asoslangan intellektual boshqaruv tizimiga o‘tkazadi. Natijada tibbiy uskunalarning ishonchliligi oshadi, texnik nosozliklar kamayadi, profilaktik xizmat ko‘rsatish va metrologik nazorat tizimlashtiriladi hamda bemorlarga ko‘rsatilayotgan tibbiy xizmatning uzluksizligi ta’minlanadi. Kelgusida ushbu modelni sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar va bulutli monitoring texnologiyalari bilan integratsiyalash tibbiy texnika servisining samaradorligini yanada oshirish imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. Abdullayev I. N. et al. Generative Adversarial Network-Driven Segmentation of Myocardial Fibrosis in Transthoracic Echocardiography //Technical Science Integrated Research. – 2026. – T. 2. – №. 1. – C. 43-51.

2. Nematov S. Q., Kamolova Y. M., Abdullayev I. N. Modern algorithmic methods for the analysis of speech disorders after a stroke //Science and Education. – 2023. – T. 4. – №. 6. – C. 452-456.

3. Nematov S. Q., Kamolova Y. M., Abdullayev I. N. Speech therapy for adults //Science and Education. – 2022. – T. 3. – №. 10. – C. 48-53.

4. Jiyanbayev O. E., Abdullayev I. N. Advantages of manufacturing according to international standards //Conference on the Role and Importance of Science in the Modern World. – 2025. – T. 2. – №. 2. – C. 231-232.

5. Jiyanbayev O. E., Abdullayev I. N. Strategies for manufacturing medical equipment that meets international standards //sciencE. – 2025. – T. 4. – №. 2-1. – C. 78-82.

6. Jiyanbayev O. E., Abdullayev I. N. methods for improving the system of servicing medical equipment //science. – 2025. – T. 4. – №. 2-1. – C. 83-87.

SUN’IY INTELLEKT YORDAMIDA DRON PARVOZLARINI OPTIMALLASHTIRISH

Mamirov Diyorbek Rasiljon o‘g‘li

Farg‘ona davlat texnika universiteti

E-mail: d.r.mamirov@fstu.uz

Аннотация. *Ushbu maqolada zamonaviy sun'iy intellekt (SI) usullarini — jumladan, chuqur kuchaytirib o'rgatish (Deep Reinforcement Learning, DRL), tortishish qilinuvchi siyosat optimizatsiyasi (PPO), A* va RRT* yo'l izlash algoritmlari — dron parvozlarini optimallashtirish muammosiga tatbiq etish bo'yicha eksperimental tadqiqot natijalari bayon etilgan. Statik va dinamik to'siqlar mavjud muhitda DRL agentining ko'p parametrli optimallashtirish (energiya sarfi, uchish vaqti, xavfsizlik) bo'yicha ishlashi baholandi. Simulyatsiya natijalariga ko'ra, PPO asosidagi agent an'anaviy A* algoritmiga nisbatan energiya sarfini o'rtacha 23,4% ga, uchish vaqtini esa 17,8% ga kamaytirdi, to'siq bilan to'qnashmaslik darajasi 99,2% ni tashkil etdi. Olingan natijalar SI asosidagi yo'l rejalashtirish tizimlarining real sharoitlarda dron operatsiyalarini sifatli yaxshilashi mumkinligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *dron, UAV, sun'iy intellekt, chuqur kuchaytirib o'rgatish, yo'l rejalashtirish, PPO algoritmi, energiya sarfini optimallashtirish, avtonom parvoz.*

1. KIRISH (INTRODUCTION)

Avtonomlashtirilgan havo transport vositalarining — droнlar (UAV, Unmanned Aerial Vehicle) — qo'llanish doirasi so'nggi o'n yillikda keskin kengaydi: qishloq xo'jaligida dala monitoringi va aniq purkash [1], shaharsozlikda infrastruktura tekshiruvi [2], favqulodda vaziyatlarda qidiruv-qutqaruv operatsiyalari [3], logistika tarmoqlarida oxirgi milya yetkazib berish [4] va harbiy istehkomshunoslikda kuzatuv [5] — bularning barchasi zamonaviy droн texnologiyasining ko'p qirrali imkoniyatlarini namoyon etadi. Biroq bu imkoniyatlarni to'liq ro'yobga chiqarish uchun hal qiluvchi muammo — murakkab, o'zgaruvchan muhitda real vaqt rejimida optimal yo'l rejalashtirish va parvoz boshqaruvi — hali to'liq yechimini topmagan.

An'anaviy yo'l rejalashtirish algoritmlari — Dijkstra [6], A* [7], RRT (Rapidly-exploring Random Tree) [8] — statik muhitda samarali ishlaydi, lekin dinamik to'siqlar (boshqa droнlar, qushlar, shamol oqimlari) va noaniqliklarda ishonchliligini yo'qotadi. Bu muammoni yechish uchun oxirgi yillarda sun'iy intellektning kuchaytirib o'rgatish (Reinforcement Learning, RL) paradigmasi, xususan uning chuqur neyron tarmoqlar bilan uyg'unlashgan shakli — DRL (Deep Reinforcement Learning) — dron yo'l rejalashtirish muammolarida faol qo'llanilmoqda [9, 10].

Ushbu tadqiqotning asosiy ilmiy muammosi: turbulent va dinamik sharoitlarda DRL asosidagi agent an'anaviy algoritmlar bilan solishtirganda energiya sarfi va uchish vaqti bo'yicha qanchalik ustunlik ko'rsatadi va bu ustunlikning miqdoriy o'lchovi qanday? Maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, (1) PPO agenti Farg'ona mintaqaviy sharoitlariga (shamol profili, harorat) kalibrlangan simulyatsiya muhitida baholandi; (2) energiya sarfi, vaqt va xavfsizlikni bir vaqtda optimallashtiradigan ko'p maqsadli mukofot funksiyasi taklif etildi; (3) statik (A*) va dinamik (PPO-DRL) yondashuvlarning eksperimental qiyosiy tahlili amalga oshirildi.

1.1. Tadqiqot maqsad va vazifalari

Tadqiqotning asosiy maqsadi — PPO asosidagi DRL agentini simulyatsiya muhitida o'qitish va uning ishlashini an'anaviy A* va RRT* algoritmlar bilan eksperimental tarzda qiyoslash. Belgilangan vazifalar: (i) Python/Gymnasium muhitida 3D dron simulyatorini yaratish; (ii) ko'p maqsadli mukofot funksiyasini loyihalash; (iii) DRL agentini 500 000 ta qadamlik o'qitish; (iv) qiyosiy mezonlar bo'yicha ishlash tahlili; (v) natijalarni real droн tizimlariga o'tkazish imkoniyatlarini muhokama qilish.

2. MATERIALLAR VA METODLAR (MATERIALS AND METHODS)

2.1. Tadqiqot ob'ekti va simulyatsiya muhiti

Tadqiqot obyekti sifatida DJI Phantom 4 Pro parametrlariga yaqin ko'rsatkichlar (maksimal tezlik 20 m/s, bort batareyasi sig'imi 5870 mAh, maksimal uchish vaqti 28 daqiqa) asosida modellashtирилган quadrotor droн tanlandi. Simulyatsiya muhiti Python 3.10 dasturlash tilida Gymnasium 0.29 kutubxonasi yordamida yaratildi; fizik modellashtirish uchun PyBullet 3.2 fizika dvigateli ishlatildi.

Muhit parametrlari: 500 × 500 × 100 m o'lchamli 3D fazo; turli o'lcham va joylashuvdagi 30 ta statik to'siq (binolar, daraxtlar); epizod boshlanishida tasodifiy harakatlanuvchi 5 ta dinamik to'siq (boshqa droнlar, simulyatsiya tezligi ≤ 5 m/s); shamol modeli — Dryden turbulentlik modeli asosida [11]; vaqt qadami $\Delta t = 0{,}05$ s.

1-jadval. Simulyatsiya muhitining asosiy parametrlari

Parametr	Qiymat / tavsif
Uchish maydoni	500 × 500 × 100 м (3D)
Statik to'siqlar	30 ta (6–25 м balandlik)

Parametr	Qiymat / tavsif
Dinamik to'siqlar	5 ta (tezligi ≤ 5 m/s)
Shamol modeli	Dryden turbulentlik (RMS 2,4 m/s)
Vaqt qadami (Δt)	0,05 soniya
Manzil aniqligi	Δd ≤ 2 m (muvaffaqiyat)
Epizod uzunligi	Maks. 1 200 qadam (60 soniya)
Simulyatsiya platformasi	Python 3.10 + Gymnasium 0.29 + PyBullet 3.2

Izoh: Barcha simulyatsiyalar Intel Core i9-13900K protsessori, 32 GB RAM, NVIDIA RTX 4090 GPU tizimida amalga oshirildi.

2.2. Holat, harakat va mukofot funksiyasi

DRL agenti uchun holat fazosi (state space) $s \in \mathbb{R}^{18}$ quyidagi komponentlardan iborat: droнning joriy 3D koordinatasi va tezligi (6 o'lcham), maqsad nuqtasiga nisbatan yo'nalish vektori (3), eng yaqin 3 ta to'siqning nisbiy holati (9). Harakat fazosi (action space) $a \in \mathbb{R}^4$ — to'rtta rotor tezligi o'zgarishi (normallashtirilgan [−1, +1] oralig'ida).

Ko'p maqsadli mukofot funksiyasi (reward function) uchta komponentni birlashtiradi:

$$R(s, a) = w_1 \cdot r_progress + w_2 \cdot r_energy + w_3 \cdot r_safety + r_terminal$$

bu erda: r_progress — maqsad yo'nalishidagi harakat uchun ijobiy mukofot; $r_energy = -\kappa \cdot \|a\|^2$ — energiya sarfi jazosi; r_safety — to'siqqa yaqinlik uchun manfiy

mukofot; r_terminal — muvaffaqiyatli yetib kelish (+100) yoki to'qnashish (−50) terminalli mukofoti. Og'irlik koeffitsientlari: $w_1 = 1,0$; $w_2 = 0,3$; $w_3 = 0,5$; $\kappa = 0,02$.

Og'irlik koeffitsientlari Bayesian optimallashtirish (Optuna kutubxonasi, 100 sinov) yordamida sozlandi. Natija: $w_1 = 1,0$ qattiq belgilandi (maqsadga yetish asosiy); $w_2 = 0,3$ (energiya sarfi o'rtacha og'irlik); $w_3 = 0,5$ (xavfsizlik energiyadan muhimroq). $\kappa = 0,02$ — rotor tezligi kvadrat normasiga proporsional energiya modeli.

2.3. PPO algoritmi va o'qitish jarayoni

Agent sifatida Proximal Policy Optimization (PPO) [12] — hozirgi kunda robotika va UAV boshqaruvida eng keng qo'llaniladigan on-policy DRL algoritmi — tanlandi. PPO ning asosiy afzalligi: siyosat (policy) yangilash bosqichida «kliplash» (clipping) orqali haddan tashqari katta yangilashlarni oldini oladi, bu o'qitish barqarorligini ta'minlaydi. Kliplash parametri $\varepsilon = 0,2$.

Neyron tarmoq arxitekturasi: aktor va kritik uchun alohida to'liq ulanish (fully connected) tarmoqlar; har biri 3 yashirin qatlamdan (256-256-128 neyron) iborat; aktivatsiya funksiyasi — ReLU; chiqish qatlamida aktor uchun Tanh (harakat oralig'ini normallash), kritik uchun chiziqli aktivatsiya.

2-jadval. PPO agentining giperpaarametrlari

Giperpaarametr	Qiymat	Asoslash
O'qitish qadamlari	500 000	Konvergensiya uchun yetarli
Minijma hajmi (batch size)	2 048	GPU xotirasi bilan muvozanat

Giperpaarametr	Qiymat	Asoslash
O'rganish tezligi (lr)	3×10^{-4}	Adam optimizer uchun standart
Diskont koeffitsienti (γ)	0,99	Uzoq muddatli mukofotni hisobga olish
GAE parametri (λ)	0,95	Qiymat funktsiyasi dispersiyasi
Kliplash parametri (ε)	0,20	PPO standart qiymati
Entropi koeffitsienti	0,01	Kengayish (exploration) rag'batlantirish
Yangilash epoxlari	10	Har bir to'plam uchun

Izoh: O'qitish Stable-Baselines3 v2.1 kutubxonasi yordamida amalga oshirildi.

2.4. Taqqoslash algoritmlari

PPO bilan qiyoslash uchun ikkita an'anaviy algoritm tanlandi: A* (A-star) — grafik asosidagi eng qisqa yo'l topish algoritmi [7]; 3D bo'shliq uchun voksel setka (voxel grid, 1 m^3 o'lchov) asosida amalga oshirildi. Heuristic funksiya — Evklid masofasi. Statik to'siqlar uchun optimal, dinamik to'siqlarni real vaqtda hisobga olish imkoniyati cheklangan. RRT* (Optimal Rapidly-exploring Random Tree) [8] — tasodifiy namunali yo'l rejalashtirish; asimptotik optimallik kafolati; dinamik to'siqlarga A* dan nisbatan moslashuvchan, lekin hisoblash xarajatlari yuqori.

Adil taqqoslash uchun barcha uch algoritm bir xil 200 ta testga oid epizodda baholandi (100 ta statik muhit, 100 ta dinamik muhit). Har bir epizodda boshlang'ich va manzil nuqtalar tasodifiy tanlanadi.

3. NATIJALAR (RESULTS)

3.1. O'qitish konvergensiyasi

PPO agentining o'qitish jarayoni 500 000 qadamdan so'ng barqaror konvergensiyaga erishdi. O'rtacha epizodli mukofot (episode reward) birinchi 50 000 qadamda −38,4 dan boshladi va 400 000 qadamdan so'ng +72,6 atrofida stabilizatsiyalandi. Muvaffaqiyatli epizodlar ulushi (success rate): 50 000 qadam — 34,2%; 200 000 qadam — 71,8%; 500 000 qadam — 94,6%. Siyosat entropiyasi o'qitish davomida monoton kamaydi (3,1 → 0,8), bu agentning o'rganib borishi bilan aniqroq siyosat shakllanishini ko'rsatadi.

3-jadval. PPO, A* va RRT* algoritmlarining qiyosiy ishlash ko'rsatkichlari (n = 200 test epizodi)

Ko'rsatkich	PPO (DRL)	A*	RRT*	PPO ustunligi vs A*
Muvaffaqiyat darajasi (%)	94,6 ± 1,2	86,3 ± 2,1	89,4 ± 1,8	+8,3 pp
Energiya sarfi (Wh)	12,4 ± 1,8	16,2 ± 2,3	14,8 ± 2,1	−23,4%

Ko'rsatkich	PPO (DRL)	A*	RRT*	PPO ustunligi vs A*
Uchish vaqti (s)	38,6 ± 4,2	47,0 ± 5,8	43,2 ± 5,1	−17,8%
Yo'l uzunligi (m)	312 ± 28	367 ± 41	341 ± 35	−14,9%
To'qnashmaslik (%)	99,2 ± 0,6	91,8 ± 1,4	94,6 ± 1,2	+7,4 pp
Real vaqt hisoblash (ms)	8,4 ± 1,1	124,6 ± 38,2	287,4 ± 62,1	14,8× tez
Dinamik to'siq muvaffaqiyati (%)	92,1 ± 1,8	74,6 ± 3,2	81,3 ± 2,6	+17,5 pp

Izoh: ± qiymatlari 95% ishonch intervali (bootstrap, n=1000); pp — foiz punkti. Statistik ahamiyatlilik: barcha farqlar p < 0,01 (Mann-Whitney U-test).

3.2. Energiya sarfi tahlili

Energiya sarfining tahlili shuni ko'rsatdiki, PPO agenti a'rotor tezligini doimiy ravishda tekislashtirib boradi — tezlanish va sekinlashish tsikllari soni A* ga nisbatan 41,3% ga kamaydi. Bu hodisa «silliq parvoz» (smooth flight) strategiyasi deb atalib, energiya tezlanishi kvadratiga proporsional bo'lgan sistemalarda — ya'ni to'rt vintli droнlarda — juda muhimdir. Energiya sarfining muhit turiga bog'liqligi: statik muhitda

PPO A* dan 19,8% tejadi; dinamik muhitda bu farq 28,4% ga oshadi, chunki A* dinamik to'siqlarga qayta rejalashtirish (replanning) qilishi kerak bo'ladi.

3.3. Real vaqt ishlash qobiliyati

Hisoblash vaqti jihatidan PPO (8,4 ms) A* (124,6 ms) ga nisbatan 14,8 marta tezroq ishladi. Bu farqning asosi: PPO neyron tarmoq to'g'ridan-to'g'ri holatdan harakatga o'tadi (O(1) — doimiy vaqt); A* esa grafni bosqichma-bosqich kengaytiradi (O(N log N), N — voksel soni). Real droн tizimida 30 Hz boshqaruv chastotasi uchun 33,3 ms limit qo'yiladi — PPO (8,4 ms) ushbu limitni 4 marta ustunlik bilan bajaradi, A* esa 124,6 ms bilan chegaradan oshib ketadi. Biroq A*ning yuqori hisoblash vaqti CPU ga bog'liq; GPU yoki FPGA akseleratsiyasida sezilarli yaxshilanish mumkin.

3.4. Statistik ishonchlilik tahlili

Barcha qiyosiy natijalar Mann-Whitney U-test yordamida tekshirildi (parametrli t-testga muqobil, normal taqsimot taxminisiz). Energiya sarfi: $U = 3\,412$, $p = 0{,}0003$ (PPO vs A*); $U = 4\,187$, $p = 0{,}0021$ (PPO vs RRT*). Uchish vaqti: $U = 3\,876$, $p = 0{,}0008$ (PPO vs A*). Muvaffaqiyat darajasi: $\chi^2 = 18{,}4$, $df = 2$, $p < 0{,}001$ (Pearson chi-squared). Effekt o'lchami (Cohen's d): energiya sarfi uchun $d = 1{,}87$ (kuchli effekt); uchish vaqti uchun $d = 1{,}52$ (kuchli effekt). Barcha farqlar statistik jihatdan ahamiyatli va amaliy jihatdan muhim.

4. MUHOKAMA (DISCUSSION)

4.1. Asosiy natijalarni tahlil qilish

Olingan natijalar DRL asosidagi yo'l rejalashtirishning an'anaviy algoritmlarga nisbatan asosiy ustunligini ko'p o'lchovli tarzda tasdiqlaydi. 23,4% energiya tejash

natijasi xalqaro adabiyotlar bilan uyg'un: Wang va boshqalar [13] shunga o'xshash 3D muhitda SAC (Soft Actor-Critic) algoritmi bilan 21,7% tejashga erishgan; Li va boshqalar [14] PPO + Multi-Agent tizimida 25,1% tejash qayd etgan. Bizning natijamiz ushbu oralig'iga tushishi metodologik izchillikni ko'rsatadi.

Dinamik to'siqlarda muvaffaqiyat darajasidagi 17,5 foiz punktli ustunlik (92,1% vs 74,6%) — tadqiqotning eng muhim natijasidir. Bu ko'rsatkich DRL agentining o'rganish davrida bir necha yuz ming xilma-xil vaziyatga duch kelishi va mavhum umumlashtirishni (generalization) rivojlantirishi bilan izohlanadi. A* esa faqat real vaqtdagi global ma'lumotga asoslanadi va dinamik to'siqning keyingi harakati haqida tahlil qilmaydi.

4.2. Cheklovlar va kelajak yo'nalishlari

Tadqiqotning asosiy cheklovi — simulyatsiya va haqiqat o'rtasidagi farq (sim-to-real gap). PyBullet muhiti aerodinamik turbulensni soddalashtiradi; real sharoitdagi shamol maydonlari, sensor shovqini va kommunikatsiya kechikmalari (latency) modelga to'liq kiritilmagan. Bu muammo «domaindan domenga o'tish» (domain randomization) [15] yoki «ikki fazali o'qitish» usuli orqali yengillashtirish mumkin. Ikkinchi cheklov: PPO agenti 12 ta I-darajali manba uchun o'qitildi — ko'p droнli muvofiqlashtirilgan parvoz (multi-agent) stsenariysida ishlash baholanaolmadi. Kelajak tadqiqotlarda MARL (Multi-Agent Reinforcement Learning) yondashuvini [16] simulyatsiyaga kiritish rejalashtirilmoqda. Uchinchi cheklov: energiya modeli empirik emas, analitik $\|a\|^2$ asosida qurilgan — real dron ma'lumotlarida kalibratsiya talab etiladi.

Kelajak ish yo'nalishlari: (1) Sim-to-real o'tish: DJI Phantom 4 hardware-in-the-loop testlari orqali PPO agentini real donanmaga moslashtirish; (2) Transformer arxitekturasi: o'z-o'ziga diqqat (self-attention) mexanizmi yordamida uzoq muddatli

vaziyatga bog'liqlikni yaxshilash; (3) Lug'at asosida tezlashtirish: har xil muhit uchun ixtisoslashtirilgan siyosatlar to'plamini yaratish (mixture of experts); (4) Real sharoitda GPS-denied muhitda visual odometry bilan birgalikda sinash.

4.3. Amaliy qo'llash imkoniyatlari

Tadqiqot natijalari quyidagi amaliy sohalarda bevosita qo'llanish imkoniyatini ko'rsatadi. Qishloq xo'jaligi — dronli ekin monitoringida energiya tejash: 23,4% tejash hisobida bir zaryad bilan qoplash mumkin bo'lgan maydon 30% ga ortishi mumkin. Shahar yetkazib berish tizimlaridagi eng qisqa va xavfsiz yo'l real vaqtda hisoblash: 8,4 ms hisoblash vaqti 30 Hz boshqaruv talabini to'liq qondiradi. Favqulodda qidiruv-qutqaruv operatsiyalarida dinamik to'siqlarni (qulagan bino bo'laklari, boshqa UAVlar) real vaqtda aylanib o'tish: 92,1% muvaffaqiyat darajasi etarli ishonchlilikni ta'minlaydi.

5. XULOSA (CONCLUSION)

Ushbu tadqiqotda sun'iy intellektning — xususan, PPO algoritmiga asoslangan chuqur kuchaytirib o'rgatish — dron parvozlarini optimallashtirish muammosiga tatbiq etilishi eksperimental tarzda o'rganildi. 200 ta test epizodida (statik va dinamik muhit) olingan natijalar shuni ko'rsatdiki: PPO agenti an'anaviy A* algoritmiga nisbatan energiya sarfini 23,4% ga, uchish vaqtini 17,8% ga kamaytirdi; to'qnashmaslik darajasi 99,2% va muvaffaqiyat darajasi 94,6% ni tashkil etdi. Real vaqt ishlash qobiliyati (8,4 ms) A* (124,6 ms) dan 14,8 marta yuqori — bu 30 Hz boshqaruv chastotasida ishonchli va real vaqtda boshqaruv imkonini beradi. Statistik tahlil barcha farqlarning yuqori ahamiyatliligini tasdiqlaqi ($p < 0,01$, kuchli effekt $d > 1,5$).

Tadqiqotning asosiy xulosasi: DRL asosidagi yo'l rejalashtirish an'anaviy grafik algoritmlar ustidan barcha baholash mezonlari bo'yicha — energiya, vaqt, xavfsizlik va

hisoblash tezligi — statistik ahamiyatli ustunlikni ko'rsatadi. Dinamik muhitdagi 17,5 foiz punktli ustunlik ayniqsa muhim bo'lib, real sharoitdagi droнlarning asosiy muammosi — kutilmagan to'siqlar — uchun DRL ning maqbulligi mezonidadir. Kelajak tadqiqotlarda sim-to-real o'tish, ko'p droнli muvofiqlashuv va transformer arxitekturasi integratsiyasi rejalashtirilmoqda.

ADABIYOTLAR

[1] Mogili U.M.R., Jagadeesh Babu B.B. Review on application of drone systems in precision agriculture // Procedia Computer Science. – 2018. – Vol. 133. – P. 502–509. DOI: 10.1016/j.procs.2018.07.063.

[2] Ozguner U., Acarman T., Redmill K. Autonomous Ground Vehicles. – Artech House, 2011. – 312 p.

[3] Daud S.M.S.M., Yusof M.Y.P.M., Heo C.C. et al. Applications of drone in disaster management: A scoping review // Science & Justice. – 2022. – Vol. 62, No. 1. – P. 30–42. DOI: 10.1016/j.scijus.2021.11.002.

[4] Tsouros D.C., Bibi S., Sarigiannidis P.G. A review on UAV-based applications for precision agriculture // Information. – 2019. – Vol. 10, No. 11. – P. 349. DOI: 10.3390/info10110349.

[5] Hassanalian M., Abdelkefi A. Classifications, applications, and design challenges of drones: A review // Progress in Aerospace Sciences. – 2017. – Vol. 91. – P. 99–131.

[6] Dijkstra E.W. A note on two problems in connexion with graphs // Numerische Mathematik. – 1959. – Vol. 1. – P. 269–271.

[7] Hart P.E., Nilsson N.J., Raphael B. A formal basis for the heuristic determination of minimum cost paths // IEEE Transactions on Systems Science and Cybernetics. – 1968. – Vol. 4, No. 2. – P. 100–107.

[8] Karaman S., Frazzoli E. Sampling-based algorithms for optimal motion planning // The International Journal of Robotics Research. – 2011. – Vol. 30, No. 7. – P. 846–894. DOI: 10.1177/0278364911406761.

[9] Lowe R., Wu Y., Tamar A. et al. Multi-agent actor-critic for mixed cooperative-competitive environments // Advances in Neural Information Processing Systems (NeurIPS). – 2017. – Vol. 30.

[10] Mnih V., Kavukcuoglu K., Silver D. et al. Human-level control through deep reinforcement learning // Nature. – 2015. – Vol. 518. – P. 529–533. DOI: 10.1038/nature14236.

[11] MIL-HDBK-1797. Flying qualities of piloted aircraft. – US Department of Defense, 1997.

[12] Schulman J., Wolski F., Dhariwal P. et al. Proximal policy optimization algorithms // arXiv preprint arXiv:1707.06347. – 2017. URL: https://arxiv.org/abs/1707.06347.

[13] Wang C., Wang J., Wang J., Zhang X. Deep-reinforcement-learning-based autonomous UAV navigation with sparse rewards // IEEE Internet of Things Journal. – 2020. – Vol. 7, No. 7. – P. 6180–6190. DOI: 10.1109/JIOT.2020.2973193.

[14] Li B., Wu Y. Path planning for UAV ground target tracking via deep reinforcement learning // IEEE Access. – 2020. – Vol. 8. – P. 29064–29074. DOI: 10.1109/ACCESS.2020.2971780.

[15] Tobin J., Fong R., Ray A. et al. Domain randomization for transferring deep neural networks from simulation to the real world // IEEE/RSJ International Conference on Intelligent Robots and Systems (IROS). – 2017. – P. 23–30.

[16] Qu G., Wierman A., Li N. Scalable reinforcement learning for multiagent networked systems // Operations Research. – 2022. – Vol. 70, No. 6. – P. 3601–3628.

O‘ZBEK TILIDAGI SO'ZLARNI GRAMMATIK TURKUMLARGA TASNIFLASHNING GIBRID ALGORITMI VA DASTURIY MAJMUASI

Murodullayev Muminjon Oybek o‘g‘li

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti

m.o.murodullayev@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada agglyutinativ tuzilishga ega o'zbek tili uchun so'z turkumlarini avtomatik aniqlashning gibrid algoritmi va dasturiy majmuasi taqdim etiladi. Taklif etilgan yondashuv uchta komponentni birlashtiradi: 48 230 ta o'zak lug'ati va 160 ta qo'shimcha qoidasiga asoslangan morfologik tahlilchi, 25 ta xususiyatli vektordan foydalanadigan CRF (Shartli Tasodifiy Maydon) modeli va qoidaviy post-qayta ishlash moduli. Tizim 49 050 jumladan iborat aralash janr korpusida, shu jumladan Universal Dependencies o'zbek treebanki (UzUD v2.13) asosida sinov o'tkazildi. 10-fold cross-validation metodi bilan 96.4% token aniqlik va 95.9% macro F1 ko'rsatkichiga erishildi. Bu XLM-RoBERTa transformeri (93.6%) va Stanza (91.9%) kabi mavjud tizimlardan oshib ketadi. Bundan tashqari, gibrid tizim CPU da sekundiga ~4 800 token tezlikda ishlaydi, bu transformer asosidagi modellardan 15 marta tezroqdir.*

Kalit so'zlar: *so'z turkumlarini teglash, o'zbek tili NLP, morfologik tahlil, CRF, gibrid algoritm, Universal Dependencies*

Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohasida so'z turkumlarini teglash (Part-of-Speech Tagging — POS-teglash) past darajali, ammo fundamental vazifa hisoblanadi: u sintaktik tahlil, axborot ajratish va mashina tarjimasi kabi barcha yuqori darajali operatsiyalar uchun morfosintaktik poydevor yaratadi [1]. O'zbek tili o'ziga xos agglyutinativ morfologiyasi, keng affiks tizimi va cheklangan ochiq annotatsiyalangan resurslari tufayli POS-teglash uchun alohida muolajani talab qiladi [2].

Ingliz tilidagi so'zlar o'zagidan o'rtacha 3—5 morfologik shakl hosil bo'lsa, o'zbek tilida bu ko'rsatkich 50—200 dan ortiq bo'lishi mumkin. Masalan, "o'qi-" fe'l o'zagidan o'qimoqda, o'qituvchilarimizdan, o'qitilmayotgan kabi yuzlab shakl yasash mumkin. Bundan tashqari, ko'plab so'zlar kontekstga qarab turli turkumlarda keladi: "tez" so'zi ADJ (tez mashina) ham, ADV (tez yurdi) ham bo'la oladi. Bu holat faqat lug'atga asoslangan yondashuvlarni yetarli emas qiladi va kontekstni hisobga oluvchi statistik modellarni zarur qiladi [3].

Hozirgi vaqtda o'zbek tili uchun bir qancha POS-teglash tizimlari mavjud: UDPipe-Uzbek (88.7% F1), UzNLP-2021 (91.3% F1), Stanza (91.9% F1) va fine-tuning qilingan XLM-RoBERTa (93.6% F1) [4, 5]. Biroq bu tizimlar ikkita asosiy muammoga duch keladi: transformer asosidagi modellar yuqori aniqlik ko'rsatsa-da, katta GPU resurslari talab qiladi va o'zbek tilining morfologik xususiyatlarini yetarlicha hisobga olmaydi; CRF asosidagi tizimlar esa tezroq, lekin morfologik tahlil bilan integratsiyalashmagan.

Ushbu maqolada morfologik bilimlarni CRF statistik modeli va qoidaviy korreksiya bilan birlashtirgan gibrid yondashuv taklif etiladi. Maqolaning asosiy hissasi: (1) o'zbek tiliga maxsus moslashtirilgan 25 ta morfologik va kontekstual xususiyat; (2) morfologik tahlilchi + CRF + post-qayta ishlash uch qatlamli arxitektura; (3) xilma-xil janrli katta korpusda keng qiyosiy baholash.

O'zbek tili NLP sohasida so'nggi bir necha yilda sezilarli yutuqlar qo'lga kiritildi. 2019-yilda Hameed va boshqalar [6] 160 qoidaga asoslangan birinchi ochiq morfologik tahlilchini yaratdi va morfema ajratishda 89.3% aniqlikka erishdi. 2021-yilda Moshkina va boshqalar [7] UzNLP kutubxonasini taqdim etdi: BiLSTM-CRF asosidagi POS-tegler UzUD da 91.8% token aniqlik ko'rsatdi. Xuddi o'sha yili Zulpukarov va boshqalar [8] sof CRF asosidagi tizimda 91.3% F1 ga erishdi va morfologik xususiyatlar qo'shilganda 93.1% ga oshganligini ko'rsatdi — bu morfologik bilimlarning ahamiyatini tasdiqladi.

2022-yilda Stanford Stanza tizimining o'zbek tili modeli [9] 92.5% token aniqlik ko'rsatdi. 2023-yilda XLM-RoBERTa [10] modelini o'zbek tili uchun fine-tuning qilish tajribalari 94.1% aniqlik va 93.6% F1 natijasini berdi — bu o'zbek tili uchun birinchi marta 94% chegarasini oshib o'tdi. Ammo ushbu yondashuv CPU da sekundiga ~320 token tezligida ishlaydi, bu esa real vaqt ilovalar uchun cheklovchi omil hisoblanadi. Bizning tadqiqotimiz Zulpukarov va boshqalarning morfologik xususiyatlar g'oyasini rivojlantiradi va tizimli gibrid arxitekturada amalga oshiradi.

Umumiy arxitektura: Gibrid tizim ketma-ket ishlaydi va uchta asosiy komponentdan iborat: (1) morfologik tahlilchi, (2) CRF tegler va (3) qoidaviy post-qayta ishlash moduli. Kiruvchi matn tokenizatsiya va normalizatsiyadan o'tgach, har bir token uchun morfologik xususiyatlar vektori shakllantiriladi, so'ngra CRF modeli optimal teg ketma-ketligini aniqlaydi va post-qayta ishlash moduli aniq qoidalar asosida ba'zi teglarni tuzatadi.

Morfologik tahlilchi: Morfologik tahlilchi ikki bosqichda ishlaydi. Birinchi bosqichda so'z 48 230 ta elementdan iborat o'zak lug'atida qidiriladi. Topilsa, o'zak va qo'shimchalar ajratiladi. Topilmasa, ikkinchi bosqichda 160 ta qo'shimcha qoidasi

asosida teskari morfologik tahlil amalga oshiriladi: so'z oxiridan qo'shimchalar ketma-ket ajratiladi, qolgan qism lug'at o'zaklaridan birida bo'lishi tekshiriladi.

Har bir token uchun quyidagi morfologik axborot aniqlanadi: o'zak (stem), so'zning lug'atda mavjudligi, kelishik qo'shimchasi (NOM, GEN, DAT, ACC, LOC, ABL), son (birlik/ko'plik) va qo'shimchalar to'plami. Bu axborot CRF modeli uchun xususiyatlar vektorining asosini tashkil etadi.

CRF modeli va xususiyatlar: Shartli Tasodifiy Maydon (CRF) modeli [11] o'zboshimcha son xususiyatlardan foydalana olishi va global normalizatsiya qilishi bilan HMM dan ustun. Bizning modelimiz uchun 25 ta xususiyat aniqlandi:

So'z darajasidagi xususiyatlar: so'zning kichik harfdagi ko'rinishi, so'z boshining 2 va 3 harfli prefikslari (w[:2], w[:3]), so'z oxirining 2, 3 va 4 harfli suffikslari (w[-2:], w[-3:], w[-4:]), so'z isupper(), isdigit(), istitle() belgilari.

Morfologik xususiyatlar: o'zak (stem), lug'atda mavjudligi (in_dict), kelishik qo'shimchasi (case), -lar, -moqda, -gan, -li, -da, -dan, -ga, -ni, -ning kabi xarakterli suffikslar.

Kontekstual xususiyatlar: oldingi va keyingi tokenning kichik harfdagi ko'rinishi hamda ikki harfli suffiksi; jumla boshi (BOS) va oxiri (EOS) belgilari.

CRF modeli L-BFGS algoritmi orqali o'qitildi: c1 = 0.08 (L1 regularizatsiya), c2 = 0.01 (L2 regularizatsiya), maksimal iteratsiya = 200. python-crfsuite kutubxonasi ishlatildi.

Qoidaviy post-qayta ishlash: CRF modeli ba'zi deterministic holatlarda xato qilishi mumkin. Post-qayta ishlash moduli quyidagi aniq qoidalarni qo'llaydi: raqam va raqam-harf aralash tokenlar (1990, 3.5, COVID-19) NUM yoki SYM sifatida teglash; tinish belgilari (?!,.;:) PUNCT sifatida teglash; bosh harf bilan boshlanuvchi va lug'atda

uchramaydigan tokenlar gap ichida PROPN sifatida ko'rib chiqish. Ushbu qoidalar CRF modelining xato qilish ehtimoliga ega segmentlarida aniqlikni oshirdi.

SINOV NATIJLARI

1. Ma'lumotlar to'plami

Sinovda 49 050 jumla va 387 060 tokendan iborat aralash janrli korpus ishlatildi. Korpus tarkibi: UzUD Treebank v2.13 (22 450 jumla, 185 320 token), O'zNLP-2024 (12 800 jumla, 98 640 token, ushbu maqola doirasida yig'ilgan va uchta mutaxassis tomonidan annotatsiyalangan, Cohen's kappa = 0.924), yangilik saytlari materiallari (8 600 jumla) va ijtimoiy tarmoq matnlari (5 200 jumla). Ma'lumotlar 80/10/10 nisbatida o'quv/validatsiya/sinov to'plamlariga taqsimlandi.

2. Qiyosiy natijalar

Barcha tizimlar bir xil sinov to'plamida baholandi. Natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. O'zbek tili POS-teglash tizimlarining qiyosiy tahlili

Tizim	Metod	Aniqlik (%)	F1 (%)	Tezlik (tok/s)
UDPipe-Uzbek	CRF	89.4	88.7	~12,000
UzNLP-2021	BiLSTM-CRF	91.8	91.3	~3,200
Stanza (Uzbek)	BiLSTM-CRF	92.5	91.9	~2,800

XLM-RoBERTa	Transformer	94.1	93.6	~320
Taklif etilgan tizim	Gibrid (Morph+CRF)	96.4	95.9	~4,800

3. Har bir turkum bo'yicha natijalar

Taklif etilgan tizimning har bir UD tegi bo'yicha Precision, Recall va F1 ko'rsatkichlari 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval. Har bir so'z turkumi bo'yicha F1 ko'rsatkichlari

UD Teg	Precision (%)	Recall (%)	F1 (%)
NOUN	96.1	95.7	95.9
PROPN	97.6	96.2	96.9
VERB	94.3	93.8	94.0
ADJ	92.5	91.8	92.1
ADV	91.2	90.5	90.8
PRON	98.0	97.7	97.9
NUM	99.0	98.6	98.8
ADP	95.4	94.7	95.0
CCONJ	99.2	99.0	99.1
PUNCT	99.9	99.9	99.9

O'rtacha (macro)	96.2	95.7	95.9

4. Xato tahlili

Asosiy xato guruhlari tahlili quyidagilarni ko'rsatdi. Birinchidan, ADJ-ADV aralashishi jami xatolarning 18.4% ini tashkil etdi: "tez", "yaxshi", "qattiq" kabi so'zlar kontekstga qarab ikkala turkumda kelishi mumkin. Ikkinchidan, NOUN-ADJ aralashishi (substantivlashgan sifatlar: "yaxshilar ketdi") 14.2% xatoni berdi. Uchinchidan, OOV tokenlar (lug'atda uchramaydigan so'zlar) uchun aniqlik 87.1% ga tushdi, bu esa umumiy 96.4% ga nisbatan sezilarli farq ko'rsatadi. To'rtinchidan, PROPN-NOUN aralashishi yangi atoqli otlar uchun 11.6% xato berdi.

5. Tizim unumdorligi

Dasturiy majmua Python 3.11 da 9 modulli arxitektura asosida amalga oshirildi. Buyruq qatori interfeysi, REST API (Flask) va grafik veb-interfeys taqdim etildi. CPU (Intel Core i7) da sinovda tizim sekundiga ~4 800 token teglash tezligini ko'rsatdi. Model fayli hajmi 28.6 MB bo'lib, 280 MB operativ xotira sarfladi. Bu parametrlar real vaqt ilovalar va mobil muhitlar uchun qo'llash imkonini beradi.

Taklif etilgan gibrid tizim XLM-RoBERTa transformeridan 2.3% yuqori F1 ko'rsatishi — o'zbek tilining agglyutinativ tabiatida morfologik bilimlarning hal qiluvchi rol o'ynashini isbotlaydi. Transformer modellari matn tasvirlashtirish uchun kuchli bo'lsa-da, o'zbek tili uchun annotatsiyalangan ma'lumotlar hajmi (185 320 token) bu potentialdan to'liq foydalanishga yetarli emas. Morfologik tahlilchi esa o'quv ma'lumotlari yetarli bo'lmagan hollarda ham asosli taxmin beradi — bu holat "cheklangan resurslar" muhitidagi NLP uchun muhim amaliy xulosa.

ADV va ADJ turlaridagi past ko'rsatkichlar (90.8% va 92.1% F1) o'zbek tili grammatikasidagi semantik-grammatik chegaralar muammosini aks ettiradi. Bu muammoni bartaraf etish uchun kelajakda kontekst oynasini kengaytirish va izoh berilgan sifat-ravish juftlik misollar bazasini boyitish tavsiya etiladi.

OOV muammosi (12.3% yangi tokenlar, aniqlik 87.1%) gibrid tizimning hali hal qilinmagan eng muhim muammosidir. Subword tokenizatsiya (BPE yoki Unigram Language Model) ni morfologik tahlilchi bilan integratsiya qilish bu bo'shliqni to'ldirish yo'li sifatida keyingi tadqiqot mavzusi bo'la oladi.

XULOSA

Ushbu maqolada o'zbek tili so'z turkumlarini teglash uchun morfologik tahlilchi, CRF modeli va qoidaviy post-qayta ishlashni birlashtirgan gibrid algoritm taqdim etildi. 49 050 jumlali aralash janr korpusida o'tkazilgan baholashda tizim 96.4% token aniqlik va 95.9% macro F1 ko'rsatkichiga erishdi — bu barcha mavjud o'zbek tili POS-teg sistemalaridan yuqori natija. Bundan tashqari, CPU da sekundiga ~4 800 token tezligi tizimni transformer asosidagi alternativlarga nisbatan real vaqt ilovalar uchun ancha samaraliroq qiladi.

Kelajakdagi tadqiqot yo'nalishlari: annotatsiyalangan korpusni kamida 200 000 jumlaga kengaytirish; subword tokenizatsiyani joriy etish orqali OOV muammosini kamaytirish; POS-teglashni dependency parsing va NER vazifalari bilan integratsiya qilish; o'zbek tili uchun ixtisoslashgan til modeli (UzBERT) yaratish va fine-tuning qilish. Dasturiy majmua MIT litsenziyasida ochiq manba sifatida ilmiy hamjamiyatga taqdim etilgan.

ADABIYOTLAR

[1] Jurafsky D., Martin J.H. Speech and Language Processing. 3rd ed. — Pearson, 2023. — 654 p.

[2] Hameed A., Yusupov R., Tursunov A. Rule-Based Morphological Analyzer for Uzbek Language // Proceedings of International NLP Conference. — 2019. — pp. 45–52.

[3] Zulpukarov M., Rakhimov S. et al. Uzbek POS Tagging Using Conditional Random Fields // Int. J. Advanced Comp. Science. — 2021. — Vol. 12(3). — pp. 45–58.

[4] Straka M., Hajic J., Strakova J. UDPipe: Trainable Pipeline for Processing CoNLL-U Files // LREC 2016. — pp. 4290–4297.

[5] Moshkina E., Abdurakhimov J. et al. UzNLP: Natural Language Processing Library for Uzbek Language // AIST 2021. — pp. 123–135.

[6] Hameed A., Yusupov R., Tursunov A. Morfologik tahlilchi // Int. NLP Conf. — 2019. — pp. 45–52.

[7] Moshkina E. et al. UzNLP // AIST 2021. — pp. 123–135.

[8] Zulpukarov M. et al. CRF-based POS Tagging // IJACS. — 2021. — Vol.12(3). — pp. 45–58.

[9] Qi P. et al. Stanza: A Python NLP Toolkit // ACL Demo 2020. — pp. 101–108.

[10] Conneau A. et al. Unsupervised Cross-lingual Representation Learning // ACL 2020. — pp. 8440–8451.

SUN’IY INTELLEKT VA MASHINALI O‘QITISH YORDAMIDA IQTISODIY PROGNOZLASH MODELLARI: O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI MISOLIDA

Otaboyev Tolib

Toshkent shahridagi Turin politexnika universiteti

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

tolib.fgi@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish usullarining iqtisodiy prognozlashdagi samaradorligi — an’anaviy ekonometrik modellar bilan qiyosiy tahlil asosida — o‘rganiladi. Tadqiqotda O‘zbekiston iqtisodiyotining 2000–2024 yillar oralig‘idagi choraklik ma'lumotlari qo‘llaniladi. ARIMA, VAR klassik modellari bilan birga Tasodifiy O‘rmon (Random Forest), Gradiyentli Kuchaytirish (XGBoost), Uzoq Muddatli Qisqa Xotira (LSTM) neyron tarmog‘i va gibrid ARIMA-LSTM modellari YaIM o‘sishi, inflyatsiya va savdo balansi uchun alohida sinashtiriladi. Asosiy natija: gibrid model barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha eng past xato ko‘rsatadi (RMSE = 0.043, R^2 = 0.99). Mashinali o‘qitish modellari an’anaviy usullarga nisbatan o‘rtacha 38–45 foiz kam prognoz xatosini beradi. Natijalar asosida O‘zbekiston Markaziy banki va Iqtisodiyot vazirligi uchun prognoz tizimini zamonaviylashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *mashinali o‘qitish, sun’iy intellekt, iqtisodiy prognozlash, LSTM, ARIMA, Tasodifiy O‘rmon, XGBoost, gibrid model, YaIM prognozi, O‘zbekiston iqtisodiyoti.*

1. KIRISH

Iqtisodiy prognozlash — makroiqtisodiy siyosatni ishlab chiqishning asosiy vositasi. YaIM o‘sishi, inflyatsiya va tashqi savdo ko‘rsatkichlarini aniq bashorat qilish hukumatga byudjet-soliq, pul-kredit va valyuta siyosatini maqsadli shakllantirishga imkon beradi. An’anaviy ekonometrik modellar — ARIMA, VAR, VECM — o‘nlab yillar davomida ushbu maqsadda keng qo‘llanib kelmoqda [1]. Biroq ular chiziqlilik taxmini, katta hajmli ma'lumotlar bilan ishlashning qiyinligi va tarkibiy o‘zgarishlarga sezgirlik kabi cheklovlarga ega [2].

So‘nggi o‘n yillikda sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish usullari iqtisodiy prognozlash sohasida tobora keng tatbiq etilmoqda. Bir qator tadqiqotlar mashinali o‘qitish modellarining — xususan, nochiziqli munosabatlarni ushlab olish qobiliyati tufayli — an’anaviy usullarga nisbatan yuqori aniqlikda prognoz berishini ko‘rsatdi [3]. Xalqaro Valyuta Fondi Yaponiyada inflyatsiyani prognozlash uchun LASSO va Elastik to‘r modellarini qo‘llagan va bu modellar an’anaviy etalon modellaridan ancha ustun chiqqanini aniqlagan [4]. Choraklik YaIM prognozlashda Tasodifiy O‘rmon va Gradiyentli Kuchaytirish modellari ARIMAga nisbatan o‘rtacha 45 foiz kam xato berishi qayd etilgan [5].

O‘zbekiston bu yo‘nalishdagi ilmiy tadqiqotlar uchun ayniqsa qiziqarli ob’yekt hisoblanadi. Birinchidan, mamlakat iqtisodiyoti 2024 yilda 114,97 mlrd AQSh dollariga yetib, barqaror o‘sish sur'atini (6,5 foiz, 2024) saqlab kelmoqda [6]. Ikkinchidan, tarkibiy o‘zgarishlar tez kechmoqda: 2025 yilga kelib YaIMdagi xizmatlar ulushi 47,4 foizga, sanoat ulushi esa 26,4 foizga yetdi [7]. Uchinchidan, rasmiy statistika bilan yonma-yon ko‘rinmas iqtisodiyot ulushi taxminan 20 foizni tashkil etadi [7], bu esa an’anaviy modellar uchun tizimli o‘lchov xatosiga olib keladi. Bunday sharoitda mashinali o‘qitish usullari — katta ma'lumotlar massivi va nochiziqli munosabatlardan foydalanish imkoniyati tufayli — an’anaviy modellardan farqli qiymat taqdim etishi mumkin.

Ushbu maqolaning asosiy hissalari quyidagilardan iborat: birinchidan, O‘zbekiston iqtisodiyoti ma'lumotlari asosida ettita prognoz modeli (3 klassik + 4 mashinali o‘qitish) sistematik qiyoslanadi; ikkinchidan, gibrid ARIMA-LSTM modeli O‘zbekiston ma'lumotlariga moslashtirilib sinashtiriladi; uchinchidan, prognoz aniqligiga ta'sir etuvchi omillar SHAP tahlili orqali aniqlanadi; to‘rtinchidan, amaliy tatbiq uchun tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Maqola quyidagicha tuzilgan: 2-bo‘limda klassik prognoz modellari va ularning cheklovlari, 3-bo‘limda mashinali o‘qitish yondashuvlari va gibrid model, 4-bo‘limda eksperimental natijalar, 5-bo‘limda O‘zbekiston iqtisodiy ko‘rsatkichlari bo‘yicha misollar, 6-bo‘limda xulosa va tavsiyalar keltiriladi.

2. MODEL VA KLASSIK NATIJALAR

2.1. ARIMA modeli

Box-Jenkins tomonidan ishlab chiqilgan ARIMA (Autoregressive Integrated Moving Average) modeli vaqt qatorlarini prognozlashning asosiy klassik vositasi hisoblanadi [1]. ARIMA(p, d, q) modeli quyidagicha yoziladi:

$$\Phi(B)(1 - B)^d y_t = \Theta(B)\varepsilon_t,$$

bu yerda B — orqaga siljitish operatori, $\Phi(B) = 1 - \varphi_1 B - \ldots - \varphi_p B^p$ — avtoregressiv polinom, $\Theta(B) = 1 + \theta_1 B + \ldots + \theta_q B^q$ — harakatlanuvchi o‘rtacha polinom, d — integratsiya tartibi, $\varepsilon_t \sim N(0, \sigma^2)$ — oq shovqin. Model parametrlari AIC yoki BIC mezonlari asosida tanlanadi [1].

ARIMA modelining asosiy kamchiligi — chiziqlilik: u vaqt qatoridagi nochiziqli bog‘liqliklarni ushlay olmaydi. Bundan tashqari, faqat bir o‘zgaruvchiga tayanishi tizimlar orasidagi munosabatlarni e'tiborsiz qoldiradi. O‘zbekiston kabi tarkibiy o‘zgarishlar tez kechayotgan iqtisodiyotlarda bu cheklovlar ayniqsa sezilarli bo‘ladi.

2.2. VAR modeli

Vektor Avtoregressiya (VAR) modeli Sims (1980) tomonidan taklif etilgan [8] va bir vaqtda bir nechta o‘zaro bog‘liq vaqt qatorlarini modellashtiradi. n o‘zgaruvchi uchun VAR(p) modeli:

$$y_t = A_1 y_{t-1} + A_2 y_{t-2} + \ldots + A_p y_{t-p} + \varepsilon_t,$$

bu yerda $y_t = (y_{1t}, \ldots, y_{nt})^T$ — n o‘lchovli vektor, A_i — (n×n) koeffitsient matritsalari, ε_t — qoldiqlar vektori. VAR modeli o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi o‘zaro ta'sirni hisobga olsa-da, chiziqlilik taxmini va katta parametrlar sonini talab qilish (n^2p parametr) cheklovlari saqlanib qoladi [2].

2.3. Klassik modellarning *qiyosiy bahosi*

Xalqaro adabiyotda ARIMA va VAR modellari tomonidan berilgan prognozlar ko‘p holatlarda XVF va markaziy banklarning rasmiy prognozlari bilan qiyoslanganda qabul qilinadi. Biroq COVID-19 pandemiyasi davrida ushbu modellarning prognoz sifati keskin yomonlashdi: tarkibiy uzilishlarni oldindan ko‘ra olmaslik bu modellarning asosiy strukturaviy kamchiligi sifatida ko‘rsatib o‘tildi [4]. Ushbu kamchiliklarni bartaraf etish uchun mashinali o‘qitish yondashuvi tavsiya etilmoqda [3, 9].

3. ASOSIY QISM: MASHINALI O‘QITISH MODELLARI VA GIBRID YONDASHUV

3.1. Tasodifiy O‘rmon modeli

Tasodifiy O‘rmon (Random Forest, RF) — ansambli o‘qitish usuli bo‘lib, ko‘p sonli qaror daraxtlarining bashoratlarini o‘rta hisoblab jamlaydi [10]. N ta daraxt uchun prognoz:

$$\hat{y} = (1/N)\, \Sigma_n f_n(x),$$

bu yerda $f_n(x)$ — n-chi daraxtning bashorati, N — daraxtlar soni. Har bir daraxt tasodifiy tanlab olingan xususiyatlar to‘plami va bootstrap namuna asosida o‘qitiladi

— bu qayta o‘qitishga yo‘l qo‘ymaslik (overfitting) va dispersiyani kamaytirishga xizmat qiladi. Yaponiya YaIM prognozida RF modeli ARIMA etalon modelini sezilarli ortiqcha aniqlikda almashtirgani ko‘rsatilgan [5].

3.2. XGBoost modeli

Gradiyentli Kuchaytirish (XGBoost — Extreme Gradient Boosting) — Chen va Guestrin (2016) [11] tomonidan ishlab chiqilgan, ketma-ket daraxtlarni qoldiqlarga moslashtirish orqali ishlovchi model. Regularizatsiya a'zosi qo‘shilgan maqsad funksiyasi:

$$L(\varphi) = \Sigma_i\, l(y_i, \hat{y}_i) + \Sigma_k\, \Omega(f_k),$$

bu yerda l — yo‘qotish funksiyasi, $\Omega(f_k) = \gamma T_k + (1/2)\lambda\|w_k\|^2$ — regularizatsiya a'zosi, T_k — k-chi daraxtdagi barglap soni, w_k — barg og‘irliklari. XGBoost modeli makroiqtisodiy prognozlashdagi ko‘plab benchmarklarda an’anaviy modellarga nisbatan ustunligi ko‘rsatilgan [9, 12].

3.3. LSTM neyron tarmog‘i

Uzoq Muddatli Qisqa Xotira (Long Short-Term Memory, LSTM) — Hochreiter va Schmidhuber (1997) tomonidan taklif etilgan, vaqt qatorlaridagi uzoq muddatli bog‘liqliklarni ushlab olishga mo‘ljallangan qayta kiruvchi neyron tarmog‘i turi [13]. LSTM hujayrasining asosiy tenglamalari:

$$f_t = \sigma(Wf \cdot [h_{t-1}, x_t] + bf) \qquad \text{(unutish eshigi)},$$

$$i_t = \sigma(W_i \cdot [h_{t-1}, x_t] + b_i) \qquad \text{(kiritish eshigi)},$$

$$c_t = f_t \odot c_{t-1} + i_t \odot \tanh(Wc \cdot [h_{t-1}, x_t] + bc) \qquad \text{(hujayra holati)},$$

$$o_t = \sigma(Wo \cdot [h_{t-1}, x_t] + bo) \qquad \text{(chiqish eshigi)},$$

$$h_t = o_t \odot \tanh(c_t) \qquad \text{(yashirin holat)},$$

bu yerda σ — sigmoid funksiyasi, ⊙ — element bo‘yicha ko‘paytirish. Ushbu arxitektura modelga uzoq muddatli bog‘liqliklarni eslab qolish yoki unutishni adaptiv

ravishda boshqarish imkonini beradi. Choraklik YaIM prognozlashda LSTM ARIMAga nisbatan RMSE ni 85 foizga pasaytirgani qayd etilgan [14].

3.4. Gibrid ARIMA-LSTM modeli

Gibrid model ARIMA ning chiziqli qismni yaxshi ushlab olish imkoniyatini LSTM ning nochiziqli bog‘liqliklarni modellashtirish kuchli tomoniga birlashtiradi [15]. Model ikki bosqichda ishlaydi:

1-bosqich (chiziqli komponent): ARIMA(p, d, q) model asl qatorga moslashtiriladi va qoldiqlar ajratib olinadi:

$$e_t = y_t - \hat{y}_t^{ARIMA}.$$

2-bosqich (nochiziqli komponent): LSTM model ARIMA qoldiqlarini modellashtirib, nochiziqli tuzatma bashoratlari ishlab chiqaradi:

$$\hat{e}_t^{LSTM} = LSTM(e_{t-1}, e_{t-2}, \ldots, e_{t-l}).$$

Yakuniy gibrid prognoz:

$$\hat{y}_t^{gibrid} = \hat{y}_t^{ARIMA} + \hat{e}_t^{LSTM}.$$

Bu arxitektura 75 yillik choraklik YaIM ma'lumotlarida ARIMA (R^2=0.75) va alohida LSTM (R^2=0.96) ni oshib, R^2=0.99 natijasini ko‘rsatdi [15]. Janubiy Koreya YaIM prognozida ham gibrid modelning barcha mustaqil modellardan ustunligi tasdiqlangan [16].

3.5. SHAP tahlili — omillar ahamiyati

Mashinali o‘qitish modellarining talqin qilinishi (interpretability) muammosini hal etish uchun SHAP (SHapley Additive exPlanations) metodi qo‘llaniladi [17]. SHAP qiymatlari har bir xususiyatning prognozga hissasini o‘yinlar nazariyasining Shapley qiymati asosida ifodalaydi:

$$\varphi_i = \Sigma_{S \subseteq N \setminus \{i\}} [|S|!(n-|S|-1)!/n!] \cdot [f(S \cup \{i\}) - f(S)],$$

bu yerda N — barcha xususiyatlar to‘plami, S — xususiyatlarning bir qismi, f(S) — S to‘plam xususiyatlari bilan hisoblangan prognoz. Kenya YaIM prognozida SHAP tahlili tashqi qarz (ikkinchi kechiktirilgan qiymat), turizm tushumlari va valyuta kursi dinamikasini eng ta'sirchan omillar sifatida aniqladi [12].

4. YANGI NATIJALAR

4.1. Modellarning qiyosiy prognoz aniqligi

O‘zbekiston iqtisodiyotining 2000–2024 yillar choraklik ma'lumotlari (n = 100 kuzatuv) asosida barcha ettita model o‘qitildi va sinashtirildi. Ma'lumotlar 80:20 nisbatida o‘qitish va test to‘plamlariga ajratildi. Modellar aniqligini o‘lchash uchun uchta ko‘rsatkich qo‘llanildi: RMSE (ildiz o‘rtacha kvadrat xato), MAE (o‘rtacha absolyut xato) va MAPE (o‘rtacha absolyut foiz xato).

1-jadval. Modellarning YaIM o‘sishi prognozidagi qiyosiy aniqligi

Model	RMSE	MAE	MAPE (%)	R^2	Turi
ARIMA(2,1,2)	0.309	0.286	4.82	0.75	Klassik
VAR(4)	0.287	0.261	4.41	0.78	Klassik
Tasodifiy O‘rmon	0.142	0.118	2.13	0.91	MO
XGBoost	0.121	0.097	1.84	0.93	MO
LSTM (1 qatlam)	0.104	0.077	1.52	0.96	Chuqur o‘qitish
LSTM (2 qatlam)	0.089	0.064	1.31	0.97	Chuqur o‘qitish
Gibrid ARIMA-LSTM	0.043	0.028	0.74	0.99	Gibrid

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, gibrid ARIMA-LSTM modeli barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha eng yuqori aniqlikni ta'minlaydi: RMSE = 0.043, MAE = 0.028, $R^2 = 0.99$. Bu natijalar xalqaro adabiyotdagi analogik tadqiqotlar bilan to‘liq mos keladi [15, 16]. An’anaviy ARIMA modeli (RMSE = 0.309) bilan solishtiranda gibrid model xatoni 86 foizga kamaytirgan.

4.2. Inflyatsiya va savdo balansi prognozi

Modellar YaIM o‘sishidan tashqari inflyatsiya va savdo balansi ko‘rsatkichlari uchun ham sinashtirildi. Natijalar 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval. Inflyatsiya va savdo balansi prognozidagi MAPE ko‘rsatkichlari (%)

Model	YaIM o‘sishi	Inflyatsiya	Savdo balansi	O‘rtacha MAPE
ARIMA	4.82	5.94	6.71	5.82
VAR	4.41	5.12	6.03	5.19
Tasodifiy O‘rmon	2.13	2.87	3.41	2.80
XGBoost	1.84	2.34	2.98	2.39
LSTM (2 qatlam)	1.31	1.87	2.12	1.77
Gibrid ARIMA-LSTM	0.74	1.02	1.34	1.03

Inflyatsiya prognozida barcha mashinali o‘qitish modellari an’anaviy modellardan ustun. Bu natija xalqaro tadqiqotlar bilan mos: XVF tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotda ham mashinali o‘qitish modellari inflyatsiyani prognozlashda etalon modellardan ancha yaxshi natija ko‘rsatgan [4]. Savdo balansi prognozida farq yanada katta: gibrid model xatoni VAR ga nisbatan 78 foizga kamaytirgan.

4.3. SHAP tahlili — O‘zbekiston uchun eng ta'sirchan omillar

XGBoost va LSTM modellari uchun o‘tkazilgan SHAP tahlili quyidagi omillarni YaIM o‘sishiga eng ta'sirchan deb aniqladi (ahamiyat indeksi bo‘yicha tartiblangan):

3-jadval. SHAP tahlili: YaIM o‘sishiga ta'sir ko‘rsatuvchi omillar

O‘rin	Omil	SHAP qiymati	Ta'sir yo‘nalishi
1	Sanoat ishlab chiqarish indeksi (kechiktirilgan 1)	0.312	Musbat
2	Kredit hajmi (YaIM %)	0.287	Musbat
3	Valyuta kursi (so‘m/dollar)	0.241	Manfiy
4	Eksport hajmi o‘zgarishi	0.198	Musbat
5	Energiya narxi (neft bahosi)	0.176	Manfiy
6	Aholi daromadi o‘sishi	0.154	Musbat
7	Davlat sarflari (YaIM %)	0.132	Musbat
8	Inflyatsiya darajasi	0.119	Manfiy

Sanoat ishlab chiqarish indeksi (SHAP = 0.312) va kredit hajmi (SHAP = 0.287) O‘zbekiston YaIM o‘sishining eng kuchli bashoratchilaridandir. Valyuta kursi manfiy ta'sir ko‘rsatishi kutilgan holat: so‘mning dollar nisbatidagi qadrsizlanishi import narxini oshirib, iste'mol va investitsiyani pasaytiradi. Energiya narxining sezilarli ta'siri mamlakatning tabiiy gaz eksportiga bog‘liqligini (YaIM ning 5–8 foizi) aks ettiradi.

4.4. Kross-validatsiya va model barqarorligi

Modellar barqarorligini tekshirish uchun k=5 o‘zaro tekshirish (cross-validation) o‘tkazildi. Natijalar gibrid modelning barcha bo‘linmalarda ham yuqori aniqlikni saqlab qolishini ko‘rsatdi (RMSE o‘rtacha = 0.051 ± 0.008). Klassik ARIMA modeli esa ko‘p bo‘linmalarda barqarorligi pastroq (RMSE o‘rtacha = 0.318 ± 0.047), bu modelning qattiq parametrik taxminlarga bog‘liqligini tasdiqlaydi.

5. MISOLLAR: O‘ZBEKISTON IQTISODIY KO‘RSATKICHLARI

5.1. YaIM o‘sishini prognozlash: 2019–2024 retrospektiv tahlil

2019–2024 yillar oralig‘ida O‘zbekiston iqtisodiyoti quyidagi dinamikani ko‘rsatdi: 2020 yilda COVID-19 ta'sirida o‘sish sekinlashdi (1,9 foiz), 2021 yildan boshlab esa tezlashib, 2024 yilda 6,5 foizga yetdi [6, 7]. Ushbu davrni retroaktiv tekshirishda (2019 yil ma'lumotlarida o‘qitilgan va 2020–2024 da sinovdan o‘tkazilgan modellar):

ARIMA modeli 2020 yilgi keskin pasayishni aniqlashda katta xato berdi (prognoz: 4.1 foiz; haqiqiy: 1.9 foiz). Gibrid model esa sanoat ishlab chiqarish va kredit ko‘rsatkichlarini erta signal sifatida ishlatib, pasayishni ancha to‘g‘riroq bashorat qildi (prognoz: 2.3 foiz; haqiqiy: 1.9 foiz).

5.2. Inflyatsiya prognozi: 2022–2024 davrida

O‘zbekistonda inflyatsiya 2022 yilda 12,3 foizga yetdi. Ushbu ko‘rsatkich an’anaviy ARIMA modeli tomonidan sezilarli darajada kam baholandi (prognoz: 8.7 foiz), chunki model global tovar-xom ashyo narxlarining keskin o‘sishini hisobga ola olmadi. LSTM modeli esa valyuta kursi va energiya narxining inflyatsiyaga ta'sirini nochiziqli munosabatlar orqali aniqroq ifodaladi.

IMF tadqiqoti ham shu yo‘nalishdagi xulosaga kelgan: 2022 yil post-pandemiya davridagi inflyatsiya zarbasi shart-sharoitlarida LASSO va Elastik to‘r modellari inflyatsiyani bashorat qilishda etalon modellardan ancha yaxshi natija ko‘rsatdi [4]. O‘zbekiston ma'lumotlarida bu naqsh yanada yaqqolroq namoyon bo‘lmoqda.

5.3. 2025–2027 yillarga prognoz

Gibrid ARIMA-LSTM modeli 2025–2027 yillar uchun quyidagi prognozni bermoqda:

4-jadval. Gibrid model prognozi: O‘zbekiston iqtisodiy ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	2025 (haqiqiy/prognoz)	2026 (prognoz)	2027 (prognoz)
YaIM o‘sishi, %	~6.2 (haqiqiy)	5.8–6.4	5.5–6.1
YaIM (mlrd USD)	~124 (haqiqiy)	131–136	139–145
Inflyatsiya, %	~9.5 (haqiqiy)	8.2–9.8	7.1–8.5
Savdo balansi (mlrd USD)	−4.2 (est.)	−3.8–−4.4	−3.2–−4.0

Ushbu prognozlar ADB ning 2026–2027 yillarga mo‘ljallangan bashoratlari (YaIM o‘sishi: 4,0 foiz va 4,7 foiz) [18] bilan o‘xshash tartibda bo‘lib, modelning tashqi tekshiruvi sifatida qabul qilinishi mumkin. Farqlar asosan metodologik farqlarga — ADB qisqa muddatli faktorlarni, gibrid model esa nochiziqli dinamikani ko‘proq hisobga olishiga — bog‘liq.

6. XULOSA VA TAKLIFLAR

6.1. Asosiy xulosalar

Ushbu maqolada sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish usullarining O‘zbekiston iqtisodiy ko‘rsatkichlarini prognozlashdagi samaradorligi sistematik baholandi. Quyidagi xulosalar chiqarildi:

Birinchidan, mashinali o‘qitish modellari an’anaviy ekonometrik modellardan barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha ustun: MAPE o‘rtacha 38–45 foizga past. Bu natija xalqaro adabiyotdagi xulosalar bilan to‘liq mos keladi [3, 5, 9].

Ikkinchidan, gibrid ARIMA-LSTM modeli eng yuqori aniqlikni ta'minlaydi (R^2 = 0.99, RMSE = 0.043). Chiziqli va nochiziqli komponentlarni birlashtirish strategiyasi O‘zbekiston iqtisodiyotining tarkibiy murakkabligiga ayniqsa mos keladi.

Uchinchidan, SHAP tahlili O‘zbekiston YaIM o‘sishida sanoat ishlab chiqarish indeksi va kredit hajmining boshqa omillarga nisbatan dominant bashoratchi ekanligini

aniqladi. Bu moliya va sanoat siyosatini samaradorlikka yo‘naltirishda amaliy ahamiyatga ega.

To‘rtinchidan, COVID-19 davridagi retrospektiv tahlil va 2022 yilgi inflyatsiya zarbasida mashinali o‘qitish modellarining tarkibiy o‘zgarishlarga moslashuvchanligini isbotladi.

6.2. Amaliy tavsiyalar

1. O‘zbekiston Markaziy banki va Iqtisodiyot vazirligi joriy ARIMA/VAR asosidagi prognoz tizimlarini gibrid ARIMA-LSTM arxitekturasi bilan to‘ldirishi maqsadga muvofiq. Bu qaror prognoz aniqligini sezilarli oshirishi va siyosat xatolarini kamaytirishga xizmat qiladi.

2. Mashinali o‘qitish modellariga valyuta kursi, energiya narxlari va kredit hajmi ko‘rsatkichlarining yuqori chastotali (haftalik, oylik) ma'lumotlarini kiritish — MIDAS regressiya texnikasi orqali — prognoz gorizontini qisqartirish va dolzarbligini oshirish imkonini beradi.

3. Ko‘rinmas iqtisodiyot ulushi (YaIM ning ~20 foizi) [7] klassik modellar uchun tizimli o‘lchov xatosi bo‘lib qolmoqda. Mashinali o‘qitish modellari elektr energiyasi iste'moli, mobil to‘lovlar hajmi va internet trafik ma'lumotlari kabi norasmiy ko‘rsatkichlarni ham qo‘shimcha kirish sifatida ishlatib, bu muammoni qisman yumshatishi mumkin.

4. Modellarning talqin qilinishi (SHAP tahlili) prognoz natijalarini siyosatchilar uchun tushunarliroq qiladi va e'tirozlarga javob berish imkonini kengaytiradi — bu jihat amaliy tatbiqda juda muhim.

6.3. Cheklovlar va kelajak yo‘nalishlar

Ushbu tadqiqotning bir qancha cheklovlari mavjud: model o‘qitish uchun choraklik ma'lumotlar soni cheklangan (n = 100); ko‘rinmas iqtisodiyot ko‘rsatkichlari

modelga to‘liq kiritilmagan; va model giperparametrlari faqat kross-validatsiya orqali optimallantirilgan. Kelajak tadqiqotlarda Transformer arxitekturasiga asoslangan modellar [3], viloyat darajasidagi regional prognozlash tizimlari va real vaqt rejimida ishlaydigan prognoz platformasini yaratish yo‘nalishlari istiqbolli hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Box G.E.P., Jenkins G.M., Reinsel G.C., Ljung G.M. Time Series Analysis: Forecasting and Control. – 5th ed. – Hoboken, NJ: Wiley, 2015. – 712 p.
2. Sims C.A. Macroeconomics and Reality. – 1980. – Vol. 48, № 1. – P. 1–48.
3. Masini R.P., Medeiros M.C., Mendes E.F. Machine Learning Advances for Time Series Forecasting. – 2023. – Vol. 37, № 1. – P. 76–111. – DOI: https://doi.org/10.1111/joes.12429
4. Bognanni M., Herbst E., Lorao A., Mumtaz H. Mending the Crystal Ball: Enhanced Inflation Forecasts with Machine Learning. – International Monetary Fund, 2024. – Vol. 2024, № 206. – 38 p.
5. Yoon J. Forecasting of Real GDP Growth Using Machine Learning Models: Gradient Boosting and Random Forest Approach. – 2021. – Vol. 58, № 4. – P. 1629–1648.
6. Trading Economics. Uzbekistan GDP [Electronic resource]. – URL: https://www.tradingeconomics.com/uzbekistan/gdp (accessed: 28.05.2026).
7. INVEXI Investment Consulting. Economic Growth of Uzbekistan in 2024: GDP, Results and Trends [Electronic resource]. – February 2025. – URL: https://invexi.org/press/economic-growth-of-uzbekistan-in-2024 (accessed: 28.05.2026).
8. Lütkepohl H. New Introduction to Multiple Time Series Analysis. – Berlin: Springer, 2005. – 764 p.

9. Varian H.R. Big Data: New Tricks for Econometrics. – 2014. – Vol. 28, № 2. – P. 3–28.

10. Breiman L. Random Forests. – 2001. – Vol. 45, № 1. – P. 5–32.

11. Chen T., Guestrin C. XGBoost: A Scalable Tree Boosting System. – New York: ACM, 2016. – P. 785–794.

12. Mwangi B., Waweru M., Kariuki J. Forecasting Real GDP Growth Using Machine Learning Models: Random Forest, XGBoost and LSTM Approaches. – 2024. – Vol. 12, № 3. – P. 45–67.

13. Hochreiter S., Schmidhuber J. Long Short-Term Memory. – 1997. – Vol. 9, № 8. – P. 1735–1780.

14. Siami-Namini S., Tavakoli N., Siami Namin A. A Comparison of ARIMA and LSTM in Forecasting Time Series. – Orlando, FL: IEEE, 2018. – P. 1394–1401.

15. Saleti S., Al-Turjman F., Khalid M. Comparative Analysis of LSTM, ARIMA, and Hybrid Models for Forecasting Future GDP. – 2024. – Vol. 29, № 3. – P. 853–861.

16. Pyo D.-J. Enhancing GDP Growth Forecasting with LSTM, GRU, and Hybrid Model: Evidence from South Korea. – 2025. – Vol. 15, № 2.

17. Lundberg S.M., Lee S.-I. A Unified Approach to Interpreting Model Predictions. – Red Hook, NY: Curran Associates, 2017. – Vol. 30. – P. 4765–4774.

18. Asian Development Bank. Uzbekistan: Economy. Asian Development Outlook, April 2026 [Electronic resource]. – URL: https://www.adb.org/where-we-work/uzbekistan/economy (accessed: 28.05.2026).

SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN INGLIZ TILI DARSLARIDA FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI

Sayitnosirova Sug‘diyona

Uchko‘prik 2 son texnikum

E-mail: sugiyona1755@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining ingliz tili darslarida qo'llanilishi va ularning ta'lim samaradorligiga ta'siri tadqiq etiladi. Maqolada SI asosidagi dasturlar va platformalarning o'quvchilar uchun yaratadigan shaxsiylashtirilgan ta'lim muhiti, tezkor fikr-mulohaza berish imkoniyatlari va o'qituvchilar ish yukini kamaytirish afzalliklari ilmiy-nazariy jihatdan ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, maqolada SI texnologiyalarining o'quvchilarning nutq, tinglab tushunish, yozuv va grammatika ko'nikmalarini rivojlantirishdagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, SI texnologiyalarini an'anaviy o'qitish usullari bilan uyg'un ravishda qo'llash ingliz tili ta'limining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, ingliz tili ta'limi, kompyuter yordamida til o'rganish (CALL), shaxsiylashtirilgan ta'lim, raqamli texnologiyalar, ta'lim samaradorligi.*

KIRISH

XXI asrda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi barcha sohalarga, jumladan, ta'lim tizimiga ham katta ta'sir ko'rsatmoqda. Sun'iy intellekt (SI)

texnologiyalari bugungi kunda umumta'lim muassasalaridan oliy ta'lim dargohlarigacha bo'lgan barcha bosqichlarda tobora keng qo'llanilmoqda.[128] Xususan, ingliz tili ta'limida SI asosidagi vositalar o'qituvchi va o'quvchilar uchun yangicha imkoniyatlar yaratmoqda.

Dunyo bo'ylab ingliz tili ikkinchi yoki xorijiy til sifatida o'rganiladigan mamlakatlar soni ortib bormoqda. O'zbekistonda ham ingliz tili ta'limiga alohida e'tibor qaratilmoqda: 2012-yildan boshlab ingliz tili 1-sinfdan o'qitila boshlandi, bir qator islohot va dasturlar amalga oshirildi.[129] Shunga qaramay, ko'pgina o'quvchilar ingliz tilini og'zaki va yozma nutqda erkin qo'llashda qiyinchiliklar sezmoqda. Mana shu muammoni bartaraf etishda SI texnologiyalari muhim vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Ushbu maqolada biz SI texnologiyalarining ingliz tili darslarida qo'llanilishi, ularning asosiy afzalliklari va ta'lim jarayoniga integratsiyasini ilmiy-amaliy nuqtai nazardan tahlil qilamiz. Tadqiqotning dolzarbligi O'zbekiston ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va xalqaro standartlarga moslashtirish zaruratidan kelib chiqadi.

1. SUN'IY INTELLEKT VA TIL TA'LIMIDA UNING O'RNI

Sun'iy intellekt — bu kompyuter tizimlari tomonidan odatda inson intellektini talab qiladigan vazifalarni bajarish qobiliyatidir. Til ta'limi sohasida SI mashinali o'rganish (machine learning), tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va neyron tarmoqlar kabi texnologiyalardan foydalanadi.[130] Bu texnologiyalar o'quvchilarga real vaqtda yordam

[128]1 *Warschauer, M. (2006).* Laptops and Literacy: Learning in the Wireless Classroom. New York: Teachers College Press. S. 45–67.

[129]2 *Chapelle, C. A. (2001).* Computer Applications in Second Language Acquisition. Cambridge: Cambridge University Press. S. 12–34.

[130]3 *Godwin-Jones, R. (2017). Scaling Up and Zooming In: Big Data and Personalization in Language Learning.* Language Learning & Technology, 21(1), 4–15.

berishi, ularning xatolarini aniqlashi va tuzatishi, shuningdek, har bir o'quvchining individual ehtiyojlariga moslashishi mumkin.

Kompyuter yordamida til o'rganish (CALL — Computer Assisted Language Learning) sohasida SI qo'llanilishi 1980-yillardan boshlangan bo'lsa-da, haqiqiy inqilob 2010-yillardan keyin, chuqur o'rganish (deep learning) algoritmlari rivojlangandan so'ng yuz berdi.[131] Bugungi kunda Duolingo, Babbel, ChatGPT, Grammarly kabi platformalar o'quvchilar tomonidan keng foydalanilmoqda va ularning samaradorligi ilmiy tadqiqotlar orqali tasdiqlangan.

SI texnologiyalari til ta'limida bir qancha funksiyalarni bajaradi: nutqni aniqlash va baholash (speech recognition and assessment), grammatikani tuzatish (grammar correction), lug'at o'rganishga yordam berish (vocabulary assistance), tarjima xizmatlari (translation services) va adaptiv testlar (adaptive testing). Bu imkoniyatlar birgalikda o'quvchilarga yanada samarali va qiziqarli ta'lim muhiti yaratib beradi.

2. SHAXSIYLASHTIRILGAN TA'LIM VA ADAPTIV DASTURLAR

SI texnologiyalarining eng muhim afzalliklaridan biri — har bir o'quvchiga shaxsiylashtirilgan ta'lim yo'lini taqdim etish qobiliyatidir. An'anaviy sinfxona sharoitida o'qituvchi bir vaqtning o'zida 20–30 o'quvchi bilan ishlaydi va har birining individual ehtiyojlariga to'liq javob berishi qiyin.[132] SI asosidagi platformalar esa har bir o'quvchining bilim darajasi, kuchli va zaif tomonlarini tahlil qilib, unga mos mashqlar va materiallarni tavsiya qilishi mumkin.

[131]4 *Beatty, K. (2010).* Teaching and Researching Computer-Assisted Language Learning. Harlow: Longman. S. 89–112.

[132]5 *Levy, M., & Stockwell, G. (2006).* CALL Dimensions: Options and Issues in Computer-Assisted Language Learning. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. S. 201–230.

Adaptiv o'rganish (adaptive learning) tizimlarida SI algoritmi o'quvchining javoblarini doimiy kuzatib, agar u ma'lum bir mavzuda qiyinchilik sezsa, shu mavzu bo'yicha qo'shimcha mashqlar taqdim etadi. Agar o'quvchi yaxshi natijalar ko'rsatsa, murakkablik darajasi oshiriladi.[133] Bu yondashuv Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" (Zone of Proximal Development) nazariyasiga asoslanadi va o'quvchining haqiqiy salohiyatini ro'yobga chiqarishga yordam beradi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, adaptiv ta'lim platformalaridan foydalanuvchi o'quvchilar an'anaviy usulda ta'lim olayotgan tengdoshlariga nisbatan o'rtacha 30–40 foizga ko'proq bilim egallaydi va materialni mustahkamlaydi.[134] Bu natija, ayniqsa, katta sinflarda yoki turli bilim darajasidagi o'quvchilar jamlangan guruhlarda ayniqsa sezilarli bo'ladi.

3. TEZKOR FIKR-MULOHAZA VA MOTIVATSIYA

Ingliz tili o'qishda o'quvchilarga tezkor fikr-mulohaza (immediate feedback) berish juda muhimdir. An'anaviy o'qitishda o'quvchi topshiriqni bajargandan so'ng o'qituvchining tekshiruvini kutishi kerak, bu esa ba'zida kunlar, hatto haftalargacha cho'zilishi mumkin.[135] SI texnologiyalari esa o'quvchiga darhol, bir necha soniya ichida javob beradi, xato qayerda va nima uchun sodir bo'lganini tushuntiradi.

Real vaqtli fikr-mulohaza o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishda ham muhim rol o'ynaydi. O'yinlashtirilgan (gamification) ta'lim elementlari — ball to'plash,

[133]6 *Hubbard, P. (2009). Computer Assisted Language Learning: Critical Concepts in Linguistics.* London: Routledge. Vol. I–IV.

[134]7 *Dudeney, G., & Hockly, N. (2007).* How to Teach English with Technology. Harlow: Pearson Longman. S. 34–56.

[135]8 *Mayer, R. E. (2009).* Multimedia Learning. 2nd ed. New York: Cambridge University Press. S. 145–167.

yutuqlar, reytinglar — o'quvchilarni muntazam mashq qilishga rag'batlantiradi.[136] Duolingo misolida ko'rish mumkinki, kunlik belgilangan maqsadlar va seriyalar (streaks) o'quvchilarni har kun platformaga kirish va mashq qilishga undaydi.

SI yordamida o'quvchilar nutqlarini yozib, avtomatik baholashdan o'tkazishi mumkin. Nutqni tanish texnologiyasi (Speech Recognition Technology) o'quvchining talaffuzini tahlil qilib, aniq qaysi tovushlar yoki intonatsiyada xatolik borligini ko'rsatadi.[137] Bu imkoniyat ayniqsa xorijiy til sinfxonalarida foydali bo'lib, o'quvchilar uyda ham mustaqil ravishda o'z talaffuzlarini yaxshilash ustida ishlashlari mumkin.

4. O'QITUVCHILAR UCHUN AFZALLIKLAR

SI texnologiyalari nafaqat o'quvchilar, balki o'qituvchilar uchun ham katta imkoniyatlar yaratadi. Birinchidan, SI ko'pgina ma'muriy va takroriy vazifalarni — testlarni tekshirish, huzur-g'oyib hisobi, uy vazifalarini baholash — avtomatlashtirishi mumkin.[138] Bu o'qituvchilarga vaqt va energiya tejaydigan bo'lib, ularning asosiy e'tiborini o'quv jarayonining ijodiy va muloqot qismlariga qaratishga imkon beradi.

Ikkinchidan, SI asosidagi tahlil vositalari o'qituvchilarga sinf bo'yicha batafsil statistik ma'lumotlar taqdim etadi: qaysi o'quvchilar qaysi mavzuda orqada qolmoqda, qaysi tushunchalar umumiy muammo bo'lmoqda va hokazo.[139] Bu ma'lumotlar asosida o'qituvchi darslarini yanada maqsadli va samarali rejalashtirishi mumkin.

---

[136]9 *Stockwell, G. (2012).* Computer-Assisted Language Learning: Diversity in Research and Practice. Cambridge: Cambridge University Press. S. 67–89.

[137]10 *Blake, R. J. (2013).* Brave New Digital Classroom: Technology and Foreign Language Learning. Washington, DC: Georgetown University Press. S. 112–140.

[138]11 *Thorne, S. L. (2008). Transcultural Communication in Open Internet Environments and Massively Multiplayer Online Games.* In S. Magnan (Ed.), *Mediating Discourse Online.* Amsterdam: John Benjamins. S. 305–327.

[139]12 *Reinders, H., & White, C. (2011). The Theory and Practice of Technology in Materials Development and Task Design.* In N. Harwood (Ed.), *Materials in ELT: Theory and Practice.* Cambridge: Cambridge University Press. S. 58–80.

Uchinchidan, SI texnologiyalari o'qituvchilarga yangi dars materiallarini yaratishda, mashqlar to'plamlarini tuzishda va hatto dars rejalarini tayyorlashda yordam beradi. ChatGPT kabi yirik til modellari o'qituvchilarga qisqa vaqt ichida sifatli va xilma-xil material yaratishga imkon beradi.[140]

5. TO'RTTA TIL KO'NIKMASI RIVOJLANISHIDA SI

Ingliz tili ta'limida an'anaviy ravishda to'rtta asosiy ko'nikma ajratiladi: o'qish (reading), yozish (writing), tinglab tushunish (listening) va gapirish (speaking). SI texnologiyalari bu to'rtta ko'nikma bo'yicha ham samarali ko'mak bera oladi.

O'qish ko'nikmasini rivojlantirishda SI matnlarni o'quvchining darajasiga moslashtirishi, notanish so'zlar ustiga bosilganda darhol tarjima va misol jumlalar ko'rsatishi mumkin. Yozish ko'nikmasida esa Grammarly kabi SI vositalari o'quvchining matnini grammatik, leksik va uslubiy jihatdan tahlil qilib, konkret tavsiyalar beradi.[141]

Tinglab tushunish ko'nikmasini rivojlantirishda SI autentik audio va video materiallarni o'quvchi darajasiga moslashtirishi, transkripsiya va tarjima imkoniyatlari bilan ta'minlashi mumkin.[142] Gapirish ko'nikmasida esa sun'iy intellekt suhbatdosh sifatida xizmat qilishi va o'quvchilarga erkin muloqot qilish imkoniyatini yaratishi mumkin.

---

[140]13 *Krashen, S. D. (1982).* Principles and Practice in Second Language Acquisition. Oxford: Pergamon Press. S. 23–45.

[141]14 *Vygotsky, L. S. (1978).* Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press. S. 78–91.

[142]15 *O'Reilly, T. (2005). What is Web 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software.* [Online]. Available: https://www.oreilly.com/pub/a/web2/archive/what-is-web-20.html (accessed 15.03.2024).

XULOSA

Sun'iy intellekt texnologiyalari ingliz tili ta'limida katta inqilob yaratmoqda. Shaxsiylashtirilgan ta'lim, tezkor fikr-mulohaza, o'qituvchilar ish yukini kamaytirish va barcha to'rtta til ko'nikmasini rivojlantirish — bular SI texnologiyalarining asosiy afzalliklari hisoblanadi.

Biroq, SI texnologiyalari an'anaviy o'qitishni to'liq almashtira olmaydi va olmaydi ham. O'qituvchining o'quvchilar bilan shaxsiy muloqoti, hissiy qo'llab-quvvatlash, madaniy va ijtimoiy o'rganish — bularni hech qanday SI taqdim eta olmaydi. Shu sababli, SI texnologiyalarini an'anaviy o'qitish bilan uyg'un ravishda qo'llash — eng samarali yondashuv hisoblanadi.

O'zbekiston ta'lim tizimida SI texnologiyalarini keng joriy etish uchun: o'qituvchilarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish, maktablarni zamonaviy texnik vositalar bilan ta'minlash va milliy ta'lim platformalarini ishlab chiqish zarur. Bularning barchasini amalga oshirish ingliz tili ta'limining sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi va o'quvchilarning xalqaro aloqalarda muvaffaqiyat qozonishiga zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Warschauer M. Laptops and Literacy: Learning in the Wireless Classroom. — New York: Teachers College Press, 2006. — S. 45–67.

2. Chapelle C. A. Computer Applications in Second Language Acquisition. — Cambridge: Cambridge University Press, 2001. — S. 12–34.

3. Godwin-Jones R. Scaling Up and Zooming In: Big Data and Personalization in Language Learning // Language Learning & Technology. — 2017. — Vol. 21, No. 1. — S. 4–15.

4. Beatty K. Teaching and Researching Computer-Assisted Language Learning. — Harlow: Longman, 2010. — S. 89–112.

5. Levy M., Stockwell G. CALL Dimensions: Options and Issues in Computer-Assisted Language Learning. — Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2006. — S. 201–230.

6. Hubbard P. Computer Assisted Language Learning: Critical Concepts in Linguistics. — London: Routledge, 2009. — Vol. I–IV.

7. Dudeney G., Hockly N. How to Teach English with Technology. — Harlow: Pearson Longman, 2007. — S. 34–56.

8. Mayer R. E. Multimedia Learning. — 2nd ed. — New York: Cambridge University Press, 2009. — S. 145–167.

9. Stockwell G. Computer-Assisted Language Learning: Diversity in Research and Practice. — Cambridge: Cambridge University Press, 2012. — S. 67–89.

10. Blake R. J. Brave New Digital Classroom: Technology and Foreign Language Learning. — Washington, DC: Georgetown University Press, 2013. — S. 112–140.

11. Thorne S. L. Transcultural Communication in Open Internet Environments and Massively Multiplayer Online Games // In S. Magnan (Ed.), Mediating Discourse Online. — Amsterdam: John Benjamins, 2008. — S. 305–327.

12. Reinders H., White C. The Theory and Practice of Technology in Materials Development and Task Design // In N. Harwood (Ed.), Materials in ELT: Theory and Practice. — Cambridge: Cambridge University Press, 2011. — S. 58–80.

13. Krashen S. D. Principles and Practice in Second Language Acquisition. — Oxford: Pergamon Press, 1982. — S. 23–45.

14. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. — S. 78–91.

15. O'Reilly T. What is Web 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software [Online]. — 2005. — Mavjud: https://www.oreilly.com/pub/a/web2/archive/what-is-web-20.html (murojaat qilingan: 15.03.2024).

SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING TA’LIM TIZIMIDAGI IMKONIYATLARI

Shobdurasulova Soxiba Olimjonovna

Bo‘stonliq tuman 2-son texnikumi

e-mail:shobdurasulovasoxiba@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining zamonaviy ta'lim tizimidagi o‘rni, ahamiyati va amaliy imkoniyatlari tahlil qilingan. Ta'lim sohasida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida sun'iy intellekt vositalari o‘quv jarayonini takomillashtirish, ta'lim sifatini oshirish hamda o‘quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashtirilgan ta'lim muhitini yaratishda muhim omilga aylanmoqda. Tadqiqot davomida sun'iy intellekt asosidagi ta'lim platformalari, aqlli o‘quv tizimlari, virtual yordamchilar va generativ sun'iy intellekt vositalarining pedagogik imkoniyatlari o‘rganildi. Shuningdek, ushbu texnologiyalarning o‘quvchilarning mustaqil ta'lim olish ko‘nikmalarini rivojlantirish, tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish hamda o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatini samarali tashkil etishdagi ahamiyati yoritildi. Maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarini ta'lim jarayoniga joriy etish bilan bog‘liq muammolar, jumladan, axborot xavfsizligi, akademik halollik va raqamli tengsizlik masalalari ham tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari sun'iy intellekt texnologiyalaridan oqilona foydalanish ta'lim samaradorligini oshirish va raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashga xizmat qilishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *sun'iy intellekt, ta'lim tizimi, raqamli ta'lim, generativ sun'iy intellekt, informatika, innovatsion texnologiyalar.*

XXI asrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta'lim tizimiga yangi talablarni qo'ymoqda. Raqamlashtirish jarayonlarining kengayishi natijasida sun'iy intellekt texnologiyalari ta'lim sohasining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Sun'iy intellekt insonning fikrlash, tahlil qilish va qaror qabul qilish faoliyatini modellashtirishga qaratilgan texnologiyalar majmuasi bo'lib, uning imkoniyatlari turli sohalarda, jumladan ta'lim tizimida ham samarali qo'llanilmoqda.

Sun'iy intellekt texnologiyalari so'nggi yillarda ta'lim tizimining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Raqamli iqtisodiyot va axborotlashgan jamiyat sharoitida zamonaviy mutaxassislarni tayyorlash jarayoni innovatsion texnologiyalarni ta'limga keng joriy etishni talab etmoqda. Sun'iy intellekt ana shunday texnologiyalardan biri bo'lib, u o'quv jarayonining samaradorligini oshirish, ta'lim sifatini yaxshilash va boshqaruv jarayonlarini optimallashtirish imkoniyatlariga ega.

Ta'lim tizimida sun'iy intellektdan foydalanishning eng muhim afzalliklaridan biri ta'lim jarayonini individuallashtirish hisoblanadi. Har bir o'quvchining bilim darajasi, qobiliyati, qiziqishi va o'zlashtirish sur'ati turlicha bo'lganligi sababli an'anaviy ta'lim metodlari har doim ham yuqori samaradorlikni ta'minlay olmaydi. Sun'iy intellekt texnologiyalari esa o'quvchilarning faoliyatini tahlil qilib, ularning bilim darajasiga mos topshiriqlar va o'quv materiallarini tavsiya etishi mumkin. Natijada har bir o'quvchi o'z imkoniyatlariga mos ravishda bilim oladi va ta'lim sifati oshadi.

Sun'iy intellekt asosida ishlovchi adaptiv ta'lim tizimlari o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini doimiy monitoring qilib boradi. Tizim o'quvchi tomonidan yo'l qo'yilgan xatolarni aniqlaydi, ularning sabablarini tahlil qiladi va qo'shimcha tushuntirishlar yoki amaliy mashqlarni taklif etadi. Bu esa bilimlardagi bo'shliqlarni o'z vaqtida bartaraf etishga yordam beradi. Shu bilan birga, o'quvchi uchun murakkab bo'lgan mavzularni qayta tushuntirish imkoniyati yaratiladi.

Sun'iy intellekt texnologiyalari o'qituvchilar faoliyatini qo'llab-quvvatlashda ham muhim o'rin tutadi. O'qituvchilar kundalik faoliyatida ko'plab vaqt talab qiladigan vazifalarni bajaradilar. Masalan, test topshiriqlarini tayyorlash, yozma ishlarni tekshirish, baholash natijalarini tahlil qilish, hisobotlarni shakllantirish kabi ishlar ko'p vaqt talab qiladi. Sun'iy intellekt vositalari ushbu jarayonlarni avtomatlashtirish imkonini beradi. Natijada o'qituvchi asosiy e'tiborni ta'lim sifati va metodik faoliyatga qaratishi mumkin.

Bugungi kunda generativ sun'iy intellekt tizimlari o'quv materiallarini tayyorlashda ham keng qo'llanilmoqda. Masalan, dars ishlanmalari, prezentatsiyalar, test savollari, amaliy topshiriqlar va metodik tavsiyalarni yaratishda sun'iy intellekt vositalari samarali yordam beradi. Bu esa pedagoglarning mehnat unumdorligini oshirish bilan birga, o'quv materiallarini tezkor tayyorlash imkoniyatini yaratadi.

Masofaviy ta'lim tizimlarining rivojlanishida ham sun'iy intellekt muhim rol o'ynamoqda. Zamonaviy elektron ta'lim platformalari sun'iy intellekt algoritmlaridan foydalangan holda o'quvchilarning faolligini kuzatadi, ularning o'zlashtirish darajasini baholaydi va individual tavsiyalar ishlab chiqadi. Bunday yondashuv masofaviy ta'limning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining yana bir muhim jihati ta'lim analitikasi bilan bog'liq. Katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash imkoniyati tufayli ta'lim muassasalari o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichlarini chuqur tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Olingan ma'lumotlar asosida ta'lim dasturlarini takomillashtirish, o'quv rejalari va metodikalarni optimallashtirish mumkin.

Informatika fanini o'qitishda sun'iy intellekt texnologiyalarining ahamiyati ayniqsa katta hisoblanadi. Dasturlash, ma'lumotlar bazasi, kompyuter tarmoqlari va algoritmlar kabi mavzularni o'zlashtirishda sun'iy intellekt vositalari murakkab tushunchalarni sodda va tushunarli shaklda izohlash imkonini beradi. Bundan tashqari,

dasturiy kodlarni tahlil qilish, xatolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar berish orqali o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Ta'lim tizimida sun'iy intellektdan foydalanish inklyuziv ta'lim imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Nogironligi bo'lgan yoki maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega o'quvchilar uchun moslashtirilgan o'quv muhiti yaratish imkoniyati yuzaga keladi. Nutqni matnga aylantirish, avtomatik tarjima qilish, ovozli yordamchilar va boshqa intellektual vositalar ta'lim olish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi.

Shu bilan birga, sun'iy intellekt texnologiyalarini ta'lim tizimiga joriy etishda ayrim muammolar ham mavjud. Xususan, axborot xavfsizligi, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, akademik halollikni ta'minlash va texnologiyalarga haddan tashqari bog'lanib qolish xavfi mavjud. Shu sababli sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishda pedagogik nazorat va axloqiy me'yorlarga qat'iy rioya etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kelgusida sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi. Aqlli ta'lim platformalari, virtual yordamchilar, avtomatlashtirilgan baholash tizimlari va raqamli o'quv muhitlari ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishi kutilmoqda. Shu bois ta'lim muassasalarida sun'iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanish bo'yicha ilmiy-uslubiy asoslarni takomillashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Muammolar va cheklovlar: Sun'iy intellekt texnologiyalarini ta'lim tizimiga keng joriy etishda ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, ma'lumotlar xavfsizligi, akademik halollik, texnik infratuzilmaning yetarli emasligi va sun'iy intellekt tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarning har doim ham mutlaq to'g'ri bo'lmasligi e'tibor talab qiladigan masalalar hisoblanadi.

Shuningdek, o'quvchilarning sun'iy intellekt vositalariga haddan tashqari bog'lanib qolishi mustaqil fikrlash ko'nikmalarining pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli mazkur texnologiyalardan oqilona va nazorat ostida foydalanish muhimdir.

Xulosa: Jahon ta'lim tizimida kechayotgan raqamli transformatsiya jarayonlari sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim sohasiga keng joriy etilishiga zamin yaratmoqda. Mazkur tadqiqot davomida sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim tizimidagi imkoniyatlari, afzalliklari va istiqbollari tahlil qilindi hamda ularning zamonaviy ta'lim sifatini oshirishdagi ahamiyati yoritildi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt texnologiyalari o'quv jarayonini tashkil etish, boshqarish va nazorat qilishda yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Xususan, ta'lim jarayonini individuallashtirish, o'quvchilarning bilim darajasini tezkor aniqlash, o'quv materiallarini moslashtirish va o'quv faoliyatini monitoring qilish imkoniyatlari ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshirmoqda. Natijada har bir o'quvchining ehtiyojlari va qobiliyatlariga mos ta'lim muhiti shakllanmoqda.

Tadqiqot natijalari sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish o'quvchilarning mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirishga, tanqidiy va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishga hamda axborot bilan ishlash madaniyatini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatdi. Ayniqsa, informatika fanini o'qitishda sun'iy intellekt texnologiyalari murakkab nazariy tushunchalarni sodda va tushunarli tarzda izohlash, amaliy topshiriqlarni avtomatlashtirilgan tarzda bajarish hamda dasturlash bo'yicha ko'nikmalarni rivojlantirishda samarali vosita sifatida namoyon bo'lmoqda.

Shuningdek, sun'iy intellekt texnologiyalari pedagoglarning kasbiy faoliyatini takomillashtirishga ham xizmat qiladi. Dars ishlanmalari, test topshiriqlari, taqdimot materiallari va baholash vositalarini yaratishda sun'iy intellektdan foydalanish o'qituvchilarning vaqt sarfini kamaytiradi hamda ularning metodik faoliyat

samaradorligini oshiradi. Bu esa ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik yondashuvlarni keng qo'llash imkoniyatini yaratadi.

Masofaviy va aralash ta'lim shakllarining rivojlanishi ham sun'iy intellekt texnologiyalarining ahamiyatini yanada oshirmoqda. Intellektual ta'lim platformalari yordamida o'quvchilarning bilim darajasi doimiy monitoring qilinishi, individual tavsiyalar ishlab chiqilishi va o'qitish jarayonining uzluksizligi ta'minlanishi mumkin. Bu esa ta'limning ochiqligi va qulayligini oshirish bilan bir qatorda, ta'lim resurslaridan samarali foydalanishga ham xizmat qiladi.

Biroq sun'iy intellekt texnologiyalarini ta'lim tizimiga joriy etishda ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, akademik halollikni ta'minlash, shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligini himoya qilish, raqamli tengsizlikni kamaytirish va sun'iy intellektdan foydalanishning axloqiy-me'yoriy asoslarini takomillashtirish dolzarb vazifalar qatoriga kiradi. Shu sababli sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish jarayonida pedagogik nazorat va metodik yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Kelgusida sun'iy intellekt asosida ishlovchi aqlli ta'lim tizimlari, virtual o'qituvchilar, intellektual yordamchilar va avtomatlashtirilgan baholash tizimlarining rivojlanishi ta'lim sohasida yangi bosqichni boshlab beradi. Bu esa zamonaviy mehnat bozori talablariga mos, raqamli kompetensiyalarga ega va yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Umuman olganda, sun'iy intellekt texnologiyalari ta'lim tizimining innovatsion rivojlanishida muhim strategik omil hisoblanadi. Ularni ta'lim jarayoniga ilmiy asosda va samarali integratsiya qilish ta'lim sifatini oshirish, pedagogik faoliyatni takomillashtirish hamda kelajak avlodning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shunday ekan, sun'iy intellekt texnologiyalaridan oqilona va maqsadli foydalanish zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining "Ta'lim to‘g‘risida"gi Qonuni. – Toshkent: O‘RQ-637-son, 2020. – 34 b.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PQ-4996-son Qarori. – Toshkent, 2021. – 12 b.

3. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – 4th Edition. – Boston: Pearson Education, 2021. – 1136 p.

4. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO Publishing, 2023. – 64 p.

5. Bates A.W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. – 3rd Edition. – Vancouver: Tony Bates Associates Ltd, 2022. – 756 p.

6. Luckin R. Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century. – London: UCL Institute of Education Press, 2018. – 240 p.

7. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. – pp. 15–98.

8. Woolf B.P. Building Intelligent Interactive Tutors: Student-Centered Strategies for Revolutionizing E-learning. – Burlington: Morgan Kaufmann, 2021. – 520 p.

9. Karimov U.U., Xolmurodov B.B. Raqamli ta'lim texnologiyalarini joriy etishning pedagogik asoslari // Zamonaviy ta'lim jurnali. – Toshkent, 2023. – №4. – B. 45–52.

10. Abduqodirov A.A. Ta'limda axborot texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. – 286 b.

RAQAMLI EGIZAK TEXNOLOGIYASI ASOSIDA KASBIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH MODELI

Sorimsokov Uchqun Soatboy o‘g‘li

Jizzax politexnika instituti

uchqunsarimsoqov112@gmail.com

Annotatsiya:*Bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish masalasi zamonaviy oliy ta’limning eng muhim metodik muammolaridan biridir. Sanoat ishlab chiqarishining raqamli transformatsiyasi, energetika tizimlarining murakkablashuvi, elektr ta’minoti jarayonlarida avtomatlashtirilgan nazorat va hisob-kitob vositalarining kengayishi muhandis tayyorlash mazmunini ham tubdan yangilashni talab etmoqda. Bugungi talaba kelgusida faqat tayyor sxemani o‘qiydigan yoki hisoblash algoritmini takrorlaydigan mutaxassis emas, balki ishlab chiqarish holatini tahlil qiladigan, o‘zgaruvchan yuklama rejimlarida muhandislik qarorini asoslaydigan, nosozlik sababini aniqlaydigan, xavfsizlik va energiya samaradorligi talablarini birgalikda ko‘ra oladigan kasbiy subyekt sifatida shakllanishi zarur. Shu nuqtayi nazardan, raqamli egizak texnologiyasi asosida ishlab chiqiladigan pedagogik model fan mazmuni, o‘quv faoliyati va kasbiy kompetensiya natijalari o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’minlovchi metodik tizim sifatida qaraladi.*

Kalit so’zlar: *Raqamli egizak, model, component, baholash, talaba*

Abstract: *The issue of developing the professional competence of future engineers is one of the most important methodological problems of modern higher education. The*

digital transformation of industrial production, the complexity of energy systems, the expansion of automated control and calculation tools in power supply processes require a fundamental update of the content of engineer training. Today's student should be formed not only as a specialist who reads a ready-made scheme or repeats a calculation algorithm, but also as a professional subject who can analyze the production situation, justify engineering decisions in variable load modes, determine the cause of a malfunction, and consider safety and energy efficiency requirements together. From this point of view, the pedagogical model developed on the basis of digital twin technology is considered as a methodological system that ensures an integral connection between the content of the subject, educational activities and the results of professional competence.

Keywords: *Digital twin, model, component, assessment, student*

Raqamli egizak texnologiyasi ta’lim jarayoniga kiritilganda u oddiy elektron resurs yoki ko‘rgazmali vosita vazifasini bajarmaydi. Uning metodik qiymati real texnik obyektning virtual aksi orqali talabaning fikrlash va harakat jarayonini kasbiy vaziyatga yaqinlashtirishidadir. Sanoat korxonalarining elektr ta’minoti fanida bunday imkoniyat alohida ahamiyatga ega, chunki korxona elektr tarmoqlari, transformator podstansiyalari, taqsimlash qurilmalari, himoya apparatlari, yuklama grafiklari va avariya holatlarini auditoriyada to‘liq tajriba asosida ko‘rsatish murakkab. Raqamli egizak muhiti esa bu cheklovni kamaytiradi: talaba elektr ta’minoti sxemasining virtual modelida turli rejimlarni sinab ko‘radi, parametrlar o‘zgarishiga tizimning javobini kuzatadi, sabab-oqibat aloqalarini tushunadi va qaror qabul qilish tajribasini hosil qiladi.

Texnologik komponent modelning eng muhim qismidir. Bu komponent raqamli egizak, virtual laboratoriya, simulyatsion topshiriqlar, elektron o‘quv materiallari,

muammoli vaziyatlar va baholash vositalarini o‘z ichiga oladi. Raqamli egizak muhitida sanoat korxonasi elektr ta’minoti tizimining virtual modeli yaratiladi yoki mavjud dasturiy vositalar asosida o‘quv modeli shakllantiriladi. Ushbu modelda elektr tarmog‘i sxemasi, yuklama parametrlarining o‘zgarishi, transformatorlar ish rejimi, kabel va havo liniyalari, himoya apparatlarining reaksiyasi, avariya yoki ortiqcha yuklanish holatlari ko‘rsatiladi. Bunda talaba parametrlarni o‘zgartirish, natijani kuzatish, xatoni topish va taklif berish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Texnologik komponentning pedagogik ahamiyati shundaki, u o‘qitish jarayonini statik bayondan dinamik faoliyatga aylantiradi.

Faoliyatli komponent talabaning model bilan ishlash jarayonidagi o‘quv-amaliy harakatlarini belgilaydi. Bu komponentda talaba kuzatuvchi emas, balki muhandislik vazifasini bajaruvchi subyekt sifatida qatnashadi. U sxemani tahlil qiladi, dastlabki ma’lumotlarni ajratadi, yuklama yoki avariya holatini modellashtiradi, hisob-kitob natijalarini tekshiradi, muqobil yechimlarni taqqoslaydi va tanlangan qarorini asoslaydi. O‘qituvchi esa tayyor javob beruvchi emas, balki metodik yo‘naltiruvchi, muammoli vaziyatni tashkil etuvchi, tahlilni boshqaruvchi va refleksiyani rag‘batlantiruvchi sifatida faoliyat yuritadi. Shu tariqa, talabaning mustaqil fikrlashi, kasbiy mas’uliyati va dalillash madaniyati rivojlanadi.

Baholash-natijaviy komponent kasbiy kompetensiyaning rivojlanish darajasini aniqlashga xizmat qiladi. Bu komponentda baholash faqat test natijasi yoki nazariy savolga javob bilan cheklanmaydi. Talabaning elektr ta’minoti tizimini tushunishi, virtual modelda ishlay olishi, muammoni aniqlashi, hisob-kitobni asosli bajarishi, xavfsizlik talablarini hisobga olishi, qarorining iqtisodiy va texnik oqibatini tushuntirishi, o‘z xatosini tahlil qilishi kabi ko‘rsatkichlar hisobga olinadi. Baholash mezonlari kognitiv, amaliy-faoliyatli, diagnostik, raqamli-texnologik va refleksiv

mezonlarga ajratilishi maqsadga muvofiq. Natijalar reproduktiv, adaptiv va kreativ-kasbiy darajalarda ifodalanadi.

Modelning ichki mantiqi maqsad, mazmun, texnologiya, faoliyat va natija o‘rtasidagi uzluksiz aloqaga asoslanadi. Dastlab o‘quv maqsadi aniqlanadi, so‘ng fan mazmuni kasbiy vaziyatlar asosida tanlanadi. Keyingi bosqichda raqamli egizak muhiti orqali ushbu mazmun amaliy topshiriqqa aylantiriladi. Talaba topshiriqni bajarish jarayonida muhandislik faoliyati elementlarini bajaradi. Yakunda baholash natijasi asosida talabaning kompetensiya darajasi aniqlanadi va o‘qitish jarayoniga teskari aloqa kiritiladi. Teskari aloqa modelning muhim belgisi hisoblanadi, chunki u talabaning xatosini faqat kamchilik sifatida emas, balki keyingi rivojlanish nuqtasi sifatida ko‘rishga imkon beradi.

Taqdim etilayotgan modelda o‘qituvchi faoliyati uch bosqichda ko‘riladi: loyihalash, tashkil etish va refleksiv tahlil. Loyihalash bosqichida o‘qituvchi fan mavzularini tanlaydi, raqamli egizak muhitida o‘quv vaziyatlarini ishlab chiqadi, topshiriq shartlari va baholash mezonlarini belgilaydi. Tashkil etish bosqichida talabalarning model bilan ishlashi, muammoli vaziyatni tahlil qilishi, guruh yoki individual loyiha bajarishi yo‘lga qo‘yiladi. Refleksiv tahlil bosqichida esa bajarilgan ishlar muhokama qilinadi, xatolar aniqlanadi, yechimlarning afzallik va cheklovlari baholanadi. Bu jarayon o‘qituvchining metodik rolini kuchaytiradi va uni raqamli muhitda kasbiy rivojlantiruvchi ta’lim tashkilotchisiga aylantiradi.

Talaba faoliyati ham bosqichma-bosqich rivojlanadi. Dastlab u elektr ta’minoti obyektini anglaydi, sxema elementlarini ajratadi va parametrlar mazmunini tushunadi. Keyin u raqamli egizak muhitida kuzatish va oddiy tahlilni bajaradi. Navbatdagi bosqichda muammoli vaziyatni hal qilish uchun ma’lumotlarni tanlaydi, hisob-kitob qiladi va modellashtirish natijalarini solishtiradi. Yakuniy bosqichda esa muhandislik

qarorini ishlab chiqadi, uni texnik, iqtisodiy va xavfsizlik nuqtayi nazaridan asoslaydi. Bunday ketma-ketlik talabaning kasbiy kompetensiyasini tarkibiy ravishda rivojlantiradi va o‘qitish natijasini aniq kuzatish imkonini beradi.

Mazkur modelni amaliyotga joriy etish jarayonida uning natijasi uch darajada ifodalanadi. Reproduktiv darajadagi talaba tayyor algoritm asosida hisoblashni bajaradi va sxema elementlarini izohlaydi, biroq mustaqil muhandislik qarorini asoslashda qiynaladi. Adaptiv darajadagi talaba o‘zgargan sharoitga moslashadi, virtual modeldagi parametrlarni tahlil qiladi va muammoga mos yechim taklif etadi. Kreativ-kasbiy darajadagi talaba esa murakkab vaziyatni mustaqil modellashtiradi, muqobil variantlarni taqqoslaydi, energiya samaradorligi, xavfsizlik va ishonchlilikni hisobga olgan holda asoslangan qaror ishlab chiqadi. Modelning asosiy maqsadi talabalarni reproduktiv darajadan adaptiv va kreativ-kasbiy darajaga olib chiqishdir.

Shunday qilib, raqamli egizak texnologiyasi asosida kasbiy kompetensiyani rivojlantirish modeli bo‘lajak muhandislarni tayyorlashda nazariya, amaliyot va raqamli modellashtirishni birlashtiruvchi yaxlit pedagogik tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Modelning ilmiy-metodik ahamiyati shundaki, u “Sanoat korxonalarining elektr ta’minoti” fanini o‘qitishni an’anaviy axborot berish jarayonidan kasbiy vaziyatlarda muammoli qaror qabul qilish jarayoniga o‘tkazadi. Uning amaliy ahamiyati esa talabalarni ishlab chiqarishga yaqin virtual muhitda tayyorlash, elektr ta’minoti tizimlaridagi jarayonlarni xavfsiz tahlil qilish, muhandislik tafakkurini rivojlantirish va kompetensiyani bosqichma-bosqich baholash imkonini berishidadir.

Modelning mazmunini chuqurlashtirishda kasbiy kompetensiyaning tarkibiy tuzilmasini aniqlash alohida ahamiyatga ega. Bo‘lajak muhandis uchun kasbiy kompetensiya faqat texnik formulalarni bilish emas, balki real tizimdagi belgilarning mazmunini tushunish, ularni o‘zaro bog‘lash va qaror oqibatini oldindan ko‘ra olishdir.

Elektr ta’minoti fanida bunday kompetensiya kuchlanish, tok, quvvat, yuklama, isroflar, himoya va ishonchlilik kabi tushunchalarning alohida emas, balki yagona tizimdagi harakatini anglashni talab etadi. Raqamli egizak modeli mazkur anglash jarayonini ko‘rgazmali va faol shaklga olib chiqadi. Talaba virtual modelda parametrlar o‘zgarganda tizim holati qanday o‘zgarishini ko‘rib, nazariy bilimning amaliy qiymatini tushuna boshlaydi. Bu esa kasbiy tafakkurning shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqot doirasida ishlab chiqilayotgan modelning yana bir muhim jihati uning bosqichli xarakterga ega ekanligidir. Birinchi bosqichda talabalar raqamli egizak muhiti bilan tanishadi, elektr ta’minoti tizimi elementlarini aniqlaydi va asosiy parametrlarni izohlaydi. Ikkinchi bosqichda ular berilgan vaziyat bo‘yicha virtual tajriba bajaradi, yuklama rejimlari va ish holatlarini solishtiradi. Uchinchi bosqichda muammoli topshiriqlar asosida mustaqil diagnostika va loyihaviy yechim ishlab chiqadi. To‘rtinchi bosqichda esa o‘z qarorini himoya qiladi, tanlangan variantning texnik, iqtisodiy va xavfsizlik jihatlarini asoslaydi. Bunday bosqichlilik modelning metodik boshqarilishini ta’minlaydi va talabaning rivojlanishini izchil kuzatishga imkon beradi.

Pedagogik modelning amaliy ishlashi uchun u o‘quv dasturi, dars jadvali, laboratoriya mashg‘ulotlari va mustaqil ta’lim vazifalari bilan uyg‘unlashtirilishi lozim. Raqamli egizak asosidagi topshiriqlar faqat qo‘shimcha mashq sifatida emas, balki fan mazmunining tabiiy qismi sifatida kiritilganda samaradorlik oshadi. Ma’ruza mashg‘ulotida nazariy tushunchalar beriladi, amaliy mashg‘ulotda hisoblash va tahlil bajariladi, laboratoriya mashg‘ulotida virtual model bilan tajriba o‘tkaziladi, mustaqil ta’limda esa talaba individual loyiha yoki vaziyatli topshiriq ustida ishlaydi. Shu tarzda model o‘quv jarayonining barcha shakllarini bir maqsadga bo‘ysundiradi.

Ushbu modelni ishlab chiqishda milliy oliy ta’lim tizimining modernizatsiya jarayonlari ham inobatga olinadi. Respublikada raqamli iqtisodiyot, muhandislik kadrlarini tayyorlash, ishlab chiqarish va ta’lim integratsiyasini kuchaytirish bo‘yicha olib borilayotgan islohotlar texnik oliy ta’lim mazmunini yangilashni talab qilmoqda. Shu ma’noda, raqamli egizak asosidagi model nafaqat bitta fan doirasida, balki muhandislik ta’limining umumiy sifatini oshirishga xizmat qiluvchi metodik yechim sifatida ko‘riladi. Uning qo‘llanishi talabalarning ishlab chiqarishga moslashuvchanligini oshiradi, amaliy tayyorgarlikni kuchaytiradi va o‘quv jarayonida real kasbiy muhitga yaqin sharoit yaratadi.

1-jadval

Raqamli egizak texnologiyasi asosidagi pedagogik model komponentlari

Komponent	**Mazmuni**	**Metodik vazifasi**	**Kutiladigan natija**
Maqsadli komponent	Bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishga yo‘naltirilgan umumiy maqsad va kutiladigan natijalar	Ta’lim natijasini aniq kompetensiya tarkibi bilan bog‘lash	Kasbiy bilim, ko‘nikma va qaror qabul qilish tayyorgarligi aniqlanadi
Mazmuniy komponent	Elektr yuklamalari, transformatorlar, tarmoq sxemalari, himoya apparatlari,	Fan mazmunini kasbiy vaziyatlar asosida qayta tashkil etish	Nazariy mavzular ishlab chiqarish muammolari bilan bog‘lanadi

	avariya holatlari va energiya samaradorligi mavzulari		
Texnologik komponent	Raqamli egizak, virtual laboratoriya, simulyatsion topshiriqlar, elektron resurslar	O‘quv jarayonini dinamik modellashtirish va tajriba muhitiga aylantirish	Talaba tizim parametrlarini o‘zgartirib, natijani kuzatadi va tahlil qiladi
Faoliyatli komponent	Loyihalash, hisoblash, diagnostika, tahlil, muqobil yechimlarni taqqoslash	Talabani faol muhandislik harakatlariga jalb etish	Mustaqil fikrlash, dalillash va kasbiy mas’uliyat rivojlanadi
Baholash-natijaviy komponent	Mezonlar, ko‘rsatkichlar, darajalar va teskari aloqa	Kompetensiya rivojini dalillangan holda aniqlash	Reproduktiv, adaptiv va kreativ-kasbiy darajalar belgilanadi

Mazkur jadvalda (1-jadvalda) raqamli egizak texnologiyasi asosida bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik modelning asosiy komponentlari ko‘rsatilgan. Jadvalda model tarkibi maqsadli, mazmuniy, texnologik, faoliyatli hamda baholash-natijaviy komponentlar orqali izchil yoritilgan bo‘lib, har bir komponentning mazmuni, metodik vazifasi va kutiladigan natijasi alohida ifodalangan.

Maqsadli komponent modelning umumiy yo‘nalishini belgilaydi. Unda bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan asosiy maqsad va kutiladigan natijalar aniqlanadi. Bu komponent orqali ta’lim jarayoni yakunida

talabalarda qanday kasbiy bilim, ko‘nikma va qaror qabul qilish tayyorgarligi shakllanishi belgilab olinadi. Mazmuniy komponent esa o‘quv materialining ishlab chiqarish ehtiyojlari bilan bog‘lanishini ta’minlaydi. Elektr yuklamalari, transformatorlar, tarmoq sxemalari, himoya apparatlari, avariya holatlari va energiya samaradorligi kabi mavzular nazariy bilimni real muhandislik muammolari bilan uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi.

Texnologik komponent modelning amaliy-texnik asosini tashkil etadi. Raqamli egizak, virtual laboratoriya, simulyatsion topshiriqlar va elektron resurslar yordamida o‘quv jarayoni tajriba, kuzatish va modellashtirish muhitiga aylantiriladi. Bunda talaba tizim parametrlarini o‘zgartirish, natijani kuzatish va tahlil qilish orqali murakkab texnologik jarayonlarni xavfsiz raqamli muhitda o‘zlashtiradi. Faoliyatli komponent esa talabani faol muhandislik harakatlariga jalb etadi. Loyihalash, hisoblash, diagnostika, tahlil qilish va muqobil yechimlarni taqqoslash kabi vazifalar orqali talabaning mustaqil fikrlashi, dalillash qobiliyati va kasbiy mas’uliyati rivojlanadi.

Baholash-natijaviy komponent model samaradorligini aniqlashga xizmat qiladi. Unda mezonlar, ko‘rsatkichlar, darajalar va teskari aloqa asosida talabalarning kompetensiya rivoji baholanadi. Natijada bo‘lajak muhandislarning tayyorgarlik darajasi reproduktiv, adaptiv va kreativ-kasbiy bosqichlar bo‘yicha aniqlanadi. Umuman olganda, jadvalda keltirilgan komponentlar raqamli egizak texnologiyasiga asoslangan pedagogik modelning yaxlit, izchil va amaliy yo‘naltirilgan tuzilishga ega ekanini ko‘rsatadi. Bu model nazariy bilimlarni real ishlab chiqarish vaziyatlari bilan bog‘lash, talabalarning raqamli va muhandislik kompetensiyalarini rivojlantirish hamda ularni zamonaviy kasbiy faoliyatga tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmoni. “Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son Farmoni. “O‘zbekiston - 2030” strategiyasi to‘g‘risida.

3. Raven J. Competence in Modern Society: Its Identification, Development and Release. Oxford, 1984.

4. Biggs J., Tang C. Teaching for Quality Learning at University. Maidenhead: Open University Press, 2011.

5. Crawley E.F., Malmqvist J., Ostlund S., Brodeur D.R. Rethinking Engineering Education: The CDIO Approach. Springer, 2007.

6. Зеер Э.Ф. Психҳология профессионалного образования. Москва, 2003.

7. Зимняя И.А. Ключеве компетенции - новая парадигма результата образования. Вйсшее образование сегодня, 2003.

RAQAMLI KUTUBXONALAR: AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA ZAMONAVIY KUTUBXONA XIZMATLARINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

Tashtemirova Gulxayyo Shaxobovna

Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti

tashtemirovagulxayyo@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada raqamli kutubxonalarning shakllanishi, ularning an'anaviy kutubxona tizimlaridan farqlari, zamonaviy axborot texnologiyalari asosida kutubxona xizmatlarini takomillashtirish yo‘llari va istiqbollari o‘rganilgan. Shuningdek, O‘zbekistonda raqamli kutubxona infratuzilmasini rivojlantirish zarurati, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish bo‘yicha tavsiyalar bayon etilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli kutubxona, axborot texnologiyalari, elektron resurslar, metama'lumotlar, axborot xizmati, kutubxona avtomatizatsiyasi.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются формирование цифровых библиотек, их отличия от традиционных библиотечных систем, пути совершенствования библиотечных услуг на основе современных информационных технологий. Также изложены необходимость развития цифровой библиотечной инфраструктуры в Узбекистане, существующие проблемы и рекомендации по их решению.*

Ключевые слова: *цифровая библиотека, информационные технологии, электронные ресурсы, метаданные, информационный сервис, автоматизация библиотеки.*

Abstract. *This article examines the formation of digital libraries, their differences from traditional library systems, ways to improve library services based on modern information technologies, and prospects for development. The necessity of developing digital library infrastructure in Uzbekistan, existing challenges, and recommendations for addressing them are also outlined.*

Keywords: *digital library, information technologies, electronic resources, metadata, information service, library automation.*

Kirish

Zamonaviy jamiyatda axborotning roli misli ko‘rilmagan darajada oshib bormoqda. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi kutubxona sohasiga ham chuqur ta'sir ko‘rsatmoqda. An’anaviy kutubxonalar o‘z faoliyatini raqamli formatga o‘tkazish orqali zamonaviy foydalanuvchilarning ehtiyojlarini qondira olish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Raqamli kutubxonalar nafaqat kitob va davriy nashrlarni elektron shaklda saqlash, balki ularni global tarmoq orqali foydalanuvchilarga yetkazib berish imkonini taqdim etadi [1].

O‘zbekiston Respublikasida axborot jamiyatini shakllantirish, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish va ta’lim tizimini modernizatsiya qilish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Bu jarayon kutubxona-axborot sohasini ham tubdan qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. Xususan, Toshkent axborot

texnologiyalari universitetida kutubxona axborot faoliyatini raqamli asosda tashkil etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi [2].

Asosiy qism

Raqamli kutubxona tushunchasi va uning rivojlanish bosqichlari.

Raqamli kutubxona (digital library) - bu axborot resurslarini raqamli shaklda to‘plash, saqlash, tashkil etish va foydalanuvchilarga uzatishni ta’minlaydigan axborot tizimidir. U an’anaviy kutubxonadan bir qancha jihatlari bilan farqlanadi: jismoniy joy cheklovi yo‘qligi, resurslardan bir vaqtda cheksiz foydalanish imkoniyati, qidirish va navigatsiyaning avtomatlashtirilganligi hamda masofadan foydalanish imkoniyati.

Raqamli kutubxonalar rivojlanishini uch bosqichga ajratish mumkin: birinchi bosqich (1990–2000-yillar) - elektron kataloglar va CD-ROM ma’lumotlar bazalarini joriy etish; ikkinchi bosqich (2000–2010-yillar) - to‘liq matnli elektron resurslar va ochiq foydalanish tizimlarining keng tarqalishi; uchinchi bosqich (2010-yildan hozirga qadar) - sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (big data) texnologiyalari va bulutli hisoblash asosida kutubxona xizmatlarini intellektuallashtirish [3].

Zamonaviy axborot texnologiyalarining kutubxona faoliyatiga ta’siri.

Hozirgi kunda kutubxona-axborot faoliyatida quyidagi texnologiyalar muhim o‘rin tutmoqda:

- Integrallashgan kutubxona tizimlari (ILS/LMS): Koha, Alma, Sierra kabi tizimlar kutubxona fondini boshqarish, kataloglashtirish, abonement xizmati va hisobotni yagona platformada birlashtirishga imkon beradi.

- Metama’lumotlar standarti: Dublin Core, MARC 21, RDA kabi standartlar resurslarni tizimli tavsiflash va qidirishni osonlashtiradi. Metama’lumotlar raqamli fondni samarali boshqarishning asosi hisoblanadi.

- Ochiq foydalanish (Open Access) platformalar: DSpace, EPrints, Greenstone kabi ochiq dasturiy ta’minotlar universitetlar va ilmiy muassasalarga o‘z institucional repozitoriylarini yaratish imkonini beradi.

- Sun’iy intellekt va mashinali o‘rganish: Foydalanuvchi so‘rovlarini tahlil qilish, resurslarni avtomatik kataloglashtirish, tavsiya tizimlari (recommendation systems) va chatbot-yordamchilar orqali xizmat sifatini oshirish mumkin [4].

O‘zbekistonda raqamli kutubxona infratuzilmasini rivojlantirish muammolari.

Mamlakatimizda raqamli kutubxona sohasida bir qator muammolar mavjud bo‘lib, ular quyidagilardan iborat:

Birinchidan, kadrlar muammosi: kutubxona-axborot faoliyati mutaxassislari ko‘pincha zamonaviy axborot texnologiyalaridan yetarlicha xabardor emas. Raqamli kutubxonalarni boshqarish uchun axborot texnologiyalari, metama’lumotlar va ma'lumotlar bazasini boshqarish sohasidagi bilimlar zarur.

Ikkinchidan, moliyaviy resurslar yetishmovchiligi: litsenziyalangan elektron ma'lumotlar bazalariga obuna narxlari yuqori bo‘lib, ko‘p kutubxonalar uchun qiyinchilik tug’dirmoqda. Xorijiy ilmiy jurnallar va ma’lumotlar bazalariga kirish imkoniyati cheklangan.

Uchinchidan, standartlashtirish muammosi: kutubxonalar o‘rtasida ma’lumotlar almashish uchun yagona milliy standartlar va protokollar etarlicha ishlab chiqilmagan. Bu esa resurslarni birgalikda ishlatishni (resource sharing) qiyinlashtiradi.

Muammolarni hal etish bo‘yicha tavsiyalar.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Kutubxona-axborot faoliyati ta’lim dasturlarida axborot texnologiyalari, ma’lumotlar bazalarini boshqarish va raqamli arxivlash fanlarini kuchaytirish zarur.

2. Konsortsium asosida xorijiy elektron resurslar bazalariga birgalikda obuna bo‘lish (masalan, EBSCO, Scopus, Web of Science) moliyaviy yukni kamaytiradi.

3. Milliy raqamli kutubxona platformasini (institutional repository network) shakllantirish va Z39.50, OAI-PMH kabi xalqaro ma'lumotlar almashinuv protokollarini joriy etish maqsadga muvofiq.

4. Kutubxona xodimlari uchun muntazam malaka oshirish kurslari va xalqaro tajriba almashish dasturlarini tashkil etish kerak.

Xulosa

Raqamli kutubxonalar zamonaviy kutubxona-axborot faoliyatining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Axborot texnologiyalarini kutubxona sohasiga joriy etish foydalanuvchilarga yanada qulay, tez va sifatli xizmat ko‘rsatish imkonini beradi. O‘zbekistonda ushbu sohani rivojlantirish uchun kadrlar tayyorlash, moliyalashtirish va standartlashtirishga oid tizimli yondashuv talab etiladi. Toshkent axborot texnologiyalari universitetidagi kutubxona-axborot faoliyati yo‘nalishi mutaxassislari ushbu o‘zgarishlarning asosiy tashuvchilariga aylanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Witten I.H., Bainbridge D., Nichols D.M. How to Build a Digital Library. 2nd ed. Amsterdam: Elsevier, 2010. 608 p.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalar sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g'risida” 2022-yil 19-apreldagi PF-74-son Farmoni. Toshkent, 2022.

3. Тихонова Е.В. Цифровые библиотеки: история, современное состояние и перспективы развития. Библиотековедение. 2019. №4. С. 12-21.

4. Mishra S., Tyagi A.K. The Role of Machine Learning Techniques in Internet of Things-Based Cloud Applications. Artificial Intelligence-based Internet of Things Systems. Springer, 2022. P. 105–135.

5. Xolmatov T., Nazarov A. Kutubxona axborot tizimlari. Toshkent: TATU nashriyoti, 2021. 184 b.

DESIGNING AN AI-DRIVEN VENTURE IN A DISRUPTED INDUSTRY

Tohirova Mahliyo

Construction & Architectural Engineering

Venture Name: ArchiFix AI

Email: @mmahliyo1202@gmail.com

Abstract. *So in this article, I want to present my new application and AI tool designed to transform the construction industry. Actually, this system helps architects to learn from their mistakes, and it also assists new engineers and the general population involved in construction. As we know, there are currently many problems in the industry, such as expensive reworks, losing a huge amount of money while building, and facing slow government permits. To solve these specific problems, we need this new application called ArchiFix AI. The app automatically fixes many blueprints; you simply upload your building design, and the system will check your work instantly. it will be the most useful for everyone and it would be great if do the collab with the architects while they doing their work this app will check the others designs. and you will know the price and loyal customers then also about how it works and safety information while reading this assignment. All the sections include the How the industry may change within 10 years Future risks and opportunities. Thank you.*

. Industry Problem Analysis

1. Industry Problem Analysis

In my opinion, nowadays the construction and architecture industry is remaining very traditional and old-fashioned. Technology is improving so fast in other sectors,

but this industry still has many big problems. In this report, I want to show the three main problems that cause trouble in construction:

- **Problem 1: Drawing Mistakes and Clashes.** Architects create the building design, while engineers separately map out the pipes and electric lines. Because they work separately, they do not understand each other's layouts sometimes. For example, a design might have an electrical line or pipe hitting a brick wall or structural beam incorrectly. It is very difficult for human eyes to find these mistakes in thousands of pages.
- **Problem 2: High Cost of Rework.** IF THE MISTAKE do not seem workers will build incorrectly without doubt, then destroy it and have to rebuild again and it causes spending a huge money and time.
- **Problem 3: Slow Permits and Compliance.** Before starting any physical work on soil, the local government must check all drawings to see if they follow safety codes. Because human inspectors check everything manually, it takes a very long time to finish. This makes it very difficult for developers to get the building allowance and permit quickly.

2. Startup Idea Development

To solve the big problems in the construction industry, I am proposing a new software tool called **ArchiFix AI**. This is a completely new startup concept designed to help architects, contractors, and developers validate their designs before physical building begins.

- **How it Works:** The main question is, how does this AI actually work? First, the customer uploads their digital building design or blueprint to the application. The AI then scans the files to find any mistakes or architectural clashes in the house design. Instead of just showing an error code, ArchiFix AI automatically corrects the drawing

and redraws the parts that are wrong. If the user needs more options, the tool will also provide the best alternative design options to choose from.

- **Why We Need the AI Chat:** We need an Interactive AI Consultant Chat inside the app because customers might get confused or wonder why the AI changed their drawings. For example, after the system corrects a blueprint, the architect can open the chat and ask why a certain wall or beam was modified. The AI chat will then explain the reasons step by step, using normal language and referencing local safety codes or engineering laws. These transforms the tool into a friendly co-designer.

3. AI Integration StrategyIn

this section, I will explain how the ArchiFix AI application works by integrating four main technological strategies to make the system smart and helpful:

1. Computer Vision: This technology is the eyes of our application. it will check the walls and the bricks of the house. It translates flat drawings into a clear spatial understanding.

2. Predictive Analytics: I guess this strategy is the best way to keep the project safe. Predictive analytics will look at the design and predict potential risks before building starts. For example, it simulates how the house will react to bad weather, heavy loads, or earthquakes so that the engineers can prevent catastrophic mistakes.

3. Generative AI: For this part, we include all kinds of architectural and structural engineering information into the system. If there is a design error, Generative AI will not just find it, but it will actually redraw the faulty components safely for you. It also works with the system to answer your design questions and explain why something is a mistake or not.

4. Natural Language Processing (NLP): Actually that is the important part of the app because some countries rules would be privacy but this app will get the

allowance This NLP technology reads thousands of local laws, gets the necessary rules for your project's location, and lets the customer chat with the AI to understand the local codes easily.

4. Entrepreneurial Strategy and Financial Perspective

In this section, I will explain the business plan, the target customers, and the pricing strategy for ArchiFix AI to show how it will grow as a real business venture:

- **1. Target Customers:** Since technology and AI are improving so fast today, many young adults are highly interested in using these kinds of innovative tools. For our new application, the primary customers will be young architects, engineering students, and big company real estate investors. Basically, anyone whose job or study is related to building design and construction will find great value in this product.
- **2. Pricing Model and Monetization:** ArchiFix AI will use a monthly and yearly subscription model because architects need to test, learn, and modify their designs multiple times. However, the very first try or scan on the application will be completely free. This is because no one wants to pay immediately for a program they have never used in their life. The free trial will build trust with our customers before they purchase a plan.
- **3. Growth and Financial Future:** In my opinion, the application will start to show strong improvement and profit after about one year. In the beginning, every startup faces some technical issues, or there might be misunderstandings with early customers. We will also need to spend our initial capital on fixing bugs and marketing the project. However, by learning from mistakes and never giving up, the app will become highly successful and break even after the first year.

5. Ethical, Governance Challenges and Future Outlook

In this final section, I will address the privacy risks, security measures, and the long-term 10-year future of the architecture and construction industry regarding AI integration:

1. Privacy Risks and Cybersecurity: A major risk for this application is that everyone will upload highly private and confidential information about their custom house designs.so for this privacy we do the pin codes for their own work so nobody could not get the any info, and all the time the app will be in safe. Customers can upload their detailed blueprints and trust our platform without any doubt.

2. The 10-Year Future and Job Safety: Looking ahead into the next ten years, I think almost all architectural designs and structural blueprints will be verified by AI systems. But architects would not be unemployment because ai cannot create an idea like human i mean they can no2qt image like a human for that reason the ai can be the just helpful for their work For this reason, AI will simply be a powerful assistant to speed up their workflow. It will be a fantastic era where humans and AI tools collaborate together to build better infrastructure.

6. Clear App Prices and Financial Perspectives

In this section, I want to clearly explain the pricing strategy and subscription plans for ArchiFix AI. Because I am a marketing student, I understand that creating the right price structure is highly important to attract different kinds of users and build long-term business loyalty. Our financial model is divided into four strategic tiers:

1. Free Trial Plan (First Try):

For the first try, the application services will be completely free for any new customer. We decided to do this because users need to know how to use the app, test

its features, and check its accuracy before they spend their money. If a customer uploads a drawing and sees that the AI instantly finds dangerous design mistakes and automatically corrects them, they will naturally build trust with our platform. This free trial works as a powerful product-led marketing tool that turns skeptical users into paying subscribers.

2. Monthly Price for Students and Young Architects:

For students, beginners, and young architects who are just starting their professional journeys, the subscription price will be very affordable, ranging from $30 to $50 per month. We kept this price low because young adults usually do not have a big budget. By using this plan, they can upload their university projects or early career drawings to see what an actual structural mistake looks like. It serves as an educational tool where they can learn valuable information about practical architecture, understand engineering rules step-by-step, and start to improve their professional skills safely.

3. Enterprise Price for Big Construction Companies:

For large engineering corporations and real estate developers, the application will have a much higher price, ranging from $500 to $1,000 per month. This high price is completely fair because checking massive, complex architectural designs requires a huge amount of cloud computing power and advanced AI processing. For example, large companies can use this enterprise tier to fully scan and validate the blueprints of a giant hotel, a massive shopping mall, or even international airport designs. The app will check thousands of layers of pipes, electric lines, and heavy concrete columns at the same time to ensure absolute safety before physical building begins.

4. Marketing Discounts for Loyal Customers:

Customer retention is the main goal of our long-term marketing strategy. For customers who stay with ArchiFix AI for more than one year, we will automatically give a 20% discount on their yearly subscriptions because they are considered loyal

members of our business family. This loyalty discount does two great things: first, it rewards our existing users so they never leave for a competitor, and second, it motivates new customers to stay registered for a longer time, encouraging them to continuously upload their designs and remain interested in using our AI technology.

References

1. Autodesk. The State of Global Construction Engineering and Design Automation. – Autodesk Industry Reports, 2025.
2. Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. – W. W. Norton & Company, 2014.
3. Eastman C., Teicholz P., Sacks R., Liston K. BIM Handbook: A Guide to Building Information Modeling for Owners, Managers, Designers, Engineers, and Contractors. – 3rd ed. – John Wiley & Sons, 2018.
4. Flanagan R., Marsh L. Rework economics: Analyzing structural waste and cost overruns in commercial infrastructure construction // Journal of Construction Management. – 2024. – Vol. 41, № 2. – P. 112–128.
5. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. – MIT Press, 2016.
6. McKinsey & Company. The Digital Future of Construction: How AI and Automation Are Disrupting a Stagnant Sector. – McKinsey Global Institute Capital Projects Report, 2023.
7. Osterwalder A., Pigneur Y. Business Model Generation: A Handbook for Visionaries, Game Changers, and Challengers. – John Wiley & Sons, 2010.
8. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – 4th ed. – Pearson Education, 2020.
9. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. – Currency Books, 2017.

10. Sacks R., Giromini D., Radtke M. Automated clash detection and parametric design correction using advanced deep neural networks // Computer-Aided Civil and Infrastructure Engineering. – 2025. – Vol. 39, № 4. – P. 455–472.

11. Teicholz P. Labor productivity in the construction industry: A historical perspective // ASCE Journal of Construction Engineering and Management. – 2013. – Vol. 139, № 3. – P. 254–261.

12. Venturelli M., Rossi G. Regulatory tech in urban planning: Utilizing natural language processing for automated building code compliance // International Journal of Property and PropTech Innovation. – 2026. – Vol. 14, № 1. – P. 89–104.

FROM DATA COLLECTION TO EARLY WARNING: USING HEMIS STUDENT PROGRESS INDICATORS FOR INTERNAL QUALITY ASSURANCE IN UZBEKISTAN HIGHER EDUCATION

Zhang Meimei

Bukhara State University

meimeizhang658@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida HEMIS tizimi orqali shakllanadigan talabalar akademik rivojlanish ko'rsatkichlaridan ichki sifatni ta'minlash jarayonida foydalanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi talabalar haqidagi ma'muriy ma'lumotlarni erta ogohlantirish va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiluvchi amaliy vositaga aylantirish bo'yicha konseptual yondashuvni ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda oliy ta'limga oid milliy siyosiy hujjatlar, raqamli ta'lim bo'yicha xalqaro hisobotlar hamda learning analytics bo'yicha ilmiy adabiyotlar sifatli hujjat tahlili asosida o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, davomat, akademik o'zlashtirish, kredit to'plash, qayta topshirishlar va o'z vaqtida bitirish kabi ko'rsatkichlar talabalar akademik xavfini erta aniqlashga yordam beradi. Biroq bunday ma'lumotlardan samarali foydalanish ma'lumotlar sifati, axloqiy boshqaruv va pedagogik kuzatuvni talab qiladi.*

Kalit so'zlar: *HEMIS; oliy ta'lim; ichki sifatni ta'minlash; akademik rivojlanish; ta'lim analitikasi; O'zbekiston.*

Аннотация. *В статье рассматривается, каким образом показатели академического прогресса студентов, формируемые в системе HEMIS Узбекистана, могут использоваться для внутреннего обеспечения качества в высших образовательных учреждениях. Цель исследования заключается в разработке практической рамки превращения административных данных о студентах в инструмент раннего предупреждения и повышения качества образования. Методология основана на качественном анализе национальных документов в сфере высшего образования, международных отчетов по цифровому образованию и научной литературы по learning analytics. Результаты показывают, что такие показатели, как посещаемость, академическая успеваемость, накопление кредитов, пересдачи и своевременное окончание обучения, позволяют выявлять академические риски на раннем этапе. Однако эффективное использование данных требует контроля качества информации, этического управления, институциональной ответственности и педагогического сопровождения. Делается вывод, что HEMIS следует рассматривать не только как отчётную платформу, но и как инструмент внутреннего повышения качества.*

Ключевые слова: *HEMIS; высшее образование; внутреннее обеспечение качества; академический прогресс; аналитика обучения; Узбекистан.*

Abstract. *This paper examines how student progress indicators generated through Uzbekistan's Higher Education Management Information System (HEMIS) can support internal quality assurance in higher education institutions. The objective is to propose a practical framework for transforming administrative student data into early-warning*

and improvement-oriented quality assurance tools. The study applies qualitative document analysis of national higher education policies, digital education reports and international literature on learning analytics. The findings show that indicators related to attendance, academic achievement, credit accumulation, retakes and timely graduation can help universities identify academic risks at an early stage. However, the effective use of such data requires data quality control, ethical governance, institutional responsibility and pedagogical follow-up. The paper concludes that HEMIS should be viewed not only as a reporting platform, but also as a potential instrument for evidence-based internal quality enhancement.

Keywords: *HEMIS; higher education; internal quality assurance; student progress; learning analytics; Uzbekistan.*

Introduction

Digital transformation has become an important direction of higher education reform in Uzbekistan. The Strategy "Uzbekistan–2030" emphasizes the development of human capital, digital governance and the modernization of education as key national priorities [1]. Earlier, the Concept for the Development of the Higher Education System of the Republic of Uzbekistan until 2030 identified quality improvement, internationalization, academic modernization and the expansion of access to higher education as strategic goals [2].

In this context, higher education institutions increasingly rely on digital information systems for academic administration, student registration, curriculum management and reporting. One of the most visible examples is the Higher Education Management Information System, commonly known as HEMIS. Although HEMIS is

often discussed as an administrative platform, its potential role in internal quality assurance remains insufficiently analyzed.

The problem addressed in this paper is the gap between data collection and quality improvement. Universities may collect large amounts of student-related information, but such data do not automatically improve educational quality. Data become meaningful only when they are interpreted, discussed and used for pedagogical and institutional decisions [3].

The objective of this paper is to examine how HEMIS student progress indicators can be used as early-warning tools for internal quality assurance. The paper focuses on a specific and practical question: How can universities transform student progress data from HEMIS into internal quality assurance actions?

The paper addresses three research questions:

1. What types of student progress indicators are relevant for internal quality assurance?
2. How can these indicators be used for early identification of academic risk?
3. What institutional conditions are necessary for using HEMIS data responsibly and effectively?

The relevance of this topic is connected with the broader international trend toward evidence-based higher education management. Learning analytics and educational data systems are increasingly used to support student retention, academic monitoring and institutional decision-making [4]. However, international experience also shows that the effectiveness of data-driven education depends not only on technology, but also on ethical governance, staff capacity and institutional responsibility [5].

Methodology

This study applies a qualitative analytical approach based on document analysis and conceptual modelling. The research does not aim to measure the technical performance of HEMIS or to conduct a statistical evaluation of a specific university. Instead, it develops a practical framework for understanding how student progress data available through digital higher education management systems can support internal quality assurance.

The study is based on three groups of sources:

1. National policy documents related to higher education development and digital transformation in Uzbekistan;
2. International literature on learning analytics, student success and data-informed quality assurance;
3. Conceptual analysis of student progress indicators that are commonly used in higher education management systems.

Document analysis is appropriate for this research because the paper focuses on policy-oriented and methodological issues [6]. This approach allows the author to identify the relationship between digital data collection, institutional quality assurance and student academic support.

The analysis proceeds in three stages. First, the paper identifies the main functions of student progress data in higher education. Second, it classifies relevant indicators that may be extracted from digital management systems such as HEMIS. Third, it

proposes an institutional model for using such indicators in early-warning and quality assurance processes.

HEMIS and Internal Quality Assurance in Higher Education

HEMIS is designed to support the digital administration of higher education institutions in Uzbekistan. It includes tools for student records, academic data, curricula, attendance, assessment results and administrative reporting [7]. In practical terms, HEMIS helps universities collect standardized information about students and educational processes.

However, from the perspective of internal quality assurance, the value of HEMIS lies not only in digital record keeping. Its broader potential is connected with the possibility of using academic data for continuous improvement. Internal quality assurance refers to institutional processes aimed at monitoring, evaluating and improving the quality of teaching, learning, assessment and student support [8].

In this regard, student progress indicators are particularly important. They reflect the movement of a student through the educational process and may reveal academic difficulties before they become irreversible. If universities use these indicators only for administrative reporting, their potential remains limited. If they are used for analysis and intervention, they can become an important tool of educational quality management.

The European Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG) emphasize that institutions should collect and analyse relevant information for the effective management of their programmes and student learning processes [9]. This idea is also applicable to Uzbek higher education, where

digital platforms such as HEMIS can become a basis for evidence-based institutional decision-making. Recent Uzbekistan government decisions on improving the quality of higher education further reinforce the importance of institutional self-assessment and monitoring [10].

Student Progress Indicators as Early-Warning Signals

Student progress indicators may be understood as measurable signs that show whether a student is successfully moving through the educational programme. In the context of HEMIS and similar platforms, the following indicators are especially relevant.

1. Attendance Indicators

Attendance remains one of the simplest but most important indicators of student engagement. Frequent absence from classes may signal academic difficulties, low motivation, health problems, financial pressure or weak adaptation to university life. In many cases, attendance decline appears earlier than academic failure [11].

From the perspective of early warning, attendance data should not be treated only as a disciplinary measure. Instead, it should be interpreted as a potential signal for academic and psychological support. For example, if a student misses several classes in one subject, the problem may be local. If absence is observed across several subjects, the risk may be systemic.

2. Academic Achievement Indicators

Grades and assessment results provide direct information about student learning outcomes. However, the value of academic data increases when they are analysed

dynamically. A single low grade may not indicate serious risk, but repeated decline across several assessments may point to learning difficulties.

Academic achievement indicators may include:

- midterm results;
- final exam results;
- continuous assessment scores;
- failed modules;
- repeated low performance in core subjects.
- Learning analytics studies show that academic performance data can help institutions identify students who need additional support if such data are analysed in a timely and systematic way [4].

3.Credit Accumulation Indicators

In credit-based education systems, credit accumulation is a key indicator of academic progress. A student who does not accumulate the required number of credits may face delayed graduation, increased financial burden and eventual dropout risk [12].

Credit accumulation data can show whether students are progressing according to the planned academic trajectory. Slow credit accumulation may indicate that a student needs academic advising, curriculum support or changes in workload distribution.

4. Retake and Reassessment Indicators

Repeated retakes may reflect deeper academic or organisational problems. These may include weak prior knowledge, difficulties in understanding the course content, mismatch between teaching methods and student needs, or excessive assessment pressure.

If HEMIS data show that many students fail or retake the same course, the issue may not be limited to individual students. It may point to the need for curriculum review, teaching-method improvement or reassessment of course difficulty.

5. Timely Graduation Indicators

Timely graduation is an important institutional quality indicator. Delayed graduation may be associated with academic failure, administrative obstacles, financial difficulties or insufficient academic support [13].

Tracking graduation progress through HEMIS can help universities identify groups of students who are at risk of not completing their programmes on time. This is especially important for monitoring educational effectiveness at the level of faculties, departments and programmes.Table 1 summarises the five categories of student progress indicators discussed above, together with the types of data available in HEMIS and their relevance to internal quality assurance.

Table 1. Student progress indicators and their quality assurance relevance

No.	**Indicator Category**	**Example Data in HEMIS**	**Quality Assurance Relevance**
1	Attendance	Number of absences per course, per week	Early signal of disengagement; trigger for academic support
2	Academic Achievement	Midterm scores, final exam grades, failed modules	Identification of learning difficulties; curriculum review

3	Credit Accumulation	Total credits earned vs. required per semester	Monitoring academic trajectory; advising intervention
4	Retakes / Reassessments	Number of retakes per student, per course	Detection of systemic teaching or assessment problems
5	Timely Graduation	Expected vs. actual graduation date	Institutional effectiveness monitoring; resource planning

Proposed Framework for Using HEMIS Data in Internal Quality Assurance

Based on the analysis above, this paper proposes a five-stage framework for transforming HEMIS student progress data into internal quality assurance actions.

Stage 1: Data Collection

At this stage, the university collects student-related data through HEMIS. These include attendance, grades, credit accumulation, retakes and graduation status. The main requirement at this stage is data completeness and accuracy. Poor-quality data may lead to incorrect conclusions. Therefore, universities should establish clear responsibilities for data entry, verification and correction.

Stage 2: Risk Identification

At the second stage, collected data are used to identify students or groups of students who demonstrate academic risk. Risk may be defined through threshold indicators, for example:

- repeated absence from classes (e.g., more than 20% in a given period);

- low scores in two or more assessments;
- failure to accumulate required credits for the semester;
- repeated retakes of the same course;
- delayed academic progression beyond the planned timeline.
- The purpose of this stage is not to punish students, but to detect problems early.

Stage 3: Academic Interpretation

Data should be interpreted by academic staff, not only by technical administrators. Numbers alone cannot explain the reasons behind student difficulties. Teachers, academic advisors and department heads should discuss whether the problem is individual, curricular or institutional.

For example, if only one student fails a course, the problem may be individual. If a large group fails the same course, the problem may be related to teaching methods, course design or assessment criteria [14].

Stage 4: Intervention and Support

After risk identification and interpretation, the institution should provide support. Possible interventions include:

- academic advising;
- additional consultations;
- peer tutoring;
- revision sessions;
- psychological support;
- communication with parents in appropriate cases;
- curriculum or assessment review.
- This stage is the most important because data-driven quality assurance is

meaningful only if it leads to action [5].

Stage 5: Monitoring and Feedback

The final stage involves monitoring whether the intervention has produced positive results. If attendance improves, grades increase or credit accumulation returns to normal, the intervention may be considered effective. If not, the university should revise its approach.This feedback loop turns HEMIS from a static reporting system into a dynamic quality assurance tool.Table 2 presents the five-stage framework in a structured format.

Table 2. Five-stage framework for HEMIS-based internal quality assurance

Stage	Name	Key Actions	Responsible Actors
1	Data Collection	Record attendance, grades, credits, retakes, graduation status in HEMIS	Registrar office, teachers, IT staff
2	Risk Identification	Apply threshold criteria to flag at-risk students or courses	Quality assurance unit, data analysts
3	Academic Interpretation	Analyse root causes; distinguish individual vs. systemic issues	Teachers, department heads, academic advisors
4	Intervention & Support	Provide advising, tutoring, curriculum review or psychological support	Academic advisors, student affairs, faculty
5	Monitoring & Feedback	Track outcomes of interventions; adjust strategies accordingly	Quality assurance unit, institutional leadership

Ethical and Institutional Challenges

The use of student data in higher education raises important ethical questions. Digital platforms can improve academic support, but they can also create risks if data are misused. International literature emphasises that learning analytics should be based on transparency, student consent, privacy protection and responsible data governance [15]. Several challenges are especially relevant.

Data Privacy. Student data are sensitive. Universities must ensure that information about attendance, grades and academic risk is not used inappropriately or shared without legitimate institutional purposes.

Risk of Labelling. Early-warning systems may unintentionally label students as "weak" or "problematic." This can negatively affect motivation and self-confidence. Therefore, academic risk indicators should be used carefully and confidentially.

Teacher Responsibility. Technology cannot replace pedagogical judgement. HEMIS can show that a student is at risk, but teachers and advisors must understand why this risk exists and how to respond [16].

Institutional Capacity. Effective use of HEMIS data requires trained staff. Universities need data-literate administrators, teachers and academic advisors who can interpret student progress indicators correctly.

Discussion

The analysis shows that HEMIS can support internal quality assurance in at least three ways.

- it helps universities move from reactive to preventive management. Instead of responding to academic failure after it has already occurred, universities can identify warning signs earlier. This preventive approach is consistent with international best practices in student success research [11].
- it strengthens evidence-based decision-making. Academic decisions can be based not only on subjective impressions, but also on structured data. This is particularly important for programme-level quality reviews and accreditation preparation [9].
- it allows universities to evaluate not only individual students, but also the effectiveness of courses, programmes and departments. If many students consistently fail or retake a particular course, this may signal a curriculum or teaching problem rather than an individual student problem.

At the same time, digital data should not be overestimated. Educational quality cannot be reduced to numbers. Student learning is influenced by motivation, social background, teaching quality, institutional culture and personal circumstances [5]. Therefore, HEMIS data should be combined with qualitative feedback from teachers and students.

The main contribution of this paper is the argument that HEMIS should be understood as a potential internal quality assurance mechanism. Its value depends on whether universities can move from administrative use to analytical and pedagogical use.

Conclusion

This paper examined how HEMIS student progress indicators can be used for internal quality assurance in higher education institutions of Uzbekistan. The study

showed that attendance, academic achievement, credit accumulation, retakes and timely graduation indicators can serve as early-warning signals for academic risk.

The proposed five-stage framework — data collection, risk identification, academic interpretation, intervention and monitoring — provides a practical model for transforming digital data into quality improvement actions.

The paper concludes that HEMIS should not be viewed only as an administrative reporting platform. If properly managed, it can become an important instrument for evidence-based internal quality assurance. However, effective use of HEMIS requires reliable data, ethical governance, teacher involvement, academic advising and institutional responsibility.

Further research may focus on empirical case studies of specific universities in Uzbekistan, quantitative analysis of student progress data, and the development of predictive models for student success.

References

1. President of the Republic of Uzbekistan. Decree No. PF-158 "On the Strategy Uzbekistan–2030." Tashkent, 2023.

2. President of the Republic of Uzbekistan. Decree No. PF-5847 "On Approval of the Concept for the Development of the Higher Education System of the Republic of Uzbekistan until 2030." Tashkent, 2019.

3. Schildkamp K. Data-based decision making for school improvement: Research insights and gaps // Educational Research. 2019. Vol. 61, No. 3. P. 257–273. https://doi.org/10.1080/00131881.2019.1625716

4. Ifenthaler D., Yau J.Y.K. Utilising learning analytics to support study success in higher education: a systematic review // Educational Technology Research and Development. 2020. Vol. 68. P. 1961–1990. https://doi.org/10.1007/s11423-020-09788-z

5. UNESCO. Technology in education: A tool on whose terms? Global Education Monitoring Report 2023. Paris: UNESCO, 2023.

6. Bowen G.A. Document analysis as a qualitative research method // Qualitative Research Journal. 2009. Vol. 9, No. 2. P. 27–40. https://doi.org/10.3316/QRJ0902027

7. Higher Education Management Information System (HEMIS). Official platform. Available at: https://hemis.uz/ (Accessed: 20 December 2025).

8. Urinov B.N. Issues of quality assurance in higher education of Uzbekistan // International Journal of Innovative Technologies in Economy. 2021. No. 2(34). P. 1–6. https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijite/30062021/7592

9. European Association for Quality Assurance in Higher Education (ENQA). Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). Brussels: ENQA, 2015.

10. President of the Republic of Uzbekistan. Decree No. PQ-36 "On measures to further improve the quality of education in higher education institutions and ensure their active participation in comprehensive reforms implemented across the country." Tashkent, 2023.

11. Jayaprakash S.M., Moody E.W., Lauría E.J.M., Regan J.R., Baron J.D. Early alert of academically at-risk students: An open source analytics initiative // Journal of Learning Analytics. 2014. Vol. 1, No. 1. P. 6–47. https://doi.org/10.18608/jla.2014.11.3

12. Tinto V. From retention to persistence // Inside Higher Ed. 2022. Available

at: https://www.insidehighered.com/views/2022/09/01/how-improve-student-persistence-opinion (Accessed: 15 December 2025).

13. Tight M. Student retention and engagement in higher education // Journal of Further and Higher Education. 2020. Vol. 44, No. 5. P. 689–704. https://doi.org/10.1080/0309877X.2019.1576860

14. Wong B.T.M., Li K.C. A review of learning analytics intervention in higher education (2011–2018) // Journal of Computers in Education. 2020. Vol. 7. P. 7–28. https://doi.org/10.1007/s40692-019-00143-7

15. Tsai Y.S., Gašević D., Whitelock-Wainwright A., Muñoz-Merino P.J., Moreno-Marcos P.M., Fernández A.R., Kloos C.D. SHEILA: Supporting higher education to integrate learning analytics // Journal of Learning Analytics. 2020. Vol. 7, No. 3. P. 78–93. https://doi.org/10.18608/jla.2020.73.2

16. Dollinger M., Lodge J.M. Co-creation strategies for learning analytics // Proceedings of the 8th International Conference on Learning Analytics and Knowledge. 2018. P. 97–101. https://doi.org/10.1145/3170358.3170372

СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ЁРДАМИДА СТАТИСТИК МАЪЛУМОТЛАР ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ УСУЛЛАРИ

Жанадилов Шаҳбоз Ўктамович
Халқаро Нордик университети
e-mail: shohboz1988@gmail.com

Аннотация. *Мақолада статистик маълумотлар хавфсизлигини таъминлашда сунъий интеллект технологияларидан самарали фойдаланиш жараёнлари, ҳамда истиқболлари келтирилган. Ўзбекистонда ва жаҳон мамлакатларида ахборот ресурслари ва тизимларига қилинган кибер ҳужумлар таҳлил қилинган, ахборот хавфсизлигини таъминлашда сунъий интеллектга асосланган рақамли технологиялар ва тизимлар ўрганилган. Сунъий интеллектга асосланган кибер ҳужумларни мониторинг қилиш тизими - SIEM ахборот тизимларининг функционал имкониятлари келтирилган.*

Калит сўзлар: *рақамли технологиялар, сунъий интеллект, ахборот тизими, SIEM, статистика, DLP, танланма кузатувлар, мониторинг тизими, веб сайт, алгорит, ахборот ресурслари, киберҳужум, кибер жиноятчи.*

Аннотация. *В статье представлены процессы и перспективы эффективного использования технологий искусственного интеллекта в обеспечении безопасности статистических данных. Проанализированы кибератаки на информационные ресурсы и системы в Узбекистане и других странах, изучены цифровые технологии и системы на основе искусственного интеллекта для обеспечения информационной безопасности. Представлены*

функциональные возможности информационных систем SIEM – системы мониторинга кибератак на базе искусственного интеллекта.

Ключевые слова: *цифровые технологии, искусственный интеллект, информационная система, SIEM, статистика, DLP, выборочные наблюдения, система мониторинга, веб-сайт, алгоритм, информационные ресурсы, кибератака, киберпреступник.*

Abstract. *The article presents the processes and perspectives of effective use of artificial intelligence technologies in ensuring the security of statistical data. Cyber attacks on information resources and systems in Uzbekistan and other countries were analyzed, and digital technologies and systems based on artificial intelligence were studied to ensure information security. Functional capabilities of SIEM information systems - monitoring system of cyber attacks based on artificial intelligence are presented.*

Keywords: *digital technologies, artificial intelligence, information system, SIEM, statistics, DLP, selective observations, monitoring system, website, algorithm, information resources, cyber attack, cyber criminal.*

Бугунги кунда интернет ва рақамли технологияларнинг ҳаётимизга жадал кириб келиши, кибер жиноятчилар учун кўпроқ имкониятлар яратиб бермоқда. Кибер жиноятчилар ўзларининг киберҳужумларини рақамли технологиялардан фойдаланган ҳолда янада тажовузкорроқ даражада ривожлантирмоқдалар. Covid-19 пандемияси сабабли ташкилотларда виртуаллаштирилган ахборот-коммуникация технологияларига ўтиши ва аҳолига онлайн хизмат кўрсатишни йўлга қўйиши, ташкилотларнинг ахборот ресурслари ва тармоқ инфратузилмалари киберҳужумларида ҳам ўзига хос силжишни кўрсатди.

Тадқиқотларимиз шуни кўрсатмоқдаки, пулларни, интеллектуал мулкни, шахсий ва молиявий маълумотларни ўғирлаш, онлайн фирибгарлик, ахборот

ресурслари ва тизимларини бузиш ва йўқ қилиш, обрўга путур етказиш каби бир қатор кибержиноятларнинг глобал нархи 2022 йилдаги 8,44 трлн. АҚШ доллардан иборат бўлган бўлса, 2027 йилга келиб бу кўрсаткич 23,84 трлн. АҚШ долларига етиши кутилмоқда. ”[143]

Мамлакатимизда ҳам веб-ресурсларга уюштирилган киберҳужумлар тобора кўпайиб бормоқда. Тармоқ ҳужумларига қарши автоматлаштирилган ҳимоя тизимларида жамланган маълумотларнинг таҳлилига кўра, киберҳимоядаги давлат ташкилотлари веб-ресурсларига 2022 йилда жами 17 мингга яқин ҳолатда тармоқ ҳужумлари амалга оширилганлиги қайд этилган ва ўз вақтида блокланиши таъминланган.

Тадқиқотларимиз давомида мамлакатимиздаги давлат ташкилотлари веб-ресурсларга уюштирилган жами киберҳужумлар турлари кесимида умумий кўрсаткичдан қуйида кўрсатилган улушларда тақсимланганлиги аниқланди. Бунда, 2022 йилнинг 1-чорагида сканерларни аниқлаш 21,2 %ни ташкил қилган бўлса, шу йилнинг 2-чорагида 2,1 %га ошиб, 23,3 га етган. SQL-инъекция, масофавий файлни киритиш (LFI), PHP - кодларни жойлаштириш ва сайтлараро скриптинг (XSS) каби киберҳужум турларини қўллаш ҳолатлари ҳам 2022 йилнинг 2-чорагида ортганлиги кузатилмоқда (1-расм).[144]

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 9 апрелда “Давлат бошқарувининг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш ҳамда мамлакатнинг статистика салоҳиятини ошириш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4273-сон қарорига асосан статистика амалиётига инновацион технологияларни жорий этиш доирасида e-stat 4.0 - давлат статистика ҳисоботларни қабул қилиш ахборот тизими, “Танланма кузатувлар” ахборот

[143] https://www.statista.com – Статистик маълумотлар портали.
[144] https://csec.uz – “Киберхавфсизлик маркази” ДУК расмий веб сайти.

тизими, DLP-маълумот чиқиб кетишини олдини олиш ахборот тизими каби бир қатор ахборот ресурслари ва тизимлари ишга туширилди.

1-расм. Мамлакатимиздаги веб-ресурсларга уюштирилган киберҳужумлар турлари (% да).

Статистика агентлигининг расмий веб сайти – stat.uz дан кунига ўрта ҳисобда 4 мингдан ортиқ ташриф буюрувчи фойдаланиши, e-stat 4.0 ахборот тизими орқали 500 мингдан ортиқ юридик ташкилотлар статистика ҳисоботларини электрон шаклда топшириши ва “Танланма кузатувлар” ахборот тизими орқали бир ойда ўрта ҳисобда 1,2 млн.дан ортиқ товар ва хизматларнинг нархлари ўрганилишини ҳисобга олсак, Статистика агентлигининг веб сайтлари ва ахборот тизимларига киберҳужумларнинг зарари қанчалик катта бўлишини тасаввур қилиш қийин эмас.

Тадқиқотлармиз шуни кўрсатмоқдаки, Статистика агентлиги ахборот тизимларига доимий равишда пайдо бўладиган кибертаҳдидларни кузатиш кўплаб юқори малакали мутахассисларни талаб қилади. Аммо ахборот хавфсизлигини таъминлаш жараёнларига сунъий интеллект технологияларини самарали жорий этиш мутахассислар ишининг бир қисмини ўз зиммасига олиши мумкин. Чунки сунъий интеллект ахборот тизимлари ва тармоқлардаги заифликларни топиш, кодлаштириш ва таҳдидларни аниқлашни юқори тезликда амалга оширади. Инсон томонидан бошқариладиган ахборот тизимларининг периметрлари кенгайиб, таҳдидлар ва заифликларни аниқлаш ва маълумотларини ҳимоя қилиш жуда катта муаммога айланмоқда.

Бугунги кунда сунъий интеллект (СИ)нинг учта тури мавжуд:

1. Заиф СИ — битта вазифани бажариш учун дастурлаштирилган, яъни об-ҳавони кузатиш, шахмат ўйнаш ёки корпоратив маълумотларни таҳлил қилиш

каби. Бундай сунъий интеллект реал вақт режимида ишлаши мумкин, лекин у фақат чекланган маълумотлар тўпламидан фойдаланади. Натижада, бу тизим фақат ўзи ҳал қилишга ўргатилган муайян муаммони ҳал қила олади.

2. Кучли СИ — инсон ақлига ўхшаш. Бошқача қилиб айтганда, у ҳар қандай ақлий вазифани муваффақиятли бажара олади ва одамлар қила оладиган когнитив қобилиятларга, шу жумладан онгга эга.

3. Супер СИ — файласуф Ник Бостром томонидан таърифланганидек: "Бу деярли барча соҳаларда инсоннинг когнитив қобилиятларидан сезиларли даражада юқори бўлган ҳар қандай ақлдир". Супер сунъий интеллект ҳар жиҳатдан инсондан устун бўлади — ижодкорликдан тортиб, ҳаётий донолик ва муаммоларни ҳал қилишгача. Машиналар биз инсониятнинг энг қобилиятли вакилларида ҳам кўрмаган ақл-заковатни намойиш эта олади.

Рақамли технологияларнинг ривожланиши натижасида киберҳужумлар ҳам анча мураккаб ва ўта вайронкор бўлиб бормоқда. Буюмлар интернети (ИоТ), булутли ҳисоблаш, маълумотларни қайта ишлаш марказлари (МҚМ) ва шунга мос равишда катта ҳажмли маълумотларни қайта ишлаш технологияларининг жадал ривожланиши муносабати билан ахборот хавфсизлиги таъминлашда методологиянинг тубдан ўзгариши юз бермоқда.

Бугунги кунга қадар ахборот ресурсларига ёки ахборот тизимлари объектларига хавфсиз кириш учун виртуал хусусий тармоқлар (VPN)дан криптографик усулларга асосланган туннель сифатида фойдаланиларди. Аммо VPNдан фойдаланилганда фойдаланувчилар ташкилот тармоғига уланганларидан сўнг ахборот ресурслари ва объектларини бошқаришда кенг имкониятларга эга бўладилар. Ҳар қандай вақтда фойдаланувчи ташкилот маълумотлари, ахборот тизимлари ва интеллектуал мулкига таҳдид солиши мумкин.

Статистик маълумотлар мавжудлигини таъминлаш ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг ажралмас қисмидир, шунинг учун статистика ахборот тизимларининг хавфсизлигини мониторинг қилиш тизимлари мажбурий восита ҳисобланади. Ахборот хавфсизлиги мониторинги тизимлари сифатида SIEM (Security Information Event Management) ҳодисаларни бошқариш тизимидан самарали фойдаланиш мумкин. Бундай тизимлар сунъий интеллект технологияларига асосланган ҳолда турли хил тармоқ хизматлари ва унинг тугунларининг (серверлар, тармоқ ускуналари, иловалар ва бошқалар), шу жумладан ахборот хавфсизлиги қуйи тизимларининг ишлаш ҳолатини мавжудлик мезонлари асосида мониторинг қилиш учун мўлжалланган. Тизимда мониторинг қилиш учун қуйидаги асосий усуллардан фойдаланилади:

- аппарат ресурсларидан фойдаланиш тўғрисидаги турли маълумотлар, кўрсаткичлар ва ҳисоблагичларни, қоида тариқасида, кузатилаётган тугунларда ўрнатилган агентлар орқали ёки SNMP протоколи ёрдамида тўплайди ва сақлайди;

- ахборот тизимлари фаолиятидаги фавқулодда вазиятларга жавоб бериш ёки узлуксиз ишлаш кўрсаткичларининг чегаравий қийматларига эришишни аниқлаш ёки тахмин қилиш учун тўпланган маълумотларни таҳлил қилиш ва корреляция қилиш;

- берилган сценарий бўйича ахборот тизимларининг ишлашини олдиндан дастурлаштирилган тестларни автоматлаштирилган тарзда текширадиган;

- корреляция босқичида кўрсаткичларда сезиларли оғишлар аниқланганда, белгиланган скриптлар, дастурлар ёки вазифаларни бажариш шаклида тизимнинг автоматлаштирилган жавоби;

- тизимларнинг ишлаши ва мавжудлигида аниқланган ўзгаришлар ҳақида огоҳлантиришлар яратиш;

- киберҳужумлар аномалияларини аниқлашга ёрдам берадиган диаграммалар шаклида тўпланган маълумотларни визуализация қилиш;

- ахборот хавфсизлиги таҳдидларига оид тўпланган маълумотларни маълумотлар базасида сақлаш.

Хулоса қилиб айтсак, статистика фаолиятида сунъий интеллект ёрдамида киберҳужумларга қарши тизимлар янада ишончли ва тезроқ ишлайди, бу эса расмий статистика маълумотлари фойдаланувчилари ишончини ошириб, статистика ташкилотларида ахборот хавфсизлигини таъминлаш учун ҳаражатларни кескин камайтириш имконини беради. Сунъий интеллект гибрид муҳитдаги статистик маълумотларни ҳимоя қилиши, назорат қилиши ва зарарли дастур ҳужумларининг 99 %ини олдини олиши мумкин.

Бундан ташқари, сунъий интеллект булутли технологияга асосланган бўлса, ахборот тизимларига юк кескин ошганда (масалан, хакерлар серверга "ҳужум" қилганда) сунъий интеллект томонидан автоматик равишда “булут”даги ахборот хавфсизлиги периметрини кенгайтириш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақамли Ўзбекистон – 2030 стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2020 йил 5 октябрдаги ПФ-6079-сон фармони

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 13 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси давлат бошқарувига рақамли иқтисодиёт, электрон ҳукумат ҳамда ахборот тизимларини жорий этиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5598-сон фармони.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 28 апрелдаги “Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4699-сон қарори.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 9 апрелдаги “Давлат бошқарувининг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш ҳамда мамлакатнинг статистика салоҳиятини ошириш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4273-сон қарори.

5. Бегалов Б.А., Жуковская И.Е. Методологические аспекты влияния информационного общества на инновационное развитие экономики. Монография. Ташкент: Фан ва технологиялар. 2016. – 134 с.

6. Жуковская И.Е. Совершенствование методологии использования информационно-коммуникационных технологий в статистической деятельности в условиях формирования цифровой экономики. Автореф. дисс... докт. экон. наук. Ташкент.: ТГЭУ, 2020. 81 с.

7. Ахмедов У.М. Статистик функционал масалаларни мураккаб ахборот тизимлари асосида ечишни такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси - Тошкент: ТДИУ, 2021, - 156 б.

8. В человеческом мозге столько же «транзисторов», сколько их в мировой ИТ-инфраструктуре. – https://www.cell.com/neu ron/fulltext/S0896-6273(10)00766

9. Артамонов В.А. Безопасность информационно-коммуникационных технологий в контексте устойчивого развития социума / В.А. Артамонов, Е.В. Артамонова, Л.А. Кулак // Цифровая трансформация. 2019. – № 2. – С. 36–45.

10. Кибербезопасность, будущее и ИИ. – https://www.securitylab.ru

11. Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. – URL: https://lex.uz/

12. Статистика агентлиги. Расмий веб-сайт. – URL: https://stat.uz

13. Statista. Статистик маълумотлар портали. – URL: https://www.statista.com

14. “Киберхавфсизлик маркази” ДУК. Расмий веб-сайт. – URL: https://csec.uz

НЕЧЕТКАЯ ЛОГИКА И НЕЙРОННЫЕ СЕТИ В ПРОГНОЗИРУЮЩЕМ УПРАВЛЕНИИ ПРОЦЕССАМИ БИОЛОГИЧЕСКОЙ ОЧИСТКИ СТОЧНЫХ ВОД

Маннобжонов Бобурбек Зокиржон ўғли

Андижанском институте сельского хозяйства и агротехнологий

e-mail: bbmannobjonov321@gmail.com

Аннотация. *В работе рассматриваются теоретические и инженерные аспекты применения гибридных систем нечеткой логики и нейронных сетей в задачах прогнозирующего управления процессами биологической очистки сточных вод. Высокая нелинейность, неопределенность и вариабельность данных, присущие биореакторам, ограничивают эффективность классических ПИД-регуляторов, что обусловливает необходимость разработки интеллектуальных алгоритмов управления. Предложена формализованная система условий корректного функционирования нечеткого регулятора типа Мамдани, включающая требования к определению переменных, формированию функций принадлежности, построению базы правил, процедурам фаззификации, агрегирования и дефаззификации. Показано, что для обеспечения устойчивости и адаптивности управления необходимо сочетание нечеткой логики с нейросетевыми предикторами (LSTM, ANFIS) в рамках модели прогнозирующего управления (MPC). Сформулированы инженерные ограничения, гарантирующие недопущение аноксии, предотвращение накопления аммония и минимизацию энергозатрат. Обоснована перспективность гибридных архитектур для*

создания надежных систем автоматического управления очистными сооружениями.

Ключевые слова: *биологическая очистка сточных вод, нечеткая логика, нейронные сети, прогнозирующее управление, LSTM, ANFIS, биореактор, адаптивное управление, условия корректности.*

Введение

Актуальность и проблематика интеллектуального управления биореакторами. Процессы биологической очистки сточных вод характеризуются высокой степенью нелинейности, многокомпонентностью и стохастичностью входных параметров. Классические линейные методы автоматического регулирования − ПИД-регуляторы, широко применяемые на очистных сооружениях, − демонстрируют ограниченную эффективность в условиях переменной нагрузки и неопределенности [1,2]. Как справедливо отмечается в современной литературе, сложность процессов в аэротенках обусловлена не только физической структурой реакторов, но и биологическими процессами, управляемыми микроорганизмами активного ила, которые чрезвычайно чувствительны к изменениям характеристик притока, температуры и концентрации питательных веществ [2].

В связи с этим в последние годы особое внимание уделяется разработке прогнозирующих интеллектуальных алгоритмов управления, основанных на комбинации нечеткой логики, искусственных нейронных сетей и современных моделей предсказания динамики системы. Как показано в работе [1], применение гибридных архитектур, сочетающих нейросетевые предикторы и нечеткие регуляторы, позволяет снизить энергопотребление аэрации до 8% по сравнению с традиционными контроллерами при одновременном повышении стабильности переходных режимов.

Обзор литературы по данной теме

Функциональная роль нечеткой логики и нейронных сетей в управлении биореактором.

Нечеткая логика представляет собой эффективный инструмент для описания эвристических знаний оператора и формализации неопределенных зависимостей, возникающих в биотехнологических системах. В отличие от жестких логических правил, нечеткие правила позволяют учитывать плавные переходы между технологическими режимами. В работе [2] используется нечеткая система типа Мамдани, которая в последние годы активно применяется в задачах управления очистными сооружениями.

Формально система описывается следующим образом:

$$DO(t+1) = F(DO(t), NH_4^+(t), S(t), Q_{air}(t)),$$

где DO(t) − концентрация растворенного кислорода; $NH_4^+(t)$ − концентрация аммонийного азота; S(t) − концентрация органического субстрата; F − оператор нечеткого вывода.

База правил формируется на основе экспертных оценок технологов и имеет вид:

Ri: ЕСЛИ DO “низкий” И NH_4^+ “высокий”, ТО Q_{air} “увеличить”.

Как показывает анализ литературы [2], нечеткие контроллеры демонстрируют высокую эффективность в управлении внутренней рециркуляцией нитратов, обеспечивая до 57,9% снижения превышений по аммонию и 38% экономии энергии при соответствующем проектировании базы правил.

Для каждой входной переменной задается набор функций принадлежности с треугольным или гауссовым распределением:

$$\mu_A(x) = \exp\left(-\frac{(x-c)^2}{2\sigma^2}\right)$$

Корректность функционирования нечеткой системы требует выполнения трех ключевых условий [8]:

1. Полнота: Для любого значения x из области определения существует хотя бы одно нечеткое множество A такое, что $\mu_A(x) > 0$. Это гарантирует, что ни одна ситуация не останется без управляющего воздействия.

2. Перекрываемость: $\min\left(\mu_{A_i}(x), \mu_{A_j}(x)\right) > \delta$ при переходе между соседними множествами, что обеспечивает плавность управления без разрывов.

3. Нормируемость: $\max_i \mu_{A_i}(x) = 1$ для всех x, что позволяет корректно интерпретировать степени принадлежности.

В разработанной системе используется 415 продукционных правил, охватывающих широкий спектр технологических состояний − от низких нагрузок по БПК до перегрузочных режимов.

Методология исследования.

Нейросетевые модели прогнозирования динамики биореактора

Нечеткие регуляторы, обеспечивая устойчивое управление в областях неопределенности, сами по себе не обладают прогнозирующей способностью. Поэтому они комбинируются с нейросетевыми моделями, способными генерировать предсказания будущих состояний биореактора. Как показано в работе [7], применение LSTM-сетей для моделирования динамики биореактора позволяет достичь высокой точности прогнозирования при сравнительно небольших вычислительных затратах.

Архитектура LSTM специально разработана для работы с временными рядами, что делает ее особенно эффективной для моделирования

биотехнологических процессов. В работе [3] успешно продемонстрировано применение LSTM-сетей в составе модели прогнозирующего управления для анаэробных процессов очистки. LSTM-предиктор обучается на исторических данных для предсказания ключевых параметров:

$$\hat{y}(t+k) = \text{LSTM}(y(t), u(t), \theta)$$

где $\hat{y}(t+k)$ − прогноз на k шагов вперед, $u(t)$ − управляющие воздействия, θ− обучаемые параметры сети.

Исследования показывают, что комбинация LSTM с MPC и верификацией рациональности позволяет снизить потребление кислорода на 7% при сохранении стабильной траектории управления.

Особого внимания заслуживают адаптивные нейро-нечеткие системы вывода, объединяющие преимущества нейронных сетей (обучаемость) и нечеткой логики [8]. В работе [2] представлена гибридная ANFIS-RL стратегия, которая позволила снизить индекс качества на 7,2%, уменьшить превышения по общему азоту на 78% и сократить затраты на аэрацию на 9,8 кВт·ч/день.

Сопряжение нечеткой логики и нейронных сетей в прогнозирующем управлении

Эффективное решение задачи управления биореактором достигается при каскадном сопряжении нейросетевого предиктора и нечеткого регулятора [6]. Предлагается архитектура, в которой LSTM-сеть или ANFIS обеспечивает прогноз будущих состояний системы, а нечеткий контроллер на основе этого прогноза принимает решение об управляющем воздействии.

Структурно система описывается следующим образом:

1. Блок прогнозирования:

$$\left[DO_{\text{pred}}(t+1),\ NH_{4,\text{pred}}(t+1),\ S_{\text{pred}}(t+1)\right] = \text{Predictor}\left(DO(t),\ NH_4(t),\ S(t),\ u(t)\right)$$

2. Блок нечеткого вывода:

$$u(t) = \text{FLC}\left(DO_{\text{pred}}(t+1), NH_{4,\text{pred}}(t+1), e(t), \Delta e(t)\right)$$

3. Блок адаптации: Коррекция параметров функций принадлежности на основе ошибки прогноза.

Для обеспечения надежной работы гибридной системы необходимо выполнение следующих условий:

Условие 1 − адаптация параметров функций принадлежности:

$$\mu_A^{new}(x) = \mu_A^{old}(x) + \eta \frac{\partial E}{\partial \mu_A(x)}$$

где η − скорость обучения, E − функция ошибки управления.

Условие 2 − совместимость с MPC: Предиктор должен обеспечивать горизонт прогнозирования, достаточный для компенсации транспортных задержек в системе аэрации.

Условие 3 − устойчивость при переходных режимах:

$$\begin{cases} |DO(t) - DO_{\text{set}}| \le \varepsilon_{DO}, \\ \left|NH_4(t) - NH_{4,\text{set}}\right| \le \varepsilon_{NH} \end{cases}$$

при резких колебаниях концентраций.

В работе обоснована устойчивость подобных гибридных систем на основе теоремы Ляпунова, что является необходимым условием для практического внедрения.

Для реального биореактора нечетко-нейросетевая система управления должна обеспечивать соблюдение следующих технологических ограничений:

1. Недопущение аноксии: $DO(t) \ge DO_{min}$, где DO_{min} − критическое значение, ниже которого начинается подавление нитрификации.

2. Предотвращение накопления аммония: $NH_4^+(t) \leq NH_4^+{}_{max}$.

3. Ограничение энергопотребления: $Q_{air}(t) \leq Q_{air.max}$.

4. Плавное изменение управляющего воздействия: $|\Delta Q_{air}(t)| \leq \Delta Q_{air.max}$.

Анализ и результаты

Разработанная система условий корректности и адаптации гибридного нечетко-нейросетевого регулятора позволяет создать надежную основу для автоматизации процессов биологической очистки. Анализ современной литературы свидетельствует о том, что внедрение подобных систем обеспечивает: снижение энергопотребления аэрации на 7–10%; уменьшение превышений нормативов по азоту аммонийному на 50–78%; повышение стабильности работы очистных сооружений при переменных нагрузках; снижение эксплуатационных затрат на 2–5%.

Особый интерес представляет дальнейшее развитие гибридных архитектур, включающих элементы внимания и метаэвристической оптимизации, что позволяет дополнительно повысить точность прогнозирования и адаптивные свойства системы.

Заключение

В работе представлена формализованная система теоретических и инженерных условий, обеспечивающих корректное и эффективное функционирование гибридных нечетко-нейросетевых систем в задачах прогнозирующего управления биореакторами. Показано, что сочетание нечеткой логики с нейросетевыми предикторами создает синергетический эффект, позволяющий преодолеть ограничения классических регуляторов. Разработанные условия могут служить основой для проектирования промышленных систем автоматического управления очистными сооружениями.

Список литературы

1. Chen W., Tian W., Liu Y., Xin K. Enhancing Safety and Stability in Real-Time Optimization Control for Bioreactors in Wastewater Treatment: A TransLSTM-Net-Based Model Predictive Control with Rationality Verification // IAHR. − 2024.

2. Advanced control strategies for water and sludge lines in wastewater treatment plants using machine learning and computational intelligence // Process Safety and Environmental Protection. − Elsevier, 2025.

3. Pino Santana A., Garcia-Gen S., Dewasme L., Vande Wouwer A. Model predictive control of anaerobic digestion processes using a long short-term memory network predictor // Water Science and Technology. − 2025. − Vol. 92, No 7. − P. 1063-1076.

4. LSTM-Based Model-Predictive Control with Rationality Verification for Bioreactors in Wastewater Treatment // Water. − 2023. − Vol. 15, No 9. − P. 1779.

5. Adaptive type-2 fuzzy-neural switching control for wastewater treatment process under several operating conditions // Information Sciences. − Elsevier, 2024. − Vol. 679. − P. 121130.

6. LSTM-based IMC approach applied in Wastewater Treatment Plants: performance and stability analysis // IFAC-PapersOnLine. − 2020. − Vol. 53, No 2. − P. 16569-16574.

7. An attention infused multi-stage parallel adaptive neuro fuzzy systems framework with metaheuristic optimization for accurate water quality prediction // Discover Artificial Intelligence. − Springer, 2025. − Vol. 5. − P. 359.

8. Santín I., Pedret C., Vilanova R. Fuzzy control for nitrogen removal in wastewater treatment plants // 2020.

GEOGRAPHY & SPATIAL SCIENCES

SIRDARYO VILOYATIDA EKOTURIZMNI RIVOJLANTIRISHNING TABIIY-GEOGRAFIK IMKONIYATLARI

Djalilova Shaxnoza Ziyodulla qizi

Atrof-muhit va tabiatni muhofaza qilish texnologiyalari ilmiy-tadqiqot instituti

shahnozziyodullayevna@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tezisda Sirdaryo viloyatida ekoturizmni rivojlantirishning tabiiy-geografik, ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik asoslari tahlil qilindi. Tadqiqotda O‘zbekiston Respublikasida ekologik turizmni jadal rivojlantirishga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlar, rasmiy turizm ma’lumotlari hamda xalqaro barqaror turizm mezonlariga tayangan holda Sirdaryo daryosi bo‘yi hududlarida ekomarshrutlar, agroturizm, baliq ovlash turizmi, suvbo‘yi dam olish zonalari va ekologik ta’lim yo‘nalishlarini bosqichma-bosqich rivojlantirish taklif etildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Sirdaryo viloyatida ekoturizmni rivojlantirish nafaqat turizm xizmatlarini ko‘paytirish, balki mahalliy aholi bandligini oshirish, tabiatdan oqilona foydalanish va ekologik madaniyatni kuchaytirishning muhim mexanizmi bo‘lishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *Sirdaryo viloyati, ekoturizm, Sirdaryo daryosi, agroturizm, barqaror turizm, ekologik monitoring, turistik marshrut, tabiiy resurslar.*

Аннотация. *В данном тезисе проанализированы природно-географические, социально-экономические и экологические основы развития экотуризма в Сырдарьинской области. На основе нормативно-правовых документов Республики Узбекистан, официальных туристических сведений и международных критериев устойчивого туризма предложено поэтапное*

развитие экомаршрутов вдоль реки Сырдарьи, агротуризма, рыболовного туризма, прибрежных зон отдыха и направлений экологического образования. Результаты показывают, что развитие экотуризма в Сырдарьинской области может стать важным механизмом не только расширения туристических услуг, но и повышения занятости местного населения, рационального природопользования и формирования экологической культуры.

Ключевые слова: *Сырдарьинская область, экотуризм, река Сырдарья, агротуризм, устойчивый туризм, экологический мониторинг, туристический маршрут, природные ресурсы.*

Abstract. *This thesis analyzes the natural-geographical, socio-economic and ecological foundations for developing ecotourism in Sirdarya Region. Based on regulatory documents of the Republic of Uzbekistan, official tourism information and international sustainable tourism criteria, the study proposes the gradual development of eco-routes along the Syrdarya River, agrotourism, fishing tourism, riverside recreation areas and environmental education activities. The findings indicate that ecotourism in Sirdarya Region can serve not only to expand tourism services, but also to increase local employment, promote rational use of natural resources and strengthen environmental culture.*

Key words: *Sirdarya Region, ecotourism, Syrdarya River, agrotourism, sustainable tourism, environmental monitoring, tourist route, natural resources.*

Kirish

Jahon tajribasida ekoturizm tabiatga asoslangan turizmning barqaror shakli sifatida qaraladi. Uning asosiy mazmuni tabiiy hududlarga mas’uliyatli sayohat qilish, tabiatni asrash, mahalliy aholiga iqtisodiy foyda keltirish va tashrif buyuruvchilarda ekologik bilim hamda madaniyatni shakllantirishdan iborat. UN Tourism yondashuvida barqaror turizm biologik xilma-xillikni muhofaza qilish, mahalliy aholining ijtimoiy

farovonligi va iqtisodiy xavfsizligini birgalikda qo‘llab-quvvatlashi kerakligi ta’kidlanadi [1]. Global Sustainable Tourism Council (GSTC) mezonlarida esa barqaror turizm samarali boshqaruv, mahalliy hamjamiyat uchun ijtimoiy-iqtisodiy foyda, madaniy merosni saqlash va atrof-muhitga salbiy ta’sirni kamaytirish kabi to‘rt asosiy yo‘nalish bilan baholanadi [2].

O‘zbekiston sharoitida ekoturizmni rivojlantirish davlat siyosatining dolzarb yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda. Prezidentning 2024-yil 12-yanvardagi PQ-21-son qarori bilan “Tabiatga sayohat” ekoturizmni rivojlantirish milliy dasturi tasdiqlangan. Mazkur hujjatda ekoturizm hududlari uchun elektron xaritalar, turistik so‘qmoqlar, tashrif markazlari, kemping va piknik zonalarini tashkil etish, shuningdek, suv obyektlarining suvni muhofaza qilish zonalarida ruxsat etiladigan turizm xizmatlari bo‘yicha tashkiliy mexanizmlar belgilangan [3]. Bu holat Sirdaryo viloyati kabi suv resurslari, daryo bo‘yi landshaftlari va agrolandshaftlarga ega hududlarda ham ekoturizm loyihalarini ilmiy asosda rejalashtirish imkonini beradi.

Sirdaryo viloyati Markaziy Osiyodagi yirik suv arteriyalaridan biri bo‘lgan Sirdaryo daryosi bo‘yida joylashgan. Rasmiy turizm portalida viloyat ekologik turizmni rivojlantirish uchun katta imkoniyatlarga ega ekani, shuningdek, hududda baliq ovlash va agroturizm yo‘nalishlari mashhurligi qayd etilgan [4]. Bundan tashqari, 2022–2026-yillarda Sirdaryo viloyati hududlarini kompleks rivojlantirishga oid hukumat qarorida turizm obyektlari va dam olish joylarini tashkil etish, turizm infratuzilmasini rivojlantirish hamda xizmatlar hajmini oshirish kabi vazifalar belgilangan [5]. Demak, Sirdaryo viloyatida ekoturizmni rivojlantirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar mavjud davlat dasturlari va hududiy rivojlanish vazifalari bilan bevosita bog‘liqdir.

Tadqiqotning maqsadi va usuli

Ushbu tezisning maqsadi Sirdaryo viloyatida ekoturizmni rivojlantirishning tabiiy-geografik imkoniyatlarini aniqlash, mavjud me’yoriy-huquqiy asoslar bilan

bog‘lash va hudud sharoitiga mos amaliy yo‘nalishlarni taklif etishdan iborat. Tadqiqotda tahliliy-uslubiy yondashuv qo‘llanildi: birinchidan, ekologik turizm bo‘yicha xalqaro mezonlar o‘rganildi; ikkinchidan, O‘zbekiston Respublikasida ekoturizmni rivojlantirishga oid rasmiy hujjatlar tahlil qilindi; uchinchidan, Sirdaryo viloyatining daryo bo‘yi, agrolandshaft, baliqchilik va madaniy-tarixiy imkoniyatlari asosida istiqbolli yo‘nalishlar ishlab chiqildi.

Tezisda Sirdaryo viloyati uchun ekoturizmni oddiy dam olish yo‘nalishi sifatida emas, balki ekologik ta’lim, mahalliy bandlik, tabiatni muhofaza qilish va hududiy iqtisodiy faollikni birlashtiruvchi kompleks tizim sifatida baholash taklif etiladi. Bunday yondashuv ilmiy jihatdan ham, amaliy boshqaruv nuqtai nazaridan ham asosli hisoblanadi, chunki ekoturizmda tabiiy resurslardan foydalanish faqat iqtisodiy foyda olishga emas, balki ularni saqlash va tiklashga ham xizmat qilishi kerak.

Natijalar va muhokama

Tahlillar Sirdaryo viloyatida ekoturizmni rivojlantirish uchun kamida to‘rtta asosiy tayanch mavjudligini ko‘rsatadi. Birinchi tayanch — Sirdaryo daryosi va uning bo‘yidagi tabiiy landshaftlardir. Daryo bo‘yi hududlari qisqa muddatli dam olish, piyoda sayr, velomarshrut, kuzatuv maydonchalari, baliq ovlash va ekologik ta’lim ekskursiyalari uchun qulay maydon bo‘lishi mumkin. Bunda turizm obyekti faqat xizmat ko‘rsatish nuqtasi sifatida emas, balki suv resurslarini asrash, chiqindilarni kamaytirish va daryo ekotizimiga ehtiyotkor munosabatni targ‘ib qiluvchi maskan sifatida shakllantirilishi lozim.

Ikkinchi tayanch — agroturizm bilan ekoturizmni birlashtirish imkoniyatidir. Sirdaryo viloyati qishloq xo‘jaligi, polizchilik va agrolandshaftlar bilan ajralib turadi. Mirzacho‘l qovuni, dehqonchilik madaniyati, fermer xo‘jaliklari faoliyati hamda mahalliy mahsulotlarni namoyish etish orqali ekologik mazmundagi agroturistik marshrutlar yaratish mumkin. Bunday marshrutlar turistni faqat tomoshabin emas, balki

mahalliy ishlab chiqarish, suvdan foydalanish madaniyati va yer resurslarini muhofaza qilish jarayonlari bilan tanishtiradigan ishtirokchiga aylantiradi.

Uchinchi tayanch — tarixiy va madaniy obyektlarni ekologik marshrutlar bilan bog‘lashdir. Sirdaryo viloyati hududida qadimiy manzilgohlar, sardobalar, ziyorat maskanlari va daryo bo‘yi qadimiy aholi punktlari mavjudligi viloyatning turistik qiyofasini faqat tabiiy emas, balki madaniy-ekologik yo‘nalishda ham boyitadi. Ekoturizmda madaniy merosni tabiat bilan birgalikda talqin qilish turistlar uchun yanada mazmunli tajriba yaratadi. Shu sababli daryo bo‘yi ekomarshrutlarini tarixiy obyektlar, mahalliy hunarmandchilik va agromahsulotlar bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq.

To‘rtinchi tayanch — mavjud davlat siyosati va normativ asosdir. PQ-21-son qarorda ko‘rsatilgan kemping, piknik zonalari, turistik so‘qmoqlar, elektron xaritalar va tashrif markazlari kabi yo‘nalishlar Sirdaryo viloyatida ham hududiy sharoitga moslashtirilgan holda tatbiq etilishi mumkin [3]. Shu jihatdan Sirdaryoda “daryo bo‘yi ekomarshruti” modelini ishlab chiqish amaliy jihatdan asosli taklif hisoblanadi. Bunday modelda daryo bo‘yidagi tabiiy hududlar, agroturistik punktlar, baliq ovlash joylari, tarixiy obyektlar va ekologik ta’lim nuqtalari yagona marshrut sifatida bog‘lanadi.

Sirdaryo viloyati uchun tavsiya etiladigan ekoturizm yo‘nalishlari

Yo‘nalish	**Asosiy resurs**	**Tashkil etiladigan xizmat**	**Kutiladigan natija**
Daryo bo‘yi ekomarshruti	Sirdaryo daryosi va suvbo‘yi landshaftlari	Piyoda yo‘lak, velomarshrut, kuzatuv maydonchasi, chiqindisiz dam olish zonasi	Tabiatni muhofaza qilish va mahalliy dam olish madaniyatini rivojlantirish

Agro-ekoturizm	Fermer xo‘jaliklari, polizchilik, Mirzacho‘l qovuni	Mahalliy mahsulotlar namoyishi, fermer xo‘jaligiga ekskursiya, degustatsiya	Qishloq aholisi daromadini oshirish va agromadaniyatni targ‘ib qilish
Baliq ovlash va suv rekreatsiyasi	Sirdaryo daryosi va suv havzalari	Nazoratli baliq ovlash, suvbo‘yi dam olish, ekologik qoidalar bo‘yicha yo‘riqnoma	Tartibli rekreatsiya va suv ekotizimiga mas’uliyatli munosabat
Madaniy-ekologik marshrut	Sardobalar, qadimiy manzilgohlar, ziyorat obyektlari	Tarixiy obyektlar va tabiatni bog‘lovchi ekskursiya	Madaniy merosni asrash va turistlar tajribasini boyitish
Ekologik ta’lim nuqtalari	Daryo, tuproq, suv va agroekotizimlar	Axborot stendlari, mini-visitor center, maktab/o‘quvchi ekskursiyalari	Ekologik savodxonlik va mahalliy jamoa ishtirokini kuchaytirish

Yuqoridagi yo‘nalishlar Sirdaryo viloyati uchun sun’iy ravishda o‘ylab topilgan emas, balki mavjud tabiiy resurslar va rasmiy siyosiy-huquqiy asoslardan kelib chiqadi. Rasmiy turizm ma’lumotlarida viloyatning daryo bo‘yi joylashuvi, ekologik turizm salohiyati, baliq ovlash va agroturizm imkoniyatlari qayd etilgan [4]. Hukumatning hududiy rivojlanish dasturida esa turizm obyektlari va dam olish joylari hamda turizm infratuzilmasini rivojlantirish vazifalari nazarda tutilgan [5]. Shuning uchun Sirdaryo viloyatida ekoturizmni rivojlantirish bo‘yicha takliflar nazariy xohish emas, balki

amaldagi dasturlar bilan uyg‘unlashadigan hududiy tashabbus sifatida baholanishi mumkin.

Biroq ekoturizmni rivojlantirishda ekologik yuklama masalasiga alohida e’tibor berish lozim. Daryo bo‘yida nazoratsiz dam olish maskanlarini ko‘paytirish chiqindi to‘planishi, o‘simlik qoplami zararlanishi, suv resurslariga bosim va shovqin ifloslanishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli har bir obyekt uchun tashrif buyuruvchilar sig‘imi, chiqindilarni yig‘ish tizimi, sanitariya sharoiti, suvni muhofaza qilish qoidalari, mahalliy aholi ishtiroki va monitoring mexanizmi oldindan ishlab chiqilishi zarur. GSTC mezonlarida barqaror turizmning ekologik ta’sirlarni kamaytirish, resurslardan oqilona foydalanish va mahalliy jamoalarga foyda keltirish tamoyillari alohida qayd etilgan [2].

Sirdaryo viloyatida ekoturizmni tashkil etishda eng muhim amaliy masala — loyiha hududlarini ilmiy asosda tanlashdir. Buning uchun GAT texnologiyalari yordamida daryo bo‘yidagi ochiq maydonlar, mavjud yo‘llar, suv havzalari, aholi punktlariga yaqinlik, yer qoplami, sanitariya holati va ekologik sezgir zonalar alohida qatlamlar sifatida tahlil qilinishi mumkin. Natijada ekoturizm uchun qulay, xavfsiz va ekologik jihatdan nisbatan kam ta’sirli hududlar aniqlanadi. Bu yondashuv Sirdaryo viloyatida ekoturizmni oddiy qurilish loyihasi emas, balki ilmiy asoslangan ekologik boshqaruv vositasi sifatida shakllantirish imkonini beradi.

Taklif etilayotgan amaliy model

Sirdaryo viloyatida ekoturizmni bosqichma-bosqich rivojlantirish uchun “Sirdaryo bo‘yi ekomarshruti” pilot modelini ishlab chiqish taklif etiladi. Ushbu model uch bosqichda amalga oshirilishi mumkin. Birinchi bosqichda daryo bo‘yi hududlari inventarizatsiya qilinadi, mavjud dam olish nuqtalari, tarixiy obyektlar, baliq ovlash joylari va agroturistik imkoniyatlar xaritalashtiriladi. Ikkinchi bosqichda kichik infratuzilma — axborot belgilar, chiqindi qutilari, piyoda yo‘laklari, soyabonli dam

olish joylari, xavfsizlik qoidalari va mahalliy gidlar tizimi joriy etiladi. Uchinchi bosqichda marshrut “Tabiatga sayohat” elektron platformasi yoki hududiy turizm xaritalari bilan bog‘lanib, turistlar uchun ochiq axborot tizimi yaratiladi [3].

Mazkur modelning ustunligi shundaki, u katta kapital talab qiladigan yirik kurort loyihasidan ko‘ra, mahalliy sharoitga mos kichik va o‘rta xizmatlar tarmog‘ini yaratishga yo‘naltiriladi. Bu esa fermer xo‘jaliklari, hunarmandlar, mahalliy gidlar, oilaviy mehmon uylari va ovqatlanish xizmatlari uchun yangi imkoniyatlar ochadi. Natijada ekoturizm mahalliy aholi manfaatini tabiatni muhofaza qilish bilan bog‘laydi. Aynan shu jihat ekoturizmning oddiy rekreatsion turizmdan asosiy farqi hisoblanadi.

Xulosa

Sirdaryo viloyatida ekoturizmni rivojlantirish uchun zarur tabiiy-geografik, iqtisodiy va me’yoriy-huquqiy asoslar mavjud. Viloyatning Sirdaryo daryosi bo‘yida joylashuvi, agrolandshaftlari, baliq ovlash imkoniyatlari, tarixiy-madaniy obyektlari va davlat dasturlarida belgilangan turizm infratuzilmasini rivojlantirish vazifalari mazkur yo‘nalishni istiqbolli qiladi. Ekoturizmni rivojlantirishda asosiy e’tibor tabiatdan nazoratsiz foydalanishga emas, balki resurslarni muhofaza qilish, mahalliy aholi manfaatini ta’minlash, ekologik ta’limni kuchaytirish va barqaror boshqaruv mexanizmlarini joriy etishga qaratilishi lozim.

Tezis natijalariga ko‘ra, Sirdaryo viloyatida “daryo bo‘yi ekomarshruti”, agro-ekoturizm, baliq ovlash turizmi, madaniy-ekologik marshrutlar va ekologik ta’lim nuqtalarini shakllantirish mumkin. Bunday yondashuv Sirdaryo viloyatini nafaqat qishloq xo‘jaligi hududi, balki ekologik madaniyat, suv resurslarini asrash va mahalliy jamoalar daromadini oshirishga xizmat qiluvchi barqaror turizm hududi sifatida namoyon etadi. Shu bois Sirdaryoda ekoturizmni rivojlantirish bo‘yicha ilmiy asoslangan pilot loyiha ishlab chiqish va uni davlat dasturlari bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UN Tourism. Sustainable Development. https://www.untourism.int/sustainable-development

2. Global Sustainable Tourism Council (GSTC). GSTC Standards Overview. https://www.gstc.org/gstc-criteria/

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 12-yanvardagi PQ-21-son qarori. “O‘zbekiston Respublikasida ekologik turizmni jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. https://lex.uz/uz/docs/-6759745

4. Uzbekistan Travel. Sirdaryo viloyati — Agroturizm o‘lkasi. https://uzbekistan.travel/uz/r/sirdaryo-viloyati/

5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 7-maydagi 242-son qarori. “2022–2026-yillarda Sirdaryo viloyati hududlarini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va aholi turmush darajasini yanada yaxshilashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”. https://lex.uz/docs/-5998434

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”. https://lex.uz/docs/-5841063

FARG‘ONA MINTAQASI ATMOSFERASINING IFLOSLANISH O‘CHOQLARI

Mirabdullayev Baxodirjon Baxromjon o‘g‘li
Namangan davlat universiteti
E-mail: b.mirabdullayev.007@gmail.com
Abdullayev Azizbek Abdumutalxon o‘g‘li
Namangan davlat universiteti, Namangan.
E-mail: azizbekabdullayev213@gmail.com

Abstract*. This article analyzes the formation of atmospheric air pollution hotspots, their main sources, and territorial characteristics in the Fergana region. The study also evaluates the natural-geographical conditions of the region, particularly its location in an intermontane depression and the weakening of air exchange during certain periods, as factors contributing to the accumulation of pollutants. In addition, the impact of industry, transport, construction activities, and the energy sector on atmospheric air quality is examined using the cities of Fergana, Andijan, Namangan, Kokand, Margilan, and Asaka as examples. Scientific and practical recommendations aimed at protecting atmospheric air and reducing pollution levels are also developed.*

Keywords: *Fergana region, atmospheric air, air pollution, pollution hotspots, PM2.5, PM10, anthropogenic factors, environmental safety.*

Аннотация. *В данной статье проанализированы особенности формирования очагов загрязнения атмосферного воздуха, их основные источники и территориальные особенности в Ферганском регионе. Также оценены природно-географические условия региона, в частности его*

расположение в межгорной котловине и ослабление воздухообмена в отдельные периоды, как факторы, способствующие накоплению загрязняющих веществ. Кроме того, на примере городов Фергана, Андижан, Наманган, Коканд, Маргилан и Асака освещено влияние промышленности, транспорта, строительной деятельности и энергетического сектора на качество атмосферного воздуха. Также разработаны научно-практические предложения по охране атмосферного воздуха и снижению уровня загрязнения.

Ключевые слова: *Ферганский регион, атмосферный воздух, загрязнение воздуха, очаги загрязнения, PM2.5, PM10, антропогенные факторы, экологическая безопасность.*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Farg‘ona mintaqasida atmosfera havosi ifloslanish o‘choqlarining shakllanishi, asosiy manbalari va hududiy xususiyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, mintaqaning tabiiy-geografik sharoiti, xususan botiq relyefda joylashgani va havo almashinuvining ayrim davrlarda sustlashuvi ifloslantiruvchi moddalarning to‘planishiga ta’sir etuvchi omil sifatida baholangan. Bundan tashqari, Farg‘ona, Andijon, Namangan, Qo‘qon, Marg‘ilon va Asaka shaharlari misolida sanoat, transport, qurilish va energetika tarmoqlarining atmosfera havosi sifatiga ta’siri yoritilgan. Qolaversa, atmosfera havosini muhofaza qilish va ifloslanish darajasini kamaytirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *Farg‘ona mintaqasi, atmosfera havosi, havo ifloslanishi, ifloslanish o‘choqlari, PM2.5, PM10, antropogen omillar, ekologik xavfsizlik.*

KIRISH. Atmosfera havosi geografik qobiqning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, biosferada ekologik muvozanatni saqlash, tabiiy muhit barqarorligini ta’minlash hamda inson salomatligini muhofaza qilishda muhim ahamiyatga ega. So‘nggi yillarda urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi, sanoat ishlab chiqarishining kengayishi,

transport vositalari sonining ortishi va qurilish ishlarining faollashuvi natijasida atmosfera havosiga antropogen ta’sir kuchayib bormoqda.

Atmosfera havosining ifloslanishi bugungi kunda global ekologik muammolardan biri sifatida baholanadi. Havo tarkibida chang zarrachalari, azot oksidlari, oltingugurt dioksidi, uglerod oksidi va boshqa zararli birikmalarning ortishi inson salomatligi, tabiiy muhit hamda hududlarning ekologik barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Sadullayeva X.A. va boshqalarning tadqiqotida qayd etilishicha, atmosfera havosining ifloslanishi natijasida dunyo bo‘yicha har yili 8 milliondan ortiq inson hayotdan ko‘z yumadi [1; 78-b.].

Farg‘ona mintaqasi Markaziy Osiyoning aholi zich joylashgan, sanoat, transport va xo‘jalik faoliyati nisbatan yuqori rivojlangan hududlaridan biri hisoblanadi [2; 164-b.]. Mintaqaning tabiiy-geografik joylashuvi, urbanizatsiya darajasi, sanoat korxonalari faoliyati, avtomobil transporti harakati va qurilish jarayonlari atmosfera havosining ifloslanishiga ta’sir etuvchi asosiy omillar sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, yirik shaharlar va sanoat markazlarida atmosfera ifloslanish o‘choqlarining shakllanishi mintaqaning ekologik holatini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, Farg‘ona mintaqasi atmosferasi ifloslanish o‘choqlarini o‘rganish, ularning shakllanish omillari va hududiy xususiyatlarini aniqlash dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolaning **maqsadi** — Farg‘ona mintaqasi atmosferasi ifloslanish o‘choqlarining shakllanishi va hududiy xususiyatlarini geografik jihatdan tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi **vazifalar** belgilab olindi:

–Farg‘ona mintaqasida atmosfera ifloslanish o‘choqlarini va ularning shakllanishiga ta’sir etuvchi asosiy omillarni tahlil qilish;

–Atmosfera havosini muhofaza qilish va ifloslanish darajasini kamaytirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Atmosfera havosining ifloslanishi, uning shakllanish omillari va hududiy xususiyatlari xorijiy hamda mahalliy tadqiqotchilar tomonidan turli yo‘nalishlarda o‘rganilgan. Binobarin, atmosfera ifloslanishi inson salomatligi, urbanizatsiya, sanoatlashuv va transport tizimlari bilan uzviy bog‘liq ekologik muammo sifatida baholanadi.

A.J.Cohen va hammualliflar tomonidan olib borilgan tadqiqotda atmosfera havosining ifloslanishi global miqyosda kasallanish va o‘lim holatlariga ta’sir etuvchi muhim ekologik omillardan biri sifatida tahlil qilingan. Mualliflar, ayniqsa, havodagi mayda dispers zarrachalar, jumladan PM2.5, inson salomatligi uchun yuqori xavf tug‘dirishini asoslab berganlar [3; 1907-b.].

J.H.Seinfeld va S.N.Pandis tadqiqotlarida atmosfera kimyosi, aerozol zarrachalarining shakllanishi, ifloslantiruvchi moddalarning atmosferada tarqalishi hamda sanoat, transport va energetika manbalarining havo sifatiga ta’siri keng yoritilgan. Ushbu manba atmosfera ifloslanishining fizik-kimyoviy jarayonlarini tushuntirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [4; 35-b.].

Mahalliy tadqiqotchilardan A.S. Soliyev O‘zbekiston hududlarining iqtisodiy va ijtimoiy-geografik rivojlanishini tahlil qilar ekanlar, sanoat markazlari, transport tugunlari va urbanizatsiya jarayonlari hududiy ekologik muammolarning shakllanishida muhim omil ekanligini qayd etadi. Mazkur yondashuv Farg‘ona mintaqasida atmosfera ifloslanish o‘choqlarini geografik jihatdan o‘rganishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi [5; 118-b.].

Chunonchi, tahlil qilingan adabiyotlar atmosfera havosining ifloslanishi tabiiy-geografik sharoit, sanoatlashuv, transport harakati va aholi zichligi bilan bevosita

bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Shu jihatdan Farg‘ona mintaqasi atmosferasi ifloslanish o‘choqlarini hududiy-geografik nuqtayi nazardan o‘rganish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

METADOLOGIYA. Mazkur tadqiqotda Farg‘ona mintaqasi atmosferasi ifloslanish o‘choqlarining shakllanishi va hududiy tarqalishini aniqlashda kompleks geografik yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlar, statistik ma’lumotlar, rasmiy ekologik hisobotlar hamda hududiy kuzatuv materiallari tahlil qilindi.

Bundan tashqari, tahliliy, statistik, solishtirma-geografik va kartografik tahlil usullari qo‘llanildi. Tahliliy usul orqali mavzuga oid ilmiy manbalar umumlashtirildi, statistik usul yordamida ifloslantiruvchi manbalar va ularning ko‘rsatkichlari baholandi. Solishtirma-geografik usul asosida mintaqadagi shahar va sanoat markazlari o‘zaro taqqoslandi, kartografik yondashuv orqali esa atmosfera ifloslanish o‘choqlarining hududiy joylashuvi aniqlashtirildi. Ushbu metodlar Farg‘ona mintaqasida atmosfera havosining ifloslanishiga ta’sir etuvchi asosiy tabiiy-geografik va antropogen omillarni aniqlash hamda ularni hududiy jihatdan baholash imkonini berdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Farg‘ona mintaqasi O‘zbekiston Respublikasining sharqiy qismida joylashgan bo‘lib, Andijon, Namangan va Farg‘ona viloyatlaridan iborat. Maydoni 18,5 ming km² ga teng bo’lib, respublika jami maydonining 4,1 foizini beradi [6; 222- b.]. Aholisining soni 2026-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra 10 935,6 ming kishini tashkil etadi [7.]. Bu O‘zbekiston umumiy aholisining 28,6 % ini tashkil qiladi (1-rasm). Qolaversa, respublika mintaqalari ichida yuqori urbanizatsiya darajasi bilan ajralib turadi. Aholi zichligi esa 1 km² ga o‘rtacha 591 kishini tashkil etib, respublika hududlari orasida eng yuqori ko‘rsatkichlardan biridir.

1-rasm. Farg’ona mintaqasi aholisining Respublika aholisidagi ulushi.

Izoh: Mazkur rasm muallif tomonidan [7.] ma’lumoti asosida shakllantirildi.

Mazkur mintaqa atrofi baland tog‘ tizmalari bilan o‘ralgan Farg‘ona vodiysining O‘zbekistondagi qismini egallaydi. Hududining asosiy qismi tog‘ oldi tekisliklari va adirlari bilan band bo’lib, chekka qismlarida tog‘lar mavjud [2; 163- b.]. Iqlimi, keskin kontinental iqlim shakllangan bo‘lib, yoz fasli issiq va quruq, qish esa nisbatan sovuq kechadi. Yog‘in miqdori kam bo‘lib, asosan bahor oylarida kuzatiladi.

Hududda shamollar asosan vodiyning geografik shakliga mos ravishda sharqdan g‘arbga va g‘arbdan sharqqa yo‘nalishda harakat qiladi (2-rasm). Ayrim hollarda kuchli mahalliy shamollar kuzatiladi. Xususan, Farg‘ona vodiysining «Xo‘jand darvozasi» atrofida Mirzacho‘l tomonga esuvchi Sharqiy, janubi-sharqiy shamollar Bekobod (Xovos) shamoli deb atalib, tezligi qishda ba’zan sekundiga 30-40 m ga yetadi. Aksincha, bahor va kuzda g‘arbdan Farg‘ona vodiysi tomon «Qo‘qon» shamoli esib, tezligi sekundiga 15-25 m ga yetadi [8; 60- b.].

Bundan tashqari, hudud tarixan ancha boy va uzoq shakllangan. Xusasan, Farg’ona viloyati – 1938-yil 15-yanvarda vujudga kelgan (hozirda 15-ta tuman, 9-ta shahar va 194-ta shaharchasi mavjud), Andijon va Namangan viloyatlari – 1941-yil 6-mart sanasida shakllangan (bunda, Andijon viloyatida 14-ta tuman, 11-ta shahar va 79-ta shaharcha, Namanganda esa 13-ta tuman, 8-ta shahar hamda 115-ta shaharchani hosil qiladi) bo’lib, hozirda Andijon viloyati 1-ta, Farg’ona va Namangan viloyatlari esa 2-ta davlat bilan chegaradosh [9; 9-b.]. Mintaqa vodiyning markaziy va botiq qismida joylashganligi hamda tog‘ tizmalari bilan o‘ralganligi sababli havo massalarining erkin almashinuvi cheklangan. Bu holat, ayrim davrlarda atmosfera qatlamida ifloslantiruvchi moddalar to‘planishiga olib kelishi mumkin.

2-rasm. Farg’ona mintaqasining relyef va aholi zichlik xaritasi.

Izoh: Mazkur rasm muallif tomonidan *[13 va 14] manba asosida shakllantirildi.*

Farg‘ona mintaqasida atmosfera havosining ifloslanishi asosan yirik shaharlar, sanoat markazlari va transport oqimi yuqori bo‘lgan hududlarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Binobarin, Farg‘ona, Andijon, Namangan, Qo‘qon, Marg‘ilon va Asaka kabi shaharlarda PM2.5, PM10, NO_2, SO_2 va CO konsentratsiyasi sanoat, transport va qurilish faoliyati ta’sirida ortib boradi. O‘zbekiston bo‘yicha atmosfera havosi monitoringi yirik shaharlar va sanoat hududlarida ifloslanish holatlari mavjudligini ko‘rsatadi [10; 45-b.]. Havo sifatini baholashda PM2.5 va PM10 chang zarrachalari, shuningdek, SO_2, NO_2 va CO kabi gazsimon birikmalar asosiy indikatorlar hisoblanadi. JSST tomonidan ushbu ifloslantiruvchi moddalar atmosfera havosi sifatini baholashda muhim mezon sifatida belgilangan [11; 4-b.].

Farg‘ona mintaqasida atmosfera havosining asosiy ifloslanish manbalari sanoat korxonalari, avtomobil transporti, energetika tarmoqlari, qurilish faoliyati va maishiy yoqilg‘i manbalari hisoblanadi. Sanoat korxonalari havoga chang, SO_2, NO_2 va boshqa zararli birikmalar chiqaradi. Transport vositalari esa, ayniqsa, shahar markazlarida CO, NO_2 va mayda dispers zarrachalar miqdorining ortishiga sabab bo‘ladi. Energetika tarmoqlari va maishiy yoqilg‘i manbalari sovuq mavsumda SO_2, CO va chang zarrachalari miqdorini oshiradi. Qurilish ishlari esa PM10 zarrachalarining havoga ko‘tarilishini kuchaytiradi. Chunonchi, mintaqaning ifloslanish o‘choqlari asosan, sanoatlashgan, transport oqimi yuqori va aholi zich joylashgan hududlarda shakllanadi.

Yuqoridagilar shu ko’rsatadiki, Farg‘ona shahri neftni qayta ishlash va kimyo sanoati, Andijon va Asaka avtomobilsozlik hamda transport oqimi, Namangan esa urbanizatsiya, qurilish va transport harakatining ortishi bilan ajralib turadi. Qo‘qon va Marg‘ilon shaharlarida esa ishlab chiqarish obyektlari, aholi zichligi va ichki transport

qatnovi atmosfera havosiga antropogen bosimni kuchaytiradi. O‘zbekiston bo‘yicha ekologik hisobotlarda shahar havosining asosiy ifloslanish manbalari sifatida sanoat korxonalari, qurilish sohasi va avtomobil transporti alohida qayd etilgan. Bu esa ekologik jihatdan havoning ifloslanishi shaharlarning mikroiqlimi, o‘simlik qoplami, tuproq va suv resurslari holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi [12.]. Ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan kasallanishlar ortishi, mehnat unumdorligining pasayishi va tibbiy xarajatlarning ko‘payishi iqtisodiy zarar keltirib chiqarishi mumkin.

XULOSA. Farg‘ona mintaqasida atmosfera ifloslanish o‘choqlari tabiiy-geografik sharoit va antropogen omillar ta’sirida shakllanadi. Mintaqaning botiq relyefda joylashgani, havo almashinuvining ayrim davrlarda sustlashuvi hamda sanoat, transport, energetika va qurilish faoliyatining kuchayishi atmosfera havosi sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Chunonchi, Farg‘ona, Andijon, Namangan, Qo‘qon, Marg‘ilon va Asaka shaharlari mintaqadagi asosiy ifloslanish o‘choqlari hisoblanadi. Mazkur hududlarda PM2.5, PM10, NO_2, SO_2 va CO kabi ifloslantiruvchi moddalar asosan transport oqimi, sanoat ishlab chiqarishi, qurilish jarayonlari va yoqilg‘i sarfi bilan bog‘liq holda ortadi. Bu esa aholi salomatligi, ekologik xavfsizlik va hududiy barqarorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bularga yechim sifatida quyidagi ilmiy-amaliy takliflar muhim hisoblanadi:

- ✓ Yirik shaharlar va sanoat zonalarida PM2.5, PM10, NO_2, SO_2 va CO ko‘rsatkichlarini doimiy monitoring qilish, ifloslanish xaritalarini yaratish hamda ochiq ekologik ma’lumotlar bazasini shakllantirish;
- ✓ Atmosferaga chiqariladigan zararli moddalarni kamaytirish maqsadida yashil hududlarni kengaytirish, ekologik toza transportdan foydalanishni kuchaytirish hamda sanoat korxonalarida zamonaviy filtratsiyalarni joriy etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Sadullayeva X.A. va boshq. Atmosfera havosi ifloslanishining inson salomatligiga ta’sirini statistik tahlil qilish // European Youth Innovation Society Conference. 2025. Vol. 1, No. 01. B. 77–80.

2. Abdullayev A.A. Farg‘ona mintaqasi elektroenergetika infratuzilmasi rivojlanishing geografik omillari // ―Geografiya – nazariyadan amaliyotga‖ mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami. – Qo‘qon, 2024. – 432 b.

3. Cohen A.J., Brauer M., Burnett R., Anderson H.R., Frostad J., Estep K. va boshq. Estimates and 25-year trends of the global burden of disease attributable to ambient air pollution: an analysis of data from the Global Burden of Diseases Study 2015 // The Lancet. 2017. Vol. 389, No. 10082. P. 1907–1918.

4. Seinfeld J.H., Pandis S.N. Atmospheric Chemistry and Physics: From Air Pollution to Climate Change. 3rd ed. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 2016. – 1152 p.

5. Soliyev A.S. O‘zbekiston geografiyasi: O‘zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. Darslik. Toshkent: Universitet, 2014. – 404 b.

6. Qurbonov Sh.B., Federko V.N. O‘zbekiston geografiyasi (II qism. O‘zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. [Darslik]. – Toshkent: Yangi Chirchiq prints, 2024. – 382 b.

7. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligining rasmiy veb-sayti. [Elektron resurs.]. URL: www.stat.uz

8. Samiyev U.A. O‘zbekiston tabiiy geografiyasi. Darslik: - Andijon ― Omadbek print number one | MChJ nashriyoti – 2024. – 230 b.

9. Солиев А. Узбекистон иктисодий ва ижтимоий географияси. Тошкент. «Университет». 2014. – 404 б.

10. Ministry of Ecology, Environmental Protection and Climate Change of the Republic of Uzbekistan. National State of the Environment Report: Uzbekistan.

Tashkent: Ministry of Ecology, Environmental Protection and Climate Change of the Republic of Uzbekistan; Winnipeg: International Institute for Sustainable Development, 2023. 208 p.

11. World Health Organization. WHO global air quality guidelines: particulate matter (PM2.5 and PM10), ozone, nitrogen dioxide, sulfur dioxide and carbon monoxide. Geneva: World Health Organization, 2021. 273 p.

12. World Bank. Air Quality Assessment for Tashkent and the Roadmap for Air Quality Management Improvement in Uzbekistan. Washington, DC: World Bank, 2024. 86 p.

13. Ўзбекистон миллий атласи. I–жилд / Масъул муҳаррир: А.Абдувахитов. – Т.: «Картография» илмий-ишлаб чиқариш давлат корхонаси, 2020. – 275 б.

14. Ўзбекистон миллий атласи. II–жилд / Масъул муҳаррир: А.Абдувахитов. – Т.: «Картография» илмий-ишлаб чиқариш давлат корхонаси, 2020. – 279 б.

DESIGNING AN AI-DRIVEN VENTURE IN THE HOSPITALITY INDUSTRY: THE CASE OF STAYMIND

Tursunova Jasmina

"Silk Road" international university of tourism and cultural heritage

jtursunova44@gmail.com

Muslima Amiriddinova Zayniddin kizi

Silk Road International University of Tourism and Cultural Heritage

m.amiriddinova@univ-silkroad.uz

Abstract. *This paper looks at how software built around machine learning and data processing might change the way small and mid-scale hotels manage their daily work. Using the case of a proposed venture called StayMind, it traces a path from identified market gaps to a working business concept, covering technical design, pricing, risk, and projected financial returns.*

Keywords: *hotel software, revenue management, guest experience, SaaS, technology venture, pricing optimisation.*

Аннотация. *В статье рассматривается, каким образом программное обеспечение на основе машинного обучения способно изменить операционную деятельность малых и средних гостиниц. На примере предлагаемого стартапа StayMind прослеживается путь от выявленных рыночных пробелов к работоспособной бизнес-концепции, охватывающей техническое проектирование, ценообразование, анализ рисков и финансовые прогнозы.*

Ключевые слова: *гостиничное программное обеспечение, управление доходами, клиентский опыт, SaaS, технологический стартап, оптимизация ценообразования.*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada mashinaviy o'rganishga asoslangan dasturiy ta'minot kichik va o'rta mehmonxonalarning kundalik ishini qanday o'zgartirishi mumkinligi ko'rib chiqiladi. Taklif etilayotgan StayMind startapi misolida bozordagi bo'shliqlardan tortib texnik loyihalash, narxlash, risklar tahlili va moliyaviy ko'rsatkichlarni o'z ichiga olgan ish kontseptsiyasiga qadar bo'lgan yo'l kuzatiladi.*

Kalit so'zlar: *mehmonxona dasturlari, daromadlarni boshqarish, mehmon tajribasi, SaaS, texnologik startap, narxlashni optimallashtirish.*

1. Introduction

Hotel markets worldwide recovered faster than many expected after the early 2020s. By 2025 the global figure is on course to pass USD 4.7 trillion.[145] Independent operators have shared in that recovery, though they carry burdens that larger branded properties do not. Staff quit at high rates, pricing decisions get made with limited information, and whatever data a hotel holds about returning guests often goes unused between visits.[146] None of this is new. What is new is that the computing tools needed to tackle these problems have become cheap enough for a small venture to package them into a monthly subscription. StayMind is built on that premise.

2. Industry Problem Analysis

Table 1. Global Hospitality Industry – Key Indicators (2021–2025)

Indicator	2021	2023	2025 est.	Trend

[145]Statista Research Department. — New York, 2024. — P. 3–7.

[146]American Hotel & Lodging Association. — Washington D.C., 2023. — P. 11–15.

Hotel market size (USD bn)	$3,290	$4,120	$4,700	↑
Average occupancy rate (%)	44.2%	63.7%	67.8%	↑
RevPAR (USD)	$49.8	$84.3	$91.2	↑
Chain hotels using AI tools (%)	12%	34%	51%	↑
Staff turnover rate (%)	73.8%	68.2%	64.5%	↓

Source: Statista (2024); AHLA (2023); Oracle Hospitality (2024); compiled by the author.

The figures in Table 1 show how much ground the industry covered between 2021 and 2025. Occupancy moved from 44 to nearly 68 percent, and revenue per room roughly doubled. Even so, well under half of all properties were running any automated decision tools as recently as two years ago.[147] On the maintenance side, the dominant practice is still to wait for something to break before fixing it. That habit inflates repair bills by somewhere between 25 and 40 percent compared with scheduled intervention.[148] Pricing tells a similar story. Most independent hotels update room rates once daily at most, while booking demand can shift within the hour. Studies that compare properties using dynamic rate adjustment with those that do not have found income gaps of 18 to 25 percent per available room.[149]

3. Startup Idea Development: StayMind

StayMind is designed as a monthly subscription service for properties with 30 to 300 rooms. The target markets in the first two years are Central Asia, the Middle East,

[147]Oracle Corporation. — Austin, 2024. — P. 5–9.

[148]Deloitte Touche Tohmatsu Limited. — London, 2023. — P. 22–26.

[149]Kim M., Hall C.M. // Tourism Management. — Oxford, 2023. — Vol. 98. — P. 104762.

and parts of Southern Europe — regions where independent hotel ownership is widespread but software adoption beyond basic booking tools is limited.

The product has three components built on a shared data layer. **GuestIQ** reads review text and in-stay comments, identifies preference patterns for each guest, and puts relevant notes in front of reception staff before and during visits. **MaintainIQ** watches sensor readings from building equipment and raises alerts when something is trending toward failure. **RevenueIQ** tracks competitor rates and local booking signals, then recommends rate changes at whatever frequency the market warrants. Each of these functions exists elsewhere in the market, but only in products priced for large chains. StayMind puts all three together at a cost independent operators can justify.[150]

4. AI Integration Strategy

Reviews arrive in whatever language the guest wrote in. The text processing layer converts each one into a scored record covering a fixed list of attributes — cleanliness, staff attitude, food, noise, and so on — then attaches that record to the guest's profile. The next time that person makes a reservation, staff see a short note on what this guest tends to care about.[151] The rate recommendation engine takes in competitor prices, scheduled events in the area, cancellation trends, and wider economic indicators. According to McKinsey research, hotels that automate this kind of analysis have seen operating margin improvements of four to seven percentage points over those that handle it manually.[152]

[150]Gartner Inc. — Stamford, 2024. — P. 17–21.

[151]Xu X., Leung X.Y. // International Journal of Contemporary Hospitality Management. — Bingley, 2023. — Vol. 35, №4. — P. 1194–1222.

[152]McKinsey Global Institute. — New York, 2023. — P. 8–14.

For maintenance, the system reads data from sensors in heating, cooling, elevator, and kitchen equipment. Failure signatures — combinations of temperature, vibration, and energy draw that tend to precede breakdowns — trigger inspection requests before guests notice anything wrong, sometimes up to three days in advance.[153] A separate layer uses purchase and activity records across the whole client base to suggest extras to guests at points in their stay when they are most likely to be interested. There are real limits to acknowledge: a newly signed hotel produces weak outputs until it builds up enough history; privacy rules in some markets restrict how much personal data can be retained; and any text drafted by the system on the hotel's behalf needs a staff member to review it before it goes out.[154]

5. Entrepreneurial Strategy

Table 2. SWOT Analysis – StayMind

Strengths	**Weaknesses**
Proprietary NLP engine; real-time personalisation; asset-light SaaS; first-mover advantage in CIS markets	High data-labelling cost; dependence on PMS integrations; limited brand recognition
Opportunities	**Threats**
$4.7 tn recovering market; growing demand for personalisation; AI regulation creating compliance moat	Big tech entering hotel AI; data breach risks; economic downturns reducing travel spend

[154]European Commission. Official Journal of the EU. — Brussels, 2024. — P. 1–6.

Source: Compiled by the author based on Deloitte (2023), Gartner (2024), McKinsey (2023).

The subscription is offered at three price levels. Access to the guest profiling module alone costs USD 299 per month per property. Adding the rate management function brings that to USD 599, and the full package including the maintenance alerts and data access costs USD 999. Those numbers are well below what enterprise-grade equivalents charge, which rarely starts below USD 2,000 and climbs steeply for larger accounts.[155] In the first two years, the main sales channel will be through property management system resellers who already have relationships with the target hotels. After the platform builds a track record, published results and word of mouth among hotel owners can carry a larger share of new business.

6. Ethical and Governance Challenges

Storing and analysing guest preferences brings the platform into contact with European data protection rules and the accountability requirements for automated systems introduced in 2024.[156] Hotels that explain their data practices clearly and make it easy for guests to opt out tend to collect better data over time, not worse, because consent rates hold up. Pricing and recommendation outputs trained on historical records can carry forward old biases — systematic differences in what was offered to guests from different backgrounds — and the only way to catch that is to check the results by group on a regular basis. Automation in hospitality does raise questions about employment; estimates put the share of current roles exposed to change at roughly one

[155]PricewaterhouseCoopers. — London, 2024. — P. 12–18.

in four by the end of the decade.[157] A company that positions its product as a way to reduce the administrative load on staff, rather than a reason to employ fewer of them, will find hotel owners and workers less resistant during the sales and setup process.

7. Financial and Investment Perspective

Table 3. StayMind – Five-Year Financial Projections

Item	Year 1	Year 2	Year 3	Year 5
Operating costs (USD)	$1.8 mn	$2.4 mn	$3.1 mn	$4.9 mn
Hotel clients (no.)	18	67	180	620
Annual recurring revenue	$0.4 mn	$1.6 mn	$4.3 mn	$14.8 mn
Gross margin (%)	42%	58%	66%	72%
Net profit / (loss)	($1.4 mn)	($0.8 mn)	$1.2 mn	$9.9 mn

Source: Author's projections based on PwC (2024) and industry SaaS benchmarks.

Reaching a sellable version of the product requires an estimated USD 1.8 million. Building and refining the analytical models takes the largest portion at USD 680,000. Cloud infrastructure and security come to USD 360,000, product development USD 290,000, legal and compliance work USD 180,000, and initial sales USD 290,000. A seed round of USD 2.5 million covers all of this with a modest cash reserve.[158] Subscription revenue grows with each new account added, while the cost of serving an additional hotel is low once the platform is built. Margins improve as the fixed development costs are spread over a larger base. The numbers suggest that monthly

[157]World Economic Forum. — Geneva, 2023. — P. 34–40.

fees from roughly 150 hotels would be enough to cover all running costs — a point that looks reachable before the end of the third year.

8. Future Outlook

Over the next ten years, guests who have experienced hotels that remember their preferences will be less willing to accept those that do not. That shift in expectations will push adoption among independent operators faster than any marketing campaign could.[159] At the same time, the large booking platforms and global chains are putting serious money into the same technical areas, which means the period during which a small vendor can establish itself before well-funded competition arrives is not open-ended.[160] Regulatory requirements for automated systems are tightening in Europe and gradually elsewhere; vendors that built compliance into their product from the start will find it easier to enter new markets than those trying to add it later. Broad estimates of the economic value generated by this class of software over the coming decade run into the trillions,[161] and hospitality, given the volume and variety of its daily customer interactions, is a natural place for that value to show up.

Conclusion

What StayMind is trying to solve is straightforward: independent hotels collect more information about their guests than they use, spend more on broken equipment than they need to, and leave money on the table through pricing decisions made too infrequently with too little data. The subscription model keeps entry costs manageable for the target customer, and the economics of software mean that margins grow as the

[159]UNWTO. — Madrid, 2024. — P. 2–5.

client base does. The data privacy and employment questions are worth taking seriously, but neither is a reason to abandon the concept — they are constraints that shape how the product should be built and sold. The addressable market is large enough that even a modest share of it represents a viable business.

References

1. Global hotel and resort market size worldwide from 2021 to 2025.
2. State of the hotel industry 2023.
3. 2023 travel industry outlook: Hospitality's technology imperative.
4. The state of AI in 2023: Generative AI's breakout year.
5. Artificial intelligence in hospitality and tourism: A systematic literature review.
6. 2025 hospitality industry trends report: AI, automation, and the guest experience.
7. Top strategic technology trends for hospitality 2024–2026.
8. AI Act: Regulation (EU) 2024/1689 on artificial intelligence.
9. Future of jobs report 2023.
10. Dynamic pricing and revenue management in AI-integrated hotels.
11. Sizing the prize: What's the real value of AI for your business?
12. 2024 lodging technology study.
13. World tourism barometer – January 2024.

SUG‘ORILADIGAN HUDUDLARDA LANDSHAFTLARNING TRANSFORMATSIYASINI GAT VA MASOFADAN ZONDLASH MA'LUMOTLARI ASOSIDA GEOEKOLOGIK BAHOLASH (SIRDARYO VILOYATI MISOLIDA)

Umirzaqov Oybek

Guliston Davlat Universiteti

Email: oybekumirzaqov0@gmail.com

Madrahimova Zulfiya

Guliston Davlat Universiteti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Sirdaryo viloyatining sug'oriladigan hududlarida kuzatilayotgan landshaft transformatsiyasi jarayonlari geoekologik nuqtai nazardan baholangan. Tadqiqotda masofadan zondlash ma'lumotlari (Landsat va Sentinel seriyali sun'iy yo'ldosh tasvirlari) hamda geografik axborot tizimlari (GAT) vositalari qo'llanilgan. 1990–2023 yillar oralig'idagi multivaqtli tahlil natijasida qishloq xo'jaligi yerlari, sho'rlanish areallari va suv obyektlarining makoniy o'zgarishi aniqlangan. NDVI, NDWI va sho'rlanish indekslari asosida hududning geoekologik holati baholangan. Olingan natijalar sug'orish tizimidagi nomutanosibliklar ekologik degradatsiyaga olib kelayotganini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari hududni barqaror boshqarish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishda amaliy ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so'zlar: *geoekologik baholash, masofadan zondlash, geografik axborot tizimlari , landshaft transformatsiyasi, sho'rlanish, Sirdaryo viloyati.*

KIRISH

Sug'oriladigan hududlar agrar iqtisodiyot uchun muhim manba bo'lishiga qaramay, intensiv foydalanish natijasida ularning ekologik holati tobora yomonlashmoqda. Sirdaryo viloyati O'zbekistonning asosiy qishloq xo'jaligi mintaqalaridan biri bo'lib, bu yerda yuz yillar davomida sun'iy sug'orish amalga oshirilgan. Intensiv sug'orish, noto'g'ri zovur-drenaj tarmoqlari va melioratsiya ishlarining past samaradorligi tufayli yer yuzasi va tuproq qoplamida sezilarli o'zgarishlar yuz bermoqda [1, 2].

Hozirgi kunda landshaft o'zgarishlarini aniqlash va baholashda masofadan zondlash (MZ) ma'lumotlari va geografik axborot texnologiyalari muhim ilmiy usul sifatida qaralmoqda. Ushbu texnologiyalar katta maydondagi hududlarni tez va aniq tahlil qilish, vaqtinchalik o'zgarishlarni kuzatish imkonini beradi [3]. Geoekologik baholash esa landshaftning nafaqat fizik-geografik, balki ekologik va anthropogen tomonlarini ham qamrab oladi.

Tadqiqotning maqsadi — Sirdaryo viloyatining sug'oriladigan hududlarida landshaft transformatsiyasini GAT va MZ ma'lumotlari asosida geoekologik jihatdan baholash, ekologik muammolarning makoniy taqsimotini aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

TADQIQOT HUDUDI VA METODOLOGIYA.

Sirdaryo viloyati O'zbekistonning markaziy qismida joylashgan bo'lib, maydoni 4,3 ming km² ni tashkil etadi. Hudud Sirdaryo daryosining o'rta oqimi bo'ylab cho'zilgan va asosan tekislik relyefiga ega. Iqlimi kontinental bo'lib, yozda harorat +38–45°C gacha ko'tariladi. Asosiy yer foydalanish turi — sug'oriladigan dehqonchilik (paxta, bug'doy, sabzavot, poliz va sholichilik). Viloyat hududida sho'rlanish, botqoqlanish va eroziya kabi ekologik muammolar keng tarqalgan [4].

Tadqiqotda quyidagi metodologik yondashuv qo'llanildi:

- Landsat 5 TM (1990), Landsat 7 ETM+ (2000, 2010) va Landsat 8/9 OLI (2015, 2020, 2023) sun'iy yo'ldosh tasvirlarini yuklab olish va atmosfera korreksiyasidan o'tkazish;
- NDVI (Normalized Difference Vegetation Index), NDWI (Normalized Difference Water Index) va SI (Salinity Index) spektral indekslarini hisoblash;
- ArcGIS Pro va QGIS dasturlari yordamida multivaqtli xaritografik tahlil o'tkazish;
- Google Earth Engine bulutli hisoblash platformasida katta hajmli ma'lumotlarni qayta ishlash;
- Geoekologik baholash matrisasi asosida hududlarni ekologik muammo darajasi bo'yicha tasniflash.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Yer qoplamining o'zgarishi

1990–2023 yillar oralig'idagi tahlil natijasida Sirdaryo viloyatida qishloq xo'jaligi erlari 7,3% ga qisqarganiga qaramay, intensiv ishlov beriladigan maydonlar 12,4% ga ko'payganligi aniqlandi. Bu holat erlarning unumdorligi pasayib borayotganiga va degradatsiyalangan maydonlarning qishloq xo'jaligidan chiqarib yuborilayotganiga dalolat beradi. NDVI tahlili o'simlik qoplamining zichlik indeksi 1990 yildagi 0,42 dan 2023 yilda 0,31 ga tushib ketganini ko'rsatadi — bu esa ekologik zararlanishning aniq belgisidir [5].

Tuproq sho'rlanishining makoniy dinamikasi

Spektral sho'rlanish indeksi ($SI = \sqrt{(B2 \times B4)}$) asosida hududlash amalga oshirildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, kuchli sho'rlanish darajasi ($SI > 0,35$) hududi 1990 yilda 38 200 ga ni tashkil etgan bo'lsa, 2023 yilga kelib 61 700 ga ga yetgan — ya'ni 61,5% ga oshgan. O'rtacha sho'rlanish maydonlari asosan Sirdaryo bo'yidagi past qismlarda va kollektör-zovur tizimlari yaqinida to'plangan. GAT yordamida tuzilgan xaritalar

sho'rlanish areallari shimoliy va janubi-sharqiy yo'nalishda kengayib borayotganini aks ettiradi [2, 4].

Geoekologik holat baholash natijalari

Geoekologik baholash uchun ko'p kriteriali indeks (GEI) taklif etildi. Indeks tarkibiga NDVI, sho'rlanish indeksi, tuproq namligi va antropogen yuklanish ko'rsatkichlari kiritildi. Hisoblash natijalari bo'yicha viloyat hududi 4 ta geoekologik zonaga ajratildi:

- Qulay zona (GEI > 0,70) — 18% maydon, asosan tog' oldi va suv havzalari atrofi;
- O'rtacha qulay zona (GEI 0,50–0,70) — 31% maydon, tartibli dehqonchilik hududlari;
- Noqulay zona (GEI 0,30–0,49) — 34% maydon, intensiv sug'oriladigan tekisliklar;
- Kritik zona (GEI < 0,30) — 17% maydon, kuchli sho'rlanish va degradatsiya areallari.

Kritik va noqulay zonalar birgalikda viloyat maydonining 51% ini tashkil etadi. Bu holat hududda geoekologik vaziyatning jiddiy ekanligi va zudlik bilan kompleks melioratsiya tadbirlarini amalga oshirish zarurligidan dalolat beradi.

MUHOKAMA.

Tadqiqot natijalari O'rta Osiyo mintaqasidagi sug'oriladigan hududlar uchun xos bo'lgan umumiy tendensiyalar bilan mos keladi [6]. Biroq Sirdaryo viloyatida landshaft transformatsiyasining sur'ati qo'shni viloyatlarga qaraganda tezroq kechmoqda. Buning asosiy sabablari quyidagilar:

- Drenaj tizimining eskirgan infrastrukturasi va suv sarfining yuqoriligi;
- Sug'orishda kanal orqali suv yo'qotilishi (o'rtacha 35–40%);
- Yerlarni g'o'za ekiniga haddan tashqari ixtisoslashtirish;

- Mineral o'g'itlar va pestitsidlarning me'yorsiz qo'llanishi.

GAT va MZ vositalarining birgalikda qo'llanilishi hududiy boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim axborot bazasini yaratadi. Xususan, kritik zonalar uchun tezkor geoekologik monitoring tizimini joriy etish tavsiya etiladi.

XULOSA.

Olib borilgan tadqiqot quyidagi asosiy xulosalarga kelish imkonini beradi:

1. Sirdaryo viloyatida 1990–2023 yillar oralig'ida landshaft tuzilishi sezilarli o'zgargan: o'simlik qoplami zichligi kamayib, sho'rlanish areallari 61,5% ga kengaygan;

2. Multivaqtli masofadan zondlash va GAT tahlili hududning geoekologik holatini yuqori aniqlik bilan aks ettiruvchi xaritalar yaratish imkonini berdi;

3. Viloyat maydonining 51% i noqulay va kritik geoekologik holda ekanligi aniqlandi;

4. Geoekologik baholash natijalari sug'orish tizimini modernizatsiya qilish, drenaj tarmoqlarini qayta qurish va agroekologik tadbirlarni kuchaytirishni talab etadi;

5. GAT asosidagi geoekologik monitoring tizimini viloyat miqyosida joriy etish ekologik vaziyatni nazorat qilish va boshqarish samaradorligini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev I., Giordano M. Agricultural water use and trade in Uzbekistan: situation and potential impacts in the perspectives of Central Asian water // Sustainability of land use and natural resource management in Central Asia. – 2008. – P. 38–45.

2. Ibrakhimov M., Khamzina A., Forkutsa I. et al. Groundwater table and salinity: Spatial and temporal distribution and influence on soil salinization in Khorezm region

(Uzbekistan, Central Asia) // Irrigation and Drainage Systems. – 2007. – Vol. 21. – P. 219–236.

3. Jensen J.R. Introductory Digital Image Processing: A Remote Sensing Perspective. – 4th ed. – Pearson, 2016. – 623 p.

4. Qalandarov A.A. Sirdaryoning o'rta oqimi hududlarida tuproq sho'rlanishining geoekologik muammolari // O'zbekiston geografiya jamiyati axboroti. – 2019. – № 52. – B. 87–94.

5. Tucker C.J. Red and photographic infrared linear combinations for monitoring vegetation // Remote Sensing of Environment. – 1979. – Vol. 8(2). – P. 127–150.

6. Nezlin N.P., Kostianoy A.G., Lebedev S.A. Interannual variations of the discharge of Amu Darya and Syr Darya estimated from global atmospheric precipitation and hydrological cycle model // Journal of Sea Research. – 2004. – Vol. 52. – P. 3–15.

7. Umirzaqov O, Madraximova Z. Suv ta'minoti tizimlarining tuproq unumdorligi va sho'rlanishiga ta'siri: (Sayhunobod tumani misolida). “Mirzacho‘l vohasining sug‘oriladigan tuproqlari unumdorligini saqlash, tiklash va oshirishda zamonaviy agrobiotexnologiyalar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to'plami, 2025-yil

ZOMIN TUMANI REKREATSION RESURSLARINI GEOGRAFIK BAHOLASH METODOLOGIYASI VA ISTIQBOLLARI

Umirzaqov Oybek

Guliston Davlat Universiteti

Email: oybekumirzaqov0@gmail.com

Ahmadqulov Saidjon

Guliston Davlat Universiteti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Jizzax viloyatining Zomin tumani tog' va tog' oldi hududlarining rekreatsion resurslari kompleks geografik-ekologik usulda baholanadi. Tadqiqot ob'ekti sifatida tuman hududidagi geomorfologik, iqlim, gidrologik, biologik va landshaft resurslari olingan. Tahlil asosida rekreatsiyaning hududiy tashkil etilishi va turistik salohiyat darajasi aniqlanadi. Maqolada qiyosiy-geografik, kartografik va statistik metodlardan foydalanilgan. Natijalar Zomin tumanining rekreatsion resurslar bo'yicha O'zbekistondagi eng istiqbolli hududlardan biri ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, mavjud muammolar va rivojlanish istiqbollari bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar*: rekreatsion resurslar, Zomin tumani, landshaft, geomorfologiya, biologik xilma-xillik, eko-turizm, Morguzar tog'lari, mineral suvlar.*

Kirish.

Zamonaviy iqtisodiy geografiyada rekreatsion resurslarni ilmiy asosda baholash va ularni xalq xo'jaligiga tatbiq etish masalasi tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, tog' va tog' oldi hududlari o'zining noyob tabiiy-landshaft xususiyatlari, sog'lomlashtirish imkoniyatlari va estetik sifatlari bilan rekreatsion geografiyaning muhim tadqiqot ob'ektiga aylanib bormoqda (Mirzayev, 2018; Yo'ldoshev, 2020).

Jizzax viloyatining Zomin tumani — tog' va tog' oldi relyefi, xilma-xil biologik resurslari va noyob iqlim sharoiti bilan O'zbekistonda alohida rekreatsion ahamiyatga ega hududlardan biridir. Hududda tashkil etilgan Zomin milliy tabiat bog'i (1976-yildan) nafaqat respublikamizning, balki Markaziy Osiyoning ham muhim tabiiy obidalaridan hisoblanadi (O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005).

Shunga qaramasdan, Zomin tumanining rekreatsion resurslari hozirgi kungacha kompleks geografik-ekologik usulda to'liq o'rganilmagan. Mavjud adabiyotlarda ayrim jihatlar — botanik, zoologik va geologik — alohida-alohida tahlil qilingan bo'lsa-da, resurslarning rekreatsion salohiyati yagona metodologik asosda baholangani yo'q. Ushbu ilmiy bo'shliqni to'ldirish ushbu tadqiqotning asosiy maqsadini tashkil etadi.

Tadqiqot metodologiyasi va manbalar.

Tadqiqotda quyidagi ilmiy usullardan foydalanildi:

- ✓ qiyosiy-geografik tahlil — Zomin tumanini O'zbekistonning boshqa rekreatsion hududlari bilan solishtirish;
- ✓ kartografik usul — landshaft va resurslar tarqalishini xaritalash;
- ✓ statistik tahlil — iqlim ma'lumotlarini qayta ishlash (Jizzax viloyat gidrometeorologiya markazi, 2022);
- ✓ ekspert baholash usuli — rekreatsion resurslarni ball tizimida baholash.

Asosiy ma'lumot manbalari sifatida Zomin tumanining topografik xaritalari (1:50 000 masshtab), O'zbekiston Fanlar akademiyasining botanika va zoologiya institutlari ma'lumotlari, Jizzax viloyat gidrometeorologiya markazi arxivlari (1990–2023), hamda xalqaro adabiyotlar — UNWTO (2022), Swarbrooke (1999) va boshqalar — dan foydalanildi.

***Geomorfologik va geologik resurslar*.** Zomin tumanining tog' va tog' oldi hududlari geomorfologik jihatdan murakkab tuzilishga ega. Relyef shakllanishi asosan Paleozoy erasida boshlangan bo'lib, keyinchalik tashqi kuchlar — tektonik harakatlar, eroziya, shamol va muzlik jarayonlari — ta'sirida sezilarli o'zgarishlarga uchragan (Babaxo'jayev, 2015). Uchinchi davr tog' hosil bo'lish jarayonida turli xil uzilma, yorilma va ko'tarilmalar ro'y bergan. Natijada hududda qiya tekisliklar, botiqlar va chuqur daryo vodiylari hosil bo'lgan.

Morfologik jihatdan tuman janub va janubi-sharq tomonga asta-sekin ko'tarilib boradi: quyidagi balandlik zonalari ajratiladi: (1) 400–800 m — quyi tog' oldi tekisliklari; (2) 800–1500 m — o'rta tog' oldi hududlari; (3) 1500–2500 m — tog' zonasi; (4) 2500 m dan yuqori — baland tog' mintaqasi (Qushxona cho'qqisi va atrofi).

Noyob tabiiy geomorfologik obidalar. Hududda shamol eroziyasi va neogen cho'kindi jinslari natijasida hosil bo'lgan noyob tabiiy obidalar katta rekreatsion va ilmiy qiymatga ega. Ular turistlar uchun kuchli estetik ta'sirga ega bo'lib, hududiy brend sifatida ishlatilishi mumkin.

1- jadval.

Zomin tumanining asosiy geomorfologik rekreatsion ob'ektlari

Obyekt nomi	Joylashuvi	Taxminiy yoshi	Rekreatsion ahamiyati
Kuyovtosh	G'o'ralashsoy, trassa 2	~10 000 yil (Golosen)	Geotourizm, ekskursiya, fototourizm
Qirqqiz qal'asi	Morguzar shimoli	Neogen davri	Madaniy-tarixiy turizm, ilmiy ekskursiya
Savat ko'targan kelinlar	Milliy tabiat bog'i	To'rtlamchi davr	Fototourizm, dam olish
Qirqqiz qoyasi	Tog' zonasi	Paleozoy–Mezozoy	Alpinizm, trekking, fotografiya
Chortangi darasi	O'rta tog' zonasi	—	Rafting, ekotrekking, dam olish

Manba: Babaxo'jayev (2015); O'z. Milliy atlasi (2022).

Iqlim resurslari: rekreatsion imkoniyatlar.

Zomin tumanining iqlimi kontinental bo'lib, rekreatsion faoliyat uchun bir qancha qulay xususiyatlarga ega. Hududda yillik quyosh nurlanishi 240–270 kungacha bo'lgan ochiq havoni tashkil etadi, bu ko'rsatkich O'zbekistonning tog' hududlari uchun yuqori daraja hisoblanadi (Jizzax viloyati gidrometeorologiya markazi, 2022). Sovuqsiz davr 223–232 kunni tashkil etib, issiqlik yig'indisi termik resurslarning mo'lligidan dalolat beradi.

Zomin tumani asosiy iqlim ko'rsatkichlari (o'rtacha yillik, 1990–2025)

2-jadval.

Ko'rsatkich	Tog' oldi (600–900 m)	O'rta tog' (900–1800 m)	Baland tog' (>1800 m)
Yillik o'rtacha harorat (°C)	+13,2	+9,7	+4,8
Ochiq kunlar soni (yiliga)	260–270	240–255	210–230
Yog'in miqdori (mm/yil)	350–420	450–600	600–800
Sovuqsiz davr (kun)	228–232	223–228	160–195
Rekreatsion faollik mavsumi	Mart–Noyabr	Aprel–Oktyabr	Iyun–Sentabr
Qishki sport imkoniyati	Cheklangan	O'rtacha	Yuqori

Manba: Jizzax viloyati gidrometeorologiya markazi arxivi (2025); hisob-kitoblar muallif tomonidan.

Quyosh energetik salohiyati va rekreatsiya.

Iqlim ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, tuman hududida quyosh energiyasidan foydalanish rekreatsiya infratuzilmasini energiya bilan ta'minlashning asosiy manbai bo'la oladi. Yillik 2700–2900 soat quyosh nurlanishi (Solargis, 2021) turistik inshootlarni — mehmonxonalar, sport majmualari — quyosh panellari orqali ta'minlash uchun yetarli. Bu yo'nalish ekoturizm konsepsiyasi bilan to'liq uyg'un bo'lib, hududning yashil turizm brendini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Morguzar tog'larining shimoliy nishablarida qishki sport turlarini rivojlantirish istiqboliga kelsak: 1500 m dan yuqori zonada qorli davr noyabrdan martgacha davom etadi. Chang'i treklari, konki maydoni va qishki dam olish komplekslari uchun qulay rel'ef sharoiti mavjud bo'lib, bu yo'nalish to'liq rivojlantirilmagan (Normatov, 2019).

Gidrologik resurslar.

Tuman tog' va tog' oldi hududlari yer usti va yer osti suvlarining nisbatan mo'lligi bilan ajralib turadi. Asosiy daryo — Zominsuv — qishloq xo'jaligi sug'orishida va aholining ichimlik suviga bo'lgan ehtiyojini qondirishda muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, Shirilloqsoy, Supa vodiysi va O'riklisoy hududlari gidrologik jihatdan ham, landshaft go'zalligi jihatdan ham yuqori rekreatsion salohiyatga ega.

Yer osti shifobaxsh suvlari alohida ahamiyat kasb etadi. Kimyoviy tarkibi va davolash xususiyatlari jihatdan hududdagi mineral manbalar jahonning eng mashhur kurort manbalariga tenglashadi (Raximov, 2017). Bu resurs salomatlikni tiklash va sanatoriy-kurort turizmini rivojlantirish uchun istiqbolli asos yaratadi.

Zomin tumani gidrologik rekreatsion ob'ektlari

3-jadval.

Obyekt	Turi	Holati	Rekreatsion imkoniyat
Zominsuv daryosi	Tog' daryosi	Faol	Rafting, baliq ovlash, dam olish, suvga sayohat
Shirilloqsoy vodiysi	Irmoq–vodiy	Faol	Ekotrekking, piknik, landshaft turizmi
Mineral suvlar manbai	Tibbiy	Qisman foydalaniladi	Sanatoriy, salomatlik turizmi, davolash
O'riklisoy	Vodiy–irmoq	Faol	Estetik turizm, fotosafar, oilaviy dam olish

Obyekt	Turi	Holati	Rekreatsion imkoniyat
Supa vodiysi	Vodiy	Faol	Trekking, alpturizm, lager tashkil etish

Manba: полевой kuzatishlar (2022–2023); Raximov (2017); Jizzax viloyat suv xo'jaligi boshqarmasi.

Biologik xilma-xillik va landshaft resurslari

Tuman hududida o'simliklarning 700 ga yaqin turi qayd etilgan bo'lib, bu biologik xilma-xillik ko'rsatkichi O'zbekiston tog' hududlari uchun yuqori daraja hisoblanadi (O'zbekiston Fanlar akademiyasi Botanika instituti, 2021). Iqlim va tuproq xususiyatlarining balandlik bo'yicha o'zgarishi vertikal zonallik qonuniyatini shakllantirib, cho'l-dasht, quruq-dasht, o'rmon-dasht va alp o'tloqlari zonalarini hosil qiladi.

Archazorlar hududning eng muhim botanik boyliklaridan biri hisoblanadi. Archa o'rmonlari uch xil turda — archa samarqand, archa turkiston va archa pustiloq — uchralib, ularning hosil qilgan landshaftlari estetik turizm uchun beqiyos qiymatga ega. Bundan tashqari, Qizil kitobga kiritilgan oltin ildiz, mo'miyo, yalpiz, zira, parpi, tog' lolasi, zirg, namatak kabi noyob o'simliklar mavjudligi hududga ilmiy-botanik turizm maqomini beradi.

Zomin tumanida Qizil kitobga kiritilgan va noyob biologik turlar

4-jadval.

Tur nomi	**Biologik guruhi**	**Muhofaza holati**	**Tarqalish zonasi**	**Rekreatsion qiymati**
Oltin ildiz	O'simlik	Qizil kitob	Baland tog' (>1800 m)	Ilmiy-botanik turizm
Tog' lolasi	O'simlik	Qizil kitob	O'rta va baland tog'	Estetik turizm, fototourizm
Archa (3 tur)	Daraxt	Muhofaza etiladigan	700–2500 m	Landshaft turizmi, havo kurort
Tog' barsi (irbis)	Sutemizuvchi	IUCN Qizil ro'yxat	Baland tog' (>2000 m)	Safari, ilmiy-kuzatuv turizmi
Menzbir sug'uri	Sutemizuvchi	Qizil kitob	Baland tog'	Kuzatuv turizmi
Burgut	Qush	Muhofaza etiladigan	Butun hududda	Ornitologik turizm, fototourizm

Tur nomi	Biologik guruhi	Muhofaza holati	Tarqalish zonasi	Rekreatsion qiymati
Qo'ziqorin (104 tur)	Zamburug'	Ommaviy	O'rmon-dasht zonasi	Ekologik turizm, terim safari

Manba: O'zFA Botanika instituti (2021); O'zFA Zoologiya instituti (2020); O'zbekiston Qizil kitobi (2019).

Xorijiy olimlar bahosi

Zomin tabiatining noyobligi xalqaro ilmiy hamjamiyat tomonidan ham tan olingan. Avstriyalik geograf Xitxok o'tkazgan ilmiy ekspeditsiya (2004) natijalarida hududning landshaft xilma-xilligi, archazorlar va qoyalik rel'efi alohida ta'kidlangan: "go'zal archazorlar, tik qoyalar, tog'lardan otilib tushayotgan zilol suvlar" rekreatsion jihatdan Markaziy Osiyodagi eng noyob hududlardan biri sifatida baholangan (Hithcock, 2004, Zomin National Park Survey).

Rekreatsion resurslarni kompleks baholash

Zomin tumani rekreatsion resurslarini kompleks baholash uchun besh ball tizimi qo'llanildi. Baholash mezonlari sifatida quyidagilar tanlandi: estetik sifat, foydalanish qulayligi, noyoblik darajasi, xavfsizlik va ekologik holat (Vedernikova, 2016 metodikasiga asoslanib).

Zomin tumani rekreatsion resurslarining kompleks baholash jadvali (5 ball tizimi)

5-jadval.

Resurs turi	Estetik sifat	Qulaylik	Noyoblik	Xavfsizlik	O'rtacha ball
Geomorfologik ob'ektlar	5	3	5	4	4.25
Iqlim resurslari	4	5	4	5	4.50
Gidrologik resurslar	5	3	4	4	4.00
Biologik xilma-xillik	5	4	5	4	4.50
Mineral (balneologik) suvlar	3	2	5	5	3.75
Landshaft resurslari	5	3	5	5	4.50
UMUMIY O'RTACHA	—	—	—	—	4.25 / 5

Manba: muallif hisob-kitoblari; Vedernikova (2016) metodikasi asosida.

Kompleks baholash natijalari Zomin tumani rekreatsion resurslarining umumiy salohiyati 5 balllik tizimda 4,25 ballga teng ekanligini ko'rsatdi. Bu ko'rsatkich O'zbekistoning o'rganilgan tog' hududlari orasida eng yuqori darajada (Chimyon — 4,1; Beldersoy — 3,9; Shahrisabz tog'lari — 3,7) joylashadi (qiyosiy ma'lumotlar: Mirzayev, 2018).

Mavjud muammolar va rivojlanish istiqbollari

Zomin tumani rekreatsion resurslarini rivojlantirishdagi muammolar va tavsiyalar

6-jadval.

Muammo sohasi	Hozirgi holat	Tavsiya etilgan yechim	Muddati
Transport infratuzilmasi	Yo‘llarning 40% qoniqarsiz holat	Yo'llarni jahon standarti asosida rekonstruksiya	2025–2027
Mehmonxona bazasi	20 dan kam joy; sifat past	PPP asosida 3–4 yulduzli mehmonxonalar qurish	2026–2030
Qishki sport infratuzilmasi	Mavjud emas	Morguzar shimolida ski resort yaratish	2027–2032
Mineral suvlardan foydalanish	Qisman, tartibsiz foydalanish	Balneologik markaz, sanatoriy qurish	2025–2028
Ekologik muammo	Chiqindilar, noqulay ekomakon	Eko-turizm sertifikatsiyasi, monitoring tizimi	2024–2026
Kadrlar tayyorlash	Malakali gid, menedjer yo'q	Turizm va rekreatsiya yo'nalishida kadrlar tayyorlash	2024–2027
Raqamli marketing	Deyarli yo'q	Xalqaro platformalarda	2025–2027

Muammo sohasi	Hozirgi holat	Tavsiya etilgan yechim	Muddati
		brendlashtirish (UNESCO geopark)	

Manba: muallif tadqiqotlari; UNWTO (2022); O'zbekiston Turizm vazirligi (2023) ma'lumotlari asosida.

Xulosa.

Olib borilgan kompleks geografik tahlil asosida quyidagi xulosalar shakllantirildi:

1. Zomin tumani tog' va tog' oldi hududlari rekreatsion resurslarining umumiy salohiyati yuqori (4,25/5,0 ball) bo'lib, O'zbekistondagi o'rganilgan tog' hududlari orasida birinchi o'rinda turadi. Biologik xilma-xillik (700 dan ortiq o'simlik turi), noyob geomorfologik ob'ektlar, qulay iqlim va shifobaxsh suvlar bu natijani belgilaydi.

2. Hududning asosiy rekreatsion ustunligi — biologik, landshaft va iqlim resurslarining bir joyda mujassamlashganligi. Morguzar tog'lari qishki sport turizmi, Kuyovtosh va boshqa geomorfologik ob'ektlar geoturizm, mineral suvlar esa balneologik turizm uchun mustaqil mahsulot sifatida rivojlantirilishi mumkin.

3. Asosiy to'siqlar — transport infratuzilmasining yetarli emasligida, mehmonxona bazasining rivojlanmaganligi va rekreatsion boshqaruvning tizimli yo'lga qo'yilmaganligida. Bu muammolarni hal etish birinchi navbatda davlat-xususiy sheriklik (PPP) va xalqaro (UNESCO Geopark dasturi) hamkorlikni talab etadi.

4. 2030-yilgacha istiqbolda Zomin tumanida yiliga 150 000–200 000 ta tashrif buyuruvchi kutilmoqda (hozirgi holat: ~25 000), bu esa hududiy iqtisodiyotga yiliga

15–20 mlrd so'mlik qo'shimcha daromad keltirishi mumkin. Bu maqsadga erishish uchun ushbu maqolada ishlab chiqilgan 7 ta ustuvor yo'nalishni bosqichma-bosqich amalga oshirish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Babaxo‘jayev M.A. Jizzax viloyati geomorfologiyasi. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2015. – 186 b.
2. Mirzayev S.I. O‘zbekistonda rekreatsion geografiyaning dolzarb masalalari // Geografiya va geoekologiya: nazariya va amaliyot. – 2018. – № 2. – B. 44–53.
3. Normatov I.U. Morguzar tog‘larining qishki rekreatsion imkoniyatlari // Jizzax davlat pedagogika universiteti ilmiy axboroti. – 2019. – № 4. – B. 112–119.
4. O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Botanika instituti. O‘rta Osiyo o‘simliklari katalogi. – Toshkent: O‘zFA, 2021. – 3-son.
5. O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Zoologiya instituti. O‘zbekiston faunasi. – Toshkent, 2020. – 2-jild.
6. Raximov B.T. O‘zbekiston mineral suvlari va ularning balneologik xususiyatlari. – Toshkent: Tibbiyot nashriyoti, 2017. – 142 b.
7. Yo‘ldoshev A.A. Rekreatsion resurslarni baholash metodikasi: O‘zbekiston sharoiti // O‘zMU xabarlari. – 2020. – № 1. – B. 78–85.
8. Hithcock R. Zomin National Park Survey: Biodiversity and Landscape Assessment. – Vienna: Austrian Academy of Sciences, 2004. – 58 p.
9. Swarbrooke J. Sustainable Tourism Management. – Wallingford: CABI Publishing, 1999. – 371 p.
10. UNWTO. Mountain Tourism — Towards a Definition. – Madrid: World Tourism Organization, 2022.

11. Vedernikova E.A. Metodika kompleksnoy otsenki rekreatsionnykh resursov gornykh territoriy // Geograficheskiy vestnik. – 2016. – № 3. – S. 55–62.

12. Solargis. Solar Resource Data: Uzbekistan. – 2021. – URL: https://globalsolaratlas.info/download/uzbekistan

13. Jizzax viloyati gidrometeorologiya markazi. Iqlim arxivi: 1990–2022. – Jizzax, 2022. – Nashr etilmagan arxiv materiallari.

DEHQONOBOD TUMANI GEOEKOLOGIK HOLATINI ZAMONAVIY METODLARNI QO‘LLAB TADQIQ ETISH VA BAHOLASH

Yusupov Shoxboz Doniyor o‘g‘li
Qarshi davlat texnika universiteti
yusupovshoxboz494@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Dehqonobod tumani geoekologik holatini zamonaviy tadqiqot metodlari asosida baholash masalalari yoritilgan. Tadqiqot jarayonida geografik axborot tizimlari (GIS), masofadan zondlash ma’lumotlari, kartografik tahlil va statistik usullar qo‘llanilib, hududning tabiiy hamda texnogen omillar ta’siridagi geoekologik holati o‘rganildi. Atmosfera, yer va suv resurslarining ekologik holati, eroziya jarayonlari, landshaftlarning transformatsiyasi hamda antropogen yuklama darajasi tahlil qilindi. Olingan natijalar asosida tumanning geoekologik holati baholanib, mavjud ekologik muammolarni bartaraf etish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari hududning barqaror rivojlanishini ta’minlash hamda ekologik monitoring tizimini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: *geoekologik holat, GIS texnologiyalari, masofadan zondlash, ekologik monitoring, antropogen ta’sir, yer qoplami, landshaft, tabiiy resurslar.*

Kirish. Tuman ekologik holatini qo’llashda hozirgi vaqtda zamonoviy tadqiqot usullaridan eng samarali vosita GAT hisoblanadi. So’ngi yillarda iqlim o’zgarishi, o’simlik qoplamining antropogen transformatsiyasi, yerdan foydalanish va yer

fondining turlar tarkibidagi o’zgarishlar ushbu tadqiqot ishida GAT orqali tahlil etishda muhim vosita hisoblanadi.

So‘nggi yillarda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi inson faoliyatining barcha sohalariga, jumladan, yer haqidagi fanlarga ham kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Shu jarayonda geoinformatika va geografik axborot tizimlari (GIS) fani shakllanib, tabiiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishning samarali vositasiga aylandi.

GAT texnologiyalarining rivojlanishiga bir necha omillar sabab bo‘ldi: geografik ma’lumotlarga bo‘lgan talabning ortib borishi, yangi ma’lumotlarni muntazam to‘plash zaruriyati, masofadan zondlash ma’lumotlarining ko‘payishi va geografik axborotni yig‘ish hamda saqlashning takomillashmagan usullari.

Umuman olganda, GAT texnologiyalari geografik axborotlarni integratsiyalash, tahlil qilish va boshqaruv qarorlarini asoslashda zamonaviy ilmiy amaliy yondashuv sifatida shakllandi.

Hozirgi vaqtda GAT meotdlari orasida NDVI (o’simliklarning vegetatsion o’zgarish indeksi) dan foydalanish muhim manba hisoblanadi.

Masofadan zondlash sohasida ***Normalized Difference Vegetation Index*** (NDVI) ko‘rsatkichi eng keng qo‘llaniladigan o‘lchovlardan biridir. Ushbu indeks yordamida o‘simlik qoplami holatini tahlil qilish, ularning o‘sish dinamikasini kuzatish hamda ekologik o‘zgarishlarni baholash mumkin.

NDVI o‘simliklarning rivojlanish darajasi va qoplama zichligini aniqlovchi eng ishonchli ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. U yaqin infraqizil (NIR) va qizil (R) spektral nurlanishlar nisbati orqali hisoblanadi. Ushbu ikki diapazon o‘simlik qoplami haqidagi ma’lumotlarning 90 foizidan ortig‘ini o‘zida mujassam etgani sababli, NDVI ko‘rsatkichini aksariyat Yerni kuzatuvchi sun’iy yo‘ldoshlar tarkibida kuzatish imkoniyati mavjud.

Shu sababli, NDVI ma’lumotlari o‘simliklarning ekologik holatini tahlil qilish, degradatsiya jarayonlarini baholash, hamda landshaft dinamikasini o‘rganishda asosiy indikator sifatida ishlatiladi.

$$NDVI = (NIR - R)/(NIR + R)$$

NDVI (Normalized Difference Vegetation Index) — bu masofadan zondlash ma’lumotlari asosida o‘simlik qoplamining sog‘lomligi va zichligini baholash uchun keng qo‘llaniladigan indeksdir. NDVI qiymati qizil (Red) va yaqin infraqizil (Near Infrared, NIR) spektral diapazonlardan olingan aks ettirish (reflektansiya) ko‘rsatkichlari asosida hisoblanadi. Bunday ma’lumotlar odatda sun’iy yo‘ldoshlar yoki havo zondlash tizimlari yordamida olinadi.

NDVI indeksining afzalligi — uning aniqligi va o‘simliklarning haqiqiy holati bilan yuqori darajadagi korrelyatsiyasidadir. Indeks qiymati -1 dan +1 gacha bo‘lgan oraliqda o‘zgaradi.

NDVI ≈ 0 — o‘simlik o‘sishi yo‘qligini yoki yalang yer yuzasini bildiradi.

NDVI > 0 — o‘simlik zichligi ortganini, vegetatsiya faol ekanini ko‘rsatadi.

NDVI ≈ 1 — sog‘lom va zich o‘simlik qoplamasini bildiradi.

NDVI < 0 — suv sathi yoki vegetatsiyasiz sirt (masalan, okean yoki ko‘l) mavjudligini anglatadi. Shu bois NDVI qiymatlari landshaftlarni ekologik baholash, qurg‘oqchilikni monitoring qilish va yer resurslaridan foydalanish darajasini tahlil etishda muhim ko‘rsatkich sifatida ishlatiladi.

1-jadval

Dehqonobod tumanida NDVI o’zgarishi (1990-2024 yillar)

NDVI klassifikatsiyasi	**Qiymati**	**Maydoni, ga**			
		1990	2000	2010	2025

Suv, qor va muz egallagan yerlar	(-1-0,05)	0,014	0.002	0.007	0.013
Vegetatsiyasiz yerlar	(0,05-0,1)	18,858	18.754	17.094	20.804
Vegatatsiya juda kam yerlar	(0,1-0,2)	13.796	13.964	13.436	12.225
Vegetatsiya o’rtacha yerlar	(0,2-0,4)	6.322	6.497	8.218	6.124
Vegetatsiya yaxshi yerlar	(0,4-1)	0.771	1.764	2.226	1.815

NDVI tahlili natijalari Dehqonobod tumanida so‘nggi qariyb 35 yil davomida o‘simlik qoplamida sezilarli o‘zgarishlar yuz berganini ko‘rsatadi. Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, vegetatsiyasiz hududlar maydoni 1990-yildagi 18,8 ming gektardan 2025-yilda 20,8 ming gektargacha ko’paygan. Bu esa ayrim hududlarda tabiiy yoki antropogen ta’sir tufayli o‘simlik qoplamining biroz kamayishini anglatadi (1-jadval) (1-rasm).

1-rasm. **Qashqadaryo viloyati NDVI kartasi (1985-2024 yillar).**

Mazkur kartaLandsat 5,8,9 kosmik tizimlari surati asosida yaratildi.

Juda kam vegetatsiyali yerlar maydoni esa 1990-yildan 2000-yilgacha barqaror o‘sish ko‘rsatgan, bu davrda 13,7 ming gektardan 13,9 ming gektargacha ko‘paygan. 2010-yildan 2025-yilgacha esa biroz qisqarish kuzatilgan (12,2 ming ga), bu esa qurg‘oqchilik yoki yer resurslaridan intensiv foydalanish bilan izohlanishi mumkin (1-rasm).

O‘rtacha vegetatsiyali maydonlar 1990-yildan 2010-yilgacha asta-sekin kengaygan (6,3 ming gadan 8,2 ming gacha), biroq 2025-yilda ularning maydoni 6,1 ming gektarga kamaygan. Bu holat hududda o‘simlik qoplamining barqaror, ammo o‘zgaruvchan dinamikasini ko‘rsatadi.

Yaxshi vegetatsiyali yerlar maydoni esa 1990–2010 yillarda ko‘paygan (0,7 ming gadan 2,2 ming gacha), biroq keyingi davrda kamayib, 2025-yilda 1,8 ming gektarni tashkil etgan. Bu esa degradatsiya jarayonlari va antropogen bosim ta’sirida o‘simliklarning siyraklashganini anglatadi.

Suv, qor va muz bilan qoplangan hududlar maydoni 1990-yildagi 0,014 ming gektardan 2025-yilda 0,013 ming gektargacha kamaygan. Bu o‘zgarish gidrologik tizimlarning o‘zgarishi va qor qoplamining kamayishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Umuman olganda, NDVI tahlili Dehqonobod tumani vegetatsiya qoplamining barqaror emas. Biroq oxirgi yillarda kuzatilgan pasayish tendensiyasi qurg‘oqchilik, yer degradatsiyasi va antropogen ta’sir natijasida yuzaga kelgan. Lekin so’ngi yillarda o’simlik qoplamini kengaytirish maqsadida bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda.

Masofadan zondlash tasvirlari asosida yer qoplamini xaritalash birinchi RS (remote sensing) tasvirlari olinishi bilan boshlangan bo‘lib, so‘nggi o‘n yilliklar davomida doimiy ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etib kelmoqda. Ushbu jarayonda yaratilgan kartalar orqali shahar, shahar atrofi hamda tabiiy hududlarni avtomatlashtirilgan holda tahlil qilish imkonini berib, shaharlarning kengayishini monitoring qilish, landshaft o‘zgarishlarini aniqlash, qishloq xo‘jaligi ekinlarini prognozlash, o’simlik qoplami kamaygan hududlarni baholash, kuzatuv tizimlarini yuritish, antropogen faoliyat va uning monitoringi kabi ko‘plab yo‘nalishlarda samarali qo‘llanilmoqda [1].

Masofadan zondlash (RS) ma’lumotlari asosida 2017–2025 yillar oralig‘ida Dehqonobod tumani hududida yer qoplamasining asosiy turlari bo‘yicha aniq miqdoriy

va sifat o‘zgarishlari aniqlangan. Tahlil natijalari hududda tabiiy jarayonlar bilan bir qatorda antropogen omillar ta’sirining kuchayganini, ayniqsa ekologik muvozanatga ta’sir etuvchi o‘zgarishlar sodir bo‘lganini ko‘rsatadi (2-jadval).

2-jadval

Dehqonobod tumani yer qoplami tahlili (2017-2024 yillar)

Yer turlari	**Maydoni, ga**	
	2017-yil	**2025-yil**
Suv havzalari	14,8	125,2
O’rmon (yoki daraxtzor) maydonlar	1337,6	670,7
Ekin maydonlari	2441,0	2011,7
Aholi punktlari	5825,9	10519,8
“Ochiq yerlar” (yalang yerlar)	7888,5	607,1
Yaylovlar	379423,6	382999,4

Suv havzalari 2017-yilda 14,8 gektarni tashkil etgan suv havzalari 2025-yilda 125,2 gektarga yetgan. Bu o‘zgarish sun’iy suv omborlari va kollektor-drenaj tarmoqlarining kengayishi, suv xo‘jaligida qayta taqsimlash jarayonlari bilan bog‘liq. Shu bilan birga, bu o‘sish tabiiy suv manbalari ko‘payganini emas, balki inson faoliyati bilan yaratilgan suv obyektlarining ko‘payishini anglatadi. Natijada viloyatda suvning bug‘lanish yo‘qotmalari ortib, mikroiqlimga ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatmoqda.

O‘rmon (yoki daraxtzor) maydonlari 2017–2025 yillarda 1,3 ming gektardan 0,6 ming gektarga kamaygan, taxminan 51% ga kamaygan. Bu kabi keskin kamayish asosan tog‘ oldi hududlarida tabiiy o‘sish jarayonlari bilan bog‘liq. Ya’ni iqlim o’zgarishi sharoitida yog’in miqdorining kamayishi bilan ayrim joylarda daraxt qoplami qisqarib bormoqda.

Ekin maydonlari 2,4 ming gektardan 2,0 ming gektarga tushgan, Bu holat hududda sug‘oriladigan yerlarning qisqarishi, sho‘rlanish, sizot suvlarining ko‘tarilishi va suv taqchilligi bilan bevosita bog‘liq. Bu jarayon landshaft degradatsiyasining kuchayishidan dalolat beradi (2-jadval) (2 rasm).

Aholi punktlari 2017-yildagi 5,8 ming gektardan 2025-yilda 10,5 ming gektarga oshgan. Bu o‘sish urbanizatsiya jarayonlarining tezlashganini ko‘rsatadi. Dehqonobod shahar va shaharchalarida yangi turar joy massivlari, sanoat korxonalari va infratuzilma obyektlarining barpo etilishi natijasida tabiiy yer maydonlari urbanistik hududlarga aylangan (2-rasm).

2-rasm. **Qashqadaryo viloyati yer qoplami (LULC) kartasi (2017-2024 yillar).** Mazkur kartaSentinel-2 kosmik tizimlari surati asosida yaratildi.

Ochiq yerlar (yalang yerlar) maydoni 7,8 ming gektardan 0,6 ming gektarga qisqargan. Bu holat ikki jihatdan izohlanadi: bir tomondan, avval foydalanilmagan yoki degradatsiyaga uchragan hududlarning o‘zlashtirilgani, ikkinchi tomondan, tabiiy o‘simlik qoplami qayta tiklanishi. Shunday bo‘lsa-da, bu ko‘rsatkich ekotizimning tabiiy o‘zgarishidan ko‘ra, inson faoliyati natijasida paydo bo‘lgan o‘zlashtirish jarayonlarini aks ettiradi.

Yaylov maydonlari 379,4 ming gektardan 382,9 mln gektarga oshgan. Bu o‘sish ekinzorlarning bir qismining foydalanishdan chiqib, tabiiy holatga qaytishi natijasida yuzaga kelgan. Shu bilan birga, yaylovlarning kengayishi ularning sifat yaxshilanganini anglatmaydi, chunki intensiv chorvachilik va qurg‘oqchilik natijasida ko‘plab yaylovlar degradatsiyaga uchramoqda.

Tuman atmosfera havosining ekologik holati**.** Qashqadaryo viloyatida keyingi yillarda atmosferaga chiqariladigan ifloslantiruvchi moddalar hajmi kamayib borayotganligini 3-jadvalda ham ko’rish mumkin. Xususan, viloyatda atmosferaga

chiqarilgan ifloslantiruvchi moddalar hajmi 2014-yilda 171,7 ming tonnani tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkichning oshganligini faqat 2015-yilda kuzatish mumkin, ya'ni 176,2 ming tonna. Respublika miqyosida keyingi yillarda atrof-muhitga bo'lgan ijobiy qarash evaziga viloyatda ham oxirgi yillarda atmosferani ifloslantiruvchi korxonalarga zamonaviy uskunalarning o'rnatilishi hisobiga ushbu turdagi zararli moddalar asta-sekinlik bilan kamayib bormoqda. Masalan, 2016 yilda 167,8 ming tonnadan, 2022-yilda 115,7 ming tonnagacha yoki 52,6 ming tonna (-jadval). Biroq, 2023-yilda viloyat bo'yicha 2014-yildan buyon eng ko'p miqdorda 211,4 ming tonnaga yetdi. Bu ko'rsatkich 2022-yilga qaraganda 95,7 ming tonnaga ko'pdir. Dehqonobod tumanida eng ko'p miqdordagi atmosferaga chiqarilgan moddalar hajmi 2018-yilda 3,7 ming tonnaga yetgan so'ngi yillarda bu ko'rsatkich kamayib, 2023-yilda 2,6 ming tonnaga to'g'ri keladi(3-jadval).

3-jadval

Atmosferaga chiqarilgan ifloslantiruvchi moddalar, tonna

Hudud	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	
Qashqadaryo viloyati	**176258,8**	**167850,4**	**165673,2**	**152209,4**	**140444,4**	
Dehqonobod	1413,9	1446,6	2591,3	3737,8	3075,8	
Ulushi (%)	0,8	0,8	1,5	2,4	2,1	

Jadval viloyat statstika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Viloyatda atmosferasini ifloslovchi tumanlar bu albatta mamlakatimizdagi asosiy yoqilg'i va kimyo sanoati markazlaridan biri hisoblangan Dehqonobod KO'Z, Muborak GQIZ va Sho'rtan GKM hisoblanadi. Ushbu korxonalar joylashgan Dehqonobod,

Muborak va G’uzor tumanlari viloyatdagi atmosferaga chiqariladigan chiqindilarning ulushida ham yetakchilik qiladi. Ya’ni 2022-yilda 91,5%, 2023-yilda esa 96% ulushni tashkil etishgan.

Qashqadaryo viloyatida atmosferaga chiqariladigan ifloslantiruvchi moddalar hajmi (2022).

Jadval viloyat statstika boshqarmasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Qashqadaryo havzasi antropogen landshaftlarining geoekologik holatini tadqiq etgan S.I. Abdullayev va M.G. Nazarovlarning (2020) ma’lumotlariga ko’ra viloyatda atmosfera havosining ifloslanishida sanoat va avtotransport chiqindilari muhim o‘rin tutadi. Eng ko‘p chiqindi sanoatga to‘g‘ri keladi (57,4%), avtotransportga esa (42,6%) to‘g‘ri keladi. Shaharlar havosining ifloslanishiga ko‘ra ajralib turadigan alohida shaharlarga sanoat shaharlari kiritilgan. Jumladan, Qarshi, Koson, Muborak va Nuriston sanoat shaharlari bo‘lganligi uchun ularning havosi chang, ftorli vodorod, oltingugurt gazi, uglerod va vodorod oksidlari, kichik shaharlar (tumanlar markazlari) havolari chang, uglerod va azot oksidlari bilan ifloslanishi ko‘rsatilgan. Qarshi shahrida yengil avtomobillarning 70% dan ko‘pi gaz yoqilg‘isiga o‘tganligi munosabati bilan atmosfera havosi ancha tozalanganligi hamda chang, ammiak, fenol, ftorli vodorod, uglerod va azot oksidlarining o‘rtacha ko‘rsatgichi REM dan oshmaganligi qayd etilgan.

Viloyat ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish boshqarmasi laboratoriya ishlarini tahlil qilish natijasida viloyatda faoliyat olib borayotgan sanoat korxonalarida REM dan bir necha borabar ko’p bo’lgan miqdorda atmosferaga zararli bo’lgan azot dioksidi (NO_2), uglerod oksidi (CO) va oltingugurt dioksidi (SO_2) moddalar

chiqariliyotganligi aniqlandi. Xususan, azot dioksidi (NO_2) moddasi REM dan 1,93 martadan 3,86 marta yuqorigacha uchraydi.

Xulosa. O‘tkazilgan baholash Dehqonobod tumanida geoekologik muammolarni o‘z vaqtida aniqlash, ekologik monitoringni takomillashtirish hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo‘yicha ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Kelgusida hududning barqaror rivojlanishini ta’minlash maqsadida geoaxborot texnologiyalaridan keng foydalanish, ekologik monitoring tizimini muntazam takomillashtirish va antropogen ta’sirni kamaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жанкобилов И., Назаров М., Абдуллаев С. Қашқадарё вилоятининг геоэкологик карталарини тузиш // Монография. –Қарши, 2016.

2. Eshboyev B.T, Yusupov Sh.D. Tabiiy resurslardan nooqilana foydalanishning muammolari //O‘zbekistonning innovatsion taraqqiyotida yoshlarning o‘rni. Mavzusidagi yosh olimlar va iqtidorli talabalarning respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami. Qarshi 2023, (344-346 b.).

3. GIS tadqiqot metodlari.

4. Qashqadaryo viloyati statstika boshqarmasi

TISIF-2026

Tashkent International Science Forum

CONFERENCE PROCEEDINGS

"Science Without Borders"

The Tashkent International Science Forum (TISIF-2026) is a global, multidisciplinary scientific conference conducted in correspondence (remote) format. The forum brings together researchers, academics, practitioners, and innovators from around the world. All accepted works are published together as the official Collection of Conference Materials (Proceedings).

CONFERENCE SECTIONS

1. Natural Sciences
2. Engineering & Architecture
3. Agriculture & Food Security
4. Economics & Management
5. Ecology & Environmental Science
6. Social Sciences & Humanities
7. Medicine & Public Health
8. Technology, IT & Artificial Intelligence
9. Geography & Spatial Sciences

PUBLICATION OPPORTUNITIES

- Conference Proceedings — All accepted papers (ISBN-indexed)
- Special Journal Issues — Selected top papers in partner journals

REGISTRATION FEES

- Regular (International): USD 6
- Regular (Uzbekistan): UZS 70,000

CONTACT INFORMATION

Website: academicscience.com

Email: academicsciencepublishing@gmail.com

Telegram: @uniscience_2

Telegram Channel: t.me/academic_research_publisher

Organizer: Academic Research Publisher

Partners: Academic Science Publishing, Hamroh Books

ISBN

Google Scholar | zenodo | OpenAIRE

We look forward to welcoming you to Tashkent!